

*Тобир тарганишье, хүдэр сулашье,
хүнгэн туранхайшье хэбээрээ
шэнээ шандааһаа алдаагүй гүйжэ ябаһан мори
хайн үрээ гэжэ болохо.*

*Үрхэ гэрээ зохихо ёһоорнь абажа ябаһан хүн
газар нютагаа мүн лэ түбхинүүлжэ шадаха.*

*Арбан хүнэй байбал зохимоор байдал заһажа шадаһан
хүн бүхэндэ мянгашье болон түмэнишье хүниие
даалгахада болоно.
Тэрэ тэдээниие заһан барижа шадаха.*

«Бэлиг» (Чингис хаанай хургаалһаа)

Т Э М Ү Ү Ж Э Н

Сергей Доржиев ориуулба

Улаан - Үдэ
2022

УДК 82/89
ББК 84 (2РосБур)
Га 12

Перевод с русского Сергея Доржиева

Га 12 **Алексей Гатапов**
ТЭМҮҮЖЭН / [пер. с рус. С. Доржиева]. — Улан-Удэ:
Изд-во ХХХ, 2022. — 742 с.

УДК 82/89
ББК 84 (2РосБур)

НЭГЭДЭХИ НОМ

Нэгэдэхи хуби

I

Есүүхэй агуухэ Хабуул хаанай эгээл нэрэ солотой ашанарай нэгэн гэжэ мэдээжэ, өөрыгөө уг изагуурай эхи табигша хорин хоёрдохи үе болохо Бүртэ Шоно хулинсагһаа тоолодог. Үшөө урда сагта, Түмэн хаанай түүрэгүүдэй үедэ, Бүртэ Шоно Дотоодын далай баруун тээһэнь зүүлжээ нэтэ тамаржа гараад, Онон голой хүндыгөөр буужа ерэхэн. Тэрээнһээ монгол аймаг энэ газар дайдаар тараа. Тэрээнэй үри һадаһад хэдэн зуун жэлэй туршада даншые ехээр үдэжэ, хажуугаараа даншые олон арад зониие эрыюулжэ, багтажа ядан хабшалдажа эхилхэдэе хоорондоо үһөөрхэлдэн тэмсэдэг болонхой.

Хабуул, Есүүхэйн үбгэн эсэгэ, туг дороо хамаг монголшуудые суглуулаад, бүхы талаар үерлэн үймэлдэжэ, абаха эдихын хойноһоо тоножо, дээрмэдэжэ, олон тоото отог аймагуудые сасан тараажэ, олонииень хюдажа ябаһан жүрхинэй урдаһаа тулажа бодоо һэн. Хоёр байлдаанда монголшууд тэдэ дээрмэшэдые хяа бута сохижо, Ута ханынь саана гаратар үй-сүй намнаа бэлэй. Тэрээнэй удаа монголшууд худагта жаргалаа эдлэжэ һуухал юм һэн бээ, хэрбээ хорото муухай татаарнуудай, жүрхинэй эдэ билдагуушадай, үгы гээшэ һаа. Тэрэ үедэ монголшуудай хүрэнүүдтэ добтолоогүй, адуун хүрэгүүдыеень болон хүн зонииень туужа абаашаагүй нэгэ нажар байгаа юм гү гэхээр һэн. Хабуул хаан татарнуудтай тулалдажа, бүхы һаһаа бараа даа, тэдээнэйл годлиһоо энэ дэлхэйһээ халижа ошоо.

Хабуул хаанһаа хияадуудай уг гараһан. Долоон хүбүүдтэй аад, хаан шэрээгээ тэдээнэйнгээ хэн нэгэндэ бэшэ, харин тайчууд обогой өөрынгөө гурбадугаар дүү Амбагайда заяаһан байгаа. Татаарнуудтай эблэрхэ һанаатай Амбагайн худа оролсохоо өөрөө тэдээндэ ошоходо тэдэнь мэхэлжэ баряад, жүрхиндэ дамжуулжа үгэхэн. Хан шэрээгээ хэндэ дамжуулхаяа үхэлэйнгөө урда тэрэ хэлэжэ үрдэе: баһал өөрынгөө хүбүүдтэ бэшэ, харин дахин һөөргэнь хияадуудта – Хабуул хаанай дүрбэдэхи хүбүүн Хутула баатарта дамжуулха гэхэн байгаа.

Тиигэжэ монгол изагууртанай эртэнэй аха заха болохо хияад болон тайчууд отог аймагууд хоёр гар мэтэ нэгэ амин ябаа юм.

Хутула залуугаар нүгшэһэн, тушаал залгагшаяа нэрлэжэшые үрдээгүй. Тайчуудташые, хияадуудташые хүндэ ямбатай, нэрэ солотой зон али олон байгаал бээ. Арад зон Есүүхэй тухай хэлсэгшэ һэн, харин тайчууд өөрынгөө отогой хорото мэхэтэй, засаг түрэдэ шунахай Таргудай Хирилтугые үргэхөө үсэд нэтэрүүгээр оролдоо бэлэй.

Татаарнуудтай хэһэн һүүлшын дайнай удаа Есүүхэйн нэрэ монгол ноёдой дунда урган бодонхой. Нүгшэһэн эсэгэһээ дамжан ерэхэн нүхэдһөө гадна, үшөө һахал һамбайгүй эдир хүбүүд, тиихэдэ барлагууд болон ангуушадһаа гурбан мянган сэрэг тэрэ суглуулаад, түргэн дундаа сэрэгэй эрдэмдэ һургажа, хубсаһа хунараар болон зэр зэмсэгээр гүйсэд дүүрэн хангахадань, тэдэнь гар доронь галзуу шангаар байлдадаг боложо, татаарнууд тэдээниие Есүүхэйн хорото шаранууд гэжэ нэрлээ бэлэй.

Жэлэ Бухын дэргэдэхи тулалдаанда Хутулын унаһан тут Есүүхэй шүүрэжэ абаад, сэрэгэйнгээ манлайда дайсанай шэлэмэл түмэн тээшэ шуумайжа ошоһон байгаа. Тэрээнэй зуутангууд хиирэхэн хэдэгэнэ мэтээр үй түмөөрөө дайсанай зэргэнүүдтэ аһалдан зуулдажа, нуга дараад, гол үргөөнь буляажа абаа һэн. Тэдээнэй хаан Мэгүүжин һүүлтэ зэрлиг тэмээндэ аһалдажа, арай голтой амиды гаралдажа үрдихэн гэхэ.

Тэрэ дайнда Есүүхэй тэнсэл тэрээгүй баяжаа. Тоо томшоогүй адуун, тэмээн, үхэр, хонин хүрэгүүд, дала гаран тэргэ хитад торго, бүд, һэеы, түмэр ба шэрэм тогоо, зэр зэбсэг болон багжа хуягуудые асаржа ерээ. Дайнда ябаһан сэрэгшэдээ тэрэ нютаг нугынгаа газар дайдаар тараажа түбхинүүлээ. Эзэмдэжэ байһан газарайнь заха хизарнуудаар шэнэ шэнэ хүрэнгүүд бодоо. Анхан дээрмэшэд, хёморгондо байгаашадуул, эндэ тэндэһээ тэрьедэжэ ябаһан уг унгигүй зольбонууд тэрээнэй барлаг болон гүү һаагша һамга басагадтай гэр бүлэ боложо, харьяата зонийнь тоо нэмэбэ – мүнөө Есүүхэйн хүсэ шадал тиимэшые бага гэхээр бэшэ болонхой.

Татаарнуудай сохигдоһоной удаа талада амгалан тайбан саг ерэнхэй. Анханай дайсад болохо баруун хойтохи мэргэд угтан монголшуудай хүсэ орохые мэдэхэдээ Сэлэнгэ уруудан, саашаа нүүгээд, хилэ шадар хомор үзэгдэдэг болонхой. Онон болон Шэлгын адагаар

нүүжэ ябадаг зүүн хойтохи жэжэхэн аймаг болохо дагуурнууд монголшууднаа айдаг һэн тула зарим үедэ Хара голой танигдаа мэдэгдээгүй аяар тэрэ зүүгээр оршодог газар дайдаар нүүжэ ябадаг бэлэй.

Гансал хэрээдүүд талын тайбан халта таһалба. Есүүхэй тиихэдэ нэгэ түмэн табан зуун мянган сэрэгээрэ хэрээдүүдэй хан шэрээ залгамжалагша Тогорилдо туһалхын түлөө тэрээнэй дүү Эрхэ Харын урдаһаа тулажа, Туула мурэн орожо ерээ һэн. Эрхэ Хара эсэгынгээ нүгшэһэнэй удаа Алтай уулын араархи наймануудтай нюусаар хэлсээд, тэдээнэй туһаламжаар улас түрыень буляан абаһан байгаа. Монголшууд наймануудые газар дайдын хилэ хүрэтэр нам-нажа, заха хизаараарыень һамнаад гарахадаа баһашье ехэ олзотой болоо һэн.

Есүүхэй Тогорил хоёр илалтынгаа баярай найр дээрэ һуданһаа ханаһан шуһан дээрэ тангариг үргэжэ, анда нүхэд бололсоод, түрүүшын лэ дохёогоор бэе бээдэ туһалжа байха гэлсэбэ. Энэ аянһаа мүртэй олзо олдохогүй гэжэ һанаһандаа Есүүхэйн уряа тоогоогүй олон монгол ноёд иимэ мэдээ дуулан гэхэдэ үхэтэрөө атаархажа байба. Тэрээниень Есүүхэй бусажа ерэхэдэ нюур шарайгаарнь хаража байгаа һэн. Тогорилтой анда нүхэд бололсоһон ушарай далда удха тэдэ дансье хойнотожо ойлгоо даа: хэрбээ хэн нэгэнэй Есүүхэйн урдаһаа зэбсэг далайгаа һаань, арадань хэрээд хаанай бүхы хүсэн байна ха юм. Анхан аймаг дотороо ехэ нүлөөтэй болохо гэжэ тэрээнтэй зүрисэлдэжэ байһан заримашуул мүнөө хүсэ хүрэхээ болибо. Есүүхэйн нэрэ дуулахадаа тоомжоргүйгөөр мийэд гэдэг ехэ ехэ ноёд, түмэн сэрэгүүдэй томо томо дарганар ама хамараа хаанхай.

Есүүхэй хоёр һамгатай, тэдээнһээ гараһан үхибүүдтэй. Тэрээнэй үшөө таба наһа хүрөөдүй байхада Бартаан баатар эсэгнэ онгуудай ноёной хоёртойхон Сочигэл басаганда хадаг табиһан байгаа. Худанар ёһо гуримаар алтан бүһөө андалдаал юм бээ, харин Есүүхэй сагай ерэхэдэ тэрэ Сочигэл басагаар һамга хэхэ уялгатай болоо һэн. Харин болзорто үеынгөө тулажа ерэн байхада тэрэ ондоо басагантай уулзашоо. Шубуунай агнууриһаа бусажа ябатараа хүн зонгүй хоһон талада нэгэ танигдаагүй аяншанай тэргын бүхээг соо һара нарантай сасуулма гоё һайхан басага харажархиһан байгаа. Дулаан аадарай һүүлээрхи нойтон томо мойһоор ялалзаһан тэрээнэй нүдэд гайхан бахардаһан Есүүхэе һаруул сэлмэгээр, энэрхы илдамханаар хаража

байгаа. Тэрэ аянай хүн мэргэдүүдэй Ехэ Чилээдүү баатар хэн. Олхонууд угтанһаа энэ басаганда хадаг табижа, хамган болгожо абаад, нютагаа бусажа ябаһан байгаа. Тээд Есүүхэй хайхашааһан юумэнһээ арсаха гээшье багаһаа мэдэхэгүй зантай бэлэй. Намарай ороондо ороһон залуу бугадал тэрэ аха дүүнэртээ гүйлгэжэ ерээд, ханаһанаа хэлэбэ. Тээд тэдэнь туһалхаяа таһа арсаба.

– Ши хамган болгохо басагатай гүбши, – гэжэ Нэгүүн Тайжа ахань дуугарба. – Амиды байхадаа эсэгэмнай хадаг табяа хэмнай. Тэнгэриһээ тэрэмнай ондоо гэргэ гэртээ оруулба гэжэ харахадаа юун гэхэ юм?

– Ши маниее онгуудтай хэрэлдүүлхээ ханаа гүш? – гэжэ Мүнгэтэнь дээрэһэнь дабһалба. – Энээгээр үшөө дуталдахамнай гү. Талада элдэбээр тоомоо таһархыешь Амбагай хаан мэдэхэдээ юумыешни үзүүлхэ даа.

– Эсэгэ Амбагай хаан хоёр намайе хүлисэхэ, – гэжэ Есүүхэй мүхөөгөө үгтэбэгүй. – Хэрэг үйлөөрөө сагааруулна бээб. Таанарай ябалсаагүй хаа, Даридайтай ошохоб.

Аханарынь бэээ бэээ харалсаадхиба. Тэдэ Есүүхэйн зан мэдэхэ байгаа.

– Зай, яахаб, ябалсахал болоо гүб даа, – гэжэ Нэгүүн Тайжа гэмэрээд, Мүнгэтэ тээшэ хараба. – Эдээниие гансаарайнь табяа хааш, хүниешье алаха, мэргэдүүдтэй дайшые үүсхэхэдээ болохо.

Тэдэ гурбан мэргэд сэрэгшын ганса тэргэ хүсэжэ, гурбан тээһэнь добтолбо. Мэргэд морёо хандайлжа тэрьедэбэ, залуу хамганиинь Есүүхэйн болобо. Тиигэжэ мэргэд угсаатанда үгтэһэн Өөлэн монгол ноёной хамган болоо бэлэй.

Есүүхэй тэрээнэй эхэ эсэгэдэ өөрөө ошожо мүргэбэ. Тэдэнь ёһын тэдыдэ түрүүшээр дурагуйлхэһэн зан гаргаба, тээд дээрмынгээ түлөө горитойхон түлбэри нэрлэхэдэнь номгороо хэн. Харин өөрынь түрэл гарал, эсэгын аха дүүнэр ба тэдээнэй хамгад, зарим хорото ханаата хүгшэд амар заяа үзүүлбэгүй. Түрүүшээр тэдэ хамгыень алибаа ушарта доошонь дарахаяа, энээдэ наадан болго-хоёо оролдодог хэн. Тээд Өөлэн үсөөн үзэгдэдэг дээдын хүмүүжүүлгэтэй байһан байба. Айл аймагайнь ямаршые бэри тэ-рээндэ орходоо айлшадаа дээдын хүндэ ямбатайгаар угтажа, аха захашуулаа онсолон хүндэлжэ, зохид хайн үгэ хэлэжэ шадахагүй байба.

– Уур сухалаа багтаажа ядаһан зониие энеэлгэжэ шадаха хүн байна, – гэжэ тэдэ хүгшэд һүүлдэ хэлэдэг болоо хэн ха.

Отог аймагаархидын тэрээнтэй эблэрбэ, гэбэшье Есүүхэйе хуушан уялгаяа бээлүүхыень баалаба.

– Тэрэ онгууд басагаар намга хэхэ ёһотойш, – гэжэ абганарын идхаба. – Энэмнай манай ахын хэрэг гээшэ, тиимэһээ бидэ энээниие юрэ иигээд орхихогүйбди.

Тиигэжэ Есүүхэй нэгэ зунай туршада хоёр намга абаба. Угайнаа обоодо эсэгынгээ хүнэхэндэ мүргэжэ, үрээл юрөөлыень гуйба. Анханай хуушан заншалаар малай мяхаар бэшэ, зэрлиг ангай мяха шуһаар үргэл үргэбэ.

Саада жэлын намгадын хоёр хүбүүдые түрэжэ үгэбэ. Өөлэнэй хүбүүн умайһаа гарахадаа шагайн зэргэ бүлин шуһа баруун гартаа адхан түрэбэ. Үзэгдөөгүй иимэ ушарһаа хамаг зон ехэтэ гайхаба, жэхыбэ. Бүхы угайны сагаан, хара бөөнэр барандаа сугларба. Үдэртөө сагаан бөөнэр баруун тэнгэридэ мүргэбэ, хүнндөө хара бөөнэр зүүн тэнгэридэ хүгэдэбэ. Юһэдэхи үдэртөө тэнгэрийн нюуса нээхэмнай гэжэ тэдэ соносхобо. Есүүхэйн гэрһээ дүтын түрэл гарал, абганар, хияад ноёд болон аха заханарһаа бэшэ үлүү зоние далда саашань гаргаба.

– Нарай энэ хүбүүнтнай агууехэ хаан, агууехэ дайшан болохо байна, – гэжэ тэдэ айладхаба. – Туг дороо ерэн юһэн баатарнуудые табиха, ерэн юһэн улас түрэ дайлан абаха, ерэн юһэн арадууд ёһо заншалыень халан абаха юм байна.

Бөөнэрэй хэлээшые түрэл гаралын бодомжолоод, ерээдүйн хаанай эрхэдээ оруулха газар дайдын хэмжээн тухай һайн үгэ хэлэхын тула хэтэрүүлэн хэлэгдэбэ гэжэ шиидэбэ. Хэды тиигэбэшье, тэдэ өөһэдын отог аймаг үргэн талаар алдаршуулха шэнэ дайшан, хаан түрэбэ гэжэ баярлаба. Эгээ тиимэһээ Есүүхэй хүбүүндээ хамагай харша дайсан болохо татаар угай мүнөө жэлдэ хёморгондо абтаһан Тэмүүжэн баатарай нэрэ үгөө һэн.

* * *

Өөлэн хоёр жэл болоод лэ баабгайн гүлгэн мэтэ долоон голтой тэнхээ шиирэг бата бэхи хүбүүдые түрэжэ байба. Хари обогтоной дунда үхибүүдын тэрээнэй үдэрэйн ханаан, хүнийн зүүдэн, гансахан лэ баярын бэлэй. Эдэ жэлнүүдтэ дүрбэн хүбүүд, нэгэ басага, одхоноо, үбгэндөө үндылгэжэ байба.

Сочигэл ууган хүбүүнэйнгээ хойно гурбан жэл болоод үшөө нэгые гаргаһанһаа хойшо бэшэ түрөөгүй. Тэрэ хоёрдохи һамган байһандаа дурагүй, гомдол муулараа мартажа шададаггүй бэлэй.

Бартаан баатар эсэгийнгээ мордоһоной һүүлээр Есүүхэй эдэ жэлнүүдтэ шуһан түрэл хияад-боржогонуудтайгаа хамта нүүжэ ябаа һэн. Есүүхэй Бартаанай дүрбэн хүбүүдэй гурбадахинь болодог. Мүнгэтэ Хияан Нэгүүн Тайжа хоёр аханарын эртэхэн бурхандаа ябашанхай. Мүнгэтэ татаарнуудай нэгэ байлдаанда үхэлтэ ехээр шархатаһан байгаа. Нэгүүн мори хулгайлагшадтай харбалдажа байтара үдэрэй тодхор боложо хосорһон. Даридай одхон тэрэ хоёр лэ үлэнхэй. Аханарайн һамга үхибүүд ёһо заншалаар Даритайда ошоо хааб даа.

Үеэлэнэрһээ дүрбэнийн амидаржа байба. Худагта Жүрхи ехэн бусадһаа эгээл номгон даруу, ухаатай гэжэ тоологдодог. Тэрэ эсэгийн ахын хүбүүн һэн, Есүүхэй тэрээнэ хүндэлхэ ёһоороо хүндэлдэг. Юумэндэ тиитэрээ хамаархалгүй, үгэ дуу үсөөнтэй, дүтын нүхэдшье, илгарма дайсадшьегүй һаа, тэрэ нэгэ яһатан соогоо ехэ нүлөөтэй һэн. Уг дамжаха зөөри зөөшэ, хүнэй ами наһанда хүрэхэнэй түлөө яла сала, бэлшээрийн газар тухай арсалдаа туусалдаан – эдэ бүгэдэ маргаата асуудалнуудта тэрэндэ ходо бэлэн харюу байдаг, хүнүүд бөөн бөөнөөрөө зүбшөөл абахаяа тэрэндэ хандадаг. Хияад-боржогон отог дотор Худагта, Есүүхэй болон тэдэнэй эсэгэнэрэй дүү Тодойн абга гурбан аха заханар болонод. Бусадын наһаараашье, яһаараашье тэрээнэй доро – эсэгийн дүүнэрэй үхибүүд һэн.

Бүри Бүхэ – энэ дүүн гансашье хияад-боржогон отогтоо бэшэ, бүхы монгол аймаг соогоо эгээл хүсэтэйн гэбы. Болдог-солдог монсуу балсантай, үргэн гүжэгэр тэбхэр мүртэй, тэнгэрийн заяаһан баабгайн мундуу шадалтай юм, тээд хүүгэдэй зантай даа, гансахан мэдэхэ, хэхэ юумэнийн гэхэдэ, бүхэ барилдаан бэлэй. Онгууд болон наймануудай холын нютагуудаар тэрээнэй бэе махабад мяхагүй, ганса яһанһаа бүридэдэг, харин өөрөө хара бөө юм гэхэн үгэ ябадаг. Һайндэртэ тэрэнтэй ушарха зон үсөөн, олоной нюрга һээр хухалжа хаянхай. Уг унгидаа тэрээнэй аша туһа гэхэдэ, дайн дажар ба түрэ хурим лэ юм. Дайнда дайсадые айлгаха, түрэдэ худанарые һүрдөөхэ. Бэшэ сагта Бүри Бүхэнөө гансал түй түбэг даа, гай тодхор. Хүрэнүүд соогуур боосоогоор гү, али юрэл тоомоо таһарангаа энээнэй гар хухалаа, тэрээнэй гэр урбуулаа, нүгөөдын бухын хүзүү булга мушхаа гэжэл дуулдаха. Ууртай муу хүн бэшэ юм Бүри Бүхэ, юрэл даншье

наа эгээлэй юрын даа, харин теэд ха-луун гар доронь орошоо бол ехэ аймшагтай, хүн зон тэрээнһээ айдаг, илангаяа хари зон.

Тэнгэридэ талийһан Хутула хаанай Зүчи, Хирмау болон Алтан гурбан бусадһаа онсо амярлан ябадаг. Мэхэшэ ухаагаар булюу һэн тула, эсэгынгээ хаан нэрээр омогорходогшые наа, тэрээнээ олоной анхаралда зүүхэйлдэггүй – үе саг эрьенхэй, теэдшые тэрэ бахарха-лаар уг дотороо аха заха ябаха габьяа бэшэ гэжэ ойлгодог, Есүүхэйһээ жэхыдэг: ахань түргэн зантай, хүндэ гартай, һамгадайнышые ойро, дайша баатарнуудайнышые дэргэдэ улаан нюураарнь шабаһантай холижо, нэрэ түрыень гутаажа хаяха аргатай. Бусадһаа тэдэ гээгдэнгүй, хамагай урда гарангүй ябадаг, харин сагнай ерэхэ байха, юунэй болохонь харагдаха, магад, хаан шэрээдэ һуухашые ааламди, тиихэдээл хэн хэнэйнгээ һайн шанар харахабди гэжэ гэр дотороо шэбэнэлдэн хэлсэдэг.

Тиихэдэ үшөө Ехэ Сэрэн байгаа. Өөрыгөө өөрһөө хармалмаар харуу хяһуур гээшэнь тэнсэлгүй, хубиингаа адуу мал болон худалдаа наймаанһаа бэшэ ондоо юушые анхархагүй. Адуу моридоор отог ай-маг соогоо хэнһээшые булюу аад, намар бүри, саһанай унахын урда-хана, наймануудай болон онгуудай холын дайдаар дүтынгөө нүхэдтэй тонуул дээрмэ хэдэг, һара шахуу мүр сараагаа нюужа, танигдаагүй тамгатай адуугаар тоо томшоогүй хүрэгүүдээ улам арбид-хадаг. Аха дүүнэрын тэрээндээ:

– Хүршэнэртэйгээ эбээ таһархадаа гансаараа харюусахаш, шини түлөө бидэ бодохогүйбди, – гэжэ нэгэтэ бэшэ ойлгуулжа ядаа һэн.

Теэд тэрэ хүн хэлэбэ гү, хүхы донгодобо гү гэжэ һанахашыегүй, юрэл энеэсэгээгээд лэ, хулгай дээрмээ хэнээр лэ байха. Тэрэ хүбүүд үгы, гурбан һамгадһаань жэл бүри басагад лэ түрэхэ, теэд тэрэ ушарта үшөө баярлахал даа.

– Басаган бүхэнэйнгөө түлөө анза абахаб! – гэжэ тэрэ һайрхаха. – Харин таанар хүбүүдтээ зөөриһөө хубаалдахат.

– Шамда хулуугаашань дээрэл дээ, – гэжэ ойгуурхинь тэрээнээ хүхиргэхэ. – Ажал багатай, түрэ наранайшые зардал гаргаха хэрэггүй.

– Тэнэг лэ зон гээшэлта даа, – гэжэ тэрэнь толгойгоо һэжэрхэ. – Хуулита моридни хулуугаашаяа бүтүүлхэл. Хэн нэгэнэй найманай тэмдэг хараад, юу хээ асуугаа һаань, анза абаалби гэжэ бүдүүн до-рюунаар хэлэхэлби, ха-ха-ха! – гэжэ тэрэ ялан таха болотороо зуу-

ралдашаһан хитад торгон тэрлигэйнгээ захи дээгүүр шалхагар хасараа һанжуулан энеэхэ. – Ха-ха-ха! Тэдээнһээ хулуухаб, тэдээнһээл нэгэ жаа худалдажа абахаб, харин барууншые, зүүншые тэнгэрийн нэгэшые шүдхэр хаана хулууһыем, хаана худалдаһыем ойлгожо шадахагүй, ха-ха-ха!

Аха дүүнэрын эсэгин уг дамжаха зөөриһөө өөр өөрын хуби зонхилжо байдаг, тэрээндэнь мүн имагтал өөрын олзо оролсодог: хүрэг мал, адуун, сэрэгшэд, харьяата зон болон богоолнууд. Энэ болбол өөрын үхэр малтай бүхэли отог аймагуудшые, үнинэй болон хаянайшые дайнда хёморгондо ороошодшые, ондоо угһаа зайлажа, хайн байдал бэдэрһэн зайгуул сэрэгшэдшые бэлэй. Эрэе марьяан эдэ улад зон хэзээ заяанда талада эхилһэн дайн дажарай эбүүн сагта амидархын түлөө нэгэ ноёной туг доро орожо, хэрэгтэй сагта ударидагша даргатайгаа хамта байлдаанай улаан бурма руу дугшан, тэрээнэй гар доро ябаха эрхээ баталжа ябана гэшэл даа.

Монголой бусад отогүүд утахан Ононой дээдэшые, доодошые талаар таранхай, зариманиинь Хэрлэнээршые нүүжэ ябадаг. Аюулта сагай амхайжа ерэхэдэ тэдэ хияадуудтай гү, али тайчуудтай, мүнөөнэй хаашуулуень шэлэн, нэгэдэн ниилэдэг, харин амгалан сагта саашаа догдойгоод, өөрынгөө дураар хубияа борлуулжа, дошоёо шарлуулжа ябадаг.

Юһэн жэлэй саана Хутула хаанай хада гэртээ харихада уг дотор үймөө хүймөөн һүжэрөө һэн. Ноёд ударидагшайа һунгахаа яарангүй, бэлмүүн сагай үнгэрхые хүлээбэ. Болзорто сагай үнихэн үнгэрөөшые һаа, хэншые удаадахи хаанай нэрэ нэрлээдхинэгүй. Хэншыеб сагаан һэеы дээрэ өөрөө үргүүлхээс найдана, зариман шадалтан тээшээ нэнгэнэ. Үсөөн найрта угай ноёд барандаа суглархадаа бээс бээдээ мээхэйгээр энеэбхилэн, нюргаа нугалан хүндэлжэ байгаашые һаа, буруу харахадаа холбоо барисаа бэдэржэ, нюусаар хэлсээ баталжа байба. Энэ амгалан байдал хэбэрэгхэн, хэзээшые нижагархай-тажагархай буужа, тад-няд гэхэ гэжэ хуу барандаа ойлгожо байгаа бэлэй.

II

Хияад-боржогоной гол хүрэнэй долоо-юһэ наһатай хүбүүд холын нуурһаа бусажа ябана. Галуу нугаһа тэдэ хайса харбажа олзо-лоод, энэ удаа тэдээн соо һанаа дундуур хүн байбагүй. Һаглагар үһэ һамбайтай, хахархай муухан хубсаһатай хара зоной дээрмэшэ шэгтэй үхибүүдшье саһан сагаан шүдөө наранда ялалзуулан, баяртайгаар энеэбхилдэнэ.

Моридоо дүмэн, гэшхүүлэн ябаба. Халуун хатууһаа хаташаһан гэшхэгдээгүй ногоон соогуур үргэн гэгшын мүр гарана. Үдын хойнохи наран хуурай сиидэгэр тэнгэриһээ тэртээ тэрэгүй хайрагдаһан газар дайда хайра гамгүй шарана. Хуурай ногоон соогуур ойгожо дэмыршэһэн таршаа таршаганана. Табгайн түбэрөөһөө тарбага зум-бараанууд нүхэнһөө гаранхай, хойто хүл дээрээ соройн, эртэ урдын обоо добуун дээрэхи шулуун хүрэгүүд мэтэ хүдэлэнгүй моритой зо-ниие хараһаар үдэшэнэ. Морид нёдондонһоо тайруулаагүй ута шэрүүн һүүлээрээ таһалгаряагүй бээ шарбана. Үндэр тэнгэридэ үдэ далая таһара удара татуулһан ори ганса үтэлһэн элээ гансаардан ха-рагдана.

Аха заханар, юһэ-арбатай шиираг хүбүүд, түрүүлэн ябана. Наранда ялагашаһан гуулин, зэд, мүнгэншье хазуурнуудаа шангаха-наар гартаа барин, тэдэ хатуу шэрүүн янзатайгаар хайн эмээл дээрээ лаб һуунхай. Багашуулынь хахархай эдэрхэй тохом дээгүүр зайда-ланхай, хойноһоонь эмхи гуримгүй һалирна.

Тэмүүжэн ута дэлһэтэй хара азаргаараа хажуу талада ябаба. Бүхы бэээрээ баруун тээшээ эрьежэ, годлиин хахад нийдэндэ ор-шоһон ожорһотой багахан нуур харасагаана. Үндэр шэнгэн ургамал-лай шара тархиин дундуур хэдэн томо галуу нугаһан харагдаба. Шу-бууд тобир тарган, зөөлэн үдэнь өөхэ тоһонһоо ялагашана. Тэмүүжэн хазаараа түргэн татаадхиба. Бусадынь баһал моридоо байлгажа, тэрээн тээшэ асуунгяар хараба. Тэмүүжэн ташуурайнгаа эшээр нуур руу зааба. Тэдэнь үгэшьегүй ойлгобо.

Үнгэрһэн намар татаарнуудтай харбалдаанда алуулһан Мүнгэтэ абгынь хүбүүн Үнгүүр багашуул тээшэ эрьежэ, үгэ дуугүй зүүлжэ баруулжань зааба. Тэдэнь хоёр дали болон хубаараад, нуур хүрээлэн, хойно хойноһоо хүдэлбэ.

Ожорһо холуур тойрожо, номо һаадаг болон годлинуудаа гар-габа. Үнгүүрэй үлэ мэдэг гараараа зангахада, дүхэриг аалихан уй-таржа эхилбэ. Хойнотожо аюул ойлгоһон нугаһад үргэжэ, үдэ да-ляараа уһа сохин дэгдэбэ. Хэдэн хүнгэхэн һомон газарһаа нилээн

дээгүүр ябаһан шубуудыг сүмэ сохижо, тэдэ агаарта ямар нэгэ харагдахагүй хана мүргэхэндэл тогтон, далияа хумяад, удаа дараалан ноогоон дээгүүр унашаба. Хахадаа гээһэн хүрэг нуурһаа сааша ниидэжэ ошобо.

– Хэн тудаагүйб?! – абяа шэмээгүй байдал хурса шороб тэнэгшүү хашхараан дуулдаба.

Тэмүүжэнэй үеэлэ Сача Бэхи дэмышэгээр юлынһэн томо нюдөө эригэнүүлэн, тойрошодоо хараашална.

– Хэн номоо хийгээр табяаб?

– Тэрэ добо доро ёдойлдожо байна.

– Хаана?

– Тээ тэндэ, хара болдогой саанахана далинь хүхэрнэ.

– Абагтыл даа тэдэниень, һөө-й!

– Хэнэй тэмдэг байнаб тэндэнь?

– Хэхэхэ!

– Хэнэй годлиб гэжэ һуранаб!

– Өөрөө хэлэгты, хожомынь хойнотохо!

Гурбан багахан хүбүүд толгойгоо ганхуулан моридһоо буубад.

– Наашаа гарагты! – гэжэ Сача Бэхи хашхарна, муухайгаар талдаһан урал соогоо энээдээ нюужа, доошонь харуулһан хургаараа урдаа заана. – Айһандаа саһаа урид үхэжэ байна гүт? Түргэн, түргэн! Би таанарыг гансатал солоохой оруулхаб!

Гэмтэй хүбүүд хахархай гуталтай маяа хүлнүүдээ аалихан тата-сагаан, аханарай урда зогсобо. Араарнь бусадын хагшалдан бөөгнэрбэ.

– Нюсэгэн нюргын арба ташуурдаха, – гэжэ Сача Бэхиин дүү Тайчар дурадхаба. – Бусадта хургаал болохын түлөө.

– Арба олон, – гэжэ Үнгүүр буруушааба. – Таба таараха.

– Таба үсөөн.

Халуунһаа, эсэхэнһээ арай шамай эхилһэн залхуу туусалдаан гэнтэ хар-хур гээд, нохойн хусалдаандал дэлгэржэ, хараал шэрээл болошобо.

– Арбан таба, тэрээнһээ бага бэшэ! – Сача Бэхи түхэрээн нюураа уур сухалһаа хориилгон, бусадаа тойрон харана. – Удаан ханажа ябахын түлөө!

– Ши яагаа, хиирээ гүш?

– Арбашье хүрэхэл!

– Эдээнэйш хабһан хурьганай бэшэ юм гү...

- Тиигэбэл самса дээрэһэнь наншаха.
- Самсань хахарна ааб даа, һүүлээрнь маниее заажа байха гү.
- Бүхы хүрэнээр тарахал.
- Харин би арбан таба гэнэб! – Сача Бэхи өөрынхиеэ табиха дурагүй. – Нюсэгэн нюргын!
- Арбашье ехэдэхэ, – гэжэ тугаарһаа нааша зэмэдэ ороһон хүбүүдые дуугай хаража байһан Тэмүүжэн дуугарба. – Шуһандань хоно хэдэгэнээн һууха, шархань хубилха.
- Тиимэ-э, хээрын хэдэгэнээ бултыень энээ руу суглуулхабди, тэрээншьегүй амар заяа үзүүлнэгүй.
- Ташуургүй үнгэрэе.
- Яагаад?
- Тээ тэрэ үндэрһөө уһа руу хаяел.
- Туусалдаашад бэе бээ харалсаадхиба.
- Шэнгэжэ үхөө һаа, өөһэдөө ехэ нүгэлтэй гээшэ, өөһэдөөл гэмтэй болохо.
- Энэ удаа багашуул дарья табилдаба.
- Энэ юун хэһээлтэ гээшэб? – гэжэ тэдэ дурагүйлхэн шуулдаба.
- Эдэш нохойһоо дээрэ тамардаг лэ!
- Юундэ тиихэдээ уржадэр маанарые сохёо һэмтэ?...
- Нэгэ зариманда нэгэ ёһо, нүгөөдүүлдэ ондоо...
- Өөрөөшье уһанда ороходо болохо ха юм...
- Багашуулай дарьяа шууяан хүжэржэ байба.
- Хаагты муухай амаа! – гэжэ багашуулай үгэ дуулахагүйдэ ухаа мэдээгээ алдадаг Сача Бэхи сад гэбэ.
- Мантан томо мадагаяа хуйһаань ходолжо, дээгүүрээ далагашан, багашуулда морёо дүтэлүүлбэ.
- Энэ гэхээр хэн нэгэнэйтнай эльгэ хахалхам... гэдэһэм үлдэшоо.
- Наранда ялагашаһан эбсэг тэдэнь харахада хажуу тээшээ халба хүрэбэ. Сача Бэхи халта бодод гээд, мадагаа һуйбадажа, найман нарин гүрэлөө ташуураа бариба. Балай далайншьегүй, ойро байһан нэгы мэдэгдээгүй түргэн сохилтоор оройлгожо, атируулба.
- Бидэ ойлгообди!
- Хуу барандаа ойлгообди! – гэлдэжэ, бэшэниинь яаруу түргэн дохилдобо.

– Зүүн зүгтэй шүдхэрнүүд ташуур харахадаал номгордог гэлсэгшэ, – гэжэ гэмэрэн, Сача Бэхи гуталайнгаа үргэн түрий руу ташуураа гударба. – Зон зүб лэ хэлэдэг юм байна.

Гэмтэй хүбүүдэй шарай хэргэжэ, нюулта нөөлтэгүй баяртайгаар энэбхилдэн, голой эрье тээшэ алхалалдаба. Үндэр эрьедэ тэ-дэ-эниие газарта унагаажа, хашхар хуугай табилдан, хүлтэ гартааань хэнжэгүдээд, голой харлуу гүн руу хаябад.

Тэдэ замаг соогуур умбан тамарһаар, нохой мэтээр эрьедэ мүлхин гараба.

Саашаа ябабад.

Хэзээ заяанай бутархай хуушан шулуугаар бүрхөөгдэһэн оройтой налуу хадын ташалангаар тэдээнэй Онон руу буужа ябахада ара талаһаань хүндэ нэжэгэнээн дуулдаба. Бүглүү абяан түргэн гэгшээр дүтлөөд, далан хэнгэрэгэй гэнтэ сохихондол дүлиирмэ абяагаар шэхэн дээрэнь тэһэ бууба. Хүбүүд тархья хойшонь эрьюулбэ, айһан мэгдэхэндээ нюурнуудынь унжагай утаар һунашаба. Тэдээнэй арада хойто тэнгэрийн тэн хахадые сүм эзэлһэн хада уулын зэргэ мантан томо хара үүлэн мушхаралдан хөөрөжэ байба. Хүндэ хара гүзээгээ тэдээн дээгүүр тэнзылгээд, сахилма сагаан хажуу талаараа тэнгэрийн үндэр өөдэ хитайжа байба.

Талын халхинда туугдаһан утаан мэтэ айхабтар түргөөр үүлэн гүбээ дээгүүр тэнгэри бүрхөөжэ, хара хүнжэлөөр хушаба. Нэрюун амисхал гэнтэ үлэбэ. Ондоо сагта хүбүүд, магад, энэ ойгомо халуунай буураһанда баясахашье юм һэн бээ, харин тэдэ мүнөө жэхьбэд: энэ хара үүлэн сооһоо адар томо аймшагтай юумэнэй тэдээниие хаража байһалдал зэбүүрхэбэ.

Моридой һуутараа сошотор тэнгэрийн удаадахи дуун наярба.

– Урагшаа! – гэжэ бусадһаа урид хэгээ ороһон Тайчуу өөрыгөөшье, хүбүүдыешье урмашуулан, нарииханаар шашхаба. – Хэмнай хурдан бэ, манай морид гү, али тэнгэрийн үүлэн гү?!

– Зогсо! – табаржа эхилһэн табараан соогуур хэнэйшьёб хоо-лой дуулдаба. – Байра дээрээ барандаа байгты!

Түрүүшүүлынь жолоогоо татажа, хашхарһан хүндэ дурагүйлхэн эрьёбэ.

Энэ Хүхэчу, Есүүхэйн зуун нүхэд сэрэгэй дарга ноёной хүбүүн, тэдээнэй үүри байба. Хоёр жэлэй саана тэрэ бөөнэрэй шаби болоһоор

нүхэдөөрөө үсөөн уулзадаг болонхой. Мүнөөшье үдэр агнуурида да-
халдажа ошоходоо хүндырэнхэй хүйтэн зандаа, багашуулай дундуур
абья шэмээгүй ябаа юм.

Сагаан азаргаа нэшэн, тэрэ түргөөр бусадаа алад гаража, урдань
хүндэлдэн зогсобо.

– Юун болооб? – Тэмүүжэн ара тээшээ атиралдан налайжа, зүүн
гараараа гүйхөө нэдэһэн азаргая арай шамай барижа байна.

– Бү хүдэлэгты! Буудал бууха... – Хүхэчүгэй ходо нэгэ янзатай
ябадаг нюур мүнөө ханаагаа зобоһон сэдхэлэй тэмдэгтэй байба.

Халта бодолгото болоһондол зали абаад, тэрэ түргөөр хэлэбэ:

– Багашуул саашаа ошог.

– Хуу барандаа тиишээ бологты, түргэн! – Үнгүүр гараараа зүүн
тээшэнь зааба. Хүлээгээд, дахин Хүхэчу тээшэ эрьсбэ. – Зай, юун бэ?

Бөөгэй урдаһаа моридой хоншоороор орожо, тэрээнэй жэмьһэн
нимгэн урал шэртэнэд.

– Тэдээниие уһа руу хаяхагүй байгаат, – гэжэ саашаа болоо-
шодуул тээшэ толгойгоороо заан, тэрэ аалихан дуугарба. – Иигэжэ
уһанай эзэдтэ шарууһа үргэдэг гээшэ, харин эдэтнай шарууһад бэшэ
ха юм. Таанар хэһэбэ гээшэбди гэжэ тэнэгээр аашалба ха юмта. Уһа
саһантай элдэбээр наадаха гээшэ нүгэл гэжэ таанар өөһэдөө мэдэхэ
гүбты. Уһанай эзэд таанарта уурлаад, хэһэхэ гэжэ байһаниинь ма-
гадгүй бшуу.

– Юугээ тиигээд абяагүй байгаа хүмши? – Сача Бэхи тэрээниие
үнэншөөгүй зангаар хараба.

– Шинии шэлэ хүзүүнһээ ходо бүри барижа байхаар жаахан
бэшэш, – гэжэ заабарин маягаар хэлэхэдээ хэнэйшье урдаһаа хара-
багүй, тээд барандамнай хэлэжэ байна гэжэ хүбүүд ойлгобод. –
Юумэ хэхынгээ урда юун болохоб гэжэ түрүүн бодыш. Тэрээнэй
түлөө шамда тархи үгтэнхэйл, гансашье үнэгэн малгай үмдэхын
түлөө бэшэ.

– Үгы, юундэ түрүүшээр гансата маанарта хэлээгүйбши? – Сача
Бэхи халана ханданагүй. – Магад, ши өөрөө мэдээгүй байгаа гүш?
Тиигээ хаа, ямар бөө гээшэбши? Али ши маанарые хургахын түлөө
бурхадые сухалдуултарнай хэмээхэн хүлээгээгши?

– Зай, тоосолдохо сүлөөгүйбди, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээниие
таһа дүүрээд, Хүхэчүдэ хандаба. – Яалтай гээшэб?

– Тэнгэри бурхан уужам сэдхэлтэй. Моринһоо буугаад, намтай
хамта мүргэгты.

Хүбүүд иишэ тиишээ айнгяар харасагаан, жолоогоо гартаа шангаар хүрмэжэ, тэрээнэй үгөөр болобо. Аханараа хаража, бага-шуулшые унааһаа холжорон буубад.

Хүхэчу хоёр гараа хоёр тээшэнь дэлгэжэ, туранхай нюураа тэнгэри өөдэ хандуулба. Хүндэ томо дуһалнууд духа болон хасарыень сохибо, тээд бөөгэй нюдэн ууртай хилэнтэй хара бараан тэнгэри шэртэн, нээлгээтэй зандаа байба.

– Тэнгэрийн уһанай агуухэ хүхэ эзэдэй долоон... дуулыт даа маанарые! Бидэ хияад-боржогоной үхибүүд: Худагта Жүрхиин хүбүүн Сача Бэхи, Мүнгэтэ Хияанай хүбүүн Үнгүүр, Есүүхэйн хүбүүн Тэмүүжэн...

Хүхэчу эндэ байһан хүбүүдые удаан тоолобо. Тэмүүжэн тэр-эрээнэй һонор сээжэдэ гайхан, шагнажа байгаа һэн. Тэрэ бараниень уг унгитайнь, ахаһаань дүү хүрэтэрнь, хара сагаан яһантайнь нэрлэбэ, нэгэшые алдуу гаргабагүй, нэгэшые торолдобогүй.

«Тэнгэри бурхантай ходо хөөрэлдэдэг, дадал болоһон юм байна, – гэжэ тэрэ анха түрүүшээр нүхэрөө хүндэлэн бодобо. – Ямар нэгэн үбгэндэ орходоо дээрэ дуугарнал, тэдэ ханяадаг, хахадаг, харин энэмни хадын горхон мэтээр шарьянал».

Тэнгэрийн шэнэ нэрьсэн Тэмүүжэнэй бодол таһалба.

– Агуухэ хайраа буулгыт даа, бүдүүлиг зангыемнай хүлисыт даа, тэнэг мунхаг ябадал гаргаалди, эдлэхэгүй нүгэл эдлээлди...

Бороо нууһаар, аадар болон, хуурай хатуу газар дээгүүр адхаран шааяжа, Хүхэчүгэй дуугарха абья бүглэнэ. Саг зуура бүрэг-бараг үдхэрэн, арбан алхамда байһан дэрһэн харагдахаяа болин байба. Хүбүүд бэе бээе гээхээе айжа, иишэ-тиишээ хултагашан нуубад.

Тэдэ удаан сагай туршада хамаг дэлхэйһээ таһаржа ошоһондол, һүүлшынгээ найдалдал үргэһэн моридоо шангаар барин, тэнгэри өөдэ гараа һарбайн зогсожо байгаа һэн. Хүхэчүгэй хоо-лой аадарай шууяантай ана-мана тэмсэжэ, хүл доогуурнь урдаһан шалбаагай уһанай шарьяан доро үшөө шангаар, үшөө хурсаар эдэлжэ байба.

Гэнтэл юумэн дүүрэшэбэ. Аадар хажуу тээшээ зайлажа, мүнөө ойрохи добо дээрэ бушаганажа байба. Тэндэ хамаг тэнгэри газарта унаба гү гэхээр. Аадарай ханатаһан уһан соогуур сахилгаан сахилжа, буудал буужа, тэнгэрийн нижаганаан харанхы һүнийн хара һалхинда нуурай ожорһоной таһалгаряагүй шууяандал хүүеэ шааяа булижа байгаа һэн.

Үүлэнэй хаяагаа наран хэмээхэн шагааба. Хурса гэрэлээрээ харгыгаа бэдэрхэндэл хэды дахин ялагад гээд, зүрхэ ороһондол эрхэ сүлөөгэй уудамда гараба. Хурын уһаар угаагдажа, хурса шарайгаа хажуулдажа, хүхэ манхан тэнгэри хуудам талаяа хуушаараа хушаба.

Хүбүүд моридтоо яаралтай мордобо. Аадар бороо холын гүбээ добо дээгүүр зүүлэжэ ябаа һэн.

– Газар нэгэ бага норобо, – эмээлдээ бохиугоод, юундэшьеб дүрөөгөө татажа ябаһан Сача бэхи дуугарба. – Буудал буушана аа гү гэжэ ханаалби. Зулайгаарни ороод, зүрхыем хаха сохихонь гэжэ ханааб... – аха дүүнэр шоо үзэнгээр шэртэжэ байна гэжэ мэдэрхэдээ аягүйрхэн, аниргүй болошобо.

Дундаа хэлсэнгүй хатаргабад. Сача Бэхи ухаагайнгаа үргэн ташаан дээгүүр хоёр удаа ташуурдажа, урагшаа ходорон гараба, тэ-рэнэй хойноһоо бусадыншые шуумайшаба. Аадарһаа айһан морид шоно гарюуһанда намнуулһандал алаг эрээнээр ара гэдэргээ хёлогошон, хурд-хард хуухиралдан, шадал соогоо һунан һунан гүйлдэбэ.

Добын ташалангаар добтолжо ябаһан сэрэгшэдтэл тэдэ бутаран сасаржа, хүрөөн руугаа юрьен бууба.

Захын гэрэй хажууда наранда игаажа һууһан нюдэ балайшаг хоёр хүгшэд тэдээниие харажархёод, айхын ехээр айжа, бусадаа дудан, хашхар хуугай табилдаба. Эрэшүүл гэрһээ гүйлдэжэ гараад, хурса наранһаа һарабшалан, тала руу шэртэнэд. Хүрөөнэйнгээ хүбүүдые танихадаа урмаа таһаран газарта нёлбоод, үүдэнэйнгээ халхабшын саагуур хорошонод.

Арбаад парпагар хара нохойнууд шара ноёогоо ирзайлган, абяа гарангүй урдаһаань харайлдан ошоно. Тээд удангүй алдуугаа ойлгоходоо зуг татан зогсожо, зэмэтэйгээр һүүлээ шарбан, зайлажа үгэнэ.

– Нохой бэшэ, хонид! – Сача Бэхи хажуугаарнь гарахадаа эмээлһээ ханжан, дүтэ байһыень ташуурдаба. – Эзэдээ танихагүй гэжэ!

Хүрөөнэй урда хүбүүд моридоо татажа, гэшхүүлбэ. Морид шууяатайгаар амилжа, хазаар даран, урагшаа дабшахаа тэгүүлнэд. Хүрөөн дотор аалин намдуу, хүн харашые харагданагүй. Үдэрэй халуунда тэдэ гэр соогуураа шэбээлэнхэй. Аадар энэ газар огто дайрангүй гараа. Моридой туруун хуурай хатуу газар дээгүүр түбэржэ, эндэ оршоһон аалин намдуу байдал таһална.

Унтуур номхон байдал соо хүрэн нойрсон нажанхай. Газарай дэгнүүл хушалтынгаа тэгэндэ утаа уняарһаа харлашаһан нүхэтэй газар гэр холоһоо харахада талын нэгэ орбон мэтээр ханагадаг, айлай захаһаа табин алхам газарта оршодог тэрэ хүүдинсэхээ хара түмэрэй даршаха, алха дүшын нэгэ жэгдээр дабтаха дуулдана.

Айл соогуур хүнэй ябахань хаа-яа үзэгдэнэ. Ноёдой хүбүүдые харахадаа эхэнэр зон харгы хүндэлэн гарахаяа зүрхэлэнгүй, байрадаа зогсожо үгэнэ, зариманиинь доро дохино. Хара зоной болон залуу зараса басагад изагуурта хүбүүдэй эшхэбтэр элдэб ааша мэдэхэ хэн тула абанаар хоргодоно.

Зургаан ханатай боро гэрэй хажууда буурал сагаан хүгшэн үндэр арһан олбог дээрэ һуугаад, ута нарин һаба соо тоһо сохижо һууба. Богони һүүдэр доро наранда пэтэн хара болотороо харлашаһан хоёр хүүгэд халуунда ойгошоһон хонин доогуур түлхилдэн байжа мүлхин, шоройтой зууралдашаһан муухай амаараа хүхыень хүхэжэ, дулаан хүмбэйень хахажа сасажа байгаад энеэдэн дундаа залгина.

Туруунай түбэрөөндэ хүгшэн толгойгоо үргэн, нюдөө сабшасагаан, моритойшуулые хараашална.

– Хэнэйбта? – хүгшэн нюдөө һарабшалба. – Али хүрэнэйбта?

– Манай хүрэнэй, хүгшэн эхэ, – Үнгүүр шүдөө сайбалзуулан энеэбхилбэ. Дүтэлөөд, эмээлһээ һанжалдан, тэрэнэй урда нэгэ галуу табиба.

– Ямар һайн хүбүүмши-э? Ямар ехэ бэлэг үгэбэ гээшэбши? – хүгшөө маяа хүл дээрээ ёгшоһоор бодобо. – Шүдэ амагүй болоһон намай баярлуулбаш даа. Зөөлэн мяхан намда мүнөө юунһээш үнэтэй болонхой... Хэнэй хүбүүмши?

– Мүнгэтэ Хияанай, Бартаанай ашаб.

– Үбгэн эсэгэ, харахадам, нажаагаа хүн байнаш, элбэг гартай бардам хүн бэлэй, – хүгшэн толгойгоо ганхалзуулна. – Тиимэ даа, сагаан яһан гээшэ аша гушаданьшые харагдана. Харгы замшни азатай, олзотой байг!

– Үрээлтнай болтогой!

* * *

Хасар Хачуун хоёр Тэмүүжэнээ гэрэйнгээ урда тодон угтаба. Хоюулаа сээжэ нюсэгэн, халюун мэтэ хара хүрин, үйлын үрээр бэе бөөдээ юугээрээшьеб адли гэжэ харагдана.

Хасарай мүр болон гарнууд хатуу шанга балсангуудаар тобойл-дожо эхилэнхэй. Долоо наһандаа үетэнһөө халта үндэрхэншье. «Шанга хүн болохо», – гэжэ үбгэд тэрээниие харахадаа хэлсэдэг.

– Юу мүнөө баряабши, аха, – шуран холтоһон, хэрзэгы ёборгон Хасар агнуури морид хоёрһоо бэшэ юумэндэ ханалаа бага табидаг. – Олые баряа гүт?

– Шиний садахаар байха даа, – гэжэ Тэмүүжэн мийхэд гэбэ. – Анггар амаа бэлдэжэ байгаарай.

Хачуун Хасарай саанаһаа гаража, ганзагыень шүүрбэ. Ехээр дүлиһэндөө уухи аахи юумэн арай шамай хүндэ тулам газарта буулгажа, досооһоонь томонууд гэгшын дүрбэн галуу, гурбан нугаһа гаргаад, баяртайгаар ашхарба:

– Галуу шарахабди!

– Шил зулгаагаа гүбши, – гэжэ Хасар сэргэдэ мори абаашангаа тэрээнээ таһа дүүрбэ. Ахынь олзо юугээр тэрээндэ уршаг татахаб гэжэ ойлгоо бшуу. – Тэрэгүйдэ бэлэн юумэ эдижэ һурашанхай.

– Шамһаа дээрэ зулгаахалби, – Тэмүүжэнэй хажууда Хачуун зүрхэтэй, тиймэһээ дураа гутаангыар зарга бариба. – Хуушан иргай номо хаадагаймни орондо нэгэл дахин хуһаар хэжэ үгөө һэн, тэрээн-һээ хойшо намайе бэлэн юумэн дээрэ ябана гэдэг болошоо.

– Зайл даа, хүрөө, үгы нааш, юумыш үзүүлхэб... – Хасар тэрээн тээшэ сухалтайгаар хазагад гэбэ.

– Дуугай бологты! – гэжэ Тэмүүжэн бадашаад, ехэ гэр тээшээ ошобо. – Моринойм эмээл абаад, хүрөөнһээ гаргагты, шүдэрлөөд, табяарайгты.

Бага гэрһээ Бэгтэр дүүнь гараба. Хоюулан нэгэ жэлэй, тээд бага эхэһээ гараһан хадаа дүү гэжэ тоологдодог, тиймэһээ энээнтэй эбсэдэггүй, аргын лэ байбал бээ даанги хүн гээшэб гэжэ харуул-хаяа оролдодог. Тэрэ хүсэ шадалаар ехэ, нюргааршье Тэмүүжэндэ орходоо нэгэ бага үндэр.

– Галуу баряагши, аха? – тэрээнэй номгон даруу хоолой саанаа ямар нэгэн баһанхад наада харалгатай гү, али далда удхатай байдаг. – Хэр золтойгоор ябаабши?

– Бурхадай хайраар.

– Намайе хүндэлхэ гүш?

«Баһал баһанхад урьжа байна, – гэжэ Тэмүүжэн сухалаа хүрэхэ танил болошоһон сэдхэлдэ абтан, дотороо тэмдэглэбэ. – Хоро ша-рань ходол бэлэн байгшаб».

– Манайда һурангүй эдеэлдэг.

– Һурангүй эдеэлхэ гээшэ – хулгай. Тиимэ бээ?

– Хари зоной юумэ эдихэдэ – хулгай. Эндэ хари зон үгы.

– Хүнэй юумэ эдихэдэ өөрынгөө юумэ эдижэ байнаб гэжэ һанадаг хүнүүд байдаг ха юм.

Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараншьегүй ехэ гэртээ оробо. Ара нюр-гаараа Бэгтэртэй хүндэ хараса мэдэржэ байгаа һэн.

Өөлэн эхэнь галай хажууда үендөө хүрэхэн Тэмүлүүн баса-гандаа хүхөө хүхүүлжэ һууба. Гурбатай Тэмүүгэ ойронь шууяа ехэтэйгээр гашалһан һү матаар тагшаһаа хорожо сүлөөгүй, орожо ерэхэн Тэмүүжэнээ хайша хэрэг харасагаана. Эхэнь хойшоо эрьежэ, олбог дээгүүр басагаяа табяад:

– Аадарта ороо гүт? – гэжэ загаһанай арһан тэрлигэйнгээ энгэр шагталан асууба.

– Тиигээ, – гэжэ Тэмүүжэн харюусаба.

Бэгтэртэй хөөрэлдэхэнэйнь удаа тэрээнэй сэдхэлдэ муу байгаа һэн. «Ямар юумэн тэрэндэ хэрэгтэй юм агшаб? – хэдыдэхэ гээшэб, өөрһөө тэрэ асууна. – Ходол арадаа хутага баряад байһандал. Ехэ һамганһаа түрэхэн би гэмтэй юм гүб?».

Хойморой баруун талаар өөрынгөө һуурида тэрэ һууба.

– Эндэхээ тэндэ юунэй боложо байһые хараа һэмди, – эхэнь эд шанагаар тэрэндэ хүрэнгэ аягалангаа дуугарна. – Харахадашье ай-хаар, тэнгэрийһээ газар хүрэтэр һүни мэтэ хабхар. Яажа таанар тиимэ газараар ябадаг хүмта, ганса бурхан мэдэлэй.

Тэмүүжэн хоёр гараараа аяга тодон абаад, хэдэн дуһал гуламтын захата адхаба – галай эзэдые хүндэлбэ.

– Маанартай Хүхэчу ябалсаа, – тэрэ биигээ бэлтэ дуулгахаяа һанабагүй. – Тэрэмнай аадар зайлуулха гэжэ тэнгэри бурхание гуйжа үгөө.

– Гуйжа үгөө? – эхэнь хүрэнгэ худхахаа болёод, хүбүүгээ анха-ралтайгаар хараба. – Тиихэдэнь аадар зайлаа гү?

– Гансата зайлаа, долоон хүхэ бурхадта хандансаарнь, – гээд, байтараа нэмэбэ. – Харин түрүүшээр сахилгаанһаа нюдэн эрээлээл.

– Ай, тэнгэри бурхан, Ясал Сагаан тэнгэри, танай хайра бараг-
дашагүй! – Өөлэн хойто зүг руу эрьебэ. – Хүхэчу мүнөөшье харахада
бэрхэ бөө болохо янзатай. Хари, тэрээнтэй хэрэлдэжэ байбаш.

– Тэрээнһээ айнагүйб, – Тэмүүжэн хүмэдхөө буулгаба. –
Хэнэймнай хүлдэ хүсэтэйб гэжэ үшөө мэдэгдэнэгүй – тэрээнэй бөө
удха гү, али минии дархан удха гү?

– Тиигэжэ бү хэлэ!

– Тэрэ намда юушье хэжэ шадахагүй! Элинсэг хулинсагайм
хүлдэ юушье хүүлэхэгүй, харин хэрэгтэй болоо хаань, тэрээнэй
өөрынь хүнэнэ эдижэ хаяха!

– Аалыар, аалыар! – Өөлэн айнгяар үүдэн руу хараба. – Шан-гаар
бү дуугара, хүн дуулагшаб. Танай отогой хэр хүсэтэйе би мэдэхэб.

– Тиигээ хаа, юундэ намай айлганабши? – гэжэ Тэмүүжэн
уушхаран дуугарба. Тэрээндэ бээ барижа шадангүй, бирагүй зан
гаргаашань аягүй байгаа хэн. «Энэ хуу Бэгтэрһээ, – гэжэ тэрэ голхо-
рон бодоно. – Тэрээнтэйл дайралдахадаа нэгэл үймөө хүймөөнтэй бо-
лохош...».

Эхэнь хашартайгаар өөрынгөө ханал үргэлжэлүүлнэ:

– Би юрэл тэрээнтэй эбтэй эстэй ябаха хэрэгтэй гэнэб. Шинии
урдахи байдал хүшэр хүндэ. Ноёной харгы зам ходол хүшэр.
Тиимэхээ Хүхэчу мэтэ хүнүүд дайсадай бэшэ, нүхэдэйшни дунда
байха ёхотой. Ши бү уурла, хүн зоной хажууда хэлэнэ бэшэб. Алан-
гуа урда эхэшни хүбүүдээ иигэжэл хургадаг байгаа, тэдэнь үгыень
дууладаг хэн...

– Зай, – гэжэ Тэмүүжэн эсэнгээр гэмэрэд гэдэ. – Оло дуулааб.

Дуугай болобод. Тэмүүжэн нэгэ жэгдээр, зорюута абятайгаар
хүрэнгэ хороно.

– Юу мүнөө баряабши?

– Галуу, нугаһа.

– Найн лэ гээшэ, хониной мяхан эдээндэ хашартай болошоо,
эдинэгүй, – Өөлэн абяа аниргүй уйтан нюдөө ялагашуулан хууһан
Тэмүүгэ тээшэ толгойгоо хазагад гүүлэбэ.

III

Наранай орохын урдахана Есүүхэйдэ Үнгүүр Сача Бэхи хоёр ерэбэ. Ехэшүүл мэтэ яаралгүй томоотойгоор гэртэнь туласа ерээд, үүдэнэйн халхабша доогуур тонгойжо, ехэ гэр руунь оробод. Өөлэн нарин хаба соо зөөхэй бүлэжэ хууба. Тэмүүжэн үгы байба. Гуламтын хажууда Хачуун галуунай яһа мэрэжэ хууба. Үбсүүндээ гараа барин, хүбүүд түрүүшээр онгондо, удаань Өөлэндэ дохибод.

– Һайн байнагта, Тэмүүжэнэй эхэ?

– Бурханай хайраар. Тэрээндээ ерээгта? Халта хүлээгты, Хасартайгаа гүүдтээ ошоо. Хачуун, юугтээ хаража хуунаш? Аханартаа хуурияа үгыш, айраг хэ.

Хүбүүд гуламтын баруугаар, эрэшүүлэй талада хуубад.

– Сача Бэхи, таанарта ямар һонин бийб? – Өөлэн хүсэлэн һагад бүлэнэ, жаахан торхо соо зөөхэй шангаар шалшаганана. – Үнихэнэй танайхяар ябаагүйлби.

– Мүнөө үглөөгүүр үнэзмнай тугаллаа, – Хачуунһаа аяга абажа байха хоорондоо тэрэнь харюусана. – Буруун түрөө, тээд оборхон юумэн гараа, хүл дээрээ арай тогтожо байна. Мүртэй мал болохогүй ха гэжэ эхэмнай хэлэнэ.

– Һарын дүүрэндэ гараа хадаа, магад, бараг гаралдаха аалам.

– Хүгшэн эжы тийгэжэл хэлэнэ. Гансал һаангүй, хүхүүлжэл байгты гэнэ.

– Үбэл болотор бордойхо даа. Мүнөө таамаглаад яахаб.

Газааһаа Тэмүүжэнэй хоолой дуулдаба. Тэрэ ууртайгаар юушьеб Хасарта хэлэнэ, нүгөөдэнь бүдэхээр юушьеб харюусана. Сача Бэхи үүдэн тээшэ хёлойн, хуури дээрээ тэсэбэриггүй согсогонобо.

Тэмүүжэн гэртэ ороод орхиногүй. Сача Бэхи гурба гудамхяад, аягаа хооһолжо, шэрээ дээрэ уруунь харуулаад табиба. Тиин зорюута яаралгүй бодобо.

– Зай, бидэ ябахамнай даа...

– Һайн хуугты, Тэмүүжэнэй эхэ, – хоюулан дохижо, үүдэн тээшэ гэдэргээ ябаба.

Өөлэн энеэдээ барин, харюудань толгойгоо дохижо үгэбэ. Үүдэнэй халхабшын тэдээнэй хойноһоо үни буугаашье һаа, тэрээн тээшэ харан, толгойгоо һэжээ һэн: һаял эдэ хасар дээгүүрээ нюһаа няажа, хүрэн дүүрэн мүлхижэ, эхэнүүдтээ бэдэрүүлжэ ябагша бэлэй, харин мүнөө һамга абамаар хүбүүд боложо ябанхай.

Тэмүүжэн Хасартай газаадахи галай дэргэдэ һууба. Тэдэ Үнгүүр Сача Бэхи хоёрой гэрһээ гарахада гайхан эрьебэ.

– Хучарые сохибо! – гэжэ Сача Бэхи тэдэндэ дүтэлһөөр табиба.

– Хэн?! – тэдэнь хадхуулһандал һууриһаа харайжа бодобо.

– Эндэһээ зайлае, хүн дуулагшаб, – гээд, Үнгүүр түрүүлэн сашаа ябажа үгэбэ.

Арһа элдэдэг гэрэй хажууда тэдэ дүхэриглэн һуубад.

– Хучар мүнөөдэр голой саагуур морёо бэдэрхээ ошоһон байгаа, – гэжэ үбдэгөө газарта тааруулан, Үнгүүр аалиханаар хэлэбэ. – Тиигээд сонидтой уулзашоо. Тэдэш арбаад байгаа гэнэ. Тэдэ хараад, хойноһоонь намнаа. Минии морёор ябаашань болоо, тэрьедэжэ шадаа. Хашхарааб гэнэ тэдэндэ, үдэшэндөө наншалдахаяа гарагты гэжэ.

– Тэдэнь тээд?

– Гарахабди, танһаа айнагүйбди гээ гэнэ.

– Таанар хияадууд хэрэгтэ хэрэггүй газарта үлүү ехээр хамараа үргэдэгта гэжэ хашхаралдаа гэнэ, – Сача Бэхи уур хилэндэ абтан дуугарна. – Эдэндэ тэрэмнай юун гээшэб гэжэ харуулха хэрэгтэй.

– Үшөөшье һэнэгтэ һэнэггүй юумэ тэдэ хэлээ.

– Хучар хэр сохюулааб? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Бараг лэ даа, хоёр дахин нюрган дээгүүрнь ташуурай бүрээгээр буулгаа, яһаниинь яагаашьегүй.

– Гол шухалань энэ бэшэл! – Тэмүүжэн тээшэ нэнгэн, нюдаргаа бажуужа, Сача Бэхи этигүүлхээ оролдоно. – Шухалань, тэдэ бидэниие доромжолоо, бултыемнай доромжолоо. Энээниие иигэд һула орхижо болохогүй!

– Нюргандаа баабгайн өөхэ түрхюулээд, гэртээ галуу эдижэ һууна, – Хучарай түрэн аха Үнгүүр гурбадугаар аха дүү Сача Бэхидэ орходоо һураггүй номгон. – Айһандаа гэдэһэниинь үлдэшоо.

– Харин бидэ энээн тухай мэдэһээр лэ шамда ерээбди, – гэжэ нүгөөдэнь нюдаргаа заалангүй бушаганана. – Түхээрэ!

– Яахабибди?

– Юу яахабибди гэжэ?! – гэжэ Сача Бэхи Тэмүүжэниие гайхангаар харан, шииганан һүүхирбэ. – Хияадуудай, ехэ обогтоной урдаһаа гараа үргэбэ ха юм! Үһөөгөө абаха хэрэгтэй!

– Аалаярал даа, ши! – Үнгүүр һанаата болобо. – Иигэлши. Мүнөө һэмээхэнээр хүрэн соогуураа ябаад, хүбүүдээ суглуулае. Хүн бүхэмнай өөрынхидөө дуудана бээ.

Тэмүүжэн Хасар тээшэ хараба.

– Бэгтэрье олоод, наашань дууда. Хүнэй хажуугаар дуугаржа байбаш, хари.

– Би таанартай ошолсохо гүб?

– Үгы.

– Энээнэй урда намайе баһал абаагүй хэнта...

– Анираа хата! – Тэмүүжэн хоолойгоо шангадхаба, тээд Хасарай гомдолтойгоор жэмыһэн урал хараад, зөөлэрбэ. – Шинии нүхэдһөө хэншые ошохогүй. Бидэн тухай нураа хаань, хэнигэсүүдтэ наадахаа ошоо гээрэй. Ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Яба.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр эсэгийнгээ нүхэдэй гэрнүүдээр хүрээний баруугаар ябажа, арбан таба тухай сасуутанаа суглуулба.

Үдэшын боро хараанаар хуу барандаа голой эрьсэрхи үндэр набтар добуунуудай дундуур сугларба. Гартаа бүдүүн гэгшын гэшүүһэ, бургааһан шидам баринхай, үбэлэй зузаан дэгэл хэдэрэнхэй табяад гаран хүбүүд морин дээрээ хагшална, наншалдаанай урда үзэгдэдэг сэдхэлэй хүдэлөөнэй зорюута тунгаасагүй солгёон хөөрэлдөөн эндэ тэндэ дуулдана.

– Арба арбаараа хубаарагты, юун үхэрэй бэлшээридээ ябаһандал тараабта! – гэхэн Сача Бэхиин хоолой дуулдаба. – Минии хатуушуул, хаагуур төөрижэ ябанабта, наашаагты!

– Таба табаараа жагса! – аханар шууяаба. – Зогсогты!

– Эй, дүлиирөө гүт? Таба табаараа гэнэб!

– Энэ шинии бургааһаар ганса тугал туухаар!

– Тэрэ модон хэбтэнэ. Аба тэрэниие.

– Хуурайл, нэгэл буулгахадаш, хухаршана ааб даа.

– Харин ши тэрэ хаянайхидаал моринойнгоо хазаар мултала. Амаарнь нюур руунь шабхадаарай.

– Тэдээнэй моринойнь хазаар мулталалгы.

– Нюур руунь ябуулхаш, шүдэнһөөнь хэтэ сахюурһаа гарандал харанхыда гал сэсэрхэ...

– Ха-ха-ха...

Тэмүүжэн өөрынгөө арбан табан хүбүүдые жагсаагаад, аха дүүнэртээ дүтэлбэ.

– Ябахаар болоо.

– Харуул ябуулха хэрэгтэй, – гэжэ Хучар дурадхаба.

– Эндэ харуул юуштэ юм, – гэжэ Бэгтэр наадалан һагад тэрээн тээшэ эрьсбэ. – Өөрынгөө газар дээрэ иишэ тиишээ хултаганангүй ябайл.

– Гол гараад, табюужамди.

– Тиигэбэл, ябае.

– Сача Бэхи, өөрынхидөөрөө дахуулаад яба.

Голдо түргэн хүрэжэ ерэбэд. Хуурай халуун хаһада гүйхэн болошоһон гол моридой үбдэгсөө байба. Морид ябадалаа аалидуулан, уһа руу таталдана.

– Ехээр бү уулгагты, – гэжэ нарихан хоолойтой набтархан бэетэй хонин малгайтай хүбүүн дуугарна. – Хүндэршэхэ.

– Сагаан мори энэмнай унажа, бээе хайрхаха гээ гү, таахада, – гэжэ ехэ эрэшүүлэй зэргэ томо бэетэй нүгөөдөнх гэмэрбэ. – Иихэдэш сонидой басагад шамайе хараха гэжэ ханаагши?

– Юун?

– Сагаан морёороо долоон уулын саагуур харагдахалши. Дундамнай ороод яба, тэндэнээ бү бултай.

Хүнэй эрье гараад, тэдэ гурбан харуул урагшань эльгээжэ, хойноһоон гэшхэдэлээрээ ябаба. Зүүн хадануудай саанаһаа томо улаан һара гараба. Үдэшын һонор сэлгеендэ моридой табараан холо саагуур дуулдана. Үүлэн хара боргоһон дээгүүнь обооролдон, халан хандангүй тэдэнииё мүшхэжэ, моридой ама хамар, хүзүү һээрээр няалдана, тээд тэдээндэ анхаралаа хандуулха хүн үгы шахуу байгаа һэн.

Тэмүүжэн өөрынгөө хүбүүдые Бэгтэрэй гар доро үгөөд, өөрөө дүүнэртэйгээ тээ холохоно ябаба. Бүрэг-барагаар харагдааша гүбээнүүдэй доогуур ямар нэгэ амитай юумэнэй хүдэлхые онигохын тула нүдэнэйнгөө эсэтэр харанхы руу хараашална. Харанхыда нэгэ юумэ хараха гээ һаа, тээ дээхэнүүрнь харасаяа шэглүүлхэ ёһотой. Үни заяанда, табатай ябахадань, эсэгын дүү Даридай абгань энээ-ниёе заяа үгөө һэн. Тэрэ гэхэнһээ хойшо Тэмүүжэн энэ арга ото хэрэглэдэг.

– Хаанаб эдэ сонид, хэды ябанабибди, хараа бараанииньшыё харагданагүй, – гэжэ Сача Бэхи эрхэбэшэ гэмэрбэ. – Һөө-й, Хучар, үшөө удаан ябаха хүн гүбди?

– Мүнөө дүтэлөө, – тэрэнхэ эмээл дээгүүрээ бүгтэрэн, урагшаа шохоорон харана. – Тээ тэрэ добо харана гүш?

– Оройгоороо шулуутай гү? Доодохинь баабгайн хоншоорто адли.

– Тиимэ. Тэрээнһээ саашахана, нэгэ харбалгын газарта, хонхор тэгшэ талада. Тэндэл хүлээхэ ёһотой.

– Харин үглөөдэр бидэ элшэдээ эльгээхэбди, – гэжэ Сача Бэхи үгэ хабшуулба. – Арбаһаа үсөөн бэшэ хони табиг, наншалдаанда га-рахаяа айгаа хадаа.

– Һүүлдэ талада уулзуужан, хари, бидэ тэдээниие нэгэ нэ-гээр...– Хучар эхилжэ байтараа, урагшаа харан, гэнтэ дуугай боло-шобо. Тэрээнэй хёрхо нюдэн харанхы соогуур юушьеб онигобо.

– Ааляар! – тэрэ эридээр морёо байлгажа, баруун гараа үргэбэ. – Ерэбэ!

– Хэн ерэбэб? – хүбүүд моридойнгоо дэлһэн дээгүүр унан, нюдөө ониилгон харанад.

– Хэншьеб наашаа даража ябана! – хүлгөөтэйгөөр жагсаал со-огуур үгэ тараба, гартаа бариган модонуудын оншотойхоноор бари-гдаба.

Араархидайнь түбэрөөн замхажа, боргооһоной һиинаан дун-дуур аалин намдуу байдал соо тахын түбэрөөн элихэн соностобо. Уданшьегүй тэдээнэй шанха урда, гүбээн хяра дээрэ, гурбан моритон эрид харагдаадхиба. Хахад зуутан хажуу тээшэ түргэн таража, хаза-араа шанга адхан, модоо барин зогсобо.

– Эдэш манай харуулшибы, – гэжэ нэгэн ханаагаа амаран шуу-хирба.

– Харин ши гурбан сонид маанарта дүтэлбэ гэжэ ханаагши? – гэжэ нүгөөдэнь баһанхадаар энезбэ. – Дуу гарахынгаа урда нэгэ жа-ахан бодыш.

Хии худаһанай хорон энеэдэн саг зуура дэлгэрээд, гэнтэ замха-шаба.

Харуулай хүбүүд добоһоо түргэн буугаад, аха дүүнэрэйнгээ урда морёо татаба.

– Тэндэ байна, – түрүүшын хүбүүн азаргаа барин, богонёор хэлэбэ. – Нахид соо.

– Хаана? – аха дүүнэрын тэрээнэ тойробо.

Харуул тэршэ мориёо һөөргэнь эрьюулжэ, холо руу хараба.

– Тэрээхэн добын саагуур нэгэ хахад харбаанай газарта.

– Хэлээ һэмнэйб таанарта! – Хучар Сача Бэхиин нюур һүр жаб-халантайгаар хараба. – Тэрэл газартаа байна ха юм. Эндэ би үбэлэй хагсуудашье төөрихэгүйлби.

– Тэдэ хэдыб? – гэжэ Тэмүүжэн харуул мүшхэнэ.

– Маанарта орходоо үсөөн хэбэртэй, таби хүрэхэгүй хаш даа.
– Зай даа, таанар мүнөө минии гар соот! – гэжэ Хучар үнөө хиһаатайгаар дуугарба. – Ябаел, юугээ хүлээхэбиди.

– Байза, саһаа урид шадалаа бү тараа, – гэжэ Тэмүүжэн сухалаа барин, тэрээн тээшэ хараад, харуул тээшэ эрьсбэ. – Хайшан гээд тэдэ байнаб, жагсаад гү?

– Эндэ тэндэ, добоһоо добо хүрэтэр талаар таранхай.

– Найр нааданда сугларһан шэнгээр, – гэжэ хоёрдохы харуулынъ нэмэбэ. – Түүдэг лэ табяагүй юм гү.

– Зай, яахаб, сэхэ духа руунъ наншахамнай гү, али яалтайб? – Сача Бэхи жолоогоо тэсэбэригүй дэмы дэмы заһасагаан, хониной хөөбэри зөөлэн малгайгаа нюдэн дээрээ дарана.

– Сэхэ урдаһаанъ хонид лэ добтолдог, – Тэмүүжэн юушьеб бодожо, абяагүй болобо. – Иигэлши. Хоёр хубаараад, ондоо ондоо газарһаа ороел.

– Зүб ханаалши, – гэжэ Үнгүүр тэрээниие дэмжэбэ. – Энэ хараңхы соогуур, үшөө шууяа хүүеэ ехэтэйгээр ороо хаамнай, бидэниие хоёр зуу гэжэ ханахал.

– Сурахиха болохогүй, дуулана гүт?!

Тарахадаа иигэжэ баталбад:

– Хоёр тээһэнь нэгэ доро орохо, хэншье гээгдэхэгүй.

– Хоолойгоо гамнангүй хашхарха.

– Дүүрэтэрнь наншалдаха.

– Шархатаһан үнэгэншье добтолхо.

– Сухарихагүй, дуулана гүт, – гэжэ тэдэ хэлсэбэ.

Тэмүүжэн Бэгтэр, Сача Бэхи болон Тайчуу гурбантай хүбүүдээ дахуулан, баруун тала руунъ тойрон ошобо. Тэдээнэй багахан бүлэг моридоо заримдаа хатаруулан, гэшхүүлжэшье байгаад хэмээхэнээр шулуутай добонуудай хоорондуур урагшаа дабшаба. Сонидой байһан томо добуун тээшэ тэдэ нюдөө табин ябаа һэн. Тала дээгүүр һара үшөө дээшэ хөөрөжэ, сайбар туяагаараа холо ойрын добо гүбээ-нүүдэй ташалангуудые гэрэлтүүлнэ. Хүбүүд моридоо яаруулна.

Одоошье тэдэ добуунай хормойдо тогтобо. Тээ саананъ зүүн гар тээшэ шулуутай добо үндынэ. Талада уйтай хон-жэн оршоно. Ёоригдоһон дайша морид тулалдаанай дүтэлһые мэдэржэ, хазаарайнгаа түмэр ханхинуулхаа һэргылэн, тархяашье хүдэлгэхөө болинхой.

Тэмүүжэн хойшоо эрьсэжэ, гурбан нүхэдөө дуудаба.

– Добын оройдо гараад, хаана байһыень харагты.

Тэдэнь гэшхэдэлээрээ ошобо...

Үүлэнэй саанаһаа гараһан харын хурса гэрэлдэ тэдэ гурбанай добын орой хүрэнгүй ябагалаад, нэгэндээ моридоо барюулжа, хоёройнь нэнгэн бүгтыжэ, дээшээ гарахань элихэн харагдана. Оройдонь тэрэ халта байһанай удаа бусаба. Мориндоо нуугаад, болгоомжотойгоор уруудан, Тэмүүжэндэ хүрэжэ ерэбэ.

– Сэхэ манай урда байна, – гэжэ һэеы малгайтай ута нюргатань, эсэгынь арбанай ноёной хүбүүн, хэлэбэ.

– Юу хэжэ байнаб?

– Шашалдана, энеэлдэнэ.

– Харахада, хүлэххээ болинхой, – гэжэ хоёрдохинь дуугарба.

– Дүтэлэе, – гээд, Тэмүүжэн морёо ябуулба.

Тэдэ үргэнөөр нэгэ зэргэ болон бутаран таража, һэмээхэн добын орой хүрэбэд. Урдань түрүүшэр һөөргэ бүглүүгээр, удаань элихэнээр хүнүүдэй дуугаралсаха дуулдаба. Доро, тэгшэ нюруунай саанахана, моритой зоной бөөн бөөнөөрөө хүдэлэнь байхань хараг-даба. Гурбан толгойн хоорондо һанаа амар иишэ тиишээ хүндэлдэн, сонид хүхюун дорюунаар дуугаралсажа, талы дүүрэн энеэлдэжэ, сад-няд хашхаралдан байбад.

– Харуулшые табяагүй, өөһэдөө хонхор соо бээ нюугаа, – гэжэ Сача Бэхи хүйтөөр миһэд гээд, Тэмүүжэн тээшэ хараба. – Аха, хэлыш, дайнда эдэ хонидһоо ямар аша туһа байхаб?... Тьфу!

– Хара яһан, гансал хони адуулха амитад, – гэжэ ууртайгаар Тайчуу дуугарба. – Үшөө бидэнтэй тулгалдаха һанаатайл.

Тэмүүжэн үгэ дуугүй зүүн гар тээгээ байһан бүхэтэр гүбээ тээшээ нюдөө табина. Тэрээнэй саанаһаа Үнгүүр Хучар хоёр хүбүүдээрээ гаража ерэхэ ёһотой. Теэд үгыл аад, үгы.

Һара үүлэнэй саагуур хоргодошобо. Тээ байтараа баһа бултайжа, оршон тойрон гэрэлтүүлбэ. Хуу барандаа бүхэтэр гүбээ тээшэ харабад. Тэндэ хэншые үгы. Һара дахин хоргодобо. Баһа гараба. Хоёрдохи бүлэгынь хайшаашыеб үгы болошоо.

Хэнэйшыеб хазаарай түмэр хангирба. Уур сухалһаа Сача Бэхи шииганаба, өөрынгөө хэн нэгэндэ ташуураараа занаба.

– Эдэ юундэшыеб абяагүй болошобо, – гэжэ һэжэглэнгээр Тайчуу дуугарба. – Дуулана гүт?

Доронь нээрээшые шэмээгүй хэбэртэй.

– Хараба гээшэ! – Сача Бэхи тэрэ зуура ухаа мэдээ алдаад, гэнтэ мориёо шабхадархиба. – Ябае, дэн нэргэшөөгүйдэнь! – үшөө дахин дороо бушаганажа байһан морёо ташуурдажа, уур сухалаар дүүрэн нюураа бүлэг тээшээ эрыюулэн, бии шадалаараа хашхарба. – Хурай!

– Хурай!!! – элдэб олон хоолойгоор тэдэнь харюусаба.

Хашхар хуугай табилдан, тэдэ тэгшэ уруудамар гүйлгэлдэшбэ. Тэмүүжэн хоёрдохи бүлгэмгүйгөөр эхилхээс ханаагүй, теэд дээрэ зүрхэтэй Сача Бэхие байлгажа үрдегүй хэн. Теэд ондоо юумэн ухаандань оробошьегүй. Дүрөөгөөрөө азаргынгаа хажуу нэшэн, түрүү зэргээрхинэй дунда дабшажа ябаба.

Тэмүүжэн үшөө дахин зүүн тээшээ хараба, добо дээгүүр хоохон байба. «Дэмы яараабди, – гэхэн бодол оробо. – Энэ гэхээр хэды байһыемнай хараад, нэбшгэрээ орохо, дэбхээд гараха...».

Тулалдахаа бэлэн болоһон нэгэ бүлэг сонидто дүтэлжэ ябахадаа хаанаһаашьеб холоһоо сэдхэлыень тэгшэлхэн абья дуулаба:

– Хурай!

Тэмүүжэн бодолтойгоор сохилдожо ябаба. Ухаа мэдээгээ алдан, оршон тойронгоо огто харангүй, мориншые байг, хүншые байг, дайралдаханаал нюдэ нюургүй наншажа ябадагынь үнихэнэй болинхой. Мүнөө зүүн хамсы соонь зөөлэн хэсы хадуулһан хуһан хабтагай уяатай, тэрээгээрээ халхабша мэтээр сохилгодо тулгалан, бээ хам-гаална, харин өөрөө хүсэ шадалаа гамнан, оншотойхоноор буулгаха арга боломжо хүлээнэ. Мэхэтэй сохилтоор нэгэнэй хүзүүн дээгүүр хиидэжэ унатарнь ябуулаад байхада Үнгүүр Хучар хоёр ойронь бии болобо.

Хоёр тээһээ хашуулһан сонид һалд һуларaad, сухарижа эхилбэ. Хүсээ мэдэрэн, хияадууд бүришые нэтэрүүгээр добтолбо. һарын сагаанда ирзайлдаһан нюур, сайбар газар дээгүүр моритон харатанай һүүдэр, сохилдохон гарнууд, модо бургааһанай эшхэрээн, үбшэнэй, сухалай, айһанай зэрлиг хашхараан, моридой түбэрөөн, инсагаалаан – эдэ бүгэдэ мушхаран үерлэжэ, гурбан толгой добонууд дундуур хара хүсөөр дэлбэрэн бусалжа байба. Эзэгүй морид иишэ тиишээ зураганаан, дарасалдаһан бүтүү дүхэриг сооһоо һугаржа гарана, наншалдажа байгааһуудда һаалта хэнэ.

Сонид һүүлэй һүүлдэ тэсэнгүй, моридоо гэдэргэнь эрыюулбэ. Түрүүн захаараа, удаань голоороо нэбшгэрээрээ хумигдажа, хайра гамгүй моридоо ташуурдан, зэрлиг гүйдэлөөр тэрьедэбэ. Хияадууд илалтын огсом шанга хашхараагаар мүрдэжэ мэдэбэ. Сүлөөтэйгөөр,

далайсатайгаар, толгой, нюргыень мэргэлжэ сохиходоо тэдээниие эмээлһэнь унагаажа ябаба.

Тэмүүжэн халажа гүйһэн азаргынгаа ама татажа, хүршэ добуунай саагуур орожо ябаһан моритонхой хойноһоо богонихоноор оодоргожо ябаа һэн. Тэрээнэй хоёр хүбүүдэй нэгэ сонидые хүсөөд, хоёр тээһэнь хашажа, нюрган дээгүүр бүдүүн бургааһаараа ээлжэлэн сохижо ябахые хараба. Хэды шангаар сохюулаашье һаа, сонид морингойноо дэлһэн дээгүүр хэбтэжэ, нэгэ гараараа толгойгоо халхалан, һууридаа тогтоһоор, бии шадалаараа гүйжэ ябаһан мориёо ташуурдажал ябана. Баруун тээгүүрнь ябаһан хүбүүн дүрөө дээрээ үндыгөөд, шэлэ хүзүүн дээгүүрнь модоороо оншотойгоор ябуулжархиба, тэрэнь тулам шэнгээр хүндөөр унашаба. Мүрдэгшэд арай шамай моридоо татажа, гэдэргэнь эрыюулбэ. Хүдэлэнгүй хэбтээшын хажууда тэдэ байлгаад, моринһоо буунгүй үни удаан хараба. Нэгэниинь модоороо тэрээнэй нюрга хадхаад абаба, тэрэ хүдэлбэгүй. Хүбүүд ябажа, гүбээн саанаһаа дуулдажа байһан хашхаралдаан тээшэ хияадуудтаа жороолбод.

Гүбээн саана Үнгүүр өөрынхидөө тогтоожо байба.

– Байгты! – альгаа амандаа абаашан, тэрэ шангаар хашхарна. – Зогсогты, хүрөө!

– Гэдэргээ! – Сача Бэхи бүдүүн хоолойгоор тэрэниие дабтана. – Хуу наашаа!

– Томо зониие дуудаагүй дээрэнь эндэһээ догдойхо хэрэгтэй, – гэжэ аймхайшагаар иишэ тиишэ харасагаан, Хучар дуугарна. – Тэдэ гомдол барихадаашье эшэхгүй шуу.

– Хяа сохёобди! – Сача Бэхи Тэмүүжэниие энеэбхилэн угтаба. – Ши һайн наншалданалши, хараһаар байтарни нэгыень һэлмээр сабшаһандал унагаагааш.

Тэмүүжэн Бэгтэрые хараад, дуудаба. Тэрэнь дурата дурагүй эрьебэ.

– Өөрынхидөө суглуула.

Хуурай дүүнь морёо дуугай эрыюулээд, хажуу талада сугларжа байһан моритондо ошобо.

Томо хүрэгөөр сугларжа, гэдэргээ, гол тээшэ гүйлгэлдэбэд. Наншалдаанай болоһон газар хажуу талаарнь үлэбэ. Гүйдэл һайтай морид захиралтагүй оодорно. Зэргэ соогуур хэншые абяа гаранагүй: мүнөө хэһээлтэгүйгөөр өөрынгөө газарта хүрэжэл шадаха хэрэгтэй. Хойгуур ябаашад аймхайгаар гэдэргээ хараашална.

Тэдэ үни удаан гүйлгэлдэбэ. Тэмүүжэндэ голой эрье үни хүрэхэ байһан шэнгээр һанагдана, теэд урдань гансал добо, гүбээнүүд хараа бараанда харагдана. Үүлэнэй саанаһаа һарын бултайхада тэдэ барандаа эзэлүүдгүй хойшоо эрьен харабад. Тала хооһон байба.

«Зүб шэгээ барина гэшэ гүбди?» – гэхэн бодол Тэмүүжэнэй толгойдо оробо. Тэрэ тэнгэри өөдэ үлын, үүлэнэй забһараар Долоон Үбгэдэй захын мүшэдүүдые хаража үрдибэ. Зүб лэ байна хэбэртэй, теэд тэдэнь хоргодошобо. Тэмүүжэн тэдэ мүшэд байгаа юм гү, ондоо гү гэжэ мүнөө маргахаар болоно.

– Эй, таанар, урда ябаашад! – харанхы соогуур Сача Бэхиин ууртай хашхараан дуулдаба. – Хайшаа иитэрээ яараа хүмта?!

– Нүгөө тээшэ ябахадаа солбон хурданаа харуулаагүй һэн, – гэжэ Хучар хоротойхоноор дуугарна.

Хүнэй дуун баһал таһалдаба, моридой түбэрхэнь лэ һүнийн сэлгэндэ дуулдана. Сонидой хүрээндэшые соностоно ха.

Һара тэдээниие наада хараһандал, туяагаараа һанаа амар наадана: үүлэнэй саанаһаа гэнтэ бултайжа, добо, гүбээнүүдые адаглаад, баһа хоргодошоно.

Һүүлэй һүүлдэ урда ябаашадуулда удаадахи гүбээһээ голой шугын харлажа байхань харагдаба. Энгээ зэргэнүүдээр һанаа алдабад.

– Онон!

– Одоошые даа...

Иишээ ерэхэдэе гараһан газарынь бэшэ байба. Гарасань хаанаб даа доогуур үлэнхэй. Набтар газарта гүйхэн урасхал оложо, эрьһээ буубад. Голой номхон нюруун һарын гэрэлдэ бүдэхээр сайрана.

– Наашаа ерэхээ тэдэ айха, – гэжэ Тайчуу хүхюутэйгээр энэсэсэгээжэ, түрүүлэн уһа руу оробо. Тэрээнэй хойноһоо бусадын оймого, һанаа үнөөнэйнгөө далан дабхар ашаа угаажа хаяһандал, хүхилдэжэ эхилбэ.

– Ха-ха-ха, уг соогоо хэн ахаб гэжэ тэдээндэ харуулбади.

– Манай һургаал үни һанажа ябаха.

– Тиихэнь гээбы, хари, – гэжэ Сача Бэхи бусадтаа дуулгаха гэжэ хахираар хашхарна. – Минии хэлээшые һанажа ябагты: жэлшые болонгүй дахин һургаха хэрэгтэй болохо!

– Һаял манай аха дүүнэр тэдээниие наншаа һэмнэй, һэнэгтэй болоо юм аал даа, – гэжэ Хучар тэрээнтэй зүбшөөнэ. – Ухаа ороод орхиногүйл даа эдэ сонид...

– Магад, анхан ухаа ороогүй ябаа аалам, харин бидэ мүнөө хайса зааба гээшэлди, – зэргээр олон хананги хоолой дуулдана. – Ханажа абаха ёготой.

– Хүнэй эгээл муу юумэнийнх гэхэдэ, муу сээжэ гэлсэгшэ.

– Зүб лэ хэлсэнэ, нэгэл юумэнэйнгээ түлөө хэды дахин наншуулха байна ха юм.

– Ха-ха-ха.

Олон моридой туруунһаа гараһан уһанай бурьяса хүбүүдэй хоолой бүглэн шааяжа байгаа һэн.

– Нэгыень алаа хабди, – гэхэн абяа Тэмүүжэн саада эрье гаража ябатараа хойноо дуулаад, хэнэй хэлэһые хараха гэжэ тэгшэ газарта морёо татаба.

– Хоёр тээһэнь хашаабди, – гэжэ нэгэ под гэндихэн шанга бээтэй, хойноо суглуулһан ута үһэтэй, малгайгүй хүбүүнэй хөөрөжэ байхада Тэмүүжэн хаарал морёорнь таниба. – Тэрээниие сохижол байхадамнай унажа үгөөгүй ха юм. Һүүлдэнь би далайжа ерээд, шэлэ хүзүүн руунь буулгажархёоб энээгээр, – гээд, хүндэхэн бүдүүн бургааһаа дээшэнь үргэбэ. – Тиихэдэмнил тэрэ эмээлһээ хийдэшөө. Һүүлдэнь ошоод харахадамнай тэрэ амилхаяа болишохой хэбтээ.

– Алаа хадаа, алаа, наншалдаан соо юуншье болохо.

– Бэшэнийнх ханажа ябаха.

– Аха захатайгаа яажа хөөрэлдэхэб гэжэ мэдэхэ болохо.

Тэмүүжэн өөрынгөө зониие дуудаба. Тэрээнэй арбан табан хүбүүд зэргэһээ гаража, урдань жэрылдэн зогсобо.

– Хуу амиды гүт? – тэдээнээ шэртэн, наадан һагад энезбхилбэ.

– Юунһээ боложо үхэхэ юмбибди? – тиимэл зангаар урдань байһан үндэр бээтэй, наншалдаанай урда харуул боложо, добын орой гараһан хүбүүн дорюунаар харюусаба. – Эдэш хүн шэнгээр наншалдажашье шаданагүй.

– Арбаараа нэгэндэ аһалдахадаа зүрхэтэй юм ааб даа.

– Хэлээрээ айлгахаһаа бэшэ юумэн үгы.

– Тэдээниие мэдэхэгүй хүн айха байна.

– Мүнөө мэдэхэ болообди: дайсанай ерэбэл, сонидые урдаа табиха хэрэгтэй.

– Ха-ха-ха...

– Таанар барандаа һайн ябаат, – гэжэ Тэмүүжэн тэдээнээ магтаба. – Харин мүнөө манайхинда юушье мэдүүлхэгүй хэрэгтэй. Хүрэн руугаа баруун захиһаань дуу шуугүй орогты.

– Һанаагаа бү зобогты, – бултанай түлөө үндэр хүбүүн харюусаба. – Зүүн зүгэй хүнэнхэн мэтэ һэмээхэнээр орохобди.

– Нохойшые хусахагүй.

– Хаагуур ябаат гээ һаань, хэнигэсүүдтэй наадабди гээрэйт, – гэжэ Тэмүүжэн һүүл даруулан хэлэбэ.

Хүбүүд хажуугаарнь хатаргаад гараба.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр хоюулан үлэжэ, тэдээнэй багахан бүгтэрэй саагуур далда орохыень хүлээгээд, харанхы соогуур халта харлаһан гэрнүүд тээшэ алхамаар ябаба.

– Зай, бараг гүш даа, дайруулаагүй гүш? – гэжэ Тэмүүжэн хөөрэлдөө эхилхын тула асууба.

– Сохюулаашье һаам, яагааб?

Тэмүүжэндэ хөөрэлдэхэ дураниинь үгы болошобо.

Тэдэ дуугай газаагаа ерээд, дуугай эмээлээ абажа, гэр гэртээ таараа һэн.

IV

– Тэмүүжэн, бодо!

Нойрой аятай зөөлэн манан сооһоо мултаржа ядан байтараа Тэмүүжэн эхынгээ хоолойдо дадал бэшэ хүйтэн шэнжэ мэдэрбэ.

– Юун болооб? – хониной нооһо шэхэнхэн арһан дэрэнхэ тэрэ толгойгоо үргэжэ, зубхиингаа забһараар үнэнхэн боро тооно шагааба. Һүүлшын мүшэд ониб-аниб гэлдэжэ байба. – Үгы, үшөө эртэл.

– Хасар Хачуунуудаа бодхоо, – эхэнь нэгэ юумэндэ дурагүйлхэнхэн янзатай.

Тэмүүжэн одоошые һэрижэ, нюдөө хааһан зандаа энэ эртүүр бодхоогоод яахаяа һанаа гээшэб гэжэ таажа ядан хэбтэнэ. Бодохо дураниинь үгы бэлэй.

Гэнтэ нэгэ бодолдо шүбгэ мэтээр хадхуулба: «Үсэгэлдэрэй ушар мэдээ ха юм! Нэгэ сонидые алажархёо һэмнай...». Тэмүүжэн бодожо һуугаад, юу мэдэһыень, яажэ мэдэһыень ухамйлжа ядан байба.

Халта бодоһонойнгоо удаа тэрэ нэгэ бага һанаагаа амарба. Хүрээндэнь амгалан байдал оршоһон зандаа хадаа сонидһоо хүн ерээгүй гээшэ. «Бургааһаар сохюулаад хүн үхэдэг юм аал? – гэжэ тэрэ тархидаа самсаа углан бодоно. – Бүглэрөөд байгаа гү, али,

тиимэл байгаа ёхотой, зорюута үхөөшэ болоод хэбтээ гээбы. Сонид мэхэлжэ шададаг шуу».

Эхынь удаадахи үгэнүүд ханааень баран амаруулба.

– Үдэр хүнигүй ондоо хүрэнүүдээр зайгаа хадаа хүсэ шадалар дүүрэн ябана гээшэш, – тэрэ гуламтын дэргэдэ хитад улаан шэрээн саана хуугаад, аягануудаа шанга шангаар табисагаана. Гэр дотор гашалхан айрагай шороб үнэр анхилна. – Шадалаа хэхэ газараа оложо ядаа хадаа хүдэлхэ хэрэгтэй.

– Юу хэхэ хэрэгтэй юм? – Тэмүүжэн утаар эбһээлэнгээ ханаагаа захан шуухираад, гэнтэ хониёо хайшалха тухайгаа ханажархиба. Бэшэ айлууд бүри уржадэр хайшалгандаа ороо, харин тэдээнэйхид арһаа элдэн, удааржа байгаа юм һэн.

– Гэртээ юунэй боложо байһыэ энэмнай мэдэдэггүй юм бы! – эхэнь гомдол муулартайгаар хоолойгоо шангадхаба. – Уг унгигүй дээрмэшэн шэнгээр тала дайдаар зольборхош, харин гэр тухайгаа бодохо ухаан үгы. Энээнһээ иимэ аад, саашаа юун болохо гээшэбши? – үглөөнэй бүдэг-бадаг соо тэрээнэй харахан шарай гэрэй хабхартай холисолдоно, Тэмүүжэн онигожо харанагүй, теэд хоолой-гоорнь тиимэшые ехээр сухалдаа бэшэ, үсэгэлдэр хүни орой болотор зай-ханайнь түлөө хэлэхэ юумээс хэлэжэ байна гэжэ ойлгожо байгаа һэн. – Хэн хонииемнай хайшалха юм? Али зүүн зүгэй хүлдэ хүнэһэн ерэжэ, туһалха юм гү?

Ханаа сэдхэлээ амарһан Тэмүүжэн һөөргөө хэбтээд, зөөлэн бүхын орон руу орон орон алдажа, аяшархан хэбтэтэрээ нойрмо-гоор:

– Юун теэд иимэ эртүүр юм? – гэжэрхёод, гансата халаглаба: хэрбээ эхынь ямар нэгэ хэрэг хэхэ гээ хаань, болноулжа шадахагүйш – талын халхинтай хэлсээ баталхам гһэншүү. Налгай зөөлэн, сагаан хайхан сэдхэлтэй юм даа, гэбэшые мэдэлдэ оросогүй гүүн мэтэ үсэд нэтэрүү гээшэнь аргагүй.

Өөлэн асуудалыень алад гараба:

– Хониёо хайшалтараа гэртээ туһалхаш. Нүхэд һүүдэршни шамгүйгөөр үхөөд орхихогүй.

Тэмүүжэн хони хайшалган гээшэ эгээл залхуутай хэрэг гэжэ ханадаг. Эмээл дээрэ эрхэ сүлөөтэй зангаар талаар ябахын орондо бүхэли үдэрөөрөө уяатай юумэндэл нэгэ газарта хууха гээшэ тэ-рэ-эндэ эсэбэритэйшые, хашартайшые.

Тэмүүжэн ханаа алдаад, хүл үзүүрээр байһан гуталаа бэдэрбэ.

– Эртүүр эхилээд, хоёр үдэр соо дуунахабди, – эхынь хоолой халта зөөлэрбэ. – Байтараа намгад ерэхэ, юумэ хүүмээ бэлдээд байха хэрэгтэй, – тэрэ томо түйсэһөө багахан тэбшэ руу эзэгэй гаргангаа хажууһаань хулгай нюдөөрөө хараба. – Үсэгэлдэр орой ерээ һэн гүт?

– Оройшог болошоо һэн.

– Тэдэнэйдэ, таахада, ёохор болоо гү?

– Хэнэйдэ? – Тэмүүжэн ойлгобогүй.

– Үгы теэд хэн хэнэйдээ ошоо хүмта, хэнигэстэ бэшэ юм гү, тигэжэл намда хэлээ һэн.

– Э, тиигээб дээ, ёохор болоо, барилдаан болоо, – Тэмүүжэн һанаа абажа дуугарба. Гуталаа түргэн үмдөөд, нюрганайнь саагуур хурхирад гэжэ хэбтэһэн Хасарые түлхибэ:

– Бодо.

Тэрэнь хүлээжэ хэбтэһэндэл гансата һэрибэ.

– Аха! Ерээгши?

– Хачуунаа бодхоо.

– Юундэ?

– Ахынгаа захиржа байхада юу асуужа байгаабын? – гэжэ Өөлэн бадашаба. – Хэзээ хүн шэнги болохо хүмши?

Аха эхэ хоёроо гайхангаар ээлжээлүүлэн хараһанай удаа Хасар шэлэ гээгээ маажад, нударгаараа нюдөө аршажа, голхоронгёор уухилан, гуталаа үмдэбэ.

– Түргэн эдеэлээд, гарагты, би хүнүүдээ бодхооһуу, – Өөлэн тохоног дээрээ шэнэ халааһатай хуушан тэрлигээ хилгааһан ооһороор бүхэлөөд, газашаа гараба.

Һууһаар самсаа углажа, уруугаа хэраад хэбтэһэн Хачууниие хүлөөрөө түлхибэ:

– Бодо, хамаг һайндэр хурхирхашни!

– А? Ямар һайндэр? – Хачуун унтаанһаа сошон һэргэжэ, дэмышгээр тэрээнээ харана.

– Хони хайшалхабди. Эхын хэлээшые мартаа гүш?

– А-а...

Хасар Тэмүүжэнэй хажууда шэрээдэ һуугаад, эдеэндэ обтон оробо. Зөөлэн шэнэ эзэгэйдэ зөөхэй худхаад, дүүрэн халбагаар ама руугаа шиихан, түргэ түргэн залгина. Гэнтэ тэрэ нэгэ юумэ һанажархёод, Тэмүүжэн руу эридээр эрьебэ:

– Хэр ябажа ерээбта үсэгэлдэр, аха? Нюргыень наншаба гүт? Би хүлээгээб-хүлээгээб, тиигээд унташооб.

Тэрэ шарайень адаглан, жажалхаяашье болишоод, ама дүүрэн эдэстэй харюу хүлэжэ һууба.

– Ши, эбэргүй эрье, юугээ шашанаш? – Тэмүүжэн хүлээгдээгүй ушарһаа хахажа, улайшаба. – Ши хүнүүдэй байхада хэлэ... Би үсэгэлдэр шамда юун гээ һэмбиб?

Хасар Хачуун тээшэ аягүйрхэн хараад, шэрээ дээгүүр толгойгоо ганхуулан, жажалжа эхилбэ.

– Хэнэй нюрга наншаабта, а? – нюсэгэн үбдэг дээрээ Хачуун бодожо, аханараа һонирхон харана.

– Хэнэйшье юушье наншаагүйбди, энэшни, таахада, зүүдэлээ, – гэжэ Хасарһаа дураа гутаһан харасаа һалгаангүй Тэмүүжэн хэлэбэ. – Хонин лэ тэнэг зүүдэ харадаг, манай Хасаршье тиимэ.

– Хонид зүүдэлдэг юм гү? – гайхаһан Хачуун нюдөө бэлтылгээд, амандаа гараа абаашахадаа няалдаһан зөөхэйгөөр хасараа будана. – Хүнүүдтэ адляар гү?

– Хүнүүд элдэб зүүдэ харадаг, харин хонин гансал нюргаа сохюулжа зүүдэлдэг. Ойлгоо гүш? Энэ тэрые шашахадань тэрээндэ бү үнэншэ, тэрэш хониной толгойтой. Гансал ши энээн тухай хэндэшье бү хэлэ, хүн мэдэхэдэ манай изагуурые наадалха.

– А-а... – Хачуун яаралгүй жажалан, зууралдаһан нюураа дээшнь тооно руу үргэжэ, дуулаһанаа болбосоруулхаа оролдоно.

Тэмүүжэн бодожо байхадаа хэлэбэ:

– Харин ши ута эрээн хэлэеэ тата. Хэлэһыем һанажа абаа гүш?

– Һанажа абаа, – тэрэнь бүглүүгээр дуугараад, халуу бусалһан нюураа хажуушань нюуба.

Тэмүүжэнэй гаража ошохые хүлээгээд, Хачуун түргөөр Хасар тээшээ эрьежэ, барагар хара нюурыень хайрлангяар шэртэн асууба:

– Ши ходол иигэжэ зүүдэлдэг гүш?

Хүндэ бодол мухарюулжа байһан Хасарай нюур татабад гээд, баһа улайшаба. Нэгэ хэды соо наадална юм гү, али хонгор тэнэгһээ юрэл шашана юм гү гэжэ Хачууниие шэнжэлэн хараба. Тиигээд ямаршьеб ушарта хэрэгтэй болоходоо болохо гэжэ хүндэ альгаараа хасарыень ташаад абаба.

– Манай дунда хониной бии һаа, ши гээшэш. Ойлгоо?

– Аха шамайе хонин гээ ха юм, – нёлбоһоо барин, Хачуун арсалдахаа зүрхэлһэн аад, Хасарай дээшээ бодожо байһан нюдарга харахадаа, абяагүй болошобо.

– Энэ юундэ гэнтэ дуугай болошобош? – наада барин эне-эбхилхээр, тэрэнь дүтэлтэрөө гэнтэ зуг татажа, хоолойгоо ондоо болгобо. – Аха юундэ сухалтайб гэжэ мэдэнэ гүш?

– Юундэ? – һонюушархы зангынь илажа, Хачуун гомдолоо мартан, нюдөө бэлтылгэбэ.

– Үсэгэлдэр эдэшни хэнигэстэ ошоогүй, харин сонидтой наншалдахаа ошоо. Ойлгоо гүш? – үгэнүүдэйнгээ Хачуунда ойлгосотойгоор буужа байхые нюураарнь хараад, Хасар хоролхон, нюдөө онилгобо. – Сонид эдээниие наншаа ха, тиигээд лэ аха сухалаа хэхэ газараа оложо ядана... Нам дээрэ сухалаа тараахыень харана гүш? Хэрбээ манайхин диилээ хаа, ондоо байха хэн... – Хасар дахин бодолгото болотороо гэнтэ ханаа абаба. – Хэрбээ ши хэндэшье хаань, баруун добын тэрэ халсархай тарбагандашье энээн тухай хэлээ хаашни, би шинии хэлэ һуга татажа хаяхаб, – хэлэхэнээ этигүүлхын тула үһэнһөөнь татажа дүтэлүүлээд, шанга хургадаараа амыень заалаба. – Ойлгоогши?

– Ойлгоо, ойлгоо! – гэжэ айһандаа бэлтышэхэн Хачуун шалша-рантан хашхарба.

– Ойлго, хари, бү марта, – Хасар тэрээниие табяад, шэрээ дээрэхээ аарсатай аяга абажа, ехэ ехээр гудамхиба.

Аягаа һөөргөнъ табяад, үсэгэлдэр һүни голой саана юунэй болоһон тухай таамаглан, харахагүй нюдөөр урдаа шэртэжэ, юундэшье хайхарамжагүй һуугаа хэн.

* * *

Өөлэн номгохонооршье хаа, яаралгүйхэнөөр, шэрүүхэнээр зараса һамгадаа зонхилжо байба. Үүр сайхын урдахана ойрохи хүрэгүүдхээ арбан табан хүн ерээд, хайшануудаа баринхай хүнэй болон арһанай гэрнүүдэй хажуугаар ногоон дээгүүр һуунад. Үсэгэлдэр олзын түлөө хандаһан хүрээнэй үшөө хэды һамгад байтараа ерэхэ ёһотой.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрто Өөлэн хайшалагшадаа үдэртөө эдэлхын тула хоёр хүгшэн хони гаргаха даабари үгэнхэй. Хасар Бэлгүтэйнүүдээ бага наһатай барлаг үхибүүдээр хони туужа асархыень тала руу эльгээгээ.

Хутагаа бүлюудээд, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр түрүүшын хүрэгнөө эгээ томо хоёр хони бариба. Гаргажа эхилхээ байтарнь Өөлэн ууртайгаар зогсообо:

– Болиитгүй энээнээ, наран үшөө гараагүй байна ха юм!

Намгад газарта шаагаатай гадаханнаа хэбтүүлхэн хонидой хүл оншотойгоор уяд, хайшаа хахинуулан, хурса мохооень туршана, эхилхэ зарлиг хүлээнэ.

Дулаан нэбшээхэнээр наранай түрүүшын гэрэл сэсэрбэ. Гэрнүүдэй боро сагаан оройнууд улаабтар үнгөөр хушагдаба. Ехэ гэрнээ гоёлойнгоо нэеы малгай үмдэнэн Өөлэн Сочигэл хоёр хү, архитай аягануудые дүмүүхэнээр барин гараба. Дүтүүр хуулан хоёр залуу намгад хуга харайлдан бодожо, хоёо хоёо хилгана газархаа зулгааж барюулба. Өөлэн түрүүшээр ногооной сагаан залаа аягаһаа дүрэн, наран руу үргэбэ. Богонихон маани мэгзэмээр найман зүг тээшэ үргөөд, ама хүрэнхэнгөө удаа зүбшөөбэ:

– Эхилэгты!

Нэгэ доро эндэ тэндэнээ мұрысөөндэ урилдаһан мэтэ түргэнөөр хайшанууд хахиналдажа, үнгэрхэн жэлэй ногооной хадхууртай сула нооһо оёорһоонь хиргажа эхилбэ. Тохоног хүрэтэрөө хамсы шамагдаһан эхэнэрнүүдэй харахан гарнууд хонидой хажуу талаар холжорон, муухайшые, хүндэшые гадарыень татабгад гэжэ байһан амитанай бэеһээ газаа тээшэнэ урбуулна. Жэжэ тогооной бусалжа үрдээгүйдэ хонин нүсэгэн, сэбэршые, нариншые болонхой, бэеынгээ хүнгэрхэндэ, нэрюусэнхэндэ хоморхон баяраар баярлан, тала руу гүйжэ ошоно. Үхибүүд удаадахиень татажа асарна, амитанай тэнэг зангаар хонин саашаа буляалдана.

Тэмүүжэн хониной урда хүлнүүдые зүүн гараараа баряад, үбдэг дээрээ хуужа, баруун хүлөөрөө бэеыень дараба. Үбсүүн доронь халта отолоод, хутагаа бушуухан табиба. Пүсхыжэ гараһан гэдэнэ даража, дулаан нойтон доторыень иран, хатуу шэлдэгээр сохилжо байһан зүрхэнэй хажуугаар тохоног хүрэтэрөө гараа шэхэжэ, нюргандань хүрөөд, лугшажа байһан бүдүүн худаһа хургаараа догоодожо, удара татан, таһа ерэбэ. Халуун шуһан тэндэнэ юрьежэ, улаан шуһаар зууралдаһан гараа гаргаба. Хонин хойто хүлөө татаганан саглаба.

Хачуун хони барилсахаяа гүйжэ ерэбэ. Тэмүүжэн хүхүүртэй уһа бариһан зараса басага дуудаад, түргэн гараа угааба. Бэгтэр үбшэжэ эхилэнхэй: хутагаар арһа хүндылөөд, сагаан өөхэтэй бэеһээ арһыень гараараа ерэжэ мэдэбэ. Тэмүүжэн тэрээниие энэ ажалда булихагүй:

хүндэ гартай хадань тэрээндэ хониншые түргэн амьяа табидаг, мяхал-хадаашые бэрхэ. Зүгөөр өөрөө мяха зуурангүй сэбэрээр гаргадаг, энээндэнь эхэнь дуратай байдаг.

Хониной эльгэ Тэмүүжэн отолжо абаад, Хачуун тээшэ хулгай нюдөөрөө хэмээхэн хараба. Тэрэнь үбдэг дээрээ бээ зэһэнхэй, ганса нюдэн болошоод, ахынгаа гар соохи шуһа найраһан хүрин улаан эльгэ хаража һууба. Эрихээ аягүйрхэн, тэрэ шүлһөө залгяад, зорюута үлэ мэдээшэхэн боложо, хажуу тээшэ хараба. Тэмүүжэн найман зүг руу дээжыень бурхадта үргөөд, захаһаань дүрбэнэй нэгые отолжо, Хачуунда үгэбэ. Тэрэнь баярһаа шашхаад, хоёр гараараа хэршэмэл абажа, тэсэбэригүй эрхирэн, шүдэ амаараа аһашаба. Тэмүүжэн тэрээнэй шэшэрэд гэжэ байһан харахан хамарай үзүүр энеэбхилэн хаража байгаа һэн.

– Ойлгогты, нэгэшые дуһал шуһа газарта бү унагаагты, нүгэл хэгшэбта, – гэжэ хажуугаарнь гарангаа Өөлэн хэлэбэ. Хачуунаа хараад, энеэбхилбэ. – Яаралгүй эди, хахагшабши... Арһануудаа һүүлээрнь наранда үлгөөрэйт, дуулана гүш, Тэмүүжэн, – тэрээн руу эрьен хараһаар, тогоондоо һанаата болон ошобо.

Үнгүүр Хучартай хүрэжэ ерэбэ.

– Таанар үшөө хайшалжа байгаа хүмты? – гэжэ Хучар залхуугаар эбһээлэн, хонид дээгүүр тонгойһон хайшалагшадые хараба.

– Үгы даа, Хучар, бидэшни эдээнээ угаажа байнабди, харанагүй хүн гүш? – Бэгтэр тэрээн тээшэ наада харангыар хэлээд, дээрэһэнь урууны хүрэтэр хараба.

Хучар гомдолтойгоор хашхараадхиба:

– Юул ходо бүхэндэ аржаганажа байгшабши? Хүн шэнгээр хариусажа шадахагүй юм аалши?

– Юу өөрөө тэнэг асуудал табинаш, – тэрэ сухалтайгаар нүгөөдөө хараба. – Юу хэжэ байһыемнай харанагүй гүш?

– Зайл даа, дэмы бү хэрэлдэгты... – Тэмүүжэн нюргаа сэхэлжэ, Бэгтэр тээшэ хатууханаар хараад, хоёрдугаар аха дүүнэртээ хандаба.

– Үсэгэлдэрэйхимнай дуулданагүй гү? Хүрэн соо аалин гү?

– Даб дээрээ абяа шэмээн үгы хэбэртэй, – гэжэ Хучар уйтай-гаар дуугарба.

– Үдэшэндөө хэнигэстэ ошоод ерэхэ гэжэ һананабди, – гэжэ Үнгүүр Тэмүүжэндэ нэнгэн, аалихан хэлэбэ. – Мантай ябалсаһан тэдэл хүбүүдээр.

– Һүүлдэнь маанарые ерээгүй гэжэ байгшаб, – гэжэ Хучар нэмэбэ.

– Зүб.

– Мүнөө ошоод, үдэшэндөө бидэниие хүлэгты гэжэ хэлсээд ерэхэ хэрэгтэй, – Үнгүүр хулгай нюдөөрөө Бэгтэр тээшэ анхаралаа ехээр табин, хёлогод гээд, Тэмүүжэнһээ асууба. – Манаар ябалсаха гүш?

– Өөһэдөө ябагты, намайе табихагүй.

Тэдэ нэгэ бага һууд гээд, ябаба. Тэмүүжэндэ уйдхартай болошобо. «Голой эрьсээр ябаха, уһанда орохо, – гэжэ тэрэ хутагаараа хониной нюрганһаа хабһа һалгаажа абаха хоорондоо гунигтайгаар бодоно. – Харин би бүхэли үдэртөө энэ халуунда эндэ һууха, эдэ муухай хони хайшалха, зууралдаха ёһотойб... Абай Гэсэр Богдо хаан, арбан юртэмсэдэ муу муухайе дарагша, үнэн сэхэ сэрэгшэдэй, ангуушадай һахюуһан! – гэжэ тэрэ өөрөөшье мэдэнгүй дотороо дуугараад, нюдөө тэнгэри өөдэ залаба. – Намай хүрээндэ орхингүй, морёорни тала руу ябуулыш!».

Тэрэ баруун хойнохи үсөөншэг сагаабтар үүлэнүүдые шэртэн, удаан тэнгэри харан байба.

– Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр, – газаахи галай хажууһаа эхынь хоолой дуулдаба. – Түргэхэн хонёо гаргажа дүүргээд, морёо эмээлэгты...

Сэдьхэлэйнгээ гэнтэ ехээр хүдэлһэндэ Тэмүүжэнэй амин саг-лашаба.

– Дүтын нуураар галуу баригты, – Өөлэн гал дээгүүр тонгойжо, сусал заһаба. – Үдэшын хоолдо һамгадта хүрэхөөр.

Арһан дээрээ хэбтэһэн хониной толгой дэмы харан, Тэмүүжэн нилээн дуугай һууба. «Бурхан намай дуулаа гү? – тэрээнэй толгой соо айнги, этигэсэгүй бодолнууд гүйлдэбэ. – Яагаад иимэ юумэн болобо гээшэб? Бөө бэшэб, бурхадтай хөөрэлдэжэ шадахагүйб... Элинсэг хулинсагайм хүнэһэ һүлдэнь намда туһалба, гуйлтыем дамжуулба гээшэ гү?».

Сошоһон айһанһаа тэрэ халта һэргэжэ, мэгдэжэ тэбдэжэ байхыемни хүн хара харабагүй гү гэжэ һэмээхэн иишэ тиишээ хараашалба. Бэгтэр эбдэһэн мяхаа тэбшэ руу түргэн суглуулжа байба.

– Тэмүүжэн, дууланагши?

– Дуулана, – хайхарамжагүй маягтайгаар Тэмүүжэн хүл дээрээ бодобо.

Бушууханаар юумээ хум-хам гүүлээд, Бэгтэртэй зэбсэгээ, ха-заар болон эмээлээ абаад, моридоо барихаа ошоо һэн.

Харгыдаа тэрэ үшөө этигээгүйхэн баяраа ямаршьеб анхан үзэгдөөгүй ханаа зобохо шэнэ юумэнтэй холин, болоһон ушар тухай бодожо ябаа һэн. Хүрэнэй зүүгээрхи багахан ута нуурнуудай эрьсэр үсгэлдэрэйн нүхэд Бэгтэрэй гар доро шубуу үргээжэ ябана. Годлиин ниидэхэ хахад зайда тэрэ гээгдээд, мүрөөрнь морёо гэшхүүлнэ, удаадахи нуур тойроходонь, хажуу тээшээ гараад хүлэ-энэ. Добын ташалан дээрэ гараад, гансаараа эмээл дээрээ бүгсыжэ, хүбүүдэй харбаһан галуу нугаһадаа суглуулхые ханаа амараар, хэрэг үйлэдэ огто хамаадангүй хаража хууба.

«Манай утга дархан бөөнэр олон байгаа, – гэжэ тэрэ бодоно. – Магад, тэдэ намда хүсөө дамжуулаа гү? Али хамаг юумэн тушаан боложо, ойлгомторгүй болошоо гү? Үгы даа! – тэрэ хэрэггүй бодол таһалжа хаяба. – Хүхэчу хүнэй байдалда юуншые тушаан боложо, мийн юрэ хэгдэдэггүй гэгшэл. Магад, шалгаад үзэхэ гү?...»

Тэмүүжэн удаадахи нуур руу хараба. Һэбшээнһээ жэжэхэнээр уршалаатаһан нуурай дундахана арбаад нугаһан тамаржа ябана. За-хаарнь үргээгшэд гэнжэ болон жагсана. Тэмүүжэн айха сэдхэлээ да-ран, шийдэбэ: «Саада захын эрэ нугаһан, эгээ наадахи хоно нугаһан хоёр амиды ниидэжэ ошог, бэшэнь оногдог. Тиимэ болог!».

Тон удаанаар саг ябана. Нуур бүһэлһэн моритон байра дээрээ зогсоһон мэтээр ханагдана. Тэмүүжэн түргэн ябуулхын түлөө хуугайлжархахагүйн тула шадалаараа бээ барижа байгаа һэн.

Һүүлэй һүүлдэ нугаһад моритой хүнүүдые хараад, үргэн хүлгэбэ. Эхэ нугаһанай аймхай хоолой дуулдаад, шубуун хүрэг далаа арбагануулан, абятайгаар уһа сохёод, агаарта дэгдэбэ. Тэмүүжэн хургадайнгаа үбдэтэр бүүргээ адхаад, амалан гүйлгэлдэжэ ябаһан хүбүүд болон хүрэгэй дунда ороһон тэрэ хоёр шубуудые нюураа һориолгон хаража хууба.

Саада талада ябаһан хүбүүд шубуун доро ороод, номоо дэлгэбэ. Арбаад годли нэгэ мүһэн дэгдэжэ, хүрэгэйн хахад тудагдаба, хой-ноһоонь табигдаһан нарин хоорцогһоо үшөө гурбан нугаһан унаба. Тэмүүжэнэй тэмдэглэһэн гансал эрэ эмэ хоёр нугаһад һомондо дайрагдабагүй.

Азаргаяа ара гэдэргэнь эрыюулээд, Тэмүүжэн бии шадалаарнь хүрэн руугаа гүйлгэшэбэ. Айл соогуур мориё нэшэһээр, хүнэй гай-хал болон, тогтон торонгүй табилуулба.

Зуутан Мэнлигэй газраа буужа, хүлгэнэн зүрхөө намдуулан, мориё нилтэн удаан уяба. Бага гэртэн дүтэлөөд, хормого, хаадагаа абажа, ханын хулан шаантагта үлгэбэ. Иишэ тийшээ харан, болохотой саг хүлээгээд, богоһыень алхаба.

Хүхэчу гэртээ гансааран байжа, Тэмүүжэн сэдхэлээ халта амаран, ханаа алдаба. Нүгөөдөн хоймртоо хуугаад, үйхэн түйсэхөө хуурай үрмэ абажа, жэжэхэнээр буталаад, яаралгүй эдижэ хууба. Тэмүүжэн тээшэ халта харад гээд, абяагүйгөөр хажуудаа хуури заажа, ехэ анхаралтайгаар жажалхан зандаа. Удаань зэд аягаһаа ямаршьёб улаан шүүһээр даруулһанай удаа хайхарамжагүй дуугарба:

– Юум, сонидые сохёо гүт?

– Нэгэ жаа хургаабди, – гэнтэн асуудалһаа Тэмүүжэн гайхаба, тиин саашань хэлэхэ үгыгээ мэдэнгүй, нэмэбэ, – нэгэ жаа юумэнэй түлөө хэһээгээбди.

– Хэн нэгыень алаагүй гүт?

– Үгы... – Тэмүүжэн анхан нүхэр байһан тэрээнэй һарюу, хальтируухай хараса доро аягүйрхэжэ байһанаа гэнтэ ойлгоод, өөртөө дураа гутаба. – Нэгэ хоёрыень, магад, саашань харуулаабди, тээд тэрээнһээ бусадтань туһа болохо, нэгэ жаа ухаа орохо.

Хүхэчу толгойгоо дохисогоожо, өөрынгөө ямаршьёб бодолдо энеэбхилээд, тэрэндэ түйсэ түлхибэ.

– Туршыш.

Тэмүүжэн һайн зан харуулжа, нэгэ бутархай абаад, амандаа хэбэ.

– Ямар хэрэгээр ерээбши?

Бээе барин, Тэмүүжэн болоһон ушараа хөөрөжэ үгэбэ.

– Дэлхэй дээрэ юрэ мин юумэн болодоггүй гэжэ хэзээ нэгэтэ хэлээ һэнши, – гэжэ дүүргэбэ. – Харин эндэ нэгэ үглөө хоёр дахин иимэ юумэн болобо...

Хүхэчу баһа толгойгоо дохибо. Ямар юумэндэ тиигээ юм, Тэмүүжэн ойлгобогүй: тэрэ хэлэһэнээ һананаб гэнэ юм гү, али өөрынгөө үгэ баталнаб гэнэ юм гү. Хайхарамжагүй зарсаһан шулуун нюдэтэй бөөе харахадаа тэрэ дахин зүрхэ алдажа, түдэгэсэжэ байһанаа мэдэрбэ. Тэрээнэй урда мүнөө анхан мэдэхэ, урзанда жэл хүрэнэйнгээ сасуутанаар наадажа ябаһан бэшэ, ондоо хүн һууна гэжэ хараба.

Тэмүүжэндэ гэнтэ Онондо уһанда орожо байхадаа хэмнай холо шунгааб гэжэ тэрэнтэй туусалдаһаар байтараа наншалдаһанаа,

хүбүүдэй арай шамай халгааные ойндoo оруулба. Мүнөө тэрээнэй ур-
даһаа гараа далайхагүйш: бөө болоһоор, хэдэн наһа аха мэтэ боло-
шонхой.

– Наранай ороһон хойно үдэшэлэн ерээрэй, – гэжэ Хүхэчу хэлэбэ. – Юундэ тиимэ юумэн болооб гэжэ мэдүүжэм.

«Хооһон хэрэг бэшэ хэбэртэй, – гэжэ тэрэ бусажа ябахадаа бо-
доо һэн. – Тэрэгүй хаань, гансата хэлэхэ юм һэн бээ, юу бүхэли үдэр
хунаажа байха һэм».

* * *

Үдэшэ болохые тэшэ ядан хүлээжэ, эхэдэе ожорһон соогуур
гээһэн годлиёо бэдэрхэм гэжэ хэлээд, Тэмүүжэн мориёо эмээллэн,
наранай орохын урдахана зуутан Мэнлигэйдэ ерэбэ. Сэргын ойро
Хүхэчугэй эмээлэгдэһэн сагаан азарга байба. Мориной хүзүү,
сээжэнь элбэг хүлһэнһөө һаял хатажа эхилээ. Тэмүүжэн хараһаар лэ
тэрээнэй холуур ябажа ерэһые ойлгобо.

«Хүхэчу хаагуур ябаһанаа ерээ гээшэб? – гэжэ тэрэ эмээлһээ бу-
ужа байхадаа гайхан бодоно. – Асуултай гү, үгы гү?».

Мориёо уян байтарнь Хүхэчу гэрһээ өөрөө гаража ерэбэ. Гоёхо
дурагүй аад, мүнөө шэнэ эльгэн арһан самса, һэсы малгай үмдэнхэй.

– Уула гарахабди, – гэжэ мориёо тайлангаа богониhoноор
хэлэбэ. – Үглөөгүүр болотор бусахаад байхабди.

Тэдэ алхадалаараа хүрэнһээ гаража, голой шугын харлааша
һүүдэр барин, шанха баруулжаа годирбод. Захын гэрнүүдэй добын
саана оромсоор Хүхэчу хазаарайнгаа ута үзүүрээр морёо шабхадажа,
түргэн хатаргаба. Тэмүүжэн жолоогоо һуладхажа, хара азаргаяа хой-
ноһоонь табиба.

Добонуудай хоорондуур тэгшэ газар барижа, Хайрханай адаг
болотор дуу гаралсангүй тэдэ ябаба. Боро хараан соогуур үдэшин
шэмээгүй байдал уһанай шалшаганаагаар таһалан, гарасын шулуутай
оёороор гол гарабад. Эрһын шабар соо моринойнь туруун шам-шом
гэлдэбэ. Урдань ойгоор бүрхөөгдэһэн Хэнтэйн налуу ташалангууд
харлан нэмжынэ.

Ойн захата Хүхэчу морёо татаба. Альгаа амандаа хабсаран, хоёр
удаа бэгсэргэ шубуунай ута абяа гаргаба. Удааншыё болонгүй ойһоо
харюу дуулдаад, һүнийн шубуунай элдэб хоолойгоор хүнды үгсэн
дээшэлбэ. «Эндэ бөөнэр харуул табина, – гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо. –
Энэ ой тухай элдэб үгэнүүд дэмы ябадаггүй».

Үдхэрhэн харанхы соогуур алхадалаараа хабшалай шулуутай зүргөөр ябажа, харгы хааһан сагаан байса хүрэжэ ерэбэ.

– Моридоо модондо уягты, – гэнтэ хаанаб даа дээрэhээ аалин аад, тодо абьян дуулдаба. – Саашаа ябагаар ябахат.

Хүлээгдээгүй юумэнhээ залд гээд, Тэмүүжэн дээшээ харахадаа нэгэ хара хүүдэрэй хабсагайн табсангаар түргэн доошолжо ябахые обёорбо. Моридойнь урда хүнгэхэнөөр хүрэжэ буухадаа оргойтой залуу эрэ хүн болошобо.

– Ябае! – гэжэ захирһан хоолойгоор тэрэ хэлээд, түрүүлэн хабсагай тойрон ябаба.

Тэдэ гурбан бургааһанай мүшэрhөө, шулуунай эрмэгhээ барилсан, хада өөдэ удаан үгсэбэ. Уданшьегүй Тэмүүжэн амидашаба, харин залуу бөөнэр һурамхи зангаар эрид үгсүүр өөдэ түргэн гэшхэлнэ.

Тэмүүжэнэй тэдээнhээ гээгдэхгүйн тула бүхы шадалаа зангиджа эхилээд байхада тэдэ тэгшэхэн талмай хүрэбэ. Тэрээнэй саада захада хадын орой руу дээшлэн ташалан тулаад, ангай арһаар хушуулһан хамниганай урса гэр байба. Залуу бөө зогсонгүй набтар үүдэн хүрэжэ ороһоор, һөөргөө гаража, Тэмүүжэндэ хэлэбэ:

– Оро.

Хүхэчу газаа үлэбэ. Тэмүүжэн гэртэ ороһоор галай саана хахад һахалаа сайраһан үшөө һархийгаадүй хоёр үбгэдые хараба. Гуламтын тортог хара шулуун дээрэ тоһо адхаһан хоёр гуулин өөхэн дэн аһанхай, тэдээнэй хара шарай хүлэн-һалан гэрэлтүүлнэ. Гэр доторхи бугын арһан, нарһан һургаагууд дээгүүр тэдээнэй хара хүүдэр угзагатагзага тэмтэрнэ.

Хараһаар байтараа Тэмүүжэн нэгэ үбгыень энэ хабарай ехэ тайлганда үргэл үргэһэн угаймнай ахалагша бөө гэжэ таниба. Нүгөөдэнь танил бэшэ байба.

Тэмүүжэн малгайгаа абажа, урдаһаань хэды алхаад, доро дохибо.

– Наашаа һуу, хүлөө амаруула, – гэжэ эгээлэй юрын холойгоор танил бөө илдамаар хэлээд, гуламтын наана дэлгээгдэһэн сагаан олбог зааба.

Залуу хүбүүндэ бэшэ, ноёдто үзүүлэгдэдэг эды үндэр хүндэ ямбаһаань аягүйрхэһэн Тэмүүжэн һууба.

Нэгэ хирэ үбгэд үгэ дуугүй тэрээниие адаглаба. Тэмүүжэн хүндэмүүшэ зангаар нюдөө буулганхай һуугаа һэн.

– Хабуулһаа дээшэ хулинсагаа нэрлэ, – гэжэ танил бэшэ үбгэн хэлэбэ.

Арбан нэгэдэхи үеын Бодончар хүрэтэр Тэмүүжэн нэрлээд, дуугай боложо, асуунгяар боржогон бөө тээшэ хараба.

– Саашань, – гэжэ тэрээниие дэмжэн, үбгэн хэлэбэ.

Тэмүүжэн Бүртэ Шоно хүрэтэр тоолобо.

– Дуваа Соохор хэн байгаа?

– Дуваа Соохор Добуун Мэргэнэй аха, – гэжэ этигэл дүүрэнээр Тэмүүжэн хэлэбэ. – Ехэ сагаан бөө байгаа. Духа дундаа ганса нюдэтэй, гурбан хоногшын газар харадаг нэн. Хоёр абаралша нашантай. Юһэн татаар хара бөөнэрэй хүнэһэ шатааһан.

Үбгэн Тэмүүжэниие найшаан хараад, гараа үргэн, тогтообо.

– Дуваа Соохор хүсөө шамда үгөө, – гэжэ тэрэ хэлэбэ. – Тэрэ мүнөө баруун тэнгэридэ байна. Ши тэрээндээл үргэл үгэжэ ябахаш.

Тэмүүжэн дуулаһандаа зүрхөө дарагдан, абья аниргүй тэ-рээн-иие шэртэжэ һууба.

– Ши бөө болохо ёһотой байгааш, – гэжэ үбгэн тэрээн тээшэ нэнгэн, сасуу хүндэ хандаһандал эгээлэй юрынхээр хэлэбэ. – Тээд одо мүшэд ондоо зам заана. Ши агуухэ дайшан, олон арадай хаан болохо байнаш. Долоон жэл болоходо шамда гурбадахи нюдэн нээг-дэхэ, – үбгэн үгсыгөөд, хара хүрин хургаараа тэрээнэй духа дайраба. – Эгээл эндэхэнэш. Харин сагай ерэтэр хүсэ шадалаа гээхэгүйн ту-лада ши энэ арга шадабаридаа хандаха ёһогүйш.

– Дэмы эльбэдэхэдэ нүгэл, – гэжэ боржогоной бөө хатуугаар хэлэбэ. – Энээнһээ хойшо тэрэ шубуудтай хэһэн юумээс бү хэ.

– Шамда хүшэр байха, – гэжэ тэрэл танил бэшэ үбгэн хэлэжэ байгаа нэн. – Ши зобохош, үлдэхэш, шамда дүтыншни түрэл урбаха, хүнүүдшые, ан амитадшые шамайе хорложо ябаха, хёморгондо оро-хош, дүнгэ зүүхэш, барлагуудтай хамта хара ажал хэжэ ябахаш... тээд энэ шамда хэрэгтэй, хүн зоной байдал мэдэхын тула. Гансал нэгэ юумэ һанажа абаарай: ши бурхан тэнгэрийн заяаһан энэ хүсэ шадал сагай ерэтэр дэмы бү һалгаа, хүндэ бү харуула. Тиигээгүй һааш, мүнөө залуу, хүсэ шадал багатай хадашни дайсадшни шамай мүлжэжэ хаяха, хүл дээрэш гаргахгүй. Тиимэһээл тэсэ, сагайнгаа ер-эхые хүлээ. Элинсэг хулинсагуудай хүнэһэ заяа-нууд, бидэ бөөнэр шамайе хаража, харгалзалжа байхабди, үхэлыеш бэдэрхэ зоной олоншые һаа, ши амиды үлэхэш. – үбгэн толгойгоо ганхуулжа бодод

гээд, үшөө дахин хануулан хэлэбэ. – Дүүрэн хүсэ орогтороо хэндэшыэ энэ бэлигээ бү харуула, ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Тиигээл хаа, яба, – үбгэн гараараа зангаба.

«Юундэ зобохо ёхотой хүмбиб? – гэжэ тэрэ гээгдэн татажа бодобо. – Тиихэдэ эсэгэмни хаана байха юм? Хэн намда урбахаб?».

Бөөнэрһөө асуухаяа тэрэ зүрхэ алдаба. Бодоод, дохибо, тиин хүлөө урилан байтараа гэрһээ гараба.

«Хаан болохоб, дайшан болохоб, – ямаршыёб аяар холын бүтэс-эгүй юумэн шэнги мэдээсэл тухай тэрээнэй бодолнууд зурагасана. – Харин тэрэ болотор зобохо, тулихаб. Эдэ бүгэдэ хайшан гээд болохо гээшэб?».

Тэрэ гэнтэ бүхы бэээрээ аргагүй ехээр эсэдэһээ хүрэбэ, тиин асуунгыар тэрээниие хаража байһан Хүхэчүгэй хажуугаар нуларшаһан хүлөөрөө тэмтэрэн, бүдэрэн, дуугай үнгэрбэ.

Дуугай моридтоо буугаад, ойһоо гаража, зүүлжээ хатаргабад. Тэнгэридэ ялагар мүшэд гэрэлтэнэ, нэгэниинь, хоёрдохинь ошо сасаран унана.

«Тэнгэридэ минии мүшэн байха ёхотой! – гэжэ Тэмүүжэн өөрыгөө хүсэлэн шахуу бодобо. – Тэрээнһээ ондоо байха ёhogүй...».

V

Үбэлдөө талада ажабайдал аалин намдуу болодог. Дайн дажар, дээрмэшэ добтолгонууд, һайндэр, наадангууд замхадаг, худалдаа наймаашадай хамбы таһалдадаг. Хүн зон амьарлажа, багахан хүрэнүүдээр бэеһээ холо нуудаг, үбэлэй эхиндэл бултадаа аба хайдагта суглардаг. Ехэ саһанда айлнууд малдаа бэлшээриин газар бэдэржэ, иишэ тиишээ тарадаг.

Харин хабартаа саһанай һүүлээр хүрэгүүдэй хардайхада, мориной монсойходо бэлшээриин хэзээ заяанай эхи захагүй арсалдаан гаража эхилхэ, тэрээнһээ уламжалан хүнүүд хуушан гомдол муулараа, шуһата үһөө хиһаагаа ханаха. Талада дайша хэнгэрэгүүд наяржа, байдал эрид хубилха. Үбэлэй хүйтэндэ шонын хүрэг болон суглардагтал дулаанай эхилхэдэ хүн зон томо хүрэнүүдээр дайшалхын, бээ хамгаалхын тула нэгэдэдэг.

Хияад-боржогоной ноёд, Хабуул хаанай хүбүүд болон ашанар, үшөө татарнуудай дайһнаа харьяата зоноороо мянга гаран гэр бараатай томо хүрээнээр суглардаг болоо һэн. Тэдэ өөрынгөө болон нүхэдэйнгөө айл аймагуудаар хамта үбэлжэдэг, харин олон мянган толгой адуу малынь уташье, һалхи шуургатайшье, тэжээ хоолоор хомор аад, яһанай ябтайма хүйтэнөөр, арьяатан шоно гарюуһаар элбэг баян үбэлэй хаһада талаар дүүрэн таранхай байдаг.

Малаа дахан, олон тоото хүн зон нүүжэ ябадаг: адуулдаг зон, һаалишад, харуул сэрэгшэд. Үхэр, адуу адуулдаг хүнүүд хилын харуулшадай бүлэгтэ оролсодог. Дайсанай гү, али дээрмэшэдэй ерэбэл, хада уулын оройгоор дохёо түүдэгүүд табигдаха, хүрээн тээшэ элшэд шуумайха. Отог угуудай сэрэгшэд ямар нэгэ газарта сугларжа, уригдаагүй айлшадтай сабшалдаад, өөрынгөөшье, харишье шуһаар газар дайда ундалуулха, тэнгэри тэдээнэй арсалдаа шийдхэхэ. Амиды үлөөшэдынь үхөөшэдөө хүдөөлхэ, хүндэ ямбатайгаар хулинсагай газар руу үдэшэхэ, тэдээнэйнгээ түлөө үһөө абаха тангариг үргэхэ, тигээд лэ хүнүүдэй ажабайдал саашаа үргэлжэлхэ.

Эрэ хүн гэртээ айлшан гэжэ хэр уһаа мэдээжэ. Боржогоной ноёд зунай сагта гэртээ үсөөн байдаг. Үсөөн ушарта зөөлэн һэсы унтаридаа һамгантайгаа унтаад, үүр-сүүрээр ехэнхи ушарта хэдэн үдэрэй газарта оршоһон адуун хүрэгтөө ябахал даа. Нарин нягтаар адуу малайнгаа тоо толгой тоолохо, толгой гээһэн зоноо хатуу шэрүүнээр хэхээхэ, харуулай ахалагшадта хатуу эрилтэнүүдые табиха.

Нэгэ һайхан үдэшэ адуун хүрэгһөө Есүүхэй гэнтэ орожо ерэбэ. Хасар захын гэрнүүдэй саагуур нүхэдөөрөө өөдэ уруугаа морёор гүйлгэлдэжэ ябараа тэрээнине түрүүшээр харажархёод, нюдэ нюргүй гэртээ даража ерэбэ.

– Эсэгэ ерэжэ ябана! – гэжэ үүдэ руу хашхаржархёод, угтахаяа гүйлгэжэ ябашаба.

Оёдол хэжэ һууһан Өөлэнэй хүнжэл, дэрэнүүдээ хуряжа абатар газараа мориной түбэрөөн үүдээр дуулдаба.

Түргэн наашалаад, сэргын хажууда түбэрөөн таһалдажа, байд гэтэрээ үүдэнэй забһараар Есүүхэй харагдаба. Богоһо алхажа ороод, үргэн ээмтэй үндэр бээ сэхэлжэ, гэрэй бүдэг-бадагта дадан, нюдөө ониилгобо. Хажуу тээшээ хараншьегүй һурамхи зангаар найман гүрэлөө гоё һайхан ташуураа ханада үлгэбэ.

– Һайн байна гүт? – тэрээнэй номгон хоолойгоор тайбан һайн һанаатай ерэбэ гэжэ барандаа ойлгобо. – Юун һонин бииб?

– Хуу хуушаараа, хуу бараг.
– Хонидоо хайшалаа гүт?
– Үсэгэлдэр дүүргээ нэмди, – дээрээ ортоһон Өөлэн шэрээнгээ хажуугаар тухашаржа байна. – Шамай мүнөөдэр хүлээгээгүйлди. Үлэн гээбши?

– Талаһаа хэзээ садхалан ерээ нэнбиб, – Есүүхэй хаадагтай, хормоготой, томо мадагатай дайшалхы хүндэ бүһөө тайлажа, хард дүтэлһэн Тэмүүжэндэ үгөөд, яаралгүй алхалжа, хоймортоо һууба.

– Бидэшни галуу шараабди, Тэмүүжэн Бэгтэртэй үсэгэлдэр бүхэли тулам барижа асараа, – гэжэ гуламтынгаа ойро тухашаран, Өөлэн дуугарна. – Шамда эгээ томыень үлээгээ нэмди. Эдихэгши?

– Галуугаа үгэ, дабһашьегүйгөөр бүхэли зээгэн эдихээр үлдэшөөб... Харин Тэмүүжэн намтай ябалсахаа бэлдэг.

– Хэзээ?

– Мүнөө, – Есүүхэй галуу дундуурнь хоёр болгон отолоод, нэгыень абажа, хард гэтэр далииень зууба. – Тэрээнэй хойноһоо ерээб.

– Удаанаар ябаха гүт? – модон шанагаар аарса худхажа байһан Өөлэн хүбүүгээ хараба. – Шэнэ гуталаа үмдэ, замдатнай хүн хара дайралдахадаа болохо.

– Долоо-найма хоноод бусахабди, – гэжэ Есүүхэй галуунай тарган гуя отолонгоо дуугарна.

– Эдэе хоол абаха гүт?

– Тэндэ хуу бии.

Хасар гэртэ оробо. Хананаа номо хаадагаа, хормогоо абажа байһан шэнэ самсатай Тэмүүжэниие харахадаа хуу ойлгобо. Ньюрынь барайжа, гомдолһоо һунашаба. Богоһын наана һуугаад, хамараараа шангаар шииганаба.

Есүүхэй галуунай хүл яаралгүй мүлжэн, тэрээнэй уруу дуруу шарай үни удаан адаглан һууба. Яһаяа шэрээ дорохи үйһэн дээрэ хаяад, айрагтай аяга абажа, нэгэ гудамхад, толгойгоо нэжэбэ.

– Мүнөө болотороо зүрхэн соогоо байһан юумээ нюжа шада-нагүйш... Харин ши долоотой болоош, Хасар.

Тэрэнь толгойгоо буулгаба.

– Энэмнай үшөө муу, – гэжэ эсэгэнь хатуугаар хэлэбэ. – Толгойгоо үргэ, нам руу сэхэ хара.

Хасар ууртай харасаа үргөөд, ёборгон хадхуураар хараба.

– Иигээд лэ хүнии хаража яба. Ойлгоо гүш?

- Ойлгоо.
- Мартахагүй бээш?
- Үгы, мартахагүйб.
- Зай, тийгээл хаа, түхээрэ.

Тэрэ залуу шэлүүхэндэл эрэшүүлэй тала руу гүйжэ ороод, ханааа хаадаагаа шүүрбэ. Есүүхэй гайхаж, энеэб гэн, Өөлэн тээшэ хараба.

– Иимэ хүн юу ойлгожо шадаха гээшэб?

Өөлэн урдааань энеэбхилбэ. Талархай хайн сэдхэлтэй ерэхэндэнь тэрэ баяртай нюдөөр тэрээнээ хаража байгаа хэн. Зүүн гарарнь, эхэнэр таладаа хуугаад, тэрээнэй хараса, хүдэлсэ бүхэниие хёрхоор хаража, саг соохононь эдэе нэмэжэ, дабһатай, хонгинотой табэг дүтлүүлжэ хууба.

Тэмүүжэн Хасар хоёр хазаарнуудаа баряад, моридтоо ошобод. Хасар ходо ябадаг морёо бэлшээридэ табяад, хая хургагдахан ухаа азаргаараа ябаха гэжэ шиидэбэ. Тэмүүжэнэй хара азарга захын гэрэй саанахана бэлшэжэ ябаба.

– Аха, азаргаа намда үгыш, – харлатараа наранда шарагдахан альгаараа орохо нарангаа нюдөө харабшалан, голый саагуур таража бэлшэһэн хүрэнэй унагай морин хүрэг хараашалба. – Миниихи баһа нүгөө тээшэ гарашоо.

– Бари, – Тэмүүжэн жолоогоо үгэбэ. – Гарһаа бү табяарай, хүүлээрнь баригдахаа болишохо.

– Мэдэнэб, шамһаа бэшэ хүндэ баригдадаггүй.

Улаан нюдөөрөө ууртайгаар хултагашахан мориндонь Хасар зүрхэтэйгөөр мордожо, эридээр эрыюулээд, нүсэгэн хүлөөрөө нэшэн, түргэн хатараар гол тээшэ ошобо.

Тэмүүжэн гэртээ дүтэлхэдөө газаахи галайнгаа дэргэдэ Бэгтэрые хараба. Тэрэ гэшхэгдэһэн ногоон дээрэ хүлөө дабшалаад, тэ-рээндэ хажуу талаараа хууба. Бага гэрэй үүдээр ууртай нюуртай Сочигэл харагдаба. Тэмүүжэниие харахадаа, абяагүйгөөр саашаа орошобо.

– Юундэ моригүй бусаба? – гэжэ Бэгтэр эрьенгүй асууба.

– Хасар тэрээгээрни өөрынхидөө ошоо... – Тэмүүжэн хахад үгэдөө тороод, тэрээниие анхаралтайгаар хараба. – Хайшаа ошоһы-емнай хаанааа мэдэбэш? Манай хойноһоо адаглана гүш?

– Таниие мүрдэжэ яахабиб? – гэжэ Бэгтэр хүйтөөр мihэд гэдэ. – Таанар хазаараа баряад, хажуугаарни гараат. Угаа баяртайнууд, харин намай обёороошьегүйт... Барлагуудые тиигэжэл обёордоггүй.

– Өөрөө мэдэнэ ха юмши, зорёон тиигээгүйлди, – Тэмүүжэн хажуудань нууба. – Яаража ябаабди, тиигээд лэ хараагүйбди...

– Мэдэнэб, – Бэгтэр дуугай боложо, ута бургааһаар унтархан галай үнэнэн дээгүүр сахаригуудые зурана. – Холо ябана гүт?

– Эсэгэ үшөө хэлээгүй.

– Намайе абахагүй гү?

Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараба. Тэрэ аягүйрхэнэн энеэбхилгээ нюужа үрдибэгүй, тиин тэрэ зуура, таахада, өөрөө өөртөө нула муудаа сухалдаад, уурлан хэлэбэ:

– Үгы юм ааб даа. Таанартай би хаана тэнсэбэ гээшэбиб. Дүрөөтнай бариха, жолоотнай барюулжа байхаяа түрэнэн бага яһан ха юмбиб... – Бэгтэр гараараа зангажархёод, дуугай болошобо.

– Эндэ би гэмтэй бэшэб.

– Мэдэнэб.

Тэнгэрийн үндэртэ хоёр харсага наншалдашаба. Аяар тэндэнээ арай дуулдама абыатайгаар нэгэнийнх нүгөөдынхөө олзо буляжа абахаяа оролдоно. Бэгтэр толгойгоо хинсайлган, тэдэнийе удаан хаража нууба. Тэмүүжэн хажуу тээһэнэ тэрэнийе адаглажа, үнэндөө шубуудай байлдаа харана гү, али гомдолойнгоо нёлбоһо барина гү гэжэ таажа ядаба.

Бэгтэрэй хоролхуу муу зан тэрэнийе мүнөө дайрабагүй. Хаанаб даа сээжны обёрто хуурай дүүгээ хайрлаха сэдхэл гэнтэ бии болобо. Тэрэ бодоод, ехэ гэр руугаа ябууд хэлэн ошобо:

– Би эсэгээ гуйхам.

– Хэрэггүй, – гэжэ зүрхэгүйхэнөөр хойноһоонь дуугарба. – Гуйжа байна гэжэ һанаха.

Эдэлһэнэйнгээ һүүлээр эсэгэнх сээжэ нүсэгөөр жэлтэй Тэмүлүүнээ гэдэнэн дээрээ нуулганхай набтархан орон дээрэ хэбтэбэ. Эхэнх хажуудань нууба.

– Хэн гэжэ нэрэтэйбши, басаган? – гэжэ асууна.

– Тэмү-тэмү, – гэжэ монсогорхон нюдаргаа нойтон амандаа хэн, тэрэнх шолшогононо.

– Тэмү-тэмү? Тиимэ нэрэ байдаг юм гү? Магад, хамнигадта тиимэ нэрэ байжа болоо, а? – гэжэ тэрэ бүдүүн хоолойгоор энээнэ. – Тиихэдээ шимнай хамнигамши?

Тэмүүжэн аалихан ханяаба. Есүүхэй тэрэн тээшэ эрьебэ.

– Юум?

– Эсэгэ, Бэгтэрые абахамнай гү?

Есүүхэйн нюурһаа энеэбхилгэнь буугаад, тэрэ анханайнгаа хатуу харасатай хүйтэн нюдэтэй шэрүүн шарайгаа шарайлба.

– Тэрэ яанаб, ябалсахам гэжэ гуйна гү?

– Үгы.

Есүүхэй удаан дуугай һууба.

– Түхээрэг, – тэрэ бодоод, басагаяа эхэдэнь үгэбэ. – Ошоод хэлэ.

Хойнонь бууһан үүдэнэй халхабша нилээн удаан хаража һууба.

– Яашье ойлгоногүйб.

– Хэниие? – Өөлэн гайхан асууба.

– Тэмүүжэниие, – Есүүхэй орон дээрээ нүсэгэн хүлөө дабшалан һууба. – Даншье эльгэ нимгэн хүн гээшэ гү. Шэн зоригоор һула бэшэ юм аабза гэжэ һананаб.

– Һула бэшэ, үнэн сэхэ, – үхибүүгээ энгэртээ хашан, нюдэ руунь хаража, Өөлэн этигүүлхээ оролдобо. – Ганса өөр тухайгаа бодоногүй.

– Тэрэмнай һайн юм гү теэд? – Есүүхэй шарайгаа барайлгаба. – Бүгэдэ зониие хайрлажа ябахагүйш. Би энээнээ үлэн хоолон түрэлдөө мяха хубаагшаар бэшэ, ноён боложо ургаг гэжэ һананаб.

– Ноён болохо, – Өөлэн үбгэнэйнгөө гар эльбэн, мээхэйгээр урдаһаань хараба. – Тэрэмнай зоригтой, ухаатай, өөрөөшье һая хэлээ һэнши. Үшөө үнэн сэхэ.

– Зориг ба ухаан – гансахан энээгээр ноёной шэнжэ дүүрээ бэшэ. Харин үнэн сэхэ... минии үнэншэ сэхэ һаа, ши минии һамган болохогүй, табан хүүгэдые гаргажа үгэхгүй һэнши. Амбагай хаан үбгэрхэ тээшээ баһал үнэн сэхэ ябадал тухай дуугардаг болоо һэн. Татаарнуудтай эбээ оролсохомни гээд, тэдээнһээ ямар харюу абаа һэм? Жүрхиндэ алахыень үгөө һэмнай. Энээн тухай ходо һанажа ябаха ёһотой! – уурлажа эхилтэрээ, гэнтэ тогтоод, гараараа зангажархиба. – Зай, иимэ юумэ эхэнэр хүн ойлголой даа.

Өөлэн һанаа алдаба. Дуугай болобод. Тоонын ойро үсэдөөр һээы мүргэн, хашартайгаар хэдэгэнэ хүүенэ.

– Сочигэлдэ орохо гүш?

– Тэрээнэйдэ юу хэхэбиб? – гэжэ Есүүхэй мийэд гэбэ. – Ябахааршье саг болоо.

– Оро, тэрэнтэй нэгэ бага бай, энхэрэн эрхэлүүлэ, – Өөлэн гуйн, гарыень дайраба. – Маанарта гомдохо... Хайратай байна.

– Хараха янзада, Тэмүүжэн шамай нажаагаа, – Есүүхэй толгойгоо хэжэбэ. – Ши баһал үнэн сэхын түлөө. Тээд би ондоо юумэнэйш түлөө шамай сэгнэдэгби.

– Юунэй түлөө?

– Түрэлэйм зонһоо хэнһээшье үлүү ши намда үнэн сэхэ байдагши.

Өөлэн бодожо үзэбэ.

– Энэ үнэн сэхэ юумэн лэ гээшэ.

– Э-э... тэрэл өөрынхээ, үсэд гээшэшни, – голхоронгёор ханаа алдаад, Есүүхэй баруун ханаһаа хүндэ бүһөө абаба. Гутал, самсаа үмдэжэ байхадаа тэрэ бодолгото болон дуугарба. – Гүүн хүрэгэй удамарша болохогүй, эхэнэр сэсэн буурал болохогүй. Урданай үгэ.

Тэрэ халхабша доогуур тонгойгожо, нюдөөрөө энэбхилжэ хачасаад, газашаа гараа хэн.

* * *

Тэдээнэй захын гэрнүүдһээ саашалжа, улайрһан баруун тэнгэри тээшэ зорин ябахада харанхы боложо байгаа бэлэй. Тэмүүжэн эсэгынгээ баруун гараар, Бэгтэр Хасар хоёр хойноһоонь дахан хатаргабад. «Адуун хүрэг ошожо ябанабди», – гэжэ Тэмүүжэн тухайлба. Эсэгынгээ урда орошохогүй гэжэ тэрэ жолоогоо татан ябана.

Зүүн гараар табин алхамай газарта гол абяа шэмээгүй урдана, тэндэһээ үдэртөө сугларһан дулаан урьян жэгнэнэ. Бүглүүгээр мориной туруун түбэрнэ, боргооһон һиинана.

Тэнгэрийн хягай үшөө һаруул байхада Есүүхэй морёо гол тээшэ эридээр эрьюулбэ.

– Эндэ хонохобди.

– Эндэ хонохобди? – Хасар урмаа таһарангыар татаба. – Һаял гэрһээ гараа ха юмбибди!

– Зундаа бүгшэм гэр соо хүгшэдэй болон түрэхэ һамгадай унтахада һайн. Эрэ хүн һэрюун һэбшээн доро унтадаг, – шугы бургааһан соогуур моринойнгоо гэшхэдэлээр ябаһан Есүүхэй дуугарна. – Ши хэн байхаяа һананабши, хүгшэн шэнги гү, али эрэ шэнги?

– Эрэ шэнги.

– Тиигээ һаа, ехээр бү дуугара, – эсэгэнь мүнөөшье һайн зангаараа. – Аханараа харыш, эдэш эрэ зон, тиимэһээл абяагүй ябана бшуу.

Хасар урмаа хухарангяар ташуураа далагад гэтэрээ морёо со-
хингүй гараа унагааба, утаар ханаа алдаха гээдшье, амияа бариба.
Есүүхэй наада харахан энеэбхилгээр нарин уралаа хориилгоод,
хэмээхэнээр аханар тээшэнь эрьежэ, эмнис гээд, тэрээнээ харуулна.
Тэдэнь бээ баринги энеэбхилдэжэ ябаа хэн.

Голой эрьедэ тэгшэ газар олобод. Эмээлээ абажа, хилгаанан ар-
гамжаар унагаа тушабад. Хуурай аргал түүгээд, түүдэг табибад.
Ганзагаһаа Есүүхэй айрагтай багахан хүхүүр гаргаба. Галаа, уг гар-
балаа хүндэлөөд, халта ууба.

– Гурба гурбан балга, – гээд, галай утаанһаа нюдөө ониилгон,
Тэмүүжэндэ харбайба. – Бэгтэртэй хоюулан хүниие хоёр хубагты.
Морёо хараарайгты.

– Би баһа харалсахаб, – гэбэ Хасар дорюунаар.

– Манаа хаа, манаг, – Есүүхэй ногоон дээрэ тохомоо дэлгээ-
гээд, эмээлээ дэрлэбэ. Бүһөө һуладхаад, сээжэ дүүрэн амилжа
хэбтэтэрээ тэрэ зуура нэгэ жэгдэхэнээр амилан, унташаба.

– Хэмнай түрүүшээр манахаб? – Тэмүүжэн Бэгтэрые хараба.

– Би! – Хасар хүрэжэ бодобо.

– Тиигээ хаа, үглөөгүүр болотор хүрэхөөр аргал суглуула. Мо-
ридоо ходо хаража байгаарай, холо ябашуужаб.

– Зай.

– Удаань хэн бэ?

Бэгтэр хайша хэрэг мүрөө хабшаба.

– Намда хамаагүй.

– Тиигэбэл, ши хара, харин би үүрэй урда мануужаб.

Бэгтэр гал харахан шэгтээ толгойгоо дохибо.

VI

Һүнийн тэнгэри зүүн тээгээ хүхэрэд гэбэ гү гэхэдэ Есүүхэй
хүбүүдээрээ хүл дээрээ байба. Моридоо түргэн барижа, эмээллэбэд.
Унтаршаһан түүдэгэйнгээ хажууда нэгэ нэгэ аяга айраг уугаад, мо-
ридтоо мордобо. Боро үнэхэн дээгүүр халта ууяһан нириихан утаан,
ойро тойрон түйбэгдэхэн хэнзэ ногоон тэдээнэй һүүлээр талада үлээ
хэн.

Үүр-сүүрээр һэрюу унаба. Таһархай удархай сайбар манан хаб-
хар соогуур тэмтэрэн, голһоо дээшээ добо гүбээнүүдэй хүндынүүдээр
аалиханаар дүүлинэ. Элбэг шүүдэр моридой хүл ехээр норгоно.

Тэмүүжэн даарашоод, бэсынгээ шэшэрээ барижа ядана. Хаб-жаганахагүйнь түлөө шүдөө хам зуугаад, амияа татан, бүхы бээ шанга гэгшээр барина. Хулгай нюдөөрөө дүүнэрээ адаглан харана. Хасарай нюдэн ото анилдаха юм. Эмээл дээрээ найгаргаад, ногтуу юумэндэл энгэр дээгүүрээ толгойгоо унагаана. Ганса Бэгтэр лэ дааранашьегүй, нойрто абтанашьегүй – хайхарамжагүй урагшаа харан, эмээлдээ сэхээр нууна.

– Зай, хүбүүн, үргэхэ нойр шамайемнай табинагүй гү? – Есүүхэй бага хүбүүнтэйгээ зэргэлээд, мүрөөрнь тэбэрин, бээдээ няагаад абаба. – Энэ дайсанһаа энэ гэхээр тэрьедэжэ арилхабди. Боржогон хүбүүдые хүсэхэ шүдхэр дэлхэй дээрэ үгы юм даа, – гэжэ тэрэ энэ-эбхилэн, томо хүбүүд тээшээ хараба. – Иигэжэ хэлсэгшэ хэн минии таанар мэтэ гүлмэр ябахата. Зай, бү гээгдэгты! Чу!

Хүбүүд хэр-мэр гэлдэн, хойһоноонь яараба. Хасар дүрөө дээрээ үндыгөөд, нойроо сэлмээхын тула хэды дахин толгойгоо хэжэтэрээ халта хаатаба. Одоошье хэгээ орожо, яагаад эндэ ерэнэнэ мартаһандал, хаана ябаһанаа гайхан хараба.

Дүрбэн гүбээ хэтэ гүйлгэжэ дулаасахадаа тэдэ моридоо татажа, багахан хатарта оруулбад. Ойро тойрон адуунай бэлшээгүй үбһэ ноогоото тала нэмжынэ. Эхир мэтэ адлихан набтар табхархан гүбээ добонууд хойно хойноһоо арадань үлэжэ байгаа хэн.

Гол эридээр баруун гар тээшээ годироод, нам тала руу уруудана. Холоһоо эрьсын улаан бургааһан болон хайлааһанууд, хөөрэнэн мананай жаа-жуу сагаан үлэгдэлнүүд годирһон-бэдиһэн голой һаба заана.

Уданшьегүй наранай түрүүшын туяа нюрга руу харбаба. Тэмүүжэн гэдэргээ эрьежэ, холын хадануудай саанаһаа гараһан наранай ягаа улаан түхэрээн хахад сахариг хараба. Хүрээнийнь харагдабагүй. Гэр барааень халхалһан холын гүбээ добонуудые хайрамдаад, Тэмүүжэн урагшаа эрьежэ, бээ сэхэлбэ.

Хада добонуудай зүүн ташалангууд шүүдэрэй дуһалнуудай улаан галхануудаар ялалзана. Дошоһоо эртэшэ тарбаган, зумбараанууд гаранхай. Үглөөнэй агнуурида гараһан элээнүүд тэнгэрээр элин тойролдоно.

Томо шонын дүшэн алхын зайда багахан добын саанаһаа гэгтэ гүйжэ гарахада Тэмүүжэн залд гэшэбэ. Шанаархуу ута хоншоороо доогуур баринхай, тэдээниие хёложо хараһаар, хяра дээрэ хэдэн зали

зогсобо. Удаань ташалангаар доошоо хатараад, харгыень хаан, хүдэлэн байшаба.

Шэлэ хүзүүнэйнгээ бууралтаһан үһэ нооһо үрзылгэн, хүрэхөө байһандал хойто хүл дээрээ һуугаад, шүдэ һоёогоо ирзайлгаба. Тэршээдэһэн агтануудаа барин, моритой хүнүүд арьяатаниие гайхан хараба. Тэрэ урда шүдэгүй, эбдэрхэй һоёотой, хабдаһаһан аманһаань үлэн шүлһэнтэйнь холилдон, няалданги ута һабагшаар шуһан һайран, газар руу һанжажа байба. Шара нюдөөрөө ялагашан, бахалзуурай хүсэтэ эрхирээ даран, харахада тэрэ аймшагтай, тээд түүрхэй шүдэтэй болоһон хадаа жэлтэй буруун мэтэ хорогүй байба.

– Шүдыень хэн түү сохёо гээшэб? – гээд, Хасар гайхангыар эсэгэ тээшээ эрьебэ.

– Таахада, азаргада халдаа хаш, – гэжэ Есүүхэй ан адаглан таамаглаад, түргэн зангаба. – Харбагты.

Аха дүүнэр хормогоһоо годлинуудаа гаргаад, номынгоо хүбшэдэ тааруулаадхиба. Түрүүлэн Бэгтэр харбаба, тэрээнэй удаа нэгэ доро шахуу Тэмүүжэн Хасар хоёр һомоо табиба. Үбсүү сээжэ руугаа онуулжа байһан шоно һомон бүхэнһөө татабгад гэхээр, хойшоо хэды алхалаад, хажуу тээшээ хүнтэршэбэ.

Тэдэ халта хүлээд гээд, үхэхэн шонодо тэдэ хүрэжэ ошобод. Хүбүүд буугаад, тэрээнэй сээжэһээ годлинуудаа һугалан абаба.

– Э-э! Ямар томо юм бэ-э! – гэжэ дээрэһэнь нюдөөрөө хэмжэн, Хасар һүүхирбэ. – Жэлтэй буруунай зэргэ болохол ха!

– Арһыень хуулаха гүбди? – гэжэ Түмүүжэн эсэгэһээ асууба.

Есүүхэй шэрүүн шарайтай, ямаршьеб өөрынгөө бодолдо абтанги байтараа дуугарба:

– Үгы, хуулахагүйбди. Энэ толгой дээрээ хүдөөлхэбди.

Аха дүүнэр гайхангыар бэе бээ харалсаадхиба, тээд хэнииньшье асуубагүй. Үхэхэн хүндэ бэеыень дуугай баряад, толгой өөдэ абаашабад. Бүхэнһөө мадагануудаа абаад, үбдэг дээрээ һуужа, но-гоотой дэгнүүл малтажа абабад. Тэдэ абяа аниргүй хүдэлжэ байгаа һэн. Есүүхэй тээ холохоно гараа нюргандаа үргэлэнхэй хаража зогсоно.

Тохойн шэнээн гүнзэгы нүхэ малтажа, гараараа хара шоройень гаргабад. Толгойень хойто зүг харуулан, шоноо табижа, дээрэһэнь үбһэ ногоо зулгаажа хушабад, тиигээд газараар булаа һэн. Дээрэнь шулуу обоолжо табиба.

Өөрынгөө ямаршьеб бодол һайсахан бодожо ябаһан Хасар эсэгэһээ асууба:

– Шүдэгүй аад лэ, юундэ манай урдаһаа гарааб? Бусад шүдэтэйшые һаа, хүнүүдэй урдаһаа гарадаггүй ха юм.

– Нэрэдээ хүрэмөөр үхэл бэдэрээ гээшэ ха, – гэжэ Есүүхэй гайхалаа бараһан хүбүүдтээ хэлэбэ. – Харахада, хүсэтэйшые, зоригтойшые ан ябаһан, тээд аза талаангынь буруутаа. Хэнэйшые аза талаан буруутахадаа болохо байнабшибы даа. Шонын шүдэгүй болбол, түрэл гаралын хаядаг, тиигэжэ гансаараа үлэдэг. Үлдэхэдөө шадал тэнхээгээ дууһадаг, тиихэдэнь хирээ, ёло шубууд довтолдог, боргоһон, хорхой бэээрнь исалдаг. Энэ шоно тиигэжэ бузартаха дурагүй, зэбсэгһээ үхэхөө һанаа.

– Шоно өөрынхидөө хаядаг юм бы, – гэжэ Тэмүүжэн урмаа таһаран дуугарба, – тиимэ гэжэ һанаагүйлби.

– Бусадын амыды үлэжэ, үринэрээ тэнжээхэ ёһотой ха юм, – гэбэ Есүүхэй. – Ажабайдалай ёһо жама тиимэ.

Бэшэ энээн тухай тэдэ хөөрэлдэбэгүй. Моридтоо мордожо, сашалбад.

Үдэ багаар Бэгтэр хэнһээш түрүүн аяар холо, арбан харбаанай газарта, адуунай томо хүрэг хараба. Тэдээнэй хажуугаар хара шоргоолзон мэтээр хүнүүд харагдана. Хахад мянгаад элдэб зүһэтэй адуун, зуугаад моритойшуул болон ябаган хүнүүд хоёр добын хоорондохи тала газараар таранхай. Нам газарай тэгэнтэ набтархан гэр харлана.

– Эдэ хэд бэ? – гэжэ Бэгтэр тэдээниие зааба.

– Эдэ манай хүнүүд, – Есүүхэй ташуурайнгаа бүрээгээр һэеы малгайгаа дээшэнь болгон, урагшаа анхаралтайгаар гэтэнэ. – Эндэл таанар эдэ үдэрнүүдтэ байхат.

– Эдэ морид баһал манай гү? – гэжэ Хасар асууба.

– Моридшые манай, – гэбэ Есүүхэй. – Залуу моридые хургахын түлөө дүтэ байһан адуун хүрэгүүдһээ наашань асарааб. Голой саагуурхи хүрээнүүдһээ хүбүүдые дуудааб. Энгидэйн эхинэй хамнигадай ударидагша хургагдаһан гурбан зуун моридые эрээ юм.

– Юундэ бидэ хамнигадта өөрынгөө моридые үгэхэ болоо хүм-бибди? – Хасар дураа гутан, хүмэдхөө буулгаба. – Тэдэ яанаб, маанарта эрилтэ табина юм гү?

Ехэхэн лэ юумэ Есүүхэй Хасартаа хүлисэдэг – тэрэ хэрүүлшэ, бээрхүү зангаараа эсэгынгээ дура буляадаг, энэшые удаа уурын хүргэбэгүй, харин ондоо хүнэй тиигээ һаань, юумыень үзүүлхэ һэн.

– Эрилтэ табианагүй, – энеэб гэн, тэрэ дуугарба. – Хэн маанарта эрилтэ табижа байха нэм. Орондонь бугын эбэр, баабгайн хүлхэ үгэнэ ха юм.

Хасар гайхahандаа бэлтышгэбэ.

– Юу-ун? Эбэр... үшөө хүлхэ? – моринойнгоо хүзүүн дээгүүр хунан, тэрэ дураа гутангыар эсэгээ хараба. – Энэ ехэ баялигай түлөө гү? Үгы, тэрэш шамай мэхэлжэ байнал!

– Ха-ха-ха! – тархья хинсайлган, Есүүхэйн энеэхэдэ аханарыншье эльгэ хаталдаба.

– Эбэрээр юу хэхэ хүмбиди, хүлхөөр яахабиди? – Хасар гайхана. – Хони, үхэр гаргахадаа хаяжа байгшалди!

– Баабгайн хүлхэ, бугын эбэр хитадууд хэрэглэдэг, – тэсэбэри ехэтэйгээр Есүүхэй тэрэндээ ойлгуулан хэлэнэ. – Тэдээгээр эм дом хэдэг, тиймэнхэ элдэб хэрэгтэй хайн юумэ бидэндэ үгэхэ.

– Хитадууд яадаг, тэрээниие эдидэг юм гү?

– Эдидэг, гэдэһэнэйнгээ үбдэхэдэ.

– Юундэ гэдэһэниинь үбдэдэг юм?

– Юундэб гэхэдэ, муу эдеэгээр хооллодог.

– Муу гэжэ, ямар эдеэгээр?

– Элдэб ногоо эдидэг.

– А-а, – алдуугаа ойлгоод, Хасар бүдүүлиг ёборгоноор алдуугаа заһаха гэжэ оролдобо. – Хүлхэшье үгэнгүйгөөр хитадуудһаа хамаг юумыень абахада болохо. Би ехэ болоходоо дайралдаһан лэ хитадуудые хороожо ябахаб. Тэдэл Амбагай хааниие алаа ха юм!

– Амбагайе тэдэ алаагүй.

– Хэд бэ тиихэдээ?

– Жүрхин.

– Тэдэ хэд юм, ондоо хүнүүд гү?

– Ехэ болоходоо мэдэхэш даа.

– Эсэгэ, – Тэмүүжэн арай-шамай забһар оложо, асууба. – Юундэ хүрэнһээ иимэ холо, тиихэдэ ондоо хүбүүд моридыемнай хургана юм?

Есүүхэй дуугай байба. Харюу хүлээжэ ядаад, Тэмүүжэн толгойгоо эрыюулжэ, тэрээн тээшэ хараба. Тэрэ толгойгоо ганхуулан, хахалаа эмиржэ, нидхэ дороһоо холые хаймадан нууба.

– Дүтэхэнүүр болохогүй байгаа юм гү, өөрынгөө хүбүүдыешье дуудахада? Баяртгаар ерэхэ нэн.

Бэгтэр ханаа амараар ондоо тээшээ харасагаан, тэдээнэй хөөрэлдөө дуугай шагнана. Хасар зугаада һонёо бууранхай, саашаханаа болоод, дүтэлжэ байһан адуу шэртэнэ.

– Хёрхо байнаш, – гэжэ Есүүхэй һүүлэй һүүлдэ дуугарба. – Олоной хараагүй юумэ шохооржо хурааш. Би сэхыень хэлэхэб: би зорюута тиигээб.

– Юунэй түлөө?

– Түрэл гаралаймнай харахагүйн түлөө.

– Юундэ? – гэжэ Тэмүүжэн бушуу асууба, ханаа амархан Бэгтэршые эсэгэ тээшээ эрьебэ.

– Хүрэндэмнай олон хүнүүд намда атаархадаг, – Есүүхэй уйдхартайгаар энеэб гээ һэн. – Тэдэ айлаар хоб тарааха, Есүүхэй адуугаа хэхэ газараа оложо ядаад, хамнигадта худалдана гэлсэхэ. Харин өөһдөө... – тэрээнэй аалин намдуу хоолой гэнтэ шангарба. – Таанар, минии хүбүүд, ханажа абагты: зоной дунда өөрынгөө мал үдхэхэ, хамгаалхын түлөө оролдохо хүнүүд үсөөн, харин нэгэ юумэ олзолходош, нэгэ юумэ өөртөө хэхэдэш шүлһөө гаратараа атаархаха. Манай хияадуудай дунда тиимэшүүл үгы гэжэ хананагта? Нэгэ багахан добтолго дээрмэдэ ябаад ерэхын түлөө заримашуулые гуйха тооной бологдодог, тиишээ ябалсахадаашые тэдээнһээ мүртэй туһа гэжэ байхагүй. Харин олзын хубаари болоходо шоно бээ бээлхэ. Хуушан заншал мартагдана, отог яһан, уг бутарна. Таанарта дайсад добтолбо һэн гэлэй, нэгэ яһан зонгнай туһалха гү?... Олыень лэ хажуудаа харахагүйт. Отог дотор бата нэгэдэл гэжэ үгы, аха дүүнэр бэе бээдээ баяртай гэхэнь хомор. Тиимэһээл би үлүү газарта атаа мээенэй һүжэрхэгүйн тула түрэл гаралдаа эдэ бүгэдые харуулнагүйб.

– Харин теэд мэдэхэл ха юм, – гэбэ Бэгтэр. – Нураг гээшэ утаан шэнги.

– Зүб, мэдэхэ. Теэд нурагаар мэдэхэ, хаража мэдэхэ хоёр ондоо, хоро шарань бага байха.

Хүнүүдэй холын хашхаралдаан, моридой инсагаалаан байһаар дуулдадаг болобо. Һүрэгһөө анха түрүүшынхиеэ баригдаһан гурба, дүрбэтэй морид айһандаа зэрлигшээд, хоншоороо ирзайлган, хойто хүл дээрээ соройлдожо, хилгааһан аргамжаар арай-шамай барижа байһан хүбүүдые дүтэ табинагүй.

Гэрэй урдахи гурбан эршүүлэй нэгэн сэргэдэ түргэн дүтэлжэ, хаарал азаргада һүрэжэ мордоод, тэдээн руу хурдаар хатаргаба.

Дүтэлхэдөө хууридаа байжа ядаһан морёо татажа, эмээлһээ дохин, зайлажа үгөөд, хажуу тээһэнь зэргэсэбэ.

– Хэр бэ даа эндэшни, Сорхон? – Есүүхэй урагшаа хараһан зандаа асууба.

– Уржадэрэй хахаддэрһөө, танай ябаһанай һүүлээр, хорин найман мори хургаабди, – тэрэ, Тэмүүжэнэй саанаһаа тонгойн, эзэнэ хүндэлэн харана. – Тэдэ мүнөө хуу эмээллэгдэнхэй. Үүрээр би хүбүүдые унуулаад, ехэ нуур хурэтэр үдэршын газар руу ябуулаа һэм. Хазаарта хураг.

– Һэнэгтэй юумэн тэдээн соо бии гү?

– Нэгэ сагаан жороо һайн, танда һайшаагдаха гэжэ һананаб. Хоёр бараг хатарша бии, үшөө нэгэ хара морин байна, духадаа сагаан толботой, гоёхон адуун, харин үшөө хараха хэрэгтэй.

Тэмүүжэн хулгай нюдөөрөө адуушаниие анхаран, залуу бэшэ аад, эртын уршалаада баригдаһан һорьбонуудтай сахалайташаһан шарай харана. Тэрээнэй дээдэ урал зүүн хажуудаа хамар хүрэтэрөө хаха сабшуулһан хуушанай һорьботой, баруун шанаадань һаяхан эдэгэһэн шарха улайна. Урагшаа буляалдаһан моринойнгоо жолоо шангаар барин, Тэмүүжэнэй азарга анхаралтайгаар тэрэ харана.

– Таахада, энэ морин долоон жэлэй саана эсэгымни адуунда ябадаг һэн ха, – гэжэ тэрэ найдал дүүрэн хэлэбэ.

– Һайн сээжэтэй байнаш, – гэжэ Есүүхэй мihэд гэбэ. – Долоон жэлэй саанаа танай адуушад намда хургажа үгэһэн юм.

– Тэрэ жэлдэ бидэ хэрэйдүүдэй аянһаа ерээ һэмди, – гэжэ Сорхон баримталба. – Би энээниие хургаа һэм.

– Нээрээ гү? – гэжэ Есүүхэй асууба. – Һамарнагүй бээш?

– Энэ тэмдэг тэрэ гэхээр үлэнхэй, – гээд, Сорхон уралаа зааба. – Унахадам, үдхэлөө ха юм, халтал алдаа, тэрэгүй һаань, дайнһаа амиды бусажа ерээд, мориной туруунһаа гэртээ үхэхэ байгааб. Хамаг монголшууд намай наада хараха һэн ха... – Сорхон гэнтэ эзэндээ үзүүлжэ байһан хүндэмүүжэ зангаа орхижо, шангаар энеэбэ.

– Тиигээд лэ энэ мори һанажа абаагши? – гэжэ Есүүхэй асууба.

– Үгы даа, би моридые ходо һанажа ябадагби. Хүниие, али мал мартахадаа болохош, харин мори хээээш мартахагүйб.

– Танай отогоорхид долоон үе адуу харана даа, – гэбэ Есүүхэй. – Мори өөрынгөө зонһоо үлүү таниха бээт.

Ноёндо магтуулһандаа Сорхон абяагүйхэн һэеы малгайгаа омогоор заһасагаан ябаа һэн.

– Эдихэ юумэн олдохо гү? – гэжэ Есүүхэй асууба – Маанарые эдээлыш.

– Хони гаргаха гү?

– Хони үдэшэндөө гаргаарай. Хэрэгнай ехэ байна.

– Тиигэбэл аарса.

– Аарса үгөөрэй. Эрэ хүндэ аянда ябахада үшөө юун хэрэгтэйб даа, тиимэ гү? – Есүүхэй хойшоо эрьежэ, дуугай болошоһон хүбүүдээ хараба.

Хүнэй хажууда һанамжаяа һуруулжа байһан хүбүүд аягүйрхэн, дарууханаар дохибод.

Обоо хүбөө мориной зэмсэг, орёогдоһон хилгаан аргамжа ханын хажуугаар хаяулан тооһотой шэрдэгтэй, бага юунэйшьеб нялуун үнэр тунаһан, мориной хүлһөөр анхилһан дээшэ татагдаагүй гэр соо тэдэ түргэхэнөөр гэдэһээ бүрылгэбэд. Үйһэн аягануудаа долёжо, ханын дэргэдэхи хабтагар үргэн шулуун дээрэ табяад, эсэгийнгээ хойноһоо газаашаа гарабад.

Сорхон һэндээгдэһэн шэнэ газарта һаяхан табигдаһан сэргын хажууда гараа нюргандаа үргэлөөд, алсайн зогсоно. Адуушадай ходо хашхарһандаа һөөлдэнги захирмал хоолойгоор тэрэ зонхилно. Залуу хүбүүд морин дээрээ тэрээниие хүндэ ехэтэйгээр шагнажа дохёод, моридоо алхуулан саашална. Хүндэлмэ таатай газар саашалаад, хашхар хуугай табилдан, зэрлиг хурдаар добо гүбээнүүдэй ташалангаар гүйлгэлдөөд арилшана.

Есүүхэй Сорхониие дуудаба. Тэрээнэй наашаа эрьехэдэ тугаар һаяын шэрүүн шарай саг зуура хубилжа, захиралтыень шагнажа байһан хүбүүдэй нюуртал хүндэмүүшэ, номгон даруу болошобо. «Эндэ Сорхонһоо айна, Сорхон эсэгэһээ айна», – гэжэ Тэмүүжэн бодобо.

– Эдэ гурбан хүбүүдые долоон хоногоор шамда үгэнэб, – гэбэ Есүүхэй. – Бусадые ташуурдажа байһандал эдээниие ташуурда. Энэ гэхээр хэрэгтэ хабаадуула, тиигээд бидэ хоёр һургагдаһан моридоо яагаад туухабибди гэжэ бодое.

Тэмүүжэндэ һургаалда орохогүй сүлөө моридые хараха хэрэг даалгагдаба. Үндэр нарин бээтэй найман жороо моридые хамнигадта үгэхэгүй гэжэ шийдхэбэри абтанхай, тиимэһээ тэдээниие амьяарань хараха хэрэгтэй байба.

– Адуун руу бү табяарай, бү ниилүүлэ, – гэжэ Сорхон захи́на. – Тээ тэрэ сагаан азаргаһаа болгоомжолоорой. Муушаг зантай морин,

орожо ерэхэдээ болохо. Гартаа урга бари, тийхэдэш добтолхоо айха. Үдэр адуунай голхоо ерэнэн хойно уһалхаа абашаарай. Хуу ойлгогши?

– Ойлгоо.

– Урга бари, – Сорхон дахин дабтаад, гэрэй хажууда хүлээжэ байһан Есүүхэйдэ хатарган ошобо.

Яһан туранхай бээтэй арба-арбан нэгэтэй харахан хүбүү туһалагшаар тэрээндэ үгэбэ. Нимгэн уралтай, Тэмүүжэнэй мэдэхээр, до-соогоо хара мэхэтэй дээрэнээ, юундэшьеб урбуулжа үмдэнэн мянган халаһатай ялан таха самсатай энэ хүбүүн аба абанаар ханаандань таарабагүй. Һалан муухайгаар хойноо суглуулһан шэнгэн хоёо үһэниинь, хултаганаһан шүрэ нюдэтэй жаахан тархинь тэрээниие бо-роодо ороһон хулганадал адли болгоно. Үзэмжэгүй муухай ухаа мори зайдаар хандайлжа, тэрэ ори ганса бургаһан дээрэ һууһан шаазгай мэтээр иишэ-тиишээ хараашална. Улаалзайн, али мангирай эшэ харажархин гэхэдээ, хулгай хэжэ байһандал тойрон харааша-лаад, моринһоо хүрэн буужа, үндэһыень малтана, удаань, морин дээрээ мүртэй арилганшьегүй тэрээнээ эдинэ. Тэмүүжэн дураа гутан тэрээниие харана.

– Ши яагаа, үлэн юм гүш? – тэсэжэ ядахадаа тархиһаань тагал-саг хүрэтэрнь адаглан хараад, тэрэ асууба. – Муу мал хэдышье эди-бэл таргалдаггүй гэдэгтэл, тэрээн шэнги ши ходол жажалжа ябанаш, тээд хабарай зудта ороһон тугал шэнги туранхайш.

– Һамбаа оложо, эдинэ ха юмбиб, һүүлдэ, магад, саг олдохогүйдөө болохо, – гэжэ тэрэнь бодолтойгоор харюусаба. – Нэгэ юумэ хэхээ эльгээгээ һаань, гэдэнэн хооһон байхагүй. Үсэгэлдэр бүхэли үдэртөө хилгаһан аргамжа томооб, гарни холожо, хуу хабдашоо, – гээд, тэрэ шулгархай нюлгархай хоёр гараа харуулба. – Хажуу тээшээ боложошье, нэгэ юумэ эдижэшье болоогүй. Эндэ тэндэнээм түргэлэ, түргэлэ гэжэ хашхарха юм, хайшан гээд үшөө түргэлхэ хүмбиб, ар-бан хоёр бэшэ, хоёр лэ гартайлби.

– Таниие эндэ эдеэлнэгүй юм аал?

– Эдеэлээ юм ааб даа, харин үдэшэндөө хониной мяха садатараа эдигэн аад, үглөөнһөө ажалай дүүрэтэр долоо дахин үлдэхэш.

– Тиигээ һаа, нэгэ газартаа һуугаад, садатараа эди, юу муу шу-буун шэнгээр дээшэ доошоо нарбаганаабши.

– Нуужа болохогүй, – гэжэ хүбүүн тэрээнэй мэдээгүй юумэ хүлисэхэндэл зөөлэхэнөөр энеэбхилбэ. – Сорхон хёрхо. Нуужа байхыеш хараа наа, гансата ямар нэгэн ондоо ажал олохо. Тээд минии гар мүнөөшье болотороо үбдэнэ, хүни унтаж ядааб. Харин эндэ хайн, мүнөөдэр бидэ урагшатай, юушье хэнэггүй ха юмбибди, тиймэ эрилтэшье үгы.

Тэмүүжэн тэрээнэй үгэ хүсэд шагнангүй, саашаа харашаба. Тэрэнь үлүү юумэ шашаханаа ойлгожо, хахад үгэдөө торолдоод, абяагүй болошобо.

Дүтын добонуунай ташалангаар хүрэг хүрэгөөрөө залуу морид бэлшэнэ. Элдэб хүрэгүүдхээ асарагдахан морид тэнюун бэшээр харагдана. Ута һамбай, дэлхэтэй толгойнуудаа дээрэ үргэн, бэе бээ дайсан харшаар хаража, туруугаараа газар сохино, гэнтэ гэнтэ хуухиралдаад абана, аймшагтайгаар шара шүдөө ирзайлгана.

Гүбээнүүдэй хяраар үсөөхэнөөр гэнжэтэн харагдахан моритон һүүдэлзэнэ, залуу хүбүүд адуунай талаар тарашахагүйн түлөө харууһалнад. Энэшье, тэрэшье талаһаа хашхар хуутай табилдажа, наншалдахан азаргануудые һалгаана. Адуушанай ута ташуур һанжуулан, бусадын тэдэндэ туһалхаяа шамдана.

Эгээ ехэ шууяа хүүсэн гэрэй урдахи талада боложо байба. Моридой туруунһаа харлатараа гэшхүүлһэн томо дүхэриг дээрэ нэгэ доро арбаад моридые хургана. Долоо-наймаараа бүлэг бүлэгөөр таһараад, хүбүүд эмниг моридые адуунһаа аргамжаар барижа, гэрэй урда асараад, Сорхоной нюдэн доро эмээллэжэ захална.

Тэмүүжэндэ эгээ дүтэ хойто зүүн хүлдөө зөөхэй сагаан тэмдэгтэй дүрбэтэй хөө хара мори хургажа байба. Тэрээнэй нюрган дээрэхээ Тэмүүжэнэй хараһаар байтар арбан дүрбэтэй нэгэ хүбүүн хоёрдохёо унаба. Эмээлдэ хүрэжэ гараадхихадань лэ морин иишэ-тийшээ халба хүрэжэ, уусаа дээшэнь шэдэжэ эхилнэ.

– Жолоогоо шангаар бари!

– Тархиинь доошонь бү табиш! – гэжэ хүбүүд хашхаралдана.

Тэрэнь тэдээнэ дуулана юм гү, үгы гү, дэншэрээн дондороон доро жолоогоо хайнаар хүсэлэн татажа шаданагүй хэбэртэй, морин дээрэ тогтохоёо оролдожо, ёозогүйгөөр тохоногоо арбагануулна. Тээд морин нэгэ аргыень олоод лэ холо дээгүүр дэбхэрэн, хатуу туруугаараа хии үдхэлөөд абана, хилгаһан аргамжаар хоёр тээһэнь татажа баряад байһан бусадайнгаа энеэдэн доро хүбүүн баһал

хийдэжэ унана. Тэрэшье бээ тархи дээгүүрээ хүльбэрэн, хүрэжэ бодод лэ мориной һэгээ ороогүйдэ хүнгэхэн бээ дээрэн дахин шэдэнэ, тин дахинаа тэрэл үзэгдэл эхилнэ.

Гол шухала хэрэг тэндэ, Сорхоной гэрэй хажууда, эгээл бэрхэ, солбон, зүрхэтэй хүбүүдээр хэгдэжэ байна гэжэ Тэмүүжэн хараба. Харин бусад хажуугаар, гар доро ябана.

Тэрэ эрьежэ, жороо моридоо хараба. Туһамарша хүбүүнийн тэдээнэ адуун хүрэгһөө таһалан хаража, холошье бэшэ морин дээрэ һанаа амар һууба.

«Оройдоол нэгэ найман мори харууһалха гһэн ямар тиимэ хэрэг гээшэб? – гэжэ тэрэ бодотороо гэнтэ тааба. – Сорхон жаахан үхибүүндэ нааданхайхай үгһэндэл намайе энэ ажалаар һамааруулаа ха. Мори һургаха хэрэгэй аюултай хада ябуулаагүй, минии туруунда дайруулбал толгойгоороо харюусаха ха юм. Тээдшье томо хүрэг хара зоной хүүгэдээр адуулхыень баһа эльгээгээгүй – мэхэтэй, ноёной хүбүүе тиимэ доро унагаахань гү. Харин эндэ хэрэгтэй хэрэг хэжэ ябана гээшэ, жороо моридые, шэлэмэл унаа харууһална...».

Тэмүүжэн уйтай нюдөөр гэрэй урдахи набтар тэгшэ газар хаймадан байтараа Бэгтэрые харажархиба. Тэрэ саада талада мори һургажа байһан бүлэгтэй хамта зогсожо байба. Галзуу суһалһаа үрзышһэн багахан улаан шаргал азарга эсэн сусангүй уусаа дээшэн шэдэнэ, хажуушаа халба хүрэн гүйнэ, тэрээн дээрэ нэгэ жаахан солбон хүбүүн уяатай юумэндэл һуушанхай, шүдөө ирзайлган, айлтагүй энеэбхилнэ, харин эмнигэй ногтоһоо долоон хүбүүд шагтагалданхай, шанга гэгшээр барина. Тэдээнэйл дунда Бэгтэр байба. Тэрээнэй сэдхэлээ ехээр хүдэлһэн шарай сагаан шүдөө харуулан энеэбхилнэ, мориной мултаран гарахаа һанажа, тэдээнине иишэ тиишэнэ шэрэхэдэ хүсэлһэндөө гэнтэ зарсана. Галзуурһан адуунай нюрган дээрэ удаан тогтожо шадаһан хүбүүнэй унашахада тэрэ бусадтай хамта хүхюүгээр энеэбэ.

Холоһоо харахада танихагүй хари зоной дунда Бэгтэршье хари мэтээр һанагдаба. Тэрээнэй хүхюүтэйгээр хүбүүдтэй хөөрэлдэжэ байхые харахадаа ямар түргөөр ондоо болошоһые гайхаба. Гэртээ тэрэнтэйшье, бэшэ дүүнэртэйгээшье харилсахадаа Бэгтэр жииртээ иимэ хүхюун дорюун бэшэ, мүртэй дуугаралсахашьегүй, нэгэл хэлэн баһанхад, нэгэл хэлэн ёборгон байгшал.

«Эндэ харин өөрынгөө зон соо орошоо хэбэртэй», – гэжэ Тэмүүжэн гэнтэ тэрэндэ уурлан бодобо. «Бэгтэр бээер намһаа томо,

Сорхон тэрээниие ахань гэжэ ханаа, – Тэмүүжэн үзэн ядаһан нюдөөр жороошо моридоо хараба. – Наадажа намда үгөө юм байна. Эдэ тээд адуундаа ябана гү, амяараа гү, ямар илгаа юм?».

Тиимэл хаа шухала хэрэг Сорхон тэрээндэ даалгаа юм аабы, туршбал яахаб гэхэн бодол гэнтэ ерэбэ.

– Хэй, адуун руу туужа дүтэлүүлэе! – гэжэ тэрэ туһалагша хүбүүндэ хашхарба. – Тэрэ талаһаань туу!

– Юундэ? – гэжэ тэрэнь гайхаба.

– Доро талада ногоониинь дээрэ.

– А-а, тиигэл даа, – хүбүүн дурата дурагүй морёо хүдэлгэбэ.

Жороо морид дуратайгаар адуун тээшэ ябажа үгэбэ. Сагаан азарга, Сорхоной хэлээшээр, толгойгоо дээрэ үргэн, түрүүлэн ябаба, түргэдэ түргэдэһөөр, хүнгэхэнөөр хатарба. Эндэл Тэмүүжэн гэнтэ һэжэг түрөөд, амадан гүйлгэбэ. Тэрээниие харахадаа сагаан азарга жэгдэхэнээр гүйдэлөө хурдадхаад, дура буляама һайхан жороодо оробо. Тээд Тэмүүжэн мүнөө гоё һайханиие хаража байха сүлөөгүй байба. «Алдаа хаа, нэрээ хухархам», – гэхэн бодол зурагас гэбэ. Азаргаяа шадалаарнь табижа, холо зүүгээрнь жороо мори хүсөөд, амадан гүйлгэбэ. Тэрэнь аймшагтайгаар ирзайжа, улаан нюдөөрөө хилайн харана.

Урга бариһан хүнүүд урдаһаань гүйлгэлдэбэ. Тэдээниие Тэмүүжэн хараад, ямар ехэ алдуу гаргаһанаа ойлгобо. «Сорхондо хэлэхэ, эсэгэ мэдэхэ...», – гэжэ бодоод, толгой дээгүүрээ ташуураа задалан, сэб сэхэ жороо тээшэ ошобо. Тэрэнь тойрожо гарахаа һэдэн, хажуу тээшээ ябажа үгэбэ, тээд адуушад үрдижэ ерэбэ.

Һугадаа жада мэтээр ургаа ёдойлгон хабшаһан урдахи хүбүүниинь морёо жороошын шанха урда тогтооходо, тэрэн зуг татан байшаба. Нүгөөдүүлэнь хүрэжэ ерээд, хараалдаһаар, ургаар хадхаһаар, жороо моридые һөөргэнь тууба. Урга мэтэ аяар ута ташууртай нэгэниинь холуур далайжа ерээд, сагаан жороогой нюрган дээгүүр татабгад гэтэрнь буулгаба.

– Тэрьедэхэ болихош, – гээд, Тэмүүжэн руу энеэбхилһэн нюураараа эрьбэ. – Энэнь эгээл андагаар хоротой. Би үсэгэлдэр эдэ жороонуудые хараа һэм. Эдээнээ таанар эндэһээ холуур туугыт, өөртэтнай амар байха.

Тэмүүжэнэй досоо онгойбо.

VII

Өөлэн хуби заяагаараа ханаа дүүрэн бэлэй. Үглөө бүри сагаан эдсэгээр наранай гараха зүг тээшээ үргэхэдөө тэнгэри бурханда эхэнэрэй дүүрэн жаргал үршөөхэндэнь ходо баяр хүргэдэг: хүсэн түгэс үбгэнтэйгөө жаргажа нууна, үхибүүдынь гашуудал зоболон үзэнгүй хүнэй хорото ябадалхаа хамгаалагданхай ургажа ябана. Эхэнэр хүндэ үшөө юун хэрэгтэйб даа?

Томо бэшэ угай нэгэ найдай бүлэхөө гараханшые хаа, үнжэгэн хүнгэн байдалаар тэрэ эрхэлүүлэгдэһэн бэшэ бэлэй. Анхан хүн зоноор олон, нүлөө ехэтэй олхонууд угаархин киргизүүдэй добтолгоһоо ехээр хохидожо, тоогоороошые үсөөрөө, газар дайдаарааршые агшаа һэн. Айхабтар дайнай шуурган тэдээниие агуухэ талын алишые захаар тараанхай. Үлэхэн зониинь урдынгаа алдар соло ханан магтангүй, Хэрлэнээр, Сагаан болон Хунт нуураар ехэ бэшэ газар дайда эзэмдэн, эбтэй ээтэй, амгалан тэнигэр нуудаг.

Багахан отогой ударидагша тэрээнэй эсэгэ долоон хүбүүтэй, нэгэ басагатай, тэрэнь, одхониинь, Өөлэн бэлэй. Гэртээ эсэгын ташуур амталаагүй ори гансашые хаа, ноёнойшые хажууда мэгдэн тэбдэн, доронь оронгүй, хара хүнтэйшые ядаран хосоронгүй нуухаар нарин нягтаар хүмүжүүлэгдэгшэ һэн.

– Ой тайга соогуур шоношые, тала дайдаар зээрэншые өөһэдөөл олзоо олодог, – гэжэ эсэгэнь хүүгэдтээ хэлэдэг байһан. – Хүн бүхэндэ үгтэһэн хоёр гар, нэгэ толгой гээшэ ехэ баялиг. Тэдээндээл найдагты.

Дүрбэн хүбүү, нэгэ басага боржогон угта түрэжэ, үхибүүдхээ дамжан, үбгэндөөшые дурлаа, үбгэнһөө дамжан түрэл гаралтайнышые ойро дүтэ болоо. Мүнөө, арбан жэлэй нүүдэл байдалай хугасаанда, тэдээнтэйгээ аюул, зоболон, хамтын баяр, гашуудал соогуур мүнөө тэдээнэй нэгэнби, шуһанһаань шуһамби гэжэ мэдэрдэг болонхой. Өөрынгөө угта амидарһан багынь үе саг, хэдэн үдэр мэргэдэй Чилээдүү баатартай байһаниинь үни заяанда үзэгдэһэн холын зүүдэн мэтээр ханагадаг. Үхибүүдэйнгээ түлөө ханаа үнөөн боложо, үни удаанаар үбгэнэйнгөө холуур ябахада хойноһоонь үдэрэй ханаа зобожо, һүниин зүүдэ манажа, энэ ехэ ажахыда ото тухашаржа ябаашань хамаг ухаан бодолыень, сэдхэл зүрхыень эзэлһэн амидалайнь ори гансахан удха шанар бэлэй.

Ехэ хүбүүдэйнгээ эсэгэтэйгээ ябаһанайнь һүүлээр Есүүхэйндэ нэгэ бага аалин намдуу байдал тогтоо һэн. Хүршэ айлнуудһаа шууяа

хүүеэтэй нүхэд хүүдэрын энээн руу харагдахаяа болижо, мүнөө ха-
анаб даа холуур, ондоо гэрнүүдэй саагуур ходол хэрүүлхэжэ ябадаг
Сочигэлые хашарааһан тэдээнэй хахир шанга шашхалдаан дуулдана.
Үетэнөөрөө ото хэрэлдэдэг, наншалдадаг тоом гэжэ огто үгы Ха-
сарһаа Өөлэн амаржа, гэнтэ ерэнэн амгалан байдалдаа ол-зуурхажа
байба.

Ябаһанайнь үглөөдэр үлээшэдүүлын ехэ гэртээ сугларбад. Со-
чигэл Бэлгүтэй хоёр ерэбэ.

Зургаатай Бэлгүтэй Хачуунһаа нэгэ наһа аха. Тарбагар
бүдүүншэг, шарайгаараа тэрэ Бэгтэр ахаяа, Сочигэл эхээ, юрэ
хэлбэл, онгууд угтанаа, ехэтэ һануулдаг – хамаарингаа нахид руу
харбаһан тэрэл сэхэ хүмэдхэ, тэрээн дороһоо сэхэ хараһан һонюуша
нүдэд. Харин зангаараа тэрэ хара һөөргэ ахадаа орходоо зөөлэн даа,
һайн.

Өөлэн тэрээндэ үхибүүн сэхэ занһаань боложо дуратай, ходо
амтатай хэршэмэлээр хүндэлдэг. Тиимэһээ Бэлгүтэй ехэ гэртэ ходо
ородог, тэрээндэнь Сочигэл дурагүйдэдэг. Теэд тэрээн тухай сэхэ
хэлэхээ түбэгшөөдөг: Өөлэн – ехэ һамган, бултанай эхэ, тэрээнэй
өөрыншые эхэ гэшэ.

Есүүхэйн эсэгэ Бартаан баатараар жааханда хёморгондо аб-
таһан, мүнөө хүгшэрһэн Хуаагшан зараса үүдэнэй хушалта доо-гуур
тонгойһоор, сагаан уурал һабаһан тогоотой аарса оруулба. Гуламтын
шулуунай хажууда болгоомжотой табяад, арай шамай нюргаа
сэхэлжэ, амияа абаад, хатадта дохихо һанаатай байтарнь Өөлэн хо-
рибо:

– Һуу, Хуаагшан, маанартай хоол бари.

Зараса аягүйрхэн энэбхилһээр захада Һууба. Сочигэл дураа гу-
тангаар уршагад гээд, тэрээнһээ жэрхэн, саашаа болоод үгэбэ.

– Барил даа, аарса хэһүү, – гээд, жаахан Тэмүлүүн басагаа тэрэ-
эндэ үгөөд, шанага бариба.

Айлай эгээ томо эрэ хүн боложо үлэнэн Хачуун эсэгийнгээ эзэл-
дэг хойморто Һуухаяа зүрхэлэнгүй, баруун тээн, Тэмүүжэнэй Һуудаг
газарта намхайгаад, ехэл бардамаар бэшэнээ шэртэнэ.

– Ши мүнөө хэды һомотойбши? – гэжэ тэрэ Бэлгүтэйдэ хандаба.

– Юһэ.

– Оройдол гү? Ная арбан хоёр байгаа һэмнэй.

– Тээсгэн галуунай агнуурида ожорһон соогуур хоёр хоорцог,
нэгэ годлимни гээгдэшоо.

– Минии хормого соо арбан долоон годли, үшөө нэгыє дархан хэжэ үгэхэб гээ һэн. – Хачуун дээрэһээ хуурай дүүгээ харасагаан, бардам хоолойгоо алдахагүй гэжэ оролдоно. – Би шамда нэгыє бэлэглүүжэб.

Бэлгүтэй баяр хүргэн, толгойгоо дохижо үгэбэ. Эхэнэрнүүд эрэшүүлэй хөөрэлдөөндэ хаалта хэнгүй, дуугай аарсаа ууна. Тэмүүгэ оролсохоо баһал түбэгшөөжэ, тэбшэхэн соохи зөөхэйтэй ээзгэй абяагүй халбагадана.

Түрүүшээр аягаа хооһолжо, Хуаагшан бодобо.

– Бурхад танда элбэг дэлбэг үршөөг, – яаралтай дохибо. – Өөлэн хатан, та намда ходо найнаар хандадагта... Ташье баһа, Сочигэл хатан...

– Үшөө һуугыш, ажал хаана ошохо һэм, – гэбэ Өөлэн.

– Үгы-үгы, – айнгыар тэрэ үүдэн тээшэ ара гэдэргээ сухариба. – Һүмнай ээдэгшэб, түргэн хөөрүүлхэ хэрэгтэй...

Эндэ, богоһын хажууда, тэгшэ газарта тэрэ бүдэрөөд, нюрган дээрээ унашаба, бүглүү абяатайгаар тархяараа хана мүргэжэ, нюурайнь олон уршалаанууд гүнзэгырэн нугарба.

– Ха-ха-ха!

Хачуун Бэлгүтэй хоёр бүдүүзгэй хөөрэлдөөгөө таһа мартажа, бэе бэе дээгүүрээ унажа байгаад энеэлдэшэбэ. Тэмүүгэ урдаа хоёр шүдэгүй амаа ехээр ангайлган энеэбэ. Томошуулшыє тэсэнгүй амандаа альгаа агшан зуура абаашаад абаба. Хуаагшан хүдэлэнгүй хэбтэбэ.

Өөлэн анхаралтайгаар хараад, хуга харайн бодобо.

– Дуугай бологты! – хүбүүдээ ябууд зандаржа, хүгшэндэ дүтэлбэ. – Яагаабши, Хуаагшан? Бараг гүш? Бодо!

– Энэ гэхээр, энэ гэхээр, хатан, энэ дары үнгэрхэ... – тэрэ ёолоод, хүдэлжэ, хоёр гараараа хүндөөр газар тулаһаар, Өөлэниие зэмтэй нюдөөр харан, бодожо һууба. – Би хүгшэрхын саанаа алдараа хаб даа, һаяар намайе алаха гү, али хээрэ хаяха сагтнай ерэхээр болоо ха.

– Дэмы юумэ бү хэлэ, Хуаагшан, ши манай хүн гээшэш. Зөөлэн унтаридаа сагайнгаа ерэхэдэ мордохош.

Сочигэл наада бариһан нюдөө ониилгожо, бага багаханаар айраг гудамхин, тэдээниие хаража һуугаа һэн.

– Зай, би ябаһууб даа, мүнөөдэр хэрэг ехэ, – Хуаагшан хүсэлэн, хүл дээрээ бодобо.

– Залуушуулаа туу, өөрөө дэмы газарта бү хүсэлэ, гэнтэ үбдэбэш, хари, – гэжэ Өөлэн тэрээниие ханаагаа зобонгёор шэртэн дуугарна. – Мүнөөдэртөө хэбтээ хаашни дээрэ байгаа.

– Угы-угы, – үбшэнһөө һэргэжэ, тэнхээ ороһон хүгшэн зараса нюуртаа ханаа зобонһон шэнжэтэй болобо. – Залуушуул хуу нэгэ ондоогоор хэхэ ха юм, хүн бүхэнэйн хойноһоо нюдэн хэрэгтэй. Эндэ арһа гутааха, тэндэ архи дан үни барижархиха, али нэгэндэ үгэжэрхихэ, харин тэдэш хайшан гээл хаа ама руугаа шудхахамниб гэжэ ханажа ябадаг. Эдээнэй хойноһоо харахын түлөө хүнэй бэшэ, шонын нюдэн хэрэгтэй... Зай, ябахам...

– Ойлго, хари. Үбдэбэш. Шамгүйгөөр би хүсэ хүрэхэгүйб.

– Бараг даа, би үшөө шангаб даа, тандаа үшөө хайса туһалхаб, Өөлэн хатан, – ехэ хатандаа хайрлуулһандаа угаа баяртай Хуаагшан гэрһээ гараба.

Ханын саана тэрээнэй шаршаганан хүлөө шэрэхэ абьян дуулахаар саашалба. Хачуун Бэлгүтэй хоёр үшөөл энээлдэхээр бодожо, газашаа тэгүүлбэд, тэдээнэй хойноһоо Тэмүүгэ гаралсаба.

Һамгад гансаараа үлэжэ, нэгэ хирэ дуугай һуубад. Сочигэл унташанан Тэмүлүүниие гар дээрээ бөөмэйлһөөр. Тэрээнээ харад гээд, үшөөл басаган зандаа уян нугархай бэээрээ ара тээшээ эрьежэ, хонин хүнжэл дээрэ табиба.

– Намда тэрэ хайратай, – гэжэ Өөлэн аалихан үгэлбэ.

– Хэн? – Сочигэл гайхан, тэрээн тээшэ эрьебэ.

– Хуаагшан, – гэжэ аягаһаа аарса уугаад, Өөлэн харюусаба.

Сочигэл гайхангыар тэрээниие хажууһаань харан, дуугай һууба.

– Үни хада тэрэ намда сэхээ хэлээ һэн, – Өөлэн хүхэ бүһынгөө сасаг эмирэн, бодолгото болонгёор үргэлжэлбэ, – үндэр изагуурта гарбалтай һэм, тэрэм угтаа ехэ яһаниинь бэлэй гэжэ...

– Хуаагшан ноёд зиндаанарһаа гарбалтай гэжэ гү? – гэжэ Сочигэл ами ороһондол, шэнэ һониндо баярлахадал гэбэ. – Юундэ теэд наһаараа барлаг ябаа гээшэб? Юундэ өөрынхидынь худалдажа абаагүй юм? Ойродһоо бэлэй гү?

– Тиимэ, манайхин юһэтэй байхадань тэдээндэ довтолһон. Нюдэн дээрэнь эхэ эсэгыень, хоёр аханарыень сабшаа, өөрыень эхэтэйн болон бусадтай наашань асараа. Эхыень саашань хайшаншьёб ябуулһан, харин тэрэ Бартаан баатарта үгтэһэн байгаа. Угаархидынь худалдажа абахаяа ерээгүй, теэд тэндээ хэндэ хэрэгтэй байхаб даа. Түрэлхид угы, аханар угы, харин түрэл саданартань үлүү

дарамта. Хайн айл зүүри ябаһан басага абахагүй, анза ехээр түлэхгүй. Тиимэһээл эндэ үлээ ха юм даа...

Өөлэнэй уйдхартай хоолой гэрэй шэмээгүй байдал соо аалиханаар дуулдажа байгаа бэлэй. Сочигэл үдхэн хара нидхээ буулгана, шагнана юм гү, али өөрөө бодомжолно юм гү гэжэ ойлгохын аргагүй.

– Тиигээд лэ, би элдэбээр ханагшаб даа, бишье хёморгондо абтаһан ха юмбиб даа, бишье Хуаагшан шэнгээр барлаг болохоор лэ байгаа ха юмбиб. Арбан жэлэй саана Есүүхэйн намайе Ехэ Чилэдүүһээ буляжа абахадаа намайгаар һамга бэшэ, зүүри хэхээр лэ байгаа ха юм, һүүлээрнь адуун руу ябуулаад, гүү наалгажа байха һааб даа. Бартаан баатаршье бага наһатай Хуаагшаниие туужа асархадаа дураа хүрөө һаа, һамган болгожо абахаар байгаа... Манай эхэнэр хуби заяан аймшагтай даа, найдалгүй, холборхой. Хадаһаа нэгэл үдэр нүхэн руу унашахадаа болохош, харин нүхэнһөө гаража шадаха гүш, үгы гү?...

– Тиимэ, зүб хэлэнэш! – гэнтэ ханхинаһан хэрзэги хоолойгоор Сочигэл дуугарба. – Ай, манай заяан холборхой гэжэ ямар зүбөөр хэлэбэш. Би жаахандаа Есүүхэйдэ хадамнуулһан байгааб. Арбатайһаа түрынгөө үдэрэй ерэхые тоологшо һэм. Би тэрээнэй түрүүшын һамган болоод, уг залгамжалагшадые түрэхэ ёһотой байгааб. Харин хёморгоной ши минии һуури эзэлээш, үшөө намда эхэнэрэй холборхой заяан тухай хэлэнэш. Би тэрээн тухай мэдэхгүй аалби? – Сочигэл уур соогоо нёолбоһоо шангаар даран аршаба, доодо уралаа хазаба. – Ёһоороо хадаа ши энэ Хуаагшанай орондо минии шэрээдэ эдэе табижа ябаха байгааш, тиихын орондо намайе захиржа һуунаш! – тэрээнэй улайшаһан шарайда арай баригдажа байһан галзуу сухал харагдаба. Гомдол мууларынь хуушараагүй, үшөөл шэнэ зандаа юм байна гэжэ Өөлэн ойлгобо.

– Мүнөөшье болотор номгороогүй байнаш, – тэрэ энэ хөөрэлдөө эхилһэндэ өөрыгөө дотороо гэмнэбэ.

– Яагаад иимэ юумэндэ номгорхо хүмши? – Сочигэлэй хоолой баһа ханхинаба. – Ши минии зол буляжа абааш! Ши, юу, ойлгоногүй гүш, али намай наадална гүш?

– Би шинии урда гэмтэй бэшэб, – гэжэ Өөлэн эблэрэнги даруу хоолойгоор хэлэбэ. – Бидэ һамгадһаа хатад болоод һуухатнай гү, боогол болоод ябахатнай гү гэжэ һуранагүй ха юм. Би шамайе хайрланаб, Сочигэл, теэд юушье хэжэ шадахагүйб.

Сочигэл шууяатайгаар амилжа, хамарайнгаа нариихан далинуудые шэшэрүүлэн, үни удаан абяагүй һууба.

– Хайрланаш гэжэ мэдэнэб, – һүүлэй һүүлдэ уушхаржа, тэрэ хэлээд, хормойгоороо нулимсынгаа үлэгдэл аршаба. – Тиимэһээ би шамда дан үнэндөө сухалданагүйб. Тиигээ гээшэ хаамни, алтан дэлхэй мүнөө болотороо хаража ябахагүй хэнши... Ши намда иимэ юумэ хэлэл даа, юундэ ши хүн бүхэнэй урда һайн сэдхэл харуулнаби?

– Хэнэй урда харуулна гэжэ? – Өөлэн ногоогоор аршажа байһан аягаа хажуушань табяад, гайхашаа баран, тэрээниие хараба.

– Тугаар һаяхан хара барлагые шэрээдэе һуулгабаш. Юундэ?

Өөлэн ондоо аяга абаад, үгэ дуугүй аршажа эхилбэ. Сочигэл урагшаа нэнгэн, нюдэ руунь хаража, харюу хүлээн һууба. Хүлээжэ ядаад, сэхэржэ, ууртайгаар дуугарба:

– Намайе хайрлана хэбэртэйш, Бэлгүтэйшье энэе руугаа эдэлүүлжэ эрьюулнэш, эдэ бүгдые үшөө ойлгомоор: хэнэй хэршэмэл эдихэнэе мэдэнэш, тиимэһээ, магад, һэшхэлшни тамална гү, магад, үһөө хиһаанһаа айна гүш, мэдэнэгүйб, харин юундэ богоолнуудтаа һаймһарнаби? Юу шамда тэдэ үгэхэ юм?

Өөлэн хүйтэн зангаар дуугай һууба.

– Ши эндэ үнинэй һуурижанхай ха юмши, уг залгамжалагшадые түрөөш, шамай хэншые түлхижэ унагаахагүй, харин ши бултанда һайн байхаа оролдоһон зандааш. Магад, түрүүшын үдэрһөө хүн бүхэндэ илгаагүй дохижо һурашоод, мүнөө тэрэ хүдэмүүшэ занһаа халажа ядана гүш? – Сочигэл мэдэжэ абахаяа хүсэн, тэрээнэй нюдэ руу харана. – Өөрөө ханаагүйшые хаашни, нюрганшни өөрөө бүгтынэ, нюуршни өөрөө энэсбхилнэ, хэлэншни һайн һайхан үгэ хүүр дэлгэнэ.

– Намайе ши ойлгохогүйш, – гэжэ хуурайгаар Өөлэн хэлэбэ. – Бидэ хоёрой сэдхэл ханаан ондоо. Тээд хёморгоной олзоор бэшэ, хадамааршые һамган боложо ерээ хаа, ондоо байхагүй һэм.

Сочигэл удаан тэрээнэй шарай ажаглаба.

– Би шамда үнэншэнэгүйб, – гэжэ эсэстээ хэлээд, жэжэхэн сагаан шүдөө харуулан, хоротойгоор энэсбхилбэ. – Бодолтой һамган шамда үнэншэхгүй, гансал Хуаагшан мэтэ амитад гү.

Тэрэ бодожо, хормойгоо заһаад, тэрээн тээшэ хараншыегүй, гаража ошобо.

Тэдэ хоёр баһал эбтээ оролсонгүй, бэе бээе ойлгонсонгүй тараа бэлэй.

VIII

Онгуудай мянганай ноёной басаган Сочигэл гоё гоо байдал соо, эхэ эсэгын эрхэ соо эрхэжээхэн үндыһэн бэлэй. Хитадай газар дайдын захата Ута ханын хажуугаар долоон үсын туршада анхан кидануудта, мүнөө жүрхиндэ хилын харуул харан, нүүжэ ябадаг тэрээнэй угта хамаг юумэн эндэхидэ, бүдүүлиг шэрүүн монголшуудайхидта орходоо тад ондоо. Онгуудай ноёдой басагад хитадай изагуурта басагадтал гоё найхан соогуур бөөмэйлэгдэн ургадаг, хара ажалда гараа зуурадаггүй бэлэй. Сочигэл хитад торгон дээрэ луу болон томо лёнхобо сэсэг угалзатуулан оёжо хурадаг, хитад хэлэ найн мэдэдэг хэн.

Хүрээндэнь бүхэли зоороо хитад наймаашад байха, хургы торго, гэр бараанда хэрэгтэй элдэб зүйл болон урда зүгэй амтатай жэмэсүүдые худалдаха. Үхибүүн наһандаа тэрэ хэды амтатай юумэ эдэб даа, эндэхи нэгэшыё монголдо тиимэ юумэн зүүдэндэншыё ороогүй, наһааранышыё орохогүй. Хитадууд нэгэ хонёор бүхэли үдэшэндөө хүрээнээрхидэй урда дэбхэрхэ, толгой дээгүүрээ хийдэ урбалдаха, аяар үндэртэ хилгаан аргамжа дээгүүр ябаха аргая, хойто хүл дээрээ ябадаг хургамал нохой, хүн шэнгээр дуугардаг шубуу харуулагша хэн.

Хэрбээ ерээдүй тухайгаа бодоходоо тиитэрээ айдаггүй гээшэ наань, үхибүүн наһаниинь үүлэгүйхэн үнгэрхэ бэлэй. Дайн байлдаанһаа болон агнууриһаа бэшэ юумэ мэдэхгүй хойто зүгэй зэрлиг угта хадамда үгтэһэнөө тэрэ баһаһаа мэдэхэ хэн. Эгэшэнырын болон түрэлэйнэ ехэ басагад тэдэ зон зэрлиг амитадтал түүхэй мяхаар хооллодог, халуун шуһаар даруулдаг гэжэ байжа айлгагша хэн. Тээдшыё тэдэ арадуудай хоорондоо таһалгаряагүй наншалдадаг, бэе бээ олоор аладаг тухай өөрөөшыё дууладаг байгаа. Ахань хэнһээш ехээр айлгаха.

– Тэндэ удаан амиды ябахагүйш, – ханаата болонгёор харан, тэрэнэ хэлэхэ. – Түрүүшын лэ үбэл тэдэ шамайе алаад, эдижэрхихэ. Эхилээд шэхыешни отолхо, тэдэш хүнэй шэхэндэ дуратай, удаань эльгэндэш орохо.

– Үгы, тэдэ малтай ха юм, – нёлбоһоо арай барин, жаахан Сочигэл айнгаар буруушааха. – Минии мяхан юу хэрэгтэй байха юм.

– Мал байгаал юм ааб даа, харин зуд болоходо, – гэжэ ахань хорон энээдээ нюун, оншыень олон мэхэлхэ, – али арыятадай малыень эдижэрхихэдэ, тэдэш бэри басагадаа эдижэ эхилдэг. Тэдээнэй

газар дайда зэрлиг шуу, тойроод элдэб амитад, шэлүүхэн, эрээн гүрөөхэн, шоно, тиймэнээ малынь хорожол, дууһажал байдаг.

Эсэгэнэ иимэ зэрлиг зондо бага басагаяа үгэхэгүйл юм хэн бээ, гуримтайшые, таарамашые арадууд бии ха юм – Алтайда найманууд, **Орхондо** хэрээдүүд, тээд тэрээниие зоболонто байдал хашаа хэн. Монголшуудай уг унги гурбадахи үедөө жүрхинтэй хяаралдажа байгаа. Тэдээнэй дундахи дайн дажар нэгэ залиран намхажа, нэгэ дахинаа галзуу шэрүүнээр хэргэжэ, болихо дүүрэхэнь заха хизаар гэжэ үгы бэлэй. Хабуул хаанай үедэ монголшууд хүсэ ороод, жүрхиниие хоёр дахин бута сохёо хэн. Тиихэдэнь лэ холо бодолтой мянганай дарга Хабуулай угтай ураг садан болохо гэжэ шиидээ юм. Онгууд жүрхиндэ алба хэдэг хадаа тиймэ түймэрэй болоо хаань, газагуур үлэхэгүйл, дайнай хүлдэ орёогдоод лэ байхал. Монголшууд шэрүүн, үһөө хиһаа нэхэдэг, добтолжо ороод, хамаг адуу малыешни туужа абаашаха. Тиймэшүү сагай болоо хаань, монголшуудай дунда өөрын хүн хэрэгтэй байгаа. Дайн дайнаараа юм бээ, харин худанар бэе бээдээ туһалжа байха ёһотой ха юм.

Сочигэлэй эсэгэ Хабуул хаанай хоёрдохи хүбүүн Бартааниие шэлээ хэн. Отог аймаг соогоо тэрэ хайн нүлөөтэй, таараха хүбүүдтэй гэжэ дуулагша хэн. Тиигээд лэ нэгэтэ зун Сочигэлэй эсэгэ монголшуудай гол хүрээндэ баян бэлэгүүдтэй буужа, Бартаанда ороһон ха. Уулзалгын баярай найр нааданда дүрбэтэй Есүүхэй хоёртой Сочигэл хоёрые гэрлүүлхэ гэжэ тэдэ шиидэһэн байгаа.

Тэрэ гэхээр Сочигэл хэзээ тэрэ аймшагтай зэрлиг монголшууд ерээд, муу муухай гэртээ абаашагша ааб гэжэ үрэ зүрхөө хүдэлгэн хүлээгшэ хэн. Эсэгынгээ урда олон удаа уйлан хайлан, монголшуудта намайгаа бү үгыш даа гэжэ үбдэг дээрээ гуйгша хэн, тээд тэрэнь мүхэршэгүйл хэн даа, хатуул хэн.

Тийһээр гэнтэ Бартаан ноён хүбүүтэйгээ тэдээнэйдэ хүрэжэ ербэ. Арбатай болоһон Сочигэлэй Есүүхэйе харахадань хамаг тэрэ айлганиинь үгы болошоо хэн. Наһанһаа гадуур жэрбэгэр үндэр тэгшэ бээтэй, энеэб гэхэн сэхэ хүнэй шарайтай хүбүүн тэрээндэ абаһаар хайхашаагдаа хэн. Хүндэ ехэтэй айлшадай бууһанда найр нээржэ, мұрысөөн эхилээд, эрын нааданда залуушуулай дундаһаа тон үсөөниннь Есүүхэйтэй тэнсэжэ шадаха байгаа хэн. Эсэгэдээ дайша һуралсал гараһан Сочигэлэй аханар хүрээн соогоо түрүүшүүлэй зэргэдэ гарадагышые хаа, хэды оролдобошые, Есүүхэйе илажа шадаагүй

бэлэй. Хурьгэн хүбүүн баранай найшаалда хүртэжэ, Сочигэл омогор-холоор гэрэлтэн ябаа хэн. Есүүхэйн урин илдам хараса басаганай зүрхэндэ хаха орожо, тэрээнһээ хойшо шэнэ ханаа хүсэлөөр дүүрэн байдаг болоо хэн: түргэн лэ тэрээндээ ошоо хаа гэжэ ханаха, хамаагүй, зэрлигыне угсаатанда.

Сочигэл баяр жаргалаар халин ябаа, теэд хорото муухай хүнэхэд, эдэ хүнэй жаргал эдижэ, садаа дэбтээ гэжэ мэдэхгүй хүлдэнүүд, тэрээндэ занга табижа байгаа. Табан жэлэй үнгэрһэн хойно Есүүхэйһээ элшэд ерэжэ, ондоо хамга абааб, харин тэрээ-ниие, Сочигэлые, хоёрдохы хамган лэ болгожо абахаар байнаб гэхэн үгыень дуулгаа хэн. Сочигэлэй эсэгэ зүбшөөбэ: тэрэ үедэ монголшуудай хаан шэрээдэ Хабуулай орондо Амбагай нуутараа жүрхиндэ алу-улаад, хүрөөтэй зэбүүн саг тулажа ерээд байгаа. Эсэгэнь Сочигэлдэ түхээр гэжэ захираа хэн.

Боржогон угай шэнэ байдалда Сочигэл удаан дадажа ядаа бэлэй. Есүүхэй болон дүүнэрын, нүлөө ехэтэ ноёд, олон мянганай удари-дагшад, онгуудай зуутанай дарганар лэ шэнгээр байдаг байба. Үдэр хүнигүй тэдэ талаар адуун хүрэгүүдтээ, харьяата зондоо иишэ тиишээ гүйлгэлдэжэ, зарга маргалыень шүүжэ, бэлшээриинь ху-баажа ябадаг, харин гэртээ хубсаһаа хэлгүүлхээс, эсэһэн унаагаа ор-хижо, амархан мориёо эмээллэхээс ердэг.

Барлаг эрэшүүл, гэр доторой барлаг, шэбэгшэн хамга басагад болон бусад зарасанар эмхи гуримда нураагүй, үлүү сүлөөтэйгөөр бээ абажа ябадаг, илангаяа хажуудамни зоргондоо ошоно гэжэ тэрэ ханадаг хэн. Багаһаа тэрээнэй үгөөр, эрхэ мэдэл доро ябадаг барлагу-удта нурашанан хадаа халтад гэбэл тэдээндэ уурладаг бэлэй. Нэгэтэ Есүүхэйн үгэдэ модон мохоо хоёр залуу зараса басагадые үглөөнэй угаалганда халуун уһа асарха гэжэ хургажа ядаһандаа зүрхөө эдижэ, түрхэмдөө харихаяа хэдэ хэн. Үбгэнэйн түрэлэйхид тэрэниие арай гэжэ болуулаа, теэд тэрээндэ үшөө ямар юумэнэй хэрэгтэйе, юуг-ээрээ дуталдаһые өөһэдөө яашы ойлгожо ядаа хэн. Өөһэдөө тэдэ бээ угаадаггүй, тэрээнэй иимэ заншалда гайхагша хэн ха. Тэдэ үшөө муу ханажа, арһанай маажуур үбшэнтэй гэжэ хэжэглээд, олонхидын гэртэнь дүтэлхөө сээрлэдэг байгаа. Хүгшэд гэмэрэлдэхэ, шэнэ бэри дан эрхэ, мүртэй юумэ тэрээнһэ абахагүйш гэлдэхэ.

Есүүхэй өөрөө тэрээндэ хани ёһоной хандасатай, алибаа юумэндэ эрхэжэ, тунтага-тантага гэдэгыень, Өөлэнэй бүхэли үдэртөө һахы-һалаг хүдэлжэ ябаханда зөөлэн арһан дээгүүр хэбтэжэ байдаг

эрхэшэ зангыень хүлисэдэг. Тээд Сочигэл эхэнэр зүрхөөрөө Есүүхэйн сэдхэл ехэ намгандаа зорюулагданхай гэжэ, тэрээндэ ерэхэдэ гансал уялгаараа ерэнэ гэжэ ойлгодог. Үбгэнэйнгөө үгьдэ бүд дээгүүр угалзаар оёжо, али ямаршьеб ондоо аргаар шадалаараа бээе хамааруулагша хэн.

Байһаар тэрэ юрын байдалда өөрөөшье дадажа, үглөөгүүр угаалдахаашье, эд гэрэлэй урда һорьмоһоо шэрдэхээшье болёо.

Һүүлдэнь эндэшье, монголшуудта, хайн тала бии юм байна гэжэ ойлгобо: хадамай залуу һамгад борооршье һаа, эрхэ сүлөөтэй байдаг, талаар харуулгүй ябаха, сүлөөтэй дуугарха, энеэхэ аргатай, хойноһоо хиналта гэжэ үгы юм байна гэжэ ойлгобо. Найманай болон хэрээдүүдэй залуу һамгад олон тоото хорюултай, тэдэ иимэ эрхэ сүлөө тухай һанаашалхашье аргагүй. Зоргоор һанаатай Сочигэлдэ иимэ байдал тааруу, һайса бодоһоной удаа монголшуудтай байжа болохо юм байна гэжэ шиидэ хэн.

Тээд түрэл угсаатандань адляар харашуулда, хара яһатанда, тэдээнэй бүдүүлэг ёһо заншалда үзүүлдэг шоо үзэхэ сэдхэл сээжынь оёрто бата һуурижанхай, дээшээ хотойһон ута һорьмоһон дорохи дуугай хараса соонь хоргодонхой. Энэ мэдэрэлынь түрүүшээр мұрынь буляалдаһан Өөлэндэл зорюулагдагша хэн. Ноёной хэбтэридэ шадажа ороһон аад, өөрөө тугалай арһан хубсаһа үмдэдэг, гартаа үхэрэй юрын тоһо түрхидэг. Һаамай тулам абахадань, хүүгэдтэ өөрөө эдэе хоол бэлдэхэдэнь хоротойхоноор энеэхээе нюухаяашье оролдодоггүй. Өөрыгөө тэрээнтэй сасуулха. Өөлэн тэгшэхэн гоё бээтэй, сэбэрхэн шарайтай, тээд Сочигэл өөрөө доро бэшэ, һураггүй дээрэл. Багаһаа бээе абажа ябаха һургуулитай, үдэр бүри торгон хубсаһаа һэлгэдэг, баян гоёолтонуудтай үнэтэ хилэн гуталынь хододоо сэбэр, заһалайнь хитад ханзаар дүүрэн хангалта элдэб тоһон болон хоншуу хайхан утадаг ургамалнуудынь һаһаараа эдлэмээр олон. Өөлэнэй гар гуламтын тогооной хөөһөө ходол хара, хониной өөхэ тоһоор зууралдаһанхай, гэрэлдэ бээе хараха гээшые мэдэхгүй. Айлай хоорондуур барлагуудтайгаа адли гүүлдэдэг, харин Сочигэл ёһотой хатан мэтээр гэртэе һуудаг...

Түрүүшээр Сочигэл үбгэндөө дурлуулаад, өөртөө бусаахаб гэжэ найдагша хэн. Бэгтэрые түрэжэ үгөө, хүдэр мұртэй, шанга хүлтэй хүбүү, хаанай ёһото хүбүү, удаань Бэлгүтэе гаргаа. Есүүхэйн эрьежэ ороходо бүхы шадалаараа сэдхэлыень ханааһаа оролдохо. Тиин һайшаагданаб гэжэ харагша хэн. Хажуудань нүсэгөөр хэбтэхэдэнь

үбгэнийн гоёшоодог, ухаа мэдээ алдатаргаа эрхэлүүлхэ, мээхэйрхэ, теэд хуу хооһон даа, үрэгүй бэлэй. Тэрэ ехэ һамганайнгаа гэртэ байха, тиихэлээрээ сэдхэлээрээ тэндэ гээшэ, Өөлэндэ.

Байн байтараа тэрэ ехэ һамганһаань үлүү дээрэ болохогүй байнаб гэжэ ойлгожо эхилээ һэн. Өөлэн үбгэнэйнгөө түлөө, хүүгэдэйнгээ түлөө амидардаг, тэрэ һанаа үнөөн соогуураа өөр тухайгаа мартан ябадаг ха юм. Тэдээнэйнгээ түлөө тэрэ үхөөд, һөөргөө бодохо, шоно шэнгээр эдihэнээ бөөлжөөд, хүүгэдээ эдеэлхэ. Үшөө ядараа һаа, баруун гараараа зүүн гараа таһа сабшаад, тэрээгээрээ эдэз бэлдэжэ, хубаажа үгэхэ. Сочигэл тиигэжэ шадахагүй. Энээнине ойлгоходоо, хамаг юумэндэ хамаархалгүй болошоо һэн.

Харин заримдаа хуби заяандаа гомдохон сэдхэлынь хоро ехэтэ халаглалаар зүрхыень хордохоодог. Өөрыгөө хайрлажа, Есүүхэйдэ, Өөлэндэ, хүүгэдтэнь уур хилэнгээр бурьялан байха. Иихэ үедөө гансал шэбэгшэн басагадтаа гам хайрагүй хандаха, гүйдэлөөр захираалтыем дүүргэгты гэжэ үүхи заримыень ташуурдаха.

Тиимэ нэгэ үдэр сэдхэлдээ бушаганажа байһан гал дүлэ унтарыхын түлөө архи уугаа һэн, теэд тэрэнь буруу тээшээ болошоо. Ногтуугаар долоотой Бэгтэрээ долоруулаа:

– Ши, минии хүбүүн, ахалагша уг залгамжалагша Тэмүүжэн бэшэ, харин ши байха ёһотойш. Энээнине мэдэ, һанажа яба. Магад, бурхад маанар тээшэ эрьехэ, тиихэдэнь ёһоороо өөрынгөө юумэ буусааш.

Ногтуу галзуудаа үгэ алдаад, үглөөгүүрын уйлан хайлан, хэлэһыень мартаха, хэндэшые дамжуулжа болохогүй гэжэ хүбүүгээ аргадаа һэн: эсэгэ мэдээ һаа, хоюулайень саазалха, хайрлахагүй. Бэгтэрһээ тангариг абаа, теэд тэрэ гэхэнһээ баганаа эрхэ, тэсэбэригүй хүбүүнийн хара амяа хараад ябадаг, даншые барюу зантай болошоо һэн. Тэрээнэйнгээ шонынхидэл хүйтөөр ялалзажа байһан нюдэ харахадаа айдаһанин хүрэдэг. Тэрэ нюусаяа нэгэ тээ нээжэрхигшэ аа гү, заһахын аргагүй муу юумэ хэжэрхёод, хосоршогшо аа гү гэжэ жэхыхэ. Тэрээнэ зоной нюдэн дээрэ тунайша хонгёо энеэдээр болон халхитай үдэр голһоо муухай уһа асарбат гэжэ барлагуудаа гэмэргэн хараалганаар далдалжа, айха сэдхэл адхама дүүрэн, зобожо тулижа байгша һэн.

IX

Гурбадахи үдэрынь Есүүхэйе адуунһаань ноёд дуудаба: ямаршьеб холын угсаатанһаа элшэд ерээ гэжэ дуулгаба. Сорхондо хүбүүдээ орхёод, тэрэ хүрөөн руугаа яаража гараба.

Адуун хүрэгтэхи ажабайдал анханай эмхигдэһэн гуримаар ябажа байгаа һэн. Мүшэдэй тэнгэридэ унтаржа эхилээд, зүүн хаяагайнь халта хүхэржэ эхилхэдэ Сорхоной хүнхинүүр шанга хоолой залирһан түүдэгүүдэй хажуугаар эндэ тэндэ унтаж хэбтэһэн хүбүүдые һэрюулдэг. Талаһаа адуу туужа асарха. Түрүүшээр үсэгэлдэг хургагдаһан моридые эмээллээд, тэдээниие хургагшад бүхэли үдэрэй дадаанда өөһэдөө тала руу гүйлдэлдэжэ гараха. Үлээшэдынь эмниг моридые адуунһаа бариха.

Эмниг хургалгын хашхаралдаан, туруунай түбэрөөн, хуухираан, инсагаалаанай үймөөн соогуур үдэр хоногууд һубарина. Хаа-яа хэн нэгэн мориной хүлдэ орошоно, гэмтээшэдүүлые абашана, бараг халаашад гэрэй һүүдэртэ орожо хэбтээд, дахин ажал хэрэгтээ гарана.

Наранай үдэрэйнгөө гороо хэжэ дүүргээд, Хэнтэйн хадануудай саагуур хоргодожо эхилхэдэ Сорхон хамаг ажалаа зогсоодог. Үдэшын бүрэг-бараг соогуур гарадаг үхэдэл шүдхэрнүүд һүйд татагшаб гэжэ тэрэ һэргылдэг. Мүнөө эгээл аймшагтайнь гэхэдэ, энэ газраар анханда үхэхэн хатаһан моридой хүнэхэн ябадаг байгаа. Энэ үедэ адуун хүрэгэй хажуугаар тэдэ олоороо суглардаг, үхэдэлнүүдэй газар руу моридые абашахаа оролдодог. Харин үхэхэн хүнэй хүнэхэн амиды моридто мордохоо ханадаг. Тиигээ һаань, морид ямаршьеб мэдэгдээгүй үбшөөр үбшэлжэ, гэнтэ туража эхилээд, хэдэн үдэрэй туршада үхэдэг.

Бэлэн олзодо дуратай эдэ ада шүдхэрнүүд мүнөө ойгуурнай үй түмөөрөө үймэлдэжэ байна гэжэ Сорхондо мэдээжэ. Залуу морид хургагдажа байха үедөө ехэ үнжэгэн хэбэрэг. Тэдэ сошоно, сухалдана, айна, тэрээн соогуурнь хүнэхэниинь ухаа мэдээ алдан иишэ тиишээ собхорно, тиихэдээл бэе махабадһаа таһаржа ябашахадаа болохо. Эндэл хүнэй нюдэндэ харагдахагүй шүдхэрнүүд харууһалжа, саб шүүрэхэдэ болохо. Тэрээнһээ боложо адуун үсөөрдэг ха юм. Энээниие мартажа, боро хараанда ойлгомторгүй мори сошоһон хүниие Сорхон хайра гамгүй ташуураар хэлээдэг.

Ажалай һүүлээр адуун хүрэгөө гол руу туудаг, гараса дээрэ угадаг. Өөһэдөөшье эсэхэн сусаһанаа сасан халгааха, хүлһэ халһаа угаахын тула уһанда ородог. Холо бэшэхэнэ бэлшэдэг багахан хонин хүрэгһөө хэдэн хони гаргажа, аянай томо тогоонууд соо шанатарнь

харанхы болодог. Һүнийн харанхыда арбаад гаран түүдэгүүд орой болотор ялабхижа байдаг. Хулинсагуудай холын аяншалга тухай ута унжагай дуунууд, залуу хоолойнуудай дааяан дүүеэн, шанга гэгшын энеэлдээн талаар холуур таража байдаг бэлэй.

Сорхоной гар хэдышые хатуу бай, Есүүхэй ноёной ябамсаар эрхэ сүлөөгэй үлэ мэдэг амин үзэгдөө һэн. Томо хүбүүдэй зорюута томоотойгоор бээе абажа ябахань хомордоо, багашуулаа бадашахань бүри олошороо, альган шаанги шэлэ хүзүүндэ үшөө ехээр эльгэлээ.

Тэмүүжэн тэрэ түрүүшынгээ алдуугай хойно үшөө нэгэ үдэр жороо моридые харууһалаа һэн. Удаань Сорхон мори хургалганда хабаадуулба. Тэрээнэй орондо дүрбэтэй эмниг нюдэн дээрэнь хургаһан гурба наһа аха хүбүүн оробо. Тэмүүжэн эсэслэн һанаагаа амаараа һэн.

Орой үдэшэ хүнэжэ байһан түүдэг тойрожо һуугаад, хүбүүд тогоонһоо мяха эдижэ, угаагдаагүй муухай модон табатһаа талын мангиртай, халыартай шүлэ уужа, үдэшингөө хоол дүүргэжэ байба. Холын хадануудһаа арай мэдэrmэ Һүнийн һэрюун холжорно.

Садаһан Тэмүүжэн дүрбэ нугалһан тохомоо тохоногдолдон, ногоон дээрэ хэбтэнэ. Урдань хажуу талаар Бэгтэр дабшалжа һуунхай, гал руу харан, хуурай ногоогоор шүдөө ухашална. Наашаа ерэхээр тэрээнэй тад ондо болон хубилһые Тэмүүжэн гайхашаа баранагүй. Гэртээ ходол барагар, хүнтэй харилсадагшыегүй аад, эндэ ерэхээр хамаг хүбүүдээр хөөрэлдэдэг, хүхюун дорюун болошонхой. Тэмүүжэнтэй зорюута бээе даангыар харилсана. Илангаяа эсэгын ябаһанай удаа дан эли болошоо. Бэгтэр тэрээнтэй огто хөөрэлдэнгүй, асуудалдань дурагүйлхэн нэгэн-хоёр үгэ дуугараа болоод, саашаа харашана.

Түүдэг галнууд хүбүүдэй наһаар хубааранхай. Тэдэ хоёр гахай жэлтэн нэгэ тогоондо тудашые һаа, танил бэшэ хари зондол хоорондоо харилсана. Тэмүүжэн нүгөөдынгөө эндэхи эрхэ сүлөөтэ байдалда ямараар зоргондоо орожо байһыень хаража байгаа һэн. Эндэ хүсэтэй солбон хүбүүд тоодо абтадаг, тиимэхээ Бэгтэр аһан шадалаараа бээе харуулһаа оролдоно. Тэрэ айхаяа мэдэнгүй ухаа мэдээгээ табихан эмниг дээрэ хүрэн мордоно, тэрээнэй хүрэлгэ, собхоролго эсэбэригүй тэсэжэ гарана, унахадаа дахин лэ дээрэнь хүрэнэ, үсэд нэтэрүүгээр зэрлиг зангыень бууруулна. Уданшыегүй тэрээниие анхарба, малтаалда

харуу Сорхон өөрөө магтаба, томо хүбүүдээр тэрэ өөртөө адли зонтой харилсахан шэнгээр хөөрэлдэдэг, сасуутанаа дээрэнхэнь харадаг болобо.

Бэгтэрэй иимээр бээе абажа ябахата Тэмүүжэн хэды дураа гута-башье, газаа талаһаа харахата тэдэ хоёрой харилсаанай ёһо заншал сэхэ эбдээгүй хадань, захидаха аргагүй хэн. Тээд дотороо тэрээнэй урдаһаа тулан эсэргүүсэхэ, өөрөөнь дээгүүр бээе табихаа оролдохо гэжэ мэдэрнэ, тэрэнь торомынь ехээр дайрана. Бэгтэрые хара ба-гаһаань тэрээнэй үгэ дуулаха, мэдэл доронь ябаха гэжэ нургадаг хэн тула анхан бараг юм хэн. Харин һүүлэй жэлнүүдтэ тэрээнэй гадарһаа хамаархалгүй, хайша хэрэг хараса соонь нюугдаһан уур мэдэрдэг болоо хэн. Тиимэ уур сухал үргүүлхэн шонодо байдаг: тэрэ эзэнэйнгээ үгэ дууладагшыё хаа, нүдэндөө мэдэлхэнь гараха, зэрлиг ангай эрхэ сүлөө тээшэ дугташаха галзуу хүйтэн галхан ялалзадаг. Тиигэбэшье Тэмүүжэн ёһо заншалта ахатанби гэжэ тодо ойлгодог хэн.

«Би угаараа ахаб, тиимэхэ тэрэ минии урда номгорхо, үгөөрни болохо ёһотой, – гэжэ тэрэ хоорондохой харилсаан тухайгаа бодомжол-ходоо, дотороо дабтана. – Би тэрээнэй орондо хаа, номгороод лэ ябаха һэм, тэрэл үнэн зүб гээшэ».

Энээн тухай бүрүүлхэнээр бодон, хэнигэстэ айлшаар ерэхэн аад, олзын түлөө Есүүхэйдэ хүдэлхөөр үлэхэн оронар хүбүү хайша хэрэг шагнаан хэбтэбэ.

– Манай ожорһото нуурнуудта галууд боргооһонһоо олон, – гэжэ тэрэ найрхан хөөрэнэ. – Нэгэ годлөөр хоёр галуу барихаш, гурбадахинь үшөө хадхаш.

– Тиитэрээ олон гээшэ гү? – хүбүүд энэсэгээлдэн, бэе бээе харалсана. – Тиигээ гээшэ хаа, тэрэтнай нуур бэшэ, ёһотой мяхатай то-гоон гээшэл, ожорһо галдахал, шүлэн болоо!

– Ха-ха-ха...

– Малшыё гаргажа байһанай хэрэггүй.

– Бүхы угаараа арбан жэл соо тэрэ шүлэтэй нуурһаа эдээлжэ байхата болохо.

– Харин бидэ үүсэдээ танай мал хулуухабди.

– Зүб!

– Намартаа суглархабди.

– Тиимэ нуурай хажууда тэдээндэ мал хэрэггүй ха юм!

– Ганса дарамта.

– Ха-ха-ха...

– Дуугай бологты, эртээнһээ бээ мэдүүлһэнэй хэрэггүй...

– Иихэдээ ямар нуурнуудаар иигэжэ харбадаг юм? – гэжэ Тэмүүжэндэ түрүүшын үдэр жороо мори тогтоолсожо үгэһэн Нохой ойрохи түүдэгһээ дүтэлбэ.

– Агасын саана, – гэжэ оронар дуулдаһан хоолой тээшэ дуратай эрьбэ. – Гол гарахадашнил эхилхэ.

– Теэд тэрэшни манай газар бэшэ ха юм, – Нохой гайхашаан энезбхилнэ. – Би тэрэ газар хайн мэдэхэлби, эхэмни бүгүнүүд отогой юм.

– Та тэрээгүүр хэзээ ябаа һэмта?

– Урзанда.

– Манай дайда бэшэ, зүб хэлэнэт, – гэжэ аха хүниие хүндэлэн, оронар илдам зулгы дуугарна. – Бүгүнүүд тэндэ ходо зуһадаг, теэд тэрэ газарыень бидэ гурбан жэлээр абаабди.

– Хайшан гээд абаа хүмта?

– Буляагаа юм гүт?

– Тиимэ юумэ дуулаагүйлди, – галай хажуугаархид мihэд гэлдэхэ болёод, һонирхожо эхилбэд.

– Боосоогоор шүүгээбди, – хүбүүдэй анхарал татаһандаа баясан, оронар омогтойхоноор харюусаба.

– Зай, хөөрэл даа манда, – Нохой тэрээнһээ һонирхоһон харасаа буулгангүй, ойронь һууба. – Хэзээ болоо һэм?

Нүгөөдэ түүдэгүүдэй хажууһаа нэгэ нэгээрээ, хоёр хоёроороо хүбүүд ерэжэ, ойгуурнь һуубад. Олоной анхарал татаһан оронар томоотой шарай шарайлжа, аягаһаа нэгэ балгаад, тэдээниие тойрон хараба.

– Нарын саана бидэ хабарай бэлшээриһээ буухадаа бүгүнүүдтэй уулзаа һэн бээбди, зуһаламнай зэргэлээд, тэдэ голой саагуур, бидэ наагуурнь һуудагбди. Тэдэ манай һайндэртэ ерээ юм ааб даа, ходо хамтадаа зунай эхин угтахаш. Мүрысөөнэй эхилхэдэ, илаһан тала ди-илдээшынгээ хахад бэлшээри гурбан жэлээр эзэмдэхэ гэжэ хэлсэһэн байгаабди. Үбгэд лэ һогтуу соогоо тиигэжэ хэлсэһэн байгаа. Мори урилдаанда бүгүнүүд түрүүлээ, баридаанда манайхин шүүгээ. Нур харбаан лэ үлөө. Теэд лэ эндэ манай найдал мүхөө һааб даа, тэдээнэй Бульчируу мэргэн тухай таанар хуу дуулаа бээт. Нэгэ һомоной удаа хоёрдохиень табяад, урдахинһаа узуур хяа харбадаг. Харин тэрэ үдэртөө мүрысөөн орой болобо гэлдээд, орхигдожо, үглөө болгогдоһон байгаа. Үглөөгүүр наранай тохойн шэнээн үндыхэдэ

мэргэшүүл зурлаа дээрээ байба. Манай талаагаа Мэхэлхүү мэргэн гарба, уруу дуруу юумэн байна, хаанаага тэрэ Бульчирууда хүрэхэб даа. Долоон зуун алхам тоолоод, гурбан бургаага газар руу гударба, гурба гурбан хоорцаг хормого руунь хэбэ.

Манай Мэхэлхүү түрүүлэн харбаад, гурбанай нэгьел тудaa. Мүнөө Бульчируу нюдөө аняад гурбан бургаага хухалхань даа, бэлшээриемнай абахань даа гэжэ ханажа байнабди. Манай хүгшэн эжы мұрысөөнэй дүүрэхые хүлээншьегүй, юумээс суглуулхаяа ябашоо. Бульчируу шара номо наадагаа баряад лэ, түрүүшынгээ номо табиба... – оронар нюдөө бэлтылгэн, хүбүүдые хараад, нюуртаа гайхахан тэмдэг оруулба. – Тудаагүй! Хэншье тэрэндэ үнэншэбэгүй, маанартай наадаха гэжэ бодоо юм байна гэжэ ханабабди. Харахадамнай, тэрэ хоёрдохёошье онобогүй. Маанарай досоо гансата хүнгэрөө нааб даа, хүхюутэй болобобди, айлшаднай маанараа дүмэбэ гээшэ гэжэ ханабабди. Гурбадахая тудаха даа гэнэбди, бэлшээри манайшье, тэдэнйшье бэшэ байг. Теэд харахада тэрээнэй шарай уруу дуруухан, эхилжэ байгааадаал хүхюутэй бэшэ. Нюуртань ямар нэгэн һүүдэр буушоо гэхээр. Өөрөө теэд тэрээнээ маанаргаа нюуна, гар руугаа ханяасагаана. Айлшаднайшье хэлэ амаа татанхай, хурса хошон үгөө хуряанхай. Бульчируу удаан зогсобо, танихаа болиһондол, һэмээхэнээр номоо харасагаана. Тиигээд лэ номоо дэлибэл даа, зэбэ хүрэтэрнь татаба... – оронар дахин нюдөө бэлтынгэн, бултыень эрьсбэ. – Баһал тудабaгүй! Юуш ойлгохоо болёод байнабди, ямар эди шэди болобо гээшэб, һайн юм гү, муу гү. Магад, ямар нэгэн хара мэхэ юм аабы гэлсэббди.

Бүгүнүүд хүл дээрээ һүрэлдэжэ бодобо даа, Бульчируугаа хараана, урбаа, маанадай тала руу ороо гэжэ байна хашхаралдана. Тиигээд лэ бэлшээрийн тэрэ газар манай болоо. Харин һүүлээрнь, айлшадаа ябуулһан хойноо, ушар удхыень мэдэббди. Маанарта нэгэ богоол басаган бии юм һэн, татаарай хёморгон. Һанги-набта хубсаһатай даа, һэнэгтэй юумэниинь гэхэдэ, тогоо угааха, аргал түүхэ. Тэрэ богоол айлшадые хүндэлхэ хэрэгтэ шэбэгшэнээр табигдаһан байгаа. Бүгүнүүдэй үдэшэндөө найрлахаа ошоходо, тэдэнэй гэртэ һэмээхэн шургажа ороод, эльбэдээ. Бульчируу мэргэнэй хормогые түрэхэ эмэ хара нохой доогуур гурба дахин гаргаа. Тиигээд лэ годлинуудын һарюу нийдээ ха юм. Годли гэмтэй байгаа, харин Бульчируу номо наадагаа һориитороо һэжэглэжэ байгаа, – гэжэ оронар наадалан энэ-

этэрээ гэнтэ болибо. – Богоол басаган гансата хэлээгүй, ухаатай байшоо, найрта һогтуушуул олон, хэн нэгэнэй хэлэн баригдахагүйдөө болохо. Айлшадай ябаһан хойно хэлээ. Аха заханарнай тэрээниие боогоолһоо сүлөөтэ хара хүн болгоо, үшөө өөрынгөө отог иргэндэ оруулаа. Нэгэ хара хүнэй һамган болгоо, хоёр һаамай гүү, хонидые үгөө. Иигэжэл тэрэ газар абаабди! – оронар омогоор тойрон хараад, олхонтой шүлэ абаба.

Хүбүүд дуугай байба.

– Худал хуурмагаар байнат, тэрээнээрээ үшөө һайрхажа ябанат, – гэжэ Тэмүүжэн оронарые шоо үзэн хараба. – Тиимэ гэргэ үһөөрнь азаргын һүүлһээ уяха хэрэгтэй, харин таанар малаар шан үгэжэ, отог иргэндээ оруулжа байхат.

– Хэн мүнөө худалгүйгөөр байнаб даа? – гэжэ тэрээниие эбтэй дарууханаар шэртэн, дүмүүхэнээр оронар буруушааба. – Мэхэлээгүй һаашни, өөрыешни мэхэлхэ, хуул тиигээд байдаг ха юм. Тиигээд ябаашань дээрэ юм ааб даа, бэлшэриез абхуулжа байнхаар.

– Дайн байлдаандашье ходо мэхэлжэ байхагүйш, харин мүрысөөндэ худал хуурмаг байха ёһогүй! – Тэмүүжэн мүхөөгөө үгтэ-бэгүй. – Айлшадаа мэхэлхэ – үнэн сэхэ хүнэй доройд ябадал!

– Зүб! – хэды хоолой дуулдаба.

– Есүүхэйн хүбүүн зүб.

– Мэхэ гохо гаргангүй дайлалдахадашье һайн һайхан хэрэг гэжэ тоологдодог.

– Есүүхэйн хүбүүн зүб хэлэнэ.

Тэмүүжэнэй досоо зохид болобо. Хөөрэлдөөн соо тэрээнэй үгэ иимэ үндэр сэгнэлтэдэ хүртэбэ ха юм. Гэнтэ ойлгомторгүй Бэгтэрые харажархин гэхээнэ, тэрээнэй нюур уур сухалһаа һоришоод байба.

– Есүүхэйн хүбүүн, Есүүхэйн хүбүүн! – үзэн ядаһан нюдөөр хүбүүдые хараашалан, гоншоошогоор тэдээниие һажааба. – Юу таанар энээндэ һаймһарнабта!

Шэмээгүй байдал тогтошобо. Тээлмэрдэһэн хүбүүд тэрээниие гайхалдан хаража байба. Тэрэ өөрөөшье эндүүрһэнэ ойлгоод, нэгэ зали мэгдээд абаба, тээд тогтохонь даншье хожомдошоһон байба.

– Гэмтэй нохой шэнгээр амыень харанат, һүүлээл шарбаагүй байна хат! – гэжэ тэрэ нюдөө ялалзуулан хашхарба.

– Ши иихэдээ яагаабши? – Тэмүүжэн бахардан, гайхангяар тэрээниие хараба, удаань хүбүүд руу эрьежэ харад, хоолойгоо шангадхаба. – Амаа хаал даа!

– Өөрынгөө ама хаа! Гэртээ эхынгээ хормой дороооо бадашажа нураа гүш? Эндэ ши намда юушые хэжэ шадахагүйш!

Тэмүүжэн шүдөө зуужа, сухалаа барихаяа оролдон, нууриһаа яаралгүй бодобо. Хэдэн тээһээ хүнэй хараса мэдэржэ, гүнзгыг ехээр амилан шуухирба. Яагаад харюусахаяа үшөө шийдэнгүй тэрэ галай хажуугаар нууһан хүбүүдые тойроод, Бэгтэртэ дүтэлжэ, түрийһөө гүрэмэл ташуураа гаргаба. Тэрэнь бодоод, тархья хинсайлган, баһангыар энеэбхилжэ, хажуу талаараа зогсожо байба.

– Зай, яахашниб?

Далайнгүйгөөр Тэмүүжэн эрид татан шабхадажархиба. Гүрэмэл нур Бэгтэрэй тархи хоёр орёогоод, халуун шулуун дээрэ хүйтэн уһа хаяһандал няд гэбэ. Хоёр хасар дээгүүрнь хүрин улаан зурлаа гаража, тэрэ зуура гүрыгөөд, үргэн зурууд болон, хамаг нюурыннь пүсхышэбэ.

– Нюдын тэһэлхэнь! – гэхэн ганса хоолой дуугай байдал соо дуулдаба.

Үбшэһөө Бэгтэр нюдөө шэб аняад, нэгэшые абья гаргабагүй. Удаань ойро зуура хараагаа гээһэндээ зэрлигээр нюдөө бэлтылгэн, урдаа хүдэлэнгүй байһан Тэмүүжэниие бэдэрэн хараашалба. Галзуу түргөөр газарта хэбтэһэн ташуураа абажа, далайса ехэтэйгээр толгойонь мэргэлэн сохибо. Тэмүүжэн хазагад гэжэ зайлаад, боро гүрөөһэн самсынь захиһаа угзаржа, толгойгоороо нюурыень шуһанай эсэртэр мүргэбэ. Хоюулан газарта унажа, хэршэгэнэн, харшаганан, харанхы соогуур носолдобо. Бэгтэр түргэн дээрэнь гараад, хойно хойноһоонь тархи руунь нюдаргаараа буулгаба. Тэмүүжэн нюдөө ехээр нээн, иишэ тиишээ нугалзан, зайлахаа оролдоно.

– Нү-е, юу бэе бээдээ аһалдаабта! – саада түүдэгһээ гүйлдэжэ ерэхэн хоёр аха хүбүүд Бэгтэрэй гар шүүрэбэ. – Хажуу тээшэнь таһалагты, юу хаража байгааба!

Тэмүүжэн сүлөө болоходоо нуга харайжа бодобо, гэнтэ баруун ташаан дээрэхи хутага тухайгаа һанаба. Галай гэрэлдэ годигы һара мэтээр зэбсэг ялагад гэбэ. Бэгтэр бушуу түргэн өөрынгөө хутага гаргаба. Хүбүүд хажуу тээшээ халба хүрэлдэбэ. Тэмүүжэһээ нюдөө һалгангүй, Бэгтэр галһаа тэгшэ газар руу саашалжа, шуһатай нюураа ирзайлгаба:

– Зай, аха, хэнэймнай талада үнэн бэ гэжэ хараял даа.

– Шамда үнэн тухай дуугархаар юм аал, Бэгтэр, – гэхээр, Тэмүүжэн бэлдэжэ, нюдыень һаргаһан галһаа холодобо.

Энэ үедэ Бэгтэр хутагаа далайн, урагшаа даб гэбэ. Тэмүүжэн харангүй, гансал мэдэрэлээрээ тэрээнэй хүдэлсэ ойлгоод, эрид эрьен, зайлажа үгэхэдөө зүүн хамсыень тохоногойнь дээгүүр хутагын хальтиран гарахыс мэдэрбэ.

– Байгты! – гэнтэ холоһоо сухалтай хүүхирээн гараба, тиин Сорхоной хоолой гэжэ хуу таниба. Мориной галзуу түргэн табараан эршэмтэй түргэн дүтэлбэ.

Хүбүүд галай хажууһаа түргэн хобхоржо, харанхы руу үгы болошобо.

Хара хүүдэрээр хүнийн харанхыһаа хазар, эмээлгүй моритой хүн хударан гараба. Хүрэжэ буугаад, Сорхон аха дүүнэрэй хоорондо түргэн оробо.

– Хутагаа саашань хэгты! – гэжэ тэрэ зандаран бадашаба. – Эсэгэтнай юун гээ һэм, һанана гүт? Хоюулан намһаа ташуур эдихэт. Түргэн!

Хэншьеб хажуу талаһаань гүйжэ ерээд, Бэгтэрэй гарһаа хутагыень һуга татан абаба. Тэмүүжэн харанхы руу ороо һэн.

Хоёрдохи хуби

I

Зүүни зүүн зүгтэ хара бараанаар харагдааша хадануудай саанааа уураг наранай улайран гарахада Онон голой үргэн тохойдо оршоһон хияад-боржогоной хүрэнэй урда талада найр нааданда бэлэгдэл хэгдэнхэй байба. Үшөө үсэгэлдэрһөө арбан табаад шэнэ гэрнүүд айлшадта гэжэ табигданхай. Эрьеын шугы бургаананай захаар шүүдэрһээ шал нойтон боро шулуун дээгүүр томо шэрэм то-гоонууд хахад дүхэриг болон табяатай. Ноёдой бэлшээриһээ үсэгэлдэр туугдажа асарагдаһан залуу гүүдэй болон мянга хахад хонин хүрэг эдиршүүлэй харуул доро ойгуур бэлшэнэ.

Хэнтэй уулаһаа хүнгэхэн хэбшээн үлэжэ, голой елэгэр нюруу миралзуулан наадана, уһа руу хүндөөр ханжаһан үшөөһөнэй мүшэрнүүдые хүдэлгэнэ. Игаабари талаһаань тэдэндэ няалдан үймэлдэһэн үй түмэн эртын һоно алаяһан ууртайгаар хүүелдэнэ.

Хүн зон сугларжа эхилэнхэй. Хүнхэр тэгшэ газараар болон гүбээн ташалангуудаар эндэ тэндэһээ зон тохойдо ерэжэ бууна. Хүрэгһөө моридые зайдалһан залуу хүбүүд бүлэг бүлэгөөр амьарланхай, ондоо отогой сасуутанаа наада хараһан хэбэртэйгээр энэбхилдэн, үһөөрхэнгээр хараашална. Наһатайшаг эрэшүүл, гэр бүлэтэй зон аалин түбшэнөөр тэмээ, сар хүллэһэн һамга хүүгэдээр дүүрэн тэргэнүүдээ залана. Нүхэд, адуушад, дүтэ холын хүрэнүүдһээ нэгэ яһатан олоороо буунад.

Ерээшэдэй олонхид тохой руу сэхэ зорино. Хүндэлгын газар руу, тогоонуудай дүхэригтэ дүтэшэг шугы модоной һүүдэртэ тэмээ, сарнуудаа мултална, моридоо тушана, аянай майхан табина. Зариман саашаа, хүрэн тээшэ ошоно. Дуу шуун, хүүеэ шааяан, шанга энээдэн, уулзалганай хашхаралдаан эндэ тэндэ дэбэржэ эхилнэ.

Тохой буланһаа урагшаа хоёр харбалгын газарта набтархан добо гүбээ дээгүүр шоргоолзон мэтэ олон хара торюун моритон исална. Тэдэ яаралтайгаар зэргэ жагсана, дары тараад, долгисоһон зэр-гээр годиг-бэдигэ дахин жагсана, тиигэжэ байтараа добо гүбээгээр дахин бутарна, баһа жагсана. Энэ хадаа угай арбан гурба наһа хүрэнэн хүбүүд бэлэй. Мүнөө тэдэнэй һайндэр – угайнгаа сэрэгтэ жама ёһоор абтахань гээшэ.

Залуу сэрэгшэдэй олонхинь дээрээ зурууд түмэр хадуулхан зу-заан архан гүрэлөө хуягтай, тиймэл дуулгатай хэн. Нэлмээр үшөө саб-шуулаагүй, жадаар хадхуулаагүй хабтагар түмэрнүүдынь хара-хүхэ шэнэ гэрэлээр бүрүүлхэн ялагашана. Хуули заншалаар тэдэ арад зон-ной урда арга шадабарияа харуулха, аха захатанай үрээл юрөөлдэ хүртэхэ, хулинсагуудайнгаа хүлдэ заяануудта үргэл үргэхэ ёһотой.

Залуушуулай хургаал болон шадабари хүүлшынхиеэ шалгажа байхан арбанай, зуунай ноёдой оог хашхараан тохойдо байхан зондо шэхэнэй үзүүртэ дуулдана. Эгнээ, зэргэдэ ябажа хүсэг хураагүйдөө тоолхогүй, хахад үгэһөө захиралта ойлгохогүй залуушуулда, тэрээн-һээ гадуур, баранай найрлажа байхада эдээнтэй зууралдаха үйлэтэй байхандаа уур хилэнгээ барижа ядахан ноёд хэлээ гамнангүй хараал шэрээл табилдана. Хуугай хашхараан, ташуурай эшхэрээн тэдээнэй хүнхинөө ехэтэй зарлигуудтай холилдоно. Залуушуул ахан шадала-араа оролдожо байгаа хэн.

Шүүдэрэй халта хатахада үглөөнэй дулаан наранда игаангаа удангүй эхилхэ үзэгдэлэй болон хүндэлэлгын урда тээ шашалдахаяа, залуушуулые харан, өөрынгөө үе саг, холын аяншалга дурсахаяа хүрээһнээ жэрылдэһэн зэргэнүүд тээшэ үбгэд һубариба.

Сагаан нахалта үндэр наһатай арбан хоёр үбгэд добын үбэр та-лада һуунхай. Бүхэтэр нарин нюргад, ханжашаһан туранхай мүнүүд, харин нюдэндэнь баяртай залуу охин, энэ дүтэһөө сэрэгэй жагсаал хараһандаа юм гү, элбэг баян найр хүлээһэндээ юм гү.

– Үнгэрһэн жэлнүүдтэ орходоо мүнөө дээрэ ха, – гэжэ яһалиг туранхай аад, үндэр бзетэй үбгэжөөл хара альгаа духадаа абаашан, шалшарантан дуугарна. – Гүлгэд яһала олоороо суглараа.

– Нёдондойхидо орходоо хоёр дахин шахуу олон, – гэжэ нүгөөдэхид дохино.

– Арад зоноо хамгаалхаар хүбүүд бии.

– Юһэн зуу, харахада, бии гү?

– Юһэн зуун гушан найма гэжэ тоолоо, – гэжэ захада һууһан үрөөһэн гартай үбгэн ехэ юумэ мэдэхэ түхэлтэйгөөр харюусаба. – Минии бага эндэ арбатан.

– Бар жэлдэ һамгад олоор түрэдэг.

– Харин һүүлэй жэлнүүдтэ юундэшьеб үсөөн байгаа.

– Залуушуул гэмтэй.

– Хэһээхэ хэрэгтэй, ташуурдаха.

– Дайсанай ерээ һаань, хэн угаа аршалха юм?

– Татаарнууд энэшые намартаа ерэжэ болохо.
– Жаа хүбүүдүүдые болон үбгэдүүдые бодхооно бэээ, хэрэгтэй болоо хаань...

– Ши зээгэн малгайгаа арай гэжэ даажа ябанаш, дуулга үмдөө хаа, хүл дээрээ бодохо юм аалши даа?

– Мүлхедшые хаань, дайлалдахаб.

– Ха-ха-ха...

– Ная би хуушан нэлмээ хурсадааб, үхөө наам, минии дүнгээнүүд хулинсагтам мохоо зэбсэгтэй ябуулагшаб гэжэ ханаад. Хуйһаань нугалхынь нугалхан аад, гартаа барижа ядаалби. Наял бургааһан шэнгээр эршэгэнүүлжэ ябагша нэмнэйб, хүниие хахадаарнь сабшажа ябагша нэмнэйб... Хайшаа ошодог шадал бэ?

– Бүшые хэлэ даа.

Хүрэнэй захын гэрнүүдхээ гоё хайханаар хубсалһан эхэнэрнүүд олоороо гарана. Загаһанай арһан зунайнь нимгэн тэрлигүүд элдэб үнгэтэй хайхан бүдөөр хүбөөлэгдэнхэй, матаргайнуудаарнь бүһэлэгдэнхэй. Заримдаа зоной дундуур хургы торгон болон хилэн хубсаһатай хатад хүнэй нюдэ буляан гарана.

Хабарай сэсэгүүдээр тохой эрээлнэ. Намгад аянай майхангуудай хажуугаар нуужа, айлшадтай зугаалнад.

Өөлэн Сочигэл хоёр ноёдой намгадаар томо сагаан гэртэ ерэбэд. Үнгэ буляалдаһан хүхэ тэрлигээ шара торгоор бүһэлһэн Сочигэл энэжэ байгаад, хитад намгадай алая ааша, онсо зан тухай хөөрэнэ:

– Эрэшүүлдэ даруулжа байхадаа тэдэ алуулжа байһандал хашхар хуугай табидаг. Мэдэхэгүй хүн үнэхөөрөө тиигэжэл ханаха.

– Нээрээ гү? – гэжэ ноёдой намгад асууна.

– Харанхы болохолоор тэдээнэй хашхараан хүрэнһэнь гурбан харбалгын газарта дуулдадаг гэлсэгшэ...

– Галзууртараа обтоно гээшэл даа, – ноёдой намгад шомшоролдоно, бэе бээе харалсана. – Зэрлиг ааша гаргана гээшэ...

– Үлэгшэн шоно болошоно.

– Охин дундаа алахадааш болохол.

– Тиигэжэ байтараа тэдэ бэе бээе алалсадаг гү? – Алтанай залуу намган Хэрмэн ехэтэ һонирхон асууна.

– Үгы даа, – гэжэ Сочигэл энээнэ. – Тиимэ юумэ дуулаагүйб.

Гуримай ёһоор саг дараад, арад зондоо ноёд гараба. Голой нуга эзэн ёһоор хаймадан хараад, тэдэндэ гэжэ бэлдэгдээд байһан нууритай нугын дунда тобойһон налуухан добо руу яаралгүй алхалбад.

Тэндэ мянганай, зуунай ноёд обооролдожо байгаа хэн. Ноёдые харахадаа хөөрэлдөөгөө хуряаж, томоотой шарай шарайлна, тэдээ-нээ хүлээнгээр харана.

Ноёдой урда Хабуул хаанай хүбүүднээ ори гансаараа үлэнхэн дала наһатай Тодойн үбгэн алхална. Хоёр хажуудань хахад алхам хойнонь Есүүхэй Худагта хоёр ехэ аша хүбүүдын, харин бага ноёд тэдээнэй хойгуур ябана.

Үглөөнэй туяада ялагашаһан шуһан улаан хилэнгээр толгойһоо ула хүрэтэрөө хубсалһан Алтан хара халюун хүбөөтэй сагаан нэеы малгайгаа заһасагаан, омог дорюунаар алхална. Баабгай мэтэ бата задарюун Бүри Бүхэ элүүртээ номгон юм аад, мүнөө нэгэ юумэнһээ сэдхэлээ хүдэлэнхэй, юушьеб бэдэрһэн харасаар майхангуудай хажуугаархи хүнүүдые хаймадана. Есүүхэйн дүү Даридай Алтанай Зүчи Хирмау хоёр дүүнэртэй юуншьеб тухай аалихан тоосолдоно. Хамагай хойно юрын эльгэн арһан хубсаһатай ямаршьеб бодолдо абтаһан Ехэ Сэрэн гэшхэлнэ.

Есүүхэй, Тодойн үбгэн болон Худагта гурбан ударидагшадай дохилгодо халта дохилдон, добын ташаланда олбог дээгүүр һууба. Залуу ноёд зүүн, баруун талаарнь һууринуудаа эзэлбэд. Мянгатан, зуутан ноёд саагуурнь боро шэрдэг дээгүүр зохибод.

Тэдээнэй доро олон хотонһоо табигдаһан бүхэ барилдаашад бээ эһэнэ. Уян нугархай арбан дүрбэ-табатай залуу хүбүүд барилдаанда батажаһан, бээ хүсэһэн бүдүүн тарган баатарнуудтай холисолдоно. Бэе махабадаараа шуһаа таран, иишэ тиишээ найгажа нанхажа байха хоорондоо тэдэ бэе бээ анхаралтайгаар харана.

Ноёдой дундаһаа Бүри Бүхэ гэнтэ хүрэжэ бодоод, обооролдоһон бүхэнүүдэй дундуур өөрынгөө барилдаашанда ошожо, нюурайнь урдуур хүрин улаан мантан нюдаргаараа самнан, юуншьеб гэжэ үни удаан дуугарна. Удаань нэгэ гараараа шэлэ хүзүүнһэнь баряад, бээ хэды тойруулжа, ара нюрга руунь шангаханаар альгадаад, һууридаа бусаба.

– Шамайе өөрөө барилдахань гээшэ гү гэжэ һанаалби, – гэжэ Даридай энеэбхилэн угтаба. – Олыел мүнөө шэрэжэ абаашаһань даа гэжэ бодоолби.

– Юу өөрыгөө зобоохо юм, – гэбэ Алтан. – Яагаад хүнэй нюрга хухалхаб гэжэ бүхэдөө үгөөрөө хэлэхэдэл дүүрээ гүб даа. Мүнөө эндэ бултандань юумэн хүртэхэ даа.

– Эндэш, хараха янзадам, үлүү хүсэтэй хүбүүд байна хэбэртэй, – гэжэ шог наада ойлгоогүй Бүри Бүхэ ханаата болонгёор хэлэбэ. – Харыг, Есүүхэйһээ ямар бүхэ гараба гээшэб. Тэрэ Хуса бараниие оройлхо хэбэртэй. Харана гүт, ямараар тойрожо байжа хараашална гээшэб, бултыень абажа хаяад байһан юумэндэл ханажа байна.

– Ямараар харанаб гэнэ гүш? – Алтан шэлүүһэн нюдөөрөө Есүүхэйн бүхэ шэртэнэ.

Гахай бүдүүн хүзүүтэй набтархан хүдэр хорёодтой хүбүүн дүхэригэй саада захата зогсоод, хүлээгдээгүй уянаар матаргайгаараа нугаран эрьежэ, нюрга хээрынгээ шалаа гарган байба.

Хүн зон барилдаанай газарта сугларжа эхилбэ. Эрьсын шугыһаа бүлэг бүлгөөрөө эрэшүүл гарана. Зариманиинь найгалдашоо даа, нунхаһан, нанхаһан, юумэ онигохоо болижо, юлылдэшэнхэй.

Багахан хүбүүд урда зэргэ руу шургажа, түрүүшын һуури эзэлнэ. Хасар сасуутанайнгаа бүлэг соо бусадаа иишэ тиишэнь түлхижэ, нэгэнэйн үсэрхэлдэхэдэ улайха нюур руунь нударгаараа буулгажа үрдинхэй, дундахануурнь түбхинэбэ. Тэмүүжэн нэгэ бага дээшэхэнээ тонгойһон Үнгүүрэй шэбэнэхые шагнан һууна.

Дүхэригэй дунда эльгэн арһан тэрлигтэй, нарин нягтаар гүрүүлһэн буурал гээгэтэй яһалиг үндэр шангахан бэетэй үбгэн гараба.

– Сүлөө боллогты! – гэжэ тэрэ гараараа этэрэн хашхарба. – Саашаа бологты!

Дүхэриг ехэдхэн, зэргэнүүд аалихан саашаа болоно.

– Эхилэгты! – үбгэн захирганаар гараараа зангаад, хажуу тээшээ гараба.

Зуу гаран барилдаашад түрүүшын зэргэһээ гараба. Дүхэриг соогуур худхаралдан, таараха нүгөөдөө оложо, барилдажа эхилнэ. Үхэрэй тоһо түрхюүлһэн сээжэ нүсэгэн барилдаашад шандааһа балсангаа обогошуулан, наран доро хара үнгөөр ялагашана. Эндэ тэндэ зариман хиигээр сэрбэлзээд, ногоотой газарта унажа, хүндөөр бодод, түрүүшын диилдээшэд олоной энеэдэ наадан доро дүхэригһөө гаража ошоно. Илагшад барилдаагаа үргэлжэлүүлнэ.

Арад зон хашхаралдан, энеэлдэн, хараалдан, үй түмөөрөө хагшана.

– Сээжэ дээгүүрээ хаёыш!

– Үргэ!

– Доогуурнь оро!

- Хүзүүнхэнь бариш!
- Боогыш хоолойень!
- Бү таби!
- Ха-ха-ха... Энээнэйнгээ үмдыень татыт!

Барилдаашадай тоо үсөөрбэ. Амияа хөөрэхэн хүлэршэхэн бүхэнүүд дахин дахин барилдажа байба.

Өөрынгөө үндэрхөө ноёд ханаа амарханаар барилдаашадые хаража нууна. Гансал Бүри Бүхэ гэнтэ үбдэхэндэл ёоложо, ёгшожо, шүдэ амаа хабиржа нууба. Үшөө Алтан бүхынгөө ногоон дээгүүр тарайшахада халаг хүхы табин, нэгэ удаа үбдэгөө ёбороодхибо.

Хооһоршоһон дүхэриг соо хияад боржогон угай эгээл бэрхэ хоёр лэ бүхэ үлэбэ. Нэгэнийнь Есүүхэйн үлүүсэй Хуса, нүгөөдэнь Бүри Бүхын барилдаашан хэн. Дүхэригэй тэгэндэ уулзаад, хүндэ хүндөөр амилан, бэе бээ шэртэлсэн, нэгэ хирэ зогсобо. Хүн зон хүлээнгээр дуугай болобо. Барилдаашад бүхылдөөд, урда урдаһаа хүлээлсөөд, үни удаан тойрон ябабад.

Бүри Бүхэ өөрөө барилдажа байһандал хүндөөр амилан, хара томо һабараа бажуунхай, хүлһэ адхаран нууна. Есүүхэй ханаа амар, хайхарамжагүй, ондоо юумэн тухай бодожо байһан хүнэй маягтайгаар үзэгдэнэ.

Есүүхэйн бүхэ гэнтэ зурагад гээд, нүгөөдынгөө доогуур шургажа, булшанһаань шүүрээд, гараараа газар тулангүй, нюргаа тэнийлгэн, дээшэнь шэдэжэрхёод, өөрөө хүл дээрээ тогтожо шадаба. Абиртаһан бүхэ газар дээрэ хэбтэбэ. Арад зон захиһаа захи хүрэтэр найгалзан, зэрлиг шангаар хашхар хуугай табилдаба.

Бүри Бүхэ нууриһаа дуугай бодоод, зоной гайхалдаһан нюдэн доро дүхэриг руу оробо. Газарһаа хүжүүнээр бодожо байһан барилдаашанаа гээгхэһэнь, нүгөө гараараа бүһэнһөөнь шүүрэжэ, эшэгэ үргэхэндэл хүнгэхэнөөр толгой дээрээ үргөөд, холо саагуур шэдэжэрхибэ. Тэрэнь хүндөөр гэдэхэн дээрээ унашаба.

– Толгойгоорнь газар шааха байгаа, – гэжэ тэрэ нууридаа нуухадаа хэлэбэ, – теэд зоной һайндэр бузарлаха дурамгүй.

Ноёд тэрээниие зэмэрхэнгээр хаража байгаа хэн.

– Хэды жэл тэжээнэ гээшэбиб, хэды хургана гээшэбиб, хуу дэмы! – гэнтэ Бүри Бүхэ уураа хүрэбэ. – Мянган хони эдес! Есүүхэй өөрынгөө бүхын хойноһоо харанашьегүй ха юм, теэд харана гүт, ямарханаар барилданаб! Хэрбээ тэрээниие бодото һайнаар хургаа

наа, хүн бэшэ, эрээн гүрөөһэн болохо! Намда бэлэглэш, Есүүхэй аха, би ёhoto баатар болгохоб!

– Тэрэ сүлөөтэ хүн ха юм даа, – гэжэ Есүүхэй тайбанаар энэ-эбхилэн дуугарна. – Намда өөрөө ерэнэн. Шамдашыё ошог лэ, хэрбээ үгэдөө оруулаа нааш, би барихагүйлби.

– Үнөөрөө хэлэнэ гүш? – хүлээгдээгүй баярһаа Бүри Бүхэ дахяад хүл дээрээ хүрэжэ бодобо.

– Нуу! – үбгэн Тодойн шоо үзэнгээр тэрээн тээшэ хёлогод гэбэ. – Зон хаража байна.

– Хэзээ худалаар хэлээ һэмбиб? – гэжэ Есүүхэй энээб гэбэ. – Мүнөө болотор тиимэ нүгэл намда үгы һэн ха.

– Нээрээ, Есүүхэй аха, шинии үгэдэ ходо үнэншэхэ хэрэгтэй, – Бүри Бүхэ үшөөшыё ехээр баярлаба. – Хуу барандаа дуулаба бээт?

– Есүүхэй нэгэшыё худалаар хэлэдэггүй, харин тэрээнэй үгэ дуулаабди, – гэжэ Худагта дуугаа үгэбэ. – Тээд энээнһээш ямаршыё үрэ гарахагүйл даа.

– Юундэ гээшэб? – гэжэ Бүри Бүхэ гайхаба.

– Ямар тэнэг зэмэгүй хүниие зоной урда сохидог хүндэ ошохо юм?

– Ха-ха-ха!

– Худагта зүб хэлэнэ, – гэжэ ноёд энээлдэбэ. – Шамда ямарш тэнэг өөрынгөө дураар ошохогүй, Бүри Бүхэ!

– Ши энэ бодолоо орхи, – гэжэ энээдэнэ барижа ядан, Алтан ухаа заана. – Тиигэнхаар ши барилдаашаяа үглөөгүүр сохи, үдэшэндөө сохи, хониной мяхаар бэшэ, харин загаһаар, тарбаганай гэдэнээр эдээлэ, тиихэдэшни, магад, мүртэй юумэн энээнһээшни гарахадаа болохо аа гү.

Илагша бүхэ Хуса жама ёһоор бүргэдэй хатар гүйсэдхэбэ. Нара зүб дүхэриг тойрон, урагшаа ехээр нэнгээд, нэгэ хүлһөө нүгөөдэ дээрээ дүүжэндэн дэбхэржэ, гарнууд-далинуудаа хүндөөр һэбин ябана.

– Бара-оо, бара! – гэжэ арад зон хашхаралдана.

Үүлэгүй сэнхир тэнгэридэ үндыжэ байһан наранай налуу элшэ доро Хуса үнэхөөрөөшыё байлдаанай һүүлээр түрэл уурхайдаа омог дорюунаар бусажа ябаһан бүргэдтэл ханагдаа бэлэй. Дээрэ нууһан ноёдто дүтэлөөд, даляараа түргэн һэбижэ, байра дээрээ эрьелдэн, хүнды сээжынгээ оёrhoоо бүргэд мэтээр инсагаалба.

Тодойн тусхай бэлдэһэн түйсэ сооһоо мориной зүрхэ гаргажа, хайса мэргэлээд, үбгэн зангаар хүсэлэн, тэрээн тээшэ хаяба. Шуһа сэсэргэн, унажа ябахадань, бүхэ дээгүүр дэбхэрээд, барижа абаба.

Тэрэ үшөө дахин бүргэд дуугаар инсагаалаад, шуһата олзоо амандаа зуужа, саашаа гүйбэ. Ябууд нэгэ газарта тогтоод, нэгэ гараа дээшэнь үргэн, нүгөөдөө доошонь буулгажа, бэээрээ найган, бүргэд шубуунай халхинтай наадахые харуулна. Улаан шуһан энгэрыень зууража, дошоо гэдэһэн руунь хабираад, бугын арһан шэнэ үмдыень зуурана, саашалхадань арад зоной хүхюу бахархалай гүндүү шанга абьян үдэшэнэ...

Баруун талаһаа залуу сэрэгшэдэй бүлгэмүүд яаралгүйхэн дүтэлбэ. Зуун табяад алхам газарта тэдэ элдэб зүһэтэй зэргэнүүдээр соохорлон, ноёдойнгоо тугууд доро зогсобо. Хайса хамнагдаһан хүлдэ тугууд хара, шара, шаргал үнгэнүүдээр наранай гэрэлдэ то-лорно.

Ноёдто гоё гоо тоног зэмсэгтэй моридые асарба. Яаралгүй ехэрхүүтээр тэдэ эмээлдээ һуужа, мянгатан, зуутан ноёдто үдэшүүлэн, зэргэ руу хатаргаба. Баруун гар таладань хүрэхэдөө мо-ридоо татажа, гэшхэдэлээрнь жагсаал зэргэнүүдэй хажуугаар ябаба. Эхилээд эгээ олон, хоёр зуун табяад Есүүхэйн сэрэгшэд зогсоно.

– Хурай!!! – гэжэ ноёдой зэргэсэхэдэ тэдэ хашхаралдаба.

– Хайнаар хашхарнат, – гэжэ Тодойн магтаба.

– Хурай! – гэжэ баярлаһан сэрэгшэд харюусана.

Удаадахи бүлгэмынь Алтанай хахад табитан бираггүйхэнөөр ха-шхаралдан угтаба. Халаглангыар уршыгаад, Алтан өөрынхид тээ-шээ хараншьегүй, буруу тээшээ бухашаба.

– Нашан үсөөншье хаа, үй түмэн галуу намнадаг. Хуугайлагты!

– Хурай! – гэжэ хахад таби баяртай харюусаба.

Худагтын, Бүри Бүхын, Зүчиин, Хирмаугай зуутангууд, Дари-дайн, Ехэ Сэрэнэй табитангууд жагсаалда зогсоно, хая бүрилдэжэ байһан хоолойгоор арга шадалаараа ноёдоо ёһолон угтана.

Ноёдой һүүлшын зэргэһээ һууридаа бусажа ерэхэдэ сэрэгэй бүлгэмүүд хүдэлжэ, хойно хойноһоо эрьсэд, тала руу хатаргабад. Хоёр харбалгын газарта зогсожо, эгнээ зэргэнүүдээ шэнэдхэн табяад, нэгэ урасхалаар түргэдэ түргэдэһөөр тэгшэ газараар, гүбээнүүдэй та-шалангуудаар таран, хүрэн тээшэ гэнтэ гүйлдэшэбэ. Түрүүн аалар, удаан шангаар газар хүнхинэбэ, хүрэнэй нохойнууд сошолдон ху-салдаба.

Амиды урасхалай нэгэ харбаанай зайда дүтэлхэдэ хоёр хажуугаарнь хоёр хүхэ бүд хийсхэгдэжэ, сэрэгшэд хоёр хуби болон таһарба. Бэе бөөһээ саашалаад, голой тохойдо хоёр тээһэнь довтолбо. Арад зоной урда зуун алхамай газарта гэнтэ годиржо, һөөргөө эрьсэд, нэгэ урасхал болон ниилэбэ. Айһан үхибүүд уйлалдаба, эхэнүүдынь бүгсыень альгадаба.

– Холоһоо залуушуул наадана гэхэгүйлши, – гэжэ зон соо эрэшүүл энеэсэгээн дуугаралсана. – Гэнтэ довтолоо хаа, айлгахаар байнал.

Дахин ороходоо сэрэгшэд гүйдэл дундаа юһэн хуби болон таһаржа, хүрөөн тээшэ бэе бөөһээ нэгэ адлихан зайда дабшаба. Захын гэрнүүдэй хажууда эрид гэдэргээ эрьсэжэ, хүрөөнэй бороһон нохойнуудые дахуулан, тала руу һөөргөө гүйлгэлдэбэ. Саашалаад, баһал нэгэдээд, тэгшэ хабһатай урасхал боложо, үүлэдэй һүүдэртэй урилдан, добо гүбээнүүдээр хэлбэлзэнэ.

Хахад үдэр болотор һүүлэй һарын туршада ямар һуралсал гарһанаа залуу сэрэгшэд харуулжа байгаа һэн. Гүйлгөөн дундаа бургаһа һаднаг сабшаа, элдэб байнуудые харбаа, жадаар шэдээ, хадхаа. Зуутангууд ганса гансараа, али олоороо нэгэдэжэ, хүрөөнэй урдахи добо дээгүүр гүйлгэлдэн, тугалай бэлшэһэн ногоо наранда хатууртараа шаруулһан газар руу оротор дэбһэбэ.

Һүүлэй һүүлдэ наранай үдэрэй тэнһээ баруулхада хүлэршэһэн моридоороо тэрэл газартаа жэрылдэн жагсаба. Арбанай дарганар урдуурнь зэргэ тэгшэлэн ябанад.

– Зай, яатараа түгшөөбта! – гэжэ тэдэ хүлэршэһэн сэрэгшэдээ шоо үзэнгээр харан, шииганаалдана. – Хоёр дахин добо тойроод, тарган тарбагандал юу уухилаат!

– Ноёдой урда үхэһэн шэнгээр дуугай байгты, тэрэгүй хаа, һайндэрэй ташуур эдихэт.

* * *

Үдэшэ орой бурхадтаа үргэл үргэһэнэй хойно, тогоонуудай хажууда хамтын найрай үнгэрһэнэй һүүлдэ хүн зон тохой булангаар тараба. Эндэ тэндэ шэнэ түүдэгүүдые аһаажэ, хүнүүд өөрынгөө эдээ хоол гаргана, архи, үрмэ, шанаһан зөөхэй, галуунай хүрэхэн мяха табина. Хониной мяхан обоо хүбөө, боро шүлэн дайда далай бэлэй. Томо тогоонуудай хажуугаар зарасанар орой болотор тухашарал-

дана, эдээ хоол ото бусална, мяхан ходо нэмэгдэжэ, шэнээр шанаг-дана. Тала руу гараһан залуушуул өөрынгөө найр наада үүсхэнэ, ноёд һайд, аха заханар болон дээдэ зиндаата бусад һайндэрэй гэрнүүдээр таранхай.

Хияад-боржогоной ноёд улаан эрээн сартуул шэрдэгүүдээр гоё-огдоһон гэртэ сугларанхай. Шэрээ дээрэ аяга табагуудай дун-дуур гуулин дэнгүүд табяатай, улабар галнуудынь ноёдой халамгай нюур дээгүүр ялабхилан наадана.

– Ямар ноёд гээшэбта! – шоо үзэнгээр аша хүбүүдээ үбгэн Тодойн харасагаан, хүн дуулана аа гү гэхэндэл бүдэхээр дуугарна. – Таанар үшөө тэнэг гүлгэд байнат... Мүнөө үглөөгүүр Бүри бултанай нюдэн дээрэ мүрысөөндэ шүүгдэхэн өөрынгөө хүниие сохибо. Хэлыт намда, ямар ноён иимэ тэнэг зан гаргажа ябадаг юм? Арбанайшые томоотой ноён тиигэхэгүйл. Танай эсэгэнэр, минии түрэхэн аханар, эдэл ёһото ноёд байгаа. Үгэ бүхэнийн хүхөөр сохихондол! Нидхээ хүдэлгэхэдэнь лэ бусадынь үрдилдэн байжа захиралтынень дүүргэхэ. Харин таанар? Хашхарнат, наншалданат жаа үхибүүд шэнгээр. Тьфу!

Аха захануудтаа хараалгаха гэшые үни хада мартаһан ноёд эшэхэндээ болон архиһаа улайһан нюураа хэхэ газараа оложо ядан, нюдөө нюуна.

– Харин Есүүхэйл минии аха Бартаан баатарые хануулна... Арад зоноо дахуулха хүн гэхэдэ, танай дундаһаа энэтнай ганса. Сэхэ хэлэхэ саг ерээ. Би таанарые бултыетнай сүмэ хаража байнаб! – Тодойн уурлажа, гэнтэ хоолойгоо шангадхаба. – Элдэбээ гарахатнай хүрөө! Удамаршагүй хүрэг байдаггүй. Таанар хуу барандаа Есүүхэйгээ һэеы дээрэ үргэхэ ёһотойт. Тиигээгүй хаатнай тайчууд урдалагшаб. Тиигээ гээшэ хаань, таанарта хүдэлхөө болитортнай хазаар углаха. Хэлээшыем ханатартнай хожом болоһон байха.

Ноёд шулуун шарай шарайлан, зарсашабад. Нүүлшын жэлдэ хүлэһэн хөөрэлдөөнийн эхилбэ.

– Сэхыень хэлэхэ саг ерээ, саагуур наагуур шэбэнэлдэхэнэй хэрэггүй, – Тодойной ууртай нюдэн мүнөө Алтаниие хаража байба. – Саашадаа иишэ тиишээ найгаха нангаха болоо һаа, хаан шэрээгээ гээхэт, тайчууд таанарһаа арһа мяхантайтнай хуга татажа абаха...

– Урдаһаамнай бодоод лэ үзэг... – гэжэ Бүри Бүхэ гэмэржэ эхилтэрээ үбгэн аба Тодойной хүндэ яһан ташуурай хүзүүн дээрэнь буугаад абахада дуугай болошобо.

– Нэгэ нэгээрээ таанар тайчуудтай тэмсэжэ шадахагүйт. Таргудай, Агучи, Моричи гурбан үнинэй шоно болонхой, аргатай, мэхэтэй... Һүүлэй үедэ Алтаниие дүүнэртэйнь гэртээ ходо урина гэжэ харанаб. Юундэ бусадые уринагүйб? Танай дундуур тэдэ шаантаг шаана, дундууртнай яһа хаяна нохойнуудта хаяһандал. Тэдэндэ таанадай хэрэлдэжэ, хэдэн тээшэ тарахатнай хэрэгтэй. Һүүлээрнь ганса гансаартнай баряад, галуу зулгааһандал зулгаажа хаяхын түлөө. Харин таанар хамтал һаа, амиды мэндэ үлэхэт. Нэгэнтнай хайшаа ябанаб, бултал тишээ! Тиихэдэтнай таанарта хүсэ хүрэхэгүй. Ойлгоно гүт минии хэлэхые, үгы гү? – Тодойн хурса харасая Алтанһаа буулганагүй.

– Сэсэн лэ үгэ хэлэнэт, Тодойн абга, – толгойгоо дохин, тэрэ эхилбэ. – бидэ багаһаа таниие хүндэлжэ ябадагбди, мүнөөшье танай хэлэһэн үгэ эсэнэрэймнай хүсэл мэтэ...

– Ши хулгайша үлэгшэн шэнгээр Һүүлээ бү шарба, сэхэээ хэлэ, – Тодойн дураа гутангыар хянсагад гээд, ноёдые тойруулан хараба. – Би танһаа элдэб найрхалай үгэ дуулахаа һананагүйб, харин эрэшүүлэй шийдхэбэри хүлээнб. Сэхэ хэлэгты!

– Бидэ бултадаа Есүүхэйе хүндэлдэгбди, тэрэ ахамнай, хамагһаа хүсэтэймнай, – Алтан Тодойной тэсэбэригүй зангахада, үгэдөө то-роод, сэхэээ хэлэбэ. – Теэд дан хатуу болошоо манай Есүүхэй, маанараа шуһан түрэл дүүнэр гэжэ мартагшаб...

– Амаа хаа, үжэнхэй һе! – дураа ехээр гутаһандаа Тодойной ууртай шарай бүри харлашаба. – Яахаяа һанаһаешни хаража байнаб. Ташуургүй зоргоороо ябажа һурашоош. Хатуу журам шамда хэрэггүй байна бы? Үглөөдэр мэргэдүүд адууешни хулууха, Есүүхэйдэ ерээгүйдэ бэшэ хэндэ ерэхэбши?

Алтан үбгэнэй нэтэрүү хараса доро эшэнгээр абяагүй болошобо. Хүлһөөнь тархи хүрэтэрнь хараад, үбгэн буруу хаража, бүлээн шүлэтэй аяга абаба. Хэнииешье харангүй, сэдхэлээ тэгшэлхэ гэжэ бага багаханаар гудамхиба.

Удаан һууһанай удаа тэрэ дахин дуугарба.

– Эсэгэ Хабуул хаанай байхада бидэ хэнһээшье хүсэтэй һэмди, юундэб гэхэдэ, хатуу нарин байгуулгатай байгаабди. Бидэ долоон хүбүүдын хэмнэй дээрэб, хэмнэй дороб гэжэ харагшагүй һэмди. Эсэгэмнай ямаршье хари хүниие дээрэмнай табихаар һэн, харин бидэ гэмэр-гутар гэлдэхэгүй бэлэйбди. Би танай зэргэ ябахандаа жүрхинэй

түрүүшын дайнда тайчуудай мянган, зуун сэрэг захиржа ябахада арбан хүнэй дарга ябаа нэм. Хайшан гээл хаа хамтынгаа юумэ найнаар хэхэ, яагаал хаа эсэгэдээ тулалха гэжэ бодогшо бэлэйбди. Хэрбээ тэрээнэй маанарайнгаа хэн нэгые саазалаа гээшэ хаань, бидэ урдаһаань абяашье гарахагүй нэмди. Таанарта тиимэл юумэн заяагданхай, харин таанар нула табиһан нур, дэмы табиһан дээһэн боложо, үлүү гарашоод, Есүүхэй дан хатуу гэжэ гэмшэнэт. Таниие абарха юумэн гансал журам гэжэ таанар ойлгоногүйт. Ойлгоо хаа, хүсэтэй байхат, үгы наатнай, хонин хүрэг шэнгээр шуу татаха. Тойроод харыт, – нюдөө бэлтылгэн, гараа дэлгэн, Тодойн аһан шадалаараа һаналаа ойлгуулхаа оролдоно. – Дайсад танай наншалдахыетнай хүлээжэ байна. Тойроод татаарнууд, мэргэдүүд, жүрхин, үшөө тайчууд туг тээшэ дугташажа байна. Үшөө һайн гээшэ Есүүхэйн хэрээдүүдэй хаантай нүхэсэһэниинь. Энэнь лэ хамаг дайсадые барижа байна. Энэ болбол, манай угсаатанда ямар ехэ аша туһа гээшэб гэжэ, хараха янзадам, хара тархидатнай ороногүй. Хэрбээ Есүүхэйн ара нюрганда хэрээдүүдэй үгы хаа, таанарые үни за-яанда яһатай бааһатайтнай эдээд байха нэн. Энээнэй түлөө таанар тэрээндээ мүргэхэ ёһотойт... Зай, хэн мүнөө Есүүхэе хаан бү болгос гэхэ байнаб? – Тодойн урагшаа үгсыгөөд, ноёдые шарайшална.

Тэдэнь хулгай нюдөөр бэе бээ харалсан, абяа шэмээгүй нуугаа нэн. Есүүхэй шулуун шарай шарайлан, дэнгэй гал шэртэнэ.

– Хаанай һэеыдэ хэнһээш дээрэ Есүүхэй таарана, – гэжэ тээ болоод, Худагта аалихан хэлэбэ. – Би тэрээнэй түлөөб.

– Тиимэ, Есүүхэй, – гэжэ Даритай түргэн дэмжээд, бэшэнээ хараба.

– Бидэ буруушаанагүйбди, – бэе бээ харалсан, Зүчи Гирмау хоёр зүрхэгүйхэнөөр утаар татаба.

– Есүүхэй болог, – гэбэ Бүри Бүхэ. – Энэш манай хүн.

– Намда хамаагүй, – гэжэ Ехэ Сэрэн хэрэггүй газарта энеэбэ. – Миниил малда һайн хаань.

Тодойн тэрээниие шоо үзэн хараад, Алтанда хандаба:

– Ши юундэ абяагүйбши?

– Би яахабиб даа? – тэрэ зоболонтойгоор энеэб гэбэ. – Би барантайл адлиб, Есүүхэй хаан болог.

– Есүүхэйн тугай түлөө ууя! – Тодойн бэшэнээ эрилтэтэйгээр хараба. – Боржогоной уг тэрээндээ найдана гээшэбди.

Барандаа хундагануудаа хооһолбо, адуунай хүйтэн мяхаар даруулба.

– Бидэ булта Есүүхэйн түлөө байхабди, – гэжэ дуугай байдал баһа Худадга эбдэбэ. – Харин тайчууд яахаб?

– Тэдээнэй эсэргүүсээ хаа, яаха гэшэб? – гэжэ ноёд Тодойнһоо асууна.

– Тэдэш өөрынгөө хүниие гаргаха гэнэ ха юм, Таргутае.

– Агучи Моричи хоёр тэрээнэй түлөө толгойгоо табина гэлсэнэл.

Тодойн дуугай бологты гэжэ гараараа зангаба.

– Агучи Моричи хоёрые аха заханарынь бариха, – гэбэ тэрэ. – Тайчуудай аха захатантай би хөөрэлдэхэб. Харин таанар шонын хүрэгэй удамаршаа харадагтал, Есүүхэйгээ урдаа харанабди гэжэ хамаг зондо харуулжа ябаха ёһотойт. Хэн хүсэтэйб, тэрээндэл арад зон нэнгэдэг. Таанарта гурбан түмэн шахуу сэрэг байна, тиихэдэ хэрээдүүдэй хаан Есүүхэйн түлөө, иихэдэе бага бэшэ гээшэ. Теэд зон таанарые гүлгэд бэшэ гэжэ, ухаа оронхой, жааханайнгаа хэрэлдэе наншалдаа мартанхай гэжэ хараха ёһотой. Сэрэгээ заһаха хэрэгтэй, үнинэй дайн болоогүй, хүн зонгнай залхууршоо. Гансал Есүүхэйн сэрэг эмхи гуримтай. Тэрэ дүүрэн түмэнтэй, мянгануудынь бодолтойгоор табяатай, табаниинь хилэ газараар, табаниинь дотороо байна. Эндэһээ сэрэгэй бүлгэм бүхэн руу айлнуудынь хубиржа нууна. Дүтынхид руунь жаахан үхибүүшье ябуулаа хаа, үглөөдэр эдэ добо дээгүүр сэрэгынь байха. Харин танайхи? Дүтын сэрэгтнай архи уухаа наашаа ерэдэг хадаа харгы мэдэхэ, харин бэшэнээ гурбан үдэр хүлээхэгта? Ехэ Сэрэнэй зуутан ноёдой хоёрыень мүнөөдэр хараагүйб, юундэ ерээгүйб? Али шамһаа халажа ошоо юм гү?

– Тэдэ хэрэгээр ябана.

– Наймануудай адуу хулуужа ябана, – гэжэ Зүчи аалихан хэлэбэ, баригдажа ядаһан энеэдэн аалин байдал агшан зуура таһалба.

– Хамтадаа байхадатнай, – Тодойн энеэдэндэ анхаралаа тавингүй дуугарна, – хияадууд зониие зонхилжо шадаха юм байна гэжэ хараха. Һанажа абаа гүт хэлэһыем?

– Һанажа абаа... – эбгүй хоолойгоор ноёд харюусаба.

– Мартахагүй бэээт?

– Мартахагүй.

– Зай, тиигэбэл нэгэ нэгые барие, тиигээд унтахаа ошохом, эсээб таанартай.

Залуушуул үбгэ эсэгэнэрэйнгээ харлашаһан аягануудыг түргэн дүүргэбэ.

– Таанарай аха заха Есүүхэйн тугай түлөө! – гэжэ хүр жабхалан-тайгаар Тодойн хэлэбэ.

Дуугай уубад. Үбгэн арай шамай хууриһаа бодоод, үүдэн тээшэ тоёгоноһон ошотороо нэгэ юумэ ханажа, зуг татаба.

– Үглөөдэртөөл хүнүүдэ хүрэнһээ ябуулагты, тэрэгүй хаа, үшөө гурбан үдэр архидаха... үдэ болотор эндэһээ догдойг, – үбгэн үшөө юуншьеб хэлэхэ гэхэндэл халта байд гээд, бэшэ хэниешье хараггүй гаража ошобо.

Үүдэнэй халхабын тэрээнэй хойно унаһанай һүүлдэ гэр соо үни удаан сагай туршада аалин байба. Дэнгэй гал хэмээхэнээр халта шаршаганана, дээгүүрнь хүнийн эрбэйхэйнүүд һүүдэгэнэлдэнэ. Голтой тохойһоо хашхаралдаан, дуулалдаан, энээлдээн таһарнагүй.

Тодойн абга хамаг шадалаараа хаанай титим малгай үмдэхүүлхээ оролдохо гэжэ Есүүхэй мэдэхэ һэн, тээд мүнөөдэр энэ хөөрэлдөө эхилхэ гэжэ ханаагүй ябаа. Иимэ амгалан тайбанаар хөөрэлдөөнийнь үнгэрхэ гэжэ хүлээгээгүй. Хутула хаанай хүбүүдэйл талаһаа ехээр эсэргүүсэхэ гээбы гэжэ тэрэ ханаа һэн. Хонишодой ухаанһаа холо ошоогүй тэнэгүүд аад, дээрэлхүү омог гээ-шэнь, биб гэлдэһэн гээшэнь, эсэгынгээ нэрээр үхэтэрөө бардамлана, илангаяа энэ Алтаниие харахада. Тээд бусадынышье хаан гэхэдэ уршылдана, өөрөө өөртөө эзэд ябажа, хара зоргоороо хурашанхай.

«Ухаатай байна даа Тодойн абга, – гэжэ дүүнэрээ хулгай нүдөөр харан, Есүүхэй бодомжолно. – Һайндэрэй боложо байхада хэншье сэхэ урдаһаань зүрилдэхэ аргагүй байгаа. Һайндэртэ аха захын үгэ хаанай зарлигһаа хүсэтэй. Тиигээд лэ эдэ гурбан дүүнэр дуу гаранагүй, тиин мүнөөдэр дуугай хадаа, үглөөдэршье абья гарахагүй. Сэсэн лэ байна Тодойн абга, эгээл хэрэгтэй сагта хэлээ».

Есүүхэй шэрүүн шарай харуулан хуугаашье хаа, дотороо энээжэ хуугаа һэн. Хэндэшье иимэ ехээр баясхалан хүргэжэ ябадаггүй аад, эсэгынгээ дүүдэ ехэхээ ехэ баяр баясхалантай бэлэй.

«Хүнүүд тэнэг, үсэд ха юм даа, – гэжэ тэрэ бодоно, – хуушаараа байжа һурадаг, саашаа юун болохо байһан тухай ханалаа табидаггүй. Мүнөөдэр садхалан хадаал болоо... Иимэшүүлыг Тодойн шэнгээр хатуугаар гартаа бариха хэрэгтэй».

Өөрөө Есүүхэй энээн тухай дүүнэртэйгээ сэхэ хөөрэлдэхөө түбэгшээнэ: хаан болохоо зүдхэнэ гэжэ тэдэнь ханаха. Тиимэхээ эндэл Тодойн тон хэрэгтэй.

– Маанарые, яагаа, татаарнууд сохёо юм гү, али бидэ хэн нэгые хүдөө табяа юм гүбди? – гэжэ Бүри Бүхэ дураа гутангыар аалин байдал таһалба. – Найрлаха зон гүбди, үгы гү? Юугээ бодожо нуугаабта?

– Ууе, тэрэгүйдэ эсэгэнэрнай тэнгэридэ уурлаха, – гэжэ Ехэ Сэрэн тэрээниие дэмжэбэ. – Ханана гүт, ямараар тэдэмнай найрлагша хэм?

– Гурбан хүни хэншые унтахагүй, бүхы тала тэнгэри хүрэтэрөө галаар ялаганажа байха!

– Ёһотой найрнууд байгаа!

– Жүрхиниие дайлаад байхадаа, найрлаха юумэтэй байгаа юм аабза.

– Теэд маанарта мүнөө сэрэгтэмнай бүхэли мянганай нэмэжэ ерээд байхада баяр үгы юм аал? – гэжэ Бүри Бүхэ асууна. – Бултанайнь аяга дүүргэгты! Уугагүй хүнэй нюрга һабаадаха!

– Ай, энэмнай Бүри Бүхын түрүүшыл үгэл.

– Үнинэй дуулаагүйлди.

– Өөртэнь хэнһээш ехээр хүртэгшэ хэн.

– Бидэ хүхилдэхэдөө юунш тухай ханалаа табигшагүй хэмди.

Хорзын һүүлээр хэлэн жороо болобо.

– Тайчуудые бидэ бүхылгэхэбди! – гэжэ Бүри Бүхэ хара хилэн хамсыгаараа өөхэнэй сагаан зуруудаар зарсатар нойтон амаа аршан, хашхарна. – Гансал, Есүүхэй аха, хаан шэрээдэ нуухадаа, маанараа бү мартаарай. Маанаргүйгөөр шамда хүшэр лэ байха.

– Түрэл садангүй хаан үндэһэгүй модон шэнги ха юм! – гэжэ Зүчи түгшүүритэйгээр энеэбэ.

– Есүүхэй хэниешые мартахагүй! – гэжэ Даритай бэшэнээ булижа хашхарна. – Мэдэнгүй юм аалта?

– Миниихээр хаа, хаан огто үгы байг, – гэжэ нэгэ нюдөө анин, нүгөөдөөрөө элүүр Хутугтые шарайшалан, Ехэ Сэрэн шолшогонано. – Мални тэрээнтэй тэрэшэгүй ханаа амар бэлшэнэ. Дайсанай ерэбэл, хамтархада болоно, харин мүнөө юугээ яараха юм, а? Ши юун гэжэ хананаш?

Тэрэнь харюусангүй, хулгай нюдөөрөө һогтожо эхилһэн ноёдые хаража, дотороо ямаршые бодол шүүжэ нууба.

Алтан хэмээхэнээр ялаб-ёлоб гэн, Зүчи Хирмау хоёртой шэбэнэлдэнэ. Тэднэ шарайгаа барайлган, толгойгоо дохинод.

– Есүүхэй аха, хэлэжэ үгыш, – Алтан нюдөө номгоруулан, бээ баряад, тэрээн тээшэ эрьсбэ. – Үнгэрэгшэ жэлэй добтолгын олзо адуун хүрэг хэээ хубаахабиди? Саг хайса үнгэрөөл.

– Тэндэ дүрбэ мянганһаа үлүүл, – гэжэ Хирмау дэмжэбэ.

Барандаа дуугай боложо, Есүүхэй тээшэ харабад.

– Есүүхэй аха, ши тэрэ адуу олзолоош, – гэжэ Алтан ноёд тээшэ харасагаан үргэлжэлүүлнэ. – Би үлүү юумэ абахаа һананагүйб. Харин теэд манай нүхэд шамда туһалаа ха юм. Ши өөрөө маанарһаа сэрэг эрээ хэмнэйш. Тиимэ бээ?

Есүүхэй энэ хөөрэлдөө үнинэй хүлээгээ һэн. Бүхэли хабартаа ноёд дуу гаралдаагүй һэн, мүнөө суглархадаал асууха ёһотой байгаа.

– Сэрэг шамһаа эрээгүй һэм. Урагшаа добтолхоо ошохом, дууртай һаа, намтай ябалса гээ һэм. Орондоо ши өөрынгөө хүнүүдые эльгээгээ хэмнэйш.

Алтан маргангаар энэбхилжэ, дэмжэлгэ бэдэрэн, бусад тээшээ эрьен хараба.

– Теэд бидэ шамда туһалаабди. Сэрэн, Хирмау эльгээгээ...

– Таанар намда туһалаагүйт.

– Теэд хэндэ, шамда бэшэ һаа? – Алтан ойлгожо ядаба. – Ха-ха, энэ юу дуулана гээшэб шэхэмни?

– Таанар өөртөө туһа үзүүлээт.

– Ойлгосогүй дуугарнаш, Есүүхэй аха.

– Үнинэйл ойлгогдошогүйгөөр мантай дуугаралсадаг болонхой, – гэжэ Хирмау хабшуулба.

– Ши ойлгуулжа үгыш эрьюу маанарта, – Алтан ноёдой духылдажа һууһан шарайгаар дэмжэлгэ бэдэрэн, нюдөө гүйлгэнэ. – Үгэшни далда удхатай байнал.

– Шагнагты намай, дүүнэр, – Есүүхэй бараагүй айрагтай аягаа табиба. – Би адуу асарааб, бил хамтын болог гэжэ шиидээ һэм.

– Хэндэ хэрэгтэй юм хамтын адуун? – Ехэ Сэрэн гайхалаа баран, урдаһаань хараба. – Намда ямар ашаг бэ, минии бэшэ хадаа?

– Хэрбээ татаартай, али мэргэдтэй шэнэ дайнай эхилээ һаань, – гэжэ Есүүхэй тэсэмгэй заана, – эдэ моридой түлөө сэрэг руугаа ойн арадууды татахабди.

– Ухаатайл байнаш даа, аха! – ноёдой шанга шангаар маргаһан, ойлгожо ядаһан абяа таһа дүүрэн, Худагта ехээр баясан хуугайлба. – Хэншые энээн тухай, таахада, бодоогүйл.

– Харин би яахабиб? – гэжэ Бүри Бүхэ асууба. – Би сэрэгшэдые үгөөгүй нэм, тиихэдэм ши намай һогтуу байнаш гэжэ хараагаад, намайешье, сэрэгшэдыешье хэрэггүй гээд, абаагүй хэнши.

– Өөрөө ошоод, өөрынгөө хуби олзолхош. Дүрбэн мянга ехэ дайнда бага. Энээнһээ хойшо өөрынгөө олзоһоо арба арбан хуби хамтын тогоон руу оруулдаг болое. Хэн буруушаахаб?

– Яагаад буруушаажа байха юм? – шархатаһан баабгай мэтээр Бүри Бүри эрхирбэ. – Тиимэ нэгэн эндэ байгаа хаа, үтэр арилаг эндэхэ, үгы хаань, хүзүүень булга мушхахаб. Есүүхэй зүб юумэ ханаа. Би дайнда юугээш үгэхэб!

– Дүрбэн мянга бага, – гэжэ бодолгото болон, Худагта дуугарба. – арба-арбан хоёр мянган адуу нөөсэлжэ байбал, хайн лэ бэлэй.

– Зүб! – һогтошоһон Бүри Бүхэ хашхарна. – Хори болгохобди! Би хуу үгэхэб!

– Ехэхэн сэрэг суглуулжа болохо.

– Ахамнай эсэн, – Даритай аягаа үргэбэ. – Тодойн абга зүб хэлэнэ, энэмнай угайнгаа хаан байг.

Алтан, Хирмау, Зүчи гурбан уур сухалдаа дарагдан, аниргүй байба. Энэ удаа тэдэ эсэслэн булигдаба.

II

Есүүхэй хайндэрэй һүүлээр хоёр үдэр гэртээ амараад, баһал адуун хүрэгүүдтээ гараба, харин Өөлэндэ ноёдой һамгад гэнтэ олоороо ородог болошобо. Хургы торгоо һаршагануулһан, шүрэ зүүдхэлээ ялалзуулһан, залуу хатад гэрэйн хажуугаар гаража ябата-раа юрэл ябууд дайраад лэ ороһон хэбэртэйгээр гуламтын зүүгээр һуугаад, отог угай һонин һорьмой, хоб-жэб хөөрэнэ. Өөлэн ханаата болохо ябадалһаа һамаарха, ойро тойронойнгоо элдэб һонин дуулаха аргатайдаа баяртай нэн. Үхибүүдэе газашань гаргаад, айлшадаа хүндэлхөө эдэе хоолоо гаргаха, хатуу айраг аялалха. Изагуурта эдэ һамгадай, отог угай нүлөө ехэтэ айлнуудай зонхилогшо эхэнэрнүүдэй анхарал тэрээндэ аятай бэлэй. «Ороо хадаа, – гэжэ тэрэ бодомжолно, – хүндэлнэ гээшэ, нэрэ хүндыем мэдэрнэ гээшэ. Оройдоол долоо-найман жэлэй саана иимэ юумэн үзэгдэхэ нэн гү?».

Тиихэдэ һаял хари отогһоо ерэнэн, үшөө хёморгондо абтаһан басаган, үбгэнэйнгөө түрэл һамгадта доро дохихоо, һайнда орохын түлөө алибаа ажалда оролдохоол мэдэгшэ бэлэй.

Хахаддэрэй хойно Өөлэнэй басагаа унтуулаад байхада үүдэнэй халхабша доогуур бүгтыһөөр, Даратайн һамган тарган Шаазгай орожо ерэбэ. Һайндэрэй һүүлээр мүнөө болотороо тэрэ гоёлойнгоо хубсаһа тайлаагүй, шэнэ торгон тэрлигын олон газартаа өөхэ шуһаар зууралдажа харлашанхай, ута хүхэ хормойн тооһо шоройгоор зууралдашанхай байба.

– Гансаараа гүш? – тэрэ мяхалиг томо нюураа үргэжэ, гэр соогуур түргэн харашалаад, тэрэ дороо доржогоножо эхилбэ. – Ү-ү, ямар халууниинь болоно гээшэб, хэзээ бороонийн эхилхэнь гээ-шэб, энэ ногоонийн шатахань даа, юугээ малнай үбэлдөө эдихэб даа.

– Һуу, Шаазгай, – Өөлэн һаял унтаһан Түмүлүүнэй үлгы соо дүмүүхэн табижа, шэрээн дэргэдэ һууба. – Аалыар дуугара, үхибүү һаял унтуулааб.

– Ү-ү, ямар муухай басаган гээшэб, – унтаатай Түмүлүүнэй дээр нэнгэжэ, тэрэ уяран хайлан, утаар татаба. – Энэ ямар муухай үнэр шамһаа гарана гээшэб, а? Энэ үнэр хангалһаа гурбан үдэр эдэлхэгүйм ха, фу!

Өөлэн энебхилэн, айраг хэхэ аяганууды табина, Шаазгайн үхибүүнһээ үхэдэл шүдхэрнүүды зайлуулхыень шагнана. Үлгыһөө шэрээдэ дүтлөөд, Өөлэнэй хажууда олбог дээрэ һууба. Тарган зузаан зубхья уйтаруулаад, шэхэндэнь нэнгэбэ.

– Би мүнөө һаяхан Алтанай һамганда, Хэрмэндэ, орожо гарааб, – Шаазгай баруун хасар дээрэхи томо мэнгээ маажаба. – Тиин тэрэ, дэмы тэнэг гэлсэдэггүй, Алтан, Зүчи болон Хирмау тайчуудта айлшалаа гэжэ хэлэбэл.

– Тиигээд яагааб?

– Юу яагааб гэжэ? – Шаазгай нүдөө бэлтылгэбэ. – Ойлгоногүй хүн гүш?

– Нэгэ яһатандаа ороод гарахада ямар нүгэл бэ?

– Яһатандаа... – Шаазгай зузаан уралаа һориилгобо. – Тайчууд манайхидһаа хаанай туг хюур һуга татажа абаха ушар хүлээжэл байна, тэдэш иимэл нэгэ яһатан. Харин эдэшни, бишье тэрээниие хаража байнаб, үнинэй үнэрөө абалсанхай.

– Ши, Шаазгай, наранда халаагүй аабзаш? – Өөлэн гасаалан һагад тэрээниие хараба. – Эрэшүүлэй хэрэгтэ юугээ оролсохобибди.

– Хэнэйшье хэрэг байг, харин би Есүүхэйе хаанай олбог дээрэ хуулгаха гэжэ шийдэмсээрнь эдэ гурбан найрта мяхаа буляалгаһан шэнги болошоо. Би эдээнэйдэ үдэр бүри ябана ха юмбиб, зорюута хойноһоонь хараналби... Уяанда хууһан нохой шэнги сухалтай...

– Байл даа, – Өөлэн тэрээниие тогтообо. – Яагаад Есүүхэйе хаанай олбог дээрэ...

– Харин ши, яагаа, мэдээгүй юм гүш мүнөө болотор? – Шаазгай баярлаба. – Есүүхэй аха юушье хэлээгүй юм аал?

– Үгы, – Өөлэн халта саашаа налайгаад, тэрээниие анхаралтайгаар хараба. – Ши, магад, намараа ааламши?

– Юугээ намаржа байха хүмбиб! – Нүр жабхалантайгаар Шаазгай соносхобо. – Үсэгэлдэр үглөөгүүр Даритайн мангараа таарааж байхада би һэмээхэнээр хамаг юумыень һуража абаа ха юмбиб. Тэрэ найртаа угайнгаа хаанаар Есүүхэйе хунгаха гэлдээ. Тодоёон аба тиигэжэ шийдхүүлээ. Харин Алтан дүүнэнэрээрээ тэрээндэнь баһуулбади гэжэ гомдоо, эсэгынгээ хаан байһан тула манай нэгыг дээшэнь үргэхэ гэжэ найдажа байгаа. Ха-ха-ха, нэгэ жаа ургаг. Тээд Хутула ёһын тэдыдэл хаан байгаа гэлсэгшэ. Харин мүнөө бидэ хоёр хамта ябаха ёһотойбди, – гэжэ Шаазгай дарьяна. – Манай үбгэд аха дүүнэр гээшэ ха юм. Гансал... – тэрэ гэнтэ айгаад, альгаа хабсарба. – Хэлээшьем Есүүхэйдээ бү хэлээрэй, Даритай мэдээ наа, хэлыем таһа отолхо. Тиигэжэл занаа һэн, харин би хэлэгүй болохо дурагүйлби. Би шамда һонин һорьмой дуулгажа байхаб, – гэжэ тэрэ бодохо хоорондоо яаралтай түргэн дуугарна. – Зай, би ябахам, Даритай ерэшэхэдээ болохо. Бүри Бүхэтэй холбоорилдоод, һайндэрһөө нааша тэлэрнэгүй. Нүүлэй үедэ уур сухал, халтад гэхэдэл ташуураа барина. Үшөө нэгэ һамга, тааха янзада, абахаа һанаа бэшэ гү даа... Есүүхэй иимэшүү юумэ юуш хэлээгүй гү?

– Есүүхэй энээн тухай һанахаар юм гү даа.

– Тиимэ-э, юу тэрээндэ энээн тухай һанахаар байха һэм, – гэжэ Шаазгай баһа шолшогонобо, – ажалдаал, ажалдаал ябаа гүб даа, хияад-боржогоной бүхы уг Есүүхэйн хүзүүн дээрэ гэжэ дэмы хэлсэхэгүйл. Харин эдээн архидахаһаа бэшэ...

– Даритай һамга абаг лэ, шамдал дээрэ байха.

– Энэшье зүб, гэрэй ажалда гансааран ябахада хүнгэн гэжэ һанаа гүш? Нэгүүн Мүнгэтэ хоёр аханарай бэлбэгшэ һамгад өөрыгөө дүмөөд лэ һууна ха юм. Гэрэй хоорондуур гүйхэм хүрөөл. Даритайн шэнэ һамга оруулгада юумыень үзүүлхэб даа, ха-ха-ха!...

Гансаараа үлэхэдөө Өөлэн Хасарай хахархай самса абажа, хэды харюу мүр хадхаад, саашань табижархёо хэн. Бэрийнь асархан мэдээсэл тэрээндэ баяр асараагүй. Ямаршьёб нэгэ эли тодо бэшэ, харанхы муу мэдэрэл сээжэдэнь тунаад, бодолоо хэдышьё ондоо тээшэнь абаашаха гэхэдэнь, сэдхэлынь сэлмэжэ үгэбэгүй. Нанан соогоо олон юумэ үзэһэн хадаа энэ болбол эхэнэрэй аймхай хоһон эрхэ зүрхэн бэшэ гэжэ Өөлэн мэдэжэ байгаа хэн.

Ямаршьёб тон ехэ, аймшагтай юумэ хүлээхэ хүндэ мэдэрэл тэрээндэ үнинэй танил хэн. Үшөө бага нанандаа гэртэхинэйнгээ гэнтэ хууриһаа хобхоржо, оршон тойронгоо ханаа зоборитойгоор хараашалан, яаралтай түргэн гэр бараагаа задалаад, тэргэдэ ашан, монсонсо юумэн соогуур басагаа хуулгаад, һэе орогүй нүүхэдэ эгээл иимэ мэдэрэл ерээ хэн. Жаахан Өөлэн хаяхан дулааншьё, таатай зохидшьё байдал үршөөжэ байһан гэрнүүдэйнгээ хууриин дүхэригүүдэй холодожо байхыё айдаһаа хүрэн хаража хуугша хэн.

Зайлашагүй нэгэ муу юумэнэй болохо энэл мэдэрэл түрүүшынгээ үбгэнтэй, мэргэдэй Чилээдүүтэй, түрынгөө һүүлээр Онондо дүтэлжэ ябахадань бии болоо хэн. Бүхөөгтэй тэргэ соо ябатарнь заһагдашагүй юумэн болоод, хамаг юумэн эбдэрхэнь, ондоо болон хубилхань даа гэжэ гэнтэ ханагдаа хэн. Тэрэ зуура эбэртэй дуулгатай, нюуртаа аймшагтай түмэр багтай Есүүхэй аханараараа ерээд, буляжа абаашаа хэн. Харин мүнөө, арбан жэлэй үнгөрөөд байхада, тэрэл мэдэрэл баһа үзэгдэбэ: аймшагтай, аюултай нэгэ юумэн бүри хаяар болоходоо болохо.

«Есүүхэйдэ хэлэлтэй гү, үгы гү? – гэхэн асуудал бүхэли үдэртөө тэрээнэй ханаа зобообо. ханаа үнөөн болоошодонь үнэншэхгүй, түбэг татаашадань уурлаха гэжэ мэдэхэ хадаа Өөлэн дуугай байха гэжэ шиидэбэ. – Намда хэлээгүй хадань, үнэхөөр шухала хэрэг юм байна. Даб дээрээ оролсоһоной хэрэггүй, харин саашаа харагдана бэээ».

III

Зуун сэрэгэй дарга Мэнлиг ноён болон өөрынгөө зуутан харуулай хорёод нүхэдөөр үдэшүүлэн, Есүүхэй Онон голой зүүн бэээр

уруудаж ябана. Үдын сагһаа хойшо тэнгэри бүрхөөһөн бүдэхи манан соогуур наран залхуугаар тамарһаар, орохо тээшээ болобо. Хүнгэн хатарша унаатай залуу сэрэгшэд арбанай хоёр дарганарай хойноһоо тэгшэхэн зэргэ барин, жараад алхам хойнонь хатаргана. Зуутан Мэнлиг ноёной гарай багахан хүдэлсөөр, нидхынь татабганахаар хүсэлыень тэрэ доронь бээлүүлхээр бэлэн Есүүхэйн хажууда үгэ дуугүй харууһалан ябана.

Тодойн абгынгаа ноёдоо харааж, галхааж байжа хаан шэрээдэ тэрээниие нуулгаха зүбшөөл абаһан хойно дары түргэн сэрэгээ заһаха гэжэ тэрэ шийдээ һэн. Нүүлэй хэдэн жэлнүүдтэ тэрээнэй хүнүүд амгалан байдалда дашууран залхууржа, нүүхэ зөөхэдөө, сугларха хамтархадаа, хургуули хорилгодоо хүжүүн, нобшо боложо, нарин нягтаяа гэжэ эхилээ. Аха заханарай уг соогоо эгээ һайн түмэн сэрэг гүүлэхээр тэдээнээ дээшэ татажа, хүсэд дүүрэн хургаха хэрэгтэй. Үбэлэй аба хайдагта жэл бүхэн сэрэг шалгалта гарадаг, тэрэ болтор үрьдихэ шухала.

Есүүхэй түрүүшээр ударидагшанаар, мянганай ноёдоор уулзажа, хөөрэлдэхэ, ямар эрилтэнүүд урдань табигданаб гэжэ заажа үгэхэ гэжэ ханаа һэн. Тиимэһээл тэрэ ударидагшадай ямар шухала хэрэг эхилбэ гэшэб гэжэ ойлгохын тула эды олон хүнүүдые дахуулба гэшэ.

Орохо наранай туяа доро урбуулһан тогоон мэтэ мүнсэгэр добо холоһоо харагдаба, саанаханань Сагаанай хүрээн оршодог, тэрээ-нэй хормойгоор Есүүхэй хаамай таранхай үхэр хүрэг хараба. Онон гол шобогор толгой эрид тойрон хотиржо, саагуурнь хоргодоно, набтар эрьсэрнь садхалан хүрэг мал обооролдон, үбдэгсөө уһан соо зогсоно.

Гурбан багахан үхэршэд эрьсын багахан добоһоо тэдээниие харажархёод, сошордуу хүрэлдэн бодожо, наранай урдаһаа удаан һарабшалбад. Гэнтэ нэгэниинь доошоо шардайтараа гүйшэбэ. Малай дундуур бэлшэжэ ябаһан эмээлгүй буурал мориндо хүрэжэ мордоод, нүсэгэн хүлөөрөө нэшэһээр, голой эрьсэр добые тойрон саашаа гүйлгэшэбэ. Нүгөөдэ хоёрын гэшхэдэлээрээ добуунһаа буужа, баһа моридтоо нуугаад, яаха хээхээс ойлгожо ядан, тэдээн тээшэ шэртэн байбад. Хахад харбаанда тэдэ одоошье ноёноо танижа, тэбдэлдэн хазаараа буулгажа, моринһоо буубад.

Хүндын ёһодо нюргаа бүхылгэһэн хүбүүдэй хажуугаар гараха-
даа Мэнлиг хойшоо эрьежэ, гээгдэд гэхэн бүлгэмөө ташуураараа яа-
руулба. Добын эрид ташалан тойроһоор лэ тэдэ хүрэнэй заха тулан
ерэбэ.

Дүтэ дүтэ табиһан газаа талын гэрнүүд тэдээнэй харгы боожо,
Есүүхэй хазаараа гэнтэ татаба. Доронь моринийн тэшэ ядан, хойто
хүл дээрээ һууба, тиин гэшхэдэлээрэ нарин газараар хүрэн руу
оробо. Тэрээнэй хойноһоо нүхэдын нэгэ нэгээрэ һубарилдаба.

Сагаан, гуша гаратай, буурал үһөө хатуу гээгээр арадаа монсо-
гойлһон набтар сула бээтэй хүн, сэргынгээ хажууда тэрээниие угтажа
байба. Арадань хүндэмүүшэ томоотой шарайтай зуутанай гурбан
ноёдын зогсоно.

– Үнихэнэй манайхяр ябаагүйлта, – уйтахан нюдэтэй хара ша-
райдаа энеэбхилгэ барижа, хазаарыень абажа байхадаа бусадтаа
айлшадаа буулгаха тэмдэг гараараа һэмээхэн үгэн, тэрэ дуугарба. –
Тиигээд лэ гэнэдхээбэд.

– Энээн тухайл бидэ хоёр хөөрэлдэхэбди, – Есүүхэй эсэлхэнэ
нюужа, залуу хүбүүндэл солбоноор моринһоо бууба. – Хойшодоо
гэнэдхээхгүйн түлөө бодохо саг ерэнхэй.

– Гэртэ орогты, – ноёной хэлээшые дотороо шэнгээжэ, нюдөө
уйтаруулан бодосогоон, зарсангяр энеэбхилэн, Сагаан үүдэнэйнгээ
угалзатай хушалта үргэбэ. – Хүйтэн аарса уугты.

Есүүхэй үүдэнһээ ара тээшээ эрьежэ, харасаараа Мэнлигы
олоод:

– Хүнүүдээ хаража байгаарай, архи уугшаб.

– Айраг уубалнь яахаб? – гэжэ тэрэн Сагаанай зуутан ноёдой
энеэбхилгэ тоошоонгүй дорюунаар асууба. – Алдуу гараагүй һаань,
һайн бэлэй.

– Гэдэхээ хайрлаагүй һаа, ууг лэ.

– Танай хэлэхээр лэ болохо.

Нүхэд хүрэнэй танилнуудтай хөөрэлдэхөөр, эсэнги моридоо
хүтэлэн, айлаар тараба.

– Зай, хэрэгшни ямар бэ энээ руугаа, – хойморто һуужа, Сагаан-
най һамганай гарһаа айрагтай томо аяга абаһаар Есүүхэй асууна. –
Бэлшээри ямар бэ?

– Бэлшээриимнай хахадыншые гэшхэгдээгүй байна, – гэжэ Са-
гаан аягадаашые хүрэнгүй харюусана. – Хайрханаар тэрэл зандаа.
Тэрэ гол һүүлээрнь гэжэ орхёо һэм.

– Бэлшэриез гамна, намар болотор эндэ байха ёһотойш.

– Хэрэгтэй хаань, намаршые болотор байхабди, теэд адуунда уй-таншаг бологшо аа гү, – гэжэ ханаата болонгёор тэрээниие харан, Сагаан дуугарна. – Намарай бэлшээри руу багаханшые хубиень ябуулаа хаа.

– Яахадаа?

– Адуун хүрэгүүд ниилэшэнэ, адуушад азаргануудтай носолдожо зобоно. Ойроо ондоо юумэнүүдые харан гэхэдээ бүришые зэрлиг болошоно ха юм.

– Хүнүүд шамда бии, зулуушуулые туһамаршаар эльгээ.

– Тиигэнэлби, теэд адуун хүрэгүүдэй хахад харбаанай зайда ябахада мүртэй юумэн болоногүй.

– Зай, бодуужабди. Бэшэ хэрэгшни?

– Эндэмнай бараг даа, хилэ дээгүүрхидто орходоо... – Сагаан халаглангыар һэеы малгай доогуураа сабиргайгаа маажаба. – Гэбэшье хүрээндэмнай заримдаа шууяатайхан байдаг.

– Баһа юун болооб?

– Уржадэр эндэмнай залуушуул наншалдаа, һайндэрһөө бусажа ерэхэн хойноо. Нэгэнэйнгээ тархи соо сохёо, нүгөөдынгөө ээм хухалжа хаяа. Үүдхээшэ эхилээшыень би харуул доро һуулгааб.

– Гарынь таһа сабшаг гэжэ захира, – гэбэ Есүүхэй. – Зоноо суглуула, хүн бүхэниинь өөрынхидтөө гар хүрэхэн хүнүүд ямараар хэхээгдэнэб гэжэ хараг. Энээнһээ хойшо өөһэдынгөө дунда хэрүүл, наншалдаа үүсхэхэн хүнүүд толгойгүй болохо гэхэн минии шэнэ хуули тунхагла.

– Саазалжа болохол юм ааб даа... – гэжэ бүдэхээр Сагаан хэлээд, хүмэдхөө буулган, хахад үгэдөө торобо.

Есүүхэй тэрээнэй дураа гутаһые хараад, асууба:

– Юум, ханаандаш тааранагүй гү?

– Саазалжа болохол юм ааб даа, – гэжэ тэрэ хулгай нюдөөрөө сухалдангыар хялам гээд, дабтаба. – Теэд дан шанга ха гэжэ хананаб.

Гэр соо хон-жэн байдал удаан тогтобо.

– Шамһаа иимэ юумэ дуулана гээшэ гүб? – гэжэ мянганайнгаа ноёниие сэхэ урдаһаань харан, һүүлэй һүүлдэ Есүүхэй дуугарба. – Анхан иимэ үгэ үгы бэлэйлши. Ши эндэ, хараха янзадам, ажалгүйгөөр эрын зориг мүхөө байнаш. Энэ үгэшни минии сэрэгэй жан-жанда бэшэ, ямар нэгэн наһаа эдихэн зүнтэг үбгэндэ таарахадаа болохо.

Сагаан харасаа зарсан гомдожо, абья гарабагүй.

– Таанар дулаан хүнжэл доороо таргалшоот! – сэдхэлээ хүдэлэн халажа, галзуу сухалаа шадалаараа даран, Есүүхэй дуугарна. – Зай, яахаб, би таниие хайсахан нэжэрхэ гэжэл ерээб...

– Есүүхэй ноён, сухалаа дарыт даа, – гэжэ Сагаан дарууханаар хэлэбэ. – Мүнөө хойшолонгоо харангүй саазалжа байхаар бэшэ үе саг ха юм даа. Амгалан тайбан саг, дайн дажар үгы, харин эдэ хүнүүд эрхэ сүлөөтэ зон... – халта маргад гээд, Сагаан эрид нэмэбэ. – Тиигээ хаа, хүнүүд танһаа тэрьедэжэ эхилхэ.

– Юундэ намһаа тэрьедэжэ эхилхэб? – Есүүхэй тэрээн тээшэ бүхы бэээрээ эрьен, гайхангяар хараба. – Хэл!

– Танай хажуугаар юунэй боложо байһые мэдэнэгүй гээшэ хат.

– Минии хажуугаар юун болоноб? – унхихааа ханандал толгойгоо үргэн, Есүүхэй нэргылэнгээр зарсашаба.

– Тайчууд танай хүнүүдые бэе тээшээ татажа, өөрынгөө талада оруулжа байна, – гэжэ Сагаан түргэн хэлээд, байд гэнэнэй удаа нэмэбэ. – Үсэгэлдэр намдашыё Таргутаи ноёнһоо элшэд ерээ. Тэдэ-энэй туг доро орохыемни дурадхаа. Нүрэг адуу, Ононой адагаар бэлшээ-ри үгэхэбди гээ.

Есүүхэй хамаг шүдөө хам зуужа, сошолон доһолоондоо дуугай һуугаа һэн.

– Зай, юун гэжэ харюусаабши тээд? – гэжэ тэрэ һарюу хара-саар харасагаан асууба.

– Та намайе үнинэй мэдэхэт, – Сагаан тэрээнэй нюдэ руу сэхэ хараба. – Һайн нохой эзэнээ һэлгэдэггүй, һайн нүхэр ноёноо һэлгэдэггүй. Би амиды сагтатнай тантай байхаб.

– Бэшэ ударидагшад ямар бэ?

– Бэшэн тухай мэдэнэгүйб. Хатуу шэрүүнээр хүн зондоо хандаха саг бэшэ гэжэл мэдэнэб.

– Үшөө хэндэ тэдэ дурадхааб? – гэжэ Есүүхэй тэсэбэриез шангадхан асууна.

– Нюдөөрөө хараагүйб, шэхээрээ дуулаагүйб, тээд намда дурадхаа хадаа бусадта намһаа урид хандаһан байха гээд һананаб.

– Тэдэ яахаб гэжэ һананабши?

– Сэхэ хэлээ хаа, би яанабиб, тэрээгээр лэ болохо, – хүрэлхэн гуламтаа нюдөө ониилгон хараад, Сагаан бодолгото болонгёор хэлэбэ. – Минии танай дүтын нүхэр хада танай бодол ямар бэ гэжэ, арадатнай юун байнаб гэжэ мэдэнэ гэжэ тэдэ бодоно юм аабза. Харин

хүнүүдые та өөрөө мэдэнэ ха юмта даа, хэн энэрхы зөөлөөр ханданаб, тэрээн тээшэл тэгүүлдэг тугал шэнги ха юм. Харин танай тэдээниие тэжээжэ, үхибүүдыень тэдхээжэ байһыетнай мартадаг. Эдэ бүгэдэ өөрөө тэдээндэ ерэдэг гэжэ ханадаг.

Есүүхэй хайхарамжагүй урдаа харан, дуугай һууба.

– Һүүлэй үедэ хүн зон ёһо заншалнай даншье хаа хатуу шанга гэжэ сэхэ руунь хэлэдэг болонхой. Тайчууд энээ руу ябаад, байдалнай хүнгэн, манай ноёд ехээр эрилтэ табидаггүй гэжэ байжа шэбир-набир гэлдэнэ ха юм. – Сагаан буурал толгойгоо урагшань дүхылгэжэ, харасыень барихаяа оролдон дуугарна. – Һүрэг гээшэ арьяатанай дүтэ байхадал адуушандаа баярладаг, үгы хаань, өөрынгөө адуушанһаа яажэ тэрьелхэб гэжэ бододог ха юм.

– Юундэ эртээнһээ намда дуулгаагүйбши? – хамараа шэшэрүүрэн, Есүүхэй эридээр асууба. – Али хамаг зоной тэдээндэ гүйжэ ошохые хүлээгээгши?

– Үгы, теэд өөр тээшээ уриха гээшэ тайчуудай эрхэ ха юм, – Сагаан тэрээн тээшэ гайхан хараба. – Зүбшөөнэ гү, арсана гү, өөрын дуран. Хулинсагай заншал энээниие хэндэшье буруушаанагүй. Та өөрөөшье арбан жэлэй саана эдэ зониие хаана хаанаһаа уряа ха юмта. Теэд би өөрынгөө мянгада тэдээндэ ошоол хаа, Есүүхэй ноёндо юутэй ерээ һэмта, тэрээнээл абахат, тайчуудай ноёд дуудаа хадаа өөһэдөөл юумэтэй боллог гэжэ хэлээ һэм. Үгэм тэдээниие һэргүүлээ. Минии мянганһаа хэншье ябахагүй, харин бэшэ бүлгэмүүдээр ямар юм, мэдэнэгүйб...

– Һайн лэ гээшэ, – гэжэ Есүүхэй таһа дүүрэбэ. – Бусад ударидагшадта зорюутануудаа эльгээ, наашань суглаанда дуудаг. Үглөө энэ саг гэхэдэ эндэ байг.

Тэрэл гэр соогоо һэрюу дааһан торготой зузаан һэсы дээрэ амархаа хэбтэбэ. Бүхэли үдэрэй туршада морин дээрэ ябажа эсээшье хаа, найр соогуур уһан архиһаа һуладаашье хаа, орой болотор тэрэ унтажа ядаба. Гансашье тайчуудай убай эрээгүй зан тэрээнэй дура гутаагаа бэшэ, тэдээнһээ хэзээдэшье тиимэрхүү юумэ хүлээхээр. Тэрээнэй дура Сагаан гутаагаа, эгээл бэрхэ мянгатань, өөртөө найдадаг мэтээр найдадаг хүнийнь. Ээм мүрөө түшэлсэн, дайн байлдаанда, утын аянда эды ябалсаһан аад, дайсанай урда ноёной хатуу гар, эмхи гурим гээшэ хамагай Һайн халхабша гэжэ мэдэхэл ёһотой байгаал даа. Муу адуушантай Һүрэг гээшэ арьяатанай түрүүшын олзо гэжэ жаахан хүүгэдэшье мэдэхэ ха юм. Үлүүсэйнь мянганай эгээ үнийнэй

ноён байгаад, мүнөөнэй амгалан байдал талада тунаһан үглөөнэй манан шэнги, халхинай халта үлээбэл, мұрыншые үлэхэгүй гэжэ ойлгоногүй гэшэ гү? Илангаяа «Би ходо тантай байхаб, бэшэнэй яахые мэдэнэгүйб...» гэшэнь горитойхоноор дайраа. Тэрээнэй үлүүстэ баран зоние дайсадай урда нягтаруулан нэгэдхэхэ хэрэгтэ тиимэл хаа хайша хэрэг хандана гү, али жэжэ ударидагшын буруунай бэлшээриһээ сааша гараагүй охотор бодол гү гэжэ ойлгожо ядаба. Теэд тэрэ нэгэл юумэ мэдэжэ абаа хэн: гэнтын намаргаан буһалгаан соо тэрэ өөрөө ори гансараа юм байна. Хэрбээ тэрээнэй мянганай эгээ хайн ноёной оройдоол сэрэгшэн хада, ехэ юумэ тэрээнһээ хүлээхын аргагүй хада, хэн тэрээнэй үнэн туһалагшаб? Аха дүүнэр гү? Тэдэ өөрынгоол үлүүс тухай бодоно. Хүбүүдынь? Тэдэнь үшөө баганууд. Тэдээнэй хатуу шангаар зэбсэг барижа, хажуудань зогсотор олон олон үбэл зун үнгэрхэ. Харин тэрээниие гэнтын үймөө хүймөөн үдэр бүхэн хүлээжэ байна ха юм... Хэрээдүүдэй хаан үшөө бии юм аабза, дуудаа хаань, туһалхал юм аабза, теэд тиимэ ушар бэшэ бшуу – мүнөө дээрээ хэншые тэ-рээндэ добтолон ороногүй ха юм.

Эгээл мүнөө үедэ, хияадуудай тэрээниие хаан болгохоор шидээд байхада, тэрээн тухайнь мэдэлхэн шэнгээр тайчуунарай энэ ябуулга Есүүхэйн ханаа баһа зобообо.

«Таргутаи хүн зоноор ядалдаагүй, тэрээндээ тэдэ хэрэгтэй бэшэ, – гэжэ тэрэ харанхы руу харан бодолгото болоно. – Намае һуларуулхын тула хүнүүдыем бээдээ татаһаниинь эли. Харин теэд юундэ эгээ мүнөө тиигээб? Тушаан болоһон ушар гү? Али тэдэ манай хөөрэлдөөн тухай, Тодоёон абгын үгэ тухай дуулаа гү? Тиигээ хаа, дүүнэрэй хэниинь үгэ алдабаб?».

Гүлмэр залууһаа ноён болоһон Есүүхэй ударидагшадай урда урдаһаа ямар мэхэ гохо гаргадагы, хабхаан занга табигагы мэдэхэ, тиин тэрээнэй мэдэлгүй ойро тойгуурнь юунэйшыеб боложо байхада дурагүй хэн. Анхан тиимэ юумэ мэдэн гэхэдээ, уур хилэнгээр халижа, зэбсэг лэ баригша бэлэй. Тиихэдээ сухал соогоо энэ тэрэ юумэ хэжэрхөөд, һүүлээрнь удаан сагай туршада тэрээнээ эб мүрөөрнь заһаха, тааруулан зохилдуулха гэжэ оролдогшо хэн. Сагай ябаһаар, энэ муугаа мэдэржэ, бээ барижа, досоогоо бушаганажа байһан сухалаа нюужа һураа хэн. Гарайнгаа сохихо, шуу таһа татахаа хэдышые зохолжо байгаа хаань, эбтэй эетэйгээр яаралгүй хөөрэлдэхэ, энезбхилхэ, энезхые ажабайдал һургаа. Мүнөөшые Са-гаантай хөөрэлдэжэ байхадаа тайчуудай тэрэ хорото ябуулга тухай тэрэ доронь дуулгаагүйнь

түлөө гэмьнь тохохо, хэлээхэ дуранайнгаа хэдышье хүрэжэ байгаа хаа, булай ехэ оролдолго гарган, бээе барижа шадаа. «Өөртөө уриха тайчуудай эрхэ, – Есүүхэй тэрээнэй үгэ үзэн ядан, дотороо дабтана. – Хулинсагуудай ёһо заншал... Тэнэг амитан, эдэ бүгэдэ ямараар тэрээниие хоһоруулха байнаб гэжэ ойлгоногүй. Хэды жэл хажуудам ябаа гээшэб, энэ үлүүсээ намайе яажа зобожо байгуулаа гээшэбиб гэжэ нүдөөрөө хаража ябаал...».

Хаанта засагай монголшуудта зайлашагүй хэрэгтэйе тэрэ гэнтэ мүнөө анханайхидаа орходоо тон хурсаар ойлгожорхибо. Анханшье ноёной нула засаг, илангаяа номгон сагай үедэ сэрэгшэдэй айлнуудаар сүлөөтэ адуушад, үхэршэд, хонишод болон бутаржа ябадаг ушарта Есүүхэй дурагүй хэн. Айлнуудай өөрынгөө ноёдһоо таһаржа ошолгон тэрээнэй сухал хүргэгшэ бэлэй. Гурбан жэлэй саана ноёдой суглаан дээрэ энээн тухай сэхэ хэлээ хэн:

– Ноёнһоо ноёдто харьяата зоной гүйлдэжэ байхада ямар ёһо гурим байха юм!

Ехэ суглаан хэн, отогуудай аха заханаршье нуугаа. Тэдэл урдаһань бодоо хэн:

– Ши уг дотор хуули байгуулхаар хаан бэшэш, харин хулинсагай ёһо заншал хэндэшье эбдүүлхэгүйбди.

Энээгээр лэ тэрэ хөөрэлдөөн дүүрээ бэлэй, тээд Есүүхэй арад зоной иигэжэ хэдэн тээшээ дураараа гүйлдэлгэн монголшуудай эгээл ехэ хохилон, энээниие болуулаагүй хаа, арад зондо ехэ зоболон асарха гэжэ ходо ханажа ябагша хэн.

Есүүхэйһээ өөрһөөнь, нээрээ хэлэхэдэ, мүнөө болотор хэншье таһаржа ошоогүй. Тад һөөргэ, хүүлэй дайнуудай удаа хүн зон жаргалаа бэдэржэ нэбшэгэрээрээ тэрээнэй туг доро ерэжэ жагсаа. Харин амгалан байдалай мүнөө сагта арад зон бээе нула табижа, холын аяндашье, дайн байлдаандашье ябахадаа тэрээнэй шэрүүн гуримай аша туһаар зайгуул ангуушад, барлаг болон дээрмэшэд ябатараа айл хотонгуудай, үхэр малай болон адуун хүрэгүүдэй эзэд болоһоноо мартан, хатуу журамһаань дальдирдаг, зүрхэ алдадаг болоо. Тиин мүнөө үбэштэй Сагаанай хэлээшээр, ноён гээшэ харьяата зонойнгоо хүсэлыень хангаха, мээхэй хандаха гээшэ боложо байна.

«Хэрбээ үглөөдэр татаар гү, али жүрхин ерээд, үхибүүдыень сабшажа эхилээ хаань, урин үгөөр тэдэниие номгоруулха гүш? – гэжэ тэрэ Сагаанһаа асууна, тиин өөрөө баримтална. – Гансал хатуу

эмхи журам арад зондо ашаг туһа, аюулгүй байдал асарха! Арьяатан амитад соо энхэргэн эмээхэй тугал удаан амиды ябахагүй...».

Нилээн бодолгото болоһонойнгоо хойно мянганай юрын дарганаарһаа байха түрэл садан угсаата ноёдойшые энээнии ойлгоогүй байхада Сагаанһаа юу абахабши даа, хэрэгээ мэдээшнь болоол гүбү гэжэ уйдхар дүүрэн бодоо һэн.

Сэргын хажууһаа унаагай моридой турьяха, гэр тойрон хоножо байһан хаамай үнээдэй ханаа алдан шуухирха, тахын табараанай холондон ошохо – эдэ бүгэдэ хүнийн хүрэнэй абья шэмээн газааһаа дуулдажа байгаа һэн. Унтахынгаа урдахана Есүүхэй хүнийн сэлгэндэ аяр холо нэрһэн тэнгэрийн дуу дуулаад: «Баруун тээһээ бороо ерэбэ...», – гэжэ бодожо үрдэе һэн.

V

Эсэгынгээ нүхэдөөрөө ябаһан үдэр Хасар орой һэрибэ: хүнийдөө хэнигэсэй хүрэн үетэнөөрөө ошоһон аад, үглөөгүүр шахуу бусаһан байгаа.

Аляһа боргоһонһоо һэргылэн, гэрэй тоонын захада багахан забһар лэ үлээгдэнхэй. Бүрэнхы гэр дотор хэншые үгы, гансал Тэмүлүүн үлгы соогоо унтаж хэбтэнэ.

Хэнэйшыеб дууһаагүй хүйтэн аарса уужархёод, Хасар гэрһээ гараба. Наран дээшээ һайса хөөрэнхэй, агаар халааж, үдэ багаар халуу найдуулжа байба. Сэргын ойро Бэлгүтэйн хула уруу дуруу толгойгоо һанжуулан, һажашанхай зогсоно.

Хасар өөрынгөө азаргын хойноһоо ошохоо залхуураад, арһанай гэрһээ эмээл, хоёр ганзага гаргажа, хула мори эмээллэбэ. Тэрэ үшөө бодод гээд, аятайгаар монсойлгоһон нарин хилгааһан аргамжа уяба. Эхэнь харана аа гү гэжэ иишэ тиишээ хулгайгаар хараашалаад, түргэн мордожо, яаруу гэшхэдэлээр гэрнүүдэй хоорондуур зүүн хойто зүг руу гараба.

Үсэгэлдэр үдэшэлэн хүрэнэй хүбүүдһээ нюусаар тэрэ үшөөһэнэй нарин мүшэрөөр гүрэнэн зангаяа голой һарюу тохойн гүзэгы сээлдэ табья һэн. Хүрэндэ дүтэ һайн газарнууд үни хада хуу эзэлэгдэнхэй. Хэдэн үдэр һайса бодоһонойнгоо һүүлээр Хасар өөрынгөө мэдэхэһээ энэ эгээл холын сээл шэлэ бшуу: хүн зонһоо холо, тиимэһээ загаһаншые айгдаагүй гээшэ. Тэндэһээ холо бэшэхэнэ өөрын харбажа баряад, үбшэһэн тарган тарбаган загаһа мэхэлхэ

юумэниинь болоо. Шуһа лэбшэһэн мяхандань сурхай һанаархаха, магад, тулашыё хорхойтоходоо болохо. Лаб байхынь тулада тэрэ уһанай эзэдтэ тарни шэбшээд, Хачуунай һаянай олзын загаһанай гурбан түүхэй нюдэ хойно хойноһоонь залгяа. Үшөөшыё эдихээр байгаал даа, тээд дан хомхой зондо бурхад дурагүй бшуу.

Үглөөгүүр эсэгынгээ нүхэдтэйгөө ябаһан мүрөөр хүрэнһээ тэрэ гараба. Жэжэхэнээр аад, газар хороосотойгоор хатаржа ябаһан морёо яаруулангүй, урдань тобойлдоһон холын гүбээ добуунуудыё жаахан сэг болон харагдахаар моритой зон харагданагүй аа гү гэжэ удаан шэртэнэ. Хүсэлһэндэнь юм гү, али урдаһаань үлээһэн һэбшээнһээ юм гү, нюдэниинь хордошобо. Хасар хэниешыё харабагүй: эсэгэнь үглөөгүүр хада ябаа, харин мүнөө үдэр болонхой байна ха юм даа.

«Тэдэ мүнөө тээ тэрэ халзан хадын саана гэбы, – гэжэ тэрэ тэнгэрийн хаяада мүнсынһэн үндэр хада харан бодобо. – Мүнөө хүсэхөө һанаашыё һаа, хүсэхөө болёош».

Жолоогоороо морёо һэргээжэ, Хасар түргэхэн хатаруулба.

Арадань добын саагуур хүрээниинь үлэбэ. Эсэгынгээ мүр орхижо, Хасар зүүн гар тээшээ эрьсын һөөгүүд руу годирбо. Намаглиг газарһаа хоёр нугаһад дүрд нийдэжэ, газар дээхэнүүр саашалба.

«Тэнэгүүд гэшэнь, – гэжэ Хасар хайхарамжагүй бодоно. – Номогүй ябахыём хараһагүй гэшэ гү».

Үндэр үдхэн бургааһан соогуур үсгэлдэрэйн хуушан үшөөһэн харагдаба. Тэрээнэй саанахана эрид эрьё доро тэрэ сээ-лын, тэндэл зангаа табяа. Хасар оршон тойронгоо анхаралтайгаар хараба. Хэншыё үгы. Тэрэ морёо шугы руу шууд залаба.

Хулаяа шугы соо орхёод, шугы соогуур шургаһаар, эрьё хүрэбэ. Голой нюруу дээрэ нахиһан дархиһаа уягдаһан хилгааһан аргамжань байрадаа байба. Һайса шэртэхэдэ тэрээнэйнгээ халта шэшэрэн байхыё шохоорбо.

«Ороо!» – сээжэдэнь баяр оболзобо.

Хоёр гараараа аргамжаа татаба. Тэрээндэнь хүжүүн хүндэ юумэн шаптагалдаад, голой оёрто барижа байба. Бүхы бээ зангидан, Хасар хүлөөрөө нойтон элһэ шангаар тулаба. Гуталын шагайсаа шэнгэбэ, тээд аргамжань хоёрхон лэ дүрөө татагдаба. Сээжэ дүүрэн агаар хороод, хүри улаан болотороо дүлижэ, бии хүсөөрөө Хасар татаба, тээд тэрэ дороо табижархиба.

«Гансаараа даахагүйш, – тэрэ гайхангыар аргамжаа харана. – Юуниинь орошоо гээшэб? Үхэр бэшэ ха юм».

Дэмы дэмы хүлөө һольбон байтараа Хасар хуладаа ошоод, ороймол аргамжаа абажа, морёо хүтэлэн бусаба. Дархиһаа уяагаа мулталажа, нүгөөдэ аргамжынгаа үзүүртэ лаб уяад, мориной һүүлдэ удаан гүрэбэ.

Хула мори номгоруулан, дэлһэн дээгүүрнь альгадасагаагаад, һөөгүүдэй дундуур харгы шэлэн, дүмүүхэнээр ногтоо татаба. Морин тэрээниие гайхангыар харан, нэгэ-хоёр татаад, хүсэлэн зүдхэбэ. Номой хүбшэ шэнгээр аргамжань татагдажа, уһан дээрэхи монсогор уялаань аалихан һолжорбо. Нойтон хилгааһан аргамжа нилээн удаан голой харлуу гүнһөө уһа зүһэн гараба.

Хасарай моринтойгоо арбан алха ябаад байхада уһан дээрэ зангын уйтан хоолой харагдаба. Морин үшөө хоёр алхаба, арадань гэгтэ һүрэг галуудай далаа сохин дэгдэһэндэл ехэ шууяатайгаар уһан салгидаба. Гайхалдаа бэлтышэһэн Хасар хахадаараа эрьедэ гарашаһан зангадаа гүйжэ ерэбэ. Тэрээн соонь сагаан хөөһэ сохин, хэдэн томо заһаһан тэршэлжэ байба. Хасар зангын хоолой руу гараа гудараад, годигонһон бэдигэнэһэн заһаһадай зангалайһаа шүүрэн, хойно хойноһоонь татажа гаргаба. Элһэн дээрэһээ монсогор хүндэ шулуу шүүрээд, тулануудай үргэн духа руу ябуулжа, дээшэнь шэрэжэ гаргаба. Табан заһаһан байба, эгээ томонь утаараа өөртэйнь сасуулмаар.

Хасар үсэгэлдэр үдэшэлэн зада хурсадаһан хутагаа гаргажа, түргэн гэгшээр гэдэһэ доторыень гаргажа хаяба. Дээгүүрнь сахали шубууд шунахай нэтэрүүгээр шашхана. Шугы бургааһанай орой дайрамаар тэдэ доошолжо, шэхэ дүлиирмэ муухай хоолойгоор хүндын шарууһа эринэ. Һанаагаа тэдээндэ табингүй Хасар заһаһаа хуби хубьяарнь хэршэбэ. Морёо газарта хэбтүүлээд, заһаһаар дүүрэн сумаануудаа ганзагалба. Дээрэһэнь моринойнгоо ташаа хүндэлэн зангаяа шангаар эмээлдээ уяба.

Үшөө бургааһан соогуур сэбэр газарта гараадүй ябатараа Хасар мориной түбэрөө дуулаба. Шугын забһараар моритой томо эрэшүүлэй хажуугаарнь гаража ябахые хараба. Тэдэ хорёод алхамай зайда зүүн тээһээ ябаһан гурбан хүн байба. Бултадаа номо һаадагуудаа агсаһан.

«Ангуушад нуурһаа бусажа ябана, – гэжэ Хасар наадахиинь ганзагын хоһоншог сумаа анхаран хараад, бодобо, – балайшыё олзотой бэшэл даа».

Томошуултай нийлэжэ, тэдээнэй хөөрэлдөө шагнаха, олзо-ёо-шье харуулаха гэжэ баярлан, урдаһаань гаража гэжэ байтараа за-гаһанайнгаа газар харуулжархихаб гэжэ гэнтэ һанаба.

«Үгы даа, – гэжэ дотороо бодоод, энеэбхилбэ. – Өөрынгөө газар харуулаха тиимэ тэнэг бэшэб».

Тиин тэрэ морёо һүүдэр руу оруулааад, шагнаархаба. Тэдэ дүтэлжэ ябаа һэн. Доогуур нахиинан үшөөһэнэй мүшэр доогуур хон, Хасар нэгэ гараараа һэмээхэн мүшэр ираба, нүгөөдөөрөө гэнтэ мээнэглээд, инсагаалжархихагүйнь тула хулын хамар дараба.

Моритон хоорондоо шанга шангаар дуугаралсана. Ганса шэхэн болон, Хасар шагнаба.

– Алаха хэрэгтэй байгаа тэрээнине! – хоолойгоо шииганатар барин, наадахинь хашхараад, нюдаргаараа хии самнаба. – Ямар ушар алдаба гэшэбиди! Таргудай маанарые хүлисэхгүй.

– Хэлэхэдэ ходо бэлэн, – гэжэ нүгөөдэнь һөөргэдэнэ. – Алаба һэн гэлэйбди, харин һүүлээрнь хорин нүхэдынь маанарые мянган хэршэмэл болгохо байгаа һэн бы?

– Болгохогүй һэн, хэрбээ бодолтойгоор добын саанаһаа гурба харбаад, нам газараар тэрьедэ хаамнай. Тэдээнэй хэн, юун, хаанаһаа гэлдэтэр бидэ һээгүй холо арилшоод байха һэмди.

– Юу тиигээд харбаагүй хүмши? – гэбэ саада захынхи гурбадахинь. – Тиимэ хүнгөөр хэгдэдэг юм хадань.

– Ухаан хүрөөгүй, наадаг шэрэһэн таанар хонидтол адляар!

– Зай, Таргудайда юун гэхээ бодое.

– Юуншье бү гэе. Хараагүйбди гээд лэ дүүрээ.

– Зүб, тиигээгүй хаа, дахинаа харшалуулхабди.

– Наһаараа тэрэш нэхэхэ.

– Таанар тэрээнээ мэдэнэт, эхилээл хаа, халаһан хэрэг...

Моритой зон далда оробо, хоолойнь һуладаһаар, набшаһадай һаршаганаан соогуур шэнгэн, дуулдахаяа болибо. Гайхаһан Хасар дуулаһанаа буйлуулан, удаан зогсобо.

«Хэниие алахаяа һанаа гэшэб? – тэрэ хула мори асуунгыар харасагаана. – Дайсад эндэ бии юм аал? Татаарнууд, мэргэдүүд холо, тиигээ хадаа өөрынгөө хүниие алахаяа һанаа гү? Ямар хүнүүд бэ? Харахада, манай хүрөөнэй бэшэ хэбэртэй...».

Хасар дүтынь хүнэй шарай һанаандаа оруулба: манхагар нюур, зузаан хара зубхи гэнтэ тэрээндэ танил мэтээр һанагдаба. Паршаганаһан хуурай хоолойонь баһал нэгэ тээ дуулаһан шэнги.

«Хаана хараа гээшэбиб? – тэрэ нюдаргаа бажуун, үни хада үзэгдэһэн байдалаа ухашалан, бүхы шадалаараа ханаагаа шүүбэ. – Хэнэйдэ, ямар хүрээндэ?».

Энэ гэхээр лэ ханагдаха мэтээр бодогдоно, тиихэдэнь лэ хаана юунэй боложо байһые харажархиха. Тээд тэрээнэйн орондо тэрэ хүнэй нюур балартажа, Хасар мүнөө хараһан үгэдөө маргажа эхилбэ.

«Танил шэнгээр үзэгдөө, – гэжэ тэрэ һүүлэй һүүлдэ шиидээд, өөртөө уурлаба. – Эрьюу шэнгээр эндэ юу байнабиб элдэб юумэ бодожо, харин загаһан гутажа байха. Түмүүжэн ахада хэлүүжэб, тэрэм яаха хээхээ мэдэхэ».

Гэртээ Хасар уруу дуруу бусаба. Загаһа харахадаа Өөлэн ухаа алдаба.

– Ямар ехэ загаһан гэшэб! Нэгыень энэ доороо тогоондоо хэхэм, бултандамнай хүрэхэ, харин бэшыень яба айлаараа тараа, тэрэгүйдэш гуташаха, – гэжэ дуугарһаар, хүсэтэй гараараа хүндэ тула загаһадые шэлэбэ. – Бүри Бүхэ абгаяа бү мартаарай, мяханһаа мүнөөшье болотороо ойгоо гутанхай гэлсэнэ. Хачуун, Бэлгүтэй, энээн-тэйгээ абашалсагты.

– Түмүүжэн аха хаанаб? – гэжэ Хасар асууба.

– Хэнигэсэй хүрөөн ошоо.

– Юундэ?

– Эсэгэтнай тэдээнэй дарханһаа хүхэнүүдээ асара гээ.

– Хэзээ бусаха юм?

– Үдэшэ тээшээл хаш даа.

Бүри Бүхэ тэрэ хайндэрһөө хойшо унатараа дунатараа архидаад, мүнөөл тэлэржэ эхилхэдээ хүхэ мангарһаа үхэжэ байба.

– А, Хасар гүш... – элдэб зэбсэгээр хайша хэрэг үлгэгдэһэн баруун ханынгаа доро хитад ороной ялагар хабтагай дээрэ сээжэ нүсэгэн хэбтэбэ. Тэрээн тээшэ хёлогод гээд, уруу дуруугаар асууба. – Юу ерээш?

Хабдажа харлаһан шарайнь зобожо ядарһан хараса хүдэлсэгүй, ямарһые юумэндэ хамаарсагүй байгаа хэн.

– Хараад гарахаа ерээб, – Хасар абгынгаа гар мурэй шулуун мэтээр обойлдоошо балсангуудые баясан харана. – Та яагаабта, Бүри абга, үбшлөө гүт?

– Тиигээб, үбшлөөб, – Бүри Бүхэ гэмэрээд, уйтай нүдөөр үһээгээ хараба. – Хүндөөр үбшлөөб, Хасар.

– Би танда загаһа асарааб.

– Загаһа? – абгын хоолой хүсэ ороод, амидырха тээшээ болобо. – Ямар загаһа?

– Мүнөөдэр тула баряаб.

– Тула? Тээд хаанаб тэрэш? – Бүри Бүхын зобошохон нюур дээрэ үнэншөөгүй хүнэй энэбхилгэ харагдаба. – А?

– Хачуун Бэлгүтэй хоёр үүдэнэй саана баряад байна.

– Юун үхэхэнөө дуугай байгаабын! – гэжэ абгань баярлаба. – Бэрхэш! Дуудыш наашань тэдээнээ, үгы, байз, хүлээ... Һөө-й!!! – шархатаһан арьяатандал тооно өөдэ хашхарба.

Абгын абарга хоолойһоо дүлииршэһэн Хасар тэрээнээ айнгяар хараба:

– Яагаат, абга, үшөө ехээр үбдөө гү?

– Бэшэ-ээ, – амидырһан солгёон хоолойгоор Бүри Бүхэ харюусаба. – Тад һөөргэ, бишни мүнөөл амидырхаб. Загаһанай шүлэн хо-дол намдаш туһалдаг... Хаагуур яагуур мүлхижэ ябаа юм гээшэб!

Үүдээр баһал үргэн гэгшын ээм мүртэй, тарган томо бээтэй Бүри Бүхын һамган Балбархай хээтэй орожо ерэбэ.

– А-а, Хасар ерээ бы? Энэш юм, амиды гү?

– Харин ши үхөөд байгуужан гэжэ һанаагши? – гэжэ Бүри Бүхэ дуугарба. – Аша хүбүүмни намдаа загаһа асаржа ерээ, харин ши ямар оёоргүй нүхэн руу тангайжа унаһандал үгы бологшобши? Яба түргэн загаһанай шүлэ шанаадхи, тиигээгүй һааш энээхэнээрээ, – гээд, ханада үлгөөтэй түмэр мунсатай ута бүдүүн шиидамаа зааба, – монсогор тархиинеш болдог шэнгээр хүгнэ сохижо хаяхаб.

– Эшэхэ гайхахаяа болиһон хүн, – гэжэ Балбархай хээтэй толгойгоо зантагануулба. – Аша хүбүүнһээшье эшэхээ яанаб. Айлшан ерээд байха, харин энэ хитад орон дээрэ гэдһээрээ өөдөө хараад, муухай үгөөр хараажа хэбтэхэ.

Түйсэтэй даһа, модон шанага абаад, тэрэ гэрһээ гараба.

– Энэ тэнэгшни зүб хэлээл, аша хүбүүнэйнгээ айлшалжа байхада хэбтэжэ хэбтэхэнь буруу гээшэ, – Бүри Бүхэ хүндөөр бодожо, дороо дабшалан һууба. – Тээ тэрэ зэд домбо адайр дээрһээ наашань абал даа. Архи уухагши?

– Үгы даа, үшөө уудаггүйб.

– Зүб тиигэнэш, зобожо үшөө үрдихэш. Би шинии наһанда ябахадаа уугшагүй бэлэйб, этигэнэ гүш? – Бүри Бүхэ үргэн хүрэл аягын дүүрэтэр архи хээд, абяа ехэтэйгээр ехэ ехээр гудамхин уужархёод,

толгойгоо хэжэбэ. – Зүүн тээхи бурхад хүн зониие архида хургаа гэлсэгшэ.

– Юундэ гээшэб?

– Архи уужа һогтоод, бэе бээтэйгээ хэрэлдэхэ, наншалдаха, бэе бээе алалсахын түлөө... А-а, – нэгэ юумэ шагнаархаба. – Ү-ү, нэгэ жаа дээрэ болобо хэбэртэй. Зай, хөөрыш даа, хаана загаһа баряабши?

– Би хэндэш өөрынгөө газар харуулдаггүйб, тээд танда, Бүри абга, хэлэхэб. Та хэндэшые хэлэхэгүй бээт?

– Ши яагаабши, намай мэдэхэгүй юм гүш? – Бүри Бүхэ нюдөө бэл-тылгэбэ. – Ама гараа наам, Ясал Сагаан Тэнгэри галта годлороо намай харбуужан! Намайе хүнэй нюуса тараагаа гэжэ гү? Үгы бэд дэ-э!...

– Нарюу тохойн саана.

– Нарюу тохойн саана юун гэжэ?

– Тэндэ загаһа баряаб.

– А-а, – абгань хүндөөр уухилна. – Юундэ тиимэ холо юм?

– Дүтүүр иимые барихагүйлши, – Хасар гараа арбайлгаба. – Иимэнүүд.

– Иимэнүүд? – Бүри-Бүхэ маргангяар энеэб гэбэ. – Худалаар хэлэнэгүй бээш?

– Олзо тухайгаа худалаар хэлэхэдэ нүгэл.

– Зүб хэлэнэш. Харин тээд хэдые баряабши?

– Олзоёо тооложо болохогүйл.

– Баһа зүб, – Бүри үшөө нэгы хэжэ уугаад, ханаагаа амарангяар шуухирба. – Мүнөө хүл дээрээ гарахаб даа. Загаһанай тогоо шүлэ уужа ерээд лэ хоног унтаад бодоходом хамаг мангарни хальһан шэнгээр хийдэшэхэ.

Үүдэнэй хаалга халтэ нээгдээд, Хачуунай толгой харагдаба.

– Зай, бидэ ябахамнай гү даа? – гуйнгяар тэрэ Хасарта хандаба.

– Ябыт-сшаа, хэн таниие баряа юм, – тэрэнь залхуурангяар сам-наба. – Тэрэ мориной эмээл абаад, табигты.

Хачуунай толгой үгы болошобо.

– Зай, зүүн бэээрнай юун һонин бэ даа? – һогтожо эхилһэн Бүри Бүхэ нюдөө ялалзуулан хүхюутэйгээр дуугарба. – Хөөрэ.

Хасарай ханаанда танигдаагүй моритон оробо.

– Бүри абга, тэндэ минии юу дуулаһы хэлээ наа, үнэншэхэгүй хат.

– Юун бэ?

– Минии нөөг соо байхада гурбан моритойшуул хажуугаарни гараа. Тэрээниие дэмы алаагүйбди, харбаха байгаабди гэжэ нэгэ-ниинь нүгөө хоёртоо хэлээ.

– Хэниие харбаха гэжэ? – Бүри Бүхэ тэрээн тээшэ бүхы бэээрээ эрьелдэжэ, улаан нюдөө бэлтынгэн гайхаба.

– Мэдэнэгүйб.

– Харин ши худулаар хэлэнгүй бээш?

– Үгы, Бүри абга, худалаар хэлэнэгүйб.

– Зай, саашаа юун болооб?

– Нүгөөдэнь тэрээндээ харюусана: хэрбээ тэрээниие алаа хаамнай, хорин нүхэдынь маанарые хэршэжэ хаяха хэн. Тиэхэдэнь тэрэнь хэлэнэ: үгы, хэршэхгүй хэн, тэрьедэжэ ошохо хэмди. Харин гурбадахинь өөрөө юундэ харбаагүй хүмши гэжэ хашхарна. Саашаа хэрэлдээ. Харин хүүлээрнь тэдэ...

– Хорин нүхэд гэлсээ гү? – Бүри Бүхэ тархиингаа арын мориной задархай дэлхэн шэнги шэрүүн үһөө тэржэгэнэсэ маажаад, бодолгото болобо.

– Тай, хори.

– Манай хэн хорин нүхэдые ойроо баридаг бэ? – гээд, тэрэ хүмэдхөө буулган, баабгайн набар мэтэ бүдүүн аад, богони хургадаа даража эхилбэ. – Даритайда гушаһаа дээшэ, Алтанда таби, намда жара, шинии эсэгэдэ бүхэли зуутан. Тиигээ хадаа, ондоо хүн тухай хөөрэлдөө гээшэ. Магад, сонид тухай? Магад, хэнигэс, дуулаагүйгши?

– Мэдэнэгүйб, – Хасар гайхалаа баран, мүрөө хабшаба. – Тиимэ юумэ хөөрэлдөөгүйл.

– Теэд тэдээндэшье хорин нүхэдые бариха зон үгыл. Харин тэдэш хамнигад бэшэ юм ааб даа, а? – Бүри Бүри гэнтэ таамаглаад, аша хүбүүн тээшээ түргэн хараадхиба.

– Үгы, манайхяр лэ дуугаралсана хэн.

– Би нэгэ хамнигание мэдэхэб, эндэхэнэ, холо бэшэ, Хэнтэйн хадануудаар байдаг. Тэрээндэл хорёод нүхэд отогһоонь сугларха гээбы. Тэрээниел алаха гээ хаш.

– Харин тэдээнэй нэгэниинь, – гэнтэ Хасар ханажархиба, – алаагүй хаамнай, маанарые Таргудай хүлисэхгүй гээ.

– Таргудай? – Бүри-Бүхэ үшөө ехээр бэлтыбэ. – Тиигэжэл хэлээ гү?

– Тиигэжэл хэлээ.

– Иймэ юумэн бы, мэдэн гэхэдэ, ха-ха-ха! – тэрэ шангаар гуяа альгадаба. – Иихэдээ, хараад ерэхэдэ, Таргудай хамнигадай удамаршые алаха гэжэ нүхэдөө эльгээгээ бы. Харин би эндэмнай баһа ямар шүдхэр бии болошоо гээшэб гэжэ иигээдшые бодоноб, тиигээдшые таамагланаб... Байзалши, тэрэнь энээндэ юугээр дурыень гутааба гээшэб?

– Үгы теэд энэ хадаа үнэн сэхэ ябадал бэшэ ха юм, тиймэ бээ?

– Юун үнэн сэхэ бэшэ гэжэ?

– Өөрынгөө орондо ондоо хүнүүдые эльгээгээшэнь.

– Зүб хэлэнэш... – Бүри Бүхэ зүбшөөнгөөр толгойгоо дохибо. – Теэд Таргудай ходол тиймэ байһан юм. Жааханһаа тиймэ гэлсэгшэ. Хуул доохонуур, хүнэй гараар хэхэ дуратай. Эдээд, залгиһанаа хэлэхгүй...

– Тэдээнэй нэгыень нэгэ тээ хараһан шэнги байналби, – нэгэнэйн хабданги шарай һанаандаа оруулан, Хасар хэлэбэ. – Ньюрынь танил мэтэ.

– Ямар нюур?

– Һанажа яданаб, хээээб даа үни хараһан шэнги байнаб.

– Магад, хараһаншые байжа болоош, – хооһон гуламтаа бодолгото болонгөөр гэтэн, Бүри Бүхэ дэмжэбэ. – Хүн бүхэн лэ хоёр нюдэтэй, нэгэ хамартай ха юм.

* * *

Наранай шэнгэхын урдахана хүрэнэй баруун хотондой хүбүүд Онондо орожо гараад, дулаахан элһэн дээрэ хэбтэбэд. Хасарай хажуугаар тэрээндэл адли тоомгүйшүүл обооролдонхой. Тэрэ заһаһа барилгада хараһан ушар тухайгаа хөөрөжэ эхилбэ:

– Мүнөөдэр тайчуудай Таргудай ноён хамнигадай ноёниие алаха гээд, шадаагүй...

– Хаанаһаа мэдээбши? – нүхэдынь һэр-мэр гэлдэжэ, тэрээнээ үнэншөөгүй янзаар харасагаалдан, бэе бээ харалсаба. – Яахада бидэ юуш дуулаагүй байнабиди.

– Хэлээ хадаа мэдээ хүн аабзаб! – гэжэ Хасар тэдээнээ таһа дүүрбэ. – Тэрэ мүнөө үглөөгүүр гурбан нүхэдөө алахын тула хамниганда эльгээгээ, харин тэрээнэй хорин нүхэдтэйгөө ябахада харбахая айгаа.

– Нүхэдөө эльгээхэ гэжэ хайшаа юм? – гэжэ хүбүүд дураа гуталдан шуулдаба. – Эрэ хүн эрэ хүниие алахаа ханаа хаа, өөрөө тэрэндэ хүрэжэ ошоод, тулалдаанда уридаг.

– Эрэ хүн өөрынгөө орондо ондоо хүниие эльгээжэ байхагүй.

– Энэ Таргудай, мэдэн гэхэдэ, аймхай юм байна.

– Харин өөрөө ямар бүдүүлэг агшаб, хараа хэн гүт үнгэрхэн найрта?

– Нүхэдыньше бирагүй амитад ха.

– Нэгэ урагшаа ябаа хадаа юугээ шархаалдаа юм.

– Тэдээнэй нэгэниинь хэлээ, – гэжэ Хасар саашань хөөрэнэ, – Таргудайда хамнига хараабди гэжэ бү хэлээл гэжэ. Хараагүйбди гэе гэнэ, тиигээгүйдэ Таргудай мание амар байлгахгүй.

– Ха-ха-ха, – хүсэд хатуужаагүй хоолойгоор тэнгэри өөдэ харахан шарайнуудаа харуулан, сагаахан шүдэнүүдээ ялалзуулан, хүбүүд энээлдэбэ. – Амар байлгахгүй гэлсэнэ гү?

– Нүгөөдэнь, – нүхэдөө энээлгэхэндээ урмашахан Хасар энээбхилнэ, – зүб гэнэ, Таргудай наһаараа галхаажэ ябаха гэнэ.

– Хо-хо-хо-хо, – хүбүүд гэдэхээ барин, нюрган дээгүүрээ хүльбэрнэ.

– Наһаараа галхааха?

– Хөөрхы нүхэдүүд...

– Наншалдааша эрын муу гэргэд мэтэ...

– Ха-ха-ха...

– Харин ши хаана дуулаа хүмши, Хасар? – гэжэ эсэгынь нүхэрэй хүбүүн Бата асууба.

– Үглөөгүүр загана барижа байхадам ойгуурни гараа. Би бургаан соо хоргодоод байгааб.

– Хаана юм тэрэш?

– Ямар мэхэтэй хүмши? – гэжэ Хасар мийдэ гэдэ. – Минии газар мэдэжэ абахаа ханаа гүш?

Энэ үедэ хүрэнэй талаһаа нэгэ хүбүүнэй хашхарха абяан арай дуулдаба.

– Э-эй! – добо дээрэхээ долоо наһатай туранхайхан хүбүүн гараа амандаа абаашан, нарииханаар шашхана. – Э-э-эй, дууланагта?

– Юун болооб? – хүбүүд хүрэжэ бодобод. – Энэ хэн бэ?

– Энэш Хулгана, манай арбанай хүбүүн.

– Юун хэрэгтэйб?! – хоолойгоо шангадхан, Хасар хашхарба.

– Бултандаа хүрэн ерэгты! – мохитонон хоолойгоор хүбүүхэн
хүүхирнэ. – Бултыетнай хүрэн руу дуудана!

– Юун болооб?

– ...мори!...

Зүүн тээхээ үлээхэн халхин үгэнүүдые нь хажуу тээшэн
абаашаба.

– Юун?!

– Түргөөр ерэгты, дуудана! – тэрэ гараараа даллаад, хөөргөө
эрэжэ, саашаа гүйшэбэ.

– Ябаха хэрэгтэй! – Хасар элхэн дээрэхээ үмдөө абаад, үрөөхэн
хүн дээрээ дохоншоон, түргэн хубсалжа эхилбэ. – Түргэлэгты, дэмы
дуудаагүй байха.

Оохороор үмдөө ябууд татан, тэрэ хүрэн тээшэ түрүүлэн
гэшхэлшэбэ. Тэрээнэй хойноһоо тугаарайнгаа хүхюу энээдэ мар-
таһан хүбүүд ханаа зобонгөөр урагшаа хараһаар яаража ябаа хэн.

V

Хамнигадай ударидагышы алажа шадагдаагүй тухай хураг хүсэд
дэбжээдүй байтараа бүришы сошормог мэдээсэлдэ дарагдан, унтар-
шаба. Зуутанай дарга Мэнлигэй хори гаран толгой адуун гэнтэ үгы
болошобо.

Морид хүрэнхээ холо бэшэхэнэ бэлшэжэ ябаһан байгаа, бүри
энээхэн зүүн урдахана, оройдоол дүрбэн харбалгын газарта.
Наһаараа адуушан ябаһан аад, нарбаа сайжа, наһаа эдихэдээ иигэжэ
нэрээ гутааһан үбгэн адуушан Ясал Сагаан Тэнгэрийн нэрээр үдын
хойнохонол хүрэгөө орхижо, халуунай бууратар гэртээ харяа хэм
гэжэ тангариглаба. Наранай үшөө жаргаадүй байхада хөөргөө бусажа
ерэхэдэнь хүрэгөөнь гансал мур сараа үлэнхэй байба ха. Тэрээгээрнь
үбгэн үтэр түргэн мүшхэжэ, хүрэгынь монсогойлжо суглуулаад,
урда зүг руу, Хурха голой эхин тээшэ хурдан хатараар туугаа гэжэ
элирүүлбэ. Хулгайшад Онон тээхээ ерээ, гурбан хүн байгаа. Морид
хүрэнхээ урагшаа һунаһан гүбээнүүдээр далдалагданхай, тиимэхээ
хэншы тэдээнйе хараагүй. Үбгэжөөл гансараа нэхэхээ айгаад,
энээн тухай дуулгахаяа хүрэнээ ерээ.

Хамар доронь, үшөө тиихэдэ газар уһанайнгаа тэгэн дунда ор-
шодог гол хүрэнэйнь ойро хэгдэн, саанань гэхэдэ, гэгээн сагаан

үдэр дунда, иймэ гүндүү хулгай мүнөө ябаһан боржогонууд хана-нагүй. Хүрeэнэй һамгад хашартай болоһон хуушан хобуудаа гэб гэнтэ мартажа, үзэгдөөгүй хулгай тухай үрдилдэжэ байгаад доржогонолдобо. Зариманиинь өөрын лэ зон, дүтын лэ хүнүүд хулгайлаа гэжэ һэжэглэбэ, сонид гү, али генигесүүд гү, яахадааб гэхэдэ, хари зон угайнь газарай эгээл гүн руу орохоёо зүрхэлхэгүй. Эгээл солоохойтой заримашуулынь һэмээхэн шэбэнэлдэбэ: энэ Ехэ Сэрэнэйл хэрэг байгаа ёһотой.

– Хүнгөөр хэбтэһэн юумэ тэрэмнай абаагүйдөө бүри аргагүй бшуу.

– Ямар нэгэ даруу газарта абаашаа гээбы.

– Харин һүүлээрнь, хари, угаархидта худалдаха, али андалдаха гү.

– Тон зүб, тиимэ юумэндээ тэрэш тоги.

– Хамаг харгы хургыеш хуу мэдэхэ.

– Тэрээнгүйгөөр хулгайлхагүйлши...

– Тиимэ, тиимэ, тэрээнһээ бэшэ хэн байха һэм...

Нюусаар тэдэ шэбэнэлдээ, ноёдой хараалша һамгадһаа холоур: зонхилогшодой уур сухалһаа аймшагтай юумэн үгы ха юм даа, дэмы тэдээнэй дура гутааһанай хэрэггүй, гэнтэ, хари, һүүлээрнь нэгэ жалгын оёрто булгаршаһан хүзүүтэй гү, али таһаршаһан тархитай юумэн хэбтэхэдэ болохош.

Үдэшлэн тээшээ Хэнтэйн хадануудай оройгоор аадарай үүлэд сугларжа, хулгайшадые мүрөөр нэхэжэ олохо найдалынь һалаха тээшээ болобо. Теэдшье хура бороо бүри эртэхэнүүр хүлээгдэжэ байгаа һэн; хахаддэрһөө тэнгэри бага багаханаар хуурай сайбар һиирэг үүлээр бүрхөөгдэжэ эхилээд, элээ бүргэдүүд агнуурияа орхинхой, таршаа шумуулшье таршаганахаяа болинхой байгаа бэлэй. Хулгайшад энэ ушар баһал хараадаа абажа, талада харууһагүй адуу харахадаа бэлэн олзодо ангархай амаа аргагүй тамшааба гээшэл даа.

Хүрeэнэй бүгэдэ шахуу ноёд, олонхи эрэшүүл энэ хаһада гэрһээ гаража ябанхай, адуундаа ошонхой байба. Бүри Бүхэ хахад тогоо заганаһанай халуун шүлэ уугаад, тэдыл шэнээн хүлһэ бааһа алдаад, угаа бүхөөр унтажа, хара гэртээ хурхиржа хэбтэбэ. Ори ган-саарханаа олбог дээрээ обойжо үлэхэн Даритай ноён хулгайн мүрөөр арбаад нүхэдөө хайхыень эльгээгээд, хүрeэндэ байһан бүхы эрэшүүл болон залуу хүбүүдые гэрэйнгээ газар суглуулба.

– Удангүй бороо орожо, мүй сараа сарахань гээшэ, – гэжэ тэрэ сэргынгээ хажууда айладхаба. – Тиимэһээ эндэһээ урагшаа бүхы тала хамнахабди.

Эмээлтэйшье, зайдуушье гурбан зуу гаран хүбүүд хэдэн үдэрэй саанахана найрта суглархан газартаа обооролдожо, намнаха хэрэгһээ шуһаа хөөрэнхэй, элдэб янзын зүһэтэй морид дээрээ һүүдэлзэнэ. Олониинь номо хаадагаа агсанхай, зариманиинь жадаяа хуйбаданхай, нүгөөдүүлэнь шидам баринхай. Наяхан сэрэгтэ абтаһан гүлмэрхэн хүбүүд бүлэг бүлэгөөрөө амьарлажа, дундаа аалихан дуугаралсана, шаг шууяа табилдаһан өөрһөө жаа хүбүүдые энэбхилэн хараашална.

Уданшьегүй хүрэнһээ Даритай түрүүтэй табяад сэрэгшэд гаржа ерэбэ. Баруун гар талаарнь ойронь ябаһан үбгэрэд гэнэн арбанай ноён Саахар мэргэн үшөө холоһоо бага хүбүүдтэ хашхарба:

– Ааляр!

Гансата дуугай байдал тогтошобо.

– Таанар яагаабта, нааданда суглараа гүт? – сухалһаа бэлтшэһэн хүри улаан Саахар тэдэндэ дүтэлтэрөө гэмтэнги хоо-лойгоор паршаганан хашхарна. – Али эхэтэйгээ газар гарангүй һуухаар таанарые гэртэтнай ябуулха гү?

Тогтоһон шэмээгүй байдал соо томо хүнүүд залуушуулай хоёр тээшээ хахаржа үгэнэн хүрэг руу шаагдан оробод.

– Хэрбээ талада хэн нэгэнэй үлүү абья шэмээ гаргаа хаа, хэлыень таһа отолхоб, – гэжэ Даритай шангаар хэлээд, томошуулда захирба. – Хэн журам эбдэнэб, хайрлангүй наншагты. Хэниешье бү хайрлагты!

Аха сэрэгшэд хаатаһан заримые томо гүрэлөө ташуураар нюрган дээгүүрнь тамшаалган байжа яруулан, тон түргөөр тэдэниие арба арбаар хубаагаад, хубарья эгнээдэ жагсааж, толгойлон байба. Аалин байдалай тогтохые хүлээгээд, Даритай хануулан хэлэбэ:

– Нанажа абагты. Арбанай ноёной үгэ – хуули. Захиралта эбдэбэл – үхэл.

Энэмнай одоо наадан бэшэ гэжэ һаял ойлгоһон залуухан хүбүүд татабгад гэлдэн шүлһөө залгижа, арбанай ноёд тээшэ айн-гяар хаража байгаа хэн.

* * *

«Гурбан хулгайшадые мүшхэхэ аад, жүрхинэй хаанда дай со-носхожо байһандал ехэрхэхэ гэшэнь, – гэжэ Тэмүүжэн омогорхуугаар жороо морин дээрээ хууһан Даритай абгаяа харанхы соогуур наада барингаар харана. – Мэдээгүй хүн хараа наа, бүхэли түмэн сэрэг аянда дахуулба гэжэ ханаха».

– Ши хажуудам ябахаш, – гэжэ абгань үшөө хүрээндээ, хэнигэшээ бусаһаар шууяа дуулахадаа Даритайн гэртэ ерэхэдэнь, хэлээ һэн.

Мүр хайһан нүхэдынь харанхыгаар алдаад, мүнөө дүрбэн зуун моритон табан харбаанай газар эзэлэн, нэгэ зэргээр ябана гээшэ.

Даритай хэдэн нүхэдөөрөө зэргэһээ хахадай хахад харбаанда гээгдээд ябаба. Тэмүүжэн тэрээнэй ханаагаар зүүн гарыень баринхай. Юундэ абгынгаа хажуудаа бариһыень тэрэ сохом мэдэнэ: һүүлдэнь, эсэгынгээ бусажа ерэхэдэ, Даритайн хэр бушуугаар хүрээндэ бодхоожо, хулгайшадые аблааб гэжэ дуулгаха бшуу.

Мүнөө Тэмүүжэн абгынгаа нүдэндэ харагдаһандаа халаглажа ябана. «Мүнөөдэр аза талаамни буруутаба, – гэжэ тэрэ хажуудань хатаруулжа ябахадаа бодоно. – Өөрынхидөөрөө мүнөө ябаха һэм, магад, хулгайшадай мүршье олохо һэн хаб...».

Даритай одо мүшэдэй туяа гэрэл халхалан, хара бараанаар хушагдажа байһан баруун тэнгэри тээшэ тэшэ ядангяар хараашална.

– Зүүн дали руу хэн нэгыг эльгээ, – гэжэ тэрэ Саахар мэргэн тээшэ эрьбэ. – Тэрэ хоёр нуурай хажуугаар һэтэ гарашуужан, ожорһо нарин хараг.

Саахар ябадалаа удааруулангүй бүдүүһнээ бүдүүн ташуураараа зүүн гарайнгаа захаархин руу зааж, аалихан хэрхирбэ:

– Та хоёр тиишээ ошогты, хайнаар хараарайгты, тэндэш хуу жаа гүлгэд.

Хоёр моритон дуугай таһаржа, зүүн зүг руу хатаруулаад, удангүй гүбээн саагуур орошобо.

«Тэдээнтэй ябалсахам гээд, ошолсохо байгаа, тэндэһээ өөрынхидтөө ябашаха һэм! – гэхэн хойнотоһон бодол Тэмүүжэндэ ерэбэ. Абгадаа хандаха гэжэ байтараа, һүүлэй агшан зуурада бээ бариб. – Хажуугаар хүнүүд, Есүүхэйн хүбүүн ехэсгэй болоод, журам мэдэхгүй мунхи юм гү, ханаһан тээшээл табилга эринэ гэлсэхэ».

– Наашаа хэншэб ерэжэ ябана, – гэжэ нүхэдэй нэгэн аалихан хэлэбэ.

– Хаана? – Даритай эмээл дээрээ обогод гэшгэбэ. Хажуу талаараа иишээ тиишээ хараашалаад, юушые обёоронгүй, ара тээшээ эрьенэ.

– Тэрэ талаһаа, – залуу нүхэр баруун тээшэнь гараараа зааба.

– Би харанаб, – хажуудахи нүхэр дүрөө дээрээ бодожо, урагшаа нэнгэн хараашална. – Тэдэ хоёр хүн... Наашалжа ябана. Манайхин байха ёхотой, тээд юундэшыеб зэргэнээ гээгдээ. Зэргэ нэегүй урагшаа арилшоо ха юм.

Даритай жолоогоо татаба, бэшэниинь моридоо баһал байлгаба. Морид аниргүй болон байбад, тиин аалин байдалда дүтэлжэ ябаһан түбэрөөн бүглүүхэн соностобо.

Хоёр хүн хүрэжэ ербэ. Нэгэниинь нүгөөдэдөө жолоогоо үгөөд, моринһоо бууба.

– Даритай ноён, – наһажаал эрэ харбайһан альган дээрээ галуунай үндэгэнэй зэргэ хара монсог харуулба. – Бидэ шэнэ тонтоогоол олообди.

– Хаана олообта? – Даритай жэжэхэнээр хүлөө татан байһан морёо барин, доошоо нэнгэнэ.

– Манай далиин дунда, – ташуураараа мүр дээгүүрээ зааба. – Эндэнээ сэхэ баруулжаа шахуу, харбаанай газарта.

– Үгэл даа наашань.

Даритай хара монсог абаба.

– Үшөө дулаан, – гэжэ тэрэ баярлан хэлээд, Саахар тээшэ хараад абаба. – Эдэш дүтэ!

– Удангүй манай гарта байха, – гэжэ тэрэнь хүйтөөр дуугаран дүтэлбэ. – Танай зүбшөөгөө хаа, тэдээнэй баруун гарнуудые мүр хүрэтэрнь таһа сабшахаб.

– Сабшаарай, хэрбээ аха заханарай тиигэжэ шиидээ хаань, – хургаал болгон, Даритай хэлэбэ. – Хари зон хаань, дары алахадашье болохо, харин өөрынгөө зониие аха заха өөрөө хэхээхэ.

– Тиигэбэл тэдээнине урдаа хараашье хаа, болоо, – гэжэ Саахар гэмэрбэ. – Хэмнай иигэжэ үнэгэн шэнгээр хулуужа һураа юм.

– Тэрэнтэй тэрээншыегүй хулгайшад хэд бэ гэжэ мэдээтэйл даа, – гэбэ тонтоогоол асарһан наһажаал хүн.

– Юунһээ тиигэжэ мэдэгдэнэб? – гэжэ Даритай марган асууба.

– Тонтоогоол юугээр анхилнаб гэжэ ойлгоногүй гүт? – гэжэ тэрэ хүндэлжэ дохибо. – Үнэрдөөд үзыт, хужартай ногоогоор анхилна. Манай моридойхи тиимэ бэшэ.

– Хужартай гэнэ гүш? – Даритай нюуртаа хара монсог абаашаба. – Зүб, энээнһээ тиимэл үнэр гарана.

– Хулгашад хаанаһааб гэжэ мүнөө ойлгосотой! – гэжэ Саахар гуяа ташаба. – Сэгээн нуурһаа, тишээл мүнөө ошожо ябана.

– Тайчууд! – гэжэ нүхэдын ууртай дуугаралсаба.

– Аймшагтайл түрэл гаралнууд даа...

– Магад, тэдэ бэшэ аалам?

– Тэдээнһээ бэшэ хэд байхаб? Дүтэ нааша ондоо тиимэ хужартай газар үгыл.

– Хэрлэнээр лэ байгаа юм бээ...

– Үгыл даа, хэрлэнэйхид манай уурхай руу ерэжэ орохогүй.

– Юу тэдэ тиигэхэ юм? Нэгэ захаһаа холтолхо юм хэн бээ.

– Иимэ холуур өөрын лэ зон ороһон байха.

– Тайчууд лэ даа.

– Үлэн нохойдол харуу хяһуур.

Даритай ехэ анхаралтайгаар нүхэдэй хөөрэлдөө шагнана. Бодолгото болоно.

«Хэрбээ эдэ тайчууд хаа, ехэ аюултай хэрэг боложо байна, – гурбадахы удаагаа тонтогоол хамартаа дүтэлүүлэн, үнэрдэһэн хэбэр үзүүлнэ. – Хэрбээ Таргудай өөрөө тэдээниие эльгээгээ хаань? Муу хара мэхэшэн, үһөө хиһаа нэхэшэн, энэ Таргудай бага юумэнэй түлөө шуһаар харюусажа байдаг лэ. Хаан болохом гэжэ байна. Есүүхэй үшөө болохо гү, үгы гү, харин энэш миин юрэ сухарихагүйл. Алтан дүүнэртэйгээ тэрээн тээшэ болохонь ха... Мүнөө алдуу гаргажа болохогүй. Яалтай гээшэб?».

Холо баруугаар тэнгэрийн дуун дуулдаба. Нүхэдын дуугай болоод, тэрээн тээшэ асуунгаар харан байнад.

– Хүрээндээ бусанабди, – гэбэ тэрэ хэниешье харангүй.

– Юундэ?! – Саахарай бэлтышэһэн нюдэн харанхы соогууршые харагдаба.

– Нэгэ яһатан тухай бидэ шиидэхэ аргагүйбди, – Даритайн этигэл ядаһан хоолой нүхэдэйнгөө урда аягүйрхэнэ гэжэ мэдүүлнэ. – Аха заханар шиидэг.

– Тиигээшье хаань, бариел, моридоо бусааел... Һүүлдэнь юугээршые баримталжа шадахагүйлди.

– Би шамда, юу, хоёр дахин хэлэжэ байха гүб? – Даритайн хоолой хубилжа, нюусгай муугаар занаба.

Саахар хамар дороо хараал шэрээл табяад, байра дээрээ зарсажа байшаан нүхэдөө бадашаба:

– Хүнүүдээ бусаагты, юугээ байшообта!

Тэдэн бээ бээ харалсааар, үгэ дуугүй иишэ тиишээ бутаран ошобо.

VI

Есүүхэй мянгатан ноёдоороо хөөрэлдөөнэй үглөөдэр гэртээ бусажа ябана. Тэнгэриһээ хүндэ үүлэд доогуур ханжана. Шэдэрэн бороо байд гээд лэ шэбэр-хабир гэнэ. Холын добонууд сайбар боро манан соогуур хоргодоно. Зуутан Мэнлиг энэ удаа халта гээгдээд, харуултай сугтаа ябана.

Табин алхам хойнонь хээээдэшье тулалха, юунһээшье аршалха дүтын нүхэд, шэлэмэл сэрэг ябаашье хаа, тэрэ өөрыгөө ори гансаараа мэтээр ханажа ябаа хэн. Түмэр дуулганаань нюур руунь хабирхан бороогой хүйтэн дулгалнууды ойлгоншьегүй, тэрэ үсэгэлдэрэй хүшэр хүндэ хөөрэлдөөн тухай бодоно. Нүүлэй үедэ үзэгдэжэ эхилхэн халаглаха сэдхэл тэрээнһэ бүри халанагүй. Заримдаа уур сухалай гал дүлэн сээжэ зүрхыень шатаажа, хургадынь нижаганатараа ташуур бажууна. Тэрээнэй барлагууд болон дээрмэшэдһээ бүридхэжэ, эды тэжээхэн, оролдон хургахан, эбы хөөрхы гэжэ ябахан сэрэг гартахы хурса зэбсэг гэжэ анхан ханажа ябаганиинь даншье тиймэ найдалтай бэшэ байшаба. Хүн гээшэ нэн түрүүн өөр тухайгаал бододог, харин үлүүс тухай, хамтын ашаг туһа тухай ханаата болодоггүй гэжэ мартаад ябаал. Сэрэгшэдынь юрын лэ хүнүүд ха юм, ехээр эдихээс, багаар оролдохоёол ханана ха юм даа.

Мянгата ноёдын хүнүүдэй дураа гуталга тухай, залуушуулшье сэрэгэй хургуулида дурата дурагүй гарана, арбанай дарганар гэрээр ябажа, тушуурай хайгаар эмээлдэ гаргадаг тухай хэлэнэ бэлэй. Бэлшээрийн хашалган, хойто талын Энгидэй Хёлго мүнэнүүдэй хонорондохы сүлөө газар, тэндэхи баян ургаса ногоо, мэргэдүүдэй ерэжэ эзэлээгүйдэ тийшээ нүүхэ тухай нэтэрүүгээр хэмээхэн хануулна хэн.

Тайчууд тухай тэдэ абья гаранагүй, теэд, таахада, тэрээнэй хамаг юумэ мэдэжэ байһые тухайлна, урдахаань сэхэ хаража шаданагүй. Харин Есүүхэйн мянгануудаа зуу зуугаар тараажа, хойто зүгэй газар дайда шэнжэлхыень эльгээхэ гэхэн зарлиг буулгахада тэдээнэй нюур шарай халта сэлмэншүү болоо хэн.

Тиин тэрэл үдэшэндөө багахан найрай хүүлээр ханаһандаа хүрэхэндөө баяртай хүрэн хүрэндээ тэдэ бусаа һэн. Харин Есүүхэй баһал үшөө нэгэ ханаа зобохо юумэтэй үлэбэб гэжэ бодожо хуугаа бэлэй: хэрэгтэй болоо хаань, олон ондоо голнуудаар тарааһан сэрэгээ түргэн суглуулжа шадахагүйш. Нүүлэй жэлнүүдтэ тэрээнэй байгуулжа байһан гурим журам мүнөө байхагүй. Шэнэ газарта шэмэтэ ногооной түлөө хари зонооршые, өөһэд дундаашье хэрүүл оруул, наншалдаа тулалдаан гэхэ мэтэ зүрилдөөн ходол болодог. Зуутан ноёд гансаараа үлэхэдөө засагтаа дашууржа, зоргондоо орохо, алдуушые гаргахадаа болохо. Харин мүнөө, хаанай хунгалгын урда, сэрэг доторхи һамаргаан худхалаян огто хэрэггүй бшуу.

Найрта хуухадаа архи уужа халта номгороод, Есүүхэй гэнтэ бодоо һэн: «Дүүнэрһээ сэрэгтэйгээ хамта нүүжэ ябашоо хаам ямар юм? Хамаг зомни дүшэн мянга болохо, Онон, Шэлгэ голнуудаар сүлөө газар барагдаа һэн гү».

Тээд тэрэ дарыл өөрыгөө таһа дүүрээ һэн: удангүй хунгалта, ерээдүйн хаан хаана тэрэ заха үзүүрээр ябажа байхагүй бшуу.

«Хүлээхэ хэрэгтэй, – гэжэ тэрэ бээс барин бодобо. – Багые үгөөд, шухала юумээ үлээжэ шадаха хэрэгтэй. Эгээл ехэнь, нүгөө зун болотор лэ байжа гараха хэрэгтэй, тиигээд лэ, бурхадай хараа хаань, хаан шэрээдэ хуухаб...».

Араһаань Мэнлигэй унаагай танил хатараан дүтэлбэ. Тэрэнь хүсэжэ ерээд, хажуудань зэргэсэбэ. Хүлээсэтэй, үгэ дуугүй хадаа, нэгэ юумэ хэлэхээс ханаа гээбы.

– Юун болооб? – хүлээжэ ядаад, Есүүхэй асууба.

– Эндэ холо бэшэ минии гэр байна, – гэжэ тэрэ гуйнги хоо-лой-гоор эхилбэ. – Хаамай гүүтэйгээ...

– Мэдэнэб.

– Магад, ороод гарахамнай гү, айраг уухабди.

Есүүхэй аманайнгаа хатаһые мэдэрээд, ангаһандаа булигдахам гү, али гэр хүрэтэрөө тэсэхэм гү гэжэ бодожо ябаба.

– Ябахамнай үшөө холо, харин айраг мүнөө хүйтэн байха ёһотой, – Мэнлиг үсэдөөр гуйна, тиин сэхээс хэлэбэ. – Би гэртээ хэды захиралта үгэхэ ханаатай һэмби.

Үндэр дуулгатай толгойгоо Есүүхэйн халта хүдэлгэхэдэ тэдэ баруун тээшээ гадирбо.

Гүбээн саана, урда ташаландань гурбан хара гэр харагдаба. Тээ хажуу тээнъ бороо доро толгойгоо бухан, таби гаран морин хүрэг уруу дуруу зогсоно.

Үбгэн хорин гурбатай нэгэ залуутай угтаба. Хусаһан нохойнуудаа татаад, доро дохин, Есүүхэйн жолоо абаба. Мэнлиг тээшэ асуунгяар үбгэжөөл харасагаана.

– Хүнүүдтэ айраг уулга, – гэжэ эзэн янзаар тэрэ захираад, Есүүхэй тээшэ эрьebэ. – Гэртэ ороо, гуламтын хажууда халта хубсаһаа хатаае.

– Таанар дуулаагүй ябана гүт? – гэжэ залуунь убайгүйгөөр эне-эбхилэн хандаба. – Танай адуу тайчууд хулуугаа ха юм...

– Яагаад хулуугаа? – тэрээн тээшэ Мэнлиг ууртайгаар эрьebэ. – Юугээ шашаабши, али баһа дэмыржэ байна гүш, али һогтуу хүн гүш?

Есүүхэй тэрэ хүниие анхаралтайгаар хараба Тэрэнь һанаа зоборигүй энеэбхилнэ, хүлөөшье дураараа хайша хэрэг табижархинхай, харин нюдэниинь элүүр байба. «Толгой муутайшаг гү даа», – гэжэ бодоод, үбгэн тээшэ асуунгяар хараба.

– Зүб хэлэнэ, – гэжэ тэрэ баталба. – Мүнөө үглөөгүүр хоёр хүн энээ руу гараа һэн, тэдэл хэлээ.

– Хэды мори хулуугааб? – гэжэ Мэнлиг түргэн асууба.

– Хорёод толгой гэнэ һэн.

– Бултыень гү?

– Тиигээл ха.

– Минии эгээл һайн гүйгөөшэ моридые, – унашаһан хоолойгоор Мэнлиг дуугарба. – Хүн нэхээгүй юм гү?

– Нэхээ, тээд хооһон бусаа...

– Байл даа, – Есүүхэй тэрээниие зогсообо. – Хүбүүншни тайчууд мори хулуугаа гэбэ гү?

– Тонтоогоолоорнь хужарлиг газарай ногоон дээрэ ябаһан морид гэжэ тодорхойлоо гэнэ һэн, тэрэнь хоншуу үнэртэй байгаа. Харин манай эндэ нэгэл тиимэ нуур, Сэгээн нуур байна, тэндэ мүнөө тайчууд һууна. Мүрыншье тиишэнь дахуулжа ябаа.

«Баһа тайчууд!» – Есүүхэйн сээжэ баһа хүндэ шулуугаар дарагдаһандал болобо.

– Юундэ хүсөөгүйб? – гэжэ бүдэхээр Есүүхэй асууба. – Мүрдөөшэд хэд бэ? Хүрээн дотор һэнэгтэй хүнүүд үгы юм һэн гү?

– Мүрдэлгэдэ танай дүү Даритай ноён ябаа, – гэжэ залуу хүн баһа оролсобо. – Ноёдой дунда тэрэ эгээл тоолхогүй хүн ха юм, үшөө

аймхай. Тайчууд хулуугаа гэжэ мэдэхэдээ мүрдэлгөө гансата байлгаа гэлсэнэ...

– Тиимэ гү? – гэжэ гэнтэ улаан зээрдэ болошоһон Есүүхэй үбгэнһөө асууба.

– Хүнүүд шашанал даа, – үбгэн гараа дэлгэбэ.

– Ябае! – гэжэ Мэнлигта хэлээд, эмээл дээрээ хүрэжэ гараба.

Мориниинь эзэнэйнгээ ханаа зоборито байдал мэдэрээд, түргэн хатараар гүйбэ. Сэрэгшэд ундаа хүсэд харяангүй эзэдтэнь хүхүүрнүүдыень барюулжархёод, моридойнгоо гүйдэл дунда ноёдоо хүсэн, хойно хойноһоо жагсанад.

Гэрэйнгээ газраа үлэһэн эсэгэ хүбүүн хоёр добын ташалангаар саашалжа ябаһан багахан бүлэг удаан хаража зогсооһэн.

– Ноёдой урда дэмыл иигэжэ бээ зүүхэйлнэш даа, – гэжэ үбгэн хэлэбэ. – Есүүхэй ухаатай хүн, ондоо хүн хаань, ташуур эдихэ байгаа.

– Мүнөө болотороо ухаа ороогүй гэжэ ханаг, – гэжэ тэрэнь тунайшаар дуугарба. – Эзэнэй хойноһоо эдэ хүбүүд шэнгээр талаар дахаж ябанхаар, нэгэ дахин ташуур амталһаниинь дээрэ.

Долоон хүтэлэй саана гарахадаа Есүүхэй моринойнгоо эсэһые тухайлжа, амынь татаба. Шэнэ мэдээсэл тэрээниие ехэтэ мэгдүүлбэ. Хулгайшадай тайчууд байһан ушар Таргутайн хорото ябадалнуудые дахин хануулба. Бодожо үзөөд, Есүүхэй тэрээнэйл хүнүүд байлтай гэжэ баталба. Таргутайн зүбшөөлгүй нэгэһые тайчууд хияадуудһаа хулуухагүй һэн, үшөө тиихэдэ гол хүрээнэйн хажууһаа. Эдэ бүгэдэ нэгэ удхатайгаар хэгдэнхэй.

«Тиигээ хадаа тэрэ маниие туршахаа ханаа гээшэ, – Есүүхэйн сухалһаа хамарынь харнаганана. – Түрүүшээр хүнүүдыемнай бээ тээшээ татахаяа ханаа, мүнөө адуу тууха гэжэ бодобо...».

Гэртээ бууһаар лэ Даритайе дуудаба. Урдаа хуулгаад, бээ арай шамай барин, асууба:

– Нэхүүлээ юундэ орхёобши?

Тэрэнь гэр доторхиинь анха түрүүн хаража байһандал иишэ тиишээ хулгаганаба.

– Тэдэш мандаа хари бэшэ, манайл яһанай ха юм... Һаяар хаанай һунгалта, үлүү хэрэлдээн юушгэ юм, тиимэ бээ? Минии ханаашаар...

Есүүхэй түриинһөө ташуураа һугалжа, далайжа ерээд, бүрээгээрнь ээм дээгүүрнь буулгажархиба. Тэрэ үбшэнһөө уршыгаад, сохюулһан газараа гараараа бариба. Есүүхэй сухалаа гаргажа,

хүрэжэ бодоод, ташуураа задалан, хойно хойноһоонь нюрган дээгүүрнь хэды татажархиба. Нимгэн хитад бүд дээгүүр нойтон шуһан мүрнүүд зурылдашаба. Ташуураа хажуу тээшэнь хаяжархёод, тэрэ дээрэһэнь бүгтын, нюурыень шагаан хэлэбэ:

– Хэрбээ шинии минии дүү бэшэ һаашни, хияадууд шамай урбагша гэхэ һэн.

– Юундэ, аха? – тэрээнэй хоолой айһан сүхэрһэндөө шэшэржэ байба.

– Юундэб гэхэдэ, хэрбээ тэдээниие барья һааш, бидэ үнэн сэхые хэлүүлээд, хамаг монголшуудта тарааха һэмди. Тиэхэдэмнай хунгалта дээрэ нэгэшье хүн Таргудайн түлөө үгэ үгэхэгүй һэн. Өөрынгөө зонһоо хулуудаг хүниие хэншье хаан болгохогүй. Ойлгоно гүш энэниие, үгы гү?

Даритай хүндөөр амилжа, уйтан хабшуу нюдэнһөөнь нёлбоһон гаража байба.

– Хаанай засаг гар соомнай байгаа, ши тэрээниие алдааш... Ямар уршаг татаһанаа ухамайлна хүн гүш?

– Хүлисыш даа, аха, – сүхэрһэндөө нюдаргануудаа бажуугаад, Даритай шангаар бархиршаба. – Би тэнэгби, бурхад намда ухаа үгөөгүй...

Есүүхэй шэрдэг дээрэ хажуудань һууба. Дүүгээ удаан шэртэбэ. Тэрэнь үнэхөөр уйлана. Алдуу гаргаһандаа үнэхөөрөө гэмээ мэдэржэ байна гэжэ мэдээжэ. Иигэжэ байхадаа тэрэ аяар холын үхибүүн наһанайнгаа хайратай ахир өөрыгөө һануулна.

– Нюдэнһөөм догдой, намда бү харагда, – гэжэ Есүүхэй эсэнгээр һанаа алдаба.

Даритай шэшэрһэн хүл дээрээ аалихан бодоод, үүдэнэй мого мүрөөрөө дайран гаража, газаахи гуламтын ойро һууһан Хасар Бэлгүтэй хоёрые харангүй бүдэрэн ябаһаар, хотон айлһаа гаража ошобо.

* * *

Даритай багаһаа ахир тулюур, өөдэгүй һулаар өөдөө болоһон, бээ аршалжашье шадахагүй, нэрээ хамгаалжашье бирахагүй, тиигэбэшье сасуутаниинь тэрээниие дайраһан хүн хүсэтэй, хэһээхэдэ түргэн Есүүхэйтэй үзэлсэхэ гэжэ мэдэгшэ һэн. Томо болоходоо тэрэ өөрөөшье ойлгонгүй, анханайнгаа зангаар ахынгаа дали доро ябагша

бэлэй. Дайшалхы олзоһоо, агнууриин хубаалгаһаа горитойхон хубида хүртэхэ: Есүүхэйе харан, хүнүүд нэмэнэ ха юм. Борохон ухаатай Даритай эдэ бүгэдые өөрымнил нэрэ түрэ, хайн шанар гээшэ гэжэ омог дорюунаар сээжээ хүрхылгэн ябадаг, бусадые дээрэлхүүгээр харадаг хэн.

Тээд Есүүхэй заримдаа тэрээнээ бадашадаг, хүнэйшые байхада зандардаг, энэнь бээ дээгүүр тоолодог Даритайда ехэл үбшэнтэйгөөр дайрадаг доромжолго болодог. Тиин ахадаа ехэ болооб гэжэ харуулхын түлөө дайралдаһан ушар алдагшагүй бэлэй. Дүрбэн жэлэй саана аба хайдагта галша байһан Есүүхэй хажуу талын хүндыһөө ан гаргаха гээд, Алтаниие хүнүүдтэйн гэнжэ зэргэһээ таһаржа ошохыень ябуулһан байгаа. Арадань байһан сүлөөтэй Даритай намайе тообогүй гэжэ гомдоод, хоёр арбан нүхэдтэйгөө өөрын дураар тэрэ хүнды руу ошоо хэн. Алтанай үргээгшэд үдхөөр орожо байһан саһан соо Даритайн ангуушадые антай һамаржа, годлёр харбаад, хоёрыень шархатуулаа. Есүүхэй тиихэдэ зоной урда тэрээнээ ташуурдажа хаяа хэн. Үшөө аба хайдагһаа нэрэ хүндыень бузарлан, һэе орогүй намнаха гэжэ байхадань бэшэ аха дүүнэрынь аргадажа болноулаа бэлэй.

Тэрээнэй һүүлээр үхэтэрөө гомдоһон Даритай аха заханарта хандажа, ахынгаа отогһоо таһархам гэжэ гуйгаа. Есүүхэй тэрэндэ эсэгынгээ угай зөөриһөө болон мордоһон аханарай баялигһаа ёһото хубиеннь таһалжа үгөө хэн. Харин татарнуудай, мэргэдүүдэй дайнда олоһон олзоёо өөртөө үлээгээ. Хамаг ёһо заншалай баримта-лагдажа, бүгэдэ отогой нюдэн дээрэ хубаалганай болоошые хаа, Даритай ахаяа үгэхэ ёһотой хамаг юумэ хүсэд дүүрэн үгөөгүй гэжэ һанадаг. Адуу малайнь үдэжэ, олшоржо байхада, хизаар бүхэһөө элдэб зоной тэрэндэ шэлжэн орожо, сэрэг суурыень, харьяата зонииень нэмээжэ байхада тэрэ нюусаар атаа жүтөөн болодог. Тиин-гээшые хаа, ахынгаа эрид зан мэдэхэ хэн тула, дуугай ябадаг, хэрэгтэй болоо хаань, арадань хорохо байһанаа даншые мартаад орхидоггүй бэлэй.

VII

Үглөөдэрын эртын үглөө Есүүхэй бэлэг сэлэгтэй сартуул бухаарай эрээн сумаа эмээлдээ ганзагалаад, морёо хүтэлэн, Тодойн абгынгаа хотон айл тээшэ гэшхэлбэ. Тэрэнь барагар юумэн угтажа, мэндэдэнь үлэ мэдэг мэндэшэлээд, гуламтын хажуугаар һуури заа-

ба. Есүүхэй абгаяа багаһаа мэдэхэ хадаа тэрээнэй досоо уур сухалынь бурьялжа байна гэжэ хараад, тайчуудай хулгайһаа ха гэжэ таамаглаба. Наартай зөөлэн хандалгаар лэ тэрээнэй ханаа амаруулха аргатай хэн тула Есүүхэй гараа үбсүүндээ барин дохибо.

Бэлэгээ тараатарнь – абгадаа хамниганай уранаар гоёогдоһон яһан жада хэрээ, Муухай хүгшэндэнь наһатайшуулай ехэтэ сэгнэдэг ногооржо буритан хитад сай – эгээлэй юрын хөөрэлдөөн ябажа байба. Тодойной аханарай, Есүүхэй эсэгэ болон абганарай, хүнэһэ хүлдэдэнь яаралгүй сэржэмээ үргэн уужа, тэдээнэй тэнгэридэ, Хабуул хаанай оршомдо, ямар хайн хуужа байһан тухай, мүн мүнөө сагай газар дэлхэйн хүнүүдэй тэнэгһээ тэдээнэй гайхалдажа байһан тухай хөөрэлдэнэ.

Гуримтай саг үнгэргөөд, Есүүхэй асууба:

– Тодойн абга, Таргудайн буруу ябадал тухай хэлэхээ ерээлби.

Тэрэнь тоомжоргүйгөөр зангажархиба.

– Бүхы хүрээн үглөөнһөө үдэшэ болотор тэрэ хулгай тухай хэлсэнэ, абгашни үбгэрөөшье хаа, үшөөл нюдэ балай, шэхэ дүлии бэшэб.

– Үгы, тэрээнэй ондоо хорото ябуулга тухай хэлэхээ хананаб.

Өөрынгөө мянганай ноён Сагаанһаа мэдэжэ абанаһаа Есүүхэй хөөрэжэ үгэбэ.

– Энэш бүри доро, – гэжэ тугаарай архи бариһанһаа халта дорюунсар боложо байһан Тодойн хүмэдхөө буулгаба. – Тиитэрээ холо ошоо гэжэ ханаагүйлби. Шинии хүнүүд яажа харюусааб?

– Арсаа.

– Хабуул хаан тэнгэриһээ яагаад өөртөө хүнүүдые шэлэжэ абахаб гэжэ шамда заагаа юм байна, – Тодойн хажуу талаһаань буурал толгойгоо дохисогоон, тэрээниие хаража хууна. – Ноёной нүхэд хуу барандаа иимэ үнэн сэхэ байха гэжэ, хай даа, мүнөө сагта тиимэ юумэ ондоо тээ харахагүйш. Шил хаан болохо ёһотойлши даа.

«Тиимэшье үнэн сэхэ бэшэ байгаал даа үнэндөө», – гэжэ дотороо мийэд гээд, өөрөө асууба:

– Хэлэжэ үгыш даа, Тодойн абга, мүнөө яаха гээшэбиб?

Тодойн үни удаан дуугай хууба. Есүүхэй өөртөө айраг хэнэ, үрмэ, хушын намар туршана. Жаахандаа тоомоо таһархадань хуһан хабаа эдюулдэг анханай аймшагтай хатуу шэрүүн Муухай хүгшөө өөрынгөө талада хуунхай, эршүүл тээшэ уруу дуруу харасаяа шэглүүлэн, хуушан булган даха заһан оёно.

– Шамда мүнөө ууган хүбүүтээ гэрлүүлхэ хэрэгтэй, – гэжэ һүүлэй һүүлдэ Тодойн хэлэбэ.

Есүүхэй дууланаа болбосоруулжа, удха шанарыень удаан онгилжо һууба.

«Магад, угай аха захашуулые түрэдэ урихаяа ханаа гү? – гэжэ тэрэ хамараа харан бодолгото болоно. – Үгы даа, түрэшьегүй бултыень тэрэ суглуулха. Али Таргудай бидэ хоёрые эблэрүүлхэ гээ гү? Теэд тиимэ юумэн огто байхагүйл даа, хэрэлдээ наншалдаан үгы, эблэрүүлхэ юумэн үгы...».

Һүүлээрнь Есүүхэй гайхангяар үбгэнөө хараба. Тэсэбэрииень уруу дуруухан энеэбхилгээр дэмжээд, Тодойн хэлэбэ:

– Би тайчуудай аха захатанаар хөөрэлдөөд байгаа нэм. Тэдэ шамай ехэтэ найшаана, теэд хаан боломоор бэшэ дан залуудана гэжэ тоолоно. Тэрээнһээ бэшэ шинии урдаһаа тулаха юумэн гэжэ үгы.

Есүүхэй бодолгото болобо.

– Ашатай болоходоо, – хамсы руугаа ханясагаан, Тодойн яаралгүй дуугарна, – нахалаа табихаш, тиихэдэш хэншье шамай залуу гэхэгүй.

Есүүхэй абгынгаа сэсэниие сэгнэбэ, тиигэбэшье бодод гэхэдээ, маргаад абаа нэн:

– Таргудай хүлээжэ байхагүй ха юм, баһа нэгэ юумэ хэнэ ааб даа.

– Таргудай мүнөө жэжэ жожо юумээр лэ хоролхохо, – шоо үзэнгээр Тодойн хэлэбэ. – Эдэ хоёр үйлэ хэрэгээрээ тэрэшни хаанай шэрдэг тээшэ харгыгаа хаагаа. Шинии адуу хулгайлһан ушарынь хэнһээшье нюужа шадахагүйш. Ошон сасараа, утааниинь удаахан бууяха. Хүн зон хаанаһаа юун бэ гэжэ өөһэдөө ойлгохо, өөрынхидһөө хулгайлдаг, бэе тээшээ татадаг хүнэй хойноһоо ябахагүй. Харин ши юунэйшье болоогүй мэтэ бай. Шамайе айгаа гэжэ хэншье ханахагүй, шинии хүсэ, шинии зориг хуу мэдэхэ. Гомдол муулараа марта, хадагаа таби. Харыг, гэлсэхэ зон, Есүүхэй амгалан тайбан хэрэгээ хэнээр, томоотой бүдүүн, бээе хүсэһэн хайн эрэ болонхойл гэлдэхэ. Ойлгоногши?...

Есүүхэй дали жэгүүр урганхай абгынхиһаа гараа нэн. Хамаг юумэ хуу эли тодо, эгээлэй юрын болонхой.

«Хажуудаа сэсэн мэргэн хүнтэй байхада ямар хайн гээшэб даа, – гэжэ халта ууһанһаа, хайн хөөрэлдөөнһөө зөөлэрһэн Есүүхэй абга ту-

хайгаа бодожо ябаа нэн. – Үглөөгүүр лэ досоом болдог-солдог соохи-дол булангиртай, хамаг юумэн найдабаригүй хэлбэлзэн, хол-борхой, ходорхой бэлэй, харин мүнөө хоёр далинаам дүнгөөд, уулын оройдо гаргажархибандал...».

Тодойной гэрнүүдхээ Есүүхэйн хаял ябаад байтар Ехэ Сэрэнэй газраа Алтан уулзашаба. Тэрэ урда талааа хүндэлэн гаража ябаба, харахада, холооо ябана. Хула моринойнь эмээлхээ дүүрэн ганзага ханжана, бүһыень хормого дүүрэн номон, яһан эбэр номо хүндөөр дарана.

Ямаршьеб гүнзэги бодолдо эзэлэгдэн мэтээр тархья сээжэдээ унагаанхай ябаһан Алтан абаһаар тэрээниие обёорбогүй. Дүтэлхэдөө тэрэ түмэр дуулгатай толгойгоо хүндөөр үргэбэ, тиихэдэнь Есүүхэй Алтанай һогтуу һажанхай нюдэ хараба.

– А, ши гүш, аха...

Уулзаһандаа дурагуйлхэн Есүүхэй дуугарбагүй.

– Һайн һуунагши, аха?

– Бурханай хайраар, – шоо үзэжэ байһанаа үлүү харуулхагүйн түлөө Есүүхэй морёо татаба. – Харин ши хаанаһаа ябаабши?

– Адуунаараа ябажа ерээб, хүнүүд ямар байнаб гэжэ харааб, заримыень һэжэрээд абааб унтаж ябахагүйн түлөө...

– Шиний бэлшээри хойто талада, харин ши урдаһаа ябаналши.

Алтанай нюур халта һэргэгшээд, дахин һуларшаба, тийн тэрэ зүрхэтэйгөөр нюдэ руунь шэртэн дуугарба:

– Талын харгы уужам даа, миний аха. Хойшоо гү, урагшаа ябахаа би хэнхээ һурахабиб? Али хаана ошоһоноо, юу хэһэнээ шамда дуулгажа байха гүб?

Есүүхэй үзэн ядажа тэрээниие хараба.

– Хэндээ хэрэгтэй хүмши, һогтуу зольбо? Гэртээ ошо, унтаж тэлэрэ, тэрэгүйдөө ганса энэ түхэл маягаараа бүхы манай уг унги хүнүүдэй урда гутажа ябанаш.

– Харин ши намда бү заа, Есүүхэй аха, – гэжэ Алтан дуугаа шангадхаба. – Үшөө шамай хаан болгоогүй байна. Хэн болохонь үшөө мэдэгдэнгүй. Таргудай шамай зулгааба гү, ойлгоорой, дээрэһээш үшөө даруужаб...

Гэнтэ галзуу мэдэрэлдэ абтан, эмээлэйнгээ бүүргэ дээгүүр тонгойжо, гүрөөһөн самсынь захаһаа угзаран, моринһоонь хуу татажа хаяба. Алтан хүндөөр моринойнгоо хүл доро унашаба. Есүүхэй шууд буугаад, угза татан бодхообо.

– Таргудай зулгааба гэнэ гүш? – сээжэ руунь шангаар шааба.
Алтанай шарай хүри улаан болошобо, амаараа агаар хорон хии-
ганаба.

– Дээрэһээш даруужан гэнэ гүш? – Есүүхэй үшөө дахин буул-
габа. – Үшөө юумэ, магад, хэлэхэеэ ханаагши?

Тэрэнь урдаа үхэнхэй нюдөөр хараад, толгойгоо һэжэбэ.

– Һанажа аба, дүү хүбүүн, – Есүүхэй хүри улаан хүндэ нударгаа
хүрөөгөө дарагдаһэн Алтанай нюурта асарба. – Хаан болохо гүб, үгы
гү, мэдэнгүйб, харин хэзээдэшые шинии дээрэ аха байхаб.

– Хүлисэ, аха, тэнэг хэлыем, – тэлэршэһэн хоолойгоор Алтан
гүбэрбэ. – Архи толгойем сохёо.

– Хараарай, хари, бү марта, тэрэгүй хаа, намһаа юумэ эдижэ
байхаш, багынхидаал адляар. Энэ гарым һанана гүш?

– Һананаб, аха.

– Хэзээдэшые бү марта.

Есүүхэй яаралгүй мориндоо һуугаад, гэдэргээ эрьежэ хараншые-
гүй, гэр тээшээ ябаба.

«Яахаяа тэрээнтэй носолдобо гээшэби? – гэжэ тэрэ хожомдожо
шаналад, дотороо энеэб гэбэ. – Энээнһээ хойшо хэнтэйшые хараалда-
хагүйб. Абга тайбан яба гэжэ захяа һэн, би зүбшөөһэн аад лэ, зуугаад
алха ябангүй Алтание сохибоб, хэрэгэй түлөөшые хаань. Абга ду-
улаад, дурагүйдэхэ...».

Алтан газарһаа жолоогоо абажа, үзэн ядаһан нюдөөр тэрээнэй
ара нюрга харан, хурса сагаан шүдэнэйнгөө забһараар занан
шэбшэнэ.

Гэрэй саагуур хоргодон хүн зон шэбир-һабир гэлдэнэ.
Ямаршыеб хүбүүнһээ богонихон энеэдэн ходоржо гараад, тэрэ дороо
замхашаба.

Яахаш аргагүй уур сухал соогоо Алтан мориндоо һуугаад, ха-
жуу тээшээ харангүй, саашаа галгюулба.

VIII

Адуун хүрэгтэ байхадаа Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрой дунда юунэй
болоһые гэртэһинһэнь гансал Хасар мэдэнэ. Ахынгаа сухалһаа даль-
дираад, тэрэ ушар тухай ама гарангүй, саашаа юун болохыень
хүлэжэ, тэдэ хоёрые һэмээхэн адаглажа ябана. Дотороо үнихэнэй
боломоор лэ газарта хүнэй хараагүйдэ сохёод абадаг убай эрээгүй

Бэгтэртэ гомдонхой. Үнгэрэгшэ үбэл хүр соогуур гээгдэшэһэн годлиин түлөө шуһа гаратар сохёо һэн, Хасар гомдолоо мартадаггүй. Тиин аханарай наншалдаанай һүүлээр Бэгтэрэй годоорһон ябадал Тэмүүжэнэй юрэ орхихогүй, үһөөгөө заабол абахые мэдэхэ һэн тула, ахатайгаа хамтараад, тэрээнһээ үһөө хиһаагаа нэхэхэ ушар тэсэмгэй хүлэжэ ябана.

Тэмүүжэн адуунда болоһон ушар тухай бодохо бүридөө Бэгтэрэй ямар аюултай дайсан боложо ябахые ойлгоо һэн, тиин сэдхэл ухаандань энэ бодолынь ханаа зобори болон тунанхай.

«Энэл намда урбаха гү бөөнэрэй хэлһээр? – гэжэ тэрэ бодоно. – Мүнөө иигэжэ аашалжа байгаа хаа, ехэ болоходонь юу хүлээлтэйб? Дүүгээ эльбэдэжэ шадахагүй байнаб, хулинсагууд дэмжэхэгүй. Тээдшые бөөнэр хоринхой».

Бэгтэр наншалдаанай һүүлээр түрүүшэр һөөргэ дотороо бүришые бүтүүржэ, эсэгынгээ хэнээлтэ жэхын хүлээбэ, теэд Тэмүүжэн Хасарнуудай энэ ушар хамагһаа нюугаад ябахыень харахадаа сэдхэлээ һэргэбэ. Ахадаа шүдөө харуулһандаа, мүн хэндэшые мэдэгдэнгүй үнгэрһэндөө тэрэ зүрхэ ороод, мүнөө Тэмүүжэниие халта нюугдаһан баһанги нюдөөр баһал харадаг болонхой.

Хараха янзада энэньшые, тэрэньшые үнөөхил зандаа бээе абажа ябадаг, ехэ хүнүүдэй хажууда хуушаараал хэдэн үгэ андалдадаг, теэд дундань хээээдэшые нүхэсэл байхагүй гэжэ хоюулан тон хайн ойлгодог һэн. Даб дээрээ ехэшүүлэй засаг доро нэгэ айлда байгаа хадаа, зохижо һууха баатай гээшэ ааб даа, харин ехэ болоходоо эсэгынгээ угай зөөри хубаалдажа абаад, хоёр тээшээ тараха. Тиихэдээ, хэн мэдэбэ даа, магад, һэлмэшые далайлсаха болохо аалам.

– Аха, Бэгтэрые алае, – гэжэ Хасар хоюулан талашаа үдэшын һамда үхэр туужа ябахадаа тэрээнэй бодол таһалба. – Хайшан гээд гэжэ би ханааб: тала руу хүнһөө холо газар агнуурида мэтээр мэхэлжэ гаргаад, хоёр тээһэнь орохобди.

Бүхэли үдэртөө бэлшэжэ, хүндэршэһэн үхэрнүүд танил замаараа өөрөө аалин алхална, аха дүү хоёр зэргэлээд, дүрөө ниилэн мүн лэ нобшоор галгюулна. Тэмүүжэн дүүгээ дуугай болгохо ханаатай ташуураа абаха гэтэрээ тэрээнээ харахадаа даншые хоһон бэшэ юумэ хэлэжэ байһые ойлгобо.

– Шинии түлөө, аха, би энэ гараараа ямаршые хүнэй зүрхэ һуга татажа хаяхаб, – урдань хара хюмһатай затагар хургануудаа арбайлган, тэрэ харасаа дээшэнь үргэжэ, шангаар тангариг үргэбэ. –

Худалаар хэлээ наамни, Ясал Сагаан Тэнгэри галта номоороо сооро намай харбаг!

Түрий руугаа ташуураа хөөргөн гударжархёод, Тэмүүжэн анха түрүүшээр харахан мэтээр анхаралтайгаар Хасараа хараба. «Юугээ иитэрээ сухалданаиб энээндээ? – гэжэ тэрэ бодобо. – Бэгтэртэ гансаараа хүсэ хүрэхгүй гэжэ зүрхэтэйгөөр бодоһонойнь түлөө гү? Тээд энэмни ургаа ха юм, миниингэ түлөө оролдожо ябана, харин ехэ болоходоо Бэгтэрһээ өөрэгүй хүсэтэй болохо...».

– Даб дээрээ хэрэггүй, – гэжэ Тэмүүжэн богонихоноор хэлэбэ. – Үшөө яаха хээхыень харабди.

Тиин тэрээнэй досоо гансата хүнгэршэбэ, анханайнь этигэл найдал бусажа ерэбэ. Тэрэ үдэрһөө хойшо Хасар тээшэ ондоохоноор харадаг болоо һэн: энэнь лэ харатан дайсанай урдаһаа тэрээнэй тулга болохо. «Энэ мэхэлхгүй, намда урбахагүй, – тэрээнээ хараашалан, Тэмүүжэн бодоно. – Мүнөө иимэ бодол шэрэжэ ябадаг хадаа хэдэн жэл болоод байхада хамаг зониие айлгаха хүн болохо. Энээ-нээ үргэхэ хэрэгтэй, тиихэдэм ямаршые Бэгтэр наалта хэхэгүй».

IX

Тэмүүжэн гэртээ ороһоор лэ нэгэл шухала юумэнэй боложо байһые мэдэрбэ. Галай зүүгээр өөрынгөө һуурида хайхарамжагүйгөөр урагшаа хаража һууһань эхэнь тэрээн тээшэ халта харасаа абаашаад, түргэн хуряаба. Эсэгэнь хойморһоо духа дороһоо хүлээн хараад, толгойгоо хазагад гүүлэн, ойронь һуухыень зааба.

Абья аниргүй байдал удаан үргэлжэлбэ. Эхэнь бээ барин ханаа алдана, байд гээд лэ тэрээниие анхаралтайгаар хараашална.

«Бэгтэртэй болоһон наншалдаан тухай мэдээ, – гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ, тиигээд түбшэн шарай шарайлжа, яагаад харюусахаяа бодомжолбо. – Хэһээгээ хаа, хоюулайемнай... Сонид хуу амиды... Ондоо юумэн үгы».

Хашартай удаанаар саг таталдана. Томо хара алаяһан тооноор ороод, ууртайгаар дүнгинэн, гараха нүхөө бэдэржэ, гэр соогуур иишэ тиишээ ниидэнэ. Даритайн газра үшөө хахаддэр шэнэ сэргын хажууда хараһан залуу азарга ходо бүри инсагаална.

Эсэгэнь яаралгүй хүрэнгөө уужа дууһаад, гуулин аягаа оёо-роорнь өөдэ шэрээ дээрэ шангаар табиба.

– Зай, минии хүбүүн, – тэрээн тээшэ эрьен, нюурыень хараба. – Ши томо болоош. Намга абаха, хүүгэдтэй болохо сагшни ерээ.

Зохолһон сабиргайгаа маажаха гэжэ гараа тэрэ үргэһэн аад, тэрээнээ мартажа, тээлмэрдэшоод, эхэ эсэгэ хоёроо ээлжээлүүлэн хаража һууба.

– Үнэниенъ хэлэхэдэ, намга абамаар сагһаа наһаараа эртэшэг байнаш, – эсэгэнь хүндэ гараа мур дээрэнь табиба. – Тээд оролдохо хэрэгтэй: маанарта аша хэрэгтэй. Олхонууд угтанда, эхынгээ яһатанда, жэл байхаш. Тэдэш шамда хари зон бэшэ. Намае ойлгоно гүш?

– Ойлгоно, – гэжэ Тэмүүжэн дуулаһанаа үшөө хүсэд ойлгоогүйшые хаа, хэлэбэ.

– Энэ үдэшөө нүхэдтэйгөө үнгэргэ, харин үглөөдэр бидэ хоёр аянда мордохобди.

Тэмүүжэн гэрһээ гараба. Үүдэнэй хушалтын саанаһаа эхынь дураа гутаһан тодо бэшэ хоолой дуулдана.

Баруун хаданууд дээгүүр наран тонгойнхой. Оршон тойроноо, гэр бараануудаа анха түрүүшынхиеэ мэтэ тээлмэрдэнгээр хараашална, досоонь аягүй уйдхарай худхаралдажа байхые тэрэ мэдэрбэ.

Отог угтайгаа гэнтэ байтараа хахасаад, хари зондо ошожо байха гээшэ үхибүүн хонгор наһанайнь, үүлэгүй ажабайдалайнь эсэс ерээ гээшэл даа. Мүнөө тэрэ ехэ зоной хатуу шэрүүн ажабайдалда шэлжэн орожо, саашадаа өөрөөл хари зоной урда алхам бүхэнөө шалгаха, үгэ бүхэнөө бодохо, урдаа хараха эсэгийн муршые үгы, түрэл яһатанайнгаа туһашые үгы гансаараал нэрэ хүндээс үргэжэ ябаха саг ерэбэ.

Тэмүүжэн анханшые энээн тухай мэдэхэ һэн, тээд тэрэнь хээзэб даа нэгэ хойто сагта, бүри ехэ боложо, хүсэ шадалтай болоходонь бүтэхэ гэжэ ханагадаг аад, мүнөө тэрэ сагайнь иигэжэ гэнтэ хүрэжэ ерээд байхадань ямар нэгэ манан соо орошоод, харгы замаа мухардашоод байһандал үзэгдэбэ. Үнгэрһэн хамаг наһаниинь гэнтэ эндээ таһаржа, харгын тиишээ хаагдашаба, тиин тэрээндэ гансал эрилтэ үгтэбэ: үлүү юумэ бодонгүй, урдахия мэдэнгүй, гарасаяа шэлэнгүй тэрэ эрыюулгэ руу орохо.

Нүхэдөө тэрэ голой эрьедэ олоо һэн. Үндэр эрьегһээ боложо тэдээнээ хараашыегүй хаа, хоолойгоорнь ябажа, бороогой һүүлээр сэл хүхэрһэн ногоон дээгүүр алхалан, энэ ханаа зоборитой мэдэрэлээ дараха гэжэ оролдоно.

Дүүнэрэйнгээ урда ёһотой хүрьгэн болохо хүбүүндэл до-
рюунаар харагдахаа оролдожо, хүсөөрөө уралаа энезбхилгэ болгон,
тунайша янзаар гуяа альгадан дүтэлбэ. Тээд харамсаараа дуугай бо-
лошоһон хүбүүдэй ойро ошоходоо, газар уруу нюдөө буулгажа, гэнтэ
байһаар хамараа татажа, мэгдэнгээр хэлэбэ:

– Намда һамга абхуулхань.

– Яагаад абхуулхань гэжэ? – гэжэ Тайчуу амаа ангайшаба. –
Хэниие?

– Хананаа мэдэхэмниб? – Тэмүүжэнэй хоолой шэшэрэд гэбэ,
нюдөөрнь нёлбоһон муу ёроор гүйхөө ханаба, тиин тэрэ буруу хара-
шаба. – Олхонуудта ошохобди... үглөөдэр.

– Үглөөдэр? – Сача Бэхи нюдөө бэлтылгэбэ, тиигээд голой
эрьсын гүйхэндэ шууялдажа байһан багашуулда хашхарба. – Һэй, ду-
угайгтыл даа!

– Шамгүй бидэ яаха хүмбиди? – гэжэ Хучарай аманһаа гара-
шаба.

– Таанаргүй би яахабиб? – гэжэ Түмүүжэн түглынһэн хоолойгоо
шахаба.

Абьягүй байдал тогтобо. Нюргаараа зогсожо байһан
Тэмүүжэниие бусадын уруу дуруу харанад. Уһан соогуур анираа ха-
танан багашуул тэдээн тээшэ айнгяар хараашална. Дээгүүрнь ганса
сахали хашхаран гараба.

– Найр хэхэ хэрэгтэй, – гэбэ Хучар. – Хахасалгын найр. Тэрээн-
гүй болохогүй.

– Зүб! – гэжэ орожо ерэнэн зоболонһоо абаралдан гаралдаха
арга боломжо олоһондол, аха дүүнэр гэнтэ шууялдашаба.

– Хуул тиигэдэг ха юм...

– Тэдээнһээ бидэ дутаа һэн гүбди?

– Хүрьгэ орожо байһан хүбүүн нүхэдөө хүндэлхэ ёһотой! – гэжэ
Сача Бэхи шангаар дуугарба. – Ошоод, хони эри!

– Ябае! – гэжэ Тэмүүжэн шиидэмгэй хэлээд, добын ташалан-
гаар таран бэлшэһэн багахан хонин хүрэг тээшэ түрүүлэн
гэшхэлшэбэ. Тэрээнэй хойноһоо ябууд самсаа үмдэн, бэшэниинь
ябажа үгэбэ.

Дүтэлөөд, Тэмүүжэн зогсобо.

– Эндэһээ гурбан һайнуудыень баригты.

– Гурбы? – Үнгүүр маргаба. – Есүүхэй абга һүүлээрнь хэнээжэ
байхайгүй юм бээ?

– Хэхээхэгүй. Мүнөө минии эрхэ.

Боро хараанай урдуур голой эрьедэ Тэмүүжэнэй табяад сасуутан суглараад байба. Тээ байтараа үшөө ахасар хүбүүд ерэбэ. Тэдэ түргэн дундаа хэдэн тогоо табина, гал аһаана, хажуудань хоёр гурбаараа нэгэндэнь аһалдажа, зургаан томо хони гаргана.

Багашуул шугы соогуур түлэз, талаар аргал суглуулжа асарна. Хүрэнһээ асарагдаһан басагад голһоо уһа зөөжэ, дотор аршана, өөхэтэй шуһа шудхана.

Тээ холохонуур шэнэ түүдэгүүд улаабхилжа, залуушуул гар гарраа барилсаад, тугалай эдижэрхихэн ногоо гуталнуудаараа шанга шангаар дэбһэн, ангуушадай болон сэрэгэй эртэ урдын дуунуудай үгэнүүдые хамтадаа хашхаралдана. Харин гэртэнь Өөлын эхын зүбшөөлөөр Тэмүүжэнтэй сасуу басагад хойно хойноһоо тогоо табижа, шэнэ архи нэрэнэ. Ёһо сахин, томошье хүбүүд уригданхай байба.

Тэмүүжэн архи уугаад, һаглагад үшөөһэн доро һамга абһан томо хүбүүдэй дүхэриг соо һууна. Хари угта хүрыгэ орожо байгааша зариманиинь тэрээндэ заабари үгэнэ:

– Түрүүшээр өөрыгөө бү харуула, олон үгэ бү дуугара.

– Хэрэлдээ тоосолдоондо бү оролсо, хаажууһаань хараад, шагнаад яба.

– Харин хэрбээ хэн нэгэнэй баһаа, доромжолоо һаань, хүлээжэ бү байгаарай, үхэлдэн оролсо... – гэжэ жалардай отогой хүрэнһээ мүнөө хабар залуу һамгатай бусажа ерэхэн таба һаһа аха халамгай бүдүүн Хуса заана. – Зүб лэ һаа, аһан шадалаараа сохилдо, үхэн сохилдо.

– Хияад-боржогоной үри һадаһан яагаад бээе абажа ябахаяа мэдэхэ ёһотой, – гэжэ бусадын зүбшөөнэ.

«Танда хэлэхэдэ бэлэн юм ааб даа, – гэжэ Тэмүүжэн тэдэниие шагнаан, уйтай бодомжолно, – танайхи хуу үнгэрөө, харин мүнөө намда хари зонойдо байха хэрэгтэй».

Х

– Тэмүүжэн, бодо!

Тооно үшөө харанхы, гуламтын шулуун дээгүүр гурбан багахан дэн носоно.

Тэмүүжэн хатуу архан дэрэнээ толгойгоо үргэхэдөө сабиргай болон хойто духынгаа үбдэжэ байхые ойлгобо. Досооньше муу. Түүхэй хураар толгойень татажархиан мэтэ, хажуугаарнь бөөлжэһэнийн хүрэнэ. Дахин хэбтэшэхэ дураниинь тэсэшэгүй хүрбэ, тээд энэ удаа эсэгын хоолой байба. Шанга бэшэ шэрүүн хоолойн гэрэй бүдэг-бадагаар тарашоод, захиралта дүүргэхыень хүлээһэндэл замхааагүй мэтэ байба. Тэмүүжэн хүсэлжэ, гараараа һэеы шэрдэг тулаад, бодон һууба.

Эсэгэн шэрээгэй саана һууна, эхэн өөрынгөө талада обоо хүбөө хубсаһантай носолдоно.

Тэмүүжэн хүндэ зубхи дороһоо ойро тойроноо хараашалан, самса, гуталаа бэдэрбэ.

– Наашаа һуу.

Һалганад гэнэн хүлнүүд дээрээ тэрэ гуламтада дүтэлбэ.

– Байтараа абганаршни ерэхэ, – гээд, эсэгэн хүхүүрһээ өөрынгөө хүхэ аяга руу хөөһэтгэн айраг эюулбэ. – Энээниие уужархи, гансата һайн болошохо.

Охитой айраг хоолой хотыень һэрюусүүлбэ, гэдэһэн соонь аятайгаар шатааба.

– Зай, ямар бэ, дээрэ гү? – эсэгэн наада харангяар тэрээнээ энеэбхилэн хараад, зузаан шэрдэг дээгүүр тарайлдан унтаж хэбтгэн багашуул тээшээ эрьебэ. – Бодытгүй! Тарахынгаа урда ахатайгаа һууха хэрэгтэй ха юм!

Гурбатай Тэмүүгын Хачуунай хэды түлхэшые һаа, нойрмо-гоор уйгарлан гэншэхэдэ, эхын хэлэжэ болуулба.

Хасар Хачуун хоёр Тэмүүжэнэй хажууда һууба. Хасар үшөө үсэгэлдэр үдэшэлэн ахынга хүргэ оролгон тухай дуулаһанһаа барагар шарайтай ябаа юм. Эсэгэн тэрээниинь анжараад, мийэд гэбэ:

– Юун бэ, ахатайгаа хахасахаяа һананагүйгши?

Хасар шииганаад, саашаа харашаба.

«Хасарта намгүйгөөр хүндэ байхань даа, – гэжэ Тэмүүжэн Бэгтэр тухай гэнтэ һанандаа оруулан бодобо. – Зай, бараг, яагаадшьеб амидарна бээ, намда холын олхонуудта дээрэ юумэн байхагүй».

Абья аниргүй үрмэ жажалнад, үсэгэлдэрэй хатад гэнэн эзэгэй руу зөөхэй хэжэ худханад.

Газааһаа хүнүүдэй дуугаралсаха дуулдаба.

– Зай, хубсалагты! – эсэгэн гараараа зангаба. – Манайхин ерээ!

Тодойн үбгэн ороод, гэр тойрон хараба.

– Зай, юун бэ, бэлэн болоо гүт? – Өөлэнхөө аяга сэгээ абажа байхадаа яаруулба. – Ябахаар болоо, бү удаарагты.

Онгонуудтань, хулинсагуудай хүлдэнүүдтэ, удаань галай хүлдэ болохо гуламтын эзэдтэ сэргжэмдэжэ, богонихоноор тарнидаад, халта ууһан хойноо эридээрхэлэбэ: – Зай, дүүрээ, гарагты!

Үүр-сүүрэй тэнгэри хахархай үүлэдэй забһараар борлоно. Хойто зүгһөө һэрюу ехэтэй һэбшээн хүйтэхэнөөр үлээнэ.

Сэргын хажууда гоёлой сагаан һеы малгайтай, эд болон гуулин таба, тоборуулгануудтай арһан бүһөө бүһэлһэн Даритай Бүри Бүхэ хоёр зогсожо байба. Арадань хазаарайнгаа ама хангируулан, эмээлтэй моридынь хүлөө һольбуулан зогсоно.

Бага гэрһээ Бэгтэр, Бэлгүтэйнэр гарабад, тэдээнэй хойноһоо улаан боодол хугадаа хабшуулһан гоёнхой Сочигэл залуу басагандал хуга хүрэн гарашаба. Тэмүүжэн һалхинай ордоһондо үбсүү хүзүүгээ гэгтэ хүйтөөр хайруулхадаа залд гээд, дээдэ тобшоо тобшолбо.

– Зай, хүрьгэн, наашаа болол даа, – Бүри Бүхэ тэрээндэ энеэбхилэн хандаба. – Хэлэл даа мандаа, абганартаа, боржогоной зан хари зондо яагаад харуулхабши?

– Угайнгаа нэрэ хүндэ унагаагаа һаам, сахилгаан намай харбаг, – гэжэ Тэмүүжэн бодоншьегүй харюусаба.

– Ү-ү, энэмнай ёһотой эрэ хүнэй үгэ байна, – гэжэ Даритай энеэбэ.

– Тиибэл, Тэмүүжэн, ойлго, тангаригыеш тэнгэри дуулаба гэшэ, – гэжэ Бүри Бүхэ бүдүүн хүрин хургаа ёдогонуулна. – Эбдээл һаа, үүлэн бүхэнһөө галта годли хүлээхэш. Наһаараа гэртээ һуухагүй ха юмши даа, хэзээ нэгэтэ тэнгэри доро гараха болохол ха юмши, ха-ха-ха, – Даритай тээшэ эрьелдэн, нижаганаһан хоолойгоороо энеэбэ.

– Сахилгаан гэр соошье олоно бээ, – нюдөөрөө энеэсэгээн, Даритай буруушаана. – бүгүнүүд отоготой нэгэ хүн иимэ тангаригаа эбдээ гэлсэгшэ, тиихэдэнь сахилгаан түүдэг боложо ерээд, хэбтэридээ унтажа хэбтэхэдэнь дээрэнь буугаа юм хаш. Хахад гэрынь тэ-рээн-тэйгээ галдуулшоо гэдэг...

– Юу хэлэнэ гээшэбши? – Бүри Бүхэ гайхажа, урдаһаань хараба. – Гэрынь галдуулшоо юм гү?

– Эрэ хүнэй талаһаа гансал харлашаһан унинь үлөө юм ха, харин нүгөөдэ талань яагаашьегүй. Намда Гүр таламни хөөрөө һэн, тэрээнэй дүү үдэр тушаалдажа хажуугаарнь гараһан байгаа, тиигээд лэ өөрынгөө нюдөөр шатанхай гэр хараа бшуу.

– Харана гүт, ямар үнэн зүбөөр бурхад хүнэй аша харюулна гээшэб, – гэжэ тэдэ хоёрой хөөрэлдөө дуугай шагнажа байһан Тодойн заабарилан хэлэбэ. – Нүгэлтэй хүнийе хэһэн үйлөөрнь хэхээбэ гээ-шэ, тийхэдээ бузарлагдаһан гэрэйн хуби галдажа хюдаба, харин һамгыень дайраагүй, гэрэйн хахад тэрэ зандань үлээбэ. Юундэб гэхэдэ, тэрэ һамган тэнгэрийн урда сэхэ сэбэр байба гээшэ.

– Тэнгэриһээ хоргодохо газар хаанашье байхагүйл даа, – гэжэ нюдөө бэлтылгэн, Бүри Бүхэ зүбшөөбэ.

Зарасанар эмээллэһэн моридые асарба. Тэмүүжэндэ духадаа сагаан толботой залуу ухаа морин тудаб. «Азаргыемни үдөөндэ табяа, – гэжэ тэрэ шэнэ эмээлдэ һууха зуураа бодоно. – Иимэ үри һадаһадаа хари зондо үгэжэ байха һэн гү».

– Зай, хуу гараба гүт? – Тодойн обооролдоһон түрэл гаралаа хараашалба. – Алтан хаанаб? Үшөө үсэгэлдэр ерээ гэжэ намда хэлээ һэмнэй.

– Үбэлэй баахалдай шэнгээр һогтуу унтаж хэбтэнэ, – гэжэ Даритай энэбхилэн элидхэбэ.

– Хэндээш хэрэггүй амитан, – гэжэ Тодойн уршагад гэбэ. – Үһа булангиртуулхадаал бэрхэ, харин түрэхэн аша хубүүгээ хүрьгэн болгожо хүрьгэхэ гэхэдэ, байхагүй... Зай, бэшэмнай хаанаб?

– Адуундаа.

– Зай, тийгэбэл бэшэ хүлээһэнэй хэрэггүй, наран бултайхань.

– Тай, ябахаар болоо, – Есүүхэй хүнэй гэрэй хажууда обооролдоһон зарасанарта гараараа зангаба. Тэдэнь эхэнэр зониие болон гүлгэлһэн эмэ нохойнуудые харгыһаа зайлуулхаяа урагшаа гүйлдэжэ ошобо.

Тэмүүжэн шэнэ хилгааһан жолоогоо барижа, бүһэн дээрэхи богонихон годигор һэлмээ, һаадаг соохи номоо, нарин, бүдүүн һомоор дүүрэн хүндэ хормогоо заһаба. Түрэл гэрнүүдээ, өөрынгөө айл эрьен тойрон хаража байтараа эхынгээ гунигтай харасатай уулзаһаба. Тэрэнь ехэ гэрэй үүдэндэ унтанхай Тэмүлүүнээ эльгэн дээрээ тэбэрээд зогсоно.

Бага эхэ Сочигэл дүтэлөөд, хитадай улаан шэрээр шэрдэһэн хюмһатай нарин хургадаараа моринойнь мэлигэн уралда хүрэбэ. – Би далитай луутай торгон тэрлиг оёоб. Һамгантайгаа байхадаа үмдөөрэй. – Сочигэл нюдөөрөө энэбхилбэ. – Тэрээндэш һайшаагдаха ёһотой.

Тэмүүжэн баяр хүргэн толгойгоо тонгойлгожо, хубсаһатай су-
маа руугаа боодолыень хээбэ. Нүүлдэнь өөрынгөө эхэ хараад, морёо
хүдэлгэбэ.

Хүрэн соогуур гэшхэдэлээрээ ябабад. Тэмүүжэн үглөөнэй
бүрүүл наарал соогуур зүүн, баруун гараар ходоржо байһан танил
гэрнүүдые хайхарамжагүй харан, эдээниие энэ газарта нүүлшынхиеэ
хаража байнаб гэжэ ямаршьёб нэгэ аяар холын юумэн тухайдал ханаа
түбшэн бодоно. Тэрээнгүйгөөр хүрээниинь намарзаандаа нүүхэ, удаань
үбэлжөөндөө бууха, харин нүгөө жэл отогынь бэлшээри
хэнэгшэлээд, хайшаа зунаха байгаа юм, гансал бурхан мэдэхэ.

Айлай заха үнгэрһөөр, хатаргабад. Тэмүүжэн дүүнэртэйгээ ар-
бан табан алха хойнотоод ябаба. Бэгтэр Хасар хоёр тэрээнэй хоёр та-
лаар хатаргана. Хасарай шарай номо номоо буляалгаһандал гомдол-
той. Бэгтэрэй шарай юунэйш бологүй юумэндэл, юрэл хүрээнһээ
тэрьедэн тугал туужа ябаһандал хубхай хооһон байгаа бэлэй.

«Минии орондо ахалагша болохоб гэжэ баярлана, – гэжэ
Тэмүүжэн тэрээниие хулгай нюдөөрөө харасагаан таамаглана, – али,
тад һөөргэ, намайе үшөө үндэртэ гараба гэжэ гомдожо ябана гү?

– Бэгтэр Хасар хоёр, намгүй эбтэй байгты, – гэжэ Тэмүүжэн
хэлээд, дэмы гэжэ ойлгобо.

Хасар эбсэшгүйгөөр хүмэдхөө буулгаад, саашаа харашаба.
Бэгтэрэй хайхарамжагүй нюдэн тэрэл шэгээрээ урагшаа хаража
ябаба.

– Бидэ эбтэй байхабди, аха! – гэжэ мориной хатараанда һалга-
наһан хоолойгоор Хачуунай араһаа хойто бүүргэнһээ барилсаһан
Тэмүүгэ хашхарба.

– Ши юу шэхэндэмни хашхарааш! – гэжэ тэрээнээ Хачуун ба-
дашаба. – Моринһоош абажа хаяужаб, гансаараа үлэхэш, үнэгэн ша-
май эдихэ.

– Хаса-ар! – гэжэ Тэмүүгэ утаар татан уйлаба. – Намай үнэгэндэ
үлээхэм гэнэ.

Энээрэн Бэлгүтэй хажууһаань тэдээниие энеэбхилэн хаража
ябаба.

– Юу шууялдаабта! – гэжэ Хасар ууртайгаар эрьёбэ. – Үнинэй
ташуур үзээгүйгтэ?

«Эдэ хоёр эбтэй байхагүй, – гэжэ Тэмүүжэн бодоно. – Али
Бэгтэрые хажуу тээшэнь абаашаад, һайса занахам гү?... Үгы даа, –

тэрэл зуураа тэрэ бодолхоо арсаба. – Үнөөрхүү, хара муу мэхэтэй, үшөөшье муу болохоходоо болохо...».

Үндэр добын ташалан дээрэ ехэшүүл морёо татаба. Үбгэн Тодойн эмээл дээрээ эьсэд, харасаараа Тэмүүжэниие олобо.

– Годлёо гарга.

Тэмүүжэн ойлгобо. Эрэшүүл холын аянда гарахадаа түрэл хүрэн руугаа һөөргөө бусахын тула һомо табидаг ёһо заншал мэдэхэ.

Нюдэнэй үзүүртэ нарииханаар угалзадааша Ононой наада бээдэ хүрээниинь миралзана. Эндэһээ, добын үндэрһөө, дүтэ дүтэ жэрыһэн гэрнүүд нааданда табигдаһан хониной шагай мэтээр хараг-дана. Саяанань зайн холоһоо ногооной һоёо мэтэ жааханаар хараг-дааша хуушан үшөөһэн һууна – тэрэл үшөөһэн доро үсэгэлдэр үдэшэлэн залуушуул тэрээнтэй хахасажа сэнгээ һэн.

Тэмүүжэн хүрэнэй дунда гэрнүүдэй боро обоороон соо өөрынгөө гэр олохо гээд, тэрэл зуура болибо: тэрээндэ мүнөө хамаг юумэн хуу барандаа холо, харша байба. Тэрэ түргэн дуута годли номодоо тааруулжа, хүбшэргэйгөө шадалаараа татаба. Ута эшхэ-рээн холо руу хийдэн ошобо. Тэмүүжэн годлиингоо зуралзан ошохые харан үдэшэбэ, һүүлдэнь түрэл нютагаа хаймадан шэртээд, мориёо эридээр эрьюулбэ.

Хотирхой зурлаагаар баруун талые зүүн талатай хубааһан багахан намдуу Амгаланта гол хүрэтэр зогсонгүй гүйлгэлдэбэ. Яараа һэн. Угайнгаа обоо дээрэ үүрэй нара угтаха ёһотой.

Гүйхэн гараса хатараан дундаа гараад, набтар эрьедэ гаража, үндэр ногоон соогуур моридоо оодоруулан табибад. Тодойн ябад гээд лэ зүүн тээшээ эрьсэжэ, зүүн шэлын улайрһан хярануудые хаража ябаба.

Суглуулһан шулуугаар обойтороо бүхэлэглэһэн гуулин жадатай үндэр бэшэхэн хада, боржогоной угайнь обоо хүрэтэр хоёр харбаанай зайн үлөөд байхада тала дайдаар улабар гэрэл сасарба. Тэ-дээнэй хараһаар байтар наранай элшэ түрүүн хадын орой гэрэлтүүлбэ, удаань доошолоод, обоодонь хүрэшэбэ.

– Яагаад гээгдэшэбэ гээшэбиб! – гомдолхоо нюураа уршылган, морёо аалин хатартань оруулжа, Тодойн наранда шаруулһан обоо шэртэнэ. – Үльтиртэрөө үтэлөөд, юугээш хэжэ шадахаа болёо байнаб.

– Та гэмтэй бэшэт, – гэбэ Есүүхэй. – Энэ бил хүбүүдээ орой бод-хоогооб...

– Энэ зүүнэй бурхад лэ саг түргэдүүлхэн байха, – гэжэ Бүри Бүхэ тэдээндээ үнэншүүлхээ ханаба. – Тэдэшни хүнүүдтэ муу юумэ хэнгүй байжа шададаггүй ха юм...

– Ши тэрэ ута хэлээ тата! – ташуураа шүүрэн, тэнгэри өөдэ айнгяар үлэгэд гээд, Тодойн уурлан бадашаба. – Ухаанай үгы хада, абяагүй яба... Үшөө зүүн тэнгэрийн уур манда хэрэгтэй гү.

Обоодоо гэшхэдэлээрээ ерэбэд.

– Хүн бүхэнтнай нэгэ нэгэ шулуу асараг! – гэжэ Тодойн хуушан обоогой шулуу заһангаа, дундаһаань ёдойһон жадын харлашанан эшэ шалгангаа захирба.

Барандаа ташалангаар тарабад. Үбгэнэй уур анхаржа, ехэньше, баганьше дуугай ябаад һэн.

Тэмүүгын толгойһоо томо хүрин шулуу гэдэһэн дээрээ үргэжэ абаад, хүлнүүдээ жаа жааханаар татан, хүсэлһэндөө үүхи-аахи дээшлэжэ ябахыень хараад, эзэлүүдгүй энэсбхилбэ.

– Минии шулуун эгээ томо! – гэжэ тэрэ аханарайнгаа шулуу хасараа хинан хашхарба.

Бүри Бүхэ тэмээшлэжэ байгаад, нюдөө дэмырһэндэл юлылгэн, хасараа энээдэтэйгээр пулсылган, гал үлэбэ. Тодойн үбгэн эмээлһээ дүүрэтэр юумэ хээтэй хүндэхэн тулам буулгаба.

Дээрэһээн тонгойжо, хүндэ үйһэн түйсэ гаргаад, Есүүхэйдэ барюулба.

– Нээ.

Модон хабхаг хүжүүнээр нээгдэжэ, ойро тойрон хорзын хатуу хангал гуташаба. Арзатай түйсэ Бүри Бүхэ бариба. Даритайда, багань хадань, хүн хүртэбэ.

Гал тойрод зогсобод. Тодойн галдаа аягаһаа арза үргэбэ, дээгүүрнь хүхэ дүлэн сэсэрбэ.

– Арба шэмэһэн арзаар, хори шэмэһэн хорзоор, нүгэлгүй сэбэр тогоонһоо Хабуулай үри хадаһад... Үргыш! – Тодойн нобшорһон Бүри Бүхые ууртайгаар хараба.

Тэрэнь түйсэһөө эюулхэдээ тэбдэжэ, газарта адхан, хахад аяга арза галда хүртөөбэ, гал ууртайгаар тас-няс гэн, дээшээ дэбхэршэбэ. Тодойн галзуу ууртайгаар тэрээниие хараба. Даритай болгоомжотойгоор һү үргэнэ. Тэмүүжэн дүүнэртэйгээ галаа тоһоор, мяханай хэршэмэлээр, ээзгэй, аарсаар хүндэлжэ байгаа һэн.

Тодойн тэнгэри бурхадые хүндыем тогтоогыт гэжэ гуйба, азатай харгы, найн эсэс эрибэ. Гээгдэжэ ерэнэнэйнгээ түлөө үни удаан доро унангыар хүлисэл гуйба.

Үргэлөө дүүргэжэ, найрлахаа һуубад.

Найрһаа хойшо һуларшаһан Бүри Бүхэ түргэн халашаба. Отог угайнгаа үйлэ хэрэгүүд тухай дуугаржа байтараа адуун хулгай тухай гэнтэ ханажархиба.

– Би юушые ойлгоогүй байналби, – гэнтэ залд гэжэ, дураа гутангыар уруу дуруу болошоһон Даритайе хараба. – Үсэгэлдэр үдэшэлэн мэдээ ороходом, Мэнлигэй адуу хулуугаа, харин шамай хулуушадые табяа гэжэ дуулаалби. Зон зүб шашана гү?

– Би тэдээниие хүсөөгүйб, – шашха улайжа, тэрэнь гүбэд гэбэ. – Харанхы байгаа.

Тэрээниие Тэмүүжэн гайхан хараба. Даритай абгаяа уг дотороо муу эрэ гэжэ үнинэй мэдэхэшые хаа, ноён хүнэй иимэ доро унама сэхээр, жаа үхибүүдэй гү, али хара зоной адагай адаг муу зангаар худалаар хэлэхые анха түрүүшээр өзэбэ. Тэрэ эсэгэ тээшээ хараба, тээд тэрэнь яһаа ябтайһандаа саашаа харашанхай, хайхарамжагүй нюдөөр алад холые шэртэжэ һуугаа һэн.

– Би үгы байгааб! – гэжэ Бүри Бүхэ нюдаргаа үргэн хашхарна. – Энэ минии гарһаа хайшааш ошохогүй һэн... Харин хэзээ анза нэхэхэ ошохобибди? – гэжэ ээдэлдэжэ эхилһэн хэлээр Есүүхэйһээ асууба. – Эдэш тайчууд байгаа бээ? Намай абаарай, аха, биш энэ тэрэ шууян соогуур хоёр-гурбан хүзүү булга мушхуужаб, хияадуудһаа хулуухаяа мэдэг.

– Бэгтэр, Хасар, – Тодойн үбгэн тэсэнгүй, баганууд тээшэ эрьсэбэ. – Абаашаад, унтуулагты абгаяа.

Бүри Бүхэ гурбадахьяа хүндөөр даб гэхэдээ хүл дээрээ бодожо, аша хүбүүдтээ хүтэлүүлэн, доошоо тэмтэрбэ. Үдхэн ногоон руу ороһоор нюрган дээрээ хүл гараа арбайлган тангайба.

– Мориднай хатаа, – Есүүхэй хүбүүд тээшээ эрьсэбэ. – Эмээлээ абаад, бэлшэхыень табигты.

Тэдээнэй саашалһан хойно тэрэ Даритайһаа асууба:

– Үсэгэлдэр Алтан хаанаһаа ерээ һэм, мэдэнэгүйгши?

– Таргудайһаа гээбы, – тэрэнь тунгаасагүйгөөр гараараа самнаба. – Һүүлэй үедэ гансал тэрээндэ ябуулгатай хаш.

– Хаанаһаа энээниие мэдэнэш? – тэрээниие маргангыар харан, Тодойн асууба.

– Миний намган тэрээнэй алхам бүхэнийе шалгагшал, – гэжэ тэрэ гэнэнхэнээр энеэбхилэн дуугарба. – Тэдээнэйхидээ ерээд лэ, нэгэл юумээ хөөрэгшэл: Алтан Таргудайда ошобо, Алтан Таргудайһаа ерэбэ, дахин ошобо, хөөргөө ерэбэ, ногтуу ерэбэ... Миний ташуур лэ харахадаа амаа хаагша. Яагааб?

Тодойн тэрээнһээ буруу хараад, Есүүхэйе хүлээнгээр харана.

– Үсэгэлдэр тэрээнтэй уулзашоо нэм, – мөрөө хабшагад гүүлэн, Есүүхэй энеэбхилбэ. – Хаанаһаа ябанабши гэхэдэмни, адуунһааб гэнэ, харин өөрөө урда зүгһөө ябана. Энээн тухайнь хэлэхэдэм, мэгдэд гээд, хултаганаад, һүүлээрнь шиний хэрэг бэшэ гээ. Хэрэлдээбди тэрээнтэй. Тиыхэдээ хэлэнэ, Таргудай шамай зулгаагаа, харин даран дарахадаашье болохо. Занажа хэлээ. Тараһан хойноо ганса дуулаһаараа хулгай тухай мэдэнэ бэшэ, ногтуугааршье шашана бэшэ гэжэ ханаа нэм. Харин үнэн дээрээ Алтанһаа ябаа хаа...

– Тэрээнһээл ябаа, – Даритай дахин хайша хэрэг самнаба. – Миний намган...

– Шиний намган шамда орходоо гурбан толгой ухаатай! – гэжэ тэрээнэе Тодойн таһа дүүрээд, Есүүхэй тээшэ дахин хараба. – Тиигээ хадаа Алтан Таргудайн тала бариба гээшэ.

– Тэрэндэ адли байна.

Даритай амаа ангайлгаад, ойлгосогүй харасаар нэгыень, нүгөөдыень хаража һууба.

– Зай, би тэрэ зольбо гүлгэнтэй хөөрэлдэхэб, – гэжэ дураа гутангыар Тодойн дуугарба. – Ташуурни ямар бэлэй гэжэ мүнөөдэртэнь хануулхаб... Харин урданышье хияадууд хэрэлдэдэг байгаал даа, – тэрэ гайхалаа баран мөрөө хабшаба, – тээд хуул хамтадаа байгша бэлэй, хэншье ондоо тээшээ гүйхэгүй, мүнөө нэгэ муу хонин хүрэг соо бии болобо гээшэ...

Аалин намдуу байдал удаан үргэлжэлбэ.

– Зай, – гэнтэ нэгээ орон, бодолгото болоһоноо нэгсэрэн хаяжа, түрүүлэн Есүүхэй дуугарба. – Юу мүнөө энээнэй түлөө зобонобиди. Шиидэһээрээ юумээ хэе. Алтан энэ хэрэгни ямар юумэндэ асарха байнаб гэжэ өөрөө ойлгохо бээ. Тиигэнхаар хахасалгын духаряа барижархия!

– Тиигеэ, аха! – гэжэ түйсэ абан, Даритай баярлан дэмжэбэ.

Хахаддэрэй хойно хахасаа нэн. Хүхэ мангар бодоһон Бүри Бүхэ дүрөөгэй духарайһаа баһа халажа, Тэмүүжэндэ шууяатайгаар захяа үгэнэ:

– Аша хүбүүмни, хари зондо бү дарагда! Мандаа найда, хэнһээшье бү ай! Һүүлдэнь бидэ ерээд, бултандань боржогон ямар арьяатан гээшэб гэжэ харуулхабди.

Түргэн таража хахасаад, түрүүшын хараан болотор тэдэ бэе бээе эрьежэ харангүй ябаа бэлэй.

XI

Тэдэ зүүн урагшаа, Хэрлэнэй дунда урасхал барин, ашаанай хоёр мори хүтэлэнхэй ябаа һэн. Есүүхэй замдань дайралдаһан боржогоной айлнууд болон хүрээнүүдые тойрон гаража, зайдуу хооһон газар шэлэн ябаба. Хүбүүндээ һамга абхуулхаа ябанаб гэнэн тунхаг мүнөө тарааха дураанинь үгы, тээдшые заабол табигдаха асуудалда худалааршые хэлэжэ ябахаяа һанаагүй һэн.

Ямар нэгэн ехэ хэрэг хэжэ байгаа һаа, тэнгэрийн бурхадай дура гутаажа боломоор үйлэ үйлэдэжэ болохогүй гэжэ тэрэ үнинэй мэдэдэг болонхой. Хулуубал, нэгэ нүгэл, худалаар хэлэбэл, арбан нүгэл гэжэ арад дэмы хэлсэдэггүй бшуу. Бурхад хүнүүдтэ ехэ эрилтэтэй, үрбыһэн лэ юумэндэнь халдаха, тиимэһээ тэдээнһээ һайн һайхан хандалга, аза талаан хүлэжэ ябахадаа дурыень гутаажа болохогүй. Тиимэһээ тэрэ үшөө гэртээ ябаха харгыгаа шэлэжэ байхадаа дүтын айлнуудаар орохогүй гэжэ шиидээ һэн. Нэгэтэл Эг голой саана үдэшэ багаар һаамай гүүтэй нэгэ багахан айлда орожо сэгээ уугаад, хоньт гэжэ уриһаар байтарнь саашалаа һэн.

Бархын саана хонолгодо тогтобод. Харанхы боложо байхада гол гараад, гарасаһаа саашалжа, нэгэ багахан булагай хажууда байрлаа һэн. Зүүн тэнгэри хүхэрбэ гү гэхэдэ тэдэ эмээлдээ ябажа, үдэр Хүрхэ гаталаад, наранай шэнгэжэ байхада хахад болотороо хаташаһан багахан Хүйтэн голдо буубад.

Эндэ набтар тэгшэ газар байба, ой тайгаар хушагдаһан нюдэндэ дадал хада дабаанууд холо хойнонь үлэнхэй. Тэмүүжэн уһа удхангаа оршон тойроноо һонирхон хараашална.

– Эндэһээ доошоо Ононоор шинии дүрбэтэйдэ зуһаа һэмди, – галай хажуудаа арһан хүхүүрһээ сэгээ эюулжэ байхадаа Есүүхэй дуугарна. – Һанана гүш, жаахан номоороо харбажа ябаад, шоноһоо морёороо тэрьедэжэ ошоо һэмнэйш.

– Эндэ юм һэн гү? – гэжэ Тэмүүжэн гайхаба.

– Тээ тэрэ хоёр адлихан добонуудай саанахана, – Есүүхэй ара тээшээ эрьежэ, эрид ташалангуудтай холын добонууды харуулба. – Тэдээнһээ эдыл шэнээн зай болохо.

Тэмүүжэн нэгэтэ гансаараа талаар ябатараа хойшоо эрьснгээ гэнтэ хоёр томо боро шонын хойноһоонь гүйлдэжэ ябахые харажар-хиханаа хайн ханана. Арьяатад зэртэгэр шара нюдөөрөө хомхойгоор харан, шэнэ мяхандад адли улаан амаа ангайлгаад, тэрээниие хүсэжэ ябаба. Томо сагаан хоёоһоо хөөһэн шүлһөө хайруулан, хүрөөн бүхэндөө дүтэлжэ ябаба. Ухаатай хүгшэн моринийн халта хуухираад, эзэнээ эмээлһээ унагаахаяа дүмэжэ, аалиханаар эхилээд, хурдала хурдалһаар оодоржо, хоёр гурбан гэрһээ бүридэһэн жаахан айл шэглэн гүйшөө хэн. Тэмүүжэн тиихэдэ хамаг номоо харбаа бэлэй. Зариманийн хайн годлинууд хэн, тэдээнэйн хурса эшхэрээн шоно айлгаад, зуг татуулжа, нилээн хаатуулаа.

Айлай адуушад абараа бэлэй. Тэдэ холоһоо хараад, моридтоо эмээлгүй мордожо, урдаһаань харайлгаа. Тэмүүжэн хаадаг руугаа удаадахия гараа абаашаад, хоохон байхадань, зүрхөө түшгэнүүлэн, хойшоо эрьехэдээ шоно хараагүй. Холын жалгын эрьедэ нэгэ боро сэхэ һүүл агшан зуура харагдаад абаһан шэнги байгаа хэн.

Тэрэ гэхэнһээ хойшо томо боро нохойһоо, илангаяа хоёо шүдэнүүдэйн тэгшэ жагсаал харахадаа айдаг болошоо хэн.

Һүүлэй үедэ энэ ушарынь мартагдан татаад ябаа юм хэн, ханагдаашье наа, анханайхидал адляар тиимэ хурса мэдэрэл асардагүй бэлэй. Харин мүнөө тэрэ газарай ойро байн гэхэдээ тэрэл хүйтэн хо-гоосон сэдхэл, шонын тэрэл ирзайлган хуушанайхидал үзэгдэхэдэл болобо. Аймшаг соогоо хоохон хаадагаа һуулижа байтараа сэрбэгэд гэхэн боро һүүл харадаа хүсөө баратараа досоо-гоо хүнгэрһэн газараа хараха дуранинь яаха аргагүй гэнтэ хүрбэ.

– Эсэгэ, – гэбэ Тэмүүжэн, аягаа орхин, тиишээ хараашалан, сэдхэлээ даран. – Магад, тиишээ годироод, хуушан газарнуудаа хараад гарахамнай гү?

– Үгы, – Есүүхэйн шарай гансата хүйтэрөөд, хүмэдхөө буулган, дураа гутангыар толгойгоо хүдэлгэбэ. – Олзодо ошожо ябаһан хүн хажуу тээшээ хараха ёһогүй.

Харанхы болохоһоор эмээлээ дэрлэн, унтахаа хэбтэбэд. Тэмүүжэнэй нойр хүрөөгүй хэн. Одо мүшэдые шэртэн, шэрүүн хилгана гараараа эмиржэ, тэрэ мартагдан татаһан бага наһанайнгаа зунай, үбэлэй байдал ханаандаа оруулна.

ХII

Үдэшээшэд наранай орохоооо холо урид хүреэндээ бусажа ерээ. Замдаа Бүри Бүхэ хатаршадаа дэншүүлээд, хоёр удаа бусадаа байлгажа, шара ногооноор бөөлжөөд, харганаан дээгүүр хаюулхан тэрлигэй һүүдэртэ удаан хэбтэбэ. Бусадын тэрээнэйнгээ хүсэ шадал оротор тээ дүтэхэнэ тэсэмгэй хүлээжэ һуугаа бэлэй.

Хүреэнэйнгээ урдахана һүүл дараад ябахан Хасар Бэгтэр хоёр эмээл дээрээ наншалдашабад. Уур сухал урьялдан, сахилгаандал буршаганалдан, шүдэ амаа ирзайлдан, нохой мэтээр эрхирэлдэн. Бээр томо Бэгтэр Хасарай самсаһаа татажа дүтэлүүлээд, хоёр дахин толгой руунь нюдаргаараа буулгажа үрдибэ, нүгөөдөнх мултараад, ташуурайнгаа хүндэхэн эшээр мүн лэ хоёр удаа урдаһаань сохибо. Томошуулай үгы һаа, наншалдаан хүжэрхэ һэн. Бүри Бүхэ шууяан тээшэ эрьежэ хараад, Бэгтэрэй араһаа шууд орожо, зүүн гараараа захаһаань эшэгэн шэнгээр эмээлһэнь үргөөд, газарта табижархиба.

– Ахынгаа һаял ябажа байхада таанар хазалсажа байхагта? – гэжэ хүсэлһэндөө шииганаад, харюу хүлээнгүй, морёо гэдэргэнь эрьюулбэ.

– Үхибүүд нохой мэтэ, – гэжэ Даритай энеэбэ, – наншалдангүй байжа шадахагүй.

Хүреэн руу ороһоор лэ Тодойн өөрынгөө айл руу, зүүн заха тээшээ годирбо. Һэжэгтэйгээр Даритай Бүри Бүхэ хоёрые хараашалаад, хahasалгандаа хэлэбэ:

– Таанар архи бэшэ бү уугты, хүрөө болоо.

– Үгы-үгы, абга, – нүдөө бэлтылгэн, үбсүүгээ хабшан, Бүри Бүхэ найдуулна. – Бидэ садаабди, удаанаар садаабди.

– Харин таанар бү наншалдагты, – ябангаа Тодойн үбгэн дураа гутанги харасаар Бэгтэрые шэрбэбэ. – Эсэгэтнай мэдэбэл, һайшаахагүй.

Уруу дуруу Бэгтэр Хасар хоёр үбгэнэй хойноһоо дохин үлэбэд.

Аша хүбүүдээ гэртэнь ябуулаад, Даритай Бүри Бүхэ хоёр гурбан һайн гэрнүүдһээ бүридэһэн айлда оробод.

– Эндэ маанарые хэншые олохогүй, – гэжэ сэргэдэнь дүтэлхэдөө Даритай этигүүлхээ оролдоно. – Абгашье, манай үбэштэй һамгадшые, газар дорохи шүдхэрнүүдшые. Үсөөн ушарта энээ руу орогшоб, хэн маанарые эндэ байнаб гэжэ һанаха юм, тиймэ бээз?

– Тархьяа заһаха юумэн олдохо гү? – барагар Бүри Бүхэ асууна. – Тархим хахархаа байна.

Тэдээнэй хоолой дуулаад, хүнгэхэн хайн эльгэн арһан хубсаһа-тай залуу гэрэй эзэн, Даритайн нүхэр, гэрһээ гараба. Айлшадые хара-хадаа һанаа зоборитойгоор малгайгаа заһаад, морицыень абажа, гэртээ уриба. Нидхынгээ хүдэлсөөр гэртэхинээ ябуулаад, шэнэ һэеы шэрдэг галай баруугаар өөрөө дэлгэбэ.

– Зай гэш, эндэ нэгэ бага һуухамнай, – һуутараа Даритай дуу-гарна. – Шамда ууха юумэн олдохо юм аабза?

– Тогоо табижа болоно, – гэжэ гэрэй эзэн тэрээн тээшэ хэзээдэ бэлэн байһанаа мэдүүлэн харана.

Бүри Бүхэ һэеы даража, хүндөөр һанаа алдаба:

– Һүүлдэнь тогоо табина бээш, харин мүнөө хүршэнэрһөө хуушан архи оло, гансал шамдуухан.

– Хуушан намдашые байнал.

– Хыш түргэн бии юм һаань.

Хилбархан сагай үнгэрөөд байхада тэдэ набтархан хуһан шэрээ дээрэ тэбшээр дүүрэн хониной мяха уурал-һаарал табюулаад, үйһэн хабтагай дүүрэн улаа махай түүхэй эльгэ, бөөри хэршүүлээд, ехэл һанаа амар, түни түбшэн болонхой һуубад. Тэдээниие хүндэлжэ байһан гэрэй эзэн байд гээд лэ газаашаа гаража, удаанаар үгы болоно.

– Есүүхэй аха буруул юумэ хэнэ даа, – садхаланаар хэхэрэн, аль-гаараа амаа аршангаа өөхөөр хасараа зууража, Бүри Бүхэ толгойгоо һэжэрнэ. – Үгы, мүнөө ямар түрэ наран байха юм? Мүнөө тайчуудые дараха хэрэгтэй байгаа бшуу.

– Би өөрөөшые тиигэжэ һананаб, – гэжэ Даритай дуратайгаар хөөрэлдөө барилсана. – Тээд тэрээндэ ойлгуулха юм аалши? Ахал ха-даа аха, хэлэһэн юумыень хээд лэ ябана ха юмбиб. Тээд тэрэ ходол шамарлаха, нэгэш һанаагаа дүүрэхэгүй, энэнь иимэ, тэрэнь тиимэ... Хуха нуга хэлэхэ, юрэдөө, хашартай болошоо.

– Би дураараа һаа, хамаг тайчуудые Сэгээнһээ үлдэжэ хаяха һэм...

– Тиимэ, тон зүб хэлэнэш...

– Хэрлэн руу зөөг лэ. Тэндээл хулгай хэжэ ябаг.

– Ехэл зүб хэлэнэш, Бүри аха.

– Харин бидэ морицыень андалдажа абаха һэмди.

– Тон зүб үгэнүүд!

– Үшөө уужархихамнай гү...

– Тийгэе...

Аягануудтаа дүүрэтэр хэжэ, үргэбэд. Энэ үедэ үүдэнэй хушалтын саана хүнүүдэй абьяан дуулдаба. Юушьеб асуужа байһан эхэнэрэй хоолойгоор Даритай хамгаяа танияд, гэнтэ хахаад, ханяашаба. Бүри Бүхэ ара нюрга руунь нюдаргаараа буулгаад, асууба:

– Юу ханяагааш, үбдөөгши?

Шангаар сохиһондонь Даритайн ханяадан улам ехэдэжэ, нюдэнһөөнь уһан сэсэрбэ. Тэрэ зуура Шаазгайн маряатай нюур үүдээр бултайба.

– Ши юугээ наашаа ерээбши? – дураа гутаһан Даритайн хоо-лой таһалдажа, гэнтэ һөөлдэшэбэ. – Юун шамда хэрэгтэйб? Үнинэй ташуур хараагүйгши?

– Байл даа, бү хараа, би иигэжэ хэлэхээ ерээб... – Шаазгай ороод, халхабша заһажа, амияа даруулба. – Арай гэжэ олоолби, бүхы хүрэнээр гүйгөөб...

– Зай, хэлэ, хэлэ түргөөр юунэй хэрэгтэйе! – үшөө ехээр уурлажа, Даритай тэрэнииё таһа дүүрэбэ. – Юун үшөө болооб?

– Намда юунш хэрэггүй, – гэжэ Шаазгай доржогонобо. – Харин Тодойн абгада хэрэгтэй...

– Үшөө юуниинь тэрэндэ манһаа хэрэгтэй болооб? – ойлгоогүй Даритай Бүри Бүхэ тээшэ эрьебэ.

– Алтан тэрэндэ хэрэгтэй.

– Тэнэг хамган! Харин бидэ юуштэ хүнбибди?! – Даритай эсэслэн сухалдашаба. – Алтанда ошоод лэ хэлыш, юу наашаа набшы-гаабши?

– Үгы, ши юуш ойлгоогүйш, – Шаазгай тэсэбэритэйгээр ойлгуулжа эхилбэ. – Манайда Тодойн абгын хүнүүд ерээд: «Алтан ноён танайда гү?», – гэжэ һураа. Үгы, гэнэб, юун бэ? Ушарынь хадаа Тодойн абга гэртээ ерэнээр Алтанай хойноһоо эльгэмэл ябуулһан байгаа, тээд тэрэнь гэртээ үгы, һая мориндоо һуугаад ябашоо гээ, хэндэшье юушье хэлээгүй. Хамаг хүрэнээр гүйлгэлдөө, орожо боломоор газартань орожо һурагшалаа, тээд тэрэнь байхагүй. Баһал Таргудайда ошоо гэжэ би һананаб. Тодойн абга хамаг хүрэнээ урбуулагты гээ, тийгээд мүнөө таанарые дуудажа байна.

– Маанарые?

– Таанарые.

– Юугээ тиигээд гансата хэлээгүйбши, тархья хатаһан тэнэг! – гэжэ Даритай хашхарба, тиигээд гараараа зангаба. – Бидэниие олоогүйб гэжэ ошоод хэлэ.

– Ошобол дээрэ, дуудаа хадань, – Шаазгай сухарибагүй. – Юун гэхэ хүмбиб, Алтан шэнгээр үгы болошоо гэжэ гү? Теэд тэрэш таниие бэдэрүүлхэ, олохо, һүүлдэнь тандал аягүй байхал.

Даритай нюураа зарсаажа, һамганайнгаа үгэ бодомжолбо.

– Зай, – гэжэ тэрэ һүүлэй һүүлдэ гэмэргэнээр хэлээд, тэдэниие аниргүй хаража байһан Бүри Бүхые шэртэбэ. – Энэ үбэштэй үнээн, таахада, болохотой юумэ хэлэнэ ха. Ошоһон дээрэ, тэрэгүйдэ шууяа хүүеэн болохо.

– Ошое, – гэжэ нүгөөдэнь зүбшөөбэ, теэд тэрэ зуура эрилтэ табиба. – Юуш уугаагүйбди гэхэбди. Харин ши уугаабди гэбэш, хари, гэмээ мэдэржэ байбаш...

– Һэ, хэзээ би аха дүүнэрээ муу юумэндэ оруулаа һэмбиб?

– Ши ходол мэдэржэ байгша гүбши нэгэ жаал бажуухадань. Мартаа гэжэ һанаа гүш?

– Хэзээнэйнгээ хоро бааһа һанааш! – Даритай дураа гутангяр һөөргэдэнэ. – Наһаараа, үхэн үхэтэрөө хуушанай юумэ һанажа ябаха юм гүш?

– Үгы, тиихэгүйб...

– Тиигэбэл ябае.

– Ябае.

* * *

Үбгэн Тодойн ууртай, тэрээнээ арай гэхэдэжэ барижа байна гэжэ хараһаар мэдээтэй. Хоймортоо һуугаад, тэдэ хоёр тээшэ сухалтайгаар хёлогод гэжэ, эридээр асууба:

– Хаагуур иимэ удаан зольборообта?

– Минии нэгэ нүхэртэ орообди, – Даритай гэм зэмэгүйгээр нюдөө сабшана. – Хэрэгтэй юумэн тухай хөөрэлдөөбди.

– Баһа уугаа гүт? – Тодойн һэжэглэнгээр Бүри Бүхые хараба.

– Үгы, Тодойн абга, уугаагүйлди! – даншые шанга, һөөлдэнхэй хоолойнь толгойгоорнь заажа байгаа һэн. – Хүрөөн ерэнээр нэгэшые балга баряагүйлди!

Даритай харасаа буулган, аниргүй байба. Тодойн тэдэниие ажаглан, толгойгоо һэжэрнэ.

– Яатараашье шэргэшөө гээшэбта даа Хабуул хаанай ашанар! – тэрэ баһа угаа дурагүйдэнги харасаар Бүри Бүхые шэртэбэ. – Харин энэ яар яндан дагадха урдаһаам сэб сэхээр худалаар хэлэдэг болоо, – тэрэ гарнуудаа үргэжэ, тооно өөдэ улыгөөд, тэнгэридэ хандаба. – Худайта Монхор, ахамни, хүбүүншни намда юун гэнэб гэжэ дуулана гүш? Шухан түрэл абгадаа шал худалаар хэлэ гэжэ нургаа һэн гүш? Тэрээндэшни ухаа заахын түлөө би шинии орондо эндэ ябана бэшэ хүн гүб? Тиигэбэл хэлыень таһа татажа абаад, хара нохойдо хаяжа үгэхьем зүбшөөгүш!... Бөөнэрһөө харюу абахаб даа, – ууртай нюдөө уруу дуруу болошоһон Бүри Бүхэ тээшэ шэглүүлээд, Тодойн хэлэбэ. – Хэрбээ эсэгыншни зүбшөөлөө үгөө һаань, хэлэгүй болохош, энэ минии үгэ! – тэрэ ташуураа хиидэ далагануулба. – Үшөө дахин намда худалаар хэлээд үзээрэй!

Аниргүй байдал тогтобо. Тодойн бараагүй аяга сэгээ абаад, хэды балгаба.

– Зай, – тэрэ халта уушхаран, ташуураа хажуудаа табиба. – Нуугты, ондоо юумэн тухай хөөрэлдэхэбди.

Даритай айнгяар абгынгаа баруун хүлэй хажуудахи ташуур харасагаан, нүгөөдөө урдаа оруулаад, холохоно нууба.

– Алтан дүүтнай хаанаб, мэдэнэ гүт? – горитой саг баряад, Тодойн номгорһон хоолойгоор асууба.

Гомдолһоо дураа гутаһан Бүри Бүхэ дуу гарабагүй.

Тодойн Даритайе хараба.

– Магад, баһа Таргудайда ошоо аа бы? – һамганайнгаа үгэ һанан, Даритай һэргэбэ. – Хүрээндэ үгы хадаа, минии һанахаар... Бидэнтэй тэрэш һүүлэй үедэ уунагүй...

– Ши зүб бодонош, – гэбэ Тодойн. – Хахаддэр Сочигэлдэ ороод гараа гэжэ намда дуулгана. Нэгэ юумэ һурагшалаа, харин манай ерэһын урдахана үгы болошоо...

Тэрэ аша хүбүүдэйнгээ нюур ажаглан хараба.

– Таанар үхибүүд бэшэ болонхойт, һайн мууень өөһэдөө ойлгохоор сагтнай ерээ. Энэ дүүтнай, хараха янзада, Таргудайтай һайса нүхэсөө юм байна. Энэ нүхэсэл мүнөө сагта ехэл тааруугүй. Тэрэ хаанай шэрээдэ манай Есүүхэйн урдаһаа дугташажа байна. Харин һая моридыннай хулууба... Хэрбээ таанар дан хоһон тархитай бэшэ юм һаа, намда хэлыт, арад зон өөрынхидһөө хулуудаг хүниие хаан болгожо һунгаха гү? Хэрбээ нэгэ жаа бододог һаа, Таргадай

хэзээдэшье хаан болохогүй, Алтан тэрэнтэй дэмы нүхэсэнэ гэжэ хэлэхэлта. Ойлгоногта таанар, үгы гү?

– Ойлгонобди, – гэжэ Даритай Бүри Бүхые харан, гайхангяр татаба.

– Би хэзээдэшье Есүүхэйн түлөө байдагби, – гэжэ тэрэнэ бүглүүгээр дуугарба.

– Тиигээл наа, таанар дүүгээ захадаха ёhotoйт! – гэжэ Тодойн хатуугаар хэлэбэ. – Энэ гэхээр хойноhoонь мордогты. Хэниешье бү абагты, хэндэшье энээн тухай бү хэлэгты. Үшөө хүнүүд, хари, мэдэжэ байгшаб. Ойлгоогта?

– Ойлгоо.

– Хүсэгты, харин үгыетнай дуулаагүй наань, ши, Бүри Бүхэ, мүр дээрээ үргэлөөд, наашань асара.

– Би тэрээнийш моритойнь үргөөд, танай урда табихалби, – Бүри Бүхэ үнэн сэхээр, шиидэмгэйгээр тэрээниие хараба. – Би энэ Алтаниие иимэ муу хүн хадань...

– Мэдэнэб, – Тодойн гараараа занган, тэрээниие болюулба. – Тиимэхээл та хоёрые дуудааб. Ябагты, сагнай бага.

Даритай Бүри Бүхэ хоёр бодобод.

– Хүнэй хажууда, хари, шашажа байбат, – үүдэн хүрэтэрөө хүргэтэрөө Тодойн хануулан хэлэбэ.

Тэндэхээ гараһаар тэдэ хэлсэнгүй, баруун тээшээ табилуулбад. Мори урилдаанда гүйлгэлдэһэн юумэндэл, хүрэн соогуур хүнэй анхарал татуулан, табжархай табюулаад, Даритайн газраа ерэжэ буубад. Гэрһээ Шаазгай гараба.

– Томо түйсэтэй архи наашань үгэ, – тэрээн тээшэ хараншьегүй, уламаа татангаа Даритай захирба. – Түргэн хүдэлэ, манда хүлээхэ саг үгы, Алтаниие хүсэхөө ябахамнай.

Шаазгай гэрэй хара үүдэн руу ороод, байд гэтэрээ хүндэхэн су-маа асарба. Даритай абаад, эмээлдээ ганзагалангаа захина:

– Хараарайш, хэн нэгэндэ шашажа байбаш, юун гэгшэбиб, ханана гүш?

– Өөлэндэшье наань хэлэжэ болохо гү? – гэжэ урмаа хуха-рангяр Шаазгай асууба.

– Хэндэшье гэнэбхиби! – гэжэ нюдаргаараа далагад гэн, Дари-тай хашхарад гэбэ. – Шамда нэгэндэл хэлэ гээ нааш, үглөөдэр хамаг хүрэн мэдээд байха. Хэндэш абяа бү гара! Ойлгоогши, үгы гү?

– Ойлгооб, – гэжэ Шаазгай гомдонгёор уралаа жэмыгээд, тэдээнэй ябахые хүлээнгүй гэр руугаа орошобо.

– Хэлэ аманиинь андагаар, – гэжэ халаглангяар нюураа уршылган, айлһаа гараад ябахадаа Даритай зарга барина. – Яашье хургажа шаданагүйб. Зай, алая руунь ябахамнайб?

– Ононой эрьсэр ябае, нэгэ мүһэн уһанда орохобди, бээе хэргээхэбди.

ХШ

Шуус голой саанаһаа уһагүй хуурай тала эхилбэ. Хуурай ногоон соогуур арай харагдама үсөөн тоото зүргэнүүд зүг бүхэн тээшэ хэрээһэлэн таража, худаг гү, булаг тээшэ абашана. Хаа-яа хатажа, үбһэ ногоо ургашаһан гол горходой шулуун һабанууд дайралдана. Набтар гүбээ мэтээр харагдаһан холын хаданууд боро орой-гороо зэрэлгээн соогуур миралзана. Тэдээнэй доогуур, ташалан-гаар, тэгшэ талаар олон мянгата зээрэнэй хүрэгүүд ябана. Үхэрэй бэлшээрһээ, хүн зонһоо энэ холо газарта тэдэ Ононой нуурнуудай боргооһонһоо олон мэтээр һанагдана. Тэдэ заха хизааргүй хүрэгүүдээрээ хаа хаанагүй үүлэн мэтээр таран бэлшэнэ, гансал өөһэдынгөө мэдэхэ харгы замаар урасхал шэнгээр долгилон, холын гүбээнүүдые бүгтэрэн гүйлдэнэ.

Есүүхэй хүбүүнтэйгээ хожуулан үлэхөөр хахасахынгаа урда һүүлшынгээ захяа үгэжэ ябаа һэн. Тохом дээрээ багахан галай дэргэдэ хэбтэнгээ үдэрэй халуунда халашаһан айраг уусагаан, ута наһагүй үдэшэнүүдтэ тэрэ дуугарна:

– Мүнөө сагта түрэл гаралдаа бэшэ, харин өөртөө болон нүхэдтөө найдаха хэрэгтэй. Хүн нүхэдөө ангуушанай нохой шэлэдэгтэл өөрөө шэлэдэг. Түрэлөө шэлэхэ аргагүйш, тэдэш ямар бэ, тиимэл байха. Тайчууд манай түрэл гаралнууд, харин Таргудай намда дайсан. Хэрээдүүд хари зон, харин Тогорил хааниинь минии анда. Хэрбээ минии хулинсагтаа ябашоо һаам, нэгэ яһанай Таргудайда бэшэ, хари Тогорилдо туһа эрижэ ошохош. Тогорил юу-хээ намда үритэй юм, тэрэ хайн юумэ һанадаг хүнүүдэй нэгэн. Теэд ши мэдээрэй, тэрэш бодомжотой, урдахи хойнохёо тооложо шадаха хүн, һула муу зондо дурагүй. Тэрээндэ хүсөө харуулха, нэгэ юумэ үгэхэ хэрэгтэй, тиигээл һаашни, шамайе хүндэлхэ. Манайхинай хэндэньшые, сэхыень хэлэбэл, Тогорилдо найдамаар найдажа болохогүй. Худагта

ухаатай, тээд зориг мохоо, Бүри Бүхэ хүсэтэй, тээд ухаагаар муу, харин бусад тухай хэлэһэнэйшые үлүү...

Иигэжэ хэлээд, тэрэ юуншыеб тухай бодомжолон, дуугай болоод байтараа нэмэбэ:

– Тогорил тухай үшөө нэгэ юумэ хэлэхэ байнаб шини мэдэхын түлөө. Хэрээдүүд өөрын бурхантай, тэрээнэйнь онгон хэрээһэлһэн хоёр модон юм, – Есүүхэй хоёр долёобороо хэрээһэлэн харуулба. – Тогорилой хүзүүндэ тиимэ мүнгэн онгон зүүлгээтэй. Тэрээнтэй нэгэ юумэн тухай хэлсэхэдээ, тэрээниень анхараарай. Хэрбээ тэрээнэй онгоноо таалаа хаань, найдаарай, тэрэш хэлэһэн үгэдөө заабол хүрэхэ...

– Энэнь тиимэ тангариг гү? – гэжэ дуулдаагүй ёһо дуулахадаа гайхаһан Тэмүүжэн асууба.

– Энэ болбол хэрээдүүдэй эгээл найдамтай тангариг гээшэ, хүзүүндэ зүүһэн онгоноо, хэрээһэлһэн хоёр модоо, таалахадаа.

Тэмүүжэн эсэгийнгээ һүүлэй үедэ тэрээнтэй томо хүнтэй мэтээр хөөрэлдэжэ байхыс дотороо тэмдэглэн, нэрэ хүндын аятай мэдэрэлдэ абатана. Нюргаа сэхэлэн, ехэ хүн шэнгээр хүмэдхөө буулгажа, амтагүй гашуун айраг балгасагаан, шэрүүнээр гал шэртэнэ.

«Хэрбээ Есүүхэй баатар намтай иигэжэ хөөрэлдэжэ байгаа хадань, – гэжэ тэрэ баярлан бодоно, – нээрээл ехэ болоо байнаб даа.»

– Ханажа яба, хүбүүн, газар дээрэ хүнүүд гансал хүсэ хүндэлдэг, – гэжэ эсэгэнь дахин дахин заабарилжа, толгойдонь энэ үнэн бодото зүйл оруулхаа ханаһандал дабтана. – Ямаршысэ хайн хайхан юумэн байн байн мартагдаха, харин гартахи булад һэлмыеш хүнүүд хойто наһандаашысэ ханажа ябаха.

Дүрбэдэхи үдэрэйнгөө үдэшэлэн тэдэ Сүмбэр уула хүрэжэ ерээ һэн. Һулахан һэбшээн хуушан хилганын заха үзүүр найгуулна. Ямаршысэб уга эбэртэй, шомбогор хушуутай буганууд зурагтай үндэр шулуун баханада моридоо уяжа, багахан булаг руу буубад.

Хүбхэ ногоо ургашаһан үхэр шулуун дорохи нүхэн сооһоо сэб хүйтэн булаг оёорһоо һуунагтан гаража, багахан горхоноор ташалан руу доошоо урдана. Энэ газарта олон булаг ха, горхон доогуураа үргэдэһөөр, талын гол боложо, хотирхой хаабаар урда зүг барин урдана, хүхэ ногоон эрьенүүдынь энэ шарлатараа хаташаһан талаар тэнгэрийн хаяа хүрэтэр харагдана.

– Тэндэ Хэрлэн... – гэжэ Есүүхэй эхилтэрээ голой һаба дамжан харахадаа дуугай болошобо. Хараагаа хурсадан, нюдөө ониилгобо. – Наашаа хүн ерэжэ ябана.

Тэмүүжэн хоёр хүйтэн аяга уһаар ундаа харяагаад, альганайнгаа араар үргөө аршан, шэртэн хараба. Орохо наранай толон соо холын добуунай ташаланда нэгэ жаахан сэг харлана. Үшөө нэгэ бага сагай үнгэрхэдэ Тэмүүжэн сэг хүдэлнэ гэжэ хараба: тэрэ тала руу доошолбо.

Есүүхэй анхаралтайгаар тала дайда зүүн тээһэнь баруун хизаар болотор хараашалаад, моридтоо ошобо. Ябууд түүдэгэй газар горхонһоо холохон зааба:

– Эндэ гал түли.

Тэмүүжинэй түлээ суглуултар Есүүхэй ганзагын сумааһаа эдээ ундатай түйсэнүүдые гаргаба, аянай хитад шэрээ табиба. Галай дэгжэхэдэ бургаһанда хадхаатай шанаһан галуунай хэршэмэлнүүдые шарагдахаар табибад.

Тэмүүжэн моринойгоо эмээл хуулаад, горхон руу абаашажа ябахадаа аяншанай халта дүтэлөөд, горхоной тохойдо морёо уһалжа байхые хараба. Тэдээниие шохооржо харанхай, наашаа һарабшалан шэртэнэ гэжэ эндэһээ харагдана. Удаань тэрэ морёо ябуулаад, тэдээн тээшэ шэглэбэ.

– Хүниие сэхэ бү хара, – гэжэ эсэгэнь дурагүйшэгээр хэлэбэ. – Нохойн зан бү гарга.

Наранай ороод, аянай шабар тогоон соохи уһанай бусалаад байхада моритой хүн тэдээндэ хүрэжэ ерэбэ. Дүшөөд наһанай сулахан бээтэй, сагаан һэеы малгайтай, хайнаар хубсалһан хүн байба. Хадын ташалангаар түргэн дээшэлжэ ябаһан залуу хула жороо дээр-р баруун гараа ташаандаа тулан, нэрэ хүндэдөө хүрэмэ томоотойгоор һуунхай, ехэрхүүхэнээр тэдээниие хараашална. Есүүхэй бусалһан уһа руу хэдэн адха жэжээр хэршэлһэн хатаһан мяха хээд, багахан модон шаһагаар худхаһанай удаа аяншаниие угтахаяа бодобо.

Тэмүүжэн хүндэмүүшэ ёһоо заншалаар жолооень абаад, тэрэ хүнэй баруун гараараа хүндэ һаадагаа дүнгэн газарта буухадань мориень уяхаа абаашаба. Танигдаагүй хүн Есүүхэйн урдаһаа ябаһаар, хоёр алхам урдань зогсобо, ехэрхүү ба халдашагүй харасынь орондо баяртай гайхалаар ялас гэбэ.

– Боржогоной Есүүхэй ноёниие хаража байна гээшэ гүб? Эндэ дахин уулзаха байбалди.

– Таниие танинагүйб, – гэжэ Есүүхэй энеэбхилэн, сэхыень хэлэбэ. – Манай уулзаһаар олон жэл үнгэрөө гээшэ хаш.

– Би Дэй Сэсэнби, харин бидэ, нээрээшье, үни хада уулзаа бэлэйбди, – гэжэ дуугарһаар, аяншан гарнуудаа харбайжа, тохоногуудыень барина. – Тиймэ даа, үни болоо. Жэлэ Бухын ойро танай гурбан мянга Мэгүүжэн Һүүлтын гол үргөөн руу ороо хэмнэй, харин манай хонгирадай дүрбэн зуу татаарнуудай баруун талаһаа сохёо. Тэндэл аймшагтай сабшалдаан болоо хэн даа! Һананагта?

Тиихэдэ боржогонтой хамта татаарай сэрэгэй зүүн дали танигдаагүй нэгэ бүлэг сэрэгшэд гэнтэ ойһоо гаража ерээд, нэгэ доро сохилсоо юм хэн гэжэ Есүүхэйн Һанаанда оробо. Татаарнуудай нэгэ хирэ мэгдэн бахардахада боржогонууд хамаг хүсөө нэгэ нюдарга болгон эблүүлээд, бүхы хүсөөрөө ороо хэн. Аймшагтай сохисоһоо дайсанай зэргэнүүд хандаржа, тэрьедэжэ эхилээ хэн. Есүүхэйн мянгатан олзодо хаатангүй хойноһоонь намнаа. Гансал хонохын түлөө һүни тогтод гэжэ, гурбан хоногой туршада һуулыень гэшхэжэ ябаад, Буир нуур хүрэтэр, гол хүрэнүүдтэнь хүрэтэр намһаа хэн. Удаань адуу малыень туугаа, хүн зониинь хёморгондо абаа, ехэ удаан олзоёо хубаагаа, өөрынхидөө болон хари сэрэгшэдые хүдөөлөө, найрлаа хааб даа. Таһалгаряагүй тулалдаан болон хэрэг үйлэ соогуур багахан бүлэгэй аша туһа байһаар мартагдаа юм гээбы.

– Тэрэ байлдаанда хабаадалсаһан хүн бүхэн мартаагүй бээ, – гээд, хүндын ёһодо нэмээбэ. – Таанар галуудта халдаһан харсага мэтээр буугаа хэнта, татаарнуудай үдэ ноохон хийдэжэ байгаа.

– Үдэ ноохонинь таанар боржогоной шонын хүрэгтэл добтолходотнай хийдээ хааб даа, харин бидэ нэгэ бага һамааруулжа үгөө хэмди, – гэжэ Дэй Сэсэн өөрынгөө габьяа даран, доогуур болгожо хэлэбэ.

– Тэдээниие бидэ танай туһаламжагүй дарахагүй хэмди, – гэжэ Есүүхэй мүхөөгөө үгтэбэгүй. – Эгээл хэрэгтэй сагта таанар наншаа ха юмта, бидэ хүсөө эблүүлжэ үрдеэбди.

– Һайсал үһөөгөө нэхэжэ абаабди даа тиихэдэ эдэ дээрмэшэдһээ, – гэжэ бахаа ханан, Дэй Сэсэн дуугарба. – Эдэш энээ-нэй урда амар заяа үзүүлдэггүй юм хэн. Харин танай һүүлээр лэ номгороо бэлэй.

– Тэдэ манайшье шуһа гоожуулаа даа үшөө элинсэг хулинсаг-һамнай эхилжэ, – гээд, Есүүхэй айлшанаа шэрээ тээшээ абаашаба. – Тэрэ илалтынгаа түлөө хундага үргэе.

Тэмүүжэн дарууханаар тэдээнэй хажуугаар нуугаад, галуунай хэршэмэл эдижэ, халуун шүлөөр даруулаад, моридтоо ошобо. Харанхы боложо байба. Ойрохоно тохомоо дэбдээд, эмээлээ дэрлэжэ, халуунһаа халашаһан газар дээрэ хэбтэхэдээл үдэрэй туршада яатараа эсэһэнээ мэдэрбэ. Һажан соогоо тэрэ айлшанай дуугаржа байхые дуулаа һэн:

– Танай хүбүүн шоно зоригтой хүн болохо байна гэжэ харахата ойлгохоор. Нюдэндөө галтай, нюуртаа дулаатай.

«Талада уулзаһан дайсадшые бэе бээдээ һайн һайхан үгэнүүдые хэлэхэ ёһотой, – гэжэ тэрэ зөөлэн бүхэдэ диилдэнгээ бодобо. – Һүүлээрнь теэд дайлдаха. Энэ зүб юм аал?».

Үүр-сүүрээр эсэгнь тэрээниие һэрюулбэ. Дэй Сэсэн галай хажууда нууба. Тушаатай моринынь доохонуур, горхоной хажуугаар бэлшэнэ. Тэнгэридэ һүүлшын мүшэд унтарна.

– Дэй Сэсэндэ басаган бии, – хажуудань нэгэ үбдэг дээрээ буугаад, эсэгнь аалихан хэлэбэ. – Нэгэ һаһа шамһаа эгэшэ, эгээл бэдэрһэн юумэмнай. Мүнөө ошоод, моридоо эмээллэ, тэрээнтэй хамта ябахабди.

Эсэгнь түүдэг руу ябашаба, харин Тэмүүжэн гурбан ногто бараад, гол зубшан доошолходоо мүнөө сагайнгаа байра байдалда яагаад таараха тухайгаа бодожо ябаба.

Харишые хүрээндэ һаа, яаба хээбэшые түрэл зоноороо, эхынгээ түрэл гаралайда байхаб гэһэн бодолдо эдэ үдэрнүүд соо дадаад ябаа һэн. Нагасанартаа, бүлэ аха дүүнэртээ бэлэг сэлэгүүдые ганзагаланхай. Теэд гэнтэл, нэгэл агшан зуура соо хамаг юумэн эрьежэ, ондоо тээшээ харашаба: тэрэ эхынгээ ехэ болоһон хүрээндэ бэшэ, харин анхан дуулдаашыегүй шахуу хари шуһатай ямар нэгэн хогирад угайхидта байха.

«Юундэ тиигэжэ шиидээ гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн тээлмэрдэн бодоно. – Ногтуугаар энэ хүнэй үгэдэ орошоо гээшэ гү? – тэрэ огто яарангүй, саг барин, номгон тэгшэ байхаяа оролдожо, хойно хойноһоонь моридоо хазаарлана, эмээллэнэ. Юунэйшые болоо һаань, мэгдэһэн тэбдэһэнээ харуулжа болохогүй. Теэдшые мүнөө ондоо болгохын аргагүй: эсэгэ энэ хонгирадта үгээ үгөө. Харин би боржогон яһанай хүнби гэжэ бээе харуулха ёһотойб».

Томоотой бүдүүн шарайтай юумэ галай хажууда нуугаад, үсэгэлдэрэй эдээнһээ һайсахан хүртэбэ, хоёр аяга халаагдаһан шүлэ нууба. Эсэгнь тэрээнээ һайхашаан харасагаана.

Дэй Сэсэнэй үлэ мэдээшэхэн адагланги хараса бэе дээрээ мэдэрэн, Тэмүүжэн садхаланаар хэхэрээд, эдэе хоолоо болон аяга амһартаа сумаадаа түргэн хээдхибэ.

Наранай гараад байхада бүхэжэ байһан галаа орхёод, хадын зүүн ташалангаар доошолбод. Тэмүүжэн тээ хойнонь хоёр ашаанай мори хүтэлэн ябаба. Үглөөнһөө аяга хатуу арзаар тархья заһаһан Дэй Сэсэн Есүүхэйдэ, таахада, үсэгэлдэрэйхинь лэ ха, хөөрөөгөө дабтана:

– Олхонуудта мүнөө таарамаар басагад үгы. Хара зон тухай хэлэнэгүйб, харин һайн айлнуудаар үгы. Би энээниие мэдэнэб, юундэб гэхэдэ, бидэ нёдондо баһал бэри болохо басага минии аша хүбүүндэ бэдэрээ һэмди. Олхонууд дотор олоогүйбди, жалайрнуудһаа абаха баатай болоо һэмди.

– Татаарнууд танай хизаараар харагданагүй гү? – гэжэ Есүүхэй жалга руу орожо ябаһан морёо татан асууна. – Ямараар бээе харуулнаб?

– Хэрбээ наринаар тэдээниие хараад, һайса бодоо һаа, – Дэй Сэсэнэй хоолой һанаа үнөөндэ абтан, бүглүү болон хубилшаба, – һүүлэй үедэ тэдэ тархья үргэжэ байна гэжэ хэлэхэ хэрэгтэй. Үшөө намарһаа хойшо мориднай үгы боложо эхилээ һэн, теэд хулгайшад баригдаагүй, харин мүрнүүдынь ходол зүүлэһэн байха юм. Өөһэдөөшье ходо бүри манай газараар харагдадаг болонхой. Уулзахадаа дохино, ходоро гаража ябанабди гэлдэнэ, харин теэд лэ нэгэ юумэ унхидаһан хэбэртэй, нэгэл юумэндэ зорихон һаналтай... Теэд даб дээрээ сэхэ добтоолоогүйл даа.

Жалгануудые гараһаар, хатаргабад. Холуур баруун гар талаар, набтар доодо нугаар утаар һунаһан үшөөһэнэй шугы бургааһан харагдаба.

«Хэрлэн, – гэжэ Тэмүүжэн альган дороһоо һарабшалан тааба. – Энэ газартаа Ононһоо үргэн гээшэ гү, нарин гү?».

Онон тухайгаа һанан гэхэдэ сээжэнь уйтарба, гэбэшье тэрэ бодолоо ондоо тээшэнь хүсэлэн залаад, гунигаа зайлуулан, шэнэ газарта хари хүбүүдэй дунда омог дорюунаар өөрын эрхэтэй бээе абажа ябаха тухай өөрыгөө баалан бодожо ябаба.

Хахад үдэрэй урдахана эсэгэ Дэй Сэсэн хоёрой хойноһоо добын хяра гарахадаа голый нуга дээрэ ехэ бэшэ хүрэн хараба. Дүтэ дүтэ табигдаһан зуун табяад гэрнүүд зүб дүхэриг дээрээ дабхараар дүхэриллэн, эндэ дайн боложо, хүн зон дайсанһаа бээе хамгаалха гээ юм гү гэхээр һанагдажа байгаа һэн.

Багахан голой бургаан соогуур доошолоод, жэлтэй буруунуудай хажуугаар гарабад. Зайдуу моритой хэдэн багахан хүбүүд тэрэ хүрэг хаража байба.

Хүбүүд тэдээнэй һөөг бургаанһаа гаража ерэхэдэ түбэрөөн тээшэ гансата эрьбэ, Дэй Сэсэнэй тэдээн руу хараадхихада, дохибо. Нюргаа сэхэлээд, Тэмүүжэниие үзэн ядангыар сэхэ харабад.

– Харахада, ехэ ноёной ха, – гэжэ Тэмүүжэн арадаа дуулаба. – Хараа гүт, ямар зэбсэг барижа ябана гэшэб?

– Мориниинье хүн бүхэнэй унахаар бэшэ...

– Бараг даа, дээрмэшэдтэ ошоходоо, – гэжэ наһанһаа үлүү шэрүүн шалшаран хоолой харюусаба, – энээнһээшье дээрэ мори олохоби.

Захын дүхэригэй һанги набта хоёр муухай гэрэй хоорондуур хүрэн руу оробод. Досоохи дүхэригэйн гэрнүүд дээрэ байба. Тэдээнэй нэгэнһээ сээжэ нүсэгэн зургаатай нэгэ хүбүүн уйлаан хашхараан гүйжэ гараад, бии шадалаараа саашаа гүйжэ ябашаба. Наранда харлашаһан нюрган дээрэн шэнэ губарюу һөөлжүүгээр улайрна. Хойноһоонь гүрэмэл һур бариһан туранхай үндэр хүгшэн гараба.

– Хорото шүдхэрэй таһардаһан... – гэжэ үүдэнэй хушалта дороһоо гарангаа ууртайгаар гэмэртэрээ ноёдые хараад, дуугай болошобо.

Нюрганайнгаа саагуур һураа нюужа, тугалай арһан малгай дороһоо һарюу бултайлдаһан хоёр буурал гээгэтэй толгойгоороо дохибо.

– Юугээрээ энэ багашни уурлуулааб, Бата нүхэрэй эхэ? – гэжэ Дэй Сэсэн асууба.

– Ашанараараа байлданаб даа хүгшэрхэ наһандаа, – гэжэ уйтайгаар хүгшэн энэбхилбэ. – Та манай тэнэгыг хулисыт даа, харгыетнай хүндэлэн гүйжэ гараба, яндуул.

– Бараг даа, – гэжэ үнгэрэнгөө хойшоо хараншьегүй Дэй Сэсэн харюусаба. – Хүбүүнэй хүндэлэн гарахада муу юумэн үгы.

Хүрэнэй тэн түргэн хүрэхэд. Дотор дүхэриг соо нэгэл айл байба. Тэрээнэй сэргэдэ тэдэ дүтэлбэд. Тэмүүжэн гайхангыар эсэгэтэйгээ бэе бээ харалсаад абаба: Дэй Сэсэн энэ хүрэнэй ахалагша байба. Гүйдэжэ ерэнэн зарасанар моридыень абаба.

Томо гэрһээ хитад хүхэ торгоор хүбөөлүүлһэн загаһанай нимгэн арһан тэрлигтэй маряатай эхэнэр гаража ербэ. Һонирхолоо,

hanaata болононоо урин дулаахан хараса соогоо нюун, тэрэ хүлээ-сэтэйгээр айлшадые шэртэн байба.

– Борохоноор бидэ байдаг гээшэбди даа, – Есүүхэйе гарһаань дүнгэн, үүдэндээ асартараа Дэй Сэсэн дуугарна. – Энэ Цотан һамгани байһан юумээрээ эдэе шанаха, мүнөө садаа хадаа болоо даа...

Гэртэ ороһоор Есүүхэй хойнохи онгондонь мүргөөд, эзэнтэй хамта хоймортонь һууба. Тэмүүжэн баруун гараарнь һуурижаба.

Айраг асарбад. Есүүхэй хөөһэтэһэн сагаан ундатай томо шаажан аяга Цотанай гарһаа дэмүүхэн абаад, халта уужа, гэрэй эзэндэ бусааба. Тэрэнь ама хүрөөд, һөөргэнь үгэбэ. Есүүхэй хэдэн балга уугаад, Тэмүүжэндэ үгэбэ.

Мяха хүлээтэрээ дэлгэрэнгы хөөрэлдэнэ. Тэмүүжэн хатуу айраг үлэн бэе дээрээ уужа һогтошоод, гэрэй эзэдые хаража, хэзээ хадамда гараха басага асарха гээшэб гэжэ хүлээжэ һуугаа һэн.

«Ондоо гэртэ һууна ха, – гэжэ тэрэ бодон, һанаа үнөөн болонгүй таана. – Сэбэрхэн гээшэ гү, али дан тиимэ бэшэ гү? Хэрбээ дан муухай байгаа һаань, арсахаб...».

Гуулин, мүнгэн табагуудые барихан гоё гоёор хубсалһан басагад хойно хойноһоо орожо эхилбэ. Яла сала хитад хубсаһатай, элдэб үнгын хилэнгээр хүбөөлэгдэһэн үндэр малгайтай, алтан ба шүрэ һанжуурга зүүдхэлтэй басагад хуу барандаа сэбэр һайхан байбад.

«Эдээндэш яагаа, хамаг барлагуудынь иимэ юм гү? – Тэмүүжэн гайхан, эсэгэ тээшээ хараба. – Магадгүй, эдээнэй дунда минии басаган ябана гү?». Эсэгэнь анхаралтайгаар эзэнтэй хөөрөө шагнана, басагад тээшэ харанагүй.

Зараса басагад даруу зангаар нюдөө буулган, ялагар шэрээ дээгүүр эдэе хоол табяад, эрьен ябахандаа доро дохин гаранад. Зарим зүрхэтэйхэн басагадын Тэмүүжэн тээшэ богонихон түргэн хараса табижа үрдинэ, тиихэдэнь тэрэ эдээлхээ мартажа, баяртай нюдөөр тэдээниие үдэшэнэ.

Есүүхэй тэрээн тээшээ эрьсэжэ хараад, нюдөөрөө эдээлэ гэжэ зааба. Һанаа орожо, Тэмүүжэн нюргаа сэхэлээд, эдээнэй бага хутагаа гаргажа, хамсыгаа шууба. Бага багаханаар залуу хониной халуун мяха отолон, тэрэ удаан жажалжа, үүдэн руу харасагаан, дахин орохогүй юм аа гү гэжэ бодоно. Басагадай шарай һанаандаа оруулна. Соо хара нэбтэ харама зэртэгэрхэн нюдэтэй, хөөрхэн үнжэгэн шарайтай, дамбагархан уралтай эгээ түрүүшээр ороошо басаган эгээл һайнаар һанагдана. Тэрээн тээшэ нэгэшые удаа тэрэ басаган хараагүй,

тээд мүнөө ханахадаа багахан тэгшэ бэеынгээ бүхы зөөлэн хүдэлсэ, толгойнгоо даруухан эрьесэ, найхан нюдэнэйнгөө буулгахан хараса тэрэн тээшэ хандуулаа һэн гэжэ этигэмээр шэнги байба.

Халта дайралгаһаа тэрэ һэргэбэ, эсэгэнь зорюута юм гү, ойлгом-торгүй юм гү, тохоногоороо дашуурхагүйнь түлөө халта түлхээд абаба. Тэрэ дахин эдээнһээ хүртэбэ, харин тэрээхэн эгээл сэбэрхэн басаганай шарай нюдэндэнь харагдаһаар байба. Бусад басагадайнь шарайнууд бүрылдөөд, ханаанһаань халин ошожо байгаа һэн.

Айлшадайнгаа садахада Дэй Сэсэн ондоо гэртэ амархыень дурадхаба. Эсэгынгээ хойноһоо багаханшые һаа, сэбэрээр абаһан, үйгүүр шэрдэг дэбдихэн гэртэ ороходоол Тэмүүжэн ханаагаа амарба. Баруун ханадань тэдээнэй эбсэг үлгөөтэй, үүдэнэй хажууда ганзага, сумаануудынь ябталаатай байба.

Эсэгэнь эзэнэй найдамтай алхалаар эрэшүүлэй тала руу оробо. Гуталаа тайлаад, сээжэ нүсэгөөр хоёр дабхар шэнэ һэеы дэбдихэн хуһан орон дээрэ гараа хэрээһэлэн дэрлээд хэбтэбэ. Тээ байтара тэрэ һажажэ эхилбэ.

Зүүн тээгүүрхи тиимэл сэбэр һэеы дээрэ Тэмүүжэн унташаһан эсэгэе харан һууба. Унтаанһаа номгорон тэнийһэн нюур, сүлөө хэбтэһэн хүсэ шадалтай бэеыень шэртэн байтараа бүри һаяар, магад, үглөөдэр тэдэ хахасаха, тиигээд хамаг түрэл юумэньһээ огто таһархай үлэхэ байһанаа гэнтэ мүнөө мэдэрбэ. Унтаһан эсэгээ харан, энэ үдэр болон эсэгынгээ энэ орон дээрэ яагаад унтажэ хэбтэһые һүүлдэ нэгэтэ бэшэ ханаха байһанаа бодобо. Энэл гэртэ, магад, тэрэ байха аалам, харин эсэгэнь эндэ байхагүй, тэрээнэйнь орондо дурасхалынь лэ үлэхэ.

Тэмүүжэндэ гэнтэ эсэгэтэйгээ хөөрэлдэхэ дураниинь хүрэбэ, тэрээнэйнгээ хүсэтэй, бата найданги, багаһаа дуратай дорюун хоолойень дуулахаяа ханаба. Багадаа һүнийн харанхыда тэрээнэе элдэб үхэдэл шүдхэрнүүдэй тойроод байһан шэнги байхада эсэгынь хоолой ходол айдаһыень тараагша һэн. Хуудам талада алуурша дээрмэшэдэй аймшагтай муухай шарайтай хари зоной дайралдахада эсэгынь хоолой зүрхэеынь номгоруулан, һаруул найдал асарагша һэн. Тэмүүжэн юун тухай хөөрэлдэхөө үшөө мэдэнгүй ооглобо:

– Эсэгэ!

Есүүхэй халта удаараад, нюдөө нээжэ, тэрээн тээшэ хараба.

– Ши юундэ амарнагүйбши? Хэбтэ.

– Эсэгэ, эрэшүүлдэ эгээ муу юумэн юун бэ? – асуудал табингаа Тэмүүжэн хахасахынгаа урда эсэгэһээ мэдэжэ абаха эгээл шухала юумэн энэ гэжэ ойлгобо.

Эсэгэнь үшөө дахин тэрээниие анхаралтайгаар хараад, нээлгээтэй тооно өөдө харасаа шэглүүлбэ.

– Ши зүб асуудал табяаш, – гэжэ тэрэ байтараа хэлэбэ. – Энээн тухай би шамтай үглөөдэр хөөрэлдэхэ гээ һэм, теэд өөрөө асуугаа хадашни, мүнөө хэлэхэм... Эрэ хүндэ эгээл муу юумэн гэхэдэ, нэрээ хухарха ябадал юм, тэрээнһээ доро юумэн алтан дэлхэй дээрэ байхагүй. Өөрын нэрэтэй, өөрын нюуртай барлагшые байхадаа болохо, харин ноён байгаад, нэрэ нюургүй байхадаа болоно. Үглөө бодоһонойнгоо һүүлдэ, үдэшэлэн унтахынгаа урда эрэ хүн яажа өөрынгөө нэрэ хүндэ ямбатайгаар абажа ябаха гээшэб гэжэ бодохо ёһотой. Энэ – эрэ хүнэй гол шухала сэсэниинь гээшэ.

Тэмүүжэн удаадахи асуудални ямар байхаб гэжэ мэдээд байба.

– Ноёндэ эгээ муу юумэн гэжэ юун бэ?

Есүүхэй бодожо һуугаад, тэрээнээ хүндөөр хараба.

– Ноёндэ хулинсагһаа дамжуулжа абаһан туг гээхэхээ ехэ бузар болон зоболон гэжэ үгы юм. Адуу малаа, харьяата зоноо гээхэдээ болохош, харин теэд тугшни гарташ һаа, өөрынгөө юумэ бусааха, ондоо юумэ олохо эрхэтэйш. Туг дороо олзо болон алдар соло бэдэрһэн сэрэгшэдые, хамгаалга, энхэ тайбан хүсэһэн харьяата зониие суглуулжа шадахаш. Туг – энэ тэнгэрийн эрхэ, ноёной хүсэн. Туг үгы ноён иишэ тиишээ ахир доройдоор хултагаһан ноёогүй шоно. Бурхад, хүнүүд тэрээнһээ саашаа харадаг, буруу эрьедэг, хара турлаагай хушуунһаа тэнхээгээ гээһэн хулан шэнгээр тэрэ хосорхо үйлэтэй.

Есүүхэй сэрэгшэ ба ноёндэ юунэй муу, юунэй аша тухатай зүйлнүүд тухай удаан хэлээ һэн, харин Тэмүүжэнэй һанаанда сэгнэшгүй гансал хоёр зүйл, ноёной туг ба эрын нэрэ хэтын хэтэдэ тунажа байгаа бэлэй. Бүхы наһаараа үбгэртэрөө, алдартараа унажа, бодожо ябахадаа, оёоргүй нүхэнэйшые захада, хүсэ шадалайнгаа эршэ соошые ябахадаа тэрэ эсэгынгээ захиһан энэ сэсэниие һанажа ябаха – хулинсагай туг гамнаха, эрын нэрэ сахиха.

Үдэшэ багаар Дэй Сэсэн оробо.

– Һайн амараа гүт? – урагшатай һайнаар шухала хэрэгээ бүтээжэ байһан хүнэй баяртай дорюун хоолойгоор дуугарна. – Миний түрэлэй зон сугларанхай, Жэлэ Бухын хажууда татаарнуудай голые бута сохиһон Есүүхэй баатарые харахая тэшэ ядан хүлэжэ байна.

– Өөрыгөө харуулхаа ерээгүйб, – гэжэ Есүүхэй дураа гутангыар хэлэбэ, – харин хүбүүндээ хадамай басага харахаяа ерээб. Сэхыень хэлэхүү, Дэй Сэсэн, би түргэн хэрэгээ хээд, гэртээ бусахаа яаранаб. Шиний хүндые сэгнэнэб, тээд ши өөрөө ноён хүнши, тиимэхээ мэдэнэш – бидэ хоёр шэнги хүнүүдые хэрэг хээээшье хүлээжэ байдаггүй. Мүнөө шиний басага харае, үглөөдэр миний хүбүүн өөрыгөө харуулха, тиигээд лэ би ябахаб.

– Зүбшөөнэб! – бэлэхэнээр Дэй Сэсэн хашхараадхиба. – Хуушанай заншалаар хэрэгээ удааруулжа байхагүйбди. Түргэн хээд лэ, хүбүүгээ орхёод лэ, ханаа амар яба.

Багахан хугасаада амартарнь Дэй Сэсэнэй томо гэрэй ямар ондоо болошоһондо Тэмүүжэн хараад гайхаба. Гэр хоёр гү, али гурбан хана нэмэжэ табюулаад, үргэн болгогдонхой, шэнэ сагаан нэсыгээр хушагданхай.

Эзэн хара хилэнгээр угалзатуулһан хүшэгэ дээрэ үргэжэ, тэдээнээ урдаа оруулба. Есүүхэй Тэмүүжэн хоёр арбан таба тухай элдэб наһанай хүнүүдэй ханын хажуугаар нуухые харабад. Есүүхэй абаад ябаһан томо арһан сумаагаа үүдэнэй хажууда орхёод, Тэмүүжэнэй гарһаань хүтэлэн, саашаа оробо. Тэдэ түрүүн онгондо мүргөөд, удаань баруугаар нууһан сагаан нахалта үбгэдтэ, тиигээд наһаар залуу зүүгээрхи зондо дохибод. Дэй сэсэн тэдээниие хоймортоо абаашаба, үдэрэйхидэл зэргэлэн нуубад.

Дэй Сэсэн нэгэ бага хүлээгээд, хоолойгоо заһан ханясагаагаад, байд гээд лэ баруун тээшээ харасагаан, эхилбэ:

– Таанар хуу барандаа Жэлэ Бухын хажуудахи байлдаанда хабаадаат, татаар Мэгүүжэн һүүлтын гол руу мянгатанаа дахуулан ороһон эбэртэй түмэр малгайтай Есүүхэй баатарые хараат. Хара тоһон тэнгэри хүрэтэр бодожо, нара халхалаа, хара шуһан газар дүүрэн адхараад, мориноймнай хүл доро шалшаганаа. Хуу барандаа таанар тэндэ байгаат, тиимэхээ хияад-боржогоной Есүүхэй баатар ямар хүн гээшэб гэжэ хэлэхэнэй үлүү. Мүнөөдэр тэрэ миний басаганда хадаг табихаяа ерээ, энэнь намда ехэ хүндэ ямба, харин манай угта ехэ ашаг туһа гээшэ боржогон яһантай худа ураг бололсохо гээшэмнай. Есүүхэй ноён шухала хэрэгээр гэртээ яарана, тиимэхээ басагыем шууд харахаяа наһана. Манай аха захатан арсажа байхагүй гү? – Дэй Сэсэн хараани ханаа зоборитойгоор харюу хүлээнэ. – Ёһо заншал эбдэхгүй гүбди?

Аха заханар бэе бээ харалсаба, тиин хойморто эгээ дүтэ хуугааша хара шарайтай, хүхэльбэ хахалтай үбгэн бултанай түлөө харюусаба:

– Худанарай архиин хатуул хаа, хамаг юумэн тухай хэлсэхэдэ анханһаа бологшол бэлэй.

Зүүн хажуугаар шанга бэшэ энеэдэн гараадхиба.

Есүүхэй энеэбхилгээ барин, хууриһаа бодоод, сумаадаа ошоожо, багтаамжа ехэтэй түйсэ гаргаба. Аяга руу дүүрэн эюулээд, онгондо дүтэлжэ, мүргөөд, урдань байһан хуһан хабтагай дээрэ дуһааба, бэшыень гуламтын боро үнэһэн дээрэ түхэрээн сахаригуудые гарган, нарииханаар гоожуулба. Дахин хээд, хүхэльбэ хахалтай аха захата дохин бариба. Тэмүүжэн архитай аягануудые зүүн ханаар хуугаашадта барюулба.

Үбгэд үшөө нэгэ нэгы хээд үгэхыень гуйбад – амтыень ойлгобогүй ха. Багаханаар гудамхин, оёортонь хүрэтэр шабаад, хүхэльбэ хахалтань амаа тамшааба, зүүлжэ баруулжань тархья эрыюулбэ, тооно өөдэ улыбэ, тиин нүүлэй нүүлдэ тодорхойлбо:

– Найн архи.

– Муу бэшэ, – гэжэ нүгөөдүүлын баталба.

– Басагаа харуулжа болохо гү? – гэжэ Дэй Сэсэн асууба.

– Хари, болохо, – гэжэ тэдэ үбшөөбэд.

Эртэ урдын хоёр хүгшэдэй хэнһээш ехээр ханаандань таараһан тэрээхэн басага хүтэлжэ оруулхадань тэрэ залда гээд, хамсы соогоо нюдаргаа бажууба. Басаган мүнөө үшөө гоёор хубсалһан байба: улаахан атлас тэрлигтэй, сартуул найхан гуталтай, үнжэгэн нюураингаа хоёр хажуугаар үндэр нэеы малгайһаа ханжаһан субад зүүдхэлтэй.

«Бурхад минии ханаашые баһа таагаа! – Тэмүүжэн тэрэ басага шэртэн хаража, өөртөө үнэншэнгүй баяр баясхалантайгаар бодоно. – Тэдээнээ энээнэй түлөө хүндэлхэ хэрэгтэй».

Хүгшэд гуламтын урдуур басага гаргаад, Есүүхэйн урда асаржа, хойшоо болоод үгэбэд. Тэрэ толгойһоонь хүл хүрэтэрнь шэнжэлэн хараад, баяртайгаар мийэрэн, шоншорбо.

– Хэн гэжэ нэрэтэйбши, басаган? – гэжэ Есүүхэй мээхэй зөөлэхэнөөр асууба.

– Бүртэ, – гэжэ тэрэнь аалиханаар харюусаба.

«Бүртэ... – Тэмүүжэн дотороо дабтаба, – Бүртэ... найхан нэрэ, өөртэнь адли...».

Хүгшэд дахин тэрээнэй гарһаань хүтэлэн, гэрһээ гаргаа һэн.

Үглөөгүүр Тэмүүжэн хүндэ мэдэрэлтэй һэрибэ. Нарата ялагар үдэр эсэгэтэйгээ талаар ябатарнь гэнтэ зүүн хойто хажуунь тэнгэриһээ газар хүрэтэр харлажа эхилбэ гэжэ хүниндөө зүүдэлээ. Тэрээн-һээ зуун алхамһаа саашалаад тэнгэрийн хаяа хүрэтэр тэгшэ, добо газарнууд хуу хабхарта хушагдаад, огторгойдо һарагүй харанхы хүнидэл хурса мүшэд ялалзаба. Эсэгэнь үгэ дуугүй морёо ябуулаад, эрьежэ харангүй харанхы руу орошобо. Тэмүүжэн бусахыень удаан хүлээбэ, теэд тэрэнь тэхэрижэ ерэбэгүй. Орондонь нюураа халхалһан майхабшатай, хара хубсаһатай эртэ урдын үбгэн гаража ерэбэ. Бүдэхи аад, доодо түбиһөө мэтээр дуулдаһан жэхымэ хоолойгоор хэлэбэ:

– Эсэгэшни бусахагүй. Саашаа гансаараа яба гэжэ тэрэ захирна.

Уйдхар гашуудалда, айха сэдхэлдэ абтан, яагаад эсэггүйгөөр хэрэгүүдээ хэхэ гээшэб гэжэ жэхыһээр, тэрэ саашаа ябаба...

Тэмүүжэн һэреэд, үлүү юумэ хэлэхээр бэшэ сагай тушаалдаһан тула, зүүдэн тухайгаа эсэгэдээ хэлэхэ үгыгээ удаан бодобо. Теэдшье Дэй Сэсэн тэдээнэй хойноһоо орожо ерээ һэн. Ехэ гэртэ ороходонь үсэгэлдэрэйнгөө һуурида аха захы үбгэд һуубад.

Шалгалга туршалгань найман зуруудаар ташуур гүрэлгэнһөө эхилбэ. Эсэгэнь Тэмүүжэндэ ута һур нарийхан зурууд болгон отолходонь туһалба. Тэмүүжэн багаһаа гүрэжэ шадаха, үшөө урзанда үбэл саһата шуурга гурбан үдэр гэртээ хүлээжэ һуухадаа Даритай абгань Бэгтэр тэрэ хоёрые һургаа һэн.

Дадамал түргөөр Тэмүүжэнэй нарин зурууд һурнуудые элсүүлэн гүрэжэ байхада гар дороһоонь бага багаханаар хурга зузаан шанга татаһан минаа гаража байгаа һэн. Һурнуудай үзүүр нүхэлөөд, нэгэ һүрыень нүгөөдэ руунь углажа татаад, уяжархиба. Бэлэн болоһон ташуураа һунаажэ дэлгээгээд, зүүн, баруун тээшэнь харуулаад, аха захада дохин бариба.

– Хүрьгэн дан залуу, харин бээс хүсэһэн зарим томошуулшые иимэ тэгшээр гүрэжэ шадахагүй, – үбгэн годигор хүрин хургануудаараа шэрүүн гүрэлөө барижа үзэһэн хойноо магтаба. – Түрүүшынь шалгалтын түлөө сэржэмдэе.

Аяга дүүрэн архи аягалаад, Тэмүүжэндэ үгэбэ.

«Ногтоохоо ханаа гээшэ гү? – онгондо дүмүүхэн абаашажа ябатараа дотороо тэрэ гайхана. – Шалгалта бүхэнэй удаа иимээр хэжэ байгаа хаань, хахадшые шалгалта гаража шадахагүйлби...».

Тэрэ багахан дуһалнуудаар онгонуудые хүндэлэн, яагаад архиһаа зайлаха гээшэб гэжэ бодоно. «Бэгтэр, Хасарнуудай эндэ байгаа хаань, ама хүрөөд лэ, тэдээндэ дамжуулхада болохо байгаал даа, харин эсэгэдэе болохогүй – аха зондо үлэгдэл үгэдэггүй бшуу.

Гуламтадал хүрэхэдөө Тэмүүжэн арга оложо, ханаагаа амарба. Томоотой шарай шарайлан, тэрэ нарииханаар гуламтын гурбан хара шулуун дээгүүр гоожуулба, удаань үнэнхэнэй захаар тойруулба. Нара зүб дүхэриглэн, бага болгоһоор болгоод, тэг дундань хүрэхэдэнь архин хоёр балга тухай үлээд байба. Эсэгэ тээшэ харад гээд, нэрэгүй хургаараа архи дүрэжэ, тооно өөдө үргөөд, үлээшыень шабхан ууба. Аха заха удхатайханаар түрэл саданараа хараба. Тэдэньшые бэе бээе харалсана.

Бусад зургаан шалгалтань хүрэнэй саана талада болохо байба. Голһоо элһэтэ добуунай хормой хүрэтэр гурбан харбаанай газарта һунаһан тэгшэ нугада дүтын хүрэнүүдһээ хүн зон суларанхай. Зүүн гүбээнүүдһээ хүнгэхэн дулаан һэршэгэнүүр һэбшээн үлээнэ. Болохо үзэгдэл хүлээһэн хүнүүд ехэ бага бүлэгүүдээр обооролдожо, хүлээгдээгүй худанар тухай мэдэжэ абаһан һониноороо хубаалсана.

– Хүрьгэн хүбүүн бөө удхатай гэлсэнэл...

– Түрэхэ гарахадань баруун гарын тохоног хүрэтэрөө шуһаар зууралданхай байгаа гэнэ.

– Эсэгэнь шоно шэнги шуһаша шунахай, харин хүбүүнийнь, хараха янзада, тэрээнһээ үлүү хаш.

– Иимэ хүрьгэн һайнда юм гү, мууда гү?

– Худанар хоорондоо ямар бэ, тэрээгээр лэ болохо...

– Боржогонтой нүхэсөөд ябахада һайн, хяаралдаад ошоходо ха-туу гэлсэгшэ.

– Дайн дажарта туһалха...

Голой эрьсын бургаһан соо түүдэгүүд улаабхилжа эхилэнхэй. Тэрээн руу захын гэрнүүдһээ зургаан зарасанар шэрэм тогоонуудые хонидой хиргаһан зүлгэ ногоо хара хөөгөөр будан мухарюулна. Яараан дундаа тэдэ тоһо лэбшэһэн муухай үмдөө, ажалһаа хаари хара гараа хөөгөөр дабхар зуурана. Эгэе хойнонь ябаһан бүхэтэр нюргатай наһатай хүнийнь халта зогсон, һабиржа байһан хүлһөө аршахадаа нюураа ехээр зууражархёод, хүүгэдэй энеэдэн доро хүсэлэн

түхийөөр саашалба. Бэшэнийнь саахануур харбаха архан бай, жадар хадхаха, шэдэхэ зузаан ожорхон сагаалсануудые газарта шаахан һаднагуудта зохёожо бүхэлнэ.

Эрьсын хайлааһанай хажуудахи зайдуушаг газарта мори урилдаанда хабаадаха арбаад багашуулые тойрон, залуу хүбүүд шууялдана.

Тэмүүжэн эсэгынгээ халаанай мори эмээллээд, аха захатанаар мүрүсөөнэй газарта ерээд, олон зоние хаймадан байтараа басагадай дунда өөрынгөө хадамай басага харажархиба. Сээжэдэнь мэгдүү баяр баһа лушаганаба. Бүртэнь гараа шанга барилсаһан тойрог басагадайнгаа дунда энэ удаа һонирхожо байһанаа нюунгүй, уриханаар хаража байба. Тэрэндэ дүтэлхэдөө Тэмүүжэн харасаяа абажа, нюураа хайхарамжагүй тэмдэгтэй болгоод, хажуугаарнь гараба. Дуугай болоһон зон хажуу тээшээ гаража, харгы гаргажа үгэнэ, айлшадай хойноһоонь харана.

Урилдаанай моритой бага хүбүүдэй жэрыгээд байһан нугын түб хүрэтэр ошоходонь хүхэ һахалтай үбгэн Тэмүүжэнэй гарһаа ногтын жолоо абаад, урагшань гаргажа, хүбүүдые хоёр тээшэнь хашан, зэргын дунда табиба. Тэдэнь дурагүйлхэһэн янзаар хёлойлдоод, тэрээнэй мори, зэмсэг, зэбсэг анхаралтайгаар харанад. Тэмүүжэн үлэ мэдээшэхэн болоод, урагшаа шэртэнэ.

Хүхэ һахалта зоной түхэрээн тойрог руу орожо, баруун гараа үргэн, шэмээнэ татаад, шангаар эхилбэ:

– Манай талын арадуудай эгээ һайнһаань, хияад-боржогон угһаа хүнүүд бидэндэ ерээ. Танай урда манай эсэгэнэр болон абанарай үедэ хоёр дахин жүрхинэрые бута сохихон Хабуул хаанай, агууехэ дайша хүнэй үри һадаһан байна.

Үбгэн урагшаа үгсын, зүүлжэ баруулжаа эьен, гантад гэһэн хоолойгоор хашхарна. Гэнтэ шангадаһан һалхин нугын ногоон дээгүүр тэршэлжэ, голой үшөөһэ хүдэлгэн һаршагануулаад, үбгэнэй мохидонги хоолой бүглэнэ, зарим үгэнүүдыень хажуу тээшэнь абаашана.

Тэмүүжэн хүн зоной аниргүй болон, анхарал ехэтэйгээр шагнахые, саада зэргээрхидэй зариманай шэхэндээ гараа няан, дуулахаяа оролдожо байхые хаража байтараа отог угаараа, агууехэ Хабуулай үри һадаһан байһанаараа омогорхохо сэдхэл анха түрүүшээр халуунаар мэдэрбэ.

– Энэ ташуур, – үбгэн тэрээнэй гүрэнэн һур үбэрһөө гаргаад, хүн зондо занажа байһан шэнгээр толгой дээрээ һэжэрбэ, – энэ ташуур манай нюдэн дээрэ уһанай тогоон соо бусалха хирэдэ гүрөө. Танай хэнтнай тиигэжэ шадахаб? – тэрэ бага хүбүүдэй зэргэ руу эрьсэбэ. – Дуугай байна гүт?

Харюу абангүй, тэрэ дахин зон тээшэ эрьсэбэ:

– Зай, мүнөө ямар мұрысөөн бэ? Эхилэгты, – гараараа зангаад, үбгэдэйнгөө бүлэг ошобо.

Тэдээндэ залуу эрэшүүл дүтэлжэ, моринһоонь дүнгэн буулгана, ногоон дээгүүр дэбдихэн һэеы дээгүүр хуулгана. Аха заханар горой-шоһон нюргаа тэнийлгэн, бүдүүзгэй юумэдүүд хүндэтэ хууринуудаа эзэлнэд.

Гэнтэ хаанаб даа ара талаар хэнгэрэгүүд нэршэбэ. Тэмүүжэн хойшоо эрьехэ гэнэнэ бээ барижа шадаба. Зон жагсажа байһан газартаа хэлбэлзэд гээд, харбаанай газар руу, харбагшадай байха малтагдаһан ута зурлаа, тэрээнһээ зуун алда газарта жэрылгэн табигдаһан эрын нударгын зэргэ арһан монсогууд тээшэ яараба.

Жаа хүбүүдэй хойноһоо Тэмүүжэн моринһоо буугаад, Дэй сэсэнэй гүйжэ ерэнэн зарасада жолоогоо үгэжэрхёод, бүхэдэхи хүндэ һаадагаа гараараа барин, зурлаада ерэбэ. Арад зон харбаха газарай хоёр талаар сагаалсануудһаа зурлаа болотор зузаан зэргэнүүд болон хагшалдана. Тэдээнэй хүүсэн дүүсэн соогуур боосоо баряашадай хэрэлдээн хараалдаан, энээдэ наадан дуулдана.

Тэмүүжэн һайн харбадаг һэн. Мүнөөшье үй түмэн зоной нюдэн дээрэ тэрэ өөртөө найданхай һэн. Тэрээнэй Бүртэ нэгэ тээ ойрохоно зогсоод, тэрээниие хаража байна гэжэ һанахадань сээжэдэнь баяртай шэнэ мэдэрэл хүдэлбэ. Харбалгаараа тэрээнэ гайхуулха, баясуулхаб гэжэ һанахадань досоонь һаруулшье, хүнгэншье байгаа һэн.

Боржогон хүрэнүүдээр хэн эгээ олон бай тудахаб гэнэн нааданууд болодог һэн. Үшөө Мүнгэтэ абгань амиды байхадаа аша хүбүүдээ ондоо отогүүдай хүбүүдээр болохо мұрысөөндэ бэлдэхэдээ яаража болохогүй, мүн нобшорһонойшье хэрэггүй, ондоо хүнэй харбажа байхые харахагүй, зоной хашхаралдаа шагнажа болохогүй, хамаг юумэнһээ зайсаха, хоһон талада гансаараа байнаб гэжэ һанаха, годлиингоо үзүүр сэб сэхэ сагаалса тээшэ ошоно гэжэ ухаандаа бодохо гэжэ заагша һэн.

Харин Тэмүүжэн үшөө нэгэ юумэ мэдэхэ һэн. Һүүлэй үедэ тэрэ нүдөөрөө маряхаа болишоо, тэрээнэй орондо гарнуудаараа

мэргэлхэ, тэдэнь яаха хээхээс өөрөө мэдэдэг болошонхой. Годлѐо табижа байхадаа Тэмүүжэн тудабаб гэжэ мэдээд байдаг. Энэ хабар мориной дэлһэ хайшалганай тайлган дээрэ тэрээнэй харбажа байхые Тодойн абгань хараад, иимэ зүн мэдэрэл гансал бөө гү, али дархан шуһатай хүндэ үгтэдэг гэжэ арад зоной урда тунхаглаа һэн. Тиихэдэл тэрэ алдахаяа мэдэдэггүй арбан долоо шэбшүүлһэн годли бэлэглээ һэн. Тэмүүжэн тэрээнэй ойро хүрөөгүй, эсэгынгээ ханза соо хадагалжа байдаг аад, мүнөө хаадагыень даранхай, тэдээндээл тэрэ найданхай.

Жэрбэгэр тэгшэ бээтэй хүхэ торгон тэрлигтэй залуу хүн зоной дундаһаа гаража ербэ. Баруун гартаа алда ута бугын эбэр номо баринхай. Хаадаг соонь галуунай баруун далиин хүхэ үдэтэй нэгэ годли ёдойно. Бага хүбүүдэй зэргэ зубшан ябаад, эрэ хүн Тэмүүжэнэй хажууда зогсобо. Хүн зон дуугай болобо. Дуута годли хаадагһаа гаргаад, зондо харуулан, дээрэ үргэбэ, тиигээд хүбшэргэйдөө түргэн тааруулжа табяад, үзүүр хүрэтэрнь дээшэнь харуулан татаба. Эрид нарин эшхэрээн шэхэ хадхажа, сагаалса тээшэ һиинаба. Эрэ хүн хажуу тээшээ гараба, харбагшад номонуудаа үргэбэ.

«Бүхэ Бэлгэтэ хаан, годлииемни эльгээгыш...», – гэжэ Тэмүүжэн дотороо шэбшэбэ, тиин түрүүшын лэ годлѐор захын байсохижо гаргаба.

Хүбүүдэй мэргэн харбалга хашхаралдаагаар угтан, хүн зон дахин шууяба. Тэмүүжэн ухаандаа хамагһаа зайлаад, харасаа таһалангүй, нюдөө уйтаруулан, урагшаа харана. Гарнуудынь нэгэ жэгдээр хүдэлжэ, хойно хойноһоонь годлинуудые табижа байгаа һэн.

Арбан табан годлиһоонь хоёрын лэ оноогүй, бусадай байнууд таба, таба гараараа тэрэ зандаа табхайлдажа һууба. Зоной хашхаралдаан улам шангадажа, нарин бүдүүн хоолой нийлэн, нэгэ ехэ эрхирээн хэрхирээн болон дуулдана, ногоото газар булгайр гуталаараа олоһинь дэбһэнэ, гараа арбагануулна, самнана, харин Тэмүүжэн тэрээнэй мэргэндэ баярлаһандаа юм гү, али өөрынгөө хүбүүдэй тудаагүйдэ хара бууһандаа юм гү, эдэ хонгирадай иитэрээ шуулдаһые ойлгожо ядана.

Мүрысөөнүүд һэлгэлдэн, дээрэ дээрээһээ боложол байба, гансал нуга дээрэ болохо газарынь болон тэдээниие хүтэлэгшэд һэлгэгдэнэ. Тэмүүжэн хүбүүдэй ошоһон газар тээшэ ошолсоод, юу хэнэб, тэрээниие хээд лэ ябаба. Һүүлээрнь мори урилдаан, гүйдэлдэнь харбалга, бүхэ барилдаан, жада шэдээн – алинь түрүүн, алинь

удаань болоо нэм гэжэ ханахын аргагүй байгаа нэн. Гансал зоной хашхараагаар, шэхэндэ дадал бэшэ хонгирадай хубхай наярхан хэлээр тэрээнэй ханаанда энэ үдэр үлөө бэлэй.

Наранай тэнгэрийн хахаднаа буужа байхада бугуули шэдэхэ һүүлшын мүрысөөнэй һүүлээр хүлэршэһэн морин дээрэ эсэшэнхэй юумэн мээрхэлдэгшэ хүбүүдэй зэргэдэ орожо зогсобо.

– Таанар хуу хараат! – дахин тэрэ хүхэльбэ хахалтай үбгэн тойрог соо орон, зоной шууя дараха ханаатай хашхарба. – Юрын бэшэ хүрьгэн хүбүүн бидэндэ ерэбэ гээшэ... Тэрэ манай хүрээндэ байха, тиимэһээ хамаг хүбүүд эрын шадабарид тэрээнһээ һураха ёһотой. Мүнөөдөрһөө хамаг наадан тэрээнтэй хамта...

Тэмүүжэн үбгэнэй үгэ шагнаагүй нэн. Мүнөө хамаг юумэнэй үнгэрөөд, урдань гансал эсэгтэйгээ хахасаха сагай үлээд байхада тэрээнһе хамаг юумэндэ хайхарамжагүй байдал эсэһэн сусанантайнь, мүн уйдхартайнь холисолдоһон, тэрээнэй сэдхэл эзэлбэ. Бүртэ тухай бодолшые үсэгэлдэр үдэшэлэн, мүнөө үглөөнэй-хидэл адляар зүрхыень баясуулнагүй.

Холын хаданууд дээгүүр сагаан үүлэд аалихан тамарна.

«Хойшоо нүүнэ, – гэжэ Тэмүүжэн хүндэ харуулхагүйн түлөө нүдөө ониилгон, тэдээнһе шэртэнэ. – Онон руу... Эсэгэмниш тишшээ морёо залахань... харин би үлэхэб...».

Хахасалгын найр Дэй Сэсэнэй тэрэл томо гэр соо болобо. Мүнөө аха заханар болон эрэшүүлһээ гадуур хадамай басаганай түрэл эхэнэрнүүд, хүгшэдүүд ерэнхэй. Тэмүүжэн удаан сагай туршада ханаар жэрүлдэһэн хүнүүдтэ ехэһэнь эхилэн асаржа ерэһэн бэлэгүүдэе бариба. Удаань хадамтай басагантайгаа зэргэлжэ һуугаад, аха заханарай юрөөлнүүдые удаан шагнажа һууба...

Һүүлэй һүүлдэ хуу барандаа гэрһээ гараба, Есүүхэй суглараашдай дүхэриг соо Дэй Сэсэндэ халаанай мориёо бэлэглэбэ.

Хүндэ ямбатайгаар Есүүхэйе үдэшөө нэн. Дэй Сэсэн тэрээнтэй уулзаһан талын булаг хүрэтэр табин бүлэг нүхэдөөрөө үдэшэбэ. Тэндэе хоноод, үглөөгүүр хахасаха байба. Тэмүүжэн хонгирад хүрээндэ үлэбэ.

XIV

Алтан бурхандаа ябаһан Хутула хаанай бага, гурбадахи хүбүүнийнь нэн. Зүчи Хирмау хоёр аханаршые наа, нэгэнийнь гурба,

нүгөөдэнь хоёр наһа дээгүүр, ухаан бодолоороошье, хэлэ амаараашье нобшо унтуур хэн тула дүүдээ холо гартанхай хэн. Алтан багаһаа хэрүүлшэ зангаар илгарагша юм хэн, харин томо болоходоо ахана-райнгаа ахамад мэтэ болошоо. Хара мэхэтэй хэн хадаа тэдээнээ өөр тээшээ татажа шададаг, тэдэньшье үгыень дуулажа хурашанхай яба-адаг.

Хутулын хүбүүд хара багаһаа аха дүүнэрэй хүбүүдхээ газаахануур амья хараад ябадаг хэн. Уг изагуур соогоо хүбүүдхээ эсэгынгээ хаан байһан ушараар илгардаг. Түрэл гарал болон хүршэнэрын, олон тоото абга-нагаса хээтэйнэр, хүндэ ямбатай хүгшэд эхэ эсэгэдэнь үрдилдэн байжа хүбүүдэйнэ хайн хайхан элдэб шанар шэнжэ найрхаха. Эбы хөөрхы хандалгада угаа дуратай үхибүүдэй үнжэгэн сэдхэл тиимэ хаймһаралда, бэлэг сэлэгүүдтэ дадашоо юм хэн бээ. Хутула хада гэртээ харяа, хээтэйнэрэй мээхэй энеэбхилгэ гуужаа, билдагууша хоолойнуудын замхаа. Харин хүбүүдэй зүрхэн соо хүндэ ямбада, дохилгон, тохигонолгондо хюдамаар бэшэ абьяас шунал тунашанхай, хаанаб даа нэгэ тээхи эгээл гүнзэгы газартань онсо тиимэ зэргэтэйбди гэхэн мэдэрэл хаха орошонхой бэлэй.

Бээ хүсэжэ, ноёд болоод байхадань эсэгынь үндэр хуури сасу-утанайн хэн нэгэн эзэлхэ гэхэн бодол огтолон тэдэндэ ерэгдэггүй хэн. Үеэлэ аха дүүнэрэй урда хойгуур унажа бодожо ябанхаар, хуу барандаа нэгэл адли зиндаатай ябаа хаамнай дээрэ гэжэ дотороо хөөрэлдэхэ. Нүүлшын найр дээрэ үбгэн Тодойной Есүүхэйе хаан болгохо тухай хэлэхэдэнь эсэгынгээ хаан шэрээдэ тэрээниие хуул-гахагүйб гэжэ Алтан тангаригаа үгөө.

– Хэрбэ хаан үгыгээр байжа шадахаа болёо юм хаа, – гэжэ тэрэ найрай нүүлдэ гурбуулан тэрээнэй гэртэ хуухадаа хэлэбэ, – энэ өөдэрхүү хүрхэй, бээ үргэжэ, дээшээ дүүлиһэн Есүүхэй бэшэ, харин хэн нэгэ аха, аргаа ядахадаа, Таргудайшье хаан болог.

– Тон зүб хэлэнш, дүү хүбүүн, – гэжэ Зүчи тэрээнтэй зүбшөөбэ. – Тэрээндэ жаахан үхибүүдтэл адляар өөрыгөө хашуулжа бай-хагүйбди.

– Таргудайн дэргэдэ амаршье байха, – гэжэ Хирмау дохибо, – тэрээнһээ бидэ холобди. Дайнай үгэдэ ехээр хашараажа байхагүй, харин энэш хаан болоо хаа, маанарые ханаа амар байлгахагүйл. Таргудайда нэнгэхэ хэрэгтэй.

Есүүхэйдэ аха дүүнэр анханһаа хойшо атанханаараа дурагүй бэлэй. Багадаа нэгэтэ хүрээнэй хүбүүд арбан үдэрөөр өөрынгөө дээрэ

хаание хунгажа наадаа хэн. Хуу барандаа Хутула хаанай ехэнх хэн тула Зүчиие хаан болгохо гэжэ байба. Тээд гансал Есүүхэй эсэргүү бодобо:

– Хэнһээш дороор жада шэдэхэ, хэнһээш муугаар барилдаха хаание хаана хараа хэмта?

Зүчи хоёр наһа Есүүхэйһээ дүүшье хаа, хаанай хүбүүн хэн тула, иимэ доромжолго тэсэхэ аргагүй байба, тэрээниие барилдаанда дуудаба. Есүүхэй тиихэдэнь нэгэ угзархадаа Зүчиие ара нюрган дээ-рэнх тарайлгаба. Ёһын тэдыдэ носолдоошо болоошьегүй, хүрөөнэй хүбүүдэй хоротойгоор энеэлдэтэр юрэл мүнөө гараһан маадай, үглөө гараһан мөөдэй шэнгээр абаад лэ хаяжархёо. Хутугтын наһаар аха хадань хаанаар хунгаа хэн. Сасуутанайнгаа дунда хаанай хүбүүд засаһаа анха түрүүшынхисэ сэхэ руунь түригдээ, тэрэ өөһэдынгөө гутамшаг ябадалһаа Есүүхэйе хүлисэжэ шадахагүй бэлэй.

Үндыһэн хойноо татаарнуудай дайнда Есүүхэйн гурбан мянган сэрэг суглуулаад байхада тэрээнэй гар доро хамаг дүүнэрыень нүхэдтэйнх хамта үгөө хэн. Хутулын хүбүүдые зорюута баһажа, доромжолжо байһандал Есүүхэй хамаг зоной урда юрын зуутан дарганаартай суг хамтадань тэдэндэ зарлиг буулгажа байгаа. Үглөө бүри жагсаал зэргэдэ тэрээнэй захиралта шагнажа байхадаа Алтан хамаг шүдэнэйнгөө түүрэтэр шүдөө хабираа. Удаань илалтын һүүлээр олзоёо хубаахадаа Хутулын хүбүүдтэ орходоо гурба дахин ехые туг дороо шаара шабхарууһаа бүридэһэн барлаг болон зайгуул ангуушадһаа гурбан мянган сэрэг суглуулһанайнь түлөө Есүүхэйдэ үгөө. Тэрээнэй һүүлээр хэрээдүүдэй аянһаа Есүүхэй аймаар олон хүрэг адуу, тэмээ туужа асараад, ябалсаагүй хүнүүдэй хэнтэйншье хубаалдаагүй. Үхэлэн хоёр аханарайнгаа һүүлээр Есүүхэй тон томо үлүүстэй, эгээ олон сэрэгтэй боложо, монголшуудай уг изагуурай эгээ түрүүшын хүн болоо.

– Есүүхэйдэ хуу бии, – гэжэ атаа мэээндэ, уур сухалда абтаһан Хутулын хүбүүд хэлсэхэ. – Тэрэнь багадаад, хаанай шэрээ тээшэ дугташахань юм!

– Манайл тархи дээрэ гарахаяа һанана, – гэжэ Алтан заабарилна. – Гараад, лаб нуухадань лэ эрхэ сүлөөтэ ноёд ябахадамнай юун һайн байгша хэм гэжэ ойлгохобди.

Зунай найрай үглөөдэр Хутулын хүбүүд Таргудайда ошоо хэн. Тэрэнь хара мэхэдэ орохоёо һэргылэн, һэр-мэрхэн угтаа. Бага һамганайнь нэгэ нэгэ аяга хүйтэн архи хэжэ үгөөд, хатаамал үрмэ хүндэлгэ

табиад гарахада Таргудай ньюһан нээһэн долоон далда үгытэй ядуу үгэнүүдээрнь ямар хараа түсэбтэй ерөһыень элирүүлхэдээ шарай түхэлөө тад хубилгаа һэн. Газаа халуунда, өөрөө тобир тарганшые һаа, улаан гараараа өөрөө хони гаргажа, гэртэхиндээ шэрээ түхээрхыень захирба. Эдижэ уужа байхадаа эсэгынгээ һүүлээр ямар байдагыень хурагшалаа, үбэлэй хашанха сагта хайшань хүрэгүүдээ абаашахыень зүбшэл заабари үгөө. Үни удаан хөөрэлдөөнэй һүүлээр хэниинь аха захаб гэжэ мэдэжэ абахадаа аханарыень ондоо гэртэ амархыень ябуулаад, тэрээниие нэгэ мориёо худалдаха хэрэгээр хэбэртэй үлэхыень гуйгаа һэн.

– Һайн моритойш даа, сэн тухай хэлсэе, – гэжэ эсэлһэндээ залхуу хоолойгоор аханарайнь нюрга харан тэрэ дуугарна. Үүдэнэй халхабшын тэдээнэй хойно буухада Алтан тээшэ тэлэршэһэн нюураа эрьюулбэ. – Ши, Хутулын жаа хүбүүн, хамаг хияадууд соо эгээ ухаатайнь байжа, эгээ зүбөөр шийдээ байнаш. Есүүхэй хаан боложо бирахагүй. Дан түргэн сухалтай, дошхон, һуури байрагүй, элдэб олон бодолгүй юумэ хэхэдээ болохо, арад зониие холхидуулан һүйдхэхэ. Харин арад зон тэнэг шуу, хүрэг хонин шэнги, һунгахадаа алдуу гаргахадаа болохо. Яаха, юу хэхээр гээшэбибди эндэ? Юун гэжэ бодонош? – Таргудай бэлтэгэр нюдөөрөө туршан хараба.

– Бү мэдэ, – удаан дуугай һууһанайнгаа һүүлдэ Алтан мүрөө хабшаба. – Бидэ танда зүбшөөл һурахаяа ерээ ха юмбибди.

Таргудай долёобороо дээшэнь үргэбэ:

– Арад зон ямар шийдхэбэри абахаяа мэдэнэгүй, ноёд өөһэдөө энэ хэрэг хэрэгтэй һаба руу шэглүүлхэ ёһотой.

– Харин теэд хайшан гээд? – Алтан һуури дээрээ үндэгэд гэбэ. – Таргудай абга, хэлэжэ үгыт, би хуу хэхэб, бултыень үгэдөө оруулхаб, эдилгээр татахаб, юуш хайрлахагүйб.

– Хэрэгтэй сагтань шамда хэлэхэб, – Таргудай тэрээниие һайшаан хаража һууба. – Шухалань, намһаа барилсаад яба, дээшээ гарахаш. Харин мүнөө аханартайгаа хари, Есүүхэйн хойноһоо хара, юу хэхээ байһыень мэдэжэ бай. Мэдэһээр лэ намда дуулга. Тиихэдээл ши бидэ хоёр юу хэхээ шийдхэбди.

Үглөөдэрынь лэ Алтанай һамган Сочигэлһээ Есүүхэй сэрэгтээ ошобо гэжэ мэдэбэ. Алтан һүниндөө Таргудайда хүрэжэ ерээд, гурбан үдэр архидаа һэн. Есүүхэйһээ хори гаран моридые Таргудайн

хүнүүд хулуугаа гэжэ мэдэхэдээ түрүүшээр ехэтэ гайхаба. Тээд нилээн бодолгото болоод байхадаа зүб лэ хаш даа, Есүүхэй хүсэнэй урдаһаа хүсэн бии гэжэ мэдэг гэжэ шийдээ һэн.

Есүүхэй ууган хүбүүнтэйгээ Хэрлэн мордобо гэжэ мэдэхэдээ энэ шухала мэдээ баһал Таргудайда асаржа ерээ. Таргудай тэрээниие баяртайгаар хараад, арьяатандал нюдөө уйтаруулан, шүдөө хахи-нуулаад абаа һэн.

– Һайн лэ гээшэ, – гэжэ тэрэ аалихан хэлэбэ. – Ехэл Һайн гээ-шэ.

Юуниинь Һайн юм һэм, Алтан тиихэдэ ойлгоошьегүй, өөрын-хидтөө һэжэгтэ орохогүйн тула гэртээ яараа һэн.

XV

Дэй Сэсэнтэй тараһанай үглөөдэр Есүүхэй Улаан хадада дүтэлжэ ябаба. Тэрээнэй зүүн хормойгоор урдааша хүйтэн горхон энэ хуурай талада аяншадай тогтохо гансахан газар болодог – эндэ дээдэ Ононһоо дунда Хэрлэн руу зорихон зунай замуудай бэлшэр.

Эртын боро хараанаар горхондо дүтэлжэ ябатараа Есүүхэй холоһоо амаржа байһан хэдэн аяншадые хараба. Гурбан харбаанай галзарта морёо байлгажа, багахан гал тойроод хууһан юһэн хүниие тоолобо.

«Манай, Ононой, – гэжэ тэрэ морёо ябуулан, дүтэлжэ байһан саг зуурын буудал шэртэжэ, һанаа амар шийдэбэ. – Али Хэрлэнэй гү... Ганзага ниилэбэл, хамташье саашалхада болохо...».

Хахад харбаанда хүрэхэдэнь галай хажуудахи зон тэрээниие анхараад, галай гэрэлһээ һарабшалан, урдаһаань хараашалба. Захын-хинь, арбан хоёртой хүбүүн, аханарай зарлигаар хаш, түргэн бодоод, обоологдон табяатай ганзага сумаада ошоод, түйсэ, амһарта гаргаба.

Есүүхэйн табин алхамда ябахада хүнүүд хууриһаа бодоод, угтан ерэбэд.

«Хэниие хүлээжэ байһанаа мэдэһэн юумэдтэл, – гэжэ тэрэ досогоо энезб гэбэ. – Харин эдэ, магад, уг унгигүй дээрмэшэд...».

Ганзагаһаа түйсэ, амһарта абаһан залуу хүбүүн хүндэшэ зангаар гүйжэ ерээд, жолооень абаба.

– Замдаа Һайн ябана гүт? – гэжэ тэдээнэй аха заха, тэрээнтэй са-суу наһанай хүн, дохибо, тэрэ зуура Есүүхэй Һайн танил шалшаран татаар хэлэ таниба.

Эндэ тэндэхээн дүтэлхэн хүнүүдые хараад, тэрэ даншые хойно-тожо, ямар алдуу гаргаһанаа ойлгобо. Һэеы малгай дороһоонь татаар зангаар уяатай гээгэнүүд бултайлдажа байба. Нариншаг нюураарнь, хамниганайхидал даншые зэртэгэр уйтан нюдөөрнь холохонһоо һайсахан адаглалажа харабал татаарнуудые таниха байгаа. Теэд мүнөө сухарихань оройтоо – тэрьедэһэн хүнэй нюрга руу харбадаг. Теэдшые тэрьедэхэ шалтагааншые даб дээрээ үгы хэбэртэй. Һүүлээрнь боржогон Есүүхэй эбтэй татаарһаа шалтаггүй гүйжэ арилаа гэлсэгшэб, хари. Хэндэш хэрэггүй юумэн аад, хоёр тала халыһан хөөрэлдөөн бологшоб.

– Баруун тэнгэрийн һайгаар! – гэжэ Есүүхэй моринһоо буунгаа харюусаба. – Танай аян һайн гү?

– Тэнгэри мартагагүй даа, – ахамад татаар илдам хүн хаш, харин бусадынь абяа аниргүй хүйтөөр харанад. – Манай галда һуе.

Һууһан газарайнгаа хойто талада тэрээниие үндэрлүүлээд, ахамад хажуудань һуужа, хүрэнһөөр архитай хүхүүрээ гартаа абаба. Нүгөөдүүлын нозог нобшоор дурата дурагүй галаа тойрон һуубад.

«Хэбэрын, намай таниягүй, – аяга абажа байхадаа Есүүхэй бодобо. – Хэрбээ тания хаа, иимэ уулзалга болохогүй хэн... Дурагүй байна, тэрэнь мэдээтэй, теэд монгол ба татаарнууд хэзээдэшые бэе бээдээ дуратай байгаагүй».

– Отог угуудай дунда дайн дажар үсөөн болог, тэнгэрийн бурхан хамаг тоосоомнай шиидхэг, – Есүүхэй хуурай хилгана хухалжа абаад, хатуу хорзо дүрэн, найман зүг руу үргэжэ, шабхан ууба. Архи гашуубтар, үрмэдэһэ холижо нэрэхэн мэтэ байба.

– Тон зүб үгэ! – гэжэ татаар баярлангыар нюдөө бэлтылгэн, бусадаа эрьен хаража, шангаар дуугарба. – Иимэ үгэнүүдэй түлөө ууха гээшэ арбан нүгэл зүрхэ сэдхэлхээ абажа хаяһандал... Та ямар угайбта?

– Би бүгүнүүд угайб, нэрэмни Онгудай, Сэмгэтэ ноёндон нүхэр боложо алба хэдэгби, – гэжэ хорзын гэнтэ толгойень сохёод, ухаань балартуулжа эхилхые мэдэрэн, Есүүхэй хэлэбэ. – Хэрлэнһээ ноёной даабарыар ябанаб. Таанар хэд болохобта?

– Бидэшые юрын зомди, – энеэбхилгээ һанжаһан дээдэ һахал дороо дараад, татаар дуугарба. – Буир нуурай татаарһаабди. Ехэ хүбүүндээ хадаг табиха гэжэ ябанабди... энэ хүбүүндэ, – гээд, дүхэриг соогуур аяга тараажа, эльгэн арһан дээгүүр эдэе хоол табиха ябаһан залуу хүбүү харуулба.

Есүүхэй наада харад гэһыень ойлгожо, дотороо һэргылэн, хулгай нюдөөрөө хүбүү хараба. Тэрэнь юунэйшье болоогүй юумэндэл хорзо аягалһаар, архи адхахагүйн тула арһан хүхүүр ехэ болгоомжотойгоор барин ябаба. Бусадын хүлээнгээр газар гэтэнхэй, абья аниргүй һуунад.

– Олхонуудта ошожо ябанабди, – гэнэ татаар. – Тэдэ эгээ һайн басагадтай гэлсэдэг, зарим угаархид гансал тэндэһээ бэри буулгадаг, та энээниие һайн мэдээ бээт...

«Олхонуудта... ехэ хүбүүндээ һамга абхуулха... һайн мэдэнэт... – Есүүхэй ухаандаа тэрээнэй үгэнүүдые шүүтэрээ хойнотоһон һанаа зоболго мэдэрбэ. – Татаар дэмы шашанагүй. Нам тухай эдэ мэдэнэ. Юрэ эндэ байгаагүй... Хайшаа ошоһыемни мэдэнэ, тиигээд лэ эндэ хүлээгээ... Теэд хаанаһаа мэдээб? Хэн дуулгааб?...».

Тойроод һууһан эрэшүүлые һэмээхэн харахадаа барандаа һайн зэбсэгтэй хүдэр хүбүүд, дуу шуу үгы, һайн һургагдаһан шэлэмэл нүхэд гэжэ тэмдэглэбэ.

– Морёо уһалха хэрэгтэй, унтахашье саг болоо, – Есүүхэй түргэн бодоод, архиин охинһоо һуларад гэхэн бээ шанга барин, бургааһанда уяатай азаргадаа дүтэлбэ.

Номотой хормогонь, номотой һаадагынь эмээлһэнь һанжана. Ногтоо тайлаад, морёо яаралгүй харанхы руу, урдаһан уһанай абьян тээшэ абашаба. Моринойнгоо хомхойгоор уужа байха үедэ хахад бэээрээ эрьежэ байгаад, түүдэг тээшэ хараба. Барандаа һууридаа һуубад. Нэгэ угзаран, уламаа татаад, хазаараа абангүй эмээлдээ һүрэн гаража, морёо ташуурдаба. Оодороон соо эрьехэдээ татаарнуудай тэрэл хэбээрээ һуухые гайхан хараба.

«Һууриһаа бодохоо залхуураа гээшэ гү? – гэжэ тэрэ мориёо хатараанда оруулан, марган таамаглана. – Теэд залхуушуулда адли бэшэл... Магад, үнэхөөрөө энхэ амгалан хүнүүд байгаа гү, харин би һэжэглээд...».

Харюу олонгүй Есүүхэй түүдэгһээ холодоһоор холодобо. Нилээн бодоһонойнгоо һүүлээр зүб тэдээнһээ ябааб гэжэ шиидэбэ – татаар лэ хадаа татаар, һүниндөө юуншье болоходоо болохо байгаа. Есүүхэй уушхаржа, добын хяра дээрэ морёо байлгаад, һүниин түүдэгэй гэрэлдэ һүүдэлзэһэн холын һүүдэрнүүдые һүүлшынхисэ хараба.

Бүхэли һүниндөө тэрэ һайн хатараар баруун хойто зүг мүшэдөөр шэглэн ябаба. Һүниин тэнгэй хойно һара гараад, тэнгэ-

рийн хаяа хүрэтэр тала гэрэлтүүлбэ. Хэды дахин Есүүхэй зогсожо, гэдэргээ удаан хараашалба. Бугаад, газарта хэбтэжэ, шэхээ хуурай ногоондо дахан, татаарнууд намнана гү гэжэ шагнаархаба.

Үүрээр Шуус голой гараса хүрэбэ. Уһанай нюрууһаа сагаан манан дэгдэжэ байба. Шиигтэй агаар эртын һэрюун амисхалаар хүйтэ даажа, Есүүхэйн бэе дагжа хүрөөд абаба. Тэрлигэйн захиар, хамсын туруугаар хүйтэ нойтон шурган орожо, арһаниин жэжэхэнээр тоборуутан, татабгад гэтэрээ даараба.

Моринойнгоо ундалхые хүлээгээд, уһа руу оруулба. Голой тэгэндэ уһан мориинь булан алдаба, эмээл дээрээ бодохо баатай болобо. Үндэрһөө мориной бэе тойрон, заримдаа дэлһэн дээгүүрнь шолжогонон урдажа байһан уһа хараад, тэрээнэй толгой гэнтэ эрьсэд, бөөлжэһэнийн хүрэбэ. Шадалаа гээһэн хүлнүүдын үбдэгөөрөө һалганаад, тэрэ моринойнгоо эрьсэд гарахы арай шамай хүлээгээд, доошоо һууба.

«Һүүлэй үдэрнүүдтэ ехээр уугааб, – гэжэ тэрэ эсэнгээр бодобо. – Үдэр бүхэн эмээлдэ. Амарха хэрэгтэй».

Эрьсын бургааһан соо далда газар олоод, һуларһан бээ баалан, эмээлэ абажа, ута ногтоороо дүтын бургааһанһаа уяба. Холо бэшэхэнэ һаглагар мүшэр доро тохомоо дэбдээд, эмээлэ дэрлэһээр, ухаа мэдээгээ алдан, хүндэ нойрто абтаба.

Няалданги хүлһөөр һабхаран, ехэл хүсэ шадалаа барагданхай һэрэз һэн. Толгойн эрьсэ, хэлэ, амань, хоолой, бахалзуурын хуурай шэрүүн. Бодохо гэхэдэнь, бүхы бээн үбдэжэ байба. «Үбдэшөө гээшэ гүб? – Есүүхэй ахир тулюураа ойлгожо, хэзээ заяанһаа үзөөгдөөгүй айха мэдэрэлдэ абтаба. – Хүйтэ нойтонһоо иигэшөөб гэжэ гү? – ойроо байһан морёо харахадаа, нэгэ бага һанаагаа амарба. – Мүнөө мэдээгээ алдаагүйл хаа... Хүн зондо хүрэхэ хэрэгтэй...».

Хамаг хүсөө шабхан, тэрэ тэмээшэлэн мүлхибэ. Моринийн ойлгоһондол, байһан газартаа хүлээгээд байба. Үшөөһэнһөө хазаараа угзаран абаад, һөөргөө мүлхибэ. Моринийн хойноһоон дүүхэнээр ябаба.

Эмээлдээ хүрэжэ, Есүүхэй морёо хэбтүүлэд, арай шамай тохомоо дээрэнь хаяба. Амияа абаад, үбдэг дээрээ бодожо, тусгаар хүндэ болоһон эмээлэ хүсэлхын ехээр хүсэлжэ, газарһаа хобхолоод, нүдөө шэб анин, эрхирэн байжа тохон дээгүүрээ хаяба. Удаань морёо бодхоожо, шадалаараа уламаа татаба. Баһа хэбтүүлээд, эбсэгээ үни удаан ганзагалба...

Бургааһан сооһоо гаража, хойто зүг тээшэ гэшхүүлбэ. Тэндэ, Хүйтэн горхоноор энэ үедэ тохураун (?) угай зарим айлнууд зуһадаг, хуушан газартаа байна аа гү гэжэ тэрэ найдаба. Жолоогоо һула табяад, Есүүхэй хүндэ харасаар газар дээгүүр мүр сараа хараашална. Наран тэнгэрийн хахадта хүрэбэ, хурса элшэнь толгойень ехээр үбдэхөөн, гам хайрагүй шараба. Есүүхэй хүсэлэн, тэнгэри хараба. Нэгэшье үүлэн байбагүй. Тэрэ толгойгоо сээжэ дээрэ унагааж, нюдөө аниба...

Ухаа мэдээгүй ябахандаа тэрэ моринойнгоо ябаһан зүгөө эрид хэлгэжэ, ябадалаа зөөлэхэнөөр түргэдүүлбэ гэжэ мэдэбэгүй. Та-таар-нууд хүсэжэ ябана, урдань тэрэ хорзо аягалааша ахалагшань. Тэрэ мүнөөшье салгидаһан архитай аяга баряад хашхарна: «Есүүхэй, энэ-эниие уугаад, үхэхэш! Уу, Есүүхэй, тиигээд түргэн үхэ!».

Нохойн ууртай хусаанһаа тэрэ һэришэбэ. Тэрээнэй шанха урда хахад харбаанай газарта арбан гэртэй айл байба. Гэрһээ эрэшүүл гараад, нохойнуудаа татаба. «Дүүрээ, мүнөө үхэхөө болёоб, – гэжэ Есүүхэй ханаагаа амарангыар бодобо, тээд гэнтэ татаарай хорзо тухай зүүдээ ханаад, гэнтэ хамаг юумэ ойлгожорхибо. – Хорлоо!». Хорзын гашуун амта ханаад, бөөлжэдэһэниинь хүрэбэ.

Тэрэ эмээлһээ арай шамай барисалдаад, тонгойжо, шуһаар бөөлжэбэ. Хоолойн ехээр хордобо. Үдхэн улаан бүлингүүдэй мориной хүл доогуур ханжан унажа байхые хараба. Азаргань үхэлынь тааһандал, шэхээ хайшана, шуһан улаан нюдөөрөө хёлойно.

Бөөлжэһэнэйнь удаа нэгэ бага дээрэ боложо, тэрэ толгойгоо үргэбэ. Урдаһаань хоёр залуу эрэшүүл гүйдэжэ ябаба.

– Та яагаабта? – нюурыень шагаан, нюдэндэнь хоёр болон харагдажа, түрүүшын хүн асууба. – Шархатаа гүт?

Хоёрдохи хүнийнь амидашанхай гүйжэ ерээд, ууртайгаар хэлэбэ:

– Юу һураабши, харанагүй хүн гүш? Мориень хүтэлэ, би унашагагүйнь тула баряад ябаһуу.

Гэрэй хажууда тэдэниие ахасар эрэшүүл хүлээжэ байба.

– Энэш Есүүхэй ноён ха юм! – гэжэ хасар дээрээ һарюу һорьботой нэгэниинь гайхан дуугарба. – Гэртэ оруулагты!

– Гэртэ болохогүй, амилхадань хүндэ байха, – гэжэ маяганаад ерэжэ ябаһан нэгэ үбгэн буруушааба. – Һүүдэртэ дэбдээд хэбтүүлэгты.

– Һүүдэр руу!

Үндэр дэрэтэй зөөлэн нэеы дээрэ хэбтэхээр, Есүүхэй хорьботой хүниие дуудаба.

– Ши хэмши? – ханахаяа оролдон, нюурын адаглажа, हुла хоолойгоор асууба. – Ямар угайбши?

– Би Буралдайб, эхирэд угайб, шоно отогойб, бидэ эндэ хуу нэгэ угай зомди, тайчуудай хилын харуул харанабди.

– Намай хаанаһаа танихабши?

– Бидэ танда холын түрэлэй зон болохобди, нэгэ хулинсагһаа гараһамди.

– Юугээ хэлэнэш даа? – Есүүхэй хүндөөр амилна. – Хаанаһаа минии хулинсагыё мэдэхэ хүмши?

– Танай холын хулинсаг Бүртэ Шоно манай газарта, Байгалай баруун эрьедэ түрэнэн, манай угһаа гараһан.

– А-а, зүб... тиигээ хадаа, бидэ түрэлэй зомди.

– Би таниие татаарай дайнһаа мэдэхэб, бидэ эхирэд тайчуудай түмэндэ һэмди... – Буралдай охижо эхилхэдэнь, хажуу тээшэнь нэнгүүлээд, толгойёнь барин, хүнгэрүүлбэ. – Э-э... шуһа гараа хадаа муу, эмшэ бөөдэ эльгээхэ байна...

Тэрэ түргэн бодоод, холо бэшэ газарта һууһан эрэшүүлдэ ошобо. Есүүхэй нюдөө хаан, хэлбэлзэһэн һажалуурта абтаба.

Мэдээ ороходонь, хажуудань ямаршыёб үбгэн һуунхай, сарбууёнь барижа байба. Тэрээнэй араһаа Буралдайн ханаа зобоһон нюур харагдана. Үбгэн хүрин зубхья хаагаад, юушыёб шагнаһан хэбэртэй, үлэ мэдэг уралаа хүдэлгэнэ. Нэгэ юумэндэ шиидээ ха, гарыёнь табяад, түрүүн зүүн, удаань баруун нюдэ рууны шагааба.

– Шамайё хорлоо, – нюргаа сэхэлээд, тэрэ хэлэбэ. – Удангүй үхэхэш.

– Хэзээ? – гэжэ Есүүхэй хуби заяантайгаа гансата эбсэжэ, ондоо түби руу морилхо тухайдаа дадажа эхилнэ.

– Хэды хоноод.

– Би гэртээ ошохо ёһотойб, – гэбэ Есүүхэй.

– Гансаараа шадахагүй, – үбгэн Буралдай тээшэ эрьёбэ. – Абаашаха хэрэгтэй. Үхэрэй арһаар үлгы хээд, хүнёор ябагты, үдэрэй халууниие энэш дабахагүй. Би ногоо үгүүжэб, бусалгаад уулгаарайт, нэгэ бага наһыёнь һунааха. Зөөлэн ябадалтай моридые шэлээрэй, жо-роо дээрэ байха, һэжэрхэгүйнь тула. Энэл хүниндөө гарагты. Наранай ороходо зүүн тэнгэридэ хара хонёор үргэл үргэхэ хэрэгтэй. Хара бөө дууда. Тэрэш хуу хэхэ.

Харанхы болохолоор арбаад моритон айлһаа гараад, баруун хойшоо, Дээдэ Онон руу мордобо. Ёунаһан бүлэгэй дунда дүрбэн моридой хоорондо Есүүхэй үлгйдүүлэн хэбтээ һэн.

Ухаа мэдээн соогоо, нэгэ тэрээнээ алдажа, нэгэ һэгээ орожо ябахадаа халта нээгдэһэн нюдөөрөө огторгойн гүндэ эмхи гуримгүйгөөр холисолдоһон одо мүшэдые шэртэнэ. Гансал юумэн тухай бодожо хэбтээ һэн – Онон Хэрлэнэй хуурай арал газар һэтэлхэ тухайн хэн татаарнуудта дуулгааб? Тэрээнэй үхэл эгээ ехээр Таргудайда хэрэгтэй, маяг зангаараа тэрэл боржогоной ноёдһоо иимэ юумэ хэхэ. Теэд тэрэ хэн нэгэнһээ тэрээнэй ябалган тухай мэдэжэ абаха ёһотой байгаа бшуу. Гэнтын тохёолгондо Есүүхэй үнэншэнэгүй, яахадааб гэхэдэ, хүбүүгээ гэрлүүлхээ соносхоһон үдэрһөөнь даншые багахан саг үнгэрөө. Хэншыеб Таргудайда энээн тухай дуулгаха, тэрэнь татаарнуудта дамжуулха, харин тэдэнь моридоо гамнангүй Онон Хэрлэнэй бэлшэр болохо Улаан хадын горхон хүрэтэр гүйлгэхэ – энээхэн лэ богонихон саг байгаа ха юм. Харин һүүлэй үедэ Алтан лэ бусадһаа оло Таргудайда ошоо. Есүүхэйдэ тэдээнэй һүүлшын уулзалга һанагдаба: «Таргудай шамай зулгааба, хараад байгаарай, бүри огтолон даруужаб...».

Эдэ бүгэдые үшөө дахин бодоод, Алтан хооһон үгэ шашаагүй, тэрэнииё занай, тиигэжэ хэлээ хадаа Таргудайтай сэхэ хэлсээ баталаа гээшэ гэжэ Есүүхэй эсэслэн шиидэбэ.

«Энээн тухай би анханшыё таажал байгаа һэм, – гэжэ Есүүхэй халаглаба. – Хамаг юумэн Таргудайн үйлэ хэрэгээршыё, Алтанай хэлээршыё харагдажал байгаа һэмнэй даа. Харин мүнөө орой-тооб...».

XVI

Хоёрдохи үглөөнь Есүүхэйё гэртэнь асараа һэн. Хүрээндэ адуу, үхэрээ һаагаад, бэлшээри тээшэнь туунхай. Айл аймаг үглөөнэйнгөө тухашараан соо, эхэнэрнүүд гашалшоогүй дээрэнь һүнэйнгөө ажал хэрэг хэжэ, хүрэнгэ шэнэлжэ, тоһо сохижо, архи нэрэжэ байба. Хүрээнэй урда багахан хүбүүд тугалнуудыё эхэнэнь хашхаралдан һалгаажэ, хоёр тээшэнь туужа ябабад.

Ёонирхоһон зоной нюдэн доро моритой хүнүүд хүрээнэй тэгэн руу хатаргалдабад. Даараһан Есүүхэй ямаан дэгэл доро мэдээгүй

хэбтэбэ. Үхэлэй хүхэ сагаан тэмдэг хамар, хасартань буунхай, духань няалдуу хүлһэ лэбшэнхэй.

Урда ябаһан Буралдай хажуугаарнь гаража ябаһан һамганһаа асууба:

– Есүүхэй ноёной гэр хаанаб?

– Тойроод нууһан эдэ сагаан гэрнүүд, – хажуу тээшэнь гараа дэлгээн тэрэ харюусаад, моридой дунда үлгы соо хэбтэһэн хүн тээшэ хүзүүгээ һунаан харана. – Энэ хэн бэ, шархатаа гү? Таанар эхирэд гүт, дуугархаартнай...

Моритон Есүүхэйн айлнууд руу дуугай годиржо, досоонь гэшхүүлэн ороод, газаахи галайн хажууда дүмүүхэнээр ашаагаа тавиба.

Ехэ гэрһээ Хасар гараба. Тэрэ ахалагшаар гэртээ үлэһэн хадаа мүнөө сагаан һэеы малгайтай, хуйтай годигор хутага һанжуулһан шэнэ бүһэтэй. Танигдаагүй зониие гайхангыар харан байтараа арһан дээрэ хэбтэһэн Есүүхэйе обёорбо.

– Эсэгэ! – гүйжэ ерээд, үбдэг дээрэ унан, айһандаа нюураа һорилогобо. – Эсэгэ, яагаабши?

– Яагааб, шархатаа гү? – хүбүүнэйнгээ хоолой дуулаад, гэрһээ гүйжэ гараһан Өөлэн танигдаагүй зониие шарайшалһаар, урагшаа ябаад, хажуудань үбдэгэлдэбэ. – Амиды гү?

– Амиды, – Буралдай эсэнгээр хэлээд, малгайгаараа хүлһөө аршан, урдань обооролдоһон хүүгэдые хараба. – Татаарнууд хорлоо.

– Ямар татаарнууд? – Өөлэн толгойгоо үргэжэ, ойлгосогүй харасаа тэрээн тээшэ шэглүүлбэ. – Хүбүүмни хаанаб?

– Гансаараа байгаа. Зүүн зүгһөө ябаа, тиигээд Хүйтэнэй ойро манайда буугаа...

«Зүүн тээһээ ерээ, тиигээ хадаа бусажа ябаа гээшэ... – Өөлэн халта уушхарба. – Есүүхэй хүбүүгээ хаяхагүй».

Тэрээниие гэртэнь оруулжа, орон дээрэ хэбтүүлбэд. Зарасанар түрэл зондонь мэдээсэл тараахаяа гүйлдэжэ ошобо.

Үбгэн эмшэн шуһыень ханаба. Өөлэнэй дуугай асуудалда тэрэ харасаа буулгаад, толгойгоо һэжэбэ.

– Хэзээ? –сэдьхэлээ хүдэлһэндөө һөөлдэнги хоолойгоор Өөлэн асууба.

– Хоёр үдэр тухай... – гэжэ маргангыар үбгэн хэлэбэ.

Байд гээд, Есүүхэй мэдээ оробо.

Дүүнэрhээнх Даритай түрүүн гүйжэ ерэбэ. Гэр руунь ма-
ряангыар ороод, айнгяар харан, ойронь huуба. Шарлашаһан зубхи до-
роһоо Есүүхэй тэрээниие удаан шэртэбэ. Ондоо болошоһон huла
хоолойгоор хэлэбэ:

– Гансаараа үлэхэшни. Би эсэгэдээ ябахам.

– Тиимэ, аха, – Даритай нугшараад, уруугаа хаража, нёлбоһоо
унагааба.

– Хүлээ, – гэбэ Есүүхэй, – сагнай бага... Минии мянганай ноён
Сагаанда эльгээ. Сэрэгээ бодхоог, эндэ табиг, хүреэнэй хажууда... –
хэлэхээ ханажа ядан, духаа уршылгаба. – Мэнлигы оло. Шууд
ерэг...

Даритайн гараһанай hүүлдэ үбгэн Тодойн, Хутугта болон Бүри
Бүхэ гурбан ерэбэд. Удангүй Ехэ Сэрэн оробо. Ороной дэргэдэ дуу-
гай хандайлбад.

– Хутулын хүбүүд хаанаб? – huла нюдөөр хаймадан, Есүүхэй
хураба.

– Тэдэ гэртээ үгы, – гэжэ ороошодуулда архи аягалжа байһан
Өөлэн аалихан хэлэбэ. – Адуундаа ошонхой гээ.

– Зай, – Есүүхэй дуугай болоод, уйтайгаар энеэб гэбэ. – Ти-
гэбэл таанар минии түлөө баригты, би өөрынгөө хуби энэ дундада
газарта баряаб. Таанарһаа эртэ ошоһондом бү хараагаарайт. Хулин-
саг намайетнай дуудаба. Юундэшьеб тэдээндэ хэрэгтэй болооб.

– Бэрхэ сэрэгшэд хаанашье хэрэгтэй, эндэшье, тэнгэридэшье, –
гэжэ захирган ноёрхог зангаа гэнтэ алдажа, ээм мүрөө унашаһан
үбгэн Тодойн ханаа алдаад, толгойгоо hэжэн, хуу уужархиба. Тэнээ-
нэй hүүлээр бэшэниинь ууба.

– Хабуул хаанда мүргөөрэй, аханартам, – аягын оёор харан, бо-
долгото болон, Тодойн дуугарба. – Бишье хаяар тэдээнэйнгээ урда
зогсохоб.

– Хэн түрүүн, хэн hүүлээрнь энэ дэлхэйhээ халихаб гэжэ хэн
мэдэхэб даа, – гэжэ Ехэ Сэрэн эхилбэ. – Магадгүй, манай хэн нэгэн
шамһаашье түрүүн ябаха аалам, Тодойн абга...

Тэрээнэй үгэнүүд абья аниргүй байдал соо үлгэгдэшэбэ. Мүнөө
элүүр, уруу дуруу huуһан Бүри Бүхэшье хөөрэлдөөндэ оролсонгүй,
аниргүй хамар дороо шииганана. Байд гээд, Есүүхэй Тодойн абгатай-
гаа гансааран үлэхээ хамга дүүнэрээ гэрhээ гаргаба.

– Тодойн абга, Алтан Таргудай хоёр намда урбаа, – шадалаа гамнан, тэрэ аргаахан үгэлбэ. – Тэдэ манай дайсадта минии Хэрлэн ошохо тухай дамжуулаа...

Есүүхэй татаарнуудтай ушарханаа дэлгэрэнгы хөөрөжэ үгэбэ.

– Тиимэ, эдэл тиигээ, – гашуудалтайгаар нидхээ буулгаһан Тодойн баталба. – Тээд ши энээн тухай хэндэшье бү хэлэ.

– Юундэ? – Есүүхэйн хоолой хуурайгаар хүрьбэ.

– Энээгээр юушье ондоо болгохогүйш... Ши ябахаа байнаш, харин дүүнэршни хайшан гээд саашаа байхаб? Хэрбээ шинии хүүлээр эдэшни дотороо хэрэлдээд, иишэ тиишээ тарашоо хаань, суглуулха ондоо хүн байхагүй. Мүнөө Таргудай хаан болог, харин хияадууд нэгэ адуун соогоо ябаха ёһотой... Ойлгоногши?

– Ойлгоно.

– Тиигээ хаа, дээрэ. Харин ши Хутула хаанда ошоходоо, хүбүүд тухайнь хуу хөөрэ... Өөрөө тэдээнээ хэхээг... Харин Таргудай тухай Амбагай хаанда хэлэ.

– Үгы даа, – Есүүхэй нулахаанаар энеэбхилбэ. – Хээээдэшье хоб шэрээгүйб.

– Зай, өөрөөл мэдээрэй, – тэрэнь түргэн зүбшөөбэ. – Гансал үүлтэрээ муудаһан эдэ золигууд тухай тэнгэридэ мэдээтэй байха ёһотой гэжэ һананаб. Шамда хүрэжэ ерэхэдэнь, өөрөө тэдээнээ шүүгээрэй.

Мэнлиг орожо ерэбэ, Тодойн гарахаа түхээрбэ.

– Үшөө хөөрэлдэхэбди, – гэжэ гарахадаа хэлэбэ. – Шамтай аханартаа юу хээ эльгээхэб.

Тэрээнэй нюдэ хайрлаха сэдхэлээр дүүрэн хараһаар, Мэнлиг ойронь нууба. Есүүхэй мүнөөл һая өөрынгөө уялга һанаба.

– Таргудай шинии мори хулуугаа, – хаташаһан, эзэгүй боложо байһан хэлээ хүсэлэн хүдэлгэжэ, тэрэ хэлэбэ. – Тэрэ намда хоролхохоо һанаа, шамда бэшэ. Минии адуунһаа гушан гүү, хоёр азарга абаарай.

– Намда хэрэггүй, – дураа гутангыар Мэнлиг самнаба. – Хэн тэрээн тухай мүнөө бодожо байха юм...

– Бү тоосолдо, – Есүүхэй тэсэбэригүй нидхээ хүдэлгэбэ. – Өөрөө шэлээрэй... эгээ һайниень, би Өөлэндэ хэлэхэб.

Мэнлиг толгойгоо тонгойлгобо.

– Ши минии эгээ хайн нүхэрши, – Есүүхэй хоолойнгоо үбшэ арай тэсэжэ, няалданги шүлһөө залгин, ехэтэ хүсэлжэ дуугарна. – Ши минии хүсэл эгээл хайнаар дүүргэгшэ бэлэйш.

Мэнлиг толгойгоо тонгойлгон, гараа үбсүүндээ хашаба.

– Сэхынь хэлэ, дүүргэхэгши минии хүүлшын захиралта?

– Юуншье байгаа хаань, үгэ соотнай дүүргэхэб, – Мэнлиг толгойгоо үргэжэ, нюдэ руунь сэхэ хараба.

– Би тиигэжэ хэлэхэ гэжэ ханаа һэм. – Есүүхэй бодолоо монсогойлон, дуугай болобо. – Харин хэрэгни иимэ... Би дүүнэртээ үнэншэнэгүйб. Минии хүүлээр нэгэ хэдэн сагай үнгэрһэн хойно тэдэ-энэй хэн нэгэн, магадгүй, минии үлүүс хубаахаяа ханахадаа болохо. Ши энээндэнь хаад хэхэ ёһотойш, тиигээд минии ехэ хүбүүн Тэмүүжэнэй гарта минии туг баритар бүрин бүтэн, халган хандаргангүй байха ёһотойш. Сагаанай мянган сэрэг үхэн үхэтэрөө үнэн сэхэ байха. Тэрэ шинии түрүүшын туһалагша. Бусад тараха, тээд танаар тэдээнтэйгээ шэнэ үлүүс суглуулха ёһотойт, минии хүбүүнэй үлүүс... Хүдөөлгэнэй хүүлээр лэ олхонуудта ошоод, хүбүүем гэртэнь бусаа. Удамарша шонын гүлгөө тэнжээһэндэл, хүбүүем тэнжээ, сэрэгшэ, ударидагша юу мэдэхэ ёһотойб, хамаг юумэндэ хуу һурга... Ши ойлгоо гүш?

– Ойлгооб.

– Яба.

Үдэрэй тэн болоод байхада Есүүхэй мордошоо һэн.

XVII

Есүүхэй ноёной хүдөөлгэндэ угайнь холо ойрын отог аймагуудай хамаг хэнэгтэй зон сугларба. Тэдэ хуу баран Есүүхэйе татаарнуудай дайнһаа, хэрээдүүдэй аянһаа, аба хайдагһаа болон угай хайндэрнүүдһээ хайн мэдэхэ хааб даа.

Хүрэнэй хажуугаар майхангуудһаа, хүнгэн гэрнүүдһээ бүридэһэн саг зуурын байранууд угаа түргэн урган бодошоо һэн. Ойро тойронхи добонуудаар тэдээнэй зайдалуулһан моридой хүрэгүүд хияад хүбүүдэй харууһан доро атарлан бэлшэнэ.

Харалган бүрхэг үдэрнүүд байгаа һэн. Зүүн тээһээ набтар бараан үүлэд нүүнхэй. Сэргын хажуудахи уруу дуруугаар толгойгоо ганхуулһан моридой дэлһэ һамбай халхин хийсгүүлнэ. Боржогоной

дүтын отогуудай аха заханар болон ударидагшад хияадуудай гэрээр байрланхай. Юрын хүхюутэй шууяатай хөөрэлдөөгүй айлнуудаар абья аниргүй нуунад, архи уунад. Есүүхэйтэй ээлжээгээр нуугаад гаранад, хахасалгын үгэнүүдые хэлэнэд, аян замда ябаһанаа, һайндэрлэһэнөө дурсанад.

Таргудай тайчууд ноёдые өөрөө толгойлжо ерээ. Ехэл ехэрхүүгээр бээ харуулна даа, ёһотой хаан шэнги. Алтанай гэртэ байрлаад, тэндэхээ гаранашьегүй шахуу. Ударидагшадай олонхид Таргудайда ахамад хадань мэндэшлэхээ Алтанай гэртэ ерээ. Тэрэ өөрөө нэгэл дахин Есүүхэйе хараад ерэхээ гараа һэн, тиихэдэ үбгэн Тодойниие үзэхэ гэжэ ороо. Тээд тэрэнь хүйтөөр угтаа, хүгшэниинь уһан шэнги нула, хүйтэн архи хэжэ үгөө. Хамаг юумэ таажа байна гэжэ ойлгоод, ябахаяа яараа һэн.

– Хулинсагнаа хүлисэл гуй, Таргудай, – гэжэ Тодойн һүүл даруулан хэлбэ. – Тэдэ хуу хаража байна. Шамайе татаарнуудта тэрэниие тухираа гэжэ хэлэнгүй үнгэрһэнэнь түлөө Есүүхэйһээшье гуй. Хэрбээ тэрээнэй энээн тухай арад зондо дуулгаа һаань, юун болохо һэм гэжэ мэдэнэ гүш? Алтан та хоёрые үхэрэй шишхаһан соо амидыгаар шанаха һэн. Харин Есүүхэй шам шэнги бэшэ, тэрэ бүхэли уг тухайгаа бодожо ябаа. Тэрэ үнэнтэ ноён байгаа, тэрэл хаан байха байгаа, харин ши бэшэ, үнэгэн муухай сэдхэлтэй хүн. Тонил!

Эшэһэндээ, айһандаа хүлэршэһэн Таргудай тэрээнһээ гараад, эмээлдээ нуужа байхадаа энээнһээ хойшо Тодойнтой оройдоошье уулзахагүйб гэжэ өөртөө үгөө үгэбэ.

Хүдөөлгэнэй үдэр хүрэнэй урда тала сугларһан хүн зонһоо хаб хара байгаа һэн. Есүүхэйн уряалаар ерэһэн Сагаанай арбан зуутангууд тэгшэ шугамаар зэргэтэн зогсоно, өөрынгөө дураар ноёнтой хасасыхаа ерэһэн бусад мянгатанай сэрэгүүд амяараа жагсанхай.

Хүрэнэй эрэшүүл ушар барижа, бамбай хуягаа, дуулга малгайгаа үмдэнхэй, шэлэмэл моридоо унанхай. Хүрэнэй араар барлаг боогоолнууд баян шэрээһээ садатараа эдихээ хүлээнхэй.

Есүүхэй хахаддэрэй һүүлээр гэрһээ гараба. Ехэ хуралда хаан болгожо нуулгаха ушарта энэ хабартаа нарин дарханай бүтээһэн шэб шэнэхэн хуяг үмдэнхэй, түмэр дуулга малгайнгаа шобхо үзүүртэ хүбхэгэр үһэн сасагтай, тэрэ амиды мэтээр өөрынгөө дуратай хара азаргада мордонхой. Жолоо бариһан зүүн гарынь эмээлэй бүүргэдэ

торгоотой. Гансал амиггүй нюур дээрэхи хахадаараа нээг-дээтэй ун-таршанан нюдэдынь хүнэһэнэйнь ондоо газарта нүүжэ зайлаһые ба-римталжа байгаа бэлэй.

Мориень ногтын жолооһоо дүү хүбүүн Даритайнь хүтэлжэ ябана. Наһа бараашын хажууда үнэн нүхэрынь, харуулайнь зуутанай дарга ноён Мунлиг тугиень, мориной хара һүүлтэй булад жада, дээрэ үргэн гэшхүүлнэ.

Есүүхэйн морин үхэлэйнгөө ерэһые мэдэржэ, хүхэ нюдөөрөө хилайн харана, хажуу тээшээ ходо хулжахаяа һанана, тиихэдэнь эзэнтэйгээ хамта хойто түрэлдөө ошолсохо, тэндэ алба хэхэ барла-гууд мүртэнь оруулан, туужа ябана. Тэдээнэй хойно хоёр һамгадын, үхибүүдын, түрэл гаралайн зон обооролдон ябана. Арадань тээ таһараад угай ударидагшад үдэшэнэ.

Хүрэн соогуураа ябахадань хүн зон гэрһээ гараад, ноёндoo һүүлшынхиде дохижо, бүһэсөө нюргаа нугална. Захын гэрнүүдэй са-агуур сэрэгэй зэргэнүүд жагсанхай. Түрүүшын зуунай дэргэдэ байһан мянганай ноён Сагаанай баруун гараа үргөөдхихэдэ арадань байһан арбан томо хэнгэрэг байлдаанай эхи татаһандал шэхэ дүли-ирмөөр нэрбэ. Есүүхэйн түрүүшын зуутанда дүтэлхэдэ ноёноо эрхим жанжан түхэлөөрнь һүүлшынхиде харахадаа уяа хүдэлһэн сэрэгшэд дайшалхы уряа хашхарба:

– Хура-ай!!!

Бусадшые зуутангууд, бэшэ мянгатанай олон бүлэг сэрэгшэд ээлжээ барин хашхарбад, һүүлшын уряагаар хүндэлбэд. Һүүлэй һүүлдэ гурим журамгүйгөөр хэдэн зуун, хэдэн мянган эрэшүүл, үбгэд болон хүбүүдэй хоолойнууд асари томо эрхирээн болон эбхэрбэ. Шу-бууд далай олон зоной шанга хашхараанһаа айжа, далаа түргэ түргэн һэбин, долоо уулын саагуур тэрьедэжэ ошобо. Бүхы талаар, захаһаа заха хүрэтэр, хара торюун хүн зон хагдан мэтээр хагшалжа, нэгэ ду-угаар нэржэ байба:

– Хурай!!!

Орилоон хашхараан боложо байһан хүнүүдэй дунда гансал Есүүхэй түбшэн зандаа һэн. Хамаг юумэндэ хайхарамжагүй, сэхэ урагшаа харан, элинсэг хулинсагуудайнгаа газар руу һүүлшынгээ харгыгаар аалихан ошожо ябаа һэн. Тэрээнэй хамаг түхэл, дүтэ та-нилшые, танил бэшэшые, таагташагүй нюусашые дүрсэнь арад зондо айн хүрдэхэ, хүндэлэн бэшэрхэ сэдхэл түгөөжэ байгаа бэлэй.

Есүүхэй сэрэгэйнгээ урдуур ябажа гараба, шууяа хүүеэн буу-
ража эхилбэ. Сэрэгынь удаа дараалан аянай жагсаалаар түрэл гара-
лайнь, угай зонхилогшодой хойно шэлжэн оробо. Тэдээнэй хойноһоо
хүрэнэй моритой зон дахаба.

Хара торюун арад зондоо дээдын хүндөөр хүндэлүүлэн, хүр
жабхалангай оршондо газар уһан дээрэхи һүүлшынгээ нүүлгэндэ үгэ
дуугүй үдэшүүлэн байгаа бэлэй уг изагуурай алдар суута сэрэгшэ –
Есүүхэй баатар.

Гурбадахи хуби

I

Нүнэй һара дүүржэ байба. Нүни һунажа, үүрэй сайхын урда-хана намарай хагданшуу хуурайшаг ногоон сагаан хюруугаар хушагдана. Эртүүр Онон дээгүүр тунаһан үдхэн манан хөөрэд гэхэдээ хүрэн дээгүүр тохоржо, хүндөөр дарана, наранай тохойн шэнээн үндыхэдэл шэнгэрэн һиирэглэхээр тарана. Наран тэнгэрийн тэн хүрэхэдөөл нэгэ бага халуусаар шарад гээд, хүсөө буураһаар, Хэнтэйн хаданууд дээгүүр буужа, тала дайдые ута үдэшин сарюун һэрюүндэ жаргуулна.

Ехэ бага нуурнууд дээгүүр галуу нугаһадай угаа олон хүрэгүүд хаанаһаашьеб сугларна. Хашартайгаар пяр-пяр гэлдэн, эрэ эмэ галуу нугаһад дальбараануудаа ехэ хүрэгүүдээр суглуулан, дээшнэб бодхоож, ожорһон дээгүүр үдэрһөө үдэшэ болотор тойронод. Үбгэд тэдээнине шэнжэлхээс газашаа гаран, тэмдэг танюуһа зүбшэнэ:

- Энэ удаа дан тарганууд...
- Доогуур ниидэнэ...
- Хамаг элбэг дэлбэг абаа байна...
- Баяр жаргалыемнай абаашахань...

Харин холын хадануудаар хара хүхэ тайга соо багахан ольтирогуудаар хуһа модон һүүлшын найрта мэтээр алтан шарахан үнгөөр гоёнхой. Бүтүү шэдхэ шэрэнгээр тойруулаад, түрэл угааа хадамуудаараа хэтын хэтэдэ абаашуулжа байһан хадамай басагад мэтээр тала руу уйтайханаар харанхай.

Боржогоной хүрэнгүүд хоһорһон зуһаланһаа хойно хойноһоо шэнэ бэлшээридэ Онониие уруудан нүүбэ, харин хияа-дууд анхан эхин түрүүн нүүдэл эхилдэг аад, мүнөө һууриһаа хүдэлөөгүй һэн. Ноёд нүгшэхэн Есүүхэйе хүндэлжэ, хамтын суг-лаан дээрэ үбэл болотор хуушан һууридаа үлэхэ, гансал намарай бэлшээридэ адуун хүрэгүүдэ адуушадтайнь, сэрэгэй хэды хуби харуулшадтайнь эльгээхэ гэжэ хэлсэбэ.

Өөлэндэ иимэ шиидхэбэринь энэ мүнөөнэй байдал соонь эгээл таарамжатай байгаа һэн. Нүүлгэнэй үймөөн хүймөөн, шэнэ газарта дадан тааралдаан, илангаяа Есүүхэйн найдамтай һурамхи тулгагүй һэн тула, тэрээнине алдуу гаргуулхадаашье, һамааруулха худхуулахашье, гашуудалһаа зобошоһонь сэдхэхэлынень һэндээхэ, ухааненьше

балартуулхад аашье болохо байгаа бшуу. Эндээ, хуушан газартаа, сохилтоноо хэргэхэ, үншэрхэн үхибүүдээ тэдхээхын тула хүсэ шадал орохо гэжэ сэдхэжэ байгаа.

Тэрэ харанхыда бододог зангаараал бодожо, зарасануудаа болон хүбүүдээ хэреэжэ, айл соогуурхи ажал хүдэлмэриэ тэрэл зандаа хаража, хинажа байгаа. Анханайхидаал хүбүүдээ хатуу шангаар барижа, хайрлааша сэдхэлээ даран, тоомоо таһараа хаань, нураар хэлээхэ. Гэртэнь хамаг юумэн тэрэл зандаа ябажа байна, юуншые ондоо болоогүй, Есүүхэй ябангаа ябаа бэшэ, харин хэдэн үдэрөөр эзэлүүри газараараа ошоһон мэтэ байгаа һэн. Тэрэ өөрөө ажал бэдэржэ олохо. Барлагуудаараа хамта арһанай хүндэ эрьюулгэ эрьюулхэ, зөөхэй бүлэжэ, тоһо сохихо, үбэлэй хонин дэгэл, үмдэ оёхо. Тиин ажалдаа һамааран, сэдхэлэйнгээ үбшэ бага багаханаар тарааха, һэмээхэнээр һэгээгээ орохо.

Үхибүүд эсэгээ гээһэнээ ондо ондоогоор болбосоруулжа, ондо ондоогоор бээ абажа ябаа һэн. Хүдөөлгэнһөө найман үдэрэй үнгэрөөд байхада Тэмүүжэн Мэнлигтэй гэртээ ерээд, тэрэ дары эсэгийнгээ хүүр ошожо, һүни үнгэргөө һэн. Өөлэн тэрээнэйнгээ түлөө ханаата боложо, хоёр удаа Хасартайгаа үхэхэд тээшээ ошоо. Тэмүүжэнээ холоһоо харахадань, багахан галай хажууда хүдэлэнгүй һуугаа, тиин һаалта хэхэгүйн тула һэмээхэн бусаа һэн.

Тэмүүжэн үүр-сүүрээр бусахадаа айдаһа хүрэмөөр ондоо шарайтай болошоод ерээ. Хүндэ аад, хүдэлсгүй харасань эсэгийнгээ ехээр бодолгото болоод байха үеын харасатай тон адли болошоо. Урдань эдэе табижа байхадаа Өөлэн гайхангаар тэрээнээ хараашалхадаа анха түрүүшынхие нидхэнүүдэйн дунда һаригы гүнзэги уршалаа анхарба – Есүүхэйнхидэ тон адли. Хойморто, эсэгийнгээ һуурида, һуугаад, Тэмүүжэн яаралгүй эзэгэй жажална, хүрэнгөөр даруулна – амиды бэээрээ айдар залуу Есүүхэй.

«Эсэгийн хүнэһэн энээндэм орошоогүй юм бээ энэ хүниндөө?» – гэжэ тэрэ гэнтэ бодоод, ухаа алдан таамаглаба. – Есүүхэй хүбүүгээ дахуулхаяа ханаагүй юм бээ?».

– Эсэгэтэйгээ юун гэжэ хөөрэлдөөбши? – гэжэ асуутараа ханаата болоһоноо хоолойгоороо мэдүүлбэб гэжэ ойлгоод, сэхыень табиба. – Эсэгш юушьеб хэлээгүй гү?

– Ханаата бү боло, эхэ, – Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараба, тиихэдэнь нюдэниинь зөөлэрөөд, анханайнь үхибүүн зангаар ялагад гэбэ. – Би танһаа холодохогүйб.

Өөлэнэй досоо гэнтэ хүнгэрбэ, тиин баяр соогоо бодолыемни бөөнэрэй архи соо харадагтал хараһан мэтээр Тэмүүжэн мэдэбэ гэжэ гансата ойлгоогүй. Удаань энээниие шүүн, ойлгон гэхэдээ, гайхалаа баран, айнгяар эрьежэ хараад, яагаад бодолыем мэдээбши гэжэ асууха гэхэдэнь, тэрэнь баһа өөрынгөө бодолдо абташанхай, нюргаа сэхэлэнхэй, шулуун шарайтай юумэн урагшаа сэхэ харан нууба.

Хасар уйдхар гашуудалаа хэрүүлшэ зандаа шэнгээһэн мэтэ үетэн соогоо үшөө ехээр хэрүүл, нашалдаа үүсхэдэг, ходо бүри хүхэ бала нюдэтэй, хабдашаһан уралтай ерэдэг болобо. Эсэгэмнай мүнөө Хабуул хаанай дүтынь ноён болоод ябана гэхэн хаанашьеб нэгэ тээ дуулаһан үгэ ото дабтадаг болонхой. Хачуун тэрээнээ һажаажа, баһал урмаһан, хаа хаанагүй дабтана.

Бэгтэр эсэгынгээ һүүлээр гадар талаһаа харахада юугээрээшые ондоо болоогүй, гансал нюусаар миһэд гэжэ, уралаа һориилгохонь олошороо. Гансал Бэлгүтэй эсэгынгээ хойноһоо үнэн гашуудана гээшэ гү гэхээр һэн. Анхан һанаа амар, үгэтэй дуутай, хүхюун дорюун ябадаг һаа, мүнөө айл соогуур абяа аниргүй, мүрөө һанжууланхай һалирна, алибаа нааданһаа арсана. Эдихэшые юумэндэ һожоргүй болоод, хараһаар байтар туража, хоёр эхэнүүдээ айлгаба. Сочигэл тэрэндээ уурлана, хашхарна, Өөлэн нэгэ юумэ эдихыень аргадана, эдээнэй амтатайень шэлэжэ үгэнэ.

Тэмүүгэ эсэгээ үсөөн дурсажа, гэнтэ һанахадаа, хаанаб гэжэ асууха. Тэнгэрийн адуу адуулна гэхэдэнь, толгойгоо үргэжэ, нүүдэл үүлэдые хараашалн, эсэгээ бэдэрхэ.

Хүн бүхэниинь өөрынгөө аргаар гашуудажа байгаа һэн. Гансал үендөө хүрэхэн Тэмүлүүн тооноор орошоһон ямар нэгэ шубуухайн гараха нүхөө оложо ядан, хана уняа мүргэжэ ябахата хүхюутэйгээр энээхэ, Тэмүүгын шанаһан нугаһанай хүл буляажа абахада уйлаха, тиигэжэ байтараа тэрээнээ таһа мартажа, үхибүүн хэлээрээ нэгэ юумэн тухай шалшаганаха.

Есүүхэйн дүүнэр һүүлэй үедэ хүрээндэ үсөөн харагдадаг болонхой. Хүдөөлгэнэй һүүлээр уданшыегүй адуун хүрэгүүдээ нүүлгэндэ бэлэдхэн, намарай бэлшээри шалгажа ерээд, дундаа хубаажа, хүрэнүүдээ болон харуул сэрэгүүдээ, мянгатанаа тааруулан табина.

Есүүхэйн адуун хүрэгүүдые Даритай харахам гээ һэн. Өөлэндэ түрэл зангаар орожо ерээд, ямаршые юумэндэ һанаата болохогүй гэжэ захяа, нэгэшые толгой адуунай газаагуур ошохогүй гэжэ найдуу-

улаа хэн. Мэнлигтэй тэрэ адуун хүрэгүүдээ намарзанда хүршөөр бариха, адуушадаа хамта хинажа байха гэжэ хэлсээ юм ха. Өөлэн хүшэр сагта иимэ туһа хүргэжэ байһан тэрэ хоёрто баяртай, эрэшүүлэй хэрэгтэ оролсоогүй бэлэй.

II

Манан соогуур умбаһан эртын үглөө Өөлэн үхибүүдээ эдээлээд, аханартань хони гаргажа, мяхыень борсолхо, баганартаа шугыһаа нооһо һэеылжэ гүбихэ бургааһа отолжо асарха даабари үгэбэ. Басагантайгаа үлээд, үбэлэй самсануудые оёжо эхилхэ гэжэ ханзаһаа нёдондо элдэһэн хандагайн арһанай зөөлэн зүһэмүүдые гаргаад байтар Шаазгай орожо ерэбэ.

– Ү-ү, муухай басаган бодоо бы, – Түмүлүүнэй шэрээн саана хуухые хараһаар, нюдөө ониилгон, хасараа шэшэрүүлэн, үүгэнэн шалшарантаба. – Зөөхэй ээзгээтэй эдинэ гү? Ямар хомхой басаган гээшэб! Досоогоо ехэ бааһатай ёһотой, а? Муухай үнэртэй гээбы, ехэ бааһатай хадаа!...

Өөлэн айлшанай орожо ерэхэдэ баярлаба, үбгэнэйнгөө мордоһоор бэритээ бүришые дүтэ болоо хэн. Түрүүшын үдэрнүүдтэ ото орожо ерээд лэ, Өөлэнэй сүлөөтэй байгаа һаань, олон табые шашажа, хүшэр хүндэ бодолнуудһаань сүлөөлдэг бэлэй. Өөлэн оёдолоо орхёод, үсэгэлдэрэй нулахан архитай түйсэ гаргажа, хоёр аяга табиба.

– Бидэ хоёрой хамтадаа хайн байхын түлөө! – гэжэ хүр жабхалантайгаар Шаазгай хэлээд, бултыень ууба.

– Юундэ бусадта хайн байдал хүсэнэгүйбши? – гэжэ Өөлэн наадан һагад энеэбхилэн, хүсэд уугдаагүй аягаа табиба.

– Бусад маанарта юуштэб? – гэжэ тэрэнь энеэбхилэнгүй мийэд гээбэ. – Есүүхэйн үхэжэ байхада тэдэ шамайе, шинии үхибүүдые хайрлажа байгаа гэжэ ханаагши?... Тэдэш гэдэһээ хаха баярлажа байгаа! Бишни тэдээниеш мэдэхэб.

Дуулаһан юумэндээ Өөлэн бахардашаба, нэгэ юумэ хэлэхэ гээд, үгэдөө хахажа, ханяашаба. Тиигээд бэриингээ хэлэһые болбосооруулхаа оролдон, нэгэ хирэ абяагүй нууба.

– Ши үглөөнһөө ногтошоогүй бээш? – анхаралтайгаар тэ-рээниие адаглаад, элүүр байхадань хүйтөөр асууба. – Хэн Есүүхэйн үхэлдэ баярлааб? Ямар юумэндэ түрэл гарал баярлаха болоноб?

– Хэн баярлааб гэнэ гүш?... Ямар юумэндэ?... – Шаазгай хая гүлгэлөөд, хари хүниие бороһон үлэгшэн нохойдол аржаганашаба. Үһөөрхэжэ, нюдөө уйтаруулаад, урагшаа бүхын, нэрэ һурагүй доржогонобо. – Дүүнэрынь ааб даа, бэшэ ондоо хэн байха нэм, хоёрдугаар, гурбадугаар дүүнэрынь, дүрбэдэхи, табадахи үень. Хуу барандаа шахуу! Боржогон дотороо Есүүхэй хамагын түрүү ноён байгаа хая юм! Хэнһээш баян! Хэрэйд хаанай анда! Хэншые урдаһаань үгэ хэлэхгүй. Атанханаа алдан айдаг байгаа, атаа мэсэн болодог байгаа! Харин нэрээрнь нэрлээ һаа, Хутулын хүбүүд, бишни тоти байхаб... Мүнөө тэдээниие хазаарлаха хүн үгы болобо, мүнөө эдэш эрхэ сүлөө үзэхнь, юу хэһыень өөрөө нюдөөрөө харахаш...

– Байзал даа, – гарыень барин, Өөлэн толгойгоо хазайлгаад, хэлэһэн үгыень бодобо. – Байза, ши Хутулын үхибүүд баярлаа гэнэш, зай, би тэдээниие мэдэхэб, Есүүхэйдэ дурагүй юм нэн. Тээд хамаг дүүнэрынь гэжэ... Һайнаар бодол даа, хэлэһэн үгэдөө харюусалгатай хая юмши.

Өөлэн туршангаар, эрилтэтэйгээр Шаазгайе хараба, тэрэнь дан үлүү юумэ хэлэжэрхихэндээ нюдөө хултагануулба.

– Өөлэн дүүмни, хэлэм ута, мэдээгүй юумээ шашана... – тэрэ хэлэһэн үгэһөө арсан, айнгаар гараараа самнаба. – Хуу муунууд бэшэ, хуу бэшэ... Худагта аха һайн хүн, Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн, түрэһэн дүүнь Даритай, тиин үшөөшые хүнүүд бии... Тээд Хутулын хүбүүд тухай би тон һайн мэдэнэб...

Тэрэ үшөө юуншыеб гэжэ дуугарба, тээд Өөлэнэй шагнаагүй байхые харахадаа, яарашаба. Гарахынгаа урда үүдэнһээ һөөргөө эрьен, гараа үбсүүндээ асарба:

– Өөлэн дүүмни, минингээ шашаа хүндэ бү хэлыш даа, энэ минии хэлэн гэмтэй... Даритай намайе алахал... мэдээл һаа, тар-хиим таһалжа хаяха...

Тэрээнэй гараараа зангахада, Шаазгай һанаагаа амаран, хамараа татасагаһаар гаража ошобо.

Дуулааһаараа сэдхэлээ хаха унаһан Өөлэн гуламтын хажууда шэрээ дээрэһээ архишые хурайжа абахаяа мартанхай, хүндэ хүшэрөөр ушаржа боломо гай тодхор тухай бодожо һууба. Тэмүлүүн ханзын ойгуур мүлхижэ, газараар эндэ тэндэ хэбтэһэн хандагайн арһан зүһэмүүдээр наадана.

Есүүхэйн үхэл хэндэшыеб баяр асарха гэхэн бодолтой Өөлэн анха түрүүшынхиез ушарба. «Хүнэй үхэлдэ дайсад лэ баярлаха гэжэ

ойлгохын тула, – гэжэ тэрэ нозог удаанаар бодомжолно, – тиимэшье онсо ухаан хэрэгтэй бэшэ. Тиимэ хадаа үри һадаһадта тон аюултай...».

Өөлэн минии гэжэ үнинэй тоолодог болошохон уг дотор тэрээнэй байдал найдабаригүй, олон хабхаан занга тэрээндэ табигдахадаа болохо юм байна гэжэ мүнөө ойлгожо эхилбэ. Харин үшөө үсэгэлдэр лэ мүнөөнэйнгөө байдал тухай бодомжолходоо эдэ баян бүдүүн, хүсэтэй хабатай хүнүүдэй дунда байһандаа, үбгэнэйнгөө һүүлээр хамгаалгагүй үлэхэгүй, Есүүхэйн дүүнэр үхибүүдыень хараха гэжэ һанаһандаа хуби заяандаа баяр хүргэжэ байгаал. Үхибүүдээ хамгаалхын түлөө хүсэ шадалаа зангидахын орондо оёоргүй нүхэнэй эрмэг дээрэ хубхай хоохон найдалаар өөрыгөө һамааруулжа байбал. Лаб хэнһээ хамгаалхаб гэжэ мэдээгүй, тэрээн тухай бодоогүйшье һаа, тэрэ ойрохи хүнүүдэй үнэн дотор таажа мэдэхэ, шагнажа дуулаха, онигожо хараха гүлгэлһэн эмэ шонын зэрлиг мэдэрэлэй аалиханаар һэрижэ байхые тэрэ мэдэрбэ.

* * *

Үглөөдэрынь хүбүүдээ ябуулаад, оёдолдоо баһа һууха гэжэ байтарнь Даритай орожо ербэ. Хулгайша нюдөөр гэр доторхие тойруулан хараад, эзэн эхэнэр гансаараа гэжэ мэдэхэдээ тэрэ энэ-эбхилбэ:

– Һайн байна гүт?

– Баруун тэнгэрийн һайгаар, – гэжэ Өөлэн ойгог харюусаад, монсогор шүрбэһэндэ яһан зүүгээ хадхаба. – Дээшээ гарагты, дүү хүбүүн...

Шэрээ дээрэ үсэгэлдэрэй хүйтэн хониной мяха, багахан түйсэ арза гаргатараа тэрэ айлшанаа хараашалба. Даритай энэ удаа гоёнхой. Хара хүрин халюунаар хүбөөлэгдэһэн сагаан һеы малгайн сайбалзана, тоһо түрхюулһэн ара гээгэнь ялалзана. Зубхяараа нюужа даруулһан иишэ тишээ хултагашаһан нюдэдын тэрээнэй һанаа зобори элихэн тодорхойлно, тиимэһээ айлшан юрэ ороод гарахаяа ерээ бэшэ гэжэ ойлгобо.

Даритай дүүрэн аяга арза гансата уужархёод, халта һуужа, хажуу тээшээ дэмы дэмы харасагаан, дуугаржа эхилбэ:

– Ная би зүүдэ харабаб. Хушуу сагаан азаргаараа талаар ябанаб. Тиигэжэ ябатараа хада доро минии адуун эзэгүй бэлшэжэ ябана, харин тэрээнэй саанаһаа сагаан гүүнэрэй олон хүрэг гүйлдэжэ гараба гэжэ гэнтэ харабаб. Тэдээниие нэгэ хүн минии адуун тээшэ туужа ябана. Би урдаһаань гүйлгөөд, тэрээндэ бү ниилүүлыш гэжэ хашхарнаб. Теэд харан гэхээм, – Даритай амиа абажа, духа дээрэхи хүлһөө аршаад, тэрээн тээшэ халта хараад абаба, – ши байбаш... Тиигээд хэлэнэш, хамтараг лэ, хамта бэлшэг... Бидэ хоёршые хамта байя гэнэш... Би хэрхэдээ бурхан тэнгэри энэ манай байдалһаа гараха арга заажа, иимэ зүүдэ мануулба гэжэ ханааб. Тиихэдээ ши минии һамган болохо ёһотойш...

Өөлэн дотороо хэдышые дураа гутажа байгаа хаа, тэрээнээ харуулхагүй гэжэ аһан шадалаараа оролдобо. Урдаа хараад лэ, тэрэ бо-доно: «Шаазгай эдэ хоёр тэнэг хэлээрээ амар заяа үзүүлхэгүй гэжэ хэлсээ хаш. Үсэгэлдэр тэрэнь ерээд, хамаг ухааем һамшааба, мүнөөдэр энэнь үбэштэй зүүдээ хэлэжэ һууна... Бага юумэ үзөө гүб эдэ һарануудта? Нэрбэхэ гэжэ шийдээ гү эдэ?...».

Теэд бээе барижа, тэсэжэ анханай һурамхи һэн тула шарайгаараашые, хүдэлсөөрөөшые досоогоо бушаганажа байһан сэдхэлээ мэдүүлбэгүй.

Даритай тэрээнэй дуугай байдал өөрынхээрээ ойлгожо, сэхэ дараба:

– Ши, Өөлэн, ухаатай сэсэн һамган ха юмши даа, ойлгохо ёһотойш. Эрэгүй үлүүс удаан байхагүй. Тойроод дайсад, нүхэд гээшбди гэсэгээлдэнэл юм аабза, харин өөһэдөө яагаал хаа нэгэ юумэ мулталжа абахамни ааб гэжэ ханажа ябана ха юм.

«Шаазгай үсэгэлдэр баһал иимэ юумэ хэлэжэ байгаа һэн, тиигээ хадаа дэмы дуугараа бэшэ, – хүлгэжэ байгаа сэдхэлээ дарахын тула Өөлэн доодо уралаа досооһоонь хазаба. – Энэш өөрөөл тэрээнэ нэгэ бодол заахын түлөө эльгээһэн байгаа, тиин мүнөө үгэдөө оруулхаа ерээ гээшэ... Зүүдэн тухай гоёор ханаһан гээшэнь. Есүүхэй зүб лэ нэгэтэ хэлээ һэн: Даритайтай ехэл һэргэлэн байха хэрэгтэй, ухаагаар охоршые хаа, хара мэхээрээ ямаршые зангада оруулжа шадаха».

– Юун гэжэ хананаш, Есүүхэй энээн тухай мэдэхэдээ, юун гэхэб? – Өөлэн хөөрэлдөөнэй эхилһээр тэрээн тээшэ түрүүшынхиеэ харасаа үргэбэ.

Даритай толгойгоо мүр руугаа шахан, жэхьжэ, гартаа ташуураа бариһан ахань мүнөө хажуудам гэртэ байна гү гэнэндэл иишэ тиишээ хараашалтараа түргэн харюусаба.

– Есүүхэй аха намайе найхашаахын ехээр найхашааха! – гэжэ тэрэ ханаамгай хүбэлгэндөө урмашан хашхаржархёод, баримталжа эхилбэ. – Өөрөө бодыш, ши хайшан гээд эдэ тоо томшогүй олон адууень бүтэн бүлээн байлгаад, үхибүүдэй ехэ болоходо дамжуулха хүмши? Есүүхэйн үшөө амиды байхада хулуухаяа зүрхэлжэ байдаг хаа, мүнөө эзэнэй үгйдэ хумхиин тооһон болгохол. Энэ баялиг хараад, ноёд мүнөөнһөө хэлэ амаа долёожо байна, мүнөө дээрээ хүндын ёһо сахяа болоод, даб дээрээ дайраагүй байгаа юм бээ. Хахад жэл, али жэл үнгэрхэ, хэншые энээниие даажа абахагүй... Алтан мүнөө дүүнэртээ ноёдто юун гэнэб гэжэ мэдэнэ гүш? Тэрэ һүүлшын тонуулһаа Есүүхэйн туужа асарһан адуу мүнөө хубаая, бидэшые нүхэдөө эльгээгээ һэмди гэжэ байна. Юун гэхэбши тэдэ-нэй урдаһаа? Тиимэ, эдэ хүрэгүүд хамтын гэжэ тоологдодог, үгэхэл болохош. Харин саашаа юун болохоб? Хүрэг шоно нэгэ һэе хубаажэ эхилээ хаа, бултыень хубааха, юушые үлээхгүй гэжэ мэдээжэ. Энээн-һөөл айха хэрэгтэй. Намда гараа һааш, гол баялигынь үлээхэбди. Би Есүүхэй бэшэб, би энээнэе һайн мэдэнэб, теэд би баһал Бартаан баатарай хүбүүмби, хэншые намай гэгээн сагаан үдэр дунда гэнтэ ерээд тоножо байхагүй. Бусад аха дүүнэртэйгээ хубаалдахал бологдохо юм бээ, тэдээнэй атаа мээ садхааха хэрэгтэй... ехэшые юумэн үгтэхэ юм бээ. Бэшэ ондоо яахаб, нэгэ юумэнэй болоо хаа, тэдэмнай хамгаалхал ха юм...

Есүүхэйн зөөри иимэ бэлээр хубааха тухай хөөрэлдөөнһөө Өөлэн хэдышые дураа гутажа байгаа хаа, Даритайн хэлээшэ зүйтэй гэжэ ойлгобо. Гансашые хияад бэшэ, бусадшые боржогон отог аймагай ноёд Есүүхэйн зөөридэ атаархадаг гэжэ мэдэхэ һэн. Эзгүй үлэһэн иимэ эдлүүри габшагай түргэн түрэл гаралнуудаар удангүй иишэ тиишэнь абаашагдажа һалгагдаха, зөөриһөө юуншые үлэхгүй, сүлөөтэй зоной хаа-яал дурсаха юумэн болоо хаа, болохо гэжэ ойлгодог һэн. Хэр уһаа түрэхэн гараһан газар дээрээ үсэгэлдэр угайнгаа хилэ шадараар хүршэнэртөө занан байһан хүсэ шадалтай үлүүс гуламтын үнэхэн шэнгээр үмхиин тооһон болон, талын һалхинда хисэжэ арилха. Арад иргэн ондоо эзэдтэ ошохо, адуу малынь бусад үлүүс руу абаашагдаха, һамга үхибүүдын түрэл саданаараа байрлажа, хэршэмэл мяханай түлөө ябажа, наһаа эдихэ. Эдэ бүгэдые

Өөлэн үнинэйшье, хайншье мэдэхэ һэн, теэд энэ гашуудалынь тэрэ-энэй һэргэлэн ухаа, хүн зон тухай гансал хайн хайханаар бододог түрэхынь заншал балартуулжа, бодото юумые саг соонь харуулаагүй гээбы. Мүнөө Шаазгай Даритай хоёрой хэлэһые бодожо нуухадаа тэдээнэй өөһэдөө ухамайлаад, һэргылэн хэлэжэ үгэһэндэ баяртай байгаа һэн.

Даритай ехэтэ бодолгото болоһон тэрээниие харасагаан, удаан дуугай нуугаад, хойморһоо бодожо, баримтануудыень бодожо үзэхынь түлөө гэрһээ һэмээхэн гаража ошобо.

III

Мэнлиг Тэмүүжэнэй хойноһоо хонгирадай хүрэн хүрэжэ ерэхэдэ Есүүхэйн үхэл тухай хэндэшые хэлээгүй һэн. Ерэһэн ушарайнгаа шалтагаан холуур тойруулан, таамаг үгэ Дэй Сэсэндэ тааруулба. Тэрэнь ехээр урмаа хухаржа, хэлэһэн үгыень ойлгонгүй, Тэмүүжэниие һаатангүй харихыень гуйба.

Хонгирадай хилэ гарахадаал Мэнлиг болоһон ушар тухай Тэмүүжэндэ хэлэжэ үгэбэ. Тэмүүжэн тиихэдэ зүгүдэ хадхуулһан хүбүүхэн шэнгээр хашхаршоо һэн. Теэдшые Мэнлигтэ тэрэ баяртай байба: хэрбээ иимэ юумэнэй тэндэ, хари хүнүүдэй болон Бүртын ойро болоо хаань, тэрэ эрэ хүнэй нэрэ хэтэдэ бузарлаха һэн.

Гурбан үдэр гэртээ ябатараа тэрэ нэгэшые үгэ дуугараагүй һэн. Балай нюдөөр урагшаа хараад, Мэнлигэй хойноһоо юрэ дахаад. Байха газартаа моринһөө буугаад, хэдэн хэршэмэл хамаархангүй эдеэд, одо мүшэдые харан, һүүлшынхиеэ эсэгэтэйгээ ябаһанаа, үгэ, хүдэлсэ бүхэниинь һанан һанан хэбтээ һэн.

Гэртээ ерэхэдээшые тэрэ тон үсөөн дуугараа. Хамаг юумэнэй ойлгосотой хада үлүү үгэ хэлэжэ яахаб. Тэрээндэ гансал эсэгэ тухайнгаа бодохо, үни заяанайшые, бүри хаянайшни үдэрнүүдые дурсан һанаха, хулинсагуудай орондо мүнөө юу хэжэ байна гээшэб, үбгэн аба Бартаан, элинсэг Хабуул болон бусад түрэлэй зон ямараар угтана гээшэб, тэндэ олон боржогон угаархин сугларанхай ха юм гэжэ бодоошонь дээрэ байгаа һэн. Бодолнууд тухайгаа Тэмүүжэн хэндэшые хэлээгүй. Эхэнь түрүүшээр абяагүй ябахыень хорижо, хөөрэлдөөндэ хабаадуулха гэжэ гэрэйнгээ ажал хэрэгүүд тухай дуугардаг, дуугай байхадань уурладаг һэн. Харин һүүлээрнь дадаа юм гү, ханааень амаруулан, орхёо бэлэй.

Тэмүүжэн нүхэдhөөшье холодожо, үдэр бүрийн наадаяашье татаа, тиин тэдэнь хүйтэрэлгыень харахадаа хэрэгтэ хэрэггүй асуудалаар хандахаяа болёо. Гэбэшье тэрэ жадаран угай ноёной хүбүүн Жамуухатай дүтэ танилсаа hэн. Дээдэ Хэрлэнэй Хүнд нуурай дэргэhээ тэрэ эхынгээ талаар Ехэ Сэрэн нагасадаа айлшалаа, хабар болотор байха hанаатай.

Баруун ойhоо Тэмүүжэн эхынгээ гуйлтаар арhа үлгэхэ хоёр нарийхан hургааг асаржа ябаба. Моринойнгоо гэшхэдэлээр тэрэ ябаа hэн, эмээлэйнь hурhаа уягдахан hургаагууд зөөлэхэнөөр хойнонь шэрэгдэнэ. Ононой шугы хүрэхэдөө Тэмүүжэн ямаршьеб шууяа дуулаба. Үндэр hөөгүүдэй саанаhаа аахилха уухилха бүглүү абян дуулдаба. Байра дээрээ зогсоод: «Эрэ хүн эхэнэрые даража байна гээшэ гү?» – гэжэ hанаата болонгёор бодон, тэрэ шагнаархаба. Тээд уданшьегүй хүбүүдэй хараал шэрээл табилдахан хоолой дуулаба.

Бургааhа мүшэрөөрөө хүрмэлдэhэн шугы соогуур тэрэ арай шамай гарахадань Хучар Тайчу хоёр нэгэ танигдаагүй хүбүүнэй гарhаа юушьеб дүүрэтэр хэhэн эльгэн арhан тулам буляалдажа байба. Тэрэ нэгэ гараараа туламаа үбсүүндээ хашаад, нүгөөдөөрөө хоюулантайнь сохилсоно. Тэмүүжэниие хараhаар наншалдаашад болишобо.

– Энэ хэн бэ? – гэжэ Тэмүүжэн танигдаагүй хүбүүнэй тархиhань табгай хүрэтэр харан, гайхангяар асууба.

Тэрэ хүбүүн нюргаар тэдээнтэйл адлихан, сэлмэгхэн шарайтай, загаhанай арhан сэмсэгэрхэн хубсаhатай, зөөлэхэн арhан хамниган гуталтай байба.

– Жадаранай нохой энэшни, – туламыень барилсан, Тайчу үзэн ядангяар хэлээд, газарта нёлбобо. – Ямар halхяар туугдажа ерээ юм, мэдэгдэнэгүй.

– Үшөө шагайгаа харамнаал, – гэжэ Хучар нэмэбэ.

– Хэрбээ минии нохой hаа, таанар үнэгэн болонот, – гэжэ Жамууха даруу номгоноор харюусаад, Тэмүүжэниие айлтагүй хараба.

– Юун гэжэ-э? – Хучар тэрэ дороо бушагалан уурлаад, нюдаргаа зангидан, даб гэхэдэ, Тэмүүжэн болуулба.

– Табигты, – гэбэ тэрэ. – Хэндэшье муу юумэ хээгүй ха юм.

– Үшөө энээнэй муу юумэ эндэ хэхэнь дутаа гү? – гэжэ Хучар хас гэбэ. – Бидэ энээниешни эндэнь алажархиха hэмди!

– Бидэ энээниие юрэ иигээд орхихогүйбди, – Тайчу мүhөөгөө үгтэбэгүй. – Хубаалдаг, үгы hаань, хуу буляажа абахабди.

– Табигты гэнэб! – Тэмүүжэн уурлажа, хоолойгоо шангадхаад, моринхоо хүрэжэ бууба. – Хоюулаа нэгэнэй урдаһаа зүрхэтэйт, харин минии хажуудань жагсаа һаа, ташуураар сохилсохо гүт? Һэ, ай-набты?... Тиигээ һаа, хэнтнай урдаһаань гарахаб?

Дүүнэрынь ухаа алдан, урдаһаань бэлтылдэбэ.

– Айна гүт? – тэдэндэ гэнтэ уурлажа, мууда хүгтэйгөөр Тэмүүжэн хэды дабтаба. – Тиигээ һаа, арилагты эндэһээ! Үшөө хэн нэгэн энээнэй урдаһаа тулаа һаа, намтай хэлсэхэ!

– Яагаабши, Тэмүүжэн аха? – гайхаһан гэлыһэндээ һая һэгээ орожо байһан Хучар асууба. – Энэш хари амитан лэ, жадаран... Харин бидэ өөрын, боржогон.

– Хэн шамда боржогон айлшадаа тонодог гэжэ хэлээб?

Юу хэлэхээ мэдэнгүй, дүүнэрынь аягүйрхэлдэн байбад.

– Намтай яба, – гэжэ жадаранда дохид гээд, морёо хүтэлэн, улаан бургааһанай захаар ябаба.

Харгыдаа тэдэ танилсаа һэн.

– Тэдэндэ шагайгаа харуулаа ха юмбиб, – гэжэ Жамууха мүрөө хабшан хөөрөбэ. – Харин эдэ бургааһа руу намай оруулаа. Хажуу тээшээ гарае гэлдээ, томошуул дайралдаа һаа, буляахадаа болохо. Иишээ ерэхэдээ, гурбанайнь хоёрые үгэ гээ...

Тэмүүжэн абяагүй ябаа һэн, Тайчу Хучар хоёроо мэдэхэ: тэдэ иимэ юумэ хэжэ шадаха.

– Шинии эсэгэ мордоо гэлсэнэ, – гэбэ Жамууха. – Теэд ши бү голхоро, үхэл гээшэ һайн эрэдэ ехэ аза талаан гээшэ.

– Юундэ?

– Эрэ хүн үхэхэдөө тэнгэринүүдэй сэрэгтэ буудаг, тиин тэнгэрийн баатарнуудтай мүр мүрөө түшэлсэн дайралдадаг. Мүнөө эсэгэшни, магад, Абай Гэсэртэй өөртэйнэ, али Аламжа Мэргэнтэй хамта ябана аалам. Харин эндэ, газар дээрэ, тиимэ агууехэ хүнүүд үнинэй үгы. Урдань байһан гэлсэдэг, мүнөө үгы даа.

«Тон зүб хэлэнэл даа! – шэнэ танилайнгаа үгэдэ гайхашаа баран, Тэмүүжэн тэрээнэ адаглан хараба. – Хамаг агууехэ баатарнууд тэнгэридэ байдаг, эсэгэмнишые угайнгаа эгээ һайн сэрэгшэн һэн тула тон хүдэтэй зоной дунда байгаа ёһотой. Эндэ Даритай абга Алтан мэтэшэнтэй байхын орондо тэндэ байгаашань дээрэ гээбы».

Энэ бодол һүүлэй һүүлдэ тэрээнэй үймэһэн сэдхэл одоошые амаруулжа, эсэгынгээ үхэл тухай ондоохоноор бододог болоо һэн. Эрэ хүн бүхэн өөрэ өөрын харгытай гэжэ оло дахин дуулаа һэн.

Есүүхэй эсэгын газар дээрэхи харгы замынь богонихон байгаа. Тиһээ тиитэрээ эндэ, һэнэг гэжэ үгы түрэл гаралнуудай дунда, сагаа дэмы баража байгаагүй, тэнгэрийн сэрэгшэдэй хажууда түргэхэн лэ һайн байдал оложо ошоо гэшэ.

«Тиимэ хадань, һүүлдэнь тэнгэридэ халихадаа эгээл бэрхэ зоной дунда буухаар бишье өөрынгөө нэрэ газар дээрэ үндэрөөр үргэжэ ябаха ёһотойб», – гэжэ тэрэ эрэ хүнэй наһанай удха шанар үшөө дахин тобшолбо.

Газар дээрэ үшөө юу хэхыень үбгэн Тодойон хануулба. Тэмүүжэн дүтын адуунһаа халаанайнгаа мори асаржа, энэ намартаа унаха гэжэ ханажа байгаа һэн. Тэрээнээ мүнөө зундаа Сорхон Ша-рада хургаад, эсэгһээ өөртөө эрижэ абahan байгаа.

Бугуули, ногто бэлдээд, азаргаяа эмээллэжэ, дүүнэрһээ хэниень туһалагшаар абахамни ааб гэжэ бодон, эдэе хоолоо ганзагалжа байтар үбгэн Тодойной нэгэ зараса басаган гүйжэ ерээд, айлшан боложо ерэхыень урижа байна гэжэ дуулгаба.

Шухала хэрэгтэнь түбэг татаһандань халаг хүхы боложо, энээндэ муу зүн үгы юм аабза гэжэ таамаглан, зэр зэмсэгээ хуряагаад, зарасын хойноһоо гүйлгэжэ ошобо.

Хоёр үдэр урда Шаазгай абга хээтэй эхэ хоёрой хөөрэлдөөһөө үбгэн Тодойн һаянай шэнээ шадалаа ехээр алданхай, ходо үбшэлнэ гэжэ дуулаһан байгаа. Тиин мүнөөшье хэбтэртээ хэбтэхыень хараба. Баабгайн зөөлэн хэбтэри дээрэ хэрмэ хадаһан ноһон хүнжэл дороо тэрэ хэбтэбэ.

Тэрээниие хүрьгэн болгон хүргэжэ байха саһаа ямар ондоо болошоные тэрэ гайхан хараба. Ёмбойшоһон нюуртай, хаташаһан бээтэй энэ хүн Тэмүүжэнэй анхан таниха, хамаг хияадуудай айха, мүн Есүүхэй эсэгыншье жэхыхэ хүрөөтэй шэрүүн үбгэн гэхээр бэшэ байба.

Үбгэн Тодойн ехээр хүсэлэн ханяжа, духа болон сабиргайһаа элбэгээр гараһан хүлһөө хэрмэнэй арһаар ото аршан, хииганаһан амилжа хэбтэбэ.

Орожо ерэхэн Тэмүүжэниие хараһаар, элбэг эдэе табюулаһан шэрээн саагуур нуухыень захирба. Бүдүүн гэдэхэн соо шанагдаһан шуһан, шара тоһо нэмэжэ шанаһан зөөхэй, төөлэтэй түлгын мяхан, халуун аарса болон архи элбэг дэлбэгээр уурал хаһан байба. Урда зүгэй хитад мододой амта шэмэтэ үрэ жэмэсүүд обойлдоно.

– Уу, эди, – гэжэ хүрөөтэйгөөр тэрээниие харан, Тодойн үбгэн захирба. – Хаяар шинии эсэгын хойноһоо мордохом. Шамайе һүүлшынхиеэ хүндэлхэм.

Тэмүүжэн гайхангяар төөлэй хараба, анхан тэрээндэ нэгэтэшые иимэ хүндэ табигдаагүй юм һэн, тиин тэрээнһээл эхилбэ. Тэрэ эдеэлбэ, ууба, үбгэн Тодойн тэрээниие хажуулдин хаража хэбтэбэ.

Тэрэ үлэн бэшэ һэн, эдеэл һаа, үнихэнэй гэртэнь барагдаһан жэмэс шэлэхэ бэлэй, теэд илдам зулгы хандалгаяа харуулжа, хониной хабһа мүлжэбэ, мэнгээрһэ харшаганатар жажалба, аарса болон шэнгэн зөөхэйгөөр даруулба.

– Үлдэшоо ёһотойш? – гэжэ халта энеэбхилэн, үбгэн асууба. – Үсэгэлдэрһөө амандашни хэршэмэлшые ороогүй гү?

Тэмүүжэн жажалһан зандаа дохибо.

– Ах-ха даа, залуу наһан... – үбгэнэй шарай саг зуура зөөлэрбэ, хоолойдонь үнинэй гуниг дуулдаба. – Хэзээ нэгэтэ бидэшые ганса агаараар садхалан ябагша бэлэйбди даа. Таанар шэнгээр талы дүүрэн гүйлгэлдэжэ, ондоо отогоорхинтой наншалдажа ябагша һэмди. Хаанаб даа тэрэ сагнай... Хайшаа ябашооб даа?

Тэрээниие адаглан, Тэмүүжэн үбгэнөө хүрээнүүдээр гүйлгэжэ, тоомоо таһарһандаа ехэшүүлһээ альган тараг эдижэ ябаһан багахан хүбүүн ябаа гэжэ хараха гээд, шадабагүй. Нюдэнэйн урда хүмэдхынгөө ганса хүдэлсөөр хүнүүдые хүрдөөн шэшэрүүлдэг энеэдэггүй абаритай хатуу шэрүүн үбгэн лэ харагдажа байгаа һэн.

Садааб гэжэ хэхэрээд, гурбадахи хабһаа табихадань, үбгэн Тодойн хөөрэлдөөгөө эхилбэ.

– Ерэхэ сагта ши ехэ засаг баригша, хаан болохо байнаш, – гэжэ тэрэ яаралгүйхэнөөр, ойндо оромоор эхилбэ. – Шинии түрэхэдэ бөөнэр тийгэжэ хэлээ һэн. Тэдэ шинии урда, шинии хойно нэгэшые алдуу гаргаагүй бөөнэр юм һэн. Тиимэһээ би шамтай арад зоной ерээдүй ударидагша мэтээр хөөрэлдэхэб. Ши үшөө гүлмэр залууш, ухааншни үшөө болбосороодүй, мүнөө, магад, намай ойлгохогүйдөөш болохош. Тийгээшые һаа, хожом ноён болоходоо бодожо үзэхын түлөө хэлэһыем хадуужа абаха ёһотойш...

Тэнгэрийн ерээдүй байдал мэтэ хэзээб даа нэгэтэ болохоор нэгэл бүтэхэгүй юумэн шэнгээр үзэгдэдэг хаан шэрээдэ һуухаш гүүлэдэгтээ үнинэй дадал болошоошые һаа, үбгэн Тодойной эрэл хүн

бүхэнтэй иимэ эгээлэй юрөөр, иимэ найдалтайгаар хөөрэлдэжэ болохогүй юумэ хэлсэжэ байһанда, гэртээ урижа, эды шухала үгэ хэлэжэ байхада тэрээнэй досоо аятай байгаа һэн.

– Урдашни ямар бэрхэшээл ушархаб гэжэ би мэдэнэгүйб, – шэрүүнээр харан, тэрэ дуугарба. – Тээд ши гансал юумэ ухаандаа барижа яба: замыешни хүндэлэн гаража, хаалта хэһэн зониие бү хайрла. Ши олон дүүнэртэйш, абганаршни үшөө залуунууд, тэ-дээнэй дунда засагай түлөө шамтай тэмсэхэ дуратайшуул олоходоо болохо. Ехэ юумэ бодонгүй, хаалта хэһэн хүнэй тархииень таһа сабша, түрэн дүүгэйнгээшье байгаа хаань. Хайрлаһан хүн отол үнжэгэн, ходол хэбэрэг байдаг, ухаан бодолшье, шэн зоригшье шамда туһалхагүй, хэрбээ дайсанаа хайрлаа хааш. Энээнһээл боложо Амбагай хаан хосороо, энээнһээл боложо... – Тодойн тэрээн тээ-шэ шалгангаар хараад, үгөө таһалжа, нюдөө зайлуулба. – Олон бэрхэшүүл харгыдаа ушарһан дайсанаа дараагүйдөө хосоржо халадаг. Ши бэрхэл хүбүүнши, бэлгээршни, танюуһа тэмдэгээршни харахада. Тээд нюдэндэш хайрлаха сэдхэл ехэ байна, энэ муу. – Тэрэ гэнтэ нюдэнэйнгөө улайтар галзуу ехээр сухалдажа, жабжаараа сагаан хөөһэ бууран, гарайнгаа шэшэртэр нюдаргаа зангидаба. – Улаан түмэрөөр хайрлаха сэдхэлээ галдаха хэрэгтэй!... Мориной тамгаар хүл гараа галдаха хэрэгтэй, хэрбээ хайрлажа эхилээ хаа! Ойлгоогши ши, үгы гү?

– Ойлгоо, – гэжэ Тэмүүжэн үбгэнэй иитэрээ сухалдахые хараагүй аад, жэхын харюусаба.

– Мартахагүй гүш?

– Үгы.

– Сагай ерэхэдэ минии үгэ ханаарай, тиигээд хайса бодоорой. Харин мүнөө яба.

Хүндөөр ханаяжа, үбгэн Тодойн занган захираад, дэрэ дээрээ налайн унаба.

«Дүүнэрэйм хэн харгыем хааха гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн бусажа ябатараа бодотороо гансата шахуу Бэгтэрые ханаандаа оруулба. – Тэрэл байха!».

IV

– Тээ тэрэ сэб сэхэ хуһан байна, – Жамууха багахан жалга руу буухадаа эмээл дээрээ гунхагад гэн, гараа урагшань харбайжа, Тэмүүжэн тээшэ эрьсэбэ. – Гэшүүһэл үгы хаа, арбан табан модон гарахал хаш.

Тэдэ баруун тээхи ойн захаар ябажа, анхаралтайгаар хуһа болон мойһо харанад. Хахад тохой наран гараад, мододой бээрэд гэнэн набша зөөлэхэнөөр хатаана. Үжэд гэнэн нойтон ногооной үнэр анхилна. Хойнонь ута ногтоор хүтэлэгдэн, ашаанай морид алхална.

Жамууха үсэгэлдэр үдэшэлэн Тэмүүжэндэ ерээд, бэрхэ найнаар модо зородогби, үүр хираанаар холын хуһан ойдо годлиин модо отолжо ерээ гэжэ дурадхаа нэн. Тэмүүжэндэ үшөө эсэгһээ хоёр томо ханза отор, дуута годли болон хоорцог үлэнхэй байгаашье хаань, эсэгынгээ баялиг гаргашалхаяа зүрхэсэн, агнууриин хаһын эхилхэһээ урид эртээнһээ бэлдэбэл дээрэ гэжэ бодоод, зүбшөөһөн байгаа.

Жамууха шара набшатай мүшэрнүүдэ хажуу тээшэнь арбайлган, хэлтын татаад ургажа байһан хуһанда дүтлөөд, дүршэл ехэтэй харасаар тэрээнээ тойрон ябажа хараба.

– Бэдэрһэн юумээ олообди, – гэбэ тэрэ. – Энээнһээ үлүү һайн юумэн олодохогүй.

Моридоо уяад, Тэмүүжэн эмээлһээ тугалай арһан багахан сумаа абажа, һү болон архитай түйсэнүүдые гаргаад, аяга соогуур мяханай хэршэмэл, бяслаг, эзэгэй хэбэ. Жамууха хэтээрээ ошо сасаруулаад, хуурай ноһондо үлсэжэ, багахан түүдэг аһааба. Бэлдэхлээ дүүргээд, түйсэ, аягануудаа гартаа барижа, тойроод байһан үндэр модонуудые зүрхэ алдангыар хараашалбад.

Тэмүүжэн хоолойгоо заһан, хуурайшагаар ханяагаад, аалиханаар эхилбэ:

– Хүсэн түгэлдэр хүлдэ заяанууд, ой тайгын эзэд, бэлэгыемнай тогтоожо хайрлыт: арба нэрэһэн арзымнай, хори нэрэһэн хорзымнай... Тоолошогүй баялигһаа хүртөөгйт... Манай үшүүхэн хэрэгтэ...

Мүргэһэнэйнгөө удаа үргэн дэлисэтэйгээр тэнгэри өөдэ архья сэржэмдэбэ, удаань галда үргэбэ. Жамууха хилганын һоёогоор аягаһаа һү дүрэн, гал тойрон ябажа, найман хизаар руу үргэбэ. Удаань бэе бээ харалсаад, аягануудаа өөдөн шангаар хаяба, тиин тэдэ-энэйнгээ агаарта удаан эрьсэлдэһээр, газарта зөөлөөр унахые тархья үргэн харабад. Гүйлдэжэ ошоод харахадань Тэмүүжэнэй хуушан хара аяга оёороороо һууба, Жамуухын шэнэ сайбар амаараа дээшэ хаража байба.

– Шинии үргэл тогтоогоо, – гэбэ Жамууха. – Шинии отолхые зүбшөөнэ.

Тэдэ түргэн эдеэлээд, ажаллажа эхилбэд. Тэмүүжэн хурса хүхөөрөө мүшэрэй оёороор болгоомжотой удаанаар, сабшалан газар дээрээл сабшаба. Жамууха ташаагаа тулан, хажуудань зогсобо. Тэрэ түмэрэй эриин модоной амиды сагаан бэе бага багаханаар сабшан байхые анхаралтайгаар хаража байба. Үглөөнэй сэлгээн агаарта хүхын дуун холуур дуулдана. Холо бэшэхэнэ, ойн захын добосор газарай саахануур суряатажа, тэндэ баһа модо отолжо байһандал ханагдана.

Тэмүүжэн амидаад, хүхөө газарта табижа, саашаханаа болоод, эсэһэн гарнуудаа хэнжэгьдэбэ, барилдаанда бэлдэһэн бүхэ шэнгээр матаргайгаа мушхаба. Шалаагаа гаргаад, модондоо тэрэ дахин ошобо. Хүлөө алсайгаад, хүхөө далайжа байтарнь Жамууха мүр дээрэнь гараа табиба. Тэмүүжэн толгойгоо үргэхэдөө сууряатажа байһан добын саанаһаа моритой хоёр хүнэй түргэн гэшхэдэлээр ерэжэ ябахые хараба.

Тэдэ танигдаагүй зон байба. Хоюулаа нилээн үбгэрһэн, нэгэнэйн халхал хахадаараа сайнхай. Хутагаһаа бэшэ ондоо зэбсэг үгы, тиимэһээ Тэмүүжэн дээрмэшэд бэшэ, харин ойрохи хүрөөнэй үхэршэд гээбы гэжэ ханаагаа амарба.

– Таанар юугээ хэжэ байһан адхамарнууд гээшэбта?

– Хэн танда эндэ модо отолхыетнай зүбшөөгөөб? – гэлдэжэ тэдэ хоёр холоһоо хашхаралдабад.

Тэдээнэй шарай дураа гутаһандаа хориилдонхой, тиимэһээ Жамууха тэдээнэй тиитэрэ уурлаһые ойлгонгүй, Тэмүүжэн тээшэ эрьсэбэ.

– Эдэш галзуу зон! – тэрээн тээшэ айнгяар харан, тэрэ шэбэнэбэ. – Эдээнэе танина гүш?

Тэмүүжэн харюусажа үрдибэгүй.

– Хэнэй хүбүүдбта? – гэжэ бүдүүн бүрээтэй ташуураа барин, сагаан халхалтань хүрөөтэйгөөр асууба.

– Би Есүүхэй ноёной хүбүүмби, – Тэмүүжэн үбгэнэй нюур шарайшалан харюусаба. – Ямар муу юумэ бидэ хээбибди?

Тэрэнь ульгам моринойнгоо ама татажа, анхаралтайгаар адглан хараад, нэгэ бага уушхаржа, нам гэнги хоолойгоор дуугарба:

– Энэ ямар газар бэ гэжэ мэдэнэгүй аалта? – тэрэ толгой дээгүүрнь нүдөөрөө дээшэнь зааба. – Энэ Бурхан Халдун, нангин

уула, энээнэй хажуугаар нэгэшье хүн юушье дайража болохогүй. Таанарһаа боложо, бурхад бүхы уг унгида хэһээлтэ эльгээхэдээ болохол.

Тэмүүжэн эрьежэ, ой тайга дээгүүр үндыгөөшэ хахадаараа халзан, адарья шулуутай уула хараба.

– Намда отолхыем зүбшөөгөө, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Хэн зүбшөөгөө гэжэ? – үбгэн тэрээниие гайхан хараба.

– Ойн эзэд... – гэбэ Жамууха. – Бидэ аяга хаяабди, энээнэй аяга өөдөө хараад байгаа, миниихи уруугаа, тиймэһээн би хүхэ баяагүйб...

– Юугээ таанар шашаабта? – гэжэ үбгэн баһа сулалдаба. – Иимэ газарта худалаар хэлэхэдэ юун болодог бэ гэжэ мэдэнэ гүт? Дүлирхэт, балайрхат...

– Хаяг, – гэбэ тугаарһаа нааша дуугай хаража байгаашань. – Хаяг аягануудаа үшөө дахин, харин бидэ хаража байя.

Үбгэн тэрээнээ хараад, удхатай юумэ хэлэбэ гэжэ бодобо ха, толгойгоо эрид дохибо.

– Дахин аягануудаа хаягты, – үбгэн баруун гараа үргэжэ, утаад, нугархай хюмһатай хүрин хургаараа занабэ. – Хэрбээ таанарай худалаар хэлээ һаа, энэ гэхээр хара бөөдэ абаашаабди. Таанарые өөһэдыетнай энэ модоной түлөө шарууһан болгохо.

Тэмүүжэн бушуу түргэн тэрээниен бэлүүлхээр бэлэн унтаржа байһан галдаа ошожо, ганзагынгаа сумаагай уялаа тайлаба. Дахин шалгалта гарахаяа тэрэ айнагүй, гансал тэрээнэй, Есүүхэйн хүбүүнэй, үгэдэ үнэншэнгүй доромжолоошодонь халаглаха сэдхэл тэрээниие өөрынгөө зүбые түргэн баталхыень яаруулна. Өөрынгөө аяга абаад, Жамуухын бэлэн болохые хүлэбэ.

Энэ удаа тэдэ аягануудаа шанха дээшэнь шэдэбэ. Тэдэнь хуһанай орой хүрөөд, нэгэ зали агаарта тогтожо, урбалдан эрьелдэхээр, бүглүү абятайгаар хүл доронь унажа ерэбэ. Тэмүүжэнэй аяга хабһан дээрээ унаад, гурбан дүрөө хажуу тээшээ урбалдажа, оёор дээрээ һуушаба. Жамуухын аяга түрүүшынхидээ адляар оёороо өөдөө хараад байба. Тэмүүжэн һанаа амараар үбгэн тээшэ хараба. Тэрэ гайхалаа баран, томонууд нюдөөр аягыень хаража байба.

– Иимэ юумэн байха ёһогүй ха юм! – гэжэ тэрэ сошордон дуугараад, хажуудахья хараба. – Энээниие харана гүш? Али би үбгэрхэ тээшээ һорьмоһоо харадаг болоо гүб?

Нүгөөдэнь Тэмүүжэниие удаахан адаглан хараба.

– Хадын эзэн иигэжэ шийдэбэ гээшэ, – гэжэ тэрэ бодолгото болонгёор хэлээд, морёо нэшэбэ. – Энээн тухай бидэ хоёрой бодохоной хэрэггүй. Ябае, нилээн һаатабабди.

Хорёод алхам саашалаад, тэдэ хоёрой хэмээхэнээр хөөрэлдэхые Тэмүүжэн хойноһоонь хаража байтараа дуулаба.

– Би эдээн тухай дуулаа һэм... эдэш юрэ буса угаархид... эдээнэй нэгэ хулинсаг духа дээрээ гурбадахи нюдэтэй байгаа гэлсэгшэ...

– Тиимэ, тэдээндэ холбоорилдохонь аюултай.

– Нохойтой носолдоод, хормойгүй, ноёнтонь носолдоод, толгойгүй үлэхэш.

– Тоб зүб.

* * *

Хуһан модо хоёр болгожо, ашаанайнгаа моридой эмээлһээ шагтагалаад, тэдээнэй гэшхэдэлээрээ хүрээндээ бусажа ябахадань, хаддэрһөө нилээн үнгэржэ байгаа һэн. Намарай дулаан агаар добонудай дундуур миралзана. Шиигтэйшэг газараар моридой туруунай аалихан түбэрөөнһөө зайдуу талын номгон байдал таһарна.

Жамууха тэдээнэй угай зүгын хэлэ мэдэхэ нэгэ бөө тухай хөөрэнэ.

– Табан зуугаад татаарнууд ерээ гэнэ. Хүрээндэ манай эрэшүүл тиихэдэ үсөөн байгаа, тэрээн тухай мэдээд, тэдэ ойро ябаһан адуу туужа эхилээ юм хаш. Манайхин юуш хэжэ шадаагүй, юрэ зогсоод лэ, гүү болон үхэр хүрэгүүдыень дээрмэдэжэ байхыень хаража байгаа. Тэрэ үедэнь нэгэ гэрһээ тэрэ бөө гараад, зүгы шэнгээр дүнгинэжэ эхилбэ. Хүнүүд түрүүшээр юу хэжэ байхыень ойлгоогүй, саһаа урид зүнтэглэжэ эхилбэ гэжэ һанаһан байгаа, теэд харан гэхэдэнь, добо доро татаарнууд гараа арбагануулжа, иишэ тиишээ гүйлгэлдэжэ эхилбэ. Адуу малыемнай хаяжархёод, бултадаа гэнтэ хиирэһэн юумэдтэл өөһэдөө хашхаралдажа, шашхалдажа, ёложо ёгшожо оробо. Харин тэдээнэй дээгүүр ямар нэгэ хара тоохон шэнги юумэн эрьелдэнэ гэнэ, нэгэл хара һүүдэр дээгүүрнь ниидэнэ. Тэдэ аймшагтайгаар хашхар хуугай табилдаад, эрьюусэлдэн байжа тэрьедээд арилшоо. Гүбээн саагуур ороод лэ, мүнөөшье болотор харагдаагүй...

Тэмүүжэн хайша хэрэг шагнана. Тэрээнэй досоо бүрхэг байгаа һэн. Тэрэ үбгэнэй харуулааша хадын хажууда модо дайража болохогүй гэжэ хэлээшэнь һанааень зобооно. «Тиихэдэ юундэ намда зүбшөөгөө юм? – тэрээнэй сэдхэл һэжэг химэлжэ зобооно. – Дан

үлүү юумэ эрээ гээшэ гүб? Магад, хүлдэ заяанууд минии хомхой харууда, уймар тэнэгтэ гайхалдаад, уг унгиимнай онсо хэн тула, хайрлаа гээшэ гү? Харин мүнөө намда урмаа хухарба, этигэлээ алдаба гү? Али би тэдээндэ ехэ үритэй болошобо гүб?».

Жамууха урагшаа дүхын, нюурыень шагааба:

– Би шамда нэгэ юумэ хэлэхэмни, Тэмүүжэн...

– Ямар юумэ?

– Ши хүндэ хэлэхэгүй гүбши даа?

– Үгы.

– Би шонын хэлэ шудалхаа һананаб.

– Яахашни гээшэб?

– Яагаад яахашниб гэжэ? – гэжэ Жамууха түргэдэбэ. – Шононууд намда хамаг юумэндэм туһалжа байха ха юм! Манай бөөдэ зүгы шэнгээр. Ойлгоногши? Байлдаанай урда тэдээниие хэдэн зуугаар, хэдэн мянгаар дуудаад, дайсад тээшэ тухирхаб! Агнууридашье ангуудые туужа асарха! Тиихэдэ адуу малыемни харууһалжа байха. Иимэ юумэ һанааб! Гансал хэндэшье бү хэлээрэй, би шамда нүхэртөөл гэжэ нюусаяа хэлээб шуу даа...

Тэмүүжэн Жамуухые наадажа хэлэнэгүй гэжэ хаража байгаашье һаа, энээдээе барижа шадабагүй.

– Шононууд шинии мал хараха? – тугаархана һанаагаа зобожо ябаһанаа тэрэ гэнтэ мартаад, эсэгынгээ һүүлээр анха түрүүшынхиеэ хүхюутэйгээр энээшэбэ. – Ха-ха-ха-ха! Иимэ юумэ урдань дуулаагүйлби. Шоно мал баридаг гэжэ дуулаа һэм, харин мал харадаг гэжэ... ха-ха-ха-ха!

Эмээлһээ шагтагалдаад, тэрэ бүхы бээе доһолгон, ташаганаса энээбэ.

– Ши энээн тухай юуш ойлгоногүйш! – Жамууха тэрэ дороо улагад гээд, тэрээниие ууртайгаар шэртэжэ, саашаа харашаба. – Энээ, энээ, өөрөөл һүүлдэнь харахаш! Би шамда нүхэр гэжэ хэлээб, харин ши иимэ хүн ха юмши... Зай, ямар хүмши гэжэ энээнһээ хойшо мэдэхэ болооб.

Тэмүүжэн тэрээнэй иимэ зан хүлээгээгүй байба. Энээдээ хуряжа, үшөөл энээбхилһэн зандаа мүр дээрэнь гараа табиба.

– Яагаабши, Жамууха? Наадан зугаа хэлэхэдэ гомдожо болохо юм аал? Би юрэл наадажа хэлээ ха юмбиб! Бишни иимэшүү юумэ ойлгодоггүй ха юмбиб. Тэнэг аашым түлөө энэ ашаанайм мори абыш

даа. Харин тийгээд хүүлээрнь намайгаа шонын хэлэндэ хургахаш...
Тиймэ гү? Жамууха нүхэр...

Тэрэнь уурлаһандаал адляар гэнтэ уушхаршаба.

– Морин намда хэрэггүй, – гэжэ тэрэ эблэрэнгээр хэлэбэ. – Ши өөрынгөө бурууе мэдэрээш, ондоо юумэн намда хэрэггүй. Ши үнэн сэхэш, энээнэйш түлөө шамай хүндэлнэб, – тэрэ нюур руунь сэхэ хараба.

«Ямар түргөөр гомдоно, бушуу уушхарна гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн гайхангыар бодоно. – Харин үнэн сэхэ, зүрхэнийнь сэлэстэй... харуу бэшэ, зоригтой. Иимэ хүн нүхэр болохол ха».

V

Жамуухын үбгэн эсэгэ Бүри Бульчиру түрүүшээр багахан жадаран угай ноён байтараа хойто зүгһөө ерэхэн ойн отог зоноор өөрынгөө үлүүс олошоруулжа, хүсэ ороһон байгаа. Эзэлүүридэнь шэнэ шуһан нэмэн орожо, харьяата зонинь угаа түргэн үдөөд, сэрэг суурынь ехэ болоо. Талада байдалаа батадхахын тула Бүри Бульчиру татаарнуудай дайнай хүүлээр хияад-боржогон угтай түрэлэй һабагша татажа, дүтэ болохо гэжэ шийдэбэ, тийгэжэ Хутула хаанай дүү Хулан ноёной басага хүбүүндээ хадамнаба.

Эзэлүүрисэ баруун хойноһоо нүүжэ ерэхэн уладаар үшөө хүсэтэй болгожо шаданан Жамуухын эсэгэ Хара Хадаан баһал холо бодолтой хүн нэн тула арбатай хүбүүгээ эхын дүүдэ, хияад ноён Ехэ Сэрэн нагасадань өөрынгөө сасуутан болохо ерээдүйн хияад-боржогонорой ноёдоор хайса танилсуулхын түлөө бүхэли жэлээр айлшаар эльгэбэ.

Тодхор болоходоо Жамуухын хияадуудай хүрэн ерэхэн үдэр Есүүхэй ноён мордожо, жадаранай ноёной хүбүүнэй ерэхэн ушар мэдэгдэнгүй үлэшөө. Айлшанай бууһан ушарта үнгэргэгдэдэг мори урилдаан, бүхэ барилдааншые, дуутай, хатартай түүдэгүүдшые үглөөгүүр болотор носоогүй.

Ерэхээр түрүүшынь үдэрнүүдтэ хүрэн дотор үхэхэн хүнэй түлөө бүтүү бүглүү гашуудалай боложо байхада Жамууха нагасынгаа айлнуудһаа холо гараагүй нэн. Харин гаран гэхэдээ Хучар Тайчу хоёртой шагайн түлөө наншалдашоо. Жамуухада тэрэ нааданхайнь хайратайшые бэшэ нэн, тэрэ зорюута шэнэ танилнуудтаа бэлэглэхэ гэжэ бүхэли тулам абажа ерээ ха юм, теэд тиймээр бэшэ, буляалгажа

бэшэ, харин үнэн сэхээр, хайн хайханаар хубаахаб гэжэ ханажа ябаал. Хари, тэрэ үедэ Тэмүүжэн хажуугаарнь гаража ябатараа тэ-рэ-эниие үмөөржэ абаа. Жамууха тэрээниие үнэн сэхэшье, сэсэншье хүбүүн байна гэжэ абаһаар хараа. Өөһэдынхидэйнгөө дунда нүлөөтэйшье гэжэ харагдана. Тэрэ хоёрын Тэмүүжэнэй хашхархада гансата саашаа боложо үгөө.

Танилсаһанай түлөө Жамууха түрүүшэр һөөргэ шагайнгаа ха-хадые тэрээндэ үгэхэ гэжэ ханаһан аад, нэгэ юумэндэ баригдаа һэн. Ямаршьеб нэгэ мэдэрэлдэ татуулаад, энэ хүбүүн үхибүүдэй наадан-хай хэрэглэхэгүй, хөөрэлдөөн, томо зоной хэлсэдэг хөөрэлдөөн хэрэгтэй гэжэ мэдэрээ һэн. Ухаатай, найдамтай нүхэрые оло гэхэн эсэгынгээ захяагаар хияад хүбүүд сооһоо гансахан Тэмүүжэниие шэлээ бэлэй.

Ехэ Сэрэнэй һамган Субай нагаса хээтэйн үдэшэ болохын ур-дахана Жамуухые тугал хүрэг уһалуурида абашаад ерэхыень гуйһан байба. Тэрэнтэй гэрэй барлагуудһаа хоёр хүбүүд ошолсобо. Тиин гол дээрэ ехэ хүл хөөрсэг болошобо: үдэшин һаамда талаһаа гэртээ бусажа ябаһан үнээд тугалнуудтайгаа ниилэшэн алдаба. Хүрэг соо эгээл үсэд муу зантай эбэргүй дүрбэтэй үнээн нэгэ харбаха газарһаа тугалаа танияд, тэрээн тээшэ мориной хатараар гүйшоо. Жамууха саг соонь тэрээниие хараад, амадан гүйлгэбэ. Энэ үедэ бусадшье үнээд тугалнуудаа анхаржа, эрид годирон, элдэб янзаар мөөрэлдэн, тэдээн тээшэ түргэн гэгшээр алхалалдаба.

Тугалнууд танил хоолой дуулахадаа үндэр эрье дээрэ уһанһаа хүрэлдэн гараад, урдаһаань гүйлдэхэ гэжэ байба. Гай ушарха гэжэ байба. Талаан болоходоо хажуугаарнь гаража ябаһан залуу эрэшүүл түргэн гэгшээр дүхэриглэн абаа һэн. Ута ташуураар хайра гамгүй ташуурдажа, хүрэн тээшэ намнаба. Жамуухада туһалагшадын хүрэн ерөжэ, үхэр тогтоожо шадаа һэн.

Тээ байтараа хүрэгһөө гээгдэһэн халааһатай тэрлигтэй хоёр үбгэн үхэршэд гүйлгэлдэжэ ерэбэ. Гүйдэлһөө амидаһаан баһал хүгшэн моридоор харайлгажа ерээд, нагасадаа бү хэлыш даа гэжэ Жамуухые доро унан гуйба:

– Сэрэн ноён мэдээ һаа, маанарые таһа сохихол даа, – гэжэ нэгэниинь хайратайгаар хэлээд, нүгөөдээ зааба. – Энээнэй гэдэһэн үбдөө, үсэгэлдэрһөө зобонхой. Минии үбһэ ногоо түүжэ, бусалгаад, удаань хүргөөд, уулгатар үнээд ябашоо. Тугал гол дээрэ байха гэжэ бидэ мэдээгүй ха юмбиди...

– Хэлэхгүйб, ханаагаа бү зобогты, – Жамууха уужам сэ-
дххэлтэйгээр энеэбхилэн, үбгэдые харасагаана. – Үдэшэлэн хүнэй
гэртэ орооройгты, би халуун архи хэжэ үгэгты гүүжэб.

– Сагаан яһан гэжэ харагдана даа! – гэжэ үбгэд бэе бээ харал-
сабад. – Хатуу юумэ үнинэйшые үзээгүйбди, үглөөнһөө орой болотор
һалхи бороо доро ябагдана бшуу, яһамнайшые бээрэшоо, харин
мүнөө дулаасахабди...

Тэдээниие орхёод, Жамууха хүрэн бусаба. Мориёо аалихан
гэшхүүлһээр, айлда дүтэлхэдөө сэргын хажууда Ехэ Сэрэнэй эмээл-
лээтэй ухаа азарга хараба. Гэрһээ нагасань гараба. Тэрээниие ха-
раһаар, илдамаар энеэбхилбэ:

– Намтай агнуурида ошохо гүш?

– Ошохо! – Жамууха һэргэн баярлаба.

– Тиигэбэл номоёо, бугада хэрэгтэй годлинуудаа аба, – гээд,
адаглан хаража, нэмэбэ. – Дулаанаар хубсала, хада уулаар хүниндөө
хүйтэн байха.

Гэртэ шэрээ дээрэ нагасынь һая эдеэд гараһан тарган мяхан уу-
ралтажа байба, хажуудань хэдэн хабһан мүлжэгдэнхэй хэбтэбэ. Жа-
мууха үглөөнһөө юушые эдеэгүй һэмнэйб гэжэ һанахадаа
гэдэһэнэйнгээ ехээр үлдэһые мэдэрбэ. Тэрэшые бээ агнуурийн урда
эдеэлжэ болохогүй, мэдэрэл муудаха, олзо олохо ханаан һуларха
гэһэн үбгэдэй үгэ анхан дуулаһанаа ханаад, тэрэ бээ баалан, эде-
энһээ холодобо.

Хониной шанаһан мяханай хангал үнэртэ һаналаа табингүй тэрэ
түргэн хубсалажа, арбан табан одор тооложо, һаадагтаа хэбэ, арһан
бүһэндөө хормоготой номоо, мадагаа шагталаад, газаашаа яаран га-
раба.

Боро хараан соогуур хойноо арбан табаад хүниие дахуулан, тэдэ
хүрэнһээ гаража, Хэнтэйн хадануудые шэглэбэ. Намарайхяар
түргэн харанхы болобо. Түрүүшын гүбээ хүрэтэр гашуун аргалтай
холисолдоһон дулаан агаар мэдэрэгдэжэ байба. Хяра дабаадхихадань
голһоо намарай дабһагүй нялуун шииг гэнтэ сорьёбо. Дээдэ талаһаа
хүйтэн һэбшээн үлеэгээдхибэ.

Ехэ Сэрэн Жамууха хоёр хурдан моридоор урагшаа дабшан га-
ранхай, бэе бэеынгээ хажууда хатаргалдана, бусадын хүндын ёһодо
табин алхам хойнотоод, халаанай, ашаанай моридые хүтэлэн, хойно
хойноһоо һубарина.

– Үхэр, хониной мяхан хашартай болошоо, – гэжэ Ехэ Сэрэн Жамуухада өөрын хүн гэжэ хэлэнэ. – Аманда орохоёо болёо. Ангай мяха эдэе хаа гэжэ ханагдаа. Харин аба хайдаг хэтэр үшөө нилээн саг үлэнхэй. Зүгөөр ши ойлго, эндэ агнаабди гэжэ хэндэшьеб ама алдабаш, хари... Мартахгүй бээш?

– Үгы, харин юун болоо юм?

– Угай аха заханар түрүүшын сахан болотор буга бү дайрагты гэхэн хорюул гаргаа. Ная баһа тайчуудта суглараад, шэнэ ёһо ханаба. Үсэгэлдэр манда дуулгаа... Тархидаа ороһон лэ юумээ тогтоожо байха, – гэжэ тэрэ гэмэрээд, хажуу тээшнэ нёлбон, залхуу нозогоор хоролхон дуугарба. – Ой тайгын ан гүрөөл хэнэйшье бэшэ, харин тэдэ өөрынгөө хүрэг соохидол зонхилно. Тээд маанарта яалтайб, эндэ эдээнэй сүм засаг, тиигээд лэ ханаанһаа абahan элдэб юумэ тэсэхэ хэрэгтэй бологдоно гээшэ. Тэдээнһээ юу абажа эдихэбши даа, хадһаань ехэнэ үни хада зүнтэглэнхэй. Долоон заяанда хулинсагтаа ошохо байгаад, эдэш үшөөл эндэ, газар дээрэ барисалдана, хүнүүдтэ һаалта хэнэ... Ши ойлго, ама гаража байбаш, би шамда өрын хүн хадаш хэлэнэ гээшэб.

– Ама гарахагүйб, Сэрэн нагаса.

Урдань тайгын заха хүнийн хабхар соо үргэлжэ зуруудаар харлан харагдаба. Ехэ Сэрэн хатаршайа татаба. Хойноһоонь түбэрөөн дүтэлбэ. Халта хүлээгээд, Ехэ Сэрэн нүхэрөө дуудаба:

– Хулугай, хаана тэрээн руу хорообши, наашаагыш.

– Уламаа татааб, һуларшоо, – гэхээр, тэдэндэ набтар сула бээтэй хүн дүтэлбэ. Үбгэрһэн хахир хоолойгоорнь Жамууха наһажаал хүн, Ехэ Сэрэнһээншье үндэр наһатай гэжэ ойлгобо.

– Наянай нобшордог боложо байнаш, – гэжэ Ехэ Сэрэн гэмэрбэ. – Зай, хайшалхамнайб? Томо хабсагайн доогуур гү, али нёдондонойнгоо газар руу гү?

– Тэндэ аза талан үзэхгүй гээшэ хабди гэжэ хананаб, – гэбэ Хулугай. – Ондоо газар ошоо хаа, дээрэ, хужар марса энэ ойгоор олон ха юм...

Хоёр залуу хүбүүдтэ моридоо орхёод, тэдэ саашаа ябагалба.

– Шонын гурбан уляа дуулахат, энэ бидэ байхабди, – гэжэ Ехэ Сэрэн үлээшэдүүлдээ захиба. – Нэгэ богони, хоёр ута абаян. Ямар талаһаа дуулаабта, тиишээл морёо абаад ошооройт. Ойлгоо бэээт?

– Ойлгоо, Сэрэн ноён, – гэжэ тэдэ хүндэлэн харюусаһаар, мори-
дой һаглагар толгойнуудтай харанхыда холисолдон, харагдахаяа бо-
либо.

Хулугай ойн захада залуу ангуушадые хужарнуудаар тарааба.
Ехэ Сэрэн тэрээндэ оролсонгүй, Жамуухатай сугтаа хажууһаань хар-
ран байба. Хулугай хахиршаг хоолойгоор ангуушадай нэрэ
нэрлэхэдэ, тэдэнь олон сооһоо дуугай гаража ерээд, һүүлшынь заа-
бари абажа, хойно хойноһоо шэрэнги руу һэмээхэн оронод.

Бултанай ябаһан хойно Хулугай тэдээндэ дүтэлбэ.

– Би өөһэдтөө эгээ һайн газарыень үлээбэб, – гэжэ
һаймһарангыар дуугарба. – Бултыень урда тала руу эльгээгэб. Харин
бидэ хойшоо ошохобди, тэндэ хэншые һаалта хэхэгүй.

– Муу газар руу намай абаашаха байгаа гүбши, – гэжэ Ехэ Сэрэн
баһа гэмэрбэ, тиихэдэнь Жамууха иигэжэ нүхэртэйгөө шоглоно гэжэ
ойлгобо. – Зай, ябаха гүбди, али үглөө болотор үргөө наншаха гүбди?

Хулугай бэлэхэнээр урагшаа бушуу ябаад үгэбэ.

Жамууха иишэ тиишэ хараашалангүй урдаа гансал нагасынгаа
үргэн нюрга обёорон ябаба. Ябаһан газараа һанажа абахаа тэрэ орол-
доношьегүй, юундэб гэхэдэ, һара үшөө гараадүй, харин харанхыда
хамаг юумэн бодото байдалда орходоо ондоохоноор харагдадаг ха
юм даа. Түрүүшээр алхамаа тооложо, үгсүүр, уруудам газар хадужа
абахаа оролдожо ябаа һэн, теэд байтараа һамараад, тэрээ-нээшые
хаяба. Тиигээд лэ тэрэ харанхы соогуур хайшаашые, ба-руулжаашые,
хойшоошые ябаһанаа мэдэнгүй, адуун хүрэгэй дунда унаганай ябада-
гтал, гансал томошуулда найдаад лэ нюдэ балай алхална.

Хадын хормойһоо Хулугай ябадалаа аалидуулба. Баруун гараа
һэргылэн үргэжэ, тэрэ мододой дундуур марьян ябаба. Хойноһоонь
Ехэ Сэрэн урагшаа гэтэхээр, ходо бүри зуг татан, һэмээхэн ябана.

Удангүй тэдэ зогсобо. Тэдээнэй урда хонхо-ёнхо болотороо
малтагдаһан, ангай мүнүүдээр һээшэгдэһэн багахан ойн соорхой
талмайтан байба. Хулугай Ехэ Сэрэн хоёр гараараа зангалсан, дууга-
ралсангүй хэлсэбэд. Тиигээд Хулугай талмайһаа халта хажуу
тээшэнь дахуулба.

Һаглагар бүтүү арса шэрэнги соогуур мүшэр дайрангүй гаража,
гурбан бүдүүн шэнэнһэнэй хажууда зогсобод. Эндэхээ хамаг талмай
һайнаар харагдажа байгаа һэн.

Модоной саагуур тэдэ һуубад. Һэмээхэн хормогоһоо номонуу-
даа гаргабад.

Жамууха талмайн саадахи заха руу нюдөө оролдосотойгоор ониилгон байжа хараашална. Хэнхээшье түрүүн ан хараад, ахатанаа уридшалан мэдээсэхэ гэхэн ханал тэрээнэй зүрхэ шатаана. Хэды дахин хүнийн шубуудай бургаана мүшэр хүдэлгэн хууха, нийдэхэдэ тэрэ одоошье даа гэжэ сошордуу баярлаа.

Саг ошожол байба, ан хаатажал байба. Хүйтэн амин хүсэндөө ороно. Хүдэлэнгүй удаан хууһандаа Жамуухын хүлнүүд хүшэшөө. Хууриһаа бодоод, шуһаа тараан хүлөө хүдэлгэхэ дураниинь тэнсэлгүй хүрэнэ, теэд шулуун шэнгээр хүдэлэнгүй хууһан Ехэ Сэрэн Хулугай хоёрые харахадаа хүдэлхөө зүрхэлбэгүй. Хооһон талмай урмаа хухаран урдаа харан, мүнөө болотороо ан ерээгүй хадаа, ерэхээ болибо гэжэ этигэхээр шахуу боложо хууба. Хооһон хотоньшье хубхай бүрыгөөд халанагүй.

Һүүлэй һүүлдэ араархи модон дээгүүр һара гараба. Талмайн саада тала болон хадын ойто ташалан сухигар сагаан үнгөөр гэрэлтбэ. Жамууха дахин тиишээ хараашалба. Хооһон...

Өөрөөшье мэдэнгүй Жамууха унташаба. Эхилээд тэрэ толгойгоо үбсүүн дээрээ дүмүүхэнээр табижа, оршон тойроноо һэргэгээр шагнаархан һажаа һэн, тиигэжэ байтараа гансата ухаа мэдээгээ алдан аялшоо.

Тэрээниие ёбороон һэрэбэ. Нагасань мұрыень дугтаржа байба.

– М-м?... – гэжэ тэрэ үүгэнээд, нагасынгаа шэрүүн гарай амыень хаахы мэдэрбэ.

Тэрэ огтолон һэгээ ороод, талмай руу харан гэхэдээ, гэнтэ сошожо, зүрхэнэйнгөө шангаар сохилжо эхилхы мэдэрэн, байрадаа зарсашаба. Ойн соорхойн саада талада харлааша шэрэнгиһээ һарын гэрэлдэ бугын ехэ хүрэг гаража байба. Талмай дээрэ арбан табаад буга һархайлдаба, теэд шугы модоной саанаһаа үшөөл гаража байна, хэбэрынь, саагуурхи ангай зүргөөр олон лэ хаш.

Түрүүлэн ябаашадуулынь ехэ һэргэлэнээр тойрон хараашалан, болгоомжотой һэмээхэн алхалжа, шулуунуудай хажуугаар харлааша нүхэнүүдтэ дүтэлбэ. Тэдээнэй хойноһоо бусадынь дахаба. Тэдэ доошоо тонгойлдожо, даһһалиг газар шам-шом гэтэр эдижэ эхилбэ. Удангүй ангууд һэргылэмжээ мартажа, һайн газарай түлөө оролсон, бэе бэетэйгээ түлхисэлдэнэ. Эбэрнүүдэй сохилсохо абьян бүглүүгээр дуулдана.

Жамууха номоо номынгоо хүбшэдэ тааруулжа нуулгаад, тэсэжэ ядан хүлээбэ. Нүүлэй нүүлдэ Ехэ Сэрэн Хулугай хоёр бэе бээ харалсаад, номонуудаа абаба. Ехэ Сэрэн эгээ дүтэ байһан буга Жамуухада харуулба. Хулгай нүдөөрөө аханарай хоргодоһон газараа орхижо байхые Жамууха хараад, модоной саанаһаа түргэн гаража, номоо дэлибэ. Номонууд богонихоноор эшхэрэлдэбэ. Харбаһан бугынгаа хэдэн зали байрадаа зогсон байтараа хажуу тээшээ хүнтэрэн унахые нүдөө үзүүлэн харатараа Жамууха хаатаба, тэрэ үедэнь хэдэн номон үшөө эшхэрэлдээд абаба. Ангууд нэгээ оросоороо бэе бээтэйгээ нэшэлдэн, алуулһан, шархатаһануудаа орхиһоор, шууяа ехэтэйгээр һөөргөө ой тээшэ гүйлдэбэ. Ехэ Сэрэн Хулугай хоёр нүүлшын ангай шугы модон соогуур орожо, харагдахаяа болитор харбажал байбад.

Соорхой дээрэ арбаад ангай бэе харлажа хэбтэбэ. Зариманиинь үшөө хүдэлһөөр, хүндөөр шуухиралдаһаар байба.

– Үшөө нэгые тээ тэрэ һөөгэй саана шархатуулааб, – гэхээр, Хулугай бургааһанай саанаһаа талмай дээрэ гараба. – Холо ошохогүй, үглөөгүүр мүрөөрнь мүрдэхэб.

Жамууха бусадта анхаралаа хандуулангүй өөрынхөөл хаража байба. Хүзүүндээ тэрээнэй номонтой томо гэгшын буга мандайжа хэбтээ һэн.

– Юун гэхэн олзо гээшэб! – Ехэ Сэрэн ойн соорхой талмай хаймадан, үхибүүн шэнгээр барюубшагүй ехээр хүхинэ. – Зай гэш, хэрбээ бэшэндэмнай иимэл хаа, наашаа дэмы ерээгүйбди. Хэды зоние эдеэлхэ гээшэбиб! Хэды малаа сахихабиб! Барлагуудаашье ходо бүхэн эдеэлхэ хэрэгтэй ха юм. Эдеэлхэдээ тэдэш шоноһоо дортохогүй. Наяхан лэ хүрээндээ нэгэ хүгшэн мори гаргажа үгөө һэм, үсгэлдэр дууһашоо гэжэ байна...

Һөөгүүдэй саагуур таарамжатай газар олоод, түүдэг табибад. Шуһа мяхаар галай эзэндэ, хангай тайгын нүүлдэ заяанда үргэбэд.

Хулугайн хадын хяра гаража, шонын дуугаар ойн заханда орхихон моритонноо дуудатар Ехэ Сэрэн Жамууха хоёр галай дэргэдэ түүхэй эльгэ, шараһан бөөри эдижэ нууба. Жамууха эдеэлжэ садаад, галай дулаанда аяшархан, унташаба.

Һэрхэдэнь, ойн соорхой дээрэ хүнүүдэй хоолойһоо, моридой турьяанһаа шууяатай байба. Нара дээшээ хөөрөнхэй, олон хүнүүдэй ябахань харагдана. Ехэ Сэрэнэй дүтын айлнуудһаа асарагдаһан һамгад гэдһэ дотор аршана, угаана, томо хүхүүр руу шуһа эюулнэ.

Эрэшүүл ан үбшэжэ, мяхыень эбдээд, арһан туламууд руу хэжэ, моридтоо ганзагална.

Жамууха ойроо үйһэн дээрэ бургааһан шоронуудта хадхагдаһан тарган түүхэй мяха хараад, баһа үлдэһэнөө мэдэрбэ. Гал дээрэ түлээ нэмээд, мяха шаража эхилбэ.

Галда Ехэ Сэрэн ербэ. Туруугаа шамагдаһан гарнуудын тохой хүрэтэрөө шуһаар зуурагданхай. Тэрэ ганзагын сумааһаа томохон түйсэ гаргаба.

– Уухаар саг болоо, – гээд, талмай руу ооглобо. – Хулугай, нүхэдөө дууда.

Гурбан хүн ербэ.

– Азатай агнуурийн түлөө барижархигты, – гэжэ хуушан хара аяганууд руу баян бардамаар архи хэн дуугарна. – Хүнүүдээ яаруулагты. Үүр сайтар бидэ айлнуудтаа хүрөөд байха ёһотойбди. Ойлгогты, нэгэшые гэдэһэ дотор үлээнгүй абаашаха хэрэгтэй. Мүр сараа үлээхгүй. Хэрбээ үбгэдэй мэдээ һаа, таанар энэ гэм өөр дээрээ абат, өөһэдөө мэдэнэт...

Хээшыень уугаад, Жамуухын гарһаа нэгэ нэгэ хэршэмэл мяха амандаа хэһээр, тэдэ яаруу ошобод.

Ехэ Сэрэн Жамуухын хажууда һуугаад, өөртөө үшөө хэбэ.

– Тайгын эзэд, хүлдэ заяанууд, минии зүргэ руу томошые, жэжэшые ан туужа байгыт. Боро гүрөөһэндэшые баярлахаб, шандагашые шамарлахагүйб...

Тэрэ уугаад, уршыба, тиигээд амиаа абаба, удаань Жамуухын туһамарша зангаар шороһоо һугалжа үгэһэн һүүлшын хэршэмэлдэ нохойнхидол хурса шүдөөрөө зуулдажа, шүүһэтэй түүхэйшэг мяха хомхойгоор шам-шом жажалба.

– Эльгэ шарал даа үшөө, – гэжэ түйсэ дахин абаха зуураа дуугарна. – Элбэгхэнээр отоло, бү гамна... ангайхыие үнинэй эдеэгүйб.

Дахин уугаад, нарһа аяшархан түшэжэ, анид гэһэн зубхи дороһоо залхууранги харасаар Жамуухын эльгэ үргөөд, шадмар бэрхээр адлихан хэршэмэлнүүдээр хутагаараа түргэ түргэн отолон, шорложо байхые хаража һууба.

– Юһэ наһандаа буга барибаш, – гэжэ тэрэ урматайгаар тэрээнйе харан дуугарба. – Энээгээрээ ямаршые эрэ омогорхожо ябаха, хүн бүхэн бүхы наһаараа габьяамни гээшэ гэжэ ябаха. Хэрэгтэй болоо һаань, би баталхаб зоной урда. Мүнөө бэшэ юм ааб даа, хэдэн

жэл үнгэрэг. Энэшни шамһаа хаанаш ошохогүй. Зүгөөр нэгэ юумэн муу байна...

Жамууха гайхандаа зуг татаад, тэрээн тээшэ эрьежэ хараба.

– Ши энэ наһандаа даншые хаа юрынши. Тэрээнээ мэдэнэ гүш?

– Үгы, – Жамууха нагасынгаа юун гэхээ ханаһые ойлгожо ядан, мөрөө хабшагад гүүлэбэ.

– Сасуутанайнгаа хэнтэй нүхэсэнэбши? – Ехэ Сэрэн модонһоо мөрөөрөө түлхин сэхэрээд, һогтууһаа ялалзаһан нюдөөр тэрээниие гэтэбэ. – Тэрэ Тэмүүжэнтэй, Есүүхэйн хүбүүнтэй, тиимэ бээ?

– Тиимэ-э, – гэжэ Жамууха татаба. – Энэ теэд юугээрээ мууб?

– Яахадаа юуш ойлгонгүй ябана гээшэбши? – Ехэ Сэрэн гараа дэлгэбэ. – Харахадамни, тэнэг бэшэ хэбэртэйш. Есүүхэйн гуламта ун-тараа, шинии Тэмүүжэн хээээдэшые томо ноён болохогүй. Есүүхэйн һамгад үхибүүдтэйгээ хамта мүнөө Даритайн болохо ёһотой. Тэрэшни өөрын үхибүүд үгы, теэд тэрээндэ үхэһэн Мүнгэтэ Нэгүүн хоёр аханарайнь хүбүүд, Үнгүүр Хучар хоёр оронхой. Есүүхэй Мүнгэтэ Нэгүүн хоёрой дүү байһан, тиимэһээ тэрээнэй үхибүүд Үнгүүр Хучар хоёрһоо доогуур һууха. Тэдэл хоёрто уг дамжаха хамаг юумэн хүртэхэ. Харин Есүүхэйн үхибүүд үгэһэн юумэндэ хүртөөд лэ, хойшоо гаража үгэхэ. Тугынь Даритайда орохо, тэрээнэй һүүлээр Үнгүүртэ шэлжэн орохо, юуб гэхэдэ, Бартаан баатарай уг удамаар аша хүбүүдэй ахань тэрэл болоно бшуу, тиигээ хадаа тэрэл эгээл томо ноён болохо. Тэрээнтэйл ши нүхэсэхэ ёһотойш, харин бэшэн тээшэнь хараашыегүй ябахадаш болохо. Мүнөө ойлгобогши эсэстээ хэн юун бэ гэжэ, али үгы гү?... Тархяараа бодохо хэрэгтэй, ха-ха-ха!...

Хүхюүтэйгээр энээгээд, Ехэ Сэрэн тэрээнэй мур альгадан, баһа түйсөө бариба.

– Хэрбээ Тэмүүжэнэй эхэ Даритайда гараха дурагүй байгаа хаань? – Жамууха түүдэгэй гал бодолгото болонгёор шэртэн асууба.

– Дурагүй байгаа хаань? – уугаад, Ехэ Сэрэн тэрээниие наада барингяар хараба. – Тиигээ хаань, бидэ, Есүүхэйн шуһан түрэл зон, хамаг зөөриень буляжа абаад, дундаа хубаахабди. Тиимэ юумэнэй болоо хаа, маанартал дээрэ. Теэд тэрэш тэнэг һамган бэшэ, теэдшые ёһо заншал гээшэ ёһо заншал ха юм даа, мүнөө хуул Даритайда хүртэхэ.

Һанаа алдаад, Ехэ Сэрэн өөртөө үшөө хэбэ, тиигээд Жамуухын үгэһэн халуун эльгэ баряад, бодолдо абтан, холые хараба.

– Намганиинь болохоо үнэхөөр арсаа хаань, хайн лэ бэлэй. Тигээ хаань, мэдэнэ гүш, ямар хуби ерэхэ нэм?... Ү-ү, багал бэшэ хэршэмэлнүүд даа. Тээд лэ тиймэ юумэн болохогүй. Өөлэн хиирээ нэн гү... Мүнөө Даритай хуу эзэлхэ...

Хулугай ерэбэ.

– Хуу ашаабди.

– Годлинуудаа бултыень суглуулаагта?

– Суглуулаа.

– Шархатаад ошоһон бугада хэзээ ошохобши? Мартартаагүй гүш?

– Үүр сайхадал, Хантай Мухуу хоёртой мүрөөрнь мүшхэхэб.

– Бусадаймнай олзо хэр бэ?

– Бултыень хамталаа хаа, манайхиһаа ехэ.

– Хайн лэ гэшэ, хойноо юушые үлээхэгүйн тула хайса шалга.

– Зай.

Хулугай ябаба.

Ехэ Сэрэн тэрээниие нюдөөрөө хүргэн хуутараа хууриһаа хүндөөр бодожо, ногтуугаар найгалзан, эсэнгээр дуугарба:

– Зай гэжэ даа... минии зээ хүбүүн... ши бэдэ хоёр үшөө нэгэ хэрэг хэбэ гэшэбди, амархаяа гэр тээшээ гэшхүүлэе даа...

VI

Ехэ Сэрэн хахаддэрэй хойно һэрибэ. Тооноор ороһон наранай наригы шарабтар элшэ гэрэй бараан будаг соо хэлтынэ. Тэрэ газар шала тулаад, намгадай зүүн тала хүрөөд байба.

Толгойнь хүндэ. Шангаар шуухираад, Ехэ Сэрэн нооһон хүнжэлөө һэхэжэ, иишэ тиишээ хараашалба. Хүнийнгөө агнуури һанан гэхэдээ досоонь һэргэд гэбэ, бухынхидал зузаан хүрин уралнуудынь мihэд гэбэ. Баян олзонь зүрхыень баярлуулба, тийн тэрэ үсэгэлдэр хүнийн ушарнууд тухай залхуугаар бодосогоон, хорин дүрбэн бугаһаань хэды шэнээн борсо болохо мяхан гарахаб, хэды сагта хүрэхэб, хэды хүниие эдеэлхэб гэжэ тооложо эхилбэ...

Гэнтэ ямаршыёб ондоо, юрэ буса юумэн тэрээнэй һанаанда орожо, хайнаар мухарижа байһан гоё хайхан бодолнуудыень хиртүүлбэ. Ехэ Сэрэн энэ болбол өөртэм шухала юумэн гэжэ мэдэрбэ. Тэрэ һэр-мэр гээд, хүнийнгөө ушар һанаандаа оруулба, тээд яагаад агнаһанаа, ой соогуур яажа ябаһанаа һанаһаа бэшэ юумэн

ойндонь ерэбэгүй. Тээд тэрэ өөр тухайгаа мэдүүлһэн нэгэ юумэн буршалдашаһан бодолнуудайнь харанхы соогуур хорошоод, һаруулда гаража үгэнгүй ханааень зобообо. «Тархьяа заһаха хэрэгтэй», – гэжэ Ехэ Сэрэн шиидээд, амһартын адайр тээшэ харахадаа домбын һууридаа байхыг хараба.

Шэлэ хүзүүнэйнгээ үбшэ тэсэн, тэрэ бодобо. Толгойгоо сэб сэхэ баряад, модон болошоһон хүл дээрээ тэмтэрһээр гэрэй эхэнэр талада орожо, домбын барюул баряадхихадаа ханаагаа амаран, хүндыень мэдэрбэ – домбо дүүрэн шахуу байба.

Хоёр аягын һүүлээр толгойнь сэлмэбэ. Шэлэ хүзүүнииньшье үбдэхөө болибо. Тэрэ ганса урагшаа шэртэн, ханааень гэнтэ зобооһон юумэнэй шалтагаа анхарал ехэтэйгээр удаан бэдэрбэ. Хээд, үшөө ууба, тэбшэһээ үглөөгүүр эдижэ бараагүй мяханай хэршэмэлээр даруулба.

Ханын саанаһаа Жамуухын хэнтэйшьеб шангаар хөөрэлдэхэ дуулдаба, тиин тэрэ гэнтэл ханажархиба. «Даритайһаа Өөлэнэй арсабал дээрэ», – гэжэ зээ хүбүүндэ галай хажууда һүни хэлэжэ байһаниинь элихэнээр ойндонь оробо.

Ондoo хэрэг хэжэ байха хоорондоо һогтуугаар эдэ үгэнүүдэйнгээ удха шанар хүсэд ойлгоогүй байшоо. Харин мүнөө тэлэрхэдээ олзо олохо ямаршье ушар хэрэг алад гарадаггүй түрэхын зангаа алдангүй, энэшье удаа шэгэбшэдээ хабшуулжа ябаһан байгаа. Ехэ Сэрэн ханаамгай сэсэндээ өөрыгөө ханаандаа магтаад, хэрэг тухайгаа ухамайлан бодожо эхилбэ.

«Эндэ бодохо юумэн байна, – тэрэ хоёр ханжуур һахалаа эльбэсэгээн, яаралгүйхэн бодомжолно. – Бодохо юумэн бии... Есүүхэйн адуу мал болон харьяата зон һүүлэй үедэ даншье һаа олон болошоо. Хоёр дахин хороогоошье һааш, нэгэ эзэндэ бага бэшэ. Энэ бүхы баялиг Даритай гансаараа залгижа шадахагүй, эдлэжэ бирахагүй. Ехэхэн хубинь хажуу тээшээ ошохол юм бээ. Хамаг аха дүүнэртэнь хүртэхэл юм бээ, тээд хэндэнь ехэнхинь хүртэхэб? Есүүхэйн баян бүдүүндэ хэнһээш ехээр Алтан дүүнэртээ атаа мэээн болодог. Үлүүсэйн хубаалганда түрүүшын зэргэдэ байхаяа оролдохо бээ. Магад, Даритайе өөрынгөө тала руу оруулжашье байхадаа болохо. Тиигээ хадань, удааржа болохогүй, тэдээнһээ уридшалха хэрэгтэй...».

Ехэ Сэрэн һайса бодожо үзэһэнэйнгээ удаа Даритайтай өөртэйн хөөрэлдэхэ, хамаг юумэ хуу мэдэжэ абаха гэжэ шиидэбэ. Энээн

тухай нэгэ жаа эртэхэнэ бодохоо яагаа гээшэбиб гэжэ өөрыгөө хараанаар, тэрэ сэбэрхэнээр хубсалаад, гэрһээ гарахынгаа урдахана үүдэнэйнгээ хажууда зуг татаба.

«Өөрөө ошожо болохогүй, – гэжэ тэрэ гараараа хана тулан бодобо. – Хүнүүд хараад, урда хойгуурнь нэгэ юумэ абаха эдихын түлөө гүйжэ эхилбэ гэлсэхэ. Наашань дуудаашань дээрэ... бугын шэнэ мяханда уриха. Тиигэбэл дээрэ».

Лаб шиидээд, газаашаа гаража, Жамуухые ооглобо. Тэрэнэ үбэлдөө хэрэглэхэ гэжэ обоологдоһон аргалай саанаһаа гүрэмэл түрсүүг шэрэһээр гаража ерэбэ.

– Хая тэрэ түрсүүгээ, хэн шүдхэр шамай хүдэлэ гээб? – тархиһань табгай хүрэтэнэ зээ хүбүүгээ харасаараа сэгнэн, дураа гутангыар тэрэ дуугарба. – Ажал хэхыешни намай хорино гэжэ эдэ гэргэдтэ хэлэ!... Харин мүнөө ши Даритай абгадаа ошо. Хаана байдагыень мэдэхэ гүш?

– Мэдэхэ.

– Һэнэгтэйгээр хубсала, – гээд, дахин тэрээнэ шэнжэлэн хараба, – тиигээд лэ мориндоо мордо. Шэнэ мяханда намайе урина гэ, харин ямар мяхандаб гэжэ бү хэлээрэй. Ойлгоо?

– Ойлгооб, Сэрэн нагаса.

– Зай, яба.

Бага гэртээ ороод, Ехэ Сэрэн һамгандaa бугын һай һайн мяха, шуһа, зөөхэй шанахыень, шэнэ архи нэрэхыень захирба.

Даритай ёһорхон ямбалангүй тэрэ дороо шахуу сагаан азаргаараа хүрэхэ ерээ һэн. Хүндын эдээ хоол бэлдэжэ үрдээгүй Ехэ Сэрэнэй һамган, хулганаан шэнги хөөрсэгэнүүр мэгдүү жаахан эхэнэр, сэргын хажууда айлшаниие угтажа байхадаа Ехэ Сэрэнэй найрай урда амархaya хэбтэһэн ехэ гэр тээшэ айнгыар харасаган, һүй-һай болон хүл алдаба.

– Дүүм хаана гээшэб? – Даритай гайхасагаан, иишэ тиишээ хараашална. – Урина гэжэ намда дуулгаал. Али би һамаржа байна гүб? Али ондоо хүн намайе уряа гээшэ һэн гү?

– Тэрэ, тэрэ таниие уряа, – эзэн эхэнэр тэрээнэй һанаа заһана. – Ехэ гэртэ орогты.

– Үбшлөө хабшалаагүй юм аабза? – хойноһоонь ябатараа Даритай һанаата болонгёор асууна. – Юундэ айлшанаа угтанагүйб?

– Хэбтээд абаха гээ һэн, хүнээрэ ябаһан аад... – тэрэ хахад үгэдөө хахажа, үүдэнэйнгээ халхабша үргөөд, тэрээнэе урдаа

оруулан, хөөрэлдөөгөө хажуу тээшнэнь болгобо. – Гэрээ абажашье үрдибэгүйбди. Та бү гэмнээрээт.

– Дэ-э, юрэдөө, хуул өөрын зомди, – Даритай набтар үүдээр до-огуур тонгойн, уужам сэдхэлтэйгээр гараараа зангана. – Сэрэн бидэ хоёр гараха түрэхэнөө бэе бээ мэдэхэбди.

– Сэрэн, Сэрэн, бодо, – орон биил гэжэ тарайжа хэбтэнэн үбгэн дээгүүрээ хамганиинь халаг хүхы болоно. – Бодо, айлшан хүрэжэ ерээл...

– А-а, – Ехэ Сэрэн арай шамай нэрижэ, орон дээрээ нюдөө ню-хан нууба. – Гоёор унтаж байхадам юу намай нэрюулээш, тэнэг гэргэн? Баһа юуниинь болооб?...

– Айлшан ерээд байнал, – хамганиинь эдээнэй үлэгдэлтэй тэбшэ түргэн хуряжа, шэрээгээ эльгэн зөөлэн арһаар аршана.

Ехэ Сэрэн толгойгоо эрьюулэн, энеэбхилжэ байһан Даритайе ойлгожо ядаһан нюдөөр хэдэн зали шэртэжэ байба. Тиин үнэн байдалын ойндонь бусажа, баяртайгаар хүрэжэ бодоод, хоёр гараа дэлгэжэ, баабгайдал зантаганан дүтэлбэ.

– Аха минии, ерээшэшни һайн даа, – гэжэ тэрэ толгойдоол ороһон юумээс дуугаран, саашаа яаха хэхээс ухамайлажа, тэрээнэ шэрээ руу хүтэлбэ. – Үнихэнэй бидэ хоёр хамгадаа нуужа, ханаһанаа дэлгэжэ хөөрэлдөөгүйлди. Тиигээд лэ хоюулан мяха эдижэ, архи уужа нуухадамнай яаха юм гэжэ бишни ханабалби. Харин мүнөөдэр миниишни мяхан юрын бэшэ... халта хүлээ, өөрөө харахаш... Зай, асарал даа наашань хамаг юумэ, – гэжэ шэрүүнээр хамган тээшээ эрьсэбэ. – Удаан нобшорхогши?

– Тиимэ түргөөр эдээн болоодхихогүй ха юм даа, – гэжэ тэрэнэ бээс үмөөрнэ. – Жаахан тогоо уһанай бусалхаар лэ саг үнгэрөөл. Архи үшөө бэлэн бэшэ...

– Зайл даа, – Ехэ Сэрэн хамгаа таһа дүүрэн самнаба. – Яба. Эрэшүүлэй зугаада хаалта бү хэ.

Дураа гутаһан харасаар хамгаа үдэшөөд, айлшан тээшэ эрьсэжэ, томоотой бүдүүнээр хэлэбэ:

– Манай үбгэн эсэгэ Хабуулай хэлэдэгээр, муу эрэ хамгаа эрх-элүүлдэг, һайн эрэ морёо эрхэлүүлдэг. Тиимэһээ энээнэ би хатуугаар баригшаб... Зай, юу хүлээжэ нуухабибди, хуушан архиһаа эхилэе...

Ехэ Сэрэн оролдосо ехэтэйгээр айлшанаа хүндэлнэ, оёортонь хүрэтэр уугаагүйдэнь гомдоно. Өөрөө тэрээнһээ бага бэшээр уугаашье наа, ногтохоо болишобо. Олзын түлөө оболзожо ябадаг хара баганаа харуу хянуур зангын абаха эдихэ хэрэгэй гарахада ухааень архиин охёор нэрбэхээ болилой.

Даритай идхуула идхуулһаар ногтошобо, тиихэдэнь лэ Ехэ Сэрэн хэрэгтээ оробо. Яаралгүйхэн хэрэгтэй үгэ шэлэһээр, тэрэ дуугаржа эхилбэ:

– Хамаг аха дүүнэрэй дунда ши бидэ хоёр эгээл баганууд, эгээл эрхэгүй зон ябаабди. Ши түрэн аханарайнгаа багаш, харин би угайнгаа халаагаар багаб. Тиимэһээл бидэ хоёр ахир жааханһаа хэнһээш ехээр хайн муу гэшые эдихэмди. Тиимэ бэшэ гү?... Харин эгээл ехээр маниие Хутулын хүбүүд гасаалха, гомдохоохо. Нанана гүш? Тэдэл эгээл хоролхуу хара нанаатай хэмнэй! Гансал Есүүхэй аха бидэ хоёроо тэдээнһээ хамгаалдаг байгаа, тэрээнһээ бэшэ хэниешье манай уйдхар гашуудал дайрадаггүй нэн. Ши хайн нананагши?...

Хатуу арзын охинһоо хайсахан ногтоһон Даритай зүшөөнгээр толгойгоо дохино, архиин арбан гурбан жолоотой тэмсэжэ, бээ ехэл зангидан барина, нюдөө ониилгон байжа харана. Ехэ Сэрэн хоюуланайнгаа баяр, гашуудал үни удаан дурсаба, тиин ямаршые юумэнэй боложо байгаа наа, тэдэ хоёр хэнһээшые дутуугүй ноёд боложо болоһон тухай хүр жабхалантайгаар, омогтой оншотойгоор хэлэбэ. Есүүхэй ахын мордоод байхада тэдэ хоёрой анханайхидаал хамтадаа ябаха тухай, Даритайн мүнөө эгээ баян хүн болоходоо багынгаа нүхэрые мартангүй ябаха тухай тойруулан хэлэбэ. Тэрээнэй үгэ нүгөөдэнь ойлгон гэхэдээ, нюргаа сэхэлэн үндыжэ, хажуу тээһээ хүрхыжэ, дээрэлхүүгээр харасагаажа, ахынгаа һүүлээр хаял табихан шэнгэхэн нахалаа татасагаажа һууба.

Гэрэй эзэнэй ульгамаар урдаһан улаан хэлэ таһалжа, үргэн гуулин табюур дээгүүр уурал наарал татуулһан обоо хүбөө эдээтэй хэдэн шэбэгшэн басагад хойно хойноһоо орожо ерэбэ. Айлшанаа хүндэлэн, элдэб үнгэтэ хитад торгоор оёгдоһон хубсаһаар бээ гоёһон зэн эхэнэр томо гуулин домботой архи өөрөө оруулба.

– Зай, миниингээ хүндэһөө хүртэл даа, – гэжэ Ехэ Сэрэн Даритайе адаглангыар харан энэбхилбэ. – Таахада, иимэ мяха үнихэнэйл эдээгүй байхаш.

Бугын тарган мяха харахадаа тэрээнэйн нюдэн томо болошобо, хамарынь харнаганашаба.

– Хаанаһаа?! – тэрэ гайхангаар эзэн тээшэ хараба. – Энээнэйш түлөө шамайе...

– Үгыл дөө, – гэжэ Ехэ Сэрэн самнаад, болгоомжотой хараса нүгөөдэ руугаа хаяадхиба. – Намдаш нэгэ хийтэй нүхэр бии. Үсэгэлдэр тайгада нэгэ буга харбаад, намда голдоо хүрэтэрөө хэһээлгээ, гурбан харбаанай газарта ойдо бү дүтэлэ гүүлээ. Тээд мяхыень хаяха гүш даа, энэш ехэ нүгэл ха юм, яагаадшые шамда хүрэжэ ерээ хадань, эдихэ хэрэгтэй, тиигээгүй хааш, бурхад шамһаа саашаа харашахал. Тиигээд лэ шамайгаа туршаад үзэг гэжэ уриба гээшэлби. Аха дүүнэрээ бултыеньшые уриха һэм, тээд үгэ хүүр гараха, аха захатанда дуулдаха... Харин ши намайгаа тушаажа байхагүй гүбши даа, мэдэнэ ха юмбиб...

– Зай, тиигэбэл ондоо хэрэг юм ааб даа, – Даритай тэрээнһээ һанаагаа амарһан харасаа буулгаад, эдээнэйнгээ багахан хутага гарган, уралаа долёобо. – Үнинэйш ангай мяха эдеэгүйб даа.

Хөөрэлдөөн соо ушарһан аймшагтай газар барагаар үнгэржэ гарһандаа гэрэй эзэн һанаагаа амарба.

Даритай аяшархан, нюдөө анисагаан байжа хабһа мүлжэжэ, шоршогоносо хорожо, хурса шүдөөрөө ниржаганаса жажалжа байжа хомхойгоор удаан эдеэлбэ. Мяха эдижэ садаад, ёһын тэдыдэ шанаһан зөөхэй, шуһа амталба, тиин халуун шүлэ гарта абаад, тэлэржэ байһан нюдөөр Ехэ Сэрэниие хараба.

– Би шамай, дүүмни, ойлгооб. Ши зүб хэлэнэш. Эдэ яяр хүнүүд, Хутулын хүбүүд, багадамнай мание зобоогшо һэн, мүнөөшые, Есүүхэй ахын мордоод байхада, хара толгойгоо үргэжэ байна. Есүүхэйн яһанай хатажа үрдеэшьегүй байхада адууень хубааха тухай хөөрэлдөө эхилэнхэй. Харин тэдээнэй саагуур... – Даритай хоолойгоо нуладуулан, гэр соогуур хараашалба. – Хэн бэ гэжэ мэдэнэ гүш?... Таргудай. Эдэшни аманиинь, харин тархинь – тэрэ... Ахын үлүүшээ тайчууд баһал зулгаалдаха һанаатай ха юм. Харин бидэ тэдэндэ үгтэхэ ёһогүйбди. Хамтадаа эб нэгэн байгаа һаамнай, тэдэ ехэ юумэ абажа шадахагүй. Би Өөлэниие һамган болгохоб, Тодойн үбгэн мантайгаа, ёһо заншалаар би угаа залгамжалхаб... Тээд таанаршые намда туһалха ёһотойт, тиихэдэтнайл би таанараа гомдохоохогүйб... Шуһалань, адуугаал өөртөө үлээжэ шадаха хэрэгтэй, тайчуудта үгэнгүй. Хэрбээ тэдээнэй үлүү гаража эхилээ һаань, угай аха захатанда ханда-

хабди. Тиыхын тула өөһэдөөл хамта, эб нэгэн байха ёһотойбди, хулинсагуудай заншал эбдэнэгүй ха юмбибди. Зүб хэлэнэ гүб, минии дүү?

– Сэсэн юумэ хэлэнэш даа! – Ехэ Сэрэн баяртай нюдөөр тэрээниие шэртэбэ. – Хутулын хүбүүдэй урдаһаа бидэ бултадаа эбтэй гулаха ёһотойбди. Таргудайн эрхэ гэжэ эндэ үгы, тэдээнэйл хэлээр тэрэ хэлэхэ, харин Тодоёон аба болон угай аха заханар манай түлөө байха, харин эдэ гурбантай бидэ өөһэдөө шиидэхэбди.

– Гансал намда тэдэ дүүнэртэйгээ иимэ хөөрэлдөө хэжэ болохогүй.

– Юундэ гээшэб? – Ехэ Сэрэн бүхы бэээрээ нэнгэжэ, тэрээниие шэртэбэ. – Харин теэд хэн тэдээнтэй хөөрэлдэхэ юм, би гансаараа гү? Баһа хүнэй саагуур хоргодохо гээ гүш?

– Намдаш болохогүй, зон дуулахадаа, хэрэгтэ хэрэггүй зугаа гараха, – Даритай гуйнгяар тэрээнэй дала мүр дээрэ гараа табиба. – Ши өөрөөл һэмээхэнээр тэдээнтэй хөөрэлдэ, ши шадахааш... ши зүүн тэнгэрийн шүдхэртэйшые хэлсээ баталха аргатай ха юмши, хэнэйшые мэдэхээр. Хэн намар бүри ондоо тэмдэгтэй адуу туужа ерэгшэб? Хэн, юрэдөө, шамһаа бэшэ энэ хэрэг һэмээхэн хэжэ шадаха юм? Харин бишни тэнэг зангаараа хуу гутаажа хаяхадаа болохолби...

Даритайн билдагуушалга халамгайсар Ехэ Сэрэниие зөөлэрүүлжэ, тэрэнь толгойгоо ганхуулан, бодолгодо абтаба, теэд Даритай мүрыень шангаар бажууба.

– Хэрбээ хамаг юумэмнай найнаар бүтээ һаань, шамда хоёр хуби үгэхэб. Хэншые тэрээн тухай мэдэхэгүй.

– Хоёр хуби? – Ехэ Сэрэн хүмэдхэ дороһоо этигэсэгүй хара-саар тэрээниие хараба.

Даритай һанаһандаа хүрэбэб гэжэ ойлгоодхибо.

– Гол хэлсээнэй болоходо хатуу, нэгэ мүһэн байг. Мүнөө хамаг юумэн тэдээнһээл дулдыдажа байна. Тайчуудай аргадахаа ерэхэдэ шүдэтэ һабартаараа өөрынгөө юумэндэ аһалдаад байг...

Ехэ Сэрэн һүүлэй һүүлдэ толгойгоо үргэжэ, тэрээнэй нюдэ руу сэхэ хараба.

– Зай, би бултантайнь хөөрэлдэхэб, бултыень өөр тээшээ татахаб, үгэдөө оруулхаб, идхахаб, баалахаб. Харин ши, ойлгоорой, үгэһэн үгөө бү мартаарай.

Тэдэ хоёр харанхы боложо байхада бэе бээдээ ехэ ханангяар һогтуу тараа һэн. Ехэ Сэрэн айлшанаа үдэшэхөө гараба. Даритай морёо амалха гээд, нэгэ нюдөөрөө маряжа, хазаарайнгаа ама хамар рунь шийхаба. Удаань хүлөөрөө дүрөөгөө нилээн оложо ядаба. Ная һургагдаһан дүрбэтэй азарга архиин үнэртэ дадаагүй юм аад, саашаа буляалдан, дүрбэн хүлөөрөө байра дээрээ тэшэ ядан тоборон байба. Ехэ Сэрэн тэрээндэ туһалха ханаатай нэгэ гараараа хүндэ гуулин дүрөө барин, нүгөөдөөрөө гуталыень тэрээн руу шэхэнэ. Һүүлэй һүүлдэ Даритай эмээл дээрээ гаража, урагшаа бүхыгөөд, гэрэй эзэниие мүрөөрнь тэбэрижэ, шэхэндэнь шэбэнэбэ:

– Хөөрэлдөөн тухайгаа хэндэш хэлэхэгүйди.

– Нэгэш тархи мэдэхгүй, – гэжэ нүгөөдэнь һогтуу хүнэй үлүүсэ хатуу үгөөр найдуулба.

VII

Бурхан Халдунһаа бусажа ерэнһээр Тэмүүжэн асарһан хуһан модонуудаа Ехэ Сэрэн абгындаа орхижо, Жамуухатай дархашанда хамта ошохобди гэлсээд, гэртээ хариба. Даритай абгынгаа гэрэй нана нүхэдөөрөө шагай наадажа һууһан Хачууниие золгожо, моридой эмээл абаад, бэлшээридэ табихыень захирба. Һүнэй гэрэй хажуугаар гаража ябахадаа һамгадай дуугаралсаан соогуур зөөхэйн шам-шом гэхэ зөөлэн абяатайгаар эхынгээ зандарган хоолой дуулажа, барлаг басагадаар тоһо сохижо байна гэжэ тэмдэглэбэ.

Тогоонһоо хүйтэн шүлэ болон хониной нэгэ яһа мэрэжэ эдээлээд, ехэ гэрһээ гараба. Нойрынь хүрэжэ байгаа һэн. Хаана хоргодон амархаяа хараашалан байтараа тэргэнүүдэй саагуурхи арһанай гэр хараба. Тэндэ үбэлэй хубсаһан, хүнжэл болон арһан хадагалаг-дажа байдаг, хэрэггүй һаа, хүн тиишээ дэмы ородоггүй.

Тэрэ тооһоной, хулганаанай болон эрбээхэй, хибэн үргээдэг га-шуун үбһэ ногооной үнэрөөр бухалшаһан гэр руу оробо. Бүрүүл гэрэлдэ дадажа ядаһаар, ханын хажууда обоолоотой бугын арһан хүрэтэр арай шамай ошоод, дээрэнь унажа, тэрэ дороо унташаба.

Ямаршьёб шууяанһаа тэрэ һэрибэ. Газааһаа эхэнэр хүнэй шанга уйлаан дуулдажа байба. Тэмүүжэнэй шагнахада, орилоон бархираан тэдээнэйхиһээ дуулдана хэбэртэй. Ямаршьёб һамган гани галзуугаар хаража байжа орилно.

«Шүдхэр үхэдэлнүүдын хэнээ асарба гээшэб? – гэжэ тэрэ хана-ата болобо. – Наадаг соогоо годлинуудаа орхижорхёо нэм, зэбсэгтэм ёро асарагшаб...».

Тэмүүжэн дулаасуулхан хэбтэрихээ дурата дурагүй бодож, үүдэн хүрэтэр тэмтэрэн ошобо. Орохо наранай элшэ туяа үбшэнтэйгөөр нюдыень харгааба.

Ехэ гэрэй үүдэндэ Хасар Бэлгүтэй хоёр зогсожо байба.

– Юун болооб? – Тэмүүжэн тэдээндэ дүтэлбэ.

Бэлгүтэй толгойгоо ганхуулба, харин Хасар мүрөө хабшагад гүүлээд:

– Бэгтэрые сохёо... Сочигэл эхэ уйлажа байна, – гэбэ.

– Хэн сохёоб?

– Мэдэнгүйбди, юуш хэлэнгүй... хүбүүдэй урда баһал ехэрхээ бээ, тиигээд лэ наншуулаа гээбы...

Тэрээнээ шагнажа барангүй, Тэмүүжэн гэртэ оробо.

Гуламтын хажууда ууртай Сочигэл улаан нюдэнһөө жэжэхэн сэбэр дуһалнуудые сагаан хасар дээгүүрээ һубарюулан һууба. Өөлэн эхэнь хажуудань мүр дээгүүрнь гараа табинхай, аргадан һагад дуугаржа һууна:

– Хүрөө, Сочигэл, дэмы бү уйла. Тэдээнэй дунда юун бологшогүйб... Гүлгэд шүдөө туршаха, хүбүүд хүсөө туршаха.

– Энэ юун гээшэб даа! – тэрэнь болёод орхиногүй. – Эсэгын үхөө хада, хүбүүень хара хүниие сохиһондол сохихо болоо гү? Есүүхэйн амиды байхада иимэ юумэн бологшогүй хэн...

– Эбтээ орохол даа, өөрөө харахаш...

– Үгы-ы, минии Бэгтэр гомдол муулараа мин юрэ мартаха хүн бэшэ-э... А-а, – Сочигэл ороһон Тэмүүжэниие анжарба. – Тэмүүжэн аха, шинии хаагуур яагуур ябатаршни дүүешни сохёо, гэртээ арай гэжэ ерээ. Тиигэжэ мэдэнэгши?

Тэмүүжэн тэрээниие һогтуу гэжэ хаял хараба – эхэнь ханааень амаруулхын түлөө нэгэ жаа хэжэ үгөө юм гү, али өөрөө нэгэ тээ балгаа юм гү.

– Яахатнайб мүнөө, Есүүхэйн хүбүүд? – һогтуу хүнэй шэрүүн зангаар тэрээниие шэртэн, Сочигэл асууба. – Эрэ зон шэнгээр үһөөгөө абаха гүт, али гомдолоо абяагүй залгиха гүт?

– Дуугай боло! – Өөлэн тэрээнэй нюрга ууртайгаар альгадаад абаба. – Муу юумэндэ үхибүүдые бү һурга. Үхибүүдэй дундуур үһөө хиһаанай хүжэрхэнь багадаа бы.

– Юун шамда үхибүүд бэ эдэшни? – гэжэ Сочигэл һогтуугаар энэзбхилээд, Тэмүүжэниие анхаралтайгаар хараба. – Энэмнай удангүй хүбүүтэй болохонь гээбы, зүб хэлэнэ гүб, а? Аяар тэрэ холуур дэмы ошоогүй бэшэ гүш?...

– Бэгтэр хаанаб? – гэжэ асуун, Тэмүүжэн гэр соогуур хараашалба.

– Яба, хараад ерэ, – эхэнь тэрээнээ газаашань гаргахаяа яараба. – Өөрынгөө гэртэ хэбтэнэ.

– Тэмүүжэн! – гэжэ Сочигэл хойноһоонь хашхарба. – Аха гэжэ нэрлэгдээ хадаа, дүүнэрээ хамгаалжа ябаха ёһотойш! Ойлгоорой!

Бэгтэр орон дээрээ сээжэ нүсэгэн хэбтэбэ. Пэнхытэрээ хабдашан нюрынь абаха танаггүй хүхэ бала болошонхой. Зүүн нюдэниинь хабдажа, бүри хаагдашоо. Баруун ээм дээгүүрнь ехэнүүд шулгархай харлана, гэдэһыень дээрэһээн доошоо шуната зурлаа хэрээһэлнэ.

Баруун нюдэнийнгөө уйтаршанан зубхяар Тэмүүжэниие тэрэ хёлойжо хараад, наада харангыар дуугарба:

– Ямар нүхэдтэйбиб гэжэ, аха, мүнөө харана гүш?

– Юун болоһыень хөөрэ, – Тэмүүжэн хайрлажа байһанаа нюунгүй, тэрээниие гайхан харана. – Хэн иигэтэршни сохёоб?

– Таһаршагүй шинии нүхэд.

– Хайшан гээд болооб, хөөрэ.

– Хайшан гэхэ юм... голой эрьедэ һуугаабди, улаан бургааһадай саана, Хучар, Тайчу, Сача, тиигээд үшөө хоёр ахасар Хатуу Хорчи хоёр, Алтанай арбанай ноёдой хүбүүд байгаа. Һуунабди, тэдэ шашалдана, хэлэниинь ута агша гүбэ, тиин Тайчу эдэ үдэрнүүдтэ ноёд Есүүхэйн адуу хубаахань гэбэ...

– Юун гээ гэнэш? – Тэмүүжэн зүүгээр хадхуулхалһандал залд гэжэ, дуулаһандаа үнэншэнгүй, дабхар асууба. – Юун, тиигэжэ сэхэ хэлээ гү – Есүүхэйн адуу хубааха?

– Тиигээ! Есүүхэйн адуу ноёд хубаахань гээ гэнэбхиби! Тиихэдэнь би тэрээнэй духа дээрэ нэгэ табижархёоб, мүнөөш болотор нюдөөрнь сахилгаан сахилжа байгаа ёһотой. Харин тэдэ яндангууд хуу намда аһалдашоо... Хатуу Хорчи хоёрой үгы хаа, Есүүхэйн адуу хубаахыень харуулха хэм... Иимэл байшоо шинии нүхэд... – Бэгтэр тэрэндэ юушьёб гэршэлһэн юумэндэл шүдөө ирзайлган һарюугаар энэзбхилбэ. – Зай, аха, мүнөө бага намай гэмтэй гэхэгши?

Тэмүүжэн тэрээндэ харюусангүй, эрид бодоод, гэрhээ гараба. Тэргын хажуугаар гаратараа бухын хүндэ ташуур абаһан аад, байрадан хаяжархиба.

Үеэлэ дүүнэрээ тэрэл газарта, голой эрьедэ олобо. Тэдээнэй дунда Тайчуу байбагүй. Үндэр болдог дээрэ һууһан Хучар гараараа үргэнөөр самнан, нэгэ энеэдтэй юумэ хөөрэнэ. Бусадын элһэн дээгүүр хэбтээд, байд гээд лэ һанаа амарханаар энеэлдэнэд. Дулаабар наран Хэнтэйн орой нэнгээд, тэдээнэй нюур дээгүүр наадажа, онигор нюдэнүүдыень үшөөшье ониилгоно.

Тэрээнэй алхам дуулажа эрьежэ харахадаа дуугай болоод, айнгяар бэе бээ харалсаадхиба. Тэмүүжэн дүтэлжэ ерээд, тэсэжэ ядаһанаа барин, аханартай халта толгойгоо дохин мэндэшлээд, Сача Бэхи Хачар хоёр руу эрьбэ.

– Юунэй түлөө Бэгтэрые сохёобта?

Хучар бахардан, аха хүбүүд тээшэ хараба. Сача Бэхи Тэмүүжэниие ууртайгаар шэртэжэ, асуудалдань асуудалаар харюусаба:

– Юундэ Тайчусе шаагааб гэжэ өөрhөөнь һураагши?

– Харин тэрэш тэрээндэ юун гээб?

– Тайчу ямар муу юумэ хэлэһэн юм даа! – Хучар гайхалаа баран, мүрөө хабшаба. – Есүүхэйн адуу ноёд хубаахань гэжэл хэлээл. Энээн тухай мүнөө хуул хэлсэнэл.

– Юундэ тэдэ манай адуу хубааха ёһотой юм? – гэжэ Тэмүүжэн бээ барингүй түргэн зангаар хашхарба. – Хэн тэдээндэ тиихэ эрхэ үгөө юм?

– Таанар юундэ эдээндэ халдаа хүмта! – гэжэ Хорчи үмөөрбэ. – Ноёдой хэлсэһэн юумэл хэлэнэ ха юм. Яаха хээхээс ноёд өөһэдөө мэдээ бээ. Теэдшье, хэрбээ сэхыень хэлээ һаа, танай эсэгэ гансаараа баялигаа суглуулаа бэшэ ха юм. Аха дүүнэрын хуул туһалаал. Тэдэнь мүнөө яаха байһанаа шиидэжэ байна. Теэдшье хүнэй үхэхэдэ, зөөриень аха дүүнэрын хубаажа абадаг заншал ходол байгаа ха юм. Нэгүүн Тайжа, Мүнгэтэ Хияанай мордоходо тиимэл байгаа бэшэ һэн гү? Тэдээнэй адуун хүрэгүүдэй ехэнхи хубинь танай эсэгийн болоо һэмнэй.

Яагаадшье харюусахаяа мэдэнгүй, эшэдэһээ хүрэлхэндөө, юуш хэжэ шадахагүй байһандаа амиа абажа ядан, Тэмүүжэн эрид эрьежэ,

хүрэн руу ябашаба. Тиин тэрэ удаан даа, добын саагуур далда оро-
тороо, тэдээнэй хоро шараар билтарһан баһанхад хараса мэдэржэ
ябаа һэн.

* * *

Тэмүүжэнэй бусажа ерээд, ехэ гэртээ ороходо һамгадай талада
Сочигэл унтаж хэбтэбэ. Эсэнгээр мурөө унагаагаад, хүндэ бодолдо
эзэлэгдэн, шэрээн саана эхэнь һууба. Хониной өөхөөр хэһэн багахан
дэн гуламтын шулуун дээрэ носоно.

Тэмүүжэн баруун талаар ороод, эрэшүүлэй һуурида һууба.
Дэнгэй шара гал гэтэн, сэдхэлэйнгээ үймөө шадалаараа барижа, тэрэ
хэлэбэ:

– Ноёд эсэгын адуу хубаахань.

Ута унжагай аад, хашартай абяа аниргүй байдал тогтобо. Харюу
дуулангүй, Тэмүүжэн эхэ тээшээ тэшэ ядан хараба.

– Энээнһээ боложо Бэгтэр нүхэдөөрөө наншалдаа гү? – гэжэ
ямаршые юумэндэ хайхарамжагүй болоһонхоон хоолойгоор эхэнь асу-
уба.

– Тиигээ.

Өөлэн ханаа алдаад, толгойгоо һэжэбэ. Байд гээд, дуугарба:

– Эгээл хэрэгтэй юумэн тухайгаа хөөрэлдэхэ саг ерэбэ хаш даа,
хүбүүн. Ши томо болоош, арбадахия ябажа байнаш. Хамаг юумэ
ойлгохо ёһотойш... Даритай абгашни намайе хадамлажа байна.
Эсэгыншни зөөри сахихын тула би тэрээндэ гараха ёһотойб. Арсаа
һаамни, ноёд хуу буляжа абаад, дундаа хубааха.

– Харин юундэ бидэ өөһэдөө эсэгынгээ зөөри эдлэжэ шадахагүй
юмбиди?

– Юундэб гэхэдэ, таанар үшөө багануудта.

– Тээд Сочигэл эхэ та хоёр томо зон ха юмта, эсэгын нүхэдшые
бии. Бираагүй һаамнай, тэдэ туһалхал.

– Эхэнэр зон болон нүхэд уг залгамжалагшад болодоггүй, иимэ
ушарта тэдээнһээ асуудаггүй. Харин шинии сэрэгэй арбан гурба
наһатай байбалшни, манай зөөридэ хэншые һанаархахагүй һэн.

– Туг! – Тэмүүжэн гэгтэ ханаад, бүришые ханаата болобо. – Туг
баһал Даритай абгада орохо гү?

– Тиихэ, – эхэнь хүндөөр ханаа алдаад, хайрлангаар хараба. –
Мүнөө Даритай одхон эсэгыншни уг залгамжалагша гэжэ тоологдо-
дог болохо.

– Үгы! – гэжэ Тэмүүжэн хашхарба. – Есүүхэй баатарай уг залгамжалагша биб, тиимэһээ тэрээнэй туг хэндэшье үгэхэгүйб!

Өөлэн тээлмэрдээд, үгэ дуугүй хүбүүгээ хаража хууба.

– Өөһэдөө амиды гарасалдаа хаа, – ухаа оруулха ханаатай тэрэ эсэстээ дуугарба. – Тиигэбэл тугшьегүй байхада болохо...

– Үгы! – Тэмүүжэн шангаар шүдөө хабирба. – Ши хадамда гарахагүйш. Туг намда байха. Бэшыень хуу абаг. Энэ минии үгэ.

– Юун гэнэ гээшэбши! – Өөлэн томо болошоһон нюдөөр ууртайгаар тэрээнээ хараба. – Юугээрээ амидаржа байха хүмта? Гансал энэ аргаар адуу малаа абаржа шадахалди... таанарта ямар хэмэршье хаа, зөөрил. Тэрээнгүйгөөр хосорхолта!

– Би өөрынгөө үгэ хэлээб.

Тэмүүжэн бодоод, гэрһээ гараба. Эхэнь уйдхар гашуудалаар дүүрэн харасаар хойнонь унаһан үүдэнэй халхабша удаан хаража хуугаа хэн.

Үглөөгүүр Өөлэн гоё найхан хубсаһаа үмдэжэ, бэлшээриһээ сагаан хатаршaya асаруулба. Архан сумаа руу хитад боро торго, гурбан тэбхэр сай, халюун эрэ малгай бэлэгүүдээ хээд, Тодойн үбгэндэ ошобо.

Хахаддэр бусажа ерээ хэн. Нэгэ багахан тулам урда зүгэй хатаамал жэмэсүүдые асарһаниинь багашуул саб шүүрэжэ абаад, хубаалдахаяа гүйлдэшэбэ. Тэмүүжэн галай хажууда хуугаад, дуугархыень хүлэжэ хууба. Эхэнь дээдэ тэрлигээ тайлаад, үндэр булган малгайгаа абажа, гэрэйнгээ һэсы малгай үмдөөд, шэрээн саана хууба.

– Тодойн үбгэн шинии шиидхэбэри дэмжэнэ... – гэжэ тэрэ хүүлэй хүүлдэ эсэнгээр хэлэбэ. – Шимни эрэ хүн боложо ябана гээшэ хаш. Харин би хүгшэрөөд, юушье ойлгохоо болижо байна хаб. Ши мүнөө маанарайнгаа яаха хээхые өөрөө шиидэ.

Тэмүүжэн досоогоо хоёр ондоо мэдэрэл үзэжэ хууба. Нэгэ-ниинь гэхэдэ, эрэ хүн шэнгээр шиидхэндээ, тэрээниень Тодойн үбгэнэй найхашаанда омогорхон баярлаха сэдхэл, удаадахинь, шиидхэбэриһэнь сүм дулдыдаха ерээдүй саг, алдуу гаргаа хаа, гэр бүлөө хосороохо гэм тэрээниие айлгажа байба. Юуншье гэхээс мэдэнгүй, тэрэ абяагүй хууба.

– Тодойн үбгэн муудаа, – эхэнь тэрээниие ойлгожо байһан хайра дүүрэн нюдөөр харана. – Тэрэмнай эсэгыншни хойноһоо ябахаа түхээрэнхэй. Маанартай нэгэ юумэнэй болоо хаа, туһалжа шадахаяа болёо.

Тэмүүжэнэй сээжэ ехээр уйтараад, уйдхар дүүрэн бодомжолбо: «Яаха болоо гээшэбиб? Хэн мүнөө заахаб?... – онгон тээшээ тэрэ абиртангыар хараад, ухаандаа халуунаар мүргэбэ. – Элинсэг хулинсагайм хүлдэ заяанууд, гансал таанар намда тулалхат, үнэн зүб замаар намай хүтэлыт, алдуу эндүүгүй ябуулыт...».

VIII

Мэнлиг, Есүүхэй харуулай зуун сэрэгэй ноён, хонхотон ургаа гарбалтай, хүсэтэй хабатай бөө үндэһэтэй бэлэй. Хоёр тээһэнь, эхэ, эсэгын талаһаа, элинсэг хулинсагуудайнь дунда шоно, баабгай болон хубилдаг, мүн аадар бороошье, сахилгаа буудалшые дуудажа шададаг агуухэ заарингууд бии хэн. Угай мүргэлэй үедэ арад зоной нюдэн дээрэ өөрыгөө хутага, хэлмээр сооро хадхадаг, жаахан үхибүүдые айлган, тархияа таһа сабашадаг, харин хүнндөө Манзан Гүрмэ бурхан төөдэйн хуудаг Тэнгэрийн зүйдэл хүрэтэр бурхадай суглаанда ниидэжэ ошодог эди шэдитэй бэлэй. Хулинсагай хэдышые тиймэ хүсэ шадалтай хаа, эсэгэншые, Мунлигшые бөө боложо тодоороогүй хэн. Тэрээнэй үбгэн эсэгэ, отогойнь хүүлшын ехэ бөө: «Зааринай барлаг ябанхаар, бэлиг утыл хаа, сэрэгшэн бологты», – гээ гэдэг.

Тэрэ хабар Есүүхэй ноён хэрээдүүдэй аянда мордожо, «Хэндэ алдар соло, олзо хэрэгтэйб, намтай ябалсагты!» гэхэн тэрээнэй уряал бүхы талаар тараа хэн. Арбан зургаатай Мэнлиг үлүү юумэ бодонгүй хуяг дуулгаа үмдэжэ, дайшалхы мориндоо мордоо бэлэй.

Бөө болоошыегүй хаа, тиймэ эрдэмтэй зоной хэрэглэдэг нилээн олон онол арга тэрэ мэдэхэ хэн. Бодолойngoо хүсөөр хүнэй ухаа төөрюулээд, намаргаажа, хүрдөөжэ шадаха, тэрэ аргая байлдаанай үедэ ото хэрэглэдэг. Тэрээхэн наһандаа зэр зэбсэг барижа хайса мэргэжэһэн, халхабша гэшые бүри хэрэглэдэггүй бэлэй. Нэгэ гартаа хүхэ, нүгөөдэдөө богонихон хэлмэтэй дайсанай урдаһаа дабшажа, ойлгогдосогүйгөөр иишэ тиишээ халба хүрэн, хойшо урагшаа хитайн, бүгтын, сохилтоһоо алдуугүй зайлажа, дайсантайгаа хам оролсон, хялбар таладань гараад, эмиргэн газарыень оложо, нэгэл сохилтоор бурханайнь орондо ябуулагша бэлэй.

Есүүхэй ноён тэрээнэй шадабари ажаглажа, зуутан харуулдаа үлээгээ хэн. Сэрэгэй хуралсалай үедэ Мэнлиг тэмсэлдэгшэ талынгаа хэдэлгэ ханаа урид таажа мэдээд, тэдээндэнь элдэб занга табижа шададаг аргаараа онсо илгардаг, тиигэжэ магтаал үсөөнтэй, хараал

элбэгтэй аха захатанай мундуу баярта хүртэгшэ һэн. Харуулай зуутангай хуушан ноёной хэлгэгдэхэдэ, орондонь Есүүхэй Мунлигыг томилоо бэлэй.

Зуун сэрэгэй дарга болоһоор тэрэ үбгэдые гаргажа, орондонь үүринүүдээ табиба. Ямар нэгэн зайдуу газарта үдэр бүхэнэй хорёондо хүхэдтөө тэрэ өөрынгөө арга шадабари, мэхэ гоходо хургаба, бөөнэрэй зарим нюусашье халта мүлтэ онгойлгожо үгэбэ. Богонихон сагай туршада зуутанаа сэрэгэй харалга дээрэшые, аба хайдагташые монголшуудай дунда тобойсо харагдамаар эгээл бэрхэ болгожо шадаа һэн. Есүүхэй харуулайнгаа зуун сэрэгэй эрхим дээдэ шанарые ойлгоогүй мэтэ нэгэ үгөөр тэдээнээ магтаашьегүй хаа, дотороо тэрээнээрээ омогорхожо, Мэнлигыг үндэрөөр сэгнэжэ ябагша бэлэй.

Тэрээнһээ хойшо тэрээнэй ажабайдал нэгэ жэгдэ амгалан тайбангай замаар ханаа амархан ябаа даа. Хэрээдүүдэй аянһаа нэгэ хүрэг шэлэмэл гүү туужа асараа һэн, тэдэнь Ононой азаргануудһаа хайн үүлтэрээр олошорно. Эсэгын шэлэжэ олоһон һамган элүүр энхэ бээтэй, үдэсэ хайтай байжа, долоон жэлэй туршада долоон хүбүүдые түрэжэ үгэбэ.

Ууган хүбүүн Хүхэчунь бага балшар наһанһаа хүрээнэй ямар гэртэ хониной дуратай бөөринь шанагдажа байнаб гэжэ мэдэдэг, тийшээ эдихээс ошодог һэн. Һүүлэй хоёр жэлэй хугасаада баруун тайгын үбгэн бөөнэртэй байгаад, тэдээнэй эрдэм ном шудална, гэртээшые үсөөн ерэдэг болонхой. Ехэ хүбүүнийн гэр бүлэһөө болон гэрэй ажалһаа бүришые холодожо байна, теэд энээндэнь Мэнлиг голхордоггүй, харин, тад һөөргэ, уг удамайнь эди шэдитэ мэдэсэшые үргэлжэлхэ, хүнүүдэйшые, бурхадайшые урда хамгаалха халхалха хүнтэй болоходо хайн лэ гээшэ гэжэ тоолодог.

Томо ноёной хажууда амар садхалан байжа дадан шахуу байхадань харгалзалагшань хосоршобо. Харин үхэжэ байһан Есүүхэйдэ гэр бүлынэ түрэл түтимһөөнь абарха, аршалха үгээ үгэһэнһөө хойшо сэдхэлэйнгээ тайбан алдаба. Тэрээнтэй һүүлшынгээ хөөрэлдөө дахин дахин ханахадаа, өөрын түрэл гарал өөрын гэр бүлэ хоёрой хоорондо юрын нүхэр яагаад орохо юм, ноёмни муу-даад байхадаа ухаагаа балартаа бээз гэжэ улам улам этигэбэ. «Тэрэ шэлэхэ ондоо юумэгүй байгаал даа, – гэжэ мүнөө Мэнлиг бодоно. – Харгынгаа мухардахада, шаргынгаа газардахадал бүтэхэгүй юумэ гуйгаа гээшэл даа». Теэд үгэнь, үгэһэн үгэнь уяанда бариһандал угаа шангаар барижа байба.

Хүдөөлгэнэй һүүлээр гашуудалай сайлалгын үедэ тэрэ Сагааниие хажуу тээшэнь болгоод, Есүүхэйн һүүлшын үгэ дамжуулба: «Сагаанай мянган сэрэг үнэн сэхэ зандаа». Тэрэнь арсалтаар харюусаба:

– Би амидыл байха сагтань үнэн сэхэ байхаб гэжэ үгээс үгөө һэм.

Ори гансаараа үлэбэб гэжэ мэдэхэдээ, Мэнлиг яаха хээхээс ойлгожо ядаба. Есүүхэйн адуунтай болон сэрэгтэй хамта намарзанда бууба. Амыарланги һуугаашье наа, эзэнэй үлүүс анханайхидаал оролдосотойгоор хаража, эзлүүриинь нүхэдөөрөө ото эрьежэ, адуушадһаа шэрүүнээр нэхэжэ байба. Үхэр болон гүүн хүрэгүүдһээ хэды шэнээн хүн, тоһон, аарса гаранаб, тэрээнэй саана арһа шүрбэһэн, һэеы бэлдэгдэнэб гэжэ нарин нягтаар шалгана. Бүтээгдэһэн зэр зэмсэг, эмээл, тэргэ, дайша зэбсэг, бамбай хуяг халдан байжа харана, үзэн байжа шэнжэлнэ.

Хажуу тээһэнь харахада тэрэл хэбээрээ бээдээ найданги, мүхэшгүй зоригтой мэтэ аад, гэртээ намарай ута үдэшэлэн тэрэл һанаагаа зобохо юумэнтэйгээ үлэнэ – яагаад энэ ядуу ушар байдалһаа гараха гээшэб? Тээд юушые һанажа шаданагүй. Тэрэндэ гансахан лэ юумэн үлэнэ – өөрынгөө дураар Есүүхэйн туг үргэжэ, үнэн сэхэ зуутангуудые суглуулаад, үхэшэһэн эзэнэйнгээ гэр ба-раанда, зөөри зүбшэдэ дүтэлһэн лэ хүнүүдтэй тулалдаха. Сагаан ноёной иигэжэ саашаа хараа хада, хүнэй юумэ хамгаалха зоной үсөөн байхань мэдээжэ. Адагайн адаг гээ наа, бүхы түмэн сэрэгһээ мянга, мянга хахад үнэн сэхэ сэрэгшэд байха гээбы, тиимэ һаань, Есүүхэйн дүүнэр, магад, добтолхоёо зүрхэлхэгүй аалам. Тэдэ шууяа хүүеэ гаргангүй, һэмээхэн лэ абаха дуратай, тиимэһээ мүнөө ахынгаа хүбүүдэй урдаһаа сэхэ бодожо, наншалдаа үүсхэхээс һэргылхэ ёһотойл. Харин гурба-дүрбэн жэлэй үнгэрөөдхихэдэ Есүүхэйн ехэ хүбүүнэй эсэгынгээ туг гарта барихада хэншые үлүүсыень дайрахагүй. Энээндэл найдаха, тиимэһээ Мэнлиг энэл найдал баринхай. Зуутан ноёдоор ябажа, хөөрэлдөөгөөр тэдэниие шалгана, туршана, найдамтай зонииень тэмдэглэнэ.

Тээд энэ хэрэг эгээлэй юрынхээр гэд гэнтэ шиидэгдэшэбэ, тэрэндэнь Хүхэчу хүбүүниинь туһалба.

Орой үдэшэлэн тэдэ хоёр гуламтынгаа хажууда хоюулаа һуубад. Шиигтэйшэг аргалай шэшэрһэн жаахан гал шэртэн, Мэнлиг нозог хүжүүнээр хүшэр хүндэ бодолнууды мухарюулна. Тэрэ үдэртөө

намарзан руунь ямаршыб хэрэгээр ерэнэн Хүхэчунь хажуу тээхэнь хэмээхэнээр харан нуутараа гэнтэ хэлэбэ:

– Есүүхэйн бүлэ хамгаалжа шадагдахагүй, тиимэхээ оролдоһонойшы хэрэггүй.

– Тиигээд яахаб? – Мэнлиг гайхаһан нүдөөр юһэтэй хүбүүгээ хаража, анха түрүүшээр томо хүнһөө асууһандал нураба. – Энэ тэрэ-энэй һүүлшын гуйлта бэлэй, харин би тэрээндэ бүхы байһанаараа үритэйб.

– Тэрэ алдуу гаргаа. Мүнөө юушы ондоо болгохын арга гэжэ үгы, гэр бүлэһөөнь хамаг юумыень хуу буляажа абаха, хамга үхибүүдын хоохон талада хоолойгоо тэжээхэ хоёр үхэртэй үлэхэ. Түрэл гаралын тэдээнһээ саашаа хараха, хосороондо хаяха. Тиихэдэнь лэ тэдээнэй туража үхэхэгүйнь тулада шинии туһа хэрэгтэй. Тэрэ туһаһни энэ мүнөө зэбсэгээр тулалдахаһааш орходоо нураггүй ехэ.

– Тиимэ хаань, би үглөөгүүр Өөлэндэ ошожо хөөрэлдэхэм, – Мэнлиг одоошы сэдхэлээ һэргэбэ. Тэрэ хоймортоо нюргаа сэхэлэн, ехээр һанаа алдаба. – Тэрэ ухаатай хамган, намай ойлгохо.

– Тэрэнтэй би өөрөө хөөрэлдүүжэб, – гэжэ хүбүүнийнь буруушааба, удаань үгөө бэдэрэн, таамаглан ойлгуулба. – Тэрээнһээ мүнөө холуур бай. Һүүлээрнь, үлэн хоохон үбэлнүүдэй туршада эдэе хоол тэдээндэ зөөхэдөө, хүнүүдһээ хоргодохошы саг гарахадаа болохо. Тиимэхээ тэдэнтэй холбоо барисаатайгаа хэндэшы ха-руулжа болохогүй. Энэш аюултай байхадаа болохо... Харин ноёдой түрүүшын лэ суглаан дээрэ Есүүхэйн үлүүс харахаһаа арса, өөрынгөө айлда ондоо бэлшээри эри... Тэдэһни шамһаа халаха дуратай байха, эриһэн юумыешни үгэхэ.

Хүбүүнэйнгээ хамаг бодол хуу бултыень ойлгоошыггүй хаа, үшөөшы олон асуудалнуудай байгаашы хаа, Мэнлиг тэрээнһээ бэшэ юумэ нурабагүй. Ара нюрганһаа тэмээн ашаа татажа унагаһандал, бэень гэнтэ хүнгэршэбэ, досоонь гэнтэ онгойшобо. Тэрээнһээ хойшо хүбүүгээ ондоохоноор харадаг болоо һэн. Юһэн наһандаа иимэ холо хаража шададаг хүниие тэрэ үе наһаараа хараагүй. Теэд хүбүүнэйнгээ иимэ бэлигтэй байхада шэрүүн болошоһон зүрхэнийнь омогорхол баяраа шэмшэржэ байба. Үхибүүдээ хара баһаһаань эрх-элүүлдэггүй зантайшы хаа, тэрэ мүнөө хүбүүгээ тэбэрхэ, таалаха дуранинь хүрэбэ. Теэд тэрэ тиигэбэшыггүй, тэрээнэй орондо дулааршаһан харасаар удаан хаража нууба.

«Бөө бүхэн хүнхөө нэгэ наһа аха, бурханһаа нэгэ наһа дүү гэжэ дэмы хэлсэдэггүй ха юм даа, – гэжэ тэрэ уяран бодоно. – Урдашни агуухэ харгы зам һунанхай байна даа, ууган хүбүүн Хүхэчумни».

IX

Хоёр жэлэй туршада бөөнэрэй дунда байхадаа Хүхэчу ехэ хубиланхай. Тэрэ жиирэй юрын хүнүүдэйхидэл адли хооһон, хоролхуу муу бодолнуудһаа толгойгоо сүлөөлжэ, зүбөөр бодожо, бодолоо шүүжэ, тэрээнээ хурсадхажа һураа. Яагаад бодолоо холын зай руу эльгээхэб, хүн зондо баярлаха, этигэхэ сэдхэл түрүүлхэб, али, тад һөөргэ, айлгаха, хүрөөнь дараха мэдэрэл олгохоб гэжэ мэдэхэ болонхой. Тэрэ харасаараа хүнэй ба амитанай ухаа сооро хадхаха аргатай, тиимэхэ галзуушые нохой нюдөөрөө тэрэнтэй уулзахадаа, һүүлээ хабшан, хажуу тээшээ зайладаг. Гурбадахи нюдэнэй нээгдэжэ, ондоо түби, үнгэрһэн, ерээдүй саг, үглөөдэрэй үйлэ хэрэгүүдые хараха болон бөөнэрэй үшөөшые олон арга боломжонуудые мэдэхэ болотороо үшөөл удаан һураха, үшөөл һайса оролдолго, хүсэ гаргаха тухайгаа мэдэгшэ һэн.

Бар тайгын оёрто буурал сэсэнтэнэй нюуса байрада тэдээнэй һургаал дуулажа, хүнүүдэй дунда юунэй боложо байһые ондоо нюдөөр холоһоо, хажуу тээһэнь хаража, али үгы хаа, досоо талаһаань, алибаа юумэнэй гол удха онгилон онигожо һураха һуралсал гарраа. Залуу дарханай оролдосотой нэтэрүүгээр хүдэлжэ, булад зэбсэг бүтээдэгтэл, тэрэ гурба, долоон хоногуудаар үлэсэжэ, эршэмтэйгээр бодолгото болон, ухаагаа хурсадхаа.

Үбгэн бөөнэрэй хэлэхээр, Есүүхэйн бүлэ хүшэр хүндэ байдал, үлэсхэл, ами наһанда аюул хүлээнэ гэжэ тэрэ мэдэхэ һэн. Түрүүшын хоёр үбэлэй туршада хосороогүй хаа, заатагүй өөдэлхэ, хүсэ шадалтай болохо гэжэ бөөнэр нэмээ һэн. Тэмүүжэн тухай хэлэхэдээ, харгыень хүндэлдэһэн эсэгэ нэгэтэй дүүгээ дараа хаа, бүхы бусад хаад түбэгүүдые дабаха юм байна, үшөө залуудаа хаан боложо һууха гээ. Есүүхэйн ехэ хүбүүн тухай үшөөшые гайхалтай һонин юумэнүүдые тэдэ хэлээ бэлэй.

Зунай тэрэ һүни угай ехэ бөөнэрэй Тэмүүжэниие дууджа хөөрөлдэһэнэй һүүлээр Хүхэчу тэрэнтэй сугтаа саашаа ябаха гэжэ гэжэ шиидээ һэн. Ноёной арада ябахадаа бөөгэй засаг хэды дахин

шанга гэжэ үбгэдэй заабариһаа тэрэ мэдэнэ. Ноёной засаг хэр шангаб, тэдыл шэнээн бөөгэй засаг шанга байдаг ха юм. Тиимэһээ Хүхэчу хаан шэрээдэ һуутарнь Тэмүүжэндэ туһалхаб, нэгэ хойморто хажуудань һуухажа ябахаб гэжэ бата гэгшээр шиидэһэнийн тэрэ бэлэй.

Х

Өөлэн гурбан үнээ хаагаад, гэнтэ шадал шэнээгээ алдажа, Хуаагшаниие дуудаба. Тэрэ хойто хүлөө уяатай дүрбэтэй эрээгшэнһээ саашаа боложо, хаамай шэнэ үйһэн хүнэгөө тэгшэ газартаа табижархёод, гэшхэгдэһэн шара ногоон дээгүүр яаралтай бүншэн дүтэлбэ.

– Яагаабта, Өөлэн хатан? – тэрэ ханаата болон, нюурыень хараба. – Хүхэ сагаан болошоот. Нам руу харагтыл даа... үгы, тэнгэри бурхан абараг, шара үбшэн бэшэ.

– Эсээб, – хүгшэн зараын уршалаатай хара шарай эсэнгээр шэртэн, Өөлэн дуугарба. – Ши өөрөө эндэ харал даа...

– Ябагты, ябагты, – гэжэ тэрэнь хоёр гараараа зангаба. – Юундэ үглөөгүүр наашаа ерэгшэбта? Ябагты, хэбтэгты...

– Хуушан хүрэнгөөр архи нэрээрэйгты, – хаамай газарһаа холо бэшэхэнэ ногоо шэмхэжэ ябаһан сагаан мориндоо ошотороо Өөлэн заана. – Тиигээд ехэхэнээр аарса бэлдэгты. Үбэл дүтэлөө..

– Хэхэбди, хуу хэхэбди, – гэжэ хойноһоонь маяа хүлөөрөө мааярган, Хуаагшан гэмэрэн татан дуугарна. – ханаага бү зобогты.

Өөлэн морёо хазаарлангүй хитад шэрээр шэрдэһэн гоё эмээлдээ хүндөөр гараба. Тэрлигэйнгээ хормой заһаад, зунай үедэ таргалшаһан хүрэг үнээдээ, тэрээн доогуур хүнэг руугаа хөөһэ бурьатар хү шобторжо һууһан залуу барлаг һамга басагадаа эрьен хараад, гүүгээ ябуулба. Хойноһоонь Есүүхэйн зараса һамгадай ахалагша Хуаагшан гуниг дүүрэн хайрлааша нүдөөр хаража байгаа һэн.

Үглөөнэй улабар наран хүнндөө хүрэхэн газар арай шамай дулаасуулна. Хюрууда даруулһан хатанги ногоон удаахан дулаасаж, өөдөө һэргэн сэхэрээд, бирагүй һүүлшын сайбар хүхэ үнгөөр хүхэрнэ. Холын баруун хадануудаар хүнндөө саһа орожо хоноод, шобхо оройнуудынь сагаалхина.

Набтар газараар тэрээнэй гүүн түргэн алхасаар ябан, багахан шалбаагай мүйһэ соо гэшхэжэ, шабар соогуур шам-шом гүүлэхээр, хүнгэхэнөөр добо дээрэ гараба.

Хүрeэн орожо ябатарнь захын гэрнүүдэй наана Бүри Бүхын үлүүсэй зуутан сэрэгэй даргын хамган дайралдаба. Тэрэ хүндэ ямба үзүүлэн, морёо харгыһаа зайлан гаргажа байлгаад, эмээлһээ шагтагалдажа, доро дохибо. Өөлэн баяр хүргэн дохёод, өөрын эрхэгүй бодобо: «Жэл болоод байхада хүнүүд намда иигэжэ дохижо байха гэшэ гү?».

Тушаан боложо ерэнэн бодол ханаа зоборито бодолнуудтань асарба. Даритайда арсаха гэнэн Тэмүүжэнэй шиидхэбэри Тодойн үбгэнэй дэмжэнэй хүлээр тэнгэрийн хайраар хамаг юмэн болуужан гэжэ Өөлэн ханаа нэн. «Есүүхэйн үхибүүдэй хамаг зөөри буляажа абахаяа түрэлэй зон зүрхэлхэгүй, – гэжэ тэрэ өөрыгөө этигүүлхые оролдоно. – Хоолойгоо залгаха ямар нэгэн хүрэг үлээбэлнь, болоо...». Теэд байһаар байтараа хүйтэн хүндэ үлээр маргалта зобоохо: «Харин гэнтэ?...». Харюу оложо ядахадаа хадамда гараха тухайдаа баһа бодохо, теэд хүбүүнэйн хорилто тэрээниие шангаар хазаарлана – ахалагша уг залгамжалагшын үгэ эбдэгдэжэ болохогүй, мүнөөшье бэшэ хаа, хэзээ нэгэтэ хожом хамаг гэм зэм тэрээнэй эхэнэр толгой дээрэ буужа ерэхэ. Тэрэ дахин лэ нюдөө тэнгэри өөдэ үргэхэ – бурхад алдуу гаргадаггүй, тэдэл хуу шиидэг.

Гэртэнь Сочигэл хүлэжэ байба. Туруунай абья дуулаад, тэрэ өөрынгөө гэрһээ гаража, нойрмогоор нюдөө ониилгон, нара хараба.

– Юугээ бэдэржэ тиишээ ошогшоби, – тэрэ богониhoноор эбһээлээд, дагжа хүрэн, мөрөө хүдэлгэбэ. – Ягаашье хаа, үнээдыеш Даритай абаха, харин үхибүүдтэмнай хүүлдэнь юунэй хүртэхые бидэ шиидэхэ бэшэбди.

Хамтын гашуудал, үхибүүдтээ ханаа зоболго, тэдээнэйн ерээдүй тэдэ хоёрые хүүлэй үедэ дүтэлүүлээ. Нэгэ галай хажууда хоюулаа ходо нуужа, үбэлэй ямар эдэе хоол бэлдэхэб, ямар хубсаһан хэндэнь хэрэгтэйб гэнэн эхэнэр асуудалнуудые зүбшэхэ. Анхан гэрэй ажалда ножоргүй Сочигэл эхэнэр зүрхөөрөө хүшэр сагай дүтэлһые мэдэрһэндэл ажалда хам оролсожо, нэеы сохилсодог, үмдэ, самса оёдог болоо. Сагһаа урид тэрээнэй ханаа зобоохоёо зүрхэ алдаад, хадамда гаралгыень Тэмүүжэнэй хорихон тухай Сочигэлдэ Өөлэн хэлээгүй ябаһан аад, мүнөө морёо уяжа байтараа гэнтэ шиидэбэ.

– Би Даритайда гарахагүйб, – гэжэ тэрэ хая уяһан уялаагаа удаан шэртэн хэлэбэ.

– Гарахагүйб? – Сочигэл гайхан асууба. – Тиихэдээ хэнэй хажууда байхабибди?

– Тэмүүжэн эсэгынгээ туг үгэхэ дурагүй.

Сочигэл хэдэн зали хэлэһыень болбосоруулан, дуугай байба.

– Теэд бэрхэл гээшэ ха юм, дурагүй хадаа, – гэжэ тэрэ гэнтэ дуугараад, энеэбэ, удаань ханхинаса дуугарба. – Зүб шийдээ! Үхибүүднай эрэшүүл боложо байна. Юу, манай үхибүүд туггүй байха юм гү, а? Есүүхэй ноёной таһардаһан бэшэ юм гү? Хабуулай ашанар бэшэ юм гү?

– Аалар, аалар, – Өөлэн тэрээнэй ама баритараа өөрөө эзэлүүдгүй энеэбэ. – Юу шашхааш? Хүн дуулаха...

Үглөөнэйнгөө сай үдэшэнһөө үлэһэн тохорюунай мяхантай ууба. Үсэгэлдэр Бэгтэр талын нуурта хүрэгһөө үлэһэн нэгэ шубуу харбажа, гэр бүлэдөө эдээнэй нэмэри асаржа ерээ һэн. Тэмүүжэн Хасар хоёр годлидо хэрэглэмээр үдэ һодыень удаан жэнжэлээ, харин Өөлэн ехэ хүбүүдэйнгээ эб орожо байһые дотороо баярлан тэмдэглэжэ һуугаа һэн. Эсэгын гээлтэ тэдээнйе бага багаханаар дүтэлүүлээ. Гурбадугаар аха дүүнэрэйн Бэгтэрые сохиходо, Тэмүүжэнэй зүбшэн хэлсэхээ тэдэндэ ошолонһоо хойшо хүбүүдэйнгээ ойро дүтэ болоһые анхараа һэн.

Байрынгаа хоёр гэрэй ханын һэеы хатаахын тула үглөөнһөө гаалаа түлидэг болонхой, тиимэһээ бүгшэм халуун, үжэнги һэеын үнэр аргалай шороб утаантай холисолдоно.

Хасар гарайнгаа араар духынгаа хүлһэ аршан, һайса шанагдаһан мяха зулгаан, Бэгтэрһээ асууна:

– Тохорюунай үдэ үгэлсэхэ гүш?

Тэрэнь эдэгэжэ эхилһэн нюдэнэйнгөө ялагад гэтэр хараад, толгойгоо дохибо.

Тэмүүжэн өөрынгөө юумэ һанан, хойморһоо тэрээн тээшэ хараба.

– Би шамһаа хорёодые абуужаб. Жамууха бидэ хоёр годли захяа һэмди, шамтай хубаалдахабди.

– Харин намда? – аха тээшээ Хасар бушуу эрьбэ.

– Бэгтэрһээ үдэ эринэш, намһаа годли, харин өөрөө өөртөө хэзээ олзолжо эхилхэ хүмши? – Тэмүүжэн тэрээнээ энеэдэгүй то-моотойгоор хараба, тэрэнь аягүйрхэжэ, доошоо харашаба.

– Зай, Хасар, шамда хуушан хоёр годлёо үгүүжэм, – гэжэ Бэгтэр тэрэндэ энеэбхилэн хэлээд, Тэмүүжэн тээшэ эрьен асууба. – Жамуухада шамһаа юун хэрэгтэй юм? Айлшалжа ерээ хэбэртэй, теэд

хүрэн соо хэнтэйш холбоорилдоногүй, гансал шамда үдэр бүхэн ерэнэ.

– Бидэ нүхэдбди, – гэжэ Тэмүүжэн хуурайгаар хэлээд, энээн тухай хөөрэлдэхэ дурагүйгээ мэдүүлэн, харасаяа холодуулба.

– Үшөө нэгэ нүхэр бии болобо, – гэжэ тэрэнь дурагүйгөөр мihэд гэбэ. – Ши анханшые олон нүхэдтэй hэнши, тээд үнэн дээрээ ямар досоохитэй байгаа hэм?

Тэмүүжэн улагад гээд, ууртайгаар нюдөө ялагад гүүлэбэ.

– Бэгтэр! – гэжэ Сочигэл эрэшүүлэй хөөрэлдөөндэ оролсон, гэнтэ бадашаба. – Ахатайгаа яагаад хөөрэлдэнэбши?

Арсалдаан жүжэрэнгүй замхашаба.

– Тугалаа мүнөө үнээндэнь табяа бээ, – гэжэ Өөлэн хөөрэлдөөгөө ондоо тээшэнь болгон дуугарба. – Түргэн эдеэлээд, ошожо илгаты. Тиигээд үхэрээ тала руу туугаарайт. Үшөө хэн нэгыг тухалхынь абагты.

Шүлөө уужа, табагуудаа түргэн долёогоод, хүбүүд гэрэй халуунаа газашаа яарабад. Тэдээнэй хойнохоо Тэмүлүүн үхин гомдолтойгоор уйлаганан мүлхижэ, шэнэхэн гуталайнгаа ула харуулаад, богоһын саагуур далда орошобо. Өөлэн Сочигэл хоёр хо-юулан үлээд, үглөөнэй хаамай хү балган, дуугай хуубад.

– Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр һүүлэй үедэ нүхэсбэ, – гэжэ Өөлэн бэриэ туршангаар харан, дүмүүхэнээр эхилбэ. – Тиигээд лэ тэдэ хоёр ябаха хэрэгтэй...

Сочигэл хүрин нюдөө ута хорьмоһоороо халхалаад, сагаан үнэһэн доро улайһан гансахан сог дуугай гэтэжэ хууба. Өөлэн харюу хүлээжэ ядаад, үсэд нэгэрүүгээр саашань дуугарба:

– Мүнөө эсэгынь үгы байхада, үлүүшэнь юунэйн манай үхибүүдтэ хүртэхыг хэнэйшые мэдээгүй байха үедэ тэдэ хоёрнай угаа эбтэй байха ёһотой... Харин бидэ, хоёр томо һамгад, энээндэ хургаха ёһотойбди.

– Тиимэ даа, – һүүлэй һүүлдэ Сочигэл амаа нээбэ. – Мүнөөнөө тэдээндэмнай гараа хүрэжэ эхилээ хадаа, саашаа юун болохо юм...

– Тиимэл гэхэдэ! – эсэстээ бэрим ойлгожо эхилбэ гэжэ мэдэхэдээ Өөлэн саашань зааба. – Ши, Бэгтэрэй түрэнэн эхэ, ахынгаа үгэ дуулажа яба гэжэ хүбүүндээ хэлэжэ байха ёһотойш. Бүлэ бүхэн аха захатай, манайшые гэр бүлэ ахалагша эрэ хүнтэй байха ёһотой, тэрэгүй наа, манай үхибүүдыг хүнүүд хүндэлхэгүй, ударидагшагүй хонидшыг ябадаггүй, гансал алаяһан агша гү... Харин томо болоод,

эсэгийнгээ үлүүснээ өөрынгөө хубинуудыг абахадаа саашаа яаха хээ-хээ өөхэдөө мэдэнэ аабза...

– Тиймэ, үхибүүд ехэ боложо, өөрынгөө эрхэ абатарнь хүлээхнээ бэшэ юумэн бидэ хоёрто үгы.

– Удаан бэшэ болоо, – гэжэ Өөлэн тэрээниие хамааруулхаа оролдобо. – Хэды жэлэй үнгэрхэдэл... Ханана гүбши, хаял тэдэмнай Тэмүүлүн шэнгээр газараар мүлхижэ ябагша хэмнэй, харин мүнөө хүргэ орохоор болонхой...

– Түргэн лэ ургаа хаань, – Сочигэл зүбшөөнгээр дохибо. – Тиэхэдэл хэнхээшье дулдыдахагүйбди... Шагныш, Өөлэн, би шамда хэлэхэ ханаа хэм, – гэнтэ нэгэ юумэ тэрэ ханаад, саашань дуугарба. – Энэ Үнгүүр хүүлэй сагта танихаар бэшэ болотороо хубил-шоол...

– Юун болооб?

– Би Шаазгайда ходо ородог гүби элдэб һони дуулахаа... Урдань тэндэ Үнгүүртэй уулзахадам ходол баяртайгаар мэндэшэлдэг, дохидог бэлэй, багань ехэдэ энэбхилдэгээр энэбхилэгшэ хэн. Харин мүнөө хашартай болоһон айлшанда мэтээр халта дохид гээд, саашаа харашана. Үсэгэлдэр минии Бэлгүтэй уһанда ошоходоо гол дээрэ тэрэнтэй уулзашоо. Мэндэшэлхэдэнь, тэрэн урдаһаань «Юундэ дохиногүйбши?» гээ. Би ахашниб, тиймэхээ дохихо ёһотойш...

– Зүб лэ тэрэ хэлээ, тэрэш түрүүшээр дохихогүй ха юм, – гэжэ буруушаатараа Өөлэн ондоо юумэ ханаандаа оруулба: «Үнгүүр анхан иимэ омог бэшэ хэн... барантай илдам зулгы, барантай таараха гэжэ оролдохо».

Сочигэл тэрээнэй бодол тааба.

– Анхан тэрэ иимэ юумэ хэлэхэ юм хэн аал, Есүхэйн амидыдэ? Үгы хэн бээ? Ямар түргээр ондоо болоо гээшэб! Ондоо болохо-доошье тэрэ дэмы тийгээ бэшэ, тэрэ хуу уридшалан бодоо – хэрбээ ши Даритайда гараа хааш, ши бидэ хоёрой үхибүүд тэрээнэй доо-гуур һууха, юундэб гэхэдэ, тэрээнэй эсэгэ Есүүхэйн аха байгаа. Даритайн аханарайнгаа хойноһоо ябахада, тугыень залгажа абахаб гэжэ Үнгүүр мэдэнэ, тийгээд лэ манай хүбүүдыг мүнөөнһөө мэдэлдээ абажа эхилбэ, дохюулжа һургажа байна гээшэ. Үшөө гүлгэн аад лэ, холые харанал! – гэжэ тэрэ хороо бусалаад халанагүй. – Харин үшөө мүнөө зундаа бээ юугээршье мэдүүлэнгүй ябаа юмэл, булантай тааража, ехэтэйншье, багатайншье...

Өөлэн уралаа хазаад, бодолгото болон, дуугай һууба.

– Үгы, юрэдөө, ямар түргөөр хүн иитэрээ хубилшадаг юм гээшэб! – Сочигэл шанга шангаар дуугарһан зандаа. – Ямар түргөөр! Жэл болоходо маанартай ямараар хөөрэлдэхэ гээшэб?...

Өөлэн харюу үгэ олобогүй. Гансал дотороо бодоо хэн: «Үгы даа, Даритайда гаража болохогүй... Нээрээ, мүнөөнһөө баһажа эхилээ хаа, һүүлдэ юун болохо гээшэб туг үгыгөөр? Минии Тэмүүжэн зүб байба, ехэ хүнэй ухаа үшөө үгышые хаа, шонын дотор харуулбал». Тиин хүбүүгээрээ омогорхохо сэдхэлдэл адли мэдэрэл гэнтэ сээжыень гэрэлтүүлжэ, багашые саг соо хаань, ханаа зобориһоо эсэшэһэн сэдхэлыень амаруулаа хэн.

* * *

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр тугалнуудаа нэгэ нэгээрнь үнээдһэ шэрэнэ. Газарта бүхөөр шаагдаһан хоёр гасуугай хоорондо татаатай хилгаһан аргамжаһаа хоолойбоһоонь уяна.

Тугалнууд хайратайгаар мөөрэлдэнэ, хоһоршоһон дэлэнгэй нойтон хүхэн руу дугташана, тээд эхэ үнээдые Хасар Бэлгүтэй хоёр түргэн туужа абаашана. Нэгэ мориндо һундалдаһан Хачуун Тэмүүгэ хоёр тэдэндэ туһалжа, үглөөнэй аажам талаар нариихан хоолой-гоор хашхаралдан, үхибүүдэй бэшэ хараал шэрээл табилданад. Арада һууһан Тэмүүгэ нэгэ гараараа эмээлэй бүүргэһээ баряад, нүгөөдөөрөө жаахан ташуур толгой дээгүүрээ хүрөөтэйгөөр эрьюулнэ.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрой тугалаа татажа дүүргээд, моридтоо мордоходо бултадаа нэгэ гэнжэ болон, захын айлнуудай хажуугаар Онон тээшэ үхэрнүүдээ тууба. Эгээ муу зантайшуулынь эбэрээ иишэ тиишэнь холин, һөөргөө гүйхөө ханана. Хэды дахин нюрганайнгаа үһэн доогуур харагдамаар гү гэхээр губарюу болотороо ташуур эдихэдэ дурата дурагүй урагшаа ябажа үгэнэ.

Хүрэгөө голой саада бэе гаргахадаал, аха дүүнэр ханаагаа амарба. Тэдэ гэдэргээ эрьен, үнээ хаадаг хамгадай тугал табижа байхые бахаа ханан харанад. Үхэр ханаагаа амарангыар саашалба, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр хүрэгөө багашуулайнгаа гар доро орхин, гээг дэбэ.

– Үсгэлдэрэйнгөө газар руу туугаарайт, – гэжэ Тэмүүжэн хойноһоонь захиба.

Намарай ольбоной унажа эхилхэлээр Өөлэн эхын табиһан гури-маар хүбүүд хаамай үхэр бэлшээридэнь гаргадаг. Тиигээд хоёр үбгэн үхэршэдэй, Есүүхэйн нүхэдэй эсэгэнэрэй, хүрээнһээ ерэтэр адуулдаг. Өөлэн үбгэдтэ гэрэйнгээ дулаанда үглөөнэй хүйтэниие үнгэргүүлдэг һэн. Тэдэнь энээхэн хүнгэлэлтөөрнь ехэл омогорхохо даа, ондоо үлүүсэй үхэршэдтэ аргын байгаал хаа, хатанай ямар ехэ хүндэлэлдэ хүртэжэ ябадагаа хөөрэхэ.

– Ноёд шэнгээр хуунабди! – гэлдэхэ тэдэ. – Үдэшэндөө бэлшээриһээ буухадаа хүнэй гэртэ ороод, нэгэ аяга халуун арза уухаш.

– Зунай адуулганай хүүлээр нэгэ нэгэ мори эмээлтэйн, нэгэ нэгэ тугалтай үнээ үгэдэг...

Хүрээнэй ойгуурхи бэлшээриин үни хада эдигдэһэн тула айлнууд хаамайнгаа үнээдые ходо бүри саашань тууна. Хүүлэй үдэрнүүдтэ Есүүхэйн үхибүүд зундаашье галуунда үсөөн ябадаг холын нуурнуудай саана хүрэгөө абаашаа.

– Баруун тээшэнь туугты! – урдаһаа Хасарай шанга хоолой дуулдаба. – Баруугаарнь гарахабди... Һэй, Хачуун, баруун тээшэнь гэнэб!

– Урдамнай ямар бэ даа хүрэг ябана, – Бэгтэр дүрөө дээрээ үндыжэ хараад, дуугарба.

Голой годирхойн саанаһаа шугы бургаһанай шарлуу набша намаа соогур ондоо үхэрнүүд харагдажа эхилбэ. Дүтэлөөд ерэхэдээ шугы соо нюрган дээгүүрээ һэсын таһархай хаяулһан эмээлгүй гурбан мори харабад. Һөөгүүдэй саагуур эрид эрье дорохи гүйхэн газарта таража ябаһан үнээдээ хаяжархиһан гурбан хүбүүд хүйтэн уһан соо багахан губшуураар заһаа барижа байба. Үбдэгһөө дээшэ түригөө шаманхай хоёрын губшуурай хоёр талаһаа баряад, гол урасхалһаа хажуу тээшэ годирһон нэгэ халаагаар аалихан ябана, гурбадахинь хорёод алхам дээрэнь модоор уһа сохижо, тэдээн тээшэ заһаа тууна. Хэрэгтэ дашууранхай тэдэ голой эрьсээр гаража ябаһан Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрые харабашьегүй.

– Энэ Хутагта абгын үхэр, – гэбэ Бэгтэр. – Тээ тэрэ эрээн бухань ябана, һанана гүш, нёдондо Даритайн сартай мүргэлдөө һэмнэй.

– Эндэ һайн ногооншые үгы, – гэжэ Тэмүүжэн газар харангаа харюусаба. – Үхэрнүүдын хуу тарашоо, захаархинь тэрэ ой хүрэжэ ябана...

– Тэндэһээ шоношье гаража ерэхэдээ болохол, харин эдэ хара-
нашьегүй.

«Магад манайшье үхэршэд хараагүйдэмнай эдээн шэнгээр
хүрэгөө хаяад, гэдэһээ дүүргэхээ оролдодог аалам», – гэжэ тэрэ бо-
добо.

Тэрэ мүнөө зундаа хамнигадай ударидагшада эмнигүүдые хур-
гаха үедөө нэгэ хүбүүнтэй найман жороо адуулһанаа ханаба. Улаал-
зайн хойноһоо тэрээнэй моринһоо дэбхэрэн буужа байһые ойндоо
оруулан, тэрэ бодолгото болобо: «Яахадаа эдэ харашуул болон бого-
олнууд ходол үлэн хооһон ябадаг юм? Хараад байхада, үлэсхэл лэ
тэдээниие мэхэ гохо, хулгай худал руу түлхинэ. Тиигээ хаань, юундэ
эдээниие садхалан байлгадаггүй юм, дүүрэн эдеэтэй, дуратайгаа
эдеэд ябахынь түлөө... Хэрбээ эдээндэ хаамай үхэршье адуулха энэ
жаахан хэрэг найдахагүй хаа, дайнай үедэ, али холын адуунда шу-
хала хэрэг яагаад найдаха юм? Харин тиигээд хайшан гээд эдээниие
садхалан байлгахаб, яагаад эзэдээ мэхэлэнгүй ябуулхаб? Энэ болбол
ноёной эгээ түрүүшын сэсэниинь шуу...».

Урдань баһа хашхаралдаан дуулдаба. Дүүнэрын үхэр хүрэгөө
холһото ехэ нуур руу годируулжа байба.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр моридоо хатаруулбад.

* * *

Хахаддэрэй урда хүрэн руугаа тэдэ бусабад. Үглөөгүүр Ху-
дагта абгын үхэршэдэй загаһа барижа байһан газараар гарахадань
үхэршэдшье, хүрэгшье байбагүй.

– Эдэш гансал загаһа барихын тула үхэрөө наашань туугаа, –
гэжэ Бэлгүтэй тааба. – Харин ээдын үхэрнай хайн бэлшээридэ тар-
галжа ябана гэжэ ханана.

– Иигээд лэ талаар дүүрэн ябана ха юм, – гэжэ Бэгтэр мihэд
гэбэ, – үхэршэд гэдэһээ дүүргэхэ аргаа бэдэрээд лэ.

– Харан гэхэдээ, ехэ гайхаалби, – гэжэ Хасар хөөрэнэ. – Манай
бэлшээридэ ханаатай хаш гэжэ ханааб. Зай, байза, юумыетнай
үзүүлхэбди гэжэ байтарни, хари, загаһа барижа байгшал...

– Теэд эндэш хайн газар, хүүлдэ ерэхэдэ болохо, – Бэлгүтэй
эрьедэ туласа ерээд, дороо байһан голой гүйхэн газар харана.

– Мүнөө үдэшэндөө ерээл! – гэжэ Хасар хард гэбэ. – Үдэртөө
уһан халаха, загаһаншье, таахада, олон...

– Ааляар! – гэнтэ Бэгтэр нюдөө ониилгон урагшаа харатараа шангаар дуугарба.

Гурбан харбаанай газарта голой эрьеэр моридойнгоо түргэн алхасаар бүлэг зон тэдээн тээшэ хүрэнһээ дүтэлжэ ябаба.

– Эдэ томо зон бэшэ, – Хасар наранһаа гараа һарабшалан хараашалаад, этигэл дүүрэн хэлэбэ. – Тэдээнтэй хамта Сача Бэхи, тэрээнэй ухаа урдань ябана.

Нэгэ бага саашаа ябаад, Бэлгүтэй гайхангыар утаар татаба:

– Баруун захынхинь Үнгүүрэй һаарал хатарша... үгы, теэд эдэш хуу манайхин лэ! Хайшаа ябаа гээшэб, агнуурида гү, али загана барихаа гү?

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр бэе бээ дуугай харалсаадхиба.

Бүлэг хүбүүд дүтэлжэ ерэбэ, мүнөө морин дээрэ ябаашадулшые танигдана. Сача Бэхи, Хучар, Үнгүүр, Тайчунар анханайнгаа энеэдэ наадагүй аймшагтай томоотой, омог дорюунаар ташаагаа туланхай, сэхэ урагшаа харанхай. Тэдээнэй хойноһоо ондоо отогуудаархинда довтолгон, наншалдаан бүхэндэ хабаададаг эгээл мундуу муяа, абаха танаггүй яяр долоон нүхэдынь даханхай.

Тэмүүжэнэй тэмдэгээр дүүнэрынь ара тээшэ гаража, хойнонь жагсаба. Хажуудань, баруун гар талаарнь гансал Бэгтэр үлэбэ.

Һалхинда ганхаһаар гасуу болошоһон үндэр һаглагар наранай дэргэдэ тэдэ уулзабад. Түрүүлээд Сача Бэхи, Үнгүүр, удаань Хучар Тайчу хоёр урагшаа гаража, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрой урда зогсобо. Хуурайгаар мэндэшэлдэбэ.

– Маанарые бэдэрнэгүй гүт? – тэдээнэй нүхэдые удаан хараашалан, Бэгтэр наадалан һагад асууба. – Яагаа үсөөн зониие абаабта?

– Юун хэрэгтэйб? – гэжэ Тэмүүжэн Үнгүүрые харан һураба.

– Хөөрэлдэхэ хэрэгтэй... нэгэ хөөрэлдөөн бии, – гэжэ тэрэнь сэхэ харасаһаань дальдиржа, үгөө бэдэрэн тээлмэрдэбэ.

– Ульгэр хөөрэхөө ерээгүй гэжэ харанаб, – Тэмүүжэн тэрээнине анха түрүүшээр хараһандал тархиһаань табгай хүрэтэрнь хараба. – Юун хэрэгтэйб, хэлэ.

– Бидэ тантай хөөрэлдэхөө ерээбди, – Сача Бэхи хөөрэлдөө гарта абаад, Үнгүүр тээшэ ууртайгаар хёлогод гэжэ, эблэршэгүйгөөр Тэмүүжэниие хараба. – Бидэ мүнөөдэр сонидто ошохомнай, тиймэнээ хүнүүд хэрэгтэй.

– Хүнүүдэй танда хэрэгтэй хаань, өөһэдөө бэдэрыт, хүрeэнээр суглуулгыт, – гэжэ Бэгтэр мийэд гэбэ. – Юундэ маанарта ерээ хүмта? Али бидэниие таанарта суглуулжа үгэхэ гэжэ ханаа гүт?

– Маанарта танай хүнүүд хэрэгтэй, – эсэстээ зоригоо суглуулжа, Үнгүүр дуугарба. – Таанар бидэндэ өөрынгөө хүнүүдые үгэхэ ёхотойт.

– Энэ яахадаа бидэ таанарта тэдээнээ үгэхэ ёхотой хүмбиди? – гэжэ хүйтөөр энеэбхилэн, Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараба. – Хэзээн-һээ бидэ таанарта ямар нэгэ юумэ үритэй болошообиди? Харин таанар юундэ маниие тэрэ добтолгондоо уринагүйбта? Анхан нэгэл муу юумэнэй болоходо гүйлдөөд лэ ерэгшэ хэмнайт. Мүнөө ондоо болоо гү?

– Тээд таанар маниие мүнөө аха дүү гэжэ тоолоногүй ха юмта, – гэжэ Хучар хоротойгоор дуугарба. – Мүнөө таанар ондоо аха дүүнэртэй болоолта, жадаран аха дүүнэртэй.

– Бидэ түрүүшээр урихаа ханаабди, – гэжэ Тайчу хорон хэлээр хошхорбо. – Тээд таанарай ондоо аха дүүтэй болоо хадаа ошхоогүй байха, юуштэ гэжэ хубхай хооһоор үгөө барахаб гэжэ бодообди...

– Тиигээл хадаа үгөө дэмы барахагүйбди, – гэбэ Тэмүүжэн. – Хүнүүдээ таанарта үгэхэгүйбди.

– Үгы, таанар хүнүүдээ үгэхэ ёхотойт, – нюдөө газар залан, Үнгүүр үсэдөөр дабтаба.

– Энэ юум, иихэдээ таанар маанарые баадхахаа ханаа хүн гүт? – гэжэ хүхюутэйгээр Бэгтэр асууба.

– Тиихэ! – гэжэ Сача Бэхи ирзагад гэн, сад гэбэ. – Юундэб гэхэдэ, танай үлүүс үгы болонхой, тэрэтнай Даритай абгада орохо, энээн тухай хуу барандаа мэдэнэ. Үнгүүр танай туг залган абаха, танай нүхэд тэрээнэй болохо ёхотой. Тиимэһээ үгөөшэтнай дээрэ, даб дээрээ хайнаар хэлэжэ байхадамнай...

– Хэрбээ тиигээгүй хаамнай? – сээжэдэ амьяа хабшан, Тэмүүжэн нялууханаар асууба. – Тиихэдэмнай яахабта?

– Тиигээ хаатнай бидэ таанарые хүлээд, нүхэдыетнай наашань асараад, нэгэ нэгээрнь таанарһаа арсуулхабди...

Бэгтэр түрүүшээр мадагаа һугалаад, юушые хэлэнгүй һэлмэ мэтээр далайжа ерээд, Сача Бэхиин тархи руу буулгаба. Тэрээнэй арай шамай тархья зайлуулжа үрдихэдэ мадага эмээлэй урда бүүргэ дээ-рэ хяс гэн буужа, тэрээнһэнь шара зомгоонхон холоур хүрэшэбэ. Үеэлэнүүдэйншэ шарай хүхэ сагаан болошобо. Тэмүүжэнэй нюдэ амаа

үзүүрлэн, өөрынгөө мадага хугалхада тэдэ хаха бутаран тарашаба. Нүхэдынь аймхайгаар эрьен байжа моридоо нэшэбэд.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр ута мадагануудаа наранда ялагашуулан, үгэ дуугүй хойноһоонь намнаба. Тэдээнэйнгээ хойноһоо толгой дээгүүрээ ороймол ташуураа задалан, Хасар Бэлгүтэй хоёр харайлгаба. Удангүй Хасар урагшаа гаража, гээгдэд гэхэн Тайчус хүсөөд, нюргыень оножо шадангүй, моринойнь ууса дээгүүр хэды хэды шабхадаба, тиихэдэнь тэрээнэй морин тэнсэл тэрээгүйгөөр һунан агшан, тэрьедээшэдээ нэгэ нэгээр хүсэн гаража, хүрэн хүрэтэр хамагай урда гүйжэ ошобо.

Гараса хүрэнгүй Тэмүүжэн морёо татажа, гэшхэдэлдэнь оруулба. Дүүнэрыннь хүсэжэ ерэбэ. Халашаһан моринынь хүндэ хүндөөр амилна, шанга шангаар турьяна.

– Таанар галзуураат! – холо урдань морёо уһа руу оруулан ябаһан Хучар хойшоо эрьежэ хашхарна. – Таанар галзуут!

– Энээнһээ хойшо нюдэндэм бү дайралда! – гэжэ Хасар хашхаран харюусана. – Алахаб!

– Хүрөө! – гэжэ Тэмүүжэн захадаба. – Хусаан бүхэндэ бү харюуса.

Холо хойнонь туруунай табараан дуулдаба.

Эрьехэдээ шадалаараа табилуулжа ябаһан Хачууниие харабад. Хүлээхээс зогсбод.

– Энэш моринһоо хиидэшоо, – арадаа уйлажа һууһан Тэмүүгэ дүүгээ заан, Хачуун дуугарна. – Танай эрьюулээд ябашахада, би баһал гүйлгөөб, харин энэ нэгэн айһандаа бархираад, хойшоо тангайшоо. Минии байлгатар, энээниие дээшэнь гаргатар таанар һээгүй арилшоолта. Харин энэ бархирхадаа айхаар хүндэ болошоно, үшөө тиигээд алуулхаа байһандал шашхажа байгаад бархирнал. Дуугай болол даа, юумыш үзүүлхэб, мээл!

Хачуун нударгаа үргэбэ, зүгөөр Бэлгүтэй гарыень этэрээд, хайратайгаар уйлажа һууһан Тэмүүгы бэе тээшээ татажа, альгаараа хабдашаһан нюдэнь аршаба.

– Наашаа эмээлдэм һуу, би хойнош һундалдаһуу, – тэрэ сүлөө гаргажа хойшоо һуугаад, эмээлдээ тэрээнээ дүнгэжэ гаргаба. – Зай, жолоогоо бари, гэртээ ябас.

Тэмүүгэ һүүлшынхисэ хугшараад, улайшаһан нюдөө баяртайгаар ялагашуулан, иишэ тиишээ согсогонон харасагаажа, эмээл дээрээ сэхэрбэ.

– Чу! – гэжэ тэрэ жолоогоо шадамар бэрхээр тааруулан барингаа нарииханаар хашхарба. – Урилдаахамнай гү? Хэн гэртээ түрүүн ерэнэб, тэрэмнай эсэгын хүхэ аягаһаа ууха!

Аха дүүнэр бэе бээ харалсаад, хүхютэйгээр энеэлдэб.

* * *

Хүрэн дотор жэгтэй аалин байба. Намгад бэе бээ ооглолсоногүй, үхибүүд шууянагүй, айлнуудай дундуур хүн зоншье үсөөн дайралдана.

Гэртээ хүрэжэ ерээд, Тэмүүжэнэй дүүнэртээ морёошье уяжа үрдээгүй байхада ехэ гэрһээ хоёр эхэнүүдын гараба. Тэдээнэй нюур шарай мэгдэнги байба.

– Тэмүүжэн, гэртэ оро, – арадаа үүдэнэй халхабша барин, Өөлэн богонихоноор хэлээд, бэшыень шэрүүнээр хараба. – Харин таанар эндээ байгты.

– Бү шуугты, амаа хаагаад байгты, – гэжэ Сочигэл хуурайгаар нэмэжэ, гайхашаһан хүбүүдые үшөө гайхуулба.

Үүдэнэй халхабша доогуур доошоо тонгойн ябахандаа Тэмүүжэн манай үгэдэ эндэмнай юун болошоо гээшэб гэжэ таажа ядаһаар, гэрэй бүрэнхыдэ орообо.

– Тодойн үбгэн хулинсагтаа түхээрээ, – Сочигэлэй хойноһоо ороод, хүндэ халхабша заһажа байхадаа Өөлэн хэлэбэ. – Шинии хойноһоо хоёр дахин хү эльгээгээ, түргээр түхээрэ.

– Хойноһоом эльгээгээ?... Юундэ гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн асуугаад, тэрэ зуураа тэнэг асуудал гэжэ ойлгобо – хахасахаяа һанаа гүб даа, бэшэ юун байхаб.

– Тэрэ мүнөө хамаг аша хүбүүдээ дуудаа, Шаазгай намда хэлээ һэн, – гэжэ Сочигэл ханза сооһоо хара хилэн үмдэ, самсануудые гаргаад, гэрэлдэ урбуулан эрыюулэн шэнжэхэ хоорондоо дуугарна. – Энэ удаа тэдээнэй хуу барандаа гэртээ байһаниинь болоо... Тэмүүжэн, наашаа ерэ, хубсаһаа һэлгэ.

– Би һэлгэхэгүйб, – гэбэ Тэмүүжэн. – Нааданда ошоо һэн гүб...

– Зай, яба, – гэжэ эхэнь яаруулба. – Тэндэ булгантайнь урин налгай байгаарай.

Гэрһээ гаража ябахадань Сочигэлэй яаралтай оог дуулдаба:

– Маниие удангүй ерэхэ гэжэ Муухай хээтэйдэ хэлээрэй!

Мориндоо мордоод, хазаараа барин байтараа дүүнэрэйнгээ асууһан хараса обёорбо.

– Тодойн аба хулинсагтаа ябахань, – гээд, хотонһоо хатарган гарба.

Даритайн гэрэй саана тэрэ үеэлэнүүдээ хараба. Юунэй болоһон тухай тэдэ мэдэнхэй гэжэ эли байба. Тэдэ ябан һуугаад, толгойгоо ганхуулан, дундаа аалихан хөөрэлдэнэд. Тэмүүжэниие хараһаар дуугай болоод, хаяхан наншалдаашье хаа, халдангүй, хажуугаараа гаргаба. Тад һөөргэ, тэдээнэй нюурта гайхал болон ойлгожо ядалсаһан шалтагаан үзэгдэбэ, харин Үнгүүр саашаа харан, толгойгоо ганхуулаад, ямаршьеб юумэндэ ехээр гомдоһондол байба..

Тодойн үбгэн абынь сэргэ тойроод табан морид уяатай – Алтанай, Зүчийн, Хирмаугай хатаршад, Даритайн сагаан азарга, Ехэ Сэрэнэй ухаа.

Тэрээниие Муухай хүгшэн угтаба. Ходынхидоол шэрүүн хараһаар шэртэжэ, ехэ гэрэйнгээ үүдэ заагаад, һамгадай бүглүүгээр дарья табилдаһан бага гэр руугаа ябашаба.

Тодойн үбгэн абань Тэмүүжэниие хүндэлжэ байхадаа хэбтэһэн тэрэл газартаа тэрэл арһан дээрээ хэбтэбэ.

Хүхэ сагаан нюурынь энээнэй урда харахадань ямар һэм, тэрэл зандаа, теэд үшөөшье ехээр хатажа, хүүгэдэй нюуртал жааханаар харагдана, нюдэнэйн гал бүришье хүлэмхи болошоо. Модоор һиилэгдэһэн мэтэ хари болошоһон тэрээнэй нюур гэрэй униин доо-до тала руу шэглэнхэй. Тэрээнэй хажууда нэгэ зэргээр ноёд һуунхай, зарсаһан барагар харасатай үгэ дуугүй һуунад. Тэдэ нэгэ доро орожо ерэхэн Тэмүүжэн руу эрьежэ, хүйтөөр хараад, баһа толгойгоо ганхуулбад.

– Энэ хэн ерээб? – гэжэ арай дуулдахаар Тодойн үбгэн хииганаба.

– Есүүхэйн хүбүүн, – гэжэ тээ байд гээд, Бүри Бүхэ харюусаба.

Тодойн үбгэн дуулаагүй юумэндэл дуу гарабагүй, теэд байтараа нюдэндэнь һэгээ ороһондол болоод, һөөлдэнхэй хоолойгоор хүсэлэн дуугарба:

– Тэмүүжэн, наашаа ерэ... дэрым ойро һуу...

Тэмүүжэн ноёдой хажуугаар гараад, һууба.

– Эндэ мүнөө шинии эсэгэ һууха байгаа... – шэшэрһэн нюдөөр тэрээн тээшэ хёлойн, үбгэн хэлэбэ, – теэд минии урда ороол даа, эртэ ябашоо.

Гэртэ Муухай хүгшэн оробо, хойноһоонь Даритайн һамган тарган Шаазгай гартаа модон домботой тунтаганаба. Тэрэ гашуудалтайгаар шуухиран, тарган пулхагар гараараа хуурай нюдөө аршасагаан, халуун арза шэрээ дээгүүр табяатай гуулин аяганууд руу хэбэ.

Тэмүүжэндэ нулахан архи хээд, Муухай хүгшэн түрүүшын аяга тэрээндэ бариба. Абганарынь гайхалаа баран барайлдажа, Тодойн үбгэн тээшэ хёлойлдобод. Зубхийнгаа забһараар тэдээниие шэртэн, үгэнүүдээ удаанаар татан тэрэ хэлэбэ:

– Һүүлшым нүүлгэндэ Тэмүүжэн өөрынгөө туг баряад, мориим хүтэлхэ. Минии туг Даритай абаха. Бусад хойноһоонь ябаха.

Абья шэмээгүй байдал тогтобо. Ноёд дүүрэн аяга тухайгаа мартанхай, энэ юун гэнэн удхатай үгэ гээшэб гэжэ гайхалдан, бэе бээ харалсана.

Хэды саг хүлэжэ, халта хүсэ ороод, үбгэн Тодойн ойлгуулан хэлэбэ:

– Тэнгэрийн хуралда һуунаб гэжэ һая зүүдэлэб. Бүгэдэ минии аханар, танай эсэгэнэр, тэндэ. Хабуул хаан хэлээ: «Бартаанай туг Есүүхэйн гэртэ үлэхэ ёһотой». Эндэ таанарай һүйд тойбо татахагүйн тула таанарта энээн тухай дуулгахыем намда захираа. Харин таанар, энээниие ойлгогты, шангаханаар тархидаа шаагты – хэрбээ Хабуул ханай зарлиг эбдээ һаа, үршөөл хайра хожом бү гуйгты... Уугты арзаяа!

Ноёд уршын харшынгүй, ойлгожо яданаһаа гэршэлһэн шарайгаа хубилгангүй аягануудаа хоһолбо.

Тодойн Алтаниие харан, саашань хэлэбэ:

– Тэрэ хуралда Алтан болон Таргудай хоёр тухай юуншьёб гэжэ хэлээ... уг удамайнгаа урда тэдэ хоёр ехэ гэмтэй байна гээ... ямар гээ һэм, мартаад байнаб... мүнөө һанажа яданаб.

Ноёд Алтан тээшэ гайхан харабад. Тэрээнэй духа гансата хүлэрөөд, сабиргай дээгүүрнь бүрүүл дуһалнууд гансата сугларжа, шаанаагаарнь үргэн руунь гоожобо. Өөрөө тэрэ байрадаа зарсашоод, могойн урдахи хулгана мэтэ амилхаа болижо, Тодойн үбгэнһөө зайлашагүй мухардаһан хүнэй уйтай хараса буулгангүй һууба. Үбгэн тэрэниие анхаралтайгаар шэртэн, удаан дуугай байба.

– Магад, өөрөө хэлэхэ гүш, – гэжэ тэрэ һүүлэй һүүлдэ аалихан дуугарба. – Эндэ хуу өөрын зон, хэн нүгэл хэнгүй ябагша һэм?...

Алтан мүр дээрээ даахаа болиһондол тархья унагааба.

– Зай, – гэбэ Тодойн. – Дурагүй хадаа, бү хэлэ, тээд сагай ерэхэдэ тэнгэридэ халихадаа тэндэ хуу хэлэхэш... Гансал юумэ һанажа ябаарай

– энээнһээ хойшо би шамайе хаража ябахаб... тэндэһээ хамаг юумэн хайн харагдаха. Хэрбээ үшөө дахин өөрынгөө зоной дунда элдэбээ гараа хаа, манай гарһаа хаанаш ошохогүйш... Энээниие хайн ханажа аба.

Тодойн шэбэнэн татажа дуугарна, хииганаһан һула абьян хүсэлхынь хайгаар хоолойһоонь гарана, эдэ үгэнүүдһэнь үхэлэй амин үзэгдэнэ, галзуу шанга хашхараанһаа долоон дороор тэдээ-ниие хүрдөөн айлгана.

Арза баһа хэгдэбэ.

– Минии һүүлшын үгэ, – Тодойн хүсэлэн дуугарба. – Юунэйшье боложо байгаа хаа, дайн дажар гү, амгалан байдал гү, хамтадаа байгты. Таргудай таанарые хахалаад, ганса гансаартнай гартаа бажуухаа ханаха. Тэрээндэ бү үнэншэгты. Тэрэтнай занаха, билдагуушалха, бэлэг сэлэгээр өөртөө татаха, харин таанар мүхөөгөө бү үгтэгты. Гансал тиихэдэе үлүүсүүдэ өөртөө үлөөжэ шадахат... Харин энэ аяга бэе бээтэйгээ нүхэсэжэ ябахын түлөө баригты.

Ноёд үгэ дууламгай уубад.

– Мүнөө эсэгэдэтнай юу дамжуулхабиб гэжэ хэлээд, ябагты. За-майнгаа урда амарха ёһотойб.

Тэмүүжэн бусадай үгөө хэлээд, гаража ошотор хүлээбэ. Үбгэн абатайгаа хоюулан үлэхэдөө хэлэбэ:

– Эсэгэдэмнай маанараа хаража байг гэжэ хэлыт. Бидэндэ мүнөө хүндэ байха.

– Хэлэхэб. Бидэ бултадаа танай хойноһоо хаража байхабди. Зай, яба.

XI

Тодойн үбгэнэй хүдөөлгэн хоёр нарын саадахи Есүүхэйнхидэл тиимэ яла сала, олон хүнөөр дүүрэн бэшэшье хаа, боржогон отогой хамаг халааһаа томо ноёд, аха заханар сугларба. Жалайр, дүрбэд, жадаран болон хатагин гэгшэ холын отогуудһаа хүнүүд ерэбэ, тиихэдэ Хэнтэй уулын баруун дабаануудһаа анхан энээн руу үсөөн ябадаг нэгэ хэды хамнигад, уряанхайнууд бууба. Татаарнуудай, жүрхинэй дайнда, мэргэдэй аянда хамта ябаһан ушарынь Тодойнтой тэдээниие холбожо байгаа. Хэзээ нэгэтэ хариин этэгээдэй урдаһаа туг доронь хайсал байлдаһан Хабуул хаанай һүүлшын хүбүүе хулинсагайнь орон руу олон хүн хүргэхэ дуратай байгаа һэн.

Үбгэн Тодойн бүри бага наһандаа бөөгэй шанар абаһан байшаба. Тэрээн тухайнь үбгэд болон дүтын түрэлнүүдһээ бэшэ зон хүсэд хайн наһанашьегүй, тээд бөөнэр тэрээнэй бэе юрын хүндэл газарта хадагалагдахагүй, харин аранга дээрэ шатаагдаха ёһотой гэжэ абарал буулгаба.

Эртын үглөөһөө дүрбэн гэрһээ бүридэһэн Тодойной багахан айл хотониие тойроод арад зон сугларба. Үбгэд болон наһатай эрэшүүл моридоо эмээллэнхэй – тэдэ хулинсагайнь газар руу үдэшэхэнь гээшэ. Саахануур залуушуул зогсоно, хүршэ гэрнүүдэй хажуугаар бага хүбүүд обооролдоно.

Айл дотор мүн лэ олон зон сугларанхай. Эдэ – түрэл гаралнуудынь болон ондоо отогой айлшад. Тэдэ мур мурөө шахасалдан, шэлэ гэзэгэ руугаа амилалсан шахасалданхай. Газаа галай дэргэдэ аха захатан һуунхай.

Олон зоной суглараанда дадал бэшэ уйдхар гашуудалай хонжон байдал айлнууд дээгүүр оршоно. Залуушуул дуугаа хуряанхай, харин үбгэд хоорондоо аалихан дуугаралсана:

– Мүнөө жарам сахиха хүмнай үгы болобо даа...

– Есүүхэй ябаа, мүнөө энэ...

– Энээнһээ хойшо шэхээ табижа байха хэрэгтэй.

– Мүнөөнэй залуушуулһаа гансал һүйдхэл хүлээхээр...

– Хабуулай үе саг ошон ошоо хаш даа...

– Тиимэ, ондоо саг ерэжэ байна...

– Ухаан гэжэ үгы аад, хайзгай муу зангынь долоон хүндэ хүрэхэ.

– Эдэл һууха юм ааб даа, харин бидэ наһаа наһалаабди даа, тэнгэридээ ябахаа түхээрхэ хэрэгтэй, – гэжэ үрөөһэн нюдэтэй, нюуртаа һаригы хүрин улаан һорьботой шүдэгүй үбгэн дуугарна.

Барагар хара шарайтай үбгэдые харахадаа залуушуулшые муу зүнгөө татажа байба – ямаршыеб тон шухала юумэн Тодойной үхэлөөр тайбан энэ байдал соонь эбдэрбэ, ямаршыеб нэгэ шухала юумээ отог аймагынь бусаашагүй гээбэ, энэ ажана амгалан байдалынь бата найдалгүй, ямаршые үедэ һандаран халахадаа болохо.

Ехэ гэр соо наһанһаа нүгшэһэн хүниие утынь замда бэлдэжэ байба. Эндэ баһал олон хүн, гэр соо бүгшэм халуун. Дээгүүр ханын хажуугаар угай сагаан һахалта аха заханар, түрэлэйнхүгшэд, үүдэндэ дүтүүр залуу түрэлнүүдынь һууна.

Хойморто хахадаараа нээлгээтэй доошонь буулгаһан нюдөөрөө хүнүүдэй хүл руу харан, гоё һайхан хубсаһа хунараа, халюун малгайгаа үмдэһэн Тодойн өөрөө һууна. Эндэхи эдэе хоол бараниень ама-сахынь тула тэрээнэй урдахи эдэе һамгад ото һэлгэнэ.

Газааһаа ээлжээгээр хүнүүд ороно, үхэһэн хүндэ мүргэнэ, гэрээрхин тэдэндэ мүн лэ архи барюулна, һайн һайханаар ондоо газар хүрэхыень үрээгээд, хэһыень уугаад, тэрэ дороо гаранад – хаха-саха һанаатай зон газаагуур үшөө олон һэн.

Тэмүүжэн абганарайнгаа хажууда үүдэндэ һуугаад, халуунһаа, һамгадай элбэгээр ууюлһан арса жодоотой холисолдоһон үхэһэн бэсын үнэрһөө ядаржа һууба. Нээлгээтэй үүдээр заримдаа сэбэр агаарай ороходо Тэмүүжэн сээжэ дүүрэн ехээр амилна, тиигээд тэрэ-энээ аалихан табижа, удаадахи һэбшээ тэсэбэритэй хүлээнэ.

Уйтай нюдөөр гэр соогуур, танихашье, халта танихашье нюур шарайнуудые хаймадажа байтараа хэнэйшьеб тэрээниие анхаран харахые мэдэржэ, харасаараа бэдэрэн байтараа Таргудайе харажар-хиба. Тэрэ баруун ханаар дундаһаа дээхэнүүр һуунхай, Тэмүүжэн хараадхиба гү гэхэдээ, харасаа зайлуулба. Тэмүүжэн тэрээниие буулгад гэхэн һорьмоһон дороһоо анхаралтайгаар харадаг болобо.

Хара шарайтай, бэлтэгэр нюдэтэй тарган Таргудай нёдондоной тайлган дээрэхидэл тэрэл зандаа байба. Тиихэдэ, боржогон угтанай найр дээрэ, хамаг хүнүүдые дээрэлхүү баһанхадаар хаража, асуудалдань бүдүүлигээр харюусажа, хөөрэлдөөшынгөө үгэ хүсэд шагнангүй, ходо саашаа эрьежэ байгаа һэн. «Ууртай, атаа мэээтэй» гэжэ тиихэдэ тэрээн тухай дуулаа һэн, мүнөөшье харахада ондоо болоогүй.

Таргудайн гэр соогуур зорюута хайхарамжагүй харасаар хаймадааша болоод, тэрээн дээрэ хэдэн залида харасаа тогтоожо байхада намай мартаагүй юм байна, һайса адаглаа юм байна гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо. Таргудай эсэгэтэйнь һүүлэй үедэ тулгасалдаһан, хүрэг гүү хулууһан хүн гэжэ Тэмүүжэн мэдэхэ һэн. «Таахада, тэнэг хүн, – гэжэ тэрэ бодобо. – Бодото ноён нэрэ түрөө унагаангаа хэдэн моридто һанаархаха юм аал даа?».

Таргудай баһа хаймадаба, зүгөөр энэ удаа харасануудынь уул-зашаба. Тэмүүжэн тэрээнһээ нюдөө абашабагүй. Таргудайн нюдэн гайхаһандаа, дураа гутаһандаа ехээр нээгдээд, удаань тэрээниие һайса хаража абаха гэхэндэл, мүн бусад томо ноёдой тэрээнэй урда нюдэ хальтиржа байхада энэ залуу хүбүүн яагаад сэхэ хараха эрх-этэйб гэжэ гайхаһандаа уйтарба. Тэмүүжэн тэрээниие сэхэ харажал

байба, харин тэрэнъ ханажа абахаа ханаһандал, үшөө нэгэ жаа шэрт-
ээд, буруу харашаба.

ХII

Тодойной хүдөөлгэнэй һүүлээр удангүй эрид түргэн хүйтэрбэ. Намарай хүйтэн халхин хашартайгаар үлээбэ. Ой модоной һүүлшын набша намаа түргэн унажа, нүсэгэндөө ороһон шугы бургааһадай мүшэрнүүд ордоһолһон халхинда бээрэнгээр бэе бээдээ няалдана.

Онон дээгүүр набтар боро үүлэд хойто хадануудай саанаһаа ото нүүдэг болонхой. Хоёр удаа саһа ороод, үүлэнэй забһараар хаа-яа шагааһан наранай һулахан элшэ доро талын халхинда до-лөөлгөн, хоёр үдэрэй туршада хайлана. Энэ болбол хахасажа байһан намарай һүүлшын хүсэн, үдэрһөө үдэртэ үбэл морилхо аргатай гэжэ хүн зон бултадаа ойлгожо байгаа һэн. Онон эрьсээрэ нимгэн мүлһөөр хушагдажа, дунда урасхалынъ бухын хара шуһан мэтэ үдхэн хүндөөр һолжорно.

Хүрэнэй байдал намданхай, хүн зониинъ үсөөршөө гэжэ хана-хаар. Зунай халуунда һурамхи боложо дадаһаһан бага үхибүүд болон үбгэд, хүгшэд хэрэггүй сагта гэрһээ хамараа бултайлгахаа болиной, гуламтын галай хажуугаар сагаа баранад. Теэдшье ехэнхи эрэшүүл мүнөө намарай бэлшээридэ адуу малайнгаа хүрэгүүдээр байрлана. Гансал эртэ үглөөгүүр болон орой үдэшэ айлуудай үнээдэ хаахада гэр хоорондуур хүл алдан гүйлдэхэ, һамгадай хашхаралдаха абыагаар хүрэн ами ороод, үглөө болотор баһал хон-жэн байдал эээрхэнэ. Гэрнүүдэй тооноор үдхэн боро утаан таһалгаряагүй һуунагтан гаража, халхинда дарагдан, бөөн бөөнөөрөө хүдөө талаар таран ошоно.

Өөлэн һүүлэй үдэрнүүдтэ Даритайн худанараараа ерэжэ, хадаг табихыень ехэтэ хүлээбэ. Хашартай болоһон ханаа зоболгоһоо, мүн һайн һайханаар хамаг юумэнэй дүүрэжэ, анханайнгаа зангаар, магад, байдалынъ тэрэ зандаа үлэгшэ аа гү гэхэн өөдөгүй найдалһаа нэгэн доро халаха гэжэ хүлээгээл даа. Зүрхэнэйнъ оёрто үлэхэн энэ найдалынъ хэээдэшье бэелүүлэгдэхгүй, хуби заяагаашье зонхилжо һууһан гэхээр урданайнъ тэрэ байдал бусахагүй гэжэ мэдэжэ байһан Өөлэнэй хэдышье тэрээнээ намнаа һаа, тэнэг шубуундал уурхайгаа түхээрһээр бэлэй. Даритайда арсамсаарнъ лэ ноёд үлүүсыень удара татан, хоорондоо хубааха гэжэ Өөлэн мэдэжэ байгаа һэн.

Тэдээнэй үлүүс харадаг гансахан лэ хүн болохо Мэнлигхээ үнинэй мэдээсэл ерээгүй. Анхан баян бардамаар тоно, ээзгэй, аарса тэдэндэ асарагдадаг аад, мүнөө эрид үсөөрөө. Сагаан эдээ зөөгшэд намарай бэлшээригхээ һүүлшынхиез ерэхэдээ, мүнөө жэл малай хоолой хомор хэн тула, хаам унаа гэтэрээ аягүйрхэн, нюдөө нюужа байгаа бэлэй.

Өөлэн ажахын журам эбдэржэ байна гэжэ ойлгожо байгаашье хаа, тэрээнхээ юумэнэй дулдыдахагүй хада, юушье хэжэ шадахагүй хэн.

– Юу иитэрээ бээ зобоонобши? – гэхэ Сочигэл ухаа оруулхын тула. – Яагаашье хаа, мүнөө хамаг юумэн манай бэшэ ха юм.

Тиихэ бүринь Өөлэн гэрэйнгээ ажахы, табяад хаамай үхэр, арбаад гүүдэйнгээ хойноһоо улам оролдосотойгоор харадаг хэн. түрэлнүүдэйнь хамаг бэшэ мал хуряжа абаа хаань, эдэньшье өөртэнх үлэхэ, гэр бүлхынь тэжээхэ гэжэ найдаха дуратай хэн.

Ерээдүйһөө айдагынь тэрэнииэ хяһуур болгоо. Хэрбээ анхан арһа шүрбэнэ болон һэеы хүдөөһөө асархадань үлүү юумэ бодонгүй хэрэглэдэг, гам хайрагүй хүрэнэй һамгадта тараажа үгэдэг хаа, мүнөө хэхэг бүхэниень гамнажа, арһанай гэр соо дарадаг болонхой.

Нэгэтэ үдэшэлэн орой болоод байхада Есүүхэйндэ айлшан ерэбэ. Ехэ гэртээ бүхы бүлөөрөө үдэшингөө хоол бариха гэжэ байхада газань мориной түбэрөөн дулдаба.

Өөлэн модон шанагаа уурал һабаһан аарса руугаа табижар-хёод, Сочигэл тээшэ һанаата болон хараба.

– Таахада, айлшан холын ха, – гээд, Тэмүүжэн мориной бүглүү алхадал шагнаархан, хойморһоо бодобо.

Гэрһээ гараад, үдхэржэ байһан хабхар соо сагаан моритой хүниэ хараба. Мори унаһан хүн дуугай һууба, харин мориниинь Тэмүүжэндэ танил шэнгээр харагдаба. Харанхыда дадаад, Хүхэчүгэй азарга гэжэ баярлан таниба.

– Энэ ши гүш? – морин дээрээ зарсаһан хүниэ Хүхэчу гэжэ танин, урдаһань ошобо. – Яагаа удаан харагдаагүйбши?

– Хэрэг олон байгаа.

– Зай, гэртэ ороо.

Халхабша үргэн, галай ялагар гэрэл газашань бултагад гүүлээд, Тэмүүжэн айлшанаа урдаа оруулба.

– Энэмнай Хүхэчу ха юм! – гэжэ хүлһөөнь толгой хүрэтэр ханганга Сочигэл хашхараад абаба. – Ямар томо болоо гээшэбши, Хүхэчу!

Өөлэн гараараа галһаа нюдөө халхалаад, анхаралтайгаар тэрээнине харахадаа нюур дээрэнь энэбхилгэ обёоржо, ханаагаа амаран, ханаа алдаба.

– Наашаа оро, Хүхэчу, – гэжэ тэрэ уряд, модон шанагаа баһа бариба, – маанартай сагаан эдээнһээ ама хүрэлсэ.

Аха дүүнэр хүлээсэ ехэтэйгээр залуу бөөө харанад.

Тэмүүжэн айлшанаа хажуудаа нуулгаба. Өөлэн тэрээндэ халуун аарса түрүүлэн бариба. Айлшанайнгаа үлэ залгахын тула нэгэ хирэ барандаа абяа аниргүй эдээлбэд. Тэрэнь нэрэ түрэтэй ехэ хүнэй һурамхи зангаар яаралгүйхэн эдээлнэ. Тэрээнине аяар холоһоо ута зам гаталаагүй, хүршэ айлай шэрээһээ һая бодожо ерээд, эндэ эзэдыень гомдохоохогүйн тула эдээнэй амта үзэжэ һууһан мэтээр ханахаар байба. Тэрээнине харахадаа эдээндэ тэсэбэригүй хам ородог Хасар Хачуун хоёршые нюргаа сэхэлэн, зорюута яаралгүй аарса татана.

– Эхэ эсэгэш ямар бэ? – саг ябуулаад, Өөлэн асууба.

– Бараг, тээд һүүлэй үедэ эсэгэ үбшэлөөд, гэрһээ гаранагүй.

– Юун болоо гээшэб? – Өөлэн ханаагаа зобошобо. – Үбшэниинь аюултай бэшэ юм аабза?

– Бурхан үршөөг, аюул үгы, гансал талада хүйтэ абаа, – гэжэ Хүхэчу аягаа табингаа дуугарна. – Һүүлшын һарада тэрэ һалхи бороо соогуур ехээр ябаа ха юм, тиигээд лэ ехээр даараа.

– Бурхад тэрээндэ хүсэ шадал үршөөг лэ.

Һониноо хубаалдаад, Хүхэчу шухала хэрэгтээ оробо.

– Би танда эсэгһээ мэдээ асарааб, – гээд, тэрэ Өөлэн тээшэ хараба.

Өөлэн тэрээнине анхаралтайгаар хараад, аалихан дуугарба:

– Хасар, багашуулаа нүгөө гэртэ оруула.

– Таниие Даритайда ошохогүй гэжэ бидэ мэдэнэбди, тиимэһээ һаяар танай үлүүшээ юуншые үлэхэгүй. Одоо мүнөөшые таанарһаа хүнүүд ябажа эхилээ. Үсэгэлдэр арбан гэнэн айл намарай бэлшээриһээ Таргудайда ошобо, бусадшые зоной түлөө хэншые хариусахагүй. Энээн тухай ноёдто, Есүүхэйн дүүнэртэ, дуулгахыем эсэгэмни намай эльгээгээ. Харин таанарта найдамтай газарта юһэн шаргал мори, юһэн хаамай үнээ, табин толгой хони танай

хүрэгүүднээ абажа нюугааб гэжэ дамжуулна. Энэ хэрбээ ноёдой таанарта юуш орхёогүй хаань, үлэсэхэгүйт гэнэн үгэ. Харин түрүүшэр хөөргэ мал тэрэндэ байг, хэжэгнээ саашаа. Иүүлдэ өөхэдөө хэмээхэн абажа байна аабзат.

– Тэнгэри бурхан эсэгыеш хаража байг лэ, – гэжэ Өөлэн нюдөө ялалзуулан, баяр баясхалан хүргэбэ. – Бидэ мүнөө юунһээш айхаа болёобди. Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр, хүсүү сагта хэн туһалаа хэм гэжэ наһаараа ханажа ябагты...

Сочигэл амаа жэмыгээд, тэрээн тээшэ хилам гээдхибэ.

Хүхэчудэ хоно гээд, тээд тэрэ арсаба.

– Намарзандаа нүүхэдээ эсэгэм нэгэ гэр эндээ орхёод ошоо хэн. Нэгэ хүгшэн зараса хахижа байна. Тэндээ хоноод гарана аабзаб, нэгэ мүйн хуушан гуламтадаа мүргэхэб.

Хүхэчүгэй хойноһоо үүдэнэй халхабшын хаагдаһан хойно гэр соо удаан абяа шэмээгүй байба. Өөлэн Сочигэл хоёр аарсаа дуугай ууна. Тэмүүжэн Бэгтэртэй садаад, эрэшүүлэй талада гаража, хандагайн арһан дээрэ нюргаараа хана түшөөд, зэргэлжэ һуубад.

Тэмүүжэн хойто ханада угай онгонуудай хажууда үлгөөтэй эсэгынгээ туг харана – хайса хамнагдаһан хаб хара мориной һүүл ханжуулһан хуушан хуһан эшэтэй хурса жада. Тугай модон хахад хүрэтэрөө үргэлэй шуһа нүжэ шэнгэжэ харлашанхай – байлдаануудай урда эсэгынь үргэнэн үргэлэй мүр. «Бишье хэзээ нэгэтэ гартаа барихаб, – гэжэ тэрэ юрэнхыгөөр бодоно. – Бишье үргэл үргэхэб».

– Туг шамда юуштэ юм, – тэрээнэй хараса баряад, Бэгтэр гэнтэ ууртайгаар дуугарба, – адуу малай, эсэгын үлүүсэй үгэдэ?

Тэмүүжэн дурата дурагүй бодолоо таһалаад, хүсэд ойлгонгүй, нэгэ хирэ урдаһаань хаража һууба.

– Тэрээгээр юу хэхэ хүмши, һүүлһээ бэшэ нэгэшье нүхэргүй аад?

Хүлээгдээгүй юумэнһээ бахардажа, Тэмүүжэн бээ сагааруулхаа оролдобо:

– Ноён өөрын тугтай байха ёһотой.

– Ноён өөрын үлүүстэй, нүхэдтэй байха ёһотой, – гэжэ Бэгтэр мүнөөгөө үгтэбэгүй. Тэрэ хамараа харналзуулан, адуунда байхадаа наншалдаанай урдахидал сухалтайгаар тэрээниие харан байба. – Ганса энэ туг маанарта юу үгэнэб хониной толгой бүхэниие тоолохо болоһон маанарта?

Тэмүүжэн бодолоо гуримшуулжа, харюусажа үрдибэгүй. Аха дүүнэрэй хоорондо муу юумэнэй боложо байхыг Өөлэн хараад, тохоногоороо Сочигэлыг түлхибэ. Тэрэ зуура тэрэнгээр хэр-мэр гээд, бадашаба:

– Бэгтэр, анираа хата! Ябаг гэртээ, орой болоо...

Нууригаа хард бодож, түргэн бушуу үүдэндэ хүрөөд, Бэгтэрэй гаратар ойронг зогсобо. Өөлэн тээшэ аягүйгөөр энэбхилээд, дохид гэжэ, харанхы руу гараа һэн.

ХШ

Эртэ үглөө, наранай хая гарамсаар, ехэ гэртэнг Даритай Ехэ Сэрэн хоёр ерэбэ. Өөлэн хүбүүдэ эдэлээд, үхэртээ ябуулаад байба. Тэмүүлүн үхин Сочигэлдэ абашагданхай.

Даритай үглөөнэй хүйтэн агаараар сэдхэлээ хүдэлэн амиланхай, эзэн янзаар найдалтай ябажа хоймортго гараад, нуунгаа Ехэ Сэрэндэ хэлэбэ:

– Орьш даа наашаа, нуу, юу хари хүндэл байгаа.

Амһартаа абажа байһан Өөлэн багса мүшэрөөр аршаһан аяга тагшаа шэрээ дээрэ табихаяа мартажархёод, бахардангыар тэдээниг хаража нууба. Даритай Ехэ Сэрэнэй нуухыг хүлээгээд, тэрэндэ хандаба:

– Саашаа хүлээжэ болохогүй, Өөлэн. Таргудай танай хүнүүдыг өөрынгөө талада оруулжа эхилээ. Хилэ шадархи айлнууд тэрэндэ ошонхой гэлсэнэ. Зай, хүн зон ошохо дуратай һаа, ошоно бээ, тээд адуу мал абажа ошохогүй юм аабза, һүүлдэнг тэрээнэ бэдэрэ, баримтала... Иигэбди, үглөөдэртөө үбгэдыг уряд, тайчуудай хэдэн хүниг дуудаад, Таргудайн гэршэнэр болог, минии гуламтада танай орохо мүргэл хээдхиг. Тиигээд лэ дүүрээ, хамаг адуу мал манай болоо...

Өөлэн Даритайн үгэ соо зоригжоһон эршэмынь, үлүүсынь абархын түлөө һүүлшын арга боломжо хэрэглэхэ оролдоно гэжэ ойлгожо, урдаһаанг тодхохо хүсэ шадал үгыдээд, аниргүй нууба. «Мүнөө зүбшөөгөө һаамни, үлүүс дүтын хүнэй, Есүүхэйн дүүгэй гар доро үлэхэ. Хамаг баялиг бүтэн үлэхэ, үхибүүн бүхэмни өөрын эзлүүритэй байха... Гансал туг үгыгөөр...», – гэхэн бодол толгой соонг зурагад гэбэ.

Өөлэн тугаа үгэхээс таһа арсаһан Тэмүүжэнэйнгээ шарай ханаба, тиин хамаг маргалтань гансата үгы болошобо.

Даритай үшөө удаан дуугарба, элдэбын баримта, шалтагаа дурдаба:

– Аха дүүнэр бидэнээ дэмжэхэ, туһалха, бидэ ганса байхагүйбди. Угай аха захатаншыс манай түлөө байха. Тодойн абга тэдэ-эниие манай тала руу үни нэнгүүлээ һэн. Шухалань, мүнөөл, үбэлэй бэлшээри хубаагаадүй байхадань, хамаг юумээ хээдхихэ хэрэгтэй, тэрэгүйдэ һүүлдэнь худхаан хуймаан болохо, эдэ адуу малаа хайшань туухаа мэдэхэгүйш.

Өөлэнэй дуугай байлганда тэрэ мүргөөд, яаража эхилбэ.

– Би өөрынгөө аша хүбүүдые, Есүүхэй ахынгаа үхибүүдые, хээээшыс гомдохоохогүйб. Сагайнгаа ерэхэдэ бага бэшэ хубинуудaa абаха, хүнһөө доро һуухагүй. Оролдохолби садхалан байхынь түлөө, хубсаһатай байхынь түлөө...

– Харин туг? – Өөлэнһөө өөрын эрхэгүй үгэ мултаршаба, иимэ сэхэ асуудал өөрһөө хүлээгээгүй һэн тула тэрэ улайшаба, тээд дотороо бии хүсээс суглуулаад, Даритайн урдаһаа хатуугаар хараба.

– Харин туг яаха? – Даритай ойлгобогүй.

– Есүүхэйн туг яахаб?

– Хэрбээ ноёной үхибүүдэйнгээ багада үхөө һаа, тугыень дүүнь залгажа абадаг, – Даритай гайхангяар тэрээниие харан, мүрөө хабшаба. – Энэш булганда мэдээжэ юумэн ха юм. Туг намда орохо, удаань Үнгүүр абаха, минии ахын хүбүүн.

– Есүүхэйн үхибүүд юутэй үлэхэб? – Өөлэн дүрөө үгтэбэгүй.

– Зай, яахаб, түрүүшээр тэдэ Үнгүүрэй гар доро ябаха, угаараа тэрээнэй ехэнь хадань, харин һүүлдэ, магад, өөрын тугтай болохо, – гэжэ Даритай Ехэ Сэрэн тээшэ харасагаан, этигэл ядан хэлэбэ.

Өөлэн бодолгото болон, дуугай байд гээд, һүүлшынгээ баримта табиба:

– Бартаанай туг Есүүхэйн бүлэдэ үлэхэ ёһотой гэхэн Тодойн абын үгэ яахаб?

Энэндэньшыс Даритай харюу бэлдэнхэй байба.

– Би өөрөө харюусахаб тэнгэридэ ошоходоо, – гэжэ тэрэ өөдэрхүүгээр хэлэбэ, хоолойгоошыс шангадхаба. – Энэ шамда хамаатай бэшэ. Шамда үхибүүдээ яагаал һаа тэжээхэб, яагаал һаа хүл дээрэнь табихаб гэжэ бодохо хэрэгтэй. Бэшэнь һамганай хэрэг бэшэ.

Тэрээниие Өөлэн анхаралтайгаар шагнаба, тэдээнэй хөөрэлдөө дуугай шагнажа хууһан Ехэ Сэрэниие хаража, Даритай тээшээ хара-саа дахин абаашаад, хэлэбэ:

– Би шамда хадамда гарахагүйб.

Ехэ Сэрэнэй үргэн доошоо бууһаар буугаад, ханжуу хахал до-ронь хүхэ шүдэтэй аманиинь нээгдэшэбэ. Залуу удаганай элдэб дүрсэ болон хубилжа байхые хараһан юумэндэл Өөлэниие тэрэ үнэншөөгүй нюдөөр зүрхөө хөөрэн хаража хууба. Даритай, тад хөөргэ, гэнтэ урдаа муу шубуу хараһандал ухаа алдан бэлтыбэ.

– Юундэ гээшэб? – гэхэн хииганаа тэрээниие гэлын хараһан шэгтээ дүлижэ гаргаба.

– Есүүхэйн туг тэрээнэй хүбүүдтэ үлэхэ ёһотой, – гэбэ Өөлэн.

Ехэ Сэрэн абыатайгаар шүлһөө залгаад, тэрэндэ хахажа, бүхы бээ татабгануулан ханяашаба. Даритай тэрээн тээшэ халаглангяр хараад, дахин Өөлэн тээшэ эрьсэбэ.

– Байза, ши түрүүн бодоод, хүүлдэнь дуугара. Үлүүс шинии бэшэ ха юм, шинии гэхээр нэгэшье үхэр эндэ үгыл. Яагаад шамай талада барижа асараа һэмбибди гэжэ һанана гүш?

– Тай, би тэрээниие хайн һананаб.

– Тиихэдэ ши үхибүүдэ юугээр тэжээхэ гэжэ бодоно гүш? – Да-ритай хүүлэй хүүлдэ тэсэнгүй, хашхаража оробо.

– Бү хашхара, би шинии һамган бэшэб, – гэжэ Өөлэн номго-ноор хэлэбэ. – Тиигээд намда бү суһалда, иихэдэл зүб байха.

– Ши, Өөлэн, үбэштэй юм гүш, – Даритай сүхэржэ, аргаа бара-хадаа гуталайнгаа түрийһөө ташуураа гаргажа хэды эрьюулээд, хөөргэнь гударба. – Тиигээ һааш, ахын үлүүс һалхинда үлээгдэхэл. Ши тиихэдэнь юун болохоб гэжэ мэдэнэ гүш? Тэрээниеш иимэшүү хүнүүд иишэ тиишэнь абаашажа һалгааһал, – Даритай хургаараа Ехэ Сэрэниие зааба. – Харыш, мүнөө энээдэһээ барижа ядажа хууна...

Тэрэ, нээрээшье, баяртай нюдөө нюунгүй, зузаан хүрин уралаа долёосогоон хууба.

– Харана гүш?! – урагшаа бүгтыжэ, тэрээнэй нюур шагаан, Да-ритай асууна. – Үхибүүдтэ, отог удамдаа гэжэ минии ахын суглу-улһан хамаг зөөри хүхэ үнэхэн боложо хийдэхэй гэжэ һанана гүш? Тиигэжэ һанана гүш?

– Би тиигэхэй гэжэ һананагүйб, Даритай дүү, – тэгшэ номгоноор дуугархые оролдон, Өөлэн харюусаба. – Харин Есүүхэйн туг

хүбүүдынъ залгамжалан абаха ёһотой. Ондоогоор болоо хаань, намайешье, шамайешье тэрэ хүлисэхэгүй.

– Теэд заншал бии ха юм, ёһо, гурим! – гэжэ Даритай идхана. – Ши мүнөө Есүүхэйһээ бү ай, ёһо заншалай урдаһаа тэрэ юуш хэжэ шадахагүй, хулинсагууд дураарнь болгожо байхагүй.

Өөлэн удаан тэрээниие хараашалба, удаань буруу харашаба.

– Яба, Даритай, би хуу хэлээб.

– Тэнэг һамган байнаш даа, – Даритай тэрээниие үзэн ядаһан нюдөөр хараба. – Хараарай, гүлгэдэйнгөө туража үхэжэ эхилхэдэ намда мүлхижэ ерэхэш. Теэд юуш абахагүйш! Ойлгоо гүш? Юуш үгэхэгүйб, бү үгэгты гэжэ бэшэндээш хэлэхэб!

Даритай тэрээн тээшэ нёлбохо гэнэндэл уралаа жажалжа байтараа хуураһаа хүрэжэ бодоод, хамар дороо хараал шэрээл табин, гэрһээ гүйжэ гараба.

Ехэ Сэрэн жаргалтайгаар энэбхилэн урдаа хаража хуутараа яаралгүй бодобо. Үүдэн тээшэ ошожо ябатараа зогсоод, тэрээн тээшэ эрьсөб.

– Хэрбээ һүүлдэнь ядарха болоо хаа, намда ерээрэй, жаа-жуу үгүүжэб... магадгүй.

Тиин гэнтэ яараад, түргэн газашаа гараба.

Гансаараа үлөөд, хүрэжэ байһан гуламтынгаа галай боро үнэхэ хайхарамжагүй нюдөөр удаан хаража хуугаа һэн. Гэнтэ тэрэ альгаараа нюураа дахан, Есүүхэйн үхэхөөр анха түрүүшээр сурхирса уйлашаба. Тэрэ удаан уйлаба, хэзээ тэрэ жаахан наһандаа нулимсаһаа эшэдэггүй байхадаа уйладаг мэтээр хоолой мэдүүлэн бархирба, нулимсань мүнөө хургадайнъ забһараар, гарайнъ араар элбэгээр гоожожо, хамсы руунъ харгылба.

Хэнэйшьеб мұрыень дайрахада тэрэ нэгээ оробо.

– Яагаабши, Өөлэн эхэ? – урдань Сочигэл ябан хууба. – Эдэш яагаа, шамай сохёо гү?

– Үгы, – Өөлэн нугшаран, хамсыгаараа нюураа аршаба, бэри тээшээ хабдад гэнэн нюдөөр халта хараба. – Тэндэхээ архи гарга, хоюуланайнгаа шэнэ байдалда сүршэе.

– Шамай сохёо гэжэ ханаалби, – Сочигэл бэлэн байһандал адайр тээшэ алхажа, томо домбо абаба. – Даритай шамһаа галзуу могойдол гараал, хамар дороо шииганаа, шииганаа. Би гэрһээ хаража байгаа, халхабшаа нэгэ жаа хэхээд. Ябахадаа хамаг наймаг зүг тээшэ найгана, нанхана, хоёр алхаад лэ бүдэрнэ... яагаад хүн хадагайнгаа урда

иитэрээ һогтохо юм гээшэб, үшөө эртын үглөө... тьфу, харахадаа жэрхэдэһэм хүрэнэ...

– Тэрэ һогтуу бэшэл, – гэжэ ханаа амараар Өөлэн хэлэбэ.

– Яагаад һогтуу бэшэ гэжэ, арай гэжэ хүл дээрээ ябанабшибы?... Ши ханаагаа ехээр зобондондоо ойлгоогүй хаш.

– Зай, һогтуушые болог... Тэмүлүүн унтаатай гү? – хахир болошоһон хоолойгоор Өөлэн асуугаад, хоёр гараараа дүүрэн архитай аяга абаба.

– Унтаатай, ханаагаа бү зобо, эдеэлээд, дахин унташоо.

– Зай, мүнөө бурхад хамаг хүшэр хүндые дабажа, үхибүүдээ үндылгэхэдэмнай туһалаг лэ даа.

– Тиигэг, Өөлэн эхэ.

Тэрэ хатуу архи ехэ ехээр балган, оёортонь хүрэтэр уужархиба.

XIV

Даритай Ехэ Сэрэн хоёрой Өөлэнһөө гараһаар гунан үнэз һаахын хирэдэ Есүүхэй ноёной ехэ һамган дүүдэнь хадамда гарахаяа, харин хүбүүнийнь туг дамжуулхаяа арсаба гэһэн гайхамшагтай һураг хүрэнээр дүүрэн аргагүй түргэн тараба. Талын түймэрөөр энэ һонин айлһаа айлда дамжан, гэр бүхэн соогуур гансал энээн тухай хэлсэбэд. Үндэр һаһатай үбгэд үнгэрһэн сагай гушаад үе хүрэтэр дурдажа, бэлбэһэн һамганай болон үншэрһэн хүүгэдэй үхэхэн хүнэй аха дүүдэнь дамжан ошохоёо һайн дураараа баян бүдүүн уг залгамжалха зөөриһөө хахасан хахасан, өөһэдөө арсаһан тухай энээнтэй адли иимэ ушар һанажа ядаба.

– Торго орёожо, тоһо эдижэ ябана гээшэл даа, – гэжэ тэдэ хэлсэбэ. – Үлдэхэ даараха гээшые һаһаараа мэдээгүй аад, мүнөө ноёной омогорхуу зангаараа элдэбээ гарана гээшэ...

– Хэрбээ тэрээхэн хүбүүн энээхэн һаһандаа баян бүдүүн байдалһаа арсажа, эсэгынгээ туг шэлээ хадаа, – гэжэ зариман далдахан удхатайханаар бэе бэе харалсана, – ехэ болоходоо ямархан хүн болохо гээшэб?

Үшөө тиихэдэ, Есүүхэйн мордохо үдэр, хүн зон гэр бүлынь сашанхи хуби заяа тоти мэдэжэ байгаа һэн – угайнь аха заха мүнөө Даритай болобо, тиимэнээ тэрээндэ ахынь үлүүсшые, тугшые шэлжэн орохо. Хэрбээ хүнүүд маргаа һаа, ондоо юумэндэ, Даритайн арга боломжодо дан тиитэрээ этигээгүй һэн. Энэ ехэ эзэлүүри болохо олон

тоото сэрэг, харьяата зон, тоо томшоогүй адуу мал тэрээнэй гартаа барижа шадахань ехэл маргалтай, юуб гэхэдэ, тэрэ ахадаа орходоо даншые хаа тулюур нула, ноёдой дунда жэн гэхэ хүндэ үгы, сэн гэхэ хэнэг үгы, сэрэгшэдэй дунда алдар гэхэ соло үгы бшуу. Жэл, ехэдээл хаа, хоёр жэл соо миинтээр ерэнэн энэ баялиг сүм гээхэ гэжэ олони-инь тоолоо хэн. Энээн тухай захагүй олон хөөрэлдөөн угаархидай дунда ябагша бэлэй.

– Есүүхэйн мянганай, зуунай ноёд юрын зон бэшэ, барандаа хэргэлэн, хүбэлгэн, саб-яб гэнэн хүнүүд, – гэжэ тэдэ холые харагша хэн. – Даритай мэтэ ноёной засаг доро тэдэ хэзээшые ябахагүй.

– Ханана гүт, энэ зун тайчуудай хулгайшадые хайшан гэжэ алдаа хэм, – гэжэ бэшэниинь нэмэхэ. – Тиэхэдэ тэрээнэй нүхэд зоной урда нюдөө хэхэ газараа оложо ядажа байгаа хэмнэй.

– Бүхы угтаа наадалуулаа.

– Иимэ ноёндо алба хэхэнэ муу юумэн байхагүй...

– Ахынгаа үгы хада, өөрынгөө юумэ үлээгээшэнь болоо...

– Анхан түмэр халхабшын саана мэтээр Есүүхэйн арада ябаа, мүнөө хулгайшадта айха юумэн үгы, Даритайе зулгаажа хаяха даа, хараарайт...

Хэды тиигэбэшье нэгэ яһатаархиниинь Даритайн урдын зан-шалаар ёһолол мүргэл хэжэ, ахынгаа гэр бүлэ, тэрээнтэйнэ үлүүс болон тугыень хүлээн абаха саг тэшэ ядан хүлэбэ. Хүн багашье олзотой болоо хаа, агнууряар буга, хулгайгаар адуу олзолоо хаа, багаханшые хуби заатагүй хубаалсаха ёһотой. Тээд эндэ ангай мяхан бэшэ, ганса адуун хүрэг бэшэ, харин хэмжэшэгүй баялиг, тоо томшоогүй адуу малай хүрэгүүд, харьяата зон ха юм. Даритай хүн зондо бэлэгүүдые бариха ёһотой, хэндэ хони гү, али тугал, хэндэ эмээлтэ мори. Тэрээн-хээ долоон үеһөө нааша түрэл гаралаа тоолодог зон үшөөшые ехэхэн юумэндэ ханаатай юм бээ. Дүтын түрэлнүүд, хияад ноёд, зиндаа зиндаагаараа өөрынгөө хуби хүлээнхэй.

Даритайн орондо шангахан зоригтой, хатуухан зантай ноёной байгаа хаа, элбэг дэлбэг бэлэгүүдтэ хүнүүд найдахагүй хэн гээбы. Тээд Даритайе ахир нула, үгэдэ оросотой гэжэ мэдэхэ хэн тула одоо мүнөө, нэрын саана тэрээнэй хоргодоод ябадаг хүрөөтэй Есүүхэйн үгэдэ, хүнүүд горитойхон юумэ нугалжа абахабди гэжэ найданхай.

Тэмүүжэн үглөө мүнөө Даритайн тэдээнэйдэ ерэхэдэ Өөлэн эхын арсаа хаа, яһа харуулаад, хаяжа үгөөгүй нохойдол галзуурха гэжэ дотороо мэдэнхэй хэн. Тодойн абын гэрээд үгэдөө Есүүхэйн

бүлэдэ тугыень орхигты гэжэ захираашань этигэл найдал гэжэ үгы бэлэй. Иимэ захяа ото мартагдадаг, хүнүүд өөртөө хэрэгтэй юумэ хэдэг, харин һүүлдэнь элинсэг хулинсагһаа хүлисэл гуйжа, шуһа мяхаар үргэл хэдэг гэжэ Тэмүүжэн ойлгогшо һэн.

«Хэрбээ эсэгэдэм маниие хамгаалхаб гэжэ үгээ үгэһэн аад, Мэнлин шэнги хүнэй һе орогүй үгы болошоо һаа, – гэжэ тэрэ бо-доно, – алдартараа үбгэршэһэн Тодойной үгэ ямар сэнтэй байхаб даа».

Тиигээшье һаа, Тэмүүжэн үбгэн Тодойной үгэ эсэгын туг Даритайн эзэрхэхэ хэрэгтэ ноёдой даншые оролдосотойгоор тухалхаһаа нэгэ багашье татаха байха гэжэ найдаа һэн. Эгээл шухалань эндэ юун бэ гэхэдэ, Тодойной захяа Тэмүүжэнэй наһаараа эсэгынгээ тугай түлөө тэмсэхэ, тэрэниинь эзэмдэжэ, хэрэглэжэ ябаха дүүрэн эрхэ үгэнэ бшуу. Яахадааб гэхэдэ, холын тэрэ ерээдүй сагташые тэрээнэй ёһото, заншалта эрхэ тухай маргаха хүнүүд олдоходоо болохол. Тодойн үбгэн өөрөөшье энэ зун гэртээ хүндэлжэ байхадаа хэлээ һэмнэй: «Абганаршни үшөө залуунууд, тэдээнэйшни хэн нэгэн шамтай зүрисэлдэхэдөөшье болохо».

Тиигээд лэ Тэмүүжэн эдэ үдэрнүүдтэ Даритай абгын гү, али үшөө хэн нэгэнэй хүсөөрөө тугыень буляжа абаха гээ һаа, тугаа гартаа баряад, дүтэлһэн лэ хүниие хадхахаб гэжэ шийдэбэ.

Үхэршэдэй тэрэ үдэр адуулгандаа хэзээ хэзээнэхидэ орходоо гээгдэжэ ерээд, һэжэгтэйгээр тэрэниие харан, гэртээ түргэн яба гэхэдэ, Тэмүүжэн тэрэл зуура сүм ойлгоодхёо һэн. Сээжэдэнь ямаршыеб халуун юумэнэй улаан бурмаар орьёлхые, хүл гарайнгаа жэжэхэнээр шэшэржэ эхилхые тэрэ мэдэрэн, асуунгаар хараһан дүүнэрээ урдаа анхарангүй, үгэ дуугүй морёо ташуурдаад, урдаһаань үлсэһэн хүйтэн һалхи татагонтараа амаараа һорон, гэр хүрэтэрөө гүйлгэшэбэ.

Хүрэн соогуур хүнүүдэй зогсожо, ойлгоһон харасаар үдэшэхые анхаржа харангүй, табжархай табюулһаар, хатараан дундаа сэргэдэ дүтэлбэ. Моринһоо ябууд хүрэжэ буугаад, ехэ гэр руугаа гүйжэ, үүдэнэй халхабшын дороһоо гуламтын хажууда һууһан эхэнүүдэйнгээ дээгүүр хоймор тээшэ нүдөө шэглүүлээд, эсэгынгээ тугай онгонуудай хажууда тэндээл байхые хараба.

Эхэнь өөрынгөө талада хойморой зүүгээр, тээ дороһонь Сочигэл һуубад. Тэдэ нэгэ доро гүйжэ ороһон Тэмүүжэниие харабад, тиин тэдээнэй уйтай барагар шарайгаар болохо юумэн болохо

ёһоороо болоо гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо – Даритай хадам эрээ, эхэнь арсаа.

Хүнгэрһэн шуухиралгаа досоогоо барижа, Тэмүүжэн хоймортоо гараад һуушаба.

Эхэнь һууриһаа аалихан бодоод, таг дээрһээ эсэгынь гуулин аяга абажа, хөөһэтэй айраг дүүрэнээр хэжэ үгэбэ. Тэмүүжэн хүл дээрээ бодон, хоёр гараараа абаад, тугта дүтэлжэ, булад зэбэһээ ханжаһан мориной һүүлдэ элбэгээр үргэбэ, тиигээд бултыень баймга ууба.

Дүүнэрынь ерэбэ. Һүрэгөөрөө гэртэ ороод, халуусар дундаа хамараа татасагаалдан, Тэмүүжэнэй баруун гар доогуур һуубад. Ехэ-шүүлэй дунда сошордуу байдал мэдэрэн, абяа аниргүй аарса уубад.

Бүгэдэ бүлөөрөө гуламтынгаа дэргэдэ нэгэ юумэ хүлээһэн шэнги тэдэ орой болотор һуугаа хэн. Тэмүүжэндэ заримдаа энэ бээрээ ямаршьеб хүнүүд, али, магад, Даритай нүхэдөөрөө ерээд, туг үгэ гэжэ эрилтэ табихань аабза гэжэ ханагдана. Яагаад тэрээнээ гартаа абаха, дүүнэрынь жадануудаа бариха, тиигээд лэ наадан соогоо бэшэ, харин үнэн дээрээ хүнэй юумэндэ обтоходо ямар бэ гэжэ тэдэ бүгэдэндэ харуулха тухай ханаандаа бодожо һууба. Теэд юунэйшье болоогүй шэнгээр, Даритайн ерээгүй, Өөлэнэй арсаагүйдэл, үдэр үнгэрбэ.

Тэрэ үдэр Шаазгай Өөлэндэ гурба дахин ерээ хэн.

– Шиидэһэнээ ондоо болгыш эртэ дээрэнь, болгыш, – үхибүүдһээш эшэн гайхангүй, урдань үбдэг дээрээ унажа, нохой мэтээр дороһоонь харан, тэрэ гуйгаа. – Есүүхэй ахын үлүүс халахань лэ!

Теэд шиидэхэбэриез соносхоһон Өөлэн мүхэшэгүй хатуу байгаа хэн. Тэрээнһээл, Шаазгайһаа, ноёд үглөөнһөө Ехэ Сэрэнэйдэ суглаараад, хахаддэрһөө үнгэртэр таһалгаряагүй суглаа хээ, хэрэлдэн наншалдангүй үнгэрөөгүй, Алтаниие дүүнэртэйн наншаа, Хутулын хүбүүдэй хэниешьеб хайшаншьеб эльгээжэ байхы хэншьеб хараа, Таргудайдал мэдээ хүргэһэн байха, бэшэ хэндэ һэм, үшөө тиигээд Даритай гашуудалһаа боложо үбдэшөө, мүнөө болотор хамаг бээм үбдэнэ гэжэ хэбтэнэ гэжэ тэрэ дуулгаба.

– Хүрээндэмнай гэб гэнтэ хамшаг буушоо юм гү гэхээр, – гэжэ үргэн долдой Шаазгай доржогононо. – Хэншье харагдаха юумэн байхагүй, хуу гэрээрээ хоргодошоо, Есүүхэй ахын үлүүсэй түлөө хэн нэгэнэй дайлалдахаа ханаһан шэнги, тэнэг л даа хүнүүд... Харин зүүн хажууһаа арбаад бүлэ сүлөөтэ харашуул гэрээ шэрээд нүүгээ

гэнэ, гэдэргээшье харангуй арилаа гэнэ. Урагшаа зорёо юм хаш, хэнигэс тээшээ, түрэл зонийн тэндэ бии ха. Нээрээ хүнүүд тэнэгүүд, хэлэл даа, Сочигэл, адуу мал хубаахадаа ноёд наншалдахань гэжэ тэдэ һанана, һамаргаан һүйдхөөнһөө айгаа... Харин сэсэнээр һаа, Өөлэн, Даритайда гарахал байгааш, үшөө дахин бодохол байгааш, энээнһээш бултандамнайл һайн байха ха юм...

Үдэшэ болохоһоо үшөө урид үхэр хүрэгөө талаһаа туужа асараад, Өөлэндэ үхэршэд ерэжэ, богоһоо дээрэнһээ зун намарай хүлһэ эрибэ. Сагаан гүүгээ унажа, хүрэнэй заха гараад, Өөлэн өөрөө тугалтай һайн үнээдые хүрэгһөө шэлэжэ, унажа ябаһан моридыень үгэбэ. Тэрэл үдэшэндөө Өөлэн тэдэнэйдэ хүдэлдэг харашуул һамгадй ехэнхие нэгэндэнь нооһо, нүгөөдэдэнь арһа, саададань үбэлэй хубсаһа бэлэглэжэ табиба.

Бусажа ерэнһээр галаа үлэжэ, хониной мяхатай тогоо табижа байхадаа дуугарба:

– Хүрэн соо, нээрээшье, хажуудамнай нэгэ тээ дайнай боложо байһандал, баруун захаһаа гэр хүрэтэрөө хэнииешье хараагүйб. Манай адуу хубаалганһаа хүн зон иитэрээ жэхышэбэ гээшэ гү, юун гэжэ һананаһ, Сочигэл?

Тэрэнь ойлгожо ядаһан хүнэй зангаар мүрөө хабшан, хуурай аргал хомхой долёожо байһан галай улаан хэлэ хаража һуугаа һэн.

Ехэ гэр соогоо хамтадаа унтахаа хэбтэбэд. Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр бэе бээс харалсаад, хэбтэридээ һэмээхэн хутагануудаа абаа һэн.

XV

Ехэ Сэрэн Өөлэнһөө гараһаар Даритайн хойноһоо ошобогүй. Тэрэ үгсыжэ бүглэршөөд, бүхыжэ үбгэршөөд, хүлнүүдээ ээдэшоод, найган нанхашоод, гэр тээшээ алхалжа ябаба. Харасаараа тэрэнииен дуугай үдэшөөд, энээдээ барижа ядан, сэргын хажууда уруу дуруу хүлэжэ байһан мориндоо мордожо, гэртээ яараба.

Һамгандаа архиин домбо дүүргэхэ, шэрээ табижа захиралта үгэжэ, ноёдой хойноһоо зорюутануудые эльгээбэ.

Юрэдөө, угаараа бага хүн гэртээ айлшаниие урибал, удаан сагта хүлээхэ баатай болодог. Ахань ехэсхэй байха бүри «хүндэтэй» саг улам ехээр бариха гуримтай. Харин энэ удаа ёһо заншал сахингүй хуу барандаа түргэн сугларжа, огто хүлээлгэбэгүй. Һамгадай хүндын эдээ хоол хүсэд табяагүй байхада ноёд хойно хойноһоо Ехэ

Сэрэнэйдэ бууба. Моридһоо яаран буужа, гэртэ түргэн ороод, эзэнтэй мэгдүү мэндэшэлсээд, аха заха гэлдэнгүй эмхи гуримгүйгөөр гуламта тойрон һуубад. Зорюута хайхарамжагүй нюур дороо тэсэжэ ядалгаа нюун, харасануудаа гэрэй эзэнһээ бэе бээдээ абаашан һууна.

Ехэ Сэрэн тэдээнэй һонин тухай булта дуулаһан, тодорхой дэлгэрэнгыл дуулахаяа тэшэ ядан хүлээнэ гэжэ харажал байба. Нюдэнынгөө хүдэлсэ мэдэгдэхээр бэшэ болотор зубхья уйтаруулан, тэрэ нэгэ нэгээр аха дүүнэрээ анхаржа, тэдээнэй ханаагаа зобожо байһанда, тэдээнэй худалаар хэрэгсээшгүй бололгодо дотороо энеэжэ һууба. Үшөөшье тиигэжэ айлшадай хүлээлгэндэ, өөрынгөө нюуса засагта бахаа ханажа һуухал һэн, тээд Бүри Бүхэ тэсэбгүй. Тэрэ һуури дээрэ үндэгэнөөд, хүрин улаан боложо, ууртайгаар сад гэбэ:

– Ши, юун, мантай наадахаа ханаа гүш? Юу дуудааш, хэлэ!

– Хэлыш түргөөр, юун тэндэ болоо юм! – гэжэ бэшэниины аниргүй байдалаа таһалба.

Ехэ Сэрэн һэнш гэнгүй толгойгоо һэжэрээд, хоёр тээшэнь гараа үргэнөөр дэлин, эхилбэ:

– Аха дүүнэр, яаха хээхээ шиидхэхын урда нэгэ нэгэ тагша барижархия. Мүнөө үглөөгүүр Өөлэн Даритайда хадамда гарахаяа таһа арсаба... Даритай аха бидэ хоёр алдуу гаргахагүйнь түлөө иигээдшье, тиигээдшье үгэдөө оруулжа, аргадажа ядабабди, тээд манай үгэ ухаандань хүрэбгүй. Харахада, нээрээшье уйдхар гашуудалһаа мээнэг болошоо хэбэртэй. Даритай урмаа хухарһандаа хяаран ошог гээд, гэртээ ябашоо. Би дуудааб тэрээнээ, ябаел даа, аха дүүнэртээ хөөрэлдэл, харин тэрэм һөөргөөш хараагүй.

Ноёд бодолгото болонги агшан соо аягануудаа дүүргэбэ. Ууба. Тиин даруулгада хүрэнгүй, бултадаа нэгэн доро дуугаршаба:

– Хуу тэгшээр хубааха!

– Зүб, хэнэйшье гомдохогүйн түлөө.

– Яахадаа тэгшээр гэжэ?...

– Би хулгайда хэды сэрэгшэдые табяа һэмбиб, харин хэдые ши?

Энээнээ марта гүш?...

– Хэн хэды харьяата зонтойб гээд тоолохо...

– Таанар юум, хүнһээл һаа ухаатайб гэжэ ханаагта?

– Харьяата зон юуштэ юм?

– Хэды сэрэгшэ табяа һэм, тэрээгээр!

– Зүб!

– Буруу!
– Угай аха захаар!
– Дүтөөрөө, аха захаар бэшэ!
– Зүб даа, хоёрдугаар аха дүүнэр гурбадугаар танда орходоо ехые абаха ёхотой!...

– Энэ ямар ёһо заншалаар?

– Хитад!

– Тиигээ хадаа тэдээндээ ошо, манай хэрэгтэ юу оролсоош!...

Халажа ерээд, шүлһөө сэсэргэн, бэе бээе үзэн ядангяар харан, ноёд хутагаашье гаргахаар бэлэн байба хаш.

Худагта Жүрхи гансаараа арсалдаан буляалдаанда оролсобогүй. Гуламта багсаар тойроһон аха дүүнэрэй хажуу тээ, гэрэй баруун хана түшэн һууба. Һүүлэй үедэ тэрэ ямаршьёб доторой үбшөөр ядараад, ноёдой обооролдоондо ябадаггүй. Тодоеһон абгын хүдөөлгэндэшье хүрэнэй саана гаратар үдэшөөд лэ, хара хүлһэ адхаруулан, хоёр тээһээ хүтэлүүлэн, гэртээ бусаа. Мүнөөшье харахада шэнээгүй, бүгшэм халуун гэр соо удаан байһандаа үнэнхэн хүхэ шарайтай, хурганай арһан дэгэлдээ бээрэнгээр оройлдоно. Ноёдой хашхаралдаанда анхаралаа табингүй, өөрынгөөл бодол уруу дуруу мухарюулна.

Ноёдой садатараа хашхаралдаад, бага багаар хоолойгоо татахада Худагта Жүрхи аалихан хэлэбэ:

– Таанар яагаат, Таргудай тухай мартаа гүт?

– Тэрэ тарбаган эндэ юуштэ юм? – бүхы бэээрээ тэрээн тээшэ эрьсэжэ, хүндэ харасаяа шэглүүлэн, Бүри Бүхэ асууба.

– Есүүхэйн хахад адуун татаарай дайнда абтанхай, харин тайчууд эхинһээнэ һүүл болотор тэрэ дайнда хабаадалсаа, Таргудай өөрөө мянгатанай дарга боложо ябаа, тиимэһээ хубиингаа эрилтэ табиха шалтагаатай.

Дуугай байдал оршобо. Ноёд тиимэ түрэл гаралнууд бии юм гэжэ мүнөө хая ханандал сукхалаа хүрэн, шүдхэр үхэдэлөө дурдаба.

– Тиимэ, тэрэ эрхэтэй, – гэжэ Алтан һэмээхэн бусадаа шэртэн, дүмүүхэнээр дуугарба. – Яагаад тэрэнтэй хубаалдангүй байха хүм-бибди, дан холын түрэл бэшэл.

Ноёд харюу хэлэнгүй, үзэн ядангяар тэрээниие хёлогошобод.

– Үшөө нэгые бария, – эзэнэй уялга гэнтэ һанан, Ехэ Сэрэн һахы һалаг болобо. – Бүри Бүхэ, ши тэндэ дүтэ һуунаш, Худагта Жүрхи аяга дамжуулыш.

– Мүнөө бодохо хэрэгтэй, – Худагта Жүрхи халта ама хүрөөд, аяга бусааба, – хайшан гээл хаа тачуудай уур хүргэнгүй, өөрынхээ ехээр алдангүй гаралдахаб. Ганса энээн тухай бодохо хэрэгтэй, сагнай бага, харин өөр дотороо яажашье хаань, шийдхэхэбди...

Дуугай байдал баһа тогтобо. Ноёд адуунай хүйтэн мяха удаан жажалан, урдаа хүлэрөөр харан нуубад.

Ехэ Сэрэн нэгэ юумэ эршэмтэйгээр бодож, нюдаргаараа ду-хынгаа хүлһе аршан нуутараа, түрүүн дуугарба.

– Хайшан гэхээ би мэдэхэб! – гэбэ тэрэ гэнтэ.

– Зай, – бусадынь этигэжэ ядан, тэрээн тээшэ харабад.

– Дуугарышгүй, юу татааш!

– Иигэхэ ёһотой. Есүүхэйн хахад адуу мэргэд тээшэ туухабди, мүр сарааень Хёлгоор, Сэлэнгээр гаргаад, саашаа Бургажан руу оруу-лае. Хойноһоонь нэхүүл эльгээһэн болуужабди, һүүлдэнь хүсөөгүйбди гүүжэбди. Баргадууд наашаа хулгайгаар ерэжэ, адууем-най туужа абаашаа гэжэ Таргудай ханаг...

– Ши юум, манай морида баргадта туухаа ханаа гүш?

– Яагаад һүүлээрнь бусаахабибди?

– Тэдэндэ бэлэг барихаа ханаа ха...

– Иимэ тэнэг юумэ хэлэхын түлөө удаан бодоо гүш?

– Бидэ эндэ яагаал хаа адуугаа абархаб гэжэ байхада мэдээгүй юумээс шашана.

– Энэш теэд үсэгэлдэрһөө һогтуубшибы, харанагүй юм аалта?...

– Үгы, таанар хүлээгйт! – урмаа хухаран, Ехэ Сэрэн хашхарба. – Захадань хүрэтэр шагнаагүйлта... Баргажанда минии нэгэ хайн нүхэр байдаг, тэдээнэй ехэ ноёной аша хүбүүн. Тэрээнтэй гурба дахин най-мануудта моридтонь ошоо һэмди... Тэндэ бидэ адуугаа жэл, хоёр жэл баряад, һүүлдэнь һэмээхэнээр, хуби хубьяарнь һөөргэнь асархабди...

– Хэн маанарта бэлшээри тэндэ үгэхэ юм? – гэжэ Зочи этигэл ядан, нюдөө ониилгобо.

– Үгэхэ! – гэжэ Ехэ Сэрэн аха дүүнэрээ тойруулан хараба. – Дан тиимэ хайн бэшэ юм ааб даа, теэд маанарта туража үхэшөөгүйнь лэ болоо гүбэ, тиимэ бэээ? Тиигээд тэдэндэ түлбэри үгэхэ хэрэгтэй бо-лохо юм бэээ, магад, арбан хубиень үгэхэ. Би тэрэ нүхэртэйгөө нэгэ удаа энээн тухай хөөрэлдөөшье һэм... Өөртөө иимэ ушарта гэжэ гам-нажа байгаа хүм, теэд мүнөө, иимэ сагай болоод байхада, хамтын хэрэгэй түлөө би аха дүүнэртээ юушье үгэхөөр бэлэнби!

– Харин энэмнай бэрхээр ханаал! – гэжэ Бүри Бүхэ хашхаран татаад, Хутугта тээшэ эрьен хаража, толгойгоороо Ехэ Сэрэнииэ зааба. – Дэмы наһаараа адуу хулуугаагүй.

Ехэ Сэрэн омогоор мүрөө сэхэлбэ.

– Тиимэ-э, мүрөө нюужа хуранхай, – гэлдэжэ, ноёд хүхилдэбэ.

– Ондоо юумэндэ хайшаа юм, харин энэ хэрэгтэ Ехэ Сэрэн хамаг монголшуудаа ахижа гараа...

– Хэрбээ хэлээшээрнь болоо хаань, дээрһээнэ нэмэжэ үгэхэлди...

– Жаахандань дэмы сохёогүй хабди...

– Ха-ха-ха...

Дуугаралсажа дүүргээд, ноёд Худагта Жүрхи харабад – һүүлшын үгэ тэрээнэй. Тэрэнь тэрэл хэбээрээ хөөрэлдөөндэ оролсонгүй, бусадаа хүйтөөр хаража һууба.

– Энэ һэдэлгэһээтнай юуншыё гарахагүй, – гэжэ тэрэ удаан болоһон хойно хэлэбэ.

– Юундэ? – булта ханаагаа зобобо.

– Алтан наашаа ерэхынгээ урда зорюутануудаа тайчуудта эльгээгээ, тийхыень минии хүнүүд хараа. Таргудай, минии ханахада, мүнөөдэртөө тагнуулшадаа манай хүрөөнүүд руу ябуулха байха, нэн түрүүн Есүүхэйн адуун руу. Тэрээнһээ юушыё нюужа шадахагүйбди...

Барандаа гайхалдан Хуаггтые харабад, тиигээд удаа дараалан Алтан тээшэ харасаа абаашабад. Тэрэнь булхайса баригданандаа нүдөө ялагашуулан һууба.

– Ши юундэ тиигээбши? – гэжэ Ехэ Сэрэн нюурыень анхаралтайгаар шэртэн асууба.

– Харин тэрэш яагаашыё хаа, мэдэхэл... – зорюута хамаагүйгөөр тэрэ гараа дэлгэбэ. – Би ханаалби, хэрбээ гансата дуулгаагүй хаамнай, хүнэй аманһаа дуулаад, маанарта хэлээгүйт гэжэ гомдохо...

– Худалаар! – Ехэ Сэрэн тэрээниие таһа дүүрэбэ. – Ши тэрээнэй ганса шамһаа дуулахын түлөө тиигээш, харин бидэ бултанһаа бэшэ. Ши үнинэй тэрээндэ һаймһаржа, һайнда орохоо оролдонош. Ши юун, бидэниие юуш харанагүй гэжэ ханаа гүш?

– Үнэгэн даһаа! – Алтанай хажууда һууһан Бүри Бүхэ гэгтэ тархи руунь хүндэ гэгшын нударгаа буулгажархйба.

Тэрэнх унахадаа мөрөөрөө хажуудахи Хирмау дүүгээ дайраад, гал руу хийдхүүлэн алдаба, харин өөрөө газараар хоёр дахин урбалдаад, ханын хажууда хүдэлхөө болин хэвтэшэбэ.

– Үгы, бодол даа наашаа, – Бүри Бүхэ уурлахан баабгайдал хүл дээрээ бодобо. – Нюрга хээршни хэр бүхэ юм ааб, харае...

Соохор мэдээтэй Алтанай захааа тэрээнэй баряад байтар Худагта зогсообо:

– Орхи, Бүри Бүхэ, алахаш тэрээнээ, нүгэл үргэлхэш, теэд захажа шадахагүйш.

Тэрэ гуламтааа, онгонһоо саашаа хаража нёлбожорхёод, харахаар шангаар бээ барин, хууридаа бусажа, өөрөө дүүрэн аяга архи хээд, хоёр гудамхин, бултыень уужархиба.

Үшөө саашань хөөрэлдөөд, ямаршые юумэндэ ерэнгүй, ноёд хараал шэрээл табилдаһаар тараба.

Хүршэ гэрэй хажууда мэлиитэр мүлиһэн модотой гурбан бүгтэр үбгэд тэдээнэй хойноһоо хаража зогсонод.

– Эдэ Таргудайн урдаһаа шонын урдаху гүлгэд мэтэ, – гарайнгаа араар уһа гүйдэг нюдөө аршан, нэгэниинь шалшарантаба.

– Худагта нэгэ бага ургаал даа, теэд Есүүхэй, Тодойнгүй юу шадахаб даа...

– Тиимэ, мүнөө тайчууд оройлжо гарахань даа.

– Хияадуудай саг үнгэрөө.

Гунигтайгаар толгойгоо хэжэн, тэдэ гурбан гурбан тээшээ таһарбад.

XVI

Хоёр үдэрэй үнгэрөөд, Өөлэнэй Даритайда арсаһан тухай хобжэбэй халта бууража байхада бүришые сошормо ушар болошобо. Гэнтэ байтараа намарай бэлшээридэ байһан хияад-боржогоной сэрэгэй нэгэ хуби зарим мянганай, зуунай ноёдоор толгойлуулан, адуу малаа эзэртнэ орхёод, хууриһаа хобхоржо, тайчуудта ябашаба. Есүүхэйн сэрэг бүгэдэ тиишээ мүн лэ ябашоо.

Энэ гэнтэл болоо, нэгэл үдэр, тайчуудай хилээр хахаддэрэй туршада ябаха газарта, тиин Таргудай тэдээниие үнинэй бэлдэн байгаа юм байна гэжэ баранда ойлгосотой байба. Тэрээнэй хэрэгтэй сагта нэгэл даллахада тэдэ бөөнөөрөө Онон гол уруудан ошоо. Хияад ноёд тэн болотороо һуларшаба.

Энэ мэдээсэл хияадуудай хүрээндэ орой үдэшэ хүрэжэ ерэбэ. Һүниндөө гараһан ноёд үүрээр тэндэ хүрэбэ, теэд хойноһоонь нэхүүл ябуулхаяа зориг ядаба. Тайчуудай ямараар угтахань мэдэгдэнэгүй. Теэд тэрьедэгшэд хамта байха дурагүйгөө иигэжэ сэхэ харуулаа хадаа горитойгоор эсэргүүсэхэдэ болохо байгаа. Гансал уур сухалдаа диилдэжэ, бээ татажа шүүрэшэһэн Бүри Бүхэ хүндэ жүрхин хэлмээрээ занажа, шүлһөө сэсэргэн, урбагшадые хүсөөд, һамга үхибүүдтэйнь алае гэжэ эрилтэ табихада, хэншые үгыень дуулабагүй.

Ноёд нүхэдөөрөө нэгэ хүрөөһээ нүгөөдэ хүрөөн руу гүйлгэлдэбэ, хаанашые нэгэл юумэн ушарна – бүхэли хотон айлуудай, хүрөөнүүдэй байһан газарта галамтын лэ шулуунууд... Байрадаа үлэхэн малшад гараа дэлгээнэ.

– Гэнтэл эртын үглөөһөө гэрнүүдээ задалжа эхилээл, – гэжэ Даритайда үбгэн адуушанинь дуулгана. – Би Баян ноёндэ гүйжэ ошооб, манай зуутанда. Юун болооб гэжэ һуранаб, магад, дайн, тиигээ һаань, бидэ адуушад яахабибди, адуу малаа хайшань туухаб? Харин тэрэ хэлэбэ: бидэ сэрэгшэд Таргудайда орохоо ошохомнай, харин ши малаа хараад, Даритай ноёндэ бүрин бүтэн бусаа. Би бэшэ юумэ һураагүйб, мал дайраагүй хадаа болоо...

Наранай орохын урдахана малшанай утаа уняар шэнгэшэһэн хуушан гэртэ ноёд дахин сугларба. Саашаа яаха тухайгаа баһа арсалдажа эхилбэ, баһа Бүри Бүхэ намнае гэбэ, теэд бээер муушые һаа, тэдэнтэй хамта гараһан Худагта зогсообо.

– Таанар эндэ үглөө болотор бэе бээынгээ шэхэ руу шашхалдахадаа болохот, теэд һэнэгтэй юумэ шийдхэхэгүйт. Таргудайда өөртэнь ошохо хэрэгтэй, ошоод лэ энэ юрэдөө юун гээшэб гэжэ сэхэ асууха, мүнөө тэрээндэ бидэ хэдбибди, яагаад тэрээниие хараха, хандахабибди. Юун гэнэб, ямар харюу үгэнэб, тэрөөһээ яаха хээ-хэмнай харагдаха. Байрадаа үлэхэ гү, али... ондоо дайда руу нүүжэ ошохо гү.

Тэрэл һүниндөө ноёд хүрөөндэ бусажа ерээд, үглөөгүүрынь гоёлойнгоо хубсаһа үмдэжэ, тайчуудай аха захатанда ямар-хэмэр бэлэг абаад, болоһон ушар тухай хэн нэгэнэй ама гараа һаа, хайра гамгүй сохихо гэжэ нүхэдтөө захяад лэ, тайчуудай гол хүрөөн зорижо, харгы замда гарабад. Таргудайн дураа гутахагүйн түлөө хүн бүхэниинь арба арбан сэрэгшэдые дахуулбад, гансал Худагта уг изагуурай ехэнь хадаа, табин сэрэг абажа ябаба.

Холо хойноо харуулаа орхёод, ноёд хүрэгөөрөө Онониие уруудан хатаргана. Дундаа хөөрэлдэнэшьегүй, хүн бүхэнийн до-соогоо хүшэр хүндэ бодолнуудые өөрынхээрээ тээрмэдэнэ. Нэгэл дахин тэдэ хөөрэлдэбэд Даритайн галай хажууда нэгэ бага амархадаа архи уужа, зүрхэ ороод, хамтын найдал хэлэхэдэ:

– Таргудай маниие юрэл айлгахаа ханана бэшэ гү даа, тиигээд гээд, сэрэгшэдыемнай бусааха, мантай хяаралдаад яаха юм, юун гэжэ хананат, дүүнэр? Өөхэдөө тэдэш ерээ гэхэ, намда хэрэггүй, хөөргөнэ абэгты эдээнэ. Шухалань, мал дайраагүй бшуу. Харин малгүй хүнүүд тэрээндэ хэрэгтэй юм аал? Ганса дарамта...

– Тиимэ болоо гэшэ хаань, – намарай шииг нойтоншые хаань, Бүри Бүхэ гараа дэрлэн, газарта хэбтэнэ, – би өөрынхидэйнгөө хэн нэгэнэй нюрга хээрын хухалжа хаяхаб...

– Тиимэ юумэн болоходоошые болохол даа, – гэжэ бодолгото болонгёр гал харан, Ехэ Сэрэн дуугарба, – теэд Таргудайн абаханаа бусаагаа гэжэ ханаандааш ханаагүйб, шэхэндээш дуулаагүйб... Магад, таанар дуулаа хэн гүт? – хүжүүнээр энеэбхилэн, Хутулын хүбүүдые тэрэ хараба.

Тэдэнэ абяа аниргүй галда дүтэлэнхэй, бээрэд гэхэн гараа шаранад.

– Тай, юрэдөө, эдэш анхан дуулааш хаа, мүнөө юугээш ханаагүй, – гэжэ хоротойгоор Бүри Бүхэ энеэбхилбэ. – Эдэш юуш ойлгохоо болишоод нууна. Таргудайн урдуур хаймхаржа байгаад гүйлдэбэ, бэлэг сэлэг зөөбэ, үхэтэрөө оролдобо, харин тэрэнэ хүнүүдыенэ татажа абашаба... Муугаар хаймхараа, бираагүйгөөр билдагуушалаа гэшэлта даа, архитнай нула байгаа, мүнөө хамгадаа наншагты, хатуугаар гаргаха байгаа, ха-ха-ха...

Тэдэнэ нээрээшые сошормог гэжэ харахаар. Сэрэгшэдэйнгээ барантай хамта Таргудайда ошоо гэжэ дуулахаар, хамтын хөөрэлдөөндэ оролсонгүй, ноёдой дунда тэдэ гайхангяар бэе бээе харалсажал ябаа хэн.

Ехэ Сэрэнэй асуудалдашые, Бүри Бүхын хоролхоһондошые харюусангүй, тэдэ гэнтэ дуугай бодоод, мориндоо гэнтэ нуужа, аха дүүнэр тээшээ эрьежэ хараншыегүй, хатаргаад ябашаба. Багахан түүдэгүүдэй хажуугаар амаржа байһан нүхэдэй дундаһаа гушаад хүн илгаржа, моридоо баряад, тэдээнэй хойноһоо ошобо.

Ноёд тэдээнэй хойноһоо гайхалаа баран, хаража нуугаа хэн. Бүри Бүхэ эрид бодожо, дабшалан нуугаад, гүбээн саагуур тэдээнэй

түргэн хатараар далда орохыг үзэн ядаһан нюдөөр хаража һуугаад, халаглангыар дуугарба:

– Ехэ Сэрэнэйдэ суглараад байхадаа энэ Алтание гурбан һара бодохоо болиторнь наншаха байгаа, тиигэбэл эдэ гүлгэд иимэ солбоноор гүйлдэхгүй хэн...

– Мүнөө бидэ үшөө хоёр удаа һуларшабабди даа, – гэжэ Даритай уйтайгаар дуугарба. – Таргудайн гарта оробо хабди...

– Үгы даа! – гэжэ Бүри Бүхэ сухалтайгаар ард гэбэ. – Хэрбээ тэрээнэй хүнүүдыем бусаажа үгөөгүй хаань, би хатагин руу нүүжэ ошоод, тэндэһээ адууень дээрмэдэхэб. Би өөрынхээ хүнүүдээрээшье бэшэ хаа, морёор абахаб. Харин таанар яанат...

– Юун гэнэ гээшэбши, Бүри Бүхэ, – гэжэ Худагта зэмэрхэжэ, толгойгоо һэжэн, тэрээнэ ухаа оруулхын тула зөөлэхэнөөр дуугарба. – Бидэ мүнөө яабашье бэе бэеһээ холодохо ёһогүйлди. Бидэ дүрбэл үлээбди, хамта байхадамнай Таргудай мание яажашье хаань, тоохол...

– Тиигээд яахабибди, энэ Таргудайн ама хараад, элдэбээ гарахыень абья аниргүй хаража һууха гү? – гэжэ тэрэ урдаһаань тэсэбэригүй хашхарба. – Би тание намнае гээ һэм хүнүүдээ бусаахаа, таанар арсаат. Мүнөө бидэ Таргудайтай хөөрэлдэхэбди. Харин теэд үшөө дахин, Худагта аха, манай уг изагуурай, хияад-боржогоной хуули ёһо аршалаагүй хааш, би танһаа халаад, амяараа байхаб. Тиигэжэл мэдэгты...

– Би Бүри Бүхэтэй сугтаа ябахаб, – гэжэ Ехэ Сэрэн хэниешье харангүй хамар дороо гүбэд гэбэ.

– Тай! – хүлээгдээгүй дэмжэлгэ абаһан Бүри Бүхэ урмашан, нюдаргаараа занба. – Таргудай маанарые, Хабуулай үри һадаһадые, хашаа хаагаа гэжэ байхагүй. Ехэ Сэрэн бидэ хоёр ондоо отог бии болгоод, өөрынгөө тархьяр ябахабди. Харин таанар хүгэдэжэ, мүргэжэ ябагты, һанаандатнай таараа юм хаань. Есүүхэй ахашье, Тодойн абгашье тэнгэриһээ харахадаа мание дэмжэхэ. Харин таанарые харахын ехээр харааха, хараарайгты. Тэдэмнай энэ Таргудайда шам шэнгээр, Худагта аха, мүргэжэ ябахагүй, отогоо хамгаалха бэлэй.

Эшһэн, үхөөшэ аха заханарайнгаа нэрэ дуулахадаа айһан, һүрдэһэн Худагта нюдөө үргэнгүй һууба. Ноёд харасаа тэрээнһээ табингүй харюу хүлээнэ.

– Танар мэдэнэ гүбты, би һаянай ходо үбшэлөөб... – гэжэ эсэстээ тэрэ хэлэбэ. – Теэдшье намһаа ударидагша гараха гээшэнэ,

Есүүхэй аха абга хоёрой хүүлээр, тулюурхан даа... Мүнөө хүн бүхэнтнай өөрынгөө ханаашаар ябаг. Би мүнөө танай дээрэ ноён бэшэб...

Даритай сэдхэлээ доһолон, аха дүүнэрээ нэгэ нэгээр хаража хууба.

– Хайшан гээд бидэ мүнөө байха болоо гэшэбибди, – гэжэ тэрэ тээлмэрдэшэнхэй гүбэрнэ. – Отог бүхэндэ аха заха байха ёхотой хаям. Хэнэй үгэ соо ябаха хүмбибди?...

Худагта гараараа самнажархёод, саашаа харашаба.

– Таргудайн үгөөр ябахаш, – гэжэ Бүри Бүхэ хоротойгоор энээбэ.

* * *

Удаадахи үдэрэй үдэ багаар Таргудайн Сагаан нуур намарзан тэдэ хүрэжэ ерэбэд. Тайчуудай гол хүрэн холоһоо харахадаа ноёд тэрээнэй маша ехэ хэмжээгээр, тоо томшогүй олон гэрнүүдээр ехэтэ гайхабад.

Холо оршоһон добын оройдо тэдэ морёо татабад.

– Энэш монголой хүрэн бэшэ, жүрхинэй ямаршьёб хото мэтэ, – гэжэ һалд унаһан хоолойгоор Даритай дуугарба. – Манайхитай сацуулбал, хоёр дахин томо...

Ехэ Сэрэн шэнэ халюун малгайгаа хуулажа, түдэгэсэн, шэлээ һабардаба:

– Энэл зундаа Онон Хэрлэнээр манай хүрэн эгээл томо гэжэ манайхин һайрхалдагша һэмнэй.

Захаараа добо гүбээнүүдэй хүндынүүдээр таража, нуур шадаараар жэрылдэһэн олон мянган гэрнүүдые наранһаа һарабшалан, ноёд удаан хаража зогсобо.

– Хутула абгын хаан шэрээдэ хуужа байхада иимэ олоороо айл хүүлшынхэ суглараа һэн ха, – гэжэ Ехэ Сэрэн малгайгаа буулгажа, моринойнгоо хаб хара дэлһэ бодолгото болонгёор носон ноолон дуугарба. – Хүүлэй һарануудта Таргудай дэмы хуугаагүй, хаан болохоёо һайса бэлдээ юм байна, тэрэнь эндэһээшьё харагдана.

– Харуужабди, – гэжэ тайчуудай хүрээниие дайсанай тала байлдаанай урда хаража байһандал хүмэдхэ дороһоо шэртэжэ, Бүри Бүхэ гүбэд гэбэ. – Бултадаа ноёд дэмжэнэ гү, үгы гү. Энэ тарбаганда мүргэжэ ябаха дурагүйшүүл олдохо байха.

– Ши, Бүри Бүхэ, угайдхадаа тэндэшые хэлээ татаарайл даа, – тэрээниие дурагүйгөөр Худагта хараба. – Тэрээнэй гар доро ябаха дурагүй хаа, дуратай тээшээ ябыш, хэншые баринагүй, харин мүнөө өөрынгөө зондо түбэг бү татаарайл даа.

– Зай, – гэжэ тэрэнь зангаба. – Тиимэш болуужан... энэ тулам бааһа хүзүүндээ үргэлхэдэтнай хаалта хэхэгүйб. Гансал юумэ хэлэмни – энэ бааһанш үнэртэй, ехэ үнэртэй. Нүүлдэнь таанар бүтэжэ үхэбэт, хари... ха-ха-ха...

Ноёд уршылдаад, абья гарабагүй.

Саашалбад.

Захын гэрнүүдхээ гурбан харбаанай газарта харуул сэрэгээ орхёод, нүхэдгүйгээр хүрэн руу оробод. Зэбсэг хуйбадаһан олон эршүүл гансата нюдэндэ торолдобо. Тэдэ бөөн бөөнөөрөө гэрнүүдэй хажуугаар зогсоод гү, ябан хуугаад, юушыёб хүлэһэн мэтэ хоорондоо хөөрэлдэнэ. Сэргэнүүдэй хажуугаар бүришые олон морид уяатай ха, эмээлдэнь дайшалхы зэбсэг ганзагалаатай.

– Ерэһэн хүнүүд олон ха, – гэжэ хамар дороо аалихан Ехэ Сэрэн дуугарба. – Гэр соогууршые олоороо хууна.

– Юундэ суглараа гэжэ һананат? – харахаар зүрхэ алдаһан Даритай иишэ тиишээ хараашална. – Хэрбээ маниисел угтахаа һанаагүй юм хаа?

– Бэшэ хэниие байха һэм? – гэжэ Бүри Бүхэ хоолойгоо дарангүй гэмэрбэ. – Манһаал хүнүүдые хорхойтуулжа асараа ха юм, татаар, мэргэдһээ бэшэ, тиигээ хадаа маниисел хүлээнэ гээшэ... Айна, жэхынэ манһаа эдэш, эдэ хияадууд дайгаар ерэгшэб гэжэ һанана...

– Ааляр! – Худагта үзэн ядангаар тэрээниие хараба. – Айлшан байхадаа хүн шэнгээр ябыш даа.

Хүрэнэй тэн руу дүтэлжэ, Моричийн гэр хурагшалбад. Таргудайн хоёрдугаар аша хүбүүн Моричо залуу хүн һэн, бусад тайчууд ноёдто орходоо юрэнхы зантай, татаарай дайнда залуу хияадуудаар ойро дүтэ ханилаа һэн. Тэрээндэл орохо гэжэ тэдэ хэлсэһэн байгаа. Тугалай арһан малгайтай үрөөһэн нюдэтэй үбгэн дүтын айлнуудые харуулба:

– Таанар тэрээндэ сэхэ ерээлта. Мүнөө гэртээ байха ёһотой, үглөөгүүр лэ эзэлүүриһээ ерээ.

Хэрэгтэй хүнтэй хэрэгтэй газарта золтойгоор ушарһандаа урмаһан тэдэ шэнэ сагаан һэытэй дүрбэн гэрһээ бүридэһэн хотон айл

руу орожо, моридоо торгожо байбад. Найман ханатай ехэ гэрhээ набтархан аад, гүжэгэр бэхи бээтэй хорин табатай хүн гаража ерэбэ. Үүдэнэйнгээ халхабша аалихан хойноо буулгаад, нюргаа сэхэлжэ, жабжынгаа хажугаар ханжаһан ута хара хахалаа эльбэсэгээн, нэгэ хирэ үгэ дуугүй тэдээниие шэнжэлэн хаража байтараа гэнтэ шүдөө сайбалзуулан энеэбхилжэ, гараа үргэнөөр дэлибэ:

– Хияад аха дүүнэр! Ямар үнинэй манайхяар ябаагүй гээшэбта!...

– Мүнөө һая манай хахад зониие абаашаһан аад лэ, бидэндэ тэнгэридэ хүрэтэр баяртай мэтээр аашалнал, – гэжэ Бүри Бүхэ орёо хүшэр уялаагаар морёо уяжа байхадаа тэрээниие дураа гутангаар харан, шангаар гэмэрбэ. – Иимэ хулгай хэһэнэйнгээ һүүлээр таанар ямар нэгэ яһатан гээшэбта? Бидэ хоёр, Моричо, нүхэд бэшэ һэн гүбди хамтадаа татаар нохонгуудые Ононһоо намнажа ябахадаа? Намарай ольбон соогуур соорхой майхан соо нэгэ даха доро хамта унтаагүй һэн гүбди? Үлэн хооһон үдэрнүүдтэ хониной нэгэ хабһа долоон хүндэ хубаан эдижэ ябаагүй һэн гүбди? Хэтын хэтэдэ нүхэсэжэ ябахабди гэжэ шахаа тангариг үргөөгүй һэн гүбди? Харин мүнөө ши манайнгаа араар манай хүнүүдые бээдээ татан, абажа байхаш. Тьфу!...

Бүри Бүхын хоолой шангадаһаар шангадаад, айлнуудай саагуур хүнэй шэхэ татан ханхинаба. Хүрөөн соогуур абяа аниргүй болошоһон мэтэ, ойро тойрон дарья табилдаан, хашхаралдаан замхашаба. Хутугтын шарай харлаһаар харлаад, хүхэльбэ үнгэ зүйһэн хүрин улаан болошобо. Ехэ Сэрэн Даритай хоёр аягүйрхэнгээр уругаа харан, хүлөө урилан гэшхэжэ байба.

Хияадуудай ерэхэн ушар хумхиин тооһон болгохоо байһан аягүй ушар Моричо өөрөө заһаба. Хоёр гараа үбсүүндээ хашан, тэрэ эзэн хүнэй тэсбэритэй зангаар айлшадаа аргадаба:

– Аха-дүү хияадууд, таанар намай үнинэй мэдэхэт. Тиимэхээ намдаа үнэншэхэ ёһотойлто даа – битнай уржадэр лэ ямаршьёб хүнүүд маанарта буужа ерээ гэжэ дуулааб. Тэрэл үдэр намайе шухала хэрэгээр хатагинда эльгээгээ, мүнөөл үглөөгүүр ерээд, һаял унтаж бодоболби. Энээн тухай би даб дээрээ юушье мэдэнэгүйб, тээд мэдэхээр лэ тандаа нюуса нөөсөгүй хэлэхэлби. Харин мүнөө минингээ гэртэ орогты, харгыһаа амарагты.

Нүхэд ёноной дүмүүхэн үгэнүүд хияадуудай зүрхэ эльбэжэ, ханаагаа амарангыар бэе бээ харалсабад: тэдэ шэлэнхэндээ шабардаагүй, Моричо тэрэл хайн ханаатай, эгээлэй юрын зангаараа, тиимэ хадань тэрэнтэй хөөрэлдэжэ болохо юм байна.

Тээд удангүй тэдээнэй найдал тад ондоо ушартай мүргэлдэбэ: Моричо анханайхяараа эгээлэй юрын хандасатай байбашье, саанаа даншы юрын бэшэ нюуса бодолтой гэжэ ойлгобод. Гэртэ барандаа орожо, гуламтын хажуугаар нуухадань Моричиин хамгадта хүндын эдээ хоол бэлдэхые захирханайнь удаа Худагта ерэнэн тухайнь Таргудайда дуулгахыень гуйба. Тээд тэрэнь хүйтэншэгөөр харюусаба:

– Нэгэ бага хүлээ. Ерэ ерэнээр ехэ ноёндон хаалта хэжэ, хамшаахань зохидгүй.

Айлшадай нюураар дурагүйдэһыень харахадаа, тэрэ ухаа зааһан маягтайгаар дуугаржа эхилбэ:

– Танаар эсэсэй эсэстэ манай ноёной үйлэ хэрэгүүд бидэ бултанай бүхэли жэлэй туршада хэхээр хэрэг гэжэ ойлгохо ёготойт. Хоноод лэ ондоо угууднаа элшэд ерэжэ байна, бултыень бараалхаха хэрэгтэй, хөөрэлдэхэ, хэлсэхэ хэрэгтэй. Тээдшы хүнгэн бэшэхэн саг ерэжэ байна, – эндэ Моричо омогшуугаар бээ заһан тэгшэлжэ, дала мүрөө тэниилгэбэ. – Таргудай аха удангүй хаан болохо, тиимэхэ бидэ бултадаа зонхилогшоо хүндэлжэ нураха ёготойбди. Маанарай бэе бээдээ хэрэгтэй үгышы хаа ошолгон ябалган, ногтуу галзуугаар хүрэг хүрэгөөрөө юрын түрэлэй зон мэтээр үүдэ элилгэмнай үнгэрөө. Харин мүнөө ёно гуримтай угуудай журам халажа абаха гэжэ бидэ тайчуунар нэгэ яһатанаа уряалнабди. Ерээ, ерээ хүн болохо сагнай, тэрэгүйдэ бултадаал маанар тээшэ хёлойлдоно ха юм...

– Энэ ямар журам гээшэб гуримтай угуудай? – гэжэ Ехэ Сэрэн хэмээхэн асууба. – Манай Есүүхэй ахын долоон жэлэй саана бута сохихон наймануудай, али, магад, тэрэл найманууднаа манайхидаар лэ абаруулан хэрээдүүдэй ёно журам халан абажа байна гүт?

– Дэмыл, Сэрэн аха, наада баринаш даа, – гэжэ Моричо хайрлангыар тэрээниие харан, толгойгоо һэжэбэ. – Бидэ монголой нэрэ хүндые эзэгүй, адуушангүй зэрлиг хүрэг мэтээр маанары харахагүйн тула ондоо угууднаа дээрэ үргэхөө хананабди. Хабуулай, Амбагайн үедэл адляар монголшуудай нэгэ хүрэг болон хамтарха саг ерээ.

– Ай, тиишээ шэглээбты, – тэрээниие эблэршэгүй харасаар шэртэн, Бүри Бүхэ дуугарба. – Тээд маанар хияадуудһаа юундэ һура-агүйбта? Тодойн Есүүхэйнүүдэй үхэнхэндэ гү? Тархи толгойгүй бидэниие үлөө, маанартай зүбшэһэнэйшые хэрэггүй гэжэ бодоо гүт?

– Тодойн Есүүхэй хоёр эндэ юуштэш бэшэ, – гэжэ Моричо хуурайгаар хэлэбэ. – Нэгэниинь дан үбгэрһэн, нүгөөдэнь дан залуу байгаа. Мүнөө манай дундаһаа гансал Таргудай угай жолоо бариха аргатай. Зайлашагүй юумэнтэй зүбшөөржэ шадаха хэрэгтэйл даа, эбэрээ тулан үсэрхэлдэнгүй... Тээдшые бидэ нэгэл угай зон ха юмбиди, ямар отогһоомнай хаан болохонь тиимэл һаа шухала юм аал? Анхан танай Хутулын хаан байхада бидэ тайчуунар һөөргэ буляалдажа, урдаһаатнай ямар нэгэн гажа буруу үйлэ үйлэдэжэ байгаа һэн гүбди? Бидэ бултал тэрээнэй захиралта дүүргэжэ ябаабди. Мүнөө Таргудай болохо, тиихэдэнь энээнэй урдаһаа таанар юун гэхэ, юу хэхэ байнат?

Моричиин бодолтой үгэнүүд хияадуудай хамаг арга бараг-дуулжа, шаргыень газардуулба. Тэдэ харюугай ямаршые үгэ оложо ядан, үгэ дуугүй бара барагарнууд һуугаа һэн.

* * *

Таргудайда тэдэ үглөөдэрэй үдэшын урдахана ороо һэн. Арбан хоёр ханатай мантан томо гэр соонь эрээ марьяан сартуул хибэс дэлгээгдэнхэй, харин эзэниинь өөрөө баабгайн арһаар хушуулһан, газарһаа тохойн шэнээн үндэртэй урдань үзэгдөөгүй һандай дээрэ элдэб үнгын дэрэнүүдээр эндэ тэндэһээ бээс тойрууланхай мандайжа һууба.

Орожо ерэхэн хияадуудые хараһаар Таргудайн шарай гансата хүйтэржэ, толгойгоо дээрэ үргэн зарсаад, мүргэн дохихыень хүлээбэ. Худагта Бүри Бүхэ хоёр гансал толгойгоороо, Даритай Ехэ Сэрэн хоёр халта бүхылдэжэ, шүүд доошохоноо дохибо. Һууха урилга хүлээжэ, хүл дээрээ удаан зогсбод. Таргудай хоротойгоор энээб гээд, гараараа залхуугаар һуугты гэжэ зангаба.

Аха захаараа һуубад. Дуугай байд гээд, Худагта Таргудай хоёр түрэл түтимэй заншал сахижа, элүүр энхэ, бэлшээри, адуу мал тухай асуудалнуудаар андалдабад. Худагтын илдам зулгы асуудалда шүдөө зууһан харюу үгэжэ байхадаа Таргудай өөрынгөө үндэрһөө дүрбүүлээнэ хэниинь ямар юм ааб гэхэншүү һэмээхэн шэнжэлэн хаража байба.

Дүүнэрэйнгээ эрилтэтэй хараса бэе дээрээ мэдэрэн, Худагта Жүрхи одоошье жэхьһэнээ бүхы хүсөө зангидан даража, хамсы руугаа ханяад гэжэ хоолойгоо заһаад, шухала хэрэгтээ оробо:

– Эдэ үдэрнүүдтэ манай хүн зоной хахадынь танай руу ерэшһэн байна. Бидэндэ, хияад-боржогондо, манай эрхэтэнэй манайл түрэлэй зондо гүйлдэхэнь бидэндэ гомдолтойшье, доройдшье байна. Тиихэдэнь бидэ, Таргудай аха, таниие энэ хэрэг үнэн зүбөөр бүтээжэ, харьяата зонииемнай бусаахат гэжэ хүлээнэбди...

Таргудай, хараха янзада, эдэ үгэнүүдые хүлээжэ, харюу бэлдэнхэй байба. Худагтын үгөө дүүргэмсээр, абаһаар лэ халдажа оробо:

– Хэрбээ танай хүнүүдэй танһаа гаража ошоо хада, тэдээнээ муугаар хараат, тэдэтнай тантай байха дурагүй гһэн гансал тобшололтой. Тиимэһээ таанар тэдээндээ ямаршье эрхэгүйт. Хэрбээ сэрэгшэ нэгэ ноёндон алба хэхэ дурагүй һаа, ондоо ноёндон ошодог, маанарта ходол иимэ байгаа. Тэрэ барлаг бэшэ, харин сүлөөтэ манай яһатан. Танай барлагууд, адуушад, малшад, һаалишад, адуун болон мал хүрэгүүд тэрэл хэбээрээ тандаа үлэнхэй, теэд ямар юумэндэ зарга бариһабта? Би энээн тухай таанартай хөөрэлдэхэшье дурамни үгы, таанар минии уур бү хүргэгты. Ондоо юумэн тухай бидэ хөөрэлдэхэ ёһотойбди. Есүүхэйн үлүүс эзэгүй үлэнхэй, тиин тэрээниие яаха тухай бүгэдэ угаараа хэлсэхэ ёһотойбди. Манай эрилтэ иимэ: ноёдой болон аха заханарай шиидхэбэри гаргатар таанар тэрээнэй ойро хүрэхэгүйт.

– Энэ ямар эрхээр гээшэб? – гэжэ Бүри Бүхэ уур суһалһаа гансата улайшаһан нюдэнэйнгөө дураа гутаһан хараса тэрээ тээшэ шэдэн асууба.

– Ши, Бүри Бүхэ, намда иимэ асуудал табиха, ёборгоноор намайе хараха үшөө залууш, – Таргудай дээрэлхүүгээр тэрээниие хараба. – Би шинии эсэгэ Худагта Монхорһоо тиимэш дүү бэшэб. Теэд би шамда харюусахаб. Есүүхэйн мал танай зөөри бэшэ. Тэрээ-нэй ехэнхи хубинь татаарай дайнда бидэ бултанай хамтадаа олзологдон баялиг. Тэрээнэй үлүүс баһал тэрэ дайнай үедэ элдэб ондоо хүнүүдһээ суглуулагданхай. Тэдэ хэзээдэшье танай ёһото богоолнууд байгаагүй, тиимэһээ таанар тэдээниие бариха эрхэгүйт... – дуугай болоод, Таргудай хоолойгоо шангадаба. – Үшөө иигэжэ хэлэхэб: таанар, хияадууд, һүүлэй сагта даншье һаа үлүү гарашоот. Бусадһаа дээрэбди гэжэ бээ тоолодог болоот. Энэтнай танай залуу наһанай алдуу гээшэ. Тиимэһээ ехэ сэрэг танай барижа байһанай

хэрэггүй. Таанар өөрынгөө ойлгож ядалсаһан ушараар ойлгом-торгүй ямар нэгэн һамаргаа, һүйдхэл татахадаа болохот, харин тиимэ юумэн мүнөө сагта хэрэггүй. Уг дотор худхалаан хуй-маан, аха за-хашье гэжэ байхагүй, дүмэхэ дүүшье гэжэ байхагүй, энээниие бидэ болюулха ёһотойбди. Тайчууд болон хияадууд манайда хэзээдэшье журам сахижа ябаа юм, тиин таанар мүнөө маанарта эбтэй туһалха ёһотойт һүйд тойбо татахын орондо. Би танай хойноһоо хаража бай-хаб. Хэнтнай бээе һайн һайханаар абажа ябанаб, тэрээниие дэмжэхэб, магад, сэрэг суурын бусаахаб, харин хэн нэгэнэй һаалта хэбэл, би һүүлшын юумэ буляажа абахаб. Минии үгэ иимэ! Мүнөө ябагты, энээн тухай бодогты!

Тэрэл үдэшэндөө һөөргөө гарабад. Гэшхүүлэн ябабад: мүнөө яа-раха юумэн үгы. Таргудайн үгэдэ дарагданхай ноёд дуу гаралса-нагүй, бодож байһан һалхинай хүүеэ шууяа шагнана. Тээд дуугарал-саха юумэншье үгы байгаа һэн.

XVII

Тэрэ үедэ нэгэтэ үдэр Есүүхэйндэ Жамууха ерэбэ. Тэмүүжэн гэртээ гансааран байба: эхэнь хара эртүүр тэнгэрийн һалхигүй ду-лаан үдэр зүгнэжэ байгаа хада Тэмүлүүнээ Сочигэлдэ орхёод, бага-нуудаараа хүлдэд гэнэн алирһа суглуулхаяа ой модо руу ошонхой байгаа.

Тэмүүжэн гал дээрээ заһаһанай сабуу һаяхан бусалгаад, годли-нуудайнгаа үдэ шэнэлхэ гэжэ байтараа газараа мориной түбэрөө ду-улаба. Халаглаха сэдхэлээ даран, хутагаар сэбэрлэһэн хуушан модо орхёод, гэрһээ гараба.

Сэргын хажуудаа мориёо хазаарһаань барихан Жамууха зогсож байба.

– Шибиш... – гэжэ ойгог янзаар дуугараад, һөөргөө эрьсэбэ. – Морёо уяад, оро.

Хойноо халхабша буулгаад, Жамууха гэрэй бүүдэгэртэ дадажа, нүдөө уйтатуулан, эрэшүүлэй талада элдэб үнгэтэй үдэ даляар бээе тойруулаад һууһан Тэмүүжэниие харан, удаан зогсобо.

– А, голдлөө хэнэбши...

– Оро, һуу.

Жамууха гуламтын доодо талада һууба.

– Харсагын үдэ баруун далиһаань, харин галуунайхиие – зүүн тээһээнъ абахада дээрэ, – гээд, тэрэ Тэмүүжэнэй сагаан үдэ годлиин модондо тэгшээр тааруулжа байхыень харан байтараа гэнтэ ханаа алдан, дуугарба. – Харин би гэртээ ябахам. Мүнөөдэр.

Тэмүүжэн годлѳо орхѳод, тэрээн тээшэ хараба.

– Яагаа түргѳѳр?

– Хойноһоом ерээ... эсэгэм эльгээгээ, – аягүйрхэнгээр урдаһаанъ харан, бээ үмѳѳрһэндэл тэрэ дуугарба. – Таахада, танай үлүүс хубаалгын үймѳѳ дуулаад, ханаата болоо бээ, – альганайнгаа араар духаа аршаад, ханаата болон хэлэбэ. – Ехэ Сэрэн нагаса эсэгэдэм дуулгаад, намай абааша гээ хэ гэжэ һэжэглэнэб. Һаянай, хари, ехэл бодолгото болонгѳор намай шарайшална һэн. Харин би эндэ бүришье удаан байха, шамтай нүхэсэхэ гэжэ ханаа һэм... ши үнэншэнэ гүш? Гансаарайшни орхиһонойм түлѳѳ гомдохогүй гүш?

Тэрээнэй тэнэг үгэнүүдтэ Тэмүүжэнэй сухал хүрэшэбэ. Жамуухын гэнтэ байтараа юунһээшьеб боложо хайрлаашанъ, тэрэ-ниие заатагүй мухардаһан хүн мэтээр мүнѳѳ хараашанъ дурыень гутааба. Ондоо сагта тэрэ бээ барихагүй һэн ха, харин мүнѳѳ хахасахынгаа урда хэрэлдэхэ дурагүй дээрһээ тэрэ юрэл хэлэбэ:

– Ямаршье муу юумэн болоогүй, Жамууха, сэдхэл тайбан гэртээ яба.

Жамууха баярлаад, сэдхэлээ хѳѳрэн хэлэбэ:

– Тэмүүжэн, би нэгэ юумэ ханааб... – гэтэрээ тэрэ хахад үгэдѳѳ торожо, тэрээн тээшээ һэжэгтэйгээр хараба, – ши гансал бү эне-эгээрээ баһа... Зай гү?

– Зай, – гэжэ тэрээниие гайхангяар харан, Тэмүүжэн дуугарба. – Энеэхэгүйб.

– Бидэ хоѳр хахасахынгаа урда аха дүү болохоннай гү?

– Аха дүү болохо? – Тэмүүжэн дабхар асуужа, бодолдо абтан, хажуу тээшээ хараба.

– Энээн тухай дуулаагүй юм аалши? – Жамууха гайхангяар толгойгоо һэжэбэ. – Эрхим нүхэд анда болодог, аха дүү мэтээр бээ бээдээ наһаараа туһалжа ябадаг. Хуу барандаа тиигэдэг.

– Мэдэнэб, – Тэмүүжэн саг татажа, шийдхэжэ ядажа байба.

Жамууха тэрээнэй анда болохо гэжэ ханагшагүй һэн. Һарын туршада тэрээнтэй нүхэсэхэдѳѳ тэрээниие һайн шудалжа, тогтуури тулгагүй хүн гэжэ мэдэхэ болоо һэн. Мүнѳѳ хүхюун дорюун байтараа

гэнтэ уур сухал, гомдол муулараар орьёлхо. Тээд лэ үнэн сэхэл даа, онгорхой сэдхэлтэй...

«Гайхалтай хүн, – гэжэ Тэмүүжэн бодоно. – Тиимэ муушье бэшэ...».

– Ши яагааш, андамни болохо дурагүй гүш? – тэрээнэй маргажа байһые таажа, улагад гээд, Жамууха уурлаха тээшээ болобо.

– Байгыш, Жамууха, – Тэмүүжэн гараа үргэн тогтообо. – Хэн иимэ шухала хэрэг иимэ түргөөр хэдэг юм? Ши гэнтэ дурадхаад, бодохо сагшье үгэнэгүй ха юмши. Яахадаа шинии анда болохоо ханахагүй хүмбиб? Би шамайе анда боломоор хүн гэжэ тоолонолби...

Иигэжэ хэлэжэ байхадаа Тэмүүжэн саашань бодожо байба: «Үнэн зүрхэнһөө хэлэжэ байна ха юм, минии байдал мүнөө эгээл найдабаригүй хялбар, тэрээн тухай энэ хайн мэдэнэ... хэды тиимэшье хаань, аха дүү бололсое гэжэ байна. Ондоо хүн хаа, намда бэшэ, Үнгүүртэ ерэхэ байгаал... Үгы даа, энэш эгээлэй юрын хүн бэшэ...».

Тэрээнэй нюдэ руу сэхэ харан, Тэмүүжэн хэлэбэ:

– Аха дүү болое гэжэ дурадхаашадаш баяртайб, иимэл нүхэр намда хэрэгтэй, Жамууха.

– Нээрээ гү? – үхибүүн шэнгээр юрын зангаар тэрэнь асууба. – Шам шэнги нүхэр намда байгаагүй юм, харин мүнөө ши минии аха дүү болохош. Аягаа үгэ!

Тэмүүжэн адайр дээрэһээ хэнэйшье гартаа абадаггүй эсэгынгээ хүхэ аяга шэлэжэ абаба.

– Дүүрэтэрнь хү хэ, – гэжэ мэдэхэ хүн хэбэртэйгээр Жамууха дуугарна. – Удаань гарайнгаа шуһа холихо хэрэгтэй.

Тэмүүжэн үглөөнэй хаамай хү хээд, аягаа шэрээн дунда табиба.

– Зүүн эрхынһээ шуһаа гаргаха хэрэгтэй, – гээд, Жамууха харадал годигор үзүүртэй хутагаа гаргаба. – Зүүн гар зүрхэндэ дүтэ, харин эрхы хурган хамагһаа хүсэтэй.

Тэрэ аяга дээрэ тодхоһон эрхынгээ бамбагар зөөлэн газараар түргэн отолоодхибо, ягаа улаан шуһан хү будан, жэжэхэнээр гоожобо. Һүнэй улайхада Жамууха гараа абажа, эрхынгээ узуураар нарийхан ооһороор уяба. Шуһан гарахаа болибо. Шарха дээрээ хэды нёлбоод, дээрэнь гуламтын үнэһэ элбэгээр үбэнүүлбэ.

– Мүнөө ши, нэгэл хутагаар хэхэ хэрэгтэй.

Тэмүүжэн хүнгэхэнөөр хургаа отолоодхибо, галда хайраһандал хурса үбшэ мэдэрбэ. Зэрлиг ангайхи мэтэ хүрин улаан бүшмэг шүһаниинь Жамуухын ягаа улаан шуһа булин худхаралдаба.

Жамууха долёобор хургаараа шуһатай һү юушьеб шэбшэн байжа удаан худхаба. Улабар сэгээн унданай бэлэн болоходо тэрэ хоёр гараараа абаад, Тэмүүжэндэ үгэбэ:

– Ши түрүүлээд уу.

Тэмүүжэн дүмүүхэнээр аяга гартаа абажа, ерээдүй сагта аха дүү болоошоһоомнай юун бологшо ааб гэхэншүү ягаабтар худалнуудтай унда удаан шагаажа хараба. Һүүлдэнь баһал бол-гоомжотойгоор амандаа абаашажа, анхаралтайгаар хаража байһан Жамуухын нюдэ шэртэн, аалиханаар хахадьень ууба.

Жамууха маһагашан, нюдөө ониин татаад, бултыень түргэн уу-жархиба, тиигээд хэрэг бүтээ гэжэ харуулхын тула аягыень урбуулан табижархиба.

Тэмүүжэн жэгдэхэнээр жэрылдэжэ хэбтэһэн һомонууд сооһоо эгээл һайн дута годли шэлэжэ абаба.

– Энэ һомон шамай аюулһаа аршалжа байг. Гамнажа ябаарай, энэш шэбшээтэй.

Жамууха бэлэгыень абажа, духадаа хүргөөд, нэгэ юумэ бодод гээд, сэдхэлээ хүдэлэн хэлэбэ:

– Энэ шинии годли үхэлэй үнэхөөр ерээл һаа, һаадагһаа эгээл һүүлээрнь гаргахаб.

Гэрһээ гарабад. Сэргын хажууда хахасахынгаа урда Жамууха ганзагаһаа багса шэглээтэй багахан туулмаг ганзагаһаа гаргаба. Тэмүүжэн шагайтай эльгэн арһан туулмаг таниба. Жамууха аягүйрх-эһэнээ нюун хэлэбэ:

– Эрэ хүндэ үгэхэ бэлэг бэшэ гэжэ мэдэнэб. Тиигээшье шамайе энээниие абыш даа гэжэ гуйнаб. Таанарта бултандатнай хубааха гэжэ асараа һэм, теэд эгээл хүн гэмээр хүнийнь ганса ши байбаш. Аба.

Тэмүүжэн энеэбхилэн, тэрэ хүндэхэн туулмагыень абаад, бэлэгыень хүндэлжэ байһанаа мэдүүлэн, дээрэ үргэбэ.

– Эсэгым үлүүс абганараймни хубаажа абахада, юушьегүй үлөөд байхадаа эдэ шагайеш урдаа табяад, үнэн дээрээ хэр ехэ баянаа хаража байхаб. Тиихэдээ дүүнэртэйгээ гансаараа бэшэб, анда нүхэрт-эйб гэжэ һанахаб.

Тэдэ тэбэрилдэбэ.

Жамууха гэнтэ үбэрhөөнь мултараад, мориндоо хүрэн мордожо, эрид эрыюулэн, айлhaа хатарган гараба.

«Уярба, – гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо, – нулимсаа нюуба».

Хүнэй гэрэй саана гаража, Бүри Бүхэ абгынгаа айлнуудай саа-гуур шэнэ нүхэрэйнгөө далда оротор хойноhoонь харан, удаан зогсожо байгаа hэн.

XVIII

Ойн захын соорхойдо улаан таша ургахан хара хүрин алирhанай һүүлшын адха дүүрэн түйсэ руугаа хээд, Өөлэнэй нюрга hээрээ одо-ошье тэнийлгэн бодоxодо наран үни хада тэнгэрийн баруун талада гаранхай байба. Тайгын хоншуу hэрюун агаарта үглөөnhөө хойшо амаран хэбтэнгүй газараар мүлхин, хоёр гараараа жэмэс түүhээр эсэhэнээшье мэдээгүй hэн.

– Хасар! – оршоноо тойрон хараад, тэрэ ооглобо.

Тэрэнь ябаган хушын мүшэрэй саанаhaа бултайгаад, тэрээн тээ-шэ асуунгяр хараба.

– Түлээ суглуулаад, ойн захада гал аhaа, – гэбэ Өөлэн. – Амаржа, эдеэлхэ саг болоо.

Хүндэ түйсэ хүсэлэн үргэжэ, соорхойhoо болгоомжотойгоор ал-халба.

Ойhoо гарахадань ута аргамжаар уяатай эмээлтэй моридынь ойн шэмэ шүүhгүй забаан ногоо дурата дурагүй шэмхэлжэ байбад. Өөлэниие хараhaар, нэгэ доро haглагар толгойнуудаа үргэн, ухаа дүүрэн нюдөөрөө хүлээнги харабад.

– Үгы, үшөө эртэ, – гэжэ Өөлэн яаралтай ябууд хэлэhэнэй удаа амитадтай хөөрэлдэжэ эхилhэнээ гэнтэ ухамайлта.

Тэрэ эсэнгээр түйсөө дороо табяад, хажуудань huужа, аргааха-наар энеэбэ. Тэрэ зуура энеэдээ татаад, үхибүүдэй хэн нэгэн хараба гү гэжэ тойрон хараба. Бодоод, тэрлигээ заhажа, хилгаахан бүhөө та-таба.

«Эхэмнай зүнтэглэжэ эхилбэ гэлсэгшэб, хари, – гэжэ тэрэ энеэб гэбэ. – Тээд нээрээшье, һүүлэй үедэ толгой соом хамаг юумэн худхалдашоо хэбэртэй. Энэ доhолоон дорьбоон соо эсээ сусаа хаб, али,

магад, үнэхөөр тэндэм нэгэ юумэнийн хүдэлшөө юм гү иигэжэ ами-
тадтай хөөрэлдэдэг болоо хадам. Али, магад, хүгшэрхэ наһан хүрэжэ
ерээ юм гү... Багадаа хүгшэдэй өөрөө өөртэйгөө дуугаралсахадань
наадалжа энээгшэ бэлэйб, харин мүнөө өөрөө үбэштэйржэ эхилбэб...
Богонил юм байна даа наһан гэшэ, наһатай зон хаял хуужа эхил-
хэдэш, наһанайш эсэс харагдаха гэлсэгшэ...».

Тэбэри гэшүүхэтэй Хасар ойһоо гаража ерээд, нижагад гэтэр га-
зарта хаяба.

– Эндэ гү?

– Юун эндэ? – Өөлэн ойлгобогүй.

– Эндэ гал түлхэм гү?

– Тиигэ, тэндээ түли, – тэрэ бээ гартаа абажа, гүүндээ ошоод,
эмээлһээ эдэе хоолтой ганзагаа тайлажа абаба. – Тиигээд бусаад,
дүүнэрээ дууда.

Тээд тэдэнь өөһэдөө ойһоо гаража ербэ. Сэлгээн сэбэр агаарта
тэдээнэй хоолой элхэн дуулдана. Үшөө шугы бургаанай саагуур
харагдаагүй ябахадань Бэлгүтэйн зарим үгэнүүд дуулдаба:

– Мүнөө шэнэ харын түрүүшын үдэр... үдэшэндөө хулганаа-
гаар тула барихада болохо.

Өөлэнэй зүрхэн гэнтэ ёг гэшэбэ.

«Шэнэ харын түрүүшын үдэр! – гэжэ досоогоо бард гэбэ. – Яа-
хадаа мартаа гэшэбиб?!».

Есүүхэйн хүдөөлгэнэй һүүлээр хэдэн үдэрэй үнгэрөөд байхада
боржогон отогуудай хүгшэд жэлэй һүүлшын харын һүүлдэ
хүдөөлгэнэй газарта хулинсагтаа ошоһон үбгэдтөө үргэл мүргэлэй
тайлган хэхээр шиидээ гэжэ бүдүүн Шаазгай ханаань амаруулангаа
хэлээ бэлэй. Тэрэ гэхээр Өөлэн энэ үдэр тэшэ ядан хүлээгээ, хана-
андаа үргэлтэй, сэржэмтэйн хамта Есүүхэйдээ хэды дуратайгаа дам-
жуулха гэжэ дотороо ханажа ябаа һэн. Хойноһоонь уйдан гашуу-
дажа, тэрээнгүйгөөр энэ дэлхэйдэ ябахань хэды хүшэр хүндэ тухай
хэлэхэ үгөө эртээнһээ бэлдэгшэ һэн. Тэнгэрийн харгыгаар
үбгэнэйнгөө ханаа амар замаа үргэжэлүүлхын тула үхибүүдээ
тэнжээжэ, гарыень ганзагада, хүлыень дүрөөдэ яабашье хүргэхэб
гэжэ найдуулхаяа ханажа ябаа. Үшөө тиихэдэ газар руу, үхибүүд
тээшээ, харасаа ходо хандуулжа, хүшэр сагтань тэнгэрийн
хаашуулһаа абарал эрижэ ябахыень гуйха гээ һэн. Олон юумэ хэлэхэ
гээ һэн даа үбгэндөө...

Харин мүнөө энээн тухай наанан гэхэдээ сээжэ руугаа зүүгээр хадхуулһан мэтэ болобо. «Угай һамгад соогуур намай хараагүй хаа, Есүүхэймни юун гэжэ ханаха юм?».

Өөлэн һуга татан жолоогоо мулталжа, эхэнэр бэшэ солбоноор эмээлдэ мордобо.

– Түйсөө дүүргээд, харанхы болотор гэртээ байгты, – гэжэ тэрэ гайхаһан хүбүүдтээ захирба.

Гүүгээ эрид эрьюулэн, хоёр удаа ташаан дээгүүрнь ташуурдаад, түргэн жороогоор хүрэн тээшэ табилуулба.

Үхибүүн бага наһанһаа иигэжэ тэрэ гүйлгөөгүй бэлэй. Тиихэдэшые хэрэггүй сагта мори дэмы яаруулагшагүй һэн. Харин мүнөө харгы харангүй гүйлгэбэ, жалга жаама жагсангүй харайлган, хүлтэ гартаараа морёо нэшэбэ. Зандаруулжа үзөөгүй дуратай мори-ниинь шадалаараа оролдожо, анхан гүйгөөгүй жорооһоо хатарта орожо, хатарһаа жороодо орожо ябаба.

Урдаһаань үлэһэн һалхин Өөлэнэй нюдэнһөө уһа шахажа, сабиргай руунь туун, үһыень норгоно, тэрэ газартань хүйтэ даана. Таһархай удархай бодолнууд толгой соонь һубарилдана: «Анхан хэдэн үдэр урид һануулан дуулгагша һэмнэй, ямар эдэе, яагаад бэлдэхэ тухайгаа зүбшэхэ, хамтын тогоондо уриха, харин мүнөө мартаһан хэбэртэй... Даритайда арсаһан хадам зорюута тиигэбэ гээ-шэ гү?».

Гэртээ годлинуудаа эсэгынгээ ханза руу суглуулжа байһан Тэмүүжэн гансааран байба.

– Нүгөөдэ эхэш хаанаб? – Өөлэн зүүн тала руугаа гэшхэлжэ, түйсэ туламуудтаа оробо.

– Сочигэл эхэ үшөө үглөөгүүр морёороо ябаа һэн.

– Хайшаа?! – Өөлэн гэнтэ хүхэ сагаанаар сайбагад гэжэ, эрид эрьен, шүдөө зууба.

– Мэдэнэгүйб.

– Юун гээ һэм?

– Юунш гээгүй.

– Юу абаад ошооб?

– Юумэгүй ябаа һэн.

Өөлэн бодолгото болобо.

«Соморхоноор ябаа хадаа тайлганда бэшэ, Есүүхэйдэ бэшэ...» – уур сулалһаа болон жүтөөрхэлһөө түшэгэнэһэн зүрхэниинь халта номгоржо, Өөлэн сагаа гээнгүй түхээрбэ. Багахан түйсэнүүд соо арза,

хорзо хэбэ, тоһо, зөөхэй, ээзгэй сумаада суглуулжа, Тэмүүжэндэ ганзагынь сумаада хэыхень захираад, өөрөө хүхэ шэршүү хурьган дэгэлээ үмдэбэ...

Мориндоо мордоод байхадаа хүбүүнэйнгээ асуунги харасада харюусаба:

– Мүнөөдэр һамгад хулинсагтаа мүргэнэ, тээд намда хэлээгүй. Гээгдээд ошоходо эшхэбтэршые һаань, ошохо хэрэгтэй, эсэгэмнай хүлээжэ байна... – тэрэ дуугай боложо, һанаа алдаад, морёо ябуулба.

Өөлэнэй хулинсагуудай газарта хүрэжэ ерэхэдэ һамаг юумэн дүүрэжэ байба. Хүдөөлгэнэй добуунай хажуу талада, хатанхай шара ногоотой хотогор тэгшэ газарта, дүхэриг дүхэригөөр һогтуу һамгад һууба. Тэдээниие хулгай нүдөөр хаймадан хараад, холыншые отогуйдай һамгад мүнөө ерээ юм байна гэжэ тодорхойло.

«Тиигээ хадаа эртээнһээ бэлдээ юм байна, нэгэ үдэрэй туршада хэлсэжэ үрдихгүй һэн, – гэжэ тэрэ лаб үнэншэбэ. – Намайе зорюута холо болгобо...».

Унтаржа байһан түүдэгүүдэй хүхэльбэ утаантай худхаралдан, шатаһан мяханай, тоһоной шороб үнэр таранхай. Һамгадай дарья табилдан дуугаралсаха абьян холо ойгуур дуулдана. Бэе бээ шагнангүй, юумэ онигохогүй харасаар гансал урдаа харан, тэдэ юуншыеб гэжэ аман дороо гүбэрэлдэжэ, хойто түрэлдөө байһан хүнэхэдтэй дуугаралсана.

Тэрээниие харахадаа, зариманиинь дуугаа хуряажа, бэе бээ тохоногоороо түлхин, һонирхол дүүрэн харасаар үдэшэнэд. Өөлэн торон тогтонгүй, тэдээниие шарайшалангүй, дундуур һууһан хүгшэдые мэндэшэлэн дохихоёо сугларагшадай тэн руу ябаба.

Дүрбэн дабхар олбог дээрэ үни хада жүрхинэй хёморгондо орожо хосорһон Амбагай хаанай хатуу шэрүүн Орбой Сахатай хоёр бэлбэһэн һамгад һуубад. Урдахи Хабуул хаанай һамгадай наһанһаа нүгшэхэдэ эдэ хоёр хүгшэд угай һамгадые засаг барин захадажа, түрэ наранда болон хүдөөлгэндэ түхээрэлгэн, хүрьгэ угтаха, басага хүрьгэхэ, түрэн няхые үлгыдэ оруулха, хулинсагта мүргэхэ ёһо заншалнууды – эдэ бүгэдэ боржогон ноёдой гэр бүлэдэ болодог эхэнэр зоной бүхы хэрэг үйлэ тэдээнэй хатуу гар доро хэгдэдэг. Засагта дуратай, халдаха һобинтой эдэ хоёр Өөлэнэй хадамай басаган боложо ерэхэдэ түрүүшын үеэр тэн тэрээгүй хорото муухай хара һанаа гаргагшад бэлэй. Тиихэдэ, татаарнуудтай даялалдажа байхадань, хияад болон тайчуудай ноёдой гэр бүлэнүүдэй нэгэ хүрэнээр

байхада Есүүхэйн үни удаан угы байха сагта Өөлэн эдэ хоёр хүгшэдэй хиналта доро ябагша һэн.

Дүтэлжэ ерэхэдэ хүгшэдэй баруун талаар хияад һамгад амяараа дүхэриглэн һууна гэжэ хараба. Шаазгай үлэгэд гэжэ халта ха-раад, яаран буруу хаража, толгойгоо ганзагалба.

Орбой Сахатай хоёрой һүүлэй жэлнүүдтэ һайса хүгшэрһые анхарба: тарган пэндигэр бээнүүдын нилээн шүүрэнхэй, дала мүнүүдын һолжорон һольбиинхой, хара хасарнуудын уршылдажа һанжанхай. Харин оршон тойроо байдалай нэгэл мууе хэзээдэ ходо бэдэрһэн ууртай нюдэдын тэрэл зандаа байба.

Түрүүшээр тэрэнии Орбой хараба. Хүгшэн эмэ нохойн нулсаран нюдэндэл тэрээнэй хараса гэнтэ уурлан жуупайгаад, духа дороһоо Өөлэнии үрэдэн хараба, тиигэд тэрэ хамар дороо юушьеб гэбэ. Сахатай бушуу тархья үргөөд, иишэ тишээ хараашалан, Өөлэнии хаража, томо шара шүдөө ирзайлгаба.

– А-а, ерээбши-и? Юундэ гээгдээш?

– Харин юугээ энэш яараха юм? – бусад һамгадай анхарал та-тахын тула Орбой шангаар дуугарба. – Үбгэнэйнгөө үхэмсээр лэ мантай түрэл түтим байхаа энэш арсаал. Ондоо уг руу хадамда гарахаа һанаа юм бэшэ гү гэжэ би һанагшаб. Бидэ энээндэ мүнөө хэрэгтэй юм аалди?

Гэнтэ абяа аниргүй байдал тогтошобо. Һамгад эб нэгэн тэдээн тээшээ эрьежэ, һогтуу нюураа хүсэлэн сэхэлжэ, холохоно һуугаашаниинь шэхэндэ гараа абаашан, ганса шэхэн болошонхой, хомхой хобдогоор шагнаба.

– Угы, тиигэд үбгэнэйнгөө хажууда ямар оролдосотой бэрхэбиб гэжэ байжа зорёолхогшо һэм, а? – Сахатай арга олоһондоо урмашан, Өөлэнии балшыса барина хэбэртэй. – Бидэ хоёр хүгшэдыеһе мэхэлжэ шадаал. Харин бидэ һаһа һаһалаалди, олон бэридые хараалди, теэд иимэ мэхэтэй бэри уг дотороо нэгэһе хараагүйлди. Үбгэниинь һаял үхэбэ, энэнь, хари, һүүлээ үргэбэл.

Хүгшэд үлүү гаратарая архи уунхай, уурлахаһаа саагуур галзууранхай, урдахи хойтохиёоһе ойлгохоёо болинхой, тиймэһээ аюултай гэжэ Өөлэн хаража байгаа һэн. Тэрээнһээ гадуур үнгэрһэн эдэ жэлнүүдэй туршада Есүүхэйн үндэр нэрэдэ түшэжэ, тэдээнһээ дулдыдангүй, бусад залуу бэринэрэтэл адляар тэдээнэй урда һалганан шэшэрэнгүй, һаймһаран нялдаганангүй һууһанайнь түлөө үһөө хиһаагаа нэхэнхэй гэжэһе ойлгоо һэн. Алибаа тайлган, угай

хайндэрнүүдэй үедэ хэды залуушые наа, эгээл хүндэтэй хүнүүдээр дээгүүр нуудаг; Есүүхэйһээ далдиржа, тэрээниие ямаршые хүгшэд зандаха, заһахаа, хажууһаань татахаа жэхыдэг, Орбой Сахатай хоёршые сэхэ хашаха хааха аргагүй байдаг аад, мүнөө хамгаалха хүн үгы, ганса бэе болоһон тулань үһөөгөө абажал халахаяа оролдобо гээшэ.

Тэдээнэй урда бээе үмөөрхэ, һөөргэдэхэ гээшэ ямаршые үрэ асархагүй гэжэ мэдэжэ байһан Өөлэн моринһоо буунгүй тэдээндэ дохёод, хажуушаа зайлаха гэжэ, гүүгээ эрыюулхэдэнь галзуурһан хүгшэд һуга харайлдан бодобод. Тэдэ хоёр нюдаргаа зангидан, хоёр тээһэнь дүтэлбэ.

– Байз, хайшаа ябабаш?

– Харыт энээниие, маанартай хөөрэлдэхэшые дурагүй байнал!

– Буу моринһоо!

Галзуу сулалһаа хүгшэдэй хориштороо татагналдаһан нюур шарайгаар бахаа ханатараа, садан сдатараа доромжолон баһаагүйдөө һанаагаа амархагүй гэжэ мэдээтэй байгаа һэн.

Орбой нэгэ гараараа ногтыень шүүрээд, хажуу тээшээ хэлтыжэ, нүгөөдөөрөө түүдэгһээ утаа уняар бушхаһан улаан сусал һабардан абаба.

«Сохихонь!» – гэхэн бодол зурагас гээд, саашаа юунэйш болохоһоо тунхарингүй, зүүдэн соо мэтээр үйлэдбэ. Жолоогоо татажа, гүүгээ собхоруулба. Орбой тогтонгүй, ногто алдажа, хажуу тээшээ хийдэжэ унаад, бузар муухайгаар хашхарба.

– Бариит! – гэжэ үзэгдөөгүй иимэ ябадалһаа сошордоһон Сахатай нүдөө бэлтылгэн, ухаа мэдээ алдан хуугайлба. – Ши үшөө мултарха һанаатай гүш? Зай, байза, арһыш үбшэхэбди. Хубсаһын тайлагты! Үһын зулгаагты!...

Дүтын дүхэригһөө хэдэн шамбай һамгад дуудахыень хүлэжэ байһандал һуга харайлдан бодожо, үһөөбхилэн һарюу энэсэгээлдэжэ, Өөлэндэ дүтэлбэд. Өөлэн жолоогоо угзаржа, һусыгөөрөө гүүгээ нэшэбэ. Тэрэнь урагшаа һуга хүрөөд, хоёрыень үбсүүгээрээ дайража, хүл алдуулан, холуур тарайлгаба, харин хормойһоонь шүүрэхэн гурбадахиинь улайха нюур руу Өөлэн ташуурдажа хаяба. Гүүн шоно мэтээр сагаан хөөһэтэй томо шүдөө ирзайлган, урагшаа гүйжэ, урдань байһан һамгад айһандаа хаха хүрэжэ, арбайса гүйлдэн, зариманиинь шардайса мүлхин, түргэн бушуу харгыһаань зайланад.

Добын хяраһаа Өөлэн эрьежэ хараба. Нүрэг һамгадаар бээ тойруулһан Орбай Сахатай хоёр галзуу дошхоноор гарнуудаа арбагашуулан, ямаршьеб нэгэ дайшалхы юумэ хашхаралдана: эхэнэрнүүдые ямаршьеб юумэндэ урыалжа байна гэжэ харагдажа байгаа һэн.

XIX

Тайчуудһаа бусажа ерэхээр Худагта, Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн болон Даритай ноёд гэр гэртээ тарангүй, Даритайнда буубад. Харгыһаа амарха, байдалаа хэлсэхэ, саашаа яаха хээхээс бодохо гэлсэнхэй аад, эдэс зооглоон, элдэб хөөрэлдөөн соогуур архинь ехэдээд, хонохо баатай болобод. Үглөөгүүр тархьяа заһаад, дахин үлүү гаратар уужархибад, тиигээд лэ тэрээнһээ сааша хэдэн үдэрэй татамаар бэшэ архидаан болошобо.

Тэдээнэй һүүлээр үглөөдэрынь Алтан дүүнэртэйгээ ерэбэ, теэд хүрээндэ хахадшье үдэр байнгүй, дүтынгөө зонтой хөөрэлдэхөөр, һөөргөө ябашабад. Тэрэл хүнindөө хүрээндэй зүүн тала эзэлжэ байдаг тэдээнэй албатад гэрнүүдээ задалжа, хамаг ашаагаа буха, тэмээн тэргэдэ ашаад, нүүжэ ябашаба. Үглөөгүүр нэгэ яһатаниинь сэхэ зүүлэхэн тэдээнэй үргэн мур харахадаа тайчуудай намарзан руу Таргудайн дали доро орохоёо ошобо гэжэ ойлгобо. Хияад боржогоной хүрэн гурбанай нэгэ хубяар үсөөрбэ. Анхан бата сагаан шулуун мэтэ мүхэрэстэн жэрыжэ байһан хүрэн мүнөө эбдэршэхэн, хаха шуу буушаһанаар нюдэ халтирмаар харагдана.

Даритайн айлнуудаар мүнөө үдэр бүри хони гаргагдана, тогоон соогуур таһалгаряагүй мяхан шанагдана, харин хатуу хорзоор, халуун аминай архиин үнэрөөр шэнгэшэхэн бүгшэм ехэ гэрһээ үглөөнһөө үдэшэ болотор һогтуу хүнүүдэй уйгарлалдаха абьян дуулдана. Архида дүмүү хандасатай, харин мүнөө огтолон уухаяа болёод ябаһан Худагташье мүнөө бусадһаа дортохоёо болинхой.

Ноёдоо хараад, албата зоншье архи уужа эхилбэ. Засаг баригшадань үлүүсүүдэй агшан зуура һандаран бутаржа, отог изагуур доторхи байдалынь муудажа, мүн тиихэдэ өөһэдэйншье иигэжэ доройтожо байхада харьяата зонинь уяаһаа мултарһандал болобо. Бүхы

хүрeнээр үглөөнөө үдэшэ болотор халамгай нүхэд хүрэг хүрэгөөрөө зольборбо, хара зон болон богоолнууд ажал хэрэгээ хаяба. Үбгэдөө хараад, хамга гэргэд үдэр бүрийнхөө үйлэ хэрэг үйлөөрнь орхибо, үнээ гүүдээ хаахаа болижо, унага буруудыень эхэдэнь табиба, зөөхэй бүлэхөө, тоно сохихоо, арһа элдэхээ болибо. Тэдээнэй үлэн хооһон үхибүүд гол дээгүүр гү, али талаар гаража, загана, тарбага баряад, галда шаража эдинэ. Эдээлээгүй үлэн хооһон нохойнууд хотон дундуур амаа ангайлган гүйлдэжэ, уланхатаһан нюдөөр хараашалан, эдээнэй зүйл бэдэрнэ. Хони тугалда шоно мэтээр добтолон, хялбархан сагай туршада тэдээнһээ эбэр, туруун, арһанһаа бэшэ юумэ үлээнгүй эдижэ байхые зарим зон хараһан байба. Жүрхинэй дайлан ерээд, отог отогоорнь, аймаг аймагаарнь хюдажа, амиды үлээшэдэйн жалга хабшалнуудаар хорон хоргодожо байхадашье иимэ хаягданги байдалда хэдыхэн үдэрэй туршада хүрeнэй ороһые үлтирһэн үбгэдшые һананагүй.

Анханшые хүнүүд хэдэн үдэрөөр уудаг байгаал даа, тээд һайндэр болон түрэ наранда юм аабза, журамаа алдангүй, байдалаа эбдэнгүй, ёһо гуримаа баримталан, үргэл мүргэлөө сахин, үбгэдөө хүндэлэн. Һайндэр үгыгээршые зарим нэгэн хатуу харые баригша һэн, тээд нэгэ гү, али хэдэн хүнэй уухада бүгэдэ хүрeндэ юуштэб даа? Хэр угһаа заншаһан үдэр бүрийн ажабайдал тэрээнһээ боложо хандарха гү, хүн зон хэхэ ёһотой юумээс хээд лэ, амгалан тайбаниень сэрэг сахяад лэ байгша һааб даа. Үлүү гараашад ноёд болон аха захатанда хэхээлгээд, хэмдээ орон, заһаржа, замдаа гаран, саашалжал ябагша һэн.

Харин мүнөө тэдээнэй нюдэн дээрэ һаяхан лэ хүсэн түгэс байһан хияад-боржогоной отог аймагай бутаран хандархада ноёдойнь эбээ нэгэдэжэ, аюулай урдаһаа улаан нюураараа эб хамта бодохын орондо гараа һула табин, панхаруутан доройтоходо тэдээнэй үргэн дали доро олон жэлэй туршада ажана амгалан ажаһууһан харьяата зониинь арһа мяхаараа хамгаалгагүй болоһоноо, үглөөдэртөө юунэй болохые мэдэхгүй байһанаа ойлгобо. Яаха хээхээ мэдэхээ болёод, тээлмэрдһэн, гайхаһан, сошоһон зон дараанайнгаа архи гаргажа, ухаа мэдээгээ алдатараяа ууба. Архигүй зониинь бүхы хүрeнээр бэдэржэ, энэ тэрэ зүйлөөр андалдажа олоно. Һэнэг гэжэ үгы ноёдоо хаража, тэдээнээ хараажа ууба, мэдэгдээгүй юумэнһээ айһан жэхыһэндээ, тэрээнээ түргэн мартахын түлөө ууба.

– Гансал Есүүхэй баатарай хүсөөр хамаг юумэн байгаа юм байнал даа, – гэжэ хара зон дундаа хэлсэнэ. – Бидэ тухайлаашьегүйлди.

– Тиигээд үшөө Тодойн ноёной сэсэнһээ...

– Тэдээнэй ябамсаар лэ хамаг юумэн хандаршаба.

– Тэдээнгүйгөөр эдэ ноёд мал харагшад байтараа мүнөө өөһэдөө мал болошобо...

– Шонын эдээн болобо...

– Гай гасалан ерэхэнь даа.

– Үшөө тиигээд үбэлэй урдахана...

Энээн тухай дуугарха хорюултайшье хаань, хүн зон ханаһанаа сэхэ руунь хэлсэнэ, сэрэг нүхэд тээшэнь ханалаа табинашьегүй. Тэдэ түрүүшээр иимэрхүү хөөрэлдөө дуулахадаа ташуураа барихаяа хэдэгшэ һэн, тээд байн байн тиихээшье болишоо. Өөһэдөө тэдэ түйсэ архи тойроод, иимээр лэ хөөрэлдэдэг.

– Есүүхэйн үлүүс Таргудай абахаа ханаа гэлсэнэ...

– Манайхидта тиигэжэл соносхоо гэнэ ха юм.

– Манайхид тиихэдэнь?

– Урдаһаань дуугараагүй бэшэ юм гү.

– Тиигээ хадань, абаг саашань...

– Манай зөөри бэшэ даа, манай ханаагаа зобохо юумэн бэшэ...

– Манайхидай үсэрхэлдөө хаань, яахаб?

– Тиигэг лэ, манда юуштэб?

– Юуштэб гэжэ, тугуудаа үргөө хаань, зэбсэгээ бариха болохолши...

– Үгы даа, би нэгэ яһатанаараа дайллалдахагүйб.

– Хайшаа ошохо хэмши?

– Тайчуудта ошоошодой хойноһоо ошохоб.

– Хуул барандаа тиигэхэ хаш даа...

Долоон хоног архидаад байтараа хабдажа харлашаһан Бүри Бүхэ бүгүнүүдтэ нүүжэ ошохоб гэжэ занаһанаа гэнтэ ханажархиба.

– Би таанарһаа таһархам! – гэжэ тэрэ тэрэ һогтуу соогоо баһал һогтуу аха дүүнэрэйнгээ дунда һуутараа һүүхирбэ. – Мүнөө гараад лэ ябахам!

– Харин намайе мартаа гүш? – гэжэ Ехэ Сэрэн асууба. – Би шамтай ябахалби.

– Зүб, ши намтай ябахаш, – баярлаһан Бүри Бүхэ тэрээнээ тэбэрибэ. – Хоюулан нүүжэ ябахабди. Ши минии эгээл үнэн сэхэ түрэ-

лши, эдээн шэнги бэшэ, – гээд, Худагта Даритай хоёр тээшэ тоомжоргүй зангажархиба. – Эдэш эндээ үлэг, Таргудайда үшөө ехээр дохиг. Харин бидэ хоёр эндэхээ ябаад, амяараа байхабди... Хосорхогүйбди даа...

– Ши бидэ хоёр хосорхо? – гайхангыар гараа дэлгэн, Ехэ Сэрэн һурасагаана. – Хе-хе-хе... Эдээн хосорхо, бидэ бэшэ. Бидэ хоёр, хараад байгаарай, үбэлдөө хагсуугай эхилхэдэ Алтайһаа аймшагтайханууд адуу асархабди! Хэдые туухаа ханааш, тэдые. Харин эдэш атаархаха. Абыт гэхэ бидэниие...

– Тээд бидэ абахагүйбди.

– Тай.

– Манда хэншые хэрэггүй.

– Хэншые.

– Өөрынгөө тэрэ тайчуудта арилагты гэхэбди.

– Тай.

– Ябае эндэхээ.

– Ябае.

Тэдэ хүндөөр бодожо, мүр мүрөөрөө тэбэрилдэн, эдэлдэхэн хүлнүүд дээрээ үүдэн тээшэ ошобод. Уйтан набтар үүдээр удаан гулдирбад. Газаа гараад, мүн лэ удаан уяанда байжа эсэшэхэн моридтоо мордобод. Тиигээд ойлгогдосогүйгөөр бабаралдан, саашаа ябашабад...

Даритай Худагта хоёр хоюулан үлээд, хүр хүлдөө дарагдан, уни удаан абяагүй һуубад.

– Яаха болоо гээшэбибди, аха, – гэжэ һөөлдэнги хоолойгоор Даритай асууба. – Мүнөө хоюулан үлэшэбэбди...

– Эндэхээ баһал ябаха хэрэгтэй. Эндэ үлэжэ болохогүй.

– Юундэ?

Тэрэнь нэгэ юумэ бодотороо ямаршыб үбшэнһөө уршагад гээд, дурата дурагүй дуугарба:

– Юундэб гэхэдэ, эндэ ганса бидэ хоёр бэшэбди. Эндэ үшөө Өөлэн үхибүүдээрээ, Есүүхэйн нүхэдтэй хамта байна. Тэрээнэй үлүүс үшөө хубаагдаагүй, һамга үхибүүдын үсэд зантай, нүхэдын үнэн сэхэ, Таргудайн эзэлжэ байһан зөөриень абахаяа ерэхэдэ шууяа хүүеэ татахадаа болохо. Тэрэ үймөө хүймөөн соогуур хажуудань байһандаа шаналхаар юумэншые болоходоо болохобшыбы даа. Тиимэхээ энэ газарһаа холохоно байгаашань дээрэ, ойлгоно гүш?

– Ойлгоноб, Худагта аха. Үлэг гансаараа Өөлэн тиймэ тэнэг хадаа. Тэрээнһээл хамаг юумэн боложо байна! – гэнтэ уурлаад, Даритай хашхарба. – Хэрбээ намда хадамда гараа хаань, хамаг юумэн, магад, ондоо байха һэн. Тийгээ, минии аха, мүнөө үдэртөөл нүүлши.

– Тиймэ, мүнөөдэртөө ябаха. Үглөөдэр оройтошоходоо болохобди.

– Харин теэд хайшаа ошохо гээшэбибди, аха? – һогтуу ханандаа ханаата болон, нүгөөдынгөө нюур шагаажа, Даритай духаа уршылган асууна. – Хэлыш, аха, хайшаа зөөхэбибди... Хайшаа гэнэнш, тийшээл ябахаб.

– Таргудайда... гэжэ хананаб.

– Таргудайда? Теэд юундэ тэрээндэ?

– Юундэб гэхэдэ, сулалтай нохойтой дайсан байнхаар, нүхэсөөшэнь дээрэ.

– Ай... Зүб лэ хэлээш.

– Юумэнэй мэдээжэ болотор тэрээнтэй байя, – хайхарамжагүй урдаа харан, Худагта дуугарна. – Саашаа харагдана бээ.

– Тон лэ зүб хэлэгдээ! Үнэхөөрөөл сэсэн байнаш, минии аха Худагта. Нэжээдые энээнэй түлөө уужархия.

– Зай, нэгэ нэгьел уугаад, тийгээд лэ хүрөө. Һогтошоогүй дээрээ хэрэгээ хэе. Хүн зоноо бодхоохо хэрэгтэй. Тийгээд лэ тэргэ дээгүүрээ тарайгаад, унтахада болоно...

– Тиймэ. Нэгэ нэгьел...

Даритай архи аягалжа, аха тээшээ харангүй, ехэ ехээр гүлд-гүлд гүүлэжэрхибэ.

XX

Хүдөөлгэнэй газарһаа наранай орохын урдахана Өөлэнэй бусажа ерэхэдэ Сочигэл гэртээ байба. Хүбүүдын ойһоо үшөө буугагүй байгаа һэн.

Хуушан дулаан хүнжэлнүүдые арһанай гэрһээ тэрэ газаашань гаргажа, ута һургааг дээгүүр үлгэжэ байба. Хэрмэнэй арһан хүнжэл дэлгээжэ байтараа туруунай табараан тээшэ эрьсбэ.

– Зай, хэр ябаад ерэбэш? Олон зон суглараа гү? Байза, үгы ши бара барагарлши. Юун болооб?

– Гэртээ орое, хөөрэлдэе, – гэжэ Өөлэн хуурайгаар хэлээд, гүүгээ уяжа, ехэ гэр руугаа тэрээниие хүлээнгүй ошобо.

Сочигэл ногоон дээрэ обоо хүбөө тооһотой хуушан хүнжэлнүүдые орхёод, гайхангяар мүрөө хабшагад гүүлэн, хойноһоонь ябаба. Дээрэхи эшэгэн дэгэлээ Өөлэн тайлаад, зүүн ханадаа үлгэбэ. Эхэнэр талаараа һуубад.

– Хаана мүнөөдэр байгааби? – гэжэ Өөлэн бэриингээ нюдэ харан, сэхэ асууба.

– Хэнигэсэй хүрэн ошоо һэм, – гэжэ Сочигэл утаар татан харюусаба. – Өөрөө мэдэхэ гүбши даа, энэ зундаа манай Есүүхэйдэ хүхэ хэһэн дарханай һамган. Хониной далаар һайн харадаг гэжэ намда хүнүүд хэлээ һэн, тиигээд лэ би урдахияа үзүүлхэ гэжэ һанаа һэм. Теэд тэрэ гэртээ үгы байгаа, хулинсагуудаа хүндэлхөө ошоо гээ һэн. Тиигээд лэ гэртээ ерээб... Харин ши тэрээниие тэндэ хараһан байхалши. Үглөөгүүр ой гарахадшни, шамаие тиишээ ошохогүй гэжэ бодоо юм байна гэжэ һанаалби, тиигээд шамгүйгөөр бишье тиишээ ошохогүйб гэжэ һанааб, шамгүйгөөр би тэндэ юу хэхэбиб, зүб гү? Хэнигэсчээ бусахадам Тэмүүжэн, хари, хулинсагуудаа хүндэлхөө ошоо гэжэ хэлээл...

– Һамгад мүнөөдэр тиишээ ошохо гэжэ мэдээ һэн гүш?

– Мэдээ.

– Юундэ намда хэлээгүйбши?

– Юундэ хэлэхэ хүнбиб, ши өөрөө мэдэжэ байгаа гүбши. Али ши мартаа гүш? Ши өөрөөл тэрэн тухай түрүүн хэлээ һэмнэйш, үшөө һара хахад саана. – Сочигэл мүнөө тэрээниие ухаагаараа һамууршоогүй юм аабза гэхэндэл адаглана.

– Тиигээб, мартааб.

– Харин шини үсэгэлдэршые, уржадэршые энээн тухай абьяа гарахагүйдэш, манай һамгадаар тиишээ ошогүй гэжэ шийдээ юм байна гэжэ һанаалби. Бишье дуу гараагүйб, юу үлүү юумэ хэлэ-хэмниб сэдхэлыеш һэндээжэ.

– Зай, бил өөрөө гэмтэйб. Һүүлэй үедэ һанаагаа зобохо юумэн олон байгаа, өөрөө мэдэнэш, элдэб бодол толгойдо ороо, тиигээд лэ мартажархёоб.

– Зай, хэр ябаад ерээбши?

– Мүртэй бэшэ... Би һамгадаар наншалдааб...

– Юу-ун? Наншалдаа? – Сочигэлэй нарийхан дугааг нидхэнүүдынь гайхалһаа үргэгдөөд, тэрэ зуура баяртай энэбхилгээр шарайнь гэрэлтэбэ. – Хэнтэй? Зай, хөөрэл даа! Шамаие гааруулаа хадаа, хэн нэгэниинь садатараа юумэ эдэе ёһотой.

Өөлэн бэрийнгээ баалалта доро лулаханаар орон, бага багаар зүрхөө уушхаржа, болоһон ушараа хөөрэжэ үгэбэ.

– Яахаяа тийшээ ошоо гээшэбиб гэжэ мүнөө халагланаб. Бүхы уг унгийн урда сохижо наншажа, нэрыем бузарлан алдаба. Есүүхэйн лэ урма хухалхагүй гэжэ ханаа хэм.

– Бараг, Есүүхэдэ бидэ хоёр хожом ошоод ерүүжэбди, маанараа ойлгохо, хүлисэхэ, – гэжэ Сочигэл сэдхэлээ хөөрэн, хоролхуугаар альгаа үрэн байба. – Ай, ямар хайн юумэ хэбэ гээшэби! Орбой газараар тарайжа унаа гэнэ гүш? Хараагүймни харамтай, би тэрээниие наадалха хэм, би дээрэһээнэ үшөө нэмэхэ хэм... Тэрэ хоёр шабгансые тиигэхэл хэрэгтэй! Тэдээнэй муу муухай хоолой мүнөөшье дуулаһан зандааб, ходол ханаагаа дүүрээгүй, ходол уур сухал, намайе хараһаар лэ нюурынь хоришохо. Тэдэ илангаяа намда дурагүй... Бэрхэш, Өөлэн! – Сочигэл тэрээнэй мүрөөрнэ тэбэрэд, шоб гэтэр хасарыень таалаба. – Ямар бэрхэ гээшэби, Өөлэн! Ши хайндаа хайнши, харин уурлабал, юрын хамгадай хүйһэнэй задархаар юумэ хэхэш.

– Зайл даа, үлүү юумэ бү дуугара, – Өөлэн тэрээнэй баяр хубалдангүй, томоотой зандаа үргэлжэлүүлнэ. – Намайе нэгэл юумэн ехээр гайхуулаа: тэдэ хамгад ямар баяртайгаар намда дүтэлөө гээшэб. Намайе доро унагааха, наншаха угаа дуратай байгаал, тээд юунэй түлөө? Би тэдээндэ нэгэ муу юумэ хээ бэшэлби, намайе тэдэ хайн мэдэхэшьегүйл, тэдэ ондоо отогой ха юм. Зай, хоёр хүгшэдэй мэдэлдэ айһандаа оробо гэбэ хэн бэлэйбди. Тээд би тэдээнэй нюдэ хараалби: тэдэ намайе юунэйшьеб түлөө үзэн ядана хэбэртэй, үһөөгөө абаха ханаатай. Юунэй түлөө?...

– Юунэй түлөө гэжэ хурана гүш? Шамайе шагнажа хуугаад, гайхалаа баранаб, Өөлэн эхэ. Ши ухаатайш, ши бодолтойш, тээд хүнүүдые огтолон мэдэнэгүйлши. Эдэшни маниие үхибүүдтэймнай хамта гансал Есүүхэй ноёной хамгад байһанаймнай түлөө алажа хаяхал. Шалтагай байгаал хаа, шонын хони мэрэгшэдэл эдэш маанарые мэрэжэ хаяхал, хамгаалха хүнэй хажуудамнай үгы хаа... Ах-ха даа, хүнүүд ямар бэ гэжэ мэдэнэгүйш даа, Өөлэн эхэ.

Хоёр нарын саана эгээл эндэхэнэ Шаазгайн Есүүхэйн дүүнэр тухай хэлэжэ хууһые Өөлэн ханаба.

– Үнэхөөрөө хүнүүд иимэ гээшэ гү? – Өөлэн Сочигэлһээ бэшэ, өөрһөө хураһандал асууба. – Би мэдэнэгүй гээшэ гүб?

Тэрэнь тэрээнэ анхаралтайгаар хараад, гараараа самнаба.

– Ши хэзээшье энээниие ойлгохогүй хаш. Ши өөрөө тиймэ бэшэш, тийгээд лэ хүнүүдые өөртөө адли шэнгээр һананаш. Ши сагаан сэдхэлтэйш, тиймэһээ хүнүүд хара сэдхэлтэй байдаг гэжэ үнэншэжэ шаданагүйш. Эдэ жэлнүүдэй туршада би шамайе һайн мэдэхэ болооб, тиймэһээл шамда сэхыень хэлэнэб.

– Харин ши ямарбши, Сочигэл?

– Ямар агшабиб, тиймэб, – гунигтай хөөрэлдөөнһөө һэргэн гараха гэгһэндэл тэрэ хүхюутэйгээр харюусан, мүрөө һэжэрээд абаба. – Би элдэб эсэб. Теэд ши намда бү маргаарай. Бидэ хоёр хуби заяагаараа холбогдообди, дүтын түрэл болонхойбди... – тэрэ үшөө юушьеб хэлэхэ гэжэ байтараа гэнтэ дуугай болоод, шагнаархаба. Ханын саанаһаа туруунай һэмээхэн түбэрхэ абьян дуулдаба.

– Хэншьеб ерээ, – гэбэ тэрэ. – Манайхин бэшэ хэбэртэй...

Тэрэ бодоод, айлшанаа угтахаяа үүдэн руу ошобо, теэд урдаһань хушалта дорohoо Шаазгайн хүлһэ лэбшэһэн улаан нюур харагдаба. Гэр соохиие хаймадан хараад, тэрэ оробо.

Хулинсагай газарта һаһа барагшадые дурдаха тайлганда тэрээниие хараһанаа, тэрээнэй саашаа хараад, нюураа нюугаад һууһые Өөлэн һанаад, хүмэдхөө буулгаба. Айлшанаа дурагүйдэнгээр хараад, хубхай хуурайгаар дуугарба:

– Оро, бэри, һуу.

– Өөлэн эхэ, ямар һайнаар хамаг юумэн болошоо гээшэб! – гэжэ тэрэ гараа урдаа хабсаран, хажуугаарнь һуутараа доржогонобо. – Ямар бэрхээр тэдээнһээ мултараа гээшэбши...

– Хүлээ энээн тухай, Шаазгай, – гэжэ Сочигэл хүлһөөнь толгой хүрэтэрнь тэрээниие наада барингяар хараба. – Ши маанарта ондоо юумэ хэлэ. Ши маанарта хамагай дүтэ бэри байгаад, яахадаа тайлган тухай хэлээгүйбши?

– Би хэлэхэ һанаа һэм таанарта! – гэжэ тэрэ нүдөө бэлтылгэн хашхарба. – Би хэлэхэ һанаа һэм таанарта, теэд хүрээнэй газаа гүү һаадаг нэгэ барлаг басагамни таанарые үхибүүдээрээ ой гараа гэжэ хэлээ, тиихэдэнь лэ би һанаагаа амаршооб...

– Һанаагаа амаршооб? – Сочигэл гайхангяар Өөлэнтэй бэе бээ харалсаба. – Юунһээ амаршабаш? Шинии орондо ондоо хүн һаа, хойноһоонь хү эльгээхэ, үгы һаа, наашань дуулгаха байгаал. Би гэртээ байгаа ха юмбиб, Тэмүүжэншье эндэ һэн...

– Байза, би тэрээн тухай хэлэнэгүйб, – Шаазгай гараа арбага-шуулба. – Эдэ Орбой Сахатай хоёр үсэгэлдэр үдэшэнхөө хамаг бэрэ-эдүүдые һоготоршни архи уулгаха гэжэ албадаа ха юм, тии-гээд һог-туу шамай, Өөлэн эхэ, хэрээлдээн наншалдаанда хабаа-дуулха гээ. Тиигээд үймөөн хүлгөөн соогуур хэн нэгэнэй тархи соо сохёод, ша-майе гэмхэхэ, анза эрихэ гэжэ байгаа. Арад зоной таанарһаа холо-дохын түлөө бүхы уг унгийн урда нэрыетнай бузарлаха гэжэ ханаа ха юм.

– Үсэгэлдэр хаана суглараа һэмта? – тэрээниие дурагүй харааша-лан, Сочигэл мүрдэнэ.

– Алтанай һамганайда, тэндэл тэдэ хүгшэд тогтоһон байгаа. Ма-анарые нэгэ нэгээрнай тиишэнь дуудаад, танай урдаһаа бултадаа ту-лаха гэжэ захираа. Би үшөө үсэгэлдэр таанарта гүйжэ ерээд, уридша-лан мэдээсэхэ гэжэ ханаа ха юмбиб, теэд ажалдаа тухаша-раад, ори таһа мартажархёод, унтахынгаа урдаханал ханааб. Тии-гээд үглөөгүүр эртэ гүүнүүдээ һааһан хойно гүйжэ ерэхэ гэжэ һананаһан байгааб. Теэд барлаг басаганайнгаа таанадые ой гараба гэхэдэ, маа-надаар ябалсахагүй гэлдээ юм байна гэжэ ханахадаа досоом онгой-гоол. Харин шамай тайлган дээрэ харажархин гэхэдээ, гансата тэлэр-шоолби, мүнөөшье болотороо элүүр ябанаб.. Хыш намда, Өөлэн эхэ, аяга арза, тэрэгүйдэ яахадаашьеб тархим яншажа эхилээл.

Өөлэн Сочигэлдэ дохид гэбэ. Тэрэ үйһэн түйсэ абаад, шэрээ дээрэ гурбан гуулин аяга табижа, дүүргэбэ, хониной хүйтэн бөөрэ отолбо. Шаазгай аягаа хүнтэрүүлээд, дээрэһэнь дарууланшьегүй са-ашань үргөө бүлюудэбэ:

– Баруун тэнгэрийн буянта ашаар ши, Өөлэн эхэ, гээгдэжэ, ар-хиин барагдаһан хойно ерээш. Тэрэгүй һааш, архи шамда барижал, барижал байха һэн, хүгшэдтэ арсахагүй ха юмши, уухал баатай бо-лохо байгааш. Ехэ арза маанар һамгадта хэрэгтэй һэн гү ухаагаа һамуурхын тула? Архинь үшөө шэбшээтэй байгаа гээбы. Орбой Са-хатай хоёр шэнги хүгшэд эльбэшэн байха ёһотой...

Өөлэн тэрээниие шагнахаяа болин, өөрынгөө гуламта болон он-гонуудтаа ханааень мохоодуулжа, аймшагтай газарһаа ондоо тээ-шэнь залажа үгэхэндэнь баяр баясхалан хүргэжэ һууба.

«Гэрэйм һүлдэ заяан минии тала барица, – гэжэ тэрэ ханаагаа амаран бодобо. – Тиигээ хадаа би гэртээ байгаа сагтаа тэдэндэ да-рагдахагүй байнаб, үхэдэл эльбэшэдшье хаань...».

Шаазгай доржогоноһон зандаа байба. Сочигэл тэрээниие анхал ехэтэйгээр шэртэнэ. Өөлэн өөрынгөө бодолнуудһаа холодон, шагнаархаба.

– Тайлганһаа ерээд, харан гэхээм, сэргэдэмнай манай ноёдой морид уяатай, арһанай гэрэй хажууда барлагууд хони гаргажа байна, харин газаахи гал дээрэ томо тогоо табяад, уһа хэжэ байна. Юун болооб гэжэ барлагнаа асуухадам, мөрөөл хабшана: «Ноён захираа». Гэртээ ороһом, тэндэ хуу һууна, хуу, Хутулын үхибүүдһээ бэшэн, найса уунхайнууд, ууртай сухалтайнууд, тоосолдоно, хэрэлдэнэ. Би байгаа-байгаа, тиин намай хараагүйдень һөөргөө һэмээхэн гараад, таанарта ерэбэб... Удаан тэдээниие шагнаагүйб, теэд шухала юумыень ойлгооб: Таргудай тэдээндэ арсаа...

– Байзал даа, Шаазгай, – гэжэ нэгэ муу юумэ мэдэрээд, Өөлэн тэрээниие зогсообо. – Юун тухай хэлэнэш? Ямар юумэндэнь Таргудай арсаа юм?

Тэрэ амаа татажа, үлүү юумэ дуугаржархиһанаа ойлгон, нүдөө эригэнүүлбэ.

– Ондоо юумэ хэлээлби-э, – тэрэ гараараа амаа хаан, айнгяар дуугарба. – Ондоо юумэ, ондоо юумэ хэлэнэб, Өөлэн эхэ, Сочигэл бэри, хайрлыт намай, энэ үбэштэйе, Даритай хэлым таһа отолхол. Одоо мүнөөл бүри яг отолхо, хэды дахин занһаа һэн...

– Юрэдөө, юун гэнэ гэшэбши, Шаазгай бэри, бидэ өөрын зон бэшэ хүн гүбди? – Сочигэл түргэн хойшоо эрьежэ, аяга дүүрэн арза хэбэ. – Барил даа, уужархи, тархья заһа, тиигээд маанартаа юушые нюунгүй хуу бараниень хөөрөөд үгэ, хэлээ хүнгэлэ, хамаг юумэ шэрэжэ ябахань хүшэр, заримыень салгидаагаад хая.

– Үгы даа, хэрбээ хэрэгэй иимээр эрьез хада, бултандаа ууе, – гэжэ Шаазгай нёлбоһоо аршан баалаба.

– Тиигэбэл бултандаа ууе, – гэжэ Сочигэл тоосолдобогүй.

Өөлэндэ һэмээхэн эмнис гээд, тэрээндэ дүүрэн аяга бариба.

Шэлээбэд. Даруулбад.

– Тангариглагты намайе заахагүйн тула! – хараһаар байтар һогтожо эхилһэн Шаазгай эрилтэ табиба.

– Шаазгай, маанартаа үнэншэ, – Өөлэн мур дээрэнэ гараа зөөлэхэнөөр табиба. – Бидэ хэндэш хэлэхгүйбди, ши найдамтай бай. Ши намайе һайн мэдэхэ ха юмши даа. Харин хэрэггүй газарта тангариг үргэхэдэ нүгэл, бурхад дурагүй байха.

– Би шамай мэдэхэб, тиимэһээл хэлэхэб! – гэжэ эсэстээ тэрэ шидээд, хажуушаа харбайжа, өөртөө үшөө хээд, ууба. – Гурбан үдэрэй саана манай хүнүүдэй хахадынь намарзанһаа тайчууд руу ябашоо. Таргудай татаа бээ. Манай ноёд албата зоноо һөөргэнь бусаахын тула тэрээндэ ошоо. Мүнөөл һая бусажа ерээд, манайда архи уужа, яаха хээхээс бодожо һуунад.

– Эхилбэ даа! – Сочигэл удхатайханаар Өөлэниие хараба. – Дан юрынхыгээр дүүрэхэгүй гэжэ һанаал һэм.

– Эхилбэл даа, теэд нүгөө талаһаань эхилбэ, – гэжэ Өөлэн тээлмэрдэн харюусаба. – Иигэхэ гэжэ һанаагүйлби.

– Таанар намай заахат! – гэжэ гэнтэ гараараа шэрээ ёборон, Шаазгай уйлашаба. – Таанар намай заахат! Намай алуужан гэжэ һанана гүт? Гансата алагты! Иимээр байхаа һананагүйб! Алагты намайе!

Тэрэ дала мүрөө ехээр шэшэрүүлэн, хоёр хасараарнь элбэгээр гоожон байһан нёлбоһон соогуураа урдаа юушые харангүй, ууртайгаар хашхарна.

– Дуугай болол даа! – гэжэ тэрээниие Сочигэл бадашаба. – Шамайе хэншые заажа байхаа һанаагүй. Хэн шинии хоб-жэб тараажа ябахаа һанаха юм? Маанарта тэрээнтэй тэрээнгүй с-шань!

– Боли, бү бадаша, – гэжэ Өөлэн тэрээниие зогсообо. – Харана гүш, мэдээгээ алдаа. Тиигэнхаар гэртээ унтахынь хэбтүүлэ, унтажа һэргэг.

– Ябае! – Сочигэл тэрээнэй гарһаа шангаар татажа, хүл дээрэнь бодхообо. – Хари, Даритай иимыеш хараал һаань, ташуурайнь амта баһа эдихэш. Үшөө һамгандам архи уулгаат гэжэ мание харааха... Зай, хүлөө хүдэлгэ, шамтай носолдохо сүлөөм үгы!

Үглөөдэрынь хүнүүдэй тайчуудта гүйлдэжэ ошоһон тухай хаа хаанагүй хүрэнээр хэлсэжэ байбад, Өөлэн Сэчигэл хоёр шэнэ шэнэ жэжэ зүйлнүүдые дуулаба. Боро хараан соогуур Сэчигэл Даритайнда орожо гараад, хүрэнээр ябажа хараад, түргэн бусаба.

– Шал мяхан һогтуунууд, дуугаржашье шаданагүй, – гэжэ тэрэ ноёд тухай ехэ гэртээ дуулгаба. – Үлүү ехээр эдигэн буха шэнгээр юрэл мөөрэлдэнэ. Шаазгай хаанаш харагданагүй, багаш гэртээ, хүнэйш гэртэ үгы, зарасанарынь баринхайнууд ябана, архи үшөө нэрэжэ байна. Би тэндэһээ саашалаад, годли хэдэг хүнэй һамганда орооб, тэндэ хэдэн һамгад дэнгэй гэрэлдэ юумэ оёжо һуунад. Тэдэ шам тухай, Өөлэн эхэ, муу һураг ябана гэнэ. Ши тайлган дээрэ

хэнхээш ехээр архи уужа логтоод, хүндэ ямба ехэтэй тэдэ хүгшэдые баһаа, доромжолоо, шамай татахадань, улам галзуураад, гүүгээрээ тэдээниие дэбһүүлээ гэнэ. Намгад, хари, даб гэлдэн барижа, шамай номгоруулаа юм хаш. Тиигээд үнэн дээрээ тиигээ юм гү, үгы гү гэжэ намһаа тэдэ асууна. Болигты гээб, тэрэтнай ганса хоб, Шаазгайһааш асуугты. Нураабди гэнэ тэрээнһээ, теэд тэрэ хэлэгүй юумэндэл дуу гаранагүй гэнэ, тиихэдэнь Хутулын биринэрһээ асуугаабди, тэдэнь баталаа юм хаш. Би түрүүн тэдээндэ хаанаһаа энэ утаа уняар бэ гэжэ хуу хөөрөжэ үгэхөө ханааб, теэд яахамни гээшэб гэжэ бодооб. Юундэ бидэ хүнүүдэй урда гэмтэй юумэндэл бээ үмөөржэ ябаха болоо зон-бибди? Тиимэ тэнэг хаа, ханахан юумээ ханажа байг лэ. Үбэштэй хүн бүхэндэ хаанаһаа, юун, юундэ гэжэ ойлгуулхагүй ха юмши, зүб гү, Өөлэн эхэ?

– Тиимэ, ойлгуулхагүйш. – гэжэ уйдхартайгаар гал шэртэн, Өөлэн зүбшөөбэ.

Хамаг бэе махабадаараа, ухаагаараа тон ехээр эсэһэнээ, сээжэдэе үбшэнэй, халаглалай һэдэржэ байхыс тэрэ мэдэржэ байгаа һэн. «Хамаг хүрэнүүдээр нам тухай иимэ хөөрэлдөөн гаража байна гээ-шэл даа, – гэжэ тэрэ хубхай хоһон сэдхэлдээ шэбшэнэ. – Хэлсэг теэд. Ухаатай зониинь үнэншэхэгүй, харин би хэнэйш урда зэмэгүйб...».

XXI

Таргудай Хирэлтэг хамаг монголшуудай ударидагша, тайчууд отогой үндэһэ нуури табигша Хайдуугай аша Сэнгүүн Бэлгийн хүбүүн, тэрээнэй дүү хүбүүн болохо Амбагай хаанай аша һэн. Угай жагсаалаар тайчууд хияадуудай доро ябадаг, хияад Хайдуугай ууган хүбүүнһээ гараһан хаа, тэдэ хоёрдохы хүбүүнһэнь үндэһэтэй. Тиигэбэшье хэрбээ Хайдууһаа эхилээд үе наһаар тоолобол, мүнөө нууһан тайчууд мүнөөнэй хияадуудһаа хэды аха болодог. Таргудайтай сасуулмаар хияадууд гэбэл мүнөөнэй ноёдой үбгэн эсэгэ Хабуул хаан, хэрбээ энэ үедэ хамта нуугаа хаа, нэгэ зэргэтэй: тэдэ хоёр Хайдуугай гашунар болоно гээшэ. Мүнөөнэй монгол ноёд сооһоо бил хаан болохо эрхэтэй гээшэб гэжэ харуулхын тула тэрэ хөөрэлдөөн бүхэндэ энээн тухай дабтан хэлэдэг һэн. Тэрээнһээ гадуур засагта дуратай Таргудай үшөө нэгэ баримта хэрэглэдэг: хэрбээ монголшуудай

түрүүшын хаан хияадуудай Хабуул байгаа хаань, тэрээниие тайчуудай Амбагай хэлгээ, тэрээнэй хүүлээр хияадуудай Хутула хаан шэрээ эзэлээ, харин мүнөө дахин лэ тайчууд угһаа хаан томилогдохо ёһотой бшуу. Харин тайчуудай ахалагшань мүнөө хэн юм, Таргудайн бэшэ хаа?

Хутула хаанай үшөө амиды байхада удаадахи хааниинь болохоб гэжэ Таргудай үнэншэгшэ хэн: байлдаан бүхэндэ өөрөө түрүү зүдхэдэг яаруу тэбдүү тэнэг Хутула дайнай үедэ удаан амиды ябахагүй. Өөрөөнь бэшэ хэн хаан болохоб даа гэжэ ханагдагша бэлэй.

Харин Хутулын хатахада томо ноёдой дунда залуу Есүүхэй гэнтэ бии болоод, харгыень хаагаа. Тиихэдэ татаарай дайн түлэг дундаа бушаганажа, нэгэ байлдаанһаа нүгөөдэдэнь орожо байха үедэ ямар хаанай хунгалта байха хэм. Есүүхэйн нэрэ сэрэгэй ябалган, ошолгон бүхэндэ, байлдаан бүхэндэ үдэр бүри үргэдэжэ байгаа. Монголшуудай эсэстээ дайсанаа даража, даагаа хүүлтэхэдэ тэрэ үй түмэн адуу малтай, сэрэгшэд болон хёморгондо абтаһан хүн зонтой гэртээ бусажа ерэхэдээ уг дотороо хамагай томо эзэмдэгшэдэй нэгэн болоо бэлэй. Алдар солонь арад зоноор холо ойгуур таража, ямар нэгэн харагдаа үзэгдөөгүй урданай баатартал тэрээн тухай дуу зохёон дуулалдажа байхада хаан шэрээн асуудал саг зуура орхихо гэжэ Таргудай шиидээ хэн. Сагай үнгэржэ, дайн дажар, шуһа мяхан тухай арад зоной мартахада хэрэгээ саашань үргэлжэлүүлхэб гэжэ тэрэ ханадаг бэлэй.

Түрүүшээр ханаһан соонь хамаг юумэн бүтэжэ байгаа хэн: амгалан тайбан байдал хүн зоной сэдхэл ханаа амаруулаа, баатар-нуудшые хүүдэртэ ороо. Теэд гэнтэл Есүүхэй хэрээдүүдэй хаантай нүхэсэжэ, наймануудай урдаһаа мордобо. Тэндэһээ тэрэ талын асари ехэ зонхилогшын аха дүү боложо, үшөө ехээр баяжаад бусаба. Тэрэ уг дотороо нугалаа хаа, нугарсагүй, хэлтылгээ хаа, хэлтысэгүй нэрэтэй болоо, хэрбээ хунгалтын болоо хаа, тэрээниие арад орхихо хэн гү. Тиихэдэнь лэ Таргудай нэгэ арга ханаа бшуу: хайшан гээд харгы дээрэнэ хэбтэһэн шулуу абажа хаяхаб...

Һүүлэй һүүлдэ Есүүхэйн, тэрээнэй удаа Тодойной хойто түрэлдөө талиихада Таргудай ханаагаа амаржа, хаанай хунгалтада бэлдэжэ эхилбэ. Тэрэ яараагүй, хэмээхэн эхилээ: бушуу түргэн хаан болохоёо дугташаа гэжэ хүн зондо хэлсүүлхэгүйн тула ошон ошогшодой хойнохи гашуудалай саг болзор тэсэмгэй хүлэжэ үнгэргэхэ хэрэгтэй байгаа. Үлэхэн хияад ноёд тэрээндэ аюултай бэшэ. Хутулын хүбүүн

Алтан тэдээн тухай байд гээд лэ дуулгадаг, тиин тэрээнэй хэлээшээр, тэдэ аха захагүй үлэшэхэдөө гүйхэн ухаатай үхибүүд мэтэ болошоо, нэгэнийнь нэгэ тээшэнь, нүгөөдэнь нүгөө тээшэнь татана, дундаа эб гэжэ үгы, ходол хэрүүл оруул. «Үхибүүд лэ юм ааб даа, – гэжэ ханаата болон, Таргудай бодоно. – Тээд лэ элинсэг хулинсагуудын болон эсэгэнэрын даншые хаа ехэ эзэлүүринүүдые тэдээндэ орхёо. Юундэ тиимэ ехэ юумэ үхибүүдтэ үгэхэ юм? Өөрыгөө хамааруулхын тула тэдээндэ багаханшые юумэн хүрэхэл». Тэдээнтэй сэхэ харилсангүй, тагнуулшадаараа мянганай болон зуунай ноёдтойнь хөөрэлдүүлжэ, хэниеннь үгөөрөө урмашуулан найдуулжа, хэниеннь заналтаар айлган хүрдөөжэ, горитойхон хубиеннь өөр тээшээ татажа шадаа.

Засаг түрыень, хатуу гарыень мэдэжэ, айд гэжэ байхын тула Хутулын үхибүүдхээшые албатан зониеннь татажа абаа. Бусад хияадуудхаа уридшалан, тэдээнэй хүрэжэ ерэхэдэ Таргудай ханаа амарханаар өөрынгөө баримта дэлгэбэ:

– Бэшэ ондоо яахаб? Аха дүүнэрэйтнай харьяата зоние абаад, танай үлүүсүүдтэ гар хүрэнгүй яагаад байхаб? Таанарта тэдээнэй муу ханахагүйн тула тиигдэхэл баатай болоолби. Хэрбээ Бүри Бүхын таанарай намда хоб шэрээшые мэдээ гээшэ хаа, таанартай юун болохо гээшэб, а? – тэдээнэй гомдоһон уруу дуруу нюур харахадаа ханааень заһаба. – Зай, бараг, намда хайнаар алба хээ хаа, сагай ерэхэдэ бултыень хөөргэнь абахат. Гансал хайнаар алба хэгты!

Ондоо отогуудай ноёдые тэрэ аргадаа албадаашьегүй. Хэн илалта туйлааб гэжэ харахадаа хүрэг хүрэгөөрөө тэрээндэ мүргэхэ нугархын тула ерэжэ, хэдэн үдэрэй туршада хүрээндэнь байрлажа байгаа хэн.

Олон жэлэй туршада үдэрэй ханаан, хүнинн зүүдэн боложо ябаһан хэрэг үйлынгөө хаад тойбогүй бүтэжэ эхилхэдэ уяран татаһан Таргудай олон бурхадта үргэл мүргэл хэнэ. Тиихэдээ хияадуудай Тодойн Есүүхэй хоёрой эндэ, газарта, даншые удаан саг болзорой туршада нэтэрүү тэнэг үйлэ хэрэг хэжэ ябаһан тухай гомдол барихаяа мартаагүй.

– Тэдээнһээл боложо, – гэжэ тэрэ онгонуудай урда үбдэг дээ-рээ хэхэрэн мүргэнэ, – Хутулын хүүлээр хаан хунгагдаагүй байгаа!...

Тиихэдээ хоёр отогуудай хоорондохи ээлжээ эбдэжэ, хияадайнаа хүниие дахин шэлэхэ, тайчуудые хойшонь этэрхэ ханаатай тэдэ байгаа гэхэн шалтагаануудын гол баримтануудын хэн.

Есүүхэйн Хэрлэн ошоһон тухай татарнуудта өөрөө дуулгаһанаа тэрэ һануулаагүй, хэды дахин хүнүүдэй нүгэл сэбэрлэдэг баруун бурхадта үргэл хэбэ, тиихэдээ Хаан Хурмаста Тэнгэрийн хүрьһэтэ энэ дэлхэйн хүнүүдые шүүдэг бага хүбүүн Чингис Шэрээ-тэ Богдодо хандан мүргэбэ.

Эдэ һарануудай туршада буужа ерэнэн ажал хэрэгүүдээр тухашаржа байхадаа Таргудай эгээл ехэ баялиг болохо Есүүхэйн үлүүс нэгэшье үдэр харааһаа алдаагүй. Тэрээнэй хүнүүд мүнөө эзэгүй үлэнэн олон мянган адуу мал харюулжа, хамгаалжа байһан үхэршэд, адуушад болон сэрэгшэдэй дунда табигданхай. Хияад ноёд эдэ бүгэдые хубаахаяа яаранагүй, тиимэдээл Таргудайда һайн. Теэдшье Есүүхэйн һамгадай ёһото заншалаар Даритайда гараад, Даритайн ахынгаа эзлүүри эзэмдэхэе һанаа һаань, тэрэ эртээнһээ угай ехэ ноёдтой иимэ томо эзлүүри гансахан отог дотор бэшэ, бүхэли уг аймаг дотороо хубаагдаха ёһотой, яахадааб гэхэдэ, та-таарнуудай дайнда ганса хияадуудай бэшэ, харин бултанай хүсөөр олзологдоһон зөөри гээд тулаха хэрэгтэй гэжэ хөөрэлдэнхэй һэн.

Өөлэнэй Даритайда гарахаяа арсаһан тухай мэдэхэдээ тэрэ ангиушанай хорхойн досоогоо һэргэнһение мэдэрэн, һанаата болоһондоо унтаха нойроо алдаба.

«Намда гараха! – гэжэ тэрэ дороо шиидэбэ. – Даритай иимэ һамгантай таарахагүй, иимэ үсэд муу зантай гүүн дээрэ тогтожо шадахгүй. Харин би тиимэшүүлые номгоруулжа үшөө шадахал байхаб, доромни тэрэ бүжэглэн хатарха. Тэрээнэйл һүүлдэ үлүүс намда орохо!».

Һайса бодоһонойнгоо һүүлээр Өөлэндэ тэрэ гансата хадаг табигагүй, омог зангыень дарахын тула угай шухала хүгшэдтэй, Орбой Сахатай хоёртой, хөөрэлдэбэ. Хоёр хүгшэд Өөлэнии зүүн тэнгэрийн ада шүдхэртэшье хадамда гарахаар болотороо баярла-маар муу байдалда оруулжа шадаха байһанаа мэдүүлбэд.

– Гансал ши хаан болоходоо, ойлгоорой, маниие бү мартаарай, – гэжэ тэрээнэйдэ архи барин һуухадаа тэдэ һануулаа. – Бидэндэ хаашуулай зэргэ һуури хэрэгтэй гэжэ бү марта. Манай үбгэн Амбагай сэсэнэй хаан шэрээдэ һуухада нойтон һууриеш ээлжээгээр урилжа байгаа һэмди. Тэрээнии бү марта...

– Хэзээшье мартахагүйб, – гэжэ тэдээнтэй хамта хундага үргэн, Таргудай уринаар энеэбхилнэ, харин сээжэ соогоо уурайнгаа орьёлжо байхые, эдэ хоёр адхамарнуудые газашань абаха хаяхаяа улаан гарайнгаа ухаангүй зохолжо байһые хурса мэдэржэ хуугаа һэн.

XXII

Хияад ноёдой Таргудайда ошоһон тухай Шаазгайһаа, удаань нүгөөдэрынь Хутулын хүбүүдэй албата зоноо хүрэнэй зүүн талаһаа нүүлгэһые мэдэхэдэ Өөлэн Сочигэл хоёр эгээл муу юумэндэ бэлдэхэ гэжэ шиидэбэд. Арга боломжын байгаа сагта бүхы шадалаараа үхибүүд болон зарасанартайгаа хамта эдэе хоол бэлдэхэ гэжэ зүбшэн хэлсэбэд.

Нэгэ хара хүниие дуудажа асараад, газаагаа хоёр үхэр гаргуулба. Гурбан үдэрэй туршада мяхыень борсолон хатааж, жэжэхэнээр хэршээд, томо түйсэнүүдээ дүүргэбэ. Һүнэй гэртэ архи нэрэбэ, үлээшэ бозоор дүрбэн томо тулам аарса бэлдэбэ. Ехэ хүбүүд һүниндөө гол дээрэ дабирхайтай ута модондо гал аһааж, загаһа хадхаж, түүдэг дээрэ сонгообо.

Эдэ үдэрнүүдтэ тэдэ ямаршыб нэгэ урдань үзэгдөөгүй аймшагтай муу юумэ хүлээбэ. Ажал хэрэгүүдэйнгээ дунда хүрэнэй абьяа бүхэниие һэргэлэн шагнажа, һэжэгтэй юумэ дуулаа һаа, бэе бээ бэлэдхэн харалсажа, ехэ хүбүүд томо мадагануудаа бүһэнһөө һалгаангүй ябаба. Багашуул гэнтэ томо болошоһондол ажалда хам оролсожо, гансал эдээлхэ болон үүрэй сайхын урдахана унтахаяа хэбтэхэдэ хэрэгэе таһалдуулжа, идхалга баалалтагүй һайнаар хүдэлжэ байба. Хачуун Тэмүүгэ хоёршые томошуулаа харахадаа ажалда хамжажа, эсээшые һаа, Өөлэнэй бага гэр руу унтахыень туугаагүйдэ өөһэдөө ошоногүй.

Долоодохи үдэртөө хүрэнэй газар талада зараса һамгадтайгаа хамта Өөлэн Сочигэл хоёр үнээдэ һаагаад, морёор гэртэе абаашихын тула хүхүүр руу эюулжэ байхадаа захын айлнуудһаа шууяа хүүенэй улам һүжэрэн дуулдахые анхарба. Эрэжэ харахадань, хүрэнэй бүхы баруун урда заха хүнүүдээр хагшалжа байба. Хараһаар байтарнь хүнүүд гэрнүүдээ задалжа эхилбэ. Эрэ эмэгүй гэрэйнгээ хилгааһан аргамжа мулталжа, гэрнүүдэй хэрээһэтэ хана нүсэгэлэн, томо томо һээын хабтаахайнуудые газарта унагаана, буха тэргэнүүдые

дүтэлүүлжэ, тэдээнээ монсогойлон ашана, гэрэйнгээ монсо-сонсо хажуугаарнь обоолно.

– Эдэшни Бүри Бүхын албата айлнууд ха юм, – альган дороһоо һарабшалан хаража байһан Сочигэл гайхангяар дуугарба. – Ээ даа, Бүхэ дүү, Хутулын хүбүүдэй хойноһоо ошохо гээбы даа. Тэрээниие иимэ гэжэ хэзээдэшыё һанаагүй бэлэйб...

– Гэртээ гүйлгэгты! – гэжэ олон юумэ бодонгүй, Сочигэл Хуаагшан хоёрто Өөлэн захирба. – Багашуулаа жаа гэртээ оруулагты, тэндэһээ бултайнгүй һууг. Бэгтэр Хасар хоёрые наашань эльгээгты. Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёр гэрээ хараг. Харин би даб дээрээ үхэрээ хараһуу.

Гурбан зараса һамгадаар болон һаянай тэдээнэй үхэр адуулдаг шадалгүй нэгэ муу эрэтэй Өөлэн үлэхэдөө хүрэгэй тарахагүйн тула тойроод харагты гээд, өөрөө гүүндээ һуужа, эмээл дээрэһээ холын хадануудай саанаһаа бултайһан наранай урдаһаа хэдэн үдэрэй унтаагүй улаан нюдөө ониилгон, хүрээн тээшэ шэглүүлбэ. Уданшыегүй хүрээнэй хойто тала хүдэлжэ эхилбэ гэжэ хараба. Тэдэ Ехэ Сэрэнэй албатад. Тээ байтараа дундуураа, Даритайн болон Хутугтын айлнууд хагшалан хүдэлбэ. Тиигэжэ бүхы хүрээн хабарай мүльһэнэй гол дээгүүр бутардагтал доторһоо эбдэржэ, нүдэндэ дадал болошоһон номгон зохидхон хэбээ бутарган бурьялба.

Хасар Бэгтэр хоёр холо харбадаг хоорцогуудаа дүүрэтэр хэһэн һаадаг болон номонуудаа агсанхай гүйлгэлдэжэ ерээбэд. Өөлэн түрүүшээр тэдээнээ харааха гэбэ, тээд халта бодожо үзөөд, тиигээшэнь дээрэ, эбэсэгтэй хүнүүдые харахадаа, багахан хүбүүдыешыё һаань, үхэр хүрэгтэнь түбһэндэ хүн хомхойрон орохогүй гэжэ шидэбэ.

– Һүрэгэй хоёр тээнэ гараад байгты, тиигээд юунэйшыё болоо һаа, минии хэлэтэр бү хүдэлэгты, – гэжэ тэрэ тэдээндээ захирба.

Тэдэнь түргэн таража ошобод.

Түрүүшээр Бүри Бүхын албата зон буха тэргэнүүдтээ, тэмээ, мориодтоо ашаагаа тээгээд, ябажа эхилбэ. Хүрээниие урдуурнь тойрожо, зүүн тээшээ шэглэн, тэдэ хойно хойноһоо утаар һунан, удаан ябажа, дундуураа үшөө табхайлдаһан гэрнүүдэй саагуур далда ороно. Тэдээнэй хойноһоо гээгдэхээ айһандал Ехэ Сэрэнэй хүнүүд һубариба. Гээгдээшүүл тэргэ дээгүүрээ ханза, хүнжэлнүүдээ, гэрэйнгээ үлэһэн хубинуудые яаралтай хаян, богоолнууд болон эхэнэрнүүдээ хашхаран шамдуулна. Үхибүүд шангаар уйлана.

Захын гэрэй ойро гэнтэ шара нохой хоншоороо огторгой өөдэ үргэн, гунигтайгаар улиба, тээд тэрэл зуура ган-гун гээд, абяагүй болошобо: Өөлэнэй харахаар байтар Ехэ Сэрэнэй нэгэ залуу нүхэр ойрохоонь тэрээниие харбажархиба. Үшөө хэды нохойнуудай эндэ тэндэ улилдаха дуулдаба, тээд тэдээнэйшые абяан годлѳор таһалдаба. Нэгэниинь нэгэ хирэ гангинаһаар байтараа эндэ тэндэхээн модо баяад гүйлдэжэ ерэхэн хүбүүдтэ нэрбүүлээд, баһал дуугаа замхаба. Үхибүүд бархирхаа болибо.

Хүрэнэй хойто тала хооһорбо. Эмээл дээрээ Өөлэн зарса-шоод, хүрэнэй нэгэ тэгшэхэн мүхэрээн дүрсэн шонодо эдюулһэн һэе мэтээр хориго-һарига болошохон үзэгдэл хоохон нүдөөр хаража һууба.

Даритай болон Худагтын албата айлнууд харгы замдаа яаралгүйхэн түхээрнэ. Үбгэд, хүгшэд сагаан эдээнэй дээжээр дүрбэн зүг, найман хизаар тээшэ дээшэнь, мүн орхижо байһан гал гуламтадаа тулгын сайтар гоожуулан үргэнэ. Эрэшүүл болон һамгад зөөри зөөшөө оролдосотойгоор ябталжа, гэрээ бүхэлдэг хилгааһан аргамжаар һайтар уяна.

Даритайн гурбан нүхэдэй хүрэнэй дундаһаа наашаа гаража ерэхэдэ Өөлэнэй сэдхэл хүдэлэн, бээнэ зангирба. Тэрэ Хасар Бэлгүтэйнүүдээ эрьежэ хараба. Тэдэ номонуудаа гаргаад, хүбшэргэйдөө годлинуудаа табяадхиба. Моритой зон байра дээрээ хэдэн үгэ андалдаад, һөөргөө ябашабад. Өөлэнэй досоо онгойбо.

«Даритай эдээнине эльгээгээ, тэрээнэй үгэгүй зүрхэлхэгүй һэн... – гэжэ тэрэ таажа, дотороо гомдон уурлаба. – Ямаршые муу муухай амитан гээшэб энэ Даритай дүү. Ганса барлагуудай эндэ байгаа һаань, юун болохо гээшэ һэм? Тэдээнине хүншые гэжэ һанангүй хамаг үнээдыемнай туугаад, һүүлшымнай хүрэг абаад ябашаха байгаал...».

Наранай үдэ шахажа байхада Даритайн, Худагтын айлнууд нэгэ зэргэ хүдэлбэ. Өөлэн дала мүрөө һуладхан табиба, тиихэдээл бэсынгээ бүхыдөө зангиршоод байһые ойлгобо. Хүшэр хүндэ ажал хэлэндэл эмээлэй бүүргэ бариһан гарнуудын, үргэн гуулин дүрөө дээрэхи хүлнүүдын, хүзүү болон нюрга һээрын шархиран үбдэжэ байба.

Ашаатай тэргэнүүд аалихан зүүлэжэ, мантан томо хүрэнһээ үлэхэн оройдоол гушаһаа дээшэ бэшэ гэрнүүд харагдаба. Эдэ Есүүхэйн нүхэдэй багахан хубиин гэрнүүд, бэшэниинь Мэнлигтэй

хамта хүүлэй үе болотор намарзанда тэдээнэй адуу хаража байгаа юм хэн.

Удангүй үлэхэн гэрнүүдхээ хүнүүд гаража эхилбэ. Зуугаад эрэшүүл болон эхэнэрнүүд үхибүүдтэйгээ сугларан, эрьсн байжа гайхалдан шэртэжэ, дундаа дуугаралсана. Зүүлжээ эрьежэ, Онон голые уруудан ошоһон нэгэ яһатанаа удаан харасаар үдэшэнэ.

Өөлэн тэдээниие харахадаа нулимсаа гаратараа уярба. Есүүхэй ноёнойнгоо хай хэһые һанажа, баран зонтой хамта тэдээниие хаян ошонгүй хэдыхэншье хүнэй үлэхэ үгые мүнөө болотор тэрэ ехэл маргажа байгаа хэн. Теэд тиимэ хүнүүд үсөөншье бэшэ, хуби заяандаа найданхай, харьяата зоной уялгада үнэн сэхэ, өөрынгөө жэнхэни ноёной гэр бүлэтэй хамта ядарал зоболон үзэлсэхээ шийдэһэн тэдэн мүнөө урдань байна.

Нулимсаа татажа, хоолойдонь түглыһэнөө даража, Өөлэн гүнзгыгөөр амилба. Хүсэ шадалаа суглуулан, тээ һууд гэбэ. Бээ заһаад, зүһэ шэгээ томоотой бүдүүн болгожо, хүбүүдтээ, барлагуудтаа байрадаа байхыень захираад, хүрөөнхээ үлэхэн гэрнүүд, тэрээнэй урдуур обооролдоһон хүнүүдые шарайшалан, мориёо нэшэбэ.

Дүтэлжэ ерэхэдээ Есүүхэйн Бартаан баатар эсэгэһээ уг залгамжалан абаһан гэр бүлэнүүд ехэнхидээ юм байна гэжэ хараба. Эсэгын аханар Мүнгэтэ, Нэгүүн гэгшэдһээшье дамжан ерэхэн айлнууд, тиихэдэ татаарай дайнай үедэ хамжан ерэхэн шэнэ нүхэдшье бии. Нэгэ хэды гэр бүлэнүүд Даритайтай ябалсаа гэжэ харагдана.

Тэрээнэй гүүн шангаар турьяба, хүн зон эрьежэ харахадаа таяад, тэрээниие хүндэлэн, харгы гаргажа, анханайхидаа орходоо доро дохинод, удаань сэхэржэ байгаад, хажуугаарнь гарахыень хүлээнэд. Өөлэн морёо байлгажа, газарта буугаад, хүнүүдэй нюур анхалтайгаар харан хэлэбэ:

– Танай жэнхэни ноёд Есүүхэй болон эсэгэ Бартаан үбгэн хоёр тэнгэриһээ таанараа хаража байна гэбы. Сагай ерэхэдэ уулзахат, тэдэтай таанартаа шэн габьяетнай харюулха даа.

Һүрэг зонһоо Бартаанай нүхэр, Есүүхэйн татаарай дайнда алуулһан хоёр нүхэдэй эсэгэ Сарахай үбгэн гараад, хэлэбэ:

– Бидэ үбгэдэйшье, манай үхибүүдэйшье дайсадай урдаһаа ябаһан туг доро бидэ булта үлээбди. Есүүхэйн ехэ хүбүүн эсэгынгээ туг үгэнгүй, һэргэлэн хатуугаар бээ харуулба. Тэрээн тухай дуулахадаа хэлэшэгүй ехээр баярлаа һэмди, гансашье мүртэй ноён ашанартамнай хүртэхэ гэжэ ойлгообди. Ехэ болоходоо ямар байхаяа энэ

багаһаа мүнөө харуулба гээшэ. Харин бидэ хара яһанайшые хаа, мүн дээрээ тархитайбди, тиимэһээ хэнтэй ябахаяа мэдэнэбди. Энээн тухай эдэ үдэрнүүдтэ үхибүүдтэ хэлэжэл байгаабди. Хэн мэдэбэ, энэ үдэр шэнэ байдалай эхи табижа байгаа аалам. Зуун жэлнүүд хубарин үнгэрхэ, манай үри хадаһад, магад, одоо энээхэн үглөө Онон голой энээхэн тохойдо Есүүхэй баатарай үнэн нүхэд тэрээнэй хүбүүн, тэрээнэй уг залгамжалагшатай үлэжэ, дайшалхы тугтань үнэн сэхэ байһанаа гэршэлээ һэн гэжэ бэе бээдээ хөөрөжэ һууха. Аша гушын сэдхэл һанаанда һайн дурасхал гээшэ бээ. Зүб хэлэнэ гүб? – үбгэн хоолойгоо шангадхан, арад зон тээшэ гараа шэхэндээ абаашан эрьенэ.

– Зүб хэлэнэт, Сарахай үбгэн!

– Тон зүб!

Хүнүүдэй бусадар хамта ябангүй, эндэ үлэһэн шиидхэбэрингээ үнэн зүбые мүнөөл баталһандал шарайнуудайнь задаран һэргэхые, нюдэндэнь шиидэмгэй ошоной ялалзахые Өөлэн хаража байгаа һэн.

– Харашые зон нэрэ хүндэтэй байха! – Сарахайн үгэһөө урмашаһан хүнүүд бэе бээ удхатайгаар харалсан, омог дорюунаар дала мөрөө тэнийлгэнэ.

– Маанарта хүшэр хүндэ болоошые хаань, нэрээ унагаахагүйбди!

– Хатуугаар байхабди, үнэгэн шэнгээр һамиганангүй!

– Һанаашарнайл бүтэхэнь болтогой!

XXIII

Үсөөхэн айлтай үлэһэн Есүүхэйн һамгад болон ехэ хүбүүдынь хүндэ тушааһаа мултарһандал, одоошые һанаагаа амарба: туласалдаха хэзээдэ бэлэн байха, хүнүүдэй хоротойгоор наада бариһан хара сада үлэ мэдэшээхэн болон, һанаа амар мэтээр харуулхын тула бээ бариха, гэр дээрээ тэдэ зондо хүндырэлгын тамга даруулһан мэтэшые хаань, хүн зонтой юунэйшые болоогүйдэл харилсаха хэрэггүй болошоо һэн. Хүндэ хүшэр бодолдо дарагдаха, албатан зоной хэндэнь үнэншэхөө заримдаа мэдэнгүй, найдаһан хүнүүдшые тоохоёо болёод, уулзахадаа ёһын тэдыдэл һурамхи зангаар гү, али һүүлшынгээ һэшхэлээр, али хамаг юумэн гэнтэ эрьежэ, хуушан байдалдаа орогшоо гү гэжэ айһандаа дохино гэжэ һэжэглэн маргахань мүнөө хойнонь үлэнхэй.

Үбэлжөөнэй хайн газарнуудыг мэдэхэ үбгэд болон нүхэдөөрөө ехэ гэртээ суглаа татажа, хойто зүгэй холын Энгидэй руу, хаяар дууһаха хэбэргүй ноёдой хоорондох хэрүүл оруулһаа саашаа нүүхэ гэжэ тэдэ шийдэбэд. Зунай дундуур Есүүхэйн даабаряар хамнигадай киндигир угаархидта ошоод ерэхэдээ тэрэ газараар ябаһан гурбан нүхэдэй хэлээшээр, тэрэ дайда хүн зон үсөөнтэй, хайн ногоотой, үсөөн малтай багахан хүрөөнэй байрламаар газар гэжэ Өөлэндэ найдуулба. Үдэрһөө үдэртэ саһанай орохоор хаһын тулаад байгаа хада нүүдэлээ удаан татангүй, үглөөдэртөөл бэлдээд, саада үдэрын замдаа гараха гэжэ гэлсэбэд.

Эзэн хүн янзаар хоймртоо хууһан Тэмүүжэн тэрэ зүблөөнэй үедэ эхэдээ аха заханартай болон нүхэдтэй хөөрэлдэхэ арга үгэн, нэгэшые ама гарангүй анхаралтайгаар шагнажа, дуулаһанаа хадуужа хууба. Бартаан баатарай хайн нүхэр ябаһан хэн тула Сарахай үбгэн хойто зүгэй дайдын үбһэ ногоон тухай тон шуналтайгаар залуу эрэшүүлыг мурдэн асууна, тиихэдээ байд гээд лэ хамагай ахалагша гэжэ бүгэдэндэ хануулхын тула Тэмүүжэн тээшэ хараад абана. Тэрэ энэһинь түлөө Тэмүүжэн үбгэндэ баяртай байгаа хэн.

Залуушуулыг табяад, Өөлэн аха заханараа хониной шэнэ мяхаар, шудхаһан шуһаар хүндэлбэ. Эдээлгэнэй үедэ тэрэл хөөрөлдөөн ябажа байгаа хэн: ямар замаар ябахаб, гол мурэнүүдыг ямар гарсаар гарахаб, хада дабаануудай ямар хүтэлнүүдээр малаа туухаб, тэндэхи арад зонтой бэлшээрийн түлөө туусалдаанай болоо хаань, яажа хэлсэхэб гэхэн асуудалнууд бэлэй. Шэрээ голлон хууһан Тэмүүжэн тэдээнэй эрдэм мэдэсэ, ухамайлан бодолго ехэтэ гайхан хаража хуугаа хэн. Хари газар нүүхэ энэ шухала асуудал гансал ноёд шийдхэхэ гэжэ тэрэ анхан ханажа ябаал. Ноёд түрэнхөөрөө арад зоноо хүтэлжэ ябахын түлөө ха юм, харин хара зон зарлиг сонь тэдээнэ дахаха табисууртай. Харин мүнөө хара зоншыг ехэ асуудалнуудыг шийдхэхэ аргатай, ноёдһоо дутуугүй хүшэр хэрэг бэлүүлхэ юм байна гэжэ хараба.

«Ехээр тоосолдоногүй, бэе бээе хайса шагнана, – Тэмүүжэн эсэгынгээ дүүнэрэй иимэрхүү суглаа хурал ханаандаа оруулжа, дураа гутангаар саашань бодобо. – Харин ноёд бидэбди гэжэ ехэрхэлдээд, бэе бээе үргэжэ ябахын орондо даража ябана. Алтан Бүри Бүхэ хоёр абганарын Тодойн абын ташуур баритар тоосолдогшо хэн...»

Хара зон ноёдһоо өөрөгүй ухамайлан бодомжолдог, өөһэдөө шийдхэбэри абадаг юм байна гэхэн анхан үзэгдээгүй бодол тэрэндэ

гэнтэ ерээд, омогыень ехэтэ дайраба. Тээд юундэ ноёд бии юм, хара зон юундэ тэдээнһээ илгалдаг юм? Юундэ Хутула, Хабуул, Амбагай ноёдой алдар соло арад зон мүнөө болотороо дурданаб, хэрбээ харашуулай тэдээнһээ дутуу дунда бэшэ юм хаа? Тэрээнэй эсэгэ Есүүхэй баатартай, али уг залгамжалагша тэрээнтэй өөртэйн хара зониие сасуулмаар юм аал? Үбгэдэй хөөрэлдөө тэрэ нэгэ хирэ шагнангүй, эдэ бүгэдэ тухай оролдосотойгоор бодомжолон нууба. Табиһан асуудалдаа мүртэй хайн харюу оложо шадангүй, нэгэл тобшолол гаргаба: хайн ноёд байдаг, муушые байдаг. Тээд сэдхэлдэнь нэгэл муу юумэн тунажа үлдэбэ: хэрбээ ноён бүхэнэй харашуулһаа дээрэ бэшэ хада, ноёор түрэнһэнийн бусад зоной дээрэ гаргадаггүй юм байна даа ...

«Тээд ноёор түрэн хадань зонхилхо эрхэ тэдэндэ үгтэнэл даа, – гэжэ тэрэ удаан бодолгото болоһонойнгоо һүүлээр шийдээ һэн. – Бурхад тэдэндэ эрхэ үгэнэ, тиигээ хадаа ноёд хара зонһоо дээгүүр гээшэ. Эрхим дархан – дархашуулай уг залгамжалагша, эрхим годлишон – годлишодой гарбал гэдэг ха юм, тиймэһээ эрхим ноён – ноёдой үри хадаһан шуу, тэдэндэ элинсэг хулинсагуудайн хүнэһэ һүлдэ туһална».

* * *

Үглөөгүүр хара эртүүр тэрьедэжэ ошоогүй үлэнхэн бүхы айлнууд нүүдэлдэ бэлдэжэ байба. Модо тоншохо, тэргын мөөрнүүдэй түерхэ абьян түмэрэй ханхинаантай худхалдана: хүн зон ашаанай тэргэнүүдээ заһабарилжа, холын харгыда гарахаяа бэлдэнэд. Эрэшүүл байд гээд лэ хүрэнэй зүүн талада орхигдоһон хүүдинсэ руу ашаанай морёор тээбэрийн тэргэ болон тоног зэмсэнүүдэй түмэр зүйл абашана. Тэндэ хоёр хүдэр хүбүүдые хажуудаа туһамарша болгон абahan гансаараа үлэшэн түмэршэ дархан эсэхэ сусахые мэдэнгүй түмэр дабтажа, гагнажа, балта дүшын огсом хүхюу абяагаар оршон тойроноо сууряатуулна.

Есүүхэйн айл хотон баһал аян замда бэлдэнэ. Өөлэн Сочигэл хоёр аяга амһартаяа ханза, туламууд руу ябталан хэнэ. Эжынэртээ Тэмүүгэ Хачуун хоёр хамһалсажа, туламайнь амһар барилсана, жэжэ божо юумэ суглуулна, унтаридаа уйлаһан Тэмүлүүниие һаатуулна.

Анхан үзэгдөөгүй холын газар дайда руу аянда гарахаяа байһандаа сэдхэлээ хөөрэнхэн аханарын тэргэнүүдэй хажуугаар үймэлдэнэ. Барандаа нэгэдэн, ута гасуунуудаар тэргээ үргэжэ, удаан

загсоһондоо хаташаһан модон сахаригуудые голһоонь мулталаад, тарбаганай өөхэнэй халуун шахадаһаар тоһодожо, һөөргэнь табина, удаань тэргэнүүдээ урагша хойшонь хүдэлгэжэ, ябасыень шалганад.

Тэдэнэр гурбан тэргын сахаригуудые тоһодобо, Тэмүүжэн дүрбэдэхи тэргэдэ дүтэлжэ ябахада хүүдинсэһээ сэхэ тэдээн руу залуу сэрэгшэ нүхэрын гүйлгэжэ ерэбэ.

– Таргудай ноён наашаа ерэжэ ябана! – гэжэ тэрэ хүнэй гэрэй хажууда мориёо татажа, ташуурайнгаа эшээр зүүн тээшэнь занган хашхарба. – Тэрэнтэй арбан нүхэд ябалсана.

Тэмүүжэн тэргын саанаһаа түргэн гаража, тэрээндэ дүтэлбэ. Онон голой холын тохойн нугалбаряагай улаан бургаанаһанай захаһаа хэдэн хүн яаралгүй хатаруулжа ябаа һэн. Бултанынь урда үндэр хара жороо мориндо һууһан бардамаар ташаагаа туланхай маряатай хүдэр Таргудай, элихэнээр эндэһээ харагдана.

Хашхараа дуулаһан Өөлэн Сочигэл хоёр ехэ гэрһээ гараба. Тэдээн руу яаралтайгаар дугшан, сээжэдэ гараа аймхайгаар няажа, хүлэгдээгүй айлшад руу нэгэ хирэ дуугай харан зогсод.

– Ай, тэнгэри, энээндэ манһаа үшөө юун хэрэгтэй гээшэб? – Сочигэл наранһаа нюдөө ониилгон, үзэн ядангаар урагшаа хаража байба. – Юрэ буса манай руу юу бэдэрхэ һэм.

Өөлэн нэгэ нүхэр руу түргэн эрьбэ.

– Үндэр наһатайшуул болон эрэшүүл үтэр түргэн дүтын айлнуудаар һэмээхэн суглараг.

Тэрэнь бэлэн байһанаа морёо түргэн хүдэлгэжэ, харьяата зоной гэрнүүд тээшэ гүйлгэн ошобо.

Удаан бодомжолонгүй Өөлэн Тэмүүжэндэ хэлэбэ:

– Сэбэр хубсаһаа үмдэ. Айлшанаа угтахаш.

Тэмүүжэн гэртээ орожо, ханза сооһоо шэнэ арһан самса, үмдээ гаргажа үмдөөд, түргэн хубсаһаа һэлгүүлбэ, хуушан хубсаһаа бажуугаад, хайшань хэхэм гээшэб гэжэ хараашалан байтараа үүдэнэй хажууда хэбтэһэн эмээл доогуур гударжархиба. Хурьганай арһан богонихон тэрлиг дээгүүрээ эсэгынгээ гуулин тоборуулгатай үргэн бүһэ бүһэлөөд, модон хуягтай уранаар гоёогдоһон яһан эшэтэй шэнэ хутагааа үлгэбэ. Халюун малгайгаа үмдэжэ, онгонуудай гуулин толидо түргэхэн нюураа хараад, газашаа гаража, һанаагаа зобоһон мэдэрэлээ даран, өөрынхидтөө дүтэлбэ.

Таргудай нүхэдтэйгөө хамта тэдээнһээ оройдоол гурбан зуугаад алхам газарта ябаба. Хахаддэрэй үндэртэ гараһан наран тэдээнэй

хажуу тала гэрэлтүүлнэ. Бухын нюдэндэл булхагар нюдэтэй тайчуудай ноёной мангарһаа мэтэ мэнхэгэр хүрин-улаан шарай элихэнээр харагдана. Тэмүүжэнэй ханахаһаа Тодойн абын хүдөөлгэндэ дүтэлхөөр бэшэ ехэрхүү омогоор харагдааша нюурын мүнөө тад ондоогоор, урихан энеэбхилгээр гэрэлтэнэ. Садхалан бэлтгээр нюдөөрөө үлэһэн харьяата зоной абар-табар гэрнүүдые хаймадан, ойрохи нүхэртөө юушьеб хэлэжэ ябана.

Дүтэлхэдөө Таргудай аниргүй боложо, харасаяа сэхэлэн, үнөөхил уриханаар мийэрһэн зандаа тэрээниие угтажа байһан Есугэйн бүлые хёрхоор шэртэнэ.

– Һайн байна гүт даа? – гэжэ холоһоо, хорёод алхам газарһаа, өөрын хүн мэтээр мэндэшлэн, мориёо аалидуулжа, Өөлэн руу илдамаар харан асууба.

– Баруун бурхадай һайгаар, бараг... – гэжэ тэрэ дарууханаар харюусаад, хүлээнгээр абяагүй байба.

– Таанарые гансаараа үлөө гэжэ дуулааб, – Таргудай тэдэндэ туласа дүтэлөөд, шүдээ ууртайгаар ирзайлгаад байһан азаргынгаа толгойн саанаһаа Өөлэниие шэртэжэ, хайрлаһан мэтэ толгойгоо һэжэрбэ. – Яагаад эндэ гансаараа байна хаб гэжэ бодоод, ямар нэгэ юумэн хэрэгтэй гээшэ гү гэжэ мэдэхээс ерээб даа...

«Ямар нэгэ юумэн хэрэгтэй гээшэ гү...» – гэжэ тэрээниие досоогоо шоо үзэн һажааж, Тэмүүжэн байра дээрэ хүдэлэнгүй тэрээн руу харана. – Бүхы наһаараа манай эсэгэтэй дайсалдан үһөөрхэлдөөд, мүнөө гэнтэ бидэниие хайрлаха сэдхэлтэй болобо гү?»

Өөлэн хүлээд гээд, хүбүүнэйнгээ ээм дээрэ гараа табиба. Тэмүүжэн залд гэн, гэнтэ һэгээ орожо, жолооень абаад, Таргудайн нүдэ руу зүрхэтэйгөөр харан уриба:

– Таргудай ахатан, гэртэ орожо, харгыһаа амарэгты.

Тэрэнь гайхангыар, юундэ тэрэ дүтэлөөб гэжэ ойлгоогүй мэтэ байтараа, Өөлэн руу дахин эрьен байд гээд, урилгыень даажа абаба.

Сочигэл багашуултай бусад нүхэдэйн жолоо абажа, хүнэй гэр руу орохыень уриба.

Тэмүүжэн зүрхэтэйгөөр айлшанаа томо гэр руу залан, хажуудань зүүн гараараа харгы заажа ябаһаар, гэртээ түрүүн орошобо. Түргэн ябаад, хоймортоо өөрөө һуужа, баруун тала руугаа халта дохин, айлшандаа һуухыень зангаба. Тэрэнэй хойноһоо ерһээр гайхан адаглажа байһан Таргудай толгойгоо дохин, зааһан газартань һууба.

Өөлэн томо хүрэл аягатай хү харбайба. Таргудай тодон абаад, гал руу болон онгонууд руу хүннөө үргэжэ, хайшан гэжэ хөөрөлдөөгөө эхилхээс ойлгожо ядан хууба. Нэгэ хэды балгаад, аягаа шэрээ дээрэ табижа, Тэмүүжэн руу хилам гээд, Өөлэн руу эрьсбэ:

– Ши бидэ хоёрто хөөрөлдэхэ хэрэгтэй байна.

– Юун тухай, Таргудай аха?

– Хайшан гээд саашадаа ажаһуухабта гэжэ.

– Есүүхэйн наһа бараһаар, – Өөлэн дохид гэн, харюусаба, – айл аймагта хабаатай асуудалнуудаар тэрээнэй эгээл томо уг залгаламжалагша Тэмүүжэн хөөрөлдөө ябуулдаг болонхой.

Таргудай тэсэжэ ядан, толгойгоо хүдэлгэбэ.

– Би шамтай хөөрөлдэхээс хананаб.

– Намтайшые хөөрөлдэ, минии унаагай гүүнтэйшые хөөрөлдэ, адли, ямаршые удхагүй, – Өөлэн хашалгүйгөөр дахин дохибо. – Есүүхэйн туг эзэлһэн, эсэгынгээ уг залгаламжалагшын зүбшөөлгүйгөөр минии шийдхэбэри ямаршые хуулита эрхэгүй. Та, Таргудай ноён, дээдын угай үндэр түрэлтэ хүн ха юмта, манай угай заншал хайн мэдэхэт, намайе ойлгоно ёһотойт.

Нүлэр харасаар шэрээ руу шэртэшэн Таргудай удаан абяагүй хууба.

– Зай, тиигэбэл, – гэжэ тэрэ һөөлдэнги хоолойгоор хэлээд, шангаар хоолойгоо заһаба. – Гурбуулаа хөөрөлдэе...Ши, – гээд, Тэмүүжэн руу шэртэжэ, – ши томо хүбүүн болоош, мүнөө уг соомнай юун боложо байһые ойлгожо байнаш. Харин ши, – гээд, Өөлэн руу хараад, – ухаатай эхэнэр ха юм ши, мүнөө таанарые эгээл дүтын түрэлнүүдтнай хаяа гэжэ мэдэнэш, хэнэйб даа нэгэ бүдүүн хүзүүн дээрэ хуугаагүй хаа, үхибүүдээ хүн болгожо шадахагүйш. Би өөрөө таанарта туһа хүргэхэ аргатайб гэжэ дурадхахаяа ерээб, өөһэдөө бодожо үзэгты, хирээгэй һүүдэрһээ айжа, балга аарсаяа тоолоһоор, үсөөхэн айлаараа тала дайдаар тэнэжэ зобохо гү, али минии дали доро ороод, садхалан, аюулгүй байдалда ажаһууха гүт, алиниинь дээрэб?

Таргудайн зорилго Тэмүүжэн һаял ойлгобо. «Даритай шэнгээр эхыемни өөрынгөө һамган болгохоёо ханана! Юундэ? Манай үлүүс өөртөө абаха гээ!.. – гэжэ бодоходоо улайшаба. – Үшөө манай туг!..».

– Эхэ танда хадамда гарахагүй! – гэжэ тэрэ эрид хэлэбэ.

Таргудай гэдэргээ налайжа, бүхы бэсэрээ тэрээн руу аргаахан эрьсэлдэбэ.

– Би энээн тухай нэгэшье үгэ хэлээгүйлби... – гээд, тэрэ наада барингяар тархиһаань хүл хүрэтэрнь хараба. – Али хэлээ гүб?

Тэмүүжэн мэгдээд, эшэнгээр нюдээ буулгаба, Өөлэн хүбүүндээ туһалжа:

– Бидэ өөһэдын хүнүүд гээшэбди, Таргудай аха, ханаһан юумээ мэхэгүйгөөр, сэхыень юрэ хэлэнэ гүбди даа. Та хадам тухай юушье хэлээгүйт, зүгөөр танай үгэ ондоогоор ойлгохын аргагүй. Та, хэрбээ ондоо юумэ ханаа болобол, юрэ, түрэл хадаа, бидэниие дүнгэхэ гээ болобол, намайе гү, али Сочигэл бэриие һамган болгохо гэхэн ханалгүй байбал, сэхыень хэлыт даа. Тиигбэлтнай минии хүбүүндэ хуу ойлгосотой боложо, танай һанамжа бодомжолжо, шиидхэбэри юрэ гарганал аабза, - гэбэ.

Таргудай хамар дороо хараал табяад, дахин дуугай ханаанда абтаба. Тэрээнэй ондоогоор хөөрэлдөө эрхилхэб гэжэ ханаһаниинь эли байба, түрэлнүүдтээ хаягдаһан Есүүхэйн бүлэ тэрээнэй нэгэл таамаг үгэ хэлэхэдэ баяртайгаар аһалдашаха гэжэ ханаа бшуу. ханаа үнөөн болошоһон тэрээнэй нюур Тэмүүжэн һэмээхэн адаглана. Өөлэн тэсэмгэйгээр нюдөө буулгаад, айлшанай шэнэ үгэнүүдые хүлээнэ.

– Зай! – Таргудай Тэмүүжэн руу нюдөө табижа, альгаараа тэрээнэй үбдэг сохибо. – Мянган толгой мал, тэдээнэй хахад адуу үгэхэб арбан гурбатай болоходошни. Харин ши минии болон эхынгээ хажууда байхаш.

– Теэд энэтнай эхэмни танай һамган болохо гэхэн удхатай ха юм.

– Ондоогоор болохогүй. Хүн зон юун гэлдэхэб? Энэ шинии хүндэтэй ноён эсэгын бэлбэлхэн эхэнэр юундэ минии гэртэ байха болоноб? – Таргудай гараа дэлгэбэ.

– Үгы, эхэ танайда байхагүй! – гээд, хамсы соогоо нударгаа зангидан, Тэмүүжэн хашхарба.

– Ши хаанаһаа мэдэбши? – Таргудай баһангяар нюдээ ониилгобо. – Гүүн азаргагүйгөөр байжа шадахагүй, дэмыржэ магад. Манай угай эхэ Алан Гуа Добун Мэргэн үбгэнэйнгөө һаһа бараһанай удаа хүбүүдээ түрэжэл байгаа ха юм, тэдээнэйн нэгэн болохо Бодончарһаа бидэ, боржогонууд, гараабди. Энээниие мэдэхэ юм гүш, али үгы гү?

– Угсаата эхэ Алан Гуагай ажаһуудал тухай манай хэлсэһэнэй үлүү. Минии Өөлэн эхэ танда хадамда гарахагүй, – гээд, бээе барижа Тэмүүжэн хэлэбэ.

– Хэн энээндэ хаалта хэхэ юм?

– Би тэрээндэ эсэгын дүү Даритайда хадамда гарахыень хорёоб, Тодойн үбгэн аба энээнийемни дэмжээ. Тодойн үбгэн аба наһа барахынгаа урда тээ Бартаан баатарай туг Есүүхэйн хүбүүдтэ үлэхэ ёһотой гэжэ угайнгаа эрхэ хүсэл мэдүүлээ. Угсаатанайнгаа шиидхэбэри минии абганар хандаргахаа зүрхэлөөгүй, хэншые тэрэ тугта ханаархаагүй. Али та тиимэ хүсэлтэй гүт, Таргудай ноён? – гэжэ Тэмүүжэн гэнтэ атан тэмээнэй амгалан тэнюун байдал мэдэржэ, аргааханаар, бээдээ найдангыар хэлэбэ, ямар бэ даа агшан зуура тэрээнэй досоо хэн бэ даа ондоо хүн хуугаад, тэрээнэй хэлэ хүдэлгэжэ байхандал үзэгдэбэ. Энэ һонин мэдэрэл тэрээндэ зүрхэ зориг түрүүлжэ, урдань агуухэ ноён бэшэ, өөртөнх адли юрын лэ хүнэй хууһандал мэдэрэн, тэрээниие балшыса бариха, гасаалхада бэлэн байшаба. Засаг баридаг томо хүнэй урда өөрыгөө үлүү найнаар байха иимэ мэдэрэл тэрэ түрүүшынхиеэ үзэбэшье, досоонь тэрэнь танил дүтэ, анханай байһан аад, мүнөө хэрэгтэй сагта газаашаа гаража ерэлэндэл ханагдаба. Өөрынгөө үнэндэ этигэһэн Тэмүүжэн Таргудайн бүхы ханамжануудые бута сохихо аргатай байһанаа ойлгожо хуугаа һэн.

Тэрэнь Тодойной нэрэ дуулахадаа уурлажа, гансал Тэмүүжэнэй байһанда бээе арай шамай барин үгүүлбэ:

– Шинии уураг тархи соо ухаанай багаханшые хэлтэрхэй байгаа хаа, юу шэлэхэб гэжэ ухаалди: тэрэ тугшни хээээ нэгэтэ шамда хэрэгтэй болохо гү, үгы гү, бү мэдэе, үглөө мүнөө хүрэжэ ерэхэ үлэн хоһон үбэлэй сагта дулаан, аюулгүй байдал тухай бодо. Тала дайдаар олон дээрмэшэд, шинии багахан хүрээлэн үлэн шонын хүнэһэн болохо, хүн зон тухай хэлэхыншые аргагүй. Ши гансаараа яагаад бэшэнээ аршалжа шадахабши? Харин минии хажууда түрэхэн хүбүүмни шэнги байха ха юм ши...

– Би өөрын эсэгэтэйб, тэрэ мүнөө бидэниие дээрэхээ хаража байна, магад. Юун гэжэ, Таргудай аха, бодонобта, юун гэжэ эсэгэмни танай үгэнүүдые ойлгохоб, тантай зүбшөөбэлни, минии үгэнүүдые юун гэжэ ойлгон абахаб? Энэ эсэгымни туг байна, – эрьэнгүй альгаараа мүр дээгүүрээ зааба. – Би эсэгынгээ тугта урбажа шадаха гүб? Урбагшан болохыемни эсэгэмни намайе хургаагүй, харин та,

мини Таргудай абга, энээндэ намайе хургахаяа ерэбэ гээшэ гүт? Ихэдээ та бидэ хоёр боржогонуудай нэрэ зүүхэ эрхэтэй гүбди, бидэнэй тэдэндээ хүрэжэ ошоходомнай угсаатамнай хайшан гэжэ бидэниие угтахаб?

Таргудайн шарай барайшаба.

– Зай, хүрөө, – хүндөөр амилжа, ууртайгаар Тэмүүжэн Өөлэн хоёрые ээлжээлэн шэртэбэ. – Таанар өөһэдөө өөрынгөө хуби заяа шэлэбэт. Таанар гансаараа үлэхэт. Ерэхэ хабар болотор амиды үлэхэ гүт, хаража үзэхэб. Саһанай хайлахада, зорюута таанарай сагаан яһа харахаяа ерэхэб!

Таргудай хууриһаа хүрэжэ бодоод, томо томоор алхалан, гэрһээ гараба.

– Нүхэд! – тэрээнэй сулалтай хашхараан дуулдаба. – Мориндоо мордогты!

Өөлэн зарсашаһан нюуртай хуужа хуутараа гэнтэ сошон, хүрэжэ бодоод, ханаагаа зобонгёор хүбүүгээ харан, үүдэн руу тэгүүлбэ. Тэмүүжэн Таргудайн хууһан хуури дээгүүр гэшхэн, яаран гараба.

Таргудайн нүхэд хүнэй гэрһээ гүйлдэжэ гараад, мориндоо мордобод.

– Хүн зониие, адуу мал бултыень туугты! Намнагты! – гэжэ аржаганаһан баабгай мэтээр эмээл дээрээ эрьсэлдэн, Таргудай хашхарба.

Нүхэд ябууд дундаа айлнуудай хоорондуур сасаран таража, ноёнойнгоо захирал дүүргэн, хахир хоолойгоор хашхаралдаба:

– Мори, сараа хүллэгты! Түргэн!

– Гэрээ задалагты!

– Мүнөө таанар Таргудай ноёнай албатан гээшэт!

– Залхуу болошоо гүт, үнинэй хураар шабхадуулаагүй гүт?

– Бараг даа, манайда түргэхэн лэ өөрынгөө хуури олохот...

Нүхэдэй хашхараан саашаа холын гэрнүүдээр дуулдажа, агаарта ташуурай эшхэрээн, нохойн хусалдаан, айһан үхибүүдэй бархираан дуулдажа байба. Есүүхэйн зон гэрһээ гаража, обооролдон зогсонод, ехэ гэр руу шэртэн хүлээнэд, харин хүнэй гэрэй хажууда Тэмүүжэн дүүнэртээ Өөлэн Сочигэл хоёрой хажууда абяагүй зогсобод. Эрэшүүл хазаарнуудаа яаралгүй задалжа, дүтэхэнэ бэлшэжэ ябаһан моринойнгоо хойноһоо дурата дуралгүй ошоходоо

бага нахатайхан ноёдойнгоо тэмдэг үгэнэ аа гү гэхын тэдыдэ эрьежэ харахаар ябаа нэн.

Гайхан мэгдэнгээр эдэ бүгэдые хаража байһан Өөлэн нүхэдэйнгөө ааша ууртайгаар хаража байһан Таргудайда гүйжэ ошобо.

– Таргудай аха, юу хэжэ байна гээшэбта! Та манай түрэл ха юм та!

– А-а, ханаба гүш? – гээд, тэрэ Өөлэн тээшэ эрид эрьежэ, үнөөрхэн шииганаба. – Хойнотожо ухаа ороболши! Минии шамтай найнаар хөөрэлдэжэ байхада, урид бодомжолхоёо яагаабши? Ши юун гэжэ ханаабши, шамайе мийн лэ табиха гэжэ ханаа гүш? Үгы даа! Би Даритай бэшэб, абяагүй шинии гомдоохые залгихагүйб! Үлэн хооһон байдалһаа үхэхэ туйлдаа хүрэхэдөө үбдэг дээрэ мүлхижэ ерээд, хүлисэл намһаа гуйхат! Мүлхижэ ерэхэт заатагүй, хайшаа ошохо нэмта! Би бүхы отогоортнай нэгэшые хэршэмэл эдэе үгүүлхэгүйб. Тиихэдэ, магад, гэдэнһэнэйнгээ өөр өөрыгөө мүлжэжэ эхилхэдэ, ухаа орохот.

Хоротойгоор ташаганаса энеэгээд, моринойнгоо борьбо дээрэе һуушатарань шабхадажа, Өөлэниие дайран алдатарая байра дээрэ эрьелдэн, гэрнүүд тээшэ гүйлгэшэбэ.

– Сохигты эдээниие! – шангаар тэрээнэй бадашахань дуулдаба. – Хэниешые бү хайрлагты, бултыень таһа сохигты! Юундэ намгад гаранагүйб? Үнэнһөөнь шэрээд гаргагты! Найхашаагаа хаа, өөртөө абэгты, бэлэг баринаб таанарта!

– Энэ юун боложо байна гээшэб! – хороо бусалан, Сочигэл хашхараад, Өөлэнэй хамсыһаань татаба. – Дайсадай отог руу добтолооб гэжэ ханаа гээшэ гү?

Өөлэн эрид эрьелдээд, ехэ гэр руугаа гүйшэбэ. Тэмүүжэн сошонгёр эхээе хараба. Нэгэ хэды болоод, тэрэнь эсэгын туг, булад түмэр үзүүрһээ мориной ута һүүл ханжуулһан жада, гартаа баринхай, үүдэндэ бии болошобо. Өөлэн эрид шийдэнгээр айлнуудай хажуугаар гараад, сүлөө талмайда бүхы хүсөөрөө тугай эшыень газар руу зоожо, тад ондоо болошоһон һөөлдэнги хоолойгоор хашхарба:

– Есүүхэйн нүхэд!

Морид руугаа хазаарнуудая баринхай уруу дуруу ошожо ябаһан эрэшүүл эрьехэдэе үнэншэжэ ядан, танил тугай хара һүүлэй халхинай нэбшээнһээ аалихан намилзажа байхыень хараба.

Таргудайн нүхэд хүлээгдээгүй юумэнтэй мэгдэн, моридоо татан, булта дуугай болошобо. Таргудай гайхангяар Өөлэн тээшэ эрьелдэн, наада барингяар ирзайгаад, эмээл дээрэ ташаагаа тулажа, юун болгошо ааб гэжэ хүлээжэ байба.

– Бүхэтэйшүүл! Энэ танай ноёной туг байна! – агшан зуура тагалдалан хоолойнь дуулдаба. – Бээ хамгаалагты, хамгадаа, хүүгэдээ бү баһуулагты!

Тэрэ дары Өөлэндэ дүтэ байһан гэрһээ зургаа – долоон үбгэд гараба. Тэдээнэй дундаһаа Сарахай илгаржа, зүрхэтэйгөөр урагшаа гараад, гараа үргэбэ:

– Зэбсэгээ баригты!

Холын гүбээнүүд дээгүүр тэнгэрийн нээрээн мэтээр айлаар ойлгогдомо бэшэ хүүээн дуулдашаба. Албатанай номгон, уруу дуруу нюурнуур үзэн ядаһан, эрид шиидэнги шэгээр хубилба. Олонхинь мориёо ургалан, эмээлгүйгөөр мордошонхой байба. Булта бодожо ерэхэдээ, Таргудайн нүхэдтэ орходоо гурба дахин олон байшаба. Гэрһээ хамгад, хүүгэд һурша номоо гартаа баринхай, добтолон орогшодые харбахаар бэлэн зогсобо. Зарим эхэнэрнүүд номо хаадаг, годли болон зэбсэгуудыень эрэшүүлдээ абаашажа үгэбэ. Сарахай гараараа эрид занган, богонихон захиралтануудые үгэжэ, бултыень жэрытэр зогсоогоод, добтологшодһоо гэр бүлээ халхалба.

Таргудайн нүхэд өөһэдынгөө үсөөн байһые ойлгожо, ноёндоо дүтэлэн, тэрээнээ тойробо, мэгдэнгээр урдаһаань һөөргэдэн бодоһон зон руу хаража, зэбсэгээ гаргахаяа зүрхэлбэгүй. Таргудай дороо дэбхэржэ байһан азаргынгаа ама татажа, аргаахан Есүүхэйн айл руу сухариба. Өөлэндэ дүтэлжэ, ууртайгаар хилайжа хараад, шүдэнэй забһараар хэрхирбэ:

– Ши, тэнэг эхэнэр, юу хэжэ байһанаа ойлгоногши? Энээнэйнгээ түлөө харюусахаш!

– Та өөрөө энээнэй түлөө харюусахат, Таргудай ноён! – Өөлэнэй хоолой хонгёотон, захын һэеы гэрнүүд хүрэтэр дуулдаба. – Өөрынгөө уг дотор иимэ хуулигүй ябадал гаргахыетнай хэн танда эрхэ үгөөб? Хүн зониие сохихыень нүхэдтөө зарлиг үгэжэ байхадаа, хэн танай урда гэмтэй юм? Эдэ танай барлагууд бэшэ, эдэ Есүүхэйн нүхэдэй бүлэнэр, энэ тэдээнэй туг... Та өөрөө эндэ нүгэл хэжэ байнат, дары түргэн эндэһээ ябаа хаатнай дээрэ.

Буха шэнгээр хүзүүгээ шахан нугалжа, Таргудай уур сухалһаа уб улаан болошоһон нүдөөрөө хүн зониие шэртэнэ. Хүнүүдэй

эбсэшгүй харасанууд зарлиг үгэбэлнь шамайе түрүүн алахабди гэжэ хэлэнхэндэл үзэгдэбэ. Тэрэ Сарахай үбгэнэй эрид харасатай эгсэ уулзашаба.

– А-а, ши, үбгэн, яагаад зоригтой болошобош, ноён үгы болоходоо сүлөө байханаа мэдэрээ гүш? – сухалтайгаар ирзайжа, Таргудай асууба.

– Юундэ ноёд үгы байха юм? Эдэ булта зогсоно, – гэжэ тэрэ нэрэ түрэтэйгөөр харюусаад, дүү хүбүүдтээ байһан Тэмүүжэн руу зааба. – Зоригтой гэнтэ болошоогүйб, би бүхэли наһаараа эдэндэ үнэн сэхэ алба хээб, зарлиг үгэбэлнь, айншыггүй зэбсэгээ үргэхэб...

– Иигэжэ ноёдтой хөөрэлдэжэ һураабты, – гээд, хамараа һарнылган, Таргудай мориёо урагшань нэшэбэ. Хойноһоонь нүхэдынь дугташаба.

– Ямаршы захиралта дүүргэхэб гэнэ гүш? – гээд, тэрэ Сарахайн урда тогтоод, тонгойн асууба. – Минии урдаһаа гараа үргэжэ шадаха гүш?

– Тулюураар аашалнат, Таргудай ноён, намда, үндэр наһатай хүндэ, энээн тухай тантай хэлсэхэдэшые аягүй байна, – Сарахай шоо үзэнгээр тэрээниие хараад, саашаа эрьебэ.

– Юу-у?.. Байл даа, зогсо, – гээд, Таргудай уур сухалһаа нюураа уршылган, өөрынгөө сэрэгшэһээ жадыень луга татан абаад, хашхарба. – Тогто, хүгшэн нохой!

Сарахай жэрхэнгээр уралаа жэмылгээд, тэрээнһээ яаралгүй холодобо. Таргудай жолоогоо табижа, үбгэниие хүсөөд, ара тээһэнь нюрга руунь жадаараа хадхажархиба.

– Бай гэжэ хэндэ хэлэнэбиб!

Үбгэн найгаад, хүл дээрээ тогтобо. Таргудайн гарта байһан жадын хурса үзүүрһээ шуһан дуһалба. Хүн зон мэгдэжэ, дураа гутангыар бэе бээ шарайшалан, үһөөгөө абаха хүсэлтэй зэбсэгээ үргэжэ, хүдэлжэ эхилбэд.

– Тогтогты! – гээд, Сарахай юуншые болоогүй мэтээр бүгэдэндэ хандаба. – Энээнэй түлөө бээ бү хосороогты...

Хаба шадалгүй уур сухалһаа Таргудайн ногооршоһон нюур, зэрлигээр эригшэһэн нюдэ, хара зубхиинь, шалхагар хасарайнь таталдажа байхыень тэрэ дарууханаар хараба.

– Ябагты эндэһээ, Таргудай ноён, хүн зоной сухал үлүү хүргөөгүйдөө.

Таргудай шарлашаһан арзагар шүдөөрөө доодо уралаа зуужа, бүхы хүсөөрөө жадаяа хажуу тээшэнь шэдээд, хууриһаа мориёо эрид эрыюулжэ, зүүн тээшээ гүйлгэшэбэ. Хойноһоонь нүхэдынь шамдабад.

Сарахай үбгэн руу хэдэн тээһэнь хүнүүд гүйлдэжэ ерээд, гар дээрэ үргэжэ, гэр руунь абаашаба...

* * *

Тэмүүжэн далан халааһан газарлиг набтархан гэртэ дүтэлжэ, богоһо алхаад, харанхы уйтахан байра руу оробо. Сарахай ханын хажууда хоёр нугалаа шэрдэг дээрэ ямаанай элэнхэй арһан доро хэбтэбэ. Тэмүүжэниие хараһаар, бодохо хүсэлтэй үндыгөөд, тохоногоо тулабашье, үбшэнһөө ядаран, нюрган дээрээ хэбтэшэбэ.

– Наһан соогоо түрүүшынхией айлшанаа унтаридаа угтажа байнаб. Тэмүүжэн ноён, дээшээ гаража, хоймрто хуугыш даа... – гэжэ хүлэмхи һула хоолойгоор дуугараад, хүсээ элсүүлэн, хүзүүгээ эрыюулжэ, гэр соогуур хараашалба. – Һэй, хэн байнаб, галаа һэргээгты, айлшанаа угтагты.

Тэмүүжэн галда дүтэлөөд, хоймрто гарангүй, шэрээгэй захада, Сарахай үбгэнэй дэрын ойро һууба. Эхэнэр талада хууһан хүгшэн һалиржа, мэгдэнгээр үбгэн руу харана.

«Ноёд үсөөн лэ энэ гэртэ ородог хаш. Магад, нэгэшье ороогүй хадань, энэ хүгшөө яагаад наймае угтахаяа мэдэнэгүй ха даа, – гэжэ хүгшэниие адаглан, Тэмүүжэн бодомжолно.

Хүгшэн ганташаһан модон аяга соо хү хээд, гартань барюулхаяа зүрхэлэнгүй, дохин, хажуудань табиба. Үмхирһэн тулам онгилоод, хаташаһан хоёр үрмэ гаргажа, үшөө нэгэ аяга соо хээд, ойронь табиба. Үшөө дахин дохижо, аягүйрхэнгээр харасаяа буулгаад, хажуу тээшээ болобо.

Тэмүүжэн хүтэй аягыень гартаа абаад, балгаха гэжэ байтараа Сарайхан хүлэй хажууда, баабгайн элэшэһэн даха дороһоо шагаажа байһан хоёртойхон хүбүү обёоржорхибо. Хүбүүхэн харахан нюдэнүүдээрээ ерэхэн айлшаниие адаглажа, байд гээд лэ шэрээ дээрэ табиһан хүндэ руу шэртэнэ. Тэмүүжэн тэрээндэ энеэбхилээд, тархяараа занган, шэрээ руу дуудаба. Хүбүүхэн хүхюутэйгээр үбдэг дээрэ хүрэжэ бодоод, дахаяа шэдэн, үбгэн аба руу асуунгяар хараба. Үбгэжөөл хүмэдхээ буулгажа, нүдээ нюуба, байд гээд, зүбшөөлөө

үгэжэ дохибо. Хүбүүхэн унажа байһан тугалай арһан үмдөө зүүн гараараа татажа, хажуудань һууба. Тэмүүжэн үрмын багахан хэршэмэлһээ хазаад, бултыень хүбүүхэндэ үгэбэ. Хүбүүхэн хулганаахан мэтээр химэлэн эдээд, дары түргэн хоёрдохиень эдижэрхибэ. Тэмүүжэн аягатай хүнһөө ама хүрөөд, хүбүүндэ барюулба. Хүбүүн болгоомжотойгоор даг хирэһээ харлашаһан аяга пулхагархан гарнуудаараа баряад, удааханаар ууба. Багаханаар балгажа, шоб байса амтархан, нюдээ анижа байгаад ууна. Оёор хүрэтэрынь бултыень уужархёод, шангаар амья абажа, сагаан болошоһон дээд уралнуудaa аршаншьегүй тэрээн руу хүхюутэйгээр харан, өөрынгөө һууридаа ябашаба.

Абьягүй һуубад.

– Үглөө үүрээр айлнууд таанарһаа ошохо. Бү гайха, юумэ бү һураарай, – гэжэ гэнтэ Сарахай хэлэбэ. – Таргудай таанарта амар заяа үзүүлхэгүй. Иимэ юумэн болоол хадань, гэдэргээ сухарихагүй бшуу. Харгыдамнай тэрээнэй хүнүүд намнажа хүсөөд, бултыень хюдаха. Хэрбээ энэ үтэлһэн намайешье хүндэлэнгүй, жадаар хадхаа хадаа, бусад зониие хайрлахагүй... арад зониие абарха хэрэгтэй, – гээд, аймхайгаар даха дороһоо хаража байһан хүбүүхэн руу зааба. – Эдэл амидарха ёһотой, угаа үргэлжэлүүлхын түлөө. Ши, Тэмүүжэн, ухаатай хүбүүн ха юм ши даа, хүнүүдые ойлгохо ёһотойш. Юушье хэхын аргагүй, засаг түрэдэ ухаа муутай, тулюур ноёд ерэнэл даа, өөһэдөөшье хүн шэнгээр байжа шаданагүй, ондоошье хүнүүдые найнаар байлганагүй... Таанар, ноёд, бидэниие доодын зон гэжэ тооложо һуранхит. Би иигэжэ хэлэхүү: ноёд соошье үжэнхэй сэдхэлтэй зон байха, харашье зон соо сэлмэг зон олдохо. Би мэдэнэб, шинии түрэхэдэ дээдын зиндаагай бөөнэр хуби заяасьшни тайлбариллаа. Тиимэл хадаш би мүнөө хэлэхэм шамда. Хэрбээ ши хаан болоо хаа, юрын хара зониие найнаар анхара: тэдээн соо үнэн сэхэ, найдамтай зониие ходоодо олохош. Ши мүнөө өөрынгөө абганарые, эсэгынгээ аханарые болон өөрынгөө албатаниие жэшээлээд үзыш даа. Эдэшни үлэн хооһон үбэлые, зэрлиг амитадые, муу зольбо хүнүүдые суг хамта шамтай шархаяа үлөө бшуу даа. Эдэшни ондоо ноёдто ошоод, хамгаалга олохол байгаа, теэд шамтай үлөө... Ши мүнөө эдэ зониие харангүй, ойлго. Эдэшни хамгаалалгагүй, өөрынгөө хуби шэлэхэ эрхэгүй, тэдээнэй хуби заяа таанар ноёд лэ шиидхэнэ ха юмта. найн ноёной ерэбэл, найн ажаһууха, харин Таргудай шэнги муу ноёдой ерэбэл, шадал соогоо

бээ абарха ха юм. Хэрбээ таанар өөхэд хоорондоо дайладжа, албатанаа мал шэнгээр хубааж эхилбэлтнай, хара хүндэ тон муу бшуу... Ши хайн ноён болохош, би мэдэнб, ши бэхижэжэ, тугаа өөдөнх үргэхэш, тиймэхээ би шамда ашанараа заяажэ үгэхэм. Олон лэ зон энээниие хүлээхэ. Арад зон шамайе танидаг болоо, шам тухай хэлсэдэг болоо. Мүнөө ши өөрөө хүл дээрээ бодохо ёхотойш, тийхэдэшни бүхы зон шинии хойноһоо ябаха...

Тэмүүжэн худхалдашанан мэдэрэлтэй гэртээ бусаба. Сарахай тэрээндэ ашанараа дамжуулан үгэхээ найдуулаа, гансал өөрөөл тугаа үргэхэ болоно. Тэрээнэй хойноһоо ябаха зон үшөөшье олдохо. Даритайда тугаа үгэхээ арсахадаа үнэн зүб харгы шэлээ гэшэ. «Эгээ шухала юумэндэ би зүб болоноб! – тэрээнэй сэдхэлдэ харуул болобо, гэбэшье хажуугаарнь бүрхэг бодол оролсобо. – Үглөөгүүр бүгэдэ бидэниие орхихо, бидэ хоонхон талада өөхэдөөл гансаараа үлэхэбди».

Өөрынгөө айлдаа дүтэлхэдөө бүри хаяхан тон түрэл, тон өөрын байһан аад, мүнөө аюул осол, үһөө хиаа нюугаад байһандал үзэгдэнэн оршон тойроноо эрьен шэртэбэ.

XXIV

Үүр-сүүрээр баруун ойһоо үлэгшэн шоно удаан улиба. Тэмүүжэн һэришоод, манандал хайлажа байһан зүүдэн соогуураа арьяатанай холын дуу шагнажа хэбтэнээр албатан айлнууд мүнөөдэр нүүжэ ошохо һэмнэй гэжэ ханажархиба. Һүрэхэ бодоод, гуламтын галай гэрэлдэ түргэн хубсалба. Эхэнх гэртээ үгы байба. Хониной үргэн хүнжэл доро жэрыжэ хэбтэнэн дүүнэрээ хараад, үглөөнэй хүйтэн уняар руу гараба.

Огторгой зүүн тээхээ хүхэрэн харагдана. Томонууд мүшэд зунайхи бэшэ һүлэмхээр гэрэлтэнэ. Ташаланда хахад һара ялалзан шарлана. Баруун тээхээ һалхин жэгдээр үлээнэ, үлэгшэн шонын ооглоо уляан холоһоошье һаа, элихэнээр дуулдана.

Тэмүүжэн арһа элдэдэг гэрэй саана бээ хүнгэлөөд, саашаа ябахадаа, залд гэбэ: үсэгэлдэр албатанайнь байһан гэрнүүдэй газар хоонхон байба. Гайхангыар эрьелдэн, Тэмүүжэн гэдэргээ бусаад, бага гэртэ эжыгээ бэдэрэн орохо гэтэрээ хаанаһааб даа хүнэй хөөрэлдэхэ абьяа дуулаба. Шагнад гэхэдэнх, айлнуудай зүүгээр морид түбэрбэ. Тэрэ бага гэр тойроод гарахадаа зуугаад алхамда моритой хоёр

хүнийе хараба. Хараагаа хурсадхан, моридой зүһөөр Өөлэн эхэ Сочигэл хоёрые таниба. Тэдээнэй хөөрэлдэхэнь халта-мүлтэ дуулдана.

– Хоёр барлаг эхэнэрнүүдые үлөөхэ байгаабди, – гэжэ Сочигэл дураа гутангыар хэлэбэ.

– Олон зониие тэжээжэ шадахагүйбди, – зөөлэхэнөөр, бээс сагааруулангыар Өөлэн эхэнь тэрээниие этигүүлхэ гэжэ оролдоно. – Мүнөө эдсэгээ гамнаха болообди, өөһэдыгөө даагаал хаа, шадахабди.

– Үхэрөө юундэ бултыень тэдээндэ үгөөбибди? – гэжэ тэрэнь ханаагаа тэбшэнэгүй.

– Бидэ тэдээниие барижа шадахагүйбди, хабарай хашанха соогуур унана бээс, үгы гэбэл, шонодо барюулха...

– Хэрбээ барюулаагүй хаа? Хүбүүднай хурша номтой ха юм.

– Шонын эдсэгүй хаа, дээрмэшэд добтолхо. Мүнөө бидэ хэнэйшье анхарал татаха аргагүйбди, үхибүүдэ аюулда түлхихэ хэрэггүй. Эдэ хоёр толгой үнээдэ яажашье хаань даа харууһалхабди. Нү һайтай, багашуудамнай үбэлдөө хүн хүрэхэ.

Нарын туяа доро гэрэй хажууда зогсожо байһан хүбүүгээ хараад, Өөлэн абяагүй болобо. Дүтэлөөд, тэрэ ооголбо:

– Ши гүш, Тэмүүжэн?

– Би, – гэжэ дурагүйгөөр тэрэ харюусаба.

Албатантай хахасахыемни юундэ һэрюулээгүйбта гэжэ гашуудалтай гомдол хэлэн дээрэнь эрьсэлдэбэшье, тэрэ хэлэжэ шадаагүй: эрэ хүн өөрөө һэридэг. Эхэнүүдын хажуугаарын гараад, сэргэдэ дүтэлбэ.

– Бэгтэрые һэрюулэ, ехэ гэртээ булта ороё, – гэжэ Өөлэн мориёо уяжа байхадаа, Сочигэлдэ хандаба. – Булта сугларжа, хөөрэлдэхэ хэрэгтэй.

Тэмүүжэн эхынгээ хойноһоо ехэ гэр руу оробо. Борохон нимгэн үнэнэн дороһоо улаан согууд нулахаанаар гуламта соо гэрэлтэнэ. Тэрэ үбдэглэжэ һуугаад, тэрээн руу томо томо аргал нэмэжэ, аһахыень хүлэбэ. Түлишэ хүхэ сагаан утаа бааян байтараа гэнтэ дэрд гэн аһажа, улабар туяагаараа һэрхигэр ханаар наадан, гэр соохиие гэрэлтүүлбэ.

Эхэнь шэрээ дээрэ эдсэгээ дэлгэжэ, тэгэн дундань домботой архи табиба. Гал дээрэ үсэгэлдэр шанаһан хониной мяхатай тогоогоо табиба. Тэмүүжэн гал руу хайхарамжагүй шэртэнэ. Эхэнь тэрээн тээшэ хараад, хэлэбэ:

– Һүни Сарахай ерээд, ошохо тухай дуулгаа, гансал шамайе бү һэрюулэ гэжэ гуйгаа.

– Юундэ? –Тэмүүжэн түргэн асууба.

– Манай ноён албатанайнгаа харанхы хүнээр бээ нюужа, хулгайшад мэтээр тэрьелхыень бү хараг. Һүүлдэнь, ерээдүй сагта, тэдээнэйнгээ хүгэдэн бусажа ерэхэдэнь, хүлисэхэдэнь бэлэн байха гэжэ тэрэ хэлээ.

Тэмүүжэнэй сэдхэлдэ тэрэ дары хүнгэн болошобо.

Сочигэл Бэгтэр хоёр орожо ерэбэ. Тэмүүжэн хойморто гаража һууба.

– Шэрээдэ һуугты! – Өөлэн дүрбэн томо гуулин аяга табиба. – Тэмүүжэн, архи аягала.

– Өө, манай эхэ мүнөөдэр элбэгээр дэлгэбэ! – Сочигэл ялалзаһан нюдөөр шэрээ дээрэхиие шэртэжэ, альгаа ташаба. – Яагааб, мүнөөдэр найрлахамнай гү?

– Найрлахабди, – Өөлэн эдеэгээ бэлдэжэ дүүргээд, Тэмүүжэнэй зүүн талаһаань өөрынгөө һуурида һууба. – Бидэндэ өөһэд хоорондоо һайса хөөрэлдэхэ хэрэгтэй. Зай, һуугты.

Бэгтэр баруун таладань һууба. Сочигэл – Өөлэнэй доро.

– Зай, – гээд, Өөлэн өөрынгөө аяга барижа, Бэгтэрые шалгажа байһан нюдөөр удаан шэртээд, удаань Тэмүүжэн руу хараба.– Бидэ, танай эхэнүүд, түрүүшынхисэ өөрынгөө хүбүүдтэ архитай аяга барюулбабди. Мүнөөдэрһөө эхилжэ, та хоёр бидэндээ бүһэтэй томо зон болобо гээшэт. Тиимэһээ энээнһээ хойшо таанар үхибүүд шэнгээр бэшэ, харин ехэ эрэшүүл шэнгээр ябаха, бодомжолхо болоот. Ойлгоно гүт, али үгы гү?

– Тиимэ...

– Тиимэ, – гээд, хоюулаа хүмэдхөө буулган, хашартай заабари хүлээжэ, нюдээ буулгабад.

– Таанар гансаараа үлөөт, мүнөө таанарта һүүдэрһээ бэшэ нүхэд үгы. Эсэгынтэй аха дүүнэр таанарые хаяа, мүнөө хэнһээшье туһа хүлээхэ аргагүйт. Мүнөө та хоёр энэ аяга архи уухадаа, бэе бээдээ үнэн сэхэ байхаб гэжэ тангариг үгэхэ ёһотойт: танай нүхэсэлһөө Есүүхэйн угай ажабайдал гү, али үхэл дулдыдаха. Та хоёрой урда мүнөө гансахан зорилго байна: мүнөө туража үхэхэгүй, энээниел түрэл гаралтнай хүлээнэ, ургажа, хүсэтэй болоод, абынгаа үлүүс һөөргэнь бусааха гэнэн гансал зорилготойт. Тиихэдээл та хоёр тэрээнээ үнэн сэхээр хубаажа, ёһо заншалаар, адлихан эрхэтэй ноёд

болоод ажаһуухат. Бидэндэ тангариг үгэгты, эсэгынгээ үлүүс бусаагаагүйдөө, нэгэ сэдхэлтэй, нэгэл тархитай, нэгэл ханал бодолтой байхат гэжэ. Энээндэ тангаригаа үгэгты!

– Тангаригланаб! – Тэмүүжэн түрүүн аягаа дээшэнь үргөөд, Бэгтэр руу хараба.

– Тангаригланаб, – тэрэнь дабтаад, аягүйрхэнгээр тэрээнэй ама руу хараба.

– Зай, уугты, – ханаата болоһоноо досоогоо барин, Өөлэн дуугарба.

Уубад.

– Мүнөө хожуулаа өөр өөрыгөө хайн хинажа ябагты, – гэжэ Өөлэн тэдэндэ захиба. – Угайтнай онгонууд, гал гуламтатнай тангаригаитнай гэршэ гэшэ. Тангаригаа эбдэбэл, хэхээлтэ амсахат.

Удангүй тогоон бусалба. Бэгтэр гал дээгүүр үбдэглэн тонгойжо, хамсынгаа туруу буулгаад, тогоо хажуу тээшэнь табиба. Сочигэл ууралтаһан мяха тэбшэ соо гаргаад, шэрээ дээрэ табиба.

Нэгэ хэды дуугай эдеэлбэд.

– Эндэхэ ябаха хэрэгтэй, – гэжэ Тэмүүжэн дуугай байдал таһалба, тиихэдэ бултанай ханамжа хэлэбэ.

– Энээн тухай бидэ мүнөө хөөрэлдэхэ ёһотойбди, – гэжэ Өөлэн тодожо абаба. – Ондо орожо, хашанха хабар гарзагүй гаралдаха зайдуу далда газар олохо хэрэгтэй.

– Тиимэл хадань, түргэн догдойе! – гэжэ Сочигэл хас гээд, хододоол хашалангүй ханаа амар ябадаг шарайдаа таарама бэшэ хурса харасаар бусадаа тойруулан хараба. – Наяр саһа орохонь, гээгдэжэ байгуужабди.

– Холо ошожо шадахагүйбди, – шэрээгэй саана ото абяагүй һуудаг зантай Бэгтэршые абяа гараба. – Сар үгыбди, хоёр үнээн болон морид.

– Хаана дүтүүр намдуу газар байнаб, зоной ябасагүй, ехэ саһагүй? – гэжэ Өөлэн асуудал табиба. – Ханагты.

Тэмүүжэн гэнтэ дотороо ямар бэ даа ханаа зобори мэдэрбэ. Досоогоо зуг татаад, ямар юумэнэй ханаань збооһые бодомжолбо. Энэнь мүнөө хөөрэлдэһэн юумэнтэй холбоотой гэжэ мэдэрбэшье, тээд тон юун бэ гэжэ ойлгожо ядаба. Ямар бэ даа нэгэл шухала юумэн тэрээнэй сэдхэл ухаанай оёрто нюугдаатай. Тэрэ ухамйлан, бодолгоо улам хүсэлбэ.

Баруун ойхоо ута унжагай уляан дахин дуулдажа, тэрэ гэнтэ һэгээ оробо. Үндэр гэгээн Бурхан Халдунһаа үлэгшэн шоно улина, тэрээнэй хүлдэ эзэн Жамуухатай годлиин модо бэдэржэ ябахата хорюулта газарта хуһа отолхыень зүбшөөгөө бэлэй. «Тиишээ, нангин хада руу дуудана ха, – гэжэ өөрынгөө тухайлганда үнэншэнгүй, мэгдэһэн Тэмүүжэн бодоно. – Хэрбээ тиймэ хаа, Бурхан Халдун бидэниие аршалжа, хосоруулхагүй. Тэндэ модо отолхыемнай гансал намда зүбшөөгөө ха юм».

Тэмүүжэн һайса бодомжолоод, Бурхан Халдунай боори руу нүүхэ гэхэн һанал дээрээ тогтобо .

«Холошье бэшэ, далда газар, хүн зоншье тэрээн руу ябадаггүй, – гэжэ тэрэ бяслан бодоно. – Дээрмэшэдэй тэндэ хэхэ юумэн байхагүй, үсөөхэн малда бэлшээри хүрэхэ».

Тэрэ гансата һанаагаа амаржа, этигэхэ найдалтай болобо: мүнөө бүхы юумэн тэрээндэ ойлгосотой.

– Хайшаа нүүхээс мэдэнэб, – гэбэ тэрэ.

– Хайшаа гээшэб? – булта һонирхон тэрээн руу хараба.

– Бурхан Халдун руу.

Нэгэ хирэ булта абяагүй байба.

– Теэд тэрэшни сээртэй газар ха юм, – гэжэ Сочигэл хэлэбэ. – Тэрэ уулын хажууда юушье дайража болохогүй гэжэ дуулаа һэм... Өөлэн эхэ, ши дуулаагүй юм гүш?

Тэрэнь хүбүүн руугаа асуунгяар хараба.

– Би мүнөө тийшэ ошоод ерэхэм, – гэжэ Тэмүүжэн эрид хэлэбэ. Бурхан Халдун тэрээниие угтан абаха гэжэ тэрэ найданги байгаа: хэрбээ тэрэ багын юумэндэ арсаагүй хадаа, мүнөө хуби заяанайнь шийдхэгдэжэ байхада энэ ехэ хэрэгтэ туһалхал ёһотой...

– Намда үргэлэй юумэ бэлдэгты, – гээд, Тэмүүжэн һууриһаа бодобо.

Тэрэ түргэн хубсалаад, эмээлээ барин, хэниешье харангүй гэрһээ гараба.

Өөлэн Сочигэл хоёр бэе бэе дуугай харалсаба. Бэгтэр уруу дуруу гал руу хараад һууба.

* * *

Зүүн хадануудай оройгоор наранай гаран байхада тэрэ Бурхан Халдун уулада дүтэлжэ ерэбэ. Моринойнь харнагар хамарһаа уурал һаарал үдхэнөөр бааяна, өөрөөшье дортоногүй хэбэртэй, хүйтэн

сэбдэг амин буд-будханаар урдуурнь баглайрна, ханаа үнөөн болохондоо аминийн хөөрэжэ, доторын халуу бусалжа ябана.

Хатарша моринойн хатуу туруун хүйтэн газараар түбэрнэ. Хүн зонгүй хубхай хоохон тала хүрөө ехэтэ абяа аниргүй байдалаар эндэ тэндэһэнь тойрожо, ойро тойрон нэгэшые хүрэн үгы дээрэһээ, мүн һүүлшын хүнүүдэйн Онониие уруудан, холо саашаа нүүжэ ошоһон ушар тэрээнэй гансаардалга улам хүжэрөөнэ.

Тэрэ ой руу годирхо харгыдаа шэлэ хүзүүгээрээ сайжа байһан үһэтэй томо үлэгшэн шоные холоһоо хараба. Үргэн хаясаар хатаржа ябаһан азаргань тэрээниие баһал обёоржо, богонихоноор хуухираад, аюул тухай һэргылбэ, тээд эзэниинь жолоогоо эрид татажа, арьяатан тээшэ сэхэ залаба.

Эмэ шоно нэгэ хирэ хүдэлэнгүй һуутараа бодоод, ой руу аалихан бүншэбэ. Тэмүүжэн дүрөө дээрээ үндыжэ, сэдхэлээ хүдэлгэн, хойноһоонь үдэшэбэ. Ойн заха хүрөөд, эмэ шоно мантан томо тархияа хүндөөр эрыюулжэ, һөөргөө хараад, үдхэн модон соогуур үгы болошобо.

Жамуухатай унагааһан хуһанай харлашаһан түгсүүлэй ойро тэрэ моринһоо бууба. Отолжо абтаһан мүшэр болон гэшүүһэд хажуу тээхэнэнь ябталаатай байба. Эмээлһээ ганзагаа буулгажа, унаагаа амгайгшалан, жолоогоо урда хүлдэнь торгоод, бэлшэхыень табиба.

Хуушан түүдэгэй һуурида хуурай мүшэр суглуулжа хухалаад, хониной ноохондо хэтэ сохижо, гал носообо. Томохон мүшэрнүүдые гал дээрэ табижа, түүдэгэй хүсэ орохые харан зогсобо.

Архи, хүтэй, тоһо, зөөхэйтэй, үрмэ, мяхатай түйсэнүүдые гаргажа, түүдэгэй хажууда жэрылгэн табиба. Урда таладань зогсожо, Бурхан Халдунай малаан орой шэртэн, түйсэһөө ээлжээгээр хүндээ галда дуһаажэ, өөдэнь үргэжэ, үргэлыень тогтоожо абахыень аалихин гуйба. Удаань нара зүб гэшхэлэн, найман зүг руу сэржэм үргэбэ. Аягаар дүүрэн архи хэжэ, уула руу сэхэ эрьелдэжэ, дүүрэн холгойгоор тэрээндэ хандаба:

– Агуухэ хүлдэ, Бурхан Халдунай эзэн, энэ намар шинии эзэмдэлгын газарһаа хуһан модо абахыемни зүбшөөгөө бэлэйш, мүнөө намайе болон минии гэртэхиниие өөрынгөө үзэгдөөгүй далда газарнуудта нюужа аршалхыешни гуйнаб. Есүүхэй баатарай наһа бараһанай удаа манай гэр бүлые олон тоото аюул, усал дайраа. Шуһан түрэл абганар бидэниие хоохон талада гансаардалгын гасаланда, үлэсхэлэй үхэлдэ, арьяатанай хүнэһэндэ, дайсадай олзодо

маанараа хаяжа ябаа. Таргудай Хирэлтуг манай хүүлшын харьяата зонийе хара хүсөөр туужа абаашаа. Бидэ мүнөө албантаншьегүй, нүхэдшьегүй, адуу малшьегүй үлөөбди. Минии энэ дэлхэйдэ мүндэлэн түрэхэдэмни ехэ бөөнэр монгол угсаатанай хаан болохо гэжэ харахан юм. Хэрбээ энэ айладхалай үнэн дээрээ хүсэлдэхэ байбал, амидархыемни, хүл дээрээ бодохыемни намда туһалыш, Агуухэ Бурхан Халдун... шинии ой модото газар руу намайе ерэхыемни зүбшөөгөө хаашни, энэ тагша үлгэн газарта оёороороо унажа, хүхэ мүнхэ тэнгэри өөдэ хаража байг. Тиимэл байг! – Тэмүүжэн нэрэгүй хургаараа уула руу архи үргэжэ, үлэһыень шабхан уугаад, нюдөө анижа ерээд лэ, бүхы хүсөөрөө аягаяа өөдэнь шэдэжэрхибэ.

Үшөөл нюдээ аниһан зандаа, шанга гэгшээр зүрхөө сохюулан, аягын доошоо унахые хүлэбэ. «Эзэнэй шийдхэбэрээр лэ болуужаг», – гэн һанаха зуураа болохо юумэнийнь боложууг гэжэ бодохо хоорондоо ойроо бүглүү абяа дуулаба. Нюдөө нээхэдэ гурбан алхын газарта аягаяа хараба. Тэрэнь үндэр болдогой тэгэн дунда оёор дээрээ зогсонхой, сэбдэг хүхэ тэнгэри руу сэб сэхэ хараад һууба. Амияа даран абажа, Тэмүүжэн уулын шулуута малаан орой шэртэн, шэртэн, баяр баясхалангай үгэнүүдые холбоо барисаагүйгөөр уяраан дундаа шэбшэһээр, хүгэдэн дохижо, шүтэжэ мүргэбэ.

XXV

Бурхан Халдун руу Есүүхэйн бүлын зөөжэ ошоһоной удаа бүхэли һүниндөө саһан оробо. Тэрэ үдэр дүүрэн ашаатай дүрбэн тэргэнүүдтэа һаамай хоёр үнээд болон юһэн унаагай моридые арай шамай хүллэжэ оруулаад, нүхэ һаба соогуур араһаань түлхиһөөр, тэдэнэр эртын намараар хуһа унагааһан, урда үдэрын уулын эзэндэ Тэмүүжэнэй ерэжэ абарал гуйһан газарта хүрэжэ ерэбэд.

Тэрэ газарһаа нэгэ бага доошоо, ойн захаһаа холошог хоёр гэрээ табибад. Анхан Сочигэлэй хүбүүдтээ байһан гэр хамтын болгон табиба – багахан хадаа, дулаан байха. Холо бэшэхэнэ арһанай гэр бодхоожо, эд бараагаа тэрээн соогоо хэбэ. Нүгөө хоёр гэрэй торхонуудые арһанай гэр соо хадагалаад, һэсыгээрын өөһэдынгөө байха гэр гурба дабхарлан хушаба, хилгааһан аргамжануудаар бүхэлэн орёобод.

Тэрэл үдэрэй үдын хойно Тэмүүжэн, Бэгтэр, Хасар болон Бэлгүтэй дүрбэн тэргээрээ нөөргөө бусажа, үшөө зундаа түлишэ гэжэ ехээр обоолһон аргал асарба. Үдэшэ тээшэ тэнгэри бүрхэжэ, наранай шэнгэхынгээ урдахана хара үүлэнүүдэй саагуур хоргодошоходо саһа орохонь гэжэ баран тэдэндэ мэдээжэ байгаа һэн.

Саһан боро хараанаар аалихан орожо эхилһээр, үдхэрһөөр үдхэрөөд, бүхэли хүнндөө орожо хонобо. Үнэз моридынь хэбтэнгүй, хоёр гэрэй хоорондо обооролдон, хүл дээрээ хонобод.

Һүнийн тэн багаар шонын уляан дахин дуулдаба. Энэ удаа бүхэли хүрэг байба. Түрүүшээр удамарша шоно доторой нөөлдэнги хоолойгоор татаба, хойноһоонь гурбаһаа үсөөн бэшэ гарюуһадай уляан дахаба. Гэрһээ тэрэ дары мал харадаг хоёр нохой ууртайгаар хусалдашаба. Морид хуухирба, Тэмүүжэн Бэгтэрнүүдэй азарганууд инсагаалба, үнээд айнгяар мөөрэлдэн, гэртэ дүтэлбэ. Шононууд оройдоол зуугаад алхамай зайда байба.

Есүүхэйн бүлэ галаа тойрон һууба – тиигэжэ гэр соохи газар дулаасуулжа, борсын шүлэ уужа байгаа һэн.

Бэгтэр шагнаархаад, тархияа духылган, Тэмүүжэн руу хаража:

– Эдэ ондоо шононууд. Үглөөнэй үлэгшэн шоно тэдэнэй дунда үгы, – гэбэ.

– Таанар тэдээнэй урдаһаа гараха ёһотойт, – гэжэ Өөлэн хүбүүд руугаа харан, шийдэнгээр хэлэбэ. – Эндэ эрэшүүл байна гэжэ тэдэнэр хараг. Үгы һаа, тэдэ малдамнай орохо. Гал носоогоод, дуугаа үгэгты.

– Дуу дуулагты, тэдэ өөһэдөө арилха, – гэжэ Сочигэл хэлэбэ. – Шангаар дуулагты, эрэшүүлэй хоолой тэдэнэр дуулаха ёһотой.

Дүрбэн ехэшүүл дэгэлнүүдээ үмдөөд, хурша номоо абажа, гэрһээ гараба.

Томо абаахай саһан агаарта эрьелдэнэ. Саһата хүнийн сэгээн гэрэлдэ гушаад лэ алхамда тодоор харагдамаар, саашаа үдхэн манаар татагданхай. Тээ хаанаб даа, ойн захада шонын хүрэг элдэб хоолойгоор улина.

Шоно хүрэг тэдээниие хараба гү, али саһан хүшэгэ сооро үнэрыень абаба гү, бүришье шангаар улилдаба. Эзэдээ хараһан нохойнууд бүри хэрээгырэн, хэршэгэнэлдэн, шэлэ хүзүүгээ дайшалхы маягаар үрзылгэжэ, араа хоёогоо арзайлган, дайсан руу түрүүн добтолхо бэлэн байһандаа урагшаа дугташан байбад.

Зорюута шангаар хашхаралдан, хүбүүд унаһан хуһанһаа гэшүүһэ мүшэр суглуулба. Хоёр гэрэйнгээ хоорондо саһа этэржэ, түргэхэн талмай сэбэрлээд, гэрһээ тогоогоор асарһан согоор түүдэг табиба.

Дүлэн гэрэлтэн аһажа, оршон тойронхиё гэрэлтүүлбэ. Хүбүүд хараашалан, ойн захаар бүрүүлхэнээр харагдажа байһан модонуудай дундуур шонын нюдэнүүдэй хүхэ шара галнуудыё обёорбо. Табан арьяатан үргэнөөр дүхэриглэн согсойлдожо, тэдээн тээшэ хоншоороороо харанхай, байд гээд лэ улилдана.

Тэмүүжэн түүдэгэй урда байгаад, ой руу нюураараа хаража, ангуушадай урдын дуу – ёохорой хэхэгүүдыё дуулажа эхилбэ:

Ногоон шулуута эсэгынгээ жадаар
Хара гүрөөһэнэй баруун ташаа руу,
Хара эльгыень сооро хадхажа,
Шуһа мяхаарынь бурхадаа хүндэлхэ...

Тэрэ дары дүү хүбүүдынь дууень тодожо абаба. Оршон тойрониё сошоон, гэнтэ таһалдан тогтожо, гэнтэ ехээр дэлбэрэн дуулдажа байһан хүрөөтэй дуун арьяатан шоныё дуугай болгобо.

Аха дүүнэр дуулалдана:

Ноёогоо ирзайлган, һабараа гаргаһан
Эрэн арьяата дүрэтэй байлдаанда
Эсэгынгээ хүрэлөөр дархалһан гурбан шүдэтөөр
Эрлигэй харанхы аймаг руу эльгээдэг һай...

Эхын гэрһээ Хачуун Тэмүүгэ хоёрыё гаргаба. Тэдээнэй түүдэгтэ дүтлөөд, хүсэд ойлгонгүй, тодожо абаад, тад ондоо дуунуудыё дуулажа эхилхэдэнь Хасар тэдээнэй шэлэ руу нюдарба. Тэмүүгын шангаар орилходо эхын гүйжэ гараад, һөөргэнь оруулба.

Томошуулынь багашуулаа тоонгүй дуугаа хашхаралдан дуулалжал байба:

Сахюур хадхууртай эсэгин годлёр
Гүйжэ ябаһан гүрөөһэнэй баруун бөөр
Гүйжэ ябаһан моринһоо онодог һаа...

Гэнтэ Бэлгутэй дуугаа татан хашхарба:
– Шоно арилаа!

Булта дуугай болоод, галһаа гараараа халхалан, ойн заха руу шэртэбэд. Нууһан газартаа шононууд үгы байба.

– Ябаа, – гэжэ гайхангыар Бэлгүтэй дабтажа, аханараа шэртэнэ. – Иимэ түргэн бидэнһээ айшоо гээшэ гү.

– Ошожо хараа, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, Бэлгүтэй Хачуун руу хаража захирба. – Та хоёр түүдэгэй хажууда иишэ тиишээ хараашалжа байгты, ямар нэгэ юумэ харабал, шангаар хашхараарайт.

Тэмүүжэн, Бэгтэр, Хасар гурбан хурша номоо бэлэн баряад, хэмээхэн ябабад. Тэмүүжэнэй нюдэн харанхыда дадажа, ойн захын харанхы шүргөөр ханатан байхые обёорбо. Һэжэглэмээр юуншые огто харагдабагүй. Тэдэниие дахалан нохойнууд абяагүй, тиигээ хадаа дүтэ нааша арьяатан үгы.

– Таанар юумэ харана гүт? – гэжэ абяа гарахын лэ тэдыдэ тэрэ дүүнэрһээ асууба.

– Юуншые харагданагүй,- гэбэ Бэгтэр.

– Тэрелээ, – гэжэ шаналангыар Хасар хэлэбэ. – Би нэгыень харбажа алахаяа ханаа һэм, ай даа, манай дуунһаа айгаад, тэдэнэр арилаа.

Мүнөө айнгүй тэдэнэр ойн захада дүтэлөөд, саһан дээрэ үлэһэн арьяатанай мур мүшхэбэ. Һэрхигэр саһан дээрэ шонын нууһан табан нуури, ой руу ошоһон мурнуудынь харагдана. Шэмээгүй аалин, үдхэн саһан мурнуудые хушана. Тэдэниие үнэрдэн, нохойнууд аргаахан эрхирэлдэнэ.

– Ябая, – гээд, Тэмүүжэн түүдэг руу түрүүн гэшхэлбэ.

Гэртээ ороходоо саһаяа бээһээ һэгсэрэн, хүбүүд хүхэ энеэдэн боложо хүхилдэбэ.

– Тэдэнэр арба гү, али арбан хоёр байгаа хадаа, – хонин дэгэлээ тайлажа, мэгдэһэндээ хахажа байгаад Хачуун эхэдээ хөөрэнэ. – Харанхыда нюдэдынь зула мэтээр ялалзажа байгаа.

– Ха-ха-ха, ши үшөө хори гэжэ хэлыш, – Хасар тэрээниие наадална. –Оройдоол тэдэш таба байгаа, ойлгоо гүш?

– Зай, бү тоосолдогты, – гэжэ Өөлэн эблэрүүлэн хэлэбэ. – Харанхыда тоолохонь хүшэр ааб даа, магад, үшөөшые олон байгаа аалам, хэн мэдэбэ... Мүнөө, шухалань гэхэдэ, намнажа шадаад. Бэшэ ондоо бусахагүй. Наашаа гал руу нуужа, шүлөө уугты даа.

Аха дүүнэр нуужа, ууралтажа байһан табагуудые эхынгээ гарһаа абабад.

– Шоно эрэшүүлхээ айдаг, – гэжэ Өөлэн хэлээд, халуун шүлэ шуяатайгаар хорожо хууһан хүбүүдээ хараба. – Харин эхэнэр зонһоо огтолон айдаггүй, гушаншье һамгадай гарта зэбсэг баряад гарабал, тэдэ айхагүй. Минии найматай байхада манай отог хүнндөө шононууд добтолоо һэн. Эрэшүүл, эдиршүүлшье хүрэн соо байгаагүй, тэдэнэр булта аба хайдагта холын тайга гараһан байгаа. Бүхы эхэнэрнүүд зэбсэг баряад, түүдэг носоожо байгаад хашхаралдаа, тэдээниие харбаа, морин дээрээ хуугаад, намнажашье туршаа, теэд тэдэнһээ шоно айгаагүй. Хажуу тээшээ халта холодоод лэ, дахин һөөргөө дүтэлжэ байгаа. Нэгэ үтэлһэн хүгшэн багахан хүбүүдээ гэрһээ гаргахыень дурадхаа. Долоотойһоо нялха хүрэтэр хүбүүдээ гаргаад, хашхаруулаа. Тэдэнэр шангаар хашхаралдаа, аһан багашулынь хүйтэнһөө айжа, шангаар бархиралдаа. Шоно зогсожо, зогсожо, ябашоо. Тиигэжэл эрэшүүлхээ айдаг юм.

– Юундэ тэдэ эрэшүүлхээ айдаг юм? –Бэлгүтэй асууба.

– Эрэшүүлхээ ондоо үнэр гарадаг, тэрэ үнэрһөө шоно айдаг, – гэжэ Өөлэн эхэ тайлбарилба.

– Ямар үнэр маанадһаа гарадаг бэ? – гэжэ гайхангыар Хачуун хэлээд, ээм мүрөө үнэрдээд туршаба.– Намһаа ямаршье үнэр гутанагүйл.

Сочигэл наада барингыар энеэбхилээд, юуб даа хэлэхэ гэжэ байтараа, дуугай болобо.

– Томо болоходоо, мэдэхэш даа, – гэжэ Өөлэн хөөрэлдөө дүүргэбэ. – Мүнөө таанар унтагты. Үглөөгүүр эртэ һэрюулхэб.

XXVI

Үглөөгүүр болотор үбдэг тулама саһан оробо. Сэнхир хүхэ огторгойн үсөөхэн үүлэдэй таһархайнууд Хэнтэй уулын саагуур хоргодожо, холын зүүн хадын саанаһаа улаан наран хүхюутэйгээр шагааба.

Газар дэлхэй хизаарһаа хизаар хүрэтэр эди шэдитэ Абарга шубуунай үдэ хөөбэрээр хушагдаһандал сахилма сагаанаар ялагашан, толоржо байба. Хүнндөө хаб хараар, ямар бэ даа нюуса аюултайгаар, үһөөрхэһэн мэтээр харагдаһан ойн тайга мүнөө оройһоо абан доогуураа һарбайлдаһан мүшэр хүрэтэрөө саһаар хушагданхай, һайндэртэ гоёжо, өөртөө урижа байһан мэтээр үзэгдэбэ.

Хүбүүд наранай мандалгаар бодожо, гэрhээ гараад, хүхюутэйгээр хашхаралдан, тойрон гүйлдэжэ, бэе бээ намналсажа эхилбэ. Шалтаггүй ехэ хүхилдөөнhөө ухаа мэдээгээ алдаһан мэтэ бэе бээынгээ ара хүзүү руу хайрама хүйтэн саһа шиихажа, хүнгэрэг руу унагаасалдан носолдоно.

Энэ үедэ эхэнүүдэй хоорондо хөөрэлдөөн болобо. Өөлэн Сочигэл хоёр зүбшэжэ, Сагаан харын эхи тэмдэглэхэ, гансаардалгаһаа гуниглахагүйн тулада үхибүүдтээ найр наада эмхидхэхэ гэжэ шиидэбэд.

– Тэдээнэйнгээ хүр хүлдэ бодхоохо хэрэгтэй, – гэнэ Өөлэн. – Гуниг мууларта барюулхагүй гэжэ оролдохо. Энээнэй түлөө хоёр лэ арга бии: хүхилдөөн ба ажал. Түрүүшээр хүхилдөөд, һүүлдэнь ажалаа хэхэбди.

– Тэдэмнай юугээ хэхэ юм? – мэгдэнгээр Сочигэл хэлэбэ, – үхэр малшые, адуун хүрэгшые манда мүнөө угы ха юм.

– Ажал олохо хэрэгтэй, – Өөлэн заабарилан һагад дуугарна. – Мүнөө малайнгаа бууса саһанһаа арилгажа, хүр болошоогүйдэнь гэрэйнгээ хаяа хэдэн тээһэнь саһаар бүхэлэг, тийхэдэмнай ямаршые хүйтэн, саһата шуурганда жабар орохогүй. Харин бидэ мүнөө эдээ шанажа, шэрээ бэлдэе. Тэдэнэр ажалаа хэг.

Сэбэр саһан дээгүүр гүйлдэжэ, үглөөнэй жабарһаа уб улаахан хасартайнууд хүбүүд гэртээ гүйлдэжэ орон сасуунь, эхынүүдынь урдаһаань гартань дэгэл, малгайнуудыень барюулба. Түргэн һөөргөө намнуулагдаһан хүбүүд гуша гушан алхам зайгаар оршон тойронхиёе саһанһаа сэбэрлэжэ, гэрэйнгээ хана дороһоонь саһаар хүбөөлжэ эхилбэ.

Аха дүүнэр адаглажа байһаар хоёр гэрээ үрхэ хүрэтэрынь саһаар хушаха гэжэ шиидэбэ, тийгэжэ буусань саһан гүбээнүүдһээ холын талаһаа харагдахагүй ха юм.

Эдэбхитэйгээр ажалдаа хам ороһон хүбүүд байраяа хари хүнһөө далда болгохо зорилготой – энэнь тэдэндэ ехэ найшаагдаа. Арһанай гэрhээ модон хүрзэ, мориной хуушан хоёр арһа гаргажа, тэрээндээ хилгаһан аргамжаар бугуули хэхэдэнь, саһа шэрэхэ шарга боложо үгэбэ.

Хоёр гэрэй хоорондо зүргэ гаргаад, байрынгаа гэрэй зүүн тала руу саһа шэрэбэд. Бүхы гэрээ орой хүрэтэрынь саһаар хушаба. Эхэнүүдынь буруу юумэ һэжэглээд, газаашаа гаража, хүбүүдэйнгээ

хэжэ байһан ажал эрьежэ ябаад хараба. Өөлэн гайхангяр Тэмүүжэн руу хараад:

– Таанар энэ бүхы гэрээ саһаар хушаха гээ хүн гүт?

– Хаана иимэ юумэ хараа хүмта? – Сочигэл наада барингяр энеэбхилэн, үхибүүдээ шэртэнэ. – Хабартаа энэтнай хайлажа, бидэниие урдахуулаад, бүхы гэртэймнай Онондо шэнгээхэл.

– Хабар болотор саһа арилгахабди, – хүмэдхөө буулган, Тэмүүжэн харюусаба. – Талаһаа хари зон бидэнэй гэр харахагүйн тула иигэжэ хэнэбди. Харин оройень юрэл саһаар үрбэгэнүүлэн сасаабди, – гээд, холо руу заажа, эхэдээ ойлгуулна. – Тэрэ газарһаа ангуушадай харахагүйн тулада. Харин ханаа саһаар хушахадаа, шуурганһаа айхагүйбди...

– Бидэ һүүлдэнь арилгахабди, – гэжэ Хасар Бэлгүтэй хоёр оролсобо. – Хүйтэнэй буурамсаар бүхы саһанһаа сэбэрлэхэбди, саһан хайлажашье үрдихэгүй.

– Хээл даа, хэншье маниие харахагүй, – гэжэ Хачуун Тэмүүгэ хоёр эхынгээ дэгэлэй хормой татана.

Бэгтэр хүйтөөр энеэбхилэн, хажуу тээшээ хараба.

– Зай, һанаһаараа хэгты, – гэжэ Өөлэн зүбшөөбэ. – Ябае, Сочигэл эхэ, эрэшүүлнай юу хэжэ байһанаа өөһэдөө мэдэнэ ха юм даа, һаалта бү хэе.

Гэртээ ороһоор хоюулаа гунигтайгаар энеэбхилдэн, өөһэд хоорондоо хөөрэлдэнэ:

– Ямаршье саһан муу зонһоо нъюжа шадахагүйл даа.

– Үнээ моридоо саһаар хушаха аргагүй, нохойгоо абяагүй байлгажа шадахагүйш.

– Һанаһан юумэээ хэг лэ даа, – Өөлэн һанаагаа алдаба. – Бэээ һамааруулжа байг, энээнһэнь хорон үгы ха юм.

Эхэнүүдээ үгэдөө оруулһандаа хүхюүтэй хүбүүд саһаа шэрэжэл байба. Хоёр гэрэй хоорондохы газар бултыень сэбэрлээд, байдаг гэрээ тойруулан суглуулба.

– Хойто талаһаань гэрээ саһаар хушахадамнай, Онон голой энэ эрьһээ бидэ харагдахаяа болихобди, – гэжэ Бэлгүтэй хэлээд, араата малгайгаа шэлэ руугаа дараба.

Тэрээндэ Хасар юуб даа харюусаха гээд, энеэжэ байтарнь томо хара нохойнь саһанһаа сэбэрлэгдэһэн газар дээрэ залхуугаар хэбтэжэ байһанаа гэнтэ хоёр дахин хусаад, хурса харасаараа тала руу шэртэбэ.

Аха дүүнэр гансата эрьебэд. Тэдээнэй хуушан хүрээнэй талаһаа табан харбаанай газарта шаргал моритой нэгэ хүн дүтэлжэ ябаба. Энэ зайда тэрэ моритой хүн талын шоргоолзонһоо томо бэшээр харагдабашье, энэ томо хүн бэшэ, багахан бээтэй гэжэ эли байба.

– Ямар бэ даа хүбүүн манайда ерэжэ ябана, – гэжэ Хасар хэлэбэ.

– Томо хүн бэшэ ха даа, – гэжэ Бэгтэр хэлээд, сулалтайгаар нэмэбэ: – Гэбэшье бидэндэ энээнһээ хайн юумэн болохогүй.

– Юундэ? – Хасар һөөргэдэбэ. – Теэд энээнийеш нэгэ юумэнэй болоо хаа, миин лэ диилэхэбди, мориень буляахабди.

– Диилэхэбди, мориень буляахабди, – дүтэлжэ ябаһан моритой хүнһөө хурса харасаяа таһалангүй, тэрээниие Бэгтэр наада бариба. – Манай бууса хаана байнаб гэжэ мүнөө бүхы зон мэдэдэг болохо гэжэ бодоогүй гүш?

«Энэ хэн байгаа гэшэб, – гэжэ шаналаа даран, Тэмүүжэн багсаана, иишээ ерэмээр танил хүбүүдые ухаанда шүүнэ. – Ой руу занга табихаяа ябана гү? Үгы, Бурхан Халдунда хэншые агнуури хэдэггүй. Хажуугаар гаража ябатараа, бидэниие хараад ерэбэ гү? Магад, тиигэжэшье болоо...».

– Моринииншые үнгэ зүһэгүй, – гэжэ гайхангаар Бэлгүтэй дуугарба. – Иимэ шаргал морид айл бүхэндэ байдаг. Өөрыеншые танихын аргагүй, саһа шуурганда ороондол бээе таһа орёонхой... Магад, үбшэн хүн гэшэ гү?

– Энэ хэн бэ даа, хэнигэс гү, али сонид хаш! – гэжэ Хасар ухаалдиба. – Холын угайхид энээ руу ерэхэшьегүйл.

– Хэншые байбал, Таргудайн тагнуулшан байжа магад, – гэжэ Бэгтэр хэлээд, Тэмүүжэн руу хараба. – Тэрэ эндэхи модотой газарнуудые мүрдэжэ, бидэнэй хаана зөөһые мэдэхыень хүнүүдые эльгээжэ болохо бшуу.

Тэмүүжэн харюу үгэбэгүй. «Бэгтэр зүб! – уралаа жэмылгэн, тэрэ дотороо бодомжолно. – Таргудай тиигэжэшье болохо... ганса аргатай бэшэ, тиигэхэл ёһотой бшуу».

– Зай, ажалаа үргэлжэлүүлэе, – Тэмүүжэн гартаа хүрзээе бариба, тиигээд гэнтэ абынгаа хонгирадта һүүлшынхией ошохынгаа урда тээ хэлэһэн үгэнүүдые ханажархиба: «Нохойн абари зан: хүн руу сэхэ гэтэх».

Багашуулынь хүдэлжэ эхилбэ, саһаар дүүрэн ашагдаһан арһа шэрэбэ. Бэгтэр Тэмүүжэнай хажууда үлээд, аргаахан хэлэбэ:

– Манай нэдэлгэ буруу хүрэм, бидэниие хаана байһые энэ хүн бүхы зондо хөөрэхэ. Булта бидэниие наадалжа, өөһэдынгөө угсаатанһаа саһан доро хоргодохоёо ханаа гэжэ хөөрэлдэхэ бшуу.

Тэмүүжэн тогтоод, дүүнэйнгээ нюдэ руу хараба. «Энэ дахин зүб, – гэжэ тэрэ бодомжолоод, саһа руу хүрэээ зообо. – Хахад харгыдаа тогтожо болохогүй. Юунэйшые боложо байгаа хаа, үргэлжэлүүлхэл хэрэгтэй».

– Энэ манай байра, бидэ эндээ юу хэхээс хэнһээшые асуухагүйбди, – гээд, дахин гартаа хүрэээ бариба. – Хүнэй ханамжаар байдаг эрэ хүн тулюур гээшэ. Теэд хүнһээ хоргодожо байһыемнай хэн ойлгобо гээшэб, – тэрэ хүхиюугээр энеэбхилбэ. – Бидэ юрэ үбэлжөөндэ гэрээ дулаасуулжал байна бэшэ гүбди, зүб бэшэ, Бэгтэр?

Бэгтэр дорьбогүйгээр энеэбхилэн харюусаад, баһал хүрэээ гартаа бариба:

– Зүб даа, аха.

Тэмүүжэн мориной арһан дээрэ ехэ гэгшын хүнгэрэг саһа ашаад, дүтэлжэ ябаһан моритой хүн руу дахин эрьен хараба, тэрэнь тэдээнһээ гурба харбаанай зайда дүтэлөөд ябаба. Үндэр захатай шонын даха үмдэлэн, шонын арһаар оёгдоһон үндэр малгайнь нюдэн хүрэтэрнь дарагданхай, нюурын харагданагүй. Залуу хурдан моринийн урдахи хүлнүүдээ холо урагшань хаяжа, хэрхигэр саһан соогуур хүнгэхэнөөр гүйнэ.

Гэрһээ Өөлэн шагааба.

– Таанар юундэ абяагүй болошообта?.. – гэжэ тэрэ дорюунаар хүбүүдээ шарайшалба. – Эсээ гүт? Али гэдэһээ үлдөө гүт?

– Манайда айлшан ерэмжэ ябана, – Тэмүүжэн тала руу харасаараа зааба.

Өөлэн тэрэ дары энеэбхилхээс болишобо. Ялаганан саһанһаа харгажа, хара альгаараа нюдөө халхалан, сошонгёор моритой хүн руу удаан хараба.

– Энэ залуу хүн гү, эдир хүүгэд гү, – гэжэ тэрэ үгүүлбэ. – Хэн гээшэб? Хүхэчу бэшэ аабза, хари?

Нүхэрэйнгөө нэрэ дуулахадаа Тэмүүжэнэй зүрхэн баяртайгаар сохилшобо. Тэрэ тала руу дахин шэртэнээр, үнэншэмжэ ядан хэлэбэ:

– Хүхэчу сагаан морёор ябадаг.

Гэбэшые удаан хараха бүрээ найдалаар дүүрэмжэ эхилбэ: үргэн томо шонын арһан дахатай, нюдэн хүрэтэрөө малгайгаа даража

үмдэнхэй – Хүхэчу бөөһөө ондоо хэншье бэшэ ха даа. Бүгтэгэр харюугаар һуудагынь, урагшаа духынхан толгойнь энээниие гэршэлнэ.

– Энэ Хүхэчу, – гэжэ ханаа амархан амисхалаа арай гэжэ нюун, тэрэ дуугарба.

– Харана гүт, – Өөлэн хүхюутэйгээр шангаар хашхарба. – Хүхилдэгты! Ажалаа орхигты, айлшанаа угтагты, шэрээгэй хүндэ бэлдэе.

Өөлэн гэртэ оробо, багашуул морин архануудаа түргэн урбуулжа, шэрэһэн саһаяа адхаад, хүрзэнүүдтэйнь арһанай гэр руу абаашаба. Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр гэрэйнгээ урда зогсожо, айлшанаа хүлээбэд.

– Бөө байхада гоё ха даа, – Бэгтэр дүтэлжэ ябаһан Хүхэчуе шэртэн харана. – Мал үлэн байдалһаа хайшан гэжэ абархаб, яагаад барлагуудаа тэжээхэб гэжэ ханаата болохогүй, айл бүхэндэ ноёнһоо дутуугүй хүндэлүүлжэ угтуулха, эдээлүүлхэ, ундалуулха, хубсалуулха, үшөө тиигээд мори бэлэглүүлхэ.

– Бөө байхада хүшэр юм, – дуугай байд гээд, Тэмүүжэн харюусаба. – Бурхад бидэндэ орходоо тэрээнһээ долоо дахин хатуугаар асууха бшуу.

– Һэ, – гэжэ Бэгтэр мihэд гээд, тэрээн руу хараба. – Бөө гээшэ бидэн шэнги юрын гэжэ ханана гүш? Тэрэшни үнэгэнһөө долоо дахин шуран, харюуһаа хайшан гэжэ тэрьелхэб гэжэ һайса мэдэхэл хадаа бөө ха юм.

Тэмүүжэн дуугай байба.

Хүхэчүгэй нэгэ харбаанай зайда дүтэлхэдэ тэрээнэй шарай бодхоогдоһон захын һаглагар үһэн сооһоо болон доошонь болгоһон малгай дороһоо элихэнээр харагдажа эхилбэ.

Араһаань шангаар энеэлдэжэ, бэе бэе гасаалалдан, дүүнэрынь дүтэлбэ. Бэгтэр сухалдангяр тэдэниие хараад, бадашаба:

– Һэй, абяагүй байгты!

– Гэртээ орогты! – гэжэ Тэмүүжэн тэдэндэ захирба. – Хубсаһаа тайлагты, айлшанай хажууда бү шуялдаарайгты.

Айлшанай бүри дүтэлхэдэ, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр урдаһаань ошобо. Тэмүүжэн үргэнөөр энеэбхилэн, гараа хажуу тээшэнь хүндэлэн дэлгэбэ. Хэды алхам үлээгээд, Хүхэчу моринһоо буужа, дарууханаар энеэбхилэн, тэдээниие хүлээбэ.

– Сагаа һарада сагаан бөө ерэхэдээ һайн тэмдэг гэжэ манай эхэ хэлээ, – Тэмүүжэн Хүхэчүгэй гар баряад, дохибо.

Тэрээнэй һүүлээр бөөтэй Бэгтэр мэндэшэлсэбэ.

Айлшанаа дахуулан, Тэмүүжэн тэрээнһээ һурагшална:

– Юундэ ондоо мори унаабши, хуушан мориншни яагааб?

– Тэрэ яаба гэшэб дээ? – Хүхэчу ханаа амараар гараа зангаба.

– Абын хүрэг соо амаржа байна. Би зорюута энэ шаргал мори унааб, шоно даха үмдөөб, – гэжэ хажуу тээшэнь гараа дэлгэжэ, өөртэнь ехэдэһэн хубсаһа харуулба. – Намайе харгыдамни хүнэй танихагүйн түлөө. Танай хуушан хүрөөн хүрэтэрөө хоёр дахин хүнүүдтэй ушарааб, тэдээнине холоһоо хараад, хажуу тээшээ боложо, тэдээнэй гарахыень хүлээгээб. Танай хүрөөнэй хажуугаар шэнэ мүнрүүдые харааб. Мүнөө үглөөгүүр Таргудайн хүнүүд таанарые бэдэрээл хаш. Тэдээнэй мүнрүүд зүүн тээһээ ерээд, хойшоо ошонхой, тиишээ таанарые ошоо гэжэ һанана ёһотой...

– Тэрэ бидэниие бэдэрнэ гэжэ һанана гүш?

– Ши өөрөө юун гэжэ һананаш, тэрэ таанарые юрэ орхихо юм гү?

– Энэ муу мэдээсэл, – Тэмүүжэн урмаа хухарангяар сэхэ урагшаа хараба. – Хэды зон байгааб?

– Арбаад.

– Һүнидөө саһан орожо, манай мүн хушаһаниинь һайн, – Тэмүүжэн тэрээнэй нюур руу гэтэнэ. – Ши хаанаһаа бидэниие эндэ байна гэжэ мэдээбши?

– Саһанай саг соогоо орошонь бурхадай туһа, – асуудалдань харюусангүй Хүхэчу хэлэбэ. – Тиигээ хадаа таанар тэнгэрийн дээдын эзэдэй урда хамгаалагшадтай гэшэшт, тэдэл таанарай түлөө тэдэнһээ гуйлта хэнэ. Таанадые олохонь хүшэр бэшэ, би Таргудайһаа тэрьелээ һаа, наашаал ерэхэ һэм. Ши, Тэмүүжэн, ухаатай хүбүүнши, бүхы юумэ зүб бодомжолоош: энэмнай үбэлдөө зоной ябадаггүй ори ганса газар ха юм даа. Хүрөөнүүд үни хада нүүжэ ошонхой, Бурхан Халдунай ойгоор хүн агнуури хэдэггүй, хэн мүнөө энээ руу ябаба гэшэб? Таанарые эндэ байна гэжэ хэншые һанахагүй, – Хүхэчу мэхэтэйгээр энээбхилбэ. – Ши энэ намар жадаранай Жамуухатай хуһа отолоо бэлэйш, эзэн гансал шамда зүбшөөл үгөө бэлэй, тиимэл хадань энээнһээ бэшэ ямар ондоо газар руу ошохобши?

Тэрэ абяагүй болоод, гэрэй нэгэ талаһаа саһаар хушаатай байхые һонирхонгёор хараба.

– Зүб хэнэт, – гэжэ тэрэ хэлэбэ. – Хэрбээ хуурай аргалаар гү, али хуһан түлээгээр галаа түлибэлтнай, холуур ябаашад танай гэр обёорхогүй. Гансал үнээ моридоо саашань туугаарайгты, энэ газар халхалааша тэрээхэн ойн саана дээрэ хаш. Гэнтэ хүн харабал, моришо хамнигад тогтоод байна, бэшэ хэн эндэ арбаад адуутай, хоёр үнестэй байха гэжэ ханаха ха юм.

Гэртэ оробод: эгээл түрүүн ута дахынгаа хормой үргөөд, айлшан, хойноһоонь Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр оробод. Өөлэн Сочигэл хоёр нууриһаа бодожо, хүндын эдээ дүүрэн табяатай шэрээ дээрһээ архитай, хүтэй аягануудаа барижа, Хүхэчүдэ дүтэлбэ.

– Гуламтыемнай арюудхажа үгыт даа, Хүхэчу аха, – гэжэ Өөлэн дохин, архи һарбайба. – Бүхы юумэн ехэ хайнаар таараа. Мүнөөдэр манай энэ шэнэ газарта ерэхээр түрүүшын үдэр, сагаа харын түрүүшын үдэр, тиихэдэ та манайда хүрэхэ ерэхэт. Бидэ ехэ баяртайбди.

– Түрүүн Бурхан Халдун уулаяа хүндэлэе, хүндээ абэгты, – гээд, Хүхэчу удаарангүй гэрһээ гаража, хадын халзан орой руу нюураараа харан зогсобо.

Өөлэн түргэхэнөөр Тэмүүжэниие бөөгэй ара таладань хүтэлэн зогсоогоод, гартань арза, хорзотой хоёр түйсэ барюулба, хойноһоонь дүү хүбүүдыень жэрытэр зогсообо. Өөрөө гэрэй үүдэндэ хониной арһан соо орёолгоотой Түмүлүүниие гартаа баринхай Сочигэлтэй зогсобод.

Хүхэчу хоолойгоо заһажа ханяад гээд, аалихан эхилбэ:

– Нангин Бурхан Халдун уулын агууехэ хүлдэ эзэн, урдын хатуу сагуудта та, Түмэн хаан хүхэ түүрэгүүдһээ тэрьелжэ ябаһан монголшуудай үндэхэтэ угсаатан Бортэ Шоные үнэн үхэлһөө абараа бэлэйт. Тэрээнэй үри хадаһан хияад-боржогон отогой Тэмүүжэндэ өөрынгөө эзэмдэлгэхээ хуһан модонойнгоо эгээл хайханиее абахыень зүбшөөгөө бэлэйт. Мүнөө тэрэ дайсадһаа тэрьелхэ газараа оложо ядажа, танай хамгаалга доро ерээд байна. Бурхан Халдунай агууехэ хүнэнэн, агууехэ үршөөл хайраяа үгыт даа, өөрынгөө ой модон, шэрэнги буртаг соогуур бууса байрыень нюужа, энээгүүр дүтүүр гаража ябаһан гурбан зуун гушан хүнүүдһээ гурбан зуун гушан харуул үдэртэ, гурбан зуун гушан харанхы хүнинүүдтэ алтан наран дорошье, мүнгэн һара дорошье дайсад эдээниие бү хараг лэ. Арба дахин буйлуулһан арза, хори дахин буйлуулһан хорзо доро

дохин хүгэдэжэ, шамда Бүртэ Шонын үри хадаһан, Хабуул хаанай гуша хүбүүн, Есүүхэй баатарай ууган хүбүүн үргэжэ байна.

Хүхэчу үшөө удаан дуудалгаяа хэлэжэ, үе болоод лэ Тэмүүжэнэй гарһаа түйсэ абажа, аяга соо дүүрэн арза хорзо аягалан, Бурхан Халдун уула руу элбэгээр үргэнэ. Нүүлшын үгэнүүдээр үлэхэн хорзоёо сасажа, аха дүүнэртэ хандаба:

– Мүнөө хү, эдеэгээ үргэгты.

Аха дүүнэр уула руу тоһо, шанаһан зөөхэй, хү, мяха үргэн дэлисэтэйгээр үргэжэ, Хүхэчу болон эхэнүүдэйнгээ хойноһоо гэртээ оробо.

Гэрэй үүдэндэ дэгэлнүүдээ обоолоод, малгайгаа тайлангүй, тэдэнэр галдаа аргал нэмэжэ, эхэнүүдэйнгээ гарһаа эдээнэй хүндэтэй аягануудые барин, өөһэдынгөө һуурида зогсобод. Урда талаһаа Хүхэчу хорзотой тагша баринхай байба, хажуудань Өөлэн аяга хүтэй зогсобо.

Хүхэчу галай дэгжэхые хүлээгээд, гуламтада хандажа эхилбэ:

Сахяадай-ноён – галай эзэн,
Танай гарбал – Эсэгэ Малаан,
Ехэ ахатнай – Шаргай-ноён,
Нүгөөдэ ахатнай – уһанай эзэн,
Танай һамган – Сахала хатан...

Энэ үедэнь гуламтын гал халхинда үлээгдэхэндэл гэнтэ ехээр хэлбэлзээд, багашуулые сошообо. Хүхэчу хоолойгоо шангадхан хэлэбэ:

Алан гуагай арбан үсын
Үри хадаһад танда хүгэдэнэ,
Үглөөгүүр ба үдэшэлэн танда
Нүнэй болон мяхан эдээнэй дээжэ
Болон шуһаар, тоһоор үргэнэ!
Үргэлыень тогтоогыт!
Шэнэ газарта, нангин хадын хормойдо...

Хүхэчу үшөө удаан галтай хөөрэлдэжэ, бурхадай, хаануудай, заяануудай нэрэнүүдые нэрлэнэ. Үргэл мүргэлөө одоол дүүргэжэ, гал руу тагша дүүрэн хорзо үргэбэ: хүхэ дүлэн үрхөөр дэгдэн, дээрээ монсогойроод, тооноор гараба.

Өөлэн болгоомжотойгоор гал руу хүөөр үргэжэ, аалиханаар үгүүлнэ:

– Сахала хатан, галай эзэн эхэнэр, хүнндөөшье, үдэртөөшье, үбэл зундаашье, саһа бороотойдошье танай дүлэн аһажал байдаг...

Сочигэлэй галда шара тоһо үргэхэдэнь дүлэн абьяастайгаар шииганаһа аһажа, утаа хаян, тооно руу дэгдэбэ. Хэдэн тээһэнь мяха, өөхэ, зөөхэй, үрмэ, шанаһан шуһа галда үргэгдэжэл байба.

– Бурхад хүндыемнай тогтообо, – гэжэ Хүхэчу хэлээд, тэрээниие нюдөө бэлтылгэн, бахархан хаража байһан Тэмүүгэдэ эмнис гэбэ.

* * *

Үглөөдэрынь үдын хойно Хүхэчу тэдэһнээ хатагинуудай хүрэн руу ошобо, тэндэхи угсаатан шэнэ мүнделһэн үхибүүнэй хуби заяа үзүүлхээ уриһан байгаа. Тэмүүжэн айлшанаа Эг гол хүрэтэр үдэшбэ.

Талада шуурган эхилжэ байба. Онон голой адагһаа шангаар һалхлаад, хэбтэжэ хатуужаагүй зөөлэн саһа үрхирүүлэн, эшхэрэн хүүеэн үлэжэ, жалга, набтар газараар зузаан хүнгэрэг обоолно.

Эг голдо тэдэнэр үдэшин урда тээ хүрэбэ. Үндэр эгсэ эрье доро һалхигүй нам газарта Тэмүүжэн Хүхэчу хоёр моринһоо бууба. Боро хараан түргэн үдхэрбэ. Мүльһэндэ баригдаһан голой һаба холоһоо харанхытай ниилэнэ.

– Эндэ хахасаябди, – Хүхэчу Тэмүүжэнэй нюур руу шэртэжэ хараба. – Гансаараа үлэхэшни... шамда хүнгэн бэшэ байха.

Тэмүүжэн өөрыгөө хайрлуулха дурагүй аад, хүмэдхээ буулган, абяагүй байба.

– Таргудайн таанарые түргэн мартаһынь тула нэгэ юумэ хэхэ гэжэ оролдохоб, – Хүхэчу үшөө юун тухайб даа бодомжолоод, нэмбэ. – Ши энэ Бэгтэрэй хойноһоо һайнаар хараарай.

– Тэрэ яагааб? – гэжэ Тэмүүжэн түргэн асууба.

– Тэрээндэ найдажа болохогүй, – халаглаһан мэтээр барагад гэн, тэрэ хэлэбэ. – Үһөө хиһаа досоогоо хадагалжа ябаһан хүнэй харасатай байна.

– Уурлана гэжэ мэдэнэб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлэбэ. – Теэд мүнөө нэгэл зангада сугтаа ороод байгаа хадаа, хоро хэхэгүй.

– Хойноононь анхаралтайгаар хаража бай, – гэжэ Хүхэчу дабтаба. – Тэрэшни харатай, үшөө тиихэдэ тэнэг, иимэ хоёр шэнжэ нэгэ хүн соо байхадаа тон аюултай.

Харанхыгаар тэдэ хоёр хахасаба. Эгсэ эрье дороооо өөдөө гаража, моринхоо буунгүй, тэдэ хоёр тэбэрилдэбэ. Хүхэчу түрүүн мориёо зүүн тээшэнь залажа, саһан уняар соогуур тэрэ дары үгы болошобо. Тэмүүжэн байра дээрээ зогсожо, тэрээнэй мориной түбэрөөнэй замхаатар шагнаархаад, дахынгаа заха өөдэнь үргэжэ, баруун тээшээ азаргаяа шэглүүлбэ.

Һалхин шангадаба. Тэмүүжэнэй нюур хуурай саһан шэрбэнэ. Хаа хаанаһаа нарин хурса эшхэрээн, хүүеэ шааяан дуулдажа, байһаар галзуу ехэ шурганай буужа байһые гэршэлнэ. Хаанаб даа үндэртэ саһан будан соо сиилэгэр һара төөринэ. Тэмүүжэн баабгай дахынгаа зөөлэхэн захаар орёолдон, онилгоһон нюдөөрөө холын харанхы руу саһан хүнгэрэгүүдэй хада уулын зэргээр долгитон туугдажа байхые адаглан хаража байгаа һэн.

ХОЁРДОХИ НОМ

Нэгэдэх хуви

I

Бурхан Халдунай бооридо үбэлжөөд, Есүүхэйн гэр бүлэ Онон голоор дээшэлжэ, хадын дундуурхи уйтан хабшал руу зуһахаяа зөөбэ. Энэ газар үргэн талаһаа далда холо, хадын шэлэ хүтэлнүүдэй саана, шэнэ ногооной гараһаар хуушан зуһалан руугаа дахин нүүжэ ерэхэн нэгэ яһатанайнгаа нюдэнһөө холо байгаа.

Үшөө хабартаа гүрөөһэ, хүдэри агнажа ябахандаа Тэмүүжэн хадын үндэрэй энэ газар хаража, Өөлэн эхэдээ хэлэхэн байгаа. Тэрэн дэмжэжэ, нэгэ яһатанайнгаа хуушан буусадаа бусаха сагай ойртожо байхада багахан зөөритээ хайшаа нүүхээ уридшалан мэдээд байгаа бэлэй. Шулуун дээгүүр хүүен шааян урдаһан Онон голой үргэн талмайда ехэ болон хүнэй хоёр гэр табижа, тэдэнэр мүнөө хамнигад мэтээр, талыншые бэшэ, ойншые бэшэ, харин ямар бэ да ангуушадай шахуу байдал түхээрбэ. Хадын ташалангай шэмэтэй ногоон дээрэ хоёр үнээдын хабарай хашанхаһаа түргэн тобиржоод, хү ехээр үгэдэг болоо һэн. Хониной мяханай орондо тэдэнэр ой модоор хүрэг хүрэгөөрөө ябаһан гүрөөһэ, хүдэри олоор олзолжо, зэрлиг мяхаар элбэг байдаг, мүн түргэн дундаа үндыжэ байһан Тэмүүгэ Хачуун хоёр эрьсын дэргэдэхи шулуун соогуур үзүүртэй модоор загаһа хадхажа барижа һураба.

Үдэр бүри шахуу тэдэ хоёр томо гэгшын хадаран, сагаан загаһа, заримдаа тулашые асараад, газаахи галдаа шаража, аханараа, эхэнүүдээ хүндэлдэг байгаа. Түрүүшээр тэдэ галай хажууда загаһа арилгажа, үнэр танар тараадаг һэн, тиихэдэнь Өөлэн Сочигэл хоёр гэрһээ холо намнаа бэлэй. Тэдэ мүн лэ голой эрьедэ загаһа арилгахыень хорибо, хоёр багашуул тэрэндэнь ехээр гомдобошые, дүтын ойн заханда сэбэрлэдэг болоо. Тэндээ хургаг ба хатаһан үндэхэнүүдээр хамнигануудай гэрхэн бариба, мүнөө хэрэг гарахадань, эхэнүүдын тэдэ хоёрые тэндэхэнь олон удаа ооглон гаргадаг һэн.

Ногооной нэгэ бага үндыхэдэ Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр Эг голой эхиндэ амяараа һуудаг Мэнлигһээ хуушан хүрэгһөө нюужа үлөөһэн юһэн моридоо асарба. Мэнлигтэ үшөө хэдэн үхэр, хонидоо холо бодолтой Өөлэн даб дээрэнь орхибо.

Тэндэһээ ерэнээр Тэмүүжэн дүүнэртээ шэнэ гурим тогтообо: үдэр бүри тэдэнэр эрын оньһон шадабариде дүршэжэ, бүхэ барилдаха, жада, урга шэдэхэ, морин дээрэнһээ гүйдэл соонь харбаха. Тиигэжэ үдэр бүри, аяма халуунайшые, хура бороогойшые үедэ, тэдэнэр талмайн холын захаар ногоото газарай хатуу һэеы болотор гүйлгэлдэдэг хэн.

Тэмүүжин эсэн сусангүй дүүнэрэйнгээ ой ухаанда өөрынгөө нангин бодол шэнгүүлжэ, ухаан бодолыень нэгэл юумэндэ хурсадуулдаг хэн:

– Бидэнэрые, Есүүхэйн хүбүүдые, бага наһатай гэжэ бүхы зон һанана. Тиигэжэл һанажа байг, харин бидэнэй хүн бүхэн хоёр бүһэтэйшүүлэй зэргэ шанартайбди. Бидэ мүнөө өөһэдын үлүүс үгыбди, зүгөөр бидэ бэрхэ сэрэгшэд болохобди, манда үшөө ондоо сэрэгшэд ерэхэ, бидэ бусад ноёдые бидэниие адли зэргэтэй гэжэ тоолуулхабди, юундэб гэхэдэ, бидэ эсэгынгээ һүлдэ туг хамгаалжа шадаабди. Сагай ерэхэдэ бидэ өөһэдынгөө үлүүс бусааха эрилтэ табихабди.

Бэгтэртээ хоюулаа һэлмээр мориной дэлһэнэй нэгэ үһэ таһара сабшажа һурадаг, бургааһаар шадалаа баратараа, бэе бээе шулгархай, нюлгархай хүрэжэ, хүхэ бала болотороо сохилсодог хэн. Бүхэли зунаа шэнэ моридоо элдэб аргада хургаба: годлинуудһаа хулжаха, нэгэ үгөөр хэбтэхэ, бодохо, жалга соогуур ба унаһан модон дээгүүр харайн гараха ...

Өөлэн Сочигэл хоёр хүбүүдэйнгээ үбэлэй гунигһаа һэргэжэ, яажа сагаа үнгэргэжэ байһыень хараад, хаалта хэбэгүй, нааданһаань таһалдаггүй хэн. Өөһэдөөшье зунай саг һамбаашалан, һуга ургажа, үмдэ самсадаа багтахаяа болиһон томошуулдаа шэнэ хубсаһа оёжо, хуушан хубсаһыень багашуулдань дамжуулха гэжэ шэнэ халааһа табидаг хэн.

Хожа һарын түрүүшын үдэрнүүдтэ гэнтэ тэдээндэ Хуаагшан хүрэжэ ерэбэ. Үдэшын боро хараанаар Сочигэл хоёр үнээгээ һаажа, тугалнуудһаа табяад, дүүрэн хүтэй хүнэгөө баринхай гэшхэлбэ. Үхэрэй һүүлээр исалжа байһан аляаһа боргооһо һэбин үргөөһөөр, гэртээ дүтэлжэ ябатарынь хоёр нохойнуудын голой доодо тала руу

гэнтэ нэгэ доро хусаһан аад, баяртайгаар һүүлээ шарбан, дуугай болошобо. Сочигэл тогтоод, тэдээн руу эрьсөб. Тээ хараашалжа байгараа баяртайгаар хашхарба:

– Хуаагшан!

Тэрээнэй хашхараа дуулаад, Өөлэн гэрһээ гүйжэ гараба. Мэнлигһээ асарһан шэнэ моридоо хүнийн бэлшээридэ шүдэрлэжэ байһан хүбүүд дүтэлбэ. Голой шулуутай эрьс зубшан, үнэхөөрөөшье, тэдээнэй хүгшэн барлаг Хуаагшан ерэжэ ябаба. Тэрэ эсэнгээр дүтэлжэ, ногоон соо үбдэглэн унаад, шанга гэгшээр бархиршаба:

– Өөлэн эхэ, намайе һөөргэнь абыт даа, бү үлдыт даа! Иигэжэ хүгшэрөөд, хари зондо байха аргамни үгы. Намайе һөөргэн абыт даа, үгы гэбэл, Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр намайе биса сохёод, газарта булаг!

Өөлэн тэрээндэ хүрэжэ ерээд, хараажа, гарһаань татажа бодохообо.

– Энэ ухаагаа муудаһан хүгшэн юугээ хэлэнэ гээшэб! – тэрэ дары зөөлэржэ, дуугарба: – Маанадтай үлэхэш, бидэ мүнөө бараг байнабди, эдэе хоол, байха газаршые бии. Зай. Уйлахаяа боли, гэртэ ороё.

Хүдэрийн зөөлэн мяхаар садхаагаад, халуун һү уулгаһанайнь удаа галай дэргэдэ гурбан дэнгүүд доро Сочигэлэй доро тэрэ һуугаад, хөөрөжэ эхилбэ:

– Таргудайн айлда байгааб. Тэрээндэ ерһээрнай бидэниие хубаагаад, бүгэдыемнай элдэб хизаараар үхэрэй болон хониной буусануудаар тараагаа. Намайе танай дүтын зараса гэжэ өөрынгөө хажууда үлээгээ, тэдээнэй нюдэн доро байхымни тула, – Хуаагшан шүдэгүй амаараа ташаганаса энеэбэ, – энэ үтэлһэн хүгшэн адууень туугаад, тэрьелнэ аа гү, али ямар хоро хэжэрхинэ аа гү гэжэ ханаа юм гү...

Багашуул тэрээниие хараад, хүхюутэйгээр энеэлдэбэ.

– Һэй, абяагүй байгты, юугээ эльгэ хатабат? Энеэдтэй гү? – гэжэ тэдээндэ Сочигэл һүүхирөөд, бултанай ханаа зобоожо байһан асуудал һураба. – Теэд яагаад бидэниие олообши? Бидэниие эндэ байна гэжэ хаанаһаа мэдэбши?

– Хүхэчүһээ таанар тухай мэдээб, – тэрэ хэлэбэ, – хайшан гээд таанарые олохоб, Ононой баруун эрьсээр хада уула руу ошохош гэжэ хэлэжэ үгөө. Би тэрээниие гурба дахин гуйгааб, үшөө үбэлһөө эхилээд лэ, тэрээнһээ халаха хандаһаа болёоб, тэрэ минии мүрөөр Таргудайн хүнүүд мүрдэжэ болохо гэжэ бодоод, хэлэжэ үгөөгүй. Би,

зүнтэг хүгшэн, энээн тухай өөрөө бодоогүйб. Саһанай хайлажа эхилхэхээ дахин һурагшалхадамни тэрэ үшөө эртэ гэжэ хэлээ. Тиигээд лэ табан хоногой урда тээ дахин тэрээндэ ошоходомни иигэжэ хэлээ: «Таргудайн зөөридэ ямар нэгэ хохидол хээрэй. Тиихэдэшни шамайе хэхэхэдэнь, хүниндөө Ононой эрье ошохош, тэндэшни һэлюуртэй түнхимэл онгосо байха. Тэрээгээр тамараад ошохош, үглөөгүүрынь хүн зон шамайе гомдол мууларһаа шэнгэжэ үхөө гэжэ һанаха...». Энэ хүбүүхэнэй ухаатайдань ехэтэ гайхааб, тиигээд эзэн эхэнэрэй сухал хүргэхэ ямар юумэ хэжэрхихэм гээшэб гэжэ али олон арга хурга бэдэрбэб. Архи нэрэжэ байһан хүрэнгэ руунь ойлгоошогүй болоод, шэнэ һү хэжэрхихэдэм, Таргудайн һамган, Эмэгэн хатан, уур сухалтай эхэнэр, намайе ташуураар таһа шабхадаа, мүнөө болотороо нюргамни үбдэнэ. Һүни бултанай унтахыень хүлээгээд лэ, һэмээхэн бодожо, эрье руу ошооб. Мүшэдэй толон доро хараашалхадам, эрид эгсэ эрье доро багахан онгосо голой долгиндо хүдэлэд гэжэ байгаа. Тэрээн дээрэ һуугаад лэ, үглөөгүүр болотор Эгын эхин хүрэтэр тamarжа ерээб. Хүхэчүгэй хэлэхээр, тэндэ эрьсын бургаһан соо онгосоёо нюугаад лэ, саашаа ябагаар ябааб. Үглөөдэр үдэшэ тээшэ эзэдтээ хүрэжэ ерэхэш гэжэ тэрэ хэлээ. Хэлээшэрнь болоол даа, бөөгэй хэлэхээр болоо. Нараншье орошоо, удаан ябаһанһаа эсэшэһэн би хаана хонохо гээшэб гэжэ бодожо ябатараа гэнтэ танай хоёр гэр, нэгэ ехэ, нүгөөдэнь хүнэй, харажархёоб. Сэгээн Сэбдэг тэнгэридэ алдар соло, туһалыш гэжэ ото наманшалан мүргэжэ ябааб. Ноёдоймни намайе үлдөөгүй һаань, зоболон хашалангүй саашаа нэгэ бага ажаһуухаб гэжэ һананаб.

– Хүхэчу Таргудайн хүрээндэ ходо ерэдэг гү? – гэжэ тэрээниие анхаралтайгаар шагнажа байһан Тэмүүжэн асууба.

– Тиигэдэг, ходо ерэдэг, тээд бүхы сагаа тэндэ байдаггүй, – гэжэ Хуаагшан тайлбарилан харюусаба. – Мориео ходол һэлгүүлдэг, илангаяа зунай эхилһээр, сагаан азаргаар ябаа һэн, шаргал морёор нэгэ дахин ерээ, һүүлшын ушарта хула унаад ябана бэлэй. Тэдэ моридынь ходол хахад бээдээ байна, шэнэ ногоон дээрэ балайшье тобиржоногүй, тала дайдаар ходол ябана ха даа. Хайшаа бөө ябанаб, энээн тухай юрын зондо хээээдэшье мэдэгдэхэгүй ха юм даа...

– Арад зон бидэн тухай юун гэлсэнэб? – нэгэ хэды бодомжолһоной удаа Өөлэн асууба.

Хуаагшан дуугай байд гээд, хүл дороо харан, һанаа алдаба:

– Элдэб юумэ шашана даа зон. Тайчуудай харашуул таниие, Өөлэн эхэ, ямар найхан сэдхэлтэй хүн гээшэб гэжэ, Есүүхэй ноён ямар үнэн сэхэ ноён байгааб гэжэ оройдоошье мэдэхгүй юм байна. Нэгэ хөөрэлдөөндэ тэрээн тухай аймшагтай сулалтай, бииб гэжэ һанаһан хүн гэжэ дуулааб, хүсэ шадалаа найрхадаг, үндэр һаһатайшуулышье хүндэлдэггүй юм гү. Харин тан тухай, Өөлэн эхэ, тайчууд өөһэд хоорондоо хэлэ аман, хэрэлдээндэ дуратай гэжэ хэлсэнэ, үнгэрэгшэ намар угайнгаа тайлган дээрэ ямар бэ даа хүндэтэй хүгшэдые баһаа, баһа ямаршьеб эхэнэрнүүдые сохёо гэлсэнэ, мүн Таргудай ноёной танайда айлшаар ерэхэдэнь, сулал дундаа хиирэжэ, сэгээгэй бүлүүрээр тэрээниие гэрһээ намнажа үлдөө, эхэ һогтуу байгаа гэлсэнэ... Хэн эдэ бүгэдые тараанаб гэжэ бүгэдэндэ ойлгосотой ха юм даа, – гээд, тэрэ Өөлэнэй хара нидхэнүүдэй шэрүүнээр ниилэшөөд байхые харамсаараа хоёр гараа арбагануулба, – харин харашуул ноёдойнгоо хоб шагнажа, өөһэдөө юушье хэлэһэнэ мэдэнгүй шашалдана ха юм даа. Хүнүүд тэнэг ха юм, хүниие муушалхаһаа ондоо тэдээндэ ямар жаргал байхаб даа, харин үнэн дээрэ хүнэй шанар тэнэгшүүлдэ хэрэгтэй һэн гү?

Тэрэ үдэшэлэн тэдэнэр орой унтаба, мүшэд хүнийн тэнһээ үнгэржэ байгаа һэн. Хуаагшаниие эхэнэрнүүдэй талада, Өөлэн Сочигэл хоёрой мухлайда унтуулха гэхэдэнь, эзэдтээ зэргэлээд унтахаяа тэрэ огтолон арсаба.

– Барлагай эзэдтээ зэргэлээд унтаж байхань хаана харагдаа һэм?– гэжэ мэгдэнгээр тэрэ хэлэбэ. – Анханайхяараа хүнэй гэртэ унтахаб, сэдхэлнишье амар, түрэлшье хангал.

Өөлэн тиишээ өөрөө ошоод, һэсы шэрдэг хоёр дабхараар дэбдижэ, хонин хүнжэл үгөөд, эдэ дэн орхибо.

II

Тэмүүжэн Бурхан Халдунай модото газар руу нүүжэ ерэхэн саһаа өөрынгоо байдал тухай ходел бодомжолжо ябаа һэн. Үбэлтэй уйтай үдэрнүүдтэ тэрэ морёо эмээллэжэ, занга табихам гэжэ хэлээд, гүнзэги саһа махан, ой руу ябажа, ямар нэгэ далда газарта түүдэгэй дэргэдэ утын үдэшэ үнгэргэдэг, заримдаа орой хүни болотор гэртээ ерэнгүй, Өөлэн эхынгээ һанаа зобоодог һэн.

Тэндэ тэрээндэ хэншье һаалта хэхэгүй, үнгэрһэн сагые эрыуулэн, мүнөө байдал тухайгаа бодомжолон, ерээдүй сагтаа

hanaata болон, айһан мэдэрэлээр болгоомжотойгоор тэрээн руугаа шагааж, ухаагаа гүйлгэн һуудаг һэн. Өөрынгөө шэнэ байдалда юу хэхэбиб, Жамууха болон хуушан нүхэдтээ харилсаагаа һэргээхэ гү, али салжууд, хатагин гү, али бүгүнүүдэй холо ойрын отогүүдһаа шэнэ нүхэдые бэдэрхэ гү, юрэдөөл, өөрынгөө үетэнһөө дээрмэшэдэй бүлэг байгуулаад, ондоо отогүүд руу добтолгонуудые хэжэ эхилхэ, адуун хүрэгүүдые хулуужа, буляжа асараад, өөрынгөө нэрэ соло бүхэлхэ гү гэхэн элдэб бодол мухарюулагша бэлэй. Гэбэшье урдахи бүхы арга боломжынгоо харгы замуудые шэнжэлэн бодомжолжо үзээд, бага сагаар таарамжагүйень орхиһоор, Тэмүүжэн үшөө томо болоогүй, бээ хүсөөдүй байгаа хадаа хорожо байһан газарһаа гараһанай үшөөл эртэ байна гэжэ шийдэбэ. Тэрээнэй дайсад, Таргудай түрүүтэй тайчууд гүндүү хүсэ шадалтай, харлуу мэхэ гохотой, тэрээнэй бээ хүсэжэ, шадал орожо байһые мэдэбэл, тэрэнииэ эзэмдэжэ, юушыэ хэжэ байхадань һаалта хэхэгүйн тулада нюусаар бэлэхэнээр хороохошыэ гээшэ тэдэндэ юуншыэ бэшэ. Тиимэл хадань тэрэндэ гансал хүлээхэнь лэ үлээ.

Харгы замаа шэлэхэдэ Тэмүүжэн мүнөө гол хэрэгни хадаа өөр тухайгаа үлүү дахин һануулхагүй, Есүүхэйн хүүгэд арай гэжэ хоолойгоо тэжээжэ байна, эгээ тиимэһээ хэндэшыэ аюул асархагүй гэжэ һанажа байхын тула хүн зоной нүдэндэ харагдахагүй гэхэн шийдхэбэри абаба.

Энээн тухай дүүнэртээ хэлэжэ, ямар шалтагаар тиихэбиибди гэжэ ойлгуулжа туршахадань, тэдээнэй талаһаа һөөргэдөөн болобо. Бэгтэр Хасар хоёр хүмэдхээ буулгажа, уруу дууруу болобо.

– Юун, бидэ мүнөө тарбаган шэнги нүхэн соогоо һууха юм гүбди? – гэжэ Бэгтэр асууба. – Тээд тэдэшыэ һаруул үдэртэ газраа гарадаг ха юм.

– Бидэ юу, ямар бэ даа хамнигад болоо гүбди аминдаа ажаһууха? – гэжэ дураа гутаһан Хасар һөөргэдэбэ.

– Минии захираа һаа, ши хамниганшыэ болохош, – досоогоо орьёлжо эхилһэн уур сүхалаа даран, Тэмүүжэн тэрэнииэ таһа дүүрэжэ, Бэгтэртэ хэлэбэ. – Ши тэрэ Таргудайн манда һүүлшынхией ерэһые һанана гүш? Һанаагүй һааш, һануулһуу: таанар туража үхэхэт, үгы гэбэл, намда мүлхижэ ерэхэт... Тэрэшни олоной дунда хэлэһэн үгэнүүдни бүтэбэгүй гэжэ мэдэхэдэ, юу хэхэ хаб гэжэ мэдэнэ гүш?

Бэгтэр уруу дуруу болоод, хажуу тээшээ шэртэнэ.

– Би энээнийе баһа мэдэнгүйб, – Тэмүүжэн сухалтайгаар тэрэнийе хараба. – Зүгөөр би ондоо юумэ мэдэнэб: гансал һая гараһан тугал арьяатанай ухаанда юун байнаб гэжэ мэдэнгүй, нюдэндэнь харагдаха. Харин жэлтэй болоходоо, тэрэ тиигэхэ ха гү. Тээд Хасар та хоёр хэдытэйбта?

Дүү хүбүүдынь дурата дурагүй тэрэнийе зүб гэжэ мэдэрбэ.

Тэмүүжэн хадын хүнхэр руу зундаа нүүхэ гэдэн шийдхэбэриез хэлэхэдэнь тэдэнэр үшөө дахин дурагүй байһанаа харуулба: зуһаландаа доодо тала руу ерэжэ байһан хүнүүдһээ холодохоёо дурагүй ха юм. Тэдэнэр нааданда ябахаяа, хуушан танилнуудтайгаа уулзахаяа һанана. Тэдэнийе номгоруулхын тула Тэмүүжэн Хасарые хэды дахин нюрга руунь ташуурдаба, харин Бэгтэртэ намар Бурхан Халдун руу нүүхын урда тээ бэе бээдэе үгэдэн тангариг тухайгаа һануулба. Тиигэжэ аха дүүнэрэй хоорондо журам дахин һэргээгдэбэ.

Шэнэ газарта байрынгаа оршон тойронхи хада уулын ой модо, бүглүү бүтүү шэдхэ шэрэнги шэнжэлжэ ябахандаа холошые бэшэ газарта Тэмүүжэн хоёр шэлын хоорондо хабшуулдаһан нарин хүнды олобо. Тэндэ долоон заяанда болоһон түймэрэй һүүлээр шэнэ модод ехэ үдхөөр ургашанхай, тэрээн соогуур моритонһоо байха ябаганшые хүнэй гарахань хүшэр, наһанай шэлбүүһээр нюур амаа хадхуулангүй юрэ гарахаар бэшэ. Хүнды хабшал хэдэн тээһээ эгсэ хабсагай шулуугаар хаагданхай, хоёр хабсагайн хоорондохи уйтан хоолойгоор лэ тэрээ руу орожо болохо. Амһартань хоёр модо унагаабал, хойноһоонь мүрдэжэ ябагшадһаа хоргодон хаагдахаар. Тэмүүжэн дайсадай гэгтэ ерэбэл, энэ хүнды соо гэр бүлөөрөө хоргодохо гэжэ шийдэбэ. Аха дүүнэр тэрээн соохиие анхаралтайгаар шэнжэлжэ, орохо нүхэ хаамаар ямар модо отолхоб гэжэ тэмдэглэбэ, хадын аманда гэгтэ дайсанай орожо ерэбэл, харбаха газараа бэлдэжэ, шэрэнгиһээ тааруу талмай сэбэрлэбэ.

Хадын хүндыдэ нэгэ яһатанһаа холо ажаһууха гэшэ хара багаһаа үетэнээрээ харилсажа һураһаһан хүбүүдтэ тэнсэлгүйл гунигтай байха һэн, хэрбээ тэдэнэр үдэр бүри зэр зэмсэгээр бээе һорижо байгаагүй һаань, энээнийе Тэмүүжэн алгадгүй эрид шалгажал байгаа. Энэ һорилгодонь нэмэлтэ боложо, Мэнлигһээ ерэдэн залуу моридые утын зам түргэн дабажа һургахын тула талаар удаан гүйлгэдэг болоо һэн. Хасар Бэлгүтэй хоёр гүрөөһэ агнаха дуратай боложо, бүхы сүлөө сагаа хүбшэ тайга соо үнгэргэдэг, харин Хачуун Тэмүүгэ хоёр заһаа хадхадаг һэн.

Хаа-яа сэлмэг харатай хүнинүүдтэ Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр өөһэдынгөө хуушан моридые унаад, зуһаланда бууһан хүрэнүүд руу ошожо, отогүүдай байрлаһан шэнэ газар харадаг хэн. Өөһэдын нёдондоной хүрэнэй һуурида арбаад гэртэй багахан хотон айл хараба, харин анхан багахан байһан сонидой хүрэн ямар нэгэ угайхидтай нэгэдэжэ, хоёр дахин томо болоод байба. Тэдэнэй абганарай зуһаландаа хайшаа ошоһониинь, ямар талаар адуу малаа бэлшүүлжэ байһаниинь долоон тамгын саанадал эли бэшэ байгаа.

Һургаали хорилгын туһагүйгөөр өөдөө бодожо шадахагүйбди гэжэ Тэмүүжэнэй ходо дабтажа, дүүнэрээ баадхажэ байһаниинь һаядаа баталагдаба.

Зунай тэн багаар Тэмүүжэн, Бэгтэр, Хасар гурбан залуу моридые хорижо ябаба. Болгоомжотойгоор аргаахан хатаруулан, ой модондо дүтэ ябабад. Хярануудай нюруугай саанаһаа толгойгоо бултайлгаад, оршон тойронхиё анхаралтайгаар шэртэдэг байгаа.

Багахан Хоолой горхоной дэргэдэ үдэшэ багаар эрьсын бургааһад соо тэдээнэй харгы хүндэлэн гурбан моритой хүнүүд гэнтэ гаража ерэбэ. Тэдэнэй хоёрын залуушуул, арбан долоо, арба найматайнууд, харин гурбадахинь гуша гарамгай һаһатай хүн байба. Тэдэнэр бултадаа һурша номтой, годлёр дүүрэн һаадагтай, бүһэндөө ута һэлмэнүүдтэй. Һалан халааһатай хуушан хубсаһатай, һайнаар хоригдоһон моридтой, зэбсэгүүдтэй, тэдээн шэнгээр һэргылэнгээр, хажуу тээшэ анхаралтайгаар хараашалжа ябаад гарахыень харахада дээрмэшэд гэжэ эли байба. Үнэн дээрэ тиимэл байгаа.

– Үү, ямар һайн морид гээшэб! – гээд, дүтэлхэдөө залуу нэгэниинь тэдээнэй унаа хорхойтонгёор хараад, удаань тэдээнине шэртэбэ. – Зэбсэгүүдын ямар гээшэб! Һурша ном барихада таанарта эртэ бэшэ гү, а? Үгытэй бэшэ гэртэхинэй таһардаһанууд гэжэ эли.

– Хэнэйбта? – гэжэ гүнзгы хорьбоһоо олиггүй муухай нюуртай, сайһан үһэтэй хялар эрэ тэдээнине энеэдэгүй шэртэбэ.

– Бидэ хияад-боржогон угайбди, – гэжэ Тэмүүжэн харюусаба.

– Хияад? – гэжэ гурбадахинь асуугаад, нарийхан уралаараа хүйтөөр энеэбхилбэ. – Энэ һайн... угаа һайн гээшэ, хияад хадаа. Танай Алтан ноён минии абые үгырүүлэ, манай бүхы һаамал гүүдые хуушан үрийн түлөө гээд абаад ябашоо. Харин мүнөө галуу зулгааһан мэтээр таанарые үри нэхэхэб... Энэ дары моринһоо буугты, бүһөө тайлагты зэбсэгтэйн.

Тэмүүжэн ониилгоһон зубхи дороһоо дээрмэшэдые түргэн хараад абаба. Тэдэнэр эдир хүбүүдһээ харюу сохилто хүлээнэгүй, залхуурангыар эмээл дээрэ налайн һуубад.

«Моридоо үгэжэ болохогүй! – гэхэн сахилгаан бодол толгойдонь оробо, гэгтэ үбсүүндэнь зүрхэнэйнгөө тэшэ ядама ехээр сохилхыень мэдэргэ. – Удааржашье болохогүй. Хайшан гээд эдээнһээ сохилсожо гарахаб? Годлёр? Үгы, бугууляар ...».

– Бугуулинуудаа!.. – гэжэ бүдэхээр Тэмүүжэн хашхараад, тэрэ дары эмээлдээ торгоһон нарин хилгааһан оһор татажа абаба.

Холуур дэлингүй, багахан хүдэлсөөр ахалагша руунь тэрээнээ шэдэжэ, хүзүүндэнь оруулаад, бугуулияа шангаар татаба. Тэрэл дары Бэгтэр Хасар хоёр бугуулинуудаа шэдэбэ. Дэрмэшэд ойлгожошье үрдингүй гурбуулаа хоолойень татаһан нарин бүхэ аргамжада бираггүйгөөр аһалдажа, уймараар нюдээ бэлтылгэн, амаараа агаар абажа ядан байбад.

Тэмүүжэн түрүүлэн бүхы шадалаараа бугуулияа татажа, өөрынхёо эмээл дэрэнэнь унагааба, дүүнэрын тэрэнээ һажаалдаба. Гурбан бэе хүндөөр газарта унажа, моридын айнгыар хажуу тэшэ халба хүрэхэд.

Хүбүүд газарта буужа, бугуулинудаа сүлөөлбэ. Тэдээнэй хүзүүндэ хүхэ улаан нарийхан зурлаанууд элихэнээр харагдажа байба. Удаарангүй хүбүүд моридтоо мордожо, ябууд бугуулинуудаа орёоһоор, баруун хойшоо хатаруулбад..

– Тэдэ амидырха гү, үгы гү? – гурбан харбаанай газар холодоод ябатараа ондоо болошоһон хойлойгоор Хасар асуугаад, хотогор газарта харлажа хэбтэһэн һээнүүд болон хажуудань хүлөө һуйбуулан зогсожо байһан морид руу эрьсээн хараба.

– Газар дээрэ ши хэбтэнэгүйш гэжэ баяса, -гэжэ тэрэндэ Бэгтэр хэлээд, Тэмүүжэндэ хандажа: – Мори, зэбсэгүүдыень буляаха байгаади, манай олзо ха юм.

– Үдэртөө энээ руу ондоо зон ушаржа магад, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, тэрэ дары энэ шалтаг һанажархиһаа мэдэргэ. – Үнэн дээрээ хэнэй морид бэ гэжэ эли бэшэ, магад, үсэгэлдэр сонидһоо гү, али хабтурхасуудһаа хулуугдаһан байжа болоо.

– Абая, һайн морид ха юм, – Бэгтэр дээрмэшэдэй моридые хомхойгоор хаража, баһа идхаба. – Хэн бидэниие эндэ хараба гээшэб...

Тэмүүжэн өөрынгөө хорхойноо нэгэ бага тээлмэрдээд абаба. Юу хэлэхэб, шэлэмэл найн морид лэ даа. Тээд доторойнь хоолой хөөргэдэжэ, хэды жэлэйшые үнгэрөөд байхада хэн нэгэн моридоо танихадаа болохо гэнэн бодол ерэбэ.

– Мүнөө бэшэ, хожомын баригдашахабди, – гэжэ Тэмүүжэн эрид хэлээд, түрүүн ой руу гүйлгэшэбэ. – Ябая!

Тохёолдоһон ушар тухай тэдэнэр гэртээ хэндэшые хэлэбэгүй. Гансал Хасар үдэшэлэн Бэлгүтэйе ой руу абаашад, хэндэшые хэлэхэгүй гэжэ тангаригын абаһан хойноо хөөрэжэ үгэбэ. Тэмүүжэн тэрэ гэнээр дүү хүбүүдэйнгээ үшөөшые ехээр хүндэлдэг болоһые мэдэрээ бэлэй. Ото бээ үрэнги Бэгтэр Хасар хоёр тэрээнэйнгээ ханамжа абяа агиргүй зүбшөөдэг болоо һэн. Тэдэ хоёроо хараһаар Тэмүүгэ Хачуун хоёр багашуулын үрдилдэжэ ябаад ахынгаа захиралта дүүргэдэг бэлэй.

III

Хияадуудай ахалагша ноёд Есүүхэй Тодойн хоёрой наһа бараһаар жэл тухай үнгэрбэшые, Таргудай Хирэлтэг угсаатанайнгаа хуралдаа эмхидхэжэ, хаан шэрээдэ һуужа шадабагүй. Түрүүн бүхы юумэн өөрөө гартань орожо, ханаһан хэрэгын бүтэхээ байһандал үзэгдэбэшые, гэнтэ юушгэ юушгүй ямар нэгэ харагдасагүй хана уняя мүргэндэл торошоно, Таргудай тэрээниие ойлгожосые, зүб мүртэнь оруулжашые ядана.

Зүүн юм гү, баруун юм гү, мэдэхэ ойлгохын аргагүй тэнгэрийн заяагаар олон монгол отогүүд анхан тэрээнэй тала баридаг шэнги хаа, мүнөө тэрээнһээ холодон ошонхой. Тэдэ ноёд гол хүрээндэнь ерэхээ болёо, үбэлэй аба хайдагташые хабаадаагүй. Иигэжэ отог яһан соогоо тэрээниие ахалагша гэжэ тоогоогүйн тобойсо харагдаба. Тэдээнэй иимэ ябадалһаа дураа гутаһан Таргудай түрүүшээр тэдэндэ ууртай үгэнүүдые элшээр дамжуулжа, занажа туршаа, тээд тэдэнэр хашалга тэсэхгүйбди, ушар болобол, бээ хамгаалхабди гэжэ ойлгуулаа. Нюргандань хэлсэжэ, бултадаа Таргудайда эсэргүүнь эли.

Ноёдой юундэ тэрэндэ хандасаяа гэнтэ ондоо болгоһон шалтагаа Таргудай үни удаан ойлгожо ядаа һэн. Сагай үнгэрһэн хойно – хахадын тэрэндэ дуулдаһан отог доторхи хоб-жэбһээ, хахадын өөрынгөө ухаалдилгаар – ехэнхи ушарта Есүүхэйн бүлэтэй

болоhon ушарһаал эхитэй юм байна гэжэ ойлгобо, тэрээнэй удха хара мянган үйлэ хэрэгүүдэй юрьезн соогуур тэрэ ойлгонгүй үлэшөө.

Таргудай түрүүн Өөлэн Тэмүүжин хоёрой тэрээнтэй ниилэжэ хамжахаяа арсаһанда ехээр тоогоошьегүй һэн. Есүүхэйн үлүүс тэрээнһээ холо ошохогүй, үглөө мүнөө гартам орохо гэжэ тэрэ һанажа ябаа. Хадамда гарахыень дурадхажа ерэнэн үйлөө харлаһан тэрэ үдэр Өөлэнэй урдаһаань бодхоонон һүүлшын айлнууд үглөөдэртөөл ухаа орожо, нюргаа бүхынхэй, бэлэгээ баринхай ерээ һэн. Харьата зон, барлаг, мал адууһагүй үлэнэн Өөлэн үхибүүдээрээ һэе орогүй үгы болошоо. Таргудай тэдээниие бэдэрхэ хайхыень нүхэдөө эльгээгээ бэлэй, теэд хаанашье тэдээниие олонгүй, хяараг ошог, өөһэдөө туража үхэнэ бээ, үгы гэбэл, дээрмэшэд тэдэниие барлаг болгожо абаашана бээ гэжэ һанаад, энэшье хэрэг тэрэ хаяа.

Гансал һүүлдэнь даа, хэдэн һарын ходоржо ошоһон хойно, Есүүхэйн үншэрһэн бүлэ тэрээнэй урдаһаа зэбсэг барин бодожо, нүхэдтэйн хамта гэрһээ намнаа, тиимэһээ отог угууд тэрээндэ хүйтэрэн холодоо гэнэн һураг дуулдажа эхилээ. Нэгэ талаһаа, Таргудай иигэжэ өөртөө хандуулжа байгаа хадаа, тиимэшье аймшагтай, даншье хүрөөтэй бэшэ, нүгөө талаһаань, Есүүхэйн бүлэ үхибүүд багатай, албаташье, харьяаташье зон үгы аад, мүнөө иимэ байна, харин һүүлээрнь, хүбүү шубуудайнь үндыжэ, отог аймагайнгаа туг ёһотой үргэхэдэнь, одоо юун болохоб, мүнөө энэ Таргудайтай холбоорилдоһондоо һүүлдэнь халаг хүхы табижа, гэмшэхээр бологдоно аа гү гэжэ хүн зон һэжэглээ. Тиимэһээл хүн зон баһа абьяа аниргүй болоод, хүлэжэ байна хаш.

«Үлэгшэн зайгуул гэргэд дахуул гүлгэдөөрөө дүтэ нааша үзэгдөөд лэ үзэг, – гэжэ нюдаргаа зангидан, Таргудай хойнотоһон сухалһаа амияа абажа ядана. – Байд гээд, хаанаб даа нэгэ тээ бултайжа гарахал байха, одоол тиихэдээ хүлисэхэ хүлисэл, айлдаха үршөөл намһаа гуйжа байг».

Гэбэшье сагай үнгэржэ, олон табые даамай удаан бодо бодоһоор, тэрэ нэгэ бага һанаагаа амарба: «Мүнөө тэдэ хүл дээрээ гарахашьегүй, хэрбээ энэ үбэлдөө туража үхөөгүй юм һаа... Үлэсхэл ехэтэй энэ үбэл хүйтэн байгаа, хэрбээ тэдэ амиды үлөө юм һаа, хаанаб даа нэгэ тээ зэрлиг мангир, элдэб үндэнэ ногоо мэрэжэ, минии үгэ дуулаагүй тэрэ яяр үдэрөө хаража ябаа ёһотой».

Таргудай нэгэл юумэ мүнөө ехэтэ шанална: даншье һаа эртүүр бусад ноёдой ахалагшаб гэжэ харуулаа, тиигэжэ тэдээниие бэһэнэ

холодуулаа. Үргөөгдэжэ тараһан адуу талаар суглуулхань бэлэн бэшэ гэжэ хэндэшые мэдээжэ, номгоржо, ан-бүндөө ороторнь саг хэрэгтэй. Тиин Таргудай зүрхөө даран, хаанай хунгалта хойшолуулжа, найрһаа найрта хэрэгтэй хэрэгтэй ноёдые урижа, шэнээр харилсаа байгуулжа эхилбэ.

Мүнөө тайчуудай отогто байд гээд лэ эрэшүүл адуу, хонидой улай гаргажа, орой хүни болотор һогтуу хүхилдөөн, мундуу шууяан дуулдадаг болобо. Байн байн Таргудай дуутай шуутай, хатартай бүжигтэй, гоё гоо барлаг басагадтай, залуу сэрэгшэдэй бүхэ барилдаантай, мори урилдаантай найр нааданда дадан оробо. Мүнөө ехэнхи сагынь юрэнхы ажахын үйлэ хэрэгтэ бэшэ, харин найрай шэрээн саагуур, удаань мангар тараалгын хоһон хубхай амаралта нэрэтэй үдэрнүүдээр үнгэрдэг болобо. Тэрэ үүхиин муугаар залхуурба, маряан дээрээ маряжаба, түлжүү дээрээ таргалаба. Харин анханайхяараа хүрхэйтэжэл, томо ноёной нэрэ түрэ дээхэнүүр үргэжэл ябаа.

* * *

Таргудай орой һэрибэ. Үрхөөр бууһан наранай элшэ һэрхигэр ханын тэн хүрэнхэй, тархи баһал хүндэ байба. Энэ хүнийн орой болотор тэрэ холын отогүүдэй салжууд ноёдтай удаан найрлаа. Тэдээнине хүндэлжэ, һанал бодолыень мэдэхээс оролдоо, уг доторхи үйлэ хэрэгүүд тухай хөөрэлдөө эхилээ. Таргудай тэдэнииё тайчуудтай хамтарагты гэжэ шахаа, баадхаагүй, зүгөөр шухала юумэн хэгдээ – бэе бөөдээ туһалха, хамтадаа саашаа ябаха гэжэ хэлсээ. Олон тоото салжуудай отог мүнөө тэрээнтэй эбтэй ээтэй байха, ара нюргаарнь ондоо яһатантай холбоорилдохогүй. Энэнь бага бэшэ хэрэг гээшэ. Аба хайдагташыё оло мянгаараа ерэхэбди гэжэ найдуулаа.

Салжуудай ноёд залуу дорюун, бата задарюун, тэдээндэ үдэр хүнийн илгаа гэжэ угы, үглөөнһөө угайнгаа обоодо тахилгатайбди гэжэ шалтаг баряад, тэрэл хүниндөө харяа. Харин мүнөө Таргудай хэнтэй тархияа заһахаяа мэдэнгүй, хэниё дуудажа, сагаа дэмы һалгангүй аша үрэтэй хөөрэлдэхэ тухайгаа хүшэр хүндөөр бодомжолно. Тиигэжэ байтараа эзэмдээшэ газарыень тагнан ябагшадай, мүн хинан харагшадай ахалагша дүтынгөө нэгэ нүхэртэй үни заяанай хөөрэлдөөгүй һэмнэйб гэжэ һанаба.

– Һэй, хэн тэндэ байнаб! – шэлэ хүзүүнэйнгээ үбшэ хүжэрөөхэгүй гэжэ аалихан ооглобо.

Байд гээд, эхэнэр талын хүшэгийн саанаһаа залуу зараса басаган шара торгон тэрлигэйнгээ хормойгоор бээ ороһоор аалихан гаража ербэ. Таргудай нимгэн бүд дороһоо элихэнээр харагдажа байһан сэрбэгэр залуу эхэнэр бэе хараашалан, һөөлдэнгээр асууба:

– Хатан хаанаб?

– Эндэ дүтэ, хүнэй гэр соо, – гэжэ анхаралтайгаар, үнэншэ сэхээр нюдыень гэтэжэ, ямаршые захиралтыень дүүргэхээр бэлэн байһанаа харуулан, илдам зөөлэн хоолойгоор барлаг басаган харюусаба.

Таргудай тэрээниие үшөө дахин шэнжэжэ хараад, түрэн хүсэлөө досоогоо арай гэжэ даран, урмаа хухарангаар дуугарба:

– Зай, Үнэгэнэй хойноһоо хэн нэгые эльгээ.

Тэрэн доро дохин, зэртэгэр гүрөөһэн нюдөө тэрээн тээшэ ялалзуулан, үүдэн тээшэ ара гэдэргээ сухариба.

– Бай!

Тэрэ бүхыһэн зандаа тогтоод, харасаяа доошонь буулгаба. Таргудай нэгэ хэды абяагүй тэрээниие хаража, архиһаа хүхышэһэн зузаан уралаа долёобо. Удаань орон дээрэ үндэгэд гээд, тохоногоороо тулажа, үүдэн руу хилам гэжэ хараад, гараараа зангаба:

– Ерэ наашаа.

Эхэнэр айһан нюдөө тэрээн руу үргэжэ, хуу ойлгобо. Тэрэ байраһаа хүдэлэнгүй зогсоод, тэрээн тээшэ яаха хээхээ мэдэнгүй, айнгяар харана.

– Ерэ гэнэб...

– Хатан орохо, – гэжэ тэрэ уйлаганан дуугарба, – намайе алаха, үшөө дахин танда дүтлөө һаамни, амидыгаар нохойдо эдюулхэб гээ һэн.

– Ерэ, юуншые болохогүй, бү ай.

– Би айнаб, намайе алаха, – богоол эхэнэр шангаар бархиршаба.

– Ерэ, ерэ!.. Үгы һаашни, энэ дороо нохойдо үгэгты гэжэ захирхаб. Зай, ерэ!..

Тэрэ бүхы бэээрээ һалганан, тэрээниие айнгяар шэртэнэ. Таргудай тохоногһоонь дээгүүр гарһаань баряад, бээдээ шангаар татажа, тэрлигыень тайлаба. Тэрээнэй нүсэгэн бэе, хатуу хүхэ, жэрбэгэр гуя, мүхэрээн ташаа, алынь үһэ хомхойгоор хаража, саагуураа ханын хажуугаар хэбтүүлээд, дээрэһэнь бүхы бэээрээ

даража, туранхай нарин мур, монсуу хүхыень баабгай набараараа ёлоторынь бажууба.

– Абяагүй бай!

Нанаһанаа дүүргэһэн хойноо Таргудай ехээр уухилан, хажуу тээшээ болоод, тэрэниие түлхибэ.

– Яба саашаа.

Тэрэнь хүрэжэ бодоод, тэрлигээ үмдэжэ, бүһэлбэ. Улайшаһан хасарнуудайнгаа нёлбоһо зада аршаад, гэрһээ гараба.

Толгойгоо нэжэхэгүйн тула, хүзүү нюргаа зангидан, Таргудай орон дээрэһээ бодобо. Нюсэгэн бэе дээрээ нэрюухэн торгон дэгэл үмдэжэ, шэрээдэ дүтэлбэ. Толгой руугаа шуһанай гүйжэ байхые мэдэржэ, хүндөөр һууба; шэрээн эрмэг тохоноглоод, тэсмгэй хүлэбэ.

Одоошье богоол эхэнэр бусажа, Таргудай тэрээндэ хүйтэн арза аягалхыень захирба.

Уужархёод, архиин толгойень сохижо, үбшэ тараахыень хүлэбэ. Байһаар таталдашаһан бэе махабадын хэмдээ орон номгоржо, досоонь халта хүнгэрбэшье, архи даншье һула мэтээр үзэгдэбэ, сээжэдэнь уйтан муу зандаа байба.

– Һэй, ши хаанабши! – дахин богоолоо ооглобо. – Үшөө аягала, шэрээ бэлдэ. Үсэгэлдэрэй мяха халааг.

Үнинэй нүхэр Үнэгэниие, туранхайхан шүрбэхэлиг бэетэй, мэхэтэйхэн адагууша нюдэтэй эрые, Таргудай хүхюун дорюун болонхой угтаба.

– Яатараа удаараабши? – нүхэрэйнгөө одоошье үүдэндэ харагдан сасуу дураа гутангыар шарайшалба. – Шамайе ноён дуудана ха юм, харин ямар нэгэ шини хүршэ үхэр хараашан бэшэ, тиимэл хадань хэндээшье хэрэггүй хэрэгүүдээ хуу хаяад, хүл алдан, гүйжэ эрэхэ байгааш.

Таргудайн хоолой тиимэшье ууртай бэшэ, ёһын тэдыдэ юрэл шангарба гэжэ эли, теэд нүхэрын тэрээнтэй шогложо болохогүй, багахан юумэнһээ галзуурха, тиигээ һаа, ямар нэгэн аюултай юумэндэ орохош гэжэ бэе дээрээ мэдэхэ. Теэд мүнөө Таргудай хайн һанаандаа хэбэртэй, сухалыньшье түргэн тараба.

– Үтэлжэ байна гүш даа? – харасаяа зөөлэрүүлэн, гэмэрбэ, – һуу наашаа.

– Голой эрьедэ байгаалби, – гэжэ һанаагаа амарангыар нэмээхэн шуухиран, һаһаа нилээн эдихэн нүхэрын бээ сагааруулжа, эдэ

хоол табюулагдахан, дундаа архиин шороб үнэрөөр анхилхан, арзаар лэ хаш, томо зэд домботой шэрээ руу сошордуугаар харан, хуунгаа дуугарба. – Морёо барихаяа ошоһомни намайе наашань дуудаа. Аргын байгаа хада адуун хүрэг руу ошожо, гурба хүрэнүүдыень хургахаяа бариха гээ нэм.

– Моридшни хүлээнэ бээ! – Таргудай гараара занган, таһа дүүрбэ. – Би шамтай хөөрэлдэхэ гээб. Отог угаймнай байдал хэр гээшэб, амитан зонмнай хэр хуунаб гэжэ шамһаа мэдэхээ ханааб. Хоорондоо юун гэлсэнэ хаб?

Таргудай домбоһоо хуушаржа, захаараа ногооршоһон хүрэл аяга дүүрэн хэб.

– Маа, түрүүн уужархи, хүүлээрнь намда хөөрэхэш...

Тэрэн түбэгшөөжэ, хирэ тоһонһоо ялан таха болошоһон эльгэн арһан хамсы руугаа гараа татан хууба. Таргудай айлшанайнгаа уха дурагүй байхы харахадаа уурлангаар холгойгоо шангадхаба:

– Зай, зай, ши энээ руу шалтаг бү бари. Би, шинии ноён, шамайе жүрхинэй хаан мэтээр гуйхам гү? Уу!

Үнэгэн зүрхэлжэ ерээд, хатуу арзые шабхан уужархиба.

– Зай, хэлэ... юун һонин бэ шамда, хөөрэ, – Таргудай өөрынгөө аяга руу арза хэжэ, хахадые нь абыатайгаар гудамхяад, тэрэн руу ногтожо эхилһэн хүндэ харасаяа шэглүүлжэ, шагнахаяа түхээрбэ.

Тэрэн нюдөө ханаата болонгёор хултагануулжа, шэнгэхэн богони халалаа эльбэсэгээгээд, юунһээ эхилхээ бодомжолон, нэгэ хэды дуугай хууба.

– Түрүүшынхин гэхэдэ, – гэжэ тэрэ эхилбэ, – хабтурхаасай Үлзэтэ үшөө үбэлдөө хиядаа Ехэ Сэрэн Бури Бухэ хоёртой ехэ шуургадай үедэ зүүн мэргэдүүдтэ довтолжо ороһон байгаа юм байна. Тэндэһээ хүрэг адуу туужа асараад, тэрэ дары онгуудтай хитад бараагаар андалдаа. Онгууд тэдэндэ моридто гэжэ өөһэдөө ерээ, тиихэдэ ашаатай арбан хоёр тэмээтэй ерээ, тэдэ тэмээдэ бултыень орхёо, тиигэжэ уридшалан хэлсэһэн байгаа хаш.

– Ехэ хүрэг гү?

– Хоёр зуун толгой.

– Һм... Энэшни Ехэ Сэрэнэй ябуулга. Үлзэтэ Бури Бухэ хоёр адуу хулуужа шадаха, харин иимэ шадамар бэрхээр наймаалха, андалдаха ухаан тэдэндэ хэээдэшье хүрэхгүй. Энэ нохойн гүлгэн хэдыдэ юумэ иитэрээ хулуужа, иимэ шуранаар мүр сараагаа нюужа

хурааб, а? Ши энэ ушар хадуужа аба, Ехэ Сэрэн манда хэрэгтэй болоходоо болохо.

– Хадуужа абахаб.

– Зай, саашань.

– Зунай эхээр бүгүнүүдтэ хойто зүгэй хадануудһаа чильчигэрнүүд ерэжэ, түмэр тогоо, хутага мадага хара булганай болон далайн хаб загаһанай арһаар андалдахые дурадхаа.

– Хэлсээ гү?

– Тиигээ, хорин арһаар арбан тогоо, табан арһаар далан түмэр хутага андалдаа.

– Зай, үшөө юун бэ?

– Гурбан үдэрэй саана Хоолой голой эрьедэ сонидой газарта гурбан эрэшүүлые алаа. Тэрээ руу ябаһан малшадай дүтэлхэдэ, нэгэнийн арай голтой байжа, хияад-боржогоной эдиршүүд добтолоо гэжэ хэлэжэ үрдэе юм ха.

– Хияад-боржогоной үшөө ямар эдиршүүл гээшэб? – гэжэ хүндэ болошоһон зубхияа өөдөнх үргэжэ, Таргудай нэр-мэр гэбэ. –Тэдэ хэды байгаа юм?

– Гурбан хүбүүд байгаа хаш, – Үнэгэн гайхангыар хаража, дала мүрөө хабшаба. – Арба-арбан хоёр наһатайханууд, тээд ехэ найнаар хургагданхай; нэгэ доро бугуулинуудаа шэдээд, тэдээнэй ойлгожогшые үрдээдүйдэнь хүзүүеень боожо татаад, моринһоонь унагаажархёо хаш.

– Харин тэдэнь ямар угайб?

– Урянхай. Зоной хэлэнээр, тэдэнэр өөһэдөө ходо дээрмэ хэжэ ябадаг юм нэн хаш, харин һүүлэй үедэ хүрөөнһээ үгы болошоо юм нэн гү. Хараха янзада тэдэ өөһэдөөл эдиршүүлдэ халдажа ороо хаш. Арбатайхан гүлгэд өөһэдөө томо эрэшүүлдэ добтолоо гэхээр бэшэл даа. Тээдшые тэдэ юунэйшые ойро хүрөөгүй, моридыншые, зэбсэгыншые абаагүй, булта үхэгшэдэй хажууда байгаа.

– Бэрхээр хургагданһан хүбүүд гэнэ гүш даа, – Таргудай нидхэээ үргэжэ, бодолгото болобо. – Баһа эдэ хияадууд... Тиимэ даа, тэдэнэр үри һадаһадаа ходоодоо найнаар хургадаг, харин арбатай хүбүүдэй томо эрэшүүдые бурхандань ябуулжархёо гэжэ дулаагүйб.

– Тиимэ даа, иимэ юумэ үсөөн дуулахаш, – гэжэ Үнэгэн толгойгоо дохибо.

– Хэнэй, ши өөрөө юун гэжэ һананаш, хүбүүд байһан бололтойб? – Таргудай тэрээн руу хиларшаг болошоһон нюдөө

үргэбэ. – Зай, би мэдэхэб даа мэхэтэй үбгэн шамайе, тиихэдэ үшөө шамда ходол өөрын нэгэ тухайламжа байдаг. Хэлэл даа намда ...

Үнэгэн үгэ дуугүй мүрөө хабшаад, анюдөө буулгаба.

– Ши энээ руу мүрөө бү хабша, ханаашаа хэлэ, – гэжэ Таргудай дуугаа дахин шангадхаба. – Шамда юун бэ даа байна гэжэ хаража байнаб.

Тэрэнь нэгэ тээ хоргодохо гэхэндэл иишэ тиишэнь тархья эрыюулбэ.

– Би бодомжолноб.

– Хэлэ!

– Минии ханахада, эдэ хияадуудай хүүгэд бэшэ, – гэжэ хүлэршэһэн духаяа аршан, Үнэгэн дуугарба. – Мүнөө хияадууд хаана байнаб? Худагта Даритай хоёр албатанаараа Шуусда, сонидһоо холошог, тэдээнэй хүбүүд тэрээн руу зайжа ябахаар бэшэ. Ехэ Сэрэн Бури Бухэ хоёр үшөө саана, Энгидээ гү, али Агада байрланхай, харин Хутулын хүбүүд манай нюдэн доро байна, хүбүүдыньше үшөө баганууд. Тэдэ эдиршүүл бээ нюужа, худалаар хэлээ хаш даа.

– Ши тиигэжэ хананагши? – гэжэ Таргудай ханаа амарангяр дэрэ дээгүүрээ найлайба.

– Тиймэ, тиигэжэл бодоноб, – Үнэгэн мэдүүлмэ бэшээр амьяа абаад, иимэ хүшэр хэрэг мүрдэн унхихагүй байһандаа баярлажа, хайша хэрэг тунайшаар хэлэбэ. – Хүн гэшэ алаха, хулуухаа ханабал, өөрынгөө үнэн нэрэ нэрлэхгүй ха юм.

– Зүб, зүб хэлэнэш, – одоол ханаагаа амархан Таргудай ханаа алдаба. – Харин би хэрэггүй юумэ ханажа байбалби... Заримдаа ши толгойгоороо бараг бододогши. Зай, яба, би үшөө нэгэ хэды амархам.

Үнэгэн бэлэхэнээр хууриһаа хуга харайн бодоод, дохиһоор, үүдэн руу сухариба.

Газаа гарахадаа зүүн нэбшээндэ нюураа тодон табижа, аюултай хөөрлөөһөө ханаагаа амарба. Тэрэ болоһон ушарай газар руу өөрөө ошожо, мүр үзэһөө, холо бэшэхэнэ мэгдээн соогоо унагааһан годли хагдан соогуур олоһоноо ноёнһоо нюуба, годли дээрэ нүгшэһэн Есүүхэй баатарай тамга табяатай – юрын бэшэ, гурбан шүдэтэ годлөөр татаатай номо дараатай байгаа.

Гэртээ бусатараа энээн тухай Таргудайда хэлэхэ гү, үгы гү гэжэ Үнэгэн удаан бодомжолбо. Һүүлэй һүүлдэ тэрэ абяагүй байха гэжэ шиидэбэ, юуб гэхэдэ, Есүүхэйн бүлые дахин бэдэрэлгын эхилхэдэ тэрэ нүхэдэй ахалагша хадаа, ходол хараа доро байха, харин энэнь

аюултай. «Хэрбээ Есүүхэйн хүбүүд мүнөөнхөө иимэ арьяатад хаа, бээ хүсэхэдөө ямар аймшагтай аюултай шолмосууд болохоб? – гэжэ тэрэ бодоо хэн. – Залуу наһам ябаа, мүнөө болошоод, энэ тэнэг Таргудайн түлөө тэдэндэ үһөө хиһаа нэхүүлхэм гү».

IV

Бусад аха дүүнэртээ орходоо Хасар Бэлгүтэй хоёр ой тайгаар зайха дуратай боложо, гүрөөһэ агнахадаа эгээл олзотой гэжэ бүлэдөө тоологдодог болонхой. Зунай эхинһээ хойшо Өөлэн Сочигэл хоёрые ангай эгээл хайн мяхаар тэдэ таһалдуулангүй хангадаг байгаа. Дүтын хүнды хүнхэрнүүдые урагша хойшонь дууһан ябажа, мүнөө байрлаһан газарһаа улам бүри холуур тойрон ябадаг болобо. Байдалайнгаа оршон тойрондо хүн зонһоо байха мүр сарааеньше харадаггүй хэн тула байһаар энэ хада уулын эзэд мэтээр тэдэнэр бээ мэдэрдэг болонхой.

Һүүдэр шэрээһэн шэрэнги модон соохи шэнэ байдалдаа дадажа, ангай годирхой бэдирихэй жэгдэ бэшэ зүргэнүүдээр үгсэн, уруудан, үдэр бүхэндэ горитойхон зай гаталан ябахадаа тэдэ мүнөө шэнэ маягаар алхалдаг, урагшаа нэнгээд, шэлүүһэн мэтээр маряжа, зөөлхөнөөр ябадаг болошоо.

Тэрэниенһэ эгээл түрүүн Сочигэл обёороо. Булта суглараад, гэрэйнгээ үбэртэ олоһон олзоёо буйлуулжа, модон шанагаар гүрөөһэнэй нарин гэдэһэ руу үдхэн улаан шуһа эюулжэ байхадаа тэрэ хөөрөбэ:

– Үсэгэлдэр домботой уһа баряад, голһоо ерэжэ ябатараа гэнтэ ойн захаар хоёр хамнигад ябажа ябана гэжэ харабаб. Тэдээнэй жалга руу ороходонь, энэ ямар хүнүүд энээгүүрнэй бии болобо гээшэб гэжэ зогсоод, хүлэзэб. Нэгэ хэды болоод, добо дээрэ гаража дүтэлхэдэнь, харан гэхэмни, манай Хасар Бэлгүтэй хоёр ... бүгтышэнхэйнүүд, агнуурида гараһан шэлүүһэд мэтэ мүр үнэрдэжэ байгаад алхалха юм. Иигэһээр бидэ эндээ булта хамнигад болохоннай ха даа гэжэ бодооб.

Зунай тэн багаар Хасар Бэлгүтэй хоёр хуушан моридоо унаад, Онон өөдэ холын газар үзэжэ ерэхээс ябабад. Үүрээр гараад, үдэ багта Онон руу баруун талаһаань урдан ородог хадын нарийхан горхондо хүрэжэ ерэбэ.

Уһанай шууяан дүтын бүхы абяа бүглэнэ. Мориёо хазаарһаань баряад, урдань ябахадаа Хасар эрьсын шулуунуудай дундуур харгы

шэлэжэ, хүл дороо хараашалан ябана. Гэнтэ ондоо горхоной адаг обёоржо, дүтын хабшалһаа хөөһэтэн буужа байһан уһа хараад, Бэлгүтэй руу эрьелдэбэ.

– Амарангаа загаһа барижа эдие. Эндэ хадаран байгаа ёһотой.

– Би баһа гэдэһээ үлдөөб, – гэжэ эсэнгээр Бэлгүтэй хэлэбэ. – Шулуун дээгүүр ябажа оройдоошье даданагүйб даа...

Моридоо амгайгшалжа, эрьсын гүйхэнһөө уһалаад, һөөгтэ уяба.

Нарһан модохонуудые хутагаар дары түргэн үзүүрлээд, тэрээгээрээл эрьсын шулуудай забһараар дайралдаһан нэгэ нэгэ томо загаһа хадхажа бариба. Хальһыень арилганшьегүй тэрэл модонуудтаа загаһаа аманһаань һүүл хүрэтэр шорлобо.

Тэдэнэр арай гэжэ галаа аһаабад. Голдо дүтэхэн унаһан нарһанһаа хухалагдаһан шиигтэй мүшэрнүүд бэлээр носожо үгэбэгүй. Одоол тэрэнь аһажа ерэхэдээ ууртайгаар шиигнан таршаганажа, ошонуудаа тойруулан сасажа байгаад голой бүхы эрье сайбар хүхэ утаагаар бүрхөөбэ.

– Хуһанай мүшэр олохо байгаабди, – Бэлгүтэйн түүдэгһээ мүльхин холодохо зуурань нюурын утаанда абтажа, хэншүүһэнь нюдэниинь ониибо.

– Удаан бэдэрхэ болохо һэмди, – Хасар өөрынгөө шоро үргэжэ, гал дээрэ бариба. – Иигээд болохол дээ, гэртээ бэшэбди.

Загаһан удаан шарагдаба. Хасар шоглон, Бэлгүтэйн шоро саашань түлхижэ, гал дээрэхи бүхы зай эзэлнэ. Тэрэнь хажуу тээшээ мүлхижэ, галай нүгөө талаһаань ороно.

Хасарай загаһан түрүүн шарагдаба, тэрэ хөөтэһэн загаһанай нюрганһаа халуун хэлэг шаршаганатар хазаад, Бэлгүтэй руу энэсэсэгээн харана. Тэрэнь урдаһаань хорогүйхэнөөр энэзбхилэн, өөрынгөө загаһа шаражал һууна, загаһанай шара тоһоной гал руу шарьяса һайлахыень адаглан, тэсэмгэйгээр шүлһөө залгина.

Тэдэнэр абяагүй хомхойгоор эдеэлбэд.

Хасар түрүүн садаад, мүлжэһэн загаһанайнгаа яһа хажуу тээшэнь шэдэхэдээ голой нүгөө эрьедэ мүшэрэй хүдэлхые обёоржорхибо. Халта байд гээд, эрье дээрэ тэдэндэл адли гурбан эдиршүүл гаража ерэбэ. Хасарай нэргылэнги хараса адаглажа һууһан Бэлгүтэй эрьебэ.

– Хүнүүд, – гэжэ тэрэ гайхангаар дуугараад, залд гэхэндээ шүлһээ залгин, аниргуй болошобо.

– Эдэшни хамнигад, – гэжэ тэдэнэй элдэб үнгэтэ гоёолтотой гуталайнь түрий хараад, Хасар тухайлба.

Найма-юһэ наһатай гурбан хүбүүд нэгэ хирэ тэдээниие абяагүй шэртэжэ байтараа баруун гартаа ута нарин эшэтэй гурбан шүдэтэ түмэр һэрээ баринхай нэгэнийнь зүүн гараараа тэдээниие даллаба.

Хасар нэгэ зали һууд гээд, һууриһаа бодожо, эрье руу бууба. Тэрээнэй хойноһоо Бэлгүтэй шамдуухан дүтэлбэ. Тэдээниие мүнөө хамнигадһаа гүнзэгы бэшэ, арбан алхам үргэнтэй гол таһалжа байба.

«Бидэ эдээндэ дэмы иигэжэ дүтэлөөбди, – гэжэ Хасарта хойноһонон бодол ерэбэ. – Дураа хүрэбэл, тэрэ түмэр һэрээгээ шэдэжэрхихэдээ болохо. Һурша номоо һомолхо байгаа ха, тиигээд юун хэрэгтэйб гэжэ асууха».

– Таанар хэд гээшэбта? – гэжэ монгол үгэнүүдые һарюугаар үгүүлэн, гартаа һэрээ бариһан хамниган хүбүүн асууба, энэнь лэ тэдээнэй ахалагшань ха. – Ямар отогойбта?

– Бидэ хияад-боржогомди, – гэбэ Хасар. – Таанар хэдбта?

– Бидэ лимагир обогтон гээшэбди, – гэжэ тэрэнь харюусаад, голой эрье руу зааба. – Энэ талада манай газар.

– Хэды зонтойбта? – гэжэ Хасар яаралгүй асууба.

– Хэлэхэгүйб! – гэжэ гурбан шүдэтын эшэ бажуужа, нюураа хэрзэгы болгоод, хамниган хашхарба. – Ямар мэхэтэйбши...

– Зай, – хэнтэйшые хэрэлдэхэгүй гэнэн Тэмүүжэнэй эрид захяа һанаандаа оруулжа, Хасар эблэрэнги хоолойгоор хэлэбэ. – Бидэ гэдэргээ ябахамнай.

Гэдэргээшые харангүй, тэдэ өөрынгөө эрье дээрэ гараад, моридоо жолооһоонь хүтэлжэ, голой эрьеэр доошолбод. Голой тохойн саанахана гарахынгаа урда тээ Хасар гэдэргээ эрьежэ хараба. Мүнөө һаяхан хамнигад эдиршүүлэй зогсоһон газарта хэншые байбагүй.

– Тэдэнэр холо бэшэ байгаад, утаа хараа хаш, – гэжэ ардаһаань Бэлгүтэй уухилна. – Хэрбээс бидэнэй гол гаталжа гараа һаамнай, юун болохо байгааб?

Хасар энээндэнь харюусангүй, хамнигадтай уулзалга тухай Тэмүүжэн ахань юун гэхэ хаб гэжэ зосоогоо тухайлан бодоно.

«Тэрээнэй ухаанда юунэйшые байһые мэдэхын аргагүй, – гэжэ тэрэ хүл дорохи хурса үзүүртэй шулуу тойрон ябахандаа бодомжолно. – Хүн зонтой бү хэрэлдэгты гэжэ байтараа бугуулияа шэдээд, хүнэй хүзүү боожо алагты гэхэ юм. Харин мүнөө тэрээнэй хэлэхээр лэ

байгаа, үлүү юумэ хэлээгүйб, хэрэлдээ эхилээгүйб. Хүндэрхэ юумэниинь тэрээндэ байхагүй».

Хадын хабшалхаа гарахадаа хүбүүд мориндоо мордожо, жэгдэ газараар хатаруулбад. Хасар урагшаа жүдхэн гаража, Бэлгүтэйе холо хаяхадаа тэрээндэ түргэн гүйлгэхыень ууртайгаар гараараа зангаба.

Үдэш болоодүйдэ тэдэнэр гэртээ хүрэжэ ербэд.

Тэмүүжэн гэрэй саана һүүдэртэ урдаа эмээлээ табяад, таһаршаһан дүрөөгэй бүһе оёжо һууба. Хасар танигдаагүй хүнүүдтэй ушарһанаа бага сага алдажа байгаад хөөрөбэ. Бэгтэрэй ерэхэдэ, Тэмүүжэн Хасарта дахин хөөрэхыень захирба. Нэгэ юумэ хоёр дахин хөөрэхэ ямар хэрэг байгаа юм гэжэ дураа гутан гайхаашье наа, тэрээнэ харуулангүй Хасар хөөрөөгөө дабтаба.

– Тэдээндэ ошохо хэрэгтэй, – гэжэ бодод гээд, Тэмүүжэн хэлэхэдэ, Бэгтэр руу хараба. – Манай ара талада ямар зон байгаа юм гэжэ хараха.

– Ошонгүй байжа болохогүй, – гэжэ тэрэ зүбшөөбэ. – Хэрбээ иимэ хөөрөлдөөнэй һүүлээр тэдээндэ ошоогүй наамнай, тэдэнэр бидэниие хүншье гэжэ ханахаяа болихо бшуу.

Тэмүүжэн хамнигадтай уулзалга тухайгаа нарин нягтаар бодомжолбо. Уулзалга эбтэйгээр үнгэрхэ ёһотой гэжэ Бэгтэр Хасар хоёртоо уридшалан мэдүүлбэ. Тиигэхэ зуураа Хасарые магтаба:

– Ши тэдээнтэй хүсөө үзэлсөөгүй хадаа тон зүб юумэ хээш. Бидэндэ дайсад бэшэ, нүхэд хэрэгтэй. Ши ехэ бодолтой байгааш.

Ахаһаа үсөөхэн лэ магтаалай үгэ дууладаг Хасар тэрээнэй эбтэй харилсаан тухай хэлэхэдэнь, түрүүшээр зүбшөөнгүй, урдаһаань һөөргэхэдэ ханаатай байһан аад, баримтануудыень шагнахадаа түргэн уушхарба. Тэрэ гэрэй саана гансаараа үлэхэдөө ташуурайнгаа һур хэды дахин угзаран, хара духаяа уршылган байжа иишэ тиишээ эрьен харана.

Үглөөдэрын Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр Онон өөдэ үгсэбэ. Шухала ушараар тэдэнэр эльгэн арһаар оёһон үмдэ, самса, үндэр һэеы малгайнуудые үмдэнхэй. Эмээлэй ганзагын сумаа соо ондоо бэлэгүүдэй хажуугаар Өөлэн хүхэ хитад торгон бүдэй хэхэг хэбэ.

– Отогойнь эгээл үндэр наһатай эхэнэртэ барюулхаш, – гэжэ Тэмүүжэнэй мордоходо эхэнь захиба. – Энэш ямаршье наһанай хүндэ таарама, һайн бэлэг гээшэ.

Үдэ багаар хадын горхон хүрэжэ ерээд, эрьсын элһэн дээрэ Хасар Бэлгүтэй хоёрой үсэгэлдэрэй түүдэгэй хажуугаар тогтонгүй

гаража, гарасаар гол гаталхадаа моринхоо буугаад, шэрэнгийн гүн руу аргааханаар саашалбад.

– Мүрыншье харагданагүйл, – гэжэ Бэгтэр ханаата болон дуугараад, урдань зогсоһон үдхэн һөөг бургааһа эрьен харана, – эрьедэшье, шугы соошье... ой соогуур хамниган шабгансаһаа түрүүн хүгшэн шэлүүһе бэлээр мүрдэжэ олохош гэжэ дэмы хэлсэдэггүй хаш.

– Тиимэл хадань эдээнтэй үһөөрхэлдэхэ бэшэ, харин нүхэсэхэ хэрэгтэй гэжэ Хасар та хоёрто хэлэнэб, – Тэмүүжэн анхаралтайгаар моринойнгоо улам хараад, шиидэбэ: – Ононой эрьеэр ябая. Хүнүүд хододоо уһанда дүтэ байдаг.

Хажуу талаарнь тобойһон танигдаагүй уула хадануудые шэртэн, эли хабсагай болон модонуудые хадууһаар, дунда жиирэй тогооной бусалмаар сагай туршада тэдэ ябатараа гэнтэ урдаа нохойн хусахые дуулабад. Хоёр томо хара эрэ нохой тэдээнэй байрадал адлихан гол руу гараһан багахан талмайн захада хүбүүдтэ ан гүрөөлдэ мэтээр ехэ хэрзэгыгээр хусалдана.

Уданшьегүй голой эрье руу Хасарай хөөрөөгөөр танил болоһон эдир хүбүүд гаража, нохойнуудаа аргааханаар дуудаба, тэдэнь дуугай боложо, хажуу тээшээ хулжабад. Тэмүүжэн Бэгтэр руу харад гээд, эдиршүүлдэ дүтэлжэ, дохин байжа, бүдүүн зонтой мэтээр мэндэшлэбэ.

V

Өөлэн багахан булын номгон байдалаар ажаһуухадаа томо хүрэн соо хүн зоной хододоо бурьялжа байдаг шуяан, эхэнэрнүүдэй дууһашагүй хоб-жэб, ханаа зобоомо хэлэ аман, отогуудай хоорондохы үһэрилдөөн, үһөөрхэл гэхэ мэтэ олон юумэнһээ амаржа байгаа һэн. Жэлтэй тугалнуудтай хоёр һаамай үнээн, хүбүүдэйн ябадаг арбан долоон морид – энэ жаахан ажахынь Өөлэнэй саг ехэ эзэлдэггүй, тиимэһээ тэрэ сүлөө сагтаа амардагыһе, алибаа юумэн тухай аажамханаар бодомжолдогыһе болоо.

Зунай тэн багта талада амилхын аргагүй бүгшэм халуун болодог, харин һүүдэртэй хадын ой модоной дэргэдэхи энэ зуһалангайн газарта хүнгэхэн һэрюун агаартай, тиимэһээ тэрэндэ эгээл тааруу һэн. Өөлэн эндэхи үршөөлтэ газарые талын хатуу халуунтай, сагаан манан соогуур хайлан һуугаа хадануудтай, сабиргайн үбдэтэр хоолой хатаһан халуун агаартай сасуулан

жэшээлжэ, буян хэшэг дэлгээһэн энэ газарта үхибүүдтээ амидарха забһар үршөөһэн тэнгэридэ баяр баясхалан хүргэгшэ һэн. Тэрээнһээ гадуур, эндэ ямаршые ада шүдхэр, үхэдэл боохолдой үгы гэжэ Сочигэлтэй хоюулаа обёороо, энээнэйнь үнэн гэршэ хадаа үндьжэ байһан Тэмүлүүн хүүхэнийнь харанхыда гансаараа үлэхэдөө айхаяа, унтаандаа уйлахаяа болёо, харин тэндэнь, томо хүрээндэ, олон зоной хажуугаар элдэб хүнэхэд үймэлдэжэ, томошые зониие айлгадаг хааб даа.

«Бүхы зон хамнигад шэнгээр бээе зобоонгүй ой соо ажаһуухая яанаб, – гэжэ заримдаа Өөлэн һанаха. – Хүндэ ехэ юумэн хэрэгтэй юм аал? Теэд лэ тиимэ бэшэ ха юм даа, ноёд үлүүс ба адуу малай хүрэгүүдые эзэмдэн эзэрхэхын түлөө оролдоно, нэрэ солын, хүндэ ямбын, зондо нүлөөтэй байхын түлөө туласалдана... арад зониие арадаа дахуулна. Тэрээнһээл сэмүүншые, зэбүүншые байдал эхитэй...».

Өөлэн аажам байдалдаа сэдхэлээ ханан, жаргал эдлэнги байгаа, харин Сочигэлэй толгойдондоо бодолнууд байна гэжэ тэрэ ойлгодог һэн. Бага наһанһаа олон зоной дунда, хүхюу байдалда дадаһан, боржогоной хүрөөн соошые байхадаа ондоо эхэнэрнүүдтэй шашалдаха, хүхилдэхэ аргаяа тэрэ алдадаггүй бэлэй. Найр нааданда хитад хубсаһаяа үмдэжэ, дүтэ нааша үзэгдөөгүй маягаар үһээ үндэр малгай мэтээр толгой дээрээ зохёожо, хорьмоһо нидхээ будаад, эрэшүүлэй нюдэндэ бээе зүүхэйлдэг, тиихэдэнь тэдэнь Сочигэлһээ харасаяа харын хүсөөр таһалдаг бэлэй.

Хоёрдохи, дурагүй һамганинь байһандаа, хүсэд эрэ хүнэй энхэрэлдэ садаа дэбтээгүй, үбгэнтээ үсөөхэн лэ нэгэ дэрэ хубаалдадаг, ондоо эрэшүүлэе нюушагүй шуналтайгаар харадаг бэлэй. Залуу ноёдой хажууда байхадаа тэрээнэй манаташаһан үлэн нюдэнь обёоржо, Өөлэн хайрладаг һэн. Есүүхэйе бага һамгандаа ошожо байхыень гуйдаг һэн, теэд тэрэнь Сочигэлдэ хүйтэн бэлэй.

Харин мүнөө өөһэдөө үлөөд байхадаа, Өөлэн бэриингээ нюдэндэ үнөөхил эрэшүүлэй анхаралаар дутанги эхэнэрэй үлэн галханиее ходол обёордог болобо. Хүбүүдэйнгээ хажууда бээе барибашые, тэдээнэй үгэдэ хэрзэгы зангаа гаргажа, багахан юумэнһээ сухалдан, Хуаагшанда хоолойгоо шангадхадаг. Олон зонтой хүрөөнһээ холо ажаһуухада тэрээндэ хэсүүл байгаа хаш. Нэгэтэ тэрэ Өөлэндэ сэхэ руунь табиба:

– Хэрбээ шинии хүбүүнэй элдэбээр аашалаагүй тамһаагүй хаань, бидэ зэрлиг амитад шэнгээр ой соо һуухагүй һэмди.

Өөлэн тэрээндэ харюу болохо үгэнүүдые олобогуй, харин тиибэшье энэ бэридээ хүсэд найдахаар бэшэ, ямар нэгэ сагта урбажа, муу юумэндэ оруулжа болохо гэжэ ойлгобо. Энээнийень богони ухаанайнь дүн гэжэ тоолоод, Өөлэн хуби заяандаа гомдонди эхэнэрые хайрлаһан зандаа, хүүгэдэйнгээ өөрынгөө харгыда гаратарынь энэ хүшэр сагые яжаб даа хоюулаа дабажа гарахаяа найдана, хожомынь юун болоноб, элирнэ аабза.

Хүүгэдэйнгээ ерээдүй тухай бодомжолходоо Өөлэн хияадуудай угай таһаран бутарһаар отогууд соогуурнь юун болоно хаб гэжэ ходол һанаата болодог һэн. Тэрэ дахин дахин Хуаагшанһаа тайчуудуудта байхадаа юу хараабши, юу дуулаабши гэжэ мүшхэжэ, хүгшэнэй ухаан сооһоо өөртөө хэрэгтэй юумэ мэдэжэ абахые оролдоно. Илангаяа Есүүхэйн дүүнэр, хияадуудай ноёд тухай һурагшална. Хуаагшанай хэлэһээр, Тодоён Есүүхэй хоёрой мэндэ байхада тэдэнэр хүсэтэй, хүндэтэй байһан һаа, мүнөө уруугаа орожо, нэрэ түрээ алданхай. Энэ сагай туршада тэдэнэр тайчуудай ехэ хүрээндэ харагдахаяа болижо, үбэлэй аба хайдагай һүүлээр болоһон ехэ найр нааданда угай дунда зэргэ ноёд болохо сонид болон хэнигэсүүдэй доогуур һуугаа. Хутулын хүбүүдшые анхан һуури байрагүй, хүрхэгэр һархагар бээ үрэн ябадаг һаа, һүүлэй үедэ номгороо, тайчууд харашуулай хоорондо ябаһан зугаагаар, тэдэнэр Таргудай ноёнд ходо ерэжэ, бү хашараагты гэжэ сэхыень хэлүүлэе хаш даа.

Зараса эхэнэрһээ дуулаһан юумээ бодомжолходоо Өөлэн абганартаа орходоо Тэмүүжэн хүбүүмни томоотой янзаар, нэрэ хүндэтэйгөөр үзэгдэжэ байна гэжэ омогорхон тэмдэглэнэ, наһаар хэды багашье һаа, Таргудайн мэхэдэ орожо, тэрээндэ доро дохижо байнгүй, хияадууд сооһоо гансаараа өөрынгөө угай нэрэ һүлдэ хамгаалжа шадаа.

Энэ эрэшүүлэй хайхарха асуудал гэжэ анханһаа тоолоод, угсаата зонойнгоо хэрэгтэ оролсонгүй байһан аад, Өөлэн мүнөөл хүүгэдэйнгээ урдахи харгы зам тухай ходол бодомжолдог болоо. Таргуудай һүүлэй үедэ ходо архидана, ехээр ууна гэжэ Хуаагшанһаа дуулахадаа тэрэ баярлаба: иимэ ябадалтай хүн тэдээндэ аймшагтай бэшэ болоно ха юм. Тиимэ хүн угайнгаа ударидагшашье боложо шадахагүй. Хитуу зангаа доро даража, өөрынгөө бодолнуудһаа халта

сошон, Өөлэн дотороо хүсэлэнтэй: тэрээнэй ехэ хүбүүн Тэмүүжэн эсэгынгээ замаар ябажа, угайнгаа туг өөдөнх үргэхэ хүн боложо магад, тиигэжэ бөөнэршые айладхаа бэлэй! Тэрэ дары юунһээшьеб, хүнэй ухаан бодол руу шургаха шадалтай зүүн зүгэй хүнэхэдһөө юм гу, али омогорхол, найрхалда дурагүй дээдын тэнгэриһээ юм гү, айжа, сэдхэлэй хүдэлөөнһөө улайшаһан нюураа хара үрхөөр үндэр тэнгэри руу шэглүүлхэ: «Агууехэ дээдэ тэнгэрийн ахалагша эзэд, тэнэг эхэнэр намайе хүлисыт даа, бүтэхэгүй юумэндэ обтоногүйб, танай ханаһаар лэ бүхы юумэн болог».

Онгонуудташые, угайнгаа хүнэхэ хүлдэдэшые, илангаяа духынгаа тэг дунда ганса нюдэтэй агууехэ бөөдэ хандажа, Есүүхэйн үхибүүдые харалсажа, аюулһаа аршалжа байгыт гэжэ гуйба.

Тиигээд лэ бөөгэй уридшалан хэлэһэн нюуса үзэл мэдэлдэ ханаагаа болгоомжотойгоор дахин бусааха, энээн тухайнь отогойхид сооншые үсөөн лэ зон мэдэхэ. Ехэ хүбүүтээ адаглахадаа тэрээнээ үетэнһөөшые, юрын эдиршүүлһээ, ухаагаараа холо ошонхой гэжэ баярлажашые, ханаата боложошые тэмдэглэнэ. Эртэ болбосорһон Хүхэчу бөөдэшые орходоо хүбүүнийнь ухаагаар дутаагүй хэбэртэй, энээнэй гэршэ болгожо, һүүлэй болоһон ушарнуудые ханана: «Таргутаһаа хоргодожо, Бурхан Халдун руу нүүхэ гэжэ шиидэһэн ушарыньшые абаад үзэхэдэ, – һүүлдэнь энэ хадын эхин руу бидэниие асараа – энээниие сэсэн бүдүүн хүншые ухаалдихагүй, магад... Тиигээдшые хамнигадтай энэ сагта нүхэсэхэ гэжэ шиидэһэн ушарынь ба тэрээнэй түлөө бүхы байһан бэлэг сэлэгээ харамнангүй абаашажа бариһан ушар баһал... Үбэлдөө хүбшэ модон соо хамнигадһаа бэшэ зон амидаржа шадахагүй ха юм, тиимэһээ тэдээнэтэй нүхэсэхэн хүн хээээдэшые ой тайга соо үлэн хоһон хосорхогүй бшуу. Үнгэрэгшэ үбэл хуушан нөөсөөрөө амидараабди, ерэхэ үбэл яахаяашые хэншые мэдэхэгүй. Харин Тэмүүжэн лэ энээндэ ханаагаа табина. Гэнтэ талада дайсадай довтолбол, тэрбелжэ ошохо газар байха болоно ха юм, гансал хамнигад лэ ой тайга соо мүргүйгөөр хүн зонһоо хоргодожо шадаха байна. Энэ бүхы юумэн тухай хүбүүмни хуу бодомжолоод байна, энэл тусгаар ухаатайень гэршэлнэ бэшэ гү?».

Өөлэн хэды дахин бодомжолно, үхибүүд тухайгаа, тэдээнэй ерээдүй тухай нэгэл бодолнуудые толгой соогоо эрыюулжэл байна, тиихэдээ үглөө бүри зүүн тээшээ һүөөр үргэжэ, нара, хара, хүхэ мүнхэ тэнгэри болон ерэ юһэн тэнгэрийн эзэдһээ абарал эрижэ, тэдээниие хүбүүдтэнь аюулгүй зам үршөөхыень гуйна.

VI

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр хамнигадхаа тэрэл удэртөө үдэшэ багаар бусаба.

Тэмүүжэн эдэ ойн арадые анхан Есүүхэй эсэгэдэнь айлшалан ерэхэдэл хаа-яа харадаг байгаа. Элшэдэй буухада хүүгэдые бага гэртэ руу хаажархидаг хэн, тиимэхээ тэдэ айлшадые мүртэй хараашьегүй. Эдэ зоной һонин абари зан болон тэдээнэй ёһо заншал тухай Тэмүүжэн эсэгэхээ, угайнгаа томо зонһоо нэгэтэ бэшэ дуулаһан байгаа, харин мүнөө тэдээниие өөрынгөө нюдөөр үзэбэ.

Хамнигад ушарһан эрэшүүлые наһанайнь ба шадалайнь зэргэ харангүй, буурал толгойто үбгэжөөлһөө эхилээд долоотой үхибүүн хүрэтэр, ноён гү, али ангуушан гү, бултандань тон адли хүндын тэмдэг үзүүлдэг гэжэ хэлсэдэг хэн. Тэмүүжэн бусад монголшуудтайл адли энээниинь хари арадай туһагүй ааша гэжэ наада барибашье, бэе дээрээ тэрэ хандасыень үзэхэдөө, ондоогоор бодомжолдог болобо.

Хамнигад Бэгтэр Тэмүүжэн хоёрые ойн агнууриин газараар зайжа ябаһан хари угай эдиршүүл бэшэ, харин шухала хэлсээндэ хүрэжэ ерэхэн ехэ ноёд хайд мэтээр хүндэлэн угтаба. Отогойнгоо эгээл томо урса гэр руу тэдээниие урижа, хойморто һуулгаба, эзэдынь өөһэдөө – наһатай үбгэн ба тэрэнэй табан хүбүүд – тэдэнһээ доогуур эрэшүүлэй талада һуужа, ехэ угсаатан зоной хүндын ёһоор налгай хөөрэлдөө эхилбэ.

Үнгэрхэн үбэлжөөн, ан агнуури тухай хоёр талаһаа үгэ андалдаһаар байтарнь эзэнэй аша хүбүүд залуу гүрөөһэ ойһоо барижа, хамниган арадай заншалаар хая гаргаһан түүхэй шуһа уухыень үбгэн айлшадтаа дурадхаба, энэнь хадаа хамнигадай хүндын дээдэ тэмдэг гээшэ. Удаань хамнигадай эгээл хайн эдээн болохо түүхэй уураг тархи эльгэ зүрхэнтэй дэлгээд, саашань тоһон дээрэ шараһан мяхаар хүндэлбэ.

Үбгэжөөл болон хүбүүдын тэдээнэй урда даруу номгон хүндэлгэ үзүүлжэл байба: Тэмүүжэн тэдээнэй шарайда дэмы мihэрэл гү, али хайша хэрэгээр хандаһан хараса нэгэшые дахин үзэбэгүй. Модон хуягтай шэнэ томо хоёр хутага, годлиин арбан түмэр зэбэ болон эзэн үбгэнэй хүгшэндэ торгон бүд бэлэглэхэдээ Тэмүүжэн тэдээнэй нюдэндэ мэхэ гохогүй үнэн баяр хараба. Хамнигад

харюудань баһал бэлэг сэлэг барюулба: томо заһаһа баридаг дүрбэн яһан һэрээ жадануудые, булганай арбан арһа болон тэдэндэ толгойһоо хүл хүрэтэрнь бугын арһаар оёһон хамнигадай үбэлэй хубсаһа үмдэхүүлбэ.

Нилээн удаан айлшалаад, нара орохоһоо холо эртүүр Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр гэр тээшээ яараба. Үбгэнэй хүбүүдэй нэгэн тэдэнииe голой эхин хүрэтэр үдэшэхэдөө энэ горхоной һаба тэдээнэй эзэмдэһэн газарай хилэ гээшэ гэжэ мэдүүлбэ. Гэртээ бусаха замдаа Тэмүүжэн шэнэ хүршэнэртэйнэ үнгэрһэн уулзалга эхинһээнэ һүүл хүрэтэр ухаан соогоо буйлуулан ябаба. «Хамнигад юундэ бидэнииe иимэ элбэг баянаар угтаба гээшэб? Тэдэнэр бидэнииe ямар угайб, Алан-гуагай үри һаданар, Хабуул хаанай гушанар гү, али ехэ ноён Есүүхэй баатарай хүбүүд гэжэ мэдэхэгүй байна ха юм».

Тэдэнэй уг гарбал тухайлхаар ямаршые тэмдэг танюуһан Тэмүүжэн Бэгтэр хоёрто үгы байгаа бшуу.

«Яагаашые һаа, тэдэнэр бидэнииe ноёдой хүүгэд гэжэ һанахагүй байгаа, – гэжэ ямаанай мүрөөр хотогор руу болгоомжотойгоор буужа ябахадаа тэрэ үсэд нэтэрүүгээр бодомжолно. – Үндэр уг гарбалтай зиндаата хүнэй хүүгэд ой тайгаар ганса нэгээрээ ябахагүй. Теэд юундэ тэдэнэр тиигээб? Бүхы зондо хүндээ мэдүүлдэг зон гэжэ хэлсүүлдэгшые һаа, иимэ ехэ хүндэ ямбын ёһоор бүхы зониие угтадаг үгыл ёһотой».

Бүхы боломоор харюунуудые дууһан шүүжэ, хамнигад гээшэ бултадаа хүсэ шадалтай бөөнэр лэ хаш даа, ондоо хэншые бэшэ гэжэ ори гансал тайлбари Тэмүүжэн олобо. Бодод гээд, тэрэ өөрынгөө һанамжада улам этигэбэ: юуб гэхэдэ, хамнигадай бэлэглэһэн хубсаһан хүбүүдтэ тон таарама байгаа, зорюута оёһон мэтэ, тэдэнэр гансал Хасар Бэлгүтэй хоёрые хараһан ха юм, теэд тэдэ бэеэрээ Тэмүүжэндэ орходоо баганууд. Хүбүүд тэдэнэртэ урид мэдүүлэнгүй гэнтэ орожо ерээ ха юм, харин хамнигад бэлэгээ үни бэлдэһэн байна – үбгэн тэдээнэй хараһаар байтар урса гэрэй һургаагһаа арһан сумаа абая, тэрээн соонь булганай арбан арһан болон дүрбэн һэрээ жада хээтэй байгаа бшуу.

«Тэрээнэй ашанартай Хасар Бэлгүтэй хоёрой уулзалгын үшөө урда тээ үбгэн бидэн тухай үни мэдээд байгаа ха даа, – гэжэ тэрэ бүрин шийдхэбэри гаргаба. – Бэгтэр хоёрые тэдэндэ ерэхэ гэжэ уридшалан мэдээд, эхэнэрнүүдтэ багашуулда бэшэ, харин бидэндэ

хубсаһа оёхыень захираа. Тиимэл хадаа эдэ үнэн дээрээ хэд байһыемнай дууһан мэдэнэл даа».

Тиигэжэ шиидээд лэ тэдээнэй уулзалгын амгалан дүүрэхэндэнь үшөө ехээр баясажа, ханаагаа амаран амилба: иимэ зонтой дайсад болобол, юрын зонһоо гурба дахин аймшагтай, харин нүхэд болобол, тэдээнһээ холо дээрэ.

Байрадаа дүтэлжэ ябатараа Бэгтэр нэгэ бага тэрээнһээ үлөөд, асууба:

– Бэлэгээ яагаад хубааха биибди?

– Хубааха юун байгаа юм, – гэжэ ханаа амараар Тэмүүжэн хэлбэ. – Һэрээ жадануудые багашууда үгэхэбди, тэдэнэр загһа баридаг ха юм, булгадаа эхэнүүдтээ барюулхабди, харин хубсаһа бидэндэ бэлэглээ бшуу.

– Булгадые эхэнүүдтээ үгэхэ гээ гүш? – гэжэ ташуурай эшэ анхаралтайгаар адаглан, Бэгтэр асууба.

– Бэшэ хэндэ үгэхэбиибди?

– Ондоогоор хэе, – Бэгтэр хүсэлэн энеэбхилээд, нюуса хэлсээтэй мэтэ нюдээ эмнис гүүлэбэ. – Булган тухай хэндэшы хэлэхгүйбди, эндэ нэгэ тээ нюугаад, үглөөдэр тала руу ябажа, юугээр бэ даа андалдахабди.

– Андалдахабди? – гээд, Тэмүүжэн мориёо татаба.

– Юугээршы андалдажа болохо, эдэшни ехэ үнэ сэнтэй ха юм, – сэхэ нюдэ руунь харан, шүлһээ залгижа байгаад Бэгтэр хэлбэ. – Үгы гэбэл, эдэ арһан ханза руу хэгдээд лэ, юрэ халаха ха юм.

«Тэнэг аад, хара мэхэтэй, иимэ хүн юунһээшы аюултай», – гэжэ Хүхэчүгэй хэлэһэн үгэнүүдые Тэмүүжэн ханаандаа оруулба.

– Үгы, эхэнүүдгээл барюулхабди, – гээд, Тэмүүжэн мориёо урагшань ябуулба. – Бэшэ намда иимэ юумэ бү хэлэ.

Бэгтэр шэгээ хобхо татаад, шаналан байжа жэгдэ сагаан шүдэнүүдээ ирзайлган, жолоогоо эрид татан гээгдэжэ, үзэн ядангаар хойноһоонь хараба.

VII

Хияад-боржогоной ноёдой Онон мүнэнэй хамтынгаа хүрэнһээ таража ошоһоорнь найман һара үнгэрбэ. Тэрэ гэнээр тэдэ нэгэшы булта суглараагүй. Харин нэгэтэл үбэлэй аба хайдагай үедэ Худагта Даритай хоёр Хутулын хүбүүдтэй уулзаа бэлэй, теэд хөөрэлдэхэшы

юумээ тиихэдэ тэдэнэр олоогүй: бултадаа Таргудайн ула доро оронхой, юуншые гэжэ хэлсэхэб даа, бүхы юумэн эли ха юм. Гансал нэгэ гунзэгы хүни энэ отогой ноёдой урагшатай олзын хүүлээр найрлажа, бултанай хотгуу байхадань хүршэ талмайда сугларжа, өөхэдынгөө түүдэг табиба. Хамтынгаа элинсэг хулинсагта хүндын ёһоор мүргэн үргөөд, хундага архинуудаа баряад лэ, һэжэгшэ Таргудайн хобуушадай анхарал татахагүйн тула дары түргэн тарахан юм.

Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр хаанаб даа хойто зүгтэ, Шэлгэ юм гү, Энгидэй руу юм гү, холо ябашоод, өөр тухай мэдээсэл дуулганагүй.

Худагта Даритай хоёр Таргудайн заажа үгэнэн Улзы голой эрьедэ үбэлжөөд, ехэ саһанда абтажа, олон малаа алдаа. Хүн зонийншые тоо үсөөрөө: малшад анхан гэр байрада, эдэе хоолдо хүртэдэг байһан хаа, мүнөө тэдэнэй һуларжа, яндаржа байхыень харахадаа тайчуудта ба тэдээнэй зүүгээр нүүжэ ябадаг бүришые доогуур жэжэ оронар, бэсүдтэ айн жэхынгүй нүүжэ ябашоо.

Сагаан нуурта богонихон хабарые үнгэргөөд, Худагта Даритай хоёр Таргудайһаа холодожо, Балж гол руу зөөбэ.

Нёдондо зунһаа хойшо Худагтые зобооһон үбшэнийн хабар тээшэ бүри һүжэрбэ, зунай эхиндэ хаташаһан, һуларшаһан Худагта Тодойн Есүүхэй хоёрой хойноһоо удангүй ябахам ха гэжэ эсэслэн ойлгобо. Тэрэ эдэгэхэ найдалаа мүхөөгүй байхадаа байдалай боро юрьесэндэ үшөөл шагтагалдагша һэн, харин мүнөө тэрээнээ орхижо, элинсэг хулинсагтайгаа хаядаа уулзажа, хүүлэй үедэ отогтонь болоһон үйлэ хэрэгэй түлөө тэдэнэйнгээ урда харюу бариха тухай ханаата болодог болоо. Хайшаншые гэбэл, тэрэ хияадуудай газар уһан дээрэ үлэнэн ори ганса ахалагша ахань хадаа, бүхы юумэнэй түлөө имагтал тэрэ харюусалгатай: аха дүүнэрэй эбээ таһаралга, хамтынгаа хүрэн, эд зөөри хамгаалжа шадаагүйн түлөө, Есүүхэйн гэр бүлын хаягдаһанай түлөө... Дээдэ түбидэ бариха харюу тухайгаа үдэрһөө үдэртэ бодомжолходоо Худагта хүүлшын жэлдэ отог соонь болоһон үйлэ хэрэгүүдэй удхые бүришые даамай ойлгоно, тиихэдээл өөртөө зохид бэшэ, тааруугүй тобшолол гаргана. Есүүхэйтэй заатагүй уулзаха, гэр бүлэ тухайгаа асууха гэжэ зүнгөөрөө хүшэр хүндөөр уридшалан мэдэрнэ.

Энэ бүхы юумэндэ өөрөө тон ехэ хабаатай байһанаа шэмхэжэ шэгнэжэ үзөөд, юунэйшые болоо хаа, Өөлэнийе бүлэтэйн заатагүй олохо, хүүлдэнь Есүүхэйдэ хэлэхэ юумэтэй байхын тула тэдээнтэй

уулзажа, шадаха зэргээрээ тулалха гэжэ бодобо. Үхэхэ болзороо хоёр гурбан нараар хойшолуулхыень тэнгэри гуйжа, тэрээнэй аша хүбүүд эхэнүүдтээ хайшаа зайлашоо гээшэб гэжэ үсэд нэтэруугээр бодомжолно. Тэрэ намартаа Өөлэн үбгэнэйнгөө нүхэдтэй хамта зэбсэг гартаа барижа, Таргудайе үлдөө гэхэхэ бэшэ тэрээн тухай ондоо мэдээсэл үгы. Бөөнэрэй үгы байбал, тэдэнэрые үлэн хооһон үбэл дабажа шадангүй, хүн зоной үгы газарта үхөө хатаа гээшэ гү, али нэрээ алдаһан Таргуудай тэдээндэ үһөөрхэжэ, һэмээхэн бултыень хороогоо гээшэ гү гэжэ бодохоор лэ байгаа. Богонихон сагай хугасаада гурбан ондоо үзэлшэдые гэртээ урижа, ахынгаа хүүгэдэй хаана байһые хэлэжэ үгэхыень гуйба. Хоёрын уһанда, нэгэнийн галда хаража үзэбэд, тиихэдэе булта нэгэн дуугаар тэдэшни амиды мэндэ, бүри ядаралгүй түбшэн жаргажа һууна гэжэ мэдүүлбэ. Худагтын тэдээнэй байһан газар лаблажа элируулхэ гэжэ хэды һэдэбэшье, бөөнэр альгаа урдань дэлгэжэ, хэлэхэ аргагүйгөө мэдүүлбэ. Бөөнэрэй гансал дамжуулха юумэнийн хадаа тэдээнэйн байрлаһан газар Худагтын ханаашаар хойто зүгтэ бэшэл ха, тиимэ муртөө отогойнгоо анхан буусаһаа дан холошые бэшэ газартал ха. Байһан газарын тон эли тодоор харагдаагүй шалтаг бөөнэр иигэжэ ойлгуулна: Есүүхэйн бүлэдэ угайн сахюусад гү, али ондоо бөөнэр тулална, магад, дээдын бурхадшые байһан газарыень халхална, хамгаална. Тэдээнэй ханамжаар, хэрбээ энэ хамгаалагша хүсэнуудын шадабари ехэтэй, эди шэдитэй бөөнэр байбалнь – тиимэл хадаа энэ хэрэгэй хажуугаар эды шэнээн мана татуулаа бэд даа – тэдэнэртэй тэмсэхэ гээшэ угайнгаа сахюусадтай гү, али дээдын бурхадтай тэмсэхэ гэнхэнтэйл адли хэлэшэгүй тэнэг ябадал болохо, тиимэхэ тэдэ бэдэрэлгэ эрхилхэгүйбди гэжэ мэдүүлбэ. Эдэ бөөнэр наһатайшые, оло дахин шалгагдаһан ехэ дүршэлтэйшые хүнүүд байгаа, тиимэхэ тэдээнэй үгэдэ үнэншэншөөгүйдэ аргагүй. Энэнь Худагтын ханаа бури ехээр сошоон хүлгөөнэ. Тиихэдэе үлэн хооһон үбэлэй сагта хаягдаһан Есүүхэйн хүүгэд хосороо бэшэ, харин зоболонгүй аажамхан амидаржа байна. Отогойнгоо иимэ үринэртэ туһалаагүй хаа, ехэл гэм болоно ха юм.

«Тэдээнэе гансаардуулжа орхиһомнай тон ехэ гэм гээшэ, – гэжэ нойргүй хүнийн туршада Худагта бодоно. – Гэбэшье эндэшье бээ саагааруулха юумэн олдоно: Даритайһаа арсажа, Өөлэн эртын заншал өөрөөл эбдээ ха юм. Харин тиигэбэшье амиды үлэгшэдтөө

тухалаагүй хаа, хүл дээрэ бодогшодые дэмжээгүй хаа, энэшни хүлисэгдэхэгүйл даа».

Бүхы юумэ тэрэ хайсахан бодомжолоод, аха дүүнэрээ дуудаж, тэдээнэйнгээ ханамжа хамжаха гэжэ шийдэбэ. Тайчуудай анханай хүрэн руу тэрэ өөрын хүниие эльгээбэ, тэрэнь Таргудайн сэрэгшэдэй айлнуудаар, татаарай дайнда хамта ябаһан нүхэдөөрөө гурбан үдэрэй туршада архидаад, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой зуhalанай хүрэн зүүн хойто зүгтэ, Ага голой дунда урасхалда байна гэжэ элируулбэ. Даритайтаяа хоюулаа зүбшөөд, тэдэнэртэ бэлэг сэлэгтэйгээр элшэдые эльгээжэ, суглаанда уриба.

Бүбөөлжэн харын һүүлшын үдэрэй үдэшэ Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр нилээн һогтуу хүрэжэ ерэбэ. Тэдэ моринһоо бууһаар эзэдтэ аһалдажа, тэбэрилдэжэ, архиин үнэр урьян байгаад, уулзалгын һогтуу баяраар бархиралдаба.

– Сача Бэхи, Үнгүүр! – гэжэ байгаад аша хүбүүдэйнгээ духада шүлһөө няана. – Ямар томонууд болоо гээшэбта! Дайнда ябахаар сагтнай ерээ бэшэ гү?

Тэдэнэрынь худалаар энеэбхилэн, амилангүй байжа, һэмээхэн нюураа холодуулна.

Худагта айлшадтаа гэрнүүдые табихыень захирба, шэрээ бэлдэжэ, хүндын тэмдэг үзүүлнэ хэбэртэй, харин үнэндөө үлүү дүтэ тэдээнгээ харилсахагүйн тула юм аабза. Айлшадаа Даритайда даалгаад, өөрөө үбшөөрөө шалтагаалжа, гэр руугаа ябашаба.

Үглөөдэрынь дүүнэрэйнгээ унтаж садатарынь хүлээгээд, өөрынгөө гэртэ суглаанда дуудаба. Мангарһаа хабдашаһан Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр томо аягануудаар хатуу айраг уужа, һэгээ орожо, асууба:

– Юундэ бидэниие дуудаабли, Худагта аха?

Тэрэнь нюунгүй сэхэ хэлэбэ:

– Би һаядаа таанарые орхижо, элинсэг хулинсагтаа ошохом гээшэ.

Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр эдэ үгэнүүдһэнь гансата тэлэршэбэд. Анхаралтайгаар тэрэниие шэртэжэ, наада баринагүй ха гэжэ ойлгоод, уруу дуруу бэе бэе руугаа харасагаалсаба. Даритай хажуу тээхэнэнь хөөрэлдөөндэ оролсонгүй доошоо хараад һууна.

– Мүнөө шадалтай байһандам хамтын хэрэг тухайгаа хөөрэлдэхэ хэрэгтэй...

– Мүнөө бидэндэ ямар хэрэг байба гэшэб, – Бүри Бүхэ бүрд гэбэ. – Би намартаа таанарта Таргудайн гарта бү ороо гэхэдэмини, таанар минии үгэ дуулаагүй бэлэйт. Таргудайда эгээл түрүүн гүйлдэжэ, хүгэдэжэ мүргэһэн Хутулын хүүгэдые хүншые гэжэ ханахаяа болинхой, тоодогшыегүй гэлсэнэ. Бидэн тухай юу хэлэхэб даа? Ехэ Сэрэн бидэ хоёр тэрэ тарбаганай барлаг болохогүйбди гэжэ эсэслэн хэлсэнхэйбди, харин таанар хэрбээ ханабал...

– Ши хүлээл даа, – гээд, сээжэдэнь орьёлһон үбшэнһөө юм гү, али эдэ үгэнүүдтэнь дураа гутаһанһаа юм гү уршыжа, Худагта тэрээниие тогтообо. – Мүнөө энээн тухай хөөрэлдэхээ бэшэ, отогойнгоо дотоодын хэрэг шийдэхын түлөө таанарые дуудааб.

– Юу мүнөө шийдхэхэ? – Ехэ Сэрэн барагаршагаар мийдэ гэбэ. – Үни хада хуу шийдхэгдэнхэй.

– Бүхы юумэн маанарта шийдхэгдээгүй! – тэсэжэ ядан, Худагта гараа хүдэлгэбэ. – Есүүхэйн бүлые, эгээл дүтын аша хүбүүдээ харууһагүй орхёобди, мүнөө тэдэнэр хаагууршыеб тэнэжэ ябана. Энэ һайн бэшэ. Тэдээниие олоод, өөһөдтөө абаха хэрэгтэй.

– Тэдэнэр өөһөдөө зэмэтэй! – Ехэ Сэрэн гутал руугаа харан, ууртайгаар ард гэбэ. – Хэрбээ тэрэ Өөлэнэй тийхэдэ үсэрхөөгүй хаань, бүхы юумэн ондоо байха һэн.

– Тэнгэридэ гарахадамнай Өөлэнһөө бэшэ, бидэнһээл асуухабшибы даа, – гэжэ Худагта тэрээниие хүндэ харасаар хараба, – Тэдээнэй хосороо хаань, юун гэжэ харюусахабши? Һүүлээрнь хүнүүд хияадууд тухай юун гэлсэхэб? Ганса маанарые бэшэ, аша гушанарыемнай энээнэй түлөө зэмэлхэ бшуу. Үри һаданарнай бидэниие Һүүлдэнь муу үгөөр дурсаха.

– Теэд тэдэ хаагуур тэнэжэ ябаа юм бэ? – дахин дураа гутангаар Бүри Бүхэ хэлэбэ. – Магад, үни галабта шонодо барюулаа.

– Хэншые тэдээниие эдэе баряагүй, тэдэ амиды, эндэһээ холо бэшэ газарта байна гэжэ үнэн элирэнхэй.

– Хаанаһаа мэдэгдээ юм? – гэжэ ехэ найдамгүйгөөр Ехэ Сэрэн нүдээ хилайлгана.

– Бөөнэр галдашые, уһандашые хаража хэлээ.

Аха дүүнэр уруу дуруу шэмээгүй һуубад.

– Мүнөө гү, Һүүлдэ гү бултадаал харюусаха болохобди, – гэбэ Худагта. – Мүнөөл энэ хэрэг эрхилхэ саг, хожом хойнотожо болохобди.

– Зай, тиигэбэл, юу хэхэбибди гэжэ бодоел даа, – ханаагаа алдан, дурата дурагүй тэрээндэ багаханаар булигдаһаар, Бүри Бүхэ хэлэбэ. – Сэхыень хэлэхэдэ, бидэ нэгэ ехэ хэрэгээр онгуудта ошохо гэжэ ханажа байгаа хэмди, тээд иимэ хэрэгтэй гараад байгаа хадань, хожом ошохо болоболди даа. Тиимэ гү, Ехэ Сэрэн?

– Бидэ яаха, тала дүүрэн гүйлгэлдэжэ, тэдэ солигууды бэдэржэ ябаха гүбди?– дурагүйгөөр тэрэ гэмэрбэ. – Зай, тэдээниие, үлэн хооһон, таһархай удархай юумэнууды олобо гэлэйбди, тиигээд саашань яахабибди? Тэдээнэй үлүүс һөөргөн бусаахагүйш.

– Өөһэдтөө абахабди, сугтаа байхабди. Би өөрынгөө адуу малһаа энэ тэрэ юумэ үгэхэб, хүнүүдыеһе үгэхэб. Хүшэр үбэлжөөнэй һүүлээр эдэшни баяртай байха.

– Тугаа яахабибди? – гэжэ Даритай абья гараба.

– Тэрэн тухай ханахаяашье марта! – Худагта тэрэниие таһа дүүрэбэ. – Энээнһээл бүхы юумэн эхилээ. Тугта ханаархаагүй байгаабди. Туг Есүүхэйн бүлэдэ үлэхэ гэжэ Тодойн абга хэлээ бэлэй. Бидэ тэрээнэй үгэ дуулаагүйбди, мүнөө болоходо би бултанай түлөө харюу бариха боложо байнаб. Тэмүүжэн эсэгээ һажаажэ, үсэд, нэтэрүү. Энэ дороо томо болоод, гэнтэ өөрынгөө эрхэ мэдүүлжэ болохо. Таанар тиихэдэнь яахабта? Таанар яахат, тэрээнтэй дайлалдаха гүт?

Ноёд абьягүй байба. Худагта тэдэниие шэнжэлэн хараба, тиигээд хэлэбэ:

– Тэрэ өөрынгөө тугтай байжал байг, тэрээнэй ойро бү хүрэгты. Хара тархидаа хара мянган нүгэл бү үргэлэгты, хэзээ нэгэтэ бултал харюусахабди. Ойлгоо гүт намайе?

Аха дүүнэр уруугаа харабад.

– Абьягүй байгаа хадаа, ойлгобот, – Худагта үшөө дахин тэдэниие удаанаар шобто нэбтэ хараад, тэдэнэр һөөргэдэхгүй гэжэ ойлгобо. – Үшөө юун гэжэ бодонобиб гэхэдэ, тэдэниие булта бэдэрһэнэ хэрэггүй, үлүү анхарал бээдээ татахабди. Таанар, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр, Агада байһан хадаа, тэндээл һуугты. Даритай бидэ хоёр хэмээхэн тала шэнжэлжэ, хүн зониие шагнахабди, үглөө мүнөө заатагүй олохобди тэдээнээ. Олоходоол адуу малтай, хүн зонтой болгоод, таанарта эльгээхэб. Таанар Таргутайһаа холо байнат, тэрээнһээ юумэ асуулта һуралтагүй һуунат, тиимэл хадаа аша хүбүүдээ абахадатнай таарамжатай байха.

– Тиигэнэл аабзабди, абахабди! – гэжэ ахадаа магтуулһандаа бахархаһан Бүри Бүхэ омогорхобо. – Бидэ түрэлэйнгөө үри хүүгэдые хайшан гэнэбибди, яанабибди, хэнһээшье асуухагүйбди, тиимэ бэээ, Ехэ Сэрэн?

Тэрэнь уруу дууруугаар толгойгоо һэжэрээд, хүндөөр ханаагаа алдажа, юушье хэлэбэгүй.

– Зай, шухала юумэ хэлсэбэбди, – Худагта хяруугаар энезбхилээд, архитай домбо абаба. – Мүнөө уухадашье болохо. Бишье таанартай нэгэ багые уухамни.

Наран өөдөө бодожо, гэр соо бүгшэм болошобо. Худагта ханын һэсы үргэхыень барлагуудта захирба. Һэрхигэр ханаар һалхинай үлэжэ, агаар сэбэр болоходонь, ноёд сээжэ дүүрэн амилжа, зөөлэн дэрэ дээгүүр налайлдаба. Эхэнэрнүүд халуун хониной мяхатай, шанаһан шуһатай табагуудые оруулба.

– Эльгэн хаанаб? – гэжэ Бүри Бүхэ һураба. – Үшөө шанаадүй гүт? Намда түүхэй эльгэ, зүрхэ үгэгты. Би һүүлэй үедэ шанаһан юумэ эдижэ шадахаяа болёоб.

– Ши ехээр ууна хаш даа, – гээд, Худагта зэмэлэнгээр толгойгоо һэжэрбэ.

– Энэ зүб, – Бүри Бүхэ мэлзэбэгүй. – Тээд мүнөө иимэ байдалда архи уугаагүй хаа, юу хэхэб? Анхан сагта бултадаа хамта ажаһуухада, гоё байгаа, хүхюу, эбтэй ... харин мүнөө юун бэ? Гунигта дарагданаб. Гансал архяар энэ гуниг тараажа болохо.

– Ши анханшье архиһаа арсадаггүй бэлэйш, – гэжэ Даритай энезбхилбэ.

– Ши өөрөө ямар һэмши?

– Хүнһөө ехээр уугаагүйб даа.

– Харин би хүнһөө ехээр уугаа гүб? – гомдонгёор, Бүри Бүхэ тархья һэжэрбэ. – Бидэн соо муул хаа, Бүри Бүхэ гүб даа...

– Үнэн дээрээ хэн һүүлэй үедэ хэнһээш ехээр уугааб гэжэ мэдэнэ гүт? – Ехэ Сэрэн миһэд гэбэ. – Алтан, Хутулын хүбүүн. Эгээл эрхим Таргудай абгадаа доро дохихоо ошохо бүхэндөө шал һогтуу бусадаг бэлэй. Тэндэнь һайнаар лэ хүндэлдэг байгаа хаш.

– Хутулын хүүгэд юундэ эндэ үгыб? – Бүри Бүхэ һэр-мэр гэбэ. – Би тэдээнһээ Таргудайн гар доро хэр байнабта гэжэ асууха байгааб. Хутагта аха, ши юундэ тэдээниие суглаанда дуудаагүйбши? Тэдэтай тулюуршье хаа, манайл хияадууд ха юм... аша хүбүүдээ бэдэрэлсэг.

– Би тэдээниие зорюута дуудаагүйб, – нахалаа шэмхэжэ байгаад, Худагта уруу дуруугаар хэлэбэ. – Тэдэнэр Есүүхэйдэ дурагүй нэн, тэдээнһээ эндэ туһа үгы. Теэдшье шухалань энэ бэшэ, голынь гэхэдэ, тэдэш найдалгүй, ашанараа бэдэржэ байнабди гэжэ Таргудайда хэлэхэдэ болохо.

– А-а... – гээд, ойлгоһон нюдөөр тэрэн руу Бүри Бүхэ хараба. – Нээрээ, зүб хэлэнэш, тэдэш найдалгүйл зон. Олзо олхын түлөө маанадһаа байха бэе бээ худалдаха. Тиимэл зонууд лэ даа...

Аха дүүнэр уйдхартайгаар тархья нэжэрэлдэнэ.

Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой Даритайтай хоёр үдэр архидаһанай һүүлээр гэр тээшээ галдихада Худагта эгээл найдамтай гурбан үнэн нүхэдөө дуудаба.

– Юуншье болог, Есүүхэй ахимни хүүгэдые заабол олохо хэрэгтэй, – сагаа гамнажа, Худагта сэхэ бүхыень хэлэбэ. – Талада юм гү, тайгада гү, агаарта юм гү, уһан соо гү, хаанаб даа энэл газар уһан дээрэ байнабши бы даа, хаана тэдэнэр мүнөө байнаб гэжэ мэдэгты.

– Һүүлэй сагта тэдэн тухай һураг үгы, – гээд, маргангяар тэдэнь мүрөө хабшасагаан байжа, ноёнойнгоо шэнэ аяг аашада дураа гутаһан янзатайнууд нюдөө нюужа, доошоо харанад.

– Хаана байһыень мэдэбэл, гурба гурбан эгээл эрхим мори бэлэг абахат, – ханяадаяа барижа, Худагта гараа үргэбэ. – Һүрэг сооһоо өөһэдөө дуратайгаа шэлэхэт.

Нүхэдын бэе бээ хилам гэжэ харалсаад, гэнтэ эли бодо урмашажа, үнэн сэхэ нюдөөр тэрэн руугаа шэртэн харашабад.

– Есүүхэйн нүхэд байһан зонһоо эхилхэ хэрэгтэй, – Худагта тэдээндэ заабарилна. – Һүүлшын саг болотор Өөлэнэй хажуудань байһан зонуудһаа. Минии мэдэхээр, тэдэнэр тайчуудай дүтын хүрэнүүдээр табяатай. Таанар тэрээгүүр ябажа, хэмээхэн һурагшалхат. Есүүхэйн хүүгэд тухай юумэ мэдэхэ хүнэй байбал, намайе эмээлтэй мори үгэхэ гэжэ найдуулаарайгты.

– Есүүхэй ноёной хүүгэд юундэ манда хэрэгтэй болошооб гэжэ асуугаа хаань, юун гэхэ болонобибди? – гэжэ эндэ һаяхан тэрээнэй заабаряар Таргудайн хүрэн ошожо, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр тухай мэдээсэл асарһан хүнийн томоотойгоор асууба.

– Бидэ, Есүүхэйн дүүнэр, ашанараа оложо, туһалхаа ханаабди гэжэ сэхыень хэлээрэйгты. Гансал хэлээс богони жолоодо баряад байгуужаг, хэрбээ Таргудайн шэхэндэ дуулгабал, тэдээндэ өөһэдтэнь лэ шэрүүнээр бууха. Ойлгоо гүт?

– Тиимэ, – гээд, тэдэн хара толгойнуудаа хэжэрбэ. – Хэзээ ябахамнайб?

– Мүнөөдэртөө ябагты, мурын олоогүйдөө бусахагүйт. Өөхэдынгөө хүүгэд, хамгад тухай ханаагаа бү зобогты, би өөрөө тэдэниетнай харалсажа байхаб.

VIII

Хадын хэрюун зунай хаһа ойлгогдоншьегүй хахадаа дабаад, яаруу түргэн дууһажа эхилбэ. Мүнөө наран хадын дундахы хүнды дээгүүр удаан бэшээр гаража байтараа хабсагайн саагуур хоргодошоходонь Есүүхэйн бүлын шулуутай шууяатай багахан голлой эрьедэ байдалаа тааруугаар түбхинэнэн газарта тэрэ дары харанхы болошодог хэн. Үдэшын улаан наранай һүүлшын элшэнүүд хүршэ хадын ташаланда халта тогтоод, орьёлой саагуур унтаршахадань, богонихон боро хараан боложо, тойроод байһан тайгаһаа бүрхэг харанхы маряһаар дүтэлнэ. Дулаан зунай түгэхсэл ойртожо байһыень мэдэржэ, шара шубуун сошордомоор һүүхирнэ. Һүнидөө хэрюун хононо, харин үүр хираалха багаар нуга ташалангуудаар үдхэн манан тунажа, тала нугын ногоо хүйтэн шүүдэрээр элбэгээр сүршэнэ. Намар ойртобо...

Һүнэй харын тэнгээр Өөлэн Сочигэл хоёр үбэлэй нөөсэдэ гэжэ ангай мяха борсолжо, загана хатаажа эхилбэд. Ойн отогһоо хүйтэнһөө тэрьедэн, гэртээ байдаг болоһон Хачуун Тэмүүгэ хоёрые бүхэли үдэртөө модон болотороо хатаһаһан хэршэмэлнүүдые уур соо нюдүүлнэ. Хуурай гашуубтар хангалтай үйрэдэнэ томо түйсэнүүд соогуур нягтаар шэглэн дүүргээд, һүнэй гэртэ зүүн ханаарнь ябталнад.

Дүрбэн ехэ хүбүүд хамтадаа агнуури хэжэ, хайса таргалһан таба наһатай томо буга, зургаан гүрөөһэ хэдэн үдэрэй туршада олзолбод. Байра дээрэнэ тэдээнэ үбшөөд, хуби хубяар гэртээ зөөжэ асарбад. Үүсээ бэлдэжэ, ерэхэ үбэлдэ ханаата боложо байһан эхэнүүдэйнгээ ханаа тэгшэлбэ.

Өөлэн гэдэнэтэй шуһа, яһатай мяха шанажа, багашуулаа хайнаар эдэслэгты гэжэ баадхана. Үдэшэ бүри шахуу багашуулаа дуудаж асараад, гэдэһын бажуужа, хэр таргалһыень шалгадаг бэлэй. Ташарайгүйхэн Тэмүүгые таргалнагүйш гэжэ зэмэлдэг хэн:

– Хачуун Бэлгүтэй хоёрыг харана гүш, ямараар таргалааб, харин ши хатаһан борсодол адлиш, ой соогуур гүйхөөл мэдэхэ. Яажа ондо орохо хүмши? Иимэ гэдэхэтэй хүн зудта дайруулһан тугалдал хосорхош.

– Тээд би үбэлдөө борсын шүлэ уухаб, үхэхэгүйб даа, – арга хургаа бэдэрэн, эхэ руугаа асуунгяар гэтэжэ, тэрээнэйнгээ шарайгаар зүб харюу олоһон үгыгээ таахаяа оролдоно.

– Тиигэбэл хабар болотор шүлэтэй байхын тула оролдожол хүдэлхэ болонош, – Өөлэн эхэнь ханаа алдажа, эрилтэ ехэтэйгээр тэрээнээ шэнжэлэн, толгойгоо хэжэнэ.

– Зудай болоходо эгээн түрүүн туранхайшуул үхэдэг, – Хуаагшан тэрээниие дэмжэбэ. – Тиимэхэ мүнөөнөө марьяжаха хэрэгтэй.

Тэдээнэй хэргылһэн үгэнүүдхэ ханаагаа зобоһон Тэмүүгэ хэдэн үдэр оролдосотойгоор мяха нюдэдэг, эдээлхэдээшье оролдосотой болобо, тиин нэгэтэ үдэшэлэн эхынгээ баһа шалгаха үедэ хураба:

– Хэрбээ үбэлдөө эдээнэйнгээ дууһашоо хаа, яахабибди?

Өөлэн энеэдэгүйгөөр тэрээнээ харан, дуугай хууба.

– Хэлыш даа, яаха болонобибди? – гарһаань татажа, Тэмүүгэ халана ханданагүй.

– Дууһатарнь шэнэ эдээ хоол бэлдэхэбди.

– Юушье ологүй хаа, яахабибди?

– Тиигэбэл, намайе эдихэт...

– Шамайе? – Тэмүүгэ гайхангяар шэртэбэ. – Шамайе эдижэ болохо юм аал?

– Хосорхогүй гэдэл, эдихэ ёһотойт...

– Харин шинишье мяханай дууһаа хаа?

– Тиигэбэл тэрээниие зооглохот, – Өөлэн гуламтын дэргэдэ хууһан Сочигэл тээшэ заана.

Сочигэл шашха улайгаад, хүмэдхөө буулгажа, газашаа гараба.

– Хэрбээ тэрээниеш эдибэ гэлэйбди?

– Тиигэбэл энээниие эдихэт, – Тэмүлүүн тээшэ зааба. Тэрэнь эхынгээ үгэнүүдэй дүүрэн удха ойлгоошьегүй хаа, өөртэм аймшагтайхан юумэ хэлэбэ гэжэ тухайлаад, бархирхаар бэлэн, эхэ тээшэ хэримжэтэйгээр шэртэнэ.

– Хэрбээ энээниешье?

– Тиигэбэл аханаршни шамай эдихэ.

– Юундэ намайе юм, харин энээниие бэшэ? – Тэмүүгэ Хачууниие зааба.

– Юундэб гэхэдэ, энээнэйш аша туһа шиниихидэ орходоо ехэ. Шамһаа ехые мэдэдэг, олые шададаг.

Тэмүүгэ хамараа шиигануулан, тархья гунхылгаба, хасар дээгүүрнь элбэг нулимся гоожобо.

– Бү бархира! – Өөлэн шэрүүнээр хэлэбэ. – Эрэ хүн хуули мэдэхэ ёһотой. Иимэ ушарай болохогүйн түлөө оролдожо хүдэлэ.

Хуаагшан хүнэй гэртэ үдэшэндөө зундаа олзолһон ангуудай арһа элдэдэг һэн. Хасар Бэлгүтэй хоёр халаг хүхы гэмэрэлдэн, ээлжээлэн байжа адар томо шэнэнһэн талхиин хүндэ барюул дарана.

– Бидэл эдэ ан олзолоо һэмди, бидэл эдээнэй арһа элдэхэ болоно гүбди, – Хасар дураа гутан, газаахи гал дээрээ эдэе шанажа байһан эхынгээ дулахын тула шангаар хороор хошхорно. – Харин аханар эндэ ямаршые хамаа үгы хэбэртэй.

– Эдихэдээшые булта эдинэбди, – Бэлгүтэй бүхы бэээрээ жүдхэн, үгэ нэгэдэн уухилна. – Ажал болоходонь, бидэндэл тудана.

* * *

Тэмүүжэн Бэгтэртэй хаянай хөөрэлдөөнэй һүүлээр тэрээнэй хандасын эрид хүйтэрһые мэдэрбэ. Жэл урид эсэгынгээ адуунда байхадаа наншалдаһанай һүүлээрхидэл дотороо бүтүү, тэрээнтэй харилсахаяа болижо, аха дүүгэй хоорондо ойлгогдошогүй, дуугай үһөө хиһаан дахин тогтожо эхилбэ.

Хамнигадһаа бусажа ерэнээр гурба хоноһон хойно тэдээнэй нюдэн дээрэ азаргануудын наншалдажа, тэрээнһээ уламжалан үһөө хиһааниинь батажашоо һэн. Тэдэ хоёр энэ удаа Бурхан Халдун уулын бэлшээри болон ерэхэ үбэлдөө үбэлжэхэ газар хараад, бусажа ябаһан байгаа.

Халта бэлшэхыень моридоо табяад, Ононой багаахан тохойдо бургааһан доро амараа. Гэрһээ абажа гараһан хүнэнһөө хубаажэ эдээд, тохом дээгүүрээ хэбтэбэд. Хара эртүүр гэрһээ гараһан аад, бүхы харгыдаа амандаа уһа балгааһан мэтэ абья аниргүй ябаад, гансал Бурхан Халдунай эзэндэ архи үргэхэдөө, мүн бэлшээри хараха үедөө богонихон үгэнүүдээр андалдаба. Тиин мүнөө Тэмүүжэн хояулаа байгаа сагтаа хайшан гэжэ һандаржа эхилһэн хоорондохы харилсаагаа заһаха тухайгаа бодомжолно.

– Бэгтэр, – тайбан хоолойгоор тэрэ эхилбэ. – Хоюулаа хөөрэлдэе.

– Юун тухай ши бидэ хоёр хөөрэлдэхэбиди? – гэжэ эбсэшгүй ёгтотойгоор тэрэ хёлойбо. – Шинии ямар ухаатай, бэрхэ, харин минии тэнэг муу тухай гү?.. Али шинии манай ноён тухай, харин минии үгыешни дуулажа, абяа аниргүй ябаха тухай гү?

– Байзалши, – Тэмүүжэн тэрээниие тогтоон, зөөлэбтэр үгэнүүдые бэлдэжэ хуутарнь, тэдэнэй арада сухалтай нарин инсагаалаан дууддашаба.

Тэмүүжэнэй хара азарга галзуугаар шүдөө ирзайлгажа, хондолойгоороо эрьелдэн, Бэгтэрэй ухаа мори үдхэлжэ байба. Тэрэнь аржаганан тэрьелнэ.

Тэмүүжэн Бэгтэр хоёр ташуураа түриинхөө хугалан, халгаахаа хэдэбэд. Тэмүүжэн өөрынгөө азаргын хойноһоо хүндэлэн гүйжэ, ногтоһоонь барижа абаба, теэд тэрэниенэ тэрэ зуура Бэгтэр шобторон хугалжа баряад, ууса, ташааень аймшагтайгаар хараан байжа гам хайрагүй ташуурдажа мэдэбэ. Адагуусан бэлтэ гараһан нюдөөрөө хёлогошон, уур сухалһаа, айһанһаашье борьбо дээрээ соройно, теэд Бэгтэр тэрээнһээ уяатай юумэндэл аһалдашанхай.

– Тогто, Бэгтэр, хүрөө, – Тэмүүжэн халта хүлээд гэхэнэй удаа тэрээнэй дахяад далайхадань, гарыень бариба. – Алдабал, барижа шадахагүйбди.

– Намда алуулаагүйдөө эндэһээ тонилог! – нюдөө бэлтылгэн, уур сухалһаа уралаа шэшэрүүлэн, нюур руунь хашхарба. – Шам шэнги!.. Үзэн яданаб!..

Тэмүүжэн тэрэнэй гар табиба. Тэрээнһээ адар томошье, хүдэр хүндэшье бзетэй Бэгтэрэй сухалаар орьёлон, наншалдахаар бэлэн дугташан байхые харахадаа толгойдонь нэгэ бодол зурагас гэбэ: «Иимэ амитаниие энэ гэхээр алаха... хутагаар зүрхэ руунь!..». Хутагынгаа хуйда хүрөөдхиһэн гарайнгаа хал унаха зуура дүүгээ алахаар бэлэн байһанаа эгээл түрүүшынхээ мэдэржэ, аягүйрхэн, хойноһоонь хэргэгээр адаглаһаар, саашаа яаха хээхээ бодомжолно. Тэрэнь бодолын тааһан юумэдэл, гэдэргээ хоёр алха хэжэ, айнгяар хараба.

– Яба, мориёо бари, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, тээ саана хүлээжэ байһан азаргадаа ошобо.

Гэртээ тэдэ амяараа бусабад.

Тэрэ сагһаа хойшо тон ехэ хэрэгээр бэшэ хаа, тэдэ хөөрэлдэхөө болинхой, тиигэбэшье бусатай нюдэндэ хоорондохи үһөөнь эли бэшэ хэн. Тэмүүжэн айлай ехэ хүбүүнэй эрхээр дүү хүбүүдэйнгээ ажал хубааж, зарлиг заабари үгэхэ, харин Бэгтэр хоро шараяа шуналгүй нюдэндөө нюун, аниргүйгөөр захирагшынь дүүргэгшэ бэлэй.

IX

Хүтэ харын хахадаар Хурха голой баруун бэээр Үнэгэн хоёр залуу нүхэдөөр хүрэн болон хотон айлнуудыг шалгажа ябаба. Хүүлэй үедэ Таргудай хүнүүдтэ онсо хэжэг түрэдэг боложо, хүрэнүүд дотор боложо байгаа үйлэ хэрэгүүд тухай тодорхой мэдээнүүдыг үгэгты гэжэ эрилтэ табидаг, тиихэдэ нэгэшыг шунала юумэ үлөөнгүй дуулгахын баадхадаг бэлэй. Тэрээнэй найдабарита Үнэгэндэ заримдаа дуулгаха мэдээн олдожо үгэгшэгүй хэн. Отогойнь зоной үдэр бүрийн эгээлэй юрын ажал болон айл, заримдаа отог хоорондо аһаад унтардаг хэрэлдээнһээ бүридэнэн боро юрьээнэй байдалһаа ноёной шэхэндэ хэрэгтэй гэмээр мэдээн олдогшогүй бэлэй. Теэд хүн зоншыг хүүлэй үедэ бүтүү болошоо. Өөрынгөө ханаанда таараагүй юумэндэ дурагүй Таргуудайһаа хүрдэн айдаг хадаа тэрээнэй нүхэдэй бии боломсоор, абяагаа хурян, шарайгаа барылгажа, хажуу тээшэ хулжахаа хэдэгшэ хэн. Элдэбтэй эрээнтэй арад зоной эрыюулгэнэ хэнэгтэй юумэ губшан абахын түлөө элдэб арга мэхэ гаргаха баатай болодог даа.

Таргудайда хэжэ байгаа албанһаа Үнэгэн ехэл хашардаг болонхой, хайшан гээл хаа үбшэн үлбэрөө, үбгэрхэн үлтирхэнөө урдаа баряад, хажуу тээшэ аалихан мултарха тухай үнинэй шэбшэдэг. Теэд хайн хайханаар гаража ошохын тула, мүн ерээдүй сагтаа түшэг тулгатай байхын тула нэн түрүүн эзэнэ баярлуулха хэрэгтэй ха юм даа.

Энэ удаашыг ноёной шэхэ эльбэмээр шунала мэдээн бэлдэгдээгүй байгаа. Юушыг дуулгахын тула хүрэнээр суглуулһан элдэб үгэнөө хоёрхон тиймэшыг шунала бэшэ, мүн даншыг хоолон бэшэ хэрэг шэлэжэ абаба: оронарай ноёд хэрээдүүдтэ наймаатай ошожо, тэндэнэ наймануудай тамгатай, хулгайн лэ бололтой, зуугаад мори туужа асараа; тиихэдэ бэлгэнүүд болон хатагин отогоорхиной намарта гэжэ үлээхэн бэлшээрийн зарим хуби булимтаран абаа, тэдэнэ зэбсэгээ барин, гомдоогшодой урдаһаа

бодохо хэбэртэй байханаа хүүлэй хүүлдэ уушхархан юм ха гэхэхээ бэшэ мэдээн үгы. Хүн зоной һонин нюусануудта хомхой хобдог Таргуудайда энэ бүгэдэмни бага, ханааень удаан ханаахагүй гэжэ эдэ бүгэдээ голон, гутаран, Үнэгэн гол үргөөндэ бусажа ябана.

Анхан Баян голоор гүүдээ адуулжа ябадаг Есүүхэйн харьяата зондо хүрэхэнь үлөөд байба. Тэдээнэй туһалагшадаар Таргуудай отогойнгоо богоолнуудые табиһан, тэдэнь хяадуудай багжагар нүхэдые ажаглаха ябаха, тэдээнэй талаһаа ямар нэгэ һамаргаанай болобол, дары түргэн гол үргөөндэ дуулгаха ёһотой. Үнэгэн дотороо тэдээндэл гэжэ найдажа ябана: шэнэ албатаниинь ямаршые харша ябадал тобойсо гаргадаггүйшые һаа, ямар нэгэ мэхэ гохо, һүйд тойбо тэдэл гаргахаа ходоодоо бэлэн гэжэ мэдэнэ ха юм.

Тэдээнэй далан халааһатай арбаад боро гэрнүүдтэ дүтэлжэ ерэхэдэнь наран орохо тээшээ боложо байба. Һэнэгтэй гэрыень шэлэн орожо, сэгээ уубад, энеэсэгүй шэрүүн абаритай эрэтэй бэлшээрийн ногоон, сагай уларил тухай үгэ андалдаад, тогтон торонгүй тэндэхээ холодобод.

Хоёр харбалгын газар голоор дээшээ үгсэн, үдэшын бүрэг барагта эрьсын бургааһанда хүрэжэ тогтобод. Моридоо соорхойдо дүнгөөд, бургааһадай захада түбхинэн, харанхы тала руу шэртэнэд. Гал носоонгүй, ганзагадаа шагтагалжа ябаһан сумаа сооһоо хооллобо.

Хүсэд харанхы болоод байхада бууса тээһээ марьян татаһан туруунай түбэрөөн дуулдаба. Арбаад алхын газарта эрье зубшан, ганса моритой хүн дүтэлжэ ябаба. Тэрэ байд гээд лэ тогтожо, бургааһанай дундуур төөриһэн хонидоо хараашалха хэбэртэй. Адаглажа хараһанайнгаа удаа Үнэгэн һоно нугаһанай абьяа үгэбэ. Тэрэнь мориёо тэдээн тээшэ залажа, хэды алхам хүрөөгүй ябахатараа яарамгай дохисогооно.

– Зай, юутэйбши? – гэжэ Үнэгэн асууба. – Һонин бии гү?

– Үнэгэн ноён, танда һонинтой ерээб, – доро унаһан хоолойгоор тэрэ аалихан шииганан, һаймһаруугаар түргэн бүлжэгэнэбэ. – Һайн мэдээн...

– Хэлэ.

– Хияадай Худагта ноёной зорюутанар дүрбэн үдэрэй саана ерэжэ, Есүүхэйн нүхэдтэ бүхэли үдэшэ айлшалаа. Манайхинай залуу шэбэгшэн басаган аяга барья, тэдээнэй хөөрэлдөөнһөө Есүүхэйн хүүгэдые, аша хүбүүдээ хияад ноёд бэдэржэ байна гэжэ ойлгоо.

Эмээлтэй моришье тэдээнэй хоргодожо байһан газар харуулһан хүндэ бэлэглэхээр хэлэнэ...

Үглөөгүүрнь Үнэгэн Таргудайн гэртэ байба. Наймануудай мори туужа асарһан оронар, мүн бусадай бэлшээри булимтарһан бэлгэнүүд тухай зугаалхадаа, хүлээнгээр тэрээниие адаглан нууба. Тэрэ дураа гутангыар хамараараа хорд гээд, хоротойхоноор нюдөө үзүүлэн, уралаа жэмыгээд, мүртэй юуш хэнэгүйш гэжэ зэмэлхэ, хараахаяа бэлдэжэ байба. Тиихэдэнь лэ Үнэгэн хүүлшынхиеэ гаргаба – хияад ноёдой бэдэрэлгэ тухай.

Таргудай шагнаһаар, элихэнээр ханаагаа зобошобо, үргэн хүмэдхөө буулган, удаан дуугай нууба.

– Юундэшьеб тэдэ эдэндэ хэрэгтэй болобо... – одоошье игсуун хоолойгоор үгэ дуугүй байдал таһалжа, гуламта руугаа шэртэн, ута хүрин хюмһаараа сайжа байһан ханшагаа маажаб. – Харин юундэ?.. Тэдээниие бэдэржэ олоод, юу хэхээ ханашалбаб?

– Эдэш мүнөө юу ханашалхаб даа, – Үнэгэн мүрөө хабшаба. – Магад, юрэл тэдээниие хайрлажа болоо. Яабашье нэгэ яһан...

– Хайрлажа?.. – Таргудай этигэжэ ядангыар. – Урдань юундэ хайрлаагүй юм?

– Тиихэдэ тэдэш өөр тухайгаа бодожо байгаа.

Таргудай дуугай болобо.

– Тиихэдэ эдэ хияадуудш ашанараа амиды гэжэ этигэнэ гээшэ гү?

– Тэдээниие ямар нэгэ юумэндэ этигэнги байна гэжэ хананагүйб, – Үнэгэн тэрээнэй ханаа заһаха гэжэ хайша хэрэг дуугарба. – Магад, тэдэ нэшхэлээ сэбэрлэхээ ханана, ёһын тэды оролдоо нэрэтэй болоно гээбы.

Тээд Таргудай үнэн зүрхэнһөө ханаата болошонхой. Ехэл ханаа хатан бодомжолно. Нюдөө гүйлгэжэ, хэргылэнгээр иишэ тиишээ хараашална. Хамарайнгаа зузаан нүхөөр баабгайдал агаар унхидажа байһандал харналзана.

– Алуулһан гурбан дээрмэшэдые ханана гүш, – гэжэ гэнтэ Таргудай хэргэбэ. – Тэдэндэ хияадуудай эдиршүүл добтолоо бэшэ хэн гү, а?.. Тэдэшни Есүүхэйн хүбүүд байгаагүй юм аабза? Наһаараашье таарана...

Үнэгэн зосоогоо бодожо үзэн, гайхалһан нюур хэбэ.

– Энээн тухай юун гэлсээ бэлэйбибди?

– Онсо тиимэ юуншье бэшэ.

– Харин мүнөө юун гэхэбши?

– Юуншые байжа болохо, магад, та зүб хэлэнэт...

– Зай, тиигэбэл хүрөөнгүүдээр, холын адуун хүрэгтэ айлнуудаар үшөөшые дээрэ, тагнуул хэ, иимэ эдиршүүл ондоо тээгүүр үшөө дайралдаагүй гү гэжэ элирүүлэ.

Үнэгэниие эльгээжэ, Таргудай гансаараа шэнэ мэдээсэл тухай шэбшэнэ. Тус нонин тэрээнэй үни хада шатажа хүнэһэн хуушанайнь аюулай дохёо дахяад нэдэрээжэ, урдань Есүүхэйн амиды байхада зүрхыень ото тамалдаг байһыень хануулба.

«Өөрөө тэнгэридэ талиинхай, харин мүнөө гүлгэдынь амар заяа үзүүлнэгүй», – гэжэ хоротойгоор тэрэ бодоод, сэдхэлэйнгээ тама да-рахын тула архи ууха дуранайнгаа хурамхяар хүрэжэ байһыень мэдэрбэ.

Бодожо үзөөд, Алтаниие дуудажа, бага гэртэ шэрээ дэлгэхыень захирба.

Тэрэ яаралгүй хубсалаад, онгонуудтаа үргэлөө бүтээгээд, бага гэртээ ороходонь Алтан тэрээниие хүлээжэ һууба. Түрүүн мэдэл доронь ороһонойнгоо һүүлээр залуугай эрид абари зан харуулаад аба-даг байһан гээшэ хаа, мүнөө эсэстээ гартань оронхой, хаймһаран энебхилжэ, доро дохин, тэрээниие мэндэшлэбэ. Таргудай баһал урин зангаар тэрээндэ дохижо, хоймороо эзэлбэ.

Һуугаад, үшөө дахин энебхилжэ, багашуулые томо хүнэй хара-даг мэтээр өөгшөөн хараба.

–Зай, ямар нойрсобош, минии аша? – гэжэ хайхарамжаһан хэбэр үзүүлэн һурасагаана. – Һамганшни хэр бэ, шуһыеш бусалгана гү? Үгы хаань, би залуу барлаг эхэнэрые бэлэглэхэб, эшэн хитэнгүй намда хэлэ.

– Үгы даа, Таргудай абга, энээнэй хэрэгтэй юумэн үгы, – Алтан жаргалтай мийһэрнэ. – Өөрынхимни хүрэхэ.

– Зай, зай, өөрөөл мэдэ, – Таргудай нюдөө ониилгожо байгаад, дахяад тэрээниие харана. –Би шамһаа нэгэ юумэ асууха гэб: таанар үни бэдэрнэ гүт аша хүбүүдээ, Есүүхэйн хүбүүдые?

Алтанай нюурта энебхилгэ зарсажа, нюдөө бэлтылгэн, тэрээн руу юушые ойлгоогүй хэбэртэйгээр харашаба, аханарайнь бэдэрэлгэдэ тэрэ хабаатай бэшэ гэжэ Таргудай дары ойлгобо.

– Есүүхэйн хүбүүдые? – гэжэ Алтан асуугаад, нюдөө анигашуулан, үшөө дахин мийһэд гэбэ. – Хэн тэдээниие бэдэрхэ юм? Би хэниешые бэдэрдэггүйб, минии дүүнэршые баһа...

– Зай, зай, би шоглоноб, – гэжэ Таргудай тэрээниие тогтообо. – Ши болон шинии дүүнэр бэдэрнэгүйт гэжэ мэдэнэб, харин шинии үелэ, хаяаланар бэдэрнэ.

– Хэниие? – Алтан дахин асууба. – Есүүхэйн хүбүүдые гү? Тэдэ үшөө амиды юм гү? Амидышье байбал, хэндэ хэрэгтэй юм?

– Аханарташни юундэб даа хэрэгтэй болоо. Тэдэнэр юун гэжэб даа өөһэд хоорондоо зүбшөөд, мүнөө бүхы талаар бэдэржэ эхилээ, харин таанарта, Хутула хаанай хүбүүдтэ, хэлээгүй, тиигээ хадаа, таанарта найданагүй гээшэ. Ямар тиимэ нюуса байгаа юм бэ, таанадта, түрэл гаралдаа дуулгахагүй? Тэдэшни яагаа, таанарые хари зон гэбэ гээшэ гү?

Таргудай урагшаа үгсыжэ, Алтанай нюур руу сэхэ шэртэн, хуушан мангараар хангалтан, мэхэтэйгээр хорыень малтаба:

– Энэ таанарые, хаанай хүүгэдые баһажа, өөһэдынгөө зэргэдэ абахагүй ямар иимэ түрэлэй зон байха юм? Бусадһаа нюуха ямар тиимэ шухала хэрэг байгаа юм? Тэдээнэй дахин нэгэ һүйд тойд бэлдэжэ байхагүйн тула, түрүүн уридшалан өөһэдөө мүрдэжэ һурагшалаа һаа, дээрэ бэшэ гү?

Таргудай шэрээ руу эрид эрьежэ, домбо абаад, хоёр мүнгэн тагшын халитар архи хээд, тэрээндэ толгойгоо зантагад гүүлэн захирба. Алтан үгэ дууламгай аяга абаад, хара духаяа үшөөл уршылган, һая дуулаһанаа буйлуулна.

Ууһан хойно Таргудай хатуу шэрүүнээр тэрээндэ зааба:

– Ши тэдээндэ өөрын хүн боложо, найдалдань ороод, хамаг юумыень мэдэжэ абаха ёһотойш... Есүүхэйн харьяата зонһоо гэнтэ дуулаад, туһалхаяа ерээб гэ. Хэрэгтэй һаань, айлгад гээрэй... Хэрбээ энэ хэрэг мүртэй һайнаар бүтээгээ һааш, намар ерэхэн хамаг албата зонииеш бусаахаб, ойлгоогши? Бултыень!

– Албатаниием бусааха гүт? – Алтан этигэжэ ядан, дахин асууба. – Минии дүүнэртэ?

– Тэдэшни халта хүлеэг. Тэдээнэй алба хэжэ, шам шэнгээр лэ намда үнэн сэхэ байһанаа гэршэлээ һаань, тэрэ дары бусаахаб. Харин ши намда бага бэшэ юумэ хээш даа... Есүүхэйн хадаг табилга һанана гүш?

Алтан шад улайжа, нюдөө нюуба. Таргудай мүрыень ташаба.

– Ши өөрынгөө юумэ туйлааш. Энэ удаа гансал бүгэдыень зүбөөр хэ, алдуугүйгөөр ...

– Би бултыень хэхэб, Таргудай абга! – гэжэ Алтан эрид хэлээд, тэрээн руу үнэн сэхэ нюдөөр шэртэбэ. – Хэрэгтэй тээшэнь хуу хэхэб, алдахагүйб даа.

– Болоо, болоо, ошоод лэ, өөһэдын хүн шэнгээр лэ хөөрэлдэ. Тэдээнэй үнэншэхын тула нам тухай хобло, эрхэ сүлөө үгэнэгүй гэжэ байжа хайсахан хараа, үгөө бү гамна, удаань аша хүбүүдэйнгээ бэдэрэлгэдэ оролсоорой.

Тэрээниие үдэшэхэдөө хушалтын саагуур хэмгүй хүхюутэй Алтанай билдагананан нюурай үгы болоходо Таргудай бодод гээд, бардам зангайнгаа охин соогуур ашадаа үлүүсэ ехэ бэлэг найдуулһандаа маргажа эхилбэ: «Тэрээнэй албатаниие бусаахаб гэжэ арайл дэмы яараба хаб даа. Зай, яахаб, хэрэг хэжэ байг лэ даа, хожом эли болоно бээ...».

* * *

Алтан хияад аханарай хэндэнь өөрынгөө хэрэгээр хандаха гээшэб гэжэ шэлэһээр, Даритайда ошохо гэжэ шиидэбэ. Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрые дары орхибо. Тэдэ хоёр бухануудтай хөөрэлдэжэшые болохогүй, муниха тэнэг, мүргэлдөөшэд, яагаал хаа хүниие эбэрээрээ дайрахал гэжэ байха. Тэдээниие айлгахыншые аргагүй, юуб гэхэдэ, тэдэ амяараа байдаг, анхан Тодойн Есүүхэй хоёрһоо бэшээрхэдэг хаа, мүнөө ямаршые хазаар гэжэ мэдэхээ болинхой. Алтан нэгэ хэды Худагта Даритай хоёрой хэндэнь ошохоб гэжэ бодомжолоод, Даритайе шэлэбэ. Худагта даншые үнэншөөд орхидоггүй, дан даруу, бүтүү, халтад гэбэл тэрэл бултанһаа түрүүн тэдээндэ, Хутулын хүүбүүдтэ, юушые хэлэхэгүй гэжэ шиидээ ёһотой.

Бодоод, үшөө дахин шүүжэ үзээд, Алтан аша хүбүүдэй бэдэрэлгэдэ өөрөө хабаадалсахагүй гэжэ шиидэбэ: һүүлдэнь Таргудайн Есүүхэйн хүүгэд тухай мэдэхэдээ өөрын бэдэрэлгэ эрхилхэдэ Алтан тэрээндэ дуулгаа гэжэ эли болохо ха юм, тиихэдээл хияад хүбүүдһээ үһөө хиһаа нэхүүлхэш, илангаяа Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр тэрээниие хэһээхэ гэжэ шалтаг хүлэжэл байдаг ха юм.

Харанхы һүни Даритайда хүрэжэ ерээд, гэртэнь түргэн бэлдэһэн эдээнэй шэрээгэй саана һуухадаа Алтан тэрээниие балшыса бариха хүсэлтэй тэрэ дары добтолбо:

– Хайшан гэнэш, Даритай аха, ши тэнэг хүн бэшэ ха юмши, юу хэжэ байханаа бодомжолжо үзөөгүй юм гүш? Ши өөрыгөө оёоргүй нүхэ руу түлхижэ байнаш!

– Яагаад? – гэжэ хүсэд нэрээгүй Даритай юушые ойлгожо ядан, аймхайгаар тэрээниие онигор нюдэнэйнгөө забһараар харасагаана. – Би яагаад өөрыгөө түлхэе юмбид?

– Есүүхэйн хүүгэдые бэдэржэ байнабди гэжэ намдашые хаа юундэ дуулгаагүйбта?

Тэрэнь хүхэ сагаан болоод, харюу оложо ядан, хайратайгаар нюдэээ сабшажа байба.

– Хэды үдэр болоод, ямар юумээр дуталдахабши гэжэ ши энэ тархяараа ойлгоно гүш? Шинии Худагта үбшэн, үглөө мүнөө маанадһаа ябаха, харин ши хайшаа ошохобши? Тэрэ тэнэг Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто гү? Ши тэдээнтэй нэгэшые үдэр амар заяа үзэхэгүйш, тэдээнэйшни толгой соо үдэр бүри ямар бэ даа һамараан, хулгай худал гү, али наншалдаан. Ши Таргутаيدا ошохо баатай болохош, бэшэ хэндэ хэрэгтэй хүмши, бодожо үзэ даа. Теэд тэрэ иигэжэ ара нюргандань хара хэрэгүүдтэй зутаралдажа байхадашни өөрынгөө хүрэндэ шамайе абаха гү? Харин манһаа, шуһан түрэлһөө, юуб даа нюужа байбалшни, яагаад бидэ шамайе гар дээрээ даажа абаха юмбиди? Ши энээниие ойлгоно хүн гүш, али үгы гү?

Алтан үшөө удаан зэмэлжэ, һөөл һүби болоходо Даритай одоошые үгэдэнь орообо хэбэртэй.

– Зай, Алтан дүү, бү гомдыш даа, – тэрэ хүндөөр һанаа алдаба. –Энээнһээ хойшо бүхы юумэ шамда дуулгажа байхаб.

– Тиигээ хадаа болоо, – тэрэ дары Алтан зангаа нэлгэбэ. – Энэ ухаатай хүнэй үгэнүүд... Мэдэнэ гүш, би шамда юу бэлэг асараабид, аа?

– Юу?

– Хитад архи! Минии ганзагын сумаа асараг гэжэ хэлыш хүнүүдтээ.

Сумаа соонь, үнэхөөрөө, амһар хүрэтэр дүүрэн бага бэшэ бэлэгүүд байба: Даритайн һамганда үнгэтэ торгон бүдэй гурбан хэхэг, өөртэнь хамнигадай үбэлэй гутал, шүрэ шулуугаар гоёогдохон хүрэл аяга, эндэхи талаар олдохоо шуһаг ногоон шулуугаар хэгдэһэн эшэтэй хурса хутага.

«Яатараа Алтанай бардамынь хүдэлбэ гээшэб? – Даритай урдань дэлгэгдэнэн бэлэгүүдые гайхангяар хараба. – Юун шухала юумэнийн энээнтэй тохёолдоо гээшэб?».

Үглөөгүүр болотор тэдэнэр Алтанай асархан сагаан шабар домбо соохи хорзодол хатуу, сэл тунгалаг архи ууба, үүр сайха багаар Алтан харгыдаа түхээрбэ.

– Худагта ахада бү харагдахуу, – һөөлдэнги, ээдэлдэнэн хоолойгоор Алтан хахасахадаа хэлэбэ. – Тэрэ үбшэн, харин би һогтууб, юун гэжэ тэрээнтэй хөөрэлдэхэбиб даа, зүб гү? Харин ши, тэрээнэй намайе юундэ ерээб гэжэ асуугаа хаань, юрэ хажуугаар үнгэржэ ябахадаа мэндыемнай мэдэхээс ороо гээрэй. Талын хизаар үргэн, хүн олон харгытай, хайшаа яажашье ябаха газар үсөөн һэн гү. Харгыдамни намда нэгэ хүниие үгыш даа. Намайе гэр хүрэтэрни үдэшэг, тэрэгүй хаа, энэ хитад архи шанга, наран доро хаанаб даа нэгэ тээ түмэр бүһэтэй шиидамһаа дутуугүй духа руу гү, али сабиргай руу гэнтэ сохижо болохо.

Даритай һууридаа һууһан зандаа, харюудань һогтуугаар толгойгоо дохино, бүхы шадалаа гаргажа, зүүн нюдөө тэрээн руу табин, үргэнэ нойрто диилдэнэн баруун нюдөө аниба.

Х

Бороотой бүрхэг үглөө Бэгтэр мориёо эмээллээд, хэндэшье юушье хэлэнгүй Ононой эрьсэр уруудаба. Һүүлэй үедэ тэрэ гурбадахия иигэжэ байна: Тэмүүжэнһээ һурангүй гэрһээ гаража ошоод, хаанаб даа нэгэ тээгүүр үни удаанаар үгы болоно.

«Ахалагшынгаа эрхэ ондоо зондо харуулаг, – гэжэ тэрэ хэрэлдэнэнэй һүүлээр шиидэбэ. – Би ганса тэрэнэй үгөөр лэ газар дээгүүр ябахаар жаа үхибүүн бэшэб».

Иигэжэ хоёрдохиеё ябаад ерэхэдэнь Тэмүүжэн дүтэлөөд, хүмэдхөө буулгажа хэлээ бэлэй:

– Ойлгожо яба, ондоо хүнүүд шамайе харагшаб.

Бэгтэр харюудань хажуу тээшэнь нёлбоод, мийһэд гэбэ:

– Би юун, шамһаа тэнэг гүб, энээниие ойлгохогүй? Тэрэ багашуулдаа ухаа заа, намайе бү дайла.

Тэрэнь саашань хөөрэлдөө үргэлжэлүүлэнгүй саашаа ябашоо һэн.

Энэ удаа Бэгтэр хүнэнэ абаба: аарсатай түйсэ, бугын шанагдахан хоёр хабна сумаа руугаа хэбэ. Урдахи хоёр ябадалдаа тэрэ ойн заха хүрэтэр ошожо, нэгэ доболиг газар дээрнээ наранай оротор тала руу хаража байгаа бэлэй. Мүнөө тэрэ талаар үшөө саашалжа, нёдондо байһан хүрэн хүрэтэр ошохо гэжэ шийдэбэ. Тэндэ мүнөө хэнигэсэй айлнууд байрланхай. Тэдээннээ холо бэшэ голой тохойһоо үдхэн бургааһадай зурууд утаар жэрынхэй. Тэрээниел дамжажа, айлда дүтэлөөд, бургааһан сооһоо хүн зониие адаглаха гэжэ шийдээ.

«Магад, тэндэ басагадшые байха, – гэжэ нюуса найдалаа сээжэдээ дулаасуулан оруулба. – Магад, тэдэнэй али нэгэниинь бургааһа руу ерэжэшые болохо».

Зосоогоо Бэгтэр энэ аюултай ябадалда гарахаяа нэгэ бага айна. Хэрбээ харгыдань нёдондо үһэрилдэн сонидой эдиршүүл дайралдаа бол, үгы гэбэл, тэрэ Хоолойн дэргэдэ ушарһан дээрмэшэдтэ харагдаа бол, тэдээннээ тэрьелжэ гарахань хэсүү байха. Тиигэбэшые тэрэ ямар бэ даа юумэ Тэмүүжэннээ дутуу бэшээр хэжэ туршаха хүсэлэнтэй. Тиихэдэ тэрэнь нэгэтэ томо дээрмэшэдэй урдаһаа түрүүн добтолжо ороо бэлэй. Харин тэрэ өөрөө тэдэнтэй хүсөөрөө үзэлсэхээ ухаандаашые оруулаагүй, Бэгтэр тэрээнээ ойлгожо, зосоогоо сучалаа хүрэнэ. Бэгтэр Тэмүүжэннээ бэээрээ хүсэтэйб гэжэ мэдэнэ, носолдоо хаа, бэлэхэнээр диилэхэ, харин урма зоригоороо, эрид шийдэнги зангаараа тэрээниие яашые хүсэхгүй. Тоосолдоонуудта Тэмүүжэн ходол илажа, дүүнэрэй дунда нэрэ хүндыень унагаадаг байһандань Бэгтэр үшөө ехээр хоролходог. Мүнөөшые удаа дараалан тала руу гарахадаа ёһотой эрын зэргэ ямар нэгэн ябадал гаргахаяа нюуса найдана: бодото олзо хэн асарнаб гэжэ бүгэдэндэ харуулха хүсэлэнтэй, адуу мал туужа асарха гү, али ядахын сагта хонишые абаад ерэхэ.

Тайга дээгүүр тамаржа байһан набтар боро үүлэд унжыһан таһархайнуудаараа нарһан, жодоо модонуудай орой дайража, сиилэгэр манаар нойто шэдэржэ байхыень тэрэ хараад, бээе һамааруулна: «Хэн иимэ бүүдэгэр шийгтэй үдэр талаар зайхаяа һанаба тээшэб, ой руу хэншые хамараа хэхэгүй ха юм».

Бэгтэр ойн захада гараад, тогтонгүй зүүн тээшээ хатаруулба. Энэ хүндыгөөр анхан аханартаяа тала руу гарахадаа түрүүн нэгэ хахад харбахаар зайда баруун тээхи багахан ой соо тогтожо, урда талаһаа добые шэнжэлээд, һүүлдэнь үргэн уужам тала руу гарадаг

бэлэй. Иимэ мэхэтэй арга Тэмүүжэн ханахан байгаа, тийхэдэнь тэрээниие Бэгтэр наада баригша бэлэй:

– Хэрбээ талын углуу бүхэниие адаглаха болоо хаа, зорихон газартаа хэзээшье хүрэхэгүйш.

Набтар ута гүбээнүүдээр гүйлгэжэ, нюруу газарта гараад, баруун тээшээ харахаар нэгэ харбалгын зайда гурбан моритой хүнүүдые харажархиба. Гүбээһээ тэдэ яаралгүй хатаргажа ябатараа тэрээниие обёороод, дары тэрээн руу эрьебэ. Тогтошон алдаһан зүрхэтэй Бэгтэр жолоогоо татаба. Тэрьелһэнэй удхагүй: ой холо, тэрьелэгшын хойноһоо нюрга руунь годли табидаг ха юм.

Хаташаһан хоолойтой, үдхэршэһэн нялуун нёлбоһоёо арай гэжэ залгижа байгаад ой руу гараха харгыень баруун тээгүүрнь хүндэлэн таһалжа, урдаһаань гүйлгэлдэжэ ябаһан зониие тэрэ хараашална. Тэдэнь зуугаад алхамһаа моридоо татажа, ябадалдань оруулаад, тэрээниие шэртэн хаража байгаад, өөһэд дундаа аалихан хөөрэлдэнэ. Тэрээниие хайшаашье тэрьелхэгүй гэжэ ойлгоходоо тэдэ эмээл дэрээ налайжа һуунхайнууд дүтэлжэл ябанад.

Түрүүн ябаһан моритой хүнийнь гэнтэ Бэгтэртэ танил мэтээр үзэгдэбэ. Анхаржа харахадаа тэрээниие баярлан таниба: Худагта абгын хүнүүдэй нэгэн ха юм! Хараашалһаар, бусадьеньшье таниба. Хүнгөөр амилжа, Бэгтэр эмээл дэрээ сэхэлдин һууба.

– Э-э, энэ Есүүхэй ноёной хоёрдохи хүбүүн Бэгтэр өөрөө ха юм! – гэжэ дүтын түрэлөө ушарһан мэтэ ахалагша нүхэр үбгэн сэрэгшэ Хэсэгчи мэргэн баяртайгаар энеэбхилэн, утаар татаба, энэл хүниие эбэр номоороо зуу гаран татаарнуудые байлдаанда харбажа алаһан гэлсэдэг. – Харин бидэ хайшаа эдэнэр үгы болошоо гээшэб гэжэ бодожо байгаалди.

– Худагта абгын нүхэд, хайн байна гүт, – Бэгтэр үнийнэй харагдаагүй танил хүнүүдые адаглан асууба.

– Бидэнэр яшахамнайб даа, хайн лэ байнабди, – гээд, эрэшүүлэй эгээл залуу нэгэн тэрээниие моритойнь һонирхонгёор хараад, асууба. – Таанар ямар байнат, булта амиды мэндэ гүт?

– Булта мэндэ, хэншье үбдөөгүй, – гэжэ Бэгтэр абья гараад, саашань эдээндэ юун гэжэ хэлэхээ, хайшан гэжэ эдээнһээ таһархаяа бодоно.

– Бидэ таанадые бэдэржэ ябанабди, – гэжэ ахалагша нүхэр сэхэ хэлэбэ. – Танай абга Худагта ноён бидэниие бэдэрэлгэдэ эльгээгээ.

– Юундэ? – Бэгтэр этигэжэ ядан, тэдээниие адаглана.

– Абганартнай таанарые бээдээ татажа абахаяа һанана. Мүнөө таанарта хүнһөө хоргодожо ябаха хэрэггүй.

– Тээд Таргудай яахаб?

– Таргудай таанарые яахашьегүй, таанар хойшоо, Ага руу ошохот, тэндэ мүнөө Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр һууна. Тэдэнэр бэшэнһээ таһаржа, аминдаа байдаг болонхой, тэдэндэ таанарые эльгээхэ гэжэ шиидхэгдээ. Харин Таргудай түрэл абганарһаатнай таанадые буляахаяа зүрхэлхэгүй, хуулиин ёһоор тэрээндэ зүбшөөл байхагүй.

Иимэ баярһаа толгойгоо мэнэржэ, сэдхэлээ бүглэрһэн Бэгтэр хэдэн зали нюдөө ехээр нээжэ, оршон тойроноо харахарагүй харасаар хаймадан харасагаажэ, абяа аниргүй байба. Удаань баярлаба, һанаа амараар энэбхилбэ, тэдэнтэй дуратайгаар хөөрэлдэбэ. Угайнгаа һонин тухай, абганар тухай шунахайгаар һонирхожо, өөһэд тухайгаа, хаана үбэлжэһэнөө, мүнөө хаана байһанаа бултыень хөөрөжэ үгэбэ. Тиигэһээр тэдэнтэй хахасаад, гэр руугаа яараба. Тэрээнэй яаралтайгаар мориёо шабхадажа, хадын урдахи ой соо харагдахаяа болимсоорнь Худагта ноёной хүнүүд нэгэ бага хүлээд гээд, тэрээнэй мүрөөр хойноһооонь ябабад.

– Хараял даа, үнэхөөрөө тэндэ ажаһуудаг юм гү, – гэжэ Хэсэгчи хэлэбэ. – Эдэшни Есүүхэйн үхибүүд ха юм, мүнөөшье дэлхэй дээрэхи эгээл мэхэтэй үнэгэдһөө дутуугүй байха...

– Зүб хэлэнэш, – гэжэ бэшэниинь зүбшөөбэ. – Түрүүн шалгая, һүүлдэнь ноёндoo дуулгахабди.

* * *

Энэ үедэ Тэмүүжэн хоймортоо Өөлэн эхэтэйгээ хөөрэлдэжэ һууба. Хүйтэ абаад, хоёрдохи үдэрөө хэбтэриһээ бодоогүй Хуаагшанда эхэнь халуун һү уулгажа байһанаа мүнөө һаяхан хүнэй гэрһээ ерээ. Саг һамбаашалан, Сочигэл хэдэн үдэр сугларһан хүрэнгөөр архи нэрэнэ, Өөлэн томо гэртээ ороходоо, багашуулые гаргажа, Тэмүүжэнтэй хөөрэлдөө эхилбэ.

– Бэгтэртэй дахин эбээ таһараа гүт? – гэжэ һанаа зобоһоноо нюун, асууба.

– Энэ тэнэг буруунтай яагаад эбтэй байха юм? – зүрхөө хүдэлгэн, Тэмүүжэн һүүхиржэрхибэ. – Тэрэ дутуу, ухаа муутай!

– Ааляар, дүүнэршни дуулажа магад, – Өөлэн тэрээн руу хайрлангаар хараба. – Ши тэсэмгэй байха ёһотойш, та хоёр хододоо сугтаа ажаһууха бэшэ ха юмта. Тэрээнтэй эбээ оложо, бүдүүн хүнүүд шэнгээр хэлсэхэ хэрэгтэй...

– Тэрээнтэй зүүн хүнэдтэй хэлсэхын аргагүйдэл хэлсэжэ болохогүй, – досоогоо гэнтэ хүрэнхэн сухалаа даража, Тэмүүжэн унтаржа байһан гал руу харан, хуурай хуһан мүшэрнүүдые заһажа эхилбэ.

Өөлэн уурал һабажа байһан тогоогоо модон шанагаар худхажа, аяга соо шэнгэхэн аарса аягалба.

– Бари, халуу оруула... Ши манай ноён ха юм ши даа, шадаха ёһотойш, – гэжэ зөөлэхэнөөр ойлгуулан хэлээд, аһажа эхилһэн галай хүхэ утаан соогуур тэрээнине шарайшална. – Урдмнай ута үбэл. Та хоёрой эблэрээгүй хаа, бултанда хэсүүл байха. Тиигэжэ тэрээндэ хэлэ. Жэл саана та хоёр нүхэсэхэ гэжэ тангаригаа үгөө бэлэйт, тэрээнине эбдэнхэн хүнине тэнгэри хэлээхэ. Энээн тухай тэрээндэ һануула.

– Би тэрээндэ һануулааб, – гэжэ Тэмүүжэн уйдхартайгаар мийэд гэбэ.

– Ямаршые хүнине этигүүлжэ болохо бшуу, – тэрээнине шагнаагүй мэтээр Өөлэн өөрынхисэ хэлэжэл байба. – Тэрээнэй ой ухаанда хүрэхын тулада зүб үгэ шэлэжэ шадаха хэрэгтэй. Тэрэшни шал тэнэг бэшэ ха юм. Тэрээндэ баһал ажамидарха, хүл дээрээ бодохо хэрэгтэй, ахынь тухалаагүйдэ хэн тухалхаб.

Тэмүүжэн аарсаа уугаад, газаа гаража, хүршэ соорхой руу бэлшэнхэн адуу, үнээдээ наашань тууха һанаатай байгаа. Сэргэдэ уяатай эмээлгүй залуу мориндоо мордожо, гэрнүүдэй саагуур гараад, гэнтэ добо дорохи нахидта Хасар Бэлгүтэй хоёрой наншалдажа байхые хараба. Гартаа бүдүүн бургааһа баринхай, тэдэ хоёр ууртайгаар бэе бээ шанга шангаар сохилсожо байба. Тэдээнэй хэрзэги нюур харахада, һайн юумэ хүлээхээр бэшэ хэбэртэй.

– Һэй, тогтогты! – Тэмүүжэн тэдээниие ооголбо. – Яагаа үлүү гаратараа халашоод байнабта.

Тэдэ хүндөөр амилжа, бээ бөөһээ сухалтай харасануудаа холодуулангүй, дурата дураггүйгөөр тогтобо.

– Юун болооб таанартай? – Тэмүүжэн моринһоо буужа, Хасар тээшэ хараба. – Энэ ши баһа һүйд татабагши?

– Шинии хойно Бэгтэр ахалагша болохо, харин би бэшгэ гэжэ энэ урьяна.

Тэмүүжэн дүү хүбүүдэй хоорондо иимэ тоосолдоон болохо гэжэ ханаагүй хадаа шагнаһан юумээ арай гэжэ ухаалдижа, тэдэ хоёры адалгана.

– Таанар баһа эндэ юугээ ханаабта, – тэдэ хоёрой хэнэйнэ зүб бурууе шүүжэ ядан, хэрэгтэй үгэнүүдые оложо ядаба. – Намда Бэгтэр та хоёр тон лэ адлинууд ха юмта.

– Шамда адли байгуужабди, зүгөөр бидэн сооһоо би ахалагшаб, – Хасар халанагүй. – Ахалагша эхын хүүгэд аха гэжэ тоологдодог, һүүлээрнь бага угайхид ябадаг.

– Бэгтэр наһаараа шамһаа аха, – гэжэ Тэмүүжэн эблэрүүлэн хэлэбэ. – Тэрээнине баһа хүндэлхэ хэрэгтэй.

– Шинии һүлээр тэрэ бэшэ, би ахалагшаб, – үсэдөөр тэрэ тархия һэжэрбэ. – Иигээд томо болоходомни, тэрээнэй намайе тоогоогүй хаань, би тэрээндэ юумыень үзүүлхэб.

– Зай, хүрөө! – Тэмүүжэн тэрээнине таһа хорижо, гэнтэ уур сухалда абтан, хараал шэрээл табиба. – Томо болотороо шамда үшөө амидарха хэрэгтэй. Харин таанар мүнөөнһөө тоосолдожо, хубаалдажа байхат, иигэхэ болоо хаа, магад, таанар томошые болохогүйт, дайсад таанарые хабарай найрай хура шубуун мэтээр бултыетнай барижархиха. Таанарай ухаан тарбаганай аад, үшөө хамараа өөдөнэ үргэжэ һайса һуранхайт. Та хоёр һайнаар хадуужа абагты: хэрбээ иимэ хөөрэлдөө таанарһаа үшөө дахин дуулаа хаа, энэ бургааһаар нүсэгэн нюрбан дээгүүрээ амсахат. Мүнөө амаа хаагаад, үнээдэйнгээ хойноһоо ябагты!

Тэмүүжэн тэдээнэй буха мэтээр толгойгоо дүхылгэн, бургааһаа орхингүй ой руу ошожо ябахыень хойноһоонь хараба. Халта байд гээд, эдэ хоёрой номгороогүйдэ иигээд орхижо болохогүй гэжэ шийдэбэ. Мориёо дахин унаад, тэдээнэй хойноһоо галгиба. «Бэе бээ эрэмдэг болгожорхиг, хари, ухаагүй гүлгэд, – гэжэ тэрэ шаналан бодоно. – Мүнөө эдээнине адуулдаг болохом гү».

Хадын боорёор үнгэржэ ябахадаа гашуухан мэдэрэлээр Тэмүүжэн Бэлгүтэйе хаража, дотороо шэбшэнэ: «Энэшни ханалаараа өөрынгөө ахын түлөө байнал, тэрээнэй түлөө наншалдаанда оролсоно. Хэрбээ Бэгтэр бидэ хоёрой хоорондо иимэ юумэнэй эхилбэл, тэрэ ахынгаа тала бариха, тээд тэдээнине нэгэ эхэ түрөө ха юм, тиимэл байха ёһотой, нэгэ умайн хадаа ахынгаа урдаһаа

эсэргүүсэхэ үгы ха юм. Зай, яахаб, Хасар тэрээниие өөр дээрээ абаха».

Бэлгүтэй дайсанаа мүргэхээ хүлээн залуу буха мэтэ үсдөөр тархияа хүлээн ябана, Тэмүүжэн түрүүшынхисэ тэрээн тухай гайхангяр харана: «Хасарай урдаһаа тэмсэлдэ бодоо, айгаагүй, тиигээ хадаа тулюур хүн бэшэ болохо». Адуу малаа тэдэнэр ойн хүршэ соорхойн захада олобо. Хургагдаһан малша нохойнууд шэхээс хэргылэн үргэжэ, ойн захада ногоон дээрэ һууба. Хасар Бэлгүтэй хоёр моридоо дэлһэнһээн аһалдажа баряад, хазааргүйгөөр унаба. Аргаахан хүрэгөө гэдэргэнь байра руугаа тууба. Огторгойһоо үсөөхэн дуһалнууд дуһалжа эхилбэ. Хада уулануудай дундуур хара үүлэн сугларжа, хойто зүгһөө наашалба.

Тэдээнэй адуу малаа хараанай газарта орхёод, байрадаа бусахада, голоор һуумал бороо шэбэрэн орожо эхилбэ. Тэмүүжэн морёо шүдэрлөөд, хазаарын абажа, гэртээ оробо.

Эхэнэрэй талада Сочигэл галһаа абтаһан тогоон сооһоо халуун архи домбонууд руу эюулнэ. Гэр соо архиин эрид үнэр анхилна. Өөлэн эхэ галай хажууда хоёртой Тэмүлүүниие һуулгаад, шанаһан загаһа эдюулнэ. Хадаранай зөөлэн хэршэмэлһээ багахан, арай харагдама яһахануудысэбэрлээд, тэрээндэ һарбайна. Тэрэнь жаахан пулхагар ама руугаа хэжэ, амтатайгаар тамшаан, жажална.

Тэмүүжин дүтэхэнэ һуугаад, тэрээндэ эмнид гэбэ.

– Амтатай гү?

Ехэ ахадаа эрхэлхыс мэдээгүй Тэмүлүүн баяртайгаар энеэбхилбэ.

– Амтатай, – гээд, аман соохиёо хахадые нь алыган дээрээ гаргаад, тэрээндэ үгэбэ. – Маа!

Тэмүүжэн жажалагдаһан, үхибүүнэй нөлбөһонтой холисолдоһон загаһанай мяха амандаа хээд, нюдөө аниба.

– Ү-үү, ямар амтатай гээшэб, – зорёолжо, удаан толгойгоо һэжэрбэ. – Ямар элбэг гартай, хайн ханаатай дүү басагатай гээшэбиб! Ямар амтатайгаар намайгаа хүндэлбэ гээшэб!

Тэрэнь ташаганаса энеэгээд, жаргалтай шарайгаар ахаяа хаража, ургажа байһан дээдэхи жэрэгэр шүдэнүүдээ харуулба.

– Зай, хүндэлжэ эхилээ хадаа, садаа хаш, – Өөлэн загаһатай табак шэрээ дээрэ табижа, тэрээнэй ама аршаба. – Яба, наада.

Тэрэнь һулахан хүлнүүд дээрээ бодожо, тойрожо ябаад, Сочигэлдэ дүтлөөд, хүүгэдэй шалшаран хэлээр тэрээндэ хандаба:

– Сочигэл эхэ, намда архи аягалыш.

– Юу шамда аягалхаб? – хүүхюунээр ташаганаса эльгэ хатахадань, Тэмүүжэн Өөлэн хоёр энеэбхилдэбэ. – Хатуу эдээ амталхань шамда арай эртэ байна, үгы гэбэл, томо болоходоо, архиншан болохош. Ерэ, би шамда үрмэтэй хү аягалһуу.

Газаа шиигтэй газарта тууруунай яруу түбэрөөн соностожо, сэргын дэргэдэ замхаба. Бултанай нюур барагар болошобо. Харасаа шэрүүдхэн, тэдэнэр булта хүлээбэ.

Тогтошоһон агшанда үүдэнэй хүшэгэ өөдөө боложо, Бэгтэр харагдаба. Тэрэ эрэшүүлэй талада гаража, дуугай һууба. Эхэнүүдэйнгээ ханаата болоһон нюурнуудые шэртээд, Тэмүүжэн тээшэ хараба.

– Худагта абгын нүхэдтэй уулзааб.

– Юу? – гээд, гайхангяар Сочигэл татаба; хүтэй тогоо хажуу тээшэнь табижа, Өөлэнтэй тэрэ харалсаба. – Хаана тэдээнтэй ушараабши?

– Ойн саана, – Бэгтэр тэрээн руу ябууд хараад, Тэмүүжэн руу дахин шэртэбэ. – Тэдэ бидэниие бүхы талаар бэдэржэ байгаа юм байна.

Тэмүүжэн абяагүй шүдөө зуугаад, нүдөө хурсаар зэртылгэн, тэрээн тээшэ харана. Бэгтэр тэрээнһээ үгэ хүлээжэ ядаад, мэгдэнгээр үргэлжэлүүлбэ:

– Абганар бидэниие Ага руу эльгээхээс ханана гэжэ тэдэ хэлээ. Тэндэ Бури Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр ажаһууна. Тэдэнэр бидэниие өөһөдтөө абахаяа ханана. Иимэ юумэн боложо байна ха юм, харин бидэ эндэ һуугаад, ямар нэгэ хамнигадтай нүхэсэл үүдхэжэ байхабди.

Тэмүүжэн Бэгтэрһээ харасаяа таһалжа, хүндөөр ханаа алдаад, уруу дуруугаар хайшааб даа холые шэртэн һууба. Сочигэл Бэгтэртэ аарса аягалаад, урдань шанаһан загаһа табиба. Тэрэ хомхойгоор эдээлжэ эхилбэ.

Гэрэй үүдээр Хасар Бэлгүтэй хоёр шагаажа байтараа, Өөлэн эхынгээ шэрүүн хараса ойлгоод, үгы болошобо. Хура бороогой түргэдэжэ байхань үүдээр харагдаба.

– Эндэ удаан бодоһоной хэрэггүй, – гэжэ амаараа дүүрэн эдээ хэжэ, хэлээ арай хүдэлгэн, Бэгтэр дуугарба. – Мүнөөдэртөө эндэһээ хобхороод лэ, абганартаа ошохо хэрэгтэй.

– Тээд тэдэ нүхэд мүнөө Таргутаيدا алба хэнэгүй, тэрээнэй захиралаар бидэниие бэдэрнэгүй гэжэ хаанаһаа мэдээбши? –

Тэмүүжэн дураа гутангыар тэрээн руу хилам гэбэ. – Энэ тиймэ бэшэ гэжэ ямар хүнэхэд, зүүн гү, али баруун гү, шамда хэлээб?

Бэгтэр гудамхижа байгаа аарсадаа хахажа, ханяашаба; хоёр эхэнүүд сошонгёор Тэмүүжэн руу хараба. Мэгдэһэн Бэгтэр гайхангыар тэрээн тээшэ хараад, нюдээ доошонь буулгаба.

– Хүн зондо бү харагда гэжэ шамда хэлээ бэшэ һэн гүб? – Тэмүүжэн зэбүүрхэнгээр тэрээн руу хараба. – Мүнөө бидэндэ үнэн дээрээ хэнэй нүхэд гээшэб гэжэ таамаглахал үлэбэ.

Удаанаар аалин байдал тогтобо.

Тэмүүжэн үнэн дээрэ энэ Таргудайн ябадал бэшэ гэжэ дары шийдээ һэн. Тэрэ иимэ хэрэг хари зондо даалгахагүй, гансал өөрынгөө, үндэһэн зоноо эльгээхэ бшуу. Хэрбээ эдэ Худагтын гурбан нүхэд байгаа хадаа, тэрэ тэдээниие өөрөө бэдэрнэ гээшэ. Тээд Тэмүүжэнэй тон ехээр ханаата болоһон юумэн гэхэдэ, тэдээнэй хуужа байгаа нюуса газар мэдэгдээ – угсаатанайнгаа хажууда шэбээлээд, хүн зондо харагдангүй энэ болотор байгаа ха юм. Бүхэли хүүлшын жэлэй туршада тэдээниие хамгаалжа байһан нюусань халхяар үлээгдэшэбэ, мүнөө Таргуудай тэдээн тухай мэдээсэл дуулахадаа, ямар юумэ үйлэдэхэб гэжэ мэдэхын аргагүй.

Тэмүүжэн буха мэтээр хүлээһэн уруу дуруу абяагүй хууһан Бэгтэртэ хэлэбэ:

– Хасар та хоёр ойн захада ошоод, талаһаа ерэхэн харгы харууһалагты.

Бэгтэр зэмэтэй харасаяа тэрээн руу табижа, түргэн толгойгоо дохибо.

– Хэнэйшые харагдабал, Худагтын гү, али Таргудайн гү, таанар түрүүлжэ, наашань дуулгаха ёһотойт, – Тэмүүжэн байд гээд, нэмэбэ. – Ши, Бэгтэр, аха хадаа, тэрэ Хасарай элдэб ябадалда анхаралаа бү таби. Ши өөрөө мэдэнэ гүбши даа, тэрэмнай дан үсэд, хара һөөргэ. Шинии үгэ дуулаха гэжэ тэрээндэ хэлэхэб.

Бэгтэр ахынгаа тэрээнэй бүхы бүлээ аюулда оруулһан эндүүрэлые бэшэ ондоо дурдахагүйень хаража, үгөөрынь байба.

– Зай, бараг даа, бидэ хоёр юугээ буляалдахабибди, – тэрэ ханаа амараар гараа һэжэрбэ. – Яагаадшыеб үгээ ойлголсоно аабзабди.

– Хүнэхэ ехээр абагты, – гэжэ Сочигэл хөөрэлдөөндэ оролсобо. – Хүниндөө хүйтэн, дулаанаар хубсалагты.

– Тиймэ, хүниндөө бодото намар болоно, – Өөлэн тэрээниие дэмжэбэ. – Үбэлэй үмдэ, самса үмдэгты.

Бэгтэр Хасар хоёрыг харуулда эльгээгээд, Тэмүүжэн ехэтэ ханаанда абтаба. Хүдэлэнгүй хоймортоо бүхыжэ һуугаад, эхынгээ асуудалдашыг харюусанагүй, дүү басаганайнгаа аһалдахадашыг тооногүй. Эхэнүүдын Тэмүлүүниг абаад, хүнэй гэр руу ошобо. Өөлэнэй хэлэхээр, Бэлгүтэй ой ошоожо, ногоон урса сооһоо Хачуун Тэмүүгэ хоёрыг дуудажа асарба.

Тэмүүжэн гансаараа үлөөд, хүлээгдээгүй ханаа зоболго зүрхэндөө дараад, харюугүй нэгэл асуудалда бээ зобоожо байба: юундэ тэдэниг абганар бэдэрбэ гээшэб?

«Үлүүс үгы, бидэ тэдэндэ үлүү ашаан болоно ха юмбиди, – гэжэ тэрэ ухаандаа буйлуулна. – Али Даритай тугымнай дахин буляахаяа ханаа гү? Тиигэбэл юундэ тэрээнэй бэшэ, харин Худагтын нүхэд бидэниг бэдэрнэб? Али, магад, ноёд Үнгүүртэ туг дамжуулха гээ гү, харин бидэниг ёһын тэды Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто тобшолхо гээ гү? Хэрбээ энэ бодолой зүб байбал, тэдэнэр нүхэдтээ ерээд, хүсөөр тугымнай буляагаад, бидэниг яһатанайнгаа нүдэнһөө холодуулжа, Ага руу намнаха. Энэниг шууагүйгөөр хэхыг оролдохо, тиимэл хадаа, нүхэд үсөөн байха, арба гаран лэ байжа магад».

Иигэжэ ханамжалаад, бултыг шүүжэ үзэхэнэй удаа Тэмүүжэн Бэлгүтэйг дуудба.

– Мүнөө хамнигадай бууса ошоод, ахалагшадань хандахаш. Минии зүгһөө доро дохижо, тэрээнэй элүүр мэндыг, гэр бүлэнэрэйнг амгалан байдал тухай асуухаш. Удаань минии үгэнүүдыг дамжуулхаш, хадуужа аба: «Минии түрэл гарал намда айлшаар ерэжэ ябана, тээд тэдэнэр намтай хөөрэлдэхэ гү, али хөморгондо абаха ханаатай гү гэжэ би мэдэнгүйб. Тэдэнэр олон бэшэ байха, хэрбээ тэдээнэй минии гал гуламта буляахаяа ханаа хаань, ойн шэрэнгиг соогуур хоргодоод, номо хадагаар бултыг харбажархихада болохо. Би танһаа асуухаяа хананаб: та намда өөрынгөө табан хүбүүдыг эльгээхэ аргатай гүт, тэдэтнай ой тайга өөрынгөө ганзагын сумаа шэнгээр мэдэдэг, амитадыг шэб харанхыда онодог. Иимэ юумэнэй болоо хаань, та намайе эдэ хадануудаар баруу урагшань хэрээдүүдэй тала руу гаргажа үгэхэ гүт? Тиигэбэлтнай танда дүрбэн хайн гэр, жэлтэй тугалтай хоёр хаамай үнээ, хоёр томо тогоо болон олон бусад олон юумэ үгэхэб».

Бэлгүтэй ама руунь хаража, сээжэдэ шэнгээн, анхаралтайгаар шагнаба.

– Һанажа абаа гүш? – дүүргээд, Тэмүүжин асууба.

– Һанааб, – гэжэ Бэлгүтэй баталба.

– Мартахагүй гүш?

– Үгы.

– Зай, түргэн яба. Үдэшлэн эндэ харюутай байгаарай.

Тэрэ бодоод, гарахынгаа урда тээ ноёндо дохиһондол үбсүүндээ баруун гараа баряад, дохибо. Тэмүүжэн харюудань толгойгоо дохибо. «Бэрхэ хүбүүн, туһа хэхэ болоһондоо баяртай, – гэжэ зүрхэндөө дулааханаар Һанаад, тэрээнэй хойноһоо хаагдаһан хушалта тээшэ хараба. – Гансал Бэгтэр тэрээнэй толгой булангиртуулна».

Ута унжагай хүлээлгэн соогуур үдэр үнгэрбэ. Өөлэн бугын яһа шанаба. Тэмүүжэнэй Һанаата боложо, байха газараа оложо ядажа байхыень хараад, аяга соо халааһан архи тэрээндэ аягалба, тээд тэрэ унданһааньшые, эдээнһэньшые ама хүрэбэгүй.

Боро хараанай урда тээ Бэлгүтэй бусажа ерэбэ. Баруун талаһаа туруунай түбэрөөн аргаахан дуулдажа, Тэмүүжэн тэрээнэй урдаһаа угтан гараба. Бэлгүтэйн нюур толонтожо байба.

– Зай, юун бэ? – Тэмүүжэн моринойнь жолоо абаба.

– Аха, би тэдээниие асарааб, – гэжэ һүр жабхаланта хоолойгоор аргаахан Бэлгүтэй хэлээд, моринһоо бууба. – Табуулайень, бултыень.

– Энэ дары гү? – зүрхэндөө баяраа, гэнтэ хүнгэн болоһон мэдэрэлээ даража, Тэмүүжэн мүшхэбэ. – Тээд тэдэ яагаад шинии хойноһоо үрдээб, тэдэш моригүй ха юм?

– Тэдэ сэхэ харгы мэдэнэ. Би голой эрьсээр ябааб, тэдэ хада дээгүүр, тиин сагаан хабсагайн дэргэдэ уулзаабди. Тэдэ хүбшэ тайгаар гүрөөһөн мэтээр ябана, моринһоо түргөөр.

– Тэдэш мүнөө хаанаб? – гэжэ Тэмүүжэн маргангаар соорхой эрьсн хараашалба.

– Тэдэ ой соо үлөө. Бидэ мүнөө дээрээ харагдахагүйбди, магад, айлшадтнай ерээд байжа болохо. Ши түрүүн мэдээд, манда хэлээрэй гэжэ ахалагшань намда захяа. Мэхэтэй хүн байна.

– Ухаатай хүн, энэ хайн гээшэ, – Һанаа амарангаар Тэмүүжэн соорхойн саада заха тээшэ хараашалба. – Би өөрөө тэдээниие угтахаб.

Хамнигад тэрээниие захын боролжо соо хүлээжэ байба. Зулгыгаар мэндэшэлдээд, һүүлэй үеын сагай уларил, агнуури тухай хөөрэлдэһөөр, айлшадаа байра руугаа абаашаба.

Харанхы болотор тэдэнэр хамнигадай хоргодохоор дүтын шэрэнги соо тааруу байра бэлдэбэ. Баруун гараараа эрид даллахадань, тэдэнэр тэмдэг гэжэ мэдэхэ, тиигээд удаарангүй тэрээнэй айлшадые харбажа хороохо гэжэ хэлсэбэд.

Гэр соо хамнигад хонохоёо арсаба, хониной арһанай үнэртэ дурагүйбди, ой соо унтахабди гэжэ мэдүүлбэ. Тэмүүжэн тэдээниие Хачуун Тэмүүгэ хоёрой ой соохи урса гэр абашаба. Тэдэ хуурай байра хараад, толгойгоо хүхюунээр дохибод:

– Таанарта ойншые гэр байна ха юм.

– Энээнһээ хайн юумэн хэрэггүй.

Тэмүүжэнэй дурадхахан дэгэл, хүнжэлнүүдһээ баһа арсаба.

– Хамнигадта дулаан хэрэггүй, – гэбэ ахалагшань. – Дулаанһаа бөөһэн бии болодог.

XI

Үглөөдэрынь хүнхэр талын дээгүүр тэнгэри сэлмэбэ. Үүрэй сайхада хоёр шэлын эхин руу үүлэнэй шэнгэрһэн үлэгдэлнүүд нүүбэ. Тэдээнэй таһархай удархай забһараар унжагайрһан хура бороо соогуур хари хүйтэн болошоһон мэтэ наран нулаханаар гэрэлтэнэ. Һалхинай һэрюун һэбшээн доро модод шууяатайгаар найгалзана. Голой эрьсээр уһанай боро нюрған миралзатан долгитоно, харья дээрэхи голой шууяа булин, һалхин хүүеэн .

Бэлгүтэй нэгэ хамнигантай агнуурида гараба – эхэнүүдтэнь олон айлшадые хооллуулха шэнэ мяхан хэрэгтэй.

Тэмүүжэн үдэ болотор ехэ гэрһээ гарабагүй. Тэрэ хоймортоо һуужа, ахамад түрэл гаралтайгаа уулзахадаа хэлэхэ үгэнүүдээ оролдосотойгоор бэлдэбэ. Хамнигадһаа туһа абахадаа, тэрэ һанаагаа амаран, сэдхэлээ зобохоёо болижо, мүнөө сэдхэл тайбан шахуу абганараа хүлэбэ. Тэдээнэй энэ эдэбхи юунһээ болобо гээшэб гэжэ хэды тайлбарилжа ядабашье, тэрээнэй туг дээрһээл ха гэжэ тэрэ мүнөө шиидэнги байба. Бэшэ ондоо тайлбари тэрэ олоогүй һэн.

«Үнгүүртэ үгэхэ гэжэ шиидээ ха, Даритайн бэшэ, Худагтын тухашараа хада, – гэжэ һанамсаараа, гомдол мууларай гашуун мэдэрэл дахин мэдэрбэ. – Угай залуу хүбүүд сооһоо Үнгүүрые өөдөн үргэхээ һанаад, харин бидэниие, Есүүхэйн хүбүүдые, Бүри Бүхын нүхэд болгохо гэжэ шиидээ хаш. Ондоо юумэндэ тэдээнэй ухаан хүрөөгүй, тиихэдээ үшөө ехэл сэсэн шиидхэбэри абаабди гэжэ

тэдэ ханажа байхан байха. Ондоошые юумэн эндэ байжа болоо, магад, амиды байхадань эсэгэһээмни булта айжа, үгэ соонь байхан аад лэ, үхэхэн хойнонь баһажа, үхибүүдыень иишэ тиишэнь үрсэгэнүүлэн түлхижэ, үһөөгөө абаха гэнэ. Зай, яахаб, энэ хорото муу ябадалтнай яахадажа һөөргөө эрьехэб гэжэ һаядаа мэдэхэт».

Бүгэдые бодомжолжо, шүүжэ үзээд, Тэмүүжэн зосоогоо эсэслэн шиидэбэ: абганар туг үгэхэ эрилтэдэнь арсахадамни, хүсөөрөө буляаха һэдэлгэ хэхэ. Тиигэхэдэнь хамнигадай туһаар тэдээниие бултыень алаад, Тогорил хаанда ябашахаб. Хэрэгтэй саг соонь тэрээндэ алба хээд, һүүлдэнь тайчуудһаа эсэгымни үлүүс бусаалсажа туһалыт гэжэ гуйхаб. «Тэрэ намда туһалангүй байха аргагүй, юундэб гэхэдэ, эсэгымни туг минии гарта байна ха юм, – гэжэ тэрэ найдалаа бүхэлхын тула өөрыгөө этигүүлхые оролдоно. – Тогорил хаан хүнэй һай хэһые мартадаггүй гэжэ эсэгэ хэлээ һэн».

Иигэжэ бодожо байхадаа Тэмүүжэн абганараа хайрлахашье, һэшхэлэй зоболоншые сэдхэлдээ мэдэрбэгүй. Гансал өөрыень амар орхихо хүсэлгүй байһандань муулар гомдол болон хэрүүлхүү суhal байба. «Үбэлэй эхээр хариин зондол бидэниие хаяжа, үхэхэ байха гэжэ һанаа ёһотой, – гэжэ тэрэ муудань хоролхон баясана. – Харин мүнөө һүүлшымнай юумэ буляахаяа һанаа гүт? Өөрынгөөл тэнэг тархи зэмэлээрэйгты. Туг Тэмүүжэнэй мэдэлдэ үлэхэ гэхэн Тодойн үбгэнэй зарлиг таанад дүүргээгүйт. Үбгэ эсэгэнэрэйнгээ урда таанар зэмэтэйт. Тэдэ намһаа бэшэ, харин таанарһаал бүхы юумэ асууха бшуу».

Хасар Бэгтэр хоёрһоо мэдээн үгы байба. Дутуу нээлгээтэй үүдэнэй хүшэгын забһараар Тэмүүжэн нэгэ хамниганай мур дээрээ гүрөөһэ үргэлжэ асараад, ногоон дээрэ хаяжа, бугын эбэрээр хэхэн эшэтэй үргэн шулуун хутага бүһэнһөө ходолжо, гайхалтай түргөөр үбшэн, арһыень шуулан абажа байхыень адаглана. Бэлгүтэй газаахи гал дээрэ томо тогоо уһаар дүүргэжэ байтараа тэрээниие гайхан шэртэнэ. Айлашад тухайгаа һанамсаараа Тэмүүжэн һэеы малгайгаа үмдэжэ, гуулин тоборуулгатай бүһээ бүһэлөөд, газашаа гараба.

Хамнигад ой соохи балгаһан гэрэй урда хуушан түүдэгэй һуурида багахан гал носоогоод һуубад. Тэдээнэй дүхэригтэ Хачуун Тэмүүгэ хоёр һуулсана. Хамнигадай түбшэн энеэбхилгээр болон дүү хүбүүдэйнгээ шалюухан шарайгаар Тэмүүжэн тэдээнэй дунда согтойхон хөөрэлдөөн боложо байна гэжэ тухайлба. Тэмүүжэниие

хараагаар Хачуун Тэмүүгэ хоёр хүрээжэ бодоод, галай дэргэдэ хуури гаргажа үгэбэ.

– Гэртээ ошогты, тэндэ түлээн хэрэгтэй болохо, – гэжэ тэрэ дүүнэртээ захираад, үлтигдэжэ хэбтэшэһэн ногоон дээрэ хууба. Дүүнэрын удангүй бургааһан соогуур үгы болошобо.

– Ухаансар хүбүүд, – гэжэ тэдээн тухай ахалагша хамниган хэлэбэ. – Галуу нугаһадай ааша тухай манда хөөрөжэ үгэбэ.

– Дэлхэй дээрэ болоһоншье, үгышье юумэ яриха даа, – гээд, Тэмүүжэн миед гэбэ. Нэгэ бага хүлээд гээд, тэрээндэ хандаба. – Бидэ таанадые удаан барижа, танай хэрэг хаатуулжа байна хабди гэжэ бодожо байнаб. Юундэшьеб абганар ерэнэгүй, хэр удаан болохыень би мэдэнэгүйб.

– Найн хүршэнэр бэе бээдээ туһалха ёһотой, – гэжэ ахалагшань хэлэбэ, бэшэниинь доошоо хараад, зүбшөөн, дуугай байба. Үнгэрэгшэ хабар хамнигадай байрада уулзажа байхадаа гансал эсэгэнь дуугараа бэлэй, хүбүүдын хүндэлэн, абяагүй байгаа һэн гэжэ Тэмүүжэн һанаба.

Хани халуунаар энезбхилэн, тэрэ Тэмүүжэн руу хаража, монгол үгэнүүдые оролдосотойгоор шэлэн дуугарба:

– Шинии түрэл гаралай муул хүнүүд хадань, тэдээнтэйгээ таладаа хуунгүй, ой соогуур хоргодожо ябана ха юмши гэжэ бидэ һананабди. Ши хатуу зүрхэтэй, уужам сэдхэлтэй хүн байнаш, бидэндэ ехэ бэлэг баряаш, үнэтэй сэнтэй эд зөөриһөө хайра гамгүй хахасанаш. Тиимэһээ эсэгэмнай хэрэгтэй юумыень хэжэ дүүргэгты гэжэ бидэндэ захираа. Хэрэгтэй һаань, бидэ тэдэ түрэлнүүдыешни алахабди, баруун урда зүг руу шамда харгы заажа үгэхэбди, бэшэ түрэл гаралшни шамайе олохогүй.

– Хэрбээ баруун гараа үргөөгүй һаамни, харбаха хэрэггүй, – гэжэ хамнигадай түбшэн нюур шарайшалан, Тэмүүжэн һануулба.

– Бидэ мартахагүйбди. Ши һанаа амар байгаарай, – гэжэ ахалагша найдуулба.

Бургааһанай дундаһаа Хачуун шэмээгүй гараба.

– Та бүгэдэниие шараһан эльгэ, зүрхэ эдихыетнай дуудажа байна.

Ахалагша хамниган Тэмүүжэн тээшэ хаража:

– Бидэнэй тиийшээ ошоогүй хаа, дээрэ, шинии айлшад гэнтэ мэдэгдэнгүй ерээжэ магад.

– Зай, тийгэбэл, наашань асарагты гэхэм, – гээд, Тэмүүжэн уринаар энэбхилэн, хууриһаа бодобо.

ХII

Бэгтэрэй Худагтын нүхэдтэй уулзаһанай удаа гурбан хоногһоо үлүү сагай үнгэрөөд байхада абганарайнь хараа бараан харагдаба.

Орой һүни харуулһаа Хасар гүйлгэжэ ерэбэ. Гэртэхинийн нэгэ доро хэргэг нойрһоо бодожо, дэнгүүдээ носообо.

– Даритай абга, үшөө нэгэ ямаршыёб үбгэн нүхэдтэйгөө ерэжэ ябана, – гэжэ Хасар тогоон сооһоо хүйтэн мяха ама руугаа хомхойгоор хэжэ байгаад хөөрэнэ. – Ойн захата тогтоо, тэндээ хонохонь гэжэ эли, гэбэшыё Бэгтэр тэдээниие харууһалжа үлөө, толгойдонь юуншыё орожо магад, харин би таанарта дуулгахаяа ерээб.

– Хэды нүхэдтэйб? – гэжэ Тэмүүжэн самсаяа бүһөөр бүһэлжэ байхадаа асууба. Шэнэ мэдээсэл зосоогоо хүндөөр буйлуулна: «Түрүүн Худагтын нүхэд байһан аад, яахадаа мүнөө Даритай гансаарааб? Ямар үбгэжөөл тэдэнтэй ябалсанаб?».

– Долоон хүн, – гэжэ Хасар хэлээ арай хүдэлгэн харюусана. – Зургааниинь Худагта абгын нүхэд, нэгэниинь Даритайн нүхэр.

– Ши һамаараагүй бээш? – гэжэ уураа хүрэнэн Тэмүүжэн сулалтайгаар хураба. – Магад, боро хараанаар муугаар хаража абааш?

– Би үшөө һохор болоогүйб, – гэжэ Хасар аман соохиёо залгижа, хороо бусалан хэлээд, Өөлэн эхынгээ гарһаа хүрэнгэтэй аяга абаба. – Наран хаяхан хадын саана ороод, тэдээнэй бии болоходо үшөө һаруул байгаа. Тэдэнэр гарасын хажуудахи гурбан һөөгэй ойро тогтоо, тэндэ хаяшаг Бэлгүтэй заһаа алдаа һэн, харин бидэ ойн захата унаһан нарһанай хажууда байгаабди.

– Бэгтэр тэндээ хонохоёо үлөө гү? – гэжэ Тэмүүжэн таһа дүүрэбэ.

– Тэдээнэй унтатар, һүни болотор, харууһалаад ерэхэ, нойрсоһон тэдээниие юу харууһалжа байха юм, зүб гү?

– Зүб, – Тэмүүжэн эхэ руугаа харасаяа табиба. – Тиигээ хадаа Даритай абга ерэбэ.

– Баруун бурхадта алдар соло, Таргудай бэшэ хадаа болоо, – гэжэ Өөлэн амһартаяа хуряан хэлэбэ. – Дүтынгөө абганартай яажашье хаань, үгөө ойлголсоно бээш.

«Үнэн дээрээ тэдэнэр Таргудайһаа дээрэ юм гү?» – гэжэ Тэмүүжэн бодобошье, юумэ хэлэбэгүй.

Үүрэй сайха тээшэ Бэгтэр ерэбэ. Тэрэ сэдхэлээ хөөрһэн янзатай галай хажууда Тэмүүжэнэй урда нуугаад, хөөрэлдэхыень баалана.

– Манай гансаардалга дүүрээ, – гээд, тэрэ ахынгаа нюур гэтэн шэртэнэ. – Абганартаа байхаяа ошохобди. Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн абганарай айлнуудаар бидэндэ нүхэдшые олдохо. Өөрын бүлэг байгуулаад, адуу мори суглуулхабди, тиигэһээр албата зоншые бии болохо, тугаа бидэ хамгаалжа шадаа ха юмбиди. Ши юун гэжэ һананаш?

– Тэдээнэй ухаанда юунэй байһаниинь үшөө эли бэшэ, – гэжэ уйдхартайгаар Тэмүүжэн дурата дурагүй харюусаба.

– Дуудахал даа бидэниие, өөрөө харахаш, – Бэгтэр хүлисэнгээр энэзбхилбэ. – Нүхэдынь намда хэлээ һэмнай...

– Ямар үбгэн тэдэнтэй ябанаб, найнаар хараа гүш? – гэжэ Тэмүүжэн тэрээнһээ һураба.

– Би харааб, харааб тэрэ үбгэниие, теэд яашье танижа ядааб, – гэжэ тэрэ гайхангыар мүрөө хабшаба. – Үбшэн гээшэ гү даа тэрэ үбгэн, хүнндөө тэрэениие баабгайн дахаар хушаа, хоёр тээнэ түүдэг носоогоо.

– Ондоо угай ямар нэгэ бөө байжа, магад, – гэжэ Сочигэл таамаглаба. – Магад, тэрэ маанар тухай ямар нэгэ юумэ хараһан байгаа гү?... Урзанда тайга соо хэнигэсэй үхибүүд төөришоо гэжэ дуулаа һэм. Теэд тэдэниие бөө олоһон байгаа. Зүүдэндээ тэдээнэй байһан газар хараа, тайга соо ямар бэ даа хабсагайн дэргэдэ байна гэжэ заажа үгөө, тиигэжэ тэдэ хүүгэдые амидыгаар олоһон юм.

– Магад, тиигэжэшье болоо, – гэжэ һанаата болоһон Өөлэн хүмэдхөө буулган зүбшөөбэ. – Ямар нэгэ шалтаг байгаа ёһотой. Үбшэн хүниие харгыда юрэ абаад ябахагүй ха юм.

– Хэрбээ тэрэ бөө һаа, манай хүн бэшэ, – гэжэ эрэшүүлэй талаһаа нойрмог хоолойгоор Хасар дуугарба – Бидэндэ тиимэ хүн үгы.

– Зай, унтагты бултадаа, – гэжэ эрид шиидэнгээр Өөлэн хэлээд, һууриһаа бодобо. – Үглөөдэр хүшэр үдэр болохо.

Хасарай хажууда хэвтэжэ байһан Хачуун Тэмүүгэ хоёр үүдэн тээшэ мүлхижэ, аханартаа сүлөө газар гаргажа үгэбэ.

Үүрэй сайжа эхилхэдэ Өөлэн Сочигэл хоёр газаахи гал носоожо, эдсэгээ шанажа эхилбэ – хамнигадые эдсэлүүлхэ, мүн баһа үдэртөө эдихэ хүнэһыень бэлдэхэ хэрэгтэй. Тэдэнэр үрдихэ гэжэ түлээ уһа зөөжэ байһан Хачуун Тэмүүгэ хоёрые яаруулна.

Үглөөнһөө хойшо гэр бүлынхидэйнгөө нюусагүй ямар бэ даа баяртай хөөрсэгэнөөндэ абтанхай байһыень Тэмүүжэн ойлгобо. Эхэнүүдэй болон хүбүүдэй харасаар, хоолойн дуугаар сэдхэлээ хөөрэнэниинь эли. Байд гээд лэ байра соогуураа ябажа, хүлээжэ ядангаар ойн соорхойн доодохи заха руу шэртэнэд. Энэ болохоёо байһан түрэл гаралай уулзалга хадаа тэдээнэй гансаардалгын, үбэлдөө гэдхээ үлдэхэ хэсүү байдалай эсэс болохо гэжэ найданад. Бодожо үзэд гээд, Тэмүүжэн дүү хүбүүдээ гэртээ дуудажа, тэдээнэй үнинэй дуулаагүй шэрүүн хоолойгоор нэргылбэ:

– Хэрбээ Даритай абгын таанарые эгээл хайратай ашанар шэнгээр тэбэрижэ, таалахаяа һанаа һаань, мэхэдэнь бү орогты, дүлии балай зон мэтээр байгаарайт, ойлгоо гүт?

– Ойлгоо, – гэжэ Бэлгүтэй гайхангаар тэрээн руу хараба.

– Юушьеб тэдээндэ хэлэхэ ёһотой зон гүбди? – гэжэ Хасар дурагүйгөөр асууба. – Али зумбараан шэнгээр дуугай байха гүбди?

– Хэдытэйбши гэжэ шамһаа асуугаа һаань, харюусаад лэ, амаа хаахаш, харин тэдээнтэй гансал би хөөрэлдэхэб! – гэжэ тэһэрхээ байһан сүхалaa арай барижа, Тэмүүжэн хоолойгоо шангадхаба. – Булта ойлгоо гүт, үгы гү?

– Ойлгоо, булта ойлгоо, – гэжэ Бэгтэр хайша хэрэг миһэд гэхэнээ нюужа, шоглон харюусаба. – Үхэнэн зумбараанууд шэнгээр абяагүй байхабди.

Тэмүүжэн тэрээнэй бүхы юумэн шиидхэгдэнхэй гэжэ найданги, досоогоо Бури Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёройдо нүүхээ бэлдэнхэй байхыень, тиимэхэ мүнөө ехэ хүхюутэй, хүнэй үгөөр болонхойень ойлгобо. «Хэрбээ минии абганараа үлдэбэл, али хулинсагтань ябуулаа һаамни, – гэжэ тэрээниие адаглан, Тэмүүжэн бодомжолно, – тэрэ дары энэзбхилхээ болёод, саашадаа баһа ямараар бээ харуулхань эли бэшэ...».

Хөөрэлдөөн дүүрээ гэжэ мэдүүлэн, Тэмүүжэн бодобо. Дүүнэрын баһал бодоод, гэрһээ гарабад.

Нэргэшэһэн хүнды дээгүүр наран илдамханаар шарана, сэбэрхэнээр тэнгэри сэнхиинэ, алтан шара элшэ доро ой модон амгалан тайбан оршоно. Тэмүүжэн сэргынгээ ойро зогсоод, голой доодо урасхал тээшэ эрье тулаһан ой модо шэртэнэ. Үшөө хабарһаа тэдээнэй гэшхэһэн зүргэ уһа руу найгаһан хуһанай хажуугаар зурына. Тэндэһээл абганарынь гаража ерэхэ ёһотой.

Хасарай боро нохойгоо хүрэгһөө асаржа, зүргын хажууда хуулгаад, шэрэнги соогуур харагдахаяа болин зурыһан тэрээнэй нүгөө заха руу заан байжа юушьеб хэлээд, һөөргөө гэртээ орошохыень хараба. Тэрэ хүшэр хүндэ ажалай һүүлээр ехээр эсэһэндэл, бүхы бэень һал унажа, ханын дэргэдэхи баабгайн арһан дээгүүр хэбтэшэбэ. Үүдэнэй забһараар ороһон шара элшын гэрэл хаража байтараа, өөрөөшье мэдэнгүй унташаба.

ХШ

Тэмүүжэн дуурд гээд лэ һэришэбэб гэжэ һанаба. Хаанаб даа дүтэхэнэ нохой абьяастайгаар хусаба, тэрэ дары нүгөөдэнь оролсон, баруун тээһээ хамжаба. Эхэнүүдэй сошонги хоолойн дуулдахада Тэмүүжэн одоошье һэгээ оробо. Тэрэ хүрэжэ бодоод, ябууд дундаа малгайгаа үмдэжэ, бүһэдэхи хутагаа заһан, гэрһээ гараба.

Һанаата болоһон зарсашанхай шарайтай эхэнүүдын талмайн доодо тала руу харан, сэргын хажууда зогсожо байбад. Хасар Бэгтэр хоёр гааралдаһан нохойнуудаа үлдэнэ. Тэдээнһээ холохоно элдэб зүһэтэй мори унаһан арбаад хүн һаял шэрэнгиин саанаһаа гараад, ехэ анхаралтайгаар тэдээнэй байра харана.

Тэмүүжэн баруун тээшээ, дүтын залуу нарһад руу хараба, тэндэ хамнигад хороод байха ёһотой, тээд тэдээнэй ямаршье шэнжэ, тэмдэг байбагүй, харасаяа дахяад ерэхэн моритон тээшэ абаашаба. Тэдэнэр нохойн абяагүй болохыень хүлээгээд, урагшаа дабшаба. Тэмүүжэн түрүүн ябагшадай дунда Даритай абгаяа таниба, тэрээнэй хажууда эмээл дээрээ һогтуу мэтээр хүндөөр найгажа хууһан танигдаагүй үбгэн ябана. Тэрээниие зүүн талаһаань нэгэ залуу нүхэр гарһаань дүнгэнэ.

Ерэгшэдые үшөө дахин хараад, Тэмүүжэн мүнөө дээрээ эдээнһээ аюул хүлээлтэгүй, харин тэрэ үбгэнэй байдалаар харахата, өөһэдтэнь туһа хэрэгтэй гэжэ ойлгобо. «Юундэ энэ үлбэр үбгэниие наашань асараа гээшэб? – гэхэн бодол толгойдонь оробо. Тэрэ юушье

хэхээс ойлгож оядан, тэрээнийе адаглан зогсоно. – Юунэй түлөө тэрэ эдээндэ хэрэгтэй юм?».

– Угы, энэмнай Худагта ахал! – гэжэ гэнтэ Сочигэл бүглүүгээр хашхараад, гараа хабсарба. – Ай, бурхан, тэрээнтэй юун болоо гээшэб?

– Нээрээшье... – гэжэ доро унашаһан хоолойгоор Өөлэн эхэ харюусаба. – Шал ондоо болошоо...

Тэмүүжэн эхэнүүдээ гайхангяар хараба, үшөө дахин айлшадые шохоорон шэртэбэ, теэд энэ хубхигар сагаан, хохимой болтороо хаташаһан үндэр наһатай үбгэжөөлые Худагта абга гэжэ танибагүй.

– Энэ шинии Худагта абга, – гэжэ Өөлэн эхэнь аргаахан баталба. – Тэрээнийе мэндэшэлхэ хэрэгтэй.

Тэмүүжэн мэгдэнгээр урагшаа гараба.

– Э-э, Тэмүүжэн дүүхэй, – хүхюу бэшээр толгойгоо һэжэһээр, Даритай дүтэлбэ. – Харана гүш, ямар зон шамда ерэбэ гээшэбибди?

– Юун болооб, Даритай абга? – абганартаа эдэ үдэрнүүдтэ бөөмэйлһэн дайсан харша мэдэрэлээ тэрэ дары орхин, Тэмүүжэн урдаһаань түргэн ошобо.

– Абгашни ехээр үбшэлөө, шамайе харахаяа ехэтэ һанаад лэ, энэ холын харгыда гараал даа, – гэжэ тэрэнь дуугарба, тэрээнэй хоолойдо зэмэлэнги маяг дуулдаба. – Хэнэйшье үгэ дуулаагүй, иимэ юумэн болоол даа...

Аймшагтай ондоо болошонхой, мүнөө арай танигдама Худагта абгань тэрээнийе зобожо ядарһан, унтаржа байһан харасаар анхаралтайгаар хараба. Бээ хүсэлжэ энеэбхилээд, һөөлдэнги хоолойгоор шэбэнэбэ:

– Иигэжэл харалсабабди даа, Тэмүүжэн аша хүбүүмни.

– Танда орон дээрэ хэбтэхэ хэрэгтэй, Худагта абга, – гээд, Тэмүүжэн тэрээнэй моринойнь жолоо барижа, хүндэтэйгөөр эрьен хараһаар, сэргэдэ дүтэлүүлбэ.

Даритай нүхэдтөө саахануур ябагалхыень захираад, сэргын ойро моринһоо буужа, Тэмүүжэндэ Худагтые гэртэ оруулхадань туһалба. Тэрэнь тэдээнэй гар дээрэ үлгэлдэжэ, мэдэрэлгүй хүлөөрөө шадалгүйгөөр газараар хүдэлгэнэ.

Эхэнүүд баабгайн хэдэн арһа ханын хажуугаар дэлгээд, дэрэ зохёобо. Худагта хэбтэжэ, һанаагаа амарангяар бээ һула табяад, хүндөөр амилан, нюдээс аниба.

– Унтаг, – Даритай хамсыгаараа духа дээрэхи хүлһөө аршаад, гэр соохиие тойрон хараашалба. – Харин бидэ ондоо газарта хөөрэлдэе.

– Үгы... – Хутугта гараа хүдэлгэжэ, нюдөө нээгээд, иишэ тиишээ хараашалба. – Сугтаа хөөрэлдэе... Бэрээд, бидэниие орхигты, харин таанар хуугты.

Эхэнүүд дохёод, гараба. Тэмүүжэн Даритай хоёр Худагтын хүл үзүүртэ хууба. Тэрэ дахин нюдөө анижа, хүсөө суглуулан, абяагүй байд гэбэ. Аха аша хоёрын тэсэмгэй хүлээбэ. Тэмүүжэн тонгойгоод, тэрээнэй хүлэрһэн духаһаа хашартай батаганаа үргөөбэ.

– Зай, – Худагта нюдөө нээжэ, һонор болоһон харасаар тэдэениие шэртэбэ. Хүндөөр амилһаар, хэлэжэ эхилбэ. – Иигээд лэ минии саг ерэбэ. Тодойниие һаял үдэшөө бэлэйбди. Иигэжэл тэрэнтэй хуугаа, уугаа, хөөрэлдөө һэмди. Мүнөө бишье харгыдаа бэлэн болооб. Хүн элүүр мэндэ ябахадаа энэ харгы тухай, эсэстэнь юун тэрээниие хүлээнэб гэжэ бододоггүй, тэрэнь амисхал бүхэнтэйн дүтэ боложол байдаг. Үгы, хүн энэ газарые мүнхэдөө гэшхэжэ ябахаб гэжэ һанадаг, теэд тэрээнэй зам үнэн дээрээ тон богони... Гансал тэнэгүүд энээн тухай бододоггүй, гэбэшье бүхы зон тэнэгүүд лэ даа, шал тэнэгүүд үнэн дээрээ... би мүнөө ходол энээн тухай бодомжолноб, таанаршье сагай ерэхэдэ һанаата болохот, булта ухаа орохот, ухаантнай һонор болохо, теэд орой болошоһон байха...

Тэмүүжэн Даритай хоёр уруу дуруу абяагүй тэрээниие шагнана. Тэмүүжэн Худагтые дэмырнэ ха даа гэжэ гэнтэ һанаба, теэд тэрэнь һэргэлэн, хурса харасатай болоод, амьяа абажа, үргэлжэлүүлбэ:

– Ши, аша хүбүүмни, Бүри Бүхэдэ ошохо ёһотойш, тиигэжэ бидэ шиидэбди.

Тэмүүжэн тэрэ дары дотороо зангиржа, абгаяа хайрлажа байһан мэдэрэлээ хажуу тээшэнь орхин, хатуу харюуда бэлдэбэ. Тэрээнэй хүйтэршэһэн нюур хараад, Худагта бүхы хүсээ элсүүлэн, хэлэбэ:

– Туг шамда үлэхэ, энээн тухай һанаата бү боло. Эндүүрээбди тиихэдэ, үнгэрһэн намар, ехэл алдуу хээбди, харин ши бидэниие мүнөө бү хараа. Бидэ баһал бага бэшээр хохидообди. Мүнөө энээниие дурдаад яалайб, саашаа ажаһууха, хияад-боржогонойнгоо уг үргэлжэлүүлхэ хэрэгтэй. Энэ алдуугаа сагааруулжа, шамда би хоёр зуун табин толгой адуу, зуун табин һаамай үнээ, арбан томо сар, табатай һургагдаһан нэгэ тэмээ үгэнэб. Дээрэнь үшөө нэмэжэ, барлагуудые, мүн баһа өөрынгөө нүхэдһөө арбан эгээл

шадмарнуудын үгэхэб. Тэдээнэй үбгэ эсэгэнэр манай Хабуул хаанда алба хэһэн юм, тиймэһээ шамда үнэн сэхэ байха. Энэ сагһаа ши өөрын тугтай, бидэнэй, хияад боржогонуудай дунда адлихан эрхэтэй ноён болохош.

Худагта абяагүй болоод, тэрээн тээшэ хүлээнгээр хараба. Тэмүүжэн абяа гарангүй, газар хараад нууба.

«Эгээл шухалань хадаа намһаа туг эрихээ болибо, – гэжэ ханаа амарангыар тэрэ дары бодобо. – Ганса энэньшье хайн».

Тээд Худагтын иимэ элбэг бэлэг үгэхэ найдуулга тэрээниие баярай бахархалаар түрүүн шатаабашье, гэнтэ һэргылээдхибэ. Алдуу хэхээ айжа, эрилтэ ехэтэйгээр тэрээниие хаража байһан абганар тээшээ харангүй, Тэмүүжэн ухаа мэдээ алдан, түргэн гэгшээр бодомжолжо эхилбэ. Абаһаар харахада, тэрээнэй зүбшэлөө үгэбэл, бүхы юумэн хайн болохо, энээнһээ үлүү хайн юумэ хүсэхэньшье нүгэлтэй: тэрэ өөрынгөө тугтай энэ наһанайнгаа хэмдэ үзэгдөөгүй хүндэдэ хүртэхэ, ноёд тэрээниие арбан гурбатай болоторын хүлээжэ байнгүй өөһэдынгөө тоодо абахаар бэлэн байна, энэл наһанһаа эдиршүүлэе сэрэгшэн болгожо, ехэшүүлэй тоодо оруулдаг ха юм. Энэнь тэрээниие үетэн соогоо гурбан толгой үндэр болгоно, олон ондоо залуушуул болон эдиршүүлэе тэрээн тээшээ татаха. Бүлынхидтэнь жэшээлшэгүй хүнгэн болохо: дутуу дундань догдойхо, алхам бүхэндэ отожо байһан аюул арилха, үлэн хоһон байдалһаа таһарха, эдээ хоолоо тоолохо тоншохоо болихо, үлэсхэл гээшые мартаха, тэдээндэ барлагууд, малшад, үнээ, гүү һаагшад бии болохо, эхэнүүд амарха, багашуулшы хайратайгаар харагдахаа болихо – мүнөө тэдэ нүхэдшьегүй, үетэнөөрөөшье наадаха аргагүй ябана ха юм.

«Эдэ бүгэдэ хуу байха...» – гэжэ тэрэ эршэмтэйгээр бодоно, абганарайнгаа тэсэжэ ядалгы мэдэрнэ, энээн тухай сүлөөтэйгөөр бодомжолхо саг угы байһандань шанална. Тиигэжэ байтараа гэнтэ хэнэйшьеб шэхэндэнь шэбэнэһэн мэтэ, шэгэбшэдэнь хабшуулһан мэтэ шухала бодол шууд оробо: «Мүнөө энэ эдилгэ абахадаа, эсэгынгээ үлүүшээ арсаһан зүбшэлөө үгэһэн удхатай болохоб. Эндэһээ эхилээд лэ, эсэгынгээ угай зөөрин орондо энэ эзэлүүри абаһанда тоологдохоб. Тиихэдэ үлүүсээ һөөргэнь бусаахыень эрилтэ табиха аргагүй болохоб. Хияадай угай хэн нэгэн хэзээ нэгэтэ тайчуудһаа үлүүсыем нэхэхэдэ болохо, харин би өөрөө – хэзээдэшые угы. Тиихэдэ үшөө абганар бидэниие үлэсхэлэй үхэлһөө абараа,

бидэнэй үхэлдин үхэжэ, хосорон хосоржо байхада тарган хэршэмэл хаяжа үгөө, тэрээниень бидэ тодожо абаад лэ, амиды гаралдаабди гэжэ тоологдохо. Олон жэлэй үнгэрөөд байхада Үнгүүр Сача Бэхи хоёр манай эсэгэнэр шамда тухалаа, гарыешни ганзагада, хүлыешни дүрөөдэ хүргөө гэжэ ходол намда хануулжа ябаха. Энээндэнь һөөргэдэхэ юумэн байхагүй, иимээр лэ тэрэ сагта харагдаха ха юм. Мүнөөдэрэй дээдэлгэн үглөөдэрэй доодолгон болохо, ерээдүйн доромжогоор эрьехэ».

– Үгы, – гэжэ һүүлэй һүүлдэ Тэмүүжэн хэлээд, Худагта тээшэ хараба. – Үнэн сэдхэлһээ дохиноб, харин танай бэлэг тогтоожо абаха аргамни үгы.

– Үгы, юундэ?! – энэ бүхы хирэдэ тэрээниие хажуу талаһаань хаража һууһан Даритай хэмгүй гайхан, мэгдүү тэбдүү асууба. – Иимэ баян бэлэг юундэ абажа шадахагүйбши?

– Эсэгэм хорёо, – гээд, Тэмүүжэн тэрээнэй нюдэ руу эрид хараба.

– Хэзээ? – гэжэ Даритай гайхаба, ойлгожо ядангыар Худагта тээшэ хараба.

– Мүнөө, – гэбэ Тэмүүжэн.

Энээнэй урдаһаа юуншые гэжэ һөөргэдэхэ аргагүй болоһон Даритай һуури дээрэ ёрзогоноод, гэнтэ онгонуудай урда үбдэг дээрэ хэхэрэн унашаба. Бартаан, Хабуулай онгонуудые нюдөөрөө бэдэржэ олоод, наманшалан хандаба:

– Хабуул үбгэн эсэгэмни, Бартаан эсэгэмни, оруулыт ухаа энэ тэнэгтэ, тэрээнэй эсэгэ Есүүхэйдэ, зүб мүртэнь оруулыт. Тэмүүжэндэ бидэ танай туг үгөөбди, харин мүнөө маанартаа бусахыень дууданабди, өөрынгөө дунда байлгахаа һананабди, теэд энээндэ энэшые бага... Мүнөө үедэ, угайнгаа хосорхо туйлда оронхой байхада, гомдол муулараа нэхэлсэжэ, тоосолдожо байха саг бэшэл, муугаа мартажа, хайнаа үргэжэ, гар гараа барилсан эблэрхэ хаһа ерээ бэшэ гү? Алан-гуа, манай агуухэ хулинсагай эхэшые, иигэжэ һургадаг байгаал... танай үри һадаһан манай нэгэдэлые өөрынгөө үсэдһөө ударан һандаргажа байна, ухаа оруулыт энээндээ...

Даритай баруун гараа урдаа баринхай, үгэ хэлэндээ хахажа байгаад, хэмһээ ехэ сухалаа элинсэг хулинсагуудаа хитүүгээр хүндэлжэ байһантайгаа худхажа, хуймажа байгаад, дуугаржал, дуугаржал байба. Тэмүүжэн доошоо хараад, тэрээниие гайхашаа баран шагнана: «Ямар үнэн сэхэ үгэнүүд гээшэб, хаанаһаа эдээниие

абаа гээшэб? Магад, амиды байхадаа Тодойн үбгэн аба эдэ үгэнүүдээр тэрээниие иигэжэ хараадаг байжа болоо, харин энэнь хадуужа абаа... Тээд үшөө хамаг юумэ өөр тээшээ иигэжэ эрыюулжэ шадаха хэрэгтэй!..».

– Хүрөө, боли, элинсэг хулинсагай ханаа бү зобоо! – гэжэ тэрээниие толгойгоо халгануулан, шара нюдөөрөө шэртэн, Худагта зогсообо. – Бидэ эндэ өөхэдөө зэмэтэйбди... ерэ, хуу нашаа.

Даритай онгонууд тээшэ хараһаар, хууридаа ерэжэ хууба, уйдхар гашуудал шэнгээһэн нюуртай юумэн Тэмүүжэн руу харан, харан, ехэл буруушаангыар тархья һэжэрнэ.

– Магад, бодоһоноо болигохош, шийдхэбэрээ хэлгэхэш? – Худагта хялбархан найдалтайгаар Тэмүүжэн тээшэ хараба. – Ши бү яара, хайса бодо, гэртэхинтээ зүбшэ.

«Эхэнүүдээр намайе идхахаяа ханана» гэжэ Тэмүүжэн бодоходоо эрид хатуугаар хэлэбэ:

– Эндэ бүгэдые би шийдхэдэгби. Би өөрынгөө үгэ хэлээб.

Абганар удаан абяагүй байба. Тэмүүжэншые дуугарбагүй.

– Зай, яахаб, – гэжэ эсэстэнь Худагта дуугарба. – Ши харахадам бүрин томо хүн болошоод байжа байнаш даа, наһанһаа үлүү ухаа ороош, сэдхэлээрээ болбосороош... бишни иигэжэ ханаагүйб. Хүнһөө дулдыдангүй ажаһуухаяа ханаа хаа, ханаһаараа хуу. Харин тээд хэрбээ хэсүү сагай болоо хаань, маргажа гайхажа байнгүй абганартаа хандаарай, тэдэшни түрэлдөө туһалха ёһотой. Би эсэгыншни байһан газарта байхаб. Хүбүүншни өөрөө иигэжэ шийдээ гэжэ тэрээндэ хэлэхэб. Эсэгэдэш шамһаа юу дамжуулхабиб?

– Һайн байнабди гэжэ хэлээрэйгты.

– Иигээд лэ дүүрээ гү?

– Дүүрээ.

– Зай, яахаб, бидэ ябае.

– Харгытнай урагшатай байг.

– Зай, мориндоо хүрэтэрни туһалагты.

– Худагта аха, – Даритай тэрээниие дураа гутангыар тогтообо. –

Шамда амарха хэрэгтэйл, харгымнай тиимэ бэлэн бэшэл...

– Харгыдаа амархабди, – гэжэ тэрэнь толгойгоо эридээр хинсагад гүүлэбэ. – Нэгэ мүһэн би талатайгаа хахасахаб. Баригты намайе!

Тэмүүжэн Даритай хоёр тэрээниие гарһаань бариба.

Гэрhээ гараад, Даритай нүхэдөө даллаба, тэдэнь бэлэн байhанаар hard ерээд, тэдээниие халан абажа, Худагтые мориндонь мордохуулба.

– Зай, баяртай, Тэмүүжэн ноён, – Хутагта хүндөөр нюргаа бүхылгэжэ, арай гэжэ амиа абан, үшөө дахин хүүлшынхиеэ тэрээниие хараад, хахасангаа дохижо, нууриhaа хүдэлбэ.

– Баяртай, – Тэмүүжэн даруугаар харюудань дохёод, нүхэдэйн Худагтые хоёр тээhэнь дүнгэн барижа, талмайн доодо заха руу ошожо ябахые хаража байба.

Даритай тогтоод, дороо байжа ядаhан азаргаяа татажа, багахан ташуур бариhан баруун гараа үргэн, юушьеб хэлэхэ гэжэ байтараа, үгээ оложо ядаа хэбэртэй, мориёо дуугай шабхадаад, бултанай хойноhoо гүйлгэшэбэ.

Тэдэнэр хойно хойноhoо жэрылдээд, зүргэ зубшаhaар, бургааhaдай саагуур харагдахаяа болин ошобо. Тиигэхээр halхинай шууяанда моридой түбэрөөн аалидаhaар, дуулдахаяа болишобо. Тэдээнэй эндэ хээээдэшье ерээгүй мэтээр тэрэл анханайнгаа зангаар хубхай хооhoор, уйтай гансаардангаар ой модоной, шэрэнги бургааhанай мүшэрнүүд halхинда намхажа байгаа hэн.

Тэмүүжэн гэдэргээ эрьсэд, гэртээ орохо гэжэ ябатараа бүлынхидэйнгөө харюу нэхэхэн харасатай сэб сэхэ уулзашаба.

XIV

Даритай нүхэдэйнгөө хойноhoо яаралгүй ябажа, хойноhoонь эсэнгээр хараашална. Тэдэнь ээлжээлэн байжа хүсэ шадалгүй болошоhон Худагтые хоёр тээhэнь дүнгэжэ, мориинь хүтэлжэ ябанад. Тэрээндэ бүри хүшэр боложол байна ха – ашатаа хөөрэлдэхэнхөө гү, али холын ябадалhaа гү моринойнгоо дэлhэндэ аhалдашоод, хүүлшынгээ хүсөөр эмээл дээрээ барисалдана.

Зүргэ харгы хадын хабшуугаар шулуутай харьяада шууяа ехэтэй Онон голой эрье дахан гарана. Эрье дээрэхи уйтахан зүргөөр, анханhaа улад зоной ула мэдээгүй энэ зэрлиг газараар, Есүүхэйн хүбүүдэйл гаргаhан ха, хүрэг моридой ябажа боломоор бэшэ, тиймэхээ тэдэ үдхэн шэбэр бургааhан соогуур хабшуулдан, гулдиржа гаранад.

«Олоол байна өөртөө газар... – урдань ябаhан нүхэдэй хүүлээр шангаар шабхадаhан мүшэрнүүдhээ гараараа бээ халхалан ябаhан

Даритай Тэмүүжэн тухай бодоно. – Энэ шэдхэ руу хэншье миин юрэ орожо ябахагүй, хэн нэгэнэй энээ руу байха гэжэ ухаанданшье орохогүй».

Даритай Алтантай болоһон тэрэ хүнийн хөөрэлдөөнэй һүүлээр аягүй муу мэдэрэлдэ ехэл дарагданги байба – өөрөө өөрынгөө урда гү, али элинсэг хулинсагайнгаа хүнэһэ хүлдын урда гү, хияад ноёдой үнинэй дайсан Таргудайтай хэлсэһэн хэлсээнһээ бээ хэхэ газараа оложо ядаа. Яахыншье аргагүй байгаа, тэрээндэ ондоо харгы угы, үглөө мүнөө Худагтын халижа ошоходо Таргудайда ошохо гансал харгы үлээ, харин тэрээндэ ошоходоо ямар нэгэ габьяата ябадалтай байха хэрэгтэй гэхэн бээ үмөөрхэ ябадал тэрээнэй ханаа, хай даа, балайшье амаруулнагүй: аха дүүнэртээ урбалта хадаа урбалтал ха юм даа.

Даритай наһан соогоо иитэрээ сэдхэлээ зобоогүй, мүнөө хүрэтэрөө түрэл гаралдаа урбажа үзөөгүй, тэдээнэйнгээ урда ямаршье зэмэ хээгүй. Нёдондо зуншье Таргудайн хүнүүдые хулуужа тууһан хүрэг адуутайнь зорюута алдахандаа тэрэ удаан үрэ зүрхөө үбдөөгүй: тиигээ, Таргудайһаа айгаа, эндүүрээ, тээд энэнь сэхэ урбалта бэшэ ха юм. Үнгэрэгшэ намар Есүүхэйн бүлые орхёод ошоходоо баһал бээ сагааруулха юумэн олдоо, тиин багашье бэшэ юумэн: Өөлэн өөрөөл тэрээндэ хадамда гарахаяа арсаад, ёһо заншал эбдээ. Гэхэ зуура, тэрэ энээниие гансаараа бэшэ, бусад аханартаяа бултанай шийдхэбэрээр хээ. Харин мүнөөнэй үйлэ хэрэгынь долоон доро болоо: мэдээжэ дайсан Таргудайтай гар хүлөө барисалдажа, дүтын түрэл дүүнэр болон шуһан түрэл аша хүбүүнэйнгээ урдаһаа хэлсээ баталаа. Дээрэһээ энэнь элихэнээр лэ харагдана ёһотой – Есүүхэй харана, Бартаан эсэгэньшье, мүн баран бусадынь харана, һүүлдэнь тэрээнһээ шэрүүнээр лэ асууха бшуу тэдэ. Алтантай хөөрэлдэһэнэй удаа тэрэ хэдэн үдэр бодомжолоод, энээхэн хэсүү байдалһаа гансал зүб шийдхэбэри абаа. Худагтын дурадхалаар Есүүхэйн хүүгэдтэ яһала хүрэмөөр мал, туһалха хүнүүдые үгөөд, түргэн гэгшээр Таргудайһаа холодуулжа, Бури Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто эльгээхэ гэжэ ханаа. Тиихэдээ Алтанай эрилтээр Таргудайда мэдээсэл үгэжэ байха гэжэ зүбшөөлөө үгэхэдөө тэрээнһэнь ямаршье гай, һүйд байхагүй гэжэ эртээнһээ мэдэжэ байгаа. Юундэб гэхэдэ, ашанарынь холо байха, тэрэ тэдээндэ хүрэжэ шадахагүй, мүн тэдээниие үгэхыень эрижэшье шадахагүй: Бүри Бүхэ заяандаашье үгэхэгүй, харин иимэ бага юумэнһээ Таргудай сэрэг тиишэнь

эльгээхэгүй – яһатаниинь юун гэхэб? Иимэ юумэн Таргудайда хэрэггүй, тэрээншьегүйгөөр олон отогүүд холодоод байна ха юм. Тэрэ даншье хаа эридээр засаг буляажа эхилээ, булта хамтараад, урдаһаань эсэргүүсэжэ болохол. Тиимэһээ мүнөө Таргудай ёһын тэдыдэшье номгон байха баатай. Һүүлэй Һүүлдэ нүхэдэй Есүүхэйн бүлые олоходо Даритай Худагтада шуналтайгаар хамһалсаа, Есүүхэйн бүлые хойшонь түргэн эльгээхээ ханаа. Энэ хадаа Тэмүүжэндэшье хэсүү байдалһаа гараха ори ганса арга гэжэ шиидээд, тэрэ түрүүшээр Худагтые тэрээндэ ошохыень хорижо байгаа. Өөрөө ашадаа һайниие хэһэн боложо, Есүүхэйн урда гэмээ сагаарулхаяа ханаа ха юм. Тэмүүжэнэй иимэ аша туһаһаа арсахадань, Даритай сошордон, иимэ ябадалын ойлгожо шадаагүй. Тиигэжэ тэрэ үнэн зүрхэһөө онгонуудһаа туһа эрижэ, абганарайнгаа олгуулжа байһан энэ бүхы ашаг туһа эбдэжэ, өөрөө өөртөө хохидол асаржа байхагүйнь тула энэ бардам ехэрхүү хүбүүе зүб мүртэнь оруулхыень гуйгаа. Теэдшье элинсэг хулинсагайнгаа анхарал өөр тээшээ татажа, ашанартаа туһалха гэхэн һэдэлгыень тэмдэглэхынь түлөөшье оролдоо юм бээ. Бүхы юумэ үнөөхил Тэмүүжэн дахин буруу тээшэнь болгоо. Нёдондошье тугаа үгэхээ арсажа, бултанаа иимэ байдалда оруулаад, үшөө яжа ондо ороо юм, хэн мэдэбэ, харин мүнөө баһал аашалжа эхилбэ.

«Эсэгэ хүбүүн хоёр энэ удаа яахаяа һананаб гэжэ ямаршье һэргэлэн ухаагаар ойлгохоор бэшэ. Тэрээнэй эсэгэ, минии наһа бараһан Есүүхэй аха, баһал иимэ ойлгохын аргагүй, үсэд зантай юм һэн, теэд тэрэ өөрын эзэлүүритэй, үлүүстэй, сэрэгтэй байгаа. Харин энэнь ямар юумэндээ хүрхэйтэнэб? – гэжэ бултанай хойноһоо ойһоо тала гаража ябахадаа Даритай досоогоо хороо бусалан бодомжолно. – Сэхыень хэлэбэл, намда юуштэб дээ, юрэдөө, тэрэ ой соогоо үшөө зууншье жэл һуугыт. Теэд лэ би Алтанда бүхы юумэн тухай дуулгаха болохоб. Тэрэ Таргудайда дамжуулха, харин тэрээнэй толгойдо юун байһаб гэжэ хэн мэдэхэб? Һүүлдэнь бүхы юумэнэй түлөө би Есүүхэйн урда харюусаха болоно гүб?».

Уйдхартайгаар ханаа алдан, жолоогоо табижархёод, Даритай уруу дуруу юумэн эмээл дээрээ хүндөөр һууна. Гэдэһээ үлдэһэн моринойнгоо хадын хангал ногооной зөөлэн үзүүр ябууд дундаа зулгаан ябаһые ойлгоошьегүй һэн.

Үсэгэлдэр бууһан газартаа ойн захада хонохоёо тогтобод. Наран хада шэлын заха дайража, хүрэжэ байһан һүүлшынгаа элшэ тала дайдаар сасан байба. Нүхэд энэрхы оролдожо, Худагтые зөөлэн даха дээрэ хэбтүүлээд, эмээлээ табижа, үндэр дэрэ бэлдэбэ. Моридой хүлһэнэй сэлмэтэр тэдэ ойһоо хуһан бүдүүн гэшүүһэ мүшэр асаржа, ноёдтоо, өөһэдтөө хоёр түүдэг табиба.

Даритай гол руу хахад бэсэрээ эрьен, Худагтын хажууда һууна. Хоёр аяга хатуу архяар ундаа харяжа, тэрэ харгыда гарахадаа абажа ябаһан галуунай шанаһан мяха аалихан жажална, моридоо уһалаад, шүдэрлэн, бэлшээридэ табижа байһан нүхэдые хайхарамжагүй хараһа.

Архи уухын урда тээ тэрэ Худагтые уухагүй гэжэ һанаад, ёһын тэдыдэ аягалба, харин тэрэнь абяагүйгөөр дууһан уужархиба. Баабгай дахын хормойгоор үргэн хүрэтэрөө хушаатай тэрэ бодолгото болон, дутуу аниһан нюдөөрөө тала шэртэнэ. Хүн бүхэн өөрынгөө бодол соогуур умбан, дуугай байбад.

Наран уулын оройгоор арбайлдаһан хуушан наһадта халта хүрэхөөр, саагуурын түргэн шургажа, һүүлшын гэрэлээ зүүгээрхи холын хадануудые толотуулан, огторгойн хаяагай үүлэд дээгүүр улаан галаар наадана.

– Юун тухай бодонобши, Худагта аха? – гэжэ тэрээниие мүр дээгүүрээ наадангыар хараад, Даритай асууба. – Манай аша маанараа үлдэжэ гаргаһан болоно гү, хоногты гэжэ уриншьегүй... Хүн зон бидэн тухай юун гэлсэхэ юм мэдээ һаа, а?

– Юу хүнүүд? – гэжэ уурлангыар Худагта хэлээд, жэрхэхэндээ уршагад гэбэ. – Үнэн дээрээ тэнэг амитад тэрэ хүнүүдшни. Тэдээниие харалташьегүй.

– Тиимэл һаа, амитад гү?

– Тэрэл хонид, гансал хоёр хүлтэй. Энээниие хожомдожо ойлгоһомни харамтай байна.

– Ши юугээ аманһаа турьяна гээшэбши? – гэжэ ехээр гайхаһан Даритай һуурияа урилан, тэрээнэй нюур гэтэн хараба. – Юундэ тэдэнэр гэнтэ шамда тэнэгүүд болошоо юм, Худагта аха?

– Ши ойлгохогүйш, – гээд, тэрээниие тоонгүй хайша хэрэгээр хараад, харасаяа хажуу тээшэнь болгобо.

– Юундэ?

– Юундэб гэхэдэ, ши тэрэл хонидой нэгэн гээшэш. Мүнөө энээн тухай шамда хэлэхэдэ тарбаганай хооһон нүхэ руу хашхарһантай адли.

– Юундэ ойлгохогүй хүмбид? – гэжэ Даритай гомдобо. – Ши яанаш, намайе тиимэл хаа толгойгүй гэжэ тоолоно гүш? Өөрөө ши иимэшүүлһээл гараа бэшэ хүн гүш? Али үхэжэ хатажа үрдээдүй байгаад, аймшагтай бурхан болооб гэжэ ханаагши?

– Зонһоол гарааб, бултандал адлиб... – Худагта хөөрэлдэхэ дурагүй, арай шамай үгэнүүдээ шахан гаргажа байтараа, хэдэн үдэрэй туршада зобоожо байһан нюуса бодолнуудаа хубаалдан, мүн үлэн хооһоор ууһан архидаа халажа, сэхэ бүхээ хэлэжэ эхилбэ:

– Һүүлэй үедэ би ходол бодожолноб. Бидэ, хүнүүд, энэ дэлхэйгээр зэр зэбсэг баряад гүйлдэнэбди, бэе бэеһээ хэршэмэл буляанабди, шүдэ аманһаань һуга татажа абанабди, бэе бээ үзэн яданабди, өөрыгөөшье, ондоошье хүнүүдые зобоонобди. Теэд юунэй түлөө? Хүн бүхэн энэ юртэмсэдэ айлшан ха юм. Тиимэл хадаа мүнөө эндэ юугээ хубаалдаха, буляалдахабиди? Тэнэг амитад, эдэ хүнүүд, иигэжэл ойлгооб, буруушье ажаһууна...

Даритай ямар бэ даа танигдаагүй үнэр унхиданһан мэтээр бодолгото болонгёор тархья һэжэрнэ.

– Теэд хэн зүб ажаһууна юм... шоно гү? Хабуул үбгэнэй хэлэнээр гү?

– Шоношье хүнһөөл хаа дээрэ. Тэрэ гэдэнһээ үлдэхэдөөл агнуурида гарадаг. Харин бидэ садхаланшье хаа, юул абахам ааб гэжэ хараашалнабди, үшөө ехэхэнээр лэ, үшөө таргаханиил.

– Теэд яахаб, бидэ иигээд ажаһуужа эхилээ бэшэ ха юмбиди. Шуһата үһөө хийһаа хайшань хэхэбши? Татаарнууд Амбагай хааниие алаа, бидэ тэрээнэй түлөө үһөөгөө абаха ёһотойбди. Есүүхэйе алаа, баһал хэзээ нэгэтэ тэдээнэй шуһа адхаха хэрэгтэй.

– Бидэ үһөөгөө абахабди, һүүлдэнь тэдэ манһаа үһөө нэхэхэ, тиигээд лэ дахин шэнээр энэ дүхэриг эхилхэ. Хүн бүхэмнай үһөөгөө абахадаа өөһэдыгөө зүб, үнэн сэхэб гэжэ тоолоно, теэд бидэнэй хэн түрүүн шуһа адхааб гэжэ хэншье бодоношьегүй, мэдэнэшьегүй. Юундэ хүнүүд энээнии ойлгоногүйб?

– Э-э, ши ошохынгоо урда Тодойн абгадал аашалдаг болоош, – гэжэ Даритай мийэд гээд, хүхүүр сооһоо архи шэнээр аягалба. – Бари, архи уу, хэрэгтэ хэрэггүй элдэб бодолнуудаар тархья бү зобоо. Би ондоо юумэн тухай бодоноб: шинии һүүлээр би энэ дэлхэй дээрэ

хаана тархья бухаха гээшэбиб? Энээн тухай шамһаа дуулахаяа хананаб, ши юун гэхэ байнаш?

– Хэрбээ хананаанаа хэлээ хаамни, намайе баһал ойлгохогүйш, – гээд, Худагта дахин уугаад, хооһон аяга бусааба.

– Тээд ойлгоошьегүй хаамни, юрэ хэлыш, би шагнаһуу.

Худагта тэрээнэй хажуугаар алас холые шэртэн, дуугай байба.

– Хэлыш, юу абяагүйбиш? – гэжэ Даритай идхана. – Али мэдэнэгүй гүш? Тиигэбэл, мэдэнэгүйб гэжэ сэхын хэлыш?

– Хэрбээ үнэн дээрээ минии ханамжа мэдэхээ ханабалшни, иимэл даа: Бури Бүхэ, Ехэ Сэрэн та гурбан дахин нэгэдэжэ, Тэмүүжэниие ахалагша ноён болгоод, Хабуул хаанай үгэ манай эсэгэнэрэй дууладаг мэтээр үгыень дуулажа байбалтнай тааруу байгаа.

– Юу-у? – Даритай дүүрэн архитай тагшаа алдажархиба. Хубсаһан дээрээ унагааж, хараал шэрээл табин алдаад, арай бээ барижа, шииганан хагганан, үмдэ самсаяа аршаба. – Мүнөө хаяхан эхынгээ хүхэнһөө холодоһон энэ гүлгэниие ноён болгоод, үгын соносожо байха гэжэ гү? Үгы, ши, үнэхөөрөөл, ухаагаа муудаа байнаш гэжэ ханажа байнаб.

– Намайе ойлгохогүйш гэжэ хэлээ бэлэйб.

– Үгы, энэ ши хэлэ, намда хэлэ, – Даритай архья мартажа, хооһон тагшаа гартаа баряад, яараба. – Юундэ гэнтэ энэ Тэмүүжэн бэ, ондоо хүн бэшэ? Тэрэ юугээр бидэнһээ, эсэгынгээ дүүнэрһээ, ехэ зонһоо гэнтэ дээрэ болошоо юм?

– Харин ши яагаад тэрэ ажаһуунаб гэжэ хараа гүш? – Худагта дахин сухалдаба. – Үлэн хооһон үхэлэй аманда маанарай хаяад ябашахада, шонын хүрэгтэл зайжа зорожо ябаһан дээрмэшэд соогуур, Таргудайн хурьга бэдэрһэн элээ мэтээр элээн доогуур тэрэ ганса юрэ амидаржа шадаа бэшэ, харин мүнөө манһаа дээрэ ажаһууна – хэнһээшье дулдыданагүй, хэнһээшье айнагүй. Ямархан газар олоо гээшэб? Иигэжэ байдалаа түхээржэ үшөө шадаха хэрэгтэй. Тэрэ манда орходоо сэрэг суур үгыгээр аюулгүй һууна, дайсадта харагданагүй, хада уула, ой тайга хамгаална, тиихэдэ угайхидтаа дүтэ, хажуудань шахуу. Тиимэхээл манай бэлэгһээ тэрэ арсаа, бидэнтэй суг ажаһуухаяа дурагүйдөө. Юундэ арсаа гэжэ хананаш, ганса залуугай үсэдһөө гү? Үгы даа!

Худагта нүхэд руу хараад, дуугаа аалидуулба:

– Тэрэшни бидэнэй урда уялгатай болохоёо ханаагүй, ойлгоно гүш? Тэрэ ажамидаржа шадаа ха юм, саашаашье һууха, бидэншьегүй һууха, тиигэжэл тэрэ толгойдоо бодоо... Оройдоол арбатайхан ха юм, тээд мүнөө иимэ ухаатай байна. Хараа хэн гүш, айлынъ ямар эмхи гуримтайб? Дүү хүбүүдынъ тэрээнэй байхада гэртэшье ороогүй, тэрэ гансаараа бултанай түлөө шийдхэнэ. Һүүлэй Һүүлдэ тэрэ бидэнһээ үлүү дээрэ хүн байшанан болоно: бидэ мүнөө болотор хоорондоо хэлээшье ойлголсоногүйбди. Тэрээниие харан гэхэдэ Есүүхэй аха нёдондо үхөөгүй, харин хүбүүнэйнгээ бээдэ эрьежэ түрөө гэжэ ханамаар. Энэ унагахан байхадаа иимэ байна, харин дааган болоходоо ямар байхаб гэжэ хананаш?

Даритай уруу дуруу гал шэртэн һууна.

– Энэш хоёрдохи Есүүхэй болохо.

– Тэрэш эсэгһээ үлүү байха. Тэрээнэй түрэхэдэ, бөөнэрэй хэлэһые ханана гүш?

– Хананаб, хуу хананаб, тээд бөөгэй үгэ гол соохи уһан мэтэ, байра дээрээ байдаггүй, оёортоо булангиртай, юунэйшье хороод байһые харахагүйш.

– Тээд ши харана гүбши даа, юрын бэшэ хүбүүн ургажа байна.

– Тиимэ, мэдэрээгүйдэ нүгэл, – гэжэ Даритай зүбшөөбэ. – Адагай адаг гэхэдэ, үетэнэйнъ хэншье тэрэнтэй адли бэшэ.

– Юун үетэн гэжэ, – гэжэ Худагта гэмэрбэ. – Бидэ, абганарынъ, магад, тэрэнтэй нэгэ зэргэдэ бэшэбди. Тиимэһээ таанар һэбхи толгойгоо хэндэ бухаад байхаяа Һүүлдэнь һайсал бодохо болохот даа.

– Тээд яахабибди, тэрэ бидэнтэй ябалсахаа хананагүй ха юм, – Даритай хэрүүлхэн, толгойгоо хазагад гүүлэбэ. – Яабашье бидэ абганарынъ ябанабди, тэрээниие аргадаха, гуйха, дохихо нахиихагүйлди.

– Юу хэхыетнай саг харуулха.

– Зай, түрүүн харуулаг лэ, мүнөө энээниие таамаглахань эртэ, – Даритай зосоогоо хараал табиһаар, дахин архияа аягалба. – Үшөө нэжээдые бария, шамда амархашье хэрэгтэй, үглөө харгымнай ута.

– Тиимэ. Нүхэдтэ хэлээрэйл даа, – дурата дурагүй Худагта хөөрэлдөөгөө ондоо тээшэнь болгобо, – бүхэли хүниндөө галай носожо байхаар гэшүүһэ суглуулаг.

– Хэлэхэб, ханаагаа бү зобо... – Даритай Худагтын уухые хүлээгээд, аягыень абаба. – Би иигэжэ ханажа байнаб, ой модонһоо

холодоогүй байгаа хадаа, магад, шамда тэлүүр хэхэмнай гү, үглөө шамда таатай байха.

– Нээрээшье, зүб ха даа, – гэжэ Худагта тэрэн тээшэ баяр баясхалантайгаар хараба. – Энэ харгыдаа даншье ехээр эсээб.

– Иимэ ашатай эсэхэш даа, – гэжэ тэрэн хүхюу бэшээр харюусаба.

Даритай хүрэн хүрэтэрөө Худагтатай хөөрэлдэн тухайгаа хэды дахин ханажа, Тэмүүжэн тухай бодожо ябаба. Нэгэ үе тэрэ: «Магад, али булта дахин нэгэдэхэ байгаа гүбди, үгэлхэ сагта Тэмүүжэншье хэрэгтэй болохо юм гү, залуушуулайш хэн нэгэн урагшань хүтэлхэ ёхотой ха юм», – гэжэшье бодоод үзэбэ. Тэрэ зуура Таргудай болон хүнэй үгэдэ орожо үгэдэггүй Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэн тухай ханажархеод, тэрэ ханалаа орхибо. Энэнь даншье хаа хашартай хэрэг, иимэ юумэнһээ холол байбал дээрэ. Гэнтэ дотороо Худагтадашье сухалаа хүрэнэ: хэрэггүй газарта юугээ һүйд тойбо татааб, энэ тэрэ юумэ ханажа байнгүй, ханаа амараар үхэхэ мүрөөрөө үхэхэгүй... Харин хүрэндээ дүтэлжэ ерэхэдээ үглөө хүнндөө Алтанда ошоожо, Есүүхэйн бүлэ тухай дуулгахаб гэжэ мэдэжэ байба.

XV

Түрэл гаралайнгаа урилгада Тэмүүжэнэй арсалга гэртэхинийн урмаа таһаранхай, бүтүү бүглүүгээр угтаба. Тэдээнэй харилсаанай дунда гансата хүйтэрһэн хана бии болоод, үдэр бүри өөдөө ургаж байба. Дүүнэрын пулхайшанхай, амаараа дүүрэн шорой үмхэхэндэл абья шэмээгүй, ехэ юумэ найдуулаад, доромжолон наадажа наадажа, тэрэндээ садаад, гэнтэ арсажархиһан мэтэ гомдолтой. Бэгтэр галзуу сухал соогоо нюураа татабгануулан, гэрэй саагуур тугалай шэмхэн хагда ногоо ташуураараа сабшажа, сээжэһэнь орьёлон байһан арьяатанай хэршэгэнэ арай гэжэ досоогоо барин, уралаа хазажа ябана. Эхэнүүд үгэ дуугаа хуряжа, абья аниргүй болоод, тэрэнииё буруушажа байһанаа мэдүүлнэ.

Хамнигадые үдэшөөд, Тэмүүжэн бүлээ гэртэ дуудаж, өөрынгөө шийдхэбэри тайлбарилха гэхэдэнь, Бэгтэр тэрэнтэй хөөрэлдэхэеһье ханангүй, Бэлгүтэйе дахуулаад, байраһаа хайшаашьеб ябашаба. Бусадын галаа тойроод, уруу дуруунууд, доошоо хараад, уралаа жэмьлдэн, абьягүй һуубад. Тэмүүжэн бултыень ээлжэлэн хараад, Хасар дээрэ харасаяа тогтообо:

– Манай абганар бидэниие хайрлаһандаа ерээ гэжэ һанана гүт? Намар бидэниие үлэн хооһоор үхэг гэжэ хаяһан аад, мүнөө бидэнэй үшөө амиды байжа байхада гэгтэ нэгэ ураг түрэл шэнгээр дурлашаба гү? Үнэхөөрөө таанар тийгэжэ һанаа һаатнай, тархитнай үмхирһэн модоной хүнды мэтэ хооһон хаш. Таанарай шэхэндэ һалхин дүүежэ байна ха. Худагта абга мүнөө ямар болоод ябахыень таанар хараа гүт? Элинсэг хулинсагтаа ошохоёо бэлдэхэдээ тэндэ манай эсэгтэй, Тодойн үбгэнтэй уулзахаяа айжа, бидэн тухай һанаата болобо ха юм. Хэзээ нэгтэ таанар энэениие ойлгохо юм гүт, үгы гү?

Дүүнэрынь абяагүй байба. Тэмүүжэн тэдээнэй шарайгаар хэлһэн үгэнүүдыем ойлгоно гэшэ гү гэжэ ойлгожо ядаба, гэбэшье түрэл гаралдаа бусаха гэхэн һаналтайгаа хахасахань тэдэндэ хэсүү байна гэжэ эли байба. Тэмүүжэн харюу хүлэжэ ядаад, дуугай байдалһаа тэсэжэ ядан, эрид хатуугаар хэлбэ:

– Таанар хэзээ нэгтэ юумэ ойлгодог болохо юм гүт, үгы гү, би мэдэнгүйб. Гэбэшье би таанадай ноёнби, минии амиды байгаа сагта минии үгөөр байхат. Ойлгоо гүт?

– Ойлгоо, – гэбэ Хасар.

– Ойлгоо, – Хачуун зэмээ мэдэрэнгээр дабтаба.

Тэмүүгэ айнгяр улайшаһан нюдөө сабшажа, бархирхаяа бэлэн байба.

– Ябагты! – Тэмүүжэн тэдэениие хойноһоонь ууртайгаар харан үдэшөөд, Сочигэл тэшэ эрьсбэ. – Та, Сочигэл эхэ, Бэгтэрэй ахынгаа үгэ дуулахагүйдэнь, үшөө Бэлгүтэйе мууда хургажа байхадань ухаатай үгэ хэлэхэ байгаат.

– Ямар үшөө ухаатай үгэ гээшэб? – гэжэ тэрэ тэһэ бууба. – Шамайе шагнаад лэ, абяагүй байха гэжэ гү? Бурхан хараг, минии Бэгтэр тиимэ бэшэ.

– Танай Бэгтэр тэнэг! – тэсэжэ ядаад, ууртайгаар Тэмүүжэн урдаһаань үгэ шэдэбэ.

– Тэнэг?... Ши юундэ абганартаа ошохоёо арсаабиши гэжэ би мэдэнб. Ши өөрынгөө ахалагша байдалаа алдаха дурагүйш, тиимэ гү? Ши тэндэ хэн байхабиши? Бури Бүхын аша, бэшэ хэншые бэшэ. Харин эндэ ши ноён, хамнигадтай харилсанаш, абганаршни ерээд, өөһэдтөө адли зэргэгтэн мэтээр шамайе гуйна, аргадана. Ши энээнэйл түлөө ошохоёо һанаагүйш. Тээд юундэ минии Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр шинии энэ эрхэ ябадалһаа хохидохо болоо юм?

– Ши юу өөрынгөө ханаанһаа абанаш! Бү тэнэглэ, үхибүүд шагнажа болохо, – гэжэ тэрээндэ Өөлэн сулалдаба.

– Шагнаг лэ, ямар ахатай байһанаа мэдэг лэ! – Сочигэл үсэдөөр өөрынхисэ хэлэжэл байба. – Минии хүбүүдые хайрлахагүйдэнь, би абяагүй байха гүб?

Тэмүүжэн тэрээнэй иигэжэ аашалхыень хүлээгээгүй байһан аад, түрүүн сошоһондоо дуугай байба. Һэгээ ороод, тэрээнэй нюдэ руу хүйтөөр хараба.

– Би, Сочигэл эхэ, хэниешье үлдэнэгүйб, теэд хажуудаа хэниешье барижа байнагүйб. Эсэгийн нүгшэһөөр бидэнтэй үлэгты гэжэ таниие гуйгаа бэшэб. Та мүнөө хүбүүдтээ минии абганарта гү, али өөрынгөө түрхэмдэ ошоходотнай болохо. Гэр бараанһаа арһанай гэр, унааһаа зургаан мори үгэхэб, унажа ябаһан гурбан морин дээрэтнай үшөө нэгэ нэгы нэмэхэб. Ханза, абдарнуудаа зөөритэйн абэгты. Дураа хүрөө һаа, энэ дороошье гараад ябагты.

Сочигэлэй шарай зарсаһаба, нүдэниинь буушаба. Өөлэн руу асуунгаар хилам гэгэ, теэд тэрэнь хүндөөр һанаа алдан, өөрөөл иимэ юумэ эхилээш, эриһэн юумээ абаш, би эндэ юушье шиидхэдэггүйб гэжэ ойлгуулха гэхэндэл байба.

Тэмүүжэн хойморһоо бодожо, нэмэбэ:

– Яагаа һаатнай дээрэб гэжэ бодожо үзэгты, өөрөөл шиидхэбэри гаргаарайгты.

Тэрэ гэрһээ гараба. Тэрэ дары Өөлэн эхын буруушааһан хоолойн абяан дуулдаба. Тэмүүжэн шагнангүй, соорхойн талмайн саада заха руу гэшхэлшэбэ.

Энэ үдэрһөө Есүүхэйн бүлэ хоёр тээшээ хажаржа эхилбэ. Юрэ харахада, тэдээнэй байдал хуушаараал мэтэ, сугтаа эдээлнэ, унтана, гэртэхи, газаахи ажалаа хэнэ. Харин агнуурида аха дүүнэр ами аминдаа гарадаг болоо: Бэгтэр Бэлгүтэйтэй, Тэмүүжэн Хасартай. Тэдэ өөһэд хоорондоо хөөрэлдэхээшье болибо, харин Хачуун Тэмүүгэ хоёр хуушан зангаар Бэлгүтэйдэ хандахадань, тэрэ хажуудань Бэгтэрэй үгы байбал, харюусадаг.

Тэмүүжэнэй Сочигэлдэ таһаржа ошохыень дурадхаһанай удаа эхэнүүд өөһэд хоорондоо хэлсэжэ, мүнөөдөө сугтаа байха гэжэ шиидэбэ.

Сочигэл бодожо үзөөд, Тэмүүжэнтэй мүнөө болгоомжотой байха ёһотой гэжэ ойлгобо. Нүгшэһэн нүхэрэйнгөө бүлэһөө таһараа һаа, хүбүүдтэйгээ ошохо газар үгы. Өөрынгөө онгууд угай отог

ошохо аргагүй: тэндэ зэрлиг угай үхибүүдээ дахуулаад ерэлхэн үгыршэлхэн эхэнэрые хүндэ ямбагүй, нэрэ бузарлаһан ябадал хүлээнэ, тэндэ үхэн үхэтэрөө өөдэлхэгүй. Хүбүүдынь хэншые ноёд гэжэ тоолохогүй. Тэдэнь гуримтайгаар харилсажа һураагүй, өөрынгөө зэргэ зондо дохижошые шадахагүй, мүн үндэр түрэлтэ яһатанда мэдээжэ бусадшые олон ондоо зүйл мэдэхэгүй, зэрлиг бүдүүлиг зантайшуулые хэн тоохоб. Харин эндэ эсэгынгээ туг доро, ямар хэмэршые хаа, Есүүхэйн хүбүүд, Хабуулай ашанар шуу. Тиихэдэ эсэгын үлүүсэй асуудал үшөө хүсэд шийдхэгдээгүй. Энэ Тэмүүжэн тэсэшгүй зантайшые хаа, хуулиин ёһоор һүүлээрнь үлүүсээ һөөргэнь эрижэ абахаар угсаатан соогоо бээ харуулжа шадаа. Хэрэгын урагшатайгаар түгэсэбэл, хүбүүдын өөрын хубитай байха. Ажабайдалдаа тэрэндэ бэшэ ондоо найдал гэжэ үгы, тиимэлхэ тэрэ хүлээхэ гэжэ шийдэбэ. Хүбүүдэйнгээ үгэдэ тэрэ Тэмүүжэнэй урда һаймһарад гэжэ, халуун аарса аягалха, тэрээнэй хажууда Өөлэн эхэтэй архи нэрэхэ, шэнэ тоһо сохихо гэжэ байжа зүбшэхэ. Гансал эдэ үдэрнүүдтэ хүйтэ абажа үбдэлхэн аад, мүнөө һаял ажалдаа орожо байһан Хуаагшанда ходо зандаржа, хашхаржа, досоогоо нюугаад байһан уур сухалаа гаргадаг бэлэй.

XVI

Абганарай ерэлхэнэй һүүлээр арбадахи үдэр Бэгтэр дахин тала руу гараба. Урдынхидаал адляар нёдондонойнгоо хүрээлэн зорихо гэжэ шийдэбэ. Түрүүн Бэлгүтэйе абаад ошохо гэжэ һанаад, тэрэндээ хэлэн гэлхэнь, тэрэнь ойгоргүй ехээр баярлаба: анхан тэрэнииё тала руу үсөөн абадаг байгаа. Харин бодожо үзэлхэн хойноо Бэгтэр тэрэнииё гэртээ үлөөхэ гэжэ шийдэбэ, аха дүүнэрэйнгээ хойноһоо хараха, шагнаха гэжэ захирба.

Тэмүүжэнэй түрэл саданһаа арсаһанай удаа Бэгтэр тэрээнһээ дулдыдангүй, өөрөө бээ даагаад байха гэжэ эсэслэн шийдэ һэн. Үглөөдэрын тэрэ абганарайнгаа мүрөөр хойноһоонь ошохо хүсэлөө эхэдээ хэлэхэдэнь, тэрэнь хорибо: абганарта гансал Тэмүүжэн хэрэгтэй байгаа бшуу. Тугһаа холодоо хаа, эсэгынгээ отогой зөөрийн эрхэлхэ өөрыгөө хаһааш, тиимэл хадань мүнөө нэгэ айлаар байха хэрэгтэй, бүхы юумэнэй эли болотор хүлээхэ, харин юунэйшыё болоогүй хаа, ямар нэгэ абгын хажууда дүтын нүхэрэй һуури тэрэндэ олдонол ааб даа гэжэ эхэнь ойлгуулба. Бэгтэр шэмшэрэн

байгаа үр зүрхөө даража, эндэ үлээл даа, тээд өөрөө өөртөө үгээ үгөө: эндэхээ эхилжэ, тэрэ Тэмүүжэнэй барлаг бэшэ. «Намда хоолойгоо шангадаад лэ үзэг, би тэрээниие багашуулай нюдэн доро таһа сохижорхихоб, тиигэбэлни тэрэ үхэн үхэтэрөө намда хашхархаяа мартаха».

Гиирэгэр хасуури модотой ойн захата дүтэлөөд, урдань забһараарнь сүлөө газарай танил гэрэлэй арай харагдаха зуура тэрэ хойноһоонь хэншьеб ябана гэжэ мэдэрбэ. Эмээл дээрээ эрид эрьелдээд, өөрһөөнь гушаад алхам зайда хойноһоонь ой сооһоо дахаад ябаһан хоёр моритой хүнүүдые хараба. Тэдээнэй нюур танил бэшэ байба.

– Есүүхэй ноёной хүбүүн ехэл һанаата болоо байна даа, – гэжэ урид ябаһан һаһатай хүн энэбхилбэ. – Аяар гэрһээ энэ хүрэтэр хойноһоонь ябаһан хүнүүдые обёороогүй хадаа.

Моритой хүнүүд тэрээндэ яаралгүй дүтэлбэ. Хоёрдох иүндэр залуу сэрэгшэн Бэгтэртэй зэргэлээд, илдламанһаар нюур руунь энэбхилэн, тэрээн руу һарбайжа, бүһэдэнь үлгөөтэй байһан хуяһаань мадагыень бэлэхэнээр һугалжа абаад, гуталайнгаа түрии руу хэжэрхибэ.

– Иигэбэл, дээрэ, – гэжэ һаһатайнь даруухан хэлэбэ. – Есүүхэйн хүбүүд юрын бэшэ, тэдээнэй хойноһоо харажал баймаар.

– Хэд гэшэбта, хэнэйбта? – зэбсэггүй үлэшэхэдөө, танигдаагүй зонй урда хамгаалалтагүй болоһоноо мэдэржэ, мэгдэнгээр Бэгтэр асууба. – Танда намһаа юун хэрэгтэйб?

– Бидэниие шамда шинии абга Таргудай ноён эльгээгээ. Тэрэ шамтай шухала асуудалаар уулзахаяа һанана, – гэжэ нюур дээрэхи энэбхилгээ нюужа, хүрөөтэйгөөр харан, һаһатайнь хэлэбэ.

– Намда? – гэжэ Бэгтэр гайхангяр асууба. – Юундэ гэнтэ намда юм бэ? Тэмүүжэн бии ха юм, үнгэрһэн намар тэрэнтэй хөөрэлдөө бэлэй, намтай бэшэ, би эндэ юуштэбиб?

– Тэрэнтэй хэлсэжэ шадаагүй, – нүхэр хүрөөтэйгөөр тэрээн руу хараһан зандаа. – Таргудай ноён Есүүхэйн хүбүүд сооһоо үшөө нэгэ ухаатай хүн олдожо магад гэжэ найдана. Ойлгоно гүш?

Бэгтэр сошонгёор тэрээн руу хараад, хэрэг ондоо тээшээ эрьежэ байна гэжэ одоол ойлгожо эхилбэ.

– Шамда үндэр ехэ үршөөл хайра хүртэгдөө. Ехэ ноёной урижа байхада удааржа болохогүй.

– Тийгэбэл мадагьем бусаагты, – түрүүн айһанһаа һэгээ орожо, зоригжон хэлэбэ.

Наһатай нүхэр тэрээнэй нюур анхаралтайгаар шэртээд, залуудаа дохибо. Тэрэнь дурата дурагүй түриинһөө мадага гаргажа, гар соонь аятайгаар таараһан уран гоё яһан эшыень эрыюулжэ хараад, атаа мэсэнһээ хэлээ тамшаан, Бэгтэртэ бусааба.

Бэгтэр сээжэ дүүрэн агаар хороод, жолоогоо заһажа, шэнээр, нэрэ түрэтэйгөөр нүхэдые хараад, мориёо түрүүн ябуулба.

XVII

Алтан анхарал ехэтэйгээр Даритайе шагнаад, элбэг эдэ дэлгэһэн шэрээгэй саана бүхы юумэ тодорхойлон мүшхэбэ. Тэрэнь досоогоо хараал шэрээл табижа, үзэн ядангаар тэрээниие шэртэбэшые, бултыень хөөрөжэл байна.

– Бидэ зүб юумэ хэнэ гүбди, Алтан дүү? – гэжэ Даритай эсэстээ асууба. – Эдэш ши бидэ хоёрой ашанар ха юм.

– Ши өөр тухайгаа бодол даа, – гэжэ тэрэ һанаа амараар энэбхилэн, Даритайн мүр ташаба. – Таргудай энээнэйш түлөө шамайе өөртөө абаха, үгы һаань, хаана үбэлжэхэбши?

– Ашанарнай яахаб? – Даритайн нюдэн нулимсаар дүүрэбэ. Шангаар шүдөө хабираад, гэм зэмын һогтуу мэдэрэндэ абтан, гуламтын утаатай гал шэртэнэ. – Бидэ хоёр мүнөө отог изагууртаа урбажа байна гээшэлди даа.

– Э, иигээдшые, тийгээдшые тэдэш һалаал дээ, мүнөөдэр бэшэ һаа, жэл болоод, шоно гарьюһанай һоёодо гү, али дээрмэшэ хүйхэрэй гарта орохо.

Үглөөгүүр тээшэ Алтан шал һогтошоһон тэрээниие өөрынгөө унтарида хэбтүүлээд, хара эртэшые һаань, Таргудайда ошобо.

Тэрэ тайчуудай гол айл руу сэдхэл хөөрэнги хүхюун дорюун хатаруулба. Мориёо татаад, нударга руугаа һэргылэн ханяжа, томо сагаан гэрнүүдэй дүхэриг руу аргаахан гэшхэлүүлбэ. Газаа галай дэргэдэ гартаа богони жада бариһан һүниин харуулай залуу сэрэгшэн һууба. Нойрмог нюдөө сабшасагаан, Алтаниие адаглан шэртэһээр, танижа, зориггүйгөөр хэлэбэ:

– Ноён орой хэбтээ... иимэ эртэ һэрюулхэдэ болохо юм гү...

– Шухала хэрэгээр гэжэ хэлэ, – Алтан мориёо уяжа байхадаа найдангаар хэлэбэ. – Бидэ хоёрто яаралтай хэрэг бии.

Сэрэгшэ жадая үүдэнэй хажууда болгоомжотойгоор түшүүлээд, аргаахан гэртэ оробо. Алтан шагнаархаба, тэндэһэнь ямаршые абяан удаан дуулдабагүй.

– А-а!.. – гэжэ Таргуудайн нойрмог хүндэ ёолоон дуулдаба. – Ямар Алтан? Ямар хэрэгээр? А-а, хүлээ, орог, түрүүн дэн аһаа.

Гэр дотор үйлөөн хүдэлөөн боложо, харшаганаха, шииганаха, хүндөөр ханаа алдаха абяан дуулдаба – эзэн баһал мангартай. Сэрэгшэн баруун гартаа тоһоор дүүрэн багахан шулуун табак баряад гараба, түүдэгһээ зомгооһоор аһаагаад, һөөргөө эрьехэдэнь, Алтан тэрээниень ябууд абаад, гэр руу нулахан аад, шэшэрэд гэхэн гэрэл оруулба.

Торгон тэрлигээ бүрүүлхэн гэрэлдэ тологошуулан, Таргудай хоймортоо шэрээгэй саана нууба.

– А-а, Алтан, – һөөлдэнги хоолойгоор тэрэ дуугарба. – Гэрэлээ наашань таби, тэрэ таг дээрһээ тээ тэрэ эд домбо аба, хажуудань тагшад байха ёһотой... Зай, бултыень наашань асара, дүүрэтэр аягала.

Алтан шэрээ руу хүндэ амһарта асараад, халима аягалжа, өөрөө хажуудань соморхоноор нууба.

– Зай...

Таргудай хэды дахин гүлд гэтэр гудамхижа, аягаа хооһолоод, нэгэ хирэ нэгэ сэг харан байшаба, удаань амияа абаба. Алтан өөрынгөө аягаһаа хахадыень ууба – архи хатуу байба.

– Һү-ү... халта хүлээ... һууд гэе, – гэжэ уухилан, аахилан, хүндөөр амилжа, Таргудай хэхэг хэхэгээр хэршэгэнэбэ. – Үшөө хэл даа намда.

Алтан тэрээнии ехэ болгоомжолон, һэргылэнгээр харан, харан, дахин аягалба, өөртөө нэмэбэ. Хоёрдохие уубад.

– Һү-ү, одоол халааба ха даа... Зай, нимэ эртүүр ши юрэ намда ерээгүй ёһотойш, шамай мэдэхэб, – гэжэ тэрэ амидырба, ухаа орожо байһан нүдөөр тэрээнии шэртэбэ. – Хэлэ, юутэй ерээш?

Алтан сэдхэлэйнгээ хүдэлөө даран, һүр жабхалантайгаар дуугарба:

– Есүүхэйн бүлэ олдoo!

Таргудайн архиһаа хүрилшэхэн, һэлхэнтэшэхэн нюурынь шэрүүн болошобо.

– Олдoo бы, эсэстээ, одоол, – тэрэ Алтан руу хүндөөр шэртэбэ. – Зай, хэлэ, хаана мүнөө байнаб?

– Хадаар, Ононой дээгүүр, анхан хэндигэр хамнигадай хууһан газарта.

– Э-э, тэндэ хоргодоо бы, – Таргудай бодолгото болоһон нюдөө тэрээнһээ таһалба. – Хари, би хэды бодооб, хэды таамаглааб, харин Ононой эхин тухай нэгэшье дахин бодоогүйб. Энэ Өөлэн, хэбэрын, эльбэшэн ха, манай таахагүйн түлөө тэрэ газар эльбэдээ жэльбэдээ ха. Хэр холо тэдэнэр гарааб?

– Дүрбэдэхи хүтэлэй саана ойн томо соорхой бии, тэрээн дээрэ хоёр гэр табяад хууна, золигууд.

– М-мм...- Таргудай бодод гээд, һэжэглэнгээр тэрээн руу хараба. – Ши өөрөө хараа гүш, али хураг дуулаад, хоб-жэбээр намай эдээлжэ байна гүш? Хайшан гээд тэдээниие олообши?

Алтан халта татагасаад, сэхыень табиба:

– Тишээ Худагта Даритай хоёр ошоо, тэдэнтэй хөөрэлдөө. Би өөрөө ошоогүйб, минии танда үнэн сэхэ хада тэдэ намда үнэншэдэггүй. Харин намда Даритай хөөрөө, би тэрээниие танай тала руу татааб, нилээн ехэ ажал хээб даа. Харин тэдээниие Худагтын нүхэд олоо, гэнтэ талада Есүүхэйн хоёрдохи һамганай хүбүүн Бэгтэртэй тушаан боложо уулзашоо.

– Хоёрдохи һамган? – Таргудай нүдэээ ониилгожо, юушьеб һанаба хэбэртэй. – Бай даа, тэрэ онгууд һамганай гү, тэрээнэй түлөө дайн болошон алдаа һэмнэй?

– Тиимэ, тэрээнһээ.

– Һананаб, яагаад һанахагүйбши. Тэрэ Есүүхэйн түлөө үшөө нэгэ дайсадтай болошон алдаа бэлэйбди, – Таргудай ойндoo оруулжа, нүдөө бэлтылгэбэ. – Бартаан онгуудтай бүһөө андалдаа, тээд тэрэ Есүүхэй, зальхай амитан, эсэгынгээ үхэхэн хойно, ондоо һамга, Өөлэниие олоо бэлэй. Тэрээниие аха захатан онгууд һамга абахыень баадхаа һэн, үгы гэбэл, үшөө нэгэ дайнда гараха байгаабди.

– Тиимэ, – гэжэ Алтан баталба. – Би үшөө эдир байгааб, энэ хөөрэлдөө һайн лэ һананаб.

– Ши баһа һанана гүш, а? – гэжэ Таргудай хүхюунээр асууба. – Тэрэш үнэхөөрөө һэбхи зальхай хүн байгаа, хэзээдэшье хамаг угаа гай тодхорто орулхаар.

– Айхаархан лэ зүбөөр хэлэнэт даа, Таргудай аха, мангадхай байгаа, хүн бэшэ.

– Тиимэ... Тэрэ хүбүүе Бэгтэр гэдэг гэнэ гүш?

– Тиимэ.

– Хэдытэй юм?

– Шэнэ жэлээр арба нэгэтэй болохо. Тэмүүжинтэй нэгэл жэл түрөө юм.

– Үетэн бы, – мийд гээд, Таргудай дэнгэй гал удаан хаража нууба. – Нэгэ айлда үетэн байхадаа муу зүн гэлсэгшэ, а? Ши юун гэжэ хананаш? Ха-ха-ха... Зай, үшөө аягала.

– Таргудай аха, – гэжэ Алтан зүрхэгүйгээр үгэлэн, үгэ дууламгай домбо бариба. – Би танай заабаряар бултыень хээб...

– Тиигээш, хуу найнаар бүтээгээш.

– Та намда харьяата зониием бусаахаб гээ һэнта, нёдондо намар танда ерээшэдүүлэ...

– А-а, иимэбди-и, – гэжэ Таргудай дурагүйгөөр татаад, ямар нэгэ эшхэбтэр юумэ хэжэ байхадань, балсыша бариһандал тэрэнииё шобто хараба. – Харин би энэ эртүүр намайё һэрюулжэ, баясуулхаяа яараа гэжэ ханаалби. Харин ши энээнэйл түлөө оролдообши?! Зай, болоо, мүнөө шамайё ямар хүн бэ гэжэ мэдэхэ болооб.

Алтан ойро зуура тэрэнииё бахардуугаар харан байтараа, гайхашаа барин, гомдонгёор хэлэбэ:

– Тезд та өөрөө намайё найдуулаа бэлэйлта, би түрүүн танһаа энээн тухай гуйгаашьегүй байгаалби. Та иигэжэ намайё урмашуулжа, шан үгэхэ гэжэ шийдээд, өөрөө энээн тухай хэлээ бэлэйт, би тиихэдэ досоогоо ехэ гайхаа һэм, харин мүнөө би таниё ойлгоногүйлби.

– Үгы, ши хүлээ, – гэжэ Таргудай энээбхилэн, халта уршагад гээд, нюдөө хултагашуулба. – Ши ямар түргэдүү болообши, а? Таанар залуушуул солбон габшагай агшабта, хүсэд юумэ ойлгонгүй, юутэ юугүй гүйлдэхэ. Би арсанагүй ха юмбид, энээн тухай дары түргэн болохогүй гэжэ шамда заажа үгэхэ гэнэлби. Һүүлдэнь ши бидэ хоёр бодомжолоод, яаха хээхээс хэлсэхэбди.

– Эндэ юун тухай бодомжолхо байгаа юм? – Алтан ойлгожо ядангяар мүрөө хабшаба.

– Яагаад юун гэжэ? Ши дэлхэй дээрэ иимэ бэлээр юумэн хэгдэдэг гэжэ ханана гүш? Таанар тэрэ өөрынгөө Есүүхэйтэй модо мүргэтэрөө яаража, тойрожо хараншьегүй юумэ хэжэ һурамхи хат. Зай, сэрэгшэдээ ши бусаахаш, тэдэндэшни ямар нэгэ мал, мори харан, өөрын айлнууд байха. Би мүнөө таанарыё бултыетнай хаана хэхэбид? Хаана намарай бэлшээри олохобид, үбэлэйхиё? Тэдэшни мүнөө минии мал һүрэгүүдтэ даалгагданхай, амгалан байна ха юм. Тэдэнииё мүнөө хүдэлгөө һаашни, эндэ ямар ехэ худхалаян

болохоб, булта намаралдаха, хаанаб шиниихи, алим миниихи, ойлгохын аргагүй болохо бшуу. Үбэлэй бэлшээри хубаахабди, тиихэдэл эли болохо. Харин мүнөө ши яба, һүүлдэнь шамайе дуудахаб. Яба!

Алтаниие ябуулжа, моринойнь түбэрөөнэй замхатар хүлээгээд, харуулшанаа ооглобо. Тэрэнь гансата үүдэнэй хүшэгэ өөдэнь татаад, харагдаба.

– Үнэгэниие намда дууда!

Таргудай анхан Алтантай хөөрэлдэһэнэй удаагаа хүн зонииень һөөргэнь бусаахаб гэжэ найдуулһанаа оло дахин шаналаа һэн. Сэрэгшэд өөртэнь хэрэгтэй байгаа. Тэрээнэй олон тоодо сэрэгэйл һайгаар уг аймагай ноёд үгыень дуулана ха юм. Тэдээнэй бага бэшэ хубинь Есүүхэйн үлүүстэйгээр хияадуудһаа жэлэй саана ерээ ха юм.

«Юрэ магтаад, ондоо юумэ найдуулаад орхихогүй. Нэгыень табихадаш, нүгөөдэнь ошохоёо һанаха, тиигээд лэ үлүүс дүүрэн һамараан болохо», – гэжэ тэрэ хойнотожо бэээ зэмэлнэ.

Һүүлдэнь Таргудай дахин бодоһоор, Алтанда албата зонииень бусаахагүй гэжэ шиидэбэ. «Бараг даа, юун муу юумэн болобо гээшэб дээ. Түрүүшээр гомдожо, уурлана ааб даа, тиигэһээр мартана аабза. Дахин бээдээ дүтэлүүлээд, эрхэлүүлээд, бултанда жэшээ болгон магтаадамни номгорно ааб даа», – гэжэ тэрэ һанаагаа заһана.

Үнэгэн ябагаар ерэбэ – тэрэ хорёод жэлэй туршада Таргудайн айлай хажууда өөрынгөө гэр табидаг байһандаа анхан омогорходог бэлэй, харин һүүлэй жэлнүүдтэ хашардаг болоо. Аргаахан үүдэнэй хүшэгэ нээгээд, богоһо алхажа, һэргылэн ханяаба. Өөрынгөө бодолнуудта абтаһан Таргудай залд гээд, тэрээн руу харан, гэмэрбэ:

– Ноёндoo хулгайшан мэтээр оронош. Үнэгэн хадаал үнэгэн. Богоһын саанаһаашье дуугаа үгэхөө яанаш?

Тэрээнэй абари зан, илангаяа мангарһаа ямар байдагыень һайса мэдэхэ Үнэгэн абяагүй дохёод, һуу гэжэ урихыень тэсэмгэй хүлээнэ.

– Һуу, – ууртайгаар үшөө дахин тэрээн руу хараад, Таргудай асууба. – Ууха гүш?

– Үгы, үгы, Таргудай ноён, – хоёр гараа урдаа үргэн, бэээ халхалжа байһандал тэрэ яаран арсаба, тиигээд шогложо туршаба. – Ходо архи уудаг хүниие ойн аншые гурбан дабаанай саанаһаа мэдэрдэг юм гэлсэгшэ.

– Ши юун, агнуурида гарахашни гү? – Таргудай тэрээниие һэжэглэнгээр адаглаба.

– Үгы, мүнөө ямар агнуури гэжэ дээ. Үгын тэды хэлэнэб даа, – гэжэ Үнэгэн мүнөө хабшаба.

– Таанар, хари, ойлгогтылши, сагһаа урид ан гүрөөл бү айлгагты, – гэжэ тэрэ ёһын тэдыдэ гэжэ хоолойгоо шангадхаба. – Хэрбээ энэ аба хайдагта олзын бага байбал, би таанарые агнуурида Баргажан Түхэм намнахаб..

– Үгы, үгы, Таргудай ноён, хэншые ан гүрөөлдэ ханаарханагүй.

– Ойлгожо бай, энээнэй хойноһоо хайсахан анхара.

– Анхарнаб.

– Архи уугаагүйшни хайн гээшэ. Мүнөө ши хүнүүдэй хойноһоо агнаха болоолши даа.

Таргудай үни хада тагшадаа хэнэн архияа уужа, тэрээн руу хараба.

– Ши юугээ нам руу гэтэшэбэш? Таргудай ноён хүнэй мяхаар хооллодог болошоо гэжэ ханаба гүш? Үгы даа, хүнэй мяха эдижэ байхаар малай мяхаар дутаагүйб. Харин хүнүүд гээшэшни хэд бэ гэхэдэ, минии нүхэр ба минии аха Есүүхэйн үри бэенэр лэ даа.

Үнэгэн нюдээ сабшангүй үшөө ехээр бэлтылгэжэ, тэрээн руу харана.

– Олдоо, олдоо тэдэ, Ононэй эхээр дүрбэдэхи шэлын саагуур байрланхай, – гээд, Таргудай архиһаа нороһон уралаа үргэн хара альгаараа аршаба. – Ажал шамда олдобо, хүрэнүүдээр зайжа, айрагаар гэдэһээ дүүргэжэ ябахашни хүрөө. Эгээл найдамтай нүхэдөө абаарай, ой соогуур ан мүрдэжэ шадаха зониие. Тэдээндэ харагдангүй дүтэлөөд, харуул табихаш – хараха, шагнаха, яагаад байнаб, илангаяа ехэ хүбүүдынь, эхэнүүдынь. Юу хэнэб, ямар хамаргаа буһалгаа намда бэлдэнэб гэжэ бултыень мэдэхэ гэнэб, ши ойлгоно гүш?

– Яагаад ойлгохогүйб, ойлгожол байнаб, – гэжэ Үнэгэн утаар татаба. – Хэр удаан адаглахабибди?

– Тэдээнтэй яаха хээхээ минии шиидхэбэри абатар. Энэ дары яба. Олон зониие бү аба, нэгэ хоёр лэ хүрэхэ, һүүлдэнь һэлгүүлхэш. Үдэр үнгэрөөд бусаарай, мэдэжэ абаһанаа намда дуулгахаш.

Үнэгэн тэрэ дары хоёр залуу ангуушадые абажа ябаад, үглөө үдэшэлэн бусажа ерэбэ. Энэ удаа Таргудай элүүр, тэрээнтэй зүбшэхээс ерэнэн мянганай ноёдтой үни удаан хөөрэлдэжэ эсэшэнхэй байба. Хэрлэн мүнэнэй адаг тээшэ хуурай талаар мянга мянгаар һуума гурба-дүрбэн хүрэнүүдые табихаяа тэрэ ханаа һэн.

Тэндэ һүүлэй үедэ татаарай харуул ходо ябадаг болонхой, өөртөө намар, үбэлэй бэлшээри хараашална гэжэ мэдээжэ. Эдэ газарнууд олон жэлэй туршада хэнэйшые бэшэ, эзэгүй, хоёр уг аймагай мужаа хилэ гэжэ тоологдодог.

Һүүлэй үедэ бүхы монголшуудһаа тайчууд лэ засаг дорохи отогуудтайгаа хамта татаарнуудтай дүтэ ажаһууна, тиимэһээ хилэ можын асуудал Таргудай яаха аргагүй өөр дээрээ даажа абаха баатай болоно бшуу. Тээдшые бусад ноёдто өөрыгөө харуулха, илангаяа уг аймагайнгаа эзэн хааниие шэлэжэ тодоруулаагүй ноёдой урда татаарнуудһаа айнагүйб, өөрынгөө хүсөөр тэдэниие Буир нуур тээшэнь һөөргэнь намнаха шадалтайб гэжэ харуулха хэрэгтэй байгаа. Мүнөө сагта угайнь ноёдһоо тэрээнһээ бэшэ хэншые тиигэжэ шадахагүй, тиимэл хадань хэрэг дээрэ энэениие харуулхань шухала. Тиимэһээл татаарнуудай урда хаалта хэхэ, тиихэдээ тэдээнэй хараһаар лэ һэлэнгэ һанахаяа болитор аймшагтайхан бата бүхэ хаалта табиха гэжэ һанаһан байгаа.

Харин мүнөөдэр энэ хэрэгтэнь һанагдаагүй гэнтэ өөрынь мянганай ноёд һаалта хэбэ.

Бултыень суглуулаад, Таргудай өөрынгөө шиидхэбэри соносохо, саашань зүбшэхэ, тэдээнэй хэнэйн хилэ мужаа руу нүүхэ тухай хэлсэхэ гэхэдэнь, тэдэнь гэнтэ гэмэр-гутар гэлдэжэ, хэндэшые хэрэггүй газар хамгаалһанай хэрэггүй, уһагүй талада арад зоноо, адуу малаа зобоохо туляахада ямаршые удха шанар гэжэ үгы гэжэ мэдүүлбэ. Мянганай ноёд угайнь отогуудай ударидагшад һэн тула Таргудай тэдэениие мүнөө хашаха хаахаяа һанаагүй. Иимэ яяр байдалда ороод байхадаа тэрэ хододоо богоһын тээрээ руу обоороод һуудаг анхан Есүүхэйн байһан мянганай ноёдто болохо юумэниинь болуужаг, арсаа һаа, арсуужаг, мүрын ганса, ёронь нэгэн гэжэ хандаад туршаба. Гайхал гэхэдэ, тэдээнэй нэгэнииньшые мал үшөө таргалаадүй, бэлшээри тэндэ муу гэхэ мэтэ шалтаг бэдэрээгүй, соносохольень буруушаангүй зүбшөөбэ. Тэдээнэй дунда ахалагша хэбэртэй Сагаан хэлэбэ:

– Һайн нохой арьяатаниие намна гэжэ эзэнэй захирхада, гангинадаггүй, бидэ мүнөөдэртөөшые ноёной зааһан газар руу нүүхэ бэлэмбди.

Есүүхэйн мянгатан дээдэ изагууртанай хүнүүд бэшэ һэн. Наһа бараһан эзэниинь тэдэениие урдахи байлдаануудта шалгарһан юрын арбатан, зуутан дарганарһаа шэлэжэ табихан, эгээ тиимэһээ тэдэ

хүнгэн юумэ бэдэрдэггүй, хара һөөргэ, хэдэргэ бэшэ. Одоо мүнөөл Таргудай тэдэ жанжануудай өөрын ноёдһоо бүри бүри тад ондоо байхые хаража, гомдол муулар досоонь түрэмбэ: тэрэнтэй атаа мэээ буляалдагша, бэээ үргэжэ, дээшээ гарадаг гэжэ тэрэндэ тоолуулдаг хадаа үнэн зүрхэнһөө үзэн ядуулжа ябадаг хүнийн ямар аймшагтайхан сэрэг байгуулаа гэшэб! Есүүхэйн ямар хэмэршые хаань, албатан тон найдалтай, ангууша бүргэд мэтээр удаарангүй захиралта дүүргэжэ хуранхай, өөрын албатантай яажашы жэшэхын аргагүй байба.

Эдэ бүгэдые уруу дуруу бодожо, үдэшынгөө хоол барижа хуутарын Үнэгэн орожо ерэмбэ. Гэрэй нээлгээтэй үүдээр орожо байһан наранай элшэ доро ута һүүдэрнүүд үзэгдэнэ.

– Зай, юун бэ? – Үнэгэниие хараһаар хэргэжэ, хуухыень урдаа зааба.

– Олообди тэдээниие,- гэжэ эсэнгээр тэрэн ханаа алдаба. – Шонол боложо байна даа тэдэ, Есүүхэйн хүбүүд.

– Эхинһэнь хөөрэ.

– Үсэгэлдэр боро хараанаар тэдээнэй бууса хүрэмбэ ерэмбди. Байрадань дүтэлжэ, бургаан сооһоо харахадамнай хоёр гэр табяатай, тугалтай хоёр үнээн, арбаад морид бэлшэнэ. Ямаршы ядаралгүй хууна хаш. Ой тээһэнь тойрожо, залуу наһадай саана хоргодообди, даб дээрээ дүтэлхын аргагүй нохойнуудтай, харахада, шонын холисоотой, маанары мэдэрээ хаань, бүхы хэрэг хосороохо. Үглөөдэр нэгэ залуу эмэ нохой абаад ошохо ханатайб, тэдэ нохойнууды хажуу тээшэн абаашахыень... Тээд танда тон хэрэгтэй болохо нэгэл юумэ үнэн мэдээбди.

– Юун бэ? Түргэн хэлэ...

– Тэндэ Есүүхэйн нүгөө хамганай хүбүүн бии, Бэгтэр гэжэ нэрэтэй...

– Мэдэнэб.

– Тэрэ бүлэдөө ахалагша байхын түлөө угаа ехээр Тэмүүжэнтай үһэрилдэнэ.

– Зай, хөөрэ, юун бэ тэндэ, – Таргудай олзо мэдэрхэн үбгэн баабгай мэтэ хуури дээрэ бэээ татан маряаба.

– Тэндэ, ой соо, байдаг талмайнь арада, үбһэн урса байна. Харанхы болоходо тэрэн руу Бэгтэр нэгэ эхэхээ гараһан дүүгээ дахуулаад ерээ, тэрэн Бэлгүтэй нэрэтэй. Үнэһэн соо гал үлээгээд, хажуудань хуужа, хоорондоо хөөрэлдэбэ. Бидэ холошог байгаабди,

дүтэлхээ зүрхэлөөгүйбди, гэбэшье зарим тэды үгэ шагнаабди. Тэрэ Бэгтэр Есүүхэй эсэгын үнэн уг залгуулагшад бидэ гээшэбди, харин Өөлэнэй гүлгэд бэшэ, бидэ өөрынхисэ абажал халахабди гэжэ хэлээ. Багань абяагүй шагнаа, харин ахань, харахада, нилээн лэ ехээр Тэмүүжэнда уурланхай, годли тэрээндэ бэлдэнхэй. Үүрэй сайхада тэдээнэ орхёод, танда дуулгахаяа ерээб.

Таргудай удаан дуугай нууба, аха дүүнэрэй үһэрилдөөндэ Есүүхэйн бүлые найдамтай ургада оруулха арга боломжо байна гэжэ тэрэ мэдэрнэ. Яаралгүй бодомжолоод, харгыдаа үлдэһэн Үнэгэнэй нуужа ядажа байхые тоонгүй, өөрынгөө шиидхэбэри гаргаба:

– Бэгтэрэй байраһаа хажуу тээшээ ошобол, агнуурида гү, али ямар ондоо газар руу гү, баряад, наашань асарагты.

Үнэгэн ханаагаа амархан шуухираа нюужа, хүндэлжэ, толгойгоо дохёод, баруун гараа сээжэдэе бариба.

XVIII

Энэ үедэ аяар холын зүүн хойто зүгтэ, Онон руу урдан орохынгоо урда Хэрээ голой хоёр татуур боложо таһархан газарта, хатагин угтанай табяад үрхэтэ гэрһээ бүридэһэн багахан хүрэн үдэшынгээ ажал яаралгүйхэн ябуулжа байба. Үдэрэй аяама халуун тунгалаг агаарта үшөөл буураагүй, хүрэнэй энэ тэрэ буланда шанга шанга хүнэй абьян, шууяа хүүсэн дуулдана. Набтар шэлын нюрбан дээгүүр буужа байһан наранай элшэ доро бэлшээриһээ бусажа ябаһан үнээд холоһоо һунан таранхай харагдана. Үйһэн тодхуур барин, үнээдэ угтахаяа хүрэнэй заха гаража ябаһан һамгад залхуугаар һуныалдажа, голдо орожо байһан үхибүүдтээ хашхаралдана:

– Ябагты, тугалаа харагты!

– Нэгэнииншые алдуурха ёһогүй, үгы гэбэл, ташуурай амта үзэхэт!

– Бушуу хүдэлэгты, үнээд дүтэлбэ!

Үхибүүд уһанһаа хүрэлдэжэ гараад, наранһаа харлажа, пэд хара болошон нойтон бээдэ тоһотожо ялайшаһан үмдэ самсануудаа үмдөөд, тугал адуулагшадта туһалхаяа гүйдэбэ, тэдэнь һаалиин газарһаа хүрэгөө холодуулха гэжэ саашань тууна.

Захын гэрэй дэргэдэ наранай һүүлшын элшэдэ дүрбэн үбгэд яһаа шарана. Ногоон дээрэ дүхэриглэн һуужа, тала руу хараашалан байжа аалин намдуу хөөрэлдөө ябуулна.

– Үнээд һү багаар үгэдэг болоо гэлсэнэ, – гэжэ загаһан тэрлигтэй туранхай үбгэн хэлэбэ. – Бэлшээридэнь шүдхэр хүнэхэд баһа һаанал ха.

– Үргэл хэхэ хэрэгтэй, – гэжэ нүгөөдэнь дуугаа үгэбэ. – Тээ мэндэ хүнһөө зөөхэйн гарахаа болиходо булта суглараад, үри шэрээ үгэхэдэмнай, тэрэ дары гаража эхилээ һэмнэй.

– Үбгэдтэ хэлэхэ хэрэгтэй, удааруулжа болохогүй.

– Нүгөөдэр шэнэ һара, суглархада болоно.

– Эндэмнай мунөөдөө аюул үгыл дээ, – гэжэ үрөөһөн нюдэтэй, үндэр һэеы малгайтай үбгэн һуугшадаа ээлжээгээр харан хэлэбэ. – Агацын саанахи добонуудай хажууда, мүнөө бүгүнүүдэй хурээнэй байдаг газарта, ондоо хүнэхэд бии болоо гэлсэнэ. Хара моритой, зэр зэбсэгтэй, хуяг дуулгатай, дайн байлдаануудта хосороошод гээшэл ха. Тэдэ боро хараанаар суглараад, тэрээ руу ябаһан зондо добтолно гэнэ. Хоёр дахин хараал хаш хүнүүд тэдээнне холоһоо, нэгэ хүни үхибүүд тэдээнһээ арай гэжэ тэрьелжэ гараа ха.

– Энэш үшөө муу, – гэжэ үбгэд һанаа алдаба. – Үлэн лэ хадаа хүндэ добтолно.

– Хэнэй хүнэхэд бэ гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй, хэрбээ манайхиной байбал, элинсэг хулинсагуудаа гуйха, тэнгери руугаа абаад ошог.

– Манай бэшэ гэнэ, хэлэниинь ондоо хэбэртэй, бөөнэр шагнаа.

– Тиигэбэл өөһэдынгөө хүнэхэ урдаһаань тухирха.

– Һүүлшын байлдаануудта манайхид олоор лэ хосороо даа.

– Жүрхинэй дайнһаа баһал бага бэшэ үлөө.

– Бултыень суглуулаад, тэдээнэй урдаһаа табиха, манай газарһаа тэдээнне намнаг.

– Манда туһалхыень өөрынхидөө үгыт гэжэ хамнигадышые гуйхада болохо.

– Хамнигадай хүнэхэд шанга.

– Үлдэхэл даа тэдээнне эндэхээ саашань.

– Тиигээл һаа зуб.

Наран хадын орой хүрөөд, буужа эхилбэ. Үрөөһөн нюдэтэй үбгэжөөл хүл дээрээ бодобо.

– Зай, үшөө нэгэ хохидолгүй үдэр үнгэрбэ. Баруунай бурхадта алдар соло... – тэрэ баяртайгаар ганса нюдөөрөө тала тойрон

хараашалба. Тийгэхэ зуурань харасань нэгэ холын юумэн дээрэ торолдобо. Тэрээнэй шарай барайшаба. – Харагты даа, энэ юун бэ, адуу хүрэг наашаа ерэжэ ябана гү?

Таягаараа зааһан тээшэнь үбгэд булта шэртэбэд. Аяар тэрэ зүүн тээ нэмжыһэн Ононой жэгдэ таталуураар эрээбтэр зүһэтэй ехэ адуун хүрэг тэдээн тээшэ ерэжэ ябаба. Арбаад моритойшуулаар туулгажа ябаһан хүрэг түргэн дүтэлжэ ябана.

– Энэ юун гээшэб? – гэжэ үбгэд мэгдэжэ, хүл дээрээ бодобод.- Гэшхүүлээгүй ногоон дэгүүр ябана.

– Намар тугал шэмхэг гэжэ гамнажа байгаалди.

– Хулгайн юумэ тууна хаш, дан лэ яарана.

– Манай адуун байгуужаб, хари.

– Манайхиие нүгөө тээшэнь тууха хааб даа.

– Һөөей! – загаһан тэрлигтэй үбгэн гэдэргээ эрьежэ, ойрохи гэрэй хажуугаар гаража ябаһан залуу хүндэ хашхарба. – Таанар унтажэ байна хүн гүт? Юун боложо байһыень харанагүйгта? Тиишээ хара, бушуу түргэн эрэшүүлые иишэнь дууда.

Тэрэнь тала руу хараад, сошон мэгдэжэ, дүтын гэр руу гүйшэбэ. Хүрээнэй нүгөө талаһаа нохойн хойнотоһон хусалдаан дуулдаба, тэрэ дороо үрзэгэр боро нохойн хүрэг уригдаагүй айлшадай урдаһаа гүйлдэбэ. Адуу туужа ябаашад моридоо барид гээд, хоёрынь хүрэгөө хажуугаарнь тойрон амадажа, үндэр эрье руу шахаад, гүйдэлыень аалидуулан, гэшхэдэлдэнь оруулба гэжэ эндэһээ харагдана.

Захын гэрнүүдэй хажуугаар эрэшүүл сугларжа эхилбэ. Тэдээнэй саанаһаа хүрээнэй гүһнөө эхэнэрнууд ба хүүгэд олошоржо, обооролдоно. Булта зуун тээшээ тэгшүүрилтэйгээр хаража байнад. Үнээдээ хаажэ байһан эхэнэрнүүд тиишээ сошон хараашална, һүүеэ шабхажэ дүүргэһээр лэ түргэхэн айл зон руу шамдана.

Үбгэд унаа эмээллэжэ үгэхыень захирбад. Тэдэ түргэн дундаа бэлдэжэ, зэбсэг бариһан арбаад эрэшүүлые дахуулан, аалихан дүтэлжэ ябаһан адуун хүрэгэй урдаһаа ошобо.

Хүрээнэй нохойнууд хэршэгэнэтэрээ хусалдажа, моритой зоние тахалан тойрожо абаад, урагшань ябуулангүй борожо байбад. Адуу туугшад урга болон ташуураар халаша хандашагүй нохой хүрэг шабхадана. Хамагай урда хатаруулжа ябаһан ганса нюдэтэй үбгэн залуушулда тэмдэг үгэбэ, тэдэнь урагшаа гаража, нохой хүрэг саашань үлдэбэ.

Хүрeэнэй үбгэд дүтэлжэ ерэхэдээ бeе бeе гайхангяар харалсаба: ерeэшэдeнь өөхэдтeн адли үндэр наһатай үбгэд, гансал хоёрынь арбаад наһатай эдиршүүл байшаба.

Ерэгшэ долоон үбгэд адуун хүрэгһөө таһаржа, хүрeэнэй үбгэдтэ дүтэлбэ. Бүдүүншэг сула бeе алдаагүй, сэрэгшeнэй арга дүрэ үшөөл табяагүй үбгэн ууртайгаар хуухирһан сагаан духата азаргынгаа жолоо шангахан гартаа адханхай урагшаа жүдхэн гараба. Булта бeе барингяар мeндэшэлдэбэ.

– Залуушуул тоомоо таһаржа, бэлшээри дэбһэнэ гээшэ гү гэжэ бидэ һанаалди, – гэжэ хүрeэнэйхид зэмэлэнгээр эхилбэ. – Харин эндэ хүндэтэ зон лэ. Үндэр наһандаа элдин талаар адуу намнажа ябамаар юун болоо гээшэб?

– Дайн! – урдахи үбгэн ама гараба. – Бидэ хияад боржогоной ноён Бүри Бүхын албатамди. Зунай эхинһээ хойшо адуун хүрэгөөрөө Агын дээгүүр байрлаабди, үсэгэлдэр үдэшэлэн манай ноёнһоо элшэд ерeжэ, баруун тээһeмнай олон тоото сэрэгтэй мэргэдүүд добтолон ороо гэжэ мэдээсэ. Зэбсэг гартаа барижа шадаха зониие бултыень албанда абаа, тэдeнэй тоодо эхэнэршье зон бии, харин бидэ үбгeдые адуугаа абархыемнай ябуулаа. Хойноһоомнай үхэршэд, хонишод малаараа ерeжэ ябана, Ононой нүгөө талаарнь Ехэ Сэрeнэй албатан гараха ёһотой, тeэд тэдeнэр һууриһаа хүдэлжэ үрдихэн үгынь мэдэгдэнэгүй. Таанарташьe эндээ үлэхeнь аюултай... – үбгэн эсэнги янзатайгаар малгайгаа абаад, духынгаа хүлһе аршаба. – Эндэһээ ябагты.

– Энэ юун болоноб даа? – хүрeэнэй үбгэд бeе бeе харалсаба. – Ябаха болоно гү?

– Хүлeэхэл хэрэггүй гэжэ мэдээжэ, – гeбэ загаһан тэрлигтэй үбгэн. – Сагай байгаанда эндэһээ бодожо, ябахал хэрэгтэй.

– Та хоёр ехэ хүрeэн руу гүйлгэгты, – гэжэ ганса нюдэтэ үбгэн залуу эрэшүүлдэ хандаба. – Дуулаһан юумeэ ноёндо дамжуулагты, бидeнииe үхэр малаа туугаад үбэлжөөнэй бэлшээри руу тайчуудта дүтэлжэ ошобо гэжэ хэлээрэйгты. Бэшэн зоноо бодхоог, гэр бараагаа задалжа, тэргэдээ ашаг.

Тэдeнь дуугай хүрeэн руу ябабад.

– Хэн нэгeнээ нүгөө эрьe руу эльгээгты. Гүүн хүрэгтэ дуулгаг, тэдeнь саашань хонишодтоо дамжуулаг, – гэжэ хойноһоонь үбгэд хашхаралдаба.

Үшөө нэгэ бага хөөрэлдөөд, Бүри Бүхын албатад хүрэнэй үбгэдтэй хахасаж, адуугаа саашань тойруулан туухадаа, түргэхэн хатаруулан гүйлгэлдэбэ. Үрөөһэн нюдэтэ үбгэн тэдээнэй хойноһоонь хараад, дэмжэһэн янзаар хэлэбэ:

– Жараяа булта гараһан аад, үшөөл арга шадалаа алдаагүй үбгэд.

– Дайсадай ерэбэл, залуу болошохош.

– Ойлгожол байгты, үшөө бидэниие дайнда намнана аа гү ...

– Эндэһээ түргэн холодоелши.

– Һайн үгэ саг соогоо хэлэгдэнэ.

Тэдэ моридоо яаруулан, хүрэндээ тургэн бусаба. Айлнууд хорото шарын хэндээгдэһэн үүр мэтээр хахы халаг шамдажа, хүнийн ойртожо байгаашье хаань, нүүдэлдэ бэлдэнэ.

XIX

Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёр олон үдэрэй архидаанһаа эсэхын ехээр эсэжэ, хүхэ мангарһаа тулихын ехээр тулижа, хашархын ехээр хашараад, хоюулан тархья заһажэ байхадаа архияа хаяжа, үйлэ хэрэгүүдээ үнэн бодотоор үйлэдэхэ, болохо ёһоор бүтээхэ гэжэ хэлсэбэ. Ажахыдаа аша туһатай ямар нэгэ хэрэг бүтээхэ байгаабы даа гэжэ ехэл бодомжолбо. Адуун хүрэгэй үдэр бүрийн уйтай ажал хэрэгүүдһээ залхууржа, энэ тэрэ юумэ шэлэжэ, голожо байһаар, хэн нэгэндэ нэгэ тээшээ добтолжо, дээрмэ хэхэ гэжэ шиидэбэд. Тиигэбэл зөөришье олохоор, хүн зоноо алба хэһэнэйнь түлөө баясуулха болон өөһэдөөшье эһээгээ гаргаха, зарсантаһан шуһаяа гүйлгэхэ.

Мэргэдтэ гү, али татаарнуудта добтолхо тухай нэгэ бага тоосолдоод, Энгидэй мүрэнэй баруун талаар зунай эхинһээ бии болоһон мэргэдтэ добтолхо гэлсэбэд. Эндэ һаяшаг Бүри Бүхын албатад тэрээн руу ябахандаа һайн даагатай олон гүүнэй бэлшэжэ ябахые хараһан байгаа.

– Энэш тэдээнэй газар бэшэ, – гэжэ Бүри Бүхэ нюдөө бэлтылгэн, шүлһээ эсэсэргэн байжа Ехэ Сэрэндээ хэлэһэнээ баримтална. – Тэдэш энээгүүр оройдоошье нуугаагүй юм.

– Тиимэ, тэдээнэй эндэ үшөө хуурижаагүй, дан бэхижээгүй байхадань сошоохо, айлгаха хэрэгтэй. Үгы хаа, эдэш бүхы хүрэнээрээ ерэхэ, тиихэдэнь ямаршые хүсөөр үлдэжэ шадахагүйш, – эблэршэгүй янзатайгаар тэрэнь толгойгоо хэжэрнэ, нүгөөдэнь зүбшөөнэ.

– Тиигһээр байтараа газартамнай хорхойтожо эхилхэ, – архиһаа улайшаһан нюдөө хоротойгоор хилайлган, Бүри Бүхэ гэмэрнэ.

Үдэрэй халууниие архидаһаар үнгэргөөд, хүниндөө хүн бүхэниинь таби гаран сэрэгшэдээ бодхоожо, үлүү үгэ амалангүй баруун хойшоо дугшабад.

Үдэр үнгэрһэн хойно үүрэй боро хараанаар тэдэнэр Энгидэй хүрэжэ ерээд, гарасаар гол гаталба. Уһан дээгүүр шэнгэхэн манан тогтонхой. Урасхал уруу хори гаран багахан боро гэрнүүд харагдана, халта наанань, хотогор газарта таби гаран толгой адуун хүрэг эндэ тэндэ таранхай, хүдэлэнгүй һажана.

Харгыдаа тэлэршэһэн Ехэ Сэрэн архидаанай шэрээн саана бахархан байжа эршэдүүлһэн дайшалха зориггоо алданхай. Тэрэ анхан иигэжэ мал хулуудаггүй һэн. Оройдоо нюуса бэшээр, эзэдэйн хамар дороһоо, үшөө тиихэдэ хүршэнэрэйнгөө мал бэшэ, харин холын отогуудһаа ехэ саһа шуурганай, аадар бороогой урдахана тон наринаар мэргэлжэ хулуугаад, мүрөө нюужа, холуур түгэншэлжэ, тойрожо ябаһаар бусадар байгаа. Харин мүнөө энэ ушар ондоохон байба, бээ танюулха аюулын даншые хаа ехэ. Энэ аюултай хэрэгээ орхиё гэжэ тэрээнэй дурадхахада Бүри Бүхэнь уурлан байжа арсаба:

– Ши ходол хахад харгыдаа тогтодогши! Мүнөө зондоо юун гэхэ хүнбиди, айгаади гэжэ гү? Үгы даа, айгаа хаа, ши буса, харин би зорихон замһаа сухари аргамни үгы.

Тэдэнэр дүтэ хүрэжэ ерэбэд. Ехэ Сэрэнэй адуу хүрэг хуулуухадаа эгээл шадамар хорёод хүбүүд мэргэдэй хүрэг аргаахан гараса руу ябуулба, бусадын ара тээн буусаһаа халхалан зогсбод.

Уданшыегүй хотошо нохойнууд хусалдажа, хотон һэрибэ, хашхаралдаан, хуугайлалдаан дуулдаба...

Адуун хүрэгэй гол гаража ябахада гушаад мэргэдүүд нойрмог зандаа хойноһоонь эрыюулбэ. Тэдээниие годлинуудаараа тогтообо. Ехэ Сэрэн гол гаталад, үндэр эрьсһээ мэргэдүүдэй хэдэн алуулһан, шархатаһан зоноо шэрэжэ абаашихые хараба. Нэгэ морин тархья ехээр хэжэржэ, үбдэгтэнь зоогдохон годлитой хулоорөө ехээр

доходлно, харин нүгөөдэнь юунһээшьеб сошожо, ута жолоогоо хүл доогуураа шэрһээр, зэрлиг гүйдэлөөр тала руу ошобо.

Дээрмэшэд гэр тээшээ бусахадаа бэлээр олдохон олзодоо баярланагүй, барагар хара шарайтай. Хүнэй адуу хада майлаар, ойн соорхойгоор намнажа, тани түрэл газар руугаа туунад. Мэргэдүүд тэдээнине хараа, шуһан адхараа, тиимһээ хэзээ үһөөгөө абахаа ерэхэб гэжэ хүлээхэ хэрэгтэй гэжэ булта хайн ойлгожо ябаа һэн. Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой ори гансахан найдал гэхэдэ, эдэ мэргэд угайнгаа гол халаануудтань ородоггүй, түрэл газарһаа үлдүүлһэн ядуу тулюур нэгэ яндан отогынь байбал дайгаар орохогүй, бэшэ отогуудынь эдээнээ тиимэ бэлээр дэмжээдхихгүй гэһэн лэ бирагүйхэн найдал бэлэй..

Ехэ Сэрэн нютагтаа дүтэлхэдөө юуншыё болуужа гэжэ үндэр дабаан дээрэ гурбан сэрэгшэдтэй харуул табиба, тэндэһээ уужам дэлюун ара газар хайн харагдана ха юм. Нэхүүлэй үзэгдэбэл, тэдэнэр томо түүдэг табиха даабаритай, хүниндөө харуул, үдэртөө утаатай.

Нүгөө дабаанда үдэр ябаха зайн дүрбэн хубиин нэгэндэ үшөө нэгэ харуул табиба. Тэдэ түрүүшын харуулай гал хараа хаа, хүрэн руу гүйлгэлдэжэ, дайсан тухай ноёдто дуулгаха.

Тэдээнэй бусада ерэхээр табан хоногой туршада номгон байдал оршожо байба. Ехэ Сэрэн үдэр бүри хүнүүдые эльгээжэ, харуул хэлгэдэг, бусагшадыё мүшхэдэг. Харин тиихэдэ Бүри Бүхэ тургэн ханаагаа амаржа, Ехэ Сэрэнээ наадалдаг болоо:

– Сошохон үнэгэн һүүлһээ айдаг гэлсэгшэ, ши иигэһээр өөрынгөө һүүдэрһээ айдаг болохошни.

Аюул зургаадахи үдэрөө хүрэжэ ерэбэ. Үдын хойно дүтын харуулһаа сэрэгшэн гүйлгэжэ ерээ. Ябагаар гүйжэ ерэхэндэл тэрэ уухилжа, гэрһээ гараһан Ехэ Сэрэндэ хахир хоолойгоор дуулгаба:

– Дабаан дээрэ гал аһажа байна!

– Ондоо юумэнтэй худхаа хуймаагүй бээт? – гэжэ тэрэ сошон уурлажа, нүдөө бэлтылгэбэ. – Магад, шальбиитараа архи ууһан таанадта үглөөнэй манан утаан шэнгээр үзэгдэжэ болоо?

– Тэндэ дабирхайһаа тортогтой хара утаан тэнгэри хүрэтэр татаатай, – гэжэ гэмэрэн, сэрэгшэн һөөргэдэбэ. – Архи уугаашыё хаа, юунтэйшыё худхахын аргагүй.

– Зай, зай, – гэжэ Ехэ Сэрэн номгорбо. – Ошо, нэгэ бага амара.

Бүри Бүхэ энэ мэдээсэл дуулахадаа түрүүшэр һөөргэ тоомжоргүйгээр зангаба: ямар нэгэ хоёр, гурбан зуугаад сэрэгшэд

ябаа бээ, тэдэнийе Энгидэйһээ саашань намнажархихада удаан бэшэ ааб даа гэнэн хэбэртэй байба. Харин Ехэ Сэрэн һөөргэдөөд, хүрэнээ задалжа, үхэр малаа Даритай Худагта хоёртоо эльгээхэ, тийгэжэ дайсанаа угтахаяа бээ хүнгэлхэ гэжэ дурадхаба. Хэдэн тээшэнь нёлбожо нийжэ, хараал шэрээл табижа байгаад Бүри Бүхэ зүбшөөлөө үгэжэ, албатандаа гэрнүүдэ задалжа, нүүдэлдэ бэлдэхыень захирба. Тиин Ехэ Сэрэнэй мүрдэлгэ намналгаһаа тэрьелжэ һураһан ан мэтэ һэргэг хулгайша дотороороо мэдэрһэнийн мүн лэ буужа ерэбэ. Үдэшэлэн тээшэ бэшэ харуул бусахадаа табан мянгаһаа бага бэшэ сэрэг ерэжэ ябана гэжэ дуулгаба. Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой шарай гансата барайшаба. Байлдаанда хабаадаха аргатайшуулаа тоолобо, һамгад болон бүхэшэг үбгэдыешье тоодо оруулхадань, сэрэгын гурба хахадшые мянга болобогүй.

Һүни тээшэ адуугаа, хүрэнүүдэ Онон өөдэ эльгээбэ. Ондоо отогууд руу туһа эриһэн элшэдые ябуулаагүй. Элүүр толгойдонь одоо мүнөө хуу ойлгосотой. Өһөдөөл гэмтэй, хүршэнэртөө добтолжо, хара тархидаа гал аһагаа хадаа хара тархяараал харюуса. Тэдэ зуутан ноёдтойгоо түргэн зүбшэжэ, хоёр хуби боложо таһараад, нүүһэн хүрэнэй ойрохи ой соогуур урда, хойто талаарнь хоргодохо, мэргэдэй түрүү тагнуулда харагдангүй, гол хүсэнийн дүтэлхые хүлээхэ. Дайсад боржогоной хүрэн нүүжэ ябашоо гэжэ харахадаа мүрөөрнь хойноһоонь ошохо, тиихэдэнь лэ ойһоо добтолжо, нюрга руунь наншаха ёһотой.

Һэргэг хашартай һажаан соо ута һүни удаан үнгэрбэ. Модо түшэһэн хүнүүд бамбай хуягаа тайлангүй, гарһаа жолоогоо табингүй үй түмэн боргоонон доро үйлэ маанияа үзэжэ, үглөөгүүр болотор зобобо.

Гэгээ орожо байхада ойн захын шэрэнгээр харуул гүйлгэжэ ерээд, баруун ойн захада мэргэдэй тагнуул харагдаба гэжэ дуулгаба. Ойн захада арса шэрэнгийн саанаһаа Ага голой хотирхой халаада үсэгэлдэр лэ ашам һуужа байһан ехэ бэшэ хүрэнэйнгээ хоонон эрье хаража байһан Бүри Бүхэ шүдөө хабираад: «Иигээд лэ айжа үрдингүй сүлөөтэ сэдхэлтэй үхэхэ, харин хэнэй буруу, хэнэй зүбые эндэ бэшэ, тэнгэридэ шийдхэхэ», – гэжэ хамаг юумэндэ хайхарамжагүй болошоһон мэтэ мэдэрэлдэ абтан, бодожо байгаа һэн.

Наранай гарахын урда Агын голой хоёр эрьсээр хэдэн бүлэг хариин тагнуулшад мур сараа хаража ябаба. Гушаад морито нэгэ бүлэг баруун эрьсын нугаар иишэ тиишэ һүндэлэн байтараа гэнтэл

нүүжэ ошоһон хүрэнэй хойноһоо эрид шийдэнгээр ябаба. Бүри Бүхэ хойноһоонь өөрынгөө харуулай табин сэрэгшэдые амадуулан эльгээбэ.

Наранай гарахада мэргэдэй гол хүсэн үзэгдэбэ. Аянай жагсаалаар арба арбаараа нэгэ энгээдэ этигэл дүүрэн алхамаар хүрэнэй байһан газар хүрэтэр ерээд, тогтон торонгүй, голоор уруудан саашалба. Тэдэ өөрынгөө хүсэ мэдэнэ, магад, эндэхи газар, хүрэнэйнх хүсэ шадал анхан шэнжэлһэншье байжа болоо, эндэһээ гэдэргээ харангүй хуу барандаа тэрьедэжэ арилаа гэжэ хананхай, түргэн хойноһоонь намнажа хүсөөд лэ, харгыдань бариха гэжэ найдангинууд ябаба.

Бүри Бүхэ толгой дээрээ байһан мориной дэлһэн оройтой түмэр дуулгаяа заһажа, Абай Гэсэртэ хандаһан богонихон маани уншаад, бэшэндээ гараараа даллажа, тэмдэг үгэбэ. Татагдаад байһан морито сэрэгэй жагсаал ойн заха руу шэмээгүй гараба. Бүри Бүхэ эрид урагшаа дабшан гаража, шалаһан мориёо шабхадан байжа, саашалжа ябаһан мэргэдэй хойноһоо шадал соонь гүйлгэшэбэ. Тэрээнэй арада газар хүнхинэбэ. Тэдээнһээ үлэд гээд, хажуудахи ойһоо Ехэ Сэрэнэй сэрэгүүд харагдаба. Бүри Бүхэ сухалтайгаар тэдээн руу харан байжа, түргэн ябахыень урыалан, бүхы шадалаараа гараараа даллаба.

Зуутангууд ойһоо түргөөр холодон, хоёр жэгүүр татажа, зариманиинь оодоргон, нүгөөдүүлын хаядалтай хатараар юушье һэжэглээгүй ябаһан мэргэдэй хойноһоо гүйлгэлдэшэбэ. Тэдээнэй хоорондохы хоёр харбаанай зай түргэн хоробо. Нэгэ харбалгын зай хүрэтэр хүрэжэ ерэбэ. Мэргэдэй жагсаалай араһаа нэгэн тэдээнйе обёоржо, сошоо ехэтэ хурьган хоолойгоор нарииханаар шашхаба, тэрэ дары бэшэнэйнх мэгдээн, һагдаан, олон хоолойн хуугайлаан, хашхараан дуулдажа, жэгдэ энгээнэ эбдэржэ, сула жагсаалын бутаржа, хэдэн тээшэ задаршаба.

Байлдаанай урдахы эгээл һайн саг шүүжэ, мэргэдые гэнэдхээжэ шадаһандаа олзуулхан баярлажа, тэдээнэй моридоороо хажуу тээшээ халба хүрэжэ байхыень харан, һөөргөө жагсажа үрдихэгүйень ойлгожо ябаһан Бүри Бүхэ хоолой дүүрэн хашхарба:

– Хура-а-ай!

– Хура-а-ай!!! – сэрэгүүдын тодон абажа, добтологшодой долгин дээгүүр дайшалхы уряа сууряатаба.

Бүри Бүхэ бугын эбэр номоо һаадаһаа гаргажа, хүбшэдэнь годли табяад, өөрыгөө тойруулан эгнээ жагсаал байгуулха

хүсэлэнтэй түмэр шиидамаараа даллажа ябаһан тарган томо сэрэгшые маряжа ерээд, шангаар татаад лэ харбажархиба. Мэргэдэй хайнаар хургагдаһан морин годлиин эшхэрээнһээ хажуу тээшээ халба хүрэбэ. Бүри Бүхын годли томо гэдэһэнэйн хажуугаар нэгэ тохоног зайда хиидэн гаража, саанаһаань бултагад гэнэн залуу сэрэгшын хажуу руу шаагдашаба, тэрэнь моринһоо хиидэн унаба.

Нэгэ нэгээрээ, мүн нэгэ доро хэды хэдыгээрээ мэргэдүүд боржогонуудай годлиһоо унажа байба. Тэдэ урдаһаань харбажа эхилбэд, теэд бэе бээдээ дүтэлжэ ерэхэдээ түрүүшын жагсаалнууд жадаараа хадхалсажа, нэлмээрээ сабшалсажа эхилбэ.

Бүри Бүхэ годлёр тудсагүй тарган сэрэгшэтэй тулалдажа, шиидамайнь шанга сохилтодо халхабшаа табиба. Хуһанай бургааһаар гүрэгдэжэ, бүхын арһаар гурба дахин орёогдожо, нарин түмэрөөр бүхэлэгдэһэн халхабшань хүдэр гартань хард гэжэ низарба, тэрэ дары жүрхинэй хүндэ нэлмээрээ эмээл дээрээ гэдэргээ найгаһан тэрээнэй зүүн хабирга сабшаба. Сабшуулһан хуягай саанаһаа шуһан сэсэржэ гараба, Бүри Бүхэ шархатаһан тэрээниие харангүй, морёороо хажуу тээшэнь түлхээд, сэрэгшэдээ дахуулан, мэргэдэй гүн руу саашаа дабшаба.

Ехэ Сэрэнэй дали үргэн долгёор мэргэдүүдэй гэдэргээ эрьен, жагсаалаа сэхэлжэ ядажа байхада тэгэн дундуурнь довтолбо. Ябууд дундаа годли табин, ямаршые забда үгэнгүй, нэлмэ жадаараа зуулдан оробо.

Боржогоной гэнтын довтолго мэргэдые гэнэдээжэ, ехэхэн хохидолдо оруулба. Жагсаалайнгаа манлайда ябаһан мэргэдэй ноёд довтологшодой хүсэн тэдэнэйхиһээ бага гэжэ ойлгоод, байлдаанда зоригжобо. Арын хэсэгэй дайралдажа байхада урдахи жагсаалаа жэгдэлжэ үрдээд, дайсадай урдаһаа эрыюулэн табижа, үргэнөөр довтолбо.

Боржогоной эрид довтолгоһоо ара талань олон сэрэгээ алдажа, гэдэргээ сухарин, урда талынгаа жагсаал хүрэжэ, тэдэнтэйгээ нэгэдэбэ. Боржогонууд тэрэ дары дайсанайнгаа шанга эмхитэй болоһыень мэдэрбэ. Тэдэнэр забһаргүй хана мэтээр зогсожо, хэрзэгэнэлдэн байжа өөрынгөө эгнээ сэхэлбэ.

Ехэ Сэрэн сэрэгэйнгээ дайсанда халдан ороходо ара таладань ябаһан аад, дүтын добуун дээрэ гүйлгэн гаража, мэргэдэй байдал хайн хаража байба. Тэдээнэй харюу сохилто бэлдэжэ байһые, хушуурһан иимэ жагсаалаар дары түргэн тэдээнэй хоёр боложо

тарахан далинуудыг бэлээр нэтэлжэ гарахыг гансата ойлгобо. Удаан бодож байнгүй, боржогонуудай гэдэргээ сухариха гэхэн тэмдэг болохо дуута гурбан годли хойно хойноһоонь табиба.

Боржогонууд моридоо эрыюулжэ, ууса, гэдэхэ руунь ташуурдан, гэдэргээ тэхэрибэ. Гүйдэл дундаа гэдэргээ харбаһаар, дүтын ойдо дүтэлбэ. Бүри Бүхэ сэрэгэй хойно гүйлгэжэ ябахатаа, тэрэнэй ханамжаар, бүхы байлдаа хандаргаажэ хаяхан зориг багатай Ехэ Сэрэниие дотороо хараана, тэрэ хоорондо сэрэгшэдтээ торон тогдонгүй хашхарна:

– Харбагты, түргэн харбагты, тэдээниие дүтэ бү табигты, холын зайда байлгагты!

Годлинууд хоёр талаһаа үдхэрэн ниидэжэ, энэшье, тэрэшье талын моридыг унагаана.

Эсэстээ үсөөршэхэн боржогонууд түрүүшын модонуудта дүтэлжэ, моридоо хүрэжэ буугаад, шэрэнгийн саагуур хоргодон, годлинуудаа марьян табижа эхилбэ. Мэргэдүүд олон хүнөө алуулжа, гэдэргээ сухариба. Нэгэ харбалгын зайда саашалаад, бүлэгөөрөө сугларжа, тэдэнэр өөхэд хоорондоо хэлсэн, дайсадай байһан ойн захын үдхэн боролжо руу зангалсана. Голой нугаһаа ойн заха хүрэтэр нэмжыһэн үргэн талмай мэнэ хаяхан алуулһан хүнүүдэй үхэхэн бэээр хушагданхай. Тэдээнэй дунда шархатаһан үсөөн зон мэдээ орожо, хүдэлжэ эхилнэ. Зузаан хуяагһаа балбайлдашаһан мэргэдэй сэрэгшэд ехэл эсэнги янзатай талмай дээгүүр арай гэжэ гэшхэлдэнэ, өөхэдынхидөө суглуулхын хажуугаар ябууд дундаа боржогоной шархатаашадыг жадаар хадхана, хэлмээр сабшана.

Бүри Бүхэ мэргэдэй сухариһан хойно Ехэ Сэрэнэй дали руу ошобо. «Шамайе даа, байгаарайш, юумыеш үзүүлхэб, – наһадай үдхэн мүшэр соогуур морёороо ходорон гаража ябахатаа арһа мяхыень үбшэхэб гэжэ шэбшэнэ. – Бүхы хэрэг хандаргааш, шинии яндан үнэгэнэй аймхай ябадал бэшэ хаань, бидэ мэргэдыг намнажархиха байгаабди».

Шэрэнги сооһоо гарахатаа модон соогуур урдаһаань ерэжэ ябаһан Ехэ Сэрэнэй зуутан хоёр дарганарыг хараба.

– Ноёнтнай хаанаб? Хаана хоргодооб? – Бүри Бүхэ сулалтайгаар асуугаад, нюдаргаяа зангидажа, үзэн ядангаар тэдээниие шэртэбэ.

– Сэрэн ноён бидэниие орхижо, хулинсагтаа ошоо, – уруугаа харан байжа тэдэнэр дорьбогүй хоолойгоор харюусаба. – Бултадаа

гэдэргээ ябахадамнай дуулга арын халхабша хоёройнь хоорондо годли тудаж буугаа.

Бүри Бүхэ мэгдэнгээр тэдэн руу хараад, абья гарангүй, юрэл амаа ангайлгаба. Удаань моринһоо буужа, хажуудань байһан хуушан модон дээрэ эсэнги янзаар лабхайн һуушаба, тиигээд гомдол ехэтэйгээр урагшаа хараад, удаан дуугай байба.

– Мэхэшэн даһаа! – гэжэ досооһоонь гэнтэ гараба. – Хамаг юумэ ондоо хүндэ ашаад лэ, хажуу тээшээ ходол ходорхо. Мунөөшье элинсэг хулинсагтаа тэрбедэжэ арилба. Харин бүхы гэм зэмынь гансал нам дээрэ тохогдохо байха.

Хажуудахи нүхэд ямаршье харюу үгэхөө мэдэнгүй, бэе бээ аниргүй харалсан байба.

XX

Таргудайн нүхэдтэ хүргүүлжэ ябаһан Бэгтэр тэдээнэй хүрээндэ дүтэлжэ ябахадаа засагта ноёнһоо айһан хүрдэһэн нэтэрүү мэдэрэлдэ дахин абтаба. Таргудай ноён нёдондо Тэмүүжэнтэй хэлсэжэ шадаагүй, тиимэһээ шамтай хөөрэлдэхээс һанана гэжэ тэрэ хүнүүдэй хэлэхэдэ түрүүшээр зоригжобошье, мүнөө болоходо тэдэндэ мэхэлэгдээб гэжэ һэжэгтэ ябаһаар абтаба. Дээрэ дээрээһэнь тэрээнэй ухаанда элдэб бодолнууд ороно: «Магад, Таргудай бидэниие бултыемнай үгы хэхээс һанаа? Манай эсэгийн дайсан байһан хадаа, тэрэ мүнөө бидэнһээ, хүбүүдһэнь, үһөөгөө абаха гэжэ оролдохо ёһотойл. Нёдондо намар тэрээниие олоной урда нэрын гутаажа намнаа һэмди, бидэнһээ тоосогоо абаха тухай бодонгүй байха аргань үгы ха юм ».

Аймшагтай эсэс тухайгаа бодоходоо тэрэ ута унжагайгаар һанаагаа зобожо ябаба.

Дотороо жэжэхэнээр шэшэрэн, тала дайда бээ абарха арга олохо һанаатай хараашална. Тээд оршон тойрон абарал эрихэ хүншье, хүрээньше, буусашье үгы, Таргудайн хүнүүд хүн амитанай ябадаггүй зам һайн лэ мэдэнэ.

Ябаһаар эрьежэ тэдэниие харахадаа халта баһанхадаар энэб гэһэн һанаа тэнюун шарайнуудыень обёоржо, үһөөрхэжэ, хоролхожо байһан тэмдэг үзэнгүй, Бэгтэр гансата һанаагаа амаршаба. «Эдэ тиимэ хэрэгтэй һаа, энэ тала руу намайе гаргангүй, үшөө ой соо алаха һааб даа, сүлөө газарта хээээшье хүн зон ушаржа болохо,

тэдэнийе, намайше танижа болохо ха юм», – гэхэн шэнэ баримта олобо.

Тээ ябатараа досоонь найдалай бодолнууд түрэмбэ: «Магад, Тэмүүжэн Өөлэн хоёрой хороной хорондо Таргудай намайе өөртөө дүтэлүүлжэ, өөдөн болгохоёо ханаа аалам? Юундэ тиихэгүйб? Таанар намтай нууха дурагүйт, харин энэ таанадхаа үлүү ухаатай хадаа, хайн байдалда байг».

Бэгтэр энэ бодолдо абтаад, Өөлэнэй хүүгэднээ дээгүүр өөдөө бодожо, үнэн бээ тэдэндэ харуулжа, баһуулханаа үнөөгөө абаха тухай ханалын тэрэнийе хорхойтуулба. Таргудайн элшэ болоод, шухала хэрэгээр талаар ябажа ябаһанаар хараһан мэтэ болобо. Тэрэ доро зүйтэй баримташе олдобо: элшээр залуушуулые табидаг ха юм, тэдэ томо зондо орходоо мориндо хүнгэн, хэрэгтэй газартаа түргэн хүрэхэ.

«Һүүлдэнь, томо болоходоо, – гэжэ холонгото ханааниинь һээгүй саашань абаашаба, – дүтынь нүхэрше болохо ааламби, тиигэхээр һамга абаха, өөрын эдлэхэ газартай, зөөритэй болохо, морид, үхэр, барлагууд ... тугтай туггүйше хаа...».

Ерээдүй сагта Тэмүүжэнтэй, тэрээнэй дүүнэртэй уулзалгань нүдэндэнь эжэлүүдгүй харагдана. Бэгтэр яла сала даа, торгоор орёон, тоһоор гулгийн, Таргудайн олон нүхэд соо баяртаа бахарханхай, жаргалдаа дашууранхай, харин тэдэнь үнөөхил таһархай удархай халааһан арһандаа орёолдонхой, габ гансанууд, һалтаа һаднагууд, отог иргэндэ хаюулан, хүн зондоо үлдүүлһэн, доодын доройд, хайрын хайра юумэнүүд гэжэ ханаандаа оруулхадаа тэрэ мууда хүгтэйгөөр энеэб гэбэ.

Урдань добуунай ташалангаар үргэнөөр нэмжын тайчуудай томо хүрэнэй харагдахада Бэгтэрэй зүрхэн дахин шангаар сохилшобо. Гарнуудын модохирһон мэтэ боложо, өөһэдөө мориной ябаса жолоонь татажа аалидуулан байһандал үзэгдэбэ. Баруун тээнэ ябаһан ахалагша нүхэр тэрэнийе обёороод, энеэбхилбэ:

– Һөөй-е, Есүүхэйн хүбүүндэ айһанаа харуулжа болохогүй бшуу. Үхэлэй урдаһааше энеэжэ ошохо юм, иигэжэ танай хияад угта түрэлхид үхибүүдэ һургадаг бэшэ гү?

«Дүүрээ! Үхэл лэ ха даа... – Бэгтэрэй досоо һал унажа, толгойнь ганхаба. – Зуу дахин тэрбелжэ туршахаар байгаа, тээд мунөө хойнотооб...».

– Ши, хүбүүн, яабаш? – тэрээнэй нюдэндэ нулимса хараад, ахалагша нүхэр гайхаж, мүрһөөнь энеэбхилэн бариба. – Энэ би юрэ хэлэнэб, хэншые шамайе алахая һананагүй, дуулана гүш?

Хоёрдохи нүхэр тэрээниие хараад, ташаганаса энеэбэ:

– Ши, хүбүүн, үнэн дээрээ тэнэгшэг байнаш. Хэрбээ шамайе алаха гээ һаа, ой соо алаад лэ, тэндээл хэнэйшые олохоор бэшээр булажархиха байгаабди. Ши ноёндо маанадые харгыдаа айлгаа гэжэ, хари, хэлэжэ байбаш. Тиигэбэлшни зон дуулаад, шамайе наадалха бшуу, бүхы һаһандаа хүнэй наадан болохош, ойлгоо гүш?

– Ши, нээрэшые, бидэниие айлгаба гэжэ бү һана. Буруу ойлгоод, муу юумэн боложо магад. Ши тиигэжэ бодоногүй бээш? – гэжэ ахалагшань һанаата болобо.

– Үгы, бодоогүйб, – Бэгтэр иигэжэ хэлээд, одоол һанаагаа амарба: «намае гомдохоохоёо Таргудайһаа айгаа хадаа үнэхөөрөө хөөрлэдхээе намае дуудаа гээш».

Бэгтэр дахин сэдхэлээ һэргээбэ. Сээжэдэнь хүнгэн боложо, уулын саагуур далда орохоёо байһан улаан наран бүри хурсаар гэрэлтэжэ байһандал үзэгдэбэ. Айлга, һэжэглэлгэ гээшээе холо саашань орхижо, дүтэлжэ байһан тайчуудай ехэ хүрэн онсо һонирхон хараашална: «Одоол ёһото хүрэн, эндэл үнэн бодото ажаһуудал ...».

Дүтэлхэ бүри газаахи дүхэригэй дүтэ табигдаһан олон тоото гэрнүүд хажуу талаараа бороор мүнсылдэнэ, үнинэй иимэ томо хүрэн хараагүй Бэгтэрэй сэдхэл хүдэлгэнэ.

Дүхэриг руу оробо. Гэрнүүдэй хоорондуур иишэ тиишээ алхалһан танигдаагүй олон хүнүүдые, сэргэдэ уяатай моридые хараһаар, Бэгтэр тэдээнэй дунда өөрынгөө үетэниие болон сэбэр басагадые нюдөөрөө бэдэрнэ. Хүнүүд тэрэндэ анхаралаа табинагүй, эндэ ерүүл зон олоор лэ ябадаг хаш. Хоёр лэ дахин шэрүүн шарайтай эрэшүүл Таргудайн нүхэдтэй бээ барингяар мэдэшэлсэбэ.

Хүрэнэй тэн хүрөөдүй ябатараа ахалагша нүхэр хоёрдохи хүнөө табиба, тэрэнь таһараад, гэрнүүдэй саагуур үгы болохынгоо урда Бэгтэртэ энеэбхилээд, дохид гэн хахасаба. «Ерээдүй сагтаа оролдоно, – гэжэ Бэгтэр бодобо, – юуншые болуужаг гэжэ, Таргудайн намае үргэбэл, минии үһөө нэхэхэгүйн тула». Одоол гол айлда хүрэжэ ерэбэд. Айлай үргэн дүхэригтэ зургаан гэрнүүд тойроод табяатай. Нүхэр зүрхэтэйгөөр сэргэдэ дүтэлбэ. Томо гэрэй нээлгээтэй үүдэнһээ олон хүнэй дуугаралсаха абяан дуулдана; бусадые булиһан

абяагаар Таргудайн хоолой Бэгтэр танижархиба. Тэдэ яаралтайгаар моридхоо буужа, сэргэдэ уяба. Гэрһээ залуу эхэнэр гараад, тэдэниие обёорходоо, Бэгтэрые анхаралтайгаар шэртэн хараба.

– Дуулга, – гэжэ тэрээндэ нүхэр хэлээд, хубсаһаяа заһажа, бүһөө татаба.

Гэр соо аалин болошобо, тиигэһээр тэндэһээ танигдаагүй эрэшүүл гаража, ханаанда баригданхай, дураа гутаһаншые янзатайнууд бээ барингаар нүхэртэй мэндэшэлдээд, саашаа бэе бээтэйгээ аргаахан тоосолдоһон зандаа айлһаа холодобо.

Тэдэнэр хүлээбэ. Нүхэр гараа нюргандаа үргэлөөд, ханаата болон, хүмэдхээ буулган зогсоно. Бэгтэр дахин хүрөөгөө дарагдаад, хаташаһан хоолойгоороо үдхэрһэн шүлһээ залгина. Эсэстээ тэрэл эхэнэр гараад, тэдээндэ хандаба:

– Орогты, ноён таниие хүлээжэ байна.

Эхэнэр уруу хараһан нюдөө үргэнгүй тэдэнэй хажуугаар гараад, бага гэрэй үүдэнэй саана хоробо.

Таргудай Бэгтэрые ехэ баяртайгаар тэбэрин угтаба.

– Ү-ү, Бэгтэр, аша хүбүүмни, одоол хүрэжэ ерэбэш даа, – гэжэ тэрэ хүндэшгөөр хойморһоо бодожо, гал тойрон, баяртайгаар энэбхилэн ерээд, мүрһөөнь барижа, нюурыень хараба. – Ямар томо болообши... зай, гара, гара наашаа, хуу.

Тэрэниие баруун гараараа хуулгаад, хоймортоо бусаба.

– Ши, Үнэгэн, мүнөө яба, – хуужа байхадаа, Таргудай нүхэртөө хэлэбэ. – Аша бидэ хоёрто шухала хөөрэлдөөн байха, ши манда хаалта бү хэ.

Тэрэнь дохёод, гаража ошобо.

– Ши харгыһаа үлэн байгаа ёһотойш, – дүтын зоной зангаар Таргудай нүдэнэйнгөө нариихан зубхи доогуур тэрэниие шэртэн байжа дуугарна, – бишые гэдэһээ үлдэнгиб, мүнөө бидэндэ хуу асарха, ши бидэ хоёр хайсахан эдээлхэбди.

Үнөөхи эхэнэр дахин оробо. Таргудай тэрээндэ хэлэбэ:

– Гашуун айраг бидэндэ аягала, тиигээд хониной хабһа далатайгаар, эльгэ бөөрө шанаг гэжэ тэндэ хэлэ. Мүнөө дээрээ хитад амтан эдээ шэрээ дээрэ асаржа таби, юун байнаб, бултыень асара, би ашаяа хүндэлхэм.

Шэбэгшэнэй гарахада, Таргудай сэдхэлээ хөөрэн, нүдээ бэлтылгэжэ, Бэгтэртэ хөөрөжэ эхилбэ:

– Нара урид хитад наймаашад ерээ, элдэб үрээ, жэмэс, буйлуулхан амтатай эдээ хоол асараа, би үдэр бүри эдинэб, угаа амтатай, ү-ү-ү, – нидхээ ниилүүлэн, зорёолон хүхижэ, тархияа хэжэрнэ, – тийгээд эдижэл, эдижэл байнаб, тогтохо аргамгүй, юһэн хоног үлэсэһэн бөө мэтэ, ха-ха-ха, хари, бултыень эдижэрхёогүймни болоо, үшөө үлэнхэй, ши мүнөө туршахаш, тиихэдээ абгамни муугаар хүндэлөө гэжэ хэлэхэгүйш даа, өөрөө харахаш.

Бэгтэр одоол сэдхэлээ тэниилгэжэ, ангаһанаа арай барижа, аягатай хөөһэтэһэн айраг хүнтэрүүлжэрхидэнь, тэрэ дары досоонь аятайханаар халуу бусалшаба. Үүдэн дахин хэхэгдэжэ, гурбан залуухан шэбэгшэ басагад томо шара ээд табэг дээрэ обоо хүбөө хатаһан хитад амтан үрэнүүдые асарба. Тэдээниие хараад, Бэгтэр горитойхоноор гансата сугларһан шүлһээ залгиба. Үнинэй, жэл шахуу гэхээр, иимэ томо хатаһан жэмэс хараагүй, зүгын бал шэнги амтатай, досоогоо хатуу яһатай, тэдээниие анхан шулуугаар сохижо, досооһоонь амтатай һамар гаргадаг бэлэй.

– Эди, эди, – гэжэ мээхэйгээр Таргудай хүндэлнэ, – юугээ хаража һуугаабши.

Бэгтэр нэгэ нэгээр үрээ жэмэс абажа, шангаар тамшаажа байгаад, хурса шүдөөрөө зөөлэниень хазажа байгаад эдижэ эхилбэ, үнэ сэнтэй яһахануудыг гаргажа, үбэртөө хэнэ.

Таргудай зубхияа ониилгоһон зандаа тэрээниие адаглажал байна. Харин тэрэнь энэ байдалдаа дадажа, эдээндээ орошоод, Таргудай руу харанашьегүй, хэдэн табагуудһаа абан, үрээ жэмэс түргэ түргөөр жажалжал байна.

– Дан ехээр бү яара, үрдихэш, энэш хуу шинии болохо, эдээгүйгөө харгыдаа абаад ошохош, – гэжэ Таргудай хэлэбэ.

Бэгтэр гэмтэйгээр энээбхилээд, баяртайгаар нүдөө ялас гүүлэн, эдээлхээ татаба.

– Хэр һууһанаа хөөрыш даа, – Таргудай хара хүхэ хатуу хюмһараа үни зарсаһан хониной өөхэнэй дуһал шэрээ дээрээ хюһаба. – Шинии Тэмүүжэн ахын намда хэдышье дурагүй һаань, юунэйш түлөө юм бээ, мэдэгдэнэгүй, би таанадай түлөө һанаагаа зобожол байгшаб. Танай эсэгэ томо ноён, нэгэл уг изагуурай зон байхабди, бидэ хари зон бэшэбди. Хэр үбэлжэнэ гээшэб, юун дуталдана гээшэб гэжэ ходол һанаата болодог байгааб. Ньюлта нөөлтэгүй бүхы юумээс хөөрөжэ үгэ, магад, бишье танда юугээр бэ даа туһалхаб.

Бэгтэр дотороо бэээ зангидажа, юу хэлэхэб, юу нюухаб гээшэээ өөрынгөө ханаашаар ухаан соогоо нарыар илгажа байгаад, хөөрөжэ эхилбэ.

– Бурхан Халдунай дэргэдэ үбэлжөөбди...

– Юу? – гэжэ тэрээн руу хёлойн хаража, Таргудай утаар татаба.

– Хүлээл даа, Бурхан Халдунай дэргэдэ, одоо яг тэрэ уула доро гэжэ гү?

– Тиимэ. Яагааб, Таргудай абга?

– Үгы, бараг даа, – тэрэ харасаяа нюун хагад холодуулжа, хэды нюдөө сабшаад, юушьеб бодомжолно. – Зай, тиигээд? Үбэлдөө хүшэр байгаа гү?

– Тиигээ, хүшэршэг байгаа, – гэжэ Бэгтэр зүбшөөбэ.– Бидэ гансал борсо, загаһа эдидэг байгаабди, сагаан эдээн хомор, хүрэнгэшье садатараа уухагүйш, малаа өөһэдөө адуулдаг, түлээ залһаа суглуулдаг, агнадаг, хуу өөһэдөө... хүнүүд үгы, гансал ойн захада шонын улилдаан, саһан дээгүүр ангай мүр. Хөөрэлдэхэшье хүн үгы ...

Таргудай хайрлаһан хэбэр үзүүлжэ, тархья һэжэрсэгээнэ, һэмээхэн тэрээниие адаглан шагнана. Хүлээд гээд, асууба:

– Мүнөө ямар байнабта?

– Мүнөөшье тиимэ дээрэ юумэниинь үгы. Хүйтэн үшөө болоодүй байна, мүнөө дээрээ хүншье элбэг. Ная Худагта Даритай хоёр абганар ерэжэ, хамта нуухыемнай уряа һэн, тээд Тэмүүжэн арсаа.

– Юундэ? – гэжэ Таргудай түргэн асууба.

– Дэ-э, һүүлэй үедэ тэрээниие ойлгохын аргагүй болошоо, – гэжэ Бэгтэр мүрөө хабшагад гүүлээд, миед гэбэ. – Түрүүшээр тугтайгаа зууралдадаг һэн, мүнөө болоходо яахаяашье ханаһыень бү мэдэе, хэбэрын, ахалагша зиндаагаа алдаха дурагүй ха.

– Хари-хари, – Таргудай толгойгоо һэжэржэ, харасаяа хүрөөтэй болгон хараба. – Энэнь лэ муу ха юм, ахыншһи бардам зангаа гаргаха гээшэ... Иимэ хүн дүтынгөө зондо зоболон асаржа магад. һайнаар бодомжолбол, юундэ ганса тэрээнэй түлөө таанар аха дүүнэр эхэнүүдтэйгээ хамта хохидохо болоо юмта, а? Үлэн хооһоор, хүйтэ нойтоор хүн зонгүй газарта жэлэй туршада шахуу амидаржа байнат. Гэнтэ дээрмэшэд добтолог, алаг, али хёморгондо абаашаг, ондоо уг аймагууд руу худалдаг? Магад, танай аха тэрэ тугайнгаа түлөө

ухаагаа халта намараа юм гү? Ши тиимэ юумэ тэрээнэй хойноһоо адаглаа үгыгши?

Бэгтэрэй ханаанда эдэ үгэнүүдынь хүлээгдээгүй баяраар шэнгэбэ. Тэрэ зориггүйгөөр энеэбхилэн, тэрээн руу хараба.

– Мэдэнэгүйб. Мүнөөдөө лаб хэлэхэ аргагүй байнаб.

– Хари-хари, тиимэл хадань, ши бү яара, шагна, – Таргудай тэрээн руу халта тонгойбо. – Хүнүүд нэгэ дары ухаагаа муудадаггүй, харин аргааханаар, эли бэшэхэнээр заримдаа тиигэдэг. Ши түрүүндээ хүсэд ойлгохошьегүйш, харахадашни, бүгэдэнтэйл адляар юумэ хэһэн шэнги байха, ухаатайгааршые хэлэнэ хэбэртэй, үнэн дээрээ тэрэшни үни галабта ухаагаа мууданан байшаха. Иимэ ушарнууд олон болодог. Ши бодоод үзыш даа, юундэ Тэмүүжэн өөрынхээрээл байнаб, юундэ иитэрээ үсэрхэнэб, хүн зонһоо таарнаб, хэнһээшьеб даа хоргодоһон мэтэ? Би, жэшэнь, таанарай дайсан аалби? Би мүнөө шамтай хуугаад хөөрэлдэнэб, харин дайсад тиигэхэ гү? Дайсад хөөрэлдэхэгүй, дайсад дайлалдаха. Харин Тэмүүжэн бүхэли жэл соо хэнһээ хоргодоод, улад зонтой хуудагаа мартатартнай таанараа зобоогооб? Энэ хадаа толгой муудананай тэмдэг. Тэрэ таанартаа үнэн дээрээ аюултай болоод байна гэшшэ: хэзээшье таанарта юушые хэжэ болохо, алаха гү, али эрэмдэг болгохо гү, ойлгоно гүш?

– Ойлгоно-о, – гэжэ ханаандаа огто оруулаагүй тад ондоо юумэ дууланандаа гайхажа, Бэгтэр тэрээнһээ нюдөө алдангүй харан асууба. – Тээд бидэ мүнөө яаха гэшшэбибди?

– Харин эндэл бодожо үзэхэ хэрэгтэй, – Таргудай ханшагаа маажасагаагаад, хүбүүн руу дахин хараба. – Ши ехэ болоһон бүдүүн хүбүүн ха юмши, тиимэнэ ойлгохо ёһотойш. Хэрбээ бидэ хоёрой һэжэглэһэн энэ юумэн үнэн байбалнь, хэрбээ тэрэ үнэн хумхааршоод байгаа хаань, ши өөрөө ойлгоно ха юмши даа, отогой туг саашадаа тэрэндэ барюулха ёһогүйбди.

– Тиихэдээ яахаб?

– Туг ондоо хүн абаха ёһотой.

– Тээд... хэн? – гэжэ Бэгтэр зүрхэгүй хитүүгээр асууба.

– Ши, – Таргудай тэрээн руу сэб сэхэ харан хэлэбэ.

– Би... туг?!.. – хүлээгдээгүй ушарһаа Бэгтэр шэлэ хүзүүгээ сохюулшанан мэтэ мээнэг нюдөө урдаһаань сабшасагаан байба.

– Юундэ үгы юм тээд? – Таргудай энеэбхилэн, тэрээниие толгойһоонь хүл хүрэтэр өөгшөөн хараба. – Минии адаглахада, ши

hүбэлгэн лэ хүбүүн байнаш, аха зоной үгэ дууланаш. Манай угта иимэл ноёд хэрэгтэй.

– Теэд, Таргудай абга, – гэжэ Бэгтэр үг-маг гээд, улайшаба. – Та, магад, мэдэнэгүйт, би Есүүхэй эсэгын хоёрдохи хатанһаа түрэнби.

– Мэдэнэб! – тэрээнэй маргаһан үгэ таһа дүүрэжэ, Таргудай нюдаргаа зангидан, шүдөө хабирба. – Би уг соогоо, ши мэдэхэ ёһотойш, һүүлшын хүн бэшэб. Хэрбээ би угай ноёдые, аха захатаниие суглуулжа, энээн тухай шанга гэгшээр соносхоболни, нэгэшье хүн минии урдаһаа бодохогүй, яахадааб гэхэдэ, хумхаарһан хүн ноён болохогүй. Харин ши, минии хэлээл һаа, эсэгынгээ хүрэнэй ёһотойл уг залгамжалагшань болохош. Ши ойлгобо гүш?

– Ойлгобо, – гэжэ гэнтэ дээрэнэнь унашаһан агууехэ жаргалһаа хахашан алдаһан Бэгтэр арай шахажа гаргаба.

– Зүгөөр ши намда ухаатайгаа харуулха ёһотойш. Бэшээр хайшан гээд би шамайе зууршалхабиб? Ойлгоно гүш энээниие, үгы гү? – Таргудай тэрэндэ ойлгуулна.

– Ойлгоно, Таргудай абга, – Бэгтэр үшөөл амияа даража ядан, дахин дахин дохисогооно. – Би танай хэлэнэн юумэ бултыень дүүргэхэб... гансал юу хэхыем хэлэгты.

Ханын саанаһаа хүнэй ябаха дуулдаад, үүдэн һэхэгдэжэ, нэгэ эхэнэр ууралтажа байһан мяхатай тогоо урдаа барин ороод, галай хажууда шабдан дээрэ табижа, үйһэн тэбшэ соо мяха гаргаба. Ондоо эхэнэр дэн асаржа, улаан гэрэлээр гэр соохиие гэрэлтүүлэн, шэрээ дээрэ табиба.

– Мяха эди, – гэжэ Таргудай Бэгтэртэ захирба. – Һайса эдеэлэ, һүүлдэнь Таргудай абга намайе уриһан аад, бүхэли үдэшэ үлэн хооһоор барья гэхэгүйн тула.

Бэгтэр хүсэлжэ энеэбхилээд, тэбшэ сооһоо тарган хабһа абаба.

– Үнэхөөрөө тиимэ зон байдаг, – гэжэ Таргудай гэмэрбэ, тэрээн руу шэрүүн нюдөөр хараад, томо шара шүдэнүүдээрэ залуу хониной зөөлэн мяха ходолбо, тиигэжэ байтараа амһартын тагай хажууда һалирһан шэбэгшэ эхэнэрнүүд руу гэнтэ эрьсээ, сухалтайгаар һүүхирбэ. – Зай, таанад ябагты эндэнээ, нюдэн доогуур бү эригэнэлдэгты.

Тэдэнь сошонгёор гүйлдэн байжа гаража ошобод. Дурагүйлхэнэн янзатайгаар тэдэнэй хойноһоонь хараад, үргэлжэлүүлбэ:

– Хүндэ хайн юумэ хэхэш, хэхэш, оролдохош тэдээнэй түлөө, харин харюудань хайн үгэшье дуулахагүйш. Энэ наһандаа минии туһа хургэһэн зонуудай олонхинь иимэ урмагүй, аша харюугүй байдаг даа. Харин ши үнэн дээрээ ямар хүмши гэжэ би үшөөл мэдэнгүйб. Тиимэһээ ши намда өөрыгөө харуулха ёһотойш, юу хэжэ шадахабши, ямар аргатайбши гэжэ, ойлгоно гүш?

– Ойлгоно, ойлгоно, Таргудай абга ... Би танай намда хэһэн бүхы юумэнэйтнай ашыень харюулхаб...

– Зай, тиихэл наашни, магад, ши бидэ хоёр ерээдүй сагта ехэ хэрэгүүдые сугтаа бүтээдэг болохобди, ойлгоно гүш?

– Ойлгоно.

– Ойлгоо хадашни хайн лэ гэшэ – гэжэ Таргудай дахин хаймһаржа, урихан хоолойгоор дуугарба. – Ши эди, ехэхэнээр эди, дүтэ нааша гэдһээ үлдэхөөр бэшэ болотороо эди...

Тэсхытэрээ эдеэлһэн Таргудай үзүүрлэгдэһэн модохоноор шүдөө ухашална, тиихэ мүртөө үгэ бүхэниень тодожо абаад, бээдээ шэнгээжэ байһан Бэгтэртэ яаралгүй заабарилна:

– Ши мүнөө Тэмүүжэнэй хойноһоо анхаралтайгаар адаглахаш, Өөлэнэй ба бусад дүүнэрэй хойноһоо баһал хаража байхаш, эдэшни ямар нэгэн муу юумэ үүсэхөө байнагүй аабза. Хэрбээ ямар бэ даа нэгэ хальтирхай юумэн дээрэ тэдээниие барибал, жэшээн, отог соогоо хулгай хээ гү, али манай дайсантай холбоотой болоо гү, тиигэбэл тэрээнэй туг тэрэ дары буляжа ябаха аргатай болохобди, ши отогойнгоо эзэн боложо нуухаш, ойлгожо байна гүш?

– Ойлгоноб, Таргудай абга, – гэжэ Бэгтэр шиидэнгээр дохибо.

– Энэ үбэл мал хулуугаа гүт?

– Үгы.

– Хари, тиихэтнай гэбы, – Таргудай үнэншэ ядан энеэбхилбэ. – Иимэ томо хүбүүд ажалгүй нуугаа зон гүт? Нээрээ, хулуугагүй гүт? Магад, буруу гү, али хони туужа абаашаһан байгаат, а?

– Үгы, Таргудай абга.

– Зай, яахаб, – тэрэ дурата дурагүй сухариба хэбэртэй. – Зүгөөр энээнһээ хойшо тэдээнэй хойноһоо хаража, мүрдэжэ байхаш... Ши эди, эди мяха.

Бэгтэр тэрээнэй үгөөр шэнэ хабһа абаад байтараа, гэнтэ юуб даа һанажа, һөөргэнь табиба.

– Таргудай абга, тэрээнэй нэгэ иимэшүү хэрэг байна...

– Зай, ямар хэрэг бэ? – нюдөө тэрэ ониилгобо.

– Тэмүүжэн хамнигадтай нүхэсөө.
– Ямар хамнигадтай? – Таргудай залд гэбэ.
– Чальчагир юм гү, али нальчигир юм гү, манай дээгүүр хуудалз даа.

– Үнинэй холбоорилдоно гү?

– Зунай тэнһээ... ехэ бэлэг тэдээндэ абаашаа һэн. Һүүлээрнь һая тэрээндэ абганарай ерэхэдэ тэдээнээ дуудажа асараад, модон соогуур гэрээ тойруулаад табяа. Хэрбээ гэнтэ хэрэгтэй болоо һаань, тэдэнь абганарые нүхэдтэйн харбажа алахаар... үшөө хада уулаар хэрээдэй тала руу Тогорил хаанда гаргажа үгэхыень гуйгаа.

– Ай, харалши, тиигээ бы? – гэжэ Таргудай ухаа алдаба. – Энэ гүлгэн үни хада мундаг бүдүүн шоно болоо юм байна... Абганараа харбажа алаад, хэрээд хаанда ошохо... Энэ наһандаа энээн тухай ухаалдиха гэжэ...

Таргудай удаан дуугай хууба, тэрээнэй хурса хараса тогтошонхой, Бэгтэр руу харанашьегүй, тиихэдэнь тэрэнь һамбаашалжа амтан эдээндэ дахин оробо.

– Шагналши намайе, Бэгтэр, – эсэстэнь бодолһоо таһаржа, тэрээн руу хёрхоор хараба. – Ши бидэ хоёр удааруулангүй энэ Тэмүүжэниие хороохо ёһотойбди. Энэшни таанадта тон аюултай хүн болоод байна. Хэрбээ үсэгэлдэр шуһан түрэл абганараа алахаар бэлэн байгаа хадаа, үглөөдэрын таанадта орохо бшуу.

– Яагаад, Таргудай абга? – Бэгтэр бээ үгэнгээр тэрээн руу хараба.

– Иимэ юумэ хэхэбди...

Энэ үедэ зүүн тээһээ тобжорхой табин гүйжэ ябаһан мориной түбэрөөн дуулдажа, Таргудай шагнаархаба. Хэншьеб унаагай шадалаар айлда дүтэлжэ ябана. Байд гээд, түбэрөөн гэрэй хажууда дуулдажа, хатарта орон, аалидаһаар, сэргын дэргэдэ шэмээгүй болошобо. Хүнэй дуугаралсаха дуулдаба. Бага гэрһээ гараһан эхэнэрнүүд ерэгшэ хүниие мүшхэнэ, тэрэнь харюусана:

– Бүгүнүүдһээ... удааржа болохогүй, хэлэгты... шухала хэрэг...

Эхэнэр гэртэ оробо. Тэрээнэй саагуур үүдэнэй забһараар үдэшын боро хараан бүрэгэд гэбэ.

– Бүгүнүүдэй Хубита ноёнһоо хүн ерээ, шухала хэрэг гэнэ.

– Дууда, – гэбэ Таргудай.

Эхэнэрэй гарамсаар тэрэ дары сагаан нэеы малгайтай үндэр эрэ хүн орожо ерэбэ. Халта дохижорхеод, бэеэ сэхэлэн, түргэн дуугаржа эхилбэ:

– Намайе танда бүгүнүүдэй ноён Хубита мэргэн эльгээгээ. Агада мэргэдүүд ехэ хүсөөр хияадай Бүри Бүхэ Ехэ Цэрэн хоёрой үлүүстэ добтолоо. Тэдэнэр өөһэдөө арга соогоо бэеэ хамгаалан, дайралдажа байна, харин хүрэнүүдынь адуу малтаяа Онон голоор дээшээ нүүгээ, тэндэхи отогүүд баһал нууриһаа бодожо, үбэлжөөн руугаа ябаба. Дайн эхилээ, Таргудай ноён, манай ноёд туһаламжа эринэ...

Элшэн гараа үбсүүндээ баряад, дахин түргэхэн дохибо.

Таргудай амгалан байдалыемни хандаргаба гэжэ дураа гутан, харюудань уур сукхалаа дотороо суглуулжа, хараал шэрээл табиха гэжэ байтараа, гэнтэ Бэгтэр тухай ханажархиба. Тэрээн руу бодомжолон байжа хүйтэрэнгээр хараад, хэлэбэ:

– Би мүнөө сүлөөгүйб, ши баруун гэр ошо, тэндээ хонохош, үглөөгүүр гэртээ бусаад, хүлээжэ байгаарай. Тон минии хэлээшээр хамаг юумээ хээрэй, байтараа минии хүнүүд шамда тэмдэг үгэхэ, тиихэдэнь намда дахин ерэхэш. Яба!

Бэгтэр энэ бүхы дуулаһан юумэнһээ ехэтэ мэгдэжэ, гэрһээ гарахадаа бэлэглэһэн амтан эдэсень абаад гарахаяа мартажархиба. Хооһон гэр соо гансаараа хоноходоо орой хүни нойр соогуураа олон зоной хүл хөөрсэг табилдаха, дуугаралсаха, айл хоорондын шуяа дуулажа хэбтээ һэн. Хүнүүд ерэнэ, ошоно, ехэ гэрһээ Таргудайн ууртай хашхараан дуулдана, үүр-сүүрээр лэ энэ бүгэдэ хуу замхаба.

Үглөөгүүр тэрээниие хүйтэн мяхаар эдеэлбэ. Тэрэ шэрээһээ бодожо, үсэгэлдэр ехэ гэртэ эдээ хоол оруулһан шэбэгшэндэ хэлэбэ:

– Таргудай абга үсэгэлдэр намда үрэ жэмэс абаад ошохыемни зүбшөөгөө һэн. Тэрээниие намда тулам соо хээд үгэгты.

Тэрэнь наада барингяр тэрээниие хараад абаашье һаа, ехэ гэр руу ошобо. Бэгтэрэй газаашаа гаража, мориндоо дүтэлжэ ябахата тэрэ эхэнэр ябууд дундаа хайша хэрэг хуушан арһан тулам тэрээндэ барюулба. Бэгтэр тэрээнээ найдамтайгаар ганзагадаа бүхэлжэ, мориндоо мордоод, айлһаа гараба.

Байд гээд лэ мориёо алхамдань оруулжа, гэр тээшээ яаралгүй галдуюлан ябахатаа эмээл дээрээ залхууран һагад найгалзана, мүнөө бүри ондоохоноор, дээрэлхүү, ехэрхүү янзаар оршон тойронхи добо, ташалангуудые хараашална. Мэргэдүүдтэй эхилһэн дайн,

дайладдажа байһан абганар тухайгаа юундэшьеб тэрээндэ бодогдоногүй. Нэгэ дахин лэ ямар нэгэ холын, хэрэггүй юумэн шэнгээр халта ханаандань ороходо ханамжагүйгөөр дотороо энэбхилбэ: «Ага руу Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто ошоогүймнай һайн, тэндэ мүнөө аюултай...».

Бүхы ханаан бодолыень Таргудайтай болоһон хөөрэлдөөн, тэрээнэй найдуулга эзэлнэ. Дахин дахин тайчууд ноёной хэлэһэн үгэнүүд толгойдонь эрьен ерэнэ: «Ши!.. Шил хотон айлайнгаа эзэн болохош!...».

Тэрэ ехэ урма зоригтой, бата найдамтай ябана. Одоо мүнөөл тэрээнэй ажаһуудал өөдэлхэ, ёһотойл үндэр түрэлтэ ноёдой байдалда таарама дээгүүр шатада гараха. Эсэстээл тэрээндэ бодото үнэн, үнэн сэхэ оршон ерэбэ. Тэрэ хёморгондо абтаһан эхэнэрэй хүбүүн Тэмүүжэн бэшэ, харин би, Бэгтэр, Есүүхэйн хуулита һамганайнь хүбүүн, урданай ёһо гурим зүбөөр сахижа абтаһан эхэнэрэйн хүбүүн, эсэгынгээ угай хүлдэ болохо туг эдлэхэ ёһотойб. Монголшуудай эгээл хүсэтэй ноёдой нэгэн, тайчуудай Таргудайн үнэн үгэ энээниие гар даалгажа гэршэлхэ, тэрээниие бусад отогүүдэй ноёд хуу барандаа шахуу хүндэлдэг, үгэ соонь ябадаг. Энээнһээ найдамтай, энээнһээ бата бэхи юун байха юм?

«Һүүлэй һүүлдэ томо хүнтэй, айлай аха заха хүнтэйн хөөрэлдэһэн мэтээр тэрээнтэй хөөрэлдэбэ, – гэжэ тэрэ бодоно. – Шухалань, юун тухай? Туг тухай! Ноёндэ эгээл шухала юумэн тухай. Тэрэ хэмгүй ехээр бээдээ найдаһаһан һуга хүрэжэ гараашан Тэмүүжэн бэшэ, харин шил энээндэ хүрэмөөр тон тааруу байнаш гэжэ нэгэшье тойруулангүй сэхэ руунь хэлэгдээ».

Угай ноёдой ехэ суглаанда тэдээниие хоюулайень эхэнүүдтэйн, дүүнэртэйн дуудажэ, бүхы арад зоной урда саашадаа тэдээнэй угай туг энээндэ, Бэгтэртэ, дамжуулагдаба гэжэ шанга гэгшээр соносохо, харин Тэмүүжэниие нэрэ түрэхөөнь буулгажа, ямар нэгэ ядуу ноёной, тэрэ Даритайдашье хаань, нүхэр болгожо эльгээхэ гэжэ байжа зосоогоо үнэн боложо байһан мэтээр бодоно. Өөлэнэй хүбүүд нэрээ хухаржа панхаруутаад, арад зондоо тоолгохоёо болижо доройтоод, угай ноёдой үнэн сэгнэлтэдэ ороходоо уруугаа харан зогсохыень хараһан мэтэ боложо, зүрхэниинь аятайгаар шэмшэрнэ, шүдэниинь үһөөрхэн зуугдана.

XXI

Онон өөдэ тэрьелһэн Бури Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой албатан зон оршон тойронхи отогуудай олон бууса хүрэнүүдые хүлгөөжэ, хойноо тэдээниие дахуулан, бүхы уг аймагаа нилээн сошордуулба. Нэгэ үдэр зүүн хойто зүгэй нүүдэлшэд бүхы адууһа малтайгаа томо хүрэнүүдэй хамгаалга доро орохо гэжэ отогой байра байдалайнь тэг дунда олоороо юрьен ерэшбэ. Түрүүшээр үнэн байдал мэдээгүй зон үнгэрэгшэ жэлнүүдтэ болоһон жүрхин болон татаарнуудай добтолгодол адли ехэ дайн эхилбэ гэжэ хэмгүй ехээр айба, хүрдэбэ. Таһархай удархай элдэб жэрэб соогуур хаанаб даа байһан арбан таба мянган, хоёр-гурбан түмэн мэргэдэй сэрэгшэд тухай хэлсэгдэбэ. Түрүүшын сошордол шууран үнгэржэ, хүн зоной удангүй нэгээ ороошые хаань, тус ушар бултанда ехээн хохидол асарһан байба. Доодохи хүрэнһээ ухаа мэдээгүй тэрьелэгшэдэй адууһа малайнь хүрэгүүд намар, үбэлдөө малаа тэжээхэ гэжэ гамнажа байһан олон бэлшээри гэшхэжэ, үльтижэ хаяа, ехээр намнуулһан тэдээнэй хаамхай үнээд хүсэ татаа, холын харгы дабажа шадангүй хурьга тугал гээгдээ, хаягдаа. Оронарнуудай отогто хүрэг адуун туруу тагалсаггүй, һүүл һамбайгүй хайшаашьёб үгы болошоо. Энэндэнь хүнндөө хажуугаарнь гараһан һурагтай Ехэ Сэрэнэй албатаниие булта зэмэлбэ: ноёнойнь мори хуулуудаг хада, албатанииньшье тиимэл бээ.

Таргудай баһал түрүүшээр олон тоото хэрзэгы хойто хүршэнэрэйнгөө добтолгоһоо наада энеэдэгүй ехээр хүрдөөд, тэрэл хүнндөө өөрынгөө албата ноёдто дайн тухай дуулгажа, бүхы байһан сэрэгэ буридхэгты гэжэ захираа. Харин байһаар мэргэдүүд хияадай Бури Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой хүрэнһээ саашаа ондоо отогуудта добтолбогүй гэжэ дуулахадаа, эрид гэдэргээ сухарижа, уг унгиһаа таһаржа, угсаатантаяа мэдэлсэхээ болиһон хияадай хоёр ноёдто туһа эльгээхыень бэшэндээ таһа хорибо. Даритай Худагта хоёрые энэ хэрэгтэ бү оролсогты гэжэ Алтанаар дамжуулба.

Агада болоһон дайн гэнтэ хүжэрөөд лэ, тэндээл унтаршаба. Мэргэдүүд Бури Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой талаһаа иимэ шанга харюу абахаяа хүлээгээгүй, түрүүшын лэ байлдаанда аяар хахад мянгаад сэрэгшэдээ алдахадаа дайшалхы гал бурмаяа, шунал зоригоо буураба. Дүтын ой соогуур хорон шэбээлһэн тэдээнэй багахан сэрэг ухашалжа гаргахаяа найдангүй, үшөөшье ямар нэгэ хара мэхэ гаргаханаань айжа, үдэр үнгэргөөд, алуулһан монгол сэрэгшэдэй

хуяг, дуулга, зэр зэбсэг хуряжа тонод гээд, дүтэ тойроноор олоороо тарашахан эзэгүй эмээлтэй морины барижа абаад, гэдэргээ, Энгидэй руугаа талийба.

Боржогонууд сухариһан дайсадаа мүрдэбэгүй – өөһэдөөшье ехэ гарзатай байгаа – хосорһон түрэл гаралаа хүдөөлүүлхэ гэжэ дүтын хада хабсагайһаа шулуу зөөбэ.

Бүри Бүхэ мэргэдэй ошоһоор лэ алуулһан сэрэгшэд соогуур Ехэ Сэрэниие бэдэрхээе ошобо. Удаан бэдэржэ, нюрга руугаа харбуулан, моринһоо унахыень хараһан нүхэдэй зааһан газарһаа тээ холохоно тэрээнээ арай гэжэ олобо. Ехэ Сэрэнэй толгойнь таһалаатай байба. Таахада, шархатаһан монгошуудһаа мэргэдүүд тэрэениие эндэхи ехэ ноёдой нэгэн гэжэ мэдэхэдээ толгойень абашаа хаш. Хуяг дуулганьшье абтаатай. Ехэтэ уурлаһан Бүри Бүхэ дайсадай хойноһоо сэрэгээрээ намнаха гэбэ, тээд зуутангууд тогтообо:

– Дайсаднай маанадһаа хоёр дахин шахуу олон, хоёрдохёо бидэндэ гэнэдүүлхэгүй.

– Иимэ мүрдэлгэ хэхэ болоо һаа, бүхы хүнүүдээ хосороохобди, сэрэггүй үлэхэбди.

– Тэрээнтэй тэрэшьегүй сэрэгшэднай олон зоноо дэмы алдаабди гэжэ ууртай байна.

Бүри Бүхэ энэ тохёолдохон ушарта өөрынгөө зэмэ мэдэржэ, харин мүнөө Ехэ Сэрэндээ иигэжэ хара муугаар орхюулһандаа түргэн номгорбо. Угайнгаа туһагүйгөөр мэргэд мэтэ дайсадые диилэхэгүйгөө тэрэ өөрөөшье хайн ойлгоно.

Ехэ Сэрэнээ хүдөөлүүлхэдээ тэрэ өөрынгөө хуяг тайлажа, тархигүй шуһан маахай бээдэнь үмдэхүүлбэ, һур ооһорнуудыень бүхөөр уяба. Дайшалхы ухаа азаргыень оложо ядаад, удаан бодонгүй, өөрынгөө шаргал халаанайһаа үгэжэ, бэеыень ахынгаа хүүртэ хэбэ, толгойнь орондо байха газартань монсогор сагаан шулуу табяад, дээрэнь ама, хамар, нюдэ шуһаар зуража, олон жэлэй туршада хүлһөөр нэбтэршэһэн өөрынгөө дуулга тохобо.

– Шиниимни тархи һүүлэй үедэ мууханаар лэ бододог болошоо һэн даа, – гэжэ Ехэ Сэрэнэй хажууда дайшалхы моринойнь хэбтэһэн гүйхэн нүхэн дээрэ тэрэ хахасалгын үгэ хэлэбэ. – Шамда энэ шулууншье хүрэхэ. Ши өөрөөл хамаг байлдаа эбдээ ха юмши, шинии тийгээгүй һаашни, мүнөө тэдэ бэшэ, харин бидэ тэдээнэй толгой таһа сабшаад, архиин тагша болгожо, тэдээнэй хуяг дуулгануудые өөртөө шэлэн абажа байха һэмди. Зай, яахаб, би шамда бүхы юумээе арга

соогоо үгөөб: өөрынгөө дуратай мори, энэм шамайе хаанашье газардуулхагүй байха, дуратай хуягаа, эгээл эрхим дуулгаяа, зэр зэбсэгээ. Сэрэгшэ хүндэ тэрэ юртэмсэдэ ондоо юун хэрэгтэй байхаб даа? Ондоо юумэнэй хэрэгтэй болобол, элинсэг хулинсагһаа эринэ бээш. Гансал нэгэ юумэ шамһаа гуйнаб: худалаар бү хэлээрэй, бүхы гэм ганса нам дээрэ бү тохоорой, тэндэшые хаа үнэн сэхэ ябыш даа.

Агын голой эрьедэ үшөө зунай эхиндэ тэдээнэй байһан хүрэнэй буусада томо гэгшын шэнэхэн хүүр орхёод, Бүри Бүхэ өөрынгөө болон Ехэ Сэрэнэй үлэһэн сэрэгшэдые дахуулан, тэдээнэй гансал найдамтай газар руу, Балж гол дээрэ байрлаһан Даритай Худагта хоёрой хүрэн тээшэ дабшаба, анхан тиишэнь албатанаа эд зөөритэйн, адуу малтайнь эльгээһэн хадаа.

Хоёрдохи үдэрэй халхитай бүрхэг үдэшэ тэдээнэй хүрэн хүржэ ерэхэдэ мүнөө һаяхан Худагтые хүдөөлүүлээд байна гэжэ тэрэ мэдэб. Хоймортоо һууһан ама халамгай Даритай урдаа бадарһан зула табяад, гэр соогоо гансаараа ахаяа дурсажа һууба.

– Мүнөө бидэн сооһоо Худагта ахамнай үгы, – гэжэ тэрэ Бүри Бүхын гэртэ ороходо нулимсаа дуһаан угтаба, – эндэ би гансаараа үлөөб.

– Ехэ Сэрэншые үгы, – Бүри Бүхэ хажуудань һэеы дээрэ һууха зуураа харюудань эсэнгээр гэмэрбэ. – Хатуу арзаяа аягалыш даа, хүнүүд шэнгээр тэдээнээ дурсая...

Уданшыегүй Даритайһаа дутуугүй һогтошоһон Бүри Бүхэ үнэншүүлхэ хүсэлэнтэй хоёр гараа дэлгэн байжа Агада болоһон ушар тухай хөөрбэ:

– Эндэ Ехэ Сэрэн лэ зэмэтэй. Тэрэл намайе Энгидэй руу шэрээ, тэрэл намайе мэргэдүүдгэ дахуулаа... ши мэдэнэ ха юм ши, тэрэшни юумэ хулуугаагүй хаа, хүнндөө унтажэ шадахагүй. Би тиихэдэнь ошолсоол бээб даа, яагаад ошолсонгүй байхабши, тэрэшни һүүлдэнь намайе гасалан сагта гансаарайем хаяа гэхэл... Харин мүрөөрнай ерээ мэргэдүүд, адагын гэхэдэ, арбан мянга. Тиимэ, арбаад мянга... Нэгэл үглөөгүүр тэдэш бүхы Агын хүнды хуу бүрхөөгөөд, иишэ тиишээ гүйлгэлдөө мание бэдэржэ. Бидэ хоёр дали болоод лэ, ара талаһань добтолоод лэ, байлдаабди бидэ, байлдаабди тэдээнтэй, үшөө халтал тулалдабал, диилэхэ байгаабди, үшөө нэгэ жаа гэхэдэл, тэдээнэй зугадаһаяал байтарнь, Ехэ Сэрэн абажа ерэһэн бэээрээл сэрэгээ гэдэргэнь эрыюулжэрхёо. Сухариха

баатай болообди, тиигэжэл өөрөөшье хосороо, хэрэгээшье буруутуулаа.

Ехэ Сэрэнэй тархиинь мэргэд таһалаа гэжэ Бүри Бүхэ хэлэбэгүй, энээн тухай мүнөө хөөрэхэ саг бэшэ гэжэ шиидэбэ.

– Моринийн, тэрээнэй ухаа, үймөөн, хүймөөн соогуур үгы болошоо, – дүүрэн тагша дахин гартаа барижа, шаналхан хоолойгоор үргэлжэлүүлбэ, – мэргэдүүд туужа абаашаа хаш. Би өөрынгөө мори харгьдань үгөөб даа, ши мэдэхэлши дээ, сагаан хошуутай хула мориимни, мүнөө тэрээндэмнай элинсэг хулинсагтаа нэрэ түрэтэйгөөр хүрэжэ буухань шухала ха юм. Харин хүрэг моридые тэрэшье юртэмсэдэ хулууна ааб даа, удаан зобохогүй байхал дээ, би мэдэнэб...

– Тиимэ, зүб лэ хэлэнэш, – зүбшөөн байжа Даритай толгойгоо дохибо. – Ехэ Сэрэн энэ хэрэгтэ бэлээр мухардахагүй дөө. Хараарайш, элинсэгтэйгээ энеэлдээд, хулинсагтайгаа холбоорилдоод, бээ олоод лэ, дундань долороод лэ, нэгэ хэды жэл болоод байхада аһан баяшуулай тоодо орохо даа.

– Үнэн дээрээ, иимэ аашатай хүн доодын юртэмсэ Эрлиг хаанда эльгээгдэжэшье болохо ...

– Тэрэшни тэндэшье ядахагүй. Эрлиг хаан байд гээд лэ дай хэдэг, дайнай болоһон газарта Ехэ Сэрэн шэнги зондо үргэлжэ жаргал, олзо гэшэ өөрөө гартань хиидэжэ ерэхэл.

– Зай, тиигэбэл, тэрээнэй түлөө уйдаһанай хэрэггүй, – Бүри Бүхэ аягаа үргөөд байтараа гэнтэ хугшараад, хотуу нулимса соогуураа энеэбхилбэ. – Аха дүүнэрэйнгээ түлөө ууял даа, тэрэ юртэмсэдөө хайн түбхинэг, һүүлдэнь маанараа угтана бээ.

– Тиимэ, ууя... – Даритай ханаа алдан, юуншьеб тухай бодомжолно. – Энэ дэлхэй дээрэ хияадууд юундэшьеб үсөөржэл байна. Мэдэнэ гүш, юун гэжэ һүүлшын үдэрнүүдтэ Худагта намда хэлэдэг байгаа?

– Зай, юун гээб? – уугаад, Бүри Бүхэ хүрэхэн мяхатай тэбшэ сооһоо хониной хабһа гаргажа, өөхэтэй тарган мяханда шүдөөрөө зоолдобо.

– Бидэ өөһэд соогоо ехэ ноёор Тэмүүжэниие хунгаха ёхотойбди гэжэ хэлээ.

Бүри Бүхэ жажалагдаагүй мяханай томохон хэнэг мэгдэжэ хахажа байжа залгяад, хабһаяа һөөргэнь табижа, уурлангяар тэрээн руу хараба.

– Хэзээ тэрэ Тэмүүжэн нюһаа аршажа һураа юм? Энэ яабаб, энэ Худагта, үхэхынгөө урда зүнтэглөө гү?

– Бишье баһал тиигэжэ һанааб, – гэжэ Даритай баярлаһан янзатайгаар дохисогообо. – Һүүлэй үедэ Худагтые огто ойлгохоёо болёо һэм.

– Юундэшьеб даа аха дүүнэрнай даншье үбэштэй болошоно һүүлэй һүүлдэ, – гэжэ Бүри Бүхэ ууртайгаар бүрд гээд, дахин мяханда оробо. – Ехэ Сэрэншье үхэхынгөө урда тээ баһал үйлэ маани хээ даа, мүнөө тэрээниень хайшан гэжэ эб мүртэнь оруулха юм, мэдэнэгүйб.

– Хоюулаал үлөөбди.

– Мүнөө бэе бэһээ барилсажа ябаха ёһотойбди, дууланагши?

– Тиимэл даа, ганса гансаараараа ябаа хаа, хосорхобди...

– Эдэ залуу хиядуудайнгаа дээрэ ши бидэ хоёр ахатан лэ үлөөбди, – гэжэ хэн нэгэнэй тэдэниие хаража байһандал томоотойгоор хараашалан, Бүри Бүхэ дуугарна. – Тодойн байгаа, Есүүхэй, Худагта байгаа, булта ябаа, мүнөө ши бидэ хоёр лэ энэ дэлхэй дээрэ үлөөбди, эгээл ахашуул. Хутулын хүбүүдые тоололтогүй, тэдэшни тайчуудта бээ худалдаа.

– Маанарай арада залуу хиядууд, – гэжэ бардамаар тэрээниие Даритай дабтана. – Бидэ тэдээнээ урагшань дахуулха ёһотойбди, ухаа оруулха.

– Зүб!... Энээнэйл түлөө ши бидэ хоёр ууя!

– Зай, ууя энээнэй түлөө ...

XXII

Дээдэ Онондо намарай эхин улари һара уур муутай гаража, түрүүшын хоногуудһаа наранай дулаанда харуу хяһуураа харуулба. Тэнгэри ходо бүри зүдэрүү боро халхабшаар татагдажа, ойроһон хүйтэнэй тэмдэгүүдээр занан байба.

Шэнэ харын зургаадахи үдэр буусын ойгуурхи хада уулын оройгоор үүлэн дахин сугларжа, жиирэй аадарай орондо саһа адхаад, хэдэн үдэрэй туршада орьёл болон ташалангуудыень сагааруулба. Тэрээнэй удаа нэгэ үдэрэй туршада хуһан шарлаба, боргоһоо, шумуул үгы болобо, шубууд сооһоо эгээл түрүүн хараасгай эндэхи газар орхижо ошобо. Шэрүүн хаһа хүлэжэ, хүбшэ тайга дуугаа хуряаба. Хатаһан ногоон, үнгөө гээһэн модод дээгүүр үглөөнэй

хюруу унажа, үдэртөө наранай хоморхон дулаабтар элшэ доро ой соо шийг нойтон хатажа үрдинэгүй, бухалшаһан үжэнги үнэр хаа хаагуур тарана. Эхүүн хангалтай тунгалаг агаарта байра тээһээ хүнэй дуугарха үсөөхэн абяан, үхэрэй мөөрөөн холуур дуулдана, Ононой дүтын харьяагаар уһанай жэгдэ жэрьезньше шанга мэтээр үзэгдэнэ.

Тэмүүжэн энэ хугасаада дабажа гарашагүй асуудалнуудтай тэмсэн, гүнзэги бодолдо ходол абтанхай ябаа һэн. Абганарайнь нүхэдтэйгөө ерээд ошоһоной һүүлээр хадын хүндыдэхи энэ далда газарынь нэгэ доро нюуса бэшэ болошоо, хаядаа бүтэдэндэ эли болохо: Таргудайда болон хүнгэн олзо бэдэрээшэ дээрмэшэдтэшье дуулдаха. Абганарһаа туһа абахаяа арсаһанай удаа гэр бүлынхидэйн тэрээниие ойлгохоо болиһониинь зүрхэ сэдхэлынь дарана. Өөлэн эхэньше тэрээнэй байдал ойлгожо, хүбүүгээ хайрлажа байгаашье һаа, эхэнэр сэдхэлээрээ тэрээнэй ябадал ойлгоногүй, байд гээд, зэмэлһэн харасаар гү, шэрүүн хоолойгоор гү үлүү бардам зандань дурагүйлхэнөө харуулна. Шиилданхай энэ монсуу задалжа ядажа байхада Бэгтэр Сочигэл хоёр тухай асуудал улам хурсаар, улам шухалаар бодожо ерэнэ. Тэдээн тухай һүүлшын үдэрнүүдтэ тэрэ бодомжолно.

Һая Сочигэлтэй туусалдажа байхадаа сухал дундаа ойлгомторгүй хэлэһэн үгэнүүд тухайгаа саашада тэрэ ходол бодомжолжо байһаар, энэл асуудал тохёолдоод байһан хүшэр байдалһаа мултарха арга болоно гэжэ мэдэртбэ: Сочигэлые хүбүүдтэйн өөһэдһөө һалгаажа, ямар нэгэ абганартаа, Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэндэ гү, али Даритайда эльгээхэдэ болоно. Энэ шийдхэбэри хүнэй үгэ дууладаггүй, үдэр бүри зоргондоо орожо байһан Бэгтэрые түргэн холодуулха һэн, мүн тэрэ саашадаа эсэгын угай зөөриһөө дан ехэ хуби тэрээнһээ эрижэ шадахагүй бэлэй. Эндэ Бэгтэрһээ ямаршье туһа үгы, харин һүүлэй үедэ ухаагаа муудаһан мэтэ болонхой, бүлын байдалда һамаргаа татажа, дүү хүбүүдэй дунда эбыень таһаруулна. Эсэстээ тэдээнһээ таһарха гэжэ шийдхэбэри абаад, Тэмүүжэн Бэгтэрэй үгы байхада Сочигэлтэй дахин хөөрэлдэхэ гэжэ бодобо. Түрүүн эхэтэйгээ зүбшэхэдэнь, тэрэнь шагнаад, хайша хэрэгээр һанаа алдан хэлэбэ:

– Өөрөөл мэдэ... Хэрбээ сугтаа байжа шадахаяа болёо хадатнай ондоо арга үгыл ха даа.

Тэмүүжэн гомдолоо барижа шадабагүй:

– Энэ хүшэр сагта намайе һайн үгөөр дэмжэхэшье һаабзаш.

Эхын харюуда гомдол дуулдаба:

– Ши шийдхэбэри абажа байхадаа манай һанамжа, эхэнүүдэйнгээ, нэгэ шуһан дүүнэрэйнгээ һанамжа асуухая яагаабши? Өөрыгөө бэрхэшээлдэ оруулхадаа, бидэниешье хохидооно ха юмши, юундэ энээн тухай бодоногүйбши? Шинии дүү басаган, дүүнэршни хүн зонгүй, үетэнөөрөө наадахашье аргагүй үндыжэ байна. Удаан сагаар гансаардаһаар, хүүгэд зэрлигшэжэ магадгүй...

Тэмүүжэн тэрээнэй талаһаа үнэнэй ямар нэгэ хэлтэрхэй мэдэрбэ, харин өөрынь баримта анханайхяараа шухала зандаа үзэгдэбэ.

– Таанар ямаршые бодолгүйгөөр абганарай хургаараа дуудахадань, хойноһоонь гүйлдэшэхэ бэлэн байнат, – тэсбэритэйгээр, бээ сагааруулһан мэтээр хэлэжэ эхилбэ. – Хэрбээ тиихэдэ таанарһаа зүбшөөл һураһан һаа, ондоо харюу абахагүй һэм. Харин мүнөө эсэгымнай туг бидэндэ байхадань, бидэ ондоо хүнэй хэлэхээр ябаха аргагүйбди, бидэ өөһэдыгөө даагаад байһанаа харуулха ёһотойбди. Һүүлдэнь, минии наһаа хүсэхэдэ, манай отогой туг доро албатан зомной ерэхэ, бидэ өөрынгөө үлүүс бусаахабди, тиихэдээл минии дүү басаган, дүү хүбүүдни мүнөө хаһагдаһан юумээ үлүү дүүрэн бусааха. Ши, минии эхэ, намайе ойлгохо ёһотойш: шоно хододоо шоноороо үлэхэ, хэрбээ тэрэ хүтэлэгшэ болохоёо һанаад, нэгэл дахин агшан зуура тугал болоо һаань, саашадаа тэрээндэ бусад шононууд этигэхэгүй. Энээнэйл түлөө эдэ бүгэдые хэнэб, таанар энээнэй түлөө минии үгэ дуулаха ёһотойт.

– Тиигэбэл, һайн байгаа, – Өөлэн эблэрэнгээр хэлэбэ. – Хожомоо ши ёһын тэдыдэшье дүү хүбүүдээрээ зүбшэжэ бай. Тэдэшни бүхы юумэндэ шинии тулга болохо бшуу: модон хүрьһэнһөө таһараад, гансаараа ургадаггүй.

Эхэнь хүнэй гэр ошожо, Сочигэлые дуудаба. Тэрэнь ороод, галай хажууда һуужа, хүлээнгээр хараба. Тэмүүжэн байд гээд, хэлэбэ:

– Сочигэл эхэ, та Бэгтэр хоёр эндэ һууха дурагүйт, абганарай хүрээндэ байхаһаяа һананат, тиимэ гү?

– Тиимэ... – удаан татажа хэлээд, тэрэ хүлээнгээр хараба.

– Би таанарые бидэнтэй суг байгты гэжэ бааланагүйб, танай һаналаа бэелүүлхэ гэбэл, орой бэшэ гэжэ хэлэнэб.

– Тээд яагаад хэхэбибди? – гэжэ этигэжэ ядан Сочигэл өөр тээшэнь харана.

– Абаганарай урилгаһаа минии арсалга гансал намда хабаатай, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээниие найдуулха гэжэ оролдон, дарууханаар дуугарна. – Тэдэнэр бултыемнай уряа ха юм, танииешье баһа. Таниие абагты гэжэ би өөрынгөө үгөөр хэлэхэ аргатайб. Та нэгэ гэрээ, мүн урид хэлэгшэ малаа абаад ошохот.

Сочигэл асуунгыар Өөлэн руу хараба. Тэрэнь шулуун нюуртай дуугай хууба.

– Ши юундэ бидэниие таһалнабши? – гэжэ Сочигэл нэмээхэн асууба. – Энээнһээ шамда ямар олзоб?

– Би бултанда һайн байхын тулада тиигэнэб, – гэбэ Тэмүүжэн. – Бэгтэр намтай эбгүй, эбтэй байхаяа һананагүй. Тандашье энэ ажаһуудал хүшэр, бидэ бэе бээдэ нүдэндэ ороһон шэртэһэн мэтэ байнабди. Таһараад, ами аминдаа өөрынгөө ухаагаар хуубалнай дээрэ... Есүүхэй эсэгээр түрэл болодогнай хайшаашье ошохогүй, уулзахадаа, бэе бээ хүндэлжэ, ёһолжо, элинсэг хулинсагуудаа сугтаа дурсажа байхабди. Мүнөө олон ноёд тиигээд байдаг. Эсэмынгээ угай зөөри, бусажа ерэхэдэнь, ёһо заншалаараа заатагүй хубаарилжа шадахабди. Танда үнэн сэхэ бэшээр хэзээ нэгэтэ хандаа гэжэ та намайе хэлэжэ шадахагүйт.

Сочигэл һанаагаа амаржа, досоогоо тэрээнэй дурадхалые зүбшөөбэ хэбэртэй.

– Та гансал иихэдэмнай бултандамнай һайн байха гэжэ Бэгтэртэ ойлгуулагты. Намһаа холо тэрээндэ Есүүхэй баатарай хүбүүмби гэжэ өөрыгөө харуулхаданьшье, өөрынгөө һайн хуури байдал соогоо олоходоньшье дээрэ байха, – гэжэ Тэмүүжэн нэмэбэ.

Һүүлшын баримтадань Сочигэл одоошье этигэбэ хэрэгтэй, тэрэ эрид хэлэбэ:

– Би Бэгтэртэй хөөрэлдэхэб. Тиимэ болог лэ даа.

Һүүлдэнь, үдэшэ багаар, Тэмүүжэн Бэлгүтэйтэй хөөрэлдэбэ. Тэрэ Хачуунтай соорхойн саада захаар ябаба. Үшөөһэнэй бургааһаар гүрэнэн уужам хайрсаг соо үхэрэй аргал, мориной тонтоогоол суглуулжа, түлишэ бэлдэнэд. Буусаһаа тэдээниие Тэмүүжэнэй харахада, тэдэ хоёр зогсоод, ехэ һонирхолтойгоор хөөрэлдэнэ. Бэлгүтэй гараа хажуу тээшэнь арбагануулан, Хачуунда юуб даа харуулна. Шагнаархахадань, Бэлгүтэй хайшан гээд галуу ниидээн дундань харбахаб, ямар зайһаа шагаахаб, хайшан гээд бэеынь онохоб

гэжэ хөөрэнэ. Хачуун тэрээнтэй зүбшөөнэгүй, хоюулаа тоосолдоно. Тэдэ хоёрой эбтэй хөөрэлдөө хараһаар, Тэмүүжэн: «Бэлгүтэй бидэндэ хоро һананагүй, Бэгтэр лэ энээнии тухирна», – гэжэ бодобо.

Тэмүүжэн тэдээндэ дүтэлбэ. Тэдэ хоёр хүндэлжэ, абяагүй болобо.

– Хачуун, үнээдээ дүтэ болгоодхи, һааха саг дүтэлбэ, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, тэрээнэй холодохыень хүлээд гэдэ. – Харин ши бидэ хоёр, Бэлгүтэй, нэгэ бага хөөрэлдэе.

Тэрэ хитүүгээр толгойгоо гунхылгаад, тэрээн руу хулгай нүдөөрөө хараба.

– Эндэ һууя, – Тэмүүжэн ногоон дээрэ түрүүн һуугаад, урдаа һуури зааба.

Бэлгүтэй үгэ дууламгай һууба.

– Би шамтай мүнөө шинии аха Бэгтэр тухай хөөрэлдэхэб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, тэрээнэй нюурай зангираад абахые хараба. – Би хэлэхэб, ши намайе шагна, һүүлдэнь бодомжолоод, минии зүб бурууе өөрөө шийдхэхэш. Зүбшөөнэ гүш?

Бэлгүтэй нүдөө буулгаад, дохибо.

– Шинии аха Бэгтэр ахалагша уг залгамжалагша бэшэ байһандаа намда гомдоно. Тээд би эндэ ээмэтэй бэшэб, би хууляар ахалагшаб, харин хуули бидэндэ өөрөө Чингис Шэрээтэ Богдо Хаан тогтоогоо, манай эсэгэ Есүүхэй баатар намайе таанарай бултанайтнай аха гэжэ мэдэрээ. Эндэ юушые һэлгүүлжэ болохогүй, хэрбээ хэн нэгэнэй хуули тоонгүй, хандаргаагаа һаа, эзэн Чингис Хаанай болон баруун бурхашуулай урдаһаа бодоһонтой адли юм. Хэрбээ Бэгтэр бурханай заабари буруушаагаа һаа, тэрэ өөртөө ехэ нүгэл суглуулха байна, харин тэрээнии дэмжэһэн хүн тэрээнэй нүгэл хубаалдаха. Тэнгэри иимэ зондо уурлажа, хэһээлтэ эльгээхэ аргатай. Тиимэһээ ши томо болоходоо хүнэй үгэ дууладаггүй, дураараа байдаг ахынгаа абари зан номгоруулжа, бодомжогүй ябадалһаа хорижо байха ёһотойш.

Тэрэ уруугаа хараһан зандаа зүбшөөжэ, дохибо.

– Бэгтэр сэрэгшын, эрэ хүнэй абари зантай, энэнь һайн, харин алдуу хэжэ, тэнгэри сүхалдуулхагүйн тула, хүндэ ухаан байха ёһотой, харин тэрээндэ тэрэнь бага. Хэрбээ сугтаа эбтэй байжа шадахаяа болёо хадаа, бидэ таһаржа, ами аминдаа ажаһууха ёһотойбди. Би шинии эхэтэй хөөрэлдөөб, та гурбан Бүри Бүхэ, Ехэ Сэрэндэ абганартаа ошожо, тэндэ байхат гэжэ эхэтэйтнай хэлсээб.

Бэгтэрэй ерэхэдэ, таанар өөрынгөө зөөри абаад ошохот. Бэгтэр дуратай байха ёһотой.

Тэмүүжэн Бэлгүтэйн уралнуудай халганаад, доошоо буухые, нюдэндэнь дуһалнуудай сугларжа байхыень хараад, дуугай болобо. Тэрээнэй нюдөө сабшахада хасар дээгүүрынь нулимса гоожобо. Тэмүүжэн тэрээн руу тонгойгоод, нюур руунь шагаан, юун болохыень ойлгожо, асууба:

– Ши яагааш, Бэлгүтэй?

– Ошохо дурагүйб, – гэжэ тэрэ арай гэжэ дугараад, муухай альгаараа нюураа аршаба. – Таанаргүй байхаяа хананагүйб.

– Бэлгүтэй, ши томо эрэ хүн ха юмши, бархирха ёһогүйш, – гэжэ Тэмүүжэн энхэргэнээр мур дээрэнь гараа табиба.

– Бидэ аха дүүнэр бэшэ болохо гүбди? Бэе бээдээ хари болохо гүбди? – гээд, Бэлгүтэй шангаар бархиршаба.

– Үгы, юу хэлэнэ гээшэбши, минии дүү Бэлгүтэй! – Тэмүүжэн өөрөөшье мэдэнгүй дүүгэйнгээ мэдэрэлхээ уярба. – Манай түрэлые хэншье бидэнхээ буляахагүй. Бидэ булта Есүүхэй эсэгийн хүбүүд гээшэбди, нэгэл угаараа ажаһуухабди, гансал ондо ондоо газарта... Һанаа һаа, бидэндэ айлшаар ерэдэг байхаш, сугтаа агнуурида гарахабди. Ойлгоо гүш?

Тэрэнь абяагүй болон, дохибо.

– Зай, яба, – Тэмүүжэн хоолойдоо зөөлэн хандаса оруулхые оролдобо. – Аха дүүнэртээ хахасан хөөрэлдэ, өөрынгөө зөөри бэлдэ, юумээ бү марта, харин би үглөөдэр шамда һайн годлинуудые бэлэглэхэб.

Бэлгүтэй хүндөөр һанаа алдан бодожо, дурата дурагүй гэр тээшээ алхалба.

«Бэгтэрэй тиимэ бэшэ һаань, һайн лэ түрэл, бэрхэл дүү байха һэн, – гэжэ Тэмүүжэн хойноһоонь халаглангыар хараба. – Энээниие дан муудхаагаагүй һаань, һайн бэлэй, һайн нохойшье шонын хүрэг соо зэрлигтэжэ, өөрынхидөө мартадаг гэлсэгшэ».

* * *

Үдэшын боро хараанаар ехэ гэр соогоо галаа түлижэ, Есүүхэйн бүлэ гуламтынгаа хажууда сугларба. Тэмүүжэн хоймортоо

үндэрлэбэ. Тэрэ уралайнгаа булангаар эбтэй урихан энеэбхилгэ нюужа, хулгай нюдөөр дүүнэрээ хараашална. Өөлэн эхэн гал дээрэ аарсатай тогоо табиба.

Тэмүүжэнэй эхэнүүдтэйгээ бүлынгөө хоёр тээшээ таһарха тухай хэлсэһэнэй һүүлээр тэдээнэй гэртэ хоёр халаагай хоорондохи нюусашье, бодотошье байдалда элирэн гаража байһан хүйтэн хүндырэлгэ хайшаашьеб даа үгы болошоо. Хүбүүд болон эхэнүүдын бэе бээ урин дулаанаар харадаг болоо. Һүнэй гэрһээ ерһэн Хуаагшаншье тэдэнтэй суг һуунхай, доодо талаар бүрбынэ.

Тэмүлүүн гэдэһээ үлдөөд, тэсэжэ ядан, халуун тогоон руу гараа һарбайна. Сочигэл тэрээнине түргэн барижа, үбдэг дээрээ һуулгаад, хүхюутэйгээр хэлэбэ:

– Басаган, тэсыш даа, али гараа шатаагаад, бүхэли һүни бидэниие унтуулхагүй гээ гүш, а?

– Басаган эдээндэ хомхойрһоноо харуулха ёһогүй, хадамда хүн абахагүй, – гэжэ шүдэгүй Хуаагшан энеэбхилбэ.

– Үгы ааб даа, манай Тэмүлүүниие заатагүй абаха, – гэжэ Сочигэл шоглон хэлээд, хоёр хургаараа бишыхан хамарайнь нюһа аршана. – Далан долоон элдэб угуудһаа ерэжэ, булта буляалдажа байгаад, һамгамни боло гэжэ гуйхыень харахат даа. Харин бидэ ямар хүбүүдыень шэлэхээр бэ гэжэ хаража үзэхэбди, зүб гү, Тэмүлүүн?

– Зүб, – гээд, тэрэнь аханар руугаа томоотойгоор хараба. – Ямар хүбүүд ерээ хаб гэжэ үшөө харахабди.

Аханарынь шангаар энеэлдэшэбэ. Хасар Бэлгүтэй хоёр энеэлдэжэ байгаад нюур нюураа харалсаба, Тэмүүгэ Хачуун хоёр һэеы дээгүүр тарайлдажа, гэдэһээ барижа байгаад энеэлдэбэ.

– Басага бү наадалагты, – гэжэ энеэдэһээеэ досоогоо барижа ядан, Өөлэн һүүхирбэ. – Эшэмгэй болохохо.

– Зүб, бидэ эшэмгэй болохогүйбди, – Сочигэл эбы хөөрхы эрхэлүүлжэ, толгойень эльбэнэ, гээгэнүүдыень заһана. – Есүүхэй ноёной ори ганса басаган юундэ эшэмгэй байха юм? Үгы даа, бидэ хоёр зандарган ноёрхог, ууртай ёборгон болохобди, иигээд нидхээ буулгал даа, зай, хуу шамһаа айха...

Тэрэнь нюураа уршылгаад, энеэдэтэйгээр хасараа пүсхылгэн, бултаниие энеэлгэнэ.

Өөлэнэй галдаа, онгонуудтаа эдээнэй дээжэ үргөөд, бултанда аарса аягалжа байхада гэрэй араһаа түбэрөөн дуулдаба – Бэгтэрэй мориной танил түбэрөөн. Нэгэ зуура булта абяагүй болобо.

– Бэгтэр ерээ, – гээд, Сочигэл Өөлэн руу хараба. – Зай, Өөлэн эхэ, хахасалгын үдэшэ сэргэмдэхэ байгаа гүбди?

– Тэндэһээ аба, модон домбо соо, – гэжэ тэрэнь дуугаран, аарсая аягалһаар байба.

Сочигэл Тэмүүлүүниие үбдэгһөө буулгаад, хүнгэхэнөөр бодожо, таг дээрэһээ хүндэ домбо абажа, шэрээ дээрэ шангаар табиба. Удаань шэрээ дээрэ табан хүлэр аяга табяад байгараа нуугшадые шэртээд, үшөө хоёр аяга нэмбэ:

– Бэлгүтэй Хасар хоёр багашуул бэшэ болоо, бидэнтэй духаряа үргэлсэг.

Тэдэнэр баяртайгаар энэбхилдээд, бэе бээ хүхюутэйгээр харалсаба.

Газааһаа хазаарай ханхинад гэхэ дуулдаба: Бэгтэр мориёо табиба. Үүдэ сэлээд, үдхэржэ байһан харанхыһаа Бэгтэр оробо. Зүүн хугадаа эмээлээ хугабшалһан, баруун гарһаань хазаар, тохомынь газараар ханжана.

Бүгэдые нюдөөрөө шэрбээд, эрэшүүлэй тала руу дуугай гаража, ханын хаяада зэмсэгээ табиба. Нюргаа сэхэлэн, эрьежэ, Тэмүүжэн тээшэ шэнжэлэн хараба. Тэрэнь үлэ мэдээшэхэн халуун аарсая ууна.

Бэгтэр галда дүтэлөөд, хүлөөрөө Бэлгүтэйе аалихан дайраба, тэрэнь сошонгёор хажуу тээшээ болобо, тиигээд дүхэриг руу нууба. Гайхангяар домбо, аяганууд руу хараад, абяа гарабагүй. Сочигэл омогорхонгёор хүбүүдэйнгээ аха хараад, архи аягалба:

– Бэгтэр, хүбүүмни, хүмэдхээс бү буулга, нидхээс сэхэлэ, бидэниие шагна.

Тэрээнэй нюур дээгүүр һонирхол бии болоод, Тэмүүжэн Өөлэн хоёр руу хилайжа шэртээд, хүлээнгээр эхэ руугаа хараба.

– Бидэ эндэ тараха гэжэ хэлсээбди. Үглөөдэр гурбуулаа юумээс суглуулаад, Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрто ошохобди... тэдэнтэй байхабди. Зай, хүрөө, шарайгаа бү барайлгыш даа, удаанаар харалсахагүй гээбты, тиимэһээ эбтэйгээр хахасагты.

Бэгтэр гайхангяар бултаниие адаглаад, халта толгойгоо гунхылгажа, нюдөө гүйлгэбэ, дуулаһанаа бодомжолбо. Гэнтэ нюдөө эрид үргөөд, эблэршэгүйгөөр Тэмүүжэн руу хаража, шангаар хэлэбэ:

– Бидэ хайшаашье ошохогүйбди!

Булта гайхангяар тэрэн руу хараба. Сочигэл эхэньше, дүүнэрыньше иимэ харюу энээнһээ хүлээгээгүй. Тэмүүжэн түрүүлэн хайхарамжагүй харасаяа тэрээнһээ хажуу тээшэнь болгоод,

гал руу харан, аарсаяа уужал нууба. Бултанай асууһан хараса өөр дээрээ мэдэржэ, тэрээнһээ бүришье сэдхэлээ хүдэлгэн, Бэгтэр хэлэбэ:

– Тэндэ бидэ гурбуулаа юу хэхэбибди? Ошохол хаа, бултадаа ошохо, үгы гэбэл, хэншье бү ошог.

Сочигэл тэсэжэ ядаад, хороо бусалан асууба:

– Ши өөрөөл иихээ ханаа бэшэ һэн гүш? Тэмүүжэн аха тон зүб ухаалдижа, бидэнтэй таһарха гэжэ шиидээ, би энэнь зүб гэжэ һананаб, бидэ тэрээниень зүбшөөнэбди ...

– Тэмүүжэн аха энээн ханаа гү? – гэжэ Бэгтэр арьяатан мэтээр хамараа һарналзуулан, тэрээн руу хараба. – Ши ямар мэхэтэй хүн байба гэшэбши, а? Намайе иигээд мэхэлхэ гээ гүш? Э, үгы, хүлээ нэгэ жаа. Намайе иимэ бэлээр өөрһөө холодуулхаар би тэнэг бэшэб. Ши ойлгоо гүш?

– Ши юу шашанабши? – эсэстээ Тэмүүжэн бээ барижа шадабагүй. – Ямар эндэ мэхэ байгаа юм? Ши өөрөө минии үгэ дууланагүйш, өөрыгөө намһаа доогуур бэшэб гэнэш, тиимэл хадаа амьараа байгыш, өөрынгөө толгойгоор. Ямар мэхэ эндэ хараабши? Хэлэ!

– Ши намайе угай зөөриһөө холодуулхаяа һананаш, энээниие үбэштэйшье хүн ойлгожо шадаха...

– Эсэгын үлүүс, хэрбээ тэрээнээ бусаагаа һаамнай, угаймнай аха захатан хубааха. Би үгээ үгэнэб: би угайнгаа аха захишуулай зүблөөндэ хандажа, үнэн сэхээр хубаахыень гуйхаб. Би өөрөө оролсохогүйб, юу үгэнэб, тэрээниень лэ абаад, баярлахаб. – Тэмүүжэн урагшаа тонгойгоод, Бэгтэр Сочигэл хоёрые ээлжэлэн, анхаралтайгаар адаглаба. Нэгэ хэды булта абяагүй байба.

– Бидэ хайшаашье ошохогүйбди! – гэжэ Бэгтэр эрид дабтаба.

Дахин аалин болошобо. Дүүнэр өөһэд хоорондоо гайхангяар харалсанад.

– Тээд юундэ, Бэгтэр? – гэжэ зөөлэхэнөөр Өөлэн асууба, – юун шинии ханаа зобооноб?

– Юуншье зобооногүй, – гэжэ тэрэ эрид харюусаба. – Би ошохоёо һананагүйб.

Сочигэл ханаата болонгёор тэрээниие хараба.

– Би юундэшьеб шамай огто ойлгохоёо болёод байнаб, хүбүүн, – гэжэ дуугараад, һөөргэнь домбо руу архи эюулбэ. – Зай, үглөөдэр

амяараа шамтай хөөрэлдэхэб. Уугты түргэн аарсаяа, тиигээд унтагты, саг татаха юумэн үгы.

Хүбүүд халажа шатажа байгаад аяганууда яаран хоолоод, хуури хууридаа унтахаяа хэбтэбэ.

* * *

Үүрээр Сочигэл үнээдээ хаахаяа гарахадаа Бэгтэрые дуудаба. Өөлэн Тэмүүжэн хоёр бүлынгөө хубаариин хэрэг эсэстээ дүүргэхэ ханаатай тэдээнине хүлэсбэд. Өөлэн багашуулые жэмэс түүхыень ой эльгээбэ – Тэмүлүүн зөөххөйтэй холёод эдихэ дуратай. Хасар Бэлгүтэй хоёр эмнисэлдээд, шэрэнги бургааһан руу хоюулаа ябашаба. Хуаагшан хүнэй гэр соо халирна, модон, үйһэн табагуудые сэбэрлэнэ, угаана.

Хоёр хүнэй хоёр бэшэ, арбан үнээ хаахаар саг үнгэрбэ, харин Сочигэл Бэгтэр хоёр ерэбэгүй. Тэмүүжэн хамаарха гэжэ дүрөөгэй зада үрэгдэшэһэн дүрөөбшэ заһажа эхилбэ, теэд удангүй тэрээнээ орхижо, хойморто ошожо дабшалба. Өөлэн эхэнэ тэрээнэй зүүн талада хүдэлэнгүй хууба.

Нүүлэй нүүлдэ гэрэй хойно хүнэй алхалха дуулдаба. Хэншьеб хүнэй гэр руу ошобо. «Сочигэл хүеэ абашаба, – гэжэ Тэмүүжэн бодобо. – Бэгтэр тэрээнтэй үгы...». Эхэтээ бэе бээ харалсабад. Тэрээнэйн шарайда ханаа зоборито хүлээлгэн зарсашанхай байгаа хэн.

Гэрэй үрхөөр барбагар томо зүгы дүүен ороод, гэрэй гэрэлтэй дүхэригээр эрьсэлдээд, нюдэ балай доошоо буужа, Тэмүүжэндэ дүтлөөд, харбайгаад хүрэмэ дүтэхэнэ нюурайнь урда агаарта байд гэбэ. Тэмүүжэн нюдөө сабшангүй, хүдэлэнгүй тэрээниие адаглана. Зүгы шунахайгаар һиинажа, дэлиһэн далинуудаа шэшэрүүлэн, хиидэ иишэ тиишээ найгалзана. Тэмүүжэн һаглагар толгой, хоншоорыень шохоорон харана, хоёр амигүй сэгхэнүүд, хоёр нюдэниинь, тэрээниие сэхэ урдаһаань халан хандангүй хаража байһаар ханагдаба. Эсэстээ тэрэ аалихан холодожо, эрьсээр дээшэлэн, һаруул хүхэ дүхэригээр гараад, үгы болошобо. Тэмүүжэн дотороо ямаршьеб арюун сэлмэг уушхарал мэдэрбэ. Өөлэн уйдхартайгаар шуухираад, ханаа зоборитойгоор толгойгоо һэжэбэ, теэд юушье хэлэбэгүй.

Сочигэл үгыл аад, үгы байба.

– Ошоод асархам, – гээд, шийдэнгээр Өөлэн бодобо. – Юрэ бэшээр лэ иитэрээ удаарна ха.

Эхэнь ямаршьеб бодолоо дутуу хэлээд гараба, харин Тэмүүжэн бодомжолон нууба. Бүлэдэнь ойлгохоор бэшэ юумэн боложо байна. Бэгтэр анхан абганартаа нүүжэ ошоогүйдөө бултанһаа ехээр сухалдаһан аад, мүнөө энээнһээ таһа арсаба. Гэбэшье, энээнииэ бүлэхөө таһархадаа эсэгынгээ зөөриһөө хаһагдахаб гэжэ, өөртэнь үнэншэнэгүй гэжэ ойлгожо болоно. Тээд мүнөө Сочигэл эхэтээ амьяран болоод, иимэ удаан хөөрэлдэһэнэй удаа эхэнь угаа һонёор, гажа буруугаар бээ харуулба: томо гэр соо тэдээнииэ хүлээжэ байна гэжэ мэдэжэ байгаад зорюута саг баража, тэдээнтэй хөөрэлдэхэ дурагүй байба. Тэмүүжэн энээндэнь ямаршьеб мэхэ мэдэржэ, юумэнэй түргэн дүүрэхыень тэшэ ядан хүлээнэ.

Өөлэн эхэнь гансаараа бусаба. Нууридаа нуугаад, гайхангыар хэлэбэ:

– Юушье ойлгоногүйб, мүнөө Сочигэлшье хайшаашье ябажа болохогүй гээд, гэдэргээ таталдашаба. Мүнөө юунш тухай хөөрэлдэхэ дурагүй... Тээд үсэгэлдэр лэ хуу зүбшөөжэ, баярлажа байгаа хэмнэй...

Тэрэ үүдэн руу мэгдэнгээр хараад, дуугаржа үрдибэгүй. Газааһаа хүнэй ябаха дуулдаад, халхабша үргэгдэжэ, Хасар орожо ерэбэ. Аха эхэ хоёроо хараад, нюураа хажуушань бухан, эрэшүүлэй талада уруу дуруу нуушаба.

– Юун болооб? – гэжэ һанаата болон, Өөлэн асууба.

Тэрэ абья гарабагүй.

– Бэгтэр? – гэбэ Тэмүүжэн.

Тэрэнь уруу дуруугаар дохибо.

– Ябае, – Тэмүүжэн түргэн бодоод, үүдэн руу гараба. – Хойноһоом яба.

– Болгоогты, бү наншалдагты! – хойноһоонь Өөлэн эхэнь хойнотожо һүүхирөөд үлэшэбэ.

Тэмүүжэн гол руу түргэн гэшхэлбэ. Хойноһоонь Хасар барагар юумэн галгиба. Эрьедэ хүрэхэдөө Тэмүүжэн аалидажа, Хасарые хүлээгээд, асууба:

– Таанартай юун болооб?

Голой эрьсэр тэдэ доошолбо.

– Бэлгүтэй бидэ хоёр балгаанай хажууда байгаабди. Бэгтэр хүрэжэ ерээд, Бэлгүтэйе ябае, хөөрэлдэе гээ. Харин намда ши ахадаа

ошо, маанарта бэшэ бү дүтэлэ гээ. Би тэрээндэ намда аһалдаха хэн гээшэбши, ямар ехэрхүү болошообши гээб. Ямарханаар хөөрэлдэнэбши гэжэ ахадаа хэлэхэб, шамда һайниие үзүүлхэ гэхэдэмни, тэрэ хүзүн дээгүүрни сохёод, үшөө үбсүү руум түлхээ, тиигээд та хоёрто намтай яажа хөөрэлдэхэ ёһотойбта гэжэ һаядаа ха-руулхаб, та хоёр минии барлаг болохот гээ. Би шамда хэлэхээс ерээб.

– Барлаг?.. Тиигэжэ хэлээ гү? – Тэмүүжэн хэмгүй гайхажа, этигэжэ ядан, дүүгээ хараба.

– Тиигэжэл хэлээ, – Хасар баталан, толгойгоо дохибо.

Сошордон гайхаһан Тэмүүжэн эрьсэд, эрье дээгүүр гэшхэлбэ. Бэгтэрэй үсэгэлдэр үдэшэ ерэнһээ хойшо багаханаар эли боложо эхилһээр, энэ шэнэ аашань зүрхэ сэдхэлдэнь һанаа зобори болон ходоржо оробо.

«Юун гэхэн удхатайб энэ? – хүндэ асуудалнууд сээжыень хабшана. – Юрэ бусын юумэнһээ тэрэ иитэрээ хубилаал... Минии мэдээгүй нэгэ юумэн болоо, иитэрээ зүрхэ ороторнь юумэн болоо... Хэн нэгэнтэй уулзаа гү?... Юушьеб тэрээндэ дуулгаа гү?... Юун болоо гээшэб тэрээнтэй?».

Тэдэ эгсэ эрьсын томо наһанай хажуугаар үнгэрөөд, газар дорооо бултайн гараһан бүдүүн хуурай үндэһэнүүд дээгүүр алхан гаража, загаһа бариха урьхадаа дүтэлбэ – уһанай хажуудахана элһэ руу шаагдаатай бүдүүн гасуу ёдойно, тэрээнһээ хилгааһаар томоһон нарин ооһор уһа руу шэглэнэ. Ябууд дундаа олзоёо абажа байха гэжэ зорюута зүргын хажууда зунай эхиндэ эндэ урьха табиһан юм. Тэмүүжэн тэрээн руу хараншьегүй хажуугаарынь гараба, Хасар үндэр эрьедэ дүтэлөөд, гүйхэн тунгалаг уһа руу шагааба.

– Загаһан баригдаа, – гээд, аха руугаа эрьебэ. – Тула ха даа.

Тэмүүжэн тэрээниие дуулангүй, зүргөөр аргаахан саашалжа ябаба. Хасар уһа руу хүрөөд, ооһорһоо барижа, өөрынгөө һаригышагаар гүрэнһэн үшөөһэн урьха болгоомжотойгоор татаба. Досоонь хажуу талаараа наранда ялаганажа байһан томо бэшэ, тохой хахадай зэргэ тула загаһан хүдэлжэ байба. Тэрээнэ нарин хоолойгоорнь татажа гаргаад, урьхаяа һөөргэнь түлхибэ, тэрэнь хилгааһан ооһороо татан, уһа руу һөөргөө шэнгэбэ.

– Һэй, үтэр наашань загаһаяа үгэ! – гэхэн танил хоолой дээрэнһэнь дуулдаба.

Хасарай толгойгоо үргэхэдэ эрид эрье дээрэ Бэгтэр һархайжа байба. Тэрэ ууртай хомхой нюдөөр тэрээнэй загаһа харана. Хасар

гайхангяр тэрээниие хараад, Тэмүүжэн руу эрьебэ. Дүшөөд алхам саашалхан Тэмүүжэн хашхараан тээшэ баһа эрьебэ. Зүрхэ ороһон Хасар эрье дээрэ гараад, Тэмүүжэн тээшэ гэшхэлбэ. Бэгтэр хоёр хүрэхэдөө хүсөөд, зүүн гарһаань халтируухай загана шобто татан абаба.

– Заганым үгэ! – гэжэ Хасар хашхарба.

Тэрэшье бээ Бэгтэртэ хүрэн аһалдаба, тээд тэрэнь халгай гартаа заганыень барижа, арадаа нюугаад, баруун гараараа шанаа руунь хоёр дахин шангаар шааба. Мэгдэһэн бахардаһан Хасар сухаряд, Тэмүүжэн руу эрьен хаража, хүлээбэ. Тэрэнь яаралгүй дүтэлбэ.

– Юум, Бэгтэр, загана эдихээ ханаа гүш?

– Тиигээ, ханааб! – хоротойгоор харан, тэрэ хашхарба. – Абахаа ханаад лэ, хэрэгтэй юумээ абааб. Энээнһээ хойшошье хододоо абажа байхаб, ойлгоо гүт?

– Мүнөө бидэндэ ойлгосотой, – Тэмүүжэн туршанан нюдөөр урдаһаань шэртэбэ.

– Зай, ойлгоо хадатнай хайн лэ гээшэ, – гэжэ тэрээниие хатуугаар хараад, Бэгтэр хоротойгоор мнхэд гэбэ. – Ши ходол ухаатай гүүлэгшэш, дэмы бэшэ ха...

– Манай загана үгэ! – Тэмүүжэн руу хараад, Хасар дахин хашхарба, Бэгтэртэ дахиад аһахаар бэлэн байба.

– Хая, Хасар, – гэжэ Тэмүүжэн дарууханаар хэлэбэ. – Абаг сашань.

Хасар эбсэшгүй маягтайгаар аха руугаа хараба, гэбэшье ахынгаа хатуу шулуун харасатай уулзажа, урдань хэзээдээшье үзэгдөөгүй дошхон хүйтэн гал нюдэн соонь түрүшынхиеэ онигобо. Тэрэ үгэдөө хахаад, гараа унжуулба.

Бэгтэр тэдээниие харан, илалта түгэс энеэб гэбэ:

– Иймэл шуу, тэрэгүй хаа, хоюулаа намһаа юумэ үзэхэ хэнта...

Тэрэ огсомоор толгойгоо үргэжэ, саашаа эрьелдээд, голлой эрьээр өөдөө ябаба. Тэмүүжэн Хасар хоёр абья аниргүй ара нюрганһаань харан байбад. Тэрэ саадахи соорхой тээшэ шэглэбэ.

– Гэртээ ошоод, номо хуршануудаа, нэгэ нэгэ годли абаад ерэ, – гэжэ холодожо ябаһан Бэгтэрые хараһан шэгтээ Тэмүүжэн хэлэбэ.

Хасар тогтошоһон нюдөө тэрээн тээшэ аалихан шэглүүлбэ.

– Алаха! – тэрэ хаял ухаа абаад, үнэн сэхэ харасаар ахаяа баярлан хараба.

Тэмүүжэн барагад гээд, юундэб даа гэнтэ Хасарта дураа гутангяр түргэн үгэлбэ:

– Нурша номоор яахатнайб гээ хаань, арьяатан бии болоо гээ-
рэй. Яба!

Хасар үгэ дуугүй гэр тээшээ гүйшэбэ.

Тэмүүжэн ошожо ябаһан Бэгтэрэй хойноһоо таһалдангүй хара-
жал байба. Тэрэнь бардамаар мүрөө хүдэлгэн, анхан мэдэгдээгүй
ямаршьеб ехэрхүү маягтай алхамаар соорхой дээгүүр гэшхэлһээр,
ойн захаархи шэрэнги бургааһанай саагуур орошобо.

Тэрэ дары араһаань хүнэй гүйхэ дуулдаба. Хасар номо хаадагу-
удые баринхай, хойшоо эрьен хараһаар, тонгойжо байгаад гүйжэ
ерэбэ.

– Гэртэ хүн үгы, – амья абажа ядан, номо годлинуудаа илган,
яаруу дуугарба. – Намайе хэншье хараагүй.

– Алан харбахабди, – гэжэ Тэмүүжэн хахир хоолойгоор хэлээд,
өөрынгөө хоолой танибагүй. – Хойноһоом яба.

Мүрөөрнь саадахи соорхой руу шэглэбэд.

Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр добо доро һууба. Саанань дүтэхэнэ морид
үнээдтэй хамта бэлшэжэ, залхуугаар турьян, эндэ тэндэ үлэһэн ногоо
шэмхэлнэ. Тэмүүжэн Хасар хоёр шэрэнги соо хоргодоод, годлинуу-
даа хүбшэдэнь бариһан зандаа аха дүүнэрээ харана. Бэлгүтэй тэдэ-
эндэ нюргаараа һууна, саанаһаань Бэгтэрэй боро һэеы малгай хараг-
дана. Тэрэ доошоо тонгойгоод, гал үлээнэ, хүхэльбэ утаан гаража,
хүнгэхэн хэбшээн доро хажуу тээшээ хэлбэлзэд гээд, сэхэржэ, ар-
гаахан өөдөө хөөрөбэ.

– Гал аһаажа, – гэбэ Хасар, – манай загаһа эдихэнь.

Тэмүүжэн энэ хэрэг дары түргэн бүтээхээс яаран, яагаал хаа ал-
дуу эндүүгүй, зүбөөр хэхэб гэжэ бодоно. Хоюулаа тэдээндэ сэхэ
ошожо болохогүй, холоһоо харбаха гэхэдэ, Бэлгүтэй хаалта хэнэ, ха-
рин Бэгтэр тэдээниие хараа хаа, үхэр, моридой саагуур шургажа,
ойро байһан ой модон, шэдхэ бургааһан соогуур хоргодошоходоо бо-
лохо.

Бодод гээд, Тэмүүжэн Хасарта захирба:

– Тойрожо ошоод, тэрээниие ойһоо таһала, харин би эндэһээ га-
рахаб.

Тэрэнь хахад үгэһөөнь ойлгожо, бургааһан соогуур ябаад,
удангүй харагдахаа болишобо.

Тэмүүжэн тэрээнэй соорхойн саада захада харагдахыень хүле-
энэ. Гэнтэ бүхы юумэ үшөө тогтоожо болохо гэхэн ябууд түргэн бо-
дол бии болобо. Тээд Тэмүүжэн толгойгоо уурлан нэжэрээд, Тодойн

үбгэнэй үгэнүүдые өөртөө дабтаба: «Бодолготошье болонгүй хаалта хэһэн лэ хүнэй толгойень сабша, нэгэ умайта аха дүүшье байг...». Үшөө: «Хэрбээ дайсанаа хайрлабалшни, шинии ухааншье, зоригшье өөрыеш абархагүй... Энээнэйл түлөө Амбагай хаан хосороо...». Нүгшэһэн аха захатанай эдэ үгэнүүд тэрээндэ ямаршье хэрэг хэхэ эрхэ үгэнэ. Тиин Бэгтэрые хайрлаха сэдхэл тэрэ мэдэрбэгүй. Үнэн тэрээнэй талада, яахадааб гэхэдэ, ноёнойнгоо урдаһаа бодоһон хүндэ гансал хэһээлтэ – үхэл. Тэмүүжэн гансал түргэн лэ дүүргэхээс һанана.

Одоошье соорхойн саана Хасар харагдаба. Һөөгүүд сооһоо тэрэ зүрхэтэйгөөр гараад, гартаа номо һаадагаа бэлэн баринхай талмайн тэгэн дундые шэглэн алхалба. Тэмүүжэн мүн далда газарһаа гараба.

Бэгтэр Тэмүүжэнэй харгынгаа хахадтань хүрөөд, жараад алхам дүтлөөд ябахадань обёоржорхибо. Тэрээнэй номо годли харахадаа хүрэжэ бодоод, адаглан шохоорходоо хуу ойлгобо. Бээ хуряжа абаад, тэрелхэ һанаатай хойшоо хазагад гэхэдэ Хасарые харажархиба. Тэрэнь баһа номо баринхай, гүйдлөөрөө шахуу тэрээндэ яаран дүтэлжэ ябаба. Тэдээнэй хоорондохи зай түргэн хорожо байба. Бэгтэр эсэсни ерээ гэжэ мэдэхэдэ тэрэ дары һалд гэжэ һулараад, гунхыжа, мүрөө доошонь һанжуулба. Тэмүүжэн руу хүндөөр эрьелдээд, мухардаһан харасаяа үргэбэ. Тэмүүжэн тэрээндэ арбаад алхам дүтлөөд, нүдэ руунь сэхэ шэртэжэ, хүбшээс татаба.

– Бэлгүтэйн ойро бү хүрэгты, – гэжэ арай шамай үгөө шахан, бүдэхээр Бэгтэр үгэлбэ. Тэрэ хүхэ сагаан болошоод байба. – Танда хэрэгтэй болохо...

Аһажа үрдингүй ууяжа байһан түүдэгэй хажууда зангада ороһон амитан мэтээр һууһан зандаа үлэһэн Бэлгүтэй руу Хасарай годлиёо шэглүүлээд байхыень Тэмүүжэн хараба.

– Бэлгүтэй шамда алба хэхэ, – гэжэ Бэгтэр Тэмүүжэниие этигүүлхээс оролдон, гуйнгяар хэлээд, урдаһаань болгоомжотойгоор халта дүтэлбэ. Удаань дүү хүбүүн тээшээ эрьсээ, хэлэбэ: – Бэлгүтэй, би шамда Тэмүүжэн ахадаа үнэн сэхээр алба хэхыешни захирнаб... Би элинсэг хулинсагтаа ошохом. Ши ойлгоогши намай?

– Тиимэ, – гэжэ аймхайгаар тэрээн тээшэ хаража, бүхы бэээрээ һалганан, Бэлгүтэй аалиханаар татаба.

Тэмүүжэн Хасарай асуунги харасые ойлгожо, толгойгоо зүбшөөн дохибо. Тэрэ мүнөө годлиёо Бэгтэр руу харуулба. Тэмүүжэн годлиёо табижархиба. Тэрэнь Бэгтэрэй гүрөөһэнэй арһан самсатай

үбсүүн руу бүглүүгээр шоб гэн холо шаагдаба. Тэрэ бүхы бэеэрээ залд гээд, тогтошоһон харасаар тэрээн тээшэ шэртэшэбэ. Тэмүүжэн хажуу тээшэ алхаба. Бэгтэрэй хараса зарсан, хайшааб даа хажуу тээшэ хазайжа эхилбэ...

Тэрээнэй эсэстээ бүдэржэ, хажуу талаараа хүндөөр унашахадань, Тэмүүжэн өөрынгөө годлиин урдаһаа ара нюргандань ёдойһон Хасарай годли хараба.

Бэгтэр болдог руу толгойгоо бухан, урдаа жэгдэ бэшээр зулгаагдаһан ногоо бодолгото болонгёор адаглажа байһандал ха-раад, хажуу таладаа аягүйгөөр бохиин хэбтэбэ. Гайхангяар ангайһан аманһань нариихан улаан һабирдаһан хасар дээгүүрнь газар руу гоожоод, хуурай сайбар эшэ норгожо байлба.

Хоёрдохи хуби

I

Наяхан ороhon түрүүшын саһанһаа саб сагаахан сайдам тэгшэ тала намарай сийдэгэр бүрүүл мүлһэтэ уһаяа зүүн хойшонь хүндөөр тууһан Онон голой хоёр эрьеэр жэгдэ үргэнөөр нэмжынэ. Хойто таллаһаань, баруун тээһэнь хаалга болон, холын хаданууд харлан мандайлдана, урагшаа, мүн зүүн зүг тээшэ ой модогүй үргэн сэбэр тала Хэрлэн мүрэн руу һунажа, саһаар хушуулһандаа харагдаса мутай болоһон тапхар добо, набтар гүбээнүүдэй саагуур уняартаһаар, тэнгэрийн хаяатай ниилэн, нюдэнһөө алдуурна.

Баруун таллаһаа Хүрхэ, Баян голнуудай, зүүн тээһээ бусад олон гол горходой урдажа ороһон газарта үргэн дэлноунээр талбайһан Онон мүрэнэй налуухан баруун эрьедэ тайчуудай томо хүрэн, Хир-элтугай Таргудайн үбэлжөөн нэмжын харагдана. Даб дээрээ халхигүй дулаан байһан үдэрнүүдтэ мянга гаран үрхэтэ томо хүрэн олон зоной үймөө шуяан соо, нохойн хусаан, мориной инсагаалаан соо бууян бурьяжа, хааян харьялжа байна. Хүн зон намарайнгаа ажал үе болзортонь дүүргэхээ оролдон, үхибүүдээ зандаран, барлагуудаа бадашан, үдэр бүрийнгөө ажалда тухашаржа, гэнтэ тэнгэ-рийн харлаад, саһан шуурганай шуухиржа, дулаан гэрһээ хамараа харуулха аргагүй хаһын эхилхэхээ урид үрдихэ гэжэ һахы халаг яарана.

Тэмүүжэн хүзүүндээ углаатай хуһан дүнгэ хоёр гараараа баряад, сарта хүллэгдэһэн хуушан тэргын арада эсэнги ябана. Үнинэй тоһодогдоогүй тэргын модон сахаригууд хуур зэмсэгэй хүбшэ дээгүүр дүрэгүй хүнэй ёозогүй хүгжэм гаргажа байһандал хашартайгаар хииганана. Энэ абьян Тэмүүжэнэй шэхэндэ хүндөөр дуулдажа, ханаагаа зобожо үбдэһэн, хүнэй нюдэндэ харагдаагүй айлганһаа дарагдан зобоһон сэдхэлдэнь уйдхар асарна, тээд энээнһээ тэрэ холодохо аргагүй: мүнөө өөрынгөө харгы шэлэхэ эрхэгүй болонхой...

Хүрэнһээ дүтын эрье хүрэтэр ошодог харгыда уһатай хүүхүүрнүүдые бариһан эхэнэрнүүд ушарна. Дүтэлхэдөө тэдэ нюдөө нюужа, харгы түргэн сүлөөлжэ үгэхэ, заримань тэрээниие һонирхон хараха. Тэмүүжэн хажуугаарнь гарахадаа тэдээнэй хёрхо хараса ара нюргаараа мэдэрдэг һэн.

Тайчуудай хүрэнэй олонхи зондо тэрэ дүүгээ алажа, аймшагтай ехэ нүгэл хэһэн, саазада хүрэмэ ехэ хэһээлтэдэ оромоор уймар

ухаатан гэжэ тоологдонхой. Энээн тухай, Тэмүүжэнэй бусад барлагуудһаа мэдэһээр, Таргудай ехээр лэ оролдолго гаргаа даа. Тэрээнэй дүтын зон Тэмүүжэнииэ шонын хиирэдэг үбшэндэ ходо абтадаг эрэмдэг тархитай солиг гээшэ гэжэ хүн зондо үргэлжэ хэлэжэ ябадаг. Тээд бүгэдэ зон эдэ үгэнүүдтэ этигээгүй, ноёноо тэдэ хайса мэдэнэ ха, хэды дахин Тэмүүжэндэ шанаһан монсо-сонсо мяха, адха хурууд нюусаар үгэжэ, үлэсхэлтэ байдалдань туһалдаг һэн.

Эрьеэрээ хайнагтаһан харлуу уһан руу тэргэ хүндөөр буужа, эсэстээ хииг гээд, тогтошобо. Сарай тархиин саанаһаа тэрээнэй наһанай үзэмжэгүй туранхай хүбүүн гаража, яаралтайгаар тэргэ дээрэһээ хүхүүрнүүдые буулгаба. Тэдээнииэ уһаар дүүргэжэ, Таргудайн аша хүбүүн Хүрэл ноёной гэртэ абаашаха байгаа. Эдир хүбүүн яарана, мэгдэнгээр хүрэн тээшэ харасагаана – тэрэ энэ даалгагдһан ажалаа ехээр сэгнэдэг, удаараа һаа, эзэнэй сухал хүргэхээс айдаг.

Тэмүүжэн мүльһэндэ баригдһан эрье дээрэ ядарангяар ябан хуужа, эсэн сусангүй, яаралгүй урдажа байһан хүйтэн уһанай елэгэр нюруу шэртэнэ. Голой урасхал тэрээнэй үбшэн сэдхэл номгоруулна.

– Уһаа түргэн абаад, айлда хүргэхэ хэрэгтэй! – барлаг хүбүүн тэрээн руу эрилтэтэйгээр харан, шаад гэбэ.

Энэ шархигар барлаг Тэмүүжэниэ наашань асарһан түрүүшын үдэрһөө хойшо дээрэнэ табигданхай. Тэрэ гэхээр алхамшыэ тэрээнһээ холодонгүй, ходол хаража ябана. Сугтаа уһа асарха, аргал шэрэхэ, ээлжээлэн талхи эрыюулхэ, суг эдеэлхэ, унтаха – бүхы юумээс хубалдаха, гансал тэрэнэ өөрыгөө хуушан барлаг хадаа юумэ мэдэхэгүй шэнэ барлагһаа нэгэ шата дээгүүрби гэжэ һанадаг. Тэмүүжэнтэй амяараа байхадаа ехэрхэхэ, уралаа энеэдэтэйгээр жэмылгээд, зэмэлхэдэ шарьяа нарин хоолойгоо хатуужуулхаа оролдохо. Таргудайн нүхэдэй хажуудань ерэхэдэ тэрээнэй нюурта баяртай һаймһаруу энеэбхилгэ бии боложо, билдаганан хүндэлжэ, нюргаа бүхылгэдэг. Тэдээнэй догдойходо Тэмүүжэн руу дээрэлхүү нюдөөр хаража: «Һайн барлаг зогсохо ёһогүй, һайн барлаг хүдэлхэ ёһотой», – гэжэ ухаа заадаг.

– Ши юугээ һуугаабы! – Тэмүүжэнэй гартаа хүхүүр абахагүйдэ сад гэн хашхарба. – Уһа түргэн абаха хэрэгтэй!

– Абыш, хэрэгтэй хадань... – байд гээд, Тэмүүжэн хайша хэрэгээр харюусажа, голой саагуур алас холыэ шэртэнэ.

– Шамайе ажал хэнгүй гэжэ нүхэдтэ хэлэхэб! – гэжэ тэрэ нюдөө бэлтылгэн, арзагар шүдэнүүдэйнгээ забһараар шүлһөө сасан

хашхарба. – Шамае ташуураар хэхээхэ! Би энэ дороо ошоод лэ хэлэхэм...

– Таргудайдашые хэлэ, – гэбэ Тэмүүжэн. – Би хэнхээшые айна-гүйб... Харин хэрбээе намайе хэхээгээ хаань, би шамае хэхээхэб.

– Хайшан гээд ши намайе хэхээхэбши, – тэрэ хоротойгоор мihэд гээд, нариихан уралнуудаа хориилгобо, – ши мүнөө ноён бэшэш, хэндэ захирхабши, хэнээр хэхээлгэхэбши?

– Би шамае өөрөө хэхээхэб, – гээд, Тэмүүжэн барлаг хүбүүн руу эрьен, нюурыень шэртэн хараба.

– Яагаад? – тэрээнэй нюдэн айшаба.

– Ёүни бахалуурдажа алахаб.

Бишихан барлаг ташуураар шабхадуулхан мэтэ татабгад гээд, байра дээрэ зогсошобо. Гарын гэнтэ хүсээ алдажа, баряад ябаһан хүхүүрын газарта унашаба. Нюуртань мihэрэлэй хобхоржо, халгануур айлганай бии болохые Тэмүүжэн дотороо хүхин хаража байба. Одоо мүнөө хүзүүгээ бажуулгажа байһандал, жаахан нюдэн соогуурнь үхэлэй айдаһан үзэгдэбэ.

– Үгы гэбэл, дахин бидэниие уһанда эльгээхэдэнь, шамае уһа руу шэхэхэб, тиигээд шамай гэнтэ хиирээд, өөрөө уһа руу дэбхэржэ ороо гэжэ хүнүүдтэ хэлэхэб.

Тэрэ халд гэн, мурөө унагаажа, обоо собоо хүхүүр сооһоо нэгые абаад, уһа руу ошобо. Ябан хуугаад, бүхьжэ, борбойжо, унтаршаһан нюдөөр мүлһэтэй эрьсын гүйхэнһөө уһа абажа эхилбэ. Хүйтэ нойто мэдэрэнгүй, нариихан хара гарнуудаа уһа руу шэхэжэ, хүхүүрэй амһар дарана. Тэмүүжэн гэнтэ тэрээниие хайрлаба: иигээд лэ тэнэгхэн гүлгэн хүндэ дэмы аржаганаад, бургааһаар хоншоороо сохюулхадаа гомдонгёор гангинан, холо болодог, юунэй түлөө хэхээлгэхэнээшые ойлгодоггүй.

– Ёуу, амара, – гэбэ Тэмүүжэн. – Нэгэ бага хуугаад, һүүлдэнь хамта хүхүүр дүүргэхэбди.

Тэрэ үгэ дууламгай уһанһаа холодон, доошоо хуугаад, газар руу хүдэлэнгүй шэртэшэбэ. Мүнөө тэрээнэй нюурта айһандаа бээ үгэнги мэдэрэл, өөрөөнь хүсэтэй хүнэй ямаршые захиралта дүүргэхэ бэлэн байһаниинь үзэгдэбэ. Тэмүүжэн гайхангаар тэрээниие нэгэ хэды харад гээд:

– Бодо, ажалаа хэ, – гэбэ.

Тэрэнь бэлэхэнээр хүхүүр баряад, уһа руу гүйшэбэ.

– Нуу, – гэжэ голхоронгёор Тэмүүжэн бүрд гээд, жэрхэнгээр хажуу тээшээ эрьсбэ.

Барлаг үгэ соонь дахин нуугаад, нюһаа татан, зэмэтэйгээр газар руу шэртэнэ.

* * *

Намарзандаа байһан Таргудайн хүрээндэ Тэмүүжэнэй баригдажа ерэнэн үдэрһөө хойшо һараһаа үлүү саг үнгэрбэ. Бэгтэрые хүдөө табигһанай хоёрдохи үдэр тайчуудай сэрэгшэд гэнтэ хүрэжэ ерээ һэн. Хасар тэдээниие доодо талмайн захата түрүүн хараад, һурша номоо барижа, харбажа эхилбэ. Таргудайн нүхэдэй хүл доогуур мэргэн годлинуудаа зоожо, шэрэнги руу намнаа. Тэдэ харюудань харбаагүй, һөөгэй саанаһаа тэдээндэ гансал Тэмүүжэн хэрэгтэй, Бэгтэр дүүгээ алаһанайнгаа түлөө аха захатанай шүүбэридэ орохо ёһотой гэжэ хашхаралдаба.

Тэмүүжэн дайсадай һааталга һамбаашалан, зэбсэгээ хам тэбээрэд, эсэгынгээ туг ханаһаа ходолжо, шугы бургааһан соогуур үгы болошобо. Дайсанһаа хоргодохо гэжэ бэлдэһэн хадын хабшал соо юһэн үдэр хорожо, юһэн һүни манажа, үглөөнэй шүүдэрээр унда хэжэ, ногооной үндэһөөр эдээ хэжэ байба. Үүрэй сэлсүү шүүдэр ама хоолой норгоошье һаа, унда харяабагүй, уһалиг гашуун үндэһэн үлэ залгаашье һаа, дотор садхаабагүй. Ангалгань хара шүлһөөр дарагдаба, үлэсхэлынь хотын үбшөөр барагдаба. Хоёр хабсагайн хоорондо нарин забһар һахиба, Таргудайн нүхэдые годлиин мэргээр занаба. Дайсад тэрээн руу орохоёо зүрхэлэнгүй, досоо талаһаань шагнажа, газар талаһаань хаража нуугаа бэлэй.

Үхэлэй нүхэр үлэсхэл хүсэ шадалыень бараба. Толгойнь тойрон эрьедэг, хүл дээрээ бодожо ядадаг болоходоо, юһэдэхи үдэртөө тэрэ тэндэһээ өөрөө гаража ербэ. Тиихынгээ урда тээ тугаа хабсагайн уйтан забһарта нюужа, дээрэһэнь хүбхөөр бүглэбэ. Тэндэһээ гарахадаа анхан хаанашье соносоогүй үнэн бодото зүйл абажа гараба: сэрэгшэн гэртээ зэбсэгэйнгээ хажууда хэдэн үдэрэй хүнэһэтэй тулам үлгөөд байха ёһотой.

Таргудайн нүхэд тэрээниие наада барингүй, хоро шара урьянгүй, эрэ хүнэй үсэд зан, хүнэй мэдэлдэ оросогүй шанартань ямаршьеб гайхаһан хүндэлгөөр угтаба. Тэдээнэй ахалагша наһаа эдигһэн Үнэгэн сэрэгшэ Өөлэн эхынь хүбүүгээ халуун шүлөөр эдээлүүлжэ, хубсаһа хунарыень бэлдэхыень хахад үдэр хүлэзбэ.

Тэмүүжэн хабшал соо хашагдан хуугаад, байдал тухайгаа бодомжолжо байхадаа нэн түрүүн юу ойлгооб гэхэдэ, Таргудай нүхэдтөө гэр булын ойро хүрэнгүй, гансал өөрыень асарха эрилтэ табяа хадаа, алаха хюдахаяа зүрхэлнэгүй гээшэ. «Хэрбээ тэрээнэй айгаагүй наа, эдэ нүхэдын бултыемнай алаад лэ ябашаха нэн, – гэжэ тэрэ бодоно, – тиигээгүй хадаа Таргудай элинсэг хулинсагһаа, бурхан тэнгэриһээ айна, тиимэһээ намайе хажуудаа хүрээлэндээ баряад байхаяа ханана».

Энэниие ойлгожорхин гэхэдэнь, Тэмүүжэнэй сэдхэл тэниижэ, хананиинь амарба. ханажа байгаашаарнь, үхэлын ойронь бэшэ, тиимэ гээшэ хаань, тэрээниие тойрон гараха, мэхэлхэ арга хэзээшье олдохо.

Нэгэ юумэ шийдхээд, ухаандаа ондоо юумэндэ оробо: Таргудай хайшан гээд Бэгтэрэй алуулһые мэдээб? Хорожо хоргодоһон хадхууртай шэрэнги соо тэрэ энээн тухай удаан бодомжолоо, дахин, дахин энээндээ эрьен бусажа, наһа бараһан хуурай дүүгэйнгээ һүүлшынхиеэ хайшаашьёб ошоод ерэнхэйнгээ удаа ондоохон болошоһыень ханаба. Тэмүүжэн эсэстээ болоһон хамаг ушарта ойлгохын аргагүй бодото үнэн зүйл ойлгобо: Таргудай Бэгтэр хоёрой хоорондо юуншьёб даа байгаа. Байһан юумэниинь улаан нюураараа уулзажа, нэгэ юумэ хэлсээ гээшэ, тиигэжэл Бэгтэр Таргудайн аша туһада найдажа, Тэмүүжэнэй урдаһаа эсэргүүсээ гээшэ. Тэрээнгүйгөөр Бэгтэр иимэ эрид түргэн хубижа шадахагүй нэн, зосоохи байгуулгань тиимэ бэшэ. Тэдээнэй байра һүүлэй сагта Таргудайн хүнүүдэй нюдэн доро байгаа гэжэ Тэмүүжэн эзбүүрхэн ойлгобо.

«Бэгтэр өөрөө Таргудайда ошоо гээшэ гү, – тэрэ хүшэр бодолнуудһаа ехээр эсэжэ, бээ тамална, – али Худагта Даритай хоёрой нүхэд тайчуудта нюуса алба хэдэг байгаад, бидэнэй хаана байһые тэрээндэ дуулгахадань, Таргудай өөрөө Бэгтэрые олоо ха гү?» – ухаанайнгаа һуларһые, толгойнгоо баларһые мэдэргэжэ, Тэмүүжэн шийдэбэ: «Мүнөө энээн тухай мэдэхын аргагүй болоо, хожомын тэнгэридэ Бэгтэртэй уулзахадаа өөрһөөнь энээн тухай заатагүй асуухаб...».

Гэрһээ харуул доро гаража ябахынгаа урда Тэмүүжэн нэгэ һамбаа оложо, хамнигадай туһаар энэ газарһаа хада уула руу угайхидһаа саашаа ошогты гэжэ эхэдээ шэбэнэжэ үрдэе нэн.

Үшөө юун тэрээнэй ханаа зобоогоо һэм гэхэдэ, Хүхэчу бөө байгаа. Үнгэрэгшэ үбэлэй эхиндэ тэдээнэй Бурхан Халдун нүүһээр түрүүшын үдэр ерэхэнһээ хойшо бэшэ харагдаагүй. Тэмүүжэн зүбшэл абаха хүсэлтэй нэгэтэ бэшэ тэрээн тухай ханаха, иимэ удаанаар хайшаа үгы бологшоб гэжэ дотороо гайхаха. Нүүлээрнь нүхэсэхөө шархаадаг болоо хаш гэжэ һэжэг түрөө һэн. Таргудайн нүхэдтэ хабшал соо хаагдаад нууһан үдэрнүүдтэ энэ һэжэгынь улам хүжэрөөд, тэрээн тухай бодохоёо тэрэ өөрөө өөртөө хорёо бэлэй.

Тэмүүжэниие тайчуудай хүрээндэ асархадань, Таргудай Хирэлтэг шэрүүнээр угтаба. Гэртээ боржогоной дүтын ноёд, хүршэ отогүүдай аха заханарые суглуулаад, тэдээнэй нюдэн дээрэ Тэмүүжэндэ гани галаб болон буруушаажа, гэм тохобо. Хияад отогой ноёдой дунда Алтан дүүнэртээ һууба, тэдэ зарсашаһан шарайтай, нюдөө нээгээд һажашаһандал, нэгэшье абяашье гарабагүй.

– Есүүхэй баатар эсэгынгээ шамда үлээһэн гал гуламта һандаргажа байнаш! – гэжэ үүдэндэ зогсоһон Тэмүүжэндэ Таргудай хашхарба. – Гэрэй хана мүргэдэг муу тугал мэтэш! Тэжээһэн буруун тэргэ эбдэбэ! Шамайе зэрлиг нохой шэнгээр гэнжэдэ һуулгаад, үхэн үхэтэршни бариха хэрэгтэй, тиигээгүй һаа, өөрынгөө отог хүнөөхөө байнаш, һүүлдэнь угтаа халдажа орохош!

Тэмүүжэн тэрээниие шагнажа байхадаа һүүлшынгээ һэжэглэлһээ ханаагаа амаран сүлөөлэгдэжэ байгаа һэн. Мүнөө тэрээнэй ами һаһанда сэхэ аюул тохёолдохоёо байнагүй, Таргудай тэрээниие юрэ миин алажа шадахаяа болёо, тиимэл хадаа энэ хэрэг бүхы угайнгаа ахалагшад болон ноёдто дуулгаба гээшэ. Тайчуудай ноёной тэрээниие өөрынгөө харууһан дороо абажа, хажуудаа баряад байха гэхэн һаналынь эли байба, харин мүнөө арад зондо тэрээниие хёморгондо абаашань хуулита гэжэ баримталан гэршэлхэсэ һанана. Энэ аймшагтай бэшэ, тэрэ дотороо хүнэхэ заяануудтаа баяр хүргэн, хуби заяандаа энеэбхилжэ байба.

– Энэ дороо гэмээ мэдэрэ, ахашуулда болон маанарта, абганартаа, мүргэ! – гэжэ Таргудай тэрээндэ хашхарба. – Эсэгыншни үеэлэнэр эндэ һууна. Түргэл!

Тэмүүжэн һууриһаашье хүдэлбэгүй, Хутулын хүбүүдые үзэн ядангыар хёлойжо хараба.

– Таанар өөһэдөө харанат, аха захатан, – Таргудай урагшаа гаража, ханын хажуугаар нууһан зоной нюур адаглан, тэрээндэ гэм тохоно. – Үшөө хүн болоошьегүй аад, хэнииешье аха гэжэ

мэдэрнэгүй. Эсэгэньшье иимэ дээрэлхүү юм һэн, харин энэнь ехэ болоходоо ямар хүн болохоб гэжэ бодохоньшье аймшагтай. Тиимэхээ би энээниие эндэ баряад байха гэжэ дурадханаб, минии нюдэн доро, бусад дүүнэрээ бултыень бурханайнь орондо ябуулжархёогүй дээрэнь...

Аха захатан болон ноёд Тэмүүжэниие анхаралтайгаар хаража һуубад.

– Нэгэ юумэ өөрөө хэлэг лэ, – гэжэ эсэстэнь нэгэ аха захатан хэлээд, тэрээнһээ асууба. – Ши юундэ дүүгээ алаабши?

Тэмүүжэн руу тэбдэнги харасаяа Таргудайн шэглүүлхэдэ нидхэнь болгоомжолон таталдаадхиба.

– Зай, юун гэхэбши? Зай, хэлэ, хэлэ!

Тэмүүжэн урагшаа гараад, бээ барингыар баруун, зүүн тээшээ дохибо. Тэрэ номгон даруу байгаа һэн. Үшөө харгыда ябахадаа хэлэхэ үгээ бэлдэ. Өөрын тугтай хадаа, бүгэдэнтэй тэгшэ, тиимэхээ нэрэ түрэдөө хүрэмөөр бээ баряад байха гэжэ мүнөө оролдобо.

– Би Бэгтэр дүүгээ хуули эбдэһэнэйн түлөө алааб, – гэбэ тэрэ. – Би эсэгынгээ наһа бараһанай хойно айл соогоо ахалагша боложо үлөөб, би эсэгынгээ туг баринаб, харин гэртээшье, отог соогоошье, уг соогоошье ахалагшынгаа үгэ дуулагүй хүн хэхээгдэхэ ёһотой. Хуулиин ёһоор би тэрээнэй хуби заяа шиидхэнэб, тиимэхээ эсэгынгээ өөрөө шүүжэ, өөрөө хэһыхын тула эсэгэдэнь эльгээгээб. Зарим үедэ тэрээниие хайрлажашье байгаа хаа, би ондоогоор аргагүй байгааб: туг барижа байһан хүн эзэлүүри соогоо зоргондоо ошоһон ябадал усадхаха ёһотой, тэрэгүйдэ багашуулай аханарай урдаһаа үһэрилдэжэ байгаа хаа, юун болохоб. Ондоо арга намда байгаагүй.

Өөрынгөө үгэ хэлээд, Тэмүүжэн үшөө дахин бүгэдэндэ дохижо, гэдэргээ болобо.

– Тиигээ хадаа, энэ хүбүүн зүб болоно, – гэжэ асуудал табиһан аха захатан гайхангыар гараа дэлгэбэ. – Юунэй түлөө энэниие хэхээхэ болонобиди?

Бусад аха захатан тэрээниие зүбшөөжэ, буурал толгойнуудаа дохибо, теэд хүлээд гэжэ, абяа гарабагүй. Ноёд бүхылдэжэ, бэе бэе руугаа харангүй дуугай һуубад. Хутулын хүбүүд шулуун хүрэг мэтэ хүдэлнэгүй, тэдээниие Тэмүүжэн хэзээ нам руу харана ааб гэжэ хүлээн, хүлээсэтэй хаража байба.

– Юугээ хэлэбэ гээшэбта, хүндэтэ Тороголжон үбгэн? – гэжэ Таргудай үйлэ хэрэгээ дахин гартаа абажа, саашань хэндэшье

үгэнгүй, аха захатанда убай эрээгүй хандаба. – Энэ иихэдээ айл бүхэндөө бэе бээ аласажа байхадамнай юун болохо гээшэб? Хэрбээ иигээд энэ хэрэг орхоо наамнай, жэл болоод байхада дайшыггүйгөөр уг соогоо хахад сэрэгшэдгүй үлэшөөд байхалди. Мүр дээрээ буурал сагаан толгой шэрэжэ ябаад, арад зоние хайшань татанабта гэжэ бодохо хэрэгтэй...

«Энэ баһа хэлэхэ үгээ бэлдээ юм байна, – гэжэ тэрээниие анхаралтайгаар шагнажа байһан Тэмүүжэн бодоно. Ноёдой болон аха захатанай шарай харахадаа Таргудай тэдээниие өөрынгөө тала руу татажа шадаха гэжэ ойлгобо: тэдэ тэрээнһээ эли айна. Тодойн үбгэн эндэ байбал, энэ Таргудайда юумыень үзүүлхэл хэн. Мүнөө эндэ тиимэ хүн үгы».

Бүгэдэ тэрээниие гэмтэй гэжэ шийдхэри гаргаба. Таргуудайн идхалгын арай далдалагдаһан һүүхирөөн доро бүгэдэ тэрээниие дүүнэртээ аюултай, тиимэл хадань тэрьелхэгүйнь тула хүзүүндэнь модон дүнгэ углаха, ехэрхэжэ, бээ дээгүүр абажа ябахагүйнь тула хара ажал хүүлэхэ гэжэ тогтообод.

– Ухаа ороторнь, бидэнэй урда гэмээ мэдэртэрнь, – гэжэ Таргудай өөрынгөө һүүлшын үгэ хэлэбэ.

Ноёд болон аха захатан тараба, харин нэгэ жаа болоод, наһатай хоёр нүхэд Тэмүүжэниие хүүдинсэ руу абаашаба. «Наһа бараһан Есүүхэй баатарай галзуурһан хүбүүе» харахаяа гүйлдэжэ ерэн тайчуудай хүбүүд тэдээниие дахаба. Хойноһоонь ябажа, Тэмүүжэниие баряанда байһан амитан мэтээр харана, хүхюутэгээр энеэлдэнэ, тэрээнэй алхам бүхэниие адаглажа, томошуулһаа дуулаһан юумээ бэе бээдээ хөөрэнэ. Тэмүүжэн тэдээниие обёороогүй мэтээр алхалжа ябаа хэн.

Тоһолиг хүлһэндөө тортог тоһо шэнгээжэ, харлашаһан гартай, барзайшаһан нюуртай үргээр томо үбгэн баабгай мэтэ түмэршэ дархан углууда бог нобшодо дарагдажа хэбтэһэн хүндэ дүнгэ абаад, Тэмүүжэнэй хүзүүндэ углажа, хоёр талаһаань түмэр бүһэлүүрээр бүхэлэн, шанга гэгшээр алхаар сохин шаантаглаба. Таба дээрэнь сохихо бүхэндэнь Тэмүүжэнэй мүр үбдэжэ байба. Удаань тэрэ дары тэрээниие һөөргөн абаашаба.

Таргудай сэргынгээ хажууда нюргаяа үргэлэн, хүлээжэ байгаа хэн. Нүхэд Тэмүүжэниие тэрэндэ дүтэлүүлбэ.

Хүүдинсэһэ һөөргөн тэрэниие үдэшэжэ ябаһан багашуул ноёниие хараһаар, дүтэлхээ зүрхэлэнгүй, гэрэй саагуур таһаржа

үлэбэ. «Тэрээнэй нюдэндэньшые харагдахаяа айна, тиигээ хадаа, хэрээгы ноён гэжэ суутай ха», – гэжэ агшан зуура Тэмүүжэн бодоһоор, сэргэдэ дүтэлбэ.

Таргудай тэрээнэй дүнгэ тойрожо байгаад наринаар шалгаба, таба бүхэнтэйн танилсажа, бүхэлэлтэ бүхэниень бариһан хойноо урма баяраа нюуса нөөсэгүй дуугарба:

– Мүнөө шүдэлэн шэнгээр шамайе һургахаб, ши дары ухаа орохош, модон эмээл тохуулдаг морин мэтээр шамай тохируулхаб.

Тэмүүжэн дуутай байба.

– Юундэ аниргүй байнаш, хэлэхэ юумэншни олдоногүй гү?... Зай, шамтай хожом хөөрэлдэхэб, саг байха, – Таргудай тэрэндэ зангад, гэрэй саагуур харагдаһан хүл нүсэгэн, халаһатай муухай хубсаһатай эдир хүбүүе дуудаба. – Һөө-й, ер наашаа!

Тэрэнь гүйжэ ерээд, затагар нюураараа аймхайгаар энэбхилэн, холоһоо нюргаяа нугалжа, үшөө доошоо дохино.

– Ши мүнөө юу хэжэ байнабши? – Таргудай зөөлэнөөр тэрээн руу хараба.

– Ар-аргал ү-үбэлжөөндэ с-суглуулжа байнаб, үг-үглөөнһөө хоёр томо с-согоо бэлдээб... – ээрэжэ байгаад, нүдээ эригэнүүлэн, тэрэ жороо үгөөр харюусаба. – мм-мүнөө хүнэй гэр руу оруулааб, с-саашань суглуулхаяа ош-ошохоб ...

– Оролдоно гүш? – гэжэ Таргудай хүхэ торгон дэгэл дорохи гэдһээ маажан, залхуурангыар асууна.

– Оор-олдоно, оролдоно, – гэжэ тэрэ айһандаа ноён юун гэхээс һананаб гэжэ ойлгонгүй шэшэрнэ, – ехэ оролдоноб.

– Мүнөө энэ шамтай сугтаа ажал хэдэг болохо, – Таргудай Тэмүүжэн руу зааба. – Шинии оролдоһоной түлөө шамда туһалагшые үгэнэб. Ойлгоо гүш?

– Ой-ойл – лгоо, ойлгоо, ойлгоо, – улам доро дохижо, мэгдэһэндэ амья абажа ядана. – Оор- оролдохоб, оролдохоб...

– Үзөөрэй, энэһээ нүдөө бү таби, – гэжэ Таргудай хатуу шангаар һэргылбэ. – Сугтаа эдеэлхэт, сугтаа хонохот. Зай, абааша, хамаг юумэ харуула.

Тэрэ гэхэһээ хойшо Тэмүүжэн Һүүл гэжэ тэншүү нэрэтэй аймхай тэнэг энэ хүбүүнтэй хахасагүй. Түрүүшын үедэ тэрэнь һэргылэнгээр, хүлээнгээр харадаг, хүдэлсэ бүхыень адаглажа байдаг һэн, тиин шэнэ барлаг номгон, дуутай гэжэ ойлгоходоо энэ зангыень ахир муутай зан гэжэ тоолоод, одоо түргэн ойгоргүй зүрхэтэй

болошоо. Уданшьегүй зандарган болоод, байһаар ходо һүүхиржэ, захиржа байдаг болошобо.

Тэмүүжэн тэрэнтэй тоосолдодоггүй һэн. Тэрээние тоодогшьегүй, һэмээхэн оршон тойрание адаглажа, олон зондо харагдангүй байха гэжэ оролдодог һэн. Үсгэлдэр үдэшэлэн лэ энэ таһархаяа болиһон һүүлэйн һүнэй гэрэй хажууда тэрээндэ хашхархадань, хажуугаар гараһан нүхэд: «Гурбадахи үеын барлаг дээдэ изагуурта ноёндэ хашхаржа байна», – гэжэ наада бариба, тиихэдэнь лэ Тэмүүжэн тэрээние номгоруулха гэжэ шиидэбэ.

II

Түрэл түхимдөө, үнэн мориндоо, сүлөө байдалдаа шатаама гунигай хоро шараар нэбтэрһэн үдэрнүүд удаа дараалан удаанаар үнгэрнэ. Тэмүүжэн нэгэ угайшье һаа, танигдаагүй, тэрээнэй хуби заяандаа хайхарамжагүй хүн зонтой хари хүрээндэ байха баатай болоһондоо зүрхэ сэдхэлээ үбдэхөөн, ехэ тулижа байгаа һэн. Гэрнүүдэй дундуур гарахадаа хари зоной хилайһан хараса бэе дээрээ мэдэржэ, заримдаа ташуурай тамшаал мэтэ хоротой шэрүүн һүүхирөө дууладаг һэн:

– Хиядай солиг!

– Галзуу нохой!

– Эсэгээ һажаагаа, тэрэ баһал бардам байгаа гэдэг, харин энэнь үшөө доро, ехэрхүү зангаараа түрһэн дүүгээ хадхажа алаа...

– Үгы, хадхаагүй, харбаа.

– Илгаань юуб? Есүүхэй ходол манай ноёдой урдаһаа эсэргүүсэдэг байгаа, харин энэнь бүри галзуу.

– Иимэ ноётой арадта зоболон.

– Хияадуудта иимэл ноён хэрэгтэй, зобог...

– Наашань дэмы асараа, өөһэдынхидөө хороожо байбалнь, һайн байгаа.

– Аба хайдагта маанарта ехэ олзо хүртэхэ бшуу.

– Тон зүб хэлэнэт.

Тэмүүжэн эндэхи зоной тэнэгтэ, Таргудайн ямар түргөөр арад зонойнгоо дунда тэрээнэй урдаһаа иимэ хоро шара һүйдхэжэ шадаа гээшэб гэжэ гайхана.

«Юундэ минии эсэгэдэ эдэ иимээр дураа гутана гээшэб? – гэжэ тэрэ гайхан бодоно. – Эсэгэмни эдээндэ ямар нэгэ муу юумэ хээээ

нэгэтэ хээ һэн гү? Үгы, нэгэ тиимэшүү юумэнэй байгаа хаань, мэдэхэ байгааб... Манай элинсэг хулинсагуудай дундашые ехэ үһэрилдөөн байгаагүй, харин, тад һөөргэ, ходол сугтаа эбтэй ээтэй дайсанай урдаһаа бододог байгаал. Тээд юундэ хоохон газарта хорото сэдхэл биин болоноб? Таргудайн табиһан хоб-жэбһээ гү? – гэжэ харюу олонгүй, урдань бодожо ерэн асуудал соогуур хүрмэлдэнэ. – Тээд ганса үгөөр арад зониие муу юумэндэ этигүүлжэ, заримыень бусад зоной урдаһаа эсэргүү табижа болохо юм гү?... Таргудай бөө бэшэ, гэбэшье хүнүүдые бэе бээдэнь тухиржа шадаха хүн гэжэ харагдана. Таргудай ондоо зондо өөртөө хэрэгтэй бодол нэбтэрүүлжэ шадаха гэлэн үгэ болоно гү? Ухаатай зониие хоохон үгөөр этигүүлжэ болохогүй, тиигээ хадаа тэрээнэй албатан тэнэг болоно гү? Али тэнэг бэшэ зон тэнэг зонтой сугтаа байхадаа үбэштэй болошоно гү? Халаг, хажуудам Хүхэчу үгы. Тэрэ юу хээ мэдэхэ ёһотойл даа».

Хара бодолнууд унжагайралдан, толгой соонь бөөн бөөнөөр баглайна, харюугүйгөөр үни удаан һиирэглэхээр тарана. Тэмүүжэн хүрэн соогуур гансаараа үншэн үрөөһэн мэтэ зольборон ябажа, хажуугаарнь гараһан зониие зэрлигшэһэн нюдөөр адаглан, энэ уйдхартай зоболонто байдалай хэээ эсэстээ ерэхые мэдэнгүй зобожо ябагша бэлэй.

Тайчуудай хүрэн түрүүшын лэ үдэрһөө тэрээндэ уйдхар гашуудалаар дүүрэн нэгэл ёзогүй газараар үзэгдөө һэн. Саһанда хушагдаһан үргэн тала холо ойрыngoо оршонгоор нюдэ баясуулна, голой үргэн елэгэр нюруун агуухэ сагаан сарюун хүсөөр сэдхэл татана... Тойрон байгаа газар дэлхэй ажабайдалаар, баяр жаргалаар дуудана, харин хүрэн дотор хаа хаанаһаань хүшэр хүндэ шанар шэнжэ, баяргүй байдал дарана.

Эрэшүүл болон эхэнэрнүүдэй, үбгэд хүгшэдэй, бага үхибүүдэйшые нюур шарай ямар бэ даа уйдхар гунигай тэмдэгтэй. Һүүлтэй зэргэлээд, аргалтай түрсүүг баряад ябахадань уруу дуруу эдиршүүл хажуугаарнь гарахадаа хоротойгоор наадалха, барагар нюуртай эхэнэрнүүд гэрэйнгээ хажууда уйдхартайгаар һалирха, уруу дуруу хүүгэдээ бадашаха.

«Хараал шэнгэһэн хүрэн, шэрүүн сэдхэлтэй хүрэг зон баяр жаргалшые, сэдхэлэй дулаашые үзөөгүй, – гэжэ жэрхэнгээр Тэмүүжэн оршон тойрониие шэртэнэ. – Тамын зон эдээндэ орходоо жаргалтай байгаа ёһотой».

Нэгэтэл Тэмүүжэн хүрeэн соо эсэгынгээ үлүүсэй танил хүнийе харажархиба. Адуушан Сорхон Шара урзанда зун хүбүүдээр эмниг моридые хургажа байгаа бэлэй.

Тайчуудай хүрeэндэ долоодохи гү, али наймадахи үдэртэ шэнэ байдалдаа нилээн даданхай голһоо тэргээр уһа асаржа ябатарнь урдаһаань моритой хүн ушараа. Нюдөө үргэхэдөө Сорхон Шарые гансата танижархиба. Тэрeнь шэбэнэн һагад мэндэшэлээд, иишэ тээшээ хараашалан, энгэрһээ юушьеб хээтэй багахан арһан туулмаг гаргаба. Эмээлһээ һанжалдан, туулмагаа гартань барюулба.

– Шэмхэ шэмхээр амандаа хээд, хэлэн дороо баряад байгаарай, үлэсхэл мэдэрхэгүйш, үхэлдэ абтахагүйш.

Тиин тэрэ дары хажуугаарнь гараба.

Долоо хоноһон хойно тэрэ дахин дүтэлбэ. Голһоо Тэмүүжэнэй уһа абажа байхада хониной түүхэй эльгэ үгэбэ. Тэмүүжэн тэрэ үедэ энэ дайсадай хүрeэн соо ори ганса танил хүнтэй яаха, юу хэхээ бодомжолоод, тэрeэндэ эльгэлхэ ори ганса хүн һэн хадань юрэ хооһоор амгалан байдалайнгаа түлөө бэшэ, харин һүүлдeнь шухала юумэндэ хэрэглэхэ гэжэ шиидэбэ. Тэрэ баярые хүргөөд, иигэжэ хэлэбэ:

– Сорхон аха, та намда бэшэ бү дүтэлэгты, эдeэ бү асарагты. Энэ аюултай, мүнөө гү, һүүлдэ гү, танай туһаламжа тухай эндэхи зон мэдээд, Таргудайда хоблохо. Тэрэ угаа һэжэгшэ, үшөө та бидэ хоёрые ямар нэгэ һүйд татахаяа байна гэжэ ханаха. Би энээнтэй энээншьегүй туража үхэхэгүйб. Зүгөөр һүүлдeнь, намда хэрэгтэй болоходо, би, магад, танда хандахаб, тиихэдэмни, Сорхон аха, арсангүй туһалаарайгты.

– Зай, – гэжэ баярлангяар тэрэ хэлээд, гайхажа хараба. – Ши зүб хэлэнэш, хүбүүн, тэрэш үнэхөөрөөл дээрэ.

Удаань Таргудайн гэрэй барлагууд Тэмүүжэндэ яагаад Сорхон Шара тайчуудай гол хүрeэн ерэжэ байрлааб гэжэ хөөрөбэ. Эмниг мори хургажа, мори урилдаанда бэлдэжэ шадаха уран дүршэлтэй гэжэ тэрeэн тухай һураг суу бүхы уг соогуур таранхай һэн ха. Тиихэдeнь Таргудай тэрeэниие адуун һүрэг бусадтал адли эльгээгээгүй, хажуудаа үлээһэн байгаа. Тэрэ хүрeэнэй урда талада һуудаг, гүйгөөшэ моридые хургадаг, харин һамганиинь ямаршьеб эльбээр һааһан хүнэй хахадыень сэбэр зөөхэй болодог гэжэ суурхадаг хадаа ноёной тоһо бэлдэгшэ болонхой.

Хэды үдэрэй үнгэрһэн хойно Сорхоной урдаһаань ерэжэ ябахада Тэмүүжэн тэрээн тээшэ хараншьегүй, мэндэшэлэншьегүй хажуугаарнь гараба.

Таргудайн гэрэй барлагууд айлһаа хажуу тээ, нүхэдэйн байрын саана, һэсын орондо халсаршаһан арһаар хушагдаһан табан ханатай гэртэ байдаг. Үүрэй сайхын урда тэдээниие анхан нүхэр байһан үрөөһэн нюдэтэй үбгэн һэрюүлдэг. Тэрэ мүнөө доторхи ажал харадаг байгаа. Үбэлэй хүйтэндэ аргал хэрэглэхээ гамнажа, барлагуудта хүнндөө шатаахыень хоридог һэн тулань, шонын хүлдэмөөр хүйтэн соо хүнүүд хахархай хүнжэл, халааһатай дэгэлнүүд дороһоо һалганаан, шэшэрэн юумэд үндыгшэ бэлэй. Һамгад гал түлижэ, ноёдто эдэе бэлдэхээ ошохо, эрэшүүл үбгэнэй хойноһоо ябаха, харин тэрэнь хэн ямар ажал хэхэб гэжэ зааха. Тэмүүжэн һүүл хоёр ондоо даабарин үгы һаань, талаар аргал суглуулха, уһа шэрэхэ ажалтай һэн. Үдэртөө барлагууд хүнэй үгэһэн хоол эдихэ, үгы гэбэл, өөһэдөө бэдэрхэ, харин үдэшэлэн, ажалай һүүлээр эзэдынь үдэрэй туршада сугларһан эдээнэй үлдээсэ үгэхэ, тэрээниень гэртээ халаажа эдидэг байгаа.

Таргудай түрүүшын үдэрнүүдтэ Тэмүүжэн тухай мартаһан хэбэр үзүүлбэ. Айл соо, гэрнүүдэй дунда гэнтэ уулзабал, бусад барлагууд соо тэрээниие хараашагүй болоод, хайша хэрэгээр нюдөө хажуугаарынь табин гараха. Тэмүүжэн тэрээниие болон бусад ноёдые харахадаа эсэһэн мүрөө сэхэлжэ, бээ даанги, өөрын эрхэтэй хүн мэтээр хараха, тэдээнэй мэдэлдэ ороогүй маяг үзүүлхэ.

Таргудайн бусад барлагууд түрүүшээр Тэмүүжэниие үндэр изагууртай гэжэ мэдэхэдэ тэрээндэ халдасагүй холуур ябадаг һэн. Һүүлдэнь тэрээнэй жэрхэнгүй, бултантай адли нэгэ шэрээдэ һуужа, нэгэ тогоонһоо эдижэ, түрүүн аха зоной эдэе абаһанай удаа эдэе абадаг байхыень харахадаа аашаяа һэлгэжэ, эбтэй болобо. Тэрээниие хайрлажа, хүнжэлөөрөө, арһаараа хубаалдажа, эдэе хоолой һайниие үгэдэг болоо һэн.

Барлагуудай гэртэ ерэһэн түрүүшын үдэр хүнүүд гал тойроод һуухадаа изагуур ехэтэ ноёной хүбүүн хойморто һууха гэжэ һанаад, түрүү һуури эзэлээгүй. Харин Тэмүүжэн наһанай илгаагаар Һүүлтэй зэргэлээд, бултанай доро һууба, тиигэжэ наһажаал барлагуудай хайхарамжагүй нюурта гайхал болон талархал мэдэрбэ: яажа энэ хаанай үри бэе бидэ доодо зоние хүндэлбэ гэшэб гэжэ баярлаба.

Тэмүүжэн нэмээхэн тэдээниие адаглажа, барлагууд эндэ нэгэ угай бэшэ, дайсаншые талаһаа, хойто зүгэй баргуудһаа, баруун наймануудһаа эхилээд, зүүн татаарнууд хүрэтэрөө – булта өөһэд хоорондоо эбтэй, бэе бээе дүнгэжэ, түрэл аха эгэшэнэрһээ дугуугүй хүүлшын хэршэмэлээр хубаалдажа байхые гайхан тэмдэглэбэ. Нёдондо түрэл гаралайнь орхижо ошоһоной удаа Есүүхэйн тугай дэргэдэ хара зоной хүүлэй хүүл болотор хажуудань нэгэ амин байлсаһые дахин ханажа, Тэмүүжэн эдэ барлагууд сүлөө зонһоо юугээршые муу бэшэ, олониинь ноёдһоошые дээрэ гэнэн бодолоо баталжа байба.

Эндэ ерэнээр түрүүшын үдэрнүүдтэ болоһон ушарай хүүлээр энэ бодолдоо тэрэ бүрин этигэнэн юм. Тэрээнэй байһан гэртэ хоёр залуушуул, арбан гурбатай энеэшэ басаган Хун, баһал хүхэ модон энеэжэ ябадаг арбан долоотой Хэрэмчи хүбүүн хоёр бэе бээдээ дурлажа, гэрлэхэ гэлсээд, Таргудайе сугтаа нуухаяа тала руу хонин хүрэг даалгажа эльгээхыень гуйһан байгаа. Таргудай тиихэдэ сэдхэлэйнгээ хайн түхэлдэ байхадаа, бодожо үзэхэб гэжэ найдуулаа һэн ха.

Барлагууд тухай ноёнд мэдээсэдэг хадань, ганса нюдэтын урда хоёр залуушуул бүхы шадалаараа ажалда оролдожо, хаймһаржа байгаа. Бусад барлагууд, илангаяа наһатайшуул, эрхэгүй зоной үшүүхэн жаргал хаража, тарбаганай арһа, халааһатай самса бэлэг үгэдэг бэлэй. Тээд гэнтэ гай тодхор болошобо: нэгэтэ үдэшэлэн Хэрэмчи өөһэдтөө хоол олохоёо галай гэрэлдэ загаһа хадхан барихаяа ошоод, онгосо дээрэнхэ түмэр һэрээгээ уһа руу алдажархиба. Таргудайһаа үршөөл хүлээхын аргагүй, тэрээнэй хууляар хилгаанһан ооһорой түлөө ташуураар шабхадуулхаш, харин түмэр зүйлэй түлөө алуулхадашые болохош.

Тэрэ хүни аха барлагууд өөһэд хоорондоо шэбэнэлдээд, үрөөһөн нюдэтэй үбгэнһөө загаһа барилгада табихыень гуйба. Тэрэнь дурата дурагүй гэмэржэ, хара үглөөгүүр хүл дээрээ байхат гэжэ захираад, табива. Харанхы хүни болотор барлагууд нүсэгөөр хүйтэн гүнзгы сээл руу шунгаба. Түүдэгэй хажууда халсархай хуушан арһан доро дулаасажа байгаад, дахин дахин уһа руу ээлжээлэн ороо, харин үглөөгүүр тээшэ тэрэ һэрээ оложол халаа һэн. Тиигэжэ тайчуудай хэншые юушые мэдээгүй.

«Нүхэрэйнгөө түлөө ами наһаяа аюулда оруулхаар зон барлаг байха ёһогүй, – гэжэ тэдээнэй голһоо ерээд, унтари руугаа дуугай

ороод хэбтэхэдэ Тэмүүжэн бодоо һэн. – Ноён бүхэншые ондоо хүнэй түлөө үхэлэй урдаһаа ошохо хайн хайхан зантай байхагүй».

Гэртэхинээ ханахадаа Тэмүүжэн тэдээнэйнгээ түлөө ехээр ханаа зобоһоноо досоогоо мэдэрээгүй һэн. Урзанда зун нугаһанай агнуурида ямар шубуун амиды үлэхэб гэжэ тааһан досоохи нюдэнийнь һүүлэй үедэ хурсадаһан мэтэ боложо байхые мэдэртбэ. Тэрэ холын зайдашые байһан юумэ мэдэржэ байһанаа ойлгодог болоо. Һүниндөө бүлынхид тухайгаа бодоходоо тэдэнэр булта хайн байна гэжэ элихэнээр мэдэртбэ.

«Хамнигад тэдэндэ яаба хээбэшые туһалһан байха, минии зүрхэндэ, минии эльгэндэ тэдээнэй түлөө үбшэнэй үгы хада, – гэжэ тэрэ найдамтай бодоно. – Бэгтэр эсэгэдэ эльгээгдээ, Бэлгүтэй гансаараа буһалгаа татахагүй, харин Сочигэл ахалагшын үгэ дуулаагүй хаа, юун болохоб гэжэ ойлгоо».

Бэгтэрые моритойнь, моридойнгоо тоо гамнахын тэды Тэмүүжэнэй ябагаар эльгээхэ гэжэ түрүүн ханаашые хаань, бүхы зэбсэгтэйнь, хайн хубсаһаарнь тэдэ хүдөөлөө һэн. Бэгтэр эсэгийнгээ хажууда моригүй үлэхэгүй һэн, теэд бархиржа хабдаһан нюуртай Сочигэл өөрынхээрээл байгаа: Есүүхэйн хүбүүн өөрын моритой элинсэг хулинсагтаа хүрэжэ ошохо ёһотой. Уйдхарта гашуудаһан эхэнэрэй үгэдэ орохо баатай болоо һэн, харин мүнөө Тэмүүжэн баяртай, юундэб гэхэдэ, хуурай дүүгэйнгээ урда үри шэрэ үгы.

III

Үбэлэй хүйтэн дүтэлжэ, һүнийн жабар шангадаба. Таргудайда үдэр бүри шахуу холо дүтын отогүүдһаа ноёд бууна. Тэдээнэй олонхид үнгэрһэн харын туршада хоёр, гурбашые дахин ерээ. Тэдэнэр ехэ гэр соо эзэнтэй удаанаар хөөрэлдэнэ, юуншыеб тухай хэлсээ батална.

Һүнэй гэртэ эхэнэрнүүд үглөөнһээ үдэшэ болотор архи нэрэнэ, мяха шанаад, обоо хүбөөгөөр шэнэ табэг бэлдэжэ, ехэ гэр руу яаран абаашахадаа оршон тойрон амтатай хангал тараана. Барлагууд модо баряад, мяханай үнэр абан, аржаганалдан аһалдахаяа ханаһан нохойнуудые намнана. Тэдэнь айнашыегүй, хүл доогуурынь хүрэгөөрөө үймэлдэжэ, хурса ноёогоороо зуулдашахаяа ханана. Бага

гэрhээ харуулай нүхэд гүйлдэжэ гараад, ута ташуураар галзуурhан нохойнуудые гам хайрагүй шабхадана, тэдэнь гангиналдаһаар, гэрэй саагуур оробошье, дахин обооролдон, шуһанда хомхой ууртай нюдөө ялалзуулна.

Тэмүүжэн гэртэ аргал, уһа асархадаа үүдэнэй саанаһаа айлшадай шанга энеэдэнтэй хахад хухадаар дуулдаһан хөөрэлдөөнэй хэдэн үгэһөө эдэ һаядаа хэгдэхэ аба хайдаг тухай дуугаралсана гэжэ ойлгобо. Энээгээр Таргудайн ехээр һанаата болоһониинь эли байба.

Үдэшэ орой ээлжээтэ айлшадай хариһан хойно барлагууд өөһэдынгөө гэртэ һууба. һуурижаһан энэ байра соогоо эзэдэй нүдэнһөө далда галай хажуугаар, ханын наагуур сүлөөтэй амаржа, эхир-шэхир хөөрэлдэн, эдеэгээ хүлээжэ хэбтэбэ. Хэдэн тээһээ заһагдаһан хуушан тогоон соо ноёной эдеэнэй үлөөдэһэн халаагдажа байба.

Ехэ гэртэ үдэртөө заруулһан залуу барлаг Хулгана үзүүртэй модоор тогоо худхажа байхадаа хэлэбэ:

– Манай эзэн энэ удаа аба хайдагта тобшо болохо хүсэлтэй.

– Үнгэрhэн агнуурида тэрэ баһал тобшо байгаа һэмнэй, юун һэнэгтэй юумэн болоо һэм, олзошье мүртэй үгы, – гэжэ хойто зүгэй хори угай тайчуудай үнинэй барлаг ябадаг Тэгшэ мийэд гэбэ. – Тиихэдэ би тэндэ ангай мяха шэрэлсээ һэм. Туужа абаашаа һэн маанарые табан зуугаад хүн болгоод элдэб хүрөөнһээ, ехэ олзо байха гэжэ һанаһан байгаа, теэд мүртэй ажал үгы һэн даа, томо ан хомор, дандаа гүрөөһэн, хүдэри...

– Амандаа хөөһэ бууража байгаад сухалдажа, нёдондо хүнүүдые эльгээгээгүй отогуудые зэмэлнэ, – гэжэ аймхайгаар нюдөө бэлтылгэн, Хулгана үргэлжэлүүлнэ. – Угайнгаа агнуурида хайша хэрэг хандахада бурхад олзо үгөөгүй гэнэ.

– Тэрэшни зэмэлхэ хүниие олохо даа, – Тэгшэ дахин энеэбхилжэ, мэргэд Халзан руу эрьебэ, тэрэнь баруун ханын дэргэдэ һуужа, таһархай гуталаа халана. – Һанана гүш, хабарай тайлганда тэрэ баруун хаанай хүнэһэнэй ерэхэгүйдэ, бөөе муугаар дуудааш гэжэ зэмэлхээ һанаа бэлэй.

– Харин тэрэ бөө зэмэлхэнь бэлэн хэрэг бэшэ байшоо, – гэжэ Халзан дуратайгаар хөөрэлдөөндэ орожо, шүрбэһэн утаһа шүдөөрөө хазаба. – Тэрэнь харьюусахадаа, энэ хэрэгтэ зүүн хаан оролсоод, Таргудай ноёной хүнэһэ эрибэ, тиигэбэл баруун хаан ерэхэ гэжэ

хэлээ лэн. Тиэхэдэнь Таргудай гансата номгоршоо, нюурыншье хүхэ сагаан болошоо бэлэй.

Хүхюу энээдэн гэр соогуур тараад, аалин болобо.

– Энэ удаа тэрэ өөрынгөө агнуури тухай ехэл ханаата болоно гэжэ эли байна, – хойморто хууһан наһажаал наймангуудай Мэрдэг абья гараба. – Нёдондойхиёо хүсэлдуулхээ ханаа хадаа, юрэдөө, агнууриин олзын түлөө ноёдой иигэжэ ханаата болоходо, арад зон лэ зободог...

– Тэрээндэ олзо хэрэггүйл дээ, – гэжэ Халзан бусатай нюур хараад, энээбэ. – Таанар саагуур абыт: хаан болохоёо ханажа байна ха юм. Нёдондо тобшо болоо, мүнөө баһал хэниешье урдаа оруулхаяа хананагүй.

– Тэрээндэ хаанай һэсышье олзо ха юм.

– Иигээд хараха болбол, тэрээндэ бүхы юумэн олзо.

Булта абяагүй болоод, хэн юун гэгшэ ааб гэхэншүү хүлээнэ.

– Нүхэд хэлээ лэн, энэ удаа хэрбээ холын отогудай дахин тэрээнэй үгэ дуулаагүй хаань, дүтүүрхидынь олон зоние табиха ёһотой юм хаш, – гэжэ Тэгшэ дуугарба. – Арба мянгаһаа үсөөн бэшэ зон байха ёһотой гэжэ эрилтэ табина ха.

– Зай, тэрээнэй олзотой байгаа хаань, мандашье юу хээн хүртэхэ, – гэжэ арбан долоотой Хэрэмчи ханаа амараар энээбэ, тэрэ зүүн ханын хажууда инаг басагантайгаа юуншьеб тухай хөөрэлдэжэ байба. – Магад, бидэшье нэгэ дахин ангай мяхаар гэдэһээ садхаахбди.

– Зай, үглөөдэр юун болохоб гэжэ бү таамаглагты, мүнөө байһан юумээ залгигты.

– Үглөө эдихэ өөхэнһөө мүнөө эдихэ уушхан дээрэ.

– Нээрээшье, өөрынгөө хуби заяа мэдэхэ бэшэ хадаа энэл үдэрөө бүтэн бүрин үнгэргэбэл хайн лэ дөө.

– Зай, хуугты, мүнөөдэрэйнгөө олзо хубаая.

Барлагууд галай хажуугаар өөр өөрынгөө хуурида яаралтай хууба.

Тэмүүжэн Сүүл хоёр доодо захада хуужа, ахашуулай хүүлээр дутуу эдигдэһэн адуунай хабһанууды абата.

«Эдэнэр булта бүхы юумэ мэдэнэ, хэнһээшье дутуугүй ойлгоно, – гэжэ Тэмүүжэн барлагуудай хөөрэлдөөн тухай бодомжолон, тэдээнине шэртэнэ. – Харин хүнүүд эдээнине дутуу ухаатай, гансал хара ажал хэхэ аргатай гэжэ харадаг».

Хүрээндэ үдэр үнгэрхэ бүри ехэ удхатай үйлэ хэрэг дүтэлжэ байна гэжэ эли боложо байба. Энэ хаһада хүн зон, илангаяа залуушуул, шэнэ хубсаһа үмдэжэ үзэнэ. Харашуул, үгытэйшүүл хуушан дэгэлдээ халааһа табижа, зөөлэн шэнэ арһаар хамсы, хормой заһан оёжо, гуталдаа шэнэ ула уллана.

Хүйтэн агаарта энэ тэрэ айлһаа шэнэ архиин гашуун шороб үнэр галай утаантай холисолдон анхилна – хүнүүд агнуурийн урда тээ бурхадаа хүндэлхээ, агнуурийн һүүлээр һайн найр хэхээ бэлдэнэ.

Залуушуул моридоо һорино: агнуурийн һүүлээр отогуудай хоорондо заатагүй мори урилдаан үнгэргэдэг заншалтай. Үглөө бүри хүрэнэй араар моритойшуул олоороо сугларжа, гүнзэгы саһан соогуур удаан гүйлгэлдэнэ. Сагаан хуйлаадаһан хийдэн дэгдэжэ, эршэмтэй гүйлдэжэ ябаһан хатарша болон жороо моридой хойноһоо агаарта удаан эрьелдэнэ, хонгёо хашхараан, моридой инсагаалаан холоһоо соностоно.

Голой саана, үндэр эрье дээрэ, сагаан сайдамда шара хагдантай худхалдан, һалхяар туугдаһан саһагүй газарта залуу эрэшүүл шэнэ номо болон годлинуудаа шалгана. Хойно хойноһоо, али нэгэ доро гү ондо ондоогоор годлинууд эшхэрнэ. Моритойшуул тэндэһээ нэгэ доро хүрэгөөрөө гү, али ганса гансаараашье хүрэн руу годлишодой болон һуршадай гэр руу хатаралдана, зэр зэбсэгээ заһажа, шэнэ номо һаадаг, хормогынгоо гоёолтонууды бэе бэсынгээ урда зүүхэйлнэ.

IV

Намарай һүүлшын гуран һарада наранай ороһоной һүүлээр огторгойдо хахад һарын харагдаха сагта үльгэршэд Гэсэр тухай эхин дуугаа захалба.

Ноёдой болон баян хара зоной гэрнүүдээр хүн зон олоороо сугларна. Таргудай гэртээ угай эгээл эрхим үльгэршэн болохо оронар обогой Түшэмэлые уриба. Тэрээнэй энэ удаа өөрынгөө отогойхидто түүрээхэ һанаатай байтар Таргудай уридшалан өөртөө урижа асараад, баян хүндын саана эгээл дээдын шан – таба наһатай сагаан жороо мори шэб шэнэхэн эмээлтэйгээр бэлэг барюулхаб гэжэ үгэдөө оруулжа үлээһэн байгаа.

Энэ үдэрһөө боро хараанай эхилхэлээр тайчуудай хүрээндэ амидарал аалидажа, гэрнүүдэй хоорондуур хон-жэн болошобо. Хаа-яа гээгдэжэ ябаһан хүнэй уухи аахи амилхань дуулдана, мүн барлагуудай байд гээд лэ халуун эдсэтэй табак баряад гүйлдэхэ

үзэгдэнэ. Ньютагайхид эгээл үгытэй харашуултайгаа хамта хоймортоо эгээл хүндэтэй айлшан болохо үлгэршэдые урихан гэрнүүдтэ оронхой. Барлагуудшые газааһаа хэмээхэн дүтлөөд, ханада шэхээ няжа, урдын дуунай хэһэгүүдые шуналтайгаар шагнана.

Хабуул хаанай гуша хүбүүе хүзүүндээ дүнгэтэйшые хаань, ноёдуудтай зэргэлүүлэн, Гэсэрые шагнахыень хэншые хахахагүй гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ. «Хэрбээ хара зонтой сугтаа байгаа хаа, хаанта утааа холодоһоноо өөрөө мэдүүлхэб, – гэжэ тэрэ шэбшэбэ. – Үгы даа, би ноёдтой зэргэлхэ ёһотойб, тэдэнтэйл байхаб. Таргудай намайе гэрһээшые үлдэг, харин би булантай тиишээ орохооб, бултанда эдэндэл адли ноён байһанаа гэршэлхэб».

Таргудайн гэр руу тайчуудай ноёд нүхэдтээ, хамгад хүүгэдтээ бүлэгөөрөө орожо ябахадань, тэрэ зүрхэлөөд лэ, хойноһоонь оробо. Галай урдуур болон ханаар бүрэг-бараг соогуур тэдээнэй хуури олон үймэлдэхэдэ Тэмүүжэн нүхэдэй, харашуулай саагуур үүдэнэй хажууда өөртөө хуури олобо.

Бүгэдэ одоошые хууряа олобо хэбэртэй, гал дахин гэр соохиие ялалзалан хана уняатайнь гэрэлтүүлбэ. Эзэнэй хажууда хойморто, баруун гарһаань хурьганай арһан юрын дэгэлтэй, гэдэһэн хүрэтэрөө үшөө хүсэд сайгаагүй ута хахалтай дунда наһанай эрэ хууба. Тэрэ гартаа дээдэ захадаа эбэргүй бугын толгой уран гоёор һиилээтэй ута эшэтэй хуур баринхай, хилгааһан хүбшыень аргаахан хургаараа үзэжэ, абяаень шалгана.

Таргудайн зүүн гарһаа тэрээнэй хамган, хамар дээрээ томо хара мэнгэтэй маряатай эхэнэр, шэрээ дээрэ архиин тагшануудые табина. Тэрээндэ арбан хоёртой муухай шарайтай, эсэгээшые, эхээшые нэгэ доро һажааһан бага басаганиинь хамһалсана.

Таргудай нюргаа сэхэлээд, тэнюун зангаар айлшадаа хараашалба. Баруун ханаар аха захатан, ноёд хүбүүдтээ хууна, доошо, үүдэн тээшэ нүхэдын түрисэлдэнэ. Эхэнэрэй талада һайндэрэйхээр хубсалһан аха захатанай, ноёдой хамгад басагадтаяа, аша басагадтаяа хууна.

Таргудай эзэн хүнэй нюдөөр яаралгүй нүхэдэй нюурнуудые шэртэжэ байтараа гэнтэ Тэмүүжэнэй нюдэнтэй уулзашаба. Ушараагүй юумэнтэй ушарһандаа сошохын ехээр сошожо, нюдэниинь тэншүү хүнэйхидэл дэмы юлышэбэ. Дураа гутан

харасаар хэдэн зали яаха хээхээс бодомжолон, тэрээниие харахан зандаа нууба.

Тэмүүжэн мэгдэһэнээ харуулангүй, нюдөө буулгангүй, урдаһаань сэб сэхэ хараад, үлдөө һаань, нэрэ түрэтэйгөөр гэрһээ гараха гэжэ бээ бэлдэжэ байба. Таргудай тархья хянсагад гүүлэн, ууртай харасаяа тэрэһнээ һалгаажа, зориута һанаа амар хоолойгоор үльгэршэндэ хандаба:

– Зай, хүндэтэ Түшэмэл сэсэн, шухала хэрэгэй урда тээ хоолойгоо норгохо саг ерээ ха, – тэрэ эрьенгүй, гараа һамгандаа һарбайхадань, тэрэнь архитай мүнгэн аяга барюулба. – Хэрбээ манай архи үлүү хатуу байгаа һаань, хахадые нь уухадатнай болохо, һулашаг һаань, оёортонь хүрэтэр уугты, харин хэндэшые хэрэггүй һаань, сэхэ хэлэгты, арза гаргахабди.

«Минии түлөө шууя гаргахаяа зүрхэлбэгүй, – гэжэ Тэмүүжэн һанаагаа амаран шэбшэбэ. – Гэбэшые намайе үлдэхэ эрхэ тэрээндэ үгы, өөрөө намайе эндэ асараад, барижа байна ха юм. Би өөрөө тугтай ноёнби, тэрэһнээ доро бэшэб».

Түшэмэл хоёр гараараа аягыень абажа, урдаа үргөөд, гал руу нэгэ хэды дуһал дуһааба. Удаань нэрэгүй хургаараа архиһаа зүүн талаһаа эхилээд, найман хизаар руу сүршэжэ, өөдөн, үрхэ руу үргөөд, айлшадай анхаралтай хараса доро аягынгаа хахадые ууба. Гэрээр һайшаһан абьян дуулдаба: архи хатуу байба. Тэрэ хэды дуһал салгитуулан, шэрээ дээрэ адхартар няд гэтэр хүндэ аягаа табяад, баруун гартаа хуураа барижа, хүбшэдэнь номоо табиба...

Зүгын балай амтатай тоһоной гоожоондол хатаһан ая-гангын хангал утаандал бүшмэг үдхэн аялга зэдэлжэ эхилбэ. Үльгэршэн нюдөө анижа, духаяа уршылган, дуунай үгэ һанажа байһандал, дуугай болобо. Дахин зэдэлһэн хуурай шэнэ абяагаар саб гэтэр хабшаад байһан аманиннь зааража, томо сагаан шүдэнүүд сайбалзажа, хүнэй бэшэ, орооной бугын бүрхирөөнэй олиггүй бүдүүн хоолой дуулдаба:

Хэтэдээ толорһон тэнгэрийн урда,
Дэлхэй зонхилһон бурхадай урда
Гэсэр хаанай арбан гурбан дайн тухай
Үнэн үгөөр түүрэн дуулая.

Гэр соохид нэгэн дуугаар харюудань:

Ай-дуу-зээн! Ай-дуу-зээн!..

Үльгэршэн зоной эбтэй дабталгада урмашан, аха захатан руу
толгойгоо дохин, үргэлжэлүүлбэ:

Дайша уужам хаадагууд сооһоо
Хорин хорин дуута годли ходолон абая.
Абай Гэсэрэй арбан гурбан баатарнууд тухай
Үнэн үгөөр түүрэн дуулая.

Бүгэдэ дуу ниилүүлэн:

Ай-дуу-зээн! Ай-дуу-зээн!..

Үльгэршэн намдуугаар үргэлжэлүүлнэ:

Агуу уужам хаадагууд сооһоо
Арба арбан дуута годли гарган абая.
Абай Гэсэрэй арбан гурбан дайсад тухай
Үнэн үгөөр түүрэн дуулая.

Бүгэдэ дахин тодожо абан:

Ай-дуу-зээн! Ай-дуу-зээн!..

Оролто дуугаа дүүргээд, үльгэршэн дахин Таргудайн гарһаа
дүүрэн духаряа абажа, хахадын уугаад, нэгэдэхи дуунда оробо.

Тэмүүжэн эртын сагай эхин тухай, баруун, зүүн бурхатай
мүндэлхэн тухай анхаралтайгаар шагнажа, тэдээнэй нэрэ хадуун
абажа һуутараа гэрэй халуунда дууража, дүнгөөрөө хана түшөөд,
толгойгоо ганхуулан, унташаба.

Тэрэ бүгэдэ бурхатай хулинсаг эхэ Эхэ Сагаанай ажаһуудаг
юһэдэхи тэнгэридэ байнаб гэжэ зүүдэлбэ...

Саһата сагаан үүлэнэй оройдо томо гэр оршоно. Яла-сала гоё-
ожо оёгдоһон үүдэндэ хүхэртэрөө сайраһан мүнгэн буурал үһээ мүр
дээгүүрээ һанжуулһан хүгшэн һууна. Тэмүүжэн үүлэтэ хадын бо-
оридо зогсоод, тэрэнииё харана. Гэнтэ хүгшэн тэрэн тээшэ эрьежэ,
шэрүүнээр хараад, гараараа занган дуудаба. Тэмүүжэн зөөлэн сагаан
хүбхэн дээгүүр гэшхэлэн, болгоомжотойгоор тэрэндэ дүтэлжэ, доро
дохибо.

– Наймадахи тэнгэридэ минии ехэ басаган Манзан Гурмэ ажа-
хуудаг, – гэжэ тэрэ шэрүүхэнээр шэртэһэн зандаа дуугарба. – Тэрэ
мэнэ хаяхан Эсэгэ Малаан ехэ хүбүүгээ түрэбэ, тэрээнһээ табин та-
бан баруун сагаан бурхад гараха, тэрээнэй ахалагшань Хаан Хурмас
Тэнгэри байха. Энэ минии табин табан хайхан үри хадаһад үе сагай
барагдан барагдатар минии бага үхин Маяс Хара Төөдэйһөө
мүндэлһэн дүшэн дүрбэн хорото ханаатай үри хадаһадтайм дайлал-
даха. Хорото ханаатай минии үри бэенэр газарай арадта зоболон эль-
гээхэ, харин минии хайхан сэдхэлтэй үри хадаһад тэдээниие хамга-
алха. Хаан Хурмас Тэнгэрийн гурбадахи хүбүүн Чингис Шэрээтэ
Богдо Хаан газарай хүн зондо ёһо хуули зохёожо, тэдээниие хүтэлхэ.
Нэгэтэ юһэн үдэрэй найрта эсэгийнгээ гэртэ зуун жэлээр унташаха,
тэрэ үедэ харууһагүй газар дээрэхи зон оромоо алдажа, ёһо хуули-
иень мартаха, дэлхэй дээрэ гурим эбдэрхэ. Аханарын тэнэг, бага-
шуулын хүнэй үгэ дуулахагүй, булта бэе бээдээ һэлмэ жада баряад
добтолхо, хэн зүб, хэн бурууб гэжэ ойлгохын аргагүй болохо,
тиихэдэнь минии үри хадаһан Чингисэй хүнэһэ дуудахаш, тэрээнэй
тугаар газар дээрэ журам байгуулжа, гуримгүйшүүлые хэнээхэш,
гуримтайшуулые үргэхэш.

Тэмүүжэн үндэр наһатай хүгшэниие гайхангүй шагнана, тэрэ-
энэй хэлэжэ байһан үгэнүүдые үни мэдэжэ байһан шэнги байба.

– Ойлгоо гүш? – гэжэ эсэстээ тэрэ шэрүүнээр асууба.

– Ойлгоо! – гэжэ Тэмүүжэнэй шангаар хэлэхэдэнь, тэрээнэй
абьяан алас холуур суурятан дуулдаба.

– Яба!

Тэмүүжэн хүгшэнһөө холодоходоо тэрэ дары һэришэбэ. Тэрэ
хажуу тээшээ хараашалба, тэрээнэй бээ табинги һула байһые хэн
нэгэн обёороо гэшээ гү гэжэ шалгаба. Бүгэдэ зон тэрэл зандаа,
өөрынгөө һуурида һуунхай, эхэнүүдэйнгээ уулзалгын һайндэртэ
сугларһан баруун, зүүн тэнгэридэй тэмсэл тухай шагнажа байба.

Манзан Гурмэ бурханай ашанарһаа
Эсэгэ Малаанай ууган хүбүүн
Хизааргүй баруун сагаан тэнгэрийн
Хан Хурмас залуу эзэн бодобо.
Маяс Хара бурханай ашанарһаа
Асарагангын Харын ууган хүбүүн
Дорнод Тэнгэрийн хара эзэн
Хархис хэрзэги ударидагша Бөө Хара бодобо...

Мүргэлдэн тулалдаха бухадал адляар
Аймшагтай харасаар бэе бэе харбажа,
Хүжүүн хүзүүгээ нугалан,
Тулалдаанда бэлдээ хоёр тэнгэрид...

Тэмүүжэн дуу шагнангүй, өөрынгөө зүүдэн тухай шэбшэбэ, гэнтэ тэрээнииэ һэргээһэн баяртай мэдэрэлдэ абтаба: «Энэ зүүдэн намда дэмы үзэгдөөгүй, хэзээ нэгтэ бэшэ, харын тэнгэй үедэ, хаанаб даа бэшэ, харин сэхэ Гэсэрэй дуунай үедэ, иихэдээ үнэхөөрөө минии хаан болохыэ зүгнөө! Энээнһээ үнэн бэлгэ тэмдэг ханахын аргагүй! Бөөнэр зүб лэ хэлээ байна...».

V

Үглөөнэй наранай тохойн шэнээн үндыхэдэ Тэмүүжэн һүүл хоёр сар тэргээр аргалда ошобо. Үшөө хабарһаа хүнэй зэргэ үндэрөөр обоолжо суглуулһан аргалай томо сомоо хүрэнһээ табан харбаанай зайда Онон мүрэнэй нугаалаагай саана байгаа. Тэдэнэр хадын эрид үгсүүр газарые тойрон, набтар газараар ябана. Харгы холо, нугалбаряатай болоно, тиймэшье һаань, тэдэ сарнуудайнгаа шадал гамнана.

Саһан хүнгэрэгөөр хушаатай гансаардан байһан обоо аргалда тэдэ дүтэлөөд, саһан дээгүүр мөөрэй сараа үлөөжэ, тэргэнүүдээ эрь-юулэн, хоёр тээһэнь зогсожо, ажалаа хэжэ эхилбэ. Тэмүүжэн гута-лаараа саһа малтажа, үхэрэй томо томо шабааһануудые гаргана. Һүүл шангаар амилжа, хамар дороо гунигтай дуу гүнгэнэһөөр, аргал суглуулна. Хажуугаарнь хоёр хирээ юу малтажа байһыень анхаржа хараһаар, доогуур ниидэн гараба. Хүйтэн жабар ама хамар шэмхэжэ байба.

– Манай мүрөөр хэншьеб ерэжэ ябана, – гэжэ һүүл хэлээд, ажалаа тогтоонгүй, духа дороһоо хүрэн руу харана.

Тэмүүжэн толгойгоо үргэбэ. Үдхөөр ургahan улаан бургааһатай эрьедэ дүтэшэг нугалааһаа сагаан азарга унанхай хүн гаража ябаба. Тэрээнэй хойноһоо жолоодо татагдан, хүгшэн алаг морин гэшхэлнэ. Тэрэ моритой хүнииэ Тэмүүжэн абаһаар лэ Хүхэчу гэжэ таниба. Энэ удаа тэрэ хонин даха үмдэнхэй.

Дүтэлжэ ерэхэдээ Хүхэчу нюдөөрөө Тэмүүжэндэ энэзбхилээд, газарта буужа, жолоогоо гүйжэ ерэхэн һүүлдэ барюулба.

– Юундэшьеб даарашабаб, хэтээ айлда мартааб, – гэжэ эне-эбхилэн тэрэ хэлээд, мүрөө хабжагануулан, һүүлдэ хандаба. – Ши энэ минии алаг морёор Агучи ноёной айлда ошоод, минии хэтэ абаад ерэ. Энээнэйш түлөө би шамайе эдеэлүүлхэб. Ганзагымни сумаа соо мориной эльгэн байна, үсэгэлдэрэй.

Һүүл баярлаһандаа ухаангүй дохижо эхилбэ.

– Асархаб, асархаб, годли мэтээр гүйлгэжэ ошоод бусахаб.

– Һүй, үгы, ши минии мори саһан соогуур бү намна. Би энээнииe гамнанаб, харана гүш, хүгшэрөө, ши аргааханаар ябаарай, – гэжэ тэрээндэ захиба.

– Ойлгоо, ойлгоо, – Һүүл яаралтайгаар сагаан азаргыень өөрынгөө тэргэдэ уяба. – Би аалихан хатараар ябаад ерэхэб.

– Зүб, зүб, аргаахан лэ хатараар дээрэ.

Барлагай алаг мориндонь мордоод, хахархай гуталаараа болгоомжотойгоор нэшэн ошохыень хүлээгээд, Хүхэчу Тэмүүжэн руу эрьелдэбэ:

– Хөөрэлдэе.

Тэмүүжэн тэргэдэ нюргаараа түшөөд, тала руу шэртэн, абяагүй байба.

Хүхэчу дүтэлжэ, тэрээнэй дүнгын түмэр бүһэлүүр барижа үзөөд, тэргэ түшэжэ, аргаахан дуугарба:

– Ши ехэ бэрхэшээлнүүдые дабажа гарабаш. Шинии хэрэгтэ намай бү оролсо гэжэ захирагдаа, ши өөрөө шийдхэбэри абаха байгаа, тон зүб шийдхээш: Бэгтэр хулинсагтаа ошохол байгаа. Хамнигадтай нүхэсэһэншни баһал зүб. Шамайе ахалагша бөөнэр ехэ магтана. Шинии бүлэ Хэрлэнэй эхиндэ мүнөө һууна, тиишэ нүүхэдэнь хамнигад туһалаа.

– Ши манайда ошоо гүш? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Үсэгэлдэр һүни тэндэһээ ерээб, эхэшни энээниие дамжуулаа, – Хүхэчу энгэрһээ хониной арһан бээлэй гаргаба.

Тэмүүжэн Хүхэчүгэй гарһаа саб шүүрэжэ абаад, нюуртаа няаба. Эхынь гарнуудай хангал хамар руунь эгсэ сохибо. Нюдөө ялас гүүлээд, Тэмүүжэн нүхэр тээшээ баясан хараба, эрид эрьелдэхэдээ, дүнгөөрөө тэрээнэй нюур дайран алдаба. Хүхэчу болгоомжолон тэрэнһээ холодоод, үргэлжэлүүлбэ:

– Минии эсэгэ Хэрлэн руу үбэлжөөндэ нүүгээ, танайхинһаа голоор доошо хахад үдэрэй зайда тогтоо. Зунай эхиндэ минии эсэгэһээ

танай абаашаһан юһэн моридоо дүүнэршни һөөргэнь туужа асараа: хадаар саһатай, тэжээл бага.

Тэмүүжэн тэрэ дары Хүхэчүдэ гомдолоо таража, хүйтөөр угтаһандаа нэгэ бага аягүйрхэбэ.

– Хэтээ зорюута мартаа гүш? – гэжэ энэбхилэн асууба.

– Тэрээнгүй аргагүй, – гэжэ Хүхэчу энэбхилэнгүй хэлээд, хүйтэрһэн тад ондоо хоолойгоор хэлэбэ. – Энэ нүхэрэй ерээдүйдэ хөөрэлдэхэ хэрэгтэй. Би шамтай уулзахагүй байгаа, теэд эхэшни гуйгаа. Ши өөрөө эдээниие хэнэйшье туһагүйгөөр гаталха ёһотойш, тиигэжэ тэнгэри шиидээ, бидэ тэрээнэй хүсэл бээлүүлнэбди. Юугээр энэ шинии тайчуудай хёморгон дүүрэхэб гэжэ мүнөө хэншье мэдэнгүй,, гансал ши өөрөө энээнһээ мултарха ёһотойш. Таргудай тогтууригүй бодолтой, мүнөөдэр нэгэ юумэ, үглөөдэрынь ондоо юумэ бодохо, тиимэһээ тэрээнтэй болгоомжотой бай, ехээр нүдэндэнь харагдангүй ябахаяа оролдо. Тэрэ мүнөө хияадуудые, таанарые, дараад байна, ши тэрээндэ харгыдань байһан һөөг мэтэш. Ехэ Сэрэн үхөө гэжэ мэдэнэ гүш?

– Үгы-ы, – гэжэ гайхангяар Тэмүүжэн татаба. – Юун болоо юм?

– Һара хахад урда тэрэ Бүри Бүхэтэй мэргэдүүдтэ дээрмын добтолго хээ, тэдэнь хүрээндэнь добтолоо, ехэ байлдаан болоо. Манайхид сохилдоо, мэргэдүүд сухарья, гэбэшье ехэ олон сэрэгшэд, тэрэнэй тоодо Ехэ Сэрэн хосороо.

Тэмүүжэн гайхажа, дуулаһанаа бодомжолжо, удаан дуугай байба.

– Ши абганартаа ошохоо арсажа, тон зүб шиидээш, – гэжэ Хүхэчу тэрээнэй нюур руу хёрхоор харан хэлэбэ. – Тэндэ шамайе аюул хүлээжэ байгаа.

Тэмүүжэн аягүйрхэн бодобо: «Энээншье тухай мэдэнэ, нүхэдһөө мэдэжэ абаа хаш, мэхэтэй үнэгэн лэ даа», харин өөрөө хөөрэлдөөгөө ондоо тээшэнь абаашаба:

– Бүри Бүхэ мүнөө хаанаб?

– Тэрэ хоёр үлүүсэй үлэгдэлтэй Даритайда нүүжэ ерээ, Ху-дагтын һаһа бараһан хойно сугтаа байдаг болоо.

Дуугай байбад.

Голой нүгөө эрьедэ саһаар шэдэгдэһэн хүнгэрэг соогуур үхэһэн мориной һэе дээгүүр хоёр хирээ эрьелдэнэ, мэнэ һаяшаг тэдээн дээгүүр ниидэһэн лэ хоёр хаш. Олзо оложо, хашхаралдан хаагалбад, һуурийн түлөө наншалдабад. Нэгэниинь нүгөөдөө намнана, гансал

өөрөө олзоёо эдлэхэ хүсэлтэй тэрэнь дүтэлүүлнэгүй, нүгөөдэнь гомдонгёор хажуу тээһэнь орохоёо һанана.

– Худагта Ехэ Сэрэн хоёрой үлүүс яахаб? – гэжэ хирээгэй наншалдаае хабаагүйгөөр хаража байһан Тэмүүжэн асууба.

– Ши намһаа өөрынгөө бодол нюугаагүйдэш болохо. Сэхыень асуугыш: минии эсэгын үлүүс минии наһа хүсөөгүй шалтагаар буляжа абая, тиимэһээ мүнөө ондоо ноёдой үлүүс яахаб? Тиимэ гү? – гэжэ Хүхэчу һураба.

– Тиимэ, – гэжэ барагад гэн, Тэмүүжэн зүбшөөбэ.

– Таргудай энэ хэрэгээр хоёр дахин ноёдые суглуулаа. Ехэ Сэрэнэй хүбүүгүй һэн тула, адуун хүрэгэйн хахадын хулгайн һэн хадань, ноёдой хоорондо хубааха гэхэн шийдхэбэри абтаа. Ехэ Сэрэнэй албатан зониие малтайнь Таргудай өөртөө абая.

– Худагтын үлүүс яагааб?

– Худагтын үлүүс Таргудай өөртөө абая, хадагалха хэбэртэйгээр. Тэрэ уг залгамжалагшад Сача Бэхи Тайчар хоёрой арбан гурбатай болоходо ехэнхи зөөриинь хубаажа үгэхэб гэжэ найдуулаа. Хахадыеньшые үгэхэгүй гэжэ эли.

– Ехэ Сэрэнэй хүрэгһөө хияадуудта юуншые хаа хүртөө гү?

– Хутулын хүүгэдтэ юун бэ даа хүртөө, Даритай Бүри Бүхэ хоёрые Таргудай төөриһэн хари зон мэтээр баряад байна. Ехэнхин дүтын тайчуудай ноёдтол хүртөө, нүгөөдүүлэнь хэдэн арбаад толгой абая, бусадын өөрынхисэл алдаагүй хаа, болоо гээд, шүлһөө һайруулаад лэ, дуугай үлээ.

– Даритай абга юугээрээ Таргудайда таараагүйб?

– Юугээрээ тэрэ тэрэндэ һайшаагдаха юм?

– Тэрэшни һаймһаруу, хүнэй үгөөр, тиимэл зон Таргудайда һайшаагдаха ёһотой.

– Даншые хаа юрын байна даа шинии бодолнууд, Тэмүүжэн ноён, – гэжэ шамарлангяар Хүхэчу хэлэбэ. – Ши яагаад ойлгоногүйби? Таргудай аймаар һэжэгтэй хүн ха юм, һөөг бүхэнэй саана арьятаниие харадаг. Есүүхэй ноёной түрэн дүү заатагүй хоро һанажа байха гэжэ тэрэшни бодоно, тиимэһээл Хутулын хүүгэд шэнгээр бээдээ дүтэлүүлнэгүй. Теэд тэдэньшые ехэ хүндэгүй. Дохино, урдань ороно, харин тэрэ тэдэниие хада руу тэрьелхээ байһан шонын гүлгэд мэтээр харана ха юм.

– Юундэ?

– Юундэб гэхэдэ, хияадууд тэдэнэрэй нюдэн соо байһан шэрт-
эһэн мэтэ ха юм. Тэдээнэй эсэгэ Хутула хаан байгаа, харин Таргудай
тэрээндэ ходол дохижо ябаа. Мүнөө тэрэ өөрын засагтай бо-лоод,
Хутулын хүбүүдые дэбһэхэдэ досоонь ехэ аятай байна бшуу, хаанай
хүүгэдые хазаарлаад байна гэжэ хүн тэрээнэй хүсэ хараг. Ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Ши өөрынгөө ухаанда хадуужа абыш даа. Таргудай хэзээ-
дэшье хияадуудта найнаар хандахагүй, таанар тэрээндэ харша хари
дайсад гээшэт. Тиимэһээ тэрэ таанадые дууһан дарахаяа оролдохо.
Шинии абганар энээнии ойлгоногүй, харин ши энээнии найса ойл-
гожо абаха ёһотойш.

– Эсэгымни үлүүс яагааб? – Тэмүүжэн Хүхэчуһээ бүхы юумэ
һурагшалан абахая яараба. – Энэ хүрээндэ нэгэшье манайхиние ха-
раагүйб.

– Эсэгынш сэрэгшэд тайчуудай үлүүснүүдээр тарахаяа хана-
агүй, Таргудайе тэдээндэ аминдань бэлшээри гаргажа үгэхыень гуй-
гаа. Таргудай тэдээндэ арсахаяа зүрхэлөөгүй, мянгатанай хүрээн
мүнөө эндэһээ зүүн тээ, татаарнуудай хилэдэ байна. Харин сэрэгтэ
байгаагүй зон хуушан хүрэг, хонидоо хараад һууна.

– Манай хүрэгые мүнөө болотороо хубаагаагүй гү?

– Үгы.

– Юундэ?

– Юундэ гэжэ асууна гүш? – тэрээн руу хажуу тээһэнь хараад,
Хүхэчу асууба. – Энээн тухай мүнөө булга таажа ядадаг. Эндэ һая
Таргудай Ехэ Сэрэнэй мал болон албатаниие ханаата болоншьегүй
бултыень хубаагаа. Харин эсэгыншни эзэлүүри дайрахаяа зүрх-
элнэгүй. Есүүхэй ноёной хүнэһэнһөө айна хаш: дээдын юртэмсэдэ
ушархал ха юм даа. Энэл намай баясуулна: үлүүстэ гар хүрөөгүй ха-
даа шамдашье гар хүрэхээ айха бшуу.

Тэмүүжэн абяагүй байба.

– Харин ши болгоомжотой байха ёһотойш. Таргуудайн хүнэһэн
тогтууригүй, хоёролжон болодог: нэгэ юумэ ханаад, ондоо юумэ
хэдэг, илангаяа һогтуу байхадаа.

– Зай.

Тохойн һөөгэй саанаһаа моритой хүн харагдаба – Һүүл тэдээн
тээшэ хатаруулжа ябаба.

– Ши энээ руу ходо ябадаг гүш? – гэжэ Тэмүүжэн түргэн асууба.

– Ябадагби, харин шамда бэшэ дүтэлхэгүйб.

– Манайхиниие харалсажа бай.

– Тэдээн тухай ханаагаа бү зобо. Тэндэ дүтэ эсэгэмни байна, тэрэ харалсажа байна бшуу.

Нүүл дүтэлжэ, арбаад алхам урда моринһоо буугаад, бүхыһэн нюргаараа Хүхэчудэ яараба: доро дохижо, аймхайгаар энээбхилэн, энгэрһээ хэтэ сахюур гаргажа, хоёр гараараа харбайба.

– Хэн гал аһахаб? – шогложо, Хүхэчу гараа дэлгэбэ. – Эдээн минии, харин ажал шинии болог лэ даа.

– Зай, мэнэ, мэнэ, – Нүүл хахы халаг боложо байтараа, гэнтэ залд гэбэ. – Аргал манай бэшэ, утаа хараа хаа, бидэндэ хүртүүлхэл...

– Юуншье танда болохогүй, – гэжэ Хүхэчу ханааень заһаба. – Намайе гуйгаа гээрэй. Таргудай ноён юумэ хэлэхэгүй, бөө хүнһөө үхэрэй шабааһа харамнахань һэн гү? Бүхы Ононоор тэрээнине наада барина ааб даа, тиигээд тобшо болгожо һунгахагүй, зүб бээ? – гэжэ тэрэ энээбхилэн, Тэмүүжэн руу эрьебэ.

– Зай, тиигэбэл, айха юумэн үгы, – Нүүл үшөө дахин хэргылжэ, хүрэн руу хараад, сомоогой саана саһанһаа газар арилгажа эхилбэ.

Уданшьегүй тэдэ гурбан багахан түүдэгэй дэргэдэ һууба. Гал дээрэ зурууд модонуудта адуунай эльгэнэй шуһата хэршэмэлнүүд үлгөөтэй. Нүүл дутуу шарагдаһан түүхэйшэг эльгэ хомхойгоор амандаа хээд, түргэн жажална. Тэрээнэй нюур шуһа, хөөгөөр будагдашаба. Тэмүүжэн гэдэһээ үлдэжэшье байгаа хаа, тэсэжэ, өөрынгөө һабаада гурбан хэршэмэл эльгэ гал дээрэ баряад, шуһанай гоожохойо болиһон хойно эдижэ эхилбэ.

– Би ехэ юумэ эдихэгүйб, – гэжэ Хүхэчу хэлээд, гартаа адха саһа бажуугаад, ама руугаа хэбэ. – Үсэгэлдэр би тарган мяха эдеэб, мүнөө хоёр үдэр юумэ эдингүй ябахаб. Ажалдаа та хоёр бү яарагты: үшөө юһэн үдэр танай хүрэн үглөөнһөө үдэшэ болотор унтаха. Эдеэлжэ садаад, үдэшэ болотор галай хажууда унтаха аргатайт.

– Би баһа энээнии ойлгооб. Хүрэн соо хон-жэн, нохойшье ху-санагүй, – эдэндээ хахажа байгаад, Нүүл баталба.

Ошохынгоо урда тээ Хүхэчу түүдэгэй дэргэдэ багахан саг соо тэрээнэй хуби хэршэмэл Нүүлэй эдитэр хахад үгэдөө үгөө таһалаад, толгойгоо үбсүүн дээрэ буулган һажаба.

Ябахадаа тэрэ үшөө дахин дабтаба:

– Үдэшэ болотор амарагты, хүрэн руу бү ошогты. Юуншье танда болохогүй, тэндэ таанадые хэншье ханахагүй.

«Бидэниие идхажа байһан мэтэ, – гэжэ Тэмүүжэн досоогоо мийһэд гэбэ. – Манай амаралта тэрээндэ юуштэб, өөрөө шубуун шэнги сүлөө ха юм».

Тэрээниие үдэшөөд, Тэмүүжэн үхэрэй аргал дороо дэбдижэ, галаа һэргээгээд, түүдэг руу нюргаараа хараад хэбтэбэ.

Унтахынгаа урда хэлэбэ:

– Өөрынгөө тэргэ дүүргэ, галаа хараарай, минии һүүлээр унтахаш.

Тэрэнь тархья дохёод, галда шатажа дүрэшэнхэй хэршэмэлнүүдые эдихэн зандаа һууба.

Тэмүүжэн Хүхэчүдэ өөрынгөө зүүдэн тухай юушые хэлэбэгүй. Зүүдэнэй бэелүүлэгдэхын тула хэндэшые хөөрөжэ болохогүй гэжэ тэрэ мэдэдэг, тэрээнээ нюусаар ухаандаа хадуужа, ходо ханажа ябаха хэрэгтэй.

Нүгөө талаһаа, Тэмүүжэн бөөгэй энэ ябадалда дээрэлхүү маяг мэдэрбэ, юундэшыеб Хүхэчу гансал өөрынгөө мэдэхэ харгыгаар тэрээниие гэнжэлээд, ябуулжа байһандал ханагдажа, һэжэг түрүүлбэ. Теэд тэрээнэй шинии хойноһоо ехэ бөөнэр адаглажа байна, тэдээнэй харгалзалга доро шамайе хаанай шэрээдэ һуулгаха бэлэдхэл боложо байна гэжэ хэлээшые хаань, Тэмүүжэн хөөрэлдэжэ байхадаа өөрыгөө тэрээнһээ дулдыдажа байһандал мэдэрбэ. Хүхэчу бага багаар тэрээниие засаг дороо оруулжа байна, энэнь тэрээнэй ханаа зобообо. Зосоохи бүхы мэдэрэлээ шагнажа, Хүхэчу тэрээндэ Жамууха анда шэнги үнэн нүхэр бэшэ, харин хэрэгтэйшые хаа, хүсэн түгэсшые хаа, саг зуурын лэ харгын хани гэжэ шийдэбэ.

VI

Тэмүүжэн һүүл хоёр наранай орохо багаар хүрэн бусаба. Үүлэдэй улаабтар бүтүү манан холын хада дээрэхи нара халхална. Гэрнүүдэй хоорондо шанаһан мяханай үнэртэй худхалдан, галай шороб утаан анхилна, хүн зон үдэшын һуулганда дахин бэлдэнэ.

Таргудайн айл руу годирходоо сар тэргээ урид хүтлөөд ябаһан һүүл сахаригай арадахи голоор хүнэй гэрэй зүүн хана дайра-жархиба. Тэмүүжэн өөрынгөө ашаатай гушаад алхам хойнонь ябаад, хүлэмхээр хяаганан, ханын хүдэлхые хараба.

Һүнэй гэрэй үүдэнһээ хүхэ торгон гоёлой дэгэлтэй Таргудайн һамган бүхын гүйжэ гараба. Гаараһан харасаар оршон тойрон хара-

ашалан бэдэрэжэ, айжа халганажа байһан һүүлые харажархёод, шархатаһан эмэ баабгай мэтээр хоолой дүүрэн хашхарха хүсэлтэй амаа ехээр ангайжа байтараа сошордонгёор ехэ гэр руу хаража, нюдээ бэлтылгээд тогтошобо, тэрэшые бээ ухаа абажа, тарган нударгануудаа бажуун шииганаба:

– Ши, яяр эшэгэн, нюдөө аняад ябана гүш? Али шинии нэгэ нюдэ тэһэлхэ байгаа гү, нүгөө нюдөөрөө хайнаар харадаг болохыншни тулада? Хаагуур иимэ удаан үгы болообта? Мэнэ айлшад ерэхээс байна, уһан үгы, түргэн ашаагаа буулгаад, соолго руу ошогты!

Һүүл мэгдэнгээр дохёод, гэдэргээ сухарин, тэрээнэй захиралта дүүргэхээс яараба. Таргудайн һамган Тэмүүжэн руу харабагүй, тэрэниие обёороогүй мэтэ болобо, харин дахин хашхархадаа, үгөөрөө хожууландань лэ хандаба:

– Түргэн намда уһа асарагты!

Аргал буулгаад, гол руу уһанда ошоод ерэтэрынь наран оробо. Тэмүүжэн ехэ гэртэ нүхэдтэй үрдижэ орохоёо яараба, тэрэгүйдэ һуурииень эзэлжэ болохо. Һүнэй гэртэ уһатай хүхүүрнүүдые оруулаад, тэргээ мулталжа, хилгааһан уяануудыень сарай эбэртэ орёобо. Һүүл энгэр соогоо үлэһэн адуунай эльгэ гараараа дараад, гэр руугаа гэшхэлбэ, харин Тэмүүжэн айл соо үлэбэ.

Энэ удаа ехэ гэр руу нүхэдтэй ороходоо балайшые айбагүй. «Эхэ Сагаан бурханда тэмдэглэгдэһэн намда энэ Таргудай юун бэ», – гэжэ богоһо алхажа ябахадаа тэрэ ханаагаа тэгшэлбэ.

Һууридаа һуугаад, хүн зоной һуухые хүлээжэ, хоймор руу хараба. Үсэгэлдэрэйхидэл адли байба: ехэрхүү маадагар Таргудай гэрэй тэгэн дунда һууна, баруун таладань үльгэршэн, зүүн таладань һамганиинь. Тэрэнь мэнэ хаяхан Һүүлэй нюдэ тэһэлхээр ганиржа байһан аад, мүнөө энеэбхилэн, айлшадые илдам налгайгаар хаража һууна.

Таргудай шангаар ханяажа, хоолойгоо заһаад, бодолгото болоһон ухамайлиг шарайгаар айлшадые хараашалба.

– Ноёд ба минии үнэн нүхэд, – гэбэ тэрэ. Байд гээд, үргэлжүүлбэ. – Мүнөө иигээд лэ дахин агнуурида гараха хаһамнай дүтэлбэ. Мүнөө жэлэй аба хайдагта олон отогүүдай хүн зон ерэхэ, холын, дүтын, би мүнөө гараа хабсаржа байнгүй, амаран унтангүй бэлдэжэ байнаб, хайшан гэжэ хайнаар энэ хэрэгээ үнгэргэхэб гэжэ бодоноб. Хаа-хаанаһаа олон айлшадые урьад, онгон тэнгэринүүдые,

hүнэнэ заяануудые найнаар хүндэлхын тула юушые хэнгүй байгаа һа-
амнай, муу ха юм. Нёдондо бидэ ехэ олзо абаагүйбди, тэнгэри бурхад
бидэн руу томо ангай хүрэгүүдые эльгээгээгүй. Һүүлдэнь угаймнай
олонхины агнуурида гарахын урда тээ зүүн бурхадтаа һайн үргэл
хээгүй, гансал хони ямаадаар үнгэргөө гэжэ мэдээбди, тиймэнэ
тэдэнэр бидэндэ сулалдаа бшуу. Энэ удаа би зүүн тэнгэридтээ ехэ
үргэл хэхээ һананаб. Би гурбан хара хони, гурбан хара азарга болон
гурбан залуу эрэшүүдые үргэлдэ үгэхэ гэжэ шийдээб.

Аха заханар болон ноёд абяагүй болоод, тэрээниие шагнажа
байтараа, даржаганалдажа эхилбэ:

– Энэ тон зүб шийдхэбэри!

– Үнинэй бидэ зүүн тэнгэридтэ хүнөөр үргэл хээгүйбди.

– Таргудай сэсэн бидэнэй түлөө ходол бододог.

– Тэрэндэ олзынгоо хуби ехэ болгохобди...

Тэмүүжэн хүнэй үргэл тухай дуулаад, бүхы бээ зангидаба,
зүрхэниинь түшэгэнэбэ: «Намайе зүүн бурхадта эльгээхээ һанаба
бэшэ аабза? – теэд бодомжолжо үзөөд, үсэгэлдэрэй зүүдэн тухай,
Таргудай Есүүхэй эсэгийн үлүүстэ гар хүрэхээшые айгаа гэжэ
Хүхэчүгэй хэлэһэн үгэнүүдые һанахадаа һанаагаа амарба. – Үгы, тэрэ
зүрхэлхэгүй, тийгээ һаань, тэрээниие өөрыень элинсэг хулинсагууд
Эрлиг хаанай харанхы түрмэ руу хаяха гэжэ мэдэнэ ха юм».

Таргудай үльгэршэндэ үсэгэлдэрэйхидэл адляар архи барина,
тэрэнь уугаад лэ, удаань эзэдтэ, галда, онгонуудта элбэг баян ма-
таал үгэнүүдые дэлгэнэ.

Тэмүүжэн тэдээниие шагнанашыегүй, гэнтэ ерэнһэн һанаа
зоболгоһоо бээ номгоруулжа, өөрынхиеэл бодоно: «Таргудайн тол-
гой соо иимэ тахил тухай бодол мүнөөдэр лэ ороо ха даа. Хэрбээ
үсэгэлдэр һанаһан һаа, тэрээн тухай үсэгэлдэр лэ гү, үглөөгүүр гү
мэдүүлхэ байгаа. Харин Хүхэчу энээн тухай дары мэдээ, тэрээнэй бо-
долнуудые мүрдэнэ ха, тэрээнһээ ондоо юумэн байхагүй, тэндэ,
түүдэгэй дэргэдэ, тэрэ хоёр дахин хүрэн руу бү ошогты, Таргудайн
нүдэндэ үлүү дахин бү харагда гэжэ дэмы дабтаагүй».

Нүхэр тухайгаа бодожо эхилхэдэ Тэмүүжэн гэнтэ зосоогоо су-
халаа хүрэнһэн үнөөхи мэдэрэлтэ дахин ойлгожорхибо: «Хүхэчу ухаа-
тай, мэргэн бодолтой, гансал нэгэ муу хорхойтой – ухаа зааха, ойл-
госогүй үгөөр хэлэхэ, тэрээн соогоо юу нюунаб гэжэ түргэн
таахыншые аргагүй, хоюулаашые байхадаа адли зэргэтэйгээр хөөрэл-

дэхэгүй. Ходол намайе хургаха, гарай болгохо, намайе зонхилхо, за-
саг дороо оруулхые оролдоно гэжэ ханамаар. Мүнөөшье Таргудайн
ханал тухай сэхыень хэлээгүй, нюуса үгөөр тэмдэг үгэнэ, занга бэл-
дэһэн мэтэ, һүүлдэнь тэрээнэй үгэнүүд зулай руу шиидамаар сохихо
гү, али галаар шатааха. Харин бидэ тэрээнэй үгэ дуулангүй, хүрэн
руу сэхэ ерээ хаамнай... Гэхэ зуура, Хүхэчу Таргудай намда гар хүр-
эхэ гэжэ ханаагүй, теэд Таргудай тогтууригүй, тэрээнһээ юушье
хүлээжэ болохо гэжэ өөрөө хэлээ ха юм. Мүнөө хэндэшье найдахаар
бэшэ, Хүхэчушье нэгэ юумэ хэлээд, дары гэдэргэнь болгоно, юумэ
хэлэхэдээ бодомжолдог юм гү, али үгы гү, ойлгохын аргагүй, али
тэрэ зорюута худхана юм гү ...».

Тэмүүжэн залуу бөө тухай ханахадаа үшөө ехээр уураа хүрэнэ,
гэбэшье тэрээниие ехэ туһална, мүнөө сагта найдахаар ори ганса
хүмни гэжэ ойлгоно, гэхэ зуура, юундэшьеб зосоогоо тэрэндэ
хүйтэн хандаса, гомдол гү, али голхорол гээшэ гү, эли бэшыень
ойлгоно.

Түүрэн эхилэнхэй. Гэрээр таһалданги, үдэртөө амаржа үрдиһэн
сарюун хоолой шангаар дуулдана:

Сагаан тэнгэридэй хүтэлэгшэ
Саагуур хамагы мэдэдэг
Хаан Хурмас дошхон тэнгэри
Хэмжүүртэ юумэ хэмжэнхэй,
Тоотой юумэ тоолонхой,
Хамаг тэнгэрээр
Хамагай түрүүн түрэнэн
Хамагай эхин хүсэтэн –
Доодо тэнгэриһээ
Дээдын мүшэн болотор
Хүлтэй хүн хүсэхэгүй,
Гартай хүн диилэхэгүй.
Гурбан юртэмсөөр
Оноогүй гэжэ юумэ
Мэдээгүй мэргэн,
Үзөөгүй мэргэн.
Хүлэг мориной
Гүйдэл дунда
Хайшаашье хараад
Эмээлһээ харбадаг.
Моринойнь гүйхэдэ,

Хулын харагдахагүй,
Хара халхин
Хойнохоонь хүсэхгүй.
Сэсшүүл хэлэдэг,
Морин унаашадаа тааруу,
Үбгэд хэлэдэг,
Годлин харбаашадаа тааруу.
Хаан Хурмас түхэрбэ замда
Дундахи хаанда айлшаар,
Дунда тэнгэридэ байдаг ахадаа,
Хара, сагаан бурхадай дунда,
Хэнтэйшье мэдэлсэнгүй нуудаг ахадаа,
Тэрээнэй нэрэ – Сэгээн Сэбдэг...

Урдань нууһан нүхэр һажаад, баруун тээшээ найгашаба, энэ үедэ Таргудай Тэмүүжэниие харажархёод, сухалтайгаар уршыгаад, нүдөө хажуу тээшэнь абашаба. Баруун тээһэнь нууһан эрэ хүн унтаад түшэһэн нүхэрые тохоногоороо түлхибэ, тэрэнь һэргээд, сэхээр нууба.

«Үгы, Таргудай намай алаха аргагүй, – гэжэ дахин найдангыар Тэмүүжэн бодоно. – Тиигэхээ һанаа һаа, ондоогоор нам руу хараха байгаа, сухалдахагүй, нүдээ саашань болгохогүй һэн».

Шэхэндэнь үльгэршэһэй шүлэгүүд дахин ороно:

Далан долоон үдэртэ ороһон
Далай бороодо нороогүй,
Далан байлдаанда ороод гараһан,
Нэгэ удаа соороогүй
Хара-хүхэ хуягаа
Үргэн нюргандаа агсаба.
Наян байлдаанда эбдэрээгүй,
Хатуу яһанда мохоороогүй,
Бүтэе хахара сабшагша
Шэбшээтэй булад һэлмээ
Зүүн хажуудаа үлгэбэ.
Дайша хүдэр номоо,
Агнууриингаа номоо,
Бугын эбэртэ шара номоо,
Зуун жэлдэ урган үндыһэн
Хуһан модоор хэһэн голтой
Хүдэр номоо, нуруша номоо

Баруун хажуудаа үлгэбэ...

«Зүүн тэнгэридэ хэниие үргэхэнь гээшэб? – гэжэ Тэмүүжэн бодобо. – Хэрбээ тэнгэрийн отогой гү, али ямар нэгэ айлай тусхай хүниие эрээгүй хаань, хёморгоной хүниие гү, али богоолые үргэлдэ үгэдэг... Хабуул хаанай эсэгэ Тумбанай сэсэн нэгэтэ ехээр үбдөөд, үхэхээ байхадань, зүүн тэнгэрид аха дүүнэрэй али нэгыг үргэлдэ үгэхыень эриһэн юм. Тиихэдэнь эгээл бага дүү Эрхэтэ баатар шуһата үргэлдэ орохо хүсэлөө мэдүүлжэ, тэрээниие үргэхэдэнь, Тумбанай эдэгэжэ, үшөө олон жэл ажаһууһан юм гэдэг...»

Ульгэршэн түүрээжэл байна:

Сэгээн Сэбдэг журамда дуратай,
Баруун таладаа айлшанаа нуулгажа,
Хүндэтэ нуурида айлшан нууба,
Хүндын шэрээдэ уйтан болошобо...

...Найр наадан тодхороор дүүрэжэ
Болоходоол болохо байгаа гэнэ:
Хан Хурмас эдэе хоолтойгоо
Хэлээ залгин алдаба,
Хургадаа хазажа, эдин алдаба...
Шэдитэй тоһоор хургыень түрхибэ,
Хазанан хургадынь хурдан эдэгэбэ...
...Эзэн тэнгэрид эсэстээ садаад,
Хатуу арза уужа жаргаад,
Урда урдаһаа харан нуужа,
Угаа наартай хөөрэлдэбэ.
Хүн бүхэниинь олыг мэдэхэ,
Хүн бүхэниинь өөрын ухаатай,
Өөрынгөөл ээлжээндэ нэгэниинь хэлэнэ,

Нүгөөдэнь даруу найнаар шагнана.
Урдынхия гэнтэ ханажа,
Шэнэ мэдээсэл бэе бээдээ хөөрөжэ,
Урдын урда байһыг элирүүлхэ,
Нүүлтэй нүүлдэ болоһыг тайлбарилха.

Тэмүүжэн өөрөөшье мэдэнгүй унташаба.

Дахин сагаан үүлэд зүүдэндэнь оробо. Түрүүн манан мэтээр хажуугаарынь бөөгнэрөөд, сагаан хүбхэнөөр хүл доронь хэбтэшэбэ.

Тэрээн дээгүүр тэрэ алхалжа, өөдөө гаражал, гаражал ябаба. Дахин томо сагаан гэр, үнөөхил буурал хүгшэн үүдэндэ харагдаба. Хажуудань шобхогор оройдоо хилгаанан сасагтай үндэр дуулгатай залуу сэрэгшэн нууна. Нюргаяа сэхэ баряад, тэрэ хайшааб даа хажуу тээшээ харана, ямаршьеб юумэндэ дураа гутаан хэбэртэй. Хүгшэн Тэмүүжэниие гараараа дуудаба. Тэрэ дүтэлөөд, доро дохибо.

– Энэ минии дүшэ хүбүүн Чингис Шэрээтэ Богдо, – гэжэ хүгшэн хэлэбэ. – Танилсагты, хөөрэлдэгты.

– Хэмши? – эрьеэд, сэрэгшэ шэрүүнээр тэрээн руу хараба. – Ши минии элинсэг эхымни гэрэй хажууда юу хэнэбши?

– Би монгол угай хияад боржогон отогой Хабуулай гуша, Есүүхэйн хүбүүн гээшэб, – Тэмүүжэн зоригжон харюусаба. – Би тэнгэридэ төөришөөб.

– Есүүхэйе мэдэхэб, – тэрээнэй нюур дулаарба. – Тэрэ минии дунда аха Бүхэ Бэлгэтын нүхэр. Тэрээниие татаарнууд хорлоо, энээндэ танай угайхид гэмтэй, харин бидэ тэрээнһээ үһөөгөө абахадашни тулалхабди.

Тэмүүжэн дахин дохибо.

– Энэ таанарта мүнөө ахыемни дурсажа байна гү? – гэжэ Чингис Шэрээтэ хэлээд, доошоо харан шагнаархана.

Холоһоо, газар дороһоо мэтэ, үльгэршэнэй түүрээхэ дуулдана:

Баатар бүхын бүхы хүсэн мүр, нюргандань,
Мэргэнэй шэди томо хургандань, баруун нюдэндэнь,
Сэсэнэй ухаан гэдэһэн доторгонь, уураг тархидань,
Хаанай, ноёной засаг ухаандань ба сэдхэлдэнь.

– Тиигэнэ, – гэжэ Тэмүүжин баталба. – Манай уг аба хайдагта зэһэжэ байна.

– Танай үльгэршэн минии эсэгэ тухай худалаар дуулана, – гэжэ Чингис Шэрээтэ сулалтайгаар хүмэдхөө буулгаба.

Үльгэршэнэй абяан дүтэ боложо, бүри шангаар дуулдана:

Хан Хурмас Атай Улаанда
Хүндэлэн байжа дуулган хэлэнэ,
Шэнэ нарын арбадахи үдэр
Тэшэ ядан, хүлээхэб гэнэ.
Зүүн бурханда үгээс үгэжэ,
Үлүүс тээшээ баруулжаа бусаба.

Харин харгыдаа тэрэ тэлэржэ,
Халуун ханаанинь номгорон буураба,
Урилга тухайгаа тиигэжэ мартаа,
Харин Атай Улаан ханажа ябаа...

– Минии эсэгэ урилга тухай мартаагүй, – Чингис Шэрээтэ шэрүүнээр хэлэбэ. – Тэрэ тиихэдэ дүрбэдэхи тэнгэридэ удаараа, өөрынгөө хаануудай арсалдаа шийдхэжэ байгаа. Хэрбээ Атай Улаанай нэгэ бага хүлээгээ хаань, тэдээнэй хоорондо арсалдаан болохогүй хэн. Ши энээниие хадуужа аба, хаан болоходоо, үльгэршэдтэ минии аба тухай худалаар дуулахыень хорихош.

Тэмүүжэн дохибо...

Тэмүүжэнэй хэрхэдэ, гэр соо аалин болоод байба. Тэрэ толгойгоо үргөөд, хоймор руу хараба. Таргудай үльгэршэн хоёр архитай аягаяа дээрэ үргэнхэй, тэнгэрийн найман зүг руу сүршэжэ, архи руу нэрэгүй хургаа шэхэнэ. Аха захатан баһа аягануудые баринхай. «Би мүнөө хая тэндэһээ ерээб, – Тэмүүжэн нойрмогһоо хэргэжэ, гайхангяар харана. – Харин эдэ эндэ тэдээндэ үргэнэ, бүдүүзгэй ёһорхуунууд гээшэнь. Өөһэдөө ошожо үзэһэн юм гү тиишээ, дээшээ, али үгы гү?».

VII

Гурбадахи үглөөгүүр Таргудай зүүн тэнгэридтэ тахил үргэлөө удааруулхагүй гэжэ шийдэбэ. Һүнийн эсэстэ үльгэршэнэй дуугаа дүүргээд, аха захатанда дохиһоной удаа, тэрэ үгэ абаба:

– Минии ханахада, зүүн тэнгэридэ ажаһуугшадые хүндэлхэ хаһа хүрэжэ ерэбэ хаш. Хүлээлгэжэ, найдуулжа байха хэрэггүй, бурхад сухалдажа болохо. Мэнэ дороо наранай гараадүй байгаа сагта ошожо, үргэл хэе. Хэн намтай зүбшөөхэгүй байнаб?

Үни удаан табхайлдажа һууһандаа эсэшэнхэй, бүгшэм халуунһаа залхуу нойрто абташанхай аха захатан болон ноёд дурата дурагүй нобшо нозогоор зүбшөөбэ:

– Юун гэхэб? Ерээл даа хаһа...

– Эртэ гү, һүүлдэнь гү, хэхэл хэрэгтэй...

– Тиигэбэл яараха, үүр сайхань.

– Ябая бултадаа! – гэжэ Таргудай хэлээд, зандарганаар бүгэдые харан, захирба. – Дэгэлээ үмдэгты, мориёо эмээллэгты... Таанар,

нүхэд, хүрэн соогуур гүйлгэлдөөд, бүхы найдые зүүн тала руу дуудагты. Архи ехээр абуужаг ...

Нойроо туужа, бээ заһан, газашаа тэгүүлжэ, үүдэндэ обооролдобод.

Уданшьегүй Таргудайн айлда хүн зон сугларба. Хүйтэнһөө нойрһоо һэргэжэ, даха болон дулаан үнэгэн малаахай үмдэнхэй хүнүүд аргаахан хөөрэлдэнэ.

Газаахи гал барлагууд аһаана. Хуурай бургаһанай мүшэрнүүд түргэн аһажа, холын гэрнүүд хүрэтэр оршон тойронхией гэрэлтүүлнэ.

Тэмүүжэн гэрһээ түрүүн гараад, айлһаа гаража ошобогүй. Арын арһа элдэдэг гэрэй саана харашуултай зогсоод, бүгэдэнэй хойноһоо хаража байба.

Ноёдой болон аха захатанай эмээлэй ганзагада дүүрэн сумаанууд шагтагалаатай, тэдэниие һамгадын ба хүүгэдын үдэшэхээ гаранхай. Таргудайн гарахые хүлэжэ, хүн зон шууяалдана.

Хорон жабар хайража, хамар ама шэмхэнэ, сугларагшад бээрэнгээр бэгзылдэн, гэрнүүдэй хоорондуур обооролдоно, нюур амаа дахана. Шадалгүйшүүл хүйтэ тэсэжэ ядан, галда дүтэлнэ. Тэдэниие бусадын наадална:

– Шуһан хүрэнэ, дулаасуулнагүй...

– Һамга дарахаяа болинхой хадаа...

– Иимэ зонтой харгыда аюултай...

– Юундэ?

– Гурбан үдэр соо ябаха газарые табан үдэрөөр удаарха, бүхы харгышни түүдэг тэмгэтэй байха, тэрэ мүрөөр дайсан олохо.

Залуу эрэшүүл элдэб гоёолтонуудаар шэмэглэгдэнэһэн ногтонуудтай гурбан хара азарга сэргэдэ уяба. Муу юумэ мэдэрһэн морид һанаашархалдан хуухиржа, хүнүүд тээшэ мэгдэн хараһан томо хүхэ нюдэдын зэрлигээр ялалзана. Тэмүүжэнэй хажууда байһан харашуул анхаралтайгаар тэдэниие хаража, үбдэг хүрэтэрөө һанжаһан дэлһэ, һүниин хюруу бууһан һаглагар нюрга ташааень шэнжэлэн, аргаахан шэбэнэлдэнэ:

– Тиимэшье эрхимүүдые шэлээгүй Таргудай...

– Энэ захынхын хүгшэн ха даа.

– Тээ тэрээнэй баруун урдахи хүлдэнь яра гаранхай.

– Тэрэ яагааб, тэнгэри мэхэлхэ гээ гү?

– Харанхыда харагдахагүй, тэнгэрийн хүлэгүүд соо хорошохо гэжэ һанана.

– Тиимэ. Тэндэ тоо томшогүй хүрэгүүд гэлсэдэг.

– Тэндэ морид үхэдэггүй, хүнүүд эндэхэ тиишэнь эльгээжэл, эльгээжэл байна ха юм. Тиигээд лэ үдэнэ.

– Тэрээ руу муу моридоо үгэдэггүй ха юм.

– Тиишээ ошоходоо, тэдэндэ мордоод гүйлгэлдэхэбди.

– Таанарые адуушанааршые һаань абахыень бурхандаа мургэгты.

– Олон моритой газарта ажалшые олдохо.

– Тэндэ хосорхогүйбди, садхалан байхабди, хубсаһатай яба-хабди.

Бүлэг зон соогуур халхин хэршэгэнээд, нэгэ доро аалидаба, бүхы зон харанхы руу харашаба. Баруун талаһаа бүлэг зон соогуур шуһата үргэлдэ үгтэхэ Таргудайн гурбан барлагуудые асарба. Тэдэ-энэй хүзүүндэнь углаһан бугуулинуудай хилгааһан ооһорнуудые гурбан моритой хүнүүд гартаа барин ябана.

Тэмүүжэн үргэлэй барлагуудые адаглаһаар, нэгыень залуу Хэрэмчи хүбүүн гэжэ таниба. Тэрэ барлаг басагаар һамга абахаяа һанаад, Таргудайе залуу һамгантайнь хониной байра эльгээхыень гуйгаа һэмнэй. Нүгөө хоёрын танигдаагүй богоолнууд, тэдээниие ондоо тээһээ асараа гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо. Тэдээниие үдэшэжэ, хойноһоонь Таргудайн гэрэй болон хүрэнэй бусад ноёдой богоолнууд ябана. Тэдээн соо Тэмүүжэн Хэрэмчийн инаг арбан гурбатайхан Хун басага хараба. Тэрэ сүхэржэ, ухаа мэдээгээ алдаһан хүнэй шэгтэй, дэмырһэн нюдэниинь эригэшэнэ, эрээ агнуурийн урьхада барюулһан эмэ амитандал тэрээндээ туһа бэдэрһэн мэтэ. Тэрэ байд гээд лэ нүхэрөө хүсэхээ һанана, харин бусад барлагууд тэрээниие гарһа-ань шангаар баряад, шэхэндэнь юуб даа хэлэнэ.

Үргэлэй барлагуудые сэргэдэ дүтэлүүлээд, тэндэ зогсоһон азаргануудта уяхаяа һанахадань тэдэнь гэнтэ хажуу тээшээ халба хүрэжэ, бахананаа хилгааһан жолоонуудые таһалан алдажа, барлагууд руу ухаа алдан хилайлдана.

Хүн зон шууялдашаба:

– Үхэл хараа, иимэ дүтэ абаашахагүй байгаа.

– Эдээнэй хүнэһэн дэгдээ хаш, тиимэл хадань морид тэрээ-ниинь мэдэрээ.

– Тэдээндэ зүүн хүнэхэдые дүтэлүүлһэндэл адли ха юм.

– Тэнэг зон...

– Түргэн абаашыт, угы болбол, азарганууд жолоогоо таһалаад, тэрьелжэ магадгүй.

– Таргудай һүүлдэнь таанарые таһа татажа хаяха.

Үргэлэй барлагуудые хүнэй гэр руу саашань абаашаба, нүхэд тэдээнине бугуулида баряад байба.

Ехэ гэрһээ тайчууд угай хоёр бөөнэр гараба, хойноһоонь баабгайн арһан дахатай Таргудай багтажа ядажа, арай гэжэ гулдирба. Тэрэ дары тэдээндэ эмээл моридые асараад, дүрөөень барижа үгэбэ. Таргудай обор үүхээр өөрынгөө ухаа мориндо удаан мордожо, одоошье табхайжа һуугаад, дахынгаа хормой заһажа, тойрон хараба:

– Зай, булта бэлэн гүт? Ара талынхид, бү үлэгты! – гээд, һууриһаа хүдэлжэ, айлһаа алхалан гараба.

Тэрэ болон хоёр бөөнэрэй хойноһоо дүтэлэн тойрожо, аха захатан, ноёд шэглэбэд, удаань элдэб зүһэтэй моридые унаһан нүхэд болон харашуул ябаба. Бүгэдын хойноһоо түрүүн гурбан үргэлэй барлагууд, удаань азаргануудые айлһаа гаргахадань, урагшаа ябажа үгэнгүй үсэрхэлдэбэ. Ардаһаань жадаар хадхажа байгаад туухадань, тэдэнь хондолойгоо хүрөөтэйгөөр шэдэн, шүдөө ирзайлгаба.

Үймөөн эхилшэбэ.

– Барлагуудай хойноһоо ябахаяа айна. һуурииень хэлгүүлхэ хэрэгтэй, – гэжэ хэншьеб бүлэг зонһоо тааба хэбэртэй.

Азаргануудые уридлан табяад, хойноһоонь барлагууд ябаба. Мүнөө морид урагшаа түргэн гүйлдэжэ, урдань ябаһан хүнүүдые хүсөөд, нүхэдые мургэжэ эхилбэ. Барлагуудые тогтообо.

Тэмүүжэн үдэшэжэ ябагшадтай хамта айлһаа гараад, саашаа ошожо ябагшадай хойноһоонь хараба. Үргэлэй барлагууд азаргануудһаа холо үлээд ябана, баруун таладань ябаһан Хэрэмчи тэдэ хоёрһоо гээгдээд, Моричо ноёной айлай захын гэр хүрэнгүй, хойшоо эрьебэ. Гэдэргээ хараад, тэрэ саашалба, тэрээнэй инаг басаган гэнтэ хашхараад, тэрээн руу даб гэбэ. Бусад тэрээндэ аһалдашаба, хэн бэ даа амыень муухай бээлэйгээрээ таглаба. Хэрэмчи алхамаа аалидуулба, тэрээнии баряад ябаһан нүхэр ооһорһоонь тэсэжэ ядан татаба, тэрэ саашаа хараад, бэшэ гэдэргээ харангүй үбгэжөөл мэтэ бүгтыжэ, түргэн алхалба.

Хүн зон аргаахан таража эхилбэ. Дүүрэжэ байһан түүдэгэй дэргэдэ эгээл шашагуудын үлэнхэй, амьяа абажа ядан, бэе бээе таһалжа байгаад, хэрзэгы тоосолдожо, хараһанаа хөөрэлдэнэ.

Барлагууд уйдхарһаа ухаагаа муудашһан Хэрэмчин инаг ба-
сагыг дахуулан, гэр руугаа ошобод. Хун басаган хүлөө хүдэлгэжэ
ядан, һогтуу юумэндэл найгажа ябаба. Тэмүүжэн тэрээн руу хараад,
мүнөөдөө гэр руу ошохогүй гэжэ шиидэбэ. « Сочигэл эхэ шэнгээр
бархирхал даа. Эндэ хүлээхэм». Тэрэ түүдэгэй дэргэдэ үлэжэ, араһаа
хүйтэниешье, урдаһаа халууниешье мэдэрэнгүй, хөөрэлдэжэ
байһан эрэшүүлешье шагнангүй зогсобо.

Томо гэрһээ Таргудайн һамган шагаажэ, түүдэгэй хажууда
байһан хүнүүдые түргэн хараад, Тэмүүжэниие обёоржо, тэрээндэ
хандаагүй мэтээр:

– Уһан хэрэгтэй! – гээд, үүдэнэй хушалтын саагуур үгы боло-
шобо.

Байд гээд, Тэмүүжэн сартаа ошобо.

* * *

Тэмүүжэн Һүүл хоёр үдын хойно бусабад. Дахин тэргээр ар-
галда ошожо, урдахи добуунһаа обоо хүбөө шэрэбэ.

Хүрэн соо хон-жэн, харагдама зон үгы. Наранай гаража бай-
хада тахилһаа бусаһан ноёд гэр гэртээ унтахаяа оронхой. Барлагууд
үглөөнһөө ажалгүй, захирал хөөрсэгэнэлдөөд, тэдэниие мартаа хаш,
булта гэртээ байба.

Үүдэнэй хушалта таглаад, Тэмүүжэн Һүүл хоёр гэрэлээр ба-
гахан һаруул бэшэ галда дүтэлжэ, гараа һарбайн дулаасуулна. Гэр соо
гашуудалтай хон-жэн болошонхой. Тэмүүжэн тойрон хараашалба.
Юундэшье хабаагүй шэг шарайтай эрэшүүл баруун ханада һуугаад,
ута модонуудые хутагаар үзүүрлэжэ байба. Тэмүүжэнэй адаглан ха-
рахата, залуу шэнэнэн модо холтоһонһоонь арилгана.

Тэрээнэй асууһан харасада найманай һаһатай Мэрдэг буурал
толгойгоо үргэжэ, тайлбарилба:

– Бидэндэ баһа зэбсэг бэлдэгты гэжэ захираад, энэ модо асараа,
хүн бүхэн өөртөө модон жада хэгты гээ.

Баруун ханада үүдэнэй хажууда хоёр эшэ түшэгдэнхэй – тэрээ-
нэй ба Һүүлэй.

– Хэрбээ томо ангуудай олон байгаа хаань, бидэниие үргөөлшэдтэй зэргэдэ табиха. Дулаасаад, хутагаа баригты, үдэшэлэн ерөжэ шалгаха, – гэжэ Мэрдэг хэлэбэ.

– Энэ ямар зэбсэг гээшэб? – гэжэ мэргэдэй Халзан хайхарам-жагүйгөөр аниб гээд, элэшэһэн хутагын мохоо эрээр шииг-тэй хол-тоho хюһана. – Энээгээр хүдэри, гүрөөһэл айлгаха гү даа.

– Бү тиигэ, – гэжэ хориин Тэгшэ һөөргэдэбэ. – Арбаад жэлэй саана, шинии эндэ үгы байхада, бидэн шэнги нэгэ барлаг байгаа, хэнигэсэй хүрөөнэй, иимэ жадаар гурбан баабгай хадхажа алаа, нэгэ томо бодон гахайһаа мултаржа халаа. Гэдэхээ хадхуулһан гахай са-ашаа гүйгөө, тэрээниие нүхэд морёор намнаад, сохижо алаа. Тэрэ үргөөлдэ олон ангай баригдаһые һанан, үбгэд гайхалдагша. Бодон гахай, баабгай, буга, хандагайнууд өөһэдөө хүнүүд руу гүйлдэн орожо, дүхэригһөө ходорхоёо һанаһан байгаа. Тэдээниие годли, жа-дануудаар сохёо, харин ангууд айһандаа хиирэлдэшэнхэй, эритэ руу аһалдажал, аһалдажал байгаа. Олониинь мултаржашье гараа, минии хараһаар байтар гунан бухын зэргэ бодон гахай иимэ һоёонуудаараа хадхажа, – гээд, хамсыгаа шамаад, тохоногой хахад хүрэтэр ха-руулба, – хоёр үргээгшэдые жаахан гүлгэд мэтээр гэдэһыень ха-халжа, агаарта үргэжэ хаяад, тэрьелшэбэ. Иимэ хүнэй болон амита-дай шангахан байлдаан болодог һэн, юрын аба хайдаг бэшэ, олон лэ хүн хосордог байгаа. Тэрэ барлагые хэнигэсэй аха захатан өөрынгөө хажууда эрид зогсоожо, амиды амитадые алдангүй, эрэлхэг зори-гойнь түлөө сүлөөлөө бшуу. Сэхэ тэндэһээ, аба хайдагһаа түрэхэн отог руунь эльгээгээ: тэнгэридтэ тэмдэглэгдэһэн хүниие хүрээлэндэ байлгабал, нүгэл гэлсээ. Эмээл мори, зэбсэг, үнэгэн малгай, даха үгөөд, харгыдань эдэе хоолтойгоор хүндэтэйгээр үдэшөө.

– Ута ханада хитад сэрэгшэд иимэ модон жада баряад зогсодог гэгшэ. Харин ши зэбсэг бэшэ гэнэш, – гэбэ Мэрдэг.

– Иигээд ехэ дайнай эхилхэдэ, – гэжэ Тэгшэ хөөрэлдөөнэй та-тагдаһанда урматой, энэзбхилжэ байгаад, шангаар дуугаржа эхилбэ. – Бидэниие мориндо һуулгаад, бултантай зэргэ табиха. Татаарнууд гү, али журхинэй үй түмэн сэрэгүүдээр добтолон оробол, хайшан гэхэб. Байлдаанда шалгаржа, эмээлтэй мори, һурша номо, хуяг дуулгатай болоод, үшөө эрхэ сүлөө үгэхэ. Хүрээлэндэ байһан эхэнэрые һамган болгожо гэрлээд, хүрөөн соо өөрынгөө гэр табяад лэ, үгы гэбэл, ноён адуу малаа хаана туухаб гэжэ заажа үгэбэлнь, хаашуул шэнгээр лэ

ажаһуухада болохо байна. Эдэ бүгэдэ энээхэн лэ модон жадын һайгаар, – дутуу арилгагдаһан холтоһотой эшээ толгой дээрэ үргөөд хэлэбэ. – Би энэ хүрээндэ барлагуудһаа гараһан олохон лэ хүнүдые нэрлэхэ байнаб.

Эхэнэрэй талада һууһан бэлбэһэн барлаг Хун басаган гэнтэ һугшараад, хана руу найгажа, гүлгэн мэтээр нарииханаар гиинажа эхилбэ.

– Дуугай бай! – барлаг Хулгана һүүхирөөд, тэрээндэ дүтэлжэ, тэбэрибэ. – Таргудайн ханаа хаа, бултыемнай зүүн тэнгэридтэ эльгээжэрхихэ аргатай ха юм. Тиигэбэл одоол уйдхартай, харин ши эндэ улинаш. Жаахан бэшэ ха юм ши, хүрөө, бү уйла.

– Би хойноһоонь ошоһом, – тэрээнэй мүртэ няалдаад, басаган шурхирса бархирба. – Би энэ дэлхэй дээрэ тэрээнгүй байжа шадахагүйб.

– Дуугай бай, – тэрэнь бээдээ тэбэриһэн зандаа хэлэбэ. – Тэрээндэ хүрэхэгүйш, тэнгэри шамайе хэхээжэ, муу шубуун болгожорхихо, үгы гэбэл, шүдхэр болоод, хэтэдээ энээ руу тэнэжэ, хүн зониие айлгажа ябахаш, тэндэһээ гараха харгы үгы бшуу. Тэсыш даа, өөрынгөө үхэл хүлээе, тиигээд лэ инагтаяа уулзажа, тэнгэридтэ доро дохиходошни, шамайе тэрээндэшни абаашаха бшуу.

– Би хүгшэршэхэб. Харин тэрэ тэндэ ондоо һамга абаха.

– Ши эгэшэнь болохош, – гэжэ Хулгана ханааень заһана. – Энэшни баһал муу бэшэ...

– Ши тэрээнэй түлөө баяса, – тэдээнэй хөөрэлдөөндэ эрэшүүл оролсобо. – Шинии Хэрэмчи нүгөө юртэмсэ руу юрэ ошоо бэшэ, харин дээдын тэнгэридтэ үргэл боложо ошоо хадаа, мүнөө ямар нэгэ тэнгэрийн гү, али хаанай барлаг болоод ажаһуужа магадгүй.

– Атай Улаанай адуушаншые болохо.

– Атай Улаан тоолошогүй ехэ адуу хүрэгтэй гэдэг...

– Ши баярлаха ёһотойш.

– Бэшэ бү орило, зүүн тэнгэридые суһалдуулаа хаашни, шинии амарагые өөртөө абангүй, Эрлиг хаанда эльгээжэрхихэ.

Хун аниргүй болоод, нулимсаяа хуурай болотор аршажа, гал руу уруу дуруу харан, үнэншөө үгыень таахаар бэшэ һуугаа һэн.

VIII

Дүрбэдэхи хүний гурбан аха захатан үлгэршэниие шагнахаяа ерэбэгүй, үдөөбди гэжэ намгадаараа захюулба, табадахи хүни үшөө дүрбэн наһатайшуул байбагүй, зургаадахи хүни гэр соо залуу ноёд ба нүхэд һууба. Гэр соо уужам боложо, айлшад хана тойронхой, дундахи зай сүлөөрбэ. Таргудай хүмэдхөө буулгажа, хүндөөр эбһээлжэ байбашье, үсэдөөр бүхы хүнинүүдые һууна, намга баса-гаяа эльгээгээд, ходол архи өөртөө ба үлгэршэндэ аягална.

Тэмүүжэн анхан газартаа үүдэнэй дэргэдэ һуужал һуугаа һэн. Тэрээниие халхалаад байһан нүхэр хажуу тээшээ һуужа, Тэмүүжэн сэб сэхэ Таргудайн хараса доро гаража ерэбэ. Тэрэ аргатайгаар харасаяа тэрээнһээ тэрьедүүлжэ, ходол хажуугаарнь нюдөө табина. Ехэнхидээ тэрэ гал руу шэртэжэ, удаан бодолгото болохо гү, али байд гээд лэ нюдөө аняад, һажана. Һэрин сасуугаа һурамхяар нэгэ гарын домбо руу, нүгөөдэнь мүнгэн аяга руу һарбайна.

Үлгэршэн эдэ бүхы хүнинүүдтэ эсэшэнхэй, үглөөгүүр болотор хүсээ гамнана, һөөлдэнги хоолойгоор удаан татажа, Гэсэрэй элдэб эрэлхэг ябадал, зүүн тэнгэридэй эльгээһэн олон тоото шүдхэр мангадхайнуудые диилэһэн тухай түүрээнэ.

Гансал юһэдэхи хүни дахин булта сугларба. Аха захатан өөрынгөө һуури эзэлжэ, ноёдые хашаба, тэдэнь гэдэргээ боложо, нүхэдые үүдэн руу түлхибэ. Тэмүүжэниие урдаһаань нүхэдэй нюргад халхалба.

Үлгэршэнэй номоо хүбшэдөө арай дүтэлүүлжэ байтарнь Таргудай зангажа тогтообо.

– Мартаагүй байхадаа энэ багахан хэрэг шиидхэхэ ёһотойбди, – гэжэ тэрэ аха захатанда хандаба. – Манай дунда хияад боргожоной Есүүхэйн хүбүүн һууна, намда хэһээлтэ амасажа байна гэжэ мэдэнэт.

Тэмүүжэн зүрхэнэйнгөө шангаар сохилшоһые мэдэржэ, нэгэ доро бүхы бээ зангидан, тэрээн руу сэхэ шэртэбэ. Саг гэнтэ аалидаһан мэтэ, тэрээниие заһаршагүй юумэ хүлээлгээр дараба. Таргудай тэрээн руу харангүй, һайзаганан, ноёд, аха захатан руу хараашална. Саг тэсэжэ ядамаар удаарна. Таргудай һанаата болонгёор урда һууһан хэнтэйб даа эмнисэгээлдээд, эсэстээ үргэлжэлүүлбэ:

– Аба хайдагта Алан-Гуа эхын удам үри хадаа бүгэдэнтэй адли гараха эрхэтэй, таанар юун гэжэ бодонот? Уг соомнай иимэ шухала хэрэгэй боложо байхада, энээниие дүнгэ соо бусад барлагуудтай суг баряад байхагүй ха юмбиди.

Аха захатан согтойгоор хүдэлөөд, тархья дохисогоон, үүдэн руу шагаалдажа, Тэмүүжэниие нюдөөрөө бэдэржэ эхилбэд.

– Зүб! – гэжэ тэдэ шууяалдан, нахалаа хэжэрүүлэн хараашалнад. – Тиимэ, уг аймагаа үргэхэ хэрэгтэй.

– Элинсэг хулинсагууднай аба хайдагыемнай дээрэнхэ хаража байха ха юм... тиигээгүй хаа, муул гээшэ.

– Ямар хэмэршье хаа, Хабуул хаанай үри бэе ха юм.

– Муушье хаа, манай.

– Таргудай ноён ухаатайгаар шиидэбэ.

– Таргудай хэмхээ үлүү ууртайшье хаа, үнэн сэхэ бшуу.

Нэгэ хэды ноёд хэжэглэбэ.

– Тиигээд ангуудые бэшэ, энээниие харууhalxa болохобди, – гэжэ Таргудай ноёной үеэлэнүүдэй эгээл багань, Хүрэл ноён дургагүйгөөр абья гараба. – Үймөөн соогуур маанадхаа тэрьелшэжэ магад. Хараха янзада, номгон хүбүүн бэшэл ха.

– Мэдэнэб, иимэ аюул байна гэжэ мэдэнэб. Теэд манай нэгэ яхатан дүнгэ углаад, барлагуудтай сугтаа ябаган байхыень хана-наггүйб, – гэжэ Таргудай налгайгаар хэлээд, гараа дэлгэбэ. – Сэрэгшэн түрэнхэн хадаа, сэрэгшэд соо байг. Яхатанайнгаа урда ехэ зэмэтэйшье хаа, би хайниие үнэн сэхээр хүсэнэб, таанадые хайн абари зантай байхыетнай уряалнаб. Тэрээнэй ажагуудалда иимэ хара тэмдэг үгы байг лэ даа. Хэрбээ тэрьелээ болоболынь, тэнгэрид хэн зүб бэ гэжэ шиидхэнэ ааб даа.

– Тэрэ бидэнэй урда гараад, тэрьелхэгүйб гэжэ үгээ үгэг. Бидэ тэрээндэ най хэнэбди, жаахан бэшэ хадаа, ойлгохо ёһотой бшуу, – аха захатанай бүлэг сооһоо һөөлдэнги нариихан хоолой дуулдаба.

– Есүүхэйн хүбүүн, бодоод, наашаа гара! – гэжэ Таргудай хоолойгоо хашаба. – Аха захатанай урда үнэн сэхээ найдуула: хэрбээ агнууриин үедэ шинии дүнгэ тайлажа, морин дээрэ хуулгаа хаамнай, тэрьелхэгүйб гэжэ найдуулха гүш?

Тэмүүжэн бодобо, хуугаад байһан нүхэдэй хоорондуур гаража, урагшаа алхаба. «Саһан соогуур мүнөө холо тэрьелжэ болохо юм гү? – гэжэ гайхаба. Теэд сээжэдэнь баяр гэрэлтэжэ, үлүү бодолнуудые намнаба. – Адли зиндаатай гэжэ яабашье тоолобо. Сүлөөдэ агнуури хэхүүлби, морин дээрэ ябаһуулби».

– Үгээ үгэнэ гүш, али үгы гү? – гэжэ Таргудай мүшхэжэл байба.

– Найдүүлнаб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлэбэ. – Гансал намда хайн мори, зэбсэг үгэхыетнай гуйнаб, тайчуудта Хабуул хаанай гушада хайн морин, номо хаадаг оeldoогүй гэжэ ондоо угайхидай бодохогүйн тула.

– Харана гүш үшөө наймаасалдажа байхыень! – гэжэ Таргудай хүхюутэйгээр энеэбхилэн, айлшадые хараба. – Энэ ямар хүн бэ гэжэ таанарта хэлээ бэлэйб, юундэ дүнгэдэ энэниие баряад байнабиб гэжэ? Эдэ хияадуудта хэршэмэл үгэхэдэшни, бүхы мяхыеш абахаяа ханаха бшуу. Эдээнтэй шэрүүхэн лэ байха хэрэгтэй!

Гэр соогуур богонихон энеэдэн гараад, үүдэндэ замхашаба.

– Яба, хууридаа хуу! – гэжэ Таргудай ууртай нюдөөр тэрээ-ниие үдэшэбэ. – Хайшан гээл хаа, хайн байхаб гэжэ ороldохош, энэниие хэхэхэдээ хайрлахаш, харин хайн хандасада ямараар харюусанаб: хайн мори үшөө тэрээндэ үгэ. Зүгөөр би хайн хүн хэн хойноо, юунэйшые боложо байгаа хаа, хайн юумэ хэхэб!

Үлыгэршэн аалин намдуу болохынь хүлээгээд, түүрээгээ эхилбэ, гэр соогуур тэрээнэй бүдүүн хөөмэй тараба, харин Таргудай үзэн ядангыар үүдэн руу хараба.

«Юунэй түлөө энэ нэгэн иимэ юумэ ханаба гээшэб, юун тэ-рэ-эндэ хэрэгтэй гээшэб?» – сэдхэлэйнь гүн мэдэрэлдэ бадархан баяртай ханалай хажуугаар ханаата бололгын гансаардахан ошон хойнотон ялас гээд, эрхэ сүлөөтэ байдал тэсэжэ ядан хүлээхэн мэдэрэл доронь үгы болошобо.

IX

Үглөөгүүр Тэмүүжэниие дүнгэһөө сүлөөлбэ. Намар тэрээндэ дүнгэ углахан үнөөхил тэрэ хаб хара үрзэгэр барзагар дархан хашалангүйхэнөөр түмэр бүхэлэлтэнүүдые үзэжэ, хоёр богонихон сохилтоор хүзүүень сүлөөдэ табиба. Тэмүүжэн бэеынгээ гансата хүнгэн болошоходо найгад гэжэ, гэдэргээ сухарин, арадань байхан нүхэрые нюргаараа дайраба.

Дархан тэрээниие хёрхоор хараад, гайхангыар толгойгоо хүдэлгэбэ.

– Юундэ гайхабаш, Жарчуудай дархан? – гэжэ нүхэр энеэбхилэн асууба. – Ямар шэнэ юумэ харажархибаш?

– Томошые хүн дүнгэ үмдөөд ябаханай удаа набтар болодог, бүхэнтэй болошодог, харин энэшни бүри үндэр болошоол,

мүрөөршье үргэн болоо. Нюдэнэйн гал унтараагүй, элшээр сасархан зандаа, хүр хүлдөөрөө шангал хүн хаш. Хүсэнэй байгаа хада, амиды гарахалши даа, – Дархан энеэбхилжэ, зоригжуулхан мэтээр тохонгоо дээшэ гарыень баряад абаба.

Тэмүүжэн юумэ дуугарбагүй, ганса нюдөөрөө харюудань энеэбхилээд, шоглон эмнибэ.

Тэрэнь ташаганаса энеэгээд, ташаагаа тулан:

– Зүгөөр иимэ хүниие юрэ даража шадахагүйт даа, – гэбэ.

– Зай, бидэ ябая. Тэндэ, магад, Таргудай бидэниие хүлээжэ байна, – гээд, нүхэр үүдэн руу яаран гараба.

Айл соо нүгөө нүхэр тэрээндэ хүгшэн аад, яһала шадалтайхан эмээлтэй хара мори асарба. Тэмүүжэн баярлаһанаа томоотой хараса доро нюужа, жолооень абаад, мори шалгаба. Хүүлдэнь жолооень хүзүүн дээгүүрнь шэдэжэ, эмээл дээрэ хүрэжэ хуугаад, зэрлиг гүйдэлөөр айлһаа гаража, сүлөө хатаруулшаба. Нүхэд мэгдэжэ, моридтоо мордоод, хойноһоонь гүйлгэлдэбэ.

– Һөөйс, ши хаашаа ошобош?!

– Тогто!

Табяад алхам гүйлгөөд, Тэмүүжэн энеэжэ, жолоогоо татан, гэдэргээ эрьсэбэ. Нүхэд сошонгёор тэрээн руу харана:

– Ши тоомоо бү таһара, Таргудай ноёндэ хэлээ һаамнай, түргэн лэ шамайе моринһоо буулгаха!

– Ябагаар агнуурида гарахаш.

Тэмүүжэн тэдээниие наада барингыар хараад, хажуугаарынь гараба.

Айл соо арһа элдэдэг гэрэй хажууда тэрээниие Үнэгэн хүлээжэ байба. Тэрэ баруун хуга дороо хониной арһан дэгэл, үнэгэн малгай баринхай, зүүн гарһаань эд тоборуулгатай үргэн бүһэн һанжана. Тэрээнэй хажууда үшөө нэгэ нүхэр зэбсэг баринхай: жада, номотой хормого, годлинуудтай һаадаг, һэлмэ, хутага. Тэмүүжэн сэрэгэй зэбсэгүүдые шэнжэн хараад, һанаа дүүрэнги үлэбэ: шэнэшье бэшэ һаа, яһала бүхэ, һайн шанартай байба.

– Хүбүүн тоомгүй ха даа. Энэшни бидэндэ түбэг татахал хаш, – гэжэ хойноһоонь гүйлгэһэн нэгэ нүхэр һанаата болонгёор дуугарба.

– Үгы, тиигэхэгүй, – гэжэ Үнэгэн тэрээнэй һанаа заһаба. – Хэрбээ шамайе һара ябаган үлээгээ һаань, ши тээ тэрэ хойто хада-нуудай саагуур гүйлгэжэ ошонхой байха һэнши. Харин энэшни юрэ

шоглоо. Энэ ухаатай хүбүүн, юрэ тэрбелхэгүй. Бари энэ хубсаһа, – гэбэ Тэмүүжэндэ. – Һайн дэгэл, дулаан.

– Һөөргэнь бусааха гүб? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Таргудай ноёной, шинии абгын, хэлэгшээр лэ болохо.

Тэмүүжин моринһоо буугаад, хубсаһаяа хэлгүүлбэ, тугалай арһан малгайгаа, хилгааһан бүһеэ энгэр руугаа хабшуулба.

– Зэбсэг аба.

Тэмүүжэн бүһэндөө хормого, һаадаг, һэлмэ шагтагалба, шулуун үзүүртэй жада гартаа бариба.

– Ганзагын сумаа хэрэгтэй, хилгааһан бугуули, шүдэрэй хүлгэ, – гэжэ хэлээд, Тэмүүжэн мориёо дахин хараашалба.

Үнэгэн зэмэрхэнгээр нүхэдые хараба.

– Ологты.

Тэмүүжэн зэбсэгэ байдаг гэр руугаа абашаба. Найманай Мэрдэг, хориин Тэгшэ хоёр барлагууд үглөөнһөө гэртээ ажаллаа, эрэшүүлэй талада арһа элдэлгын хэрэгсэл асараад, бугын арһа элдэнэ. Арһанай гэрһээ асарһан хүрдышэһэн хуушан арһанууд тооһо татажа, хажуудань хэбтэнэ. Таргудайн һамганай үсэгэлдэр: «Шэнэ агнуури ойртожо байна, харин хуушан арһан мүнөөшье болотор элдэгдээгүй» гэжэ ганиржа байхыень Тэмүүжэн дуулаһан байгаа. Тиигэжэ барлагууд энэ оһолто ябадалаа заһажа байба.

Тэмүүжэнэй дүнгэгүй, бараг дэгэл, араата малгайтай, үшөө гартаа зэбсэг баряад орожо ерэхыень хараад, тэдэ хоёрой нюур ондоо болошобо. Һэгээ орожо, тэдэ хоёр аймхайгаар хүл дээрээ бо-доод, хүгэдэн дохижо эхилбэ.

– Намда дохихо хэрэггүй. Үсэгэлдэр лэ нэгэ тогоон сооһоо сугтаа эдеэлээ бэлэйбди, – гэжэ Тэмүүжэн тогтообо.

Тэдэ зогсоод, хайшан гэжэ тэрэндэ хандаһаа ойлгожо ядан, мэгдэнгээр тэрээн руу шэртэшэбэд. Хажуудань тэдэ һуухаяашье зүрхэлбэгүй. Тэдээнэй аягүйрхэһэн хараса доро Тэмүүжэн эрэшүүлэй тала гараад, ханада зэбсэгэ үлгэбэ, ябууд тэдэнииё гараараа даллажа, газашаа гараба.

Эмээлдээ һуугаад хоёр нүхэдтэй дахалдан, Тэмүүжэн хүрөөнэй саана гаража, мориёо шалгахы, хэрэгтэй һаань, һургахыаа ошобо. Тала руу гараад, алхасынь, хатарынь шалгаба. Морин ябадалдаа оодордог, үсэд абаритай, хэдэн жэл хүрэг соо ябаһан хадаа жолоодо хүсэд дадаагүй байшаба. Тэрэнииё эмээлдэ, жолоодо удаан һургахы

хэрэгтэй байба. Нүхэд хажуу тэнь зогсоод, холооо тэрээниие адаглана.

Мориин гарайнгаа багахан хүдэлсөөр эрьелдэдэг, тогтодог болоторынь хургаад, тэрэ хүрэн руу эрьебэ.

Захын гэрнүүдэй хажууда мориёо шүдэрлөөд, Таргудайн унаагай моридой хажууда орхижо, өөрынгөө гэр руу яаралгүй ошобо. Нүхэд урдааань ерэнэн нүхэдтэй тогтоод, хөөрэлдэжэ байба. Тэмүүжэн хугадаа эмээлээ баряад, дала мүрөө сэхэлэн ябаа лэн. Дүнгэгүй боложо хүнгэрхэндөө досоохи хуушан эсэбэринь хайшаашьеб үгы болошонхой, хүлыншые хүнгэдэн, иигээд лэ эсэн сусангүй үдэр хүнигүй ябажал байха шэнгээр ханагдаба.

Хажуугаарнь гарагшад ямар бэ даа болохогүй юумэ үзэхэндэл, гайхангяр тэрээниие харана, эхэнэрнүүд нюдөө нюужа, түргэн хажуу тээшэ хүрэн, аймхайгаар холодоно. «Намае алажархина аа гү, гэжэ айна, – Тэмүүжэн досоогоо мийэрбэ. – Мүнөөдэр тэдэндэ хөөрэлдэхэ юумэн олон байха. Юун болохонь гээшэб, дайн гү, али ерэхэ хабарай үлэн зуд зүгнэгдэбэ гээшэ гү гэжэ тоосолдохонь гээшэ...».

Х

Үүр сайха багаар хүрэнэй зүүн талада хүрэг моритой хүнүүд, арбатан, зуутан илгаржа, Онон руу шэглэн хүдэлбэ. Нимгэн мүльхэн дээгүүр тэдэ удаахан ябажа, гол гаталбад.

Мүльхэнэй нижаганаха абьян голой дээрэшые, дорошые талада суурыатан дуулдаба. Туруун дорохи аймшагтай абьянһаа морид сошожо, ууртайгаар хуухиралдана. Хара харзануудые тойрон, хэргылэн гаража, бага бага бүлэгөөр гарахан хүүлшынхидээ хүлээд гээд, ноёд сэрэгүүдээ хойто зүг руу шэглүүлбэ. Ута унжагар годибэди жагсаалаар тэдэ манатан харагдажа байхан холын гүбээнүүд руу зорибод.

Тэмүүжэн үзүүрлэгдэн модон жадануудтай үргөөгшэдэй нэгэ зуутанай арадахи энгээдэ Хүрэл ноёной үлүүсэй танигдаагүй харашуултай ябаба. Таргудайн тэрээниие өөһэдынгөө харашуудтай бэшэ, харин ондоо үлүүсэйхидтэй табигандань тэрэ гайхабашье,

энээн тухай хэнхээшье асуубагүй. «Намда хамаагүй, – хажуудань ябаһан сэрэгшэдые адаглан хаража, хайша хэрэгээр бодоно. – Тэдэшье, эдэшье намда түрэл бэшэ ха юм».

Алхамаа түргэдүүлбэд. Хүйтэндэ хүнүүд бээс дадхааж, богонихон дүрөө дээрээ бэсынгээ хоёр тала, шэлбээс ташана, хасар хамараа бээлэйгээрээ үрэнэ.

Жабартайшье хаань, моритой зон хайндэртэл мэтээр сэдхэлээ хөөрэнги: энгээгээр тогтонгүй хөөрэлдэн ябана, бэлгэ тэмдэгүүдые адаглажа, энэ удаа ямар олзотой байха гээшэб гэжэ таамаглана. Урдууршье, арааршье Тэмүүжэн хүйтэнһөө һөөлдэшэһэн абья дуулана:

– Нарын тэгэндэ олзо ехэтэй агнуури болодог.

– Харин бидэ тэрээнэй түгэсхэлдэ гарабабди.

– Энэшни гол шухала бэшэл дээ, харин шэнынгээ эхиндэ нарын заха хаяа ямар байгааб гэжэ шухала.

– Зүб, хэрбээс үзүүр захануудын дээшээ хараад байбал, хайн, харин доошоо хаа, тиимэшье хайн бэшэ.

– Таанарай шандага хайнаар хараа хаатнай, дээрэ.

– Нёдондо агнуурийн түрүүшын олзо хэрмэн байгаа, тиигээд лэ олзо урагшагүй һэн.

– Тэрээниие харбажа болохогүй.

– Харбаагүй ха юм, Хүрэл ноёной гарһаа ангууша харсагань ходоржо, нарһанһаа тэрэ хэрмэ зулгаажа унагаагаа. Хүгшэн байгаа, туранхай.

– Эгээл хайн бэлгэ – шандаган.

– Залуушуул, шандага харагты! Шандага!

Зүүн добонуудай саанаһаа хүйтэн улаан наран аргаахан бултайба. Бүхы жагсаал түрүүшын энгээһээ эхилээд захиралтагүйгөөр тогтожо, моридоо зүүн тээшэнь эрьюулэн, ябагалжа, саһатай шобхогор хадануудай хабсагайта үзүүрнүүд дээгүүрхи наранай дүхэриг руу хайхашаан хүгэдэжэ, гурба дахин дохибо. Тэмүүжэн эмээл дээрээ һуужа, хасар дээрээ дулаасуулхагүй хитүүхэн дулаа үлэ мэдэг мэдэрбэ.

Урда ябагшад хүнгэн хатараар табилуулба, туруун доронь хуурайшаг саһан шаршаганана, тэдээнэй удаа бэшэниинь яараба. Ара таладань жабартай мананай саагуур тайчуудай утаатай гэрнүүдтэй хүрэн харагдахаяа болижо, холо урдань саһата хүбшэ тайга арай харагдамаар зурлаатан харлана.

Моридой хоншоорхоо үдхэн уурал бааяжа, хоёо мүйлхээнүүдээр ханжана, хаглагар хүзүүн болон уусыень буржагар сэн-бүн хушана. Ябаһаар моритой хүнүүдшье сагаан сэнгээр хушагдаба, баабгайн, араатын, шонын малгайнууд жабарай саһан хөөбэрээр татагдаба. Дулаахан гэрэй аажам байдал орхёод, хүн зон хүбшэ тайга руу, заяандаашье малаа бэлшээридэ адуулаагүй, гэр гэжэ мэдээгүй, шэрүүн жабарта эсэн сусангүй ангуудые мүрдэжэ, боро хараанда ангуушадай түүдэгэй дэргэдэ хонодог байһан холын хулинсагайнгаа зэрлиг ажаһуудал амталхаяа гараба.

Хүрэнэн багашаг голнуудтай нуга гаража, хадануудай хяра үгсэн, түрүүн ябагшад доро хүндыдэ моритой олон хүрэг зоние хараба – эндэ Таргудай болон бусад отогой ноёдтой хэлсэһэн уулзаха газар мүн. Тэдэ гүбээнүүдэй ташаланда, хүбшэтэ талын урдахи шэлэ руу хахад харгыдань газарай эзэд хүнэхэдтэ үргэл үргэхэ гэжэ шийдэнэн байгаа.

Тэмүүжэнэй дээрэнээ харахадань, урдахидынь доошоо буугаад, бүхы хотогоороор таража, отог аймагуудтайгаа худхалдан, шанга шангаар мэндэшэлсэнэ. Тэгэн дундань ноёд сугларба, тэндэ моритойной дээгүүр отогуудай туг хюурнууд үдхөөр жэрүлдэнэ; хүнгэхэн хэбшээнһээ жадануудай булад үзүүрнүүдһээ элдэб үнгын һүүл, дэлһэн намилзана. Дүхэригэй эгээл саанахи захада танигдаагүй тугуудай хажууда хияадай тугуудые харажархиба: Даритайнхи – хүхэ һүүлтэй, Бүри Бүхын хээр зүһэтэй. Тэдээнһээ аминдаа тайчуудта няалданхай Хутула хаанай хүбүүдэй хара тугууд зориггүйхэнөөр бултайна.

Доошоо буужа, тэрээнэй зуутанда заагдаһан газар руу гаража ябатараа Тэмүүжэн абынгаа мянгатанай нэгэн болохо Сагааниие харажархиба. Һайндэрнүүдэй үедэ тэдээнэй хүрэн ерэхэдэнь, тэрэниие оло дахин харадаг һэн. Тэрэ алаг азарга унанхай, зургаа зургаагаар жэгдээр зогсоһон жагсаалнуудта байһан онсо бүлэгэй толгойдо байба.

«Манай, эсэгын сэрэгшэд, – гэжэ баяртайгаар бодоод, сэрэгшэдэй шэрүүн нюурнуудые адаглан, һэмээхэн шарайшална. – Эдэ эсэгыемни мэдэдэг байгаа, тэрээнэй туг доро ябаа, сагай ерэхэдэ, намда бусаха».

Эсэгын сэрэгэй түрүүшын эгнээгэй захада зогсоһон шунахай нюуртай залуу сэрэгшэн Тэмүүжэнэй һонирхолтой хараса обёоржо, ууртайгаар моринойнь хүл доогуур нёлбобо. Шүлһэниинь ябууд

дундаа хүрөөд, мҮльхэхэн боложо, моринойнь урдахи туруу сохин унаба. Тэмүүжэн гомдобогүй, сэрэгшэн тэрээндэ бэшэ, харин тэрээниие танингүй, тайчуудтал нёлбоно ха юм. Эсэгынгээ сэрэгшэн руу энеэбхилэн харахадань, тэрэнь урдаһаань харабагүй, эблэрхээр бэшэ барагар нюураа хажуу тээшэнь абаашаба.

Жагсаалда хүйтэ тэсэн, удаан зогсобод. Арадахи эгнээһээ Тэмүүжэнэй харахада, ноёдой дүхэриг соо түүдэг носожо, сагаан утаан бүгэдые бүрхөөбэ. Тиигэһээр хэсын дуун дуулдажа, удаань тайгын хүнэхэдые дуудалан бөөнэрэй хашхаралдаан зэдэлбэ. Моритой зон шэмээгүй, урагшаа хараад зогсобод.

Сагаан утаанай мушхараан соо томо аяга өөдөө дэгдээд, наранда бүрүүлхэн зэдээр ялаганан, доошоо хараад унашаба. Тэрэ дары урдахи эгнээгээр хүлэмхи гэмэрэлдээн дуулдажа, долгитон дамжаһаар, ара тала руу ерөбэ:

- Доошоо хараа...
- Оёороороо өөдөө унаа.

Моритой хүнүүд уруу дуруу мэгдэнгээр харалсабад. Аргаахан, хамар дороо дуугаралсана:

- Амжалта дахин урбаа...
- Ноёд зэмэтэй, хорюултай сагта гараабди.
- Буруу тобшые хунгаабди.
- Энээнэй урда тээ иимэл байгаа бэлэй.
- Зай, үлүү юумэ бү шашалдагты, ноёд дуулажархиха!
- Бултанда муу байхагүй, хэндэб даа олзо олдохол даа.
- Хандагайда хүжихэб, шандага голохогүйб гэжэ ходол бодохо хэрэгтэй.

- Хэрэгтэй сагта хэлэгдэһэн үнэн үгэ.

Ноёд энэ золгүй газарта удааржа байнгүй, сэрэгээ саашань дабшуулба. Уншарагтай аалин байдал гэнтэ хандаржа, захиралтын ууртай бадашаан зэдэлээд, урдуурхи морид нарииханаар инсагаалба; үй түмэн зоной гэнтэ хууриһаа хүдэлжэ, харгы замда нэгэ доро гарахада, иимэл юрын үймөөн эхилдэг.

Тэмүүжэнэй суг ябаһан үргөөлшэд захиралта хүлээжэ, байра дээрээ зогсобод, бусад тайчуудай бүлэгүүдэй хүдэлһэнэй удаа, хойноһоонь ябажа, эгнээгээ сэхэлэн, хууридаа байһан ондоо отогүүдай зуутанай хажуугаар гараба.

XI

Угайнгаа аба хайдагта энэ удаа нёдондонойхидол адли тайчуудтай шуһаараа ба һууһан буусаараа дүтэ боржогонуудай дүтын отогоорхид ехэнхидээ ерээ. Холын угай хахад мянгата хоёр бүлэгүүдээр гансал салжууд, тэдээнэй ноёд нёдондо Таргудайда агнуурида ерэхэбди гэжэ найдуулһан юм, мүн һүүлэй үедэ аба хайдагта гарадаг жадарануудтай хэрэлдэһэн хатагинууд лэ ерээ.

Тайчууд өөһэдөө адуу малһаа оройдоол гурбан мянгаад лэ сэрэгшэдые таһалха аргатай байгаа, бусадын холын урдахи бэлшээринүүдтэ гаранхай. Онон дээрэ ехэ саһанай ороһонһоо малайнгаа хуби тиишэнь эльгээхэ баатай болоо бшуу. Тэдыл хүнүүдые бултадаа хамта сонид, хэнигэс, арулад, хонхотан, хабтурхас, хияад отогүүд болон бусад хамтаржа табья.

Ноёд мүнөө жэлэй агнуурида үсөөн зоной ерэхэн шалтаг ехэ саһанай ороһонтой холбожо, олон сэрэгшэд адуу мал дээрээ үлэхэ баатай болоо гэлдэбэшье, хүн бүхэн зосоогоо энэ эгээл томо, эгээл хүндэтэй хияадуудай угай унаһантай холбоотой гэжэ, тэрэ угай Тодойн, Есүүхэй гэжэ үндэр нэрэ соло доро хамаг монголшуудай бүхы уг суглуулагдажа, олон тоото агнууринуудта хоёр гурба дахин олон зоной хабаададаг саг үнгэрөө гэжэ ойлгоно. Харин угуудай нэгэдэл, тэрээнэй хүсэн тайбан сагта гансал аба хайдагай үедэ баталагдадаг һэн: хэрбээ олон зоной суглараа хада уг хүсэтэй гэхэн удхатай, харин угууд бэе бэһээ таһаржа, аминдаа агнуурида гараа хадаа уг һандаранхай, тиимэ хадаа хүсэгүй болоно гээшэ ааб даа. Угай хүсыень мэдэхээ һанбал, хүршэнэр энэ жэл аба хайдагаа хэр үнгэргөөб гэжэ, сугтаа ябаа гү, али амяараа гү гэжэ мэдээд лэ, тэдээндэ добтолхоор гү, али үгы гэжэ тобшолдог байгаа.

Яаба хээбэшье, боржогонуудай мүнөө жэлэй агнуури һурамхи зандаа урдын сагта тогтоогдоһон гуримаар лэ үнгэрөө. Үүр хираанаар ноёд хадын хүнхэрөөр үргөөлшэдые табижа, аба хайдагай хоёр жэгүүр дэлгэгдэн, шэмээгүй һубарилдан дээшээ гаража, шэрэнги руу саашалаа. Үдын урда тээ хүбшэ тайгыге томо дүхэригөөр тойруулан бүһлөөд, болзолдоһон газартаа дүхэригөө аргаахан уйтан болгожо, бага багаар ойһоо гэдэргээ гарадаг. Дүхэриг соо ороһон ангуудай хүрэгүүд ойн заха руу, нээмэл зайду газарта туугдахадань, тэдээниие жада, годлөөр угтадагт байгаа. Залуу эмэ ангуудые хоёр, гурбатай гүлгэдтэйн лэ ой руунь табидат һэн. Харанхы болоодүйдэ агнуури дүүрэдэг бэлэй.

Олзолһон ангуудые саһан дээрэ үбшэдэг. Томо хүхүүрнүүр соо шуһыень хэжэ, мяха, гэдэһэ дотор, арһануудыень ами аминдань обоолжо хүргэдэг байгаа. Олзобори отогоудай хоорондо хубаагдажа, ашаанай морид дээрэ ашагдаад, хүрээнүүдээр тараагадаг һэн.

Агнуурийн дүрбэдэхи үдэр ябажа байба, бодото ехэ олзо мүнөө болотор үшөөл ерээдүй. Аба хайдаг баруун тээһээ зүүн тээшээ хүдэлжэ, хада уулын голнуудай нугаар, Амгалантын эхинһээ үдэр бүри нэгэ нэгэ хүнхэрөөр абтагдажа, Агаца дээрэ дүүрэхэ байгаа. Амгалантын, Балжын, Хумулын эхингүүд һамнагдажа, тэрээн бүхэнһөөнь оройдоол гурбан зуу – дүрбэн зуун толгой элдэб ан амитад, ехэнхидээ бага хэмжээнэй боро гүрөөһэн ба хүдэри гээд лэ олзологдоһон байба.

Ноёд уруу дуруу үдэшин түүдэгэй дэргэдэ духануудаа маажажа һуубад:

- Хайшаа ябашоо гээшэб буга, хандагайн хүрэгүүд?
- Баабгай, бодон гахай юундэ үсөөн гээшэб?
- Хоёрдохи жэлээ иимэ байна.

Ноёд сооһоо бултанһаа ехээр Таргудай һанаа зобоно – тобшо хадаа агнуурийн олзо орошо, золгүй ябадалай түлөө харюусадаг – иимэ азагүй агнуурийн муу хойшолонгууд тэрээндэ һайн нүлөө юу асархаб. Урмаа хухарһанаа харуулхагүй гэжэ тэрэ хорхогононо:

– Бараг даа, урдамнай олон хүнды, хүнхэр байна. Бүхы ан тиишээ нүүгээ хаш. Зай, архияа аягалагты, манай элинсэг хулинсагууд хандагайда баяртай байхаб, шандага шамарлахагүйб гэдэг бэлэй. Зүб гү?

* * *

Юундэ тэрээндэ хүгшэн мори үгэһыень Тэмүүжэн ойлгожо эхилбэ. Талада хүдэлсэтэй аад, ой тайгада унаһан модон, гэшүүһэн соогуур түргэн эсэшэдэг байба. Амилжа ядан, хада өөдөө муугаар гарана, унаһан модон дээгүүр хүрэжэ шаданагүй, шулуутай ташаланда ото бүдэрнэ.

«Эдээнһээ тэрбелхэгүйм түлөө иигээ ха даа, – гэжэ Тэмүүжэн моринойнгоо бүдэрхэдэ, тэрээнтэй адли унахагүйн тула һэргылэн ябахадаа бодомжолно. – Таргудай абга зүб лэ бодоо байна».

Мориной хүсэ гамнажа, тэрээнээ яаруулангүй, жэгдэ газар бэдэржэ, унаһан модо, буртаг шэрэнги тойрон гарана.

Гэнжээр тэдээндэ дүхэриг байгуулагдаба гэнэн мэдээсэл дам-жан ерэбэ. Хүрэл ноёной дүтын нүхэдэй нэгэн, арбанай дарга, сэрэгшэдээ тогтообо. Тэдэнэр байра дээрээ үни удаан зогсобо. Баруун тээһээ хада өөдэ хабсагайнууд бодоно, зүүн тээһэнь ташалан урууджа, бүхы аба хайдагай дүхэригтэ ороно. Тэмүүжэн хоёр талаараа хорёод алхам газарта хүршэ үргөөлшэдые харана, саашаа бүтүү ой соогуур юуншые харагданагүй.

Тэмүүжэн моринһоо буужа, тэрээнээ амаруулба. Саһан дээрэ тэрэ үбдэглэн нуугаад, дороһоо дуулдаһан абья шагнажа, модоной сэн-бүн халаануудай забһараар хараашална. Тэнгэри бүрхэг, үдхэн боро үүлэд модото үргэн хүнды дээгүүр һанжанхай, мүнөө тэнгэрийн тэгэн дунда байха ёһотой наран харагданагүй. Нулахан халхин модоной оройгоор һаршаганаад, һэрхигэр саһа мүшэр дээрэһээ хааяа унагаана.

Морин амья абажа, баяр хүргэн, тэрээниие хоншоороороо ээмруунь түлхинэ. Толгойгоо һэжэрнэ, амарааб, харгыдаа саашаа гараха бэлэнби гэжэ харуулна хэбэртэй, харин Тэмүүжэн саг удааруулжа, байрадаа байба.

Ара талаһаань саһанай һаршаганаан дуулдажа, һөөгэй саанаһаа арбатан гаража ерэбэ. Тэрэ Тэмүүжэндэ дүтэлэн, тойрон хараашалаад, урдаа юуб даа хаража, аргаахан хэлэбэ:

– Доошоо бууе, тэндэ хүн дуталдана, – гээд, гүнзэгы саһан соогуур мориёо залан, гэдэргээ ябаба.

Тэмүүжэн эмээл дээрэ гараад, гэдэргээ эрьен, хүршэ үргөөлшэдтөө ябааб гэжэ хэлэхээ һанахадань, тэрэнь тэрээнһээ урид өөр тээшэнь хаража байба. Тэмүүжэн гараараа даллаад, арбатанай хойноһоо ябаба.

Арбатан гэдэргээ харангуй ябана. Тэмүүжэн баабгай дахатай бүхыһэн үргэн нюргыень харан бодоно: «Ямаршыёб юумэнэй түлөө ноёной дура гутаагаа ха даа, тиимэһээ тэрээниие үргөөлшэдтэй табья гээбы. Бусадынь доро ойн захаар ан угтахаяа бэлдэжэ байгаа ёһотой».

Үргөөлгын гэнжэдэ байһан гурбан сэрэгшэдэй хажуугаар тэдэнэр гараба, саашаа табяад алхамай зайда хэншые үгы байба. Тэмүүжэн саһан дээрэхи мүнүүдээр эндэ зон һаяшаг байһан аад, юундэшыёб гэнжэ таһалжа, доошоо буугаа гэжэ ойлгобо. «Шэнээр зонуудые табина гү, юундэ? Ан үшөө харагданагүй ха юм», – гэжэ бодобшыё, һурагшалбагүй.

Арбатан үндэр томо шэнэһэнэй хажууда мориёо тогтоогоод, тэрээн тээшэ харан, доошоо ташалан тээшэ шэртэбэ.

– Хара, – гээд, гараа урагшань харбайба. – Тэрэ хатаһан нарна харана гүш?

Тэрээнһээ таби гаран алхамда хаглагар хөөгүүдээр бүрхөөгдэһэн налуу ташаланда хатаһан модон сэхээр найганхай हुуна. Бүдүүн нарюу-марюу гэшүүхэдээр арбайһан хуушан модон хурай хүрһэндээ арай тогтожо байна гэжэ эли.

– Харана, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Хүдэлхэ захиралта үгэхэдэнь, ши эндэһээ урагшаа ябахаш, – арбатан хүрөөтэйгөөр тэрэн руу хараба, – тэрэ модон доогуур гарад, сэхэ тэрэ хара шулуун руу ошохош, харана гүш?

– Харана, – гэбэ Тэмүүжэн.

«Юундэ иимэ хургаал хэлэнэб, тэрэ юу бодоно хаб, хаагуур гэнжэ ябахаб гэжэ намайе харахагүй гэжэ һанана гү?» – гэжэ голхоронгёор зосоогоо бодобошье, өөрөө асууба:

– Бусад үргөөлшэд хаанаб, юундэ харагданагүйб?

– Гэнжэ һунаа, мүнөө дүхэриг уйтан болохо, тиигэхэдэнь харахаш, – гээд, тэрэ юундэшьеб харасаяа тэрээнһээ нюугаад, һүүлдэнь дахин һануулба. – Хари, хажуу тээшэ бү ябаһа. Гэнжэдэ зай бии болгобол, ан табижархихаш, гэмтэй болохош, Таргудай хэһээхэ, олоной урда наадан болохош.

– Ондоо тээшэ ябахажгүйб, – Тэмүүжэн уруу дуруугаар хэлээд, найгаад байһан модон руу хараба.

«Ямар юумэнһээ гэнжэ һунаха юм? Ара талада үшөө олон зон үлөө ха юм. Гээгдэшөө гээшэ гү? Тиигээ һаа, ан алдахал. Хэрбээ мүнөө нам руу хүрэг хандагай, бодон гахайнуудай гүйлдэжэ ерээ һань, хайшан гээд би гансаара тогтоохоби? Һүүлдэнь намда бүхы гэм тохогдохо».

Тэрэ һаадаһаа номоо гаргаад, хүбшэдэнь нарин эшхэрээнтэй дуута годли тодхобо, годлинуудаа шэлэжэ, тиимэнүүдээ дээрэһэнь хэбэ.

Зүүншье, барууншье талаһаань хэншье харагданагүй. Тэмүүжэн нүдэнэйнгөө захаар найгаад байһан нарнаһай хажууда нэгэ хара юумэнэй хүдэлөөд, хөөгэй саагуур үгы болохыень обёорбо. «Хара амитан, бодон гахай гү, али баабгай гү, – гэжэ бодоод, үшөө дахин эрьен хараба. – Хэзээ үргөөгшэд үрдихэ гээшэб?».

Гэнтэ баруун тээхээ, хүндын эхиндэ, холоһоо арай ойлгомоор абаян дуулдаба. Хүнүүдэй хашхаралдаан хэбэртэй. Шагнаархаад, Тэмүүжэн аба хайдагай дуун, ёохорой абаян гэжэ тухайлба. Эрид, таһаралданги абяагаар агнуурийн дуунай тарнидалга хашхаралдажа байгаад, үргөөгшэд баабгай, бодон гахайнууды айлгана, тэдэнх хүнүүд руу орожо, дүхэригһээ ходоржо гарахая оролдоно.

«Дээгүүрхид ябаба! – гэжэ Тэмүүжэн ханаагаа зобобо. – Үргөөлшэд мүнөө болотороо үгы».

Ёохорой дуун эршэмтэй дүтэлнэ, тэрээниие гэнжээр дүтэ дүтэ болгон, тодожо абана, зуугаад алхам үлөөд байхада, годли эшхэрэн, өөдөө бодобо – энэ зуутанай хүдэлөө эхилхэ гэхэн тэмдэг. Тэмүүжэнһээ хоёр тээхэнь үргөөлшэд дуулалдаба, урагшаа ябаха саг болобо. Тэрээнэй тойроод хараашалхадань, хажуудань хэншьегүй байба. Номо годлиёо бэлэн баряад, мориёо хүдэлгэбэ.

Саһан дорохи унаһан модонһоо тэрээнэй морин бүдэрбэ. Тэмүүжэн жолоогоо шангаар адхажа, гуталаараа хажуу талаһаань нэшээд, гэнтэ мориндоо сухалдаба: «Энээн дээрэ агнуурида гараха бэшэ, хүрэн тойроод, хони адуулхаар».

Ёохор бүхы ойгоор наярна. Хүршэ үргөөлшэдэй абяагаар тэдэнэр урагшаа ошоо гэжэ ойлгоод, гэнжэһээ үлэхэгүйн тула, мориёо түргэн ябуулба.

Хаташаһан модон дүтэ боложол байба. Морин унаһан модо тойроод гарахая оролдожо, нэгэ бага баруун тээшээ ябаба, харин Тэмүүжэн тэрээниие табингүй, хаалтые хүрөөд гарахыень модон руу сэхэ залаба. Баруун тээшээ, эхинһээ намнагдаһан ангуудай гүйлдэжэ ерэхэ газар руу хараад, Тэмүүжэн модондой доошоо ханжаһан гэшүүхэдтэ дүтэлбэ.

Тэмүүжэн түрүүн газар дороһоо мэтэ һулашаг хахинаа дуулаба, эрид эрьехэдээ, дээрээ хухархай гэшүүхэдтэй бүдүүн хүрин модондой унажа байхыень хаража үрдибэ. Мориёо нэшэхэ зуурань тэрэ дары мүр руунь шангаар юуншьёб сохижо, эмээлһэнь унагааба, нүдэнэйн урдуур бүхы юумэн эрьен хүмэрижэ, агшан зуура нюргаараа ямаршьёб хүндэ юумэндэ дарагдан, саһа руу толгойгоороо шунгашаба.

Шанга наяраан, хуурай гэшүүхэнэй ташаганаан сууряатан зэдэлбэ. Хаанашьёб галзуурһан моринийн инсагаална. Тэмүүжэн газарһаа тулаад, бодохо гэхэдээ, өөр дороһоо баруун гараа гаргажа шадабагүй, тиин саһан соо хүшэрөөр амилан хэбтэбэ. Морин

хүнэйхидэл адли хоолойгоор танихаар бэшээр тогтонгүй инсагаалжал байба. Тэрээнэй абьян соогуур хаанаб даа холо хүнэй дуугархые Тэмүүжэн дуулаба.

– Һөөй, наашаа, энэ хүбүүн модондо дарагдаа!

Газарта нялдаһан шэхээрээ тэрэ гэнтэ дүтэхэн ябаган хүнэй алхамуудай холодон ошоһон шаршаганаа дуулаба.

Хоёр хүршэ үргөөлшэд тэрээниие татажа гаргаба. Тэмүүжэн тэдээнэй баруун талаһаань гүйдэжэ ерэхыень дуулаад, хараха аргагүй, хүл, гараа арбагануулба.

– Амиды! – гэжэ тэдэ нэгэн дуугаар һүүхирэлдэбэ.

Модо тойроод, тэдэ саһа малтажа эхилбэ.

– Түрүүн мори гаргая, хаалта хэнэ. Энэ гэшүүһэ сабша, – гэжэ нэгэниинь хэлэбэ.

Тэмүүжэн хуурай модон дээгүүр түмэр эритын тоншохо хонгёо абья дуулаба.

– Энэ үшөө хаалта хэнэ, сабша.

– Э-э, энэ морин халаа, нюргаа хухалаа, бодожо шаданагүй. Шуһыень табия, ерэхэдээ абаашаха.

Шарьян, шаршаганан, халуун шуһанай саһа руу гоожожо байхыень Тэмүүжэн дуулаба, хаанаб даа ойронь үхэхынгөө урда морин тэршэлнэ.

Арай гэжэ тэрээниие абарба. Араһаань юуншьёб наяраад, нюрганһаань тэрээниие газарта дараад байһан юумэһнээ сүлөөлбэ. Тэмүүжэн хүл дээрэ бодожо, нюуртаа нялдаһан саһа аршаад, урдаа өөрынгөө арбатанай хоёр сэрэгшэдые хараба – үбгэн залуу хоёр, тэдэнтэй жагсаалда нэгэ эгнээдэ бүхы харгыдаа ябаһан. Арбан алхам газарта уягдаагүй моринынь зогсоно.

– Ши бараг гүш? Юуншни үбдэнэб? – гээд, үбгэн тэрээниие толгойһоонь хүл хүрэтэр шалгаба.

– Ши хайшаа унахаяа мэдэһэн шэнгиш. Халта хажуу тээшээ болобол, шамайе эндэ моритойшни орхихо байгаабди. Харана гүш, модон дүтэхэнэ унаа. Харин эдэ хоёр бүдүүн гэшүүһэн шамайе үлгы соо үхибүү хэбтүүлһэн мэтээр дараха байгаа, – гэжэ залуунь газар шэнжэлжэ хэлэбэ.

Тэмүүжэн хэмдээ орон, унаһан модо адаглана. Бүхы тээһэнь хухарһан гэшүүһэнэй үзүүрнүүд шара һоёо мэтээр шодойлдоно. Хажуудань үбсүүндээ шархатай амигүй мориной бэһнээ халуун шуһан саһа руу һабирна.

– Энээ руу харагты даа! Энэ юун гээшэб! – гэжэ залуу сэрэгшэ унахан модоной үндэһэндэ дүтэлбэ.

Модоной үндэһэтэй хобхорһон газарай түхэрээн хара һууриһаа гүнзгы саһан соогуур хүнэй мур һунаад, дүтын һөөгүүд руу ошоһон байба.

– Энэ мориной мур бэшэ. Эндэ һаяхан ябаган хүн ябаа, – гэжэ залуунь тонгойн ябажа мүрдэнэ.

– Ши эндэ хэниешьб хараа гүш? – гэжэ үбгэн асуугаад, барагар боложо, унахан модо шэнээр шэнжэлбэ.

– Үгы, – хатаһан уралаа долёожо, Тэмүүжэн хэлэбэ. – Харин эндэ хэбтэжэ байхадаа хүнэй ябахые дуулаа һэм.

– Харагты даа, энэ баһа ямар зэбсэг хэбтэнэ гээшэб, – залуу сэрэгшэ тонгойгоод, саһан сооһоо хүхөөр хоёр тээһэнь сабшаһан бүдүүн алда хахад һургааг гаргаба. – Энээгээр эндэ юу хээ гээшэб?

Үбгэн анхаралтайгаар модоной хүрһэтэ үндэһэн дорохи газар хараба.

– Шорой хуушан байна. Энэ модон мүнөө унаагүй, үшөө саһанай урда тээ хаш. Тиихэдэнь тэрэниие һөөргэнь бодхоогоод, энэ гасуугаар тулаад орхёо. Гансал тэрэниие татахадал, дүүрэхэ байгаа, – гэжэ хэлээд, гайхангаар залуу руугаа хараба.

– Хэрэг үни бэлдээ. Ши манай ноёдой нюдэндэ шэртэһэн болоо хаш даа, – гэжэ Тэмүүжэн руу хараба.

Урмаа хухарһан Тэмүүжэн тэбэри бүдүүн дабирхайтай модондо дарагдаад мэнэ һаяхан хэбтэһэн газар руугаа абяагүй хараба.

– Ши намайе шагна, һайнаар хадужа аба, – гэжэ үбгэн тэрээн руу бодолгото болон хараад, хэлэбэ. – Амиды үлэхээ һанабал, энэ ушар тухай хэндэшье бү хэлэ. Бидэ мүнөө гэнжэ руу ябахамнай, харин ши моринһоо эмээлээ абаад, хуушан мүрөөрөө ошо. Таргудайда дохёод, моримни модондо дарагдаа, нюрганиинь хухараа, ши дороһоонь гаража, моринойгоо ами табяаб гэжэ хэлэ. Үнэн дээрээ юуншье болоһыень ши ойлгоогүй шэнги байгаарай. Мүнөө гансаараа хаанашье үлэхэгүй гэжэ оролдо. Тиигээд тойроод бүхы юумэ адаглажа яба. Яагаад ши модон дорохи тулга обёороогүй гээшэбши?

– Һөөгэй саагуур үнэхөөрөөшье обёорхын аргагүйл. Холтоһониинь сэбэрлэгдээгүй, саһаар үбэнүүлэнхэй, – гэжэ залуу сэрэгшэн Тэмүүжэниие үмөөрбэ.

– Зай, ябая. Манайхин тээ холо ошоод ябана, дээрэнээ ан ябаха болоо, – гэжэ үбгэн яаруулба.

Тэдэнэр мориндоо мордоод, гүнзэгы саһан дээгүүр шэнэхэн мүнүүдые гаргаһаар доошоо бууба. Тэмүүжэн уйдхартай харасаар үдэшэжэ, тэдэ хоёртой аргаахан хөөрэлдэһөөр залуухан нарһануудай дундуур шэрэнги руу үгы болоторынь шэртэбэ.

Гансаараа үлөөд, сээжынгээ бажуугдахые мэдэржэ, тойрон хараашална: дээрэнэнь модо унагаһан хүнэй тэрьелэн ошоһон алхамуудыень Тэмүүжэн дуулаа бшуу, теэд тэрэ хүн холо ошоогүй, һөөг соогуур хоргодоод, тэрээниие адаглажа байгаа ёһотой. Тэмүүжэн түргэн тонгойгоод, мүшэрнүүд доогуур хэбтэһэн һурша номоо абаба, һаадаг сооһоо шэнэ годли гаргаад, хүбшэдэнь хонообо. Мориндоо дүтэлжэ, гарһаа зэбсэгээ табингүй, яаралтайгаар уламынь һуладхаад, нүгөө талаһаань дүтэлжэ, татажа гаргаба, үхэһэн мориной үшөө бүлэхэн аманһаа хазаараа аматайнь абажа, бултыень суглуулаад, өөрынгөө мүрөөр гэдэргээ алхалшаба.

Ой соогуур Тэмүүжэн ябахадаа байд гээд лэ тогтожо, модоний саана хороод, хараашална. Доро, ташаланда, ёхорой дуун һаатанагүй – аба хайдаг үргэлжэлһөөр. Досоонь бүрхэг, аюул хажуугаарынь гараа гэжэ хүнгэрһэн мэдэрэл ерэбэшье, Таргудайтай болохоёо байһан уулзалга тухай һанаата болоно. Тэрээниие харахадаа хайшан гэгшэ ааб, сухалаа хүрэжэ хиирэхэ, саашань ондоо ямар юумэ һанахаб. Ямаршье юумэндэнь бэлэн байха ёһотой гэжэ ойлгоод, Тэмүүжэн бүхы хүсэ шадалаа элсүүлэн, урма зоригоо урид шиидэнги бодолнуудаар бэхижүүлнэ. «Таанар намтай юушье хэжэ шадаагүйт, шадахашьегүйт, минии хойноһоо дээдын тэнгэринэр харалсажа байна», – гэжэ тэрэ өөрыгөө урмашуулна.

Нэгэл дахин үргөөлшэдэй гэнжын хажуугаар гаража ябахадаа тэрэ үглөөгүүр тайчуудай зуутанай саана хараһан Даритай, Бүри Бүхэ абганарайнгаа нүхэдтэ ошохо гэнэн һулахан бодол ерээ бэлэй – тэдэ мүнөө гэнжэнээ доошо байгаа ёһотой – тэдэндэ нэгэ хэды саг үнгэрхыень хүлэхэ гү. Һанамжалан сасуугаа хара хүсөөр тэрэ бодол толгой сооһоо холо хаяба. Даритай тэрээниие наада бариха: зундаа тэрээнэй дуудахада ошоогүй аад, мүнөө һүүлээ хабшаад, гүйжэ ерээ гэхэ. Гэхэ зуура, эндэ шухала юумэн гэхэдэ, тэрээниие алаха һэдэлгэ Таргудай хээ гэжэ мэдээ гэжэ ойлгохо, тиигээд лэ ууртаа гү, али һогтуудаа нюунгүй муу юумэ хэхэ бшуу.

«Юнэйшые боложо байгаа хаань, Таргудайда сэхэ ошоод, юушые ойлгогүйб гэжэ харуулха. Тэрээнэй намайе алаха гэхэн ханалыень हुладуулха хэрэгтэй. Удаань хабар болотор, саханай хайлатар хүлээхэ, – гэжэ тэрэ эрид шийдэжэ, ойн заха руу годирхо ханалаа арай гэжэ дараба.

ХII

Өөлэнэй гэртээ гансаараа Хасарай хүдэһэн дэгэлдэ халааһа табижа хуутар гэнтэ сээжэнь ёг гэшэбэ. Зүрхэнэйнгөө байһан газар зүүн гараараа баряад, гайхангыар, мэгдэнгээр харасаяа тогтоожо, бага багаханаар амилан, амияа даруулба. Нууд гээд, оёжо байһан дэгэлээ хажуу тээшэнь табижа, бэээ шагнаархаба. Үе болоод лэ сэдхэлыень хүдэлгөөдэг, ханаань зобоодог танил мэдэрэл зосоонь нэбтэржэ, тэрээнэй шалтаг ухаандаа түргэн бэдэрһээр, ямар нэгэ муу юумэн Тэмүүжэнтэй тохёолдоо гэжэ тэрэ эрид мэдэрбэ.

Таргудайн уур сухал гү, тайчуудай дошхон хүбүүдэй хутагата наншалдаан гү, зэрлиг моринһоо уналга гү, али нэгэ шалтаг Өөлэн бодолоо шабхажа байтараа, гэнтэ нууриһаа хүрэжэ бодоод, шэшэржэ байһан гар хүлөө хүсэлэн барижа, ябууд малгайгаа углан, бүһээ зүүн, үглөөнэй хааһан хүнһөө сэбэр аяга руу хээд, адхахагүйн тула альгаяа тодожо, гэрһээ дары гараба.

Хоёр тугалдаа саһан дорохи хагда хэршэжэ, хүнэй гэрэй дэргэдэ ябталжа байһан Хачуун Бэлгүтэй хоёр тэрээн руу эрьен, гайхангыар хараба. Тэдэ хоёрые тооншыегүй, Өөлэн эхэ сэргэдээ түргэн дүтэлөөд, хүхэбтэр үүлэнүүдэй саанаһаа бултайжа байһан наран руу сүхэрһэн харасаяа шэглүүлбэ. Сэдхэлэй үбшэнһөө зобоһон нүдөө хуурайгаар ялалзуулан, бүрүүлхэн шара дүхэриг руу харан харан, нэгэ гараа гэдэргэнь харбайгаад, һөөлдэнги хоолойгоор һүүхирбэ:

– Үбһэ намда үгэгты!

Хачуун Бэлгүтэй хоёр үрдилдэжэ ябаад шэрүүн альгандань адха хилгана барюулба. Нүн руу хуурай һабхаг яаруугаар аягын хаяаһаа адхажа байгаад шиихажа, огторгой руу үргэн дэлисээр сүршөөд, шангаар үгэлбэ:

– Тэнгэрийн галай эзэн, баруун, зүүн тэнгэрийн эзэд, газар дээрэ юунэй боложо байһые таанар хаража байнат, минии ехэ хүбүүн Тэмүүжэниие харалсыт даа, хияад боржогон Есүүхэйн үри бэеые

аюулһаа абарыт даа, тэрээнэй орондо эдэ хүбүүдэй али нэгыень абыт даа, харин энэ гал гуламтымнай, тугаймнай эзэниие орхиит даа!

Өөлэн Хачуун Бэлгүтэй хоёр руу эрьелдэн, хүйтэн харасаар шэртээд, шэрүүнээр бадашаба:

– Үбдэг дээрээ!

Тэдэ хоёрын дары түргэн саһан дээрэ үбдэг дээрээ унажа, толгойгоо гунхылгаба.

– Эдэ хоёр хүбүүдээ таанарта, тэнгэридэ хуугшадта, үргэнэб, абарыт даа минии ехэ хүбүү! – гэжэ шангаар тэрэ дуудаж, хүеэ сүршэжэл байба.

Һүнэй гэрһээ бусад гэртэхинийн гаража, Өөлэн эхын тэнгэридэ мүргэжэ байхые сошонгёор шагнажа байба.

ХІІІ

Тэмүүжэн одоол ойн заха гараба. Дүтын шэрэнги хараашалаад, үдхэн һөөгүүдэй саана орожо, үхэнэн моринһоо ходелһон эмээл саһа руу шэдэбэ. Амияа абаад, урдань нээгдэн талмай хараашалба.

Үргөөлэй дүхэригэй уйтарһаниинь элээр харагдана, сэрэгшэд гэнжэдээ бэе бөөһээ арбаад лэ алха зайда зогсоно. Дүтын дүхэриг тэрээнһээ табяад алхамда байба. Ан гүрөөл модон сооһоо үшөө гараадүй. Тэндэнээ таһалдангүй ёохорой дуун зэдэлнэ, абяагаарынь үргөөлшэд гараха тээшээ дүтэлжэ байна гэжэ эли байба.

Тэмүүжэн ойһоо холошог заха руу харлажа харагдаһан олон моритой хүнүүдэй томо хүрэгүүд руу харасаяа шэглүүлбэ – энэ үргөөлшэдэй жэгүүрэй гол болоно. Тэндэ ноёд нүхэдтээ зогсожо, тэдэнэй урда ангуудай гаража ерэхые хүлээнэ. Хараашалаад, Тэмүүжэн ухаа морин дээрэ хууһан хара дахатай, үнэгэн малгайтай тарган Таргудайе элихэнээр таниба. Тэрэ хүдэлэнгүй хадын ташалан руу шэртэнхэй, тэрээнэй саана монсогойроод, өөһэд хоорондоо хөөрэлдэжэ байһан ноёдые харанашьегүй.

Тэмүүжэн байрадаа бодолгото болон байд гэбэ. Һанаа алдаад, саһан дээрэнээ эмээлээ абажа, шиидэнгээр ойһоо гараад, ноёд руу алхалшаба. Нюдэнэйнгөө захаар тэрэ гэнжын наада захада шаргал морин дээрэхи нэгэ хүн тэрэениие хараад, юуб даа хажуудахидаа

хэлэхые хараба. Тэрэнь болон бусад моритойшуул эрьелдээд, гайхангяар Тэмүүжэниие шэртэбэ.

Тэмүүжэн ябажал ябана, энэл сагта, хойнотожо бэшэ, тэрэниие алаха хэрэгэй урагшагүйдэлгэ мүнөө дээрээ Таргудайда дуулгаадүй байхада, тэрээнэй бүгэдые бодомжолоод, шэнэ шийдхэбэри абаадүйдэнь лэ тэрээндэ ерэхэ гэжэ зүб шийдээб гэжэ бэээ этигүүлнэ.

«Тэрэ мүнөө юунэй болоһые үшөө мэдэнэгүй, – шаршагананан саһан дээгүүр алхалжа ябахандаа тэрэ эршэмтэйгээр бодоно. – Тэрэ намайе үхөө гэжэ һанана: тэрэ модо унагаагша, магад, үргөөлшэдэй нэгэн гү, али арбатан өөрөөшье байжа болоо, намайе хороохо һэдэлгэнь бүтээгүй гэжэ дуулгажа үрдеэгүй ёһотой. Мүнөө Таргудай гэнтэ намайе харахадаа, мэгдэхэ ёһотой, тэрэ дары юумэ хэлэжэ шадахагүй. Минии түлөө һанаагаа зобоһон мэтэ болохо, – гэжэ болохоёо байһан уулзалга тухай һанамжална. – Тэрэ арбатаниие минии хойноһоо муугаар хараа гэжэ харааха гү, али намайе ой соогуур болгоомжогүйгөөр ябажа, мориёо хосороогоо гэжэ харааха, тиихэдэнь би хатажа үхэхэн модоной доогуур ошохыемни арбатан харгы заагаа гэжэ хэлэхэб».

Тэмүүжэниие хараһан сэрэгшэд хажуудахидаа дуулгажа, тэрэнь саашань дамжуулһаар, дүхэригөөр Таргудайда дуулдаба. Тэрэ удаан Тэмүүжэһнээ харасаяа таһалангүй хаража байгаа һэн. Тэ-дээнэй хорондо нэгэ хахад харбалгын зай үлөө, нюур шарай һайнаар илгаруулхын аргагүй, гэбэшье Тэмүүжэн тэрэ бухадал улаан нюдэнэй хүшэр хүндэ харасаар тэрээниие нэрбэжэ байһыень мэдэрнэ.

Нэгэ хэды болоод Таргудай нүгөө тала руу толгойгоо эрьюулээд, нюрганайнь саана байһан гурбан хүнэй нэгэндэнь юушьеб хэлэбэ, тэрэнь һарбайгаад, хажуудань байһан мори хүтэлжэ, Тэмүүжэн руу хатаруулба. «Тэнэг ябуулга хэбэ, – Тэмүүжэн дары бодобо. – Түрүүн хүлээгээд, мориншни хаанаб гэжэ һураад, һүүлдэнь мори үгэхэ байгаа ха юм. Харин мүнөө минии моринтой юун болоһыень мэдэхэнээ харуулба. Тиигээ хадаа тэрэ бахардаа, хайшан гэжэ өөрыгөө абажа ябахаяа үшөө бодомжолоогүй. Энэнь һайн гээшэ».

Тэмүүжэн дүтэлжэ ябаһан Үнэгэниие таниба, тэрэ агнуурида гарахын урда тээ тэрээниие хубсалуулжа, зэбсэг үгөө бэлэй. Дүтэлөөд, толгойһоонь хүл болотор хёрхоор шэртэхэдэнь, гайханганиинь эли байба.

«Энэ баһа мэдэнэ. Үгы һаа, ондоогоор намайе хараха байгаа, мориёо гээһэн хүниие тэрэ хаража үзөөгүй һэн гү? Ондоо хүн һаа, намайе наада бариха байгаа, харин энэ үгы, тиимэл хадаа тэрэ юун болоһыень хуу мэдэнэ».

– Моринш яагааб? – гэжэ Үнэгэн гайхангяар асууба.

– Модондо дарагдаа, – гээд, Тэмүүжэн эмээл хазаараа тэрэндэ үгэбэ.

Тэмүүжэн һаарал мориной хазаар шангаар бажуужа, жолооень хүзүүндэнь тээгээд, дэлһэнһэнь шангаар бажуужа, хүйтэн эмээл һандайлба. Эрьелдээд, ноёд руу түрүүн хатаруулшаба.

Таргудай тэрээниие мэгдэһэн харасаар угтаба.

– Есүүхэйн хүбүүн аба хайдагта мориёо гээгээ, – миһэд гэбэ. – Юун болооб?

– Хуурай модон дээрэһээм унаа. Мори дараа, би амиды гаралдааб, – гэжэ хашалангүй нюдэ руунь сэхэ шэртэн, Тэмүүжэн харюусаба.

– Мориеш үхэтэрнь дараад, ши амиды үлөө гүш? – гэжэ гайхангяар Таргудай дабтан асууба.

– Нюргыень хухалаа, тэрэ хүл дээрээ бодожо шадаагүй, би амиинь табяаб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, хутагаяа шуһаар түрхихээс мартаһанаа тэрэ һанажа, дары шийдэбэ: «Саһаар аршааб гэхэб».

Таргудай тэрээниие харан, дуугай байба. Ноёд болон нүхэд тэдэ хоёрые адаглан, хүлээжэ байнад. Бусад ноёдой саана Тэмүүжэн Хутулын хүбүүдэй уруу дуруу нюурнуудые хараба, мүн саанань Даритайн аймхай нюур, хоро шараһаа үрзышэһэн, жабарһаа харлашаһан Бүри Бүхэ харагдана.

– Амиинь табяаб гэнэ гүш? – гэжэ Таргудай асууба. – Юу-гээр?

– Мадагаар...

Таргудай байд гээд, һэжэглэнгээр тэрээнэй мадага хаража:

– Харуулал даа, – гэбэ.

Тэмүүжэн мадагаа гаргаба.

– Юундэ энэш сэбэр юм?

– Саһаар арилгааб.

Таргудай бухын харасаар тэрээниие шэрбэжэ, дахин дуугай болобо. Эмээл дээрэ һууһан Тэмүүжэн тэсэжэ ядаһан мориинь хүлнүүдээрэ хабшаад, харасаа доошонь номгохоноор буулгаба.

– Арбатан шамайе хараа гү?

– Үгы. Агнуури боложо байхада иимэ хэрэгээр тэрээниие хаатуулаагүйб, манайхин урагшаа дабшаа, тэрэ намайе тоохо сүлөөгүй байгаа бээ гэжэ ханаад, эмээлээ абаад лэ, доошоо буугааб.

– Шэн зориг энэ хүбүүндэ байна даа, – гэжэ эсэстээ уушха-рангыар мийхэрээд, Таргудай ташаганаса энеэбэ. – Энээниие үхэн алдатынын модон дайраа, харин тэрэ ханаа амархан адуунай шуланһаа хутагаяа саһаар сэбэрлэжэ байха. Энэтнай ёһотойл монгол байна даа, юун гэжэ хананат?

Тэрэ ондоо ноёд руу эрьелдэбэ, тэдэнь тэрээниие зүбшөөжэ, тархияа хэжэрэлдэн шууяалдана:

– Тиимэ даа, эрын зориг байна даа энэ хүбүүндэ.

– Муушые хаа, манайхил даа.

– Дайнда иимэл сэрэгшэд хэрэгтэй.

– Зай, – гэжэ Таргудай энеэдээ таһалаад, нюураа хүйтэрүүлэн, Үнэгэндэ хандаба. – Нэгэ хэды барлагуудые абаад, тэрээнэй мүрөөр ошо. Барлагууд мори гаргажа, өөһөдтөө тэжээл болгон хубааг, харин ши арбанай дарга олоод, хөөрэлдэ, юундэ минии аша хүбүүнэй хойноһоо хараагүйб, яахадаа иимэ юумэ болгооб гэжэ мэдэ, һүүлдэнь намда дуулгахаш. Ойлгоо гүш?

– Ойлгоо, – тэрэ мориёо ябаган зонууд руу эрыюубэ.

– Харин ши, – Таргудай дахин Тэмүүжэндэ хандаба. – Мүнөөдэр эндэ байхаш, үглөөдэр үргөөлшэдтэ ошохош. Ши манай хажууда зогсоод, бэлэн ангуудые хүлээжэ байха арай залууш, угайнгай амгалан байдалай түлөө гүйхэ ёһотойш.

Тэмүүжэн дохёод, хияадуудай ноёдто дүтэлбэ.

Даритай тэрээнэй дүтэлжэ ябахада ханаагаа зобонгёор нүдөө иишэ тишэнь гүйлгөөд, мориёо гуталаараа нэшэн, Хутуулын хүбүүдтэ дүтэлбэ. Бүри Бүхэ өөрынгөө хара азаргада мордонхой, тэрээнэй дүтэлөөд, хажуудань зэргэлэн зогсоходо, уруу дуруу улайшан зубхияа өөдэнь болгобогүй.

– Һайн байна гүт, Бүхэ абга, – гэжэ аргааханаар Тэмүүжэн асууба.

– Гэмгүй, – тэрэ хамар дороо бүрд гээд, мориёо урагшань нэгэ алхам ябуулаад, шамтай хөөрэлдэхөө хананагүйб гэжэ мэдүүлбэ.

«Намтай холбоорилдохоёо хананагүй гүт, – гэжэ Тэмүүжэн холхонгёор бодоно. – Таргудайһаа айгаад, хэшхэлээ алдаат... Зай, мүнөө намда энээн тухай бодохо забдагүй, – гэжэ тэрэ бээ хүсэлэн, ондоо юумэн тухай бодохые оролдоно. – Үглөөдэр би дахин

үргөөлдэ гарахаб, тэндэ ... унажа байһан модод байхагүй, харин үргөөлшэднөө холодохогүйб, хүн зоной нюдэн доро тэдэ намда гар хүрэхэгүй».

Энэ болоһон бүхы ушарһаа амияа абажа, эмээл дээрээ хүдэлэнгүй хууба, энээхэн богонихон хугасаада эсэһэн бээ ама-хуулха болоһондоо баяртай байба.

Һанаа амар, түбшэн шэгтэй урдахи хада өөдөө бодоһон хүбшэ руу сэхэ хараад, Тэмүүжэн хажуу тээһээ угай ноёдуудай һонирхол-тойгоор адаглажа байхыс бэе дээрэ мэдэржэ, тэрэ өөртөө шиидэбэ: «Һүниндөө Таргудайтай нэгэ түүдэгэй хажууда байхаб, мүнөө тэрэ-энэй хажууда аюулгүй хаш, харин түрэн абганарай хажууда бай-бал, алуулаашье һаш, аниргүй байха».

XIV

Тэмүүжэн хуурай дүүгээ саазалжа, элинсэг хулинсагтань эльгээхэдэ бүхы гэр бүлынгөө байдал хэды шэнээн хүнгэлөөб гэжэ Өөлэн тэрэ дары ойлгоо һэн. Тэрэ урданшыс хоро шарадаа дарагдажа, уймар ааша гаргажа байһан Бэгтэрэй энэ хүшэр сагта бүлэдөө эб таһалжа, хахарал үүдхэжэ байхыснь харахадаа энэ ябадалынь ямар юумэндэ асарагша ааб гэжэ айн хүрдэжэ, Есүүхэй энэ хүбүүгээ абаашахаяа яанаб гэхэн бодолдо нэгэтэ бэшэ абтадаг бэлэй.

Алуурай һүүлээр тэрэ үдэр наранай оротор тогтон торонгүй хатуу шэрүүнээр Тэмүүжэн Хасар хоёрыс хайра гамгүй харааһаншыс һаа, ехэнхидэ Сочигэл Бэлгүтэй хоёрыс хайрлаһандаа тиигээ юм һэн, харин өөрөө мүнөө бүлэдэнь һандарха шалтаг үгы болобо гэжэ сэдхэлээ хүнгэлһэнөө мэдэржэ байгаа һэн.

Сочигэл тэрэ золгүй үдэр талмайһаа бархиран гүйжэ ерэнэн Бэлгүтэйһээ тохёолдоһон ушар тухай мэдээд, бүхэли үдэрөө һүнэй гэр соо уйлажа, улижа үнгэргөө. Бусадын Бэгтэрыс һүүлшынь харгыда бэлдэжэ байхадаа тэрээниис шагнажал байгаа. Зарим үедэ тэдээнэй хоёрдохы гэр соо үлэгшэн шоно байрлаа гү гэхээр, тэрээнэй уйдхар гашуудалай бархираан зэрлиг арьятанай ульянтай адли байгаа бэлэй.

Һүниндөө Сочигэл ехэ гэр соогоо дэлгээтэй шэрээгэй саана эсэгэдэ ошохо замдаа бэлэн болоод байһан хара хилэн дэгэлтэй Бэгтэрэй хажууда хуугаад, дундахан түйсөөр дүүрэн арза гансаараа ууба. Бүтүү уйлаан соогоо Бэгтэртэ хэлэбэ:

– Би анхан шамда хэлэдэг бэлэйб, Есүүхэй эсэгэдээ өөрынгээ досоохие бү харуула, тэрэншни хайрланшьегүй саазалха гэжэ. Үнэндөө тэрэһнээ бэшэ, хүбүүһнэнь айха хэрэгтэй байгаа... Энэ арьяатание обёоронгүй, шамайгаа аршалжа шадабагүйб... Мүнөө ши эсэгэдээ ошоходоо тэрээндээ үнэн сэхээр алба хээрэй, ондоо хорохо газар шамда үгы. Би шинии эсэгэдэшни хэлэхэб, энэ ушарта тэрэ өөрөөшье гэмтэй, өөрыгөөл зэмэлэг.

Һууридаа Һууһан Өөлэн абяагүй тэрээниие шагнажа байхадаа досоогоо бодоно: «Тэнэг эхэнэр, тэрэ юртэмсэ руу энэ арсалдаа шэдэхээ һанана хаш».

Сочигэл тэрэ гһээр ехэ дорьбогүй болошоо, өөрын бодолдо абтаад, хэнтэйшье, өөрынгөө бага хүбүүн Бэлгүтэйтэйшье хөөрэлдэхээ болёо. Тэрэ архида шунахайтай болоо: нэгэ багахан хүрэнгын бии болоходонь лэ, Хуаагшание хүлэжэ байнгүй, өөрөө тогоо табидаг һэн. Хэдышье архи нэрээ һаа, тэрэнээ халуугаар уугаад, түргэн һогтожо, хэрэгтэ хэрэггүй юумэ шашаха, дэмырһэн мэтэ удхагүй юумэ хамар дороо пүлшэгэнэхэ. Бусад сагаа галай дэргэдэ бүхэли үдэртөө юушье хэнгүй Һуужа үнгэргэхэ, галай дуугүй хатар руу бүтүү харашоод, өөрын нэгэл юумэн тухай бодохо. Анхандаа гоёор хубсалдаг, һаахаруу зангаа харуулдаг, мүнөө нэгэл хуушан муухай болоһон дэгэлтэй, харин тиихэдэнь ханза соонь мүнөө болотороо хэрэглэгдээгүй гоё торгон, хибэн дэгэлнүүд хадын аргуун ногооной хатанхай эсэгүүдээр сасаатай байха.

Таргудайн нүхэдэй Тэмүүжэниие абашаһанай удаа Өөлэн ехэ хүбүүнэйнгээ юрын бэшэ нэрэ хүндэтэй, зондо этигэлтэй байһандань урмашаһаар һэн. Түрүүн тэрээнэй нэгэ үгөөр Тэмүүжэнэй хамниган нүхэдынь ерээд, ехэ хайхарамжатайгаар хандажа, аюултай газарһаа нүүжэ ошоходонь туһалаа. Бүтүү шэрэнги модон соогуур, хада хабсагайгаар тэдэнэр гар дээрээ тэдээнэй бага бэшэ зөөри зөөшэ Хэрлэн голой эхин руу, тайчуудай хүрэхөөр бэшэ газарта зөөлгөө. Удаань өөһэдөө арбан үдэрэй туршада тээ дүтэхэнэ, гол өөдэ, тэдээнэй байраяа түхээржэ, шэнэ газарта дадатарынь хүлэзгээд, хахасахадаа, хэрэг гараал һаань, хандажа байгты гэжэ захяад, үбэлжөөн руугаа бусаа.

– Энэ танай ахын һайгаар бидэ аюултай газарһаа гаража шадаабди, – гэжэ тэрэ эсэнгүй үлэһэн хүбүүдтээ хэлэдэг һэн. – Хэрбээ тэрээнэй хамнигадтай нүхэсөөгүй һаа, бидэ тэрэ хабшуу

газартаа үлэд, дэрмэшэдэй гү, али Таргуудайн довтолго хүлээжэ, айжа һууха байгаабди.

Шэнэ газар руу нүүжэ ерэнээр һара хахад үнгэрөөд байхада тэдээнине Хүхэчу оложо ерээд, Агада Бүри Бүхэ Ехэ Сэрэн хоёрой буусада мэргэдэй довтолһон тухай, мүн Ехэ Сэрэнэй байлдаанда хосорһон тухай дуулгаба. Энэ мэдээсэл Тэмүүжэнэй үхибүүнэй бэшэ, хүбэлгэн хурса ухаатайень үшөө дахин Өөлэндэ гэршэлээ. Хэрбээ тиихэдэ тэдэ абганарайнгаа үгэ дуулажа, тэдээнэй хотондо байрлал, юун болохо байһыень Өөлэн сэдхэлдээ ухаа алдан байжа оруулна.

«Эдэ бүгэдые тэрэ яагаад уридшалан ухаалдяаб!» – гэжэ тэрэ өөртөө эжэлүүдгүй бахархан гайхадаг бэлэй. – Харин юрын хүн түрэл гаралдаа ошохо гээшэ яабашье иимэ аюултай байжа магад гэжэ һанаандаашье оруулхагүй ха юм. Бэгтэршые, Сочигэл бидэ хоёршые томо бүдүүн хүнэй зүрхөөр ямаршые аюул нэжэглээгүй ха юмбиди. Харин Тэмүүжэн ямар бэ даа түрэлхиин мэдэрэлээр энэ бүхы юумэ саг соонь ойлгодог, гүнзэгы бодолтой, юрын зонһоо гүнзэгы ухаатай».

Эдэ бүгэдые бодомжолһоор, Тэмүүжэндэ юрын зондо үзэгдэдэггүй, ямашьеб дотор хараса нээгдэжэ байна, агуухэ дархан элинсэгүүдэйнэ бэлиг шадабари дамжан ерээ гээбы гэнэн бодол тэрэндэ ерэнэ. Абганартаа ошохоёо арсахадань, бүлынхид тэрээнине тэнэг үгөөр зэмэлжэ, хороо бусалан уурладаг, сэдхэлыень тамалдаг байһыень гашуун гэмшэлгээр тэрэ дурсана.

– Бидэ булта охорхон ухаандаа дарагдадаг байгаабди, – гэжэ тэрэ бүлынхидтөө Бэгтэрэй нэрэ зорюута холуур тойруулан гэмэрдэг һэн. – Гансал манай Тэмүүжэн бултанһаа хёрхо мэргэн, уридшалан хараха хурса ухаатай байшоо. Хэрбээ тэрэ абганартаа арсангүй, хойноһоонь ошоо һаань, бидэнтэй юун тохёолдохо байгааб? Бидэ булта хосорхо гү, али хүнэй табак долёожо, дохижо, гуйраншалжа ябаха байгаабди. Ахынтнай һайгаар лэ мүнөө бидэ амиды, хэнһээшые дулдыдангүй амар байнабди. Бидэ өөрынгөө тэнэгхэн ухаагаар тойроод юушые боложо байһые ойлгохо һэнэггүй хадаа, ехэ ахынгаал үгыень дуулажа, хэлэнэн соонь аниргүй байха болонобди. Ахынгаа һөөргөө бусахада таанар нэгэшые үгэ, нэгэшые абья хүндэлэн хэлэжэ байхагүйт, үзөөрэйгты намда бултадаа! Булта үгыень һүгэдэн байжа дуулахат, үгы бол би таанадта өөрын үгөөр, эхын үгөөр хараал табихаб.

Хүхэчу тэрэ ерэхэдээ Тэмүүжэнэй элинсэг хулинсагай хүнэнхэдтэ мүргэжэ, хари хүнэнхэдэй добтолгоһоо бээ хамгаалуулхын тула хүшэр хүндэ үргэл бүтээхэн байгаа. Сэргын урда томо түүдэгэй дэргэдэ Хүхэчу хэсэ хэнгэрэгээ шангаар наяргажа, онгондоо орон, ямар бэ тэрээнэйл мэдэхэ эртын хулинсагуудай урдын хэлэн дээрэ боржогонуудай дээдын тэнгэринүүдые дуудажа байхыень тэдэ булта сошордон айн хаража байгаа бэлэй. Гурбан томо түйсөөр дүүрэн арза галда тагша тагшаар үргэжэ, ерэ юһэн шатама халуун шулуу долёобо. Гал сооһоо түмэр хабшагаар сагаа улаан болотороо халаһан шулуудые шаршагануулан, таршагануулан шэлэжэ абаад, тэрээн дээгүүр ута шэрүүн хэлээрээ ябуулна. Бөө ташуураараа саһа руу зоогдоотой бүдүүн нарһан гэшүүһэдые гал руу хаяхаб гэжэ айлган, зада шабхадажа, Тэмүүжэнһээ муу хүнэнхэдые намнаба.

Һүүлдэнь Хүхэчутэй хоюулаа ехэ гэр соо үлээд, Өөлэн тэрээниие хоймортоо һуулгажа, ойронь зэргэлээд, хайра гуйжа эхилбэ:

– Ши, Хүхэчу, намда, эхэдэнь, үнэн сэхыень хэлыш даа: Тэмүүжэн амиды байха гээшэ гү, али үгы гү? Бурхад юун гэнэб?

Тээд тэрэнь сэхэ харюусангүй, гансал иигэжэ хэлэбэ:

– Үглөө бүри нарандаа, тэнгэридтээ һүеэ сүршэжэ, тэрээнэй абарал тухай гуйжа байгыт даа, ондоо юумэ хэлэхэ аргагүйб... – дуугай байд гээд, хөөрэлдөө ондоо тээшэнь эрьюулбэ:

– Наядаа минии эсэгэ энэ руу дүтэхэнэ нүүжэ ерэхэ, танда үбэлжэхэдэ хүнгэн болохо.

Өөлэн хүбүүн тухайнь тодошогоор хэлэжэ болодоггүй юм аабы гэжэ досоогоо гомдобо, гэбэшье үглөөнэй һаалиин һүүлээр лэ зүүн тээшэнь сагаан эдеэгээр элбэг сүршэжэ, нэгэл юумэ гуйдаг һэн:

– Газар тэнгэрийн эзэд, харалсыт даа хүбүүем...

* * *

Ехэ саһанай урда Хэрлэн мүрэнөөр тэдээнһээ доошо Мэнлиг айлаараа хүрэжэ ерэбэ.

Урда хадын хормойдо гэнтэ найман багаханууд гэрнүүдэй бии болошохоодо Өөлэн Мэнлигэй айл гэжэ дары ойлгоо һэн. Энэ хабшуу газарта, Ононой эхинһээ, уг отогоудай нүүдэлнүүдһээ ехэ холо газарта ондоо хэн нүүжэ ерэхэб даа.

«Энэ Хүхэчу тэрээниие үгэдөө оруулаа хаш даа, энэ хайн тэмдэг, – гэжэ Өөлэн зосоогоо бодомжолно. – Нёдондо тэдээнэй эгээл хэсүү сагта тэрэ гэнтэ үгы болоһон хадаа мүнөө ерэхгүйшье хэн, бидэнэй байдалай тиимэ муу бэшэ хаа. Энэ хугасаада тайчуудта байһан Тэмүүжэн тухай мүрдэжэ, мүнөө тэрээнтэй юун болохоб, Таргудай тэрээниие саазалха гү гэжэ бултыень мэдэхээс хүлээжэ байгаа бололтой. Тэмүүжэн амиды гаралдаба гэжэ этигэхэдээл тэрэ өөрөө ерээ. Тэрэ мүнөө ерээдүй тухай бодомжолно, тэрэ сагта Есүүхэйн хүбүүдэй хүл дээрээ гарахада, тэдээнэй урда нюдөө сабшажа байхагүйн тула».

Тэдээнэй буусаһаа тээ холошог саһатай налагар ташалан дээрэ найман сайбар боро гэрнүүд харагдажа байна, Өөлэндэ, бусад гэртэхиндэ үглөө бүри тэндэһээ жабартай агаарта нарииханаар дэгдэжэ байһан утаа харахадань сэдхэлдэнь дулаан болодог хэн. Тэдээнэй буусын дэргэдэ зуун табяад толгой адуун хүрэг, гушаад үнөөд тугалтаяа, багашаг хонин хүрэг харагдана. Холоһоо бишыхан сэг мэтээр харагдаһан хүнүүд багахан гэрнүүдэй хажуугаар иишэ тиишээ субана, тиихэдэнь энэ юртэмсэдэ ганса амин бэшэт, таанадтал адли амиды зүйлнүүд бии ха юм гэжэ тэдэндэ хануулна.

– Мүнөө бидэндэ амитадшыё, дээрмэшэдшыё аймшагтай бэшэ, – гэхэ Хуаагшан. – Шоношыё, хүншыё бидэндэ добтолхогүй ондоо хүнэй нюдэн доро.

Хасарай дүүнэртээ шэнэ хүршэнэртэ ошоод, мэндые мэдээд ерэхээс ханахада Өөлэн ерэгшэ зоной урда тэсэбэриггүйгөө бү харуулагты гэжэ хорихон байгаа.

Уданшьегүй Мэнлиг сар тэргээр тэдэндэ ерэжэ, томо туламуудаар дүүрэн аарса, хурууд асарба.

XV

Нёдондо оройн намараар Мэнлиг үхэжэ хэбтэһэн Есүүхэйдэ отогынь хамгаалхаб гэхэн үгээс яагаад дүүргэхээс мэдэжэ ядаад, ханаа үнөөн боложо байхада ехэ хүбүүн Хүхэчунь эсэгэдээ энэ хёмороон руу бу оролсогты гэжэ захиһан байгаа. Харин харууһагүй үлэхэн Есүүхэйн зөөрийн сэрэгтэйн хамта ямаршыё хашалангүйгөөр тайчуудай мэдэлдэ ороходо тэрэ нүгшэхэн ноёнойнгоо харуулай табан хүниие гэр бүлэтэйн дахуулаад, хажуу тээшээ хэмээхэн болоһон юм.

Хурхааа урагшаа элдэб модото газараар нүүжэ, нютагжахаар таарама далда газар оложо ядаад, үбэлэй урдахана дунда Хэрлэн шадар нуурижахан жадаран гэжэ бээ даахан горитойхон угай газар дээрэ тогтобо. Тэрэ угай ехэ ноён Хара Хаданда арбан булганай арха бэлэг барижа, тэрэнтэй суг нүүжэ ябахыень зүбшөөл гуйхан юм. Тэрэнь Мэнлигыё мүшхэжэ, Хүхэчу залуу бөөгэй эсэгэ гэжэ мэдэхэдэ тэрээнэй арга шадабари тухай дуулахан байжа, тэрэндэ арсабагүй, харин нэгэл юмэ асууба:

– Мүнөө саг хүлгөөтэй, үглөөдэр бидэнтэй юунэйшье болохонь мэдэгдэнгүй. Хэрбээ угуудай хоорондо хөмороон эхилээ хаань, намда таанархаа туһа хэрэгтэй боложо магад, ши Есүүхэйн байгша түмэнэй хэдыеншье хаа, минии тала руу татажа шадаха гүш?

– Хэрбэээ хайнаар оролдоо хаа, бултыень татахаар ааб даа, тэрээнэй бодото ноён Есүүхэй үгы, харин Таргудай тэдээнэй эзэн бэшэ, – гэжэ бодолгото болонгүй Мэнлиг харюусаба.

«Тиимэ юм гү, бэшэ гү, үнэндөө эли бэшэ, – гэжэ тэрэ бодоно. – Теэд ондоо арга үгы, мүнөө дээрээ энэ ноёниие ойроо байлгахын тула иигэжэл хэлэхэл даа». Иимэ үгэ дуулахадаа, Хара Хадан орондонь юушье эрингүй, өөрынгөө угайхидтай адлил эрхэтэйгээр тэдэнтэй хамта нүүжэ ябахыень зүбшөөбэ. Жадаранай эзэлэлүүрийн хойто талаар Сариг голой эрьсэр багахан намагтай газар эзэлжэ, Мэнлиг аалихан тэгшэ амидаржа эхилээ хэн.

Хэнтэйшье мэдэлсэнгүй, жадаранай ноёдтойншье, харашуултайншье дүтэ танилсахаяа хэдэнгүй, гансал бээхэнэ тойруулаад тэрэ нуугаа. Тэрэнтэй ерэнэн нүхэд зонинь тэрээнэй өөрын лэ нургахан шэлэмэл сэрэгшэд багахан зөөриее, адуун хүрэгөө, хаамал үнээдэ гэнтэ ерэнэн дээрмэшэднээ хамгаалжа шадаха, харин дүтэ ойрын хүрэнүүд болон хотон айлнуудтай хяаралдадаггүй хэн.

Боржогонуудхаа холодожо, Мэнлиг мүнөө тэдэ ямар байна хаб гэжэ холоһоо адаглан, бүхы һонинуудыё Хүхэчуһээ дууладаг хэн. Хияад тайчууд хоёрой хоорондохы хөмороондо бү оролсогты гэжэ хүбүүнһээ үхибүүн бэшэ, бүдүүн хүнэй эсэн бодолоор үгэнэн зүбшэл абахадаа Мэнлиг тэрээнээ үшөөл бага тэнэг ябана даа гэнэн эсэгын хайша хэрэг хандалга орхижо, өөртөөл адли зэргэ хүнтэй харилсахан мэтэ, хэлэнэн үгыень анхаралтай шагнадаг, асархан һонинуудыень ухаалдижа байдаг болоо.

Тэдэ хоёр сугтаа отог соонь боложо байһан юумэ оло дахин зүбшэн хэлсэхэдээ, ямаршьеб ушар шэнжэхэ үедөө энээнһээ урагша эсэгнь хүбүүнэйнгээ хэлэһэн юумэ эдир хүнэй эндүүрэл гэжэ тоолоод, ханамжнынь ууртайгаар буруушаадаг хаа, мүнөө өөрынгөө хараса хубилгаха баатай боложо, хэлэһыень зүбшөөдэг болоо. Түрүүшээр энэ мүнөө байдалаар хэлсэһэн ханамжануудын нэгэдээгүй һэн: өөрөө Мэнлиг хияадуудай хандарал ба Таргудайн туг доро тайчуудай бүхэжэлгэ удаанаар тогтоо гэжэ ханаһан байгаа. Тэрээнэй ханамжаар, тайчууд удаан сагай туршада хияадуудтай үһэрилдэжэ, һүүлэй һүүлдэ илажа гараад, эсэстээ одоол засагаа шангаар гартаа баринхай, харин хияадууд уруу унажа, хая наашашье өөдэлхэгүй. Хүхэчу тэрээниие буруушаадаг һэн, Таргудай дохолон морин дээрэ ябана, тэрэнь удаан гүйжэ шадахагүй. Гурбан харын үнгэрһэн хойно Мэнлиг хүбүүнэйнгээ зүб байһые дахин зүбшөөбэ: бүхы юумэн тэрээнэй хэлэгшээр болобо – бултанай хүлэһэн хаанай һунгалта юундэшьеб болоогүй, олон томо отогууд тайчуудһаа буруу хараа, тэдээнэй байдал үнөөхил хэмдээ үлөө. Угаа нэгэдүүлһэн хааншьегүй, отогууд соогуур зүбшэлшые үгы, тэрэл бүтүү үһөөрхэлдөөн, үһэрилдөөн, бэлшээринүүдээ буялалдаан, тала дайдаар адуу малай хулгай, тонуул, дээрмэ улам саашаа олошороо.

Мүнөө жэлэй ехэ аба хайдагта, Хүхэчүгэй тэрээндэ дуулгаһаар, хүлээгдэһэн зоной хахадыншые суглараагүй гэжэ мэдэхэдэ тайчуудай ударидагша боложо шадахагүйень тэрэ эсэслэн ойлгобо.

– Хэн мүнөө туг үргэхэ гээшэб? – гэжэ Мэнлиг хүбүүнһээ асууба. – Ши энээн тухай юун гэжэ бодонош?

– Угай туг хияадууд үргэхэ, – гэжэ тэрэнь харюусаба.

– Эдэнэр гү? – эсэгнь ехэтэ гайхаба. – Теэд хэниинь?

– Тэмүүжэн.

Тиихэдэ Мэнлиг удаан бодолгодо абтаа бэлэй. Үнэхөөрөө олохон лэ юумэн Есүүхэйн бага наһатай хүбүүнэй талада байна, тэдэ булта үнэн бодото ударидагшын сэдхэлтэй байһыень гэршэлнэ. Түрүүн эсэгынгээ туг Даритай абгадаа үгэхээ арсаа, тэрээндэ эхынгээ хадамда гарахыень хорёо, түрэл гаралайнгаа урда гансаараа үлэхээ айгаагүй – энэнь лэ тэрээниие юрын хүн бэшэ гэжэ сэхэ гэршэлнэ. Һүүлдэнь Есүүхэйн һамган хүүгэдтээ хадаг табихаяа ерэһэн Таргудайе намнажа үлдээ гэжэ бүхы отогуудаар һураг тараа, гансаардажа үлэхэдөө тэдэ Бурхан Халдунай модото газар руу нүүгээ, энээнһээ урагша тэндэ байрлажа һуухаһаа гадна, юушые миин

дайража болохогүй, айхаар хорюултай газар ха юм. Удаань тэдэ хамнигадай ой соо хорожо хоргодожо ябабашье, тэдэнтэй муудалдаагүй. Хамнигад эзэмдэжэ байһан хүбшэ руунь монголшуудай ороходо ехэ дурагүй байдаг, тайгын бодото эзэдбди гэжэ тэдэ өөһэдыгөө тоолодог, харин хэды тиигэбэшье, тэдэ Тэмүүжэнии дэмжэжэ, ехэ туһа хүргөө.

Зунай эхиндэ Тэмүүжэн хоёр дүүнэртээ Мэнлигэй буусаһаа эсэгынгээ моридые абаха зорилготой аяар гурбан үдэрэй зам ханха зайдан талаар зүрхэтэй гаталжа ерэхэдээ хашалга мүрдэлгэһөө айжа, хоргодожо ябаһан хүнүүдтэл адли байгаагүй, харин Мэнлиг иимэл ядуу хүнүүдые харахаар хүлэжэ байгаал. Теэд тэдэ газар дээрэ бата бүхэ зогсонхой, хэнэйшье урда дохижо нугархаар бэшэ байна гэжэ эли харагдаа һэн. Тэмүүжэн Мэнлигы эсэгэдэнь найдуулһан үгээ дүүргээгүй гэжэ нэгэшье зэмэлхээр бэшэ, харин хүхюу урин янзаар тэрэнтэй харилсаа. Энэ тэрэ юумэн тухай хөөрэлдөөд, талын һонинуудые һурагшалад гээд, агтануудай түлөө баярые хүргөөд лэ, бусаа бэлэй. Тэрэл зунай һүүл багаар Тэмүүжэн дүүгээ алаа. Аха захатанай суглаан дээрэ өөрынгөө гэм мэдэрхээс арсаад, өөрынгөө мэдэлэй зониие хэнэхэ эрхээс оройдоо табяагүй.

Эдэ бүгэдые бодомжолоод, Мэнлиг үшөө дахин хүбүүнэйнгээ зүб байһые ойлгобо: Тэмүүжэн үнэхөөрөө угайнгаа ударидагша хаан болохол аргатай.

– Теэд тэрээндэ амиды үлэжэ шадаха хэрэгтэй, – гэжэ тэрэ хүбүүндээ маргаһанаа мэдүүлнэ. – Тэрэ Таргудайн һабарта оронхой, тэрэнь гүн ухаатай бэшэшье һаа, үдэр үнгэрөөд лэ һогтуу байбашье, дан тэнэг һохор бэшэ, тэрээнэй хажууда шонын ямар бэлтэргэ үндыжэ байнаб гэжэ харажал байна.

– Бидэ Тэмүүжэнии амиды үлээхэ гэжэ оролдохо ёһотойбди, – гэжэ Хүхэчу харюусаба. – Энэ болбол бүхы уг угсаатанда хэрэгтэй, эсэстээ татаар, мэргэдүүд соо тоһон боложо, бутаржа үгы болошоогүй дээрэнь. Аргаахан арад зондо, хэрэгтэй сагта арадаа хүтэлхэ аргатай ухаатайшуулда ойлгуулжал байха хэрэгтэй. Харин манда, хонхотон отогойхидта, Тэмүүжэнтэй нэгэл замтай байха шухала, юуб гэхэдэ, бусад ноёдоо гар дороо оруулжа шадаха энэл ганса хүн байна.

– Мэргэн бодонош. Харин теэд хайшан гэжэ Таргудайн һабарһаа тэрээнээ мулталхамнайб? – гэжэ Мэнлиг эсэслэн хүбүүнтээс үгөө нэгэдэжэ, зүбшэхэ зуураа асууба.

– Энээн тухай манай ахалагша бөөнэр бодомжолжо байна. Шамдал эсэгэ хадашни хэлэнэб. Бидэ мүнөө тэрээниие ехэ аюулһаа аршалжа байнабди, тааруу сагай ерэхые хүлээнэбди.

– Тэнгэри юун гэнэб?

– Тэнгэрид үгээс өөһэд хоорондоо ололсоногүй, энээн тухай ехэ арсалдаан боложо байна. Зүүн бурхад монголшуудта үшөө ехэ зоболон асаржа, ондоо яһатанай барлаг болгохые хүсэнэ. Харин баруун тэнгэрид Тэмүүжэниие хамгаалжа, шэрээ дээрэ хуулгажа, уг удамайнгаа туг бодхоохыень хүсэнэ. Энэ тоосоониинь юугээр дүүрэхэб гэжэ гансал баруун, зүүн тэнгэридэй хулинсаг эхэ Эхэ Сагаан лэ мэдэнэ, харин тэрэл бидэнэй дуудалгада харюу үгэнэгүй, дан холо, найман тэнгэрийн саана байна, тиихэдэнь доодын тэнгэридтэнь дайн дажар боложо, тоосоо шууяниинь дан ехэдээд, манай захяа дуулгахын аргагүй байна.

– Бидэ Есүүхэйн хүбүүндэ туһалха гэжэ юушьеб хэхэ ёһотой гүбди? – гэжэ тэшэ ядан, Мэнлиг асууба.

– Үгы, эдэ бүгэдые Тэмүүжэн өөрөө дабаха ёһотой. Хэрбээ бидэнэй туһалжа эхилээ һаа, зүүн тэнгэрид сүхалаа хүрэхэ. Энэ аюултай, бидэндэшье, Тэмүүжэндэшье. Баруун тэнгэринэр өөһэдөө тэдэнтэй тоосоогоо шийдхэжэ, бидэндэ тэмдэг үгэхэ, тиихэдэнь хүн зон хүдэлхэ ёһотой, илангаяа таанар, Есүүхэйн сэрэгшэд. Таанарта барандатнай мүнөө тайчууд ноёдтой ехээр холбоорилдонгүй, маанар бөөнэрһөө тэмдэг хүлээхыень нарилан дуулгабал хайн байгаа.

– Энээниие би хэхэб, – гэжэ Мэнлиг хүбүүгээ найдуулба.

* * *

Нэн түрүүн Мэнлиг мянган сэрэгэй ноён дарга Сагаантай уулзаха гэжэ шийдэбэ. Намарай эхиндэ, набша ногооной хаяхан лэ шарлажа эхилэн байхада, тэрэ харгыда гараба. Хүхэчу тэрээнэй хаана байһые дуулгаһан байгаа. Сагаан һүүлэй жэлнүүдтэ ударидажа ябаһан Есүүхэйн мянган сэрэгтэй угайнгаа зүүн хилээр өөрынгөө хүрэнээр нүүжэ ябаа. Үнинэй дайсан тэрээниие Онон шадархи набтар тэгшэ газар руу дүтэлүүлхэгүйн тула татарнуудһаа халхаса болгон, Таргудай эльгээгээ.

Гурба хахад үдэрэй туршада ябажа, Үлзы голой урда талада байһан Сагаанай хүрээндэ Мэнлиг хүрэжэ ерэбэ. Добо өөдэ гарахадаа набтар аад, үргэн газар дээрэ жэрылдэн табигдаһан

хүрeэнэй гэрнүүдe хараба, Есүүхэйн үшөө амиды байхада Сагаантай хамта харагшадань орходоо үргэнөөрөө хүрeэн ондоо болоогүй байна гэжэ Мэнлиг тэмдэглэбэ. «Тиимэ хадаа сэрэгшэд тэрьелжэ үгы болошоогүй ха юм даа. Сэмүүн саг хамта дабажа байгаа хадаа, болоол даа, – гэжэ ханаа амаран, тэрэ бодоно. – Бусад мянгатаниинь иимэл бүрин бүтэн байгаа хаань, хайн лэ байгаа».

Сагаан тэрээниие хүйтөөр угтаба. Мэнлигэй үүдэндэ бии болон сасуу тэрээнэй барагар нюурта ханаа зобонги, дураа гутанги янза элихээр үзэгдэбэ. Нидхэнүүдээрээ зангажа, хамгаяа, хоёр эдир хүбүүдээ гэрһээ гаргаба. Мэнлигы хяһуур зангалгаар галда уряд, нюдэ нюургүй, сэхэ бүхыень табиба:

– Жэлэй саана ноёнойнгоо үншэн тугай түлөө бүгэдэнэй урдахаа тэмсэе гэжэ ухаагүй уряал табихадашни би тэрэ оёоргүй нүхэ руу орохоёо арсаа бэлэйб. Мүнөө баһа юун гэхээс ерэбэш?

Мэнлиг иимэ угталгадань гайхабашьегүй, Есүүхэйн наһа бараһаар тэрээнэ ааша мартаагүй хадаа, урид бэлдэһэн үгэнүүдээ хэлэбэ:

– Ши, Сагаан ноён, намайе урдын заарин бөөнэрэй уг дамжуулһан үри бэе гэжэ мартаагүй бээш? Нэгэ хэды болоод лэ минии шадабари һэргэдэг, тиихэдэнь үни сагта манһаа ошоһон хүнүүдтэй яридагби. Эндэ хаяшаг Есүүхэйтэй хөөрэлдөөб, тэрэ шамда өөрынгөө мянга бү тараа, бэшэшье мянгатануудаа үрэжэ хаюулангүй, барилсаад байг гэжэ дамжуулаа. Мүнөө дээрээ Таргудайда тэдэ алба хэжэ байг, харин минии сэрэгы гамнаад байгты, үгы хаатнай, би өөрынгөө зэбсэг барижа таанарта ерээд, бүхы юумэнэй түлөө харюу эрихэб... Тиигэжэ тэрэ хэлээл даа, харин таанар өөрынгөө ноёниие хайн мэдэнэ ха юмта, үнэхөөрөө дээрһээ буужа ерээ хаань, таанарта хэсүү болохо даа. Али ши тиигэжэ хананагүй гүш? Хэлэ намда, би дээшэнь дамжуулхаб.

Мэнлигэй эдэ үгэнүүдэй һүүлээр тэрэ эли бодоор зоригоо алдаба. Тэрэ буугаад байһан хүмэдхөө сэхэлбэ, гэдэргэнь татажа уяатай буурал үһээ эльбэбэ, тиигээд номгон даруугаар асууба:

– Юунэй түлөө энэ бүхы юумэн хэрэгтэйб?

– Энээн тухай намда хэлээгүй, би гансал тэрээнэй хүсэл бөөлүүлжэ, шамда эдэ үгэнүүдые дамжуулнаб.

Мэнлиг һэжэглэнгээр тэрээниие адаглаба.

– Ши өөрөө тухайлнагүй гүш?

– Юундэ тухайлхагүйбиб даа. Есүүхэйн уг залгаха үри һадаһан үлээ ха юм, тэдэнэр үндыхэ, хүсэндөө орохо, хүл дээрээ бодохо. Тэдэш мүнөөнһөө ноёной зосоохиие харуулжа байна. Тэмүүжэн ууган хүбүүнийнь абганартаа тугаа үгэхээ арсаа, нёдондо Таргудайе өөрыень намнаа, ши дуулаа бээш... Бодоод үзыш даа: унаган байхадаа иимэ, дааган болоходоо ямар болохоб?

– Тиимэ, бээз хүсэхэдөө эсэгһээ дутуугүй болохол байха.

– Тэрэ, тэрэ... Би нёдондо шамайе хараад, бүхы иимэ хэрэгүүдһээ холодожо, ямаршые юумэндэ оролсонгүй, талада шам шэнгээр ажаһуужа байтарни, Есүүхэй ноён зүүдэндэмни ерээд, шамда эдэ бүгэдые дамжуула гэжэ захираал даа. Би яахабиб, ноёмни намда захираа ха юм. Би мориндоо мордоод лэ, дүүргэхээ гараалби, хайшаа ошобо гээшэбиб? Ши бидэ хоёр, мүн бусадшые олон өөрынгөө сагта тэрээнэй туг доро хүл дээрээ бодоо ха юм бибди, мүнөө тэрэ тугынь үри хүбүүдтэнь байна, тиимэһээ бидэ хоёр бээхэнээ абаад, хажуу тээхэнэ байха аргагүйбди, хэрбээ тиигэхэ болоо һаамнай, Есүүхэй бидэндэ хүрэхэл байха, нюдэ сабшаха зуура һабартань ороод байхабди, ши тэрээниие хайн һанана ёһотойш. Дээдын элинсэг хулинсагнайшые шоо үзэхэ, тэнгэринэр буруу хараха. Тиимэһээ өөрын зүгһөө шамда хэлэхэ байнаб: манай ноён юун гэнэб, тэрээниень бүтээе.

– Зай, сэрэгыень гамнахабди, теэд саашаа юун бэ?

– Есүүхэйһээ тэмдэг хүлээхэ.

– Теэд тэмдэг байха гү?

– Харин Есүүхэй хооһон үгэ хэлэдэг һэн гү?

Сагаан хүмэдхөө буулгаад, бодомжолбо.

– Зай, би тэрээнэй захиралта дүүргэхэб.

– Бусад зондоо захира, хууһаараа хуужал байг, гансал сэрэгшэдэ тараахагүйн тула бүхыгөөрөө оролдог, – гэжэ Мэнлэг тэрэндэ захяад, һүүлдэнь хуушан нүхэслөө бүхэжүүлэн, тэниин байжа үргэнөөр мihэрээд, – зай, ши бидэ хоёр шухала асуудалаа шийдхэбэ гээшэбди, өөрынхидтөө хэлэ, минии ганзагын сумаа асараг.

Орой һүни болотор тэдэ хоёр мяха архи хоёрые урдаа табяад, удаан хууба. Мэнлиг тэдэндэ боложо байһан бүхы юумэ мүрдэн асууһаар, олон юумэ мэдэжэ абаба: Есүүхэйн сэрэг һүүлшын хүн хурэтэрөө бүрин бүтэн үлөө юм байна, хияадай буусаһаа гаража ошоһон нэгэл хэды зон һөөргөө бусажа, эсэс хүрэтэрөө эндээл

бултантаяа байхабди гэжэ үгээ үгэн ха. Гансал хаагуур нүүхэб, ямар хилэ харууһалхаб гэнэн асуудалаар Таргудайн үгөөр байдаг, харин бэшэ дотоодын хэрэгүүдээ өөрын зүблөөнөөр шийдхэдэг, тайчуудай ноёдые шагнадаггүй, тэдэншые Есүүхэйн дошхон зүрхэтэйшүүлые найн мэдэжэ, энэ хэрэгтэнэ оролсохоо жэхэдэг. Тээд энэ гурим удаан үргэлжэлхэгүй гэжэ тэдэ ойлгоно. Ноёдшые бэшэ хаа, аха захатан тэдээниие отог отогоорнь тарааха шийдхэбэри хээээшые гаргажа болохо бшуу. Саашадаа ходол сугтаа таһарангүй ябаха хүсэлэнтэй, хаана хэнтэй ниилэхээе ханаата болоод, үбэлэй эхиндэ мянгатан Есүүхэйн дүү Даритайн гар доро орохо гэжэ бодоод, нюусаар тэрэндэ дохижо ошоһон байгаа, харин тэрэнэ ада шүдхэрнүүдые хараһан мэтэ ехээр айн хүрдэжэ, түргэн бэһээ холодуулаад, бэшэ намда бү дүтэлэгты гэжэ захираа юм ха.

Мэнлиг ехэ ханаагаа хананги, тэнигэр гэртээ бусажа ябаба. Тэрэ, бэшэ ондоо хэншые бэшэ, Есүүхэйн үлүүсэй халажа хандаржа байхые тогтообо ха юм, тэрээнэй сэрэгшэдые ёһото туг доронь эльгээбэ. Энэ шэнэ үлүүсэй эхин болохо, Есүүхэйн уг залгагшадай эзэлүүри болохо. Хүхэчу өөһэдын бөөнэртээ тэрээниие хамгаална. Сагай ерэхэдэ, Тэмүүжэн хаанай тохом дээрэ һуужа, тэдээнэй ажал сэгнэхэ. Хүшэр сагтань тэрэндэ хияад абганарынь туһалаагүй, тэдэ ямар сэнтэйгээ харуулаа, харин эсэгэ хүбүүн хоёр, Мэнлиг Хүхэчу хоёр, хонхотон угай хүнүүд, туһалаа. Энээниие Тэмүүжэн ойлгохо ёһотой.

Мэнлиг эзэгүй талаар ябан, эршэтэйгээр бодомжолно: «Тэрэ мүнөө өөрын түрэл гаралдаа түшэхэ, тулгуулха аргагүй байханаа хаража байна. Тэдэнэ урбаха, мэхэлхэ, тэрьелхэ, харин хажуудань бидэ хонхотон байхабди, хатуу зоригтой, найдамтай хүнүүд. Бидэ тэрэндэ холыншые хаа, баһал түрэлбди, аяр Хайдууһаа нэгэ гарбалтайбди. Тэмүүжэн залуу, эсэгын зосоохитой, сэхэ, үшөө хатуужаагүй сэдхэлээрээ бидэндэ няалдаа хаа, Хүхэчу бидэ хоёрые өөдөнэ үргэхэ... манай угсаатанда хонхотоной саг ерэхэнэ бэшэ аабза? Тайчуд ударидаа, хияадууд ударидаа, харин бидэ, хонхотон, юугээр дутаабибди? Нүрэг соо азарганууд бэе бээе нэлгэжэл байдаг бэшэ гү, нуладаһан нэгэнэйнэ ээлжэндэ нүгөөдөнэ ерэхэ. Харин минии Хүхэчу Тэмүүжэнэй хажууда ухаатайшые, хурсашые, хэрбээ дүрэтэйгөөр тэрээниие гартаа барья хаа, бөө хүндэ хаанайшые шэрээ хэрэггүй... харин тойроод байһан зон хонхотанай саг ерээ гэжэ

хаража байха... би тэдээнэй аха захатанинь... бүхы юумэн өөрөө гарта орожо байна...».

XVI

Өөлэн тэрээниие боро юурьеэнэй байдалаар, эгээлэй юрынхээр угтаа нэн. Хурьган дэгэлтэй, юрын нэеы майлгайтай тэрэ эхэнэрэй талада хуугаад, орожо ерэнэн Мэнлигыс хойморһоо тээ дорохоно галай хажууда хуухыень уриба. Бүлынхидын урид хэлүүлһэн тула ехэ гэрһээ гаража ошобод: Өөлэн айлшантаяа нюур нюураараа хөөрэлдэхээс ханаһан байгаа.

Мэнлиг үбдэг дээрээ унажа, газарта духаараа хүрэн, онгонуудта мүргэбэ. Бээс сэхэлээд, нюдөөрөө бэдэржэ, Есүүхэйн шэнэ арһан онгон олоод, хоёрдохиео хүгэдэн мүргэнэй удаа зааһан хууридань хууба. Дарууханаар нюдөө доошонь буулгажа асууба:

– Найн байна гүт, Өөлэн хатан?

– Найн байнабди, – гэжэ уриханаар тэрэ хэлээд, шэрээ дээрэ сагаан эдээ табиба. – Танай Хүхэчу манда ерэдэг, туһалдаг. Мүн ондоошье зон бидэниие мартадаггүй. Гомдохоор бэшэ. Та ямар байнабта?

– Есүүхэй ноёной ошоһоор хари нютагуудаар тэнэжэл ябанабди... Удаадахи үбэл хаанашье үбэлжэхээс мэдэнэгүйбди... Есүүхэй ноёной туг үргэгдэхыень хүлэжэл байнабди.

Өөлэн тэрээн руу харасаяа шэдээд, туршаһан янзаар нюур руунь хараба. Тэрэн ойлгоогүй юумэдэл яаралгүй үргэлжэлүүлбэ:

– Уг аймаг соо худхалаян. Таргудай өөрынгөө даахаар бэшэ тээбэри бэе дээрээ ашаад... тиигээд лэ найгалзажа байна, хайшан гээд урагшаа алхам хэхээс мэдэнэгүй. Ондоо ноёд тойроод дуугай хаража байна, нэгэнииньшье тэрээнһээ дээрэ бэшэ, тэрэндэ туһалхашье шадалгүй, угаашье ударидахаяа өөһэд дээрээ абаха шадалгүй... нохой мэтэ ама руунь хараад лэ, толгойгоо дохижол байха аргатай. Харин арад зон муу адуушантай мал мэтэ, хайшаашье ошохоёо мэдэнэгүй... Би мүнөө өөрөөшье бодоноб, бэшэ манайхидташье уулзахадаа хэлэжэл байнаб: Есүүхэйн хүбүүнэй томо болохыень хүлээхэл хэрэгтэй, тэрэл уг удамаа ударидажа, урагшань ябуулха.

– Ши энэ юугээ хэлэнэ гээшэбши? – гэжэ Өөлэн сошожо, залд гээбэ. – Ногтуу бэшэ бээш? Шинии эдэ үгэнүүд Таргудайн шэхэндэ дуулдаа хаань, юун болохоб, ши ойлгоно гүш?

– Ханаагаа бү зобогты, Өөлэн хатан, би хүн бүхэндэ энээниие хэлэнгүйб, гансал Есүүхэйн нүхэдтэ болон сэрэгшэдтэнь. Энээниие тэдэндэ хэлэхэл хэрэгтэй, хэн тэдээнэй бодото ударидагшаб гэжэ Есүүхэйн сэрэг мэдэхэ байха ёһотой, гэнтэ Таргудайн хорото үйлэ ханаа хаань, Тэмүүжэниие хамгаалхаяа бэлэн байха. Таргудайн байдал тогтууриггүй, тэрээнэй урдаһаа түмэнтэн бодожо, нэгэн дуугаар Есүүхэйн хүбүүндэ гар бү хүрэ гэжэ эрилтэ табибалнь, тэрэш айха ха юм. – Мэнлиг бодолго боложо, нэгэ хэды сабиргайгаа маажад гээд, саашань үргэлжэлүүлбэ. – Харин хияадай аханарта найдалтагүй, тэдээниие шүүмжэлһэндэмни намайе хүлисэгты, би таниие мүнөө сэхэ һэргылхэмни тэдээнһээ. Тэдэнтэй абяашье гарахагүй, эндэ сэхэ хэлээшэнь дээрэ. Хэрбээ Таргудайн үглөөдэртөө Тэмүүжэниие хороохо гэжэ ноёдые баалажа эхилбэлнь, тэдэ абяашье гаргааа зүрхэлхгүй. Мүнөө бүхы найдал сэрэгэй хүсэндэ, тиимэл хадань мүнөө би сэрэгшэдые тэнгэридэ байһан өөрынгөө хуушан ноёндо алба хэхыень уряалнаб. Тэмүүжэн бэежэхэ, эсэгынгээ туг үргэхэ, тиихэдэнь бидэ булта тэрэндэ тангариг үгэхэбди...

Өөлэн урдаа сэхэ хараад, ханаата болонги удаан дуугай һууба.

– Магад, ши зүб хэлэнэш... – гэжэ ээтигэжэ ядан байжа эсэстээ тэрэ дуугарба.

– Та өөрөө эхын ухаагаар туйлыг даа. Хэрбээ Тэмүүжэниие аршалан хамгаалха хүнэй байбал, Таргудай дураараа аашалхаяа зүрхэлхгүй. Тиигээд лэ танай хүбүүе аюулһаа аршалжа болохо бшуу, – гэжэ Мэнлиг этигүүлхые оролдобо.

Өөлэн тэрээнэй үгэнүүдтэ эсэстээ үнэншэжэ, баяр хүргэнги янзатайгаар тэрээн руу хараба.

– Тэнгэрийн эзэд өөһдөө шамайе манда эльгээгээ хаш. Хүшэр сагта хэн бидэниие дэмжээб гэжэ Тэмүүжэндэ ходо хэлэжэ байхаб.

– Ээ, тэрэшье бараг дээ, – гэжэ Мэнлиг хайша хэрэгээр гараараа зангаба. – Гол шухалань хадаа, Тэмүүжэниие бээс хүсөөдүй байгаа сагтань лэ арад зонойнгоо түлөө хамгаалха. Танда гансаараа үхибүүдтэй хүшэр, би мүнөө таанарай дэргэдэ байгаад, бага сага туһалхаб, хэрэгтэй юумыетнай асархаб.

– Саһан ехэ байна. Адуунда тэжээл олдохонь хүшэр. Магад, манай мориные өөрынгөө хүрэг руу абашахаш, унаагай морид,

үнээдтэмнай хабар болотор хоолын хүрэхэ, – Өөлэн энээбхилжэ, үгыень һамбаашалан тодожо хэлэбэ.

– Моридоо үгэгты, – гэжэ Мэнлиг бэлэхэнээр зүбшөөбэ. – Энэ дары Хасар дүүнэртээ намтай туужа абашалсаг. Мүн минии хүбүүдтэй уулзаг, харалсаг, багадаа сугтаа наададаг бэлэй.

– Зай, яагаа һайн юм, ошог лэ, – гэжэ Өөлэн хүхибэ. – Би урдынхидал адли шамда арза аягалһуу.

Өөлэн зунай һүүл багаар нэрэһэн онсо шухала хэрэгтэ хадагалжа байһан хатуу архия тэрээндэ аягалба. Гүнзэгы саһан соогуур багахан хүрэгөө туужа ошоһон эрэшүүлые үдэшөөд, гансараа үлэжэ, тэрэ бодомжолно.

«Үнэхөөрөө онгон тэнгэринэр Мэнлигые ухаа оруулаа хаш даа. Харин би, тэнэг эхэнэр, яһа асаржа байгшада түрүүн ойлгонгүй хонгёо эмэ нохой шэнгээр тэрээндэ хэрүүлхээб, тээд эхэнэрэй ухаан богони гүб даа, эрэшүүлые хожомдожол ойлгодог гээшэлди», – гэжэ бэээ зэмэлбэ.

XVII

Таргудайн хаан шэрээдэ һууха гэжэ ехэ найдажа, ехээр оролдожо бэлдэһэн аба хайдаг хүлээгдэһэн үрэ дүн асарбагүй. Уг аймагайнгаа урда жаргалтай, элбэг баян байдал асардаг ударидагша гээшэб гэжэ харуулхаяа баабгайн, бодон гахайн, буга, хандагайн, боро гүрөөһэнэй, хүдэрин обоо хүбөө мяха олзолхо гэжэ хүлээһэнийн нёдондонойхидол адли бирабагүй. Сэдьхэлээ ханаагүй отогдай ноёд тэрээнһээ дурагүйдэжэ ошобод. Тэрээнэй түлөө Таргудай удаан сагта сэдьхэлээ доройтуулан унагаажа ябаа. Тэрээндэ ехэ муу юумэнэй тохёолдохоёо байһандал, ханаанин тэгшэрнэгүй: уг аймагтаа тэрээнэй тогтууригүй, һула байдалай муу гэршэ болоһон агнуурида урагшагүйдэлгыень хаража, отог иргэнүүд эсэстээ голхороод, ашаархажа, тэрээнһээ холодохо бшуу.

Энэ байдалаа заһаха зорилготой агнууриин урагшагүйдэлгэ ондоо олзоор хааха гэжэ Таргудай шиидээд, тэрэ отог аймагуудһаа ехэхэн бүлэг сэрэгшэдые абажа, урда талаар онгуудай газар руу добтолон, адуун хүрэгүүдыень булимтаран абаха гэжэ шиидэбэ. Тэндэ, холын баян уг аймагуудта, тэрээнэй һанамжаар, олзо оложо, харюудань хэһээлтэдэшье хүртэнгүй үнгэрхөөр арга байна: таарама саг хүлээгээд, саһанай орожо байхада, адуун хүрэгыень туужа абаад,

талада мүй үлөөнгүй тэрбелхээр, харин тийхэдэнь тэдэ онгуудууд татаар, хэрээд, наймаанууды, юрэдөөл, хэниешье һэжэглээд лэ, һула һалаха.

Энэ дээрмэдэлгээр Таргудай тэрээндэ этигэлээ алдажа, урмаа хухарһан зонууды һэргээжэ, шэнэ адуу малаар тэдээнэй ама таглахаяа һанаа һэн. Тэдэнэр Таргудай урагшагүй, тиймэл хадаа угайнгаа зониие ударидажа шадахагүй гэжэ хүрэнүүд соогуур шэбэнэлдэхыень тагнуулшадһаа дуулаһан байгаа.

Холо ойрын отогуудаар өөрын элшэдые эльгээн, хүн зондоо өөрынгөө шийдхэбэри дамжуулжа, залуу эрэшүүлые аян замда уряалба.

Болзорлоһон сагтаа, хуса һарын һүүлшын үдэр, тайчуудай гол хүрэнэй дэргэдэ ойро дүтын отогуудһаа табан зуу шахуу сонид, хэнигэс, оронарнууд, сулдус, баарин, будаад, арулад, бүгүнүүд, бэлгэнүүд, салжид, хатаин болон бусад сугларба. Хияадуудһаа Бүри Бүхэ Алтан хоёр ерэбэ. Бүри Бүхэ өөрын болон Даритайн хоёр зугаад сэрэгшэдые дахуулаа, харин Алтан өөрынгөө сэрэгшэдэй хажуугаар Зучи, Хирмау хоёр дүүнэрэйнгээ сэрэг дахуулба.

Шэнэ һарын түрүүшын үүрээр Таргудай хатуу архиһаа болон эрид зоригтой шийдхэбэриһээ сэдхэлээ хүлгөөнхэй, бөөнэрые дуудажа, хэрэгэй эсэс тухай һурагшаланшыегүй – тэдэш элдэб үзэл хээд, үшөө хохидол зүгнэхэдөө болохо! – өөрөө баруун тэнгэрийн сэрэгшэдые хамгаалагша Бүхэ Бэлгүтэдэ томо түйсээр дүүрэн хатуу гэгшын хорзо үргөөд, удаань зүүн юһэн тэнгэрийн шуһата хаашуулда өөрынгөө гараар хара хони гаргажа баряад, сэрэгээ ябуулба.

Дээрмэдэ гараһаарнь нүгөө һарын эхилтэр тэдээнһээ ямаршые һураг дуулдаагүй. Сэрэгшэдэй эсэгэ, аханар, Таргудай болон дүтын ноёдуудһаа нюусаар бөөнэрһөө өөһэдынгөө хүнүүд тухай һураг дуулахаяа хэдэн дахин ошодог һэн. Тэдэнэр ноёдтой муудалдахаяа айжа, сэхэ бүхыень хэлэдэггүй, харин тийбэшые тэдээнэй хитүү харюунуудаар тэдээнэй хэрэг тиймэшые урагшатай бэшэл ха гэжэ ойлгомоор.

Харин Таргудай хүн зон соо һархаганадаг һэн:

– Теэд яахаб, удаарнал даа, бэлэн хэрэг бэшэ ха юм. Таанар юу, тэдээнйе ерээд лэ, мийн лэ намнажархиха гэжэ бодоно гүт? Үгы, тиймэ бэлэн юумэн байдаггүй, өөһэдөөшые мэдэнэт. Бараг даа, иигэһээр лэ бидэ онгуудай адуун хүрэг хубаалдажа байхабди даа.

Одоол нэгэ бүрхэг һалхитай үдэрэй үдэ багаар гол хүрэн руу тайчуудай сэрэгшэд хүрэжэ ерэбэ – ондоо отогуудай сэрэгшэд

харгыдаа өөхэдынгөө хүрөөн руу годироо – хубхай хооһон, онгуудай хилын мянгатанда зада таһа сохюуланхай. Зуугаад сэрэгшэдын байлдаанда хосороо, хоёр дахин олон сэрэгшэд шархатаа. Иимэ урагшагүй тулюураар Таргудайн үшөө нэгэ үүсхэл дүүрбэ.

Тэрэ саһаа хойшо тайчуудһаа бүхы монголой отогууд буруу хараба. Бултанайнь отогуудта наһа бараһан сэрэгшэд, үшөө олон шархатаашад. Отогуудай зон сэрэгшэдээ хүдөөлүүлжэ, отог аймагуудаа нүхэ руу унагаажэ байһан урагшагүй тэнэг Таргудайе хатуу хараалаар хараажэ, ноёд энээнһээ хойшо уряалын дэмжэжэ, үгэдэнь орохоо болибобди гэжэ өөхэд хоорондоо үгээ үгэлсэнэ. Тэрэнь хүрөөн соогоо эшээндэ ороһон баабгай мэтэ, хамарааршые газашань гаргангүй һууба. Тэрээнэй гэрһээ дүтүүр байдаг зоной хэлэнээр, Таргудай тэлэрэнгүй архидана, мүн уур сухалдаа диилдэжэ, хиирэдэг болоо: гэртэхиндээ ташуур, хутагашые барина, гар дороо байһан юумээр сохино, тиигэхэдэнь эгээл дүтын түрэлнүүдын мүнөө тэрээнэй нюдэндэ харагдахыа айдаг болонхой.

XVIII

Янгинама хүйтэн үбэлэй хаһа үнгэрбэ. Урда талаһаа зөөлэн халхин үлээжэ, үшөөл хүсэд тодо бэшэ, дүтэлжэ байһан хабарай танил амисхал асарба. Урда хадын ташалангуудай оройнуудаар эндэ тэндэ нүсэгэн толбонууд харлана. Тишээ, аргуун садхалан амтаяа алдаагүй хадын ногоон руу, үбэлдөө турашаһан хонид тэгүүлнэ.

Нэгэ бага доошоо, хайлажа байһан саһан дээгүүр хара газарай хоорондуур үбэлэй хатуу саһаа һуларһан үнээд тэжээл бэдэрнэ, гансал морин хүрэг набтар газарай саһан дээгүүр бэлшэжэ, хүрдэгэр болошоһон туруугаараа мүлһэтэшэһэн хатуу хальһа тоншожо, хаташаһан хабарай хагда гаргана.

Малшад, адуушад араг яһан болошоһон, үһэ нооһоёо гээжэ халсаршаһан, арһан доогуураа аягүйгөөр харагдаһан хабиргтай малаа һанаа зобонгёор хаража, үдэр бүхэндэ һү, архияа баруун тэнгэринүүдтээ үргэн, түргэн саһа хайлуулаад, үлэн хооһон адуу малдань тэжээл үгэхыень гуйна. Тээд тэнгэридын ондоо юумэндэ һамааржа, газар руу харасаяа табиха сүлөөгүй хаш, саһан удаан хайлангүй, хабарай бага улаан һарын тэн багаар үшөө оробо, тиигэнээр эндэ тэндэ хооһон бэлшээринүүдээр үхэнэн малай һэе харагдадаг болобо. Үнээд унажа эхилээ, удаан адууншые унаба.

Тэдэнэр хэбтээд, хүл дээрээ бодохо шадалгүй, хүндэ толгойгоо газар дээгүүр гунхылгаад, бүрүүл нюдөөрөө хараашална, харин тэдээн дээгүүр эрьежэ, баяртайгаар хаагалалдан, энэ дороо үхэхэн малай бэе дээрэ һуужа, шуһа уухаяа һанаашархаһан талын хирээнүүд эрьенэ.

Тайчуудай гол хүрээндэ ноёд хүн зониие суглуулаад, угайнгаа эрхим бөөнэрые урижа, зүүн тэнгэридтэ юһэн хара азарга, баруун тэнгэринэртэ баһал тэды сагаан азаргануудые үргэл болгожо бариба. Үргэлэй үедэ тайчуудай ахалагша ноён Таргудайе хэншые харабагүй: тэрэ гэртээ шал һогтуу, шараа нүсэгэн, хабдашаһан бэээрээ шээһэнэй болон тэсэжэ ядама мангарай үнэр шэнгээһэн баабгайн арһан дээрэ хэбтэбэ. Харлашаһан аманһаа удхагүй, дэмы таамаг хараал шэрээл табижа, харагдаагүй хэнтэйшыеб тоосолдожо, һуларшаһан нударгануудаа зангажа, эдэлдэшэһэн хэлээрээ юушыеб бүбэгэнэжэ, үе үе болоод лэ, богоол эхэнэрээ дахин арза асархыень ганирна. Архияа уухадаа, нэгэ хэды саг соо хүндөөр амилан, мэдэрэлгүй хэбтэнэ, тиигэхээр ууртай сошоһон нюдөө нээжэ, гэр соогуураа хараашалаад, дахин арза эринэ.

Энэ үедэ тэрээнэй гэрһээ холо бэшэхэнэ арад зон хүлгэнэ. Хара шанаарай бөөнэр наранай орохолоор түүдэг носоожо, хөө, шуһаар нюураа будаад, хэсэ хэнгэрэгээ гартаа барижа, урбуулаатай хара тогоон дээгүүр хүрэжэ, хөөһэтэн амаараа холын зүүн мүшэд руу хүрөөтэй дуудалга һүүхирэлдэнэ. Бүхэли һүниндөө хүрээһээр дүүрэн тэдээнэй хашхаралдаан эдэлһээр, хара тала руу суурятан, мүшэтэ огторгой өөдэ дэгдэнэ. Үглөөгүүр тээшэ тэдэнэр мэдэрэлгүй үхэхэн унахадань, тэдээниие хүл гарһаань үргэжэ, гэр руу оруулна, тиихэ зуурань түрүүшын элшэнүүдэй бултайхалаар сагаан бөөнэр тарни уншажа, галда, наранда, хүхэ мүнхэ тэнгэридэ һү, тоһо үргэжэ эхилнэд.

Юһэ дахин үдэр һүнигүй бөөнэр мүргэжэ, эсэстэнь тэнгэрийн хайрада хүртэбэ. Нарын һүүл багаар холо урдаһаа хабарай зөөлэн һалхин үлээжэ, Онон мүрэнэй гүбээгээр гансата дулаарба. Наранай уриханаар шарахада хэдыхэн үдэрэй туршада саһан хайлаад, хүндыгөөр зураганан урдаажа, хүрэхэн газар руу шэнгэбэ. Тала газараар, гүбээ, хотогороор нёдондоной хуурай ногоон бултайжа, амиды үлэхэн мал һүүлшынгээ хүсэ элсүүлэн, хомхойгоор шэмхэжэ эхилбэ.

Нэгэтэ удэшэлэн наранай орохын урдахана Ононой хүрээһэй хажууда мүлһэн дуутайгаар тэһэржэ, һабынгаа тэгэн дундуур хэдэн

харбаанай газарта эндэ тэндэ утаашаа хахарба. Хабиржа, наяржа, хухаржа байһан хэмхэрдэһэнүүдэй абьяан оршон тойрон тараба. Сүлөөдэ гараһан хара уһан гэнтэ һэрижэ, шангаран байжа хүдэлбэ, агуухэ хүсөөрөө мүлһэн хаданууды өөрынгөө урасхал руу татажа, улам саашань ябуулна, дээрэһэнь мүлһэн үшөө шэрэлдэжэ, бэе бэетэйгээ нэшэлдэнэ, түлхисэлдэнэ.

XIX

Тэмүүжэн Һүүл хоёр боро хараанаар голой эрьедэхи дүтын шугы бургаанһаа бусаба, үшөө үдэртөө бэлдэһэн түрсүүгэй мүшэрнүүды асарба. Тээбэриэ арһа элдэдэг гэрэй саана табяд, үглөө болотор эндэ орхихо гэжэ шиидэбэд. Тэмүүжэн өөрынгөө сар хүмэгшэһөөнь сүлөөлжэ, ооһор жолооень эбэртэнь уяад, бэлшэхыень табиба. Гэр тээшээ гэшхэлхэ гэжэ ябатарнь гэнтэ Таргудайн шэбэгшэн Хулгана ооголбо:

– Тэмүүжэн, ерэ, шамайе ноён дуудана!

Тэмүүжэн һанаа алдаад, сээжэдэнь ерэхэн һанаанай тэшхэл һурамхяар даража, мүйр дээрэхи дүнгээ заһаад, эсэнгээр тэрээн руу дүтэлбэ.

– Тэрэ үшөө һаруул байхада шамайе һурагшалаа һэн, – асууһан харасадань шэбэгшэн эхэнэр харюусаба.

– Юундэ?

– Мэдэнгүйб. Мүнөө тэрээниие ойлгохын аргагүй.

– Ехэ һогтуу гү? – гэжэ Тэмүүжэн асуухадаа, үүдэнэй хушалтын хажууда зогсоод, хүшэр хөөрэлдөөндэ досоогоо бэлдэбэ.

– Ааляар! Дуулабал, сухалдаха, – гэжэ бүхы бэээрээ һалганан, тэрэ шэбэнэбэ. – Үдэртөө унтаа, мүнөө дахин уугаа.

Хурьганай хүрин арһан дэгэлтэй Таргудай бүхышэнхэй юумэн шэрээгэй саана һууба. Шэрээ дээрэнь ганса модон домбо гуулин аягаар хушаатай. Тэрэ шалхайшоо, хабдашоо гэжэ галай гэрэлдэ элээр харагдана, харин олон үдэрэй архидаанһаа шарлаһан булангир нүдэниинь ухаалдиһан элүүр янзатайгаар Тэмүүжэниие хаража байба. Тэмүүжэниие муурхаһан хэбэртэйгээр, тэрээнэй урда гэм хэжэрхийһэн мэтээр удаан шэртэжэ байтараа архидаанһаа хубилшаһан һөөлдэнги хоолойгоор дуугарба:

– һуу...

Тэмүүжэн баруун таладань хуугаад, урдань аһаж байһан галай аргалай хэһэгүүдые хайхарамжагүйгөөр шэртэнэ. Хүндэ дүнгэ доро бүхэлиин үдэр ажал хэһэндэнь нюрганиинь үбдэнэ, гэбэшье тэрэ бээ барижа, ээм мүрөө дээшэнь үргэн заһаад, бардам янзаар хууба. Таргудай тэрэл зандаа абяагүй тэрээниие хараһа.

– Амиды үлэһэндөө баяртай гүш? – гэжэ асууба.

Тэмүүжэн энэ хүлээгдээгүй асуудалынь түрүүшээр ойлгонгүй, гайхангыар урдаһаань хараба. Тэрэ улаан нюдөө тэрээн руу шэглүүлээд, харюу хүлээнэ хэбэртэй.

Аба хайдагай үедэ унаһан модон тухай хэлэнэ гэжэ тухайлбашье, юушье ойлгоогүй хэбэр үзүүлхэ гэжэ Тэмүүжэн шийдэбэ.

– Би хэзээ үхэхэ ёһотой байгаабиб? – гэжэ гайхангыар асууба.

– Зай, бү зорёолхо, – Таргудай ууртайгаар тэрээниие шэртэжэ, миһэд гэбэ. – Бидэниие хэншье шагнаһагүй, тиимэһээ ши бидэ хоёр сэхэ хөөрэлдэе. Шам дээрэ модон өөрөө унаа бэшэ гэжэ дары ойлгоош, энэшни шинии нюураар эли байгаа... Тиигээб, би шамайе эсэгэдэшни эльгээхээс һанааб, юундэб гэхэдэ, эндэ, газар дээрэ, шинии хэхэ юумэн үгы. Харин тэнгэри шамайе дээшэнь абахаяа һананагүй хаш даа, тиимэл хадань хүлээхэбди.

Тэмүүжэн абяагүй газар руу хараад, тэрээнэй үгэ тухай бодомжолно.

– Намһаа ши хайшаашье ошохо аргагүйш. Шинии уг таһараа, тэрээниие суглуулха хүн үгы. Ши нэгэ бага ухаатай һаа, номгоржо, байһаар минии хажууда нүхэр болохо байгааш, һүүлдэнь зөөриез бусааха һэнши, эсэгыншни тугай абарагдаһан хадань, – Таргудайн һөөлдэнги хоолой хашартайгаар шэхэ руунь шургана. – Теэд үгыл даа, ши минии үгэ дуулахагүйш гэжэ эли, эсэгыншни үсэд дээрэлхүү зан шамда байна, энэл шамайе хохидуулха.

– Юу, энээнэй түлөө би үхэхэ гүб? – досооһоонь алдагдажа гараһан энэ асуудалһаа Тэмүүжэн өөрөө сошобо, болгоомжогүйгөө өөрыгөө харааба: Таргудай мүнөө юун гэнэб, тэрээгээр лэ болохонь гээшэл.

Тэрэнь муухайгаар хараад, тархья һэжэрбэ:

– Хари, хари, энэл эсэгыншье бээдээ найдалга, аха захатаниие хүндэлдэггүйшнил шамайе хосороохо. Ши тэнэг, эсэгэшни баһал тиимэл тэнэг байгаа, тиимэһээл энэ дэлхэй дээрэ удаан ябаагүй.

Тэмүүжэн тэрээнэй үгэнүүдтэ ямаршьеб далда удха мэдэрбэ.

– Юугээрээ тэнэг юм, ямар юумэннээ удаан ябаагүйб? – гэжэ һэргылэн тэрэ асууба.

Тэрэ шүдхэрые дурдан, хараал табиба.

– Ямар ухаатай хүн хари газараар гансаараа ябаха юм тэрэ үедэ, манай дайсад татаарнууд тэндэ бии болохоор байгаа ха юм? – гэжэ тэрэ ууртайгаар хашхарба. – Өөртөө ехээр найданги, залуугай үсэд зантай. Гансал өөртөө найдадаг байгаа, тэрээнэйл харюуда хосороо. Шишье баһа, минии гэртэ ханаа амар нуугаад лэ, жаа-жуухан алба хээд лэ, хаа-яхан минии даабари дүүргээд лэ байхаар ха юмши, тээд үгы, уймар толгойшни шамда һайн байдал үгэнэгүй, тиимэл хадаа минии хүрээлэндэ ши хосорхош. Өөдөнш шамайе бодхоохогүйб! Магад, мүнөө дээрээ алахагүйб, минии отогто үлүү хэлэ аман хэрэггүй, тэрээншьегүй шамайе даража шадахаб. Мүнөө шамда үсэд зан байна, тээд он жэлнүүд үнгэрхэ, таба – арбан жэл, хамаагүй, саг өөрынхиеэ абаха, энэ дүнгэ, хара ажал шамайе хухалха. Мүнөө шинии эсэгын нэрэ хүн зон һанана, тэрээнэй нэрын саана хоргодонош, тиигэхээр хүнүүд тэрээниешни мартаха, ши үзэхэш. Ши үшөө хүнүүдые мэдэнэгүйш, бараг даа, һүүлдөнш харахаш даа хүнүүд ямар хонид бэ гэжэ, тфюу гэш даа, – гээд, галһаа нүгөө тээшэ эрьсэд, үзэн ядангыар нёлбобо.

Таргудай һуныагаад, дүүрэн аяга арза хэжэ, галдаа, онгонуудтаа үргэнгүй, хомхойгоор уужа, хамсыгаараа уралаа аршаад, үргэлжэлүүлбэ:

– Ши ухаагаа орожо, аха захатанай удаадахи суглаан дээрэ намда дохёод, өөрынгөө гэм мэдэржэ, хүн зондо һүгэдэжэ, энэ удаашье, ерээдүй сагташье минии урдаһаа бодохогүйб, эсэргүүсэхэгүйб гэжэ тангариг үгөө һаашни, энэ минии үгэ: би шамайе хүлисэхэб, би шамайе дүрбэн зүг тээшэ табихаб, моридые болон бэлэг сэлэг үгэхэб.

«Намһаа айнал ха даа. Бэлэг үгэхэсэ найдуулна, үһөөгөө абахагүйб гэжэ гансал үгөөр бээс уяхыемни хүсэжэ... Мүнөө алахаяа байгаагүй хадань, һайн гээшэ, энэ тала руу энээнтэй наадаад туршахал даа».

– Мэдэнэгүйб, – гэжэ тэрэ номгон даруухан зан харуулан хэлэбэ, – би танай урда юу хэжэ, гэмтэй болоо хүмбиб, Таргудай абга?

– Яагаад юу хэжэ гэжэ? – гэжэ тэрэ арзагад гээд, хүхюутэйгээр нюдөө ялалзуулан, ухаандань оруулхамни дүтэ болобо гэжэ хүхибэ. – Тээд ши намайе, хэниешье аха захатан гэжэ тооногүй ха юм ши!

– Хэзээ тийгээ хүнби? – гэжэ гайхангяар Тэмүүжэн мөрөө хабшаба. – Аха захатаниие би хододоо хүндэлдэгби.

– Хүндэлдэг гүш? – Таргудай этигэжэ ядан, хилайба. – Зай, тийгээ болбол, магад, би шам тухай үшөө бодомжолхуу... Эсэгэтэйшни бидэ яажашьеб хэлээ ойлголсохобди, – тэрэ агшан зуура ханаата болоод, бэээ нэгсэрээд, тэрээн руу хараба. – Тиимэ, тиимэ, аха захатаниие хүндэлхэл хэрэгтэй, харин бидэ таанадые хайшан гэжэ ажаһуухаб гэжэ заахабди, энэл зүб байха ёхотой. Харин ши өөрөө бодожо үзэ, зундаа ахатан сугларха, шамайе шагнахабди, ши гэмээ мэдэрээ хаашни, бэээ хайнаар абаад байхаб гэжэ үгэээ үгөө хаашни, шамда хайн байха, ойлгоо гүш?

– Ойлгоо, – Тэмүүжэн толгойгоо дохибо.

– Зай, болоол даа, – гэжэ урматайгаар тэрээн руу Таргудай хараба, – харахадамни, шамһаа хүн болохол байна. Зай яба, хүнэй гэр ороод, шамда аарса, мяха абахыень зүбшөөгөө гэжэ хэлээд, өөртөө абааша, эдигты. Харана гүш, намда хайнаар хандахада, ямар хайн зантайбиб!

Тэмүүжэн бодожо дохёод, үүдэн руу гэшхэлбэ. Гарахынгаа урда тээ гэдэргээ эрьежэ харахадань, Таргудай тэрээн руу хараншьегүй, хоёр гараараа арай гэжэ домбо үргөөд, болгоомжотойгоор арзаяа аягалжа байба.

Тэмүүжэн хүнэй гэрһээ туламаар дүүрэн эдээ абаба – ангай тарган мяха, томо хэнэг аарса. Хүндэ тээбэри үргэлөөд, харанхыгаар гэр руугаа алхалба. Тэрээнэй сэдхэлдэ ехэ хүнгэн болошобо, хүзүүндэнь байһан дүнгэнһөө хоёр дахин хүндэ тээбэри хаяжархиһан мэтээр үзэгдэбэ. Таргудай ногтуурхаад, алахаяа хананагүйб гэжэ ама алдаа, тэрээнэй урда энэ байдалдаа дадажа номгороод, тэрээнэй зүб байһые мэдэрхээр бэлэн байһан хэбэртэйгээр зорёолжо шадаба. Тийгээ хадаа, зун болотор Таргудай тэрээндэ гар хүрэхэгүй, аха захатанай шэнэ суглаа хүлээхэ, харин Тэмүүжэндэ дулаан болотор тэсэхэ хэрэгтэй, тийгээд лэ тэрьелжэ болохо, хэнэйшье хүрэхөөр бэшэ газар руу ошожо шадаха бшуу.

«Жалайрта, хонгирад гү, али хэрээдүүдтэ ошожо болохо, – үнинэй тэрэ бодомжолжо, үргэнэгүй хүнндөө тэрьелхэ тухай бододог, – хүбшэ ой руу ошоходо баһа болохо, тэндэ хамнигад туһалха. Хаанашье бэээ нюужа болохо, гансал эндэ байхагүй, үдэр бүри хэзээ Таргудай ухаагаа балартажа, намайе хюдагша ааб гэжэ хүлээхын орондо... Иимэ урагшагүй агнуури, онгуудта золгүй

добтололгын удаа мүнөө Таргудайн үгэ дуулаха зон үсөөн болоо, жадаран мэтэ холын отогойхид намайе тэрээндэ тушаахагүйл даа».

* * *

Тэмүүжэн гэртээ оробо, галаа тойроод хуугшад булта нэгэ доро тэрээн руу эрьебэд. Наяхан ажалһаа ерээд, бээрэшэһэн гар хүлөө дулаасуулжа, галда дүтэ хуунад. Гал дээрээ тогоогоо табяадүй, тэрэнь үсэгэлдэрэй үдэшэһөө хойшо зүүн ханын хажууда хоохон хууна.

Тэдэ тэрээниие хараад, энеэбхилдэбэ, тэрээнэй хүхюу энеэдэ обёоржо, богоһо дээгүүр хүндэ мэшээг шэрэжэ ябахыень хараад, бултанай нюдэн баяртайгаар ялалзаба.

– Энэ юун бэ шамда? – гэжэ гайхангыар Хун татажа дуугарба, хүүлэй үедэ тэрэ уйдхар гашуудалһаа хаял хэргэжэ эхилээ.

– Үдэшын эдэе асарааб, – Тэмүүжэн туламаа гэрэлдэ шэрэжэ асараад, амһарыень нээжэ, мяха ехэтэй нюрганай, хабһанай хэхэгүүдые гаргаба.

– Энэ юун бэ, бугын мяхан гү?

– Тэрэ саана юун сагаарнаб, аарса?

– Ши энэ баялиг хаанаһаа абаабши? – гэжэ булта хүүлдэжэ, хууриһаа бодоод, хэдэн тээһэнь дүтэлжэ, тулам руу шагаана.

– Иимэ эдэетэй гурбан үдэр найрлахабди, – гэжэ баяртайгаар мэргэдэй Халзан гараа арбагануулба.

– Зай, мүнөө шанахамнай гү, Тэмүүжэн?

– Энэ хүндэ юумэ найхашаахаяа өөр дээрээ асараагүйлби, – гэжэ Тэмүүжэн энеэбхилэн хэлээд, гал руу гараа харбайба. – Түргэн шанайл даа, үгы наа, ехээр гэдэһээ үлдөөд, түүхэйгээр эдижэрхээ байнаб.

– Нэгэ доро бултыень эдижэ шадахагүйбди, гэдэһэн соомнай багтахагүй. Магад, хахадыень хүүлдэ гэжэ орхихомнай гү? – гэжэ хүлгөөтэй болоод байһан бүгэдэниие шэртэн, хориин Тэгшэ асууба.

– Ши юугээ хэлэнэш? Мүнөө бултыень шанахабди, түүхэй мяха газар хүйтэндэ хадагалха аргагүй, үдэртөө хэн нэгэн энэ баялигыемнай абаад ябашана ааб даа, – гэжэ шиидэнгээр наһатай найман Мэрдэг хэлэбэ.

– Эдэ булта ямаршые тогоон соо багтахгүй ха юм, – гэжэ ханаа зобонгёор Хулгана хэлэбэ, – бараг даа, хубаагаад шанахабди, хүни ута гүб даа.

– Амтатай эдэ садатараа эдихэбди, үлэһыень халаажэ эдихэбди, – гэжэ Хун баяртайгаар дабтана.

– Олзошо ха юм ши, Тэмүүжэн, – гэжэ наһатай Тэгшэ хэлээд, хойморой өөрын хуурида хууба. – Хөөрэлши маанадта, яагаад иимэ баялиг шамда хүртөөб? Түлишэ абаашажа үгөө гүш, али юун бэ?

– Бидэндэ хэншые иимэ баялиг үгэхэгүй бшуу. Ноён хёморгондошые ноёр үлэнэ хаш, шуна яһан ондоо болодоггүй ха юм, тээд энээндэ багые үгэхэгүйш, тиимэ гү, Тэмүүжэн?

Эрэшүүл тойрожо хуугаад, шагнахаяа бэлдэжэ, Тэмүүжэн руу харабад. Хулгана Хун хоёр модон шабдаа гаргаад, мяха хэршэжэ эхилбэ. Дүрэтэйгөөр томо хэнгүүдые отолжо байхадаа баһал хүлээнгээр тэрэн руу хараашална. Тэмүүжэн бээ барингяар энезбхилэн, бултаниие ээлжэлэн шэртэжэ хараад, хөөрөжэ эхилбэ:

– Хүнэй гэр руу орходомни, хэншые үгы байгаа. Шабдаан дээрэ мяхан, шанахаяа бэлдээд байна гэжэ тухайлааб. Таргудай баһа хэнииеб даа айлшаар уряд, хүндын эдэе хоол бэлдэнэ ха даа. Хүүлдэнь бодооб: эдэ бүгэдые тэдэ эдихэ, хари бидэ баһа үлдөөсэ мэрэхэ гүбди? Тээд бидэ баһал хүнүүд ха юм бибди, нэгэшые дахин хүнэй эдэе туршайл гээд лэ, энэ тулам олоод, хахадсаань аарса хээд, дээрэһэнь мяха хэжэрхёоб, тиигээд лэ тэндэһээ дары тэрьелээб. Гаргаад, хүрэн соогуур шэрээд ябахандаа, хэншые бү харагдаһай даа, бү ушарһай даа гэжэ өөрөө бодоноб.

Хөөрөжэ байгараа, тэрэ тойроод байһан барлагуудай нюур шарайнь сошон тогтохыень адаглаба. Эхэнэрнүүд мяхаяа хэршэхээ болибо. Эрэшүүл өөһэд хоорондоо маргангяар харасагаалдаба. Тэмүүжэн энедээ барижа ядаад, алдажархиба, тиигээд саашаа ташаганаса энезшэбэ, нюрган дээрэ унажа байгаад энезжэл байба.

– Баруун тэнгэридтэ соло, энэшни иихэдээ наадажа, шогложо байна ха юм даа, – барлагууд сэдхэлээ тэниилгэбэ. – Таргудайһаа юумэ хулуубалшни, өөрыеш амидыгаар нохойнуудта хаяжа үгэхэ. Тэрэһээ абахынгаа орондо, үлэн хоһон байбал дээрэ.

– Хха-хха-ха-ха-ха!.. – Тэмүүжэн обогоножо байгаад энезжэл байна, тэрэ тогтожо ядана; бодоод, өөрынгөө хуурида хууха гэжэ ябатараа шэнээр энедэндээ дарагдаад, дахин газараар мухарина.

Тэмүүжэн энеэдэнэйнгээ уймаршуу түхэлтэй боложо байһыень мэдэржэ, тогтохо гэхэдээ шадабагүй, ямаршые хаалтагүйгөөр бодомжолгогүй энеэдэндэ тэрэнэй сүлөөрһэн сэдхэл абтажал байба.

Одоо тэрэндэ хүнгэн болобо хэбэртэй, бурьялма хүхилгэн буураба. Тэрэ хууба, хоёр хасар дээгүүрнь элбэгээр гоожоһон нулимса аршажа, тэрээниие хёрхоор хаража байһан барлагуудые хараһаар, тэрэ дахин тогтууригүй энеэдэндэ абтажа, нюрган дээрэ дахин хэбтэшэбэ. Барлагууд гайхангяар бэе бээе харасагаалдана.

– Энэмнай яагаа гээшэб? Ямар бэ даа ондоогоор энеэнэ, – гээд, аюултайгаар газар дээгүүр хүльбэрэн энеэжэ байһан Тэмүүжэниие хараад, мэргэд Халзан асууба.

– Аймшагтай юумэн үгы. Удаан дуугай ябаад, мүнөө билтаржа гараба. Энэшни агнууриин хүүлээр энеэхэнэ байха, үдэр соо нэгэ хоёр үгэл хэлэдэг һэн. Мүнөө бүхы сугларһан юумэниинь түлхигдэжэ гараба ха даа. Гараад лэ, болихол дээ, хүүлдэнь хайнаар удаан унтаха байха, – гэжэ Мэрдэг хэлэбэ.

Тэмүүжэн тэрэнэй үгэ дуулажа, арай гэжэ хүсэлэн, дуугай болоод, ханын дэргэдэ өөрынгөө хуурида ошожо хэбтээд, эдешье хүлээжэ байнгүй, бүхөөр унташаба.

XX

Урда зүгһөө хүнгэн дулаахан һалхин тогтонгүй үлээнэ. Наран дээрэ гаража, дулааханаар шарадаг болобо, үдэр бүри элшэ хүсэниинь шангаржа байба.

Гүбээ талаар хүүлшын саһан хайлажа, мүнөө гансал хүбшэ тайгын нарагүй хүндыгөөр һаднаг, хургаагта гэжэ ерэнэн зон хатаһан хүхэльбэ саһан хүнгэрэгэй үлэгдэл харадаг һэн.

Хабарай хашанха саһаа адуу мал түргэн тэнхээ орожо, хүл дээрэ гаража тобиржобо. Үһэ даахияа гээжэ, нёдондоной хагдаар, хайлаһан саһанһаа үшөө шиигтэй газар дороһоо хаяхан бултайжа байһан шэнэхэн зөөлэхэн ногоо амтархан, хомхойгоор зулгаана. Тэдээнэй хойноһоо үсэд хони ямаад дэбхэрэлдэжэ ябаад, дахалдан бэлшэнэ.

Хагдан һарын тэгэн багаар огторгойдо тохорюун шубууд зэлэ татан үзэгдэбэ. Үүлэтэ үндэрөөр эсэнги дуугаа дуулан, түрүүшынэ зэлэнүүд Ононой хүнды дээгүүр нийдэн гаража, хойто зүг зорин, долгиһон нарийхан утаһан мэтээр саашалжа, тэнгэрийн хүхэбтэр

зэрэлгээн руу үгы болон ошобо. Тэдээнэй удаа нүгөөдэ хүрэгүүд уданшьегүй хада уула дээгүүр эрьелдэн, түрэл намаг, сөөрэм, нуурнуудаа оложо буугаад, хэзээ нэгэтэ үндэгэнһөө гараһан, өөһэдөөшье арбаад дахин үндэгээ дараһан хулһата болдогуудаа бэдэрнэ. Тохорюунуудай хойноһоо галууд, хун шубууд, хүхэ дэгли болон бусад бага шубууд ниидэжэ ерэнэ. Үй түмөөрөө нугаһад тэнгэри дүүргэнэ.

Монгол угай отогууд хойно хойноһоо ээлжээлэн, хабарай бэлшээридэ нүүнэ. Тайчуудай дүтынхид сооһоо бэсүд болон хэнигэсүүд зөөбэ, тэдээнэй удаа сулдас, хабтурхас, арулад, хияадууд баһал яараба. Жэлһээ жэлдэ адлиханаар лэ ажаһуудал ябажа байгаа: туугдаһан адуу морид, малай хүрэгүүд шэнэ бэлшээридэ гарана, тэдээнэй удаа сар, тэмээн тэргэнүүд, олон моритой хүнүүд хубарилдана, үсэгэлдэр хоһон байһан газарта мянгата хүрэнүүд бии боложо, оршон тойронхиёе шаг шуяан, нохойн хусалдаан, хаамал үнээдэй мөөрөөн дүүргэнэ, гол нуурнуудай ногоотой эрье руу шэнэхэн зүргэнүүд бии болоно.

Хараха янзада юрын лэ хүдэлөөндэ нэгэл шэнэ, ондоо хүнэй обёорхоор бэшэ юумэн бии болоо – энэ удаа отогууд шэнэ хабаржаан руугаа урид зүбшэнгүй, өөһэд хоорондоо хэлсэнгүй ябаба. Үбэлжөөнһөө гарахадаа нэгэ доро ямар сагта гарахаб, хабартаа ямар газар эзэлхэб, зуһаландаа ямарыень үлээхэб, энэ удаа хэндэ үлүү газарнуудаа үгэхэб гэжэ бултал малаа адлиханаар тобиржуулжа, удаадахи үбэлжэлгэдэ бэлдэлгэ тухай өөһэд хоорондоо анхан зүбшэдэг хэлсээн үгы байба.

Таргудай архья татажа, нэгэ хэды сагта тэлэрээд, шэнэ һарын эхин болотор угай ноёдуудай нүүдэл тухай зүбшэхөө ерэхыень хүлээбэ. Хияадууд болон томо отоггүйгөөр ажаמידарха аргагүй эгээл ядаруу отогойхидой ерэхэдэнь лэ, шухала томо отогууд тэрээнһээ буруу хараба гэжэ ойлгобо – ганса холын бэшэ, мүн ходол сугтаа ажаһууһан дүтыншье отогойхид. Эндэ шалтагынь хадаа аба хайдагта урагшагүйдэлгэ, илангаяа урда газарнууд руу хохидолто добтолгоһоо болоо гэжэ тэрэ ойлгожо байгаа хэн.

Иимэ гуримгүй нүүдэл отог омогуудай досоохи байдалай һандаралаар аюултай. Өөһэд хоорондоо хэлсээгүй отогууд ами аминдаа хуушан буусанууд руугаа ошожо, тэндэ зүршэлдөөгүй аажамаар гансал түрүүшын үедэ һууба. Ехэ саһанай гү, али үерэй болоходо, зарим отогууд бэлшээригүй үлэхэдэ хүршингээ сүлөө

газар эзэмдэхэ баатай болоходонь лэ тоосолдоон, гомдол, наншалдаан эхилбэ.

Эндэ эгээл аюултай юумэниинь гэхэдэ, энэ сагта ондоо угайхитай талаһаа довтолго болодог. Өөһэд хоорондоо үһэрилдөөтэй отогүүд тэрэ дары эблэржэ, дайсадай урдаһаа нэгэдэмэл сэрэг табихань иимэ ушарта ехэ бэрхэтэй. Зарим ноёд хүршэдэнь дайсадай довтолходо туһа хүргэхынгөө орондо хүхилдэжэ, өөһэдөө хажуу тээшээ нүүгээд, тэрбелжэ үрдихээ оролдоно. Үсөөхэн хүнүүдээр хүрэнээ хамгалхаяа оролдобошье, хүн зоноо, адуу малаа гээнэ ха юм.

Эгээл иимэ хаһада өөрын мэдэлэй багахан отогүүдаа бүридхэжэ, хүсэ шадалаа элсүүлхэн онгуудай түмэн сэрэг монголшуудта, хаяхан тэдээнэй талаһаа урагшагүй довтолгынь харюуда, түрүүн довтолжо оробо. Таргудай болон бусад ноёдой танигдангүй үлэхэ гэхэн найдал хүсэлдээгүй: довтолходоо дары диилдэжэ, тэдэ гэр руугаа, Онон руу, һэе орогүй тэрбелхэдээ губиин шулуута талада монгол моридой мүйр үлээгээ юм гү, али онгуудай бөөнэр үзэлдөө тэдээниие хаража элирүүлээ юм гү, харин онгууд довтолходоо гомдохоошоднай хэд бэ гэжэ лаб хайн мэдэнги байгаа: тиимэхээл уридшалан мэдүүлэнгүй гэнтэ орожо, бута нэрбелхэн сохилто хэбэ бшуу.

Онгууд тэдээнэй хойто хилыень харууһалжа байһан жүрхиние дахуулаа, тэдэнь улам саашаа монголшуудтай үнинэй дайсад болоһон татаарнуудые тухираа гэжэ һүүлдэнь Таргудай болон бусад ноёдто эли болобо. Тиигэжэ тэдэнь гурбан бүлэгүүд боложо хубаараад, гурбан тээһэнь халдажа ороо: баруун урдаһаа, урдаһаа, зүүн тээһээ.

Эгээл түрүүн онгууд хаяхан Шуус голой эхээр шэнэ буусадаа бууһан жэлүүрнүүдые бута сохибо. Тэндэхээ урагшаа Хэрлэн голой эрьсэр уруудан байрлаһан жадаранууд хаанаһааб даа тэдээн руу дабшажа ябаһан онгууд тухай дуулаад, хариин зоной тоосоондо оролсохогүй гэжэ голой эрьсэр үгсэн, хада газар руу тэрбелэн ябашабад, тиихэдээл Онон руу дайсадта харгы нээжэ үгэбэ. Дунда Хэрлэнэй эрьсэр ажаһуудаг олхонууд ба баруласууд жүрхинэй хоёр түмэндэ хагсууда хяара үлээлгэхэн үнэхэн мэтээр унин тоһон болотороо сохигдожо, журамгүйгөөр хойшоо тэрбедэхэдээ харгыдаа бусад отогүүдые хүрөөтэ дайнай хүлдэ орёолгобо.

Татаарай хилээр Таргудайн табиһан Есүүхэйн түмэн сэрэг дайсадаа нэрэ түрэдөө хүрэмөөр тэнсуу шангаар угтаба. Холын харуулнууд татаарай буусаһаа нюусаар татагдаһан гэнжээр тэмдэгэй түүдэгүүдые табижа, өөрынгөө хүрэнүүдтэ дайсанай дүтэлжэ ябаһые эртээнһээ мэдүүлбэ. Өөһэд хоорондоо түргэн харилсажа, Есүүхэйн мянгатан түрүүн хүрэнүүдээ адуу малтайнь Ононой хойто тала руу хүсэтэй сэрэгээр харууһалуулан эльгээбэ, һүүлээрнь өөһэдөө гурбан үдэр хүнийн туршада татаарнуудай добтолго тогтоон бариба, монголой газар руу тэдээниие нэбтэрүүлэн оруулхагүйн тула үе үе болоод лэ амар заяа үзүүлэнгүй тэдээниие эндэ тэндэһэнь наншаба. Харин тэдэшье Таргутаһаа энэ сагай туршада хүсэ туһашье, саашанхи ябадал тухай захиралташье абахагүйдөө, үшөө тэрээнэй хажуугаар урдахи отогуудай хилээ дайсадта нэггээд, онгууд ба журхинһээ ухаа мэдээгүй тэрьелжэ ябана гэжэ дуулахадаа саашадаа эсэргүүсэбгүй. Мянгатанай ударидагшад Сагаан түрүүтэй тэдэ бусадай иимэ янданаар байхада ямар нэгэ мэдэгдээгүй юумэнэй түлөө үхэтэрөө тэмсэһэнэй хэрэггүй гэжэ шийдээд, сэрэгүүдээ өөрынгөө хүрэнүүдэй хойноһоо Ага, Шэлгэ руу ябуулба.

Урда бээдэ онгууд бии болобо гэжэ дуулаад, Таргудай түрүүшээр түргэн бушуугаар өөрыгөө тойруулжа, сэрэг суглуулха ханаатай, иимэ аюулта ушарай тохёолдоходо отогой ноёд тэрээнэй үгэ дуулаха гэжэ бодоо һэн. Угайнгаа бүхы томо отогуудта элшэнэрые эльгээжэ, сэрэгшэдээ хайнаар зэбсэглээд, байлдаанда жагсахыень наашань эльгээгты гэжэ захираа. Тээд тэрээндэ ехээр дураа гутаһан ноёд энэ бүхы муу юумэнэй тохёолдоһондо тэрээниие өөрыень гэмнэжэ, урдаһаань уур сухалаа гарган, хараал шэрээл табилдаба. «Ононой хүндыгөөр мүнөө тохёолдоод байһан зоболон гасаланда шил гансаараа зэмэтэйш! – иимэ харюу тэрэл элшэдээрнь оронар, хэнигэс, салжууд, хатагин болон бусад ноёд дамжуулаба. – Ши хэмгүй ехээр эрхэ засагта шунахайржа, манай ажаһуудал хандаргааш, уг отогоо дайнай гал руу хүнтэрүүлээш, мүнөө болоходо юу хэхэб гэжэ бидэндэ заабарилхаяа хаанаһаа ханаабши?! Бидэ шамда уридшалан мэдүүлнэбди: хүрөө болоо, бидэниие зандархаяа бэшэ һэдэлгэ бү хэ, үгы һаашни, бидэ булта суглараад, шамайе барижа, шуһа мяхааршни зүүн тэнгэридтэ үргэл хэхэбди, тиигэжэ бэшэ уг угсаатанайнгаа зониие шинии тэнэг ябадалһаа абархабди. Иигэжэ үгээ хэлэхэдээ, шинии мэдэлдэ орохо харгыгаа эсэслэн

таһалбабди, шамтай удаадахи хөөрэлдөөн номо хуршын ба һэлмэ жадын хэлэн дээрэ хэгдэхэ».

Иимэ харюуда ехээр сошожо, тэдээнтэй суг ябаха зам одоол тэхэришэгүй эсэслэн таһарба гэжэ ойлгоод, Таргудай хажуудаа байһан зонтой хамта бээ абарха гэжэ шиидбэ. Тэрээнэй хажууда гансал өөрын тайчуудай ноёд ба хиядууд, тиихэдэ үшөө үнгэрһэн жэлнүүдтэ өөрынгөө угһаа таһараад, тайчуудта халдаһан нэгэ хэды багахан хүрээнтэй дуладууд, сулдуусууд, баядууд байгаа. Энэ үедэ элдэб һураг суу Таргудайда дуулдажал байба. Тэдээнэй баримтаар, хэрэг муудана. Дайсад гурбан тээһэнь ерээд, угай гол шухала эзэмдэлгэ руу нэбтэржэ, Онон руу дабшажа байна, тэрээнэй гол хүрээ бэдэрнэл хаш. Таргудай тиихэдэ ноёдтоо байһан һууриһаа бодожо, Онон мүрэнэй саагуур адуу моридоо, үхэр малаа хойто эрьэернь Шэлгэ руу тууха, тиигээд дайсадай олоһон олзодоо садаад, гэртээ бусахыень хүлээжэ, ой модотой газараар хорохыень заабарилба. Сэрэг болон адуун хүрэгтэй тайчуудай бусад хүрээнуудтэ элшэдые эльгээжэ, өөһэдөө тиишээ ошохыень захирба.

* * *

Тайчуудай хүрээнтэй Барха голой дунда урасхалай эрьедэ хабаржаандаа нүүжэ ерэхээр табан хоног үнгэрбэ. Мүнөө зургадахи үдэрэй сэнхир хүхэ үдэшэ Таргудайн захиралтаар хүнүүдын дахин гэрээ задалжа байбад. Урда тээн Таргудай дүтын тайчуудай ноёдые хиядуудтайнь суглуулжа (хүшэр сагта тэдэшы хэрэгтэй болоод байба), гэрэй хажууһаа үлүү зоние үлдэжэ холодуулаад, өөһэд дундаа зүбшэбэ. Уданшыггүй булта тэндэхээ гарахадаа хашхаралдан, нүхэдөө дуудажа, һүнишы һаань, хүрээнээ хөөрсэгэнүүлбэ.

Тэмүүжэн һүүл хоёр ехэ гэрһээ эд бараа гаргалсаад, удаань ханаһаа һэеыень задалжа, эбхэжэ, хана, үнээгэй һургаагуудые задалжа, сарнуудые хүллэбэ. Таргудайн һамган яаралтай суглараанһаа анханай зангаар хасарайнгаа шэшэртэр зүрхэ амаа хүдэлэнхэй, үхэрэйхидэл нюдөө бэлтылгэн, хүнүүдэй дундуур галзуурһан үнээн мэтэ хөөрсэгэнэжэ, хүндэ ханзануудые шэрэжэ байһан зоние һэжэглэн шалгана. Энэ үдэшэндөө хонин хүнжэлнүүдые ондоо тээшэнь хэбэ, хүнэй амһарта унаагаба гэхэ мэтээр һүүлые зэмэлжэ, хоёр дахин үһэндэнь аһалдаа. Тиигэбэшы тэрэ гэнтэ харасаараа Тэмүүжэнтэй уулзашабал, хэдышы ууртай

байгаа хаа, ноёной яһанда хүрэхээ үшөөл айна. Тэмүүжэн яаралгүй булгантайл адли хүдэлжэ, нобшо ноохой шэрэжэ байхадаа мээнэглэшөөд, тойрон ябаһан Таргудайе, зүгын үүр мэтээр дүүежэ байһан дүтын айлнуудые һэмээхэн хараашална.

Нэгэ гартаа бүдүүн ташуур баринхай, бухын шэнээн хүлээгэр духаяа нюдаргаараа шангаар үрэн байжа Таргудай гэрнүүдэй хоорондо холо холо алхалан, урагша хойшоо ябана. Тэрээнэй гэртэ моритой малшад ба адуушад хэдэн дахин эрьежэ ерэнэ. Халашаһан моридоо холохонһоо тогтоожо, эмээл дээрэхээ доошоо һэнжэлдэн дохижо, тэрээнһээ ажахын асуудалнуудые хурана. Таргудай сукхалаа хүрэжэ, хараал шэрээ табина:

– Таанар, юу, өөһэдөө мэдэнгүй гүт? Мүнөө болотороо хээгүй юм гүт? Үзөөрэйгты даа, энэ гараараа тарххиетнай таһа сабшахаб, хэрбээ энэ талада нэгшье хониной үлэнһэн байбал. Түргэлэгты! – гэжэ тэрэ бүдүүн нюдаргаараа тэдээндэ занаба.

Тэдэнь айһандаа түргэн тэрьелбэ.

Харанха болобо...

Айлнууд тэргэ болон эмээлэй ганзагада бүхы зөөриез ашажа, энэ голоор түбхинһэн газараа орхин, Бархаар доошоо уруудан ябабад – хэдыхэн үдэрэй саана энэл харгыгаар тэдэ иишээ ерэнһэн юм. Түргөөр ябаба – ноёд зониие яруулна, нүхэд тэргэнүүдэй хоорондуур ябажа, нобшорһон хүнүүдые ташуураар намнана. Харанхыгаар ондо ондоо айлай ашаан худхалдажа, журамгүй хүрэгөөр ябана. Хүндөөр ашаатай тэргэнүүд мүргэлдэн нэшэлдэнэ, наяралдана, үбшэнһөө ядаржа, сарнууд ууртайгаар шуухиралдана. Хаанаб даа урдуур агта морид, мал хүрэгүүд ябана, тээ саана, холохонуур, тэдэнии́е сэрэгшэд халхална. Тэмүүжэнэй тэргэ ябаһаар Таргудайн айлай ашаануудһаа үлэшэбэ, ташуураар яаруулан шабхадуулһан ямаршьеб харашуулай ашаанууд мэгдэжэ урагшаа жүдхэн гэхэдээ, тэдээнэй дундуур хабшуулдан орошобо. Харанхыда һүүлэй һуугаад ябаһан ноёной эгээл хойтохи тэргын холодон ошожо байхые Тэмүүжэн хайша хэрэгээр харана, хойноһоонь үлэнгүй дахаха гэжэ һэдэншьегүй. Байһаар тэрэнь нүүдэлэй харанхы бүрүүл, гуримгүй хараа бараан соогуур хорошобо.

Танигдаагүй харашуулай дунда орошоходоо Тэмүүжэн тэдээнэй аргаахан һэргылэн байжа хэлсэһэн хөөрэлдөө шагнаархана. Ара талынь хоёр тээ ябаһан харанхыда хүсэд харагдаагүй эрэшүүл хоорондоо һэмээхэн дуугаралсана.

– Агада бидэниие баһал хэншые хүлээнэгүйл даа, – үбгэн хүнэй һөөлдэнги хахир хоолой зүүн тээһэнь дуулдаба. – Тэндэ юунэйшые болохонь эли бэшэ.

– Тэндэ бидэншыегүй бүхы газар эзэлээтэй байгаа ёһотой, – агы нүхэн сооһоо гараһан мэтэ хүнхинүүр хоолой харюудань эдэлнэ. – Олон отогууд манһаа урид тишэ тэрьелээ ха юм.

– Манай Таргудай бидэндэшые газар олоно бээ, бидэниие бэлшээригүйгөөр үлөөхэгүй ха юм, – гэжэ хажуу тээһээ үшөө нэгэн оролсоно.

– Ши һохор гүш, али дүлии гү? Харанагүй гүш, тойроод юун болоноб? Манай Таргудайе ондоо ноёд нохойшые гэжэ тооногүй ха юм, угайнгаа зониие хосорхо туйлдань энэш хүргөө. Тиигэхээр маанарта өөрымнай зоной добтолоогүй һаань, болоо, – гэжэ сухалтайгаар хүнхинүүр хоолойтойнь хэлэбэ.

– Ши аалыар дуугара, нүхэд дуулажархиха! – гэжэ айнгаар түрүүшынхинь шииганаба.

– Дуулаг лэ саашаа. Тэдэ яаха юм, үнэн үгын түлөө хэлыемни отолхо гү? – гэжэ тэрэнь гэнтэ гэмэршэбэ.

– Хэлэ отолбол, үшөө бараг гэшэ, харин харанхы руу абашаа һаань, тэндээл хэбтээд үлэхэш. Үсөөн зон иигээд үгы болоо бэшэ гү? Аниргүйл бай...

Булта дуугай болобод. Харашуулай доторһоо абан хүндөөр һанаа алдахань Тэмүүжэндэ элихэнээр дуулдана, тэдээнэй һанаа алдаан хүндэ ашаантай тэргэнүүдые арай шэрэжэ ябаһан буха сарнуудай уухлаантай худхалдан гээгдэнэ. Һалхин намдажа, һүниин агаарта тэдээнэй абяан холоһоо дуулдана. Зуугаад сарнуудай түбэрөөн хаташанхай газарһаа огсомоор гаража, тэргын модон сахаригай хахинаһан абяантай худхарна. Хаанаб даа холуур, тэргэнүүдэй урдуур үе үе болоод лэ ямаршыеб моритой хүнүүдэй хатаралдан үнгэрхэнь дуулдана. Тэмүүжэн эзэнэй нобшо ноохой дороһоо зөөлэн хүнжэлнүүдые татажа гаргаад, нюргаараа тэдээн дээрэ налайн һуужа, хүндэ дүнгөө тэргын ханада түшүүлээд, һажаба.

Уданшыегүй гэнтэ эхилһэн борооһоо тэрэ һэришэбэ. Жэжэхэн дулаахан дуһалнууд хасар, гар дээгүүрь дуһалба. Үдэртөө халаһан газарһаа шиигэй үнэр гутаба.

Харашуул хөөрэлдөөгөө дахин эхилбэ.

– Агада хүн зоной хажууда, хари, галуу бү харбаарайгты, – гэжэ үнөөхил һөөлдэнги хоолойтой үбгэн дуугарба.

– Юундэ гээшэб? – гэжэ нүгөөдэнь гайхаба.

– Хонгирад хаража болохо, галууд тэдээнэй хүлдэ гэдэг.

– Хонгирад дайшыггүй сагта хэн нэгэнэй галуу агнажа байхые харабал, абяагүйгээр зэбсэгтээ аһалдадаг, – араһаань танигдаагүй хоолой хэлэбэ. – Харин мүнөө барандаа галзуу нохойнуудһаа дутуугүй уур сухалдаа баригданхай, тэрээншыггүй бэе бэедэ халдажа эхилхэ.

– Залуушуулдаа хэлэхэ хэрэгтэй, тэдэнэр мэдэнэгүй ха юм, энээнэй түлөө өөһэд хоорондомнай дайн эхилжэ магад.

Үүрэй гэгээгээр тэдэ Онон мүрэндэ хүрэбэ. Огторгой доогуур һанжаһан боро үүлээр бүрхөөгдэнхэй, тэрэл хура бороон һабинаһан зандаа, голһоо хүйтэ даажа байба.

Набтар элһэн эрьетэй голой гарасаар мал шууян байжа нүгөө тала руу гарана. Табхар ута гүбээн оройһоо Тэмүүжэнэй харахада морид гарасаар түрүүн гол гаталжа, холын үндэр эрьеэр зүүлжээ ябажа ябаба. Тугалтай үнээд хүлөөрөө гол гатална, хойноһоонь хони ямаад тамарна.

Голой доогуур үндэр тэргэнүүд дээрэ хурьгадые шэрэнэ. Гэнтэ голой тэгэн дунда нэгэ хара толгойтой хахад жэлтэй хурьган тэргэһээ хүрэжэ буугаад, гэдэргээ тамархыень Тэмүүжэн хараба. Энэ эрьеһээ хараал табиһаар, морин дээрэ һууһан хоёр эдир хүбүүд ургануудаа толгой дээгүүрээ даллан байжа задалжа, тэрээнэй урдаһаа яарабад. Хурьган сошоод, гэдэргээ эрьежэ, иишэ тиишээ хараашалба. Тэрэ хөөһэтэһэн үдхэн нооһоёо уһан дээрэ дэлгээһэн галуун мэтэ харагдана. Үргэн урасхалда тэрэ ехээр туугдабашье, хүзүүгээ өөдөн үргэжэ, нохой мэтээр тамаран, нүгөө эрье хүрэбэ, эсэстээ гарасаһаа доошоо үндэр хара эрид эрьедэ арай гэжэ уһанһаа гараад, бэе һэгсэржэ, аргаахан мааран, һулахан хүлнүүдээрээ бүдэржэ, хадын ташалан доро шэнэ газар хараашалан обооролдожо байһан хонин хүрэг руу гүйшэбэ.

Үхэр малай хойноһоо пэгсэгэр хүрэгөөр моритой тайчууд гол гаталба. Шанга урасхал соогуур һэргэлэн ябажа, тэдэ гэрэй эд хогшол ашаһан тэргэнүүдые гаргахаар гүйхэн газар бэдэрнэд. Наба дээгүүр һөөлжүү зурууд шэлэбэ. Түрүүн хоёр тэргэ табиба – уһан сахаригайнь гол бүглэжэ байба.

– Зай, орогты! Түргэн! – гэжэ нүхэдэй ахалагша Үнэгэн гарасада дүтэлөөд, обооролдоод байһан ашаанай захынхид руу ташуураараа зангаба. – Гурба гурбаар табигты, хонид шэнги юугээ хараад байнат?

Сарнууд бэе бэеынгээ хойноһоо хубарилдан, дурата дурагүйгээр жүдхэжэ, тэргэнүүдээ уһа руу оруулба. Гол соо эрьһээ аалихан холодожо байһан ашаатай тэргэнүүдые Тэмүүжэн араһаань адаглана. Үндэрөөр ашаатай эд хогшолой саанаһаа буха сарнууд харагданагүй, ара талаһаань харахада тэргэнүүд ямаршыёб нэгэ аргаар урасхалда туугдадаггүй, хүндэ ашаанһаа урбалдадаггүй, өөрөө тамарһан түхэлгүй хонин онгосонууд мэтээр үзэгдэнэ.

Тэмүүжэн түрүүшын тээбэринүүдые нюдөөрөө үдэшөөд, эрье дээрэ хашалдаад байһан олон тоото тэргэнүүдые адаглан, тон урдань обооролдожо байһан Таргудайн тэргэнүүдые обёорбо. Тиин тэргээ урагшань тэгүүлжэ, ондоо ашаануудай хоорондуур шахалдан, тэдээн руу дүтэлжэ эхилбэ. Харашуул ноёной тэргэ танижа, хажуу тээшээ хабшалдажа байгаад харгы гаргана.

Хула мори унаһан Таргудайн һамган тэрээнэй гээгдэһэн тэргэ обёороод, хёлойжо хараба.

«Минии орондо һүүл байгаа һаа, шабхадуулхал байгаа. Хүн зоной нюдэн доро ташуураараа далаганажа аһаха һэн», – гэжэ зосоогоо Тэмүүжэн мihnэд гээд, тэргээ бусадай хойноһоо уһа руу оруулба.

Гол гаталһан ашаа тээбэринүүд тогтонгүй саашаа хонин хүрэгүүдэй хойноһоо зүүн тээшээ шэглэбэ. Адуу мал үни холо урагшаа ябанхай.

Ашаатай тэргэнүүд бүтүү обооролдон байтараа, налуу ногоон дээрэ гарахадаа урилдан саашална. Шэрүүн шарайтай таби гаран нүхэд тэдээнһээ үлэнгүй, барлаг, харашуулые яруулжа, ташуураараа занган байжа намнана. Тэдээнһээ айн хүрдэһэн малшыё, хүншыё урагшаа бии шадалаараа тэгүүлнэ. Эндэ тэндэ ташуурай шанга эршэгэнээн, уур сухалтай һүүхирөөн, хараал шэрээл замханагүй. Модонхой хахир хүндэ хахинаан, түерээн оршон тойроноор дууддажа, хүнэй зосоо айдаһа хүрүүлнэ, уйдхар түрүүлнэ.

Үдэ багаар юундэ ноёд иитэрээ яарааб гэжэ хүн зондо эсэстээ эли болобо. Үндэр хойто эрьсээр ябажа, замайнь урда хүндэлэн хэбтээшэ ута гүбээн ташалан үгсэжэ ябатараа тайчууд холын урда талада добонуудай хоорондуур Онон руу яаража тэбдэжэ ябаһан ехэ бэшэ нүүдэлшэдые хараһан байгаа. Тэдээннйе адаглахадаа энэ амгалан нүүдэл бэшэ, харин добтолһон дайсанһаа тэрьедэжэ ябаашад гэжэ мэдэхээр байба.

Урдаа малаа хатар дундаа туужа, доогуур харагдажа байһан урасхалай нүгөө гарасаар гол гаталжа гараха гэжэ тэдэ шадалаараа яарана. Зуугаад үхэр сарай ашаан гуримгүй хүрэгөөр обооролдон, наашаа тэгүүлнэ, саагуурнь тэдээнһээ хоёр харбалгын зайда хахад мянгаад багахан сэрэг ябана. Сэрэг зуу зуугаар хубааран, хоёр тээшээ таража һунанхай, хойно хойноһоо һубарилдан, мүнөө дээрээ эндэһээ харагдаагүй, харин энэ дороо тэдээнэй һүүл гэшхэхээ ябаһан дайсанһаа нүүдэлээ тэдэ халхалжа ябана.

Тайчуудай ашаа шэрэгшэд суг яһатанайнгаа ухаа мэдээгүй ехэ аюулһаа тэрьелжэ, тэдээндэ дүтэлжэ ябахыень хараад, баалалтагүй өөһэдөө буха сарнуудаа намнабад. Урда добонууд руу хариин дайсадай бии болохыё сошордонгёор хараашалан, тэдэ амитадайнгаа үргэн нюрга хайра гамгүй шабхадахадань, тэдэнь хүндэ хатарар болдог-солдогтой ташалангаар урагшаа гүйлдэбэ. Шулуутай хонхо ёнхо газар дээгүүр модон сахаригууд түбэрэлдэбэ. Хүрэнэй малай удаа моритой үбгэд болон үхибүүдтэй эхэнэрнүүд яаран хатаралдана.

Тэмүүжэн өөрынгөө сар бургааһаар хоёр дахин шабхадаад, тэдээнйе ара талаһаань халхалан ябаһан Таргудайн сэрэг эрьен хараба. Таргудайн ударидалга доро гурба мянган сэрэгшэд тэдээнэй хойноһоо гарасаар гаража ябахыень ташалангай үндэрһөө харагдана. Урда талынхидынь энэ эрье дээрэ гаранхай, харин араархидынь үшөөл унжагыралдажа, голдо һаял дүтэлжэ ябана. Тэндэһээ голой саанаһаа, гүбээгээ арада байһан ондоо отогтоной ябаса харагданагүй. Тэмүүжэнэй харахада, голой тэг дунда залуу сэрэгшэд бэе бээ моринһоо татан унагаажа, наадажа ябаба. Нэгэ нэгээр хэды сэрэгшэд уһанда умбаба. Урда ябагшадынь голоо гаталан саашална, харин хойно ябагшадынь тэдээнээ хаража һажаалдан, баһал наадажа эхилнэ.

Үнэгэн залуу нүхэрые Таргуудайда мэдээсэл дуулгахыень эльгээбэ, тэрэнь бүхы шадалаараа тэрэ дары доошоо гүйлгэшэбэ.

Ашаан дээрэхи тайчууд хүрэлдэжэ бодоод, урагшань гараараа заажа, нэгэ доро шууялдашаба.

- Тээ тэрэ хэнһээ тэрьелээб эдэ зон, тэдэнь харагдаба...
- Хаана, хаана?..
- Тээ тэрэ хара үүлэн доро.
- Һэй, яагаа олон гээшэб.
- Ямар олон бэ-э!

– Хүлээ, үшөө булта гараадүй байна.

Тэмүүжэн харасаяа хурсадхан, тэрээн руу шэглүүлхэдээ огторгойн хаяада гэхээр холын холо гүбээн саанааа аргаахан мүлхижэ ябаһан ута гэгшын тобир тарган могойдол адли үй түмэн сэрэг хараба. Холоһоо хаб хараар үзэгдэһэн морин сэрэгшэд хадын ташаланһаа нэгэ ута, нэгэ үргэн боложо, уужам налуу газарые уһаар дүүргэжэ байһандал урдан бууна, уулын саана тэдэнэй үшөө хэды байһаниинь үшөө мэдэгдэнэгүй.

– Энэ онгууд!..Тиимэ гү, бэшэ гү? – араһаа мэгдэнгээр нэгэ харашуул хажуудахи үбгэндэ хандана. Тэмүүжэн эрьелдээд, хүни дуулаһан тарган хүнэй хүнхинүүр хоолой таниба. – Өөрынгөө толгойдо зүгын үүр хүдэлгөөд...

– Онгууд хаа, үшөө бараг гэшэ, харин жүрхин байбал гайтай, – гэжэ һөөлдэһэн хоолойтой үбгэн дуугараад, хараа муутайгаар нюдээ сабшажа, долёобор хурганайнгаа ара талаарнь оролдосотойгоор тэрээнэ аршана.

– Мүнөө ямар хамаа байхаб, – гэжэ тарганиинь гэмэрбэ. – Жүрхин үнинэй дайсад, онгууд шэнэ, мүнөө болоходо эдэш, тэдэш адлил дайсад ха юм.

– Жүрхин алишье арадһаа долоон доро, – гэжэ уйдхартайгаар үбгэн хэлэбэ.

– Юугээрээ ондоо юм? – этигэлгүйгөөр нүгөөдэнь харана.

– Байлдаанда тэдэ хододоо эхэнэрнүүдые, хүүгэдые олоор алахые оролдодог. Зорюута хүрэн дотор ябажа, үлгы соо хэбтэһэн үхибүү сабшаха, хээлитэй эхэнэрнүүдые хүнжэл доронь хадхаха.

– Юунэй түлөө тиигэнэ гэшэб? Юундэ үхибүүдые хюдаха юм? Эдидэг юм гү тэдэниие? – гэжэ тойронхи хүнүүд һанаата болошобо.

– Энэ нүгэл ха юм!

– Амитадай эмэнүүдые гүлгэдтэйн сүлөөдэ табидаг ха юм.

Үбгэн уйдхартайгаар хэлэбэ:

– Тэдэш тиигэжэ угай зоной тоо үсөөрүүлнэ. Анхандаа гурбан жэлэй нэгэ удаа тэдэ агнуурида мэтээр тала руу гаража, бидэниие, монголшуудые, хюдаха гэжэ оролдодог һэн, тиигэһээр бидэ хияадай Хабуул хаанай туг доро тэдэниие Ута ханын дэргэдэ бута сохёо бэлэйбди. Тэрээнэй һүүлээр жүрхин номгоржо, ханын саанааа хамараа харуулхаяа болёо һэн, һүүлдэнь һэмээхэнээр бидэндэ татаар угуудые тухирдаг болоһоор, хаянай зүрхэ орожо, сэхэ гараба...

– Ямар этэгээд гээшэб, – гэжэ нэгэ һамган зэбүүрхэн хэлээд, гурба дахин бухаяа бургаанаар шабхадаад, – ямар удаан шэрэлдэнэбта, бухануудтнай дохолшоо юм гү, түргэн холо болохо хэрэгтэй.

Хэншые тэрээниие дуулабагүй.

Таргудайн нүхэд галзуурһан мэтээр ашаа шэрэгшэдые намнажа ябатараа гэнтэ хэрэгээ хаяад, бүлэг бүлэгөөр хажуу талада обооролдожо, холын хариин сэрэгшэдые адаглана. Ухаа моритой тарган сэрэгшэ хэрзэгыгээр хэлэбэ:

– Зүүн шүдхэрһөө жүрхин үшөө доро гэжэ үгэ би багадаа дуулаһан байнаб, мүнөөл ойлгожо байнаб удхыень.

– Харыт, ямар олон гараба гээшэб?! – гэжэ Тэмүүжэнэй урда ябаһан һүүл аймхайгаар хашхараад, гараа урагшан харбайба.

Холын гүбээгэй саанаһаа хариин сэрэгшэд гарахаяа болижо, тээ доро ехэ томо хара толбо мэтээр обоорно. Харахада тэдэ тайчуудай нүүдэл харууһалжа ябаһан сэрэгһээ оло дахин ехэ. Урагшаа түргэн дабшажа, ябууд дундаа таража ерэхэдээ тэдэ бүхы дайда дүүргэбэ. Урдань зугадажа ябаһан багахан сэрэгһээ гурба дахин үргэн, гүнзэгыгээрээ арба дахин тэдээниие хушамаар.

– Манай сэрэгһээ хоёр дахин олон ха даа. Таргудай түмэн шахуу сэрэгээ хүрэгүүдээр тараажа алдаа, мүнөө гурбан мянгатайл үлэнхэй, тэдээндэ хүсэгдэхгүйб гэжэ ханаа ха даа, – гэжэ Тэмүүжэндэ дүтэхэн байһан залуу сэрэгшэ һуладаһан хоолойгоор хэлэбэ.

– Манай Таргудай хүнүүдһээ ехээр адуу малаа хайрлана. Тэрээнэй тэнэг ябадалһаа боложо, бидэ булта хосорхоннай хаш, – гэжэ хоролхоһон шэнгээр мэгдэнэн сухалтай харашуулай хэлэхэдэ, бусадны тодожо абаба:

– Ноёд гэжэ арад зоноо дураараа үйлэдэдэг даа.

– Бидэниие нүхэ руу татана...

– Бидэниие татана, харин бидэ хонид мэтээр ошохоео ханаашыегүй хаа, тэдээнэй хойноһоо шэрэлдэнэбди.

– Тэдэшни һайн моритой зугадана ааб даа, харин бидэл үлэхэбди...

Тэргэнүүдэй дундуур нэгэ хээр моритой наһатайшаг нүхэр маряжа түргэн дүтэлбэ. Далайжа ерээд лэ нэгэдэхи, хоёрдохи, гурбадахи харашуулые ута ташуураар орёогоод, доошонь тонгойлгожо, үбшэнтэйгөөр татагануулба.

– Хадуюжа абагты, нэгэшье абьян таанадһаа гарабал, энэ жада хэн нэгэнэйтнай хоёр далын хоорондуур шаажархихаб. Харана гүт, үгы гү? – ууртайгаар тэдээниие шэртэжэ, аалин хоолойгоор хэлэбэ.

Нүхэр нэгэнэйн нь юурай урда томо эритээ һэжэржэ, сухалтайгаар хараашалан байжа хажуу тээшээ боложо холодобо. Тэдэнь үһөөтэй харасаар тэрээниие үдэшөөд, шүдэнэй забһараар хараал табиба.

Сохюулһан харашуулые хараагүй мэтэ боложо, хүнүүд гансал урагшаал хараашална. Тэндэхи байлдаан дүтэлжэл байна. Урдаһаа ерэгшэд ангай үргөөндэ гараад байһан мэтээр үзэгдэнэ – холо зайһаа боложо, тэдэнэй туг, хубсаһыеншье танихын аргагүй, онгууд гү, али жүрхин гү – далинуудаа үшөө үргэдхэн, үй түмэн сэрэгшэдээрээ урдань байһан багахан сэрэгые хүрдөөхэ эрмэлзэлтэй.

Эсэстээ нэгэ харбалгын зайда дүтлөөд, түрүүшын түмэн годлинуудаа табихадаа, бээ хамгаалжа байгшадай шэнгэхэн бүлэгые бүрхөөжэрхибэ. Тэдээнэй морид сошоод, годлинуудаа тэрьелжэ, хажуу тээшээ халба хүрэлдэбэшье, зуутанай олон сэрэгшэд нэгэ доро моринһоо унаба. Бусад зуутан тэбдэжэ, хажуу тээшээ бутаран, талаар тарабад.

Зугадажа ябаһан сэрэгшэдшье харюудань харбаба, холоһоо харахада, эндэ тэндэ шэнгэншэгээр лэ годлинуудынь бууһан шэнгишье һаа, һанагдаагүй олон зониие хосорообо, дайсадай аяар гушаад сэрэгшэдые унагааба. Тэрэ дары дабтан харбахадань, тэды шэнэ лэ моринһоо унашабад. Үсөөхэншье һаа, иимэ эрэлхэг мэргэн сэрэгэй харюуһаа уряалгүй айлшад гайхажа, гэдэргээ болобо, хайшан гэжэ энэ багахан аад, эсэргүү сэрэгые диилэхэ гээшэб гэжэ бодомжолон зогсбод.

Багахан сэрэг унаашадаа суглуулжа, мориндонь ашаад, аргаахан гэдэргээ бусажа, холуур тараһан зайгаа алдангүй нүүдэлшэдэйнгээ хойноһоо шэглэбэд. Араһаань добтологшод нэгэ харбалгаһаа ехэшэг зай баряад, аалихан дахаба.

Зугадажа ябагшадай урдаа туужа ябаһан мал булта нэгэ ехэ хүрэг боложо худхаран холилдоод, малшадтаа туулган, дорохи гарасада дүтэлжэ ябаба. Тайчуудай дээрэнһээ харахадань, гол руу түрүүн хатарааша морид хүрэжэ ороод, гүйхэн уһа хөөһэтүүлэн сээсэрүүлнэ. Тэдээнһээ бүри холохоно үлэшэһэн үнэз ямаад голой эрьсэр таран, ехэл эсэнгээр гүйлдэн туугдана.

– Нүрэг соонь юундэ хонид харагданагүй гээшэб, – гэжэ нэгэ залуу шэрээшэн хёрхо нюдөөр хараашалан хэлэбэ.

– Дайсанай ерэхэдэ, тэрелхэ болоходо, хонид лэ ехэ хаалта болодог юм даа, – гэжэ һөөлдэнги хоолойтой үбгэн хэлэбэ. – Харгыдаа хаяа гү, али бэлшээридээ үлөөгөө хаш.

– Хэндэ тиймэ ехэ баялиг хүртэхэнь гээшэб. Намда иимэ нүрэг бии болошохоо янаб, хахадыень адуу үнээдтэй андалдаад лэ, аминдаа хайшааб даа зөөжэ ошоод, ноёдшьегүй, нүхэдшьегүй ажаһуухал хэм, – гэжэ залуунь энеэбхилнэ.

Тэрээндэ хэншье харюу үгэбэгүй. Булта дуугай урагшаа харашанхай, ханаагаа зобонхойнууд бухануудаа тууна. Тэндэ тэрелэгшэдэй ашаанууд малайнгаа нүрэгһөө үлэшэнхэй дүрбэн буудалай газарта аргаахан мүлхижэ ябана. Эсэһэн буханууд арай гэжэ шэрэлдэнэ, тэдээниие хайра гамгүй модооршье, ташуурааршье шабхадан яаруулна.

Өөрын сэрэгэй хажууһаа Таргудай гурбан тайчуудай ноёдтой суг гүйлгэлдэжэ ерээд, үндэр добуун дээрэ Үнэгэнэй хажууда зогсожо, холоһоо харахада багахан шэнгээр үзэгдэжэ байһан дайсанай сэрэг руу нюдөө ехэ гэгшээр нээжэ шэртэн харана. Ноёд байлдаанһаа үлэжэ, түгэсхэлыень лэ, дайсадай сэрэгээ сухарижа байхыень хаража үрдэ. Таргудай голхоронгёор ташуураараа гуталайнгаа түрии шабхадажа байгаад, юун болоһыень Үнэгэнһээ асууна. Тэрэнь тогтожо ядаһан мориёо татажа, баруун гараараа зангажа байгаад хөөрэнэ.

– Тэдэнэр аашаарнь харахада онгууд хэбэртэй, далаяараа добтолхоо оролдоно, харин жүрхин тиигэдэггүй, тэдэшни сэхэ добтолоод, дайсанаа бүлэг бүлэгөөр таһалжа хубаадаг. Харин тээ тэрэ гүйлгэлдэжэ ябагшад Шуусын эхинһээ ябаһан хэнигэс обогтон ха даа, тоогоорнь тухайлхада.

– Өөрөө хаража байнаб хаана онгууд, хаана хэнигэс гэжэ, – сухалтайгаар Таргудай хэрхирээд, дайсадай бии болоһон холын ташалан руу нүдөө таһалангүй хараашална. – Ямар шүдхэрнүүд эдээниие һүүл дээрээ асараа гээшэб? Эдэ хэнигэсүүд заал хаа ямар нэгэ муу юумэ дахуулаад ерэдэг.

– Таргудай абга, яахамнайб, – гэжэ ханаа амарханаар энеэбхилһэн, тэрээнэй аша Моричи ноён хэлээд, толгой дээрэхи сагаан мориной дэлһээр өөдөн ёдойлгожо хэһэн сасагтай түмэр дуулгаяа заһана, – гол гараад, отогойхидтоо туһалхамнай гү?

Тэрэн нь нүдээс бэлтылгэжэ, хазагад гэгбэ.

– Ши энэ юундэ ахашуулһаа урид оронобши? – хулгай нүдөөр хажуу тээшээ харасагаан, тэрээндээ шэбэнэн хэлэбэ. – Ши эндэ минии бүхы сэрэгые хосороохоо ханаа гүш? Саашаа ямар юумэтэй ошохобиди, тэнэг тархяараа бодоно гүш?

– Тээд манай нэгэ угаймнай зон ха юм, – гэжэ тэрэн хөөргэдэбэ.

– Хэн һүүлдэнь шинии хүүгэдые татаар, жүрхинһээ хамгаалха юм? Нэгэ угайшни зон гү? – гэжэ Таргудай одоол уураа хүрэбэ.

Тэрэн гайхангыар мүрээ хабшаба.

– Өөрын ухаагүй хадаа, намайе шагнаад, абяагүй бай! – гэжэ хэлээд, тэрэ хэрзэгыгээр бусад ноёдые тойруулан хараба. – Үлүү олон ухаатайшуул бии болооб даа! Магад, үшөө хэн намда ухаа заахаяа хананаб?

Тэдэнь дуугай байба.

– Үгы, бидэ ябаһаараал ябахабди саашаа. Ши, Үнэгэн, нүхэдтээ ашаа тээбэринүүдые урагшань намна. Аалидаһан зониие сохигты, жадаараа хадхагты! Бидэ тэдэ хэнигсчээ урид уһа гаталжа, тэдээниие хойноо оруулжа, һүүлдээ үлээхэ ёһотойбди. Үлэн шоно хойноһоошни намнажа ябаа һаань, хэһэг мяха хаяжа үгэ, тиихэдэшни тэрэ тогтохо, тиигэжэ мэдэхэ гүт? Таанар, – гээд, ноёдто хандаба, – сэрэгтээ гүйлгэлдэжэ ошоод, бултанда хойноһоо харууһалха хүн үгы, дайсан урда байна, булта түргэн урагшаа гүйлгэлдэгты гэжэ дамжуулагты!

Ноёд гүйлгэлдэшэбэ.

Гансаараа үлөөд, Таргудай нэгэ хэды саг соо урда талын хотогор руу шэртэжэ, хари сэрэгшэдэй шонын хүрэгтэл шархатаһан амитаниие тойруулан намнажа, тэрьелжэ ябаашадые аргаахан мүрдэжэ ябахыень хараад, мориёо шамдуулжа, тэргэнүүдые хүсэжэ эхилэбэ. Ууртайгаар урагшаа дабшажа ябаһан нүүдэлые хараашалба.

– Туугты, туугты, тэдээнээ! Бухануудаа хатаруулагты! – тэрээншьегүй ташуураараа хоротойгоор сабшажа ябаһан нүхэдтэ хашхарба.

Урдахи буханууд толгойгоо дүхылгажа, уб улаан нүдөө улхархай дүүрэн эрьюулэн, хүндөөр доошоо хатаралдана. Ехэ ашаанай тэргэнүүд һэжэрэлдэн, угаа шангаар наяржа, түержэ, түргэн гүйдэлһөө ябууд дундаа бутаршахаяа байһандал үзэгдэнэ.

Тэмүүжэн өөрынгөө буха шабхадаһаар ябатараа гэнтэ урдань гүйлгэжэ ябаһан һүүлэй тэргэ дээрэнһээ шэрэм тогооной унашахые хараба. Хүндөөр найгаһаар, хажуу тээшээ мухарижа, тэрэндэ дүтэхэнэ уруугаа хараад хэбтэшэбэ. Һүүл оһолтоһоноо ойлгожо, эзэнэй үнэтэй зөөрийн тэрээнһээ тэрьелжэ ябахые харахадаа ухаа алдан, уйдхартайгаар иишэ тиишээ голхорон байжа хараашалба.

Хоёр гараараа дүнгээ барин, Тэмүүжэн тэргынгээ ябууд дунда хүрэжэ буугаад, унаһан тогоо саб шүүрэжэ абахадаа, арайл араһаань гүйжэ ябаһан бухын хүл доро орошон алдаад, хажуу тээшээ хүрэжэ, хүндэ тогоо дороһоонь үргэн, хажуугаарын гаража ябаһан тэргэ руугаа шэдэжэрхёод, тээбэриез гүйжэ хүсөөд, ашаанай хойноһоонь ёдойжо баһан үндэр һэгсэгэр модондо аһалдан, һөөргөө һуушаба. Обоолоотой нобшо дээгүүр гаража, хүлөөрөө хөөтэй тогоо хүхэ улаан торгоор гоёон оёотой хонин хүнжэлнүүдэй дундуур хабшуулжа дараад, урагшаа һууридаа мүлхижэ, амияа абан, хөө болоһон альгануудаа жэрхэжэ байжа хараба. Һүүлдэнь һүүл руу нюдээ табихадань, тэрэниие хараншьегүй, өөрынгөө бухые намнаһаар ябаба.

Үхэр тэргэнүүд голой зүүн талын набтар эрьсээр ябадалаа аалидуулангүй уруудана. Эсэнги буханууд байд гээд лэ тэмтэрэлдэнэ, гэхэ зуура шангаар һүүхирүүлхэдээ, ташуураар шабхадуулхадаа дахин гүйлгэлдэжэ эхилнэ. Тайчуудай сэрэг обооролдон байжа гуримшуулагдаад, үндэр хадын саагуур гаража, түрүүшын зуутан ашаанай тэргэнүүдые хүсэжэ, уругшаа хатаралдаба.

Набтар эрье руу бууһанай удаа урда талада хэнигэсүүдшые, хоёр тээһээ нохойролдоһон сэрэгүүдшые харагдахаяа болибо. Үе үе болоод лэ мэнэ һая дабаһан дабаанһаа доошо тэндэ табигдаһан элшэ харуулнууд бии болоно, голой саана юунэй боложо байһые ноёдто дуулгахаяа ерэнэ хаш.

Тэмүүжэн хажуугаарын гаража ябатараа шаргал мори унаһан элшэнэй Таргудайда дуулгажа байхыень шагнаба:

– Тэдээнэй тэргэнүүд гарасаһаа хоёр харбалгада ябана, буханууд арай гэжэ ябана, гол гаража шадахагүй хаш, зогсоохо...

– Мэдэнэб, сэрэг хаанаб, хэлэ! – гэжэ тэрэниие Таргудай таһа дүүрэбэ.

– Хэнигэсэй сэрэг тэргэнүүдһээ нэгэл харбалгын зайда ябана, харгы хаагаад зогсоно, харин онгууд тэдээнһээ харбалгын зайда

зогсоод, хүлээнэ, тэдээнэй уһа руу орохыень хүлээнэ хаш, эрье дээрэһээ тэдээниие харбахадань бэлэн байха ха юм.

– Шамтай шамшьегүй мэдэнэб, бэлэн гэжэ, – гэжэ дахин тэрээниие Таргудай таһа дүүрэн бадашаба. – Ши минии захиралта хайнаар шагна: ши мүнөө гэдэргээ бусаад, генигесүүдэй гараса руу нэгэ харбалгын зайда хүрэхэдэнь, намда тэмдэг үгэхэш, шаргалаа толгойгоорын хойто зүг руу табихаш, эндэһээ намда харагдахаар, ойлгоо гүш?

– Ойлгоо.

– Хатаруула, бултанда дамжуула, хайнаар бүхы талые шэртэжэ, адаглагты, – тэрэ шэрүүнээр захирба, – ондоо ямар нэгэ сэрэг бии боложо магад. Үзөөрэйгты, алдабалтнай, нюдыетнай тэһэ хадхахаб!

Харуулые эльгээгээд, Таргудай тайчуудай дүтын ноёдоор тойруулан, зүүн тээшээ шэглэбэ, ябууд дундаа тэдэнтээ зүбшэнэ. Тэрээниие тойроод, эмээл дээрээ гунхылдан, тэдэ обооролдожо, өөһэд хоорондоо хэлсэнэ:

– Онгууд бидэниие хараа ёһотой.

– Бидэнэй хараа хада, тэдэшни һохор бэшэ ха юм.

– Хада дээрэ гурбан мянгата сэрэгъемнай харахадаа доронь үшөө олон сэрэг байгаа ёһотой гэжэ ханаад, магад, болгоомжолхо, – гэжэ бултанда Моричи халашаһан мориёо татажа байгаад хэлэнэ.

– Энэнь лэ манда хайн.

– Тэдэш хэнигэстэ довтолхоёо яаранагүй, юуб гэхэдэ, тэдээниие мэхэ гаргажа, маниие отожо байна гэжэ айна.

Таргудай бултаниие шагнаад, дүн гаргаба:

– Тэдэ толгойдоо ороһон юумэ бодожо, юугээш таамаглажа байг, харин бидэ һамбаашалжа, энэ саг соо тэдэнһээ таһархабди.

Урда талын үхэр тэргэнүүд доошоо буугаад, нэгэ харбалгын зай дабажа, үргэн элһэтэ гарасада хүрэжэ ерэбэ. Хэнигэсэй мал булта гол гараа хэбэртэй, зүүн тээшээ ошобо, хэдэн үбгэд болон хүүгэдээр туугдаһан үнэ ямаад эрьедэ гараба. Тайчуудай хүрэгүүд энэ үедэ тэргэнүүдһээ холо таһаран, толгой дабаанай саагуур далда оробо.

Таргудайн айлнуудай ашаан бултанһаа урид ябана.

Эмээлгүй мори унаһан хоёр хэнигэс хүбүүдэй уһанһаа гараад, үлэлһэн ямаа тугалнуудые туужа ябахадань Тэмүүжэн гарасада дүтэлхэдөө урзанда зун хэнигэсэй хүрэнэй нааданда барилдаһан нэгэ хүбүүе таниба. Тэрэнь Тэмүүжэниие баһал хараба, тиихэдээ тэрэ дүнгыень ехэ гайхангыар амаа ангайжа байжа шэртэбэ.

– Мэндээ, Тэмүүжэн аха, юунэй түлөө энэ дүнгэ шамда байнаб? Ши мүнөө тайчуудай үлүүстэ байна гүш? – гэжэ асууба.

– Тиимэ, би тайчуудта байнаб. Таргудай абга намайе дуудаа, би айлшалжа байнаб, – өөртөө ехэ ханаа амар, хайша хэрэг янзатай хэбэр үзүүлжэ, тэрээнэй хүлэршэһэн хара мори нюдөөрөө хилам гэжэ хараба.

– Юунэй түлөө шамайе иигээб? – гэжэ тэрэ дунгыень зааж асууба.

– Юрэл дээ, хүрэгһээ нэгэ мори хулуугааб, хаядаа тайлахал даа.

– Яагаа таанарта шэрүүн юм бэ, харин бидэ бүхэли хүни онгуудһаа тэрьелээбди, – гэжэ эсэнгээр хэлээд, гэнтэ хүхюу боложо, – мүнөө бидэ сугтаабди, танай сэрэг томо, манайхидтай нэгэдэжэ, онгуудта юумыень үзүүлхэ даа!

Хэнигэсэй бусад малшад халта тайчуудай харашуултай хөөрөлдөөд, өөһэд хоорондоо баяртайгаар харасалдан, мал руугаа яараба. Залуубар үбгэн, тэдэнэй ахалагша хаш, Тэмүүжэнэй танилые хүүхирэн байжа дуудаба. Тэрэнь мориёо эрьелдүүлжэ, энеэбхилэн, хахасахадаа хэлэбэ:

– Зай, уулзахабди даа, мүнөө сугтаа болобо ха юмбиди.

«Тэдэнэр тайчуудта найдана! – гэжэ Тэмүүжэн ханаа зобонгёор хүхюу болоһон хэнигэсэй малшадые үдэшэбэ. – Энэ хүндэ сагта нэгэ угайхидаа ушарһандаа ехэ хүхюутэй байнад, харин Таргудай тэдэн тухай ханаата болоногүй, тэдээниисел эдэ дайсадта эдюулхыень үлээхээ ханана».

Дайсанһаа аймхайгаар тэрьелжэ ябаһан угайхидаа харахадаа тэрэ хүсэгүй уураар дүүрэжэ, нюдаргаяа зангидан, бүрхэг тэнгэри руу харана: «Би юундэ морин дээрэ бэшэ, гартаа зэбсэггүй байнаби? Би хоёр үдэр соо эсэгынгээ сэрэгтэ хүрэжэ, минии туг доро өөһэдынгөө угайхидые нэгэдүүлхыень Сагаанда хандаха байгаа бшууб!». Тэнгэри дуугай байба.

Ашаатай тэргэнүүд элэһэн модон сахаригуудай элдэб янзын таршаганаан соо, бухын туруунай хүндэ түбэрөөн доро гарасын хажуугаар гаража, эгсэ эрьсэ дээгүүр жүдхэбэ. Тэмүүжэнэй араһаа гэнтэ дулдаба:

– Хэнигэсэй элшэнэр!

Тэрэ хүл дээрэ хүрэжэ бодоод хараашалхадаа, нүгөө эрьедэ түргэн хатараар гурбан моритой хүнүүдэй гарасада дүтэлжэ ябахыень хараба. Тэдэ хэнигэсэй ноёд байба. Үндэр һеэы малгайтай,

торгон дэгэлтэйнүүд. Тэдэнэр гүйдэл дундаа уһа руу оробо. Уһан моридойнь гэдэһэ тулаба, тэдэнэр хилэн гуталнуудтай хүлнүүдээ өөдөншье үргэнгүй, хүйтэн уһанда норгоод, энэ эрьедэ хүлээжэ байһан тайчуудай ноёдые сэхэ шэртэбэ.

– Гоёлойнгоо дэгэл үмдэнхэй, – гэжэ тайчуудай харашуул тэргэ дээрэ һуун хөөрэлдэнэ. – Манай Таргудайтай иигээд хөөрэлдөө һаань, дээрэ гэжэ һанана.

Тэмүүжэн тэдээнэй юун тухай хөөрэлдэхые тон ехээр мэдэхээ һанабашье, хоёр угай ноёдуудай уулзаһан гарасын тэндэхи газарһаа холо боложол байба. Шаналангяар тэрэ үшөө дахин голһоо гаража ябаһан хэнигэсүүдые эрьежэ хараба, тайчуудай тэргэшэд тэрэниие гайхангяар адаглажа байба.

* * *

Таргудай дүтэлжэ ябаһан хэнигэсэй ноёдой дороһоо өөдөө тэрэниие хараха баатай болохын тула өөртөө эрье дээрэ үндэр газар шэлэжэ, үһөөрхэнгээр энеэбхилэн, тэдэниие хүлээжэ байба. Тэрээнэй араар удаа дараалан сэрэгүүдынъ субан гарана, сугтаа хэнигэсүүдые угтахын тула хойно хойноһоо тайчуудай ноёд тэрэнтэй ниилэжэ ерэбэ.

Таргудай энэ үедэ нэгэ отогой ноёдой тэрээндэ хэлэһэн үгэнүүдые хорото гомдолоор дурсажа байба: «Хүрөө болоо, бидэниие захирхаяа бү һэдэлгэ хэ, шинии шуһа мяха зүүн тэнгэридэ үргэхэбди...». Харин табаншье хоногой үнгэрөөгүйдэ тэдэнэй нэгэн – хэнигэсэй Үхин Баатар хажуудаа хоёр түрэлөө дахуулһан, тэрээндэ дохижо ерэбэ. Таргудай тэрэниие тэсэжэ ядан хүлээнэ. Нэгэдэн хэлсэжэ, тэрэниие, мүнөө байгша монголшуудай тон хүрөөтэй шанга ноёниие, буруушааһан хүрхэй ноёдой нэгэнэйнъ мүнөө тэрэнэй урда доро унажа доройтохыень харахаяа ехээр хүсэжэ байба.

Булангиртаһан уһа һабануулһаар, морид нойтон эрье дээрэ уруу дуруу шарайтай гурбан хүниие гаргаба. Барагар нюуртай тэдэ тайчуудай долоон ноёдой урда зогсобо.

Таргудай арьяатанай хоро һанаагаар залуу бэшэ, тэрэнтэй наһаар сасуу Үхин руу хараба, тэрэ дайнда олон татаарнуудые хюдаһанай түлөө баатар нэрэ зэргэдэ хүртэһэн аад, мүнөө болоходо зэмэтэй шаратай тэрээнэй урда зогсоно. Тэрэ харасаяа өөдөнъ бодхоонгүй моринһоо бууба. Тэрээнэй хойноһоо залуушаг нүгөө

хоёрын баһа буужа, гурбуулаа бээ барингяар, ехэ хүсэлжэ, арай гэжэ нюргаа нугалан, тайчуудта дохибо.

– Зай, юу хэлэхээс хананаб бидэндэ, манай хэнигэс аха дүүнэр? – гэжэ энгэлхэн хоолойгоор Таргудай асууба.

– Дайсан ерээ, тайчууд аха дүүнэр, – гэжэ шэшэрхэн хоолойгоор Үхин Баатар арай гэжэ дуугарба. – Туһалыт даа.

– Табан үдэрэй саана таанарые дайсанай урдаһаа нэгэдэе гэжэ дуудахадамни, арсаа бэлэйт, харин мүнөө би ханаа амархан өөрынгөө харгыгаар ябанаб, таанар тухай ханахаяашье болинхойб, гэнтэ харан гэхэдэмни, ши хүл хөөрсэгэнэн намда гүйжэ ябалалши, түрэл ахаяа харахан мэтээр... тиигээд юу дуулаба гээшэбиб? Баһа туһалагты... ши, Үхин, ойлгохын аргагүйгөөр аашалнаш, ши энэ монсогор тархяараа бодоно гүш даа, нэгэ юумэ хэхэдээ, нэгэ юумэ дуугархадаа?

– Таргудай ноён, – гэжэ жэгдэ бэшэ бүдэхи хоолойгоор Үхин дуугарба. – Мүнөө тоосоо хэхээр саг бэшэ. Дайсан зэбсэгээ үргөө. Бидэ үсөөн байнабди. Дайсантай сохилсоод, һүүлдэнь өөһэд хоорондоо хөөрэлдэжэ, манай хэрэг шиидхэхэбди.

– Мүнөө болоходо иимээр дуугарба гүш! – Таргудай өөрынгөө ноёдые хараашалан, шара шүдээ уурлангяар ирзайлгаба. – Бидэниие гуйнашьегүй хэбэртэй, харин эрилтэ табижа байна... Тоосолдохо саг бэшэ... – гэжэ утаар татажа гоншоотон, Үхиние хаажаахадань, тайчуудай хүрэг соо энээдэн дуулдаба. – Табан үдэрэй саана саг байгаа, мүнөө саг бэшэ гү? Ши хэдыдээ иимэ ехэ ондоо болобош? Онгуудай бугуули хүзүүндээ мэдэрхэдээ гэнтэ мүнөө үглөөгүүр гү? Тулюур тэнэг амитан, ухаашьегүй, шадалшьегүй аад, жүрхинэй хаан мэтээр хамараа өөдөнх үргэхэдөөл бэрхэш! Минии уряа татахада, намда харюу үгэжэ байхадаа юун тухай бодообши? Үхэлэй хажуугаар намгүй гарасалдана аабзаб гэжэ ханаа гүш? Үгы даа, тэнгэри хуу мэдэнэ, тэрэл шамайе үнэн руу абашаа... иигээд лэ анхан яаха байгааби гэжэ хайнаар бодомжоло!

– Мүнөө тоосоо хэхэ саг бэшэл даа, Таргудай нойон! – гэжэ Үхин баатар айхабтар хөморон гашууданан хоолойгоор һүүхирбэ. – Агшан бүхэн үнэ сэнтэй, мэнэ мэнэ онгууд довтолхонь, бидэниие бута сохёод, таанарта орохо ха юм. Юун гэжэ хананаш, бидэндэ довтолоод лэ, тогтохо гэжэ гү?

– Ши өөр тухайгаа бодо, маанад тухай бэшэ. Бидэ өөртөө ханаагаа зобохобди, – гэжэ наада барингяар Таргудай тэрээн руу хараба.

– Саг ошожо байна, – гэжэ эсэнгээр Үхин хэлэбэ. – Зай, яахабибди, Таргудай ахатан, үүр сайтар тоосолдохомнай гү, али хүсөө нэгэдэжэ, сугтаа хайн нэгэ угайхид мэтээр дайсанай урдаһаа зогсохомнай гү?

– Шамда туһалхагүйбди! – гэжэ Таргудай эрид харюусаба. – Ши өөрөө манай туһа табан үдэрэй саана намда зүбшэл үгэхэдөө таһалааш. Өөрынгөө арадай хосоролдо ши өөрөөл гэмтэй болохош гэжэ мэдэ! Энэ минии харюу.

Үхин дары дуугай болоод, залуу мэтээр эмээлдээ хүрэжэ хууба. Бусад ноёдын баһал мордобод.

– Тиигэбэл, манда туһалхагүй гүт?

– Гэдэргээ бусэгты, энэ добонуудаар үхэгты...

Хэнигэсүүд удаан харасаар тайчуудай тогтошоһон нюрнуудыг шэртээд, моридоо эрьюулбэ. Шуюатайгаар уһа руу хүрэлдэжэ ороод, гарасаар һөөргөө дабшабад. Таргудай тэдээнине нюдөөрөө үдэшөөд, досоогоо хараал табин, гэнтэ ерэхэн бодолнуудыг намнажа, эрид мориёо эрьһээ хазагайруулан, шүдэнэйнгөө забһараар унагааба:

– Ябая, тэдээнине юугээ хаража байхабибди!

Хойноһоонь бусадын абяагүй хүдэлбэ.

Нүгөө эрье үшөө хүрөөдүй ябатараа Үхин ноён мориёо тогтоогоод, эмээл дээрээ эрьелдэжэ, зүүн тээшээ шэглэжэ ябаһан тайчуудай ноёдой хойноһоо удаан шэртэбэ. Гэнтэ нэгээ орожо, бүхы хүсөөрөө мориёо шабхадаад, уһа сасаруулан харайлгаба. Нэгэ хэды хүрэхэдөө, тэрэ хуурай газар дээрэ гаража, хоёр ноёдыг хойноһоо дахуулан, гэнтэ урдаһаа үлээһэн халхин руу сэхэ дабшаба.

* * *

Тайчууд хэнигэс ноёдыг угтаһан гарасаһаа арбаадшыг харбалгын газар хороогоогүй байхадань энэ эрье дээрэ тэдээнэй нюрганда гэнтэ онгуудай олон гэгшын сэрэг бии болошоод, зогсожо байба. Харахада, түрүүн хэнигэсүүдыг намнажа ябаһандаа орходоо үшөө олон болошонхой. Һайнаар шэртэжэ, тайчуудай ноёд үргэн дэлюунээр дэлгэгдэжэ байһан дайсанай энгээнүүд соогуур хэнигэсэй хүхэбтэр тугуудыг хараба. Тэдэ барандаа тэрэ дары бултыень ойлгобо.

Хэнигэсэй Үхин баатар тайчуудһаа туһа абажа шадангүй, саашаа яахаб гэжэ удаан бодомжолжо байгаагүй. Гарасаһаа саашаа гол руу арай шэрэгдэжэ ябаһан тэргэнүүдые хүсөөд, үхэлөө хүлэжэ байһан үсөөн тоотой сэрэгэйнгээ хажуугаар алад гаража, олон зоноороо хүүежэ, энэ гэнээр олзо олохо гэжэ обтожо байһан онгуудай сэрэг руу сэхэ ошобо.

Яла сала хитад хуяг дуулгануудые үмдэһэн онгуудай ноёдто доро дохижо, мүнөө Онон голой хойто эрьсээр саашаа ябааша нүүдэлшэд хэд бэ гэхэдэ, тайчуудай ноён Таргудай гээшэ, энэл онгуудай урда эгээл ехэ зэмэтэй хүн – энэ зун тэдээн руу добтолгын сэрэг эльгээгээ һэн гэжэ дуулгаба. Тайчуудай сэрэг оройдоол гурбан мянга, ондоо сэрэг тэрээндэ дүтэ наашашье хараа бараагаараа байхагүй, ганзага тээбэридэнь обоо хүбөө эд бараан, элдэб янзын зөөри зөөшэ, саагуурнь адуун хүрэгүүд, эбэртэ бодо, бусадшые мал олон ябана гэжэ мэдээсэбэ. Харин хэнигэсүүд Таргудайн шал тэнэг доройд аашаһаа зоболонгой далай үзэжэ саданхай, мүнөө онгуудтай сугтаа нэгэ жагсаалда үзэн ядадаг тайчуудай урдаһаа сохилсохо хүсэлтэй байна. Тэрээнэй харюуда гансахан лэ юумэ Үхин баатар гуйна – хэнигэсүүдэй үгытэйхэн үсөөн нүүдэлдэнь гар бү хүрэгты, тэдэ онгуудай урда гэм зэмэ үгы, хэзээдэшье тэдээнтэй муудалдахаяа, илангаяа дайлалдахаяа һанаагүй.

Онгуудай ноёд энэ багахан отогые өөрынгөө нүхэр ёһоной нэгэдэлдэ тоолобол дээрэ гэжэ тэрэ дороо ойлгобо, юуб гэхэдэ, энээн тухай һураг суу бүхы талаар тараха, тиигэжэ онгуудай байдал бэхижэжэ, монголшууд һуларха. Сагаа гээжэ байнгүй, дары түргэн тайчуудта добтолон орохол хэрэгтэй. Тэдэ Үхиндэ голой энэ эрьедэ нүүдэл зөөдэлөө тогтоогоод, өөрөө сэрэгээрээ онгуудай дундахы энгээр орожо, тайчуудые мүрдэлсэхыень захирба.

XXI

Тайчуудай онгуудтай болоһон байлдаанай һүүлээр Таргудайда болон дүтын ноёдто жэрхэдэһэ хүрэнэн мэдэрэлһээ Тэмүүжэн удаан һалажа ядаба. Тэрээн тухай һанаһаар лэ, үхэшэмөөр эшэдэһээ хүрэжэ, бүхы бэсэрээ татабгад гэдэг. Тиихэдэ тайчуудай ноёд сэрэгээ, ашаагаа хаяд, өөһэдөө бултанһаань урид зугадажа ябашоо һэн. Тэмүүжэн айһандаа һоришоһон Таргудайн нюур һаһараа

мартахагүй, уруу дуруу болоһон ноёдынь шадалаараа морёо шабхадажа, дайсанда улаан нюргаа харуулжа ябаа бэлэй.

«Энэ иихэдэй иимэ доройд зон уг ударидаана гээшэ гү? – гэжэ тэдээнэй үхэжэ хатаһан түхэл ханаандаа оруулан, нэгэтэ бэшэ гайхалаа баран, бодогшо һэн. – Яахадаа иимэ байнаб? Тэдэ хүн зониие шүүнэ, хуби заяаень шиидхэнэ, мэдэлээ үгэжэ, үгыень дуулаха эрилтэ нэхэнэ, харин арад зондо тэдээнһээ хүсэнэй, эрэлхэг ябадалай хэрэгтэй болоходо бүргэдһөө тэрьелһэн үрхэ шэнгээр зугадажа үгы болошохо... Отог бүхэндэ нэгэшье сухарижа байнгүй, хайн ноёной хойноһоо үхэлэй урдаһаа бодохоор эрэлхэг зоригтой, хүсэтэй хабатай зон бии ха юм, харин тэдээниие ударидаха хүн үгы, тиигэжэл тэдэ иимэ аймхай үнэгэдэй засаг доро байжа, тэдээнэй ахирхан ааша дааха уялгатайбди гэжэ тооложо ябана. Хаанаб ёһото ноёд? Арад зоноо хүтэлхэ хүнэй үгы байхада, юун болоно гээшэб отог аймагууд соо? Иигэһээр хайшаа ерэхэбибди?».

Тэмүүжэнэй сахилгаан түргэн бодолнууд харанхын гүн руу ороһон мэтэ, харюу абаха газар үгы байба. Тойроод хүн зон айжа хүрдэжэ, баряанда ороһон баарһад мэтэ, иишэ тиишээ хүл алдан хөөрсэгэнэжэ, орохо нүхөө оложо ядан байгаа һэн.

Тиихэдэ, онгуудай добтолходо, хамаг хэрэг гартаа барижа, зуутаниие дайсадай урдаһаа жагсаан табиха хүнэй үгы байхада тэрьедэһэн нёдойнгоо хойноһоо бүхы сэрэг гүйлдэшоо бэлэй. Хэдэн тээшэ тараһан сэрэгшэд ашаа тээбэринүүдээ дайсадта орхин арилба.

Харашуул болон барлагууд жэгдэ талын тэгэн дунда тэргэ дээрэ үлэшэнхэй, сарнуудаа тогтоожо, зүүн тээшэ хара тархьяа хараад, амиды мэндэ зугадажа ябаһан Таргудайн мүнөө болотор шэлэмэл сэрэг гэжэ тоологдожо байһан мянгатануудай хойноһоо хараһаар үлэбэ, харин баруун тээһэнь хүрөө ехэтэй үй түмэн онгуудай ехэ сэрэг дүтэлжэ ябаа һэн.

Уданшьегүй тэдээндэ урдахи зуутануудын хурдан хатараар дүтэлжэ ерэбэ. Ашаа шэрээшэд хариин сэрэгшэдэй харбахаяа бэлдэжэ байхые хараад, тэргэ ашаан дээрэһээ хашхаралдаба:

– Бидэ тайчууд бэшэбди!

– Бидэ барлагууд, тайчуудай барлагуудбди!

Онгуудай сэрэгшэд тэдээндэ тэргэнүүдээ хажуу тээшэнь гаргаад, добуун доро байгты гэжэ захирба. Ашаашад тэрэ дары тэргэнүүдээ эрьюулээд, саашаа ошожо, хорёод харуулай гар доро зогсобо. Айһандаа тэдэнэр абяашье гарангүй, хажуугаарнь онгууд

сэрэгэй голой эрьсээр хүнхинөө ехэтэйгээр түбэрэлдэн, тайчуудай хойноһоо дабшан ошохые харана, харин тэдэ, тайчууд, гүбээн саагуур үнихэнэй далда оронхой.

Онгуудай хушуун сэрэг гүбээн саагуур баһа оробо, харин ара талынхидын хяра дээгүүрнь жэрылдэн няалдаад, байрадаа тогтошобо. Тээ байтараа гүбээ добуунуудай саанаһаа шэхэнэй үзүүртэ монгол уряал дуулдаба: «Хурай!».

– Манайхин тогтоод, сохилсожо байна! – гэжэ онгууд сэрэгшэд руу аймхайгаар харан байжа, харашуул аргаахан хоорондоо шэбэнэлдэнэд.

– Эдэ тэдээниие хүсөөд, голой тохойдо хашаа хаш, тиимэхээл байлдаха болоо гээбы...

– Онгууд хоёр дахин олон, – гэжэ эндэ хаяшаг нэгэ сэрэгшэһээ ташуур эдihэн тарган харашуул хахир хоолойгоор дуугарба. – Харана гүт, ара талынхидын байлданашьегүй, тэрэ дээрэ байшоод лэ, юрэ хаража байна.

– Ай даа, олон зон хосорхонь даа...

– Минии хоёр хүбүүд тэндэ...

– Ясал Сагаан тэнгэри, манайхиие харалсыш...

Удааншье болонгүй ашааадай нюдэндэ харагдажа байһан онгуудай сэрэгүүд гэнтэ моридоо эрьюүлээд, гэдэргээ гүйлгэлдэшбэ. Добонуудай хяра дээгүүр онгууд сэрэгэй саада бүлэгүүд бии болоод, түрүүшүүлэй хойноһоо урда хойноо оросолдон байжа даралдаба. Добо гүбээн саанаһаа шангара шангараһаар, «Хура-аай!...» гэхэн уряал эдэлбэ.

Мүнөө онгууд нэбшэгэрээрээ баруун зүг руу сухарижа, тайчуудай нүүдэлэй хажуугаар, тэдээниие тооншьегүй, таһа мартаа гээбы, тэрьедэжэ арилба. Тэдээндэ табигдаһан бүлэгшье хобхо хүрэн, дары зугадаба. Гайхаһан ашаааад тиигэхээр байтараа өөрынгөө сэрэг хараба. Тэдэнь үхэтэрөө үһөөрхэлдэжэ, эритэ хэлмээ орой дээгүүрээ ялалзатар эршэгэнүүлэн, ута жадануудаа арзайлган ёдойлгон, галзуу зэрлиг хашхар хуугай соогуураа эсэхэн моридоор этэгээд дайсанаа эрьюүлжэ ябаа бэлэй...

* * *

Эгээл энэ үедэ зүүн тээһээ тайчуудай нүүдэлэй урдаһаа Есүүхэйн долоо мянган сэрэг ерэжэ ябаһан байба.

Агаца голой зүүн бэээр хүрэнүүдээ табяад, мянганай ноён Сагаан сэрэгэй бусад ноёдто Ононой хойто талаар гээгдэһэн отог аймагуудаа, хэрбээ хэрэгтэй болоо хаань, халхалан хамгаалха, сухариха болоо хаань, алибаа аргаар туһалха, тиигэжэ ард зонойнгоо урда өөһэдынгөө түмэнэй алдар соло үргэхые дурадхаһан байгаа. Иимэ сэмүүн сагай үедэ: «Хүн бүхэнэй гансал өөр тухай бодоод, дайсаднаа ухаа мэдээгүй тэрьелжэ, хара аминая абаржа байхада Есүүхэйн мянгатан бултанда туһалба» гэжэ эдээндэ хэлсүүлхэ хэрэгтэй байгаа.

Энэнь хожомоо тайчуудай ноёдой гэнтэ тэдээнэй сэрэгүүдые хубаажа, өөр өөрынгөө мэдэлдэ оруулжа тарааха хүсэлэй ерэбэл, хэрэгтэй байгаа. Тиигэбэл тэдэнэр угайнгаа ноёдто, бусад отогүүдайнгаа аха захатанда хандажа, угайнгаа урда хэһэн габьяагаа урдаа баряад, түмэнөө бүрин бүтэн үлээхэ гуйлтаа бээлүүлхэ аргатай байха һэн.

– Бидэндэ ганса Таргудайда бэшэ, бүхы уг угсаатанайнгаа мэдэлэй болоо хаа, дээрэ. Тиигэбэл бидэ ноёдой гар доро ябахагүйбди, – гэжэ Сагаан мянганай ноёдто ойлгуулжа үгөө һэн.

Иигэжэ хэлсээд, түмэн сэрэгээ гурбан хэһэг болгожо, нэгэ хубиинь хүрэнүүдтээ үлээгээд, хоёр хубиинь дахуулжа, Ононой хойто эрьсээр зубшаа. Тиигээд лэ онгуудта намнуулжа, мүнөө мүнөө таһара татуулхая ябаһан тайчууд отогтойгоо эгээ түрүүн ушараа.

Нэн түрүүн тэдэнэр адуу малаа туугаад ябаһан малшадтай уулзаһан байгаа. Тэдээнһээ энэ дүтын гүбээнүүдэй саана юунэй боложо байһые дуулаба. Сагаан болон бусад мянгатан сэрэгүүдээ хойно хойноһоонь долгитуулан эльгээжэ, ябууд дундаа хажуу тээшэнь далинуудаа дэлгээ.

Тайчуу ноёд урдаа тэдээнээ харахадаа өөрынгөө юумэ онсолон танияд, галзууртараа һунан гүйлдэжэ ябаһан моридоо тогтоожо, хойноһоонь нэбшылдэжэ ябаһан хүрэг сэрэгүүдтээ туг хюурнуудаа дээгүүр һэбин, гэдэргээ эрьехэ тэмдэг үгэбэ. Тэдэнь одоо тэрэ дары гүйдэл дундаа моридоо эрыюулээд, хамтын сэрэгэй түрүү хушуун болон, ай-сүй боложо ябаһан онгуудай урдаһаа ухаа мэдээгээ алдан байжа гүйлгэлдэшэбэ. Этэгээд дайсан зүүн тээхи гүбээ добонуудай саанаһаа хаанаһаашьэб гэнтэ бии болоһон тайчууд сэрэгэй дууһашагүй урасхалаар түргэн гаража байхада мүн лэ гүйдэлдөө гэдэргээ эрьсэжэ, бии шадалаараа тэрьедэбэ.

Онгууд угсатанда ехэ хохидол үзүүлбэгүй, түрүүшын гараса хүрэтэр намнаад лэ, тогтобо. Тэдээнэй тамараадшые, гарасаар оло мянгаараа гол гаталжа ябахадашье бултыень харбаха арга боломжын байбашье, тайчуудшые, Есүүхэйн сэрэгшэдшые тиигэбэгүй. Энэ хадаа дайсанда иигэжэ буулта үгэн дүмэхэдэнь, тэдэнь харюудань баһал буулта үгэхэ гэхэн хэрэг байгаа. Таргудай онгуудай урда бүхы ноёдһоо ехэ зэмэтэй хадаа тэдээнэй уур сухал зөөлэрүүлхээс ханаа бшуу. Тиихэдэ үшөө урда талада наашаа гол гаталжа үрдсэдүй тэрээнэй адуун, мал, тэдээнэй хамта сэрэгшэдын, хүн зониинь байгаа, тэдээнэй түлөө тэрэ ханаата болоо юм бээ. Тэрээнэй бодоһоор, тэдээниие голой зангада дайлангүй табиганайнь түлөө хайн хайхан ханааень тэдэ ханажа, тайчуудай нүүдэлшэдые хараа хаа, дайрахагүй, эзэмдэжэ, дууһан хороохогүй гэжэ найдаа хэн. Есүүхэйн мянгатан онгуудтай харилсаагаа муудхаахаяа баһал ханаагүй, юундэб гэхэдэ, үглөөдэрэйн хуби заяан ямараар эрьехэб гэжэ үшөө эли бэшэ: хэн мэдэбэ, магад, шэнэ нэгэдэл, бээ аршалуулха арга хурга бэдэрхэшые саг ерэжэ болохо, магад, тэдэнь онгуудшые байха аалам.

XXII

Таргудай бүхы сэрэг суураа, бүхы нүүдэлээ хаяад, эгээ түрүүн дайсадһаа тэрьелһэнэйнгээ нүүлээр албата зонойнгоо урда хүндээс эрид бууба.

Онгуудые намнаһайнгаа удаа Таргудай Есүүхэйн мянгатаниие нэгэ хэды үдэр үлээд, дайсадай саашаа ошоторын харууһалхыень гуйжа, тэрээнэй түлөө баяр хүргэхэб гэжэ найдуулаад, нүүдэлэ саашань, зүүн тээшэнь ябуулба.

Мүнөө тэрээнэй албатан, бүхы нүүдэлшэд ноёдой доройд ябадал хэлсэжэ, аһан ехээр Таргудайе өөрыень хараана. Захаа узуураар дураа гутаһан абяанууд дуулдана:

- Эдэ хамгаалжа шадахагүй аад, юугээ бидэниие зонхилогшоб?
- Өөрынгөөл арһа мяхан тухайл ханаата болоно!

- Үнэн дээрээ аймхай шандагад аад, яагаа ехэрхүү байгаа нэм.
- Бэтэгы зонхилог...
- Бидэ өөһэдөө өөһэд тухайгаа бодохо аргатайбди...
- Тэдээнэй үгэ бэшэ бү дуулая!..
- Иигээд лэ эдээнһээ ябахадамнай, хара тархьяа хамгаалаг лэ...

Тээд гэмэрэлдээнһээ сааша хэрэгынь ябабагүй. Найдалгүй ноёдтойшые наа, урдань арюудхагдаһан тэдээнэй тугууд арад зониие яажа хээжэшые гулидхан нэгэдүүлнэ, тиихэдэ энэ сэмүүн сагта ударидагшагүйгөөр амяараа тэнэжэ ябахын орондо иимэшые ноёдтой байбал дээрэ.

Нүхэд харашуулай дураа гутаһан хөөрэлдөө болигохо гэжэ һанабашыегүй. Тэдэ өөһэдөө ноёдой һурамхи зангаараа бадаһан захиржа байхада уур сукхалаа арай шамай барижа ябана.

Тайчууд эдэе хоол бэлдэхэ, малаа бэлшээхэ багахан саг забһарлажа, тогтон торонгүй ябаһанаа дүрбэдэхэ һүни Онон голой эрид тохойдо амархаяа тогтобо. Модото хаданууд голой хоёр тээһээ эрье хүрэтэр шахуу тулажа ерэнхэй. Эрьсын нарин тала газарта хүн зон тэргээ мулталаад, гал түлижэ, тогоо табина.

Тэмүүжэн бусад барлагуудтай ноёной түүдэгтэ түлээ шэрээд, бусадтай ябангүй, тэргын хажууда үлэжэ, үндэр сахариг доро һууба. Эшэжэ улайшаһан Таргудайн дүтынгөө нүхэдэй урда бээе үмөөржэ байхыень тэрэ хараба:

– Тиигээб, би тэрьедээб, һэлмээр далаганаха наһамнишые ошоонтоо. Тээд Есүүхэйн эдэ мянгатаниие маанарые араһаамнай хаахые би баадхааб. Энээниие би хээб, таанар бэшэ, энэ минии габыяа! Хэн таанадай үгэ дуулаха нэн бэ?... Энээнэй һүүлээр таанар намһаа туһа үгы гэжэ хэлэхэ гүт? Үгы ааб даа! Минии нэрээр бүхы үлүүс амидарна, минии нэрээр танай бүлэнэр хамгаалагданхай. Минии үгы болоо наа, сэрэг булта тэрьелхэ, харин таанар төөриһэн хонид мэтээр талаар тэнэжэ ябахат. Иимэ сагта хайшаа ошохобта, хэнэй туг доро орохобта? Абяагүй байна гүт? Тиимэл хадаа хэлээ таһа хазагты, хэлэ амаа бү дэлгэгты, үгы гэбэл, таанарые талаар һалхин мэтээр тараажархиха. Энэ сэмүүн саг үнгэрхэ, тиихэдэнь би өөрынгөө үлүүс энэ абиртуу байдалһаа гаргахаб. Минии толгой иимэл хэрэгтэ таанарайхида ороходоо үлүү туһатай байха, хараарайт. Һайн саг ерэхэ даа, тиихэдэнь минии үгэнүүдые һанахал байхат.

Нүхэд уруу дуруугаар бэе бээе гэтэнэд.

– Намтайл таанар сэхэ харгыда гарахат, – гэжэ Таргудай үгэдөө оруулхые оролдожо, арай шамай нюур дээрэ энеэбхилгэ бии болгоно. – Яагаад бусадые мэхэлхэб гэжэ би мэдэхэб, Онон ерэн дайсад лэ арилаадхиг, тиихэдэнь лэ дайсадта гүйлдэжэ ошоһон хүнүүдтэ орохобди. Би хамаг аймагуудаа эдэ урбагшадай урдаһаа бодхоохоб, арһыень амидыгаар хуулахабди, харин таанартаа, эгээл үнэн сэхэ нэгэ яһатандаа, тэдээнэй адуу мал үгэхэб, таанар үшөө баяжахат, бага бэшэ эзлүүридэ хүртэхэт... Би таанараа эгээл үнэн, эгээл сэсэн сэрэгшэд гэжэ үшөө татаарай дайнһаа мэдэжэ, найдажа ябааб...

«Мүнөөл тэрбелхэ хэрэгтэй! – гэжэ Тэмүүжэн гэнтэ шиидэбэ, тэрэ дары зүрхэнэйнгөө шангаар сохилһые мэдэрбэ. Гэнтэ ерэн бодолһоо тэрэ баярлажа, дүтын эрхэ сүлөө зүгнэн, сэдхэлээ хөөрөжэ, хүнгэхэнөөр хүл дээрээ бодоод, хэмээхэн барлагуудай түүдэг тээшэ ошобо. Бүхы ухаагаа хүсэлдүүлжэ, алдуу хэхэгүй гэжэ оролдон, өөрыгөө этигүүлнэ. – Саг ерээ. Таргудай мүнөө нам тухай бодохо сүлөөгүй, тэрээндэ яажашьб өөрынгөө һуурида үлэхэнь шухала. Хэнигэсэй отог үнэн үхэлдэ хаяжархёод байһан тэрээнэй намда гэм тохолгонь мүнөө юуншые бэшэ».

Үглөөгүүр тайчуудай нүүдэл саашаа ябаба. Тэмүүжэн тэргэ дээрээ һуугаад, оршон тойрониё анхаралтайгаар хараашална. «Мүнөө таарама газар шэлэхэмни шухала, саг хүлээхээр шэрэнги ойдо дүтэ... һүни тэрбедэхэ, амарха үедэ, мори абаад ошохоор», – гэжэ тэрэ бодоно.

Тэрэ хайшан гээд хүзүүнһээ дүнгэ абахаб гэжэ удаан бодомжолбо, теэд хүхэ, хюрөөгүйгөөр абажа болохогүй хадань, тэрээнтэйгээ тэрбелхэ гэжэ шиидэбэ: «Сүлөөдэ гаража абабал, хурса шулуун дээрэ бута сохиходо хүшэр бэшэл».

Үдэшэ болотор тэрбедээнэй мүртэй бодол ерэбэгүй. Тэмүүжэн үглөөгүүр тээшэ иигэжэ шиидэбэ: хүрэнһээ зугадал дээрэ, мүнөө нүүдэлэй үедэ бүхы морид эмээллэгдэнхэй, тойроод түүдэг, харуул. Зүрхөө шэмшэрүүлэн, тэрэ зугадалгаяа удаанаар тогтохо саг болотор хойшолуулха гэжэ бодобо.

Үшөө дүрбэн үдэр нүүдэл зүүн тээшээ ябаба. Хада ууланууд хойнонь үлэбэ, урдань налуу хада добонууд дэлгэгдэбэ.

Онон мүрэн нэгэ газарта эгсэ хойшоо годиһон байба. Өөрынхидтөө ошохо харгынь ута боложол байба, энэ зам тэрэ гансаараа дабаха. Тайчуудай хэдэн үдэрөөршые хүрэн тогтоохыень

тэсэжэ ядан хүлээнэ, хойнонь үлэхэн хада добонуудыг гунигтайгаар тэрэ шэртэнэ.

Үдын хойно баруун тээхэнь Онон голдо урдажа ороһон багахан горхон урдань харагдаба.

– Энэ Ага, – гэжэ мэдэхэ зон хэлэбэ.

Тэмүүжэн Онон мүрэнһөө гурба дахин нарин, нугалаа ехэтэй горхониие хараад: «Энээ руу абганар нёдондо намайе дуудаа һэн... эндэ юушье таби, харагдажа байха хабтагай газар... энээ руу хаанаб даа нэгэ тээ мэргэд тэдээниие бута сохёо», – гэжэ хайхарамжагүй бодобо.

Нэгэ хэды байра дээрээ зогсод гээд, нүүдэл Агын голоор дээшээ хүдэлжэ, гүйхэн газараарнь саада эрье гараад, саашаа хойто зүг барин ябаба. Тэдэнэр наранай оротор нүгөө голдо дүтэлбэ, тэрэнь Ага голдо үргэнөөрөө адли, баһал Онон руу баруун тээхэнь урдан ороно. Наһатайшуул урдын нүүдэлнүүдһээ энэ газар мэдэхэ байжа, Хангил гол гээшэ гэбэд. Адагһаань нэгэ бага дээгүүр оймогой гараад, нүгөө эрьедэнь түүдэг табижа хонобод.

XXIII

Үглөөгүүр ноёд зүбшэжэ, эндэ гэрнүүдээ табиха гэжэ шиидэбэ. Таргудай дүтын ноёдоо өөрынгөө түүдэгэй хажууда суглуулаад, аргаахан хэлэбэ:

– Арад зон эсээ, сухалдаад байна, үшөө нэгэ бага болоод, үгыемнай дуулахая болихо. Тэдээниие нэгэ бага амаруулха, эдээлүүлхэ, уһалуулха хэрэгтэй, тиихэдэмнай дахин номгоржо, хонид шэнги болоно ааб даа. Сэрэгшэдээ мяха архяар хүндэлэгты, нөөсөнүүдээ бү харамнагты.

Наранай хахад тохоногоор өөдөө болохо хаһада Онон руу Хангил голой урдан орохо газарта тайчуудай шэнэ хүрэн бии болобо.

Нэгэ хэды болоод Таргудай ард зоной хүр хүлдэ бодхоохо гэжэ нарын тэгэн дундын һайндэр соносхобо.

– Арза, хорзо асараг! – гэжэ Таргудай нүхэдтэ хэлээд, хайндэр бэлдэхыень эльгээбэ. – Мүнөөдэр бидэ одоол хайндэрлэхэ аргатайбди. Дайсанһаа халхалагдаабди, саг соогоо туһа ерээ, бурхад бидэниие хаража байна, шэнэ шуһа мяхаар баясуулха ёһотойбди.

Гэрнүүдэй хоорондуур моритой хүнүүд гүйлгэлдэжэ, шанга шангаар хашхаралдан, арад зондо ноёной зарлиг тарааба:

– Хүрөөнэй урда талада голой эрьедэ шэнэ харын хайндэр болохо!

– Булта шэнэ харада найрлагты!

– Хоол ундаа гаргагты!

– Арза, хорзоо асарагты!

Удын хойно Ононой үдхэн шугы бургааһадай дэргэдэ хүн зон сугларба. Тэдэ бүлэг бүлгөөрөө үргэн нугаар таража, гал носоожо, томо тогоонуудаа табина. Һүүлшын үдэрнүүдэй сошордолтой байдалһаа гаража, зорюута шангаар дуугаралдана, бээ баалан энээлдэнэ, хүхилдэнэ. Ноёд дүтын хүрэгүүдһээ хони, ямаа эндэ тэндэ гаргана, хайндэртэ гэжэ тэдэ бардамлаба даа.

«Тэрьелхэдэ эгээл тааруу саг болобо, – гэжэ Тэмүүжэн сэдхэлээ хүдэлгэн бодомжолжо, ноёдой тогоон доро түүдэг аһаажа байхадаа хажуу тээшэ хараашална. – Мүнөөл хойшолуулха хэрэггүй, хүниндөө булта һогтуу байха. Үглөөдэрын мангарлаха...»

Таргудайн хэды оролдобошье, ноёдой архи мяхаяа харамнангүй элбэгээр дэлгэбэшье, найр наадан балайшье хүхюүтэй болобогүй, сог залигүйгөөр тайчууд шэнэ харын баяр үнгэргэбэ. Найрай эхилһэнһээ хойшо гол тогоо тойрон һууһан аха захатан, Таргудай болон бусад ноёд үдэшэ тээшэ түрүүшын духаряа үргэһөөр тогтохо торохогүй архидаан эхилбэ. Эрэ эмэгүй булта олон үдэрэй ангаһанаа гаргахаяа һанаһан мэтэ аяга дүүрэн хэһэн архи дууһан хүнтэрүүлжэл байба. Үнээ, гүүнэй һү ороһоной удаа айл бүхэндэ архи элбэг болонхой, хэншье харамнабагүй. Гуримгүй ехэ шууялдаан, эндэ тэндэ һогтуу хашхараан эрьсэр дүүрэн зэдэлжэ байба. Хүн зоной нюурнууд улам хэрзэги болонхой, һүүлшын үдэрнүүдэй уур сухал болон ноёдтоо гомдол эһэн сугларжал байгаа.

Элдэб газарта харашуул ба нүхэдэй хоорондо наншалдааншье эхилээд, үни болонгүй замхана. Үнэгэн дүтын нүхэдөө суглуулба, тэдэнь хүндэ ташуурнуудаа гартаа барижа, ноёдой хажуугаар һуубад. Гэнтэ дүтүүр наншалдаан, хэрэлдээнэй дуулдахада, дары хүрэлдөөд, ташуураараа шабхадаад лэ, һогтуушуулые номгоруулна.

Харин өөрөө Үнэгэн хүн зониие хурса харасаар адаглажа, номгон бэшэ хүнүүдые адаглана, шууяа татаһан зоной дүтынь сэрэгшэдтэ дүтэлжэ, хөөрэлдэнэ, заана, эшээнэ.

Тэмүүжэн байд гээд лэ Таргудайн хүнэй гэр руу ошоод, архи нэрэжэ хууһан һамгадта Таргудай архи асара гэнэ гээд лэ, обоо хүбөө хэбтгэн хүхүүртэй архиһаа хорзо абаад лэ гарана. Тиигэжэ ябаха зуураа тэрэ хүрээнэй урда талада Сорхоной боро гэр обёорбо, өөрыень адуушадай хоорондо сэнгэжэ хуухыень хараба. «Тэрэ намда хэрэггүй, – гэжэ тэрэ гансата шиидэбэ. – Тэрээндэ мүнөө дүтэлхэдэ аюултай. Мүнөө шухалань юуб гэхэдэ, хэншые намайе һэжэглэхэ ёһогүй».

Наранай ороһоной һүүлээр нүхэдэй нэгэ дүхэриг руу архи абаашажа ябатараа тэрэ гэнтэ Үнэгэнэй шэртгэн хараса обёоржорхибо. Тэрэ нюдөө ониилгоод, һанаанда абтажа, хёрхоор адаглана харана. Тэмүүжэн һанаа амарханаар архи абаһан һогтуу нүхэрэй энэбхилхэдэ урдаһаань энэбхилээд, аалихан хажуу тээшэ болобо. Мүшэр суглуулхаяа ошоһон мэтээр бургааһануудай саана ороод, Үнэгэнэй һүүлые дуудажа, юубшыёб аргаахан хэлэхыень хараба. Тэрэнь урдань тонгойгоод, оло дахин дохибо.

«Ойлгобо хаш!.. – гэжэ Тэмүүжэн мэгдэбэ. Дары түргэн толгойдонь һанаа зобоһон бодолнууд гүйлдэбэ. – Үлүү ехээр оролдоо гээшэ гүб, магад, оло дахин нүхэдтэ архи асаража байхыемни адаглаа гээшэ ха, Таргудайда хэлээгүй юм аабза, хэрбээе намайе хүлэе һаань гү, али харуул табяа гээшэ һаань, тэрьелжэ шадахагүйб!..».

Харин Үнэгэн хууридаа хуужал хууба, һүүл тэрээнһээ холодоод, иишэ тиишээ хараашална. Тэрэнииел һүрэг зон соогуур бэдэрнэ ха. Нэгэ бага сэдхэлээ номгоруулаад, Тэмүүжэн шугы соогуур гэшүүһэ хухалжа эхилбэ. «Харанхы болоходонь лэ тэрьелхэ! Үнэгэн ойлгоо һаа, үглөөдэртэнь Таргудайда дуулгаха, тиигбэл дүүрээ!», – гэжэ тэрээнэй толгой соо бодолнууд эрьелдэнэ.

Удангүй эрье дээрэ хулмагашаһаар һүүл гаража ерэбэ. Тэмүүжэниие обёороод, һанаагаа амаржа, харасаяа нюугаад, нарихан мүшэр шэлэн, хамһалсажа эхилбэ.

Тэмүүжэн гэшүүһэ соможо абаад, ноёдой түүдэгтэ абаашаба. Һүүл өөрынгөө үсөөхэн мүшэрнүүдые баряад, хойноһоонь гүйбэ.

– Үшөө ехэ түлэе асарагты. Харанхы болохонь, – гэжэ тогоонь хажуудахи богоол эхэнэрнүүдые шамдуулжа байһан үбгэн захирба.

Тэмүүжэн эрье дээрэ гараад, холын шугы бургаана руу гэшхэлбэ.

– Ши хайшаа ошобош? – гэжэ Сүүл хойноһоонь даб гэбэ.

– Үбгэнэй хэлэхые дуулаагүй хүн гүш? – Тэмүүжэн даруугаар дуугархые оролдоно. – Түлэз ехээр бэлдэхэ хэрэгтэй. Дүтүүр дууһан абаабди, харанхы болоодүйдэнэ хухалжа үрдихэ хэрэгтэй. Үрдезгүй хаамнай, шамдал түрүүн хүртэнэ ааб даа...

Харгыдаа хүйтэ абаһан һүүл нюһаа татажа, тэрээнэй хойноһоо дуугай ябаба. Боро хараан ойртобо.

«Эндэ хэдэн сомоо суглуулха хэрэгтэй. Һүүлдэнэ түүдэгһээ холо ошохо аргатай болохоб», – гэжэ Тэмүүжэн бодоно.

Харанхы болотор элбэгээр гэшүүһэ хухалаад, һөөгүүдэй хажуугаар ябталба. Түүдэгтэ түрүүшын тэбэри абаашахадаа Тэмүүжэн зорюута Үнэгэнэй урдуур гараба. Һүүл хойноһоонь дахажал ябаба. Тэдэ бусад барлагуудта хүхүүр сооһоо шэнэ уһа ноёдой ба нүхэдэй тогоо руу эюулхэдэнэ туһалба. Хуушан эдеэнһээ нэгэ нэгэ хониной хабһа абаад, тэндээ һуугаад, эдеэлбэ.

– Үшөө уһа, түлэз асарагты! – гэжэ үбгэн тэдээндэ һүүхирбэ. – Түргэн хүдэлэгты!

Харанхы руу ороод, Тэмүүжэн гэдэргээ эрьебэ. Хүн зон ехээр һогтонхой, элдэб янзын хоолойгоор бабаралдан, дарья табилдана, тойроод юушыё харанагүй. Гансал Үнэгэн һанаата болон иишэ тиишээ шэртэнэ.

«Мүнөө! – шийдэбэ. – Үгы гэбэл, орой болохо...»

Тэрэ бургаһан соогуур эрье дээрэ гараад, ябталаатай гэшүүһэнэй хажуугар гаража, түүдэгһээ бүри саашалба.

– Ши хайшалаабши? – гэжэ тэрээниие һүүл ооголбо. – Энэ манай сомоонууд байна.

Шийдэжэ, Тэмүүжэн һүүл руу эрьебэ.

– Шагна намайе, шамда нэгэ юумэ хэлэхэм, – тэрэ урдань зогсоод, гарһаань шангаар бажууба. – Ши намайе һайнаар шагна.

– Юун? – тэрэ аймхайгаар хэлээд, гараа татаба. – Ши юу хэхээ һананабши? Таби гарыемни!

– Шагна!... Би мүнөө ябахамни, ойлгоно гүш?... Харин ши бү ай, минии холо ошохые хүлээгээд, шангаар хашхаржа эхилээрэй. Тэдээндэ намайе эрьсын ой руу гүйгөө гэжэ хэлээрэй...

– Үгы! – Һүүл жэжэхэнээр һалганажа, харанхы соо нюдөө бэлтылгэн, тэрэнһээ гараа нугалжа, тэрьелхээ һанаба. – Үгы, ши ошохо аргагүйш...

– Һүүл, шагныш даа, би өөрынгөө үлүүсэй ударидагша болоходоо шамайе өөртөө эндэһээ абаашахаб. Ши сүлөө хүн болохош, би шамайе өөдэнь үргэхэб...

– Үгы...

– Юундэ, Һүүл? Шамда юуншые буухагүй ха юм. Түлэз суглуулхаяа сугтаа ошообди, гэнтэ намайе гүйшоо, намайе хүсөөгүйб гэхэш.

– Үгы, ши барлагши, Таргудай манай ноён...- тэрэ хахажа байгаад пүлшэгэнэбэ. – Ши тэрьелхэ аргагүйш... би хашхархаб...

Тэмүүжэн тэрээнэй хүзүү бажуугаад, хоолойень дараба. Тэрэнь хэрхирээд, һуладаһаар, хюмһаараа гартань аһашаба. Тэмүүжэн дүнгээ хоёр гараараа барижа, бүхы бэээрээ эрьелдээд, толгойень шангаар сохижорхибо. Һүүл зөөлэхэнөөр газарта унажа, нюрган дээрээ һунан хэбтэшэбэ. Тэмүүжэнэй тонгойгоод, мүрыень татаад үзэхэдэ, хүдэлбэгүй.

Шэрэнгээр бөөгнөрһэн Һүүдэрнүүдые хараашалаад, Тэмүүжэн түүдэгэй дэргэдэхи һогтуу абяа шагнаба. Тэндэ тэрэл зандаа байба. Тэрэ тонгойгоод, уһанда түргэн дүтэлжэ, гуталаа тайлаад, түриинүүдын нугалан, шүдэндөө зуба. Хүйтэн уһа руу алхан, гүнзэги руу гэшхэжэ ороод, тамаршаба.

Хабарһаа үшөө дулаасаадүй мүльһэн хүйтэн уһан тэрээнэй хубсаһан доогуур орожо, бэеыень хайран хадхаба. Тэмүүжэн бүхы хүсөөрөө һэбижэ тамарба. «Хүлэйм шүрбэһэн лэ бү таталдаг, – гэжэ мэгдэнгээр бодоод, сэдхэлдээ уһанай эзэндэ хандажа эхилбэ: – Шэрыш даа, туһалыш даа, эрье дээрэ гаргыш даа...». Тэрэ толгойгоо өөдэнь үргөөд, түргэ түргэн амилан, хүндэ дүнгээ дээшэнь түлхинэ.

Тэрээнэй голой тэгэндэ хүрүүтэй ябахадань ара таладань Һүүлэй нариихан мэгдэһэн хуугай дуулдаба:

– Алдааб!!!

Тэрэ хахир хоолойгоор оог табижа, түүдэг руу гүйбэ. Тэмүүжэн халуун хүйтэниие ойлгохоёо болёод, бүри түргөөр тамарба, сэхэ урдаһаань гүбээгэй оройһоо һарын заха бултайба. Адар томо түхэрээн сахариг өөдөө эршэмтэй дэгдээд, газар дайда нэгэ захаһаа нүгөө заха хүрэтэр гэрэлтүүлжэ, уданшыегүй нүгөө талын эрье үдэр мэтэ һаруулаар харагдаба. Тэндэнь нэгэшые һөөг үгы, холуур харлаад

байхан ой модон хүрэтэр бүхы болдогууд элихэнээр обёорогдожо байба. Тэмүүжэн эрид эгсэ һөөргөө эрьбэ.

Урасхалаар доошоо нуранхай набтар эрьедэ мүшэрнүүдээ уһа руу унагааһан хоёр арбагар үшөөһэн ургана. Тэмүүжэн тиишээ шэглэбэ. Түүдэгһээ хүнүүд хүдэлжэ эхилбэ. Бургааһан соогуур тэдээнэй дуугарха дуулдана. Бүхы шадалаараа һэбижэ, Тэмүүжэн үдхэн мүшэр доогуур ороод, тэрээнһээ шагтагалдажа, толгойгоо бүглөөд, хүдэлхөө болин байба.

Хүнэй абяан дүтэлбэ. Тэдэ мүнөө урасхалаар дээшээ, дүшөөд алхам зайда байна.

– Эндэ намайе сохёо, – һүүлэй уйлаганаһан хоолой бүдэхээр дуулдаба. – Намайе дуугай бай гээ, би үгэдэнь ороогүйб...

– Зай, – гэнэ Үнэгэнэй хоолой. – Холо ошоогүй ёһотой, олдоно ааб даа, энэ һара гараба, бургааһан соогуур бэдэрэгты.

– Юугээ хүрэгөөр ябаабта! – энэ ондоо хоолой, бадарган, нэгэ ноёной ха. – Гэнжэ болон барисалдаад, һөөг бүхэниие захаһаа заха хүрэтэр шалгагты.

– Та хоёр эрьээр ябаарайт. Ши иишээ ошо, ши тэндэ хара, – гээд, Үнэгэн дахин абяа гараба.

Хүйтэн уһан бүхы бэеынъ бажууба. Бээ шангаар хүсэлэн зангидаад, досоогоо хүйтэ оруулангүй байба. Амья татан, дээгүүрхи бүдэхи абяануудые шагнаархана. Хүнүүд эрьехээ бургааһан руу ошобо, тэдээнэй хоёрынъ дүтэхэнүүр бэдэрнэ гэжэ Тэмүүжэн ойлгобо. Түүдэгһээ һогтуушуулай хашхаралдаан, энеэлдээн зэдэлнэ.

Хаанаб даа дүтэхэнэ хүнэй ябаха дуулдаба. Хэншьеб һөөгтэ дүтэлжэ, уһан тээшэ хүрөөд, сэхэ урдань зогсобо. Толгой дээрэнь мүшэр хүдэлбэ. «Зай, дүүрээ, баригдаба хаб...», – гэжэ хайша хэрэг Тэмүүжэн бодоод, эрьелдэнгүй, уһанай жэгдэ нюруун дээрэ миралзан наадаһан һарын ута мур гунигтайгаар шэртэбэ.

– Тэмүүжэн, – гээд, танил хоолой аргаахан шэбэнэбэ, – энэ би, Сорхонби...

Тэмүүжэн залд гээд, өөрынгөө абаралгада үшөөл этигэжэ ядан байба.

– Тэндээл һуу, бү хүдэлэ, тэдэ наашаа мэнэ ерэхэ.

Һөөгэй мүшэр доошоо бууба. Сорхон өөдөө гараад, хажуу тээшээ ошобо. «Бурхад хойноһоом харана ха...» – ехээр һанаагаа амаран, Тэмүүжэн һэмээхэн шуухирба. – Хэншьеб минии түлөө мүргэнэ, эхэ гү, Хүхэчу гү...».

Эрьсээр дахин хүнэй абьян дуулдаба. Тэмүүжэн хахад-хухад үгэ дуулаба:

– Хамаг юумэ хуу хараа хэбэртэйбди... хаанашье үгы...

– Шэрэнги соогуур нюдэ хадхама харанхы.

– Дээгүүр хараа гүт, али үгы гү? – энэ Үнэгэнэй хоолой. – Модон дээрэ гараад байхадаа болохо.

– Үгы, хараагүйбди.

– Хүниие бэдэрээбди, шубуу бэшэ...

– Мүнөө тэрэ холо ошоо ёхотой...

Шэрэнги соогуур һэбшээн хүдэлөөд, хүнэй дуугаралсаха дуулдахаяа болибо.

– Үшөө дахин ябая, – гээд, Үнэгэн дахин захирба. – Мүнөө модон дээгүүр харагты, магад, дээрэ нууна. Та хоёр эндээ байгты, гэнтэ наашаа гаража болохо. Ябагты!

Дахин дуугай болобо. Һалхин доохонуур бодоод, гол дээгүүр үлэбэ, Һарын толон уһан дээгүүр толбонуудаар ялаганаба. Тэмүүжэн бүхы хүсөөрөө хүл гараа зангидана, хүлэйн балсангууд, табгайн мэдэрэлээ алдажа байхые мэдэрнэ.

Сорхон дүтэлбэ. Уһа руу буунгүй аргаахан хэлэбэ:

– Мүнөө эдэ дахин ерэхэ, һүүлдэнь ошохо. Бултанань тараһан хойно ши эндэхэ гансата ябаарай, түргэн гүй. Үглөөгүүр болотор холо ошохо гэжэ оролдоорой. Баригдаа һаа, намайе харааб гэжэ бү хэлээрэй. Дууланагши?

– Дуулана.

– Зай, бурхан шинии хойноһоо хараг, – гээд, Сорхон түргэн эрьсээхэ холодобо.

Дахиад хүнүүд ерэбэ. Энэ удаа тэдэ ойрохон зогсобо.

– Зай, олоо гүт? – гэжэ Сорхон шангаар асууба.

– Эндэ тэрэ үгыл, – гэжэ тэрээнһээ арбаад алхам зайда хэншьёб хэлэбэ.

– Хүбүүн уймар бэшэ, энэ бургаһад соо тэрээниие бэдэрхэ гэжэ мэдээб дээ.

– Тиигээ хадаа, ондоо тээшээ гүйгөө... – энэ Сорхоной абьян.

– Һүниндөө тэрээниие олохоор бэшэ, үглөөдэр мүрөөрнь бэдэрбэл дээрэ.

– Зүб хэлэнэт, ябагаар холо ошохогүй, мүрөөрнь хүсэхэбди.

– Зай, наранай гарахалаар, булта мориндоо мордоод, эндэ байхат, – Үнэгэнэй сухалтай хоолой дуулдаба. – Мүнөө тарагты,

харин үглөөдэр хүбүү баряагүй хаа, Таргудайһаа хайниие хүлээлтэгүй.

– Хүсэхэбди...

– Мүр хаанашье нюухагүйш даа.

– Хэды шуран байбашье, шубуун бэшэ ха юм, газар дээгүүр лэ ябана.

Хүнүүд дуугаралсаһаар эрьһээ холодобо.

Нэгэ хэды хүлээд гээд, Тэмүүжэн аргаахан уһанһаа гараба. Агаарта үшөө хүйтэн болошобо. Һалхин мүльһэтэй зүүнүүдээр нойтон хубсаһыень соо хадхана. Бүхы бэээрээ һалганажа, Тэмүүжэн шэрэнги бургааһа руу оробо. Түүдэгэй дэргэдэ абяан үшөөл дуулдаһаар. Шүдөө хам зуугаад, тонгойжо, Тэмүүжэн бүхы үе мүсөө хүсэлнэ, дахин һула табина. Тиигэхээр бэээрнь шуһан гүйжэ, халта дулаасаба.

«Мүр хаанашье нюухагүйш, шубуун бэшэ, газар дээгүүр ябана...» – гэжэ нүхэдэй хэлэһэн үгэнүүд толгойдонь эрьелдэнэ. – Үглөөдэр эдээнһээ тэрьедэжэ шадахагүйш. Энэ эрье шалгаха, нүгөө эрьедэ мүрыем олохо, тиигээд лэ олохо. Мори хулуужа болохогүй, булта һэргэг... Сорхон...».

Мүнөө тэрээнэй найдал гэхэдэ, гансал Сорхон. Тэрэл эндэһээ гарахадань тухалха аргатай. Тэрэ бургааһан соогуур урагшаа гараад, шэрэнгийн саанаһаа шагааба. Нуга дээрэ түүдэгүүд аһажал байба.

* * *

Нугада һүнийн хоёрдохи хахадта, үүр тээшэ, аалин байдал тогтобо. Һара огторгойн баруун талада гаранхай, оршон тойрон үдэртэл мэтэ һаруул. Унтарһан түүдэгүүдһээ утаан бааяна, тойроод эндэ тэндэ үхэхэн мэтээр унаһан һогтуушуул хэбтэнэ. Тэмүүжэн зүүн тээһээ аргаахан тамаржа ябаһан бороогой хара үүлэнэй тэнгэри хаахыень хүлээбэ.

Одоошье Һара зузаан үүлэнэй хүбөөгэй саана хоргодобо. Харанхы болобо. Тэмүүжэн халта хүлээд гээд, бургааһан сооһоо гаража, хүрэн руу түргэн алхалба. Дүтэлөөд, Сорхоной һамганай тоһо сохижо байһан элихэн абяагаарнь багахан гэрыень олобо.

Тэрэ хүйтэнһөө бүхы бэээрээ һалганан, хүршэ гэрнүүдые хараашалан ябажа, үүдэндэ дүтэлөөд, үүдыень аргаахан тайлаад, шагааба. Гуламтадань багахан гал носоно, эхэнэр талада тоһоной

торхын урда Сорхоной хамган лууна, эзэн өөрөө хоёр хүбүүдээрээ эрэшүүлэй талада унтажa хэбтэбэ.

Тэмүүжэн түргэн гэр руунь оробо. Сорхоной хамган аймхайгаар тэрэн руу хараад, танижа, улам ехээр нүдөө бэлтылгэбэ. Унтажa байһан үбгэн тээшээ даб гээд, дуугай татажа һэрюулбэ. Тэрэ нүдээ нээгээд, Тэмүүжэниие харан гэхэдээ, шатаһан шүрбэһэн мэтээр һүрэжэ бодобо.

– Ши эндэ юундэ ерээбши? – тэрэ үзэн ядангаар тэрээниие шарайшалба. – Ши, яагаабши, өөрынгөө хойноһоо намайе хүүгэдтэймни татаха гээ гүш?

– Сорхон Шара, ши намайе бү хараа, минии хэлэһэн юумэ шагныш даа, – Тэмүүжэн мэгдэһэнээ даража, номгоноор харагдахаяа оролдобо. – Хэрбээ би мүнөө ябаа һаа, үглөөдэр хойноһоомни ябаһан мүрдэлгэһөө тэрьелжэ шадахагүйб. Эндээ хоргодоод, намайе бэдэрхээ болиторнь хүлээхэ ёһотойб. Харин энээндэмни гансал ши туһалжа шадаха.

– Теэд би шамайе хаана хоргодуулха гээшэби? Гэр соо харажархиха, үдэр бүри зон ерэдэг, – гэрэй эзэнэй хоолой шэшэржэ, зүрхэлжэ ядан, тэрэн руу харана.

– Һайн бодожо үзэхэ хэрэгтэй.

Булта дуугай болобод.

– Эсэгэ, – гэжэ ханаһаа Сорхоной ехэ, Тэмүүжэнһээ хоёр дүү, хүбүүнэй хоолой дулдаба, – манай гэрэй хойно ноһотой тэргэ байна, тэрээниие мүнөөдэр Таргудай ноёной хүнүүд асараа, тэрэн соо хоргодуулжа болоно.

Нүгөө хүбүүниинь баһал унтаагүй, үрзэгэр толгойгоо үргэжэ, Тэмүүжэниие абяагүй шэртэнэ.

– Таанар юундэ унтанагүйбта? – гэжэ Сорхон тэдээниие хараажа байтараа болижо, асууба. – Ноһотой тэргэ гэнэ гүш?

– Мүнөө һэеы сохижо болохогүй, муу үдэрнүүд гэжэ хэлэхыень дуулааб, тиигээ хадаа, нэгэ хэды үдэр тэргэ эндэ байха.

– Энэмнай зүб хэлэнэ, – гэжэ Сорхоной хамган абяа гараба. – Теэд баригдаашье һаань, тэргэ манай бэшэ ха юм, Тэмүүжэн тэрээниие хоргодуулһан хүнүүдые танинагүйб гэжэ хэлэнэ ааб даа. Хабуул хаанай үри һадаһанда туһалха хүнүүд барагдаа һэн гү?

– Тиимэ, зүб, – гэжэ Сорхон гэнтэ айһандаа аягүйрхэжэ, Тэмүүжэнэй нүдэ руу харахагүй гэжэ оролдоно. Тэрэ хүбүүд тээшээ

эрьсбэ. – Түргэн бодогты, саг бага үлөө. Энэ дунгыень түрүүн тайлаха шухала.

Тэрэ Тэмүүжэндэ дүтэлжэ, зузаан модонуудые бүхэлхэн түмэр бүхэлүүр шалгаба. Ханада үлгөөтэй байһан мадагаяа абаба.

– Наашаа тонгой, – гээд, тэрэ гуламтын шулуунда дүнгэ табяад, бүхэлүүрэй хажуугаар модоной заха шуулажа эхилбэ.

Түмэр бүхэлүүр нуладаад, холхи боложо, ханжашаба. Сорхон хоёр тээшэнь дүнгэ татаад, Тэмүүжэниие сүлөөлбэ.

– Энэ дороо гал соогоо шатаагты, – гэжэ Сорхон хүбүүдтээ хэлээд, хажуу тээшэнь гасуунуудые шэдэбэ. Мүнөө тэрэ эрид шийдэнги болонхой, Тэмүүжэн руу эрьсбэ. – Ши мүнөө хайн эдээлэ, магад, хаядаа тэргэдэ дүтэлхэ аргагүй байжа болохобди.

Сорхонай һамган шамдан эдэе дэлгэбэ.

Тэрээнэй эдээлжэ байха үедэ Сорхоной хүбүүд тэргэдэ ошоод, нооһо унагааба. Сорхон Тэмүүжэниие тэргэдэ дахуулжа абаашаад, оёортонь хэбтүүлжэ, үлүү зайн байхын тула дээрэһэнь гэрэй хэрсэгэр уни, һаднагуудай хухархай табиба, тиигээд дээрэһэнь нооһо ябталба. Тэндэнь харанхы болобо. Сорхон хүбүүдээрээ удаахан хүдэлбэ, газарта унагааһан нооһо өөдэнь хэжэ, дээрэһэнь бүхэлэн табиба.

Эсэстээ тэдэ ябажа, аалин болошобо. Тэмүүжэн тэргын модон дээрэ хэбтэжэ байһаар бүхэли үдэртөө эсэһэн бэсынгээ бүүмэйлэгдэжэ байһыень мэдэрбэ. Тэрэ Сорхондо дээрэһэнь модон хургаагуудые табигандань ехэ баяртай байба. «Үгы һаань, нооһондо дарагдаад, хүдэлхэшые аргагүй байха һэм», – гэжэ тэрэ бодоһоор, дары унташаба.

Бүгшэм халуунһаа тэрэ һэришэбэ, унтаандаа тэрэ багахан эшээн соогоо хайса амилһан байба. Газааһаа үдэрэй халуун шарана, нооһон сомоо доро хониной зунгаагай үнэр хүндөөр анхилна. Тэргын дорохи хабтагайн нүхөөр үдэрэй гэрэл ороно. Нюдөөрөө тиишээ хараашалжа, ногоон соо тэргын сахаригай һүүдэр адаглахадань, наран доошоо буужа байба. Тэмүүжэн уралаараа нүхэндэ няалдажа, хомхойгоор сэбэр агаараар амилба.

Дүтүүр хон-жэн, хаа-яа хүршэ гэрнүүдһээ гэрэй ажал хэжэ һалиржа байһан эхэнэрнүүдэй абьян дуулдана. Хаанаб даа хүршэ гэр соо үхибүүн шангаар бархираад, баймга аалидаба.

«Нүхэд намайе бэдэржэ байна ёһотой,- тэрэ һанаад, эндэ хоргодуулһанайнь түлөө бурхадта баяр хүргэбэ. – Мүнөө ябаган би

тэдэнһээ тэрьелжэ ябаха гү, али баригдаһан байха һэм, мүрөө хаанашье нюуха аргагүй ха юм».

Удаань мүнөө зугадаад байхадаа бодомжолонгүй шал тэнэгээр тэрьелһэнээ мэдэрнэ. «Юрын хүни барлагуудай гэр сооһоо гараад ошохо байгаа, – гэжэ ухаалдина. – Уридшалан Сорхониие эли бэшэ мори бэлдэжэ үгэхыень гуйха байгаа, үгы гэбэл, Хүхэчүтэй уулзаха байгаа, урзанда тэрэ Хуаагшаниие тэрьедүүлээ һэмнай».

Олон юумэ яаралгүй бодомжолхол байгаа бшуу, теэд тэрэ гансал хүсэлдэ намнуулан, тэрьелхэээ һайса бэлдээгүй. Мүнөө түрүүшын алхам хэхэдэнь, бүхы юумэн тэрээндэ эсэргүү байһандал, мүрөөшье нюухань бэрхэтэй, – энээн тухай тэрэ анхан бодожо үзөөшьегүй. Хүнийн харанхы тэрээниие хоргодуулха гэжэ һанаа, харин үглөөдэр дахяад үдэр болохо гэжэ ухаандаашье оруулаагүй, энээнэй түлөө Тэмүүжэн өөрыгөө эрид хараана: «бүхы юумэ дууһан бодоогүйдөө хэзээдээшье юушье эхилхэ хэрэггүй. Энээнһээ хойшо энэ минии түрүүшын хуули заршам болохо», – гэжэ тэрэ өөртөө шийдэбэ.

Харанхы хүни Сорхоной ехэ хүбүүн ерэжэ, хү, шанаһан хониной мяханай хэршэмэл асарба. Тэргын забһараар арай гэжэ мяхаяа шийхажа үгөөд, хү ожорһоной хүнды модоор хорожо ууба.

– Харанхы хүни болотор бэдэрээ, – гэжэ Сорхоной хүбүүн Тэмүүжэнэй унда хорожо байхада аалихан хөөрөбэ. – Гол руу ошоһон мүр олоод, нүгөө эрьедэ юушье олоогүй. Голой хоёр эрьээр Ага хүрэтэр ябаа. Таргудай ууртай, хөөрэлдэнэшьегүй, гансал бүхы зондо хашхарна. Баряал хаа, дары саазалхаб гэжэ ганирна. Үглөөдэр дүтын ой соогуур бэдэрхэ, манай аба баһал бэдэрэлгэдэ гаралсаха.

Үдэр уйдхар зоболонтой хүлээлгээр үнгэрбэ. Саг тогтошоһон мэтэ, байра дээрэ байжал байһаар һанагдана. Тэмүүжэн сахаригай монсогор һүүдэр руу хараад, тэрээн дорохи ногоо тооложо, орой харанхы хүни болотор Сорхоной хүбүү хүлээбэ.

Бэень хүдэлэнгүй байһандаа бохёорон хүшэлдэбэ, үе мүсэнь бадайржа яншаба. Зарим үедэ бодоод, дээрээ байһан нооһо саашанхи замыемни тэнгэри мэдэг гээд, абажа хаяха дураниинь хүрэнэ. Хахаддэрһөө гэдэһэниинь үлдэжэ эхилбэ.

Мүнхэршэһэн наран хүрэнэй саана хоргодобо хэбэртэй, аалихан боро хараан үнгэрбэ, мүн лэ аалин харанхы болобо. Шэб харанхы болохыень арай гэжэ хүлээгээд, Тэмүүжэн тэргын забһараар шээбэ, бүхэли үдэртөө тэсэжэ баряад байһанаа бултыень гаргаба.

Бээ хүнгэлхэдэнь сэдхэлыньше амархан мэтэ боложо, досоонь халта онгойбо, тиин тэсэмгэйгээр Сорхоние хүлээжэ эхилбэ, энэл хүни тэрьедэхэ байна, боломоор байха ёхотой гэжэ ехэтэ найдаба.

Хүрээндэ үни хада хон-жэн болонхой, хүн зон булта унтанхай, саг хүниин тэһнээ үнгэрөө, тээд тэрэ ерэнэгүй. Үглөөгүүр тээшэ Сорхоной хүбүүн ерэбэ – түйсэтэй хү, хониной хабһа асарба. Тэрээнэй хэлэһээр, мүнөө зугадажа болохогүй, хүрээниие тойроод харуул табигданхай, Таргудай тэрээниие хэншьеб хүрээн соо нюугаад байна гэжэ һэжэглэнэ.

Үсэгэлдэрэйхидэл адляар тэрээниие эдээлүүлээд, ошобо. Харин Тэмүүжэнэй сээжэ зүрхэн уйдан бажуугдаба. Таргудай тиигэжэ һэжэглээ хадаа, үглөөһөө гэрээр бэдэржэ эхилхэ. Юун эндэ аймшагтайб гэхэдэ, нэн түрүүн хияад абганарыень һэжэглэхэ, һүүлдэнь Сорхоние – тэрэл эндэ гансаараа Есүүхэй эсэгын албатан байна ха юм. Тэргэ тэрээнэй гэрэй хажууда байна, харин Таргудайн нүхэд хажуугаарнь гарахагүй, онгилхол байха даа.

«Энэ тэргэ тэдэ шалгаха ёһогүй, – гэжэ Тэмүүжэн бодоод, энэ бодолдоо аһалдашаба. – Нүхэд ноһон соо онгилхоёо залхуурха аабза, тиихээ һанахагүйнь тула тэдээниие тэргэдэ дүтэлүүлхэ хэрэггүй. Элинсэг хулинсагни, угаймни үбгэ эсэгэнэр, һахюуһа хүнэһэдни, туһалыт даа намда, – халуу шатаһан бодолнуудаа иишэ тиишэнь эльгээжэ, эльбэ-жэльбэ хэжэл байба, – тэнгэриһээ газар руу харыт даа, Таргудайн нүхэд, хоёр гурбан хүн гү, хэдышье байг, энэ тэргэ руу бү дүтэлэг. Айлда ороходонь, тэдээнэй толгойе сиилэгэр манан, хара утаан хушаг лэ. Тэдэ тэргэһээ холодог, тойроод гараг, могойн уурхай мэтээр айжа, хажуу тээгүүр гараг, тойроод байһан бүхы юумэн тэдээниие һаатуулаг, ондоо тээшэнь абаашаг, тэргэдэ дүтэлхыень һаалта хэг. Бурхан Халдун ууламни, холоһоо намайе харыш даа, бидэнэй хоорондохы зай үгы боложо, энэ голой саана байһандал, намайе харыш даа, дайсаниие намһаа намныш даа, – гээд, үшөө зориг орожо, энэ үбэл тэрээнэй зүүдэндэ ерэнэн тэнгэрийн Эхэ Сагаан буурал эхэдэ, баруун, зүүн тэнгэринүүдэй холын хулинсаг Эхэдэ, Чингис хаанда хандажа зальбарба: – Таргудайн һабарһаа намайе абарыт даа, намайе бү орхиит даа, би танай заабари дүүргэхэ ёһотой ха юмбиб».

Үүрэй урдахана Тэмүүжэн һэргэг нойрто абтаба. Тэрээниие тойроод томо һүүдэрнүүд тэнэнэ, тэрээниие бэдэрнэ, һохор балай юумэндэл гараа дэлгэнэ, тээд юушье олоногүй гэнэн үзэгдэл хараба.

Гэнтэ тэрэ Сорхоной гэрэй урда хүнэй хөөрэлдэхэ абьяанһаа һэришэбэ. Нэгэ хэды зон юуншыёб тухай шанга шангаар хөөрэлдэнэ, тоосолдоно хэбэртэй, тиигэһээр аалидаба – тэдэ гэртэ оробо хаш.

Тэмүүжэн бүхы бэээ бажуунхай, ухаандаа бүхы зориг шадабарияа суглуулжа, хэндэшыёб уурлажа, бүхы ханаагаа Сорхоной гэр руу, Таргудайн нүхэдэй байһан газар руу, хамаг хүсөөрөө бодолоороо тууна: «Таанар тэргэдэ дүтэлхэгүйт, таанар намайе эндэ олохогүйт, үтэр түргэн эндэһээ тонилогты!».

Удангүй тэдэ гэрһээ гаража, гэр тойроод гарахадань абяаниинь дүтэ болобо.

– Энэ шинии тэргэ гү? – гэжэ Таргудайн дүтын нүхэрэй танил хоолой дуулдаба.

– Хаанаһаа намда иимэ ехэ ноохон байба гэшэб, энэ Таргудайн тэргэ, – гэжэ Сорхон миһэд гэбэ.

– Юундэ эндэ байнаб?

– Манай эхэнэрнүүд һэеы сохихо ёһотой.

– Ши ооһорынь тайлаагүй гүш?

– Юундэ тайлахабиб?

– Магад, энээн соо хэниешыёб нюугаад байнаш?

– Таанар наада барина гүт? Энэ халуунда иимэ ноохон доро хүн бүтэшэнэ бэшэ юм гү. Хэн тэндэ хэбтэжэ шадаба гэшэб?

– Магад, харахамнай гү?

– Харэгты. Зүгөөр энэ арһыень таһалбал, Таргудайн урда өөһэдөөл харюусахат, тэрээндэ орондонь өөрынгөөл ноохо үгэхэ болохот.

«Тонилогты!.. – Тэмүүжэн досоогоо мэгдэн шэбшэнэ, бүхы бодолнуудаа хатуу монсог болгон суглуулжа, тэдээн тээшэ бүхы шадалаараа эльгээнэ. – Арилагты эндэһээ, эндэ хэниешыё олохогүйт, эндэ хэншыё үгы!».

Удаан дуугай болобо.

– Зай, энэ халуунда үнэхөөрөөшыё хэн энэ зунгаагтай ноохон соо һуужа шадаба гэшэб даа, ябая, – гэбэ нүхэр.

Һүниндөө Сорхон хүбүүдтээ тэрээниие тэргэ сооһоо гаргаба. Һара үүлэнэй саана хоргодонхой. Һаднаг, бургааһа абажа, гурбуулаа ноохо яаралтай һөөргөнш шэдээд, ооһороорнь дахин уяба.

– Гол руу ошо, бидэ баймга ерэхэбди, – гэбэ Сорхон.

Бургааһан соо Тэмүүжэн тэдээниие хүлэбэ. Сорхон гартаа үшөөһэнэй бургааһаар дархалһан загаһа баридаг занга баринхай.

«Хүнэй һонирхол татуулхагүйн тула, -Тэмүүжэн ойлгобо. – Намайе һэргылжэ, гансаарыемни эльгээгээ...»

Сорхон хүбүүгээ урьхатайнь голой эрьедэ үлээгээд, тэрээниие хажуу тээшэнь абаашаба. Һагсагар үшөөһэн доро морин зогсожо байба.

– Гүүн, – гэжэ Сорхон хэлэбэ, – ондоо таарама морин олдоогүй, тээд энэшье муу бэшэ, ябаха.

Тэмүүжэн баяртайгаар тэрээндэ дүтэлөөд, хазаарһаань бариба. Морин түрүүн муу зантайгаар тархияа угзагад гэбэ, һүүлдэнь тэрээндэ дадажа, байрадаа тогтобо.

Нюргандань һэсы тохом дээгүүр хүхүүр ба томо тулам ганзагалаатай байба. Сорхон тонгойгоод, ногоон дээрһээ һурша ном абаба, гартань хоёр годли, үйһэн хуйтай хутага үгэбэ.

– Айраг, мяхан тулам соо, – гэбэ Сорхон. – Одоол уг унгиием үнэһэн тоборог болгожо, талаар тараан алдабаш даа. Ноён болоходоо, магад, энээн тухай һанажа, минии үхибүүдтэ туһалхадашье болохош...

– Сорхон аха, намда туһалһыетнай хэзээдэшье мартахагүйб, – гэжэ Тэмүүжэн сэдхэлээ хүдэлгэн, дулаанаар хэлэбэ. – Шадаха зэргээрээ шамдашье туһалхаб.

– Зай, түргэн яба, – гээд, Сорхон хүлһөөнь дүнгэжэ, мориндо һуулгалсаад, һүүлшын зүбшэл үгэбэ. – Хойто талаар яба, Ононһоо холоур тойроорой, Агыс хаагуур бэ даа дээгүүр дабаарай. Һүниндөө ябаад, үдэртөө ой соо хороо һааш, дээрэ ха. Зай, баяртай!

– Баяртай, Сорхон аха.

Тэмүүжэн шэрэнгилээ гараад, хүрөөһөө аалихан холодон, мориёо гэшхэдэлээрнь ябуулба. Һара үшөөл үүлэнэй саагуур хоргодоһон зандаа. Гүүн, ябасаарнь харахада, улыгам хэбэртэй, урдаһаань ерэһэн зонһоошье тэрьедэн ошохо аргатай. Нюргандаа һурша номотой, хоёр годлитой, хилгаһан бүһэндөө хутагатай, ямар хэмэршье һаа, зэбсэг даа, тэрэ урма баяр нэмэнхэй.

Тэрэ хүрөөниие зүүн тээһэнь тойрожо, хойто таладань гараад, налуу газараар Хангил голые абяагүйгөөр гаталжа гараба. Эрьедэ мориёо тогтоогоод, талада бүрүүлхэнээр харагдаһан тайчуудай хүрөөн руу удаан шэртэн зогсобо.

Удаань мориёо эрид эрыюулэн, баруун тээшээ аадарай хара үүлэнэй забһараар һулаханаар сайраһан һара дахан хатаруулба. Мориёо яаруулан, дүнгэһөө сүлөөрһэн бэсынгээ хүнгэндэ баясажа,

огторгой өөдэ һурамхяар шэртэн, тэрээнэй хомор сүмэрхэй соогуур
танил мүшэдөө замаа тэмдэглэхээ бэдэрнэ.

Гурбадахи хуби

I

Монголшуудай хэр угһаа эзэмдэжэ байһан Хэрлэн, Онон голнуудай хүндыгөөр хүсэн түгэс гурбан томо угуудай этэгээд добтолго татаарай дайнай һүүлээр эндэ тогтоһон байдал нэгэ доро урбуулжа хаяа һэн. Хэрбээ энээнэй урда тээ монгол аймагууд һайтай муутайшые һаа, эб нэгэн һуудаг, яһатанайнгаа дунда ямаршые һаа, ёһо журам сахижа байдаг һэн. Мүнөө тэдэ хоёр тээшээ – хари эзэрхэгшэдтэй дайлалдаа, дайлалдаагүй гэхэн ангиин дайсад боложо таһарба. Уданшыегүй бэлшээрийн түлөө, хулгайн мал, бэлшээри гэшхэлгэ гэхэ мэтэ олон тоото гомдол, тоосоонуудһаа дууһашагүй үһөөрхэлгэ боложо, боржогонуудай өөһэдынь отог дотор атаа мэээн эхилбэ. Зунай хэдыхэн һара соо монголшуудай ажаһуудал хүлһөө толгой руу эрьелдэжэ, хаанаһаа шэнэ сохилто хүлээхээ, хэндэ үнэншэхээ, хэндэ түшэхээ мэдэнгүй, хүн зон хүрөөгөө даража хүрдэнхэй байба.

Үшөө дайнай эхиндэ этэгээдүүд монголой газар дээрэ һаял алхам хэхэдэ урдаһаань ушарһан зондо үнгэрэгшэ үбэл онгуудта добтолһон зониие бэдэрнэбди, тэдээнэй урда гэм зэмэ үгы зондо гар хүрэхэгүйбди гэжэ дуулгаа бэлэй. Тиимэһээ тэрэ үбэлэй добтолго дээрмэдэ хабаадаагүй жалайр, хонгирод, олхолууд, жадаран болон бусад олон отогүүд түрүүшын сохилтоһоо һэгээ орожо, һууридаа үлөөд, булимтаран ерэгшэдэй хүсэ мэдэржэ, тэдээндэ адуу мал, үнэтэй сэнтэй арһа шүрбэһэ бэлэглэһэн байгаа. Өөһэд хоорондоо хэлсэжэ, Таргудайн татаһан энэ үһэрилдөөндэ хабаадалсаха хэрэггүй, тэрэ өөрынгөө буйлуулһан юумэ өөрөөл амсаг, хэниие дайрааб, тэдээнэй урда өөрөөл харюусаг гэжэ шийдээ һэн.

Һүүлэй жэлнүүдтэ тайчуудтай нэгэдэжэ, үбэлэй добтолгодо хабаадаһан ехэнхидэ дүгын боржогон отогойхид Таргудайда зобоолгоһон зутараалгаһандаа тэрээндэ хэды дураа гутабашые, ондоо тээшэ ошохо газаргүй, түшэхэ түшэггүйл хадаа, хойноһоонь эхээ дахаһан унаган мэтээр гүйлдөө харайлдаа, харин заримань тэрэ саһаа тээ эртүүр Онон голой налуу тэгшэ газараар, Бооржо, Ага, Шэлгэ руу байрлажа байгаа. Тэндэ бултадаа уйтан хабшуу газар дээрэ өөһэд хоорондоо ехэнхидэ адуу малайнгаа бэлшээрийн түлөөл хёморолдон, сэмүүн сагые үнгэргэхэ гэжэ хүлээдэг һэн.

Бүгэдын аюул тэдээнэй хүсэ яабашье нэгэдүүлээ. Хаанаб даа Агаһаа дээшээ, Ононой хоёр талаар ехэ халха хаалга болгон, гурба хахад түмэн сэрэг табигданхай. Аһан түрүүн тэндэ Есүүхэйн түмэн зогсоо. Тайчуудые хамгаалжа, онгуудые хэнигэстэйнэ намнаһанай удаа тэндээ тэдэ хэдэн хоног байрлаад, удаань голоор зүүн тээшээ ябаа. Нэгэ хэды үдэрэй һүүлээр тайчууд талаар адуун хүрэгүүдээрээ тараһан сэрэгээ суглуулжа, өөрынгөө түмэн нэмээжэ табяа. Тэрээнэй һүүлээр бусад отогүүд өөрынгөө бүлэг сэрэгүүдые табижа эхилээ. Энэ халха болгоһон сэрэгһээ гадна, хүрэнүүд ба адуу малай буусануудаар үшөө тэды тоото сэрэгшэд байгаа. Зүүн татаарнууд тэдээндэ шэнэ добтолгодо бэлдэжэ байна гэхэн хураг бии.

Зунай түрүүшын һара ерэгшэдэйшье, боржогонойшье талаһаа халажа ядаһан хүлээлгээр үнгэрбэ. Табан түмэнтэй ерэгшэд Баян, Шуус голнуудай хоорондо бүхы хүсээ үргэн ехээр дүхэриглэн табиба. Эндэхээл эхилээд тэдэ талаар тойрон, энэ тэрэ газараар дээрмэдэлгэ хэжэ булимтарһан, мүн боржогонуудай Ононой адаг руу яаран тэрьелхэдээ хаяһан зөөри суглуулжа, ехэ элбэг олзотой болоо. Буляжа абаһан адуу моридойнгоо ойро тэдэ хүрэнгүй, сэрэгэй байрын хажуугаар бэлшээнэ, харин өөһэдөө Шууса, Баянһаа урагшаа хуурай талаар олоор бэлшэжэ ябаһан зээрэнгүүдээр үл залгажа байба.

Агын ара талаар бэхижэһэн монголшуудай түмэнтэндэ ерэгшэд бүхы хүсөөрөө добтолхоёо зүрхэлбэгүй, юуб гэхэдэ, тэдэнь баһал бага бэшээр хүсэ суглуулһан, хабшалда хаагдаһан хүрэг шоноһоо доро бэшээр аржагануур дошхон харюу үгэхэнь мэдээжэ.

Харин теэд зунай хоёрдохи һарын эхиндэ жүрхин гэнтэ яаралтай бодоод, Онон, Хэрлэнһээ ябашаба. Урдаханань тэдээндэ урда зүгһөө элшэд ерээ һэн, таахада, тэдээнэй үргэн эзэлүүридэ ямар нэгэн хэрэг гараа бээ. Холын гүбээнүүдһээ монголшууд олон мянган шэлэмэл морид болон үхэр урдаа туугаад ошожо ябахыень хараба. Адуу мал туужа ябаһан моритойшуул гүйжэ ябаһан хүрэгһөө хүсэ шадалаа бараһан унага, тугалнуудые хайра гамгүй эхэхэнь һалгаажэ, хажуу тээшэнь намнаад, талаар орхино. Тиихэдэнь ганса нэгээрээ үлэһэн нялха тугал, унагадые моритой болон ябаган монголшууд түргэн гүйлдэжэ, гүйлгэлдэжэ ябаад, өөрынгөө хүрэн аилаар абаашана.

Жүрхитэнэй удаа иимэл яаралтайгаар татаарнууд зүүн тээшээ, онгууд баруун урагшаа олзо зөөриез урдаа тууһаар ябашаба.

Эгээл эндэ, хари этэгээдэй харин сасуу, монгол угай отогуудай хоорондо үһөө хиһаан эхилбэ. Тайчуудтай сугтаа Ононой адагаар хороод байһан үлүүсүүд тэндэһээ һөөргөө бусаха зуураа намаржаан, үбэлжөөндөө гэжэ орхигдоһон хүнэй газарнуудые эзэмдэжэ эхилбэ. Тайчуудтай сугтаа сухаригшад һууридаа үлэхэн угайнгаа отогуудые хэһээхэ эрхэтэйбди гэжэ юундэб даа этигэнги байгаа. Тиигэжэ адуу мал булимтаралга, тала дайдаар хүн зониие сохихо, алаха ушарнууд эхилбэ.

Шуусын эхиндэ Цагаан нуур дээрэ хүтэ харын тэн багаар тайчууд болон жадарангуудай хоорондо эгээл түрүүшын ехэ тулалдаан болобо. Боржогонуудай багашаг ноёд өөрынгөө албатантай голой зүүн талын газар эзэлхээ һанахадань, тэндэ байрлаһан хүрэн эсэргүүсэбэ. Тэрэ дары яаруу суглараад, хоёр тээһээ хахад мянгата сэрэгшэдээрээ тэдэ талада сугларба. Байлдаан сэрэгшэдэйнгээ тоогоор тиимэшье томо бэшэ һаа, монголшууд өөһэд хоорондоо хари эзэмдэгшэдтэй тулалдаһанһаа үшөө зэрлиг хэрзэгыгээр, хайра гамгүйгөөр байлдаба. Хоёр тала гарза ехэтэйгээр тараһандаа уурлажа, хараал шэрээл табина, бүхы нүгэлдэ бэе бээ эмэлнэ, гомдоогшодые үндэһөөрнь үгы хэжэ хороохо, үһөөгөө абаха гэжэ тангариг үгэлсэнэ.

Аха захатан залуу ноёдые ухаа оруулхые оролдожо, суг хэлсэндэ гарахыень баадхажа туршаба, тээд тэдээнэй үгэ хэншье дуулабагүй. Ноёд өөһэдынгөө хүрэнүүдые бүхэлжэ, өөһэд хоорондохы холбоогоо элирүүлнэ, хэлсээ баталалсана – нэгэ нэгэндэ эсэргүү, бэе бээдэ найдуулга үгэбэшье, хэншье хэндэшье хүсэд дүүрэн үнэншэнэгүй.

Таргудайн байдал дахин бэхижэбэ, урдахи амгалан саһаа бүришье шанга болоһон мэтэ: энэ сэмүүн сагта боржогон отогууд ондоо тээшээ нэнгэхэ газаргүй, харин аминдаашье байхань тэдэндэ аюултай болоо бшуу. Өөһэд хоорондоо хэлсэжэ, ударидагыһые һунгаха сүлөө сагшьегүй, харин Таргудайн нэрэ ямар хэмэршье һаа, бултанда һурамхи, мэдээжэ байна ха юм. Тиимэһээ тайчуудай бууса руу ганса дүтын бэшэ, мүн холын, огсом, зандаруу зантайшье бүгүнүүдэй, бэлгэнүүдэй ноёд болон түрүүн Таргудайе угайнгаа ударидагша гэжэ тоодоггүй бусад ноёд булта ерэдэг болобо.

Дотоодын дайнуудһаа гансал Есүүхэйн мянгатан холо байгаа. Монголой талаһаа хари газартанай ошоһоной удаа боржогон отогуудай Ононой адагһаа тэхэрижэ эхилхэдэнь Есүүхэйн мянгатан

тэдээниие хойноноонь дахажа ошоогүй, Агынгаал талада үлөө. Таргудай энээниие түрүүн ойлгоогүй, харин мэдэхэдээ, балайшые тэдээниие үлүү газар дуудахаяа ханаагүй: тайчууд мүнөө дахиад солотой, хүсэтэй болоод байна, тэдээншыегүй гарасалдахабди гэжэ найдаа хэн. Гэхэ зуура, жадарантай хёморолдоотой болоходоо асари байлдаангүйгээр үнгэрхэгүй хаш даа гэжэ ойлгоод, тэдэндэ элшэ эльгээжэ, хари газарай дайсадта туһалхан Хэрлэнэй урбагшадые бута сохихыень тэдээниие тухирба. Харин Есүүхэйн мянгатан хүлээгдээгүй иимэ харюу эльгээбэ: «Танда хүшэр сагай ерэхэдэ, дуудаашыегүй байхадатнай өөхэдөө ерэжэ туһалаабди, харин бидэ өөхэдынгөө угайхидтай дайралдахаяа хананагүйбди, мүнөө энэ удаа байлдаанда ошохогүйбди». Таргудай иимэ харюу абахадаа, нёлбоод, хэлэбэ:

– Зай, тэдээнгүйгээр хэрэгээ бүтээнэ бээбди, тэндээ мүнөө дээрээ хууг, гансал хоро хаалта бү хэг. Нүүлдэнь тэдэндэ хүсээ мэдүүлхэбди, дээрээ шанга гаргүйгөөр даншые бээрхэлдээд байна хаш.

Зунай хара хахад соо талын байдал танихаар бэшэ болобо. Анханда тала нугаар тарашанхай олон тоото багахан айлнууд мүнөө үгы болонхой, булта томо хүрэнүүд боложо хамтараад, хүсэтэй шанга отогүүдтай ниилэхэ гэжэ оролдоно. Үсөөрхэн адуу мал анхан нэгэ хоёр малшад харадаг хаа, мүнөө тэдэнь сэрэгэй бүлэгүүдээр харууһалагдадаг болонхой, зөөридэнь ханаашархалан этэгээдүүдтэй ушарбал, тэдэнэр шуһата наншалдаанда бэлэн, голой гарасаар ба үндэр гүбээнүүдээр харуулнууд дүтэ дүтэ табигданхай.

Һая тала дайдаар ганса нэгээрээ, хоёр гурбаараа моритой зон ябагша хаа, мүнөө аюултай боложо, арба-арбан табан моритой хүнүүд бүлэг бүлэгөөрөө хуяг дуулгатай, зэр зэбсэгээ гартаа баринхай ябадаг болоо. Гэнтэ талада танигдаагүй аяншантай уулзабал, холоһоо тогтожо, ямар отогой, ямар айлай хэн гээшэб гэжэ хашхаралдан хурагшалдаг хэн. Тиигэһэн хойноол таниха танилаа, нүхэсэдэг нүхэдөө, худа урагуудаа ололсожо, бэе бээдээ дүтэлхээ зүрхэлдэг байгаа. Хэрбээ үнэн дайсанай дайралдабал, тэдэ хэрзэгы арьяатан мэтээр хада майлаар бэе бээ намнажа, годли, жада, һэлмээрээ алаха гэжэ оролдодог хэн. Хаа-хаанагүй үхэһэн хүнэй һэе харагдадаг болоо, илангаяа харгыда ушарһан эрэшүүлые иимэ уулзалгануудай тохёолдоходо хороодог бэлэй. Шуһата үһэрилдөөн,

томо хэмжээнэй дээрмэ улам дэлгэржэл байба монголшуудай шухала мүрэнүүдэй тала нугада – Онон ба Хэрлэндэ.

II

Тэмүүжэн сүлөөдэ гараһаар хорин дүрбэдэхи үдэр Бурхан Халдунай дэргэдэ өөрынхидөө олобо. Тэрэ Сорхоной хэлээшээр гол уһанһаа холуур, ойн захаар, хадын боорёор хүнндөөл ябадаг байгаа. Моринойнгоо хүсэ гамнажа, ехэ яарангүй, заримдаа ябагаар, заримдаа бага хатараар гүйлгэхэ. Далда газар шэлэжэ зогсоод, тэрэ олохон лэ дахин хүнийн абья шагнаархан удаанаар зогсохо, харын туяа доро танигдаагүй газар шэнжэлэн шэртэхэ.

Юһэдэхи үдэрэй үглөөгүүр ганзагалаад ябаһан бүхы эдеэгээ эдижэ дууһаба, саашадаа хоёр годли, нарин хуһан гэшүүһээр хутагаараа зуража дархалһан хурса модоор олоһоноо эдээд ябаа. Олон шубуудай үй түмөөрөө элидэг хулһа нууртай тала газар руу тэрэ сэхэ гарахаяа зүрхэлэнгүй, хоёр лэ дахин ой руу дүтэшэг тушаан боложо нийдэжэ ерэхэн нугаһадые харбажа шадаа. Бусад үдэрнүүдтэ хотогор газараар Онон руу марьяан ошоод, шулуун доогуурхи томо заһаа бэдэржэ баряад, һөөргөө ой соогоо орожо, хуурай модохонуудые удаан үрэжэ, гал аһаадаг хэн.

Үшөө замайнгаа эхиндэ, Агын тэндэ, хадын боорёор холуур тойрон, тэрэ эсэгынгээ сэрэгэй хажуугаар тойрон гараһан байгаа – уригдаагүй ерэгшэдэй урдаһаа халха болгон табяатай сэрэгшэдэй дунда Таргудай өөрынгөө хүнүүдые орхингүй байлай даа. Хада шэлын боориһоо гүбээнүүдэй хоорондохи набтар газараар тэрэ олон тоото майхангуудые болон тэдээнэй хажуугаар толбоор харагдааша хүнүүдэй, моридой багахан дүрсэнүүдые холоһоо хараа хэн. Тэдээниие тойрожо гараад, ара таладаа холо үлээхэдээ, талын үсөөхэн һөөг бургааһанай болон модонуудай хажуугаархиие харуулһаа һэргылэн, хурсаар адаглан хараашалдаг байгаа.

Һарата һаруул хүнийн тэн багаар Ононой набтар газарай гараса дээрэ һаяхан онгуудтай болоһон байлдаанай газарта олон тоото үхэхэн хүнүүдые харахаб гэжэ тэрэ зосоогоо заригад гэн һанажа ябаа хэн. Тээд онгууд һөөргөө бусажа, өөрынгөө зониие суглуулжа абаашаһан тула тэрэ газарай сэбэр байбашье, тэрээгүүр Тэмүүжэн ехэ зэбүүрхэнгээр гараба: эндэ үхэхэн онгуудай хүнэхэд үлөөд, хажуугаарнь гараһан монголшуудһаа үһөөгөө абажа болохо ха юм.

Тэмүүжэн түрэхэн гарахан тоонто нютагаа бусажа, абаруулхандаа мүргэхэ, баяр баясхалан хүргэхэ гэжэ сэб сэхэ нангин Бурхан Халдун ууладаа сэхэ ошоходоо нарата сэлмэг хахаддэр багаар өөрынгөө гэр хараба.

Бурхан Халдунай халзан толгойто танил ташалан хараһаар лэ таяа нэн – урзанда байһан газартаа, хадын бооридо гэрнүүдын харагдаба.

Унаагай юһэн морид, хоёр эрэн үнээдын хоёр жэлтэй хашарагуудтайгаа гэшхэгдээгүй ногоон дээрэ дүтэхэнэ бэлшэжэ ябаба. Хоёр нохойнуудын, хёрхо шуран хотошонуудын, түрүүн тэрээниие обёоржо таяад, баяртайгаар аргаахан хусалдаба.

Ехэ гэрһээ гүйлдэжэ гарахан дүүнэрын, хоёр эхэнүүдын Хуаагшантай ба Тэмүүлүүн дүү басагантайн, энэ үедэ тэдэ үдын хоол барижа байгаа хаш, арай гэжэ тэрээниие таниба. Гурбан зуугаад алхам үлөөд байхадань, дүүнэрын үрдилдэжэ ябаад, урдаһаань гүйлдэшбэ. Моринһоонь татажа буулгаад, хэдэн тээһэнь аһалдан тэбэрибэ. Түрэл үнэр абажа, Тэмүүжэн хоолойдоо торонһон бүлхи арай шамай залгин, дүүнэрэйнгээ толгойнууды таалажа, үндэжэ байба.

– Ямар үндэр болообши! – гэжэ Хачуун гайхангаар бахархаж, гарһаань мориной жолоо абаба. – Ши одоо томо хүн бололши.

– Хүзүүншни Бүри Бүхэ абгынхи шэнги болошоо, шулуун шэнги хатуу, – гэжэ Бэлгүтэй болгоомжотойгоор тэрээниие барина.

Тэмүүжэн хахад толгой үндэр болоһон дүүнэрэйнгээ ондоо болоһые гайхан хараһаар, тэдэнтэйгээ үүдэндэ эхэнэрнүүдэйнгээ даруугаар хүлээжэ байһан гэр руугаа дүтэлбэ.

– Нуга ургааш, хүбүүмни, – эхэнь тэбэрээд, духын таалажа, уршын байжа нюурыень адаглангаар шэртэнэ. Тэмүүжэн эхынгээ дэлбэрхээ забдаһан мэдэрэлээ үзүүлхэгүй гэжэ шүдөө зуугаад байхыень ойлгобо. Һалганаһан хоолойгоор тэрэ хэлэбэ. – Зай, оро даа өөрынгөө гэртэ, элинсэг хулинсагтаа мүргэ.

Тэмүүжэн богоһо алхаад, бүрүүл гэрэлдэ нюдөө дадхааж, ехэ баяртайгаар ара талын ханадахи онгонуудай хажууда эсэгынгээ туг хараба. Хажуу тээшээ хараашалангүй, тэрэ хоймортоо гаража, онгонуудтаа ээлжээгээр дохин байжа удаан мүргэбэ. Һүүлдэнь урагшаа алхалжа, тоһотонһон тугай сасаг баряад, таалаба. Ардаһаань эхэнь архитай аяга үгэбэ. Тэмүүжэн онгон бүхэниие хүндэлөөд,

тугтаа гурбан дуһаа сэсэргээд, өөрөө уужа, эхэдээ аяга бусаагаад, хоймортоо һууба. Тэрээнэй хойноһоо дүүнэрын, эхэнүүдын һууба.

Тэмүүжэн гэр соохиие хараашална. Зэбсэгүүд ханада үлгөөтэй, эрэшүүлэй талада эмээл, тоног, ханзанууд тэрэл зандаа, гуламтаа харахадань, шулуун бүхэнийн һууридаа байна. Дүүнэрын ахаяа хүндэлжэ, харасаяа буулганхай, урдаа хүлээнгээр харана, Тэмүүжэн тэрэнииень обёорходоо тэдээнэйнгээ талаһаа заахан үхибүүнэй бэшэ, харин үнэн ёһолол хүндэлэлгэ, шуһан түрэлэй дулаа баяртайгаар мэдэрбэ.

– Хүхэчу бидэндэ дуулгаа һэн, – гэжэ Өөлэн ууралтажа байһан аарса аягалжа байхадаа хэлбэ. – Шамайе түрүүн наашаа ерэхэ гэжэ тэрэ хэлээ. Хамнигад энэ удаа дахин бидэндэ хада дабахадамнай туһалаа.

– Хэзээ тэрэ таанадта дуулгаа? – гэжэ досоогоо гайхажа, Тэмүүжэн асууба.

– Арбан табан үдэрэй саана, арбан табанай һарын үдэртэ. Тэрэ бидэнииё Хэрлэнһээ үдэшэжэ, харгымнай сагаан байхыень үргөө, – гэбэ эхэнь.

«Тиигээ хадаа, тэрэ минии тэрьелхыё хараа бшуу, – гэжэ үшөө ехээр гайхан бодобо, юундэшьеб энэ мэдээсэл тэрэндэ һайшаагдабагүй. Улам досоонь аягүй болшобо. – Тэрэ минии алхам бүхэнииё мэдэжэ, хойноһоомни мүрдэжэ ябаа».

– Мүнөө хамнигад хаанаб? – гэжэ асууба.

– Хуушан газартаа, – гэжэ шэрүүн шарайтай, бүдүүн хоолойтой болоһон Хасар хэлбэ, тэрэ бэээ заһанхай, өөрын баруун талада һууна. – Хэрэгтэй сагтаа ходол хандажа байгты гэжэ тэдэ хэлээ һэн.

Эжынь Тэмүүжэнэй урда галуунай шанаһан мяхатай тэбшэ табиба.

– Энэ Хачуун Бэлгүтэй хоёр үүрээр агнуурида гараад, хэдэн үдэр эдихэ мяха асараа. Үнгэрһэн зун ангай мяхаар байгаабди. Мүнөө шубуунайхида орообди, – гэбэ эхэнь.

Эсэгынгээ адуунһаа ерэхэдэ эхынгээ галуунай мяхаар хүндэлжэ байдагыень Тэмүүжэн һанаандаа оруулба.

– Онгууд энэ руу ерээгүй гү? – мяха абажа, Тэмүүжэн асуугаад, дуугай байһан Сочигэл тээшэ хилам гэбэ.

– Тэндэ Хэрлэндэшье, эндэ Онондошыё харагдаагүй, баруун бурхадай һайгаар, бидэ нэгэшье тэдээнииё хараагүйбди, – гэжэ

Өөлэн хэлээд, онгонууд руугаа баясан хараба. – Хэрбээ ерээ хаань, Сочигэл эхэ бидэниие аршалхаяа оролдожо, үлдэнэ ааб даа.

– Энэ хүбшөөр тэдэ юу бэдэрбэ гэшэб, – гэжэ ханаа амараар Хасар мийхэд гэбэ. – Тэдэнэр олзо болгон томо хүрэг хэдэн зуун толгойгоор абана, бидэн шэнги зонһоо юу абахаб даа, бидэниие харанашьегүй.

Тэмүүжэн анхаралтайгаар Сочигэл руу шэртэн хараба. Тэрэн нюдөө урдахаань үргэбэ.

– Юун бэ, Тэмүүжэн аха, ши эхынгээ үгэдэ үнэншэнэгүй гүш? Бэгтэрэй наһа бараһаар, намайе шинии дайсан болоо гэжэ ханаа гүш? – гэжэ тэрэ асууба.

Тэмүүжэн хүлээн, абяагүй байба. Галуунай далиһаа багахан хэршэмэл отолжо, амандаа хээд, ааляр жажална.

– Угы даа, ши намһаа нюдөө бү нюу, – гэжэ Сочигэл эрид тэрээн руу хараба. – Мүнөөл энэ дороо бултыень дууһан хэлсэе.

Тэмүүжэн хутагаяа орхёод, тэрээниие дуугай хараба.

– Шинии Бэгтэрые алаһанай удаа, һүүлдэнь шамайе Таргудайн нүхэдэй барижа абашаһанай удаа ехэ саг үнгэрөө, намда бодомжолхо юумэн олон байгаа. Би түрүүндээ таанадые бултыетнай үзэн ядадаг һэм, һүүлдэнь удаан бодомжолжо, ойлгооб: нэгэдэлгүйгөөр бидэ амидаржа шадахагүйбди, таанар, Есүүхэйн хүбүүд, өөдөө бодожо шадахагүйт, Есүүхэйн үлүүс бусаажа шадахагүйт. Өөрынгөө түрэл онгууд соо минии хэхэ юумэн угы, түрхэмдэм намайе хэншые хүлээнэгүй. Минии яһатан ерээ гэжэ дуулаад, би нэгэшые баясаагүйб, минии аханар энэ дайнда заатагуйл хабаадажа, намайе бэдэрээл ёһотой. Минии зүрхэ түрэл шуһамни дулаасуулнагүй, би танай болонхойб, муу гүб, һайн гүб, үнинэй танай болонхойб. Нэгэл намда найдал байна – өөрынгөө хүбүүн Бэлгүтэйе хүн болгохо. Би мүнөө мэдэнэб, ши абынгаа үлүүс бусаахаш. Тиимэ аймшагтай Таргудайн хүрээлэндэ хосороогүй тэрьелжэ шадааш. Эгээл мэхэтэй, ухаатай Хүхэчу бөө болон тэрээнэй эсэгэ Мэнлиг шамайе хүн гэжэ тооно, тиимэл хадаа ши үнэхөөрөө өөдөө бодохош. Гансал нэгэ юумэ, минии Бэлгүтэйе бү орхи гэжэ шамайе гуйнаб. Тэрэмни дайсадһаа, хохидолһоо шинии хамгаалалта доро байг, тийхэдээл минии зүрхэн ханаагаа амарха. Би шамһаа тангариг эринэгүйб, гансал намда, эхэдээ, ши минии хүбүүе өөрынгөө дүү хүбүүн шэнгээр ходол хамгаалжа байхаб гэжэ үгээ үгэ, – Сочигэл ялалзажа байһан нюдөөр тэрээниие шэртэнэ, харин

Бэгтэр дүүгээ хороонон гэмэйн хүшэр ашаанай хүнгэржэ байһыень Тэмүүжэн досоогоо мэдэржэ:

– Эсэгын хүхэ аяга соо намда хү хэжэ үгыт, – гэбэ.

Өөлэн таг дээрэнэ дары аяга абаад, хүхүүр сооһоо шанагаар хү дүүрэн аягалжа, тэрээнэй урда табиба. Тэмүүжэн мэнэ хаяхан галуунай мяха хэршэжэ байһан хутагаа абаад, зүүн гарайнгаа томо хурга хадхаба, тэрэл газартань Жамуухатай тангариг үгэһэн сараа харагдажа байба. Шархаһаань шуһан гоожожо, аягатай хү руу дуһаба. Шархаяа дараад, Тэмүүжэн хутагаяа Бэлгүтэйдэ үгэбэ.

– Өөрынгөө гарһаа дуһаа.

Тэрэ хүсэд ойлгоошьегүй һаа, тэбдэжэ, гараа хутагаар зураад, шуһа гоожуулба. Тэмүүжэн аяга абажа, хэлэбэ:

– Мүнөө Бэлгүтэй бидэ хоёр бэе бэсынгээ шуһа уужа, хамтармал бэшэ, хуурай бэшэ, харин шуһан түрэл аха дүү болохоннай. Мүнөө Сочигэл эхэ минии түрэнэн эхэ болобо.

Аягаһаа хахадыень уугаад, Бэлгүтэйдэ үгэбэ. Тэрэнэ үлдэнэн хү шангаар хорон, дууһан ууба.

– Бидэ мүнөө булта түрэнэн аха дүүнэр болобобди, – гэжэ Тэмүүжэн хэлээд, энэбхилэн тэрээнине хараба. – Мүнөөдөрһөө ши Хасарай доро һуушаш, харин Хачуун Тэмүүгэ хоёр шинии үгэ Хасарай гү, али минии үгэ шэнгээр дуулаха. Өөрынгөө һуурида һуу.

Бэлгүтэй аягүйрхэн улайгаад, Хачуунай сүлөөлһэн һуурида һууба.

– Иигээд лэ манай үдэрнүүдэй дууһатар энэ һуури ходоодоо таанарай болобо, – гэжэ Тэмүүжэн соносхоод, эхэ руугаа хараба.

Эхэнэ үгэ дуугүй домботой архи гаргаад, тагшануудые табиба. Тэмүүжэн эжынгээ гарһаа хүндэ домбыень абажа, эрэшүүлдэ нэгэ нэгэ балга архи аягалба.

– Манай шэнэ хуулиин түлөө ууя, һүүлдэнэ хэншье энээнииен эбдэхэ эрхэгүй.

Булта нэгэ доро ууба. Тэмүүгэ хахажа, нюураа уршылгаба, нүдэнһөөнь нулимса гараба. Сочигэл нюргыень тоншожо, гартань айрагтай аяга барюулба. Тэмүүжэн дахин эхэнүүдтээ, ахалагша дүүнэртээ аягалба. Булта ууба.

– Мүнөө һанаамни амарба, – гээд, Сочигэл нүдэнэйнгөө захиһаа нулимсаяа аршаба. – Би мүнөө бултанайтнай түлөө ами һаһаяа үгэхэб. Хэрбээ бурхад намда анхан иимэ ухаа зааһан гээшэ хаань...

– Зай, муу юумэээ бү ханая. Бэгтэр мүнөө эсэгэтэээ, харин бидэндэ байдалаа заһаха хэрэгтэй, – гэжэ болоһон ушарһаа сэдхэлээ ехээр ханаһан Өөлэн хэлэбэ.

– Тиимэ, Өөлэн эхэ, – гэжэ тэрэ зүбшөөбэ. – Аягалал даа намда үшөө дахин, толгоймни шуутар, намда бэшэ ондоо юумэн хэрэггүй.

Тэрэ дахин аягалба, Сочигэл хомхойгоор гурба хороод лэ дууһан уужархиба.

«Минии үгы байгаа сагта олон юумэн бүлэдэмнай ондоо болоо байна даа, – гэжэ Тэмүүжэн бодоно. – Гэхэ зуура, булта хайн тээшээ хэбэртэй...».

Гэнтэ тэрээнэй бүхы бэень эсэжэ һуларшаба. Тэрэ зэмэтэйгээр энэбхилэн эхэнүүдэ болон дүүнэрээ хараба.

– Би мүнөө унтаһуу, эдэ үдэрнүүдтэ нэгэ нюдөөрөө хараад, нүсэгэн газар дээрэ хэбтээд ябааб.

– Хэбтэ, хэбтэ өөрынгөө унтарида, – гэжэ эхэнь тодожо абаба.

Хүбүүндээ шэнэ һэеы дэбдижэ үгөөд, дүүнэрыень гэрһээ үлдэбэ:

– Һүүлдэнь ахатайгаа хөөрэлдэхэт, мүнөө хаалта бү хэгты, амаруулагты.

Тэмүүжэн, нүдэээ анин сасуугаа унташаба. Хоёр эхэнүүдын хажуудань галай дэргэдэ һуугаад, гар гараа барисалдан, унтаж байгаа танигдахаар бэшээр томо болоһоһон Тэмүүжэниие харана.

III

Тэмүүжэн өөрынгөө гэртэ дадажа байба. Хатуу шэрүүн хёморгоной һүүлээр энхэ хайхан эрхэ сүлөөдэ, эльгэн түрэлэйнгөө эрхэ тангил хандасада нааршаан таашаажа, зүрхэ сэдхэлээ жэгнүүлэн, үни удаанай үлэсхэлһөө хайса эдеэлжэ, арһан дээгүүр амаран хүльбэржэ, оршон тойроноо адаглан гэшхэлжэ, хоёр үдэрэй туршада юушые хэнгүй, сэдхэл ханаагаараа, бэе махабадаараа амарба.

Өөрынгөө азарга шалгаба. Тэрэнь эзэсэ танижа, ханаа абан хуухираад, урдаһаань ерэбэ.

– Минии һүүлээр хэн нэгэн унаа гү? – гэжэ Хасарһаа асууба.

– Хэндэшые унуулнагүй, – тэрэнь гараараа самнаба. – Анхан шинии байхада унагша хэм, мүнөө бээдээ оройдоо хүргэнэгүй.

Тиигээд лэ жэлэй туршада эмээллүүлэнгүй ябана. Бидэ өөһэдынгөө моридоор ябанабди.

Зэбсэг дууһан шалгаба. Наадаг, хормого, хүбшыень абажа, нугалааһаань сэхэлһэн тэнийлгэһэн хоёр номонь эсэгын ханза соо хадагалаатай байба. Жада, гурбан мадагань тэрэл хурса зандаа, ханада үлгөөтэй. Дүүнэрын гамтайгаар зэбсэгыень хадагалжа байһан байба.

– Олон годли гээгээ гүт?

Хүбүүд уруу хараба.

– Үбэлдөө хүбшэ соогуур ходо агнаабди, – гэжэ Хасар уруу дуруу харюусаба. – Хорёод годли хүнгэрэг соогуур үгы болошоо.

Тэмүүжэн анхаралтайгаар гэртэхинээ адаглана. Хахасаһан энэ удаан болзорто бүлэдэнь нилээн хубилалта болоһон байна. Дүү хүбүүдын ондоо болоо, мүнөө тэдээнэй ханаа амархан зоборигүй энээдэн үгы болоо, бэе бээ гасаалжа наадахаашье болёо. Хөөрэлдөөнийнь үсөөн үгэтэй, үгэнүүдын томо хүнэхидэл бодомжолһон. Тэмүүжэн тэдээнээ гайхан байжа шагнана, адаглана. «Бэгтэрэй наһа баралга, минии хёморгондо абталга тэдээндэ бэлэн бэшэ байгаал ха, Хасар ухаа нэмэһэн байна», – гэжэ тэрэ бодоно.

Хасар тэрээнэй үгэдэ дүүнэрээ ахалжа байһанаа мүнөө нуурияа үгэбэшье, үе болоод лэ тэрээнэй заабари түргэн дүүргээгүй дүүнэрээ бадашана. Хачуун Бэлгүтэй хоёр хоюулаал сугтаа ябана, Хасарай засагаар дураа гутаһанинь эли байба. Табатайхан Тэмүүгэ хэнһээшьеб хутага шэдэжэ нураад, энээнээ аханарһаа нюудаг аад, гансал Тэмүүжэндэ харуулба. Тэрэ ахаяа ой руу дахуулаад, найрхажа, арбан алхам гэдэргээ ябаад, хүсэтэй тэгшэ дэлсээр хуушан хангирхай түгсүүл руу багахан хутагаяа шэдэбэ.

– Ши гансал тэдээндэ бү хэлээрэй, – гэжэ толгойгоороо гэр руу зангаба, – би найнаар нураад, һүүлдэнь бултанда харуулхаб.

– Аханаршни шамайе гомдохооно гү? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Үгы, хэншье намда гар хүрэдэггүй. Намар эхэмнай тэдээнии хоорондоо хэрэлдэхыень хорёо, түрэхэн ахынгаа урдаһаа эсэргүүсэхэн хүнии харабал, хараал табихаб гэжэ хэлээ, – гэжэ Тэмүүгэ хөөрөбэ.

Тэмүлүүн дүүхэй томошог болонхой, хүл дээрээ бүхөөр зогсоно, эхэнүүдтээ хамһалсана, галдаа аргал зөөжэ, аха зоной туһалагша болонхой. Ото энэбхилжэ байдаггүй нюуртай, эсэгэдэ адли боложо байһан хурса зэртэгэр нюдэтэй, дуугай зантай.

Үетэнгүйгөөр үндьһэнийн үгэ баримгай болгоо хаш. Эхэнэрэй талада һуугаад, тэрэ удаанаар Тэмүүжэнэй хүдэлсэ бүхэнийе шэртэнэ, юушые хэлэнгүй, гуйлтадань дары гүйжэ, айрагтай аяга гү, али шэрээ дэрээһээ хутага асаржа үгэнэ.

* * *

Үшөө сүлөөдэ гараад, гэртээ бусажа ябаханаа Тэмүүжэн саашанхи ажабайдал тухайгаа бодомжолоо һэн. Хариинхидай Ононой тала эзэмдэһэнэй һүүлээр юун болохо гээшэб гэжэ ханаата болоно. Мүнөө боржогоной голой адаг руу тэрьелһэнэй удаа бусад монгол отогуудай яахашье ханаатай байһаниинь эли бэшэ, хэн нэгэн дайсадые угайнгаа эзэлүүриһээ үлдэхэ тухай ханамжална гээшэ гү?

«Эсэгийн үлүүс мүнөө яахаб? Сэрэгийн даб дээрэ бүтэн, харин адуу малынь яахаб?», – гэжэ тэрэ шухала асуудалда ханаа үнөөн болоно. Хари газартанай олон адуу мал буляжа абаһанайнһаа һүүлээр Таргудайһаа эсэгийнгээ хүрэгүүдые нэхэжэ абахань хүшэр, гэбэшые бүхы гэм тэрээн лэ дээрэ бшуу: хууляар болбол, абаһан хүн бусааха ёһотой.

Эдэ бодолнууд гэртээ бусаһаншые хойнонь табяагүй һэн. Эхынгээ Мэнлигтэй үбэл хөөрэлдэжэ, тэрээнэй эсэгийн үлүүс хэргэхэ гэхэн найдал, тэрээн тухай хүн зонтой хөөрэлдэхэ тухайн дуулахадаа Тэмүүжэн эсэгийнгээ хоёр жэлэй саана наһа бараһаар түрүүшынхией үнэн бодотоор зоригжобо. Гурбадахи үдэртөө харгы харуулхыень Бэлгүтэйе абаад, хада уулануудай саагуурхи Хэрлэнэй эхин руу гараба.

Эхэнь тэдээнийе харгьидань бэлдэхэдээ эдэ үдэрнүүдтэ Хүхэчу жадаранда ошохо ёһотой һэн гэжэ мэдүүлбэ. Тиимэл байба: тэдээнэй Мэнлигэй бууса хүрэжэ ерэхэдэ эсэгэнь Хүхэчүгэй дүүнэртэйнь лэ байгаа һэн.

Мэнлиг тэдээнийе баяртайгаар угтажа, хүбүүдтээ хони гаргахыень захирба. Гэртээ һуулгаад, хатуу хүрэнгэ зөөлэн үрмэтэйгөөр хүндэлжэ, урматайгаар тэрээнийе хараашалан дуугарба:

– Хёморгон шамайе дараагүй, нюдэндэшни эсэгийнш гал носожол байна, энэ намайе баясуулна. Дүнгэ шинии хүзүү бүхэжүүлээ, энэ хажуу тээһээ эли байна, харин хүсэтэй шанга хүнһөө хүнүүд айдаг, хүндэлдэг. Тиимэл хадаа тайчуудай баряан шамда туһа асараа. Ши юун гэжэ хананаш?

Тэмүүжэн уридшалан Мэнлигтэй хөөрэлдөөгөө хайса бодомжолhon байжа, болгоомжотойгоор хэлэбэ:

– Хүнэй ажаһууһан нэгэшье үдэр хооһон үнгэрдэггүй гэлсэдэг...

– Энэ ёһотой томо хүнэй үгэнүүд лэ, – гэжэ дахин Мэнлиг энеэбхилбэ. – Таргудай түрүүшын хоёр жэл соо шамайе даража шадаагүй наа, бэшэ нэгэшье диилэжэ шадахагүй гэжэ бөөнэр хэлээ һэн. Тэрээнэй һабарһаа мултаржа шадаа хадаа, бэшэ тэрээнһээ айха юумэн үгы.

– Яагаад тэрээнһээ айхагүй гэшэбиб, Мэнлиг аха? – Тэмүүжэн гайхалаа нюужа шадабагүй. – Тэрэ намайе баряагүйдөө һанаагаа амархагүй ха юм.

– Шамда гар хүрэжэ болохогүй гэжэ тэрэндэ һаядаа мэдүүлэгдэхэ, – гэжэ Тэмүүжэниие далда удхатайгаар гайхуулан хэлээд, Мэнлиг энеэбхилэнгүй тэрээниие хараба.

– Хэн? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Хүнүүд бии, – гэжэ тэрэ богониhoноор харюусаба. – Ши ондоо энээн тухай бү бодо... Өөрынгөө туг үргэхээ һанаа һааш, шамда Таргудайшьегүйгөөр дайсад олон болохо. Тиимэхээ хайшан гэжэ тэдээниие тойрон гарахабши гэжэ ши бидэ хоёр хайса бодомжолхо ёһотойбди.

«Хэд гэшэб, эдэ дайсад?» – һанаата болоод, дахин һураха гэжэ байтараа, түрүүн тэрээниие хайса шагнаха гэжэ шиидэбэ.

– Һүрэг соо залуу азаргын ургажа байхада бусад азарганууд дураа гутаад, дэбһэхээ һанадаг. Ши ойлгоно гүш минии юун тухай хэлэһые?

Тэмүүжэн дохибо.

– Тиимэхээ шамда юумэ мэдэхэ үнэн сэхэ хүнүүд хэрэгтэй. Тэдээнгүйгээр ши үлүүсээ суглуулжашье, дайсадһаа хамгаалжашье шадахагүйш. Би шамда сэхыень хэлэхүү, шинии абганар – хияадууд – шамда туһалагшад бэшэ. Тэдэшни аймхай, муу һанаатай, хара мэхэтэй, алишье сагта урбаха. Шамда ондоо зон хэрэгтэй, – гээд, Мэнлиг тэрээниие шалгангяр шэртэбэ.

– Мэдэнэб, минии абганар найдалгүй. Теэд танай хараада ондоо зон байна гү? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Би шинии эсэгын хуушан сэрэгшэд соо шалгажа, эгээл эрхимүүдыень шэлэжэ байнаб. Бидэндэ хэрэгтэй хүнүүд бии...

Юумэ үзэхэн нүхэрэй наһа хүндэлхые оролдожо, дэмжэлгэдэнь баясан, Тэмүүжэн тэрээниие таһа дүүрэнгүй удаан дуугай шагнаба. Мэнлигэй һамганай халуун мяха һүүлэй һүүлдэ асархада албата нүхэр хүнэй гэртэ ноён хүнэй бээе абаха ёһо гурим сахижа, Тэмүүжэн мяханда гар хүрэбэгүй. Мэнлиг тэрээнэй бээе абаха ябадалай удха ойлгожо, гомдолоо мэдүүлэнгүй, зохидоор хөөрэлдөө үргэлжэлүүлбэ.

Саг һамбаашалан, Тэмүүжэн талаар юун боложо байһан тухай, эзэмдэгшэд тухай арад зон юун гэнэб гэжэ һурагшалба.

– Һөөргөө бусахыень лэ хүлээнэ, – гэжэ юрэ Мэнлиг хэлэбэ, – үерэй һүлээр уһанай ошохыень хүлэһэн мэтээр хүлээнэ. Гомдохоогшодые хэхэхээе ерээд, барижа шадангүй, олзогүй хоһон бусахагүйн тула бусад отогуудые дээрмэдэнэ. Зүгөөр тэдэ энэ газарта удаан байха аргагүй, юуб гэхэдэ, өөһэдынгөө хүрэнүүдые удаанаар орхихо аргагүй ха юм: тэдэнэр өөһэдын дайсадтай, тэдэнь баһал һажашоогүй...

Эсэстээ Тэмүүжэн түбэгшөөн байжа хэлэхэ үгэнүүдээ оролдосотойгоор бэлдэжэ хэлэбэ:

– Тайчууд ямар адуу малаа добтологшодһоо абаржа шадааб, юугээ алдааб гэжэ би мэдэнэгүйб. Хэрбээ эсэгымни хүрэгүүдэй дайсанай гарта орошоо һаань, яаха болонобиб?

Мэнлиг зөөлэнөөр энэбхилээд, тэрээндэ ойлгуулба:

– Ши мүнөө энээн тухай бодохо ёһогүйш. Мүнөө шамда шухала юун бэ гэхэдэ, сэрэгэй бүрин бүтэн үлээшэнь болон эсэгыншни мянгатанай ноёд шинии түлөө бодохо зүбшөөлөө үгэжэ байгаашань лэ шухала, ондоо юуншые бэшэ. Иимэ сэрэгтэй ши сагай ерэхэдэ үшөө ехэ эзэмдэлгэ олзо олохош. Харин мүнөөнэй онгуудтай үһэрилдөөн, хари газартанай добтолго манай отогуудые һайсахан һэжэрээ, бидэ энээнһэнь ашаг оложо абаха болонобди.

– Яагаад ашаг абахабибди? – Тэмүүжэн гайхаба.

– Энэ добтолгын болоогүй һаань, бүхы юумэн хуушаараал үргэлжэлхэ байгаа, тиигээд лэ үшөө зуугаад жэл татагдажал байха һэн ха: тайчууд Таргудай түрүүтэй боржогонуудай дунда ударидажа, хажуугаараа бэшэ отогуудые бээе тойруулан суглуулханаа бэшэ ондоо байдал мэдэхгүй байгаа. Харин мүнөө Таргудайе тулюур ударидагша гэжэ арад зон мэдээ, бүгэдэниие нүхэ руу дахуулха гэжэ ойлгоо. Хари газарайхидай бусахада отогууд эзэгүй нохойнууд шэнгээр үлэхэ, бэе бээынгээ аманһаа хэршэмэл буляалдажа,

наншалдаха. Шуһаа ехээр адхажа, нэгэ ударидагшагүйгөөр ажаһуужа болохогүй гэжэ тэдэ ойлгохо. Харин ши томо болоод, Хабуул хаанай үри бэе хадаа эсэгынгээ абари зан харуулхаш. Угтамнай ондоо ударидагша харагданагүй, хаядаашье харагдахагүй. Бидэ шамда туһалхабди. Сэрэгыешни шамда хадагалжа шадаабди.

Тэмүүжэн тэрээнһээ тэрэл үдэртөө гэртээ бусажа ябахадаа досоогоо гэгээрэнхэй ябаба: энэл даа эсэгынь үлүүс тээшэ зам! Гэхэ зуура, Мэнлиг тэрээнтэй хөөрэлдэхэдөө дээрһээ харан, номнон һагад ухаа заажа байһандань тэрэ нэгэ бага дурагуйлхөөшье хаа, Тэмүүжэн энээниие тообогүй: «Урданайхидал адляар намайе бага үхибүүн мэтэ һанана, тиигэһээр болино ааб даа. Хүхэчүтэй, тэрээнэй хүбүүнтэй, үетэн ха юм, балшар бага наһанһаа сугтаа наадажа үндыгөөбди, тэрэл зангаараа намда эдир хүбүүндэл хандана, саг үнгэрхэ, булта өөрөө жэгдэрхэ».

IV

Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёрой Мэнлигэй буусаһаа нэгэ хахад харбалгаар холодоһон хойно Хүхэчу хажуудахи гэрһээ гараба. Орожо байһан наранай улаан дүхэриг хараад, үшөөһэнэй бургаанһан руу Хэрлэнэй эгсэ эрьсээр моритой хоёр хүнэй саашалхые удаан шэртэбэ.

Тохойн саагуур тэдээнэй харагдахаяа болиходонь Хүхэчу гэрэй һүүдэрһээ гаража, сэргын хажууда зогсоһон эсэгэдээ дүтэлбэ.

– Ухаатай хүн болохо, – ханаата болон, Мэнлиг тэрээн руу шэртэбэ. – Иимэ хүниие хазаарлахань бэлэн бэшэ байха.

– Хазаарлахаб – гэжэ бээдээ найдангыар Хүхэчу энеэбхилбэ. – Би тэрээниие һайн мэдэхэб.

– Тиигэбэл тэрээниие мүнөөнһөө, үшөө зоригжоодүйдэнь һургаха хэрэгтэй, үгы гэбэл, хүдэржөөд, эсэгынгээ абари зан абаа һаань, орой болохо.

– Манай гарһаа ходорхогүй, эсэгэ, – гэжэ Хүхэчу найддуулба. – Тэрээниие заатагүй уялгалхабди, тэрэ үлүүсээ манай гарһаа абаха ёһотой, ондоо тээһээ бэшэ. Тиигэбэл тэрэ тархяараа манай болохо, энэш нэгэл һула талатай: туһалһан хүндэ ехэ баяр баясхалангаа мэдүүлдэг, ашыень харюулдаг.

Тэдэ сугтаа гэртээ оробо. Эсэгэнь хоёр тагша архи аягалаад, нэгыень абажа, дууһан ууба. Тэбшэһээ хүрэхэн хабһа абажа хазаад, дахин дуугарба:

– Мүнөө Таргудай галһаа айһандал Тэмүүжэнһээ айха, хүрдэхэ ёһотой, тэрээндэ гар хүрэхэһөө байха, тэрээн тухай ханахаашье һэргылхэ ёһотой. Тэрээндэ ябаган бөөнэрые эльгээжэ, аман үгөөр һайса сошоохо гү, али тэрээн тушаа үргэл мүргэл хэхэ, тэрээндэ ямар нэгэ зүүдэ зүүдэлүүлхэ.

Хүхэчу аягаһаа уралдаа хүргөөд, шэрээ дээрэ табиба. Удаан бо-долгото боложо, нарин нидхэээ хүдэлгэнэ.

– Манай хүнүүдые шагнахашьегүй. Тэрэ өөрын бөөнүүдтэй, харин тэдэнь ондоо юумэ шэбэнэхэ. Би тэрээндэ зүүдэ мануулхаб, тэрэ өөрынгөө хараһан юумэнһээ айха.

– Энээниие түргэн хэхэ хэрэгтэй, үгы болбол, һогтуурхаад, да-хин баһа нэгэ юумэ хэжэрхэдээ болохо.

– Мүнөө һүни хэхэб, – гэжэ Хүхэчу найдуулба.

– Юундэ һүни? – гэжэ Мэнлиг барагад гэбэ. – Дахин хара бурхадые дуудаха гүш?

– Тэдээнгүй болохогүй, – гээд, тэрэнь мүрөө хабшаба. – Таргу-даие ехээр лэ айлгаха шухала.

– Тиигэбэл буусаһаа холо болоорой.

– Намда нэгэ хара хонин хэрэгтэй.

– Һүрэгһөө аба...

Боро хараанаар Хүхэчу бөөгэйнгөө хубсаһа болон зэмсэгүүдые абаад, гурбан дүүнэртэйгээ ой руу ошобо. Тэдэнэр хоёртой хара хони дахуулаад ябаа һэн. Дүүнэрынь газаахи гал дээрэхээ хуу хөө боло-шоһон томо шэрэм тогоо абанхай. Тэрээнээ дэлһэн ооһороор орёон-хой ута модондо бүхэлжэ, ээм дээрэ баряад ябаба, гурбадахи дүү хүбүүниинь архитай томо сумаа, бурхадаа хүндэлхэ эдэе баринхай.

Ойн захада тогтобод. Түргэн харанхы болобо. Тэдэ хуһан гэшүүһэ мүшэрнүүдые асараад, гал аһааба. Хүхэчу сумаа сооһоо түйсэтэй архи гаргажа, түмэр аяга соо хээд, галдаа үргэн, хамар до-роо шэбшэжэ, найман хизаар руу сүршэбэ. Дүүрэн аягалаад, өөрөө уужа, дүүнэртээ аягалба.

Сагаа гээжэ байнгүй, тэрэ ногоон дээрэ аягаяа табижа, хэрэгээ бүтээжэ эхилбэ. Хоёр томо дүүнэрынь хони гаргаба, өөрөө бага дүүтэээ бээе үргэлдэ зэхэжэ эхилбэ. Дүүнь болгоомжотойгоор то-го-

оной оёорхоо хөө хюһажа, багахан аяга соо загаһанай тоһонтой хухдаад, хаб хара тоһо зууража, нюурайнь зүүн талада түрхибэ. Нүгөө талыень хара азаргын тахимһаа шабхажа, түйсэ соо асарһан адуунай шуһаар будаба. Дүү хүбүүнийнь оролдосотойгоор нюдэ амыень зуража, духа, хамар дээгүүрнь зурлаанууды гаргаба.

Эсэстээ тэрэнь хэрэгээ дүүргэжэ, аймшагтай үльгэрэй хэтэрхэй муухай Абарга шубундал адли болошоһон Хүхэчу бөө хубсаһаяа үмдэбэ. Тархидаа монсогор түхэрээн һеы малгай үмдэжэ, бугын эбэртэй түмэр титим дээрэһэнь углаба. Ара үбэртөө түмэрөөр хэһэн ангуудай онгуудтай арһан тэрлиг үмдэжэ, хэсэ хэнгэрэгээ гартаа барйба.

Дүүнэрынь түргөөр хони мяхална, харин Хүхэчу хажуудань зогсоод, хэсээ сохижо эхилбэ, нюураа зүүн тэнгэри руу харуулаад, дээдын бүхы хара ажаһуугшадай толгойлогшын ахалагша хүбүү дуудажа эхилбэ:

Сэг, сэг, сэг!
Эрлиг хаан, зүүн хүбүүдэй ноён,
Шуһата үргэл танда эльгээнэб...
Танай Эхэ-Нур-Хатан һамганай
Хара шэрэм тогоон руу,
Манай хараашаар,
Нуур мэтэ үргэн,
Гурбан зуун алда гүнзэги
Тогоон руутнай үшүүхэн
Бэлэг гуйлга эльгээнэбди...
Танда танай һайндэртэ –
Һарагүй хара һүни...
Арба нэрэһэн арза,
Хори нэрэһэн хорзо...

Энэ үедэнь бага дүүнь хоёр шэнэ түйсэ нээжэ, дүүрэн аяга-нуудта арза түрүүн хэжэ үргөөд, һүүлдэнь хорзо хэжэ үргэбэ. Тэ-рээнэй һүүлээр нүгөө дүү хүбүүнийнь хониной шуһа сасажа эхилбэ.

Хүбүүд хони эбдэхэдээ, тархиень, туруунуудыень һалгаа-багүй. Бүхы юумэнэй бэлэн болоһон хойно Хүхэчу абяагүй болоод, хэсээ хажуу тээшэнь табижа, хониной арһа тархи туруутайнь модон руу абашаба. Залуухан һагсагар хуһанда тархиень зүүн тэнгэри руу

харуулаад, туруунуудыень хажуу тээшэнь татажа, ута модоор дээхэнүүр тохобо.

Булагһаа уһа асараад, мяхатай тогоон руу эюүлжэ, гал дээрэ табиба.

Мяханай шанагдажа байхада Хүхэчу хоёр ехэ дүүнэртээ ногоо таһалжа асараад, хүнэй бэсын дүрсэ хэхиень захирба, өөрөө дахин хэсээ гартаа барижа, саашань бөөлэбэ. Мүнөө тайчуудай Таргудай ноёной Тэмүүжэниие гэр бүлэтэйн нэхэжэ, мүрдэхээ арсахада туһалхиень Эрлиг хааниие гуйба.

Бага дүүнь тогоон соо үзүүрлэгдэһэн модоор худхажа байгараа эрьелдээд, аргаахан хэлэбэ:

– Мяхан бэлэн болоо.

Хүхэчу өөрөө тогоон сооһоо эгээл һайн хэһэгүүд болохо зүүн дала, дээдэхи нюрга болон хабһануудые абажа, тарни уншаад, галда үргэбэ. Халуун сог ууралтан шаршаганажа, утаа хаяба. Дүүнэр хуурай мүшэр хухалжа, галда нэмэжэ байба.

Үргэлөө дүүргээд, аха дүүнэр галай зүүн талада хүндэдэ һууба. Удаан оролдосотойгоор эдеэлжэ, үлдэһэнөө харяаба.

Эдеэлжэ садаад, аяга шүлэ уужа, Хүхэчу тэнгэри өөдэ хараба. Долоон үбгэд огторгойдо гараба. Тэрэ аягада архи хээд, галай гэрэл доро тэрээн соогоо юушьеб удаан шагааба.

– Таргудай унтаж байна, – гэжэ одоол хэлэбэ. – Асарагты наашань тэрэ айбала.

Дүүнэрын галай гэрэлдэ гэдэһэтэй ногоон айбала гаргаба.

– Эндэхэнэ табигты, – гэжэ Хүхэчу түүдэгтэ дүтэхэнэ зааба.

Тэдэ табиба.

– Мүнөө өөһэдөө холошог бологты, – гэжэ Хүхэчу гараа арбагануулба.

Тэдэнэр харанхы руу хоробод. Хүхэчу ногоон дээрэһээ хэсээ абажа, газарта һуугаад, нюдөө анин, хоёр тээшээ найган, аргаахан хэсээ сохижо эхилбэ. Саашаа түргэдүүлжэ, шанга шанга сохиһоор, тогтонгүй шангаар наярүүлба, хэсын дуун хүнийн талаар холуур эдэлжэ, гэнтэ эгсэ таһаршаба. Гансата хон-жэн болошобо. Хүхэчу хэсээ хажуу тээшэнь шэдээд, хүл дээрээ хүрэжэ бодобо. Хөө, шуһаар будаһан нюуртань ехээр нээлдээтэй нюдэдын галай гэрэлдэ зэрлигээр ялалзана. Зуг татаад, һуури дээрээ хэды эрьелдэжэ, бэгсэргын аймшагтай абяа гарган, гараа хажуу тээшэнь харбайгаад, эгсэ урагшаа ябаба. Хажуу тээшээ иишэ тиишээ найгалзаһаар, тэрэ

айбалада дүтэлөөд, хэмээхэн маряаһаар, гурба дахин тэрээниие гороолбо, дээрэн тонгойгоод, тэрээниие хёрхоор шэртэнэ.

Хүбүүд түүдэгһээ табяад алхам зогсоһон аад, Хүхэчу айбала хоёрой ямаршьеб даа хөөрэлдөө дуулаһан мэтэ болобо. Нэгэ хэды болоод, Хүхэчу түүдэгһээ шатажа байһан сусал абаад, айбалын томо гэдэһэнэй байһан газар руу хадхаба, удаань хоёр гарыень шатааба. Хүхэчу юуб даа айбалада зананан мэтэр хэлээд, бодожо, утаа хаяжа байһан сусал хажуу тээшэнь хаяад, толгойһоо титимээ хуулажа, хажуу тээшээ гаран, ногоон дээгүүр хүсэ шадалгүй унашаба. Дүүнэрын гүйлдэжэ ерээд, тонгойходонь, тэрэн хурхиржа байгаад унтаж хэбтэбэ.

Тэрэ дары энэ хэрэг хоёрдохи аха гартаа абаба.

– Архи асара, түргэн! – гэжэ нэгэндэнь хэлээд, нүгөөдэдэнь хандажа, – тэрэ айбалаа таһа татад, иишэ тиишэнь хая!

Багань хоёр хүрөөд, түйсэ харбайжа, альган дээрэн адхаба. Тэрэн яаража, унтаж байһан Хүхэчугэй нюур хөө, шуһанһаа угаажэ эхилбэ. Нүгөөдэнь түргэн айбала таһалжа, тойрон шэдэжэ байба.

– Юумээ суглуулагты! – ахань галда гүйжэ ошоод, тогоонһоо шүлэ аягаар удхажа, гал унтараажэ эхилбэ, маани уншажа, галай эзэнһээ хүлисэл гуйба.

Үлэһэн мяха тулам соо хээд, тогоондо бүхэлэн уяба. Бөөгэй зэр зэмсэг суглуулаад, Хүхэчүе һэрюулбэ.

– Аха, һэри! – ехэ дүүнэ тэрээнээ мүрһөөнь татана.

– Юун?... – Хүхэчу нойрмогоор асууба. – Юун болооб?

– Ши өөрөө энэ газарһаа түргэн тэрьелхэ хэрэгтэй гэжэ хэлээ бэлэйш.

– А, гүйлдэе, – Хүхэчу нэгээ оробо. – Бултыень суглуулаа гүт?

– Тиигээ.

– Ньюрым угаагаа гүт? – гэжэ тэрэ альгаараа хасараа бариба.

– Сэбэр болоо.

– Баруун тээшээ ошоо.

Бүхы юумэээ баряад, тэдэнэр ойн захаар гүйлдэбэд. Зүүн тээ тэнгэри хүхэржэ байба, тэндэһээ хурдаар урилдан, аадарай хара үүлэд наашалба. Бүглүүгээр тэнгэри нээрбэ.

Нэгэ харбалгын зайда гүйлдэжэ ошоод, Хүхэчу дахин титим малгайгаа үмдэбэ.

Арзатай шэнэ түйсэ баряад, баруун тэнгэридтэ хара бөөнэрһөө, зүүн хүнэһэдһөө хамгаалга гуйба. Дүүнэрын айжа, зүүн тээшээ

харана, тэдээнэй хаяхан табиһан түүдэгэй газарта бороо шааяжа байба. Тэндэ сахилгаан сахилжа эхилбэ. Нүрөөтэйгөөр тэнгэрийн буудал нэрбэ.

Хүхэчу хэсээ сохижол, баруун сагаан хаануудай нэрэнүүдые дуудажал байба. Аадар тэдэндэ дүтэлжэ байтараа замхашаба, харин тэрэ түүдэгэй газарта хэдэн арбаад алхам тойруулаад, дээрэ дээрэһэнь газар руу тэнгэрийн сагаан годлинууд харбаба. Таһалгаряагүй тэнгэрийн буудал нэрнэ.

* * *

Таргудай аймшагтай зүүдэнһээ сошожо һэрээд, хоёр тохоногтоо болон гэдэһэндэ шатаама үбшэ мэдэрбэ. Унтари дээрээ хуугаад, хаб харанхы руу нюдөө бэлтылгэн шэртэжэ, гараа урагшань харбайгаа, һохор мэтээр тойрон хараашалба.

– Хэн бэ эндэ? – зүрхээс бажуулгандан даа айна хашхарба. – Хэн эндэ байнаб?

– Ши яабаш? – гэжэ сошонгеор һамганиинь мэгдэшэбэ. – Һэй, газар байгшад, гал асарагты!

Харуулай сэрэгшэн үүдээр аһажа байһан сусал харбайба. Тэрлигэ тобшолһоор, Таргудайн һамган үндыбэ. Гэр соогуур хэниешье хараагүйдөө гайхангаар үбгэн руугаа хараба. Тэрэнь зэрлиг аймхайгаар тэрээн руу хараад, гараа, гэдэһээ хараашална, болгоомжотойгоор тэдэнэ барижа үзэнэ.

– Дэнгүүдые аһаа. Гэрэл ехэ болго! – гэжэ сэрэгшэндэ һамганиинь хашхарба.

– Гарни, гэдэһэмни үбдэнэ, – гэжэ һалгананан хоолойгоор Таргудай дуугарба, – намайе шатажа байһан сусалаар мүнөө һая шатаагаа... зүүдэн соомни... Абарга шубуунай түхэлтэй ямар бэ даа зүүн зүгэй хүнэһэн намда нийдэжэ ерээд, һүүлдэнь... – Таргудай ухаалдин, үгэдөө хахаад, сулалтайгаар сэрэгшэн руу хараба. Тэрэнь дары үүдэн тээшэ яараба.

Һамганиинь тэрэниие адаглаад, гайхангаар нюдөө бэлтылгэбэ.

– Хоёр гарнуудшни бэлсэрүүгээр хушагдашоо! – гэжэ тэрэ һүүхирбэ. – Наашаа болол даа. – Тэрэ залуу мэтэ шуранаар хүл дээрэ хүрэжэ бодоод, галай шулуун дээрэһээ дэн абаба. – Гэдэһэншни улайшаба... Энэ юун шамтай тохёолдобо гэшэб?

Таргудай хоолойдонь тогтоһон монсог залгаад, хүйтэ абahan мэтэ һөөлдэнги хоолойгоо һалгануулан байгаад хөөрэбэ:

– Иигэжэ зүүдэлээб: би гэртээ эндэ хоймртоо һуугаад, баабгайн мяха түүхэйгээр эдижэ, шуһыень уунаб. Гэнтэ үүдэн руу томо, хүн шэнги үндэр бэгсэргэ шубуун ниидэжэ ороо. Намайе гурба дахин тойроод, урдaмни зогсоо. Намайе шэртэбэ, би абяа гарабагүйб, айһанаашье харуулнагүйб. Бэгсэргэ хүнэй хоолойгоор занажа байгаад аалиханаар хэлэбэ: ши юундэ хияадай Тэмүүжэниие, Есүүхэйн хүбүүе, мүрдэнэбши? Тэрэшни өөрөө шинии баряһанаа тэрелээ бэшэ, тэрээндэ элинсэг хулинсагуудын тухалаа, мүнөө юрэ шамда үгэхэгүй. Тэрэшни ерэдүй хаан гэшэ, тэрээнэй үбгэн аба Хабуул хаан шамда тэрээниие орхи гэжэ зандарна, үгы болбошни гээд, тэрэ дары галһаа сусал баряад, гарнуудыемни, гэдэһыемни шатаажа эхилээ. Шатаана, харин өөрөө хоншоороороо намайе тоншохо гэжэ бүри дүтэлнэ. Хажуу тээшэ болохо гэхэдэмни, бээмни модохироод, хүдэлжэшые шадаагүйб, эгээл могойн аманда байһан хулгана мэтэ, – гээд, Таргудай һалганажа, һанаа алдаба. – Үбшэнһөө һэрэб, үнэхөөрөө гарнуудни үбдэнэ.

– Бөө дуудаха хэрэгтэй, – гэжэ шиидэнгээр һамганиинь хэлэбэ. – Энээниие иигээд орхижо болохогүй, үнэхөөрөө тэнгэрид тийгээ гү, али ондоо зон шэжэ шамда эльгээгээ гү гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй...

Һамганһаа зориг орожо, Таргудай урматай болобо.

– Архи аягалал даа, – бодожо, хубсаһандаа гараа һарбайба. – Энэ гэхээр Магуу бөөе дуудажа, үзэ гэхэм.

Хара бөө Магуу тэрэ дорoo ерэбэ, мүнөө һүни унтаагүй гэжэ эли байба. Таргудай зүүдэн тухайгаа хэлээд, шатаһан гар, гэдэһээ харуулба, харин Тэмүүжэн тухай, дээдын үбгэ эсэгэнэрэйн туха тухай хэлэбэгүй.

Бөө тэрээниие шагнаад, түмэр аяга соо архи аягалхыень гуйба. Тэрэ удаан урагшаа үгсыгөөд, галда дүтэ дээрэхиень хараба. Аягая шэхэндэ абаашана, нүгөөдэдөө дүтэлүүлнэ, дахин шагнаархана. Эсэстээ найдамтай хэлэбэ:

– Эдэ газарай зон, бөөнэр... – гээд, дурагүйгөөр гэмэрбэ. – Намайе дары дуудаха байгаат, саг удааруулаат, тэдэ хаанашье харагданагүй.

Үргэн хүрэтэрөө һанжаһан хара сасагтай бөөгэй титим үмдэжэ, нюураа бүглэбэ, ара таладаа болон үбсүүндэ ханхинажа байһан онгонуудтай тэрлиг үмдэжэ тобшолоод, Таргудайн гарһаа түйсэтэй

архи абажа, зүүн тэнгэринүүдтэ үргэхээ гараба. Бусаад, галда сэржэмдэжэ, хэсээ бариба.

Хатаржа байгаад, нюур дээрхи сасагаа ба онгонуудаа һэжэрүүлэн, хэсээ сохижо эхилбэ.

Сэг, сэг, сэг!..
Арбан гурбан зүүн хүнэхэд,
Дархан бурхадай зарасанар,
Хаанда ерэжэ туһалагты...
Шубуун боложо хубилагты,
Хара хирээ бологты.
Гүбээ, хадын оройгоор,
Хүбшөөр, талаар, намагаар
Бүхые хараха нюдөөрөө харагты,
Гол, нуураар бэдэрэгты,
Ологты, алагты, шатаагты...
Хара үүлээр хушагты,
Харгы манаар хаагты,
Харанхыгаар балай боллогты...
Сахилгаанаар зулайень сохигты!..
Сэг, Сэг, Сэг...

Таргудай, хоймортоо һуужа, тэсэбэритэйгээр түгэсхэлыень хүлээнэ. Һамганиинь эхэнэрэй талын харанхы руу ороод, аймхайгаар үйлэдэжэ байһан бөөе шэртэнэ. Тэрэ үшөө удаан хүнэхэдые дуудаба, эсэстээ гуламтын зүүн талада һууба. Томо аяга руу архи баһа аягалхыень гуйба. Таргудайн Һамган һэрд гээд дүтэлжэ, адхажархихаа айн, аяга гартань барюулба. Тэрэнь сүршөөд, сасагуудаа хажуу тээшэнь болгожо, нэгэ багые уугаад, галай гэрэлдэ тонгойгоод, дахин аяга руу шагаана.

– Ябаа, – гэжэ хэлэбэ. – Түүдэгэй һуури харанаб, тэндэһээ шамда зүүдэ эльгээгээ, өөһэдөө баруун тээшээ сагаан бурхадай хамгаалалта доро ороо. Энэ ехэ хүсэтэй бөөнэр, тэдэнтэй хүсээ үзэлсөөгүй һаа, дээрэ.

– Хэд бэ? – гэжэ Таргудай хэрхирбэ. – Хаанаб тэрэ газарынь?

– Мэдэнгүйб, – титимээ тайлаад, эсэнгээр толгойгоо һэжэрбэ, – би хүнэхэдые манаар тэрээнэй харгы хаахыень гуйгаа, тэдэ бөөнэр тэрэл манаар намһаа хоргодоо. Энэ ехэ хүсэтэй бөөнэр, аюултай зон. Минии һанахада, шамайе алахая һанабал, үни алаха байгаа. Эдэшни

шамайе юунһээб даа халхалха гэжэ һанана, шамда тэдэнтэй дайлалдаагүй һаа, дээрэ.

– Зай, ойлгооб, – гэжэ мэгдэн хэлэбэ Таргудай. – Яба, би шамда туһыншни түлөө бэлэг эльгээхэб.

Тэрээниие ябуулаад, Таргудай арза эрибэ, барлагуудые һэрюулжэ, хони гаргажа, мяха шанахыень зандарба. Һамганиинь гол-хоронгёор тэрээн руу хараба:

– Ши дахин уужа эхилхэшни гү?

– Дуугай бай, тэнэг гэргэн, – уугаад, нойтон уралаа хамсыгаараа аршаба. – Ямар ехэ уйдхар бэ, ши ойлгохогүйш.

– Ямар тиимэ уйдхар байгаа юм? Ямар баһа гай бидэндэ ерэбэ гээшэб? – гэжэ тэрэ дураа гутангяар гэмэрбэ.

Тэрэнь нюдөө хёлогонуулан, һүүхирхэ гэжэ байтараа болижо, эсэнгээр гэмэрбэ:

– Ямаршье гай мүнөө дээрэе ерэнэгүй, харин ямаршьеб бөөнэр хияадуудта баһа туһалжа эхилбэ.

– Ямар баһа хияадууд? – гэжэ тэрэнь ойлгожо ядан, юрэ бэлтынэ. – Юугээр тэдэндэ туһалаа юм? Ши тэдээниие галуун шэмхэндэл үдэ һодыень шэмхэжэ хаяа бэшэ гүш? Хаанаб тэрэ Есүүхэй, Тодойн, Худагта, Ехэ Сэрэн? Энэ бөөшни ухаагаа муудаа ха даа, үгы гэбэл, шамһаа ехэ бэлэг абахаяа һанана гү?

Таргудай уруу дуруу тэрээниие хараад, гараа һэбибэ.

– Ши энээниие ойлгохогүйш, гэргэнэй охорхон ухаанай хэрэг бэшэ. Ябаа һааш дээрэ, ошо, хэлэһэн юумыемни дүүргэ.

Тэрэнь сухалтайгаар хараад, гаража ошобо.

V

Бурхад Тэмүүжэниие туршажал байба. Шоно, баабгай бари-хыень хүбшэ тайга руу нохой тухирһандал, газар дэлхэйн байдалай олон бэрхэшээл зориута үзүүлжэ, хүнэй хэрзэгы шэрүүн ябадалтай, хара мэхэтэй хорото үйлэтэй тэмсүүлнэ хаш. Тэдэ амжалтын орьёл өөдэ үргэхэ, аюултай далай болон бугуули сооһоо дабажа гаргуулха, һүүлдэнь дахин сэмүүн нүхэ руу шэдэхэ. Энэ удаа баряанһаа тэрьелжэ шадаад, Мэнлигтэй хэһэн найдалтай хөөрэлдөөнэй һүүлээр дахин һанаа зоболгон, бэрхэшээлнүүд тэрээниие отожо байба.

Мэнлигһэе ерэхээр гурба хоноод байхадаа Тэмүүжэн Ононой эхээр, нёдондохи зуһаланайнгаа бууса руу агнуурида гараба. Нэгэл

үдэрөөр ошоод, хүнндөө бусаха ханаатай, дүүнэрээ дахуулбагүй. Тэрэ аалин газарта гансаараа баряанай хүүлээрхи сүлөө байдалдаа бодомжолхоо, сэдхэлээ ханахаяа ханаа хэн.

Үүрээр Сорхоной үгэһэн гүү унаад, танил тайгын харгыгаар го-лоор өөдөө гэшхэлбэ. Хуушан газартань тэрэл модо бургаанад, нэгэ жэл соо хубилаашьегүй газар нёдондо болоһон юумэ тэрээндэ элихэнээр хануулна.

Модоной орой дээгүүр наран нэгэ зүүн тээһэнь, нэгэ араһаань мээхэй зөөлөөр эрхэлүүлэн, зунай бүгшэм халуугүйгөөр шарана. Хадын горхонһоо хабарай һэрюун үшөөл һүрьенэ. Хүбшэ тайга өөрынгөө һэрюун хүүдэртэ умбана, хаа-яа бүрэнхыень алтан шара элшэ ялас гэн харбана.

Нёдондоной бууса хүрэтэрнь хахад харгын үлөөд байхада тэрэ-энэй харгы хүндэлэн арбаад гүрөөһөн гараба. Тэдэ иишэ тиишээ хараашалһаар ябана, шэрэнгийн хүүдэртэ тэрээниие обёорногүй. Хажуу тээһэнь һөөгүүдээр ургаһан гүнзэги бэшэ хүнды гараад, багахан соорхой дээрэ бэлшэжэ эхилбэ. Мүшэрнүүдэй саанаһаа зуун табяад алхам зайһаа Тэмүүжэнай харахада тэдэ тараад, залхуугаар ногоо шэмхэжэ байба.

Тэмүүжэн харбаха гэжэ шиидэбэ: иимэ юумэнһээ арсаха гэшэ ойн хүнһэ хүлдэ гомдохонһондол адли бшуу, тэдэ иимэ элбэг олзо урдаһаань эльгээжэ, хуушан зүргөөр угтажа, хүндэлжэ байна ха юм.

Ухаагүйдэжэ гү, али бардамлаад, иимэ олзоһоо арсахада, сааша-даа хүсэ шадалаа, сагаашье гаргажа, хүбшэ тайгаар шэнэ олзо бэдэрхэнь хүшэр байдаг. Моринһоо буунгүй тэрэ хаадагһаа эсэгынгээ хуушан годли гаргажа, хүбшэдэ тодхобо.

Шииганаһан абяан агаараар шууяад, залуу гуранай хүзүүндэ годли гүнзэгийгөөр шаагдашаба. «Нюрганай гурбадахи, дүрбэдэхи үеын хоорондуур», – гэжэ Тэмүүжэн найдангыар бодоод, ангай хажуулдин унажа байхые хараба, харин бусаднынь борбилоогой хүрэг мэтээр соорхойһоо хүрэлдэжэ, шэрэнги соогуур абяа аниргүй үгы болошобо.

Нёдондоной соорхой руугаа ошохо хэрэггүй болоһондонь шаналжа, Тэмүүжэн алаһан гүрөөһөө үбшөөд, мяхыень сумаа соогоо хэжэ, гэдэргээ бусаба.

Холоһоо буусаяа харахадаа тэрэ ямаршьеб даа муу юумэ мэдэрбэ. Урагшаа дабшаһаар хараашалхадань, унаагай юһэн мори-

дынш үшөө үглөөгүүр гэрэй хажуугаар бэлшэжэ байһан аад, харагдабагүй. Хоёр лэ үнээдын тугалтаяа зогсоно. Муу юумэн болоһыень тэрэ ойлгожо, гэртэхин тухайгаа ханагаа зобон, гүүгээ түргэн гүйлгэбэ.

Добуунай хяра өөдөө гаража, ойһоо гэр руу ошожо ябаһан Бэлгүтэй Хачуун хоёрые харахадаа нэгэ бага ханаагаа амарба. Тэдэнэр ахаяа хараад, гэр руугаа юубшьеб хашхаралдаба. Тэдээнэй дуудаанһаа булта газашаа гараба. Сэргынгээ хажууда уруу дуруу зогсоод, ерэхыень хүлэжэ байбад.

– Дээрмэшэд моридыемнай туужа абаашаа, – гэжэ тэрээнэй дүтэлхэдэ, Өөлэн хэлэбэ. Тэрэ хаяшаг тохёолдоһон ушарһаа үшөө сэдхэлээ номгоруулаагүй, хоолойнь халганажа байба. – Өөртэмнай гар хүрөөгүй хадаа болоол даа.

– Яагаад, юун болооб? – гэжэ Тэмүүжэн асуугаад, Хасар руу хараба.

Тэрэнь зэмэтэйгээр хүмэдхээ буулгаад, газар руу харана. Эхэнь тэрээниие үмөөрбэ.

– Хасар эндэ хабаагүй. Шинии ябан сасуу тэрэ уулануудай санаһаа, зүүн урдаһаа, бии болоо. Бидэ булта эндэ зогсообди, тэдэ айлда эрэшүүл үгы гэжэ мэдээд, моридыемнай туужа абаашаа. Би Хасарые табяагүйб, бусадтань нохойгоо баряад байгты гэб. Адуу мал абаашаа хаань дээрэ, буусадамнай довтолхынгоо орондо. Баруун тэнгэридэй хайгаар, тэдэ гүйлгэлдэжэ арилаа.

Хасар газар руу шэртэһэн зандаа. Бусад дүүнэрын тэрээн руу харана.

– Хэды хүн байгаа? – Тэмүүжэн асууба.

– Таба, – гэбэ Хасар.

Үбсүүндэнь зүрхэниинь түшэгэнэжэ байба. Дүүнэрын тэрээн иие хүлээнгээр харана.

– Мүрдэхэ хэрэгтэй, – гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ.

– Ямар үшөө мүрдэхэ? – Өөлэн сошонгёор гараа арбагануулба. Тэрэ айһандаа өөрөө өөртөө адли бэшэ болошоод байба. – Таанар ханашье ошохогүйт! Табан томо хүнүүд, тэдээнэй урдаһаа таанар бирахагүйт...

– Ошохо хэрэгтэй, – гэбэ Тэмүүжэн.

Эхэнь сүхэрэнгээр тэрээнээ харана.

– Ши юун гэнэш, тэдэ һөөргөө бусаад, бултыетнай бута сохиг гэжэ гү? Ши энээниие хүсэнэ гүш?! – гэжэ нарииханаар эхэнь һүүхирбэ.

– Хайшан гээд адуугүй байхабиди? Яагаад саашадаа нүүхэбиди? – гэжэ сухалаа досоогоо арай барижа, Тэмүүжэн хэлэбэ.

– Нэгэ хэды малай түлөө хосорхынгоо орондоо амиды үлөөшэнь дээрэ. Мэнлигтэ танай хахад мал үлэнхэй, асархада болоно.

Тэмүүжэн юушье тэрээндэ харюусабагүй. Хасар руу эрьезд:

– Хайшаа тэдэ ошооб? – гэжэ асууба. – Хэндэ адли байгаа?

Тэрэнь харюусажа үрдибэгүй.

– Ши хаанашье ошохогүйш, би шамда хэлэнэб! – гэжэ Өөлэн эрид хашхарба. Тэрэ эрид шийдэмгэй, мүхөөгөө үгтэхгүй хэбэртэй гэжэ хараһаар мэдэхээр һэн.

Тэмүүжэн тэрээн руу харабашьегүй.

– Эдэ онгууд бэшэ гү? – гэжэ дүүнэрһээ һурагшалба, тэрэ уур сухалаа арай досоогоо барижа байна гэжэ эли харагдана.

– Онгуудые би гурбан харбаанһаа таниха байгаа, – гэжэ хажуу талада байһан Сочигэл оролсобо. – Эндэхи зон байгаа... – Дуугай байд гээд, нэмэбэ. – Үнэн дээрэ, Тэмүүжэн аха, тиимэ зонтой холбо-орилдоогүй һаа, дээрэ. Тэдээнэй нюураар харахада, юушье хэжэрхихэ хэтэршэһэн зон мэтэ. Эдэ ямар бэ даа харашуул ха, энэ сэмүүн сагта отогһоо таһараад, хаягдаһан зольбо нохойнууд шэнги, диилэхэ зоноо бэдэржэ, дээрмэдэжэ ябана гээбы. Мүр сараагаа үгы хэхэ гэжэ алажархиха аргатай зон хаш, яагаад үшөө бидэниие амиды үлээгээ юм, гайхалтай.

Тэмүүжэн анхаралтайгаар тэрээниие шагнаад, буруушаажа, тархья хэжэрбэ.

– Үгы, би нэхэжэ ошохоб.

– Аха, сугтаа ошое, – гэжэ Хасар бэлэн байһанаа ахаяа хараба.

– Би гансаараа ошохоб. Морин хоёр хүниие даахагүй.

– Ши хайшаашье ошохогүйш!! – гэжэ эхын хашхархада урал-нуудын шэшэржэ байба. – Би шамайе табихагүйб...

Тэмүүжэн тэрээн руу эрьелдэн һагад, үсдөөр нюур руунь хаш-харба:

– Би ошохоб! Харгыдам бү бай!

Өөлэн эхэнь хахад үгэ дээрээ залд гээд, хайратайгаар мүрөө уна-гаагаажа, буруу хараад, гэртээ орошобо. Тэмүүжэн байд гээд, хой-ноһоонь ошобо.

– Би ошохо ёхотойб, – гэжэ тэрэ богоһо алхамсаараа эхэдээ ойлгуулхые оролдобо. – Гэнтэ манай яһатан, сүлдүүд, оронор байжа магад. Нүүлдэнь бүхы наһандаа бидэниие наада бариха, тэдээнэй нүдэн дороһоо моридыень хулуухадамнай, Есүүхэйн хүбүүд шүлһөө залгаад, юушьегүй үлээ гэхэ.

Эхэнь мэгдэнгээр абяагүй болобо.

– Эхэ... намайе бү бари...

– Зай, шийдээл хадаа, ошыш даа, – гэжэ хүндөөр ханаагаа алдаад, хүбүүн руугаа нулимсаар дүүрэн нүдөөр хараба. – Гансал зүрхэмни үбдэнэ. Энэл хая гай гасаланһаа гараад, толгойгоороо нүгөө юумэн руу шурганаш. Тиигэжэ болохогүй. Алажа болохо бшуу.

– Хүнэй наадан боложо ажаһуужа болохогүй, – Тэмүүжэн ханаа алдан, гараа һэгсэрээд, эхэ руугаа гуйнгаар хараба. – Эсэгэмни һүүлшынгээ захяа үгэнүүдые хэлэхэдээ, иигэжэ хэлээ юм: өөрынгээ нюур алдаха гэшэ эрэ хүнэй тон муу юумэн.

Өөлэн үбгэнэйнгөө үгэ шагнаад, мүнөө дуулажа, танижа байһандал удаан дуугай байгаа хэн.

– Зай, тиигэбэл яба, эсэгынгээ хэлээ хада, – гээд, тэрэ бээе шангаар барижа, маргалтагүй шийдэнгээр нэмэбэ. – Дулаанаар хубсала, харгыдаа эдэе аба.

Тэмүүжэн сэдхэлээ хананги эхэлээ таһарба.

Гэртэхинэйнгээ абяагүй хахасалгаар тэрэ буусаһаа гаража, тэдээн тухай бодолоо дары таһалаад, шэнэ ханал толгойдоо оруулба: «Мүнөө хайшан гэхэ болоо гээшэбиб? Хүсэхэб, тиигээд саашань?». Ханаа зоболго, һэжэглэлгэ дахин сээжыень һабардажа, урдань хүлээжэ байһан мэдэгдээгүй юумэн үзэгдөөгүй аюулаар занан, жэхыхэ сэдхэл түрүүлнэ.

Түйбэгдэһэн ногооной зурууд – туугдаһан моридой мур урдань холоһоо харагдана, доогуурхи набтар тэгшэ газараар зүүн хойшоо, Онон руу, ошоһонхой. Дээрмэшэд балай хоргодохоёошые хананагүй хэбэртэй, тулюур айлай һүүлшын юумэ буляжа абаад, нэхүүл тухай ханааташье болоногүй. Энэнь теэд хайн байба, тэдэндэ гэнтэ довтолжо боломоор.

Наран орохо тээшээ нэнгэбэ, һэмжэн үүлэд зүүн тээһээ аалиханаар тamarна. Һуга ургаһан хилгана урдаһаань зөөлөөр долгилно. Хаанаб даа тэндэ, гүбээнүүдэй саагуур, хахад үдэр ябаха зайда тэрээнэй мори хулуухан табан эрэшүүл ябана, тэдээнһээ өөрынгээ зөөри тэрэ бусааха ёхотой.

Наранай орохын урдахана Тэмүүжэн Онон хүрэжэ ерэбэ. Голой шабартай нойтон эрье дээрэ арбаад гаран моридой хаяхан гарахан мүнрүүд элихэнээр харагдана, мэнэл хая дээрмэшэд энээ руу гарахан мэтээр ханагдана. Тэмүүжэн эмээл дээрэһээ тонгойгоод, мүнрүүдые шэртэжэ, тэдээн сооһоо өөрынгөө азаргын гонзойд гэхэн туруунай элихэн мүнр таниба, тэрэ ямаршые моридой мүнртэй энээниие һамархагүй һэн. Тэмүүгын мориной урдахи туруунай нүхэтэй мүнр, түхэрээн аад, үргэн – Өөлэн эхын гүүнэй.

Гүнзэгы гарасаар тэрэ гол гараба. Уһан мориной дүрөөһөө дээшэ, эмээлһээ доохонуур байба. Нүгөө эрьедэ үнөөхил мүнрүүд эрьсэр дүүрэн харагдаад, ногоон дээгүүр зүүлжээ, табяад алхам зайда голһоо холодохон байба. Наран һууба.

Мүшхэхөөр ябатараа хэбтэхэн ногооной боро хараанаар харагдахаяа болиходонь, Тэмүүжэн гүүгээ тогтообо. Эмээлынь ходолжо, хилгааһан оһороор шүдэрлөөд, бэлшэхынь табиба. Гал аһаангүй, сумаагаа нээжэ, галуунай шараһан далиһаа хэршэмэл абажа эдеэлбэ. Багахан яһахануудые мэрээд, хатуу шүдөөрөө буту хазаад, шүүһыень һорон, оролдосотойгоор жажалба. Үшөө эдихээ һанабашые, тэрэ өөрыгөө хорёо һэн: харгыдаа садхалан байдал эрэ хүниие һуларуулдаг гэжэ эсэгнь хэлэдэг бэлэй. Хүхүүр сооһоо гурбан балга айраг уугаад, эдеэгээ саашань хуряаба.

Үүрэй сайхын урда тээ тэрэ дахин мориндоо мордонхой ябаба. Энэ газарта гол зүүн урагшаа урасхалаа годирууланхай; мүн эрьедэ дүтэшэг байба. Дээрмэшэд моридой хүсэ гамнаһан мэтэ бага хатараар ябана. Аалихан ябаһаниинь эли – тиимэл хадаа, тэдээнэй аян зам дүтэ бэшэ, тиимэхээ Тэмүүжэн гүүгээ гүйлгэбэгүй. «Түрүүн хэд юуд бэ, хаана байдаг бэ гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй, һүүлдэнь хайшан гэжэ өөрынхисэ бусаахамни эли болохо», – гэжэ тэрэ шиидэбэ.

Хооһон талаар аргаахан табилуулһаар үдэр үнгэрбэ.

Наранай орохын урда тээ Тэмүүжэн Онон руу доогуур урдажа ородог багахан горхо гаталба. Тиигэхээр наранай ороһоной һүүлээр дээрмэшэд энээ руу оло дахин хара багаһаа Тэмүүжэнэй бүлөөрөө нүүжэ гараһан танил Тордэг гэжэ үндэр хадын урдахи хяраар тойрожо, голһоо эгсэ хулжаад, зүүн хойшоо годирһон байба.

* * *

Гурбадахи үдэрэй эсэстэ бүдэг барагаар Тэмүүжэн урдаа ори гансахан гэр хараба. Гурбан гүбээгэй дунда хүнэй нюдэнһөө далда налуу газарта гэр байрланхай. Холо бэшэхэн арбан таба гаран морид унагадтаяа обооролдон бэлшэнэ – хаамал гүүн. Хулгайшадай мур хяра дабаад, эгсэ зүүлжээ годиржо, дахин толгойнуудай саагуур хоргодоһон байба, бууса тойрожо, хүнэй нюдэндэ харагдахаяа ханаагүй.

Тэмүүжэн мур орхёод, сэхэ гэр руу шэглэбэ. «Эндэ хонохоб. Зуураа энээ руу ямар отогойхид нүүнэ хаб гэжэ мэдэхэб» гэжэ шийдэбэ. Эсэһэн мориёо ябагандань оруулжа, анхаралтайгаар хари бууса хараашалһаар дүтэлбэ.

Гүүн хүрэгэй хажууда хара зүһэтэй үрзэгэр азарга хархайна. Хажуу тээнэ унаагай гурбан морид харагдана. Азарга шэнэ гүү мэдэржэ, тархияа өөдөнэ үргөөд, агаар унхидан, тэдээн руу ханаата болон хараашална. «Ахалдашоогүй хаань, болохо байгаа. Үшөө энэ-энтэй табисалдагша аа гүбди, – гэжэ Тэмүүжэн ханаата болобо.

Буусын хажуугаар гурбан томо хара нохой хусалдашаба. Сэргын хажууда байһан юугээр бэ даа ашаатай тэргэ дороһоо тэдэ хүрэжэ гараад, хахажа байгаад, шоно мэтээр үргэн хоншоорнуудаа өөдөнэ үргэжэ, хэршэгэнэлдэбэ.

Гэрэй үүдэнэй хүшэгэ хүдэлөөд, гал гэрэлтэн, үүдэндэ нэгэ хүн бии болобо, хараха янзада залуу хэбэртэй. Шанга дуугаар нохойнуудаа номгоруулба, тэдэнэ бүдэхэ хэршэгэнээгээр хажуу тээшээ боложо, тэрээниие хүлээн, хүдэлэнгүй зогсобо.

Тэмүүжэн аргаахан дүтэлбэ.

– Һайн байна гүт? – гэжэ Һайн абари зан харуулха гэжэ оролдон асууба.

– Бараг, – утаар татажа, тэрэ һэргылэнгээр шарайшалба. – Аян замтнай урагшатай гү?

– Баруун тэнгэрийн туһаламжаар, – гэжэ Тэмүүжэн гэрэй эзэндэ Һайн ханалаа мэдүүлжэ, ёһололой заншал сахиба. – Амгалан байна танай адуу мал?

– Уураг Сагаан Тэнгэрийн абаралаар, гай бидэнһээ зайсуулна, – эзэн гүүнэ жолооһоонь барилсаба. – Гэртэ орожо, харгыһаа амарагты.

Тэмүүжэн бүһэнһөө хормого, хаадаг, хүндэ мадагаяа тайлажа, үүдэнэй хажууда үлгөөд, эзэнһээ урид алхалан, хоһон гэр руу оробо.

Тэрэнь гараараа урагшань заагаад, галда урижа, баруун талада хуулгаба.

Эзэнэй галай дэргэдэ халиржа байгаа сагта тэрэ нэмээхэн гэр байрыень хараашалба. Байрань малшанай хэбэртэй, ханаар зузаан ооһорнууд, дээһэн, шүдэрнүүд үлгөөтэй, доогуурнь юугээршьеб дүүрэн туламууд, унаганай хушуубша хэбтэнэ.

Гал дээрэ багахан түмэр тогоон соо уһан бусалба. Гэрэй эзэн тогоон руу зузаан хоёр хэршэмэл борсо хээд, ханаһаа арһан хүхүүр абажа, модон аяга руу айраг аягалба. Тэмүүжэн хоёр гараараа аяга тодожо абажа, гэрэй олзын хии мориной богонихон үрээл хэлээд, гал руу болон онгонуудтань нэгэ хэды дуһал сүршэжэ, яаралгүй хоробо.

Гэрэй эзэн хулгайгаар тэрээнэй хойноһоо адаглажа, хараха янзада ехэ ханаата болонхой байба. Тогоон соогуураа хуушаржа харлашаһан модон шанагаар худхажа, мүнөө жэлэй ногоон тухай, үнгэрһэн үбэлжөөн, тэдээнэй газараар ехээр ороһон саһан, үе болоод лэ аба хайдаг үнгэргэжэ байһаншье хаа, шонын олошорһон тухай тэрэ хөөрөжэ, гансал хариин газартанай добтолго тухай хэзээдэшье дуулаагүй мэтэ юушье хэлэбэгүй.

«Энээн тухай дуугархаяа айна хаш, тагнуулшантай дайралдахаяа айна», – гэжэ Тэмүүжэн тухайлба.

Наһаараа тэрэ нэгэ бага аха: арбан гурбатай, али, магад, арбан дүрбэтэйшье гү, үндэр, мүнөөр үргэн. Харахада ухаатай: үгэ бүхээс бодомжолжо, яаралгүй дуугарна, тээдшье хамар дээрэхи уршалаань дээрэһээ доошоо, харин тэнэг зонойхи духаараа утаашаа байдаг гэлсэдэг.

Тэмүүжэнэй эсэдэһэн булижа, зубхинь хүндэрбэ, хэбтээд, унташаха дураниинь хүрэнэ, харин талын гуримаар эдээнэй хүндэ хүлээхэ ёһотой.

– Би танай мориной эмээл абажа, бэлшэхыень табиһуу, – гээд, гэрэй эзэн гал руу хэды аргал хэжэ, бодобо. – Та мяха хаража байгаарайт, болоо хэбэртэй.

Тэмүүжэн дуугай дохибо. Үүдэнэй халхабын буун сасуу тэрэ нюдөө аняад, тэрэ дары унташаба. Тэрэ тайчуудай хёморгондо ябууд амархадаа һуугаад унтаж, зали абажа һурамхи болонхой байгаа.

Гэрэй эзэнэй удаан болоһон үгыс мэдэбэгүй, хүшэгэ хүдэлөөд, тэрээнэй гэр руу ороходонь лэ Тэмүүжэн һэришэбэ, халташье һажаад, нойр абажа үрдибэ. Тэрэ нюдөө нээгээд, гал руу хүдэлэнгүй харана. Эзэн һэжэглэнгээр тэрээниие хараад, үгүдэнь тогоонһоо

мяха абажа эдээ гээшэ гү гэжэ таажа ядаһан мэтэ байба. Тэмүүжэн наада ойлгонгёор, барингяар энеэб гэбэ.

Эзэн таг дээрэһэ хуһан тэбшэ абажа, тогоон сооһоо мяха хээд, багахан хэршэмэлнүүдые галдаа үргэһэнэй һүүлээр өөрөө амталаад, тэрээнэй урда табиба. Тэмүүжэн богонихон хутага гаргажа, эдеэлжэ эхилбэ. Тэрэнь хулгайгаар тэрээниие адаглажа байба.

«Дан этигэсэгүй, үлүү нэжэглэдэг хүн хаш, – гэжэ тэрээн тухай Тэмүүжэн халаглангяар бодобо, – досоогоо зангиршанхай, намайе хулгайшан, гүүеын хулууха ханаатай гэжэ ханана хаш. Иимэ хүниие абья гаргуулхань хүшэр».

– Танай газараар ямар отогойхид нүүдэг бэ? – гэжэ мяха хэршэн, Тэмүүжэн ханаата болоогүй хэбэр үзүүлбэ.

– Эндэхи отогууд Ононоор доошоо булта нүүгээ, – гэжэ байд, гээд тэрэ харюусаба. – Захаар гансал багахан айлнууд үлөө.

– Танай отог?

– Манай арулад отог бусадтай сугтаа баһал ябаа, манай айл һуридаа үлөөбди.

– Юундэ?

– Бултанда газар хүртэхэгүй. Энэ сагта хаана дээрэб гэжэ ганса тэнгэридэ эли ха юм, – гэжэ харюуһаа хулжан хэлэбэ.

Тэмүүжэн ойлгоһон хэбэртэй толгойгоо дохибо. «Энэ үймөөнһөө холо байхаяа ханаа», – гэжэ ханаба. Хүлээд гээд, дахин асууба:

– Үлэгшэд олон гү?

– Хэн мэдэбэ... – тэрэ хүмэдхээ буулгаба. – Мүнөө хүн зондо бээ харуулхаяа хэншые хананагүй. Байрадаа бүтүү һуугаад, саг хүлээнэ.

Үлдэһэн гэдэһэ оёорлуулаад, урдань табиһан эдээнэй дүрбэншые хубиинь эдингүй, Тэмүүжэн хутагата абажа, тэбшэтэй мяха хажуу тээшнэ табиба.

– Юундэ иимэ багые эдинэбта? – гэжэ гайхангяар эзэн асууба. Тэрэ ёһын тэды асуугаа бэшэ, үнэхөөрөө гайхаба. – Иимэ түргэн садашаба гээшэ гүт?

– Садхалан шоно оншоёо гээхэ, садхалан баабгай зоригоо алдаха, – Тодоёон үбгэнэй ходо хэлэдэг онһон үгэ ханажа, энеэбхилээд, нэмэбэ. – Үглөөдэр үүрээр ябаха хэрэгтэйб.

Эзэн халуун шүлэтэй аяга һарбайба.

Абьяагүй болобод. Тэмүүжэн досоогоо бодомжолно: «Хэрбээ адуу туугаад ябаһан хүнүүдые хараа гүш гэжэ сэхэ асуубални, тэрэ үгы гэжэл харюусаха, ондоогоор асууха хэрэгтэй. Ехэл бүтүү, түбһэн хүндэ үнэншэхгүй хүн хаш, тиигэбэл айлгахагүйн тулада өөр тухайгаа нюунгүй хэлэхэ хэрэгтэй. Өөрынгөө үнэн нэрэ хэлээшье хаамни, хоро болохогүй, магад, урдахаамни харюусажа болохо».

Шиидээд лэ, хэлэбэ:

– Минии нэрэ Тэмүүжэн, Есүүхэй баатарай хүбүүнби, Бартаан баатарай аша, Хабуул хаанай гушаб.

Эзэн толгойгоо өөрын тэбшэһээ үргөөд, анхаралтайгаар тэрээниие шэртэбэ. Тэрэн тухай тэрэ дуулаһаниинь эли байба. Харасаараа уулзаад, тэрэ хажуу тээшээ хараба, эдихээ болижо, юубшые бодоно. Тэмүүжэн зөөлэнөөр хэлэбэ:

– Мүнөөдэр танай буусын хажуугаар табан хүн найман адуу туугаад гараа, та хараа гүт?

Эзэнэй зүбхияа доошонь табяад, дуугай һуухадань, Тэмүүжэн тэрээниие хараа гэжэ ойлгобо. Тээд тэрэ хэлэхээс хананагүй. Тэмүүжэн досоохиёо бултыень элсүүлэн хүсэлжэ, тэрэн руу эрид хаража, «Хэлэ!» гэжэ бодолоороо захирба. Тэрэнэй нүдэд байрагүйгөөр гүйлдэшэбэ, зүрхгүйгөөр Тэмүүжэниие хараба. Тэрэ ойлгонгёор энэбхилжэ, хүшэр хэрэгтэнь урмашуулба.

– Харааб, – гэжэ одоошье дурата дурагүй тэрэ мэдэрбэ. – Үүрээр тэдэ гараа.

«Тиигээ хадаа, нэгэ үдэрөөр үлөө ха юмбиб, – Тэмүүжэн хажуу тээшээ хараба. Дээрмэшэд түргэн ябаа, ханаашаарни бэшэ, энэ гурбан үдэр соо үшөө хахад үдэрөөр холодоо юм байна.

Тэрэ ханаа зобоохон бодолоо хажуу тээшэнь болгожо, онсолбо: «Бараг даа, мүнүүд нэгэ тээшэнь асарха, алдахал хэрэггүй, тэрэ үедэ нэгэ юумэн ханагдаха».

Тэрэ эзэниие хараба. Тэрэнь уруу дуруу хүмэдхээс буулгажа, гал руу барагар нюуртай харана. «Хэлэһэнээ шанална ха» – Тэмүүжэн тэрээниие өөртөө хайнаар хандуулха гэжэ үнэн сэхээр хөөрөжэ үгэбэ:

– Тэдэ минии бүхы моридые хулуужа туугаа. Би ой руу агнуурида гараһан байгаа, тэрэгүй хаа, иимэ холо ошохогүй хэн. Энэ газарһаа саагуур хэн байрланхайб?

Тэрэ дахин ханаата болон, хүмүдхээ буулгаад, бодомжолно.

– Эндэхээ хойшо, хадын саана мэргэдүүд нүүдэг, – гэбэ тэрэ. – Тэдэл байгаа хаш. Дээрмэшэ арад. Мэргэдэй морин хулуугдаһан, номонь шэбшэгдэһэн гэжэ дэмы хэлэдэггүй.

«Мэхэлнэ. Мэргэдүүд иимэ үсөөнөөр манай эзлүүри руу орохогүй. Үшөө намайе айлгаад, гэдэргээ бусаахаа һанана», – гэжэ Тэмүүжэн шиидэбэ.

– Хэншые байг, би моридоо бусаахаб, – гэжэ гал руу хараад, даруугаар хэлэбэ.

Тэрэнь мihэд гэбэ:

– Муу гүүн дээрэ гансаараа иимэ хэрэгһээ байха, тэдэндэ айлшааршые ошохонь аюултай.

Тэмүүжэн гэнтэ сухалаа хүрэбэ.

– Минии сухаряа болбол, намай түрүүшын сахилгаан хосороогуужа, – гэжэ уураа хүрэжэ хэлэбэ. – Амиды намһаа минии зөөри буляахыень хэндэшые зүбшөөхөгүйб.

Эзэн дуугай болоод, тэрээнэй үгэ бүхэниень бодомжолно ха. Удаанаар гуламта соохи аргал заһана. Удаань дахин үгэ бүхэнөө шэлэжэ, аргаахан хэлэбэ:

– Манай сагта хулгай гээшэ юрын хэрэг болоод байна. Хэнэйб даа моридынь хулуухадань, тэдэнээ бэдэржэ байнгүй, нүхэдөө суглуулаад, үгы болоһон малай толгой хүсэдүүлжэ, ондоо хүнии дээрмэдэнэ.

«Иигээд лэ дээрмэшэд бии болоно ха юм! – гэжэ дураа гутангяар Тэмүүжэн бодоно. Тэрээниие шагнаһаар байтараа, тэсэжэ яданги уур сухалын улам дэбэрбэ. – Иимэ бодолтой хүнүүд талаар тэнэжэ, хүнэй мал буляажа абахаяа унхидажа ябана ха юм».

– Тиимэ байха ёһогүй! – гэжэ харюусаад, эзэнэй нюдэ сэхэ хаража, тэрээниие этигүүлхээ оролдобо. – Талада журам байха ёһотой, хүнэй зөөри хамгаалха баталагдаһан хуулинууд байха ёһотой!

– Ха-ха-ха!.. – гээд, эзэн гэнтэ энэшэбэ, наада барингяар тэрээниие шэртэбэ. – Та өөрөө наһа үсэрээ талада хуугаагүй юумэндэл. Хүн бүхэн өөрын хуулитай, тэрээнээ годлиингоо үзүүртэ, һэлмынгээ эридэ абажа ябадаг.

– Тээд юундэ тиимэб? – гэжэ Тэмүүжэн тэрээниие хэрзэгыгээр таһа дүүрэбэ, – юундэб гэхэдэ, уг аймагуудаар тулюур ноёдой байхада, иимэ ажаһуудал байна. Архидаад лэ, хүбшэ тайгаар зэрлиг арьяатаниие намнаһаа ондоо юумэ мэдэнгүй. Тэдэндэ найр

наадан, тийгээд ямар нэгэ тарган хэршэмэл булимтаржа абаха гэжэ ханаагаа зободог, харин юрын арад зон тухай ханаата болохо ухааншье, зоригшье хүрэхэгүй.

Гэрэй эзэн энэбхилхээ болижо, ханаата болон урдаа хараад, этигэжэ ядан асууба:

– Хайшан гэжэ гурим хэргээхэб? Мүнөө хуули буса ябадалай түлөө хэн хэһээгдэнэб? Баян эдилгэ үгэхэ, мэхэтэйшүүл тэрбелхэ. Харин юрын харашуулай нэгэ хони хулуубал ташуураар таһа шабхадаха, ажаллуулха гү, али барлаг болгожорхихо – иимэл хуули ха юм.

Тэмүүжэн тэсэжэ ядан, толгойгоо хүдэлгэбэ. Удаан саг соо тэрээнэй досоогоо хадагалһан бүхы юумэнэй сугларжа байхые тэрэ мэдэржэ хэлэбэ:

– Хуули гээшэ өөрөө буудадаг зэбсэг шэнги байха ёһотой. Утаһыень дайрабалшни, годли ходооод лэ, өөртэшнил буужа ерэхэ. Хуули тиимэл байха ёһотой, сэхэ: нэгэ дахин хулуубал – хулгайшанай нэгэ хурга сабшаха, хоёрдохийо хулуубал – гарын, гурбадахия – тархины таһалха. Эндэ хулгайшан хэн байгаа гэжэ илгаагүй: ноён гү, ноёной хүбүүн гү, баян гү, үгытэй гү. Тийгэжэл талада гурим тогтоогдохо.

– Хулгайшаниие түрүүн һүүлһэнь бариха хэрэгтэй, илангаяа ноён байгаа хаань, – гэжэ эзэн мийд гэбэ.

– Талада үдэр һүнигүй харуул табиха хэрэгтэй, дайнай үедэ шэнги, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Хаанаһаа иимэ олон зон олдохоб. Нүхэд гол бууса харууһална ха юм, – гэжэ эзэн наада барижал байба.

– Үлүүс бүхэнэй зуутан ээлжэлэн албанда гараха ёһотой, – Тэмүүжэндэ хэрэгтэй бодолнуудые хэнэйб даа заажа байһандал, ябууд толгойдонь хэрэгтэй харюунууд ябталагдана. – Нэгэ һара соо нэгэ зуутан, нүгөө һарада – нүгөөдэниинь.

– Хайшан гээд тэдээниие суглуулхаб? – эзэн ухаатай хүн байшаба, тэрээнэй хэлэһэн бодол түргэн ойлгожо, ондоо юумэндэ гоходохойо оролдоно. – Тайбан сагта тэдэнэр мал хүрэгүүдээр байдаг. Өөрыншье бэшэ һаа, ондоо хүнэй хажууда, үбэлдөө хүлһэ олодог. Олзын түлөө дайнда ошохо, үгы гэбэл, уг отогоо аршалхаяа. Хэн юрэ талаар гүйлгэхээ ханаба гээшэб?

– Алба хэһэнэй түлөө тогтооһон түлөөһэ абаха, – тэрээнэй толгой соо дахин хаанаһааб даа абтаһан бодолнууд үймэлдэнэ. –

Сэрэгшэн албанһаа бэшэ ондоо юумэн тухай бодохо аргагүй байха ёһотой.

– Та тэдэндэ үшөө түлэхыень хаана хараа һэмта, – гэжэ эзэн дахин мийэрбэ. – Хэн тиигэжэ элбэг түлөөһэ үгэбэ гээшэб? Ноёд өөрынгөө нүхэдтэшые түлэхэ хүлһээ удааруулдаг, аба хайдагта гарахадаал гү, али дайнай олзоһоо үгэдэг ха юм, харин эндэ олон мянган үлүү аман.

Энэншые асуудалда Тэмүүжэндэ бэлэн харюу олдобо:

– Энээнэй түлөө адуу малтай бүхы албатанһаа татабари суглуулха, жэлэй орошын арбан хуби. Баяншые хүнһөө, үгытэйшые, малайнгаа тоогоор болохо, харашуул гү, ноёд гү, булта шуһанай илгаагүйгөөр. Хэды зон дээрмээшэдһээ, шоноһоо малаа алданаб, тэрээншье тоолобол, татабари тиймэшые ехэ байхагүй. Айлнууд зарим ушарта малайнгаа хахадышые гансата гээнэ ха юм. Харин харуулнууд адуу мал дээрмэшэнһээ, шоноһоо хамгаалха. Хэрбээ дээрмэшэд шинии мори хулуугаа һаань, ши нам шэнгээр ори гансаараа имагтал өөрынгөө һүүдэртэ найдаад, һөөргөө амиды бусахаяашые мэдэнгүй хойноһоонь намнажа ябахагүйш. Дүтын харуулда гүйжэ ошоходошни, тэдэшни шамда сэрэгшэдые үгэхэ, ши тэдэнтэй хулгайшадай мүрөөр ошохо аргатайш. Хүнгэхэнөөр, хайн моридоор, зэр зэбсэгтэй ябахаш, тиихэдээ хулгайшадые хүсэжэ, малаа бусааха аргатайт. Хэрбээ бусаажа шадаагүй һаа, аргагүйдөө һаа, татабариһаа сүлөөлэгдэхэш, харин шинии гарза хэнэй харуул дээрмэшэдые хэхээжэ шадаагүйб, тэрэ зуутан хааха. Иихэдээ хүн бүхэниие хүнэй зөөридэ өөрын шэнгээр хандуулха.

Гэрэй эзэн удаан дуугай һууба, бодолгото болон, эдеэгээ мартанхай, гал руу шэртэнэ. Тэмүүжэн һэб гэхэн шүлэ гудамхяад, һанажа ябаһанаа тодо һайнаар хэлэжэ үгэхэндөө досоогоо гайхана. Һүүлэй үедэ тэрэ арад зоной ажабайдал тухай, Таргудай болон угай бусад ноёд тухай, тэдээнэй ямар юумэ зүб, ямар юумэ буруу хэнэб гэжэ ходол бодомжолжо ябадаг болошонхой. Харин мүнөөдэр гэнтэ хүлээгдээгүй болоһон энэ хөөрэлдөөндэ толгой соохи бүхы бодолнуудынь гэнтэ сахилгаатан гэрэлтэжэ, бүхы юумэн журамтай жэгдэ ябталагдашаба.

– Теэд хайшан гээд хүнүүдые журамшуулха гээшэб? – гэжэ бүхы мяха шуһаараа бодолдо абтаһан гэрэй эзэн дахин дуугарба. – Хүнүүд хуушаараа байжа һурашанхай, угсаатанайнгаа байдалда үндэһөөрөө ургашанхай ха юм.

– Тэдээнһээ һурахашье хэрэггүй, – гэбэ Тэмүүжэн. – Малшан хонидоо тэдээнэй һанаһан тээшэнь табидаг гү? Харууһагүй тэдээн-иие орхибол, тэнэжэ тараха, арьятадай һабарта орохо. Һүрэг тухай малшан һанаата болоно, харюусалга абана. Хүнүүд мал хүрэгтэл адли. Тэдээниие хүсөөр лэ һайн тала руу хүтэлхэ хэрэгтэй, ухаа оруулха, сэдхэл хэргээхэ, үгэ хэлээр болон ташуураар, хэрэгтэй һаань, һэлмэ, жадаар.

– Теэд юунһээ эхилхэб? – ехэ һонирхонхой тэрэнь асуужал байба. – Али захаһаань эхилхэб? Али ташуур баряад хүрээнүүдээр ябажа, бултыень һургаха гү?

– Сэрэгһээл эхилхэ! Нүхэд мүнөө юу хэнэб? Хони хулууна, айлаар архи бэдэрнэ. Алба хэхэ үедэ архи уухыень хууляар хорихо хэрэгтэй. Сүлөө сагтань арбан үдэрэй нэгэ дахин архи уухыень зүбшөөхэ. Хуули эбдэгшэдые ташуураар хэхээхэ, тэдээнэй гэр бүлэ, айлнуудта баһал гэм тохохо, хуулита хэхээлтэ табиха. – Тэмүүжэн сэхэ һуугаад, эзэнэй саагуур хайшааб даа шэрүүнээр шэртэнэ, тэрэ мүнөө өөрынгөө хуулинуудые баталжа байһандал үзэгдэбэ. – Зуутан соо журам булад шэнги байха ёһотой! Тэрээнэй түлөө зуунай, мянга-най ноёд арһа мяхаараа харюусаха. Хуули хазагайруулбал, эгээл түрүүн тэдээниие хэхээхэ, гэхэ зуура, тэдэндэ засаг үгэхэ, хэхээхэ өөрын эрхэ олгохо, саазалан алаха болоторнь. Тэдээнэй урда айгаа, хүрдөөгүй һаань, сэрэг соо журам байхагүй. Сэрэгтэ эмхи гурим байбал, арад зоншье эмхи гуримтай болохо.

Гэрэй эзэн дахин бодолгото болон, гал руу шэртэнэ, мүнөө нүдэндэнь түдэгэсэһэн, гайхаһан шэнжэ үзэгдэнэ. Тэмүүжэн хатуу этигэлтэй даданхай һурамхи зан харуулжа байбашье, нэгэ яһатанаа үгөөрөө ехэтэ гайхуулжа, зүрхэ сэдхэлыень дорьбооһондоо өөрөөшье гайхажа байба. Тэрэ ханын дэргэдэ тохон дээрэ хэбтэбэ, харин гэрэй эзэн гуламтын һулахан гал доро үшөө удаан бодомжолон һууба.

* * *

Тэмүүжэн гэгээ ороһон хойно һэрибэ. Тооноор сэнхиршэг тэнгэри сайжа харагдана. Гэртэ хэншье үгы байба.

«Унташооб!! Сагаа гээбэб...» – гэжэ халаглан, мэгдэнгээр хүл дээрээ хүрэжэ бодоод, газаашаа гүйжэ гарахадаа зог татан зогсошобо. Сэргэдэ хоёр залуу морид эмээллэгдэнхэй, харгын хоёр сумаа ганзагалагданхай. Наада таладань байһан табатай хара морин дээрэ тэрээнэй эмээл, хазар ногто.

Гэрэй саанаһаа хүнэй ябаха дуулдаба. Багахан һөөгтэй обоо шулуун оройтой набтархан добоһоо гэрэй эзэн буужа ябаба. Номотой хормого, хаадаг, һэлмэ сэрэгшын үргэн бүһэндэ тэрэ үлгэнхэй.

– Угайнгаа сахюусадта мүргэбэб, аян замда гараха үршөөл хайрада хүртөөб, – гэхээр ухаа мориндоо дүтэлжэ, уламаа татаба. – Танай гүүн манай адуун хүрэг соо амаржа байг, шэнэ моритой ябахада, найдамтай.

– Адуугаа орхихошни гү? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

Тэрэ мэнэл һая юун боложо байһыень ойлгожо эхилбэ. Энэ хүбүүн үсэгэлдэр хэлэһэн үгэнүүдтэнь үнэншэжэ, талада зүб ажаһуудал тогтохо хэрэгтэнь туһалхаяа суг ябалсаха гэжэ шийдэбэ. «Хойноһоом ябахын түлөө хамаг юумсээ хаяба», – гэжэ ехэтэ гайхан бодобо. Энэ үйлынгөө асари ехэ харюусалга өөр дээрээ гансата мэдэрбэ. Хүниие үнэншүүлжэ, өөртөө дуудаад, найдалыень харюулжа шадаха юм гү?

– Энэ гэхээр дүүнэр ерэхэ, адуугаа хараха, харин намайе харгы хүлээнэ, – гэжэ тэрэ этигэл дүүрэн хэлээд, моридые хазаарлаба. – Таниие эсэгынгээ туг үлөөгөө гэжэ дуулаа һэм, тиимэхэ тантай эсэс хүрэтэр... ябахаб, абаа һаатнай, үхэн үхэтэрөө танай нүхэр байхаб.

– Зам хүнгэн байхагүй, – Тэмүүжэн үшөөл үнэншэжэ ядангяар тэрээниие харана.

– Ябаһан лэ хүн зам дабаха, – гэжэ тэрэ энеэбхилбэ. – Энэ хүни би ехээр бодомжолооб. Танай зааһан харгыһаа намда мүнөө ондоо үнэн харгы үгы.

Тэмүүжэн гүнзэгыгөөр һанаа алдаба. Сээжэдэнь бусалжа байһан һанаа зоболгоо нюужа, бүһөө бүһэлжэ, хормого, хаадагаа зүүбэ, хүндэ мадагаяа заһаба. Эрьсэд, жолоогоо абажа, һурамхи зангаараа морин дээрэ хүрэн гараха гэхэдэнь, эзэн хүбүүн ногтыень даража, баруун гараараа дүрөөһөн баряад үгэбэ. Тэмүүжэн даруу-гаар мориндо мордожо, жолоогоо барин, холын гүбээнүүдые шэртэн хараба.

Һууриһаа тэдэ хатаруулбад. Гэрэй эзэн хойноһоонь дахаһан нохойнуудаа зандаржа, үшөө һажуу гүүнүүд руу гараараа заагаад, гүйдэл дундаа Тэмүүжэнэй баруун талада гараба. Тэрэ нэгэ хэды ябаад, гурбан алхам хойнонь гараба. Тэмүүжэн абяагүй ташуураараа хажуудаа һуури зааба. Тэрэнь хүсэбэ. Дүрөө хан гэбэ.

– Хэн гэжэ нэрэтэйбши? – гэжэ Тэмүүжэн асууба.

– Боорчи, сулдус харашуулай Нагуу Баянай хүбүүн.

– Ши минии түрүүшын нүхэр гээшэш. Шамтай нүхэд болохобди, – гэбэ Тэмүүжин.

Боорчи харюудань толгойгоо тонгойлгобо.

Моридоо аалидуулангүй тэдэнэр дүтын добо гаража, саашаа дабшаба. Боорчи дооро хүндыдэ орхиһон буусаяа эрьежэ харабагүй.

VI

Бүбөөлжэн харын юһэдэхи үдэр Мэнлиг Есүүхэй ноёной харуул зуутанай ахалагша байһан урдын нүхэрһөө мэдээ абаба. Тэрэнь жалайрнуудай мүнөө эзэлһэн Хэрлэнэй талада һамганайнгаа түрхэмдэ һуудаг. Мүн лэ Есүүхэйн нүхэр, мүнөө баһал жалайрта хүрьгөөр байһан залуу элшэнээр хуушанайнь нүхэр монголоё талаһаа ерүүл эзэрхэгшэдэй гэнтэ ябаһые дуулгаба.

Арбан хоногой удаа тэрэл хүн Ононой адаг руу тайчууд түрүүтэй боржогон отогүүд бусажа ябана, уур сукхалаар дүүрэн, ондоо отог аймагуудай газар дайда эзэмдэнэ, адуу малыень буяана, хүн зониинь алана гэжэ нэмэбэ. Мүн тэрээнэй дуулгаһаар, Есүүхэйн мянгатан барантай сугтаа бусаагүй, Ононой адагта үлэнхэй.

Тэрээнэй удаа талаһаа хахад һара һураг дуулдабагүй, шэнэ харын долоодохи үдэр жадаран угай гол ноёной элшэд Мэнлигтэ хүрэжэ ерэбэ. Тэдэ Хара Хадан ноёной хэлэнһэн үгэ дамжуулба: урзанда намар газар дайдадань һууха зүбшөөл абахадаа Мэнлиг тэрээнэй тала руу Есүүхэйн сэрэг нэнгүүлхэб гэжэ найдуулаа һэн гэнһэн үгэһыень һануулжа, үгэнһэн үгээ бэлүүлхэб бэлэн гүш гэжэ асууба.

Мэнлиг Хүхэчүтэй зүбшэбэ. Есүүхэйн сэрэг холын хизаараар харууһагүй нүүлгэжэ ябууланхаар жадаранда асаржа, гар дороо дүтэ байлгаа һаа дээрэ гэжэ тэдэ шиидэбэ.

Бүхы арга боломжоороо хэлэнһэн үгээ бэлүүлхэб гэжэ элшэтэй дамжуулаад, Мэнлиг эгээл һайн мориёо эмээллэжэ, хажуудаа һайн моритой хоёр нүхэдые халаанай унаатайнь абаад, замда гараба. Тэдэ ехэтэ һэргылэн, түргэн дундаа ябажа, ехэ ногоотой бэл-шээрийн газарнуудыё тойрон гараба, тэрээн руу дайнда зутарһан боржогоной хүрэнүүд байгаа гээбы. Хэрлэнэй эхинһээ хада дабажа, Хурхын эхин руу бууба, саашаа Барха руу гараад, Эг голой доо-гуур Онон гаталан гаража, хойто талаарнь мүнэнэй адаг шэглэбэ. Холоһоо тэдэ дайнда бэлдэнһэн мэтээр дүтэ дүтэ табяатай гэрнүүдтэй томо хүрэнүүдые харана. Тэдэ булта үсөөн малтай, анханайхидал олон зуун

хүрэг адуун, үхэр мал тала хүндыгөөр атарлан бэлшэнэгүй. Хүн зоншье талаар харагданагүй, юунһээшье айлтагүй сүлөө ябаашад гэжэ үгы. Тэдээниие гурба дахин ямаршьеб арбан таба-хорёод харуул сэрэг хараад, хойноһоонь намнахадань, тэдэ харбалсаһаар, шэлэмэл моридоороо таһаржа ошоо бэлэй.

Замда гараһаар арбан хоёрдохи үдэрэй үдын хойно Ага хүрэжэ ерэбэ. Голой хүнхэрөөр тараһан утаанай үнэрөөр тэдэ шобогор хада-нуудай дундуур захын хүрэн оложо, мянганай ноёнд ороод, харгы асуужа, тэрэл үдэрэй үдэшэлэн Сагаанай хүрээндэ буубад.

Энэ удаа тэрэ Мэнлигые элбэг дэлбэгээр, хүндэ ямбатайгаар уг-таба. Энэ үедэ хүрээндэ байһан зургаан зуутанаа дуудажа, Мэнлигые өөрынгөө хажууда хойморто һуулган, эгээл дүтын хүн зангаар хүндэлбэ. Өөрөө бээ дааһан ноёндол бүдүүрхүүгээр бээ абажа, архи уугаад, талын ажаһуудал тухай олон юумэ һанамжалба.

– Саг ондоо болоо, – гэжэ тэрэ Мэнлиг руу шарайшалан дуу-гарна. – Эмхи гурим алдагдаа, монгол отогүүд өөһэд хоорондоо дай-лалдана. Тиимэ хадань, бидэ өөһэдөө харгыгаа шэлэхэбди. Бэшэ ямаршье ондоо ноёной үгэ дуулахаяа болёобди. Тэдэ бидэниие хай-шань дуудана гэшэб? Өөрынгөө зонтой байлдахыемнай! Таргудай эндэ һая жадарантай дайллдахыемнай дуудaa, бидэ сэхэ арсаабди. Тэрэ бидэндэ юуншье гэжэ харюусаагүй, гар хүрэхээс айна. Бидэ мүнөө өөрынгөө ухаагаар байхабди. Хүрөө болоо бидэниие зандаржа байхань, бидэ тэрээнэй нүхэд бэшэбди!

Зуутан тэрээниие зүбшөөжэ, толгойгоо дохин дэмжэжэ һуубад.

«Даб дээрын сэмүүн сагта эрхэ сүлөө мэдэрбэ, – гэжэ Мэнлиг бодоод, һэмээхэн тэдээниие адаглана. Тэрэ бага багаханаар халуун шүлэ һоросоогоно. – Эдэниие тэлэрүүлхэ хэрэгтэй».

– Эндэтнай ногоон хэр бэ? – гэбэ тэрэ, – бүхы талаар ногоон гэшхэгдэшэнхэй гэжэ харанаб. Энээ руу хэдэн арбаад хүрэн зунай эхинһэ нүүжэ гараа хаш. Яагаад үбэлжэхэбта?

– Ши ганса голой эрьсээр харааш, – гэжэ Сагаан хайша хэрэг га-раа арбагануулба. – Захаар яһала дэбһэгдээгүй ногоон биил дээ, бидэндэ хүрэхэ. – Харин ши бидэниие зуд, үлэн хоһон байдалаар айлгахаяа ерээ гүш? Юрэ энэ холо ерээгүйш гэжэ мэдэнэб. Зай, хэлэ, юун бэ, харин бидэ шамайе шагная.

– Һүүлдэнь хөөрэлдэхэбди, – Мэнлиг тэрээнэй нюдэ руу эрид хараба. – Хэрэгнишье шамда юрын бэшэ даа.

– Зай, хүүлдэнь хадаа хүүлдэ. Бидэ хайшаашье яаранагүйбди. Харгыһаа амарагты, эдигты, уугты, – гэбэ Сагаан.

Үглөөгүүр гэрэй эзэнтэй хоюулаа үлэхэдөө, Мэнлиг шухала хөөрөөгөө эхилбэ. Галай дэргэдэ тэрээн руу найгаад, аргаахан найдүүлһан хоолойгоор тэрэ эхилбэ:

– Би шамда муу мэдээсэлтэй ерээб, Сагаан аха. Минии хүбүүн Хүхэчу тайчуудай хүрээн руу ходо ошодог, тэндэ өөрын хүнүүдтэй, тэдээнһээ юун боложо байһыень мэдэдэг. Тэрэ эндэ хаяшаг ноёд ба аха захатан танай түмэниие багахан хэхэгүүд болгожо хубаагаад, дүтын үлүүснүүдээр тарааха гэжэ шийдээ гэжэ дуулаа. Би үсэгэлдэр олон зоной хажууда энээн тухай хэлэхээс ханаагүй хэм, харин мүнөө хайшан гэхээс ши бидэ хоёр шийдхэхэ ёһотойбди.

– И-иигэжэ шийдэжэ байна бы, – мангараа тараажа үрдиһэн Сагаан хуури дээрээ согсойжо хуугаад, тэрээн руу нүдээс хэрзэгыгээр ониилгон шэртэбэ. – Энэ Таргудайн лэ ааша, мүнөө хуу ойлгосотой. Тэрээндэ өөрынгөө зонтой дайлалдахадань туһалхаяа арсаһандамнай, тэрэ манда уурлажа, хоро ханаа гээшэ.

– Магад, Таргудайшые тиигээ, – гэжэ Мэнлиг зүбшөөбэ. – Тээд аха захатанай зүблэл энээниие иигэхэ гэжэ шийдхээ хаань, таанар арсажа шадахагүйт. Есүүхэйн сэрэг таанарай бэшэ, боржогон ноёдой мэдэлэй ха юм.

– Мүнөө яаха болонобибди, зугадаха гү?

– Саашаа Шэлгээр ошоходо аюултай, тэндэ татаарнууд дүтэ, Есүүхэйн сэрэг гэжэ мэдээ хаань, таанартал муу байха. – Байд гээд, ханаата болоһон Сагаан руу хараад, тэрэ хэлэбэ. – Минии ханахада, жадаранда ошобол дээрэ.

– Тиигээд боржогонтой дайлалдаха гү? – тэрэ ойлгожо ядан, Мэнлигыг шарайшална. – Нэгэ үһэрилдөөнһөө таһараад, тиишээ ошохо гү, нүгөө талаһаань?

– Ши хайнаар бодомжолыш даа, – гээд, Мэнлиг эм дээрэнь гараа табиба. – Жадаран отог Есүүхэйн сэрэгтэ ямаршые эрхэгүй, тэндэхи ноёдтой танда бэлэншэг байха, тайчууд ноёдто орходоо, энэ нэгэдэхээр. Харин нүгөөдэнь гэхэдэ, энээниие ши хайн мэдэнэш, боржогон ноёд Таргудайтаяа хамта булта үнэн дээрэ жэжэ, аймхай яндангууд. Таанарые жадаранда ошоо гэжэ дуулахадаа, харин тэндэш мүнөө жалайр, хонгирод, олхонууд болон бусад ниилэнхэй, бултантай дайлалдахаяа айха.

Сагаан айлшанаа мартажархиһан мэтэ, удаан дуугай боложо, буурал хүмэдхээ буулган, бодомжолбо.

– Зүб лэ хэлэнэ хаш, – гэжэ эсэстээ тэрэ хэлэбэ. – Теэд хэн бидэниие тэрэ жадарантай холбохо гээшэб? Би тэдээниие өөрөө мэдэхгүйб, тэдээниие гуйбал, тэдээнэй мэдэлэй болошохош.

– Би тэдээнтэй хөөрэлдэхэб, – гэжэ шийдэнгээр Мэнлиг хэлэбэ. – Би тэдээниие мэдэхэб, тэдэ таанарые баяртайгаар угтан абаха.

– Зай, энэ ондоо хэрэг, – гэжэ Сагаан хүхибэ. – Мүнөө тархяашье заһахада болохо.

Тэрэ архи аягалаад, тагшаа барин хэлэбэ:

– Теэд, Мэнлэг аха, би тиимэшье тэнэг хүн бэшэлби даа, бүхы досоогоороо мэдэржэ байгаа һәм тайчууд бидэниие амар заяандаа орхихогүй гэжэ, илангаяа дайнда ошохоёо арсаһанаймнай удаа. Би гансал иимэ түргэн зүрхэлхэ гэжэ һанаагүйб.

– Теэд энэньшье ойлгостой, – Мэнлиг архи уугаад, хониной хүйтэн хабһа гартаа абаба. – Боржогонууд Есүүхэйн угай зөөриие өөрынгөө элдэл мэтээр хаража байна, харин таанар мүнөө холо байхат. Эндэ таанар һэжэглэхэ ёһогүйт, ши мянгатандаа иигэжэ хэлэ: таанар иигэжэ шийдхэхэ эрхэтэйт, юундэб гэхэдэ, таанар ноёнойнгоо үлүүс хамгаалжа байнат, тэрээнээ сэхэ уг залгуулагша үри бээдэнь үлээхэ оролдонот. Хэрбээ таанарые аха захатан зэмэлбэ гү, али хэн бэ даа асуудал табибал, таанар иигэжэл хэлэгты: «Бидэ ноёндoo үнэн сэхэ байнабди. Харин ондоо хүн манда зарлиг бэшэ».

– Тиимэ, мүнөө үнэхөөрөөшье тэдэ манда зарлиг бэшэ.

Тэрэл үдэртөө гэртээ бусахадаа, Мэнлиг Сагаантай хэлсэбэ:

– Жадаранай Хара Хаданһаа элшэ һаядаа танда ерээд, ямар газар руу нүүхыетнай заажа үгэхэ, таанар бэлдэжэ, ямар харгыгаар ябахаяа шийдэжэ байгты.

– Бидэ түрүүн Таргудайн зарлиг дүүргэжэ, тайчуудта ошожо ябаһан мэтээр гарахабди. Ононой тала дабаад лэ, нэгэ хүнээр боржогонуудһаа таһаран зайлахабди.

– Зай, баруун тэнгэри таанарта туһалаг, бидэ таанарай түлөө зальбаржа байхабди.

Гэдэргээ Мэнлиг баһал яаралтай ябаба, Есүүхэйн шэлэмэл сэрэг жадаранда ерэхыень үгэдөө оруулжа шадааб гэжэ Хара Хаданда дуулгахаяа шамдаба. Хэрлэн хүрөөд, нэн түрүүн тэрээнэй хүрэн орожо, энэ бүхы хониноо үнгэтэ будагаар шэмэглэн байжа хөөрөжэ,

хэмгүй ехээр баясуулхан хойноол голой адаг руу өөрынгөө бууса барин шэглэбэ.

* * *

Намарай түрүүшын харын эхээр Есүүхэйн түмэн сэрэг Ононой адагһаа бусажа ерэбэ. Отог хүрэнүүдэй жада зэбсэгээр үрзыһэн харуулнуудай хажуугаар бушуу гаража, Шуус голой эхин хүрэбэ. Замда дайралдаһан зондо Есүүхэйн сэрэг тайчуудта жадарантай дайллалдахадань туһалхаяа ошожо ябана, тиимэһээ боржогонуудай газарай урдахи хилэ зоринобди гэжэ хэлэжэ ябаба.

Гээгдээд ябаашадаа хүлэжэ, Шуус дээрэ хоёр үдэр зогсоод, харын долоодохи үдэр бүхы арбан мянган сэрэг адуу малтайгаа, гэр бүлэтэйгөө тэрэл хүнindөө Шуусааа бодожо, гурбан үдэр соо Хэрлэн хүрөөд, жадаран болон жалайр отогуудай эзэмдэжэ байһан газарнуудай хоорондохи Цариг голой эрьсэр тэдэндэ сүлөөлһэн газарта тогтобод. Таргудай мангарһаа боложо Есүүхэйн түмэнэй адагһаа ерэһые гээгдэжэ дуулаад, мянгатанай ехэрхүү ноёдой дохиго ерэхыень ехэ баярлажа хүлэзбэшье, хубхай хоолон үлэбэ.

Тэрэ сагһаа монгол угсатанай өөһэд хоорондоо эсэргүүсэлдэжэ байһан Ононой ба Хэрлэнэй отогууд хүсэ шадалаараа тэнсүүритэй болобо. Есүүхэйн шэлдэг түмэн сэрэг сошордомо хүсэтэй байгаа, тиимэһээ тэдэнэй урдаһаа сэхэ дайллалдахаяа хэншые зүрхэлбэгүй. Боржогонууд ондоо отогуудые добтолон ерэгшэдтэй эбтэй байгаат гэжэ зэмэлээд, хуулигүйгөөр эд зөөриень булимтаржа байтараа мүнөө абари зангаа номгоруулжа, аалин болобо.

Мэнлиг Хэрлэнэй эхээр буусадаа аажам һуужа, досоогоо сэдхэлээ ханан баясана: «Үгы даа, хонхотон угай агуухэ бөөнэрэй наран үшөөл ороодүй, монголоу талаар отогуудые ударидаха үшөө шадал байна даа». Нэгэ хэды болоод, тэрэ Тэмүүжэнэй бууса ерэжэ, тэрэндэ яагаад түмэн сэрэг бүтэн бүрин үлээжэ шаданаа, мянганай ноёдые үгэдөө оруулһанаа хөөрбэ:

– Тэдэш нилээн зэрлигтээ эсэгыншни нүгшэһэнэй һүүлээр, ноёнгүй сүлөө байдал мэдэржэ, хэнэйшые үгэ дуулаагүй... Тэдэниие жадарантай ниилүүлхын тулада горитойгоор зүдхэхэ хэрэгтэй байгаа. Тэдэ саашаа, Шэлгэ руу, нүүхээ ханаа, тишээ арилаа хаань, бэдэрэ тэдэниие... Шинии, Есүүхэйн уг залгамжалагшын, томо боложо, хүсэндөө оротор эндэ байгаад, хүлэжэ байгаа хаатнай долоон дээрэ гэжэ үгэдөө оруулааб.

– Минии эсэгын урда танай хэһэн габьяа хэзээдэшые мартахагүйб, – гэжэ Тэмүүжэн дулааханаар хэлэбэ. – Мүнөө танай хүсөөр манай үлүүс ажамидаржа байна, сагай ерэхэдэ, би ашыетнай заатагүй харюулхаб.

– Намда юуншые хэрэггүй, – гэжэ Мэнлэг даруу зан гаргаба. – Би шинии эсэгэдэ үнэн алба хээб, мүнөөшые тэрээнэй тэнгэридэ байгаашые хаа, албаяа үргэлжэлүүлжэ байнаб. Шадаха зэргээрээ эсэгыншни үлүүс хамгаалжа байнаб, шамда, тэрээнэй уг залгуулагшада. Хэрбээ хүүлдэнь, үлүүсэй эзэн болоод байхадаа минии шамда юумэ хэлэхэдэ хаа-яа шэхээ табигжа байгаарай. Шамда түрүүшээр олон юумэн ойлгосогүй байха, харин ондоо ноёд үлэн нохой мэтээр шадалгүйгөөр хазажа мэрэхээ бэлэн байха, би тиигэбэлшни, тэнгэри хүрэтэр баяртай байхаб. Тэнгэрийн Есүүхэй ноёндoo албаяа үргэлжэлүүлжэл байнаб гэжэ тоолохоб.

Тэмүүжэн урмашан байжа толгойгоо дохино, баяр дүүрэн нүдөөр тэрээниие шэртэжэ, эсэгын сэрэг хорото тайчууднаа холодожо, аюулгүй газарта ороһондонь баясан байна. Энээнэй түлөө тэрэ Мэнлигые түрэхэн аха мэтээр тэбэрихээр бэлэн байгаа һэн.

VII

Тэмүүжэн досоогоо суглуулжа, хүсэд ухамайлаагүй ябаһан бүрүүл бодолнуудаа халуу һөөргэ хэлэхэн үгэнүүдтэнь хари хүнэй иигэжэ үнэншөөд, хамаг бүхы байдалаа хайрагүй орхижо, тэрээнэй хойноһоо дахаад ябашаха гэжэ түрүүшээр үнэншэжэ ядаба. Һүүлшын жэлнүүдтэ досоогоо хүсэд мэдэрэнгүй сугларһан бодолнууд – үнэн бэшэ ябадалай эли бэшэ мэдэрэл, мүнөө байһан ноёдой болон дүтэ холын түрэлнүүдэй хүтэлхэн боржогон үлүүснүүдэй хуурмаг, үнэн бэшэ ажабайдал – мэдээгүйдэнь гэнтэ газашаа булгилан гарахада энэ хүбүүн иитэрээ гэнтэ сэдхэлээ бадаржа, эльгэлэн тэрэндэ няалдашаба. Тэрэ Тэмүүжэниие хайн ажаһуудал зохёожо шадаха гэжэ бусалтагүйгөөр үнэншөө гэжэ эли байба. Энэл Тэмүүжэнэй ханаа зобооно. Байд гээд лэ «Үнэн дээрээ шадаха гүб? Али хүнүүдые дахуулаад, төөрижэ, мухардаха гүб?» гэхэн асуудалнууд дахин дахин эрьен ерэнэ. Һалаха хандахагүй һонон мэтэ хэрэггүй бодолнуудые тэрэ намнажа, өөртөө «Шадахаб!» гэхэн тад ондоо үгэнүүдые дабтана.

Тэмүүжэн һэмээхэн шэнэ нүхэрөө шэнжэлэн адаглажа ябаһаар, баярланшые, гайханшые тэрээнээ ёһотой эрэ, бэрхэ сэрэгшэ, хайн нүхэр ямар байха ёһотойб, тиймээр лэ хараба. Шуран холтоһон, арга хургатай, замайнь эхинһээ тэрэ ааша маягаараа эрид шийдэмгэй, аюул угтан абажа, дары тэмсэлдэ орохоор бэлэн гэжэ элирбэ. Харахадашые энэ хүбүүн үнэхөөрөө зоригтой, юумэ үзэһэн. Тэмүүжэн дээрмэшэдэй мүрөөр гансаараа намнажа гарахадаа дуталдажа ябаһан этигэл найдабари мүнөөл досоогоо мэдэrbэ.

Дүрбэдэхи үдэртөө үдэшэлэн тээшэ тэдэ хэдэн гэрһээ бүридэһэн бууса холоһоо хада доро хараад, Тэмүүжэн адаглажа шэртэһээр, өөрынгөө адуу танижа, туугаад ерэтэрнь нүхэрөө эндэ хүлэжэ байхыень дурадхаба, тээд тэрэнь огтолон арсаба:

– Би шамтай хамта ошоход.

Тэмүүжэн тэрээн тээшэ анхаралтайгаар хараба. Халта зэртыд гэһэн хара нюдэдын тэрээн руу үнэн сэхээр хаража байба.

– Тээд энэ минии морид. Ши яахадаа тэдээнэй түлөө аюулда орохо юмши? – гэжэ гайхангяар Тэмүүжэн асууба.

– Мүнөө би шинии нүхэр ха юмбиб. Нүхэр ноёнойнгоо нюрганай саана хоргодожо байдаггүй, түрүүлэн аюулые угтадаг, – гэжэ тэрэ юрэ харюусаба.

Тэмүүжэн ёһотойл туһалагшатай болоо хаб гэжэ одоол этигэбэ. Тэрэ мориёо дорюунаар урагшань ябуулба, урдань отожо байһан аюул тухай бодобосыггүй.

Бууса багахан, баяншые бэшэ, оройдоол хуушан багахан дүрбэн гэр. Тойроод нэгэ хэды үнээд, багахан хүрэг хони ямаад бэлшэнэ, сэргэдэ харгыда эсэһэн морид зогсоно. Тэмүүжэн тэдээниие хараад, Сочигэл тэдэнэр бодото дээрмэшэд бэшэ, харин өөрһөө хүсэгүй зоной зөөри буляжа ябаһан харашуул гэжэ зүб хэлээ гэжэ ойлгобо. «Өөһэдыень добтологшод дээрмэдээ, тийгээд лэ эдэ малайнгаа толгой хүсөөжэ байна хаш», – гэжэ Тэмүүжэн бодобо.

Боро хараанаар тэдэнэр дүтын добуунай саанаһаа адуун хүрэг руу добтолбо. Дундань зогсоһон Тэмүүжэнэй хара азарга эзэнээ танияад, бүхы юумэ ойлгожо, бусадаа үбшэнтэйгээр хазажа, хайража, хэрзэгыгээр инсагаалаад, туужа эхилбэ.

Буусаһаа тэрэ доро шанга хашхараанууд дуулдажа, нохойнууд хусалдашаба. Томо хара нохой тэдээниие хүсэжэ эхилбэ. Шоно шэнгээр шүдээ ирзайлган, Тэмүүжэнэй мориной гуяда аһалдахаяа ябаба. Тэмүүжэн номоо гаргажа, хахад бэээрээ эрьелдэн,

харбажархиба, нохой үбсүүндээ холо шаагдашаһан годлитой тархи дээгүүрээ урбалдажа унаад, добын ташаланда толбоор харлан үлэбэ. Боорчи нүгөө нохойень харбажа унагааба, тэрэнь гангинаад, ногоон дээгүүр мухариба. Хойноһоонь гүйлгэжэ ябаһан ута ургатай хүн мориёо татажа, бусадаа хүлэбэ. Тэмүүжэн гэнтэ ухаа абажа, мориёо тогтоон һагад, тэдэндэ һүүхирбэ:

– Эдэ Таргудай ноёной түрэл хүнүүдэй морид. Хэрбээ тэрээнэй таанарые үнэнэн тоборог болгоод, халхяар хийдхүүлхээ һанаагүй һаань, бү оролсогты!

Һанаандань ороһон ааша нэхэгшэдые тэрэ доронь тэлэрээжэ, тэдэ моридоо тогтоон, бүрэнхы талада тээгдэшэбэ.

Бүхэли хүниндөө моридоо түргэн хатаруулбад. Үглөөгүүр тогтожо, далда доро газарта хахаддэр болотор ээлжээгээр унтаад, харгыгаа саашань үргэлжэлүүлбэ. Тэмүүжэн иимэ хүнгэхэнөөр моридоо бусаһандаа жаргалтай ябаба, харин үшөөшье ехээр шэнэ нүхэртэй болоһондоо баясана. Энэ нүхэрынь үсэд нэтэрүүгээр нүхэр болохо гэжэ оролдоо, олон юумэндэ хэрэгтэйшье юм байна даа.

Бүхы харгыгаа тэдэ хоёр хөөрэлдэжэ ябаа һэн. Шэнэ нүхэрэйнй найдамтай хүнүүдэй нэгэн байхадань, Тэмүүжэн нюунгүй өөрынгөө бүхы ажаһуудал, эсэгынгээ үлүүс бусааха хүсэл тухай болон эзэмдэлгэдээ үнэн сэхэ хуули заршам тогтоохо һаналаа хөөрөжэ үгэбэ. Харин тэрэнь харюудань өөр тухайгаа баһал хөөрэнэ, хара баһаһаа уг аймаг соогоо томо, хүндэтэй хүн болохо гэжэ хүсэдэгөө сэхэ мэдэрнэ.

– Минии эсэгэ Нагуу Баян юрын харашуул, – гэжэ тэрэ хөөрөбэ. – Бүхы наһаараа ажабайдалдаа хатуу тулга бэдэрээ, теэд олоогүй. Бүхэли наһаараа хуби заяанай сохилтоһоо зайлажа, арга хурга бэдэрээ, мэхэ гохо гаргаа, тэрээгээр лэ өөрын адуу малтай болоо. Тэрэ ухаатай, хайн һанаатай хүн, үлэн хоһон олон зондо үбэлэй сагта туһалаа, теэд хүн зондо хүндэтэй боложо бираагүй. Манда баатарнуудые, мэргэшүүлые, ударидагшадые, ноёдые хүндэлдэг гүб даа, харин тэрэ хэн бэ? Би хара баһаһаа тэрээнэй харгыгаар ябахаяа һанаагүйб. Ажалда оролдо, хүлһээ адха, теэд наһа үеэрээ уг соогоо хамагай хойно халирха. Эсэгэдэмни хүндэгүй хандаса намда угаараа дамжуулагдаа. Хүүгэдэй нааданда хэншье намайе арбанай гү, али зуунай ноён болгожо наадуулаагүй, юундэб гэхэдэ, минии эсэгэ хэншье бэшэ байгаа. Наадандаа ноёд гү, али арбанай дарга болгожо шэлэгдэһэн хүүгэдтэ би атаархадаг һэм, тэдэ бидэниие харашуудай

ба барлагай хүүгэд болгожо шүүбэри хэхэ, бургааһаар шабхадаха, захиралтаар бидэниие гүйлгэхэ. Томохон болоходомни намайе нүхэр болгожо наададаг болоо бэлэй, би тиихэдээл хайшан гэжэ нэрэ түрэтэй хүн болохоб гэжэ ойлгожо эхилээб. Ноёд болон юрын нэгэ яһатан зоригтой хүсэтэй сэрэгшые, баатарнуудые хүндэлдэг, хара яһатаншые хаань, юундэб гэхэдэ, тэдэ байлдаанда аза талаан асардаг, бүгэдэндэ илалтын мэдэрэл олгуулдаг, ханаа зоригжуулдаг. Тэдээниие үсөөн ушарта, мүн багаар хэхээдэг, дайшалхы ба агнууриин олзошые тэдээндэ ехээр үгтэдэг. Би бултанһаа нюусаар зэбсэгтэ хуража, бээ хоризо эхилээб. Гансаараа үлэхэдөө, мал адуулхадаа гү, тала харгыда ябахадаа, үдэр хүнигүй би өөрынхиеэ хэжэл ябааб. Жадын орондо ута модо шэдэдэг хэм, бүдүүн модоор хэлмын орондо далаганахаб, бэе дээрээ жэлтэй хурьгадые, хүүлдэнь томо хонидые үргөөд ябадаг болооб. хурша номоор нийдэжэ ябаһан шубуу, гүйжэ ябаһан тарбага харбажа хурааб. Унтахадаа һэеы дэбдихэ бэшэ, хилгааһан оһор дээрэ нюсэгэн бэээрээ хэбтэдэг хэм. Зүүдэндэмни элдэб дайн байлдаанууд үзэгдэхэ, би тэдээн соо зоригтой сэрэгшэ, баатар байгша хэм. Ямар юумэндэ эрмэлзэһыемни эсэгэмни обёоржо, намайе дэмжээ. Тэрэ намда һайн номо хаадаг, хэлмэ үгөө, арбатай болоходомни адуун хүрэгһөө эгээл хурдан мори бэлэглээ, ши тэрэ гүүнүүд соо хараа хэнши, тэрэ хаяшаг шулуунда хүлөө адаад, мүнөө амархыень табяаб. Тэрэ хүсэд хургагдаагүй, хүнүүдтэ добтолжо, бээдээ хүргөөгүй. Би хара тэрээнтэй носолдооб, үшөөл эмээлдэ хургаагүйб, гэхэ зуура, би мүнөө зарим ноёдтошые байгаагүй моритой болооб. Үетэмни нам руу ондоогоор харадаг болоо, аха хүбүүдшые баһа. Арбан хоёртойдоо эрын гурбан нааданда түрүү хүбүүдэй дунда байгааб. Арбан гурбатайдам бусад хүбүүдтэй хамта намайе сэрэгшэн болгоо, би түрүүшынхиеэ аба хайдагта хабаадааб. Би тиихэдэл өөрыгөө харуулжа шадааб. Аба хайдагай эхилээдүй байхада бидэ үглөөнэй боро хараанаар хүбшэ дүтэлжэ ябахадаа ойн захада бултанһаа түрүүн шандага обёороод, харбажа баряаб. Ямаршые агнуурида хэрбээ түрүүшын олзо шандаган байбал, хангайн эзэн хайнаар угтаба гэхэн үнэн бэлгэ тэмдэг ха юм. Тэрэ агнуури үнэхөөрөөшые олзотой байгаа, эгээл талаангүй зоншые мяхатай болоо. Аба хайдагай удаа нэгэ яһатамнай намайе томо сэрэгшэн мэтээр хүндэлөө. Абамни бултанһаа ехээр омогорхоо. Залуу ноёной нүхэр болохоёо бэлдэхыемни заабарилаа, би одоол жаргалтай байгааб. Намар тэрээнэй түрэ болохынь үдэр тооложо

байгаа, тэрээнэй хүүлээр тэрэ өөртөө нүхэдые шэлэхэ байгаа. Харин уг отог соохи үнэн хуурмаг хуулинууд тухай үгэнүүдые шагнахадаа, минии эрмэлзэлхэн хүсэлни сабшагдахан мүшэрэй набшахан мэтээр үнгээ бууража, харшышоо. Үсэгэлдэр тэгүүлхэн газартамни нэрэ түрэтэй ажаһуудал үгы гэжэ ойлгооб. Энэ мэхэ. Минии ошохоёо эрмэлзэлхэн ноёд, бодото ажабайдал байгуулжа шадахагүй. Та тон зүб хэлэнэт, тэдэ бодомжолжо хэрэг бүтээхын орондо архидана, бээ сэнгүүлхээл мэдэнэ. Тэдээнхээ боложо, уг хохидоно, тэдээнэй аашаһаа амар заяагүй байгдана, энэ мүнөөдэрэй сагааршые харахада эли. Тиимэл хадань би тантай ябаха гэжэ шиидээб.

Тэмүүжэн тэрээнэй хэлэлхэн үгэнүүд тухай удаан ханамжалба, хүүлдэнь, үдэшэлэн, түүдэгэй дэргэдэ һуужа байхадаа, сэхэ асууба:

– Ши юундэ намда үнэншөөбши. Би яагаад гансаараа зүб ажаһуудал байгуулхабиб?

– Юу хэхээ та мэдэнэт, – гэжэ Боорчи найдангыар хэлэбэ, – энэл шухала. Бүхы зон хайн ажаһуудалтай болохые хүсэдэг, теэд харгы зам мэдэнгүй, харанхы соо тэмтэрдэг. Та гараха газараа мэдэнэт, та өөрын тугтайт, харин туһалагшад олдохо. Мүнөөнэй ударидагшад тулюур, биранагүй гэжэ олон зон хаража байна ха юм, тиигэжэ ондоо ноёдтой болохоёо ханана, гансал хаанаһаа тэдээниие олохоб гэжэ мэдэнгүй.

– Хэрбээ минии бүгэдые мэдээгүй хаа?

– Хэрбээ хүн голой эхи мэдээ хаа, адагыень олохо, – гээд, тэрэ энэбхилбэ.

«Ухаатай хүн, – гэжэ Тэмүүжэн бодоно. – Иимэ зонтой ехэ хэрэгүүдые үүсхэхэдэ хайн байха ёһотой, теэд тэдэндэ өөрыгөө ходо хүндэлүүлжэ байхань хүсүү, юундэб гэхэдэ, тэдэ хүнэй ганса нюур шарай харана бэшэ, харин бүхы досоохиие шобто харана ха юм».

Тэмүүжэн нүхэрэйнгөө үнэн сэхые үшөө дахин мэдэрбэ. Тэрээнэй буусада дүтэлжэ ябахадаа Тэмүүжэн шэнэ нүхэртөө бэлэг үгэбэл, болохотой байгаа гэжэ ханаба. Тиигээд болгоомжотойгоор хэлэбэ:

– Боорчи, нүхэр, би шамгүйгөөр эдэ моридоо бусаажа шадахагүй байгаа, тиимэхээ би шамда бэлэг барихаяа ханана. Эдээн сооһоо хэды толгой абахабши?

– Нэгыншые абахагүйб, – гэжэ тэрэ бодоншыегүй харюусаба.

– Юундэ? – гэжэ асууба Тэмүүжэн.

– Ши өөрөө үсөөн моритой ха юмши, тэдэш шамда хэрэгтэй, – гэбэ Боорчи. – Хэрбээ тэрээнэй түлөө хүлһэ абаа наамни, ямар туһа болохо юм? Бидэ нүхэдбди гэжэ ши хэлээ һэмнэйш, үнэн нүхэд тиигэдэг юм гү? Үгы, Тэмүүжэн аха, би юушые абахагүйб, ши ханаагаа зобонгүй моридоо туугыш даа.

Тэмүүжэнэй дотор нээгдэжэ, сэдхэлдэнь хүнгэн, баяртай болошоо һэн.

Буусада тэдээниие Боорчийн эсэгэ болон найма-юһэтэй хоёр дүүнэрын хүлэжэ байба. Эсэгэнь, бээер томо, хурса харасатай наһажаал хүн, тэдэ хоёрой дүтэлөөд, моринһоо буужа, сэргэдэ уяхыень тээсмгэй хүлээн, томоотой бүдүүн зогсобо.

– Һайн байна гүт? – гэжэ Тэмүүжэн наһатай хүнэй урда аягүйрхэн мэндэшэлбэ: тэрэ хүнэй хүбүү дахуулаад ябашоо ха юм.

– Баруун тэнгэрийн үршөөлөөр, – гэжэ тэрэ гайхаһан харасаяа нюун һагад харюусаба. – Гэртэ орожо, сагаан эдээгээр ундаа харягты.

Тэрэ бага хүбүүд руугаа хилам гэбэ. Тэдэнь Тэмүүжэниие дахуулжа, гэртээ оруулаад, галай дэргэдэ һуулгаба. Томо хуһан аяга соһоо тэрээнэй сэгээ уужа байгаанда гэрэй саана бүглүү хөөрэлдөөн болоно. Байд гээд зарим үгэнүүд тодохоноор дуулдана, тээд Тэмүүжэн тэдээниие шагнаарханагүй, дахин дуулдахаар бэшэ жэгдэ гүбэрэлдөөн боложол байна.

Одоол Боорчи эсэгэтээ гэртэ оробо. Нагуу Баян хүндэтэйгөөр Тэмүүжэн руу хараад, хүбүүдтээ хэлэбэ:

– Залуу хони гаргагты, тогоогоо табигты.

Тэдэнэр гүйдэн гараба.

Нагуу Баян хоймортоо һуугаад, болгоомжотойгоор тэрээнэй аяга руу сэгээ аягалжа, хэлэбэ:

– Манай айраг ходол иимэ Һайн байдаг, харгы замһаа уухадаа, уһан мэтээр эсэбэри угааха.

Байд гээд, тэрэ хэлэбэ:

– Минии хүбүүнэй тан шэнги хүнтэй ушарһанда би баяртай байнаб.

– Яахадаа баяртай байнабта? – гэжэ Тэмүүжэн һэмээхэн асууба.

– Минии байдал элдэб бэрхэшээлнүүдтэй тэмсэжэ үнгэрөө, тэдээнэй ехэнхинь Һайн ноёдой хажууда һаа, үгы байха һэн, – гэжэ тэрэ харюусаба. – Би мүнөө үхибүүдтээ гансал нэгэ юумэ хүсэнэб: Һайн ноёдой хажууда ажаһуухыень. Би ехэ хүбүүгээ үрээл табижа,

танда үгэнэб. Хайн байгаа хаань, ухаагаарнь, хэрэгээрнь өөдэнь үргөөрэйт, үгы хаань, моришье адуулхада танда тухатай байгуужан.

– Танай хүбүүн ухаа ехэтэй, ехэ зоригтой, иимэ хүн ноёд соошье үсөөн. Минии ханахада, ехэ хүн болохо, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Би танай үгэдэ баясанаб, – Нагуу Баян толгойгоо тонгойлгожо, гараа зүрхэндөө абашааба. –Танда хайнаар алба хэг лэ даа, ерээдүй сагта, магад, бидэ бүхы бүлөөрөө танай үлүүс руу орохоёо гуйхабди.

Тэмүүжэн гэртээ бусахадаа зүрхөө хөөрэн ябаба. Моридоо хуушан мүрөөрынь яаралтай хатараар намнаха үедөө тэрэ болоһон ушар тухай тодорхойгоор бодомжолбо, нэгэ удаа иимэшье бодол ерэбэ: «Эсэгынгээ үлүүс бусааха саг ерэбэ гэшэ гү? Тэнгэрийн энэ тэмдэг гү?». Хүсэд шийдэнгүй, тэрэ нэгэл юумэндэ этигэбэ: «Тэмдэг гү, бэшэ гү, зүгөөр иимэ зонуудтай би дэмы ушараагүйб – эдэнэр болон угай олон үлүүсүүд хайн ажабайдал зохёохо шадалтай ноёдые бэдэрнэ».

VIII

Бурхан Халдунда дүтэ Ононой эгсэ урагшаа годирһон газарай тохойдо Тэмүүжэн баруун эрье руу моридоо тамаруулан гаргаба. Наран шанха оройдонь байба. Хубсаһаяа эмээл дээрэ баряад, моридтоёо суг тамаржа ябахадаа тэрэ холо дээрэ үүлэгүй огторгойдо элижэ ябаһан бүргэд шубуудые харана. Найдангыар далинуудаа дэлин тараажа, тэдэ залхуу тэнигэрээр сүлөө агаарта элинэ, гэхэ зуура, анхаралтай хёрхоор өөрынгөө эзэмдэлгэ шэртэнэ.

«Эдэ шубууд маанар шэнги зоболонгүй, – гэжэ Тэмүүжэн хүнгэхэн хиирэг атаархалда абтана. – Гээһэн юумээ бэдэрхэгүй, олоһон лэ юумээрээ дальбараагаа тэжээнэ – энэл тэдээнэй бүхы ханаан лэ даа».

Урасхал бэеынь хайрана. Эрье дээрэ гаража, шийгтэй зөөлэн ногоон дээрэ зогсожо хубсалаад, моридоо саашань туужа, дахин түргэн хатаруулба.

Түрүүшын добоһоо танил халзан хада доро түрэл буусань харагдаба. Тэмүүжэн нюдөө хурсадуулан, сэргэдэнь бүрүүл зүһэтэй хоёр мори хараба. «Хүхэчу нэгэ дүүтээ гү, али өөрөө Мэнлиг ерээ ёһотой, – гэжэ тэрэ тухайлба. – Эхэмни намайе бэдэрүүлхэ гэжэ

тэдээнийе дуудаа хаш. Энэ хайн гээшэ, тэдэ намайе өөрөө юумэ хэжэ шадаха гэжэ хараг лэ».

Харгы гүбээн саагуур үргэн хүнды соогуур удаан хунаба. Дахин саадахи добо дээрэ гэртэ дүтэ гарахадань, хоёр нохойнь хусалдашаба. Гэрһээ бүхы бүлэнь гүйлдэжэ гараба, айлшад гэртэ үлэбэ. Дүүнэрынь байраһаа хуга хүрэн, ахынгаа урдаһаа гүйлдэжэ, зэрлиг мэтээр хашхаралдан, гараа арбагануулна, хоёр эхэнүүдын, Хуаагшан үүдэндэ зогсобо.

Бултанһаа түрүүн Хасар гүйжэ ерэбэ. Хүндөөр амилан, сагаан шүдэнүүдээ ялалзуулан энеэбхилжэ, жаргалтай харасаар өөрынгээ ухаа мори адаглан, асууба:

– Аха, яагаад эдэнээ бусаажа шадаабши? Шамайе хосорхо гэжэ ханаад, эхэ ехэ айжа байгаа.

Хойноһоонь гүйлдэжэ ерэлэн дүүнэрынь бахархан ахаяа хаража, хэдэн тээһэнь аһалдана.

– Бидэ шамайе хүлэжэ ядажа байгаабди, – гэжэ Бэлгүтэй тэрээнэй нюдэ руу баяртайгаар шэртэбэ.

– Шинии ошоһоор хара үнгэршөө гэхээр, – гэбэ Хачуун. – Эхэ хүниндөө унтангүй, одо мүшэдтэ ото зальбаржа байгаа.

Хасар хашартайгаар аһалдажа, эхэнүүд руу хараашална:

– Хэлыш, аха, тэдээнэй хэн нэгыень алаа гүш?

– Хэниешье алаагүйб, – гээд, Тэмүүжэн азаргаһаа буужа, дураа гутангыар хэлэбэ, – хүниел алаха гэжэ байхаш, хүүлдэнь бултыень хөөрүүжэб.

Эгээл багахан Тэмүүтэ жолооонь баряад, өөрыень ханаата болон адаглана:

– Тэдэ шамайе гэмтээгээгүй гү, аха?

– Үгы, бурхад намайе харалсажа байгаа, – гээд, Тэмүүжэн тэрээнээ эрхэлүүлэн, толгойень эльбэбэ.

– Өөлэн эхэ бүхы сагаа тэнгэридэ хү дэмы үргэжэ байгаагүй ха даа, – гэбэ Бэлгүтэй.

– Энэ хэн манда ерээб? – гээд, Тэмүүжэн сэргэдэ байһан хоёр хээр мориные хараашалба. Дүтын мориной эмээлдэ томо сумаа ганзагалаатай байба. – Энэ Мэнлигэй морид бэшэл.

– Мүнөөдэр үдын урда ямаршьеб даа нэгэ дархан ерээ, – гэжэ хоолойгоо аалидуулан, хажуудань түргэн алхалһан Хасар хөөрэбэ, – хүбүүнтээ, наһаараа шинии хараагай хаш. Шамда хэрэгтэйбди, шамтай танилбди гэнэ. Хаанаһаа гэжэ хэлэжэ үгэнэгүй, харин бидэ

асуугаашьегүйбди. Шамайе талаар ошонхой гэжэ хэлэхэдэнь, тэрэ иигэжэ харюусаа: «Би үсэгэлдэр хүни Тэмүүжэн ноён мүнөөдэр гэртээ байха гэжэ гал дээрэ хараа һэм». Эхэ эдэ үгэнүүдтэнь баярлаад, шубуунай мяхаар хүндэлөө.

Гэртээ дүтэлбэд. Эхэнь хүбүүндээ дүтөлөөд, зобоһон хуурай нюдөө ялалзуулан, духыень үндэжэ, нэгэ агшан бээдээ няагаад, шэбэнэбэ:

– Шамда хүнүүд ерээ.

Тэмүүжэн гэртээ оробо. Галай дэргэдэ тайчуудай хүрээний танил дархан Жарчуудай нуужа байба. Тэрэ хоёр дахин хүзүүндэнь дүнгэ гагнаад, аба хайдагта гарахадань, нэгэ дахин задалаа һэн. Тэрээнэй хажууда өөрын наһанай хүбүүн нууба. Тэрээниие Тэмүүжэн тайчуудай хүрээндэ хэды дахин хараһан байгаа. «Хэрбээ Таргудай нүхэдые бэшэ, харин дархание эльгээгээ хадаа, эбтэй хөөрэлдэхэ хүсэлтэй хаш, – гэжэ дотороо тэниин байжа Тэмүүжэн ханаагаа алдаба. – Магад, тэрээниие Мэнлиг айлгажа үрдээ гээшэ гү? Яагаа түргэн манай гэр олооб, дэмы дархан бэшэ ха юм».

Айлшад Тэмүүжэниие хараһаар бодожо, гараа сээжэдээ абаашан дохибод.

– Амар мэндэ, Жарчуудай дархан, – гэжэ дарууханаар хэлээд, Тэмүүжэн хоймортоо гараба.

Һэсы дээрэ нуухадаа тэрэ бодомжолно: «Хэрбээ дархан намайе холоһоо хараа хадаа, дүтын зайда бодолымни уншаха, тиимэ хадань һэргэлэн байха хэрэгтэй».

– Таргудай ноёной бэе махабад хэр бэ? – гэжэ ондоо отогтой зоной ерэхэдэ асуудаг юрын лэ асуудал табиба. – Тэрэл зандаа хүхюун дорюун гү?

– Тэрээнэй энхэ элүүр тухай мэдэнэгүйб, тэрэ минии ханаа зобооногүй, – нугаад, шэрүүхэнээр Жарчуудай дуугарба. – Иимэ үгым түлөө ши намайе хүлисэ, ба ханаһан юумээ сэхэ табидабди. Мүнөөшье сэхэ хэлэхэб: энэ минии Зэлмэ хүбүүн, би шамда энээнээ бэлэг болгожо асарбаб. Һайн сагта мориеш эмээллэг, муу сагта арыеш халхалаг. Би өөрынгөө дарханай үгөөр найдуулнаб, энэ шинии үнэн нүхэр болохо.

«Үшөө нэгэ нүхэр бии болобо! – гэжэ Тэмүүжэнэй гайхангяр бодоходонь, досоонь голын сохилбо, сээжэдэнь баярын билтарба. Тээд тэрэ дары шэнэ бодол ханааень хүлгөөн эрьсэбэ. – Үнэхөөрөө эхилбэ гээшэ гү? Өөрөө хэрэг хүдэлбэ гээшэ гү...»

Мэдэрэлээ харуулхагүй гэжэ шүдөө хам зуугаад, тэрэ саг барид гээд, хэлэбэ:

– Хайн нүхэртэ ходо баяртайб, гансал гайханаб: ши юундэ намда хүбүүгээ үгэнэбши, харин ямар нэгэ ондоо ноёдто бэшэ? Мүнөө ямар байдалда байһыемни хаража байна ха юмши. Эсэгын үлүүсшье мүнөө намда үгы.

Жарчуудай хүбүүн руугаа хараад, хэлэбэ:

– Зэлмэ, гара, хүбүүдтэй хөөрэлдэ, харин би ноёнтой хөөрэлдэхэ хэрэгтэйб.

Тэрэнь шуранаар бодожо, Тэмүүжэндэ дохёод, гараба. Жарчуудай дахин тэрээн руу эрьсэбэ.

– Хайн морин унаган байхаһаа, эрэ хүн үхибүүн байхаһаа элирдэг. Харин ши энэ ямар хүбүүн боложо ябана гээшэбши... Шамда үнэн сэхэ харюусахын тула шамда магтаалай үгэ хэлэхэ болоноб, ши тэдээнийем билдаганаһан хооһон үгэ гэжэ бү ханаарай, харин сүлөө сагтаа ханамжалаарай. Шамайе томо хүн болохо гэжэ эли байна. Минии хүбүүд хайн ноёной хажууда байг гэжэ хананаб, харин Таргудайе тойроод байһан тэрэ яар яндан ноёдуудай хажууда бэшэ. Хэзээ нэгэтэ тэдэ эсэгынгээ хүлдэ туг уг залгуулан абаад, нэрэ түрэтэй обогоороо хайрхалдажа хүрхэйтэнэ, тээд хайшан гэжэ арадаа хүтэлхэб гэжэ урдахи харгы замаа мэдэнэгүй. Би өөрөө бүхы наһаараа элдэб хүрэнээр тэнээб, элдэб ноёдые харааб, хүнүүдыешье хайн мэдэхэб. Шамайе түрүүшынхиеэ хараад, хайн хүбүүн, сэхэ харадаг, нюдэндөө галтай, иимэ унагыг Таргудай дэмы хосороохонь хаш гэжэ бодоо хэм. Һүүлдэнь Есүүхэйн хүбүүн барлаг шэнгээр бэшэ, харин дүнгэ соошье толгойгоо өөдэнь үргөөд ябана гэжэ хүнүүдэй хэлэхые дуулааб. Тиихэдээ хоёрдохийё шамайе хайрлаа хэм: дүнгэ гээшэшни хүниие даражал халадаг, бага хүүгэдһээ байха, томо баатаршье дарагдадаг шуу. Аба хайдагта гарахын урда тээ дүнгэ задалхадаа тэрэ шамайе эбдэжэ шадахагүй гэжэ ойлгооб, шинии хүхюу нюдэд соо заатагүй эндэһээ тэрбелжэ шадаха гэжэ хараа хэм. Шинии мүршье үлөөнгүй тэрбелхэдэ, би энэл ёһотой ноён, энээндэл хүбүүдни алба хэхэ ёһотой гэжэ ойлгооб. Би мүнөө ехэ хүбүүгээ асарбаб, хоёрдохимни гэртээ үлөө, эрын хэрэгүүдһээ үшөөл бага байна. Томо болоходонь, баһал асархаб. Харин шамда түмэр дабтажа, сэрэгшэдтээ зэбсэг дархалха дархашад хэрэгтэй болобол, би шамда хори гушаад эгээл эрхим дархашуулыг дуудахаб, хэрэгтэй болоо хаань, өөрөөшье ерэхэб. Ши өөрынгөө үлүүс бусаахаш,

заатагүй бусаахаш, би энээниие уһандашье, галдашье хараа һэм. Ши энээниие һайн мэдэжэ байнаш, энээн тухай бү хэлсэе, үгы гэбэл, шинии элинсэг хулинсагууд намда сухалдаха, юундэ энэ хари дархан манай хэрэгтэ оролсоноб гэхэ бшуу, – уршалаагаар угалзатаһан шэрүүн нюурын хоморой энеэбхилгээр гэрэлтэбэ. – Тээд танайшье угта урдын сагта дархашуул байһан ха юм.

– Минии элинсэг хулинсагууд танда баяртай байха. Манай үбгэ эсэгэнэр тэнгэридэ танай үбгэ эсэгэнэртэй нэгэдэхэдэнь, бидэ газар дээрэ ямар ехэ хүсэтэй болохобибди, – гэжэ Тэмүүжэн энеэбхилэн харюусаба.

– Үнэн үгэ, – гэжэ Жарчуудай зүбшөөбэ, – сагай ерэхэдэ, би өөрынгөө үбгэ эсэгэнэрые танайхинтай нэгэдэхыень гуйхаб.

Тэмүүжин баясажа, толгойгоо дохёод, асууба:

– Ехэ хүбүүгээ хаана хээбши гэжэ тайчуудай асуугаа хаань, юун гэхэбта? Тиигэхээр хаана байнаб гэжэ Таргудайда дуулдана ааб даа.

– Ондоо дархашуулда мэргэжэлдэ һурахыень эльгээгээб гэхэб, – гэжэ Жарчуудай дорюунаар энеэбхилэн хэлэбэ. – Харин һүүлдэнь хаана ошооб гэжэ өөрын лэ толгой мэдэхэ ха юм. Дархашуул хара-шууд бэшэ, хайшаа ошохоёо, хаана һуухаяа ноёдһоо һурадаггүй.

– Тайчуудай хүрэн мүнөө хаанаб? – гэжэ Тэмүүжэн эсэстээ һонирхожо эхилбэ. – Тэндээ, Хангил дээрэ гү, али ондоо тээшээ ябаа гү?

– Ай, ши үшөө юушье мэдэнэгүй ха юмши, – гэжэ Жарчуудай гайхаба. – Бидэ тэндэһээ найман үдэрэй саана һөөргөө бусаабди. Мүнөө доодо Хурхада тогтообди.

– Хариин дайсад яагааб? Бусаа гү? Мүнөө тэндэ юун боложо байна хаб? – гэжэ Тэмүүжэн һонирхобо.

– Боржогонууд галзуурна, – Жарчуудай хүмэдхөө буулгажа, гараараа зангаба. – Зүрхэ оронхой, дайсадай ябаһанай удаа дайшалхы зоригтой болошонхой. Тэдэнтэй сугтаа зугадаагүй зондо шоно мэтээр добтолно, малыень буляана. Таргудай үдэр бүри шахуу буусадаа заха хизаараар хоргодоод байһан багахан айлнуудые дуудана, дүтын ноёдтой тэдээниие шүүжэ, олон хүнүүдтэ дүнгэ үмдэхүүлээ. Түрүүн тэдэ Ухин ноёнттой хэнигэсүүдые бэдэржэ захалаа, тээд тэдэнь жадаранда ябашоо. Таргудай уржадэр жадаранай ноёдто элшэдээ эльгээжэ, хэнигэсүүдые һөөргөн тушаагаагүй хаатнай, дайгаар орохоннай гэжэ занана.

– Одоо иихэдээ өөһэд хоорондоо дайралдажа эхилээ гү? – гээд, Тэмүүжэн бодолдо абтаба. – Угтамнай теэд ямар байдал тогтохоб?

– Теэд иимэ ноёдуудтай ондоо юумэн болохогүй, – гэбэ Жарчуудай. – Дахин хуушан сагтаа бусахабди. Хабуул хаанай урдахи сагта өөһэд хоорондоо дайралдажа, бэе бээе хороожол байгаа, мүнөө тиигэхэмнай хаш. Хабуул хаандал шэнэ ударидагша манда хэрэгтэй, эдэ тэнэг нохойнуудые номгоруулжа, дахин нэгэ хүрэгтэ нэгэдүүлхэ хэрэгтэй.

– Хэн теэд энэ ударидагша болохо гээшэб? – өөрөө ойлгожошье байһан аад, үлэ мэдээшэхэн тэрэ асууба.

– Шил болохош гэжэ һананаб, – гэбэ Жарчуудай. – Тиимэл хадань, би хүбүүгээ асарааб шамда, ондоо хүндэ бэшэ. Хүбүүднй тэнэг зоной аашаар гүйлдэжэ байнгүй, ёһотой хэрэг бүтээжэ байһай гэжэ һананаб.

– Миний үлүүсээ бусаатарни хүлээгээд, хүбүүдээ асарха байгаа ха юмши, – гэжэ Тэмүүжэн өөрынхиеэ табингүй, үнэниие элирүүлжэл байба.

– Бүгэдэ зоной гэртээ һуугаад, бэлэн юумэ хүлээжэ байхадань, ши хайшан гээд үлүүсээ бусааха юмши? – гэжэ тэрэ мийэд гэбэ. – Иимэ үлүүс соо ши хэндэ найдахабши? Шамда үнэн туһалагшад хэрэгтэй, тэдэш шамтай эхинһэнь сугтаа байха ёһотой.

«Булагай эхиндэ байһан хүн бултанһаа һайнаар ундаяа харяаха, – гэхэн сэсэн үгэ Тэмүүжэн гэнтэ һанаба. – Хүн бүхэнэй һайн юумэндэл тэгүүлдэгынь үнэн».

Анхан Сочигэлэй хүбүүдтэйгээ байһан багахан гэр айлшадтаа шэнээр табихыень Тэмүүжэн дүүнэртээ захирба. Тэрээнээ ехэ гэрэй зүүн тээ, анхан байдагаарнь табиба. Тэрээн соо Жарчуудай дархан хүбүүнтэйгээ хоноод, үглөөдэрынь бусаба, харин Зэлмэ тэдээнэй гэртэ үлэбэ. Ехэ гэр соо бултандань уйтан боложо, гансаараа байхагүйнь тула Хасар Бэлгүтэй хоёр сугтаа шэнэ нүхэртэй бага гэр соо байдаг болобо.

IX

Тэмүүжэн түрүүшын үдэр Зэлмэтэй бага гэр соо зэргэлжэ һуугаад, богонихоноор хөөрэлдэбэ. Тэрэнь олон үгэгүй, асуудалдань хоёр гурбан үгөөр лэ харюусаад, харасаяа доошонь буулгадаг байба. «Мүнөө дээрээ дадажа байг, – гэжэ Тэмүүжэн шийдэбэ. – Зарим

гүйгөөшэ моридые эхиндэнь хайн гү, муу гү гэжэ элирүүлхээр бэшэ байдаг ха юм».

Удын хойно Хасар Бэлгүтэй хоёр айлшанаа агнуурида дахуулба. Томо гэр соогоо эхэтэйгээ үлөөд, Тэмүүжэн сэдхэжэ ябахан хөөрэлдөөгөө эхилбэ. Тэдэ галай дэргэдэ хойуулаа нуугаа һэн.

– Энэ намда ерэнэн түрүүшын нүхэр бэшэ. Дээрмэшэдэй мүрөөр ябажа байхадаа, арулад угай хүбүүнтэй ушарааб, – гэжэ тэрэ хэлэбэ.

Эхэдээ Боорчо тухай хөөрэбэ.

– Энэ тэнгэрийн тэмдэг бэшэ гү, ямаршые уряалгүйгөөр намда хоёр хүнэй ерээ хада? – гэжэ тэрэ асууба. – Энээн тухай юун гэжэ һананаһ? Эсэгынгээ үлүүс суглуулжа эхилхэ саг ерээ гээшэ гү?

Эхэнь тэрээнэй үгэ бодомжолжо, удаан дуугай байгаад, иигэжэ хэлэбэ:

– Энэ хэрэг эхэнэр минии ухаанай бэшэ ха даа. Шамда нүхэд ерэжэ эхилээ хадаа, ганса энэшые хайн тэмдэг гээшэ. Тээд би шинии хэрэгтэ оролсоходоо ходо буруу байшанаб. Даритайда эсэгынгээ туг үгэхээ арсахадашни би түрүүшынхией оролсожо, Тодоён абгада ошоходомни, тэрэ шамайе зүб, харин намайе бурууш гэжэ хэлээ һэн. Һанана гүш, би тэрээнһээ ерээд, шамда: «Ши томо болоош, өөрөө шийдэ» гэжэ хэлээ бэлэйб? Тэрээнэй һүүлээр шинии шийдхэхэ хэрэгүүдтэ оло дахин оролсооб. Эдирхэн һанандаа алдуу хэнэ аа гү, өөрыгээ хосорооно аа гү гэжэ ходо айжа байгааб. Би бэшэ, харин ши дахин зүб байгааш: нёдондо зун Ага руу абганартаа ошохоёо арсахадаашье, энэ мүнөө манай моридые хулуужа абаашахаданшые шамайе намнахыешни табихаяа һанаагүйб. Харин мүнөө эрэ хүнэй хэрэгтэ шамда зүбшэл үгэхэ аргамгүй. Үлүүсээ суглуулха гэхэн тэмдэг гү, али бэшэ гү, би мэдэнэгүйб. Тэмдэг гэжэ һанахашье байгаабди, тээд зүүн хүнэхэд худал бэлгэнүүдые эльгээгээд, һүүлдэнь хоротойгоор мэхэлдэг. Хүбүүмни, өөрөө бодыш даа, би шамда зүбшэл хэлээд, баһал буруу байжа болохоб гэжэ айнаб.

Эхэнь һанаа алдаад, һууриһаа бодожо, гансаарайень орхин, гэрһээ гараба. Эхэтэйгээ хөөрэлдэхэдөө бодолнуудын худхарба, найдалдань һэжэг түрүүлбэ.

Үдэшэ болотор тэрэ гансаараа оршон тойронхи добонуудаар гэшхэлжэ, өөртөө һуури байрааа оложо ядаба. Тэрэ уруу дуруу хэды дахин Бурхан Халдунай бооридо ерээд, халзан орой руунь удаан шэртэбэ, тээд тэрэнь ямаршые тэмдэг үгэнгүй, дуугай байба. Эхэнь

оло дахин сэргэдэ дүтэлжэ, хайрлаһан харасаар хүбүүгээ хараад, юугээршые туһалха аргагүй байһандаа ханаа алдан, дахин гэртээ ороно.

«Юуб даа хэхэл хэрэгтэй! – гэхэн гансал бодол тэрээнэй толгой соо сохилно, бүтүү бүглүү яншажа, ханааень зобооно, – намда нүхэд ерээ, намһаа хэрэг хүлээнэ, би миин юрэ байха аргагүйб, саг ябана, удааржа болохогүй, юунһээ эхилхэ гээшэб, юунһээ? Мэнлигтэ ошоод, дахин зүбшэл асуугаа хаа, өөрынгөө нула тала харуулһан болохоб. Тэрэ бага бэшээр туһалхаяа найдуулаа. Өөрынгөө шийдхэбэри абаха хэрэгтэй, һүүлдэнь хэрэгтэй болобол, тэрэндэ хандахаб».

Досоохи ханалын тэрэндэ амар заяа үзүүлбэгүй, хойноһоонь халангүй дахажа, ямар бэ нэгэ шухала юумэндэ түлхинэ, харин ямар хэрэг гээшэб, мүнөө ямар юумэндэ шийдэхэ гээшэб гэжэ Тэмүүжэн ойлгожо ядана.

Боро хараанаар толгойгоо эрьешэнхэй гэртээ ерээб. Тогоон соо эхынгээ шанаһан мяхан тээшэ хайша хэрэг хараад, хэбтээд, унташаба. Өөлэн эхэнь һэмээхэн дүтэлжэ, ямаанай зөөлэн хүнжэлөөр энхэргэнээр хушаад, Тэмүүлүүнээ хүнэй гэр руу абаашаба. Унтаан согоо Тэмүүжэн моридой түбэрөөн болон агнууриһаа ерэхэн дүүнэрэйнгээ шэнэ нүхэртэйгөө хөөрэлдэхые шагнажа, ямаршыб нэгэ тэрэндэ хабаагүй юумэн шэнгээр бодоно: «Танилсаа, мүнөө дүүнэртэ хүхюүтэй болохо...»

Һүниндөө тэрэ зүүдэлбэ: Хонгирадай Дэй Сэсэнэй басаган, тэрээнэй ерээдүй һамган болохо Бүртэ, сайбар һаарал моритой тэдээнэй бууса ерээд, сэргэдэ мориёо уяжа, хүнэй гэр руу ошобо. Тэмүүжэн тэрээнэй хойноһоо оробо, гэр соо сартуулай яларма хибэсүүдээр гоёогдонхой, гал аһана, Бүртэ эхэнэр талада гэрэй эзэн эхэнэрэй һуурида һууна. Илдамханаар тэрэндэ энэбхилжэ, тогоон соо хөөһэтэн бусалжа байһан һү ута шанагаар худхана. Тэмүүжэн тэрэндэ дүтэлжэ һуугаад, бариха гээд, аягүйрхэжэ, зүрхэлбэгүй.

Үүрээр тэрэ һэрээд, зүүдэн тухайгаа ханаба. Шэнэ ухаагаар бултыень бодомжолоод, Тэмүүжэн эрид шийдэбэ: һамга абаха хэрэгтэй. «Һамгагүй хүндэ ямар үлүүс байба гээшэб? – гэжэ үсэгэлдэр ханаандаа таагаагүй байһандаа голхоржо, өөрыгөө наада бариба. – Гэрлэхэб, тиихэдэмни хүнүүд нам руу ондоогоор хараха ха юм». Бүхы юумэн өөрынгөө һуурида һуужа, тэрэндэ бүгэдэ ойлгосотой болобо.

Үглөөнэй хоолой үедэ булта галай дэргэдэ сугларба, шэнэ нүхэр Зэлмэ айлшан хадаа Тэмүүжэнэй хажууда нууба. Тэмүүжэн сонособо:

– Би мүнөөдэр намган болохо басагандaa ошохом.

Булта дуугай болошобо. Тэмүүгэ мяхатай тогоон руу гараа харбайжа байтараа, гараа абаба. Урдаа дарууханаар хараад байһан Зэлмэһээ бэшэнь булта гайхалдан, Тэмүүжэн руу хараба.

– Мүнөө гэрлэхээр саг ерээ юм гү? – гэжэ Сочигэл дуугаржархиба, һүүлэй үедэ тэрэ дахин шашаг, юушые бодомжолонгүй, түрүүн дуугардаг болоо. – Талада юун боложо байна гэшэб, хонгирад энэ Есүүхэйн хүбүүн иимэ сагта ухаагаа намараа гэжэ ханаха бэшэ гү?

Хүбүүд Өөлэн эхэ руу асуунгяар булта хараба. Тэрэнь удаан дуугай байгаад, арай гэжэ нидхээс хүдэлгэжэ, бодолнуудаа суглуулна хэбэртэй.

– Үнэхөөрөөшые, – дурагүйгөөр тэрэ хэлэбэ, – энээн тухай бодохоор саг бэшэл хаш. Хүбүүмни, хайнаар бодомжолоо гүш? Энэ хэрэг халта хүлээлгээ хаа, яаха юм?

Тэмүүжэн тэрэ дары барагар болошобо, Зэлмэ руу хилам гэжэ хараад, үбшэнһөө мэтээр шүдөө хабирба. Эхэнүүдынь буруу юумэ хэлэжэрхиһэнээ мэдэжэ, бэе бэе руугаа харашаба.

– Дүүнэр, гэрһээ гарагты даа, би эхэнүүдтэйгээ хөөрэлдэхэм, – гэжэ нюдөө үргэнгүй һөөлдэнги хоолойгоор Тэмүүжэн хэлэбэ.

Тэдэнэр нууриһаа хүрэлдэжэ бодоод, газаашаа яаралтай гараба. Хүлээд гээд, Тэмүүжэн ууртайгаар эхэнүүд руугаа хараба.

– Таанар яагаабта, түрүүшын лэ үдэр минии нүхэрэй урда нэрыем хухалха гээ гүт? – гэжэ аргаахан хэлэбэ. – Тиигээд би эгээл эхинһээ хари хүнэй хажууда иигэжэ бээе харуулжа байхадатнай үшөө саашадаа таанарһаа юу хүлээхэбиб?

Эхэнүүдынь эшэнгээр абыагүй байба.

– Тэнэг бидэниие хүлисыш даа. Нүхэрэй хажууда бидэ юумэ хэлэхэгүй байгаабди, теэд энэ юрын хэрэг бэшэ ха юм, – гэбэ Өөлэн.

– Би бэшэ хари хүнэй хажууда нэгэшые үгэ хэлэхэгүйб, – гэжэ Сочигэл үгэ алдаба.

– Теэд хэрэгшые нааданай бэшэл даа, – гэжэ Өөлэн эхэ үргэлжэлүүлбэ. – Мүнөө бидэ яабашые бодолгүй ябадал гаргаха ёһогүйбди. Хүнүүдтэй хэхэ бүхы хэрэгтэ болгоомжотой байха хэрэгтэй. Ши бодыш даа, эсэгыншни амиды байхада, үлүүстэй

байхадаа, бидэ хонгирадта хадаг табяа бэлэйбди. Мүнөө тэдээнэй урда бидэ хэдбибди? Дэй Сэсэн мүнөө басагаяа бидэндэ үгэхэ гү? Энээн тухай найнаар бодомжолхо ёһотойбди.

Сочигэл зүбшөөжэ, толгойгоо дохибо.

– Бидэнэй хадаг табихада, үлүүс тухай ямаршые хөөрэлдөөн болоогүй, – гэжэ сукхалаа досоогоо барижа, Тэмүүжэн хэлэбэ. – Гансал тэрээнэй басаган тухай хөөрэлдэжэ, бүхы юумэн тухай хэлсэжэ, бүхы ёһо гурим бэлүүлэгдээ, мүнөө тэдэ басагаяа намда үгэхэ ёһотой.

Эхэнь аргаа ядажа, гараа арбагад гүүлэбэ.

– Шагныш даа бидэниие, Тэмүүжэн, – гэжэ Сочигэл оролсобо. – Иимэ хэрэгүүдые бидэ найн мэдэнэбди. Эсэгынгээ үлүүс бусаагаад лэ, һүүлдэнь ошоо һаашни, шамда тон арсахагүй.

– Олон жэлнүүдтэ үгы болоо һаамни, тэдэ хүлээхгүй.

– Аймшагтай юумэн үгы, ондоо басага олохобди, – гэжэ Өөлэн хүбүүнэйнгээ һанаа тэгшэрүүлнэ. – Шам шэнги иимэ хүбүүндэ хаанаһаашые бэри басаган олдохо.

– Үгы даа, нам руу хургаараа заажа, хонгирад басагаяа намда үгэхээ арсаа гэлсүүлжэ байхагүйб.

Тээд хоёр эхэнүүд хэлсэлхэн мэтэ өөрынхёорөөл байбад.

– Энэ шал тэнэг юумэн болохо, – гэжэ Сочигэл үсэдөөр дабтана. – Тэндэ ехэ үймөөн хүймөөн, хүнүүд энээн тухай һанахашые сүлөөгүй. Дэй Сэсэн энээн тухай дуулаад, сукхалһаа галзуурхал, тиигээд үлдэжэ гаргаха, Онон, Хэрлэнэй хоёр талаар маанарай нэрэ хухалха..

– Бидэнэй үгэ энэ удаа дуулаха ёһотойш, – Өөлэн эхэ жаахан хүбүүн мэтээр хайрлажа, хэлэбэ. – Хонгирад шамайе наада бариха, үлүүсээ алдажархёод, үшөө һамга бэдэржэ ябана гэлдэхэ. Энээниие ондоо зон дуулаад, булта энээлдэхэ.

Эхэнүүдын үрдилдэжэ байгаад дуугаржа, гарыень эльбэнэ, үгэдөө оруулхые оролдоно. Зөөлэн үгэнүүд шэхэндэнь нялуунаар дуулдажа, хүл гарыень орёожо байһан мэтэ болоно. Нэгэ үе Тэмүүжэн үгэдэнь орон алдаба, үнэхөөрөөшые, тэдээнэй үгэ үнэн, тиимэл хадань, тэрэ зүбшөөхөөр бэлэн байба. Тээд өөрыгөө һула табихандаа гэгтэ сошон айжа, халуун түмэртэ хайруулһандал залд гэбэ.

– Үгы! – шангаар тэрэ хашхараад, толгойгоо эрид үргэжэ, эхэ руугаа хараба. – Үсэгэлдэр лэ ши минии хэрэгтэ оролсохогүйб гэжэ

хэлээ бэлэйш, оройдоол нэгэ хүнийн үнгэрхэдэ, бултыень мартаба гүш?

– Тээд, хүбүүн, шагнаш даа...

– Юу хэжэ байханаа өөрөө мэдэнэб, намда хаалта бү хэгты!

– Тээд энэшни ямаршые ухаагаар ухаалхагүй юумэн лэ...- гээд, Сочигэл дахин эхилбэ.

– Үгы, би таанарта хэлээб! – гэжэ Тэмүүжэн дахин бадарганаар дабтажа, Есүүхэй эсэгэдээ адляар шонын галаар нюдөө ялас гүүлээд, шэрүүнээр тэдээниие хараба. – Бэшэ ондоо юумэ намда бү хэлэгты! Би иигэжэ шиидээб, таанар минии харгыда бү байгты. Үгы хаа, нёдондонойхидол дахин хэрэлдэхэбди.

Эхэнүүд удаан дуугай байбад.

– Тээд яхааб, – гэжэ эхэнь ханаа алдаба. – Тэмүүжэн өөрөө хайн бодомжолоод, юу хэжэ байханаа мэдэнэ гэжэ найдаха болоо гүбди. Тэрэ өөрөө шиидхэхэ, бидэ үгыень дуулахабди.

Тэмүүжэн хүндөөр ханаа алдажа, аалин дабтаба:

– Би иигэжэ шиидээб.

Һууд гээд, тэрэ гэрһээ гаража, хүнэй гэрэй хажууда Зэлмэ нүхэртэй эбтэй һуужа байһан дүүнэрээ шэрүүнээр хараба.

– Орогты, – гээд, өөрөө бусажа, хоймортоо һууба.

– Намтай Бэлгүтэй ошохо, – гэжэ ханаата болоһондоо шэшэрһэн хоолойгоо нюужа, бултанай һууһан хойно захирба. – Хасар Тэмүүгэ хоёр гэрээ харууһалха. Хачуун хамнигадта ошоод, минии түрэдэ уриха. Харин ши, Зэлмэ, минии үсэгэлдэр ябаһан мүрөөр Ононоор доошолоод, аралуудай Нагуу Баянай хүбүүн Боорчийн бууса олохош. Тэрээниие баһа минии түрэдэ урихаш.

Тэрэнь анхаралтайнаар шагнаад, дуугай дохибо.

Тэмүүжэн хөөрэлдөөн дүүрээ гэн, шэрээһээ бодобо, дүүнэрыень шабхадуулһан мэтэ булта хүрэжэ бодоод, бэлдэлгэдээ түхээршэбэд. Сочигэл Хуаагшан хоёр хүнэй гэр руу ошожо, харгыда гарагшадта хүнэһэ бэлдэбэ. Хасар багашуултай Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёрто мориныень барихаяа ошобод.

Үдэ болотор булта харгыда гарахаар бэлэн байба. Эгээл түрүүн Зэлмэ харгыдаа эдэе абажа, үшөө дахин Тэмүүжэнэй заабари шагнаад, замдаа гараба. Тэрээниие үдэшөөд, Тэмүүжэн Бурхан Халдун руу ошобо. Хадын бооридо үбдэг дээрээ унажа, сээжынгээ тэгшүүри даран, шэбэнэн хагад дуугарба:

– Хэды дахин ши бидэниие ара нюрганайнгаа саана нюугтаабши даа, үшөө дахин нюугыш даа... шиний хамгаалалта доро өөрынгөө гэр орхиноб... халхи бороогоор, сахилгаан буудалаар дайсадые миний гэртэхинһээ холодуулыш даа, манай бууса руу хэнииешье бү дүтэлүүлш даа...

Өөлэн эхэ ханза соо үлэһэн бүхы хайн юумэеэ шэлэжэ, худа урагуудтаа бэлэг бэлдэбэ: Дэй Сэсэндэ Есүүхэйн үнэгэн малгай, хитад торгон тэрлиг, худагыдаа хүхэ торгоной хоёр хэлэг.

– Баян бэлэгүүд бэшэл даа, – гэжэ сумаа руунь тэдэнээ хэһэн хойноо ханаа алдаба. – Хайн сагта иимэ бэлэг үгэжэ байхагүйл хэмди. Таниие хэр угтахань мэдэгдэнгүй, бидэ үнэн дээрээ тэдэниие танихагүй, хайн мэдэхгүй байнабди, ямаршые сэдхэлтэй зон юм ааб даа.

– Зай даа, дахин эхилбэ гүш, – халаглан Тэмүүжэн хэлэбэ. Тэрэ өөрөөшье хадамуудай ямараар угтахы тухай ханаата болоно, болохо уулзалга тухай хүшэр бодолнуудые бүхы шадалаараа хажуу тээшэнь түлхинэ.

– Болёоб, – гээд, эхэнь нэгээ орон, хэлээ дорохи уралтайгаа шангаар хазажархёод, үбшэнһөө уршыба.

– Тэрэ манай эсэгэдэ найдуулаа, – гэжэ зорюута шиидэнгээр, өөрыгөө этигүүлхэ гэхэндэл, Тэмүүжэн дуугарба. – Тиимэл хадаа намда басагаяа үгэхэ... Хэлэһэн үгөө һөөргэнь бусааха гэшшэ өөрынгөө нёлбоһо һөөргэнь залгидаг шоодбори үнэгэн мэтэ, харин хайхан ябадалтай шоно бэшэ, тиимэ хүнтэй хэншые хөөрэлдэхэшьегүй.

– Зай, аза жаргалаа туршаад үзыш даа, хүбүүмни, – гэжэ гунигтайгаар эжынь энэбхилбэ. – Гансал, хэрбээ тэрээнэй шамда арсаа хаань, ехээр бү зобоорой, хүнүүд ямар байдаг бэ гэжэ хайн мэдэдэг болоо ха юмши, ондоо угуудаар тэрээнһээ доро бэшэ бэри олохо аргатайбди.

– Үгы даа, – гэжэ үсэдөөр Тэмүүжэн толгойгоо хүдэлгэбэ. – Дэй Сэсэнэй басаган миний һамган болохо.

Яаралтайгаар гэртэхинтэйгээ хахасаад, Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёр буусаһаа гаража, наранай үшөө тэнгэрийн оройһоо буугаагүй байхада шамдаба. Гэртэхининь хон-жэн сэргээс тойроод, бэе бээдээ дүтэ зогсобод, харин Өөлэн эхэнь урагшаа гараад, баглаа хилгааһа таһалжа, аягаһаа дүрэн, хүбүүдэйнгээ хойноһоо һү сүршэжэ, халуун мэгзэмээр уралаа хүдэлгэн байгаа хэн.

Х

Тэмүүжэн эсэгийнгээ наһа бараһан саһаа хонгирадай хүрeнһээ Мэнлигтэй гаража ошоһонһоо хойшо тэрэ басаган тухай үсөөн һанаһан байгаа. Түрүүшээр наһа бараһан эсэгийнгээ хойноһоо гашуудалын басага холодуулаа, һүүлдeнь элдэб гасалангууд: һүлдэ тугай түлөө тэмсэл, үеэлэ хаялануудай хоорондох и эсэргүүсэлгэ, удаань Бэгтэр, абганарай ерэлгэ, түрэлхидтэй тоосолдоон, хёморгон... Дээрэ дээрэһeнь унаһан эдэ гай гасалан тэрэeнииe ээрмэг мэтээр эрыюулэн, сэдхэлдeнь тэрэ басага һанахаар амар заяа үлээгээгүй бэлэй.

Хаа-яа, харгыда гансаараа ябахадаа гү, али ой соо агнуурида байхадаа һанаандань басаганай дүрэ һүнийн харанхыда холын гэрэл мэтээр ялас гээд, зүрхыeнь дайрангүй, шэрүүн болоһон сэдхэлыeнь дулаасуулангүй дахин унтаршадаг һэн.

Хонгирадай хүрeндэ тэдэ үсөөхэн үдэрнүүдтэ Тэмүүжeнэй гэртэ Бүртэ нүхэд басагадаараа ерээд, сугтаа һуужа, удаан хөөрэлдэдэг һэн. Тэрэ басагадтай дүтэ харилсаагүй байһандаа эшэжэ байгаад, өөрынгөө угай урдын үльгэр домогуудыe хөөрэхэ, таабари таалгаха. Тэдeнь бэе бээ харалсан, толгойгоо һэжэржэ байгаад, гайхаһан бахархаһанаа мэдүүлдэг бэлэй. Үдэртөө Бүртын аханартай болон бусад хүбүүдтэй зээрэн агнажа, үдэшeндөө хүрeнэй захада түүдэг носоожо, ёохор наада дэлгэдэг һэн – иимэл даа, хонгирадай хүрeн соо тэрэeнэй байһан богонихон байдал.

Зүүдeндээ хадамда гараха басагаяа элихэнээр хаража, хойноһоонь ошохо гэжэ шийдээд, эхэнүүдтэйгээ тоосолдожо байхадаа зүрхeндөө тэрэ басаганда һанаата болоогүй, харин өөртeнь шухала хэрэг эрхилжэ байһандал һанагдаа һэн. Харин мүнөө Бэлгүтэйтэй харгыда гараад, ойн аажамаар ангуудай зүргөөр ябахадаа тэрeн тухай, хүрeндeнь байһан байдал тухай һанажа, басагантай удангүй уулзаха болоһондонь досоонь урдань үзөөгүй эрын мэдэрэл үзэбэ.

«Һаядаа би тэрэeнииe харахаб, барихаб... тэбэрихэб, – эгээл дүтын өөрын юумэн тухай тэрэ түрүүшынхие бодоно. – Мүнөө тэрэ ямар болоо хаб? Бeнь түлжөө, мүхэрeн болоо ха гү? Хүхэнийн томо болоо ёһотой».

Эхэнэр тухай тэрээнэй бодоходо сэдхэлдэнь ямаршьеб харуул, томо, баяртай юумэн нээгдэжэ, үзэгдөөгүй шэнэ мэдэрэл тэрээниие эзэмдэнэ, оршон тойронхиие мартаһан мэтэ басаганай сэбэр сэлмэг шарай, нюдэд, гарнуудыень ханажа, дурсажа, энеэбхилэн ябаба. Бэлгүтэйн хэды дахин ямаршьеб үгэнүүдээр тэрэндэ хандаһые дуулаашьегүй, ахаяа анхараад, өөрыгөө хануулхааршье бэшэ байхадаа тэрэнь хойшоо гараад, дуугай ябаба.

Хэрлэнэй эхинээр уула хадануудые дабажа, хоёр үдэрэй үнгэрхэдэ Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёр Мэнлигэй бууса хүрэжэ ерэбэ. Тэрэ хаяхан лэ Ононой доодо бэээр ябаһанаа ерээд байба.

Мэнлиг энэ удаа Тэмүүжэниие баһа нэгэ ханаа зобохо юумэ асарба гү гэнэндэл, ямар бэ даа хэргылэмжэтэйгээр угтаба. Галай хажууда айлшадаа һуулгаад, хүлээнги дуугай, һонирхоһон харасаяа тэрээн руу шэдэлэн һууба. Тэмүүжэн моридоо дээрмэдүүлһэнээ, арулад угай хүбүүнтэй ушарһанаа, нүхэр болохом гэжэ өөрөө хандаашань, гэртээ бусахадань Жарчуудай дарханай хүлэжэ байһые, баһа хүбүүгээ тэрээнэй нүхэр болгожо асарһые дууһан хөөрэбэ.

– Эсэгын эзэлүүри эзэлжэ эхилхээр эдэ бүгэдэ тэнгэрийн тэмдэг гү, энэ заяанайм эхин гү? – гэбэ тэрэ. – Хэды сагай ходороон соо Хүхэчу та хоёрһоо бэшэ ондоо хүн манайда нэгэшье ерээгүйл, харин мүнөө хоёр нүхэд хамта шахуу бии болобо.

Уршалаа баян хара духаяа үшөө тэрэнь уршылгаба, удаан дуугай һууба. Тэрээнэй хүйтэн нюдэн соо Тэмүүжэндэ анхан мэдэгдээгүй ямаршьеб харша хүйтэрэлгэ үзэгдэбэ. Мэнлиг иимэ һониндо дураа гутаа юм гү, али ерэнхэндэнь баярлаагүй юм гү гэжэ харагдажа байба. Эсэстээ дуугарба:

– Үнэн дээрэ ямар зонууд бэ гэжэ мэдэнгүй нүхэдые абаха гээшэ болгоомжогүй ябадал... Тэдээниие үшөө хайнаар хаража үзэхэ хэрэгтэй...

– Теэд би тэдэнтэй өөрөө хөөрэлдөөб, – гэжэ Тэмүүжэн һөөргэдэд гэбэ, – ямар ханаа зоригтойб гэжэ гэжэ мэдэб...

– Ши маанартай зүбшэхэ ёһотойш...

– Би өөрөө нүхэдөө шэлэхэб, – гэжэ тэрээнэй юун гэжэ хэлэхээ ханаһые ойлгоод, досоогоо дураа гутажа, Тэмүүжэн хэлэбэ. – Ондо хэншье тэдээниие намда шэлэжэ шадахагүй.

– Энэ ноёной эрхэ, – гэжэ хоолойгоо зөөлэрүүлэн, Мэнлиг эблэрэнгээр хэлэбэ. – Гэнтэ хажуудах хэрэгтэ хэрэггүй хүнүүд бии

боложо магад гэжэ айнаб. Магад, тэдээнһээ ойрош байха, гарһааш эдихэһээ бэшэ туһа байхагүйдөө болохо. Залуугаар тэдэндэ үнэншэхэш, нүхэсэхэш, тэдэшни шамайе тойроод лэ, нюдэнэйшни урдуур эригэнэлдээд лэ, хүрхэй хэбэртэй ябаха, харин хэрэгэй гарахада, муу юумэндэ оруулха. Хэн нэгэнтэй холбоорилдоод, һүүлдэнь халажа ядажа байхадаа болохо ушар байха...

– Энээн тухай шинии тархи ханаата бү болог, – гэжэ Тэмүүжэн хуурайгаар хэлэбэ.

– Зай, – гэжэ тэрэ нюдээ нюун дохибо. – Һайн гээшэ.

– Эсэгын үлүүс бусааха саг ерээ гү гэжэ шинии ханамжа мэдэхээ ханаа һэм.

Мэнлиг дахин дураа гутангаар хүмэдхөө буулгаба, ямар нэгэ буруу юумэ шагнаһан мэтэ бодолдоо абгад гээд, эрид хэлэбэ:

– Үлүүс мүнөө бусааха саг бэшэ.

– Юундэ? – гэбэ Тэмүүжэн.

Тэрэ удаан дуугай байба. Тэрээн руу эрилтэтэйгээр хараад, Тэмүүжэн хүлээжэл байба.

– Ойлгоно гүш даа... Би арай гэжэ жадаранай ноён Хара Хадантай хэлсэжэ, эсэгыншни сэрэг өөрынгөө газарта нюухыень хөөрэлдөөб, – хүшэрөөр үгэнүүдые шэлэжэ байгаад Мэнлиг дуугарба. – Тиигээдшые би өөрөө Ага ошоод, мянгатануудые Хэрлэн руу томо угай хамгаалта доро орохыень үгэдөө оруулааб, Таргудайн һабарта ороогүй байһан дээрэнь. Хэрбээс бидэ сэрэгээ иишэ тишэнь татажа байбалнай, хэндэшые хэрэггүй юумэн болохо, гансал хүн зоноо сухалдуулхабди... Тиигээдшые тэдэ шамда ошохогүй, юундэб гэхэдэ, ши үшөөл багаш, харин уг аймагта саг сэмүүн, байдал зэбүүн. Хэрбээс сэрэгэй мүнөө шинии туг доро ороо хаань, Таргудай эгээл түрүүн бүхы хүсөөрөө добтолон орохо, мүн ондоошые угуудые тухирха. Тиихэдэнь яахабши? Гансал хүнүүдые хосороохош...

– Байза, Мэнлиг аха, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээниие тогтообо, – Хайшан гээд Есүүхэйн уг залгамжалагшын тугаа гартаа баряад дуудахадань, мянгатаниинь ошонгүй байха юм? Ошонгүй байха аргатай юм гү?

– Хуулиин ёһоор ошохо, тиин тэдэ ошохошые, теэд хазаараа дараа хаань, хэн баалажа шадахаб? Сагнай тиимэ, хүн бүхэн энэ үймөөн сооһоо амиды гаралдахаяа оролдожо байна. Харин ши арбан гурбаяа хүсөөгүйш, наһаа хүсэһэн ноён бэшэш, энэш тэдээниие сагааруулжа болохо.

– Тээд би яаха болонобиб? – гэжэ Тэмүүжэн анхаралтайгаар тэрээниие харана.

Мэнлиг ханаа амараар дэлгэбэ.

– Хүлээхэл даа, хамаг юумэнэй номгортор.

Тэмүүжэн удаан дуугай нууба. Мянгатанай ноёд уряалданы арсажа болохо гэнэн мэдээсэл тэрээнэй ноён хүнэй нэрэ хүндые ехээр дайраба. Ахир нула байдалдаа голхоржо, буляалгаһан үлүүстээ ханаагаа зобожо байгаашань мүнөө гэнтэ досоонь хаха ороһон Мэнлигтэ һэжэглэжэ эхилээшэ мэдэрэл ханааень бүришье худхаба: тэрэ юушьеб хүсэд хэлэнэгүй, али эсэгынь сэрэг баряад байһан мянгатан тухай худалаар хэлэнэ.

– Би өөрөөшье хүнүүдые хосороохоо хананагүйб, – гэжэ тэрэ эсэстээ хэлэбэ. – Хэрэгтэй хаань, хүлээхэшьеб, харин мянгатанай ноёд минии үгэ дуулангүй байжа магад гэжэ дуулахаяа огто хүлээгээгүйб.

Мэнлиг мөрөө хабшаба.

– Зүгөөр һүүлдэнь намда үлүүсээ бусаахадам туһалха гүш? – гэжэ үсэдөөр Тэмүүжэн асууба.

– Һүүлдэнь – туһалхаб... гансал саг үнгэрэг, талада энэ бүхы үймөөн номгорог.

«Зай, үнэхөөрөөшье энээнтэй энээн тухай хөөрэлдэхэ саг бэшэ хаш, – Тэмүүжэн арай гэжэ бэээ хүсэлжэ, ондоо юумэн тухай бодобо, – энэ намһаа нэгэ юумэ нюуна».

– Намда үшөө нэгэ хэрэг шамда бии, – гээд, Тэмүүжэн тэрээниие адаглан хараба.

– Ямар? – Мэнлиг дахин һэргылэнги болобо.

– Би хадаг табюулһан басагандаа ошохомни, намтай ошохыешни гуйнаб.

– Хадаг табюулһан басаганда? – гэжэ гайхангяар тэрэ хэлээд, тэрээниие соо шэртэбэ. – Энэшни бүришье болохогүй хэрэг лэ.

– Юундэ?! – Тэмүүжэн эхэнүүдтэйгээ хөөрэлдэхэдөө уурлаһандал адляар дахин досоогоо сухал мэдэрбэ.

Мэнлиг нюдөө бэлтылгэн, таарама үгэ бэдэржэ, иишэ тиишээ хараашалаад, дураа гутангяар хэлэбэ:

– Ши томо хүбүүн болоо ха юмши, бултыень ойлгохо ёһотойш... Дэй Сэсэн басагаяа шинии эсэгэдэ бэри болгожо үгөө, харин мүнөө эсэгэшни манартайгаа үгы ха юм.

– Үгы, тэрэ намда басагаяа үгөө ха юм! – Тэмүүжэн тэрээниие таһа дүүрэбэ. – Би тэрэндэ хүрыгэ орожо һуугааб. Ши намайе өөрөө тэндэхэ асарааш. Тэрээниие абахадамни намда туһалангүй байха аргагүйш... Минии эсэгэ наһа барахынгаа урда шамайе бидэнэй хойноһоо харахышни гуйгаа, харин ши ...

Урбалта тухай һэжэг дуулахадаа Мэнлиг бодолгото болоод, дурата дурагүй зүбшөөбэ.

– Зай, хайшан гэхэб, – гэжэ ехээр халаглаһан маягтайгаар тэрэ хэлээд, бээ хүсэлжэ, энеэбхилбэ, – нэгэ хөөрэлдөөндэ хоёр удаа арсажа болохогүй, магад. Шамтай ошохол болоо бээбэ, зүгөөр уридшалан сэхыень хэлэхэм: минии һанахада, Дэй Сэсэн манда басагаяа үгэхгүй, бидэ хооһон бусахабди.

– Үгөөгүй һаань, хүсөөр абахабди, – һайн бэшэ хөөрэлдөө балаалһан мэтэ харюудань баһа энеэбхилбэ. – Бүхы сэрэгээрэ ерэхэбди гэжэ занахабди... Үшөө нэгэ юумэн гэхэдэ, би жадаранай Жамуухые урихаяа һананаб.

– Баһа ямар Жамууха гээшэб? – гэжэ Мэнлиг гайхаба.

– Хара Хадан ноёной ууган хүбүүн.

– Тэрэ бидэндэ юушгэ юм?

– Тэрэ минии анда, иимэ юрын бэшэ хэрэгтэй хадаа тэрээнэй хажуугаар гараха аргамни үгы.

Мэнлиг бодолгото болон, дуугай байба.

– Зай, Тэмүүжэн дүү, – гэжэ одоол тэрэ үнэхөөрөө үргэн гэгшээр энеэбхилбэ. – Шамда, харахадам, хаанашье өөрын хүнүүд байнаб-шибы, ши бүхы юумэ һайнаар бодожо үзөө байнаш. Нээрээшье, энэшни дээрэшье гү: Дэй Сэсэн бидэнэй хажууда хүсэ ехэтэй томо угай ерээдүй ноёниие хараад, бодожо үзэхэшье аалам.

Тэрэл үдэртөө тэдэ Хэрлэн уруудан ябаба. Мэнлиг Хүхэчүгэй дүү хүбүүе абаба, харин бөө өөрынгөө хэрэгээр талаар ябаһан байба.

XI

Үглөөдэрынь наранай орохо багаар тэдэ жадаранай эзлүүри хүрэжэ ерэбэ. Үглөөнһөө һалхигүй талада бууһан бүгшэм халуун бууража эхилбэ. Оройтожо агнуурида гараһан элээнүүд огторгойн уужамда эрьелдэнэ.

Хүрэнһээ хараанай дүрбэн хубида ябахадань харуул тогтообо. Эрьсын дэргэдэхи бургаһан сооһоо гурбан моритой хүнүүд гараба,

харин хагсагар үшөөхэнэй саана үшөө хүнүүдэй үлэхэн мэтээр Тэмүүжэндэ ханагдаба. Моритой зон тэдээнэй харгы хаагаад, орожо байхан наранай элшэхээ нюдээз ониилгон, тэдээниие адаглана.

– Холоһоо зам барина гүт? – гэжэ мэндэшэлээд, дүшөөд наһатай ахалагшань асууба.

– Холын баруунһаа, далан табадахи сагаан хаантанһаа, – гэжэ Мэнлиг шоглон харюусаад, өөрыгөө нэрлэбэ. – Би хонхотоной Мэнлигби, энэ намтай хияадай Есүүхэй ноёной хүбүүд, аха Тэмүүжэн танай ноёной хүбүүнэй анда юм.

Тэрэнь үнэншэжэ ядангыар тэрээниие харана.

– Манай ноёной хүбүүн хэн гэжэ нэрэтэйб? – гэжэ Тэмүүжэнһээ асууба.

– Жамууха, – гэбэ тэрэ.

– Ямар жэлтэйб?

– Нохой.

– Зүб, – гэжэ үбгэн сэрэгшэ ханаата болон хэлээд, шугы руу нюураа эрыюулэн хоолой нэмэбэ. – Хэн нэгэн мэдэхэ гү эдэ зониие?

– Үгы...

– Иимэ хүнүүдые мэдэхгүйбди, – гэлдэхэнь тэндэхээ дуулдаба.

– Баруун хаанай нэрээршые нэрлэжэ болоно, – гэжэ тэрэ хэжэглэхэн хэбээрээ бүгэдые хараад, шийдхэбэри гаргаба. – Таанарые манай хоёр хүрэн хүрэтэр хүргэхэ. Урдамнай ябагты. Хажуу тээшээ хадуураа хаа, нюрга руугаа харбуулхат. Иимээр хүндэлхэндэмнай хүлисэгты, саг иимэ болошонхой. Танай тайчууд талаар тэнэжэ, хана юу хулуухамнайб гэжэ унхидажа ябадаг болошонхой. Таанар өөхэдөөшые тайчууд ааламты, Таргудайн тагнуулшад? Тиимэ юумэн байжа болохо бээ? – Мэнлиг руу хэжэглэн хаража асууба. – Зай, урагшаа ябагты.

Гартаа бэлэн номо бариһан хоёр сэрэгшэдэй харууһан доро тэдэнэр боро хараан боложо байхада хүрэн хүрэжэ ерэбэд.

Үндэр добуунай хяраһаа набтар тэгшэ газарта хабшуугаар табяатай олон гэгшын гэрнүүд харагдаба. Тэдэ жэгдэхэн дүхэригүүдээр досоо досоогоо табяатай. Тэмүүжэн жадаранай эгээл томо угуудай нэгэн гэжэ мэдээшые хаа, иимэ олон хүн зонтой байхадань ехэтэ гайхаба.

– Эндэ хэды гэрнүүд бэ? – гэжэ эрид ташалангаар буужа ябахандаа Мэнлигһээ тэрэ асууба.

– Мянга хахад болохо хаш, – тэрэнь тойрон шэртэжэ харюусаба. – Урдань ябаашадам орходоо эндэш үшөө олон гэрнүүд табигданхай. Найнаар бүхэлөөтэй, дайнда бэлэн байна. Эдэндэ энэшье, нүгөөшье эрьсэр, гар доронь ороһон бусад үлүүснүүдтэй хамта, үшөө арбаһаа доошо бэшэ иимэ хүрэнүүд байха. Тиигэһээр эдээн руу үшөө эсэгыншни түмэн ерэхэ. Таргудайда тиихэдэ эдэш дарагдахагүй.

– Бага бэшэ хүсэтэй байна даа жадаран, – гээд, Тэмүүжэн Мэнлиг руу хараба.

– Угаа хүсэтэй отог.

Тэмүүжэн хорёод алхам хойнонь ябаһан харуул эрьен хараад, аалихан асууба:

– Юундэ эдэнэр хариин добтологшодтой дайралдангүй, Онон руу табья гээшэб?

– Һэ-э, энээн тухай удаан хөөрэхэдэ болохо, – гэжэ Мэнлиг удаан татаба. – Мүнөө дээрээ гансал нэгэ юумэ хэлэхүү: боржогоной нулархада, жадаранда хайн, жадаранай нулархада, боржогондо хайн, харин үбэлэй хашанха сагай һүүлээрхи малдал адляар бидэ бултанай нуларбал, жүржиндэ, татаарта хайн.

– Харин хиядуудай нуладабал, боржогондо болон тайчуудта хайн.

– Тиимэ – тиимэ.

– Юундэ хүнүүд өөһэд хоорондоо хэлсэхгүй юм? – ханаата болон, гэнтэ Тэмүүжэн асууба. – Хэлсээд лэ, бэе бээдээ хаалта хэхгүй хааб даа...

– Э-э, хүнүүд шоно шэнги, – гэжэ Мэнлиг гараараа зангаба, – хүнүүд хэзээш хоорондоо хэлсэжэ шадахагүй.

Тэдэнэр баруун талаһаа гэрнүүдэй хоорондуурхи гарасада хүрэжэ ерэбэд. Жада бариһан табан ябаган сэрэгшэд хаяхан гал носоожо, тэрээнэ тойрон нуужа байбад. Залуу эхэнэр хүхүүр сооһоо аяганууд руунь айраг хэбэ. Нэгэ сэрэгшэ Мэнлигы танижа, баяртайгаар энэбхилбэ:

– Манай хүрээндэ та үнинэй харагдаагүйт, – гээд, эхэнэртэ хандажа, – айлшадта харгыһаань аягала, – гэтэрээ, тэдээнине хүрьгэжэ ябаһан сэрэгшэдые хараад, наада бариба. – Ай даа, айлшадаа яажа угтажа, харуул доро асарба гээшэбта, энэ ехэ бөөгэй эсэгэ ха юм.

– Арбатан захираа... бидэ хэд байһыень мэдэнгүй ха юмбибди...

Хүйтэн айраг уугаад, тэдэ булта хүрэн руу хүдэлбэ.

– Иигэжэ угтаһандамнай бидэниие хүлисэгты, – гэлдэбэ залуу сэрэгшэд. – Бидэндэ захирна, бидэ дүүргэнэбди.

– Зүб, зүб, – гэжэ хайн ханаагаар Мэнлиг тэдэндэ харюусаба. – Иимэ сагай болоод байхада хэншье гэмтэй бэшэ. Хожом хэзээ нэгэтэ ушархадаа, магад, бэе бээдээ туһалжашье болохобди...

Тэдээнтэй хахасаад, тэдэ хүрэнэй гүн руу оробо. Эндэ жаа хүбүүдэй хашхараан, эхэнэрнүүдэй абьяан дуулданагүй, булта ямар нэгэ гай хүлэжэ байһандал хатуу хүшэр байдалаар нууна хаш. Урдаһаань зэбсэг бариһан олон моритойшуул дайралдана. «Харуулда гараба», – гэжэ Тэмүүжэн тухайлба. Хоёр гурбаараа газраа дүхэриг руу зорин, тэдээниие хайхарамжагүй хараашалаад, хажуугаарнь гараба.

Тэмүүжэн гэнтэ Жамууха гаража ерэхэ аалам гэжэ хулгай нүдөөр хэмээхэн хоёр тээгүүрээ хараашална.

Гол айлнууд харагдаба. Томо сагаан гэрнүүдэй дэргэдэ жада бариһан нүхэд жагсана, эмээлтэй хүрэг морид сэргэнүүдтэ зогсоно. Дундахи айл руу оробод. Сэргэдэнь табан моридой уяатай байхада тэрээндэнь дүтэлбэгүй. Хажуу тээнэ буужа, Бэлгүтэй Мэнлигэй хүбүүн хоёрто моридоо орхёод, тэдэ хоёр томо гэр руу ошобо.

– Ноёндэ айлшад байна гү? – гэжэ Мэнлиг нүхэрһөө асууба.

– Тиимэ, – гэжэ тэрэ хайша хэрэг тэдээниие хараашалан харюусаба.

Тэдэ үүдэнһээ хажуу тээшээ болоод, удаан хүлэсбэ. Айлай энэ тэрэ гэрнүүдһээ хүнүүд гараад лэ, хари хүнүүдтэ богонихоноор мэндэшэлээд лэ, хажуугаарынь гарана. «Хүрэн манай бэшэ, боржогонуудай бэшэ, – гэжэ Тэмүүжэн ханамжална. – Орожо байхаар дүтын танил үгы. Жамууха тээд эндэ хаана гээшэб? Зай, хүнһөө асуухагүйб, томо зонһоо алад, сэхэ тэрээндэ ошоходо муу».

Бага гэрһээ нэгэ эхэнэр гараад, газрахи гал носообо, тэдэ галай хажууда нуубад. Боро хараан болобо.

Одоол томо гэрһээ гурбан хүн гаража, сэргэдэ дүтэлөөд, моридоо шэлэжэ эхилбэ. Нүхэр ерээд, Мэнлигһээ асууба:

– Хэд ерээ гэжэ ноёндэ дуулгахабиб?

– Хонхотоной Мэнлиг, хияадай Есүүхэй ноёной хүбүүн.

Тэрэ гэр руу оробо, тэрэ дары тэндэһээ үндэр хүбүүн гараба.

– Анда, юундэ эндэ нуугаа гээшэби? – гээд, тэрээндэ гүйжэ ерээд, галай гэрэлдэ хараашалан, үргэнөөр энэсбхилбэ.

«Жамууха! – Тэмүүжэн танижа үрдибэ, бодоод, хүхюутэйгээр нэрлэмэл аха-дүүгээ тэбэрибэ. – Ондоо болоо, ургаа».

– Гэртэ орогты.

Ехэ гэртэ оробод. Хойморто эзэн, ударидагша Хара Хадан хууна, үндэр бэшэ, бэээр хүдэр, үдхэн хара хахалынь үргэн үбсүүн дээгүүрнь ханжанхай. Тэмүүжэниие анхаралтайгаар хараад, нюдэ руунь шэртэн, өөгшөөн энеэбхилбэ:

– Адли, эсэгэдэ адли даа, – гэжэ даруугаар урагшаа гараа дэлгэжэ, гал руу дүтэ хуухыень урижа, яаралгүй хэлэбэ. – Минии хүбүүнэй анда ёһо заншалаар минии хүбүүн болоно. Зай, хуугты.

Жамууха гэрһээ гараба.

Мэнлиг Тэмүүжэн хоёр галай дэргэдэ хууба. Хара Хадан энеэбхилэн, Тэмүүжэн руу хаража байгаад Мэнлигтэй харасаараа андалдана. Тэмүүжэн томо зоной хараса доро үхибүүн мэтээр өөрыгөө мэдэржэ, аягүйрхэбэ. Нюдарга руугаа ханяагаад, гэрэй эзэн руу нюдээ үргэжэ, тэрээниие энеэбхилэн сэхэ хараба.

– Зай, одоо Есүүхэй ноёной үрөөһэн бөөрэ даа, – Хара Хадан ташаганаса энеэгээд, хайн зангаар хэлэбэ. – Иимэ ноёной хүбүүнэй манайда ерэхэндэнь би ехэ баяртайб, хододоо Есүүхэйе хүндэлдэг һэм, үшөө татаар дайнһаа өөрынгөө нүхэр гэжэ тоолодог һэмби. Мүнөө боржогонтой дайладжааш байһанаа харангүй, дахин дабтанаб: минии хүбүүнэй анда минии хүбүүн гээшэ.

Жамууха оробо, хойноһоонь хоёр эхэнэрнүүд зэд домбонуудые асарба.

– Хүбүүдыетнай түбхинүүлээб, мүнөө эдсэлүүлхэ, – гэжэ тэрээнэй хэлэхэдэ Мэнлиг Тэмүүжэн хоёр баясан, толгойгоо дохибо.

Эхэнэрнүүд аяга дүүрэн айраг аягалжа, доро дохин, түрүүн айлшадта, удаань эзэдтээ барюулба. Тэмүүжэн томо зэд аягаһаа уужа, Жамуухатай энеэбхилдэн харана. Тэдээнэй харасые ойлгоод, Хара Хадан хэлэбэ:

– Эдэ хоёрой түргэн гаража, хөөрэлдэхээс ханажа байһые харанаб. Хөөрэлдэжэ үрдихэт, харин мүнөө хүбүүнэймни анда ямар хэрэгээр манай хүрэн руу хүрэжэ ерэхэнээ хөөрөжэ үгэг. Бидэ Мэнлигтэй дүрбэн хоногой саана уулзаа бэлэйбди, тиимэ хадаа би юумэ ойлгожо шадахаяа болёогүйб, Тэмүүжэн лэ шухала хэрэгтэй хаш. Зай, хүбүүн, хэлыш даа сэхэ, харин бидэ шадаха зэргээрээ тулалхабди.

Үбгэн ударидагшын сэсэн ухаа тэрэ тэмдэглээд, ехэ хүхижэ, юрын лэ аргаар Тэмүүжэн гэрлэлгэ тухайгаа хэлэбэ.

– Минии андын намтай ошолсобол дуратай байнаб, – гэжэ хэлээд, дуугай болобо.

– Би ошохоб, аба! – гээд, Жамууха нюдөө ялалзуулба, харин Хара Хадан гараараа хүбүүгээ тогтообо.

Тэрэ Мэнлиг руу шэрүүнээр хараба.

– Ши залуу хүбүүндэ мүнөө иимэ хэрэгээр ябаха саг бэшэ гэжэ хэлээгүй хүн гүш?

Тэрэнь мөрөө хабшаад, энеэбхилгээс ханжахан хахал соогоо нюуба.

– Энэ минии ноён, би оройдоол нүхэр ха юмбиб...

Хара Хадан ойлгонгёор энеэбхилээд, толгойгоо хэжэржэ, дахин Тэмүүжэн руу хараба. Гунигтайгаар ханаа алдаад, оролдосотойгоор үгэнүүдые бэдэржэ, тэрэ хэлэбэ:

– Шамда ойлгуулха ондоо хүнэй үгы хада, аха хүн хадаа, мүн андыншни эсэгэ хадаа ойлгуулхуу. Зэргэлэн байгаашье хаа, Дэй Сэсэниие би хайн мэдэхэгүйб. Анхан эсэгэнэрнай эбгүй байгаа, бидэ хоёршые хилын хажуудахи бэлшээринүүдэй түлөө нэгэтэ бэшэ тоосолдоо бэлэйбди. Гэхэ зуура, тэрэ тоосоотой, бүхы юумэндэ гуримтай ажал ябуулха дуратай гэжэ мэдэнэб. Тэрээндэ, мүн намдашые түрын хэрэг бүтээхэ саг үгыл даа: танай Таргудай Хэрлэнэй отогудта дайгаар довтолхо гэжэ бэлдэжэ байна, тиимэһээ хүн бүхэн мүнөө сүлөөгүй. Таанарта мүнөө гэртээ бусаа хаа, дээрэ. хайн сагай ерэхэдэ, түрэ найр тухай бодоходо болоно.

Тэмүүжэн тэрээниие анхаралтайгаар шагнаад, бодолгото болон дуугай хууба.

– Би гэдэргээ сухарихагүйб, – гэбэ тэрэ. – Хэрбээ энэ удаа басагаяа намда үгөөгүй хаа, тэрэ һүүлдэнь намда асарха. Үгөөгүй хаань, манай элинсэг хулинсагай хуулиин ёһоор худал ябадалай түлөө хайшан гээд хэнээдэг байгааб, тиимээр лэ би тэрээниие хэнээхэб. Харин та, минии андын эрхим хүндэтэ эсэгэ, намайе ханахан хэрэгһээм боли гэжэ идхяхынгаа орондо, намтай худа ураг болоод, ошолсоболтнай аша туһатай байха.

Хара Хадан жэлтэй унаганай хүнэй хэлээр гэнтэ дуугаржа байһандал ехээр гайхаан харасаар тэрээн руу хараба.

– Аша туһатай?... Зай, юугээрээ энэ хэрэг намда туһатай байхаб?

– Хэрбээ та хоёрто нэгэ дайсанай ерэжэ ябахата, харин та хоёр дундаа арсалдаатай байнат, таанар хоорондоо түргэн эблэржэ, дүтын зон болохо ёһотойт. Худа ураг болохо гээшэ энэ хэрэгтэ эгээл таараха ушар. Би танай хүбүүнэй андаб, би өөрөө танда ерэжэ, намтай ошохыетнай гуйнаб. Та намайе бэдэрээгүйт, бүхы юумэн өөрөө тохёолдоо, танай нэрэ хүндэ дайрагдаагүй. Харин Дэй Сэсэн таниие хайнаар угтан абаха, юундэб гэхэдэ, Таргудайн урдаһаа тэрэ гансаардана, тиихэдэ тэрэ хэдэн дахин танһаа һула: танай олон мянган сэрэгтэ жалайр, олхонууд түшэхэ, минии эсэгын түмэн сэрэг тантай байха. Тиимһээ таниие харамсаараа Дэй Сэсэн ехэ баяртайгаар маанарта басагаяа үгэхэ бшуу. Үшөө тиигээд, минии ханахата, мүнөө тэрэ танай мэдэл доро орохо зүбшөөлөө үгэхэ – гансал боржогон талаһаа тонуул дээрмэдэ орохогүйн тула, тэрэтнай бүхы толгойгоороо танай үгэ соо байха... Би, магад, танда орходоо ондоо-гоор бодоно гүб, танда, магад, Дэй Сэсэнэй нүхэсэл хэрэгшьегүй байжа болоо, харин тайчууд шэнги хорото дайсанда эсэргүү дайнда тэрээниешье хаань нүхэр болгобол дээрэ, дайсанай өөр тээшээ татажа абахагүйн тула. Таргудай өөр тээшээ ноёдые татажа шададаг гэжэ бүгэдэндэ мэдээжэ. Тэрэ бүхы наһаараа энэл хэрэг эрхилнэ гэжэ дуулаа һэм, мүнөөшье танай сэрэгэй хүсэ мэдэһээр лэ, тэрэ заатагүй тиигэхэ бшуу.

Тэмүүжэн дүүргэбэ. Хара Хадан Мэнлиг хоёр бэе бээ удаан хаража һууба.

– Энэ Хабуул хаан амиды бэээрээ гушынгаа түхэлөөр ерээд байна! – гэжэ Хара Хадан ташаганаса энеэбэ. – Сэхэ хэлэһүү: агшан зуура энэ хүбүүн бүхы юумэ шийдхэжэрхибэ, харин би үбгэн тархяараа үдэр һүнигүй энээниие шийдхэжэ ядажа байгааб. Зай, мүнөө энээн тухай бодомжолхо хэрэггүй, таанартай ошохол болоол даа!

Мэнлиг гайхалаа нюунгүй, Тэмүүжэниие хаража, юуншьеб тухай эршэмтэй бодомжолно.

Үүрэй сайжа байхата тэдэ булта харгы замда гараба. Хара Хадан харуулай зуун сэрэг болон Дэй Сэсэндэ бэлэг сэлэгтэй ашаанай мори дахуулба

– Шинии андын эсэгэ хадаа би шинии эсэгын орондо һуухаб. Тиихэдээл гуримтайшье, болохотойшье байха, – гэжэ айлһаа гарахатаа, Тэмүүжэндэ тэрэ хэлэбэ.

Тэмүүжэн шарайдаа баярлаһанаа нюунгүй дохибо: бүхы юумэн хананһаа дээрэ боложо байба.

Бүхы харгыдаа Жамуухатай хоюулаа Хара Хадан Мэнлиг хоёрой хойноһоо ябабад. Тэдээнэй хойно Бэлгүтэй Мэнлигэй хүбүүнтэй, харин хэдэн арбаад алхам саана зуун сэрэг ябаба. Холо урдань гурбан моритон хараа бараанда харагдана.

– Мүнөө жэл хаана үбэлжөөбта? – гэжэ Жамууха хурагшална. – Би шамайе Бэгтэрые алаад, Таргудайн хёморгондо ороо гэжэ дуулааб. Энэ үнэн гү?

– Үнэн, Жамууха анда, хожом шамда бултыень хөөрүүжэб, – гэжэ Тэмүүжэн харюусаад, Дэй Сэсэнтэй болохоёо байһан уулзалга тухай бодомжолно.

ХII

Урзанда зунай һүүл багаар Дэй Сэсэн гэнтэ гэртээ бусаһаһан Тэмүүжэниие хүлэжэ ядаба, хияадуудта юуншые болоһыень мэдэнгүй, гайхажа гэлыжэ, элдэб ханамжануудые бодоһоор байтараа, бүтэн нарын үнгэрэн шахуу байхада Есүүхэйн наһа бараһан тухай мэдээ дуулаба. Юундэ энээн тухай сэхыень һүүлдэнышые дуулгаагүй гээшэб, хари хүндэл яахадаа нюугаа гээшэб гэжэ гомдоодшые үзэб. Һүүлдэ мэдэхэдэнь, Есүүхэйн бүлэ дүтын түрэлнүүдтээ хаягдаад, ядаржа байтараа, хайшаашыеб даа үгы болошоо гэхэн хураг дуулдажа, иимэ урагшатайгаар балайшые дүтэ үзэхээс ханаагүй хүрыгэнһөө халаһандаа хэмгүй ехээр баярлаба.

Онон Хэрлэн хоёрой хоорондохы һонин һорьмой һүүлшын жэлнүүдтэ тушаанһаа тушаанда дуулдадаг боложо, Дэй Сэсэн удаан сагай туршада Есүүхэйн бүлэ тухай юушые мэдээгүй. Тиимэхээ тэрэ Есүүхэйн хүбүүнэй хадаг табилга болуулагдаад, мүнөө ондоо худа урагые хүлэжэ байһанаа түрэл гаралдаа соносхобо.

Энэ үбэлэй һүүл багаар тэрээнэй газар нютагаар гараһан оронар угай хүнһөө Есүүхэйн хүбүүн нэгэ эсэгтэ дүүгээ алаад, тайчуудай Таргудайда баряанда байна гэжэ дуулаба. Иимэ дээрмэшэн хүнһөө тэрэениие онгон тэнгэринэр зайсуулаа гэжэ баясан зальбарба. «Иимэ хүн манай Бүртэдэ ямараар хандаха байгаа гэжэ мэдээжэ бэшэ» – гэжэ бодоходоо, һүүлшынгээ маргаанһаа һэшхэлээ сүлөөлбэ.

Харин дайсадай довтолгын үедэ Дэй Сэсэн эриһэн татабариень дууһан түлөөд, бүхы малайнгаа гурбанайнь нэгэ хуби

гээжэ, томо эзэмдэлгэнүүднээ хажуу тээшээ нэмээхэн Хэрлэнээр доошоо нэгэ газарта буугаад, дайсадайшые, нэгэ яһатанайшые нүдэндэ харагдангүй хууба. Бага гарзаар гарасалдааб, хабарай хашанха сагта энээнһээшые ехэ хохидол гарагша, харин мүнөө хүн зомни амиды үлөө гэжэ тоолодог хэн.

Харин сэрэг харижа, орондонь боржогоной ерэхэдэнь Дэй Сэсэн ёһотойл абарал бэдэржэ мэгдэбэ. Таргудайн хомхой хобдог, хэрзэгы дошхон ааша үшөө татаар дайнһаа хайн мэдэдэг хэн: хүни, үдэр, һогтуу, элүүр, аадар бороотойшые, саһа шуургандашые хүнэй зөөри булимтарангүй хажуугаар юрэ гарадаггүй бэлэй. Дайнай һүүлээр тэрэ тайчуудай мянган сэрэгтэй Буир нуурай талаар тэнэжэ, харгыдань дайралдаһан хүрэн айлнуудые илгаагүй дээрмэдэжэ, татаарнуудай һүүлшын мал буляжа, хүнүүдые баряанда абажа байхыень Дэй Сэсэн хайн һанана. Хамтын олзо орошо хубаалганай үедэ Таргудай бусад ноёдтой хэрэлдэжэ, аһан хайн, аһан тарган хэлэгүүдые булимтархаяа оролдодог хэн.

Боржогон соогоо засаг бариһан Таргудай мүнөө тохёолдоһон гай гасалангуудта Хэрлэнэй отогуудые зэмэлнэ гэжэ Дэй Сэсэн дуулаад, тэрэ нэн түрүүн хонгирад мэтэ үсөөн тоото һула отогуудай адуу мал дээрмэдэхэ гэжэ ойлгобо. «Жадаран, жалайрнууд хүсэтэйнүүд, — гэжэ хүршэ отогуудые ухаанда адаглан, тэрэ бодолгото болоно. — Бэлээр бээе баһуулжашые байхагүй, харин олхонууд бидэ хоёр лэ аһан ехээр хохидохобди».

Аюулай урда гансараа үлэшэхэгүйн тула тэрэ жалайрта элшээе эльгээжэ, боржогонуудай урда отогуудаараа хамтарха байгаа бэшэ гүбди гэжэ һанамжаяа таамаг мэдүүлһэн байгаа, теэд мүнөө болотороо харюу абаагүй. Жалайрнууд өөһэдөө сэхэ гарахаяа айжа, саашаа юунэй болохые хүлээнэ хаш. «Хэрбээ гайн хүрэжэ ерэбэл, жадаранда гүйжэ ошохо, — гэжэ тэрэ бодомжолно. Боржогонуудай добтолоо һаа, яаха хээхээс оложо ядаад, тэрэ иигэжэл өөртөө мэдэрбэ — жадаранда дохижо ошохоһоол бэшэ одоо яахаб, ондоо хайшаа ошохоб».

Эгээл энэ үедэ худа ураг буужа ерэбэ. Түрүүн Хэрлэнээр дээшэ хоёр хараанда табяатай харуулһаа элшэ гүйлгэжэ ерэбэ.

— Жадаранай ноён зуутан сэрэгтэйгээ зүүн эрьсээр ерэжэ ябана. Хараха янзада, эбтэй айлшад хэбэртэй, — гэжэ дуулгаба.

Түргэн дундаа гэр бараагаа дээшэнь татажа, угталганда бэлдэжэ дүүргээд лэ байхадань тэдэнэ хүрэжэ ерэбэ. Зуутан сэрэгээ хүрэнэй

саана орхёод, зургаан айлшад айлдань бууба. Тэдээниие сэргэдээ угтажа байһан Дэй Сэсэн жадаранай ноёной хажууда угы болоһон Тэмүүжэн хүрьгэнөө харажархёод, агшан зуура зуг татан зогсобо. Тэрэнь хашалангүй уринаар урдаһаань энеэбхилбэ. Айлшадтаа дохижо, хүрьгээ таниһан болохо гү, али таяашагүй болоод байха гэшэ гү гэжэ үшөө мэдэнгүй, Хара Хаданһаа жолооень абаба. Гэртэхинь бусад айлшадай жолоо угтан барибад.

– Һайн байна гүт? – гэжэ айлшад шангаар асууба.

– Баруун тэнгэрийн үршөөлөөр, – гэжэ дарууханаар эзэд харюусаба.

– Иимэ сагта айлшадые хүлээгээгүйлди, – ниитын гай аюул тухай дайран хэлээд, Дэй Сэсэн Хара Хаданиие гар дороһоонь барижа, гэр руугаа дахуулба.

«Тэмүүжэниие дэмы асараагүй ёһотой! – гэжэ тэрэ дары һэжэглэн, түргэн бодолнуудые толгой соогоо гүйлгэнэ. – Хуушан хэрэгээр лэ бэшэ аа гү?»

– Теэд яахаб, ажаһуудал уһан мэтэ урдажал байна ха юм, ямаршые шуурганда тогтонгүй, – гэжэ айлшаниинь Һайн зангаар хэлээд, хойноһоонь ябаба.

– Тиимэл дээ, – Дэй Сэсэн зүбшөөжэ, толгойгоо дохёод, өөрөө бээ хүсэлжэ, тэрээнэй үгэдэ далда удха ойлгожо туршаба.

Айлшад томо гэртэ орожо, шэрээнүүдэй саагуур һууба. Хара Хадан эзэнэй хажууда хойморто һууба, баруун гарһаань Тэмүүжэн, һүүлдэнь Мэнлиг болон бусад һууба.

Хүйтэн айрагтай тагшануудые барюулба. Дэй Сэсэн хүлээнгээр дуугай айлшадаа хараашална, тэдэнь тэнгэри онгонуудта дээжыень үргэжэ, аягаһаа ама хүрэбэ.

– Зай, – Хара Хадан хүндэ гуулин аягаяа шэрээ тоншон табяад, эзэн руу эрид хараба, – удаан татажа, хүлээжэ байха саг бэшэ, тиимэл хадань, сэхыень лэ хэлэхэбди. Би шинии хүрьгэнтэй хамта бэриэ абаашахаяа ерээбди. Минии ехэ хүбүүн шинии хүрьгэн хоёр – анда нүхэд, тиимэ хадань, би эсэгынь орондо байхаб. Ши дуулаа ёһотойш, эдэ жэлнүүдтэ ямар олон хохидол энээндэ тохёолдооб, тиимэхээ тэрэ урид ерэжэ шадаагүй. Энэ үбэл манай дайсанда баряанда байгаа, тэрбелжэ шадаа, эсэгынгээ һүлдэ туг хадагалжа шадаа, дүүнэр соогоо айлдаа гурим тогтоожо шадаа, иимэл хүрьгэ өөһэдынгөө басагадта олохоёо һанадаг бэшэ гүбди? Тэрэ һаядаа эсэгынгээ туг үргэхэ, харин Есүүхэйн түмэн мүнөө Ононой адагһаа бидэн руу, Хэрлэн руу ерэжэ

ябана, тиигэжэ бидэнтэй хамта тайчуудай урдаһаа бодохо. Харана гүш, ямар хүн ургажа байнаб, ши бидэ хоёрто иимэл нүхэд хэрэгтэй бэшэ гү? Мүнөөшье Таргудай бидэндэ занажа байна, һүүлдэньшье – талада дайсад хэзээдээшье олодохо бшуу – хайшан гэжэ һүр һүлдэтэй зонтой нэгэдэжэ, хүсэ шадалаа арьбадхаха тухай булта бодомжолхо ёһотойбди. Энээн тухай юун гэжэ бодонош, Дэй Сэсэн?

Дэй Сэсэн тэрэ дары хүрьгэндөө хандасаяа ондоо болгожо, уриханаар энеэбхилэн, Тэмүүжэниие харана. Хүсэтэй шанга абари зантай хүршэһөө үнинэй үһэрилдөө хүлээнгүй, иимэ бэлэхэнээр дүүрэжэ, энэ аюултай хаһада нэнгэхэ талын олоһондо тэрэ угаа ехээр баясажа, басаганайнгаа хуби заяа ондоогоор шийдхэхэ гэхэн һаналаа дары мартаба.

– Үнэн үгэ хэлэнэт, сэсэн ухаатай Хара Хадан. Энэ хүшэр сагта дүтэ боложо, нэгэдэхэл хэрэгтэй. Би хүрьгэн тухайгаа һанаата боложол байгааб, өөрын хүбүүндэл һанаагаа зобожо байгааб, мүнөө одоол ерэхыень хүлэжэ абабаб даа. Мэнэ дороо басагаяа хүрьгэндөө үгэхөөр бэлэнби, эдэмнил жаргалтай байг лэ даа.

– Зай, тиигэбэл, сагаа гэжэ байнгүй, хэрэгээ эхилэе.

– Эхилэе.

Тэмүүжэн хүшэр ашаагаа бөөһээ хаяһан мэтээр урдахи үдэрнүүдэй һанаа зоболгоһоо халаһандаа хүнгөөр һанаа алдаба. Тэрэ зосоогоо жаргалтайгаар энеэбхилбэшье, досоогоо баяраа нюужа, бүхы шадалаараа хүрьгэ орожо байһан хүнэй түхэл шэг бөөдээ баряад һууба.

Хүрэнэй саана талада табигдаһан томо гэр соо айлшад хонобо. Түүдэгүүдые тойроод Хара Хаданай харуулай зуутан тогтобо.

Үглөөгүүр эзэдэй басагаяа хүргэхэ бэлдэлгэ эхилбэ. Наранай гарахын урда тээ Тэмүүжэн һэрихэдээ гэрэй баруун ханаһаа хүрэнһээ, Дэй Сэсэнэй айлһаа, хэсын абья дуулаба. Тэндэ хонгирадай бөөнэр тэнгэридые болон отогойнгоо онгонуудые дуудажа, басагандaa үршөөл хайра эринэ гэжэ ойлгобо. Удаань наран гаража, хүрэнһээ хүхюу шууян дуулдаба – дуун, олон хүнэй хоолойн абьян, хүхюу хашхараанууд – шангадаһаар, бүхэли үдэр талада аалидабагүй.

Айлшад хүлэжэ, бүхэли үдэртөө гэр соогоо амаржа үнгэргэбэ. Хүрэнһээ эдэе хоол элбэгээр зөөбэ, Хара Хаданай сэрэгтэ арбаад хони асарба, сэрэгшэд тэдээнине гаргажа, эзэдэй тогоонууд соо шанаба.

Тэмүүжэн урзанда Ехэ Сэрэнэй дүү басага, өөрынгөө абга эгэшые хадамда үгэжэ байһыень ханаба. Хадамда гараха эгэшэнь тиихэдэ нүхэд басагадтаяа дахалдан, хүрөөнэйнгээ түрэлэй айл бүхэндэ орожо, уйлажа, хахасалгын дуу дуулаа бэлэй. Айл бүхэндэ хони гаргажа, хүндын эдээ хоол табигдаа һэн.

«Мүнөө минии Бүртэ хахасажа, бүхы түрэл гаралаа эрьежэ байна, – гэжэ Тэмүүжэн бодоод, гэнтэ тэрээниие хайрлаба. – Тэрэ уйдажа, бархирна ёһотой».

* * *

Хара үглөөгүүр, үүрэй сайхые хүлээгээд, тэдэ хүрөөн ошобо.

Тэнгэри нэгэшые үүлэгүй, баруун тээһээ һулахан һалхин хилганын сайбар орой найгалзуулна. Хара Хадан гэрһээ гаража, тэнгэри өөдөө хараашалаад, шоглобо:

– Манай Тэмүүжэн урагшатайл ха, ямар үдэр гэрлэнэбши, тиимээр лэ һамгантайгаа һууха гэлсэгшэ.

– Һалхиншые мүнөө баруун тээһээ, баһал хайн бэлгэ тэмдэг, – гэжэ Мэнлиг зүбшөөбэ.

Жамууха эсэгингээ мори эмээллэжэ байхадаа Тэмүүжиндэ энеэбхилнэ:

– Зай, бэримнай эртэ бододог ха гү гэжэ хараябди...

Тэмүүжэн юундэшыеб эшээд, дуугай ээмээ хабшаба. Ганзагаа шалгаад, Бэлгүтэйһээ азаргынгаа жолоо абаба.

– Манай талаһаа хэн барилдахаб? – гэжэ Жамууха дүрөөдөө хүлөө табижа, эмээлдээ һуун, асууба.

– Бэлгүтэй, ши барилдахаш, – гээд, Тэмүүжэн эрилтэ табин, шэрүүнээр дүүгээ хараба.

Тэрэнь бэлэн байһанаа мэдүүлжэ, дары дохибо.

– Зүб, – гэжэ Хара Хадан дэмжэбэ, – барилдаашан өөрын отогой байха ёһотой, үгы гэбэл, хүрыгэн өөрын барилдаашангүй, талаһаа хүлһэлнэ гэлсэхэ.

Хүрөөнэй хахад замда тэдэ тогтожо, моринһоо бууба. Зүүн тээ тэнгэри улайжа эхилбэ. Тэмүүжэн ганзагаһаа сумаагаа түргэн абажа, гэрһээ абаһан түйсэтэй архи, хэршэһэн мяха гаргаба. Аяга руу бага багаханаар хэн, огторгойн зүүн хаяа руу, Атай Улаанһаа эхилээд, зүүн тэргэридтэ шанга шангаар нэрэнүүдыень дурдажа байгаад, үргэжэ эхилбэ. Бэлгүтэй хойноһоонь мяха үргэнэ.

Һүүлшынхи, дүшэн дүрбэдэхидэ тэнгэридэ хүрөөд, тогтонгүй, хүбүүдтэнь, хаануудта оробо. Тэрэ тордиһогүйгөөр хара баганаа мэдээжэ нэрэнүүдые нэрлэжэ, бодолоороо доро дохин һүгэдэнэ. Һүүлшынхидэ, наядахи хаанда хүрөөд, ханаа амарангыар хадын орой шэртэбэ – наранай гарахын урда тээ үрдибэ.

Хадын саанаһаа наранай улаан дүхэригэй гаратар хүлээгээд, Тэмүүжэн шэнэ түйсэһөө багаханаар аягалжа, баруун талын тэнгэринэртэ – табин табан сагаан тэнгэринэртэ, тэдээнэй ерэн хүбүүдтэ сэргэм үргэбэ. Хаан Хурмаста тэнгэрийн гурбадахи хүбүүн Чингис Шэрээтэ Богдодо тагшынгаа билтартар хэжэ үргэбэ. Мэнлиг Хара Хадан хоёр тэрээнэй хойноһоо анхаралтайгаар адаглажа байһанаа, гайхангыар бэе бээ харалсаба.

Дүүргээд, булта архи балгажа, удаарангүй хүрэн руу мордобо. Баруун үүдэнэй харуулай сэрегшэд тэдээниие холоһоо адаглана. Хажуугаарнь гарахадань худа урагыг хүндэлһэн тэмдэгээр доро дохибо.

Хатаралдаһаар, тэгэн дундань хүрэбэ. Тэдээниие хэншье угтабагүй. Бэлгүтэй томошуулай удаа сэргэдэ дүтэлхэдөө гайхангыар асууба:

– Үсэгэлдэрһөө мүнөө болотор унтаж байна гэшэ гү?

– Иимэ ёһо гурим, – гэжэ Жамууха тэрээндэ ойлгуулба. – Бидэ өөһэдөө тэдээндэ орохо ёһотойбди.

Хара Хадан Тэмүүжэниие дахуулаад, гэртэ түрүүн оробо. Тэдээнэй хойноһоо бэлэг сэлэг, хүндын эдэе гартаа бариһан бусадынь ябаба.

Дэй Сэсэн Цоган һамгантайгаа гуламтынгаа дэргэдэ һууба.

– Һайн байна гүт? – гэжэ шангаар Хара Хадан асууба.

– Дээдэ тэнгэрийн үршөөлөөр, – гэжэ Дэй Сэсэн харюусана.

– Бидэ тугалаа бэдэржэ ябанабди, – гэжэ Хара Хадан хэлэбэ. – Танай руу ороо гэлсэнэ, хараагүй гүт?

– Хараха хэрэгтэй, магад, манайшье хүрэг соо байжа болохо, – гээд, Дэй Сэсэн дохижо, һуухыень уриба.

Дэй Сэсэнэй һамган айлшадһаа хүндын эдеэтэй тулам абажа, шанаһан мяха гаргаад, табэг дээгүүр табина. Тэмүүжэн архитай шэнэ түйсэ гаргажа, зэд аяга соо хээд, эгээл хоёр жэлэй саана эсэгэдээл адляар онгонуудта, удаань галда үргэбэ. Аягаар дүүрэн аягалаад, Дэй Сэсэндэ һарбайхадаа һануулба:

– Урзанда жэл эсэгтээ эрэхэдэмни танай аха захатан архиимнай хайн шанарай гэжэ хэлээ һэн, мүнөө туршажа үзыт даа, һуладашоогүй бээ, охиёо гээгээгүй аабза?

Дэй Сэсэн дэмжэнгээр тэрээниие хараад, аяга абажа, нэрэгүй хургаараа үрхэ руу үргэжэ, аалихан дууһан ууба.

– Архи улам хатуу болоод байна, – гэжэ тэрэ мэдүүлбэ.

Тэмүүжэн энеэбхилэн, тэрэл аяга руунь дахин аягалжа, Цотан һамгандань энеэбхилэн барюулба. Тэрэнь шалгангяар тэрээниие хаража байһанаа, урдаһаань энеэбхилэн, аяга тодожо абаад, баһал дууһан ууба.

– Хатуу аад, хүн шэнгээр уугдана, – гэжэ ханангяар тэрэ хэлээд, гарһаань түйсэ абажа, бусадта аягалжа эхилбэ.

Тэмүүжэн Бэлгүтэйн гарһаа бэлэгтэй тулам абаба. Араата малгай гаргажа, тонгойжо дохёод, Дэй Сэсэндэ үмдэхүүлбэ, удаань тэрлиг дала мур дээгүүрнь нэмэрюулбэ. Һүүлээрнь һамгандань дохижо, хүндэ торгон бүдэй хэдэн хэһэгүүдые һарбайба.

– Хүрьгэмнай баян юм байнал, хүн бүхэнһөө иимэ бэлэг абахагүйш, – гэжэ тэдэ гайхалдан, бэлэгүүдые хараашална.

«Шоглоногүй хаш, – Тэмүүжэн тэдээнэй шарай хёрхоор адаглана. – Бидэниие үгыршөө гэжэ ханаа ёһотой».

Яаралгүйгөөр ёһын гурилаар архитай томо түйсэ дууһан уугаад, хүрьгэнэй гэрһээ асарһан хүйтэн мяха садатараа эдибэд. Худа урагууд гэрэй эзэдые хүндэлжэ, өөһэдөө тэдээнһээ багые ууха, эдихэ аргагүй байгаа. Хүрьгэ ороһон Тэмүүжэн лэ гансаараа эдэс унданда гаршые хүрэбэгүй.

Бүхы ёһын дүүрэн хойно Дэй Сэсэн садангяар хэхэрээд, хайн зангаар энеэбхилэн, гэдэһээ эльбэжэ, айлшадаа хараашалба.

– Зай гэжэ, хүрьгэмнай хайнаар бидэниие хүндэлбэ. Мүнөө арад зоноо хүндэлхэ саг ерээ.

– Ерээ, ерээ, саг ошожо байна, – гэжэ Хара Хадан зүбшөөбэ.

Гэрһээ гарахадаа Тэмүүжэн урдань ябаһан Жамуухын үүдэнэй хүшгэ доогуур гарахадаа тонгойгоод, һогтуугаар хажуу тээшээ найгаад абахые хаража, сэхэ нюур руунь хараба.

– Ши яагаабши, анда, һогтошобо гүш?

Тэрэнь зэмэтэйгээр энеэбхилбэ.

– Би Бэлгүтэйн түлөө угааб, тэрэ барилдаха ха юм.

Дэй Сэсэнэй тэдээнэй хөөрэлдөө шагнаад, толгойгоо саашань эрыюулэн, юуншыёб бодомжолжо байхыень Тэмүүжэн обёорбо.

Булта мориндоо мордобод. Эзэд айлшадаа хүрэнэй хойто тала руу дахуулан абаашаба.

Захын гэрнүүдэй саанахи хотогорто хүн зон үй түмөөрөө су-
гларба. Тэг дундань үбгэдүүд нууна. Моридоо хонгирадай хүбүүдтэ
үгөөд, тэдэнэр Дэй Сэсэн Цотан хоёрой хойноһоо урагшаа гараба.
Тэдээниие хараад, хүн зон харгы гарган үгэжэ, хэдэн тээһэнь хо-
нирхожо шэртэнэ. Бултанһаа ехээр намайе харана гэжэ Тэмжүүжэн
ойлгобо, һонор шэхээрээ дүтэхэнэ байһан залуу хүбүүдэй хөөрөөдөө
шагнаба:

– Энэ урзанда харбаһан хүбүүн гү?

– Тэрэ алуулаа үгы һэн гү?

– Тэрэниие бэшэ, эсэгыень алаа.

– Энэш тэрэ гээшэ гү?

– Ши мангарһаа танинагүй гүш?

«Намайе үшөө һанана ха даа...», – гэжэ Тэмжүүжэн досоогоо
миһэд гэбэ.

Саашаа ошоходоо дүхэриг соо аһажа байһан түүдэгэй доогуур
дэлгэгдэһэн арһан дээгүүр обоо хүбөө шанаһан мяхан табяатай гэжэ
тэрэ холоһоо обёорбо. Томо түйсэ, модон домбонууд жэрылднэ.

– Яагаа ехээр шанаа юм бэ, – гэжэ Жамууха шэхэндэнь шэбэнэн,
архяр анхилна. – Нэгэ обоо соонь табан адуунһаа бага бэшэл хаш.

Тэдээниие түүдэгэй хойто тала абаашаба. Дэй Сэсэн Хара Хадан
хоёр зэргэлэн нуужа, хоёр талаһаань дүтын худа урагууд нууба, тэдэ-
энэй һүүлээр хүн зон удаан нуужа, удаашарба. Гурбан дабхараар
дүхэриглэн нууба: дотоодо дүхэриг соо үбгэд, хоёр газаахидань арад
нууба. Тэмжүүжэн Хара Хаданай хажууда нууба, нэгэ хэды газараар
нууриин түлөө бага зэргэ ар-түр арсалдаан болоод абана – бэриин
түрэлнүүд отогойнгоо нэрэ түрөөр хэн дээрэ нуухаб гэжэ тоосолдоно
хаш.

Одоол булта номгоржо, дуугай болобо. Дэй Сэсэн ёһо сахин,
шанагдаһан адуун төөлэй гартаа барижа, Хара Хаданда дохин ба-
рюулба. Тэрэнь дохин, тодожо абаад, урдаа табиба. Дэй Сэсэнэй
Тэмжүүжэнтэй хоёр жэлэй саана нүхэсэһэн ехэ хүбүүн Алчи хаанаһааб
даа бии болоод, миһэрэн, тэрээндэ адуунай дала, хажуугаарнь таби-
гдаһан хабһа, нюрганай мяха бариба. Бэлгүтэйдэ урдахи хүлэй дээр-
эхи яһа, Жамуухада нүгөө талыень, Мэнлигтэ үбсүү, тэрээнэй
хүбүүндэ хойто хүлэй шэлбын яһа хүртүүлбэ.

Хара Хадан адуунай төөлэйн духада үлээһэн гурбалжан хэхэг арһанһаа отолжо, толгой дээгүүрээ гэдэргэнь шэдэхэдэ найр эхилбэ. Гурбан наһатайшуул эндэ тэндэһээ мяханай хэхэгүүдые абажа, найман зүг руу үргэбэ, удаань арба гаран хүбүүд дүхэриг соогуур ябажа, гүрэмэл торхо сооһоо мяха тараажа эхилбэ. Тэдэ һуугшадай дундуур ябажа, гартань хэхэгүүдые, өөхэтэй мяхатай адуунай хабирга, нюрганай мяха болон бусад яһа барюулба.

Үглөөнһөө үлэн байһан Тэмүүжэн хүн бүхэндэ мяха хубаалга һамбаашалжа, тэрээн руу харахаяа болиходонь, хутагаяа гаргаад, өөрынгөө хэхэгһээ хэршэжэ, эдижэ эхилбэ. «Түргэн дүүрэхэй даа, – гэжэ агшан зуура һанаба, үшөө олон хэрэг бүтээгдэхэ ёһотойень мэдэбэшье, – түргэн Бүртөө харадаг хаа, ямар болоо хаб даа?».

Хүнүүд эбтэйгээр мяха эдинэ. Залуушуул шоно шэнгээр шүдөөрөө мяха таһалжа, хүсөөр яһанһаань ходолно, харин ахашуул хутагаар отолжо, амандаа дүүрэн хээд, жажална, булта хүхюүтэйгээр бэе бээ харасагаана. Бүхы дүхэригүүдээр ойлгогдохогүй хүүеэн зэдэлжэ, эндэ тэндэ энеэдэн, һүүхирэлдөөн дуулдажа эхилбэ. Эдир хүбүүд тогтонгүй торхоёо дүүргэжэ, мяха шэрэжэл байба. Түүдэгэй дэргэдэхи обоолоотой мяхан бага багаар хорожо байгаа һэн.

Нэгэ хэды сагай үнгэрһэн хойно байд гээд лэ эндэ тэндэһээ мэрэһэн яһанууд хажуу тээшээ шэдэгдэжэ эхилбэ. Энээниие хараад, Дэй Сэсэн захирба:

– Хүнүүд садажа эхилбэ, архи аягалхаар болоо.

Хүбүүд дүхэригөөр домбо, түйсэнүүдые шэрэжэ эхилбэ.

Удаан архи уубад. Арһан дээрэ үлэхэн мяха дүхэриг руу абаашаба. Зарим хубинь захын гэрэй хажуугаар зогсоһон үхибүүдтэ тарааба, мүн хүрөөн руушье абаашаба. Тэмүүжэн эсэжэ, шалажа, Жамуухые тохоногоороо түлхинэ, тэрэнь толгойгоо дохёод лэ, унтана. Эгнээгээр хүхюу шууян дуулдажа, жаргалтай энеэдэн зэдэлнэ.

– Зай, мяхаар хүндэлбэ, архи уулгаба, мүнөө барилдаашадаа харуулагты! – гээд, дундахи дүхэригһөө һахалгүй үбгэн бодожо, хашхарба.

– Барилдаан!! – эгнээгээр бүрхирэлдэбэ.

– Барилдаа харуулагты!

– Хэнэй тала хүсэтэй хаб, үзээлши...

– Манайхиһаа хэн гарахаб?

– Эдээндэш барилдаашад үгыл.

– Нэгэ тээ нюугаа ёһотой, мэхэтэйнүүд.

– Хүрьгэн өөрөө гараг лэ...

Тэмүүжэн Бэлгүтэй руу хараба, тэрэн дары нууриhaа бодоод, хубсаhaа тайлажа эхилбэ. Мэнлигэй хүбүүн тэрэндэ хамhalсаба. Бүhэ хүрэтэрөө хубсаhaа тайлаад, Бэлгүтэй дүхэриг руу орожо, хоёр тала руу дохибо. Ногтуурхаан хонгирадууд наада барингяар тэрээниие шэртэбэд.

– Энээнhээ дээрэ бүхэ олдоогүй юм аабы?

– Эдэ бидэниие наада бариба хаш...

Бэлгүтэйн урдаhaа Бүртын дүү, юhэтэй Хи гараба. Тэмүүжэн наhaар аха хүбүүе табиha гэжэ айжа байгаа hэн, эндэ бэрхэ барилдаашад бии гэжэ мэдэжэ байгаа. Хи хүбүүе хараад, тэрэ гансата hанаагаа амарба. Үглөөгүүр Дэй Сэсэнэй тэдээнэй хөөрэлдөө шагнажа байхые хараhанаа hанажархиба. «Бидэнhээ хэн барилдахаб гэжэ мэдээд, адли зэргэ хүбүүе табиha гэжэ шиидээ, тиигээл хадаа үнэн сэхэ гээшэ», – гэжэ тэрэ бодобо.

Хи Бэлгүтэйдэл адли шиираг бээтэй, бүhэн хүрэтэрөө нүсэгэлээд, энеэбхилэн, бээ ташасагаан, хоёр тээшээ дохибо. Хонгирадууд һүүхирэлдэн, тэрээниие дэмжэбэ. Гэнтэ тэрэн эрьелдээд, энеэбхилхээ болёод, Бэлгүтэйдэ добтолбо.

Дүхэригэй тэг дунда тэдэ уулзаба. Тойроод хүнүүд дуугай хүлээнэ. Доошоо бүхылдөөд, барилдаашад аргаахан эрьелдэжэ эхилбэ, бэе бэеынгээ нюдэ руу хаража, бэе бэеынгээ хүдэлсэ хёрхоор адаглана. Бэлгүтэй анхан Бүри Бүхэ абгынгаа барилдаа нажаажа, хүлдэнь дары аhalдаха бэлэн байхын тулада нэгэ мүрөө доошонь болгобо. Тэрээниие харахада, тэрэ тиигэхээл байhан мэтээр үзэгдэнэ, тэрэ таhalдангүй тэмсэгшынгээ баруун хүл руу шэртэнэ. Харин тэрэ гэнтэ шал ондоо юумэ хэжэрхибэ: урагшаа хажуулдин даб гээд, баруун гарhaань барижа, өөр тээшээ угзаран, агшан зуура ара нюргандань гаража, бэлхүүhээрнь шангаар бажуушаба. Бүхынгөө диилдэшэхэдэ хүн зон хүүэшэбэ. Бэлгүтэй хүнгэхэнөөр Хи хүбүү үргэжэ барид гээд, болгоомжотойгоор хүл дээрэнь табиба. Хүн зон дахин хүүелдэбэ, энэ удаа илагшые урмашан дэмжэбэ. Бэлгүтэй хүхюутэйгээр энеэгээд, эбтэйгээр тэмсэгшээ тэбэрибэ, тэрэн айгүйрхэнгээр урдаhaань энеэбхилбэ, тиигээд хоёр тээшээ тараба

«Хасар эндэ байгаа haа, миин орхихогүй hэн, заатагүй хурьган шэнгээр газар дээрэ шэдэхэ байгаа», – гэжэ Тэмүүжэн Бэлгүтэйе магтахаяа гү, али хараахаяа мэдэнгүй бодобо.

Тэрэ Дэй Сэсэн тухай баясан бодоно: «Бидэндэ ёхотой барилдаашан үгы гэжэ мэдээд, зорюута адлиие табья. Һүүлдэнь далан жэлдэ минии түрэдэ бидэнэй диилдэһэн тухай хэлсэжэ байха байгаа бшуу».

Барилдаанай Һүүлээр эзэд худанартаяа Дэй Сэсэнэйдэ ошобо. Тэдэнтэй зарим аха захатан ошолсобо. Арад зон архи уухаяа үлэбэд.

Айлда газаахи галынь аһажа байба. Тортогтой үндэр шулуун дээгүүр уһаар дүүрэн томо шэрэм тогоон табяатай. Галай хойто талада үндэр наһатай эртэ урдын гурбан үбгэд һууба. Хоёр залуу эрэшүүл жэлтэй хони асарба. Тэмүүжэндэ энэнь мэдээжэ байба: тэрэ хони гаргаад, һамганайнгаа элинсэг хулинсагуудай хүнэхэдые гэрһээ хашалангүй табихынь тулада хүндэлхэ ёхотой байгаа. Һүнэхэдэй орондо үндэр наһатай аха захатан һууна.

Тэмүүжэн галай урда талада зогсожо, эрэшүүлэй гарһаа тэршэлжэ байһан хони абаад, Дэй Сэсэнэй угайнгаа хүнэхэдтэ зальбаржа, тэнгэридэ, галда архи үргэхыень хүлэбэ. Тэрээнэй дүүргэхые хүлээгээд, хониёо дүхэриг руу абаашаба. Тэрэ галые ба үбгэдые нара зүб гурба дахин тойроод, тэрээнээ газарта табиба. Басаганай түрэл гарал тойроод һууба.

Тэмүүжэн хутагаа гаргаад, хониной гэдэхэн дээрэ түргэн отолжо, тэрээн руу гараа хэбэ. Хониной дан шангаар тэршэлхэдэ дары үхэнгүй байжа болохо гэжэ тэрэ айжа байба. «Бүхэ голтой ха даа...», – гэжэ тэрэ бодоод, томо голыень гараараа бэдэрбэ.

Тэрэ эрид татажа, халуун шуһан альган доторнь сохилоод, доооонь гоожобо. Хонин эрид һулараад, хүлөө самнахаа болиһоор, амияа түргэн табиба.

– Хүндэ гартай байна даа хүрыгэн, – гэжэ урматайгаар тойрон дуугаралдаба. – Хонин тэрэ дороо дуугай болоо.

Хүнгэнөөр һанаа алдажа, Тэмүүжэн хониной арһа үбшэжэ эхилбэ...

* * *

Мэнлиг эдэ үдэрнүүдтэ Тэмүүжэнэй хойноһоо зада адаглаба. Тэрээниие хараад, һанаандаа тэрээнэй өөртэнь, Хара Хаданда, Дэй Сэсэндэ хэлэхэн үгэнүүдые бултыень дахин буйлуулжа, энэ хүбүүн наһанһаа урид ехэ ухаатайгаар ургажа байна, саашадаа Есүүхэй эсэгээ, Таргудай болон бусадые бултыень булиха гэжэ улам этигэжэ байба.

Бүхы энэ сагта Мэнлиг ехэнхи ушарта дуугай байба. Хара Хаданда ахалагшын нуури үгөөд, булантайл адли эзэдэй хүндэдэ хүртэжэ, булантайл адли хундагаяа үргэжэ нуугаа, харин досогоо үсэд нэтэрүүгээр өөрынхисэл ханаархажа байгаа: «...Саг ерэхэ, энэ хүбүүн бэлэхэнээр бүхы уг аймагаа гартаа абаха. Харин Хүхэчу бидэ хоёр тэрээнэй хажууда үлэхын түлөө гурба дахин мэхэтэй байха ёһотойбди. Үгы гэбэл, толгойгоо гээжэ болохош... Тэрээнэй бидэндэ аюулгүй болгохын тула наһаараа бидэндэ баяр хүргүүлжэ байха ёһотойбди, тэрээнэй түлөө хамаг бүхы юумэ хэхэ хэрэгтэй – энэ мэдэрэл тэрээндэ бии, тэрээниие носоохо шухала. Хүхэчу тэрээниие хэжэ шадаха. Ямар хүшэр ябуулгаар, ямар ехээр оролдолго гаргажа, хара тархья хайрлангүй эсэгынь үлүүс хамгаалжа, бусаажа шадаабибди гэжэ Тэмүүжэндэ харуулха, энээниие хайнаар лэ этигүүлхэ хэрэгтэй. Тиигээд энэ хэрэг хайшан гэжэ хүшэр болгохоб, тийхын түлөө юу хэхэб гэжэ бодомжолхо. Юунһээ бэрхэшээлнүүдые бии болгохоб? Мянгатан тэрээнэй гар доро орохоёо хананагүй гэхэхээл эхилхэ. Тэдэнэр сүлөө байжа нураа, өөрынгөө тархьяр бодомжолхоёо ханана. Тэдээнтэй хөөрэлдэхэ, Тэмүүжэнһээ холо байхыень оролдуулха, магад, хари тала руу эльгээжэ туршаха. Тийхэдэнь би эзэндэнь һөөргэнь бусааха арга олохоб, һүүлдэнь мянгатаниие эзэндээ урбаа гэжэ гэм тохоод, үлдэхэ, дарганарай орондо өөрынгөө хүнүүдые табиха. Сэрэг би өөрөө хүтэлхэб. Сэрэг хүтэлһэн хүн ноёшье зонхилхо. – Мэнлиг булантай архи уужал байна, ногтожол байна, зүгөөр өөрынгөө бодолой утаһа ухаандаа бүхөөр лэ бажуугаад байна. – Хэрбээ тэрэ тиигэһээр ганса боржогонуудай дээрэ гарабал, энэнь хаанта засаг болохо. Харин хаанда, илангаяа иимэ залуу хаанда, дайшан ноён хэрэгтэй, тэрэнь би болохоб... Харин мүнөө дээрээ сэрэгыень бэлээр гартань оруулхагүйн тулада удаан сагай хугасаада баряад байха, тийхэдэ гансал минии гарһаа бусаха. Тиигэжэл Тэмүүжэн минии үгэ доро байха. Би тэрээниие хазаарлаад, шанга баряад байхаб, Хүхэчу тэрээнэй зүүдэндэ минии шийдхэбэри шэбэнэдэг байха. Тиимэл байха!».

* * *

Тэмүүжэн хони үбшөөд, багахан хэлэгүүд болгожо, тогоон соо шанаба. Шанахан мяха үйһэн тэбшэнүүд соо хэбэ. Үе бүхэнһөө

хэршэмэл отолжо – толгой, дала, үбсүүн, хабһанһаань – маани уншан, галда үргэбэ, үшөө хэршээд, ехэ гэрэй гуламтын галда абаашажа хэбэ, бусажа ерээд, баһа отолжо, гэрэй онгонуудые хүндэлбэ. Хүн зон үгэ дуугүй тэрээнэй хүдэлсэ бүхэниие ямар нэгэ алдуу хэжэрхинэ аа гү гэжэ хёрхоор адаглана.

Һөөргөө бусажа, Тэмүүжэн төөлэйтэй тэбшэ абаад, дундань һууһан үбгэндэ дохин бариба. Зүүн далаар баруун тээхи үбгэ хүндэлбэ, зүүн тээхи үбгэндэ үбсүү барюулба.

– Зай, хүрьгэн хүбүүн манайнгаа элинсэг хулинсагуудые хүндэлбэл даа, – гэжэ Дэй Сэсэн соносхоод, хүхюутэйгээр түрэл гаралдаа хандаба. – Мяха абагты, али таанар хүн бүхэнэйтнай гарта барюулха гэжэ һанаа гүт?

Цотан Тэмүүжэндэ уһатай домбо асараад, гар дээрэнь адхаба.

Бултантай мяха амталаад, эзэд болон худанар гэртэ оробод. Һуубад. Дэй Сэсэн Хара Хадан хоёр дундаа һуури үлөөгөөд холо холо һууба. Тэмүүжэн бэри басага оруулхань гэжэ дары ойлгобо. Зүрхэ сэдхэлынь мэгдэн, баяртайгаар сохилшобо. Амья татаад, газра хөөрсэгэнэн шууяхань улам шангадажа, үүдэнэй саана олон хүнэй шаршаганан ябаха дуулдаба.

Үүдэнэй хушалта үргэгдөөд, торгон хубсаһатай хүгшэн орожо, гэдэргээ эрьсэд, үргэн тэрлиг үмдэһэн басага урагшань гаргаба. Тэрэнь ороод, нюргаа сэхэлбэ, Тэмүүжэн Бүртые таниба. Һүүлшын хоёр жэлэй хугасаада тэрэ ондоо болоо, ургаа, түлжөө, гансал нюдэниинь тэрэл зандаа хёрхо, дулаахан, илдамхан. Тэрээнэй хойноһоо ондоо басагад оробо.

Сэдхэлээ хүдэлһэндөө улайшаһан Бүртэ харахагүй нюдөөр тойрон түргэн харад, худанарта дохибо. Эхэнь дүтэлөөд, гарһаань барижа, хойморто дахуулан абаашаад, эсэгэ худа хоёрой хоорондо һуулгаба.

Тэмүүжэн нюдөө һалгаангүй тэрээниие шэртэбэ. Тэрэнь харасаа зарсанхай, бээ баринхай, хүдэлэнгүй һууба. Удаань харасыень мэдэржэ, толгойгоо эрыюулээд, хитүүгээр, асуунгаар нюдөөрөө золгобо. «Ши гээшэ гүш? – гэжэ асууһан мэтэ. – Анхан ерэһэн үнөөхил хүхюу дорюун, һайхан зантай хүбүүн гүш?». Тэмүүжэнэй досоо энэрхы дулаанаар сорьёжо, сэдхэлһээ бадарһан энеэбхилгээ нюужа шадангүй басагые харюу энеэбхилгээр ялас гэһэн нюдээ хажуу тээшэнь абаашатар шэртэжэл байба.

– Энэл даа манай басаган, – эсэгэ хүнэй гуниг даран, Дэй Сэсэн энеэбхилбэ. – Бидэ энээнэйнгээ түлөө эшэхэ, улайхагүйбди, хадамай эхэнэртэ хэрэгтэй юумэндэ хуу нуранхай, түбшэн даруу зантай, нойр багатай, гар уратай, хара тархья хараад ябахагүй, гараа нула табяад нуухагүй. Үбгэнэйн лэ хайн хандаса гэр бүлэдэнь жаргал асарха.

– Тэмүүжэн ухаатай хүбүүн, – гэжэ Хара Хадан энеэбхилэн харюу үгэбэ, – танай басаган – үүрэй толон, шэлээнэй хүүхэн, шарай хайтай, нюдэндөө галтай – иимэ хайхан эхэнэртэ муугаар хандажа болохо юм аал?

– Зай, шэнэ гэр бүлын аза жаргалай түлөө ууя, – гээд, Дэй Сэсэн хундаганууды дүүргэбэ. – Хүрьгээ гоёохобди...

Бүгэдэ ууһанай удаа басаганай эхэ Цотан хаанаһаашьеб боолто гаргаад, задалжа, нимгэн арһан самса, үмдэ гаргаад, Тэмүүжэндэ дүтэлбэ. Тэрэ нууриһаа бодожо, бүһэ, тэрлиг, гутал, удаань самса, үмдөө тайлаад, нүсэгэлжэ, гараа үргөөд, шэнэ самса үмдүүлбэ.

Цотан тэрээндэ хубсалхадань туһалба. Тэмүүжэнэй гутал үмдөөд, бүһөө бүһэлхэдэнь, тэрэ энгэрһээ нариихан ооһорто үлгөөтэй бүргэдэй томо хушуу гаргаад, хүзүүндэнь үлгэбэ.

– Энэ хушуун шамайе эльбэ жэльбэһээ, элдэб аюулһаа абаржа байг. Би энээниие эхын урдын үгэнүүдээр тарнидааб.

Хоёр басагад дүтэлбэ. Нэгэниинь дутуу гүрэн мориной дэлһэ, нүгөөдэнь гурбан томо гуулин тоборуулга баринхай. Цотан Тэмүүжэнэй арада байгаад, гэзгыень задалба. Яһан һамаар үһыень һамнажа, оролдосотойгоор адуунай дэлһэтэй болон тоборуулгануудтай ниилүүлэн, һөөргэнь гүрэбэ.

«Түргэн бусадаг хаа, – гэжэ Тэмүүжэн эсэнгээр бодожо, хүндэ тоборуулгануудай тархиинь гэдэргэнь татахы мэдэрэн, һэмээхэн Бүртэ руу хараба; тэрэнь эшэмхэйгээр нүдөө доошонь буулганхай тэрэл зандаа нууба. – Ойртожол байгаа ёһотой».

Тэдэ дахин ууба – энэ удаа хүрьгэн хүбүүгээ хубсалуулһанай түлөө, удаань бэри эхэтээ болон нүхэд басагадтаяа аян замда бэлдэхээ гараба.

– Би өөрөө таанарые үдэшэжэ шадахагүйб, – гэжэ һогтод гэлһэн Дэй Сэсэн Тэмүүжэн Хара Хадан хоёрые шэртэнэ, – өөһдөө мэдэнэт, үлүүсээ орхихоор бэшэ саг болоод байна. Эхэнь ошохо, гэртэнь хүрэтэр хүргэхэ. Энэньшы дээрэ, хоёр эхэнүүд хайнаар бүхы юумэн тухай хөөрэлдэнэ ааб даа, намда тэндэ хөөрэлдэхэшы хүн үгы,

Есүүхэй ноён бидэнһээ ошонхой гээшэ ааб даа. Ши, хүндэтэ худа, аюулһаа эдээниие хамгаалыш даа.

– Энээн тухай шинии зүрхэн бү үбдэг, – гэжэ Хара Хадан тэрээнэй ханаа тэгшэлнэ. – Мэнлиг гэр хүрэтэрынь хүргэхэ, би тэрээндэ сэрэгшэдые үгэхэб. Хэрлэнэй эхээр аюулгүй, тэндэнһээ хада уула дабааха. Энэшни сэхэ талада ябаһан шэнги бэшэб дээ... Харин ши, – тэрэ хөөрөөгөө гэнтэ хэрэг тээшээ ябуулба, – хоёр хоноод, намда ерээрэй, урда талын бүхы ноёд байха, манда хөөрэлдэхэ юумэн би.

– Ерэхэб, – гээд, Дэй Сэсэн харюудань хүхюүтэйгээр энэбхилбэ. – Есүүхэйн түмэнэй бидэнтэй хадань, тайчууд бидэндэ өөдэрхэхээ айха бшуу.

Эсэгынгээ сэрэг тухай дуулахадаа Тэмүүжэн досоогоо хүлгэжэ, сэдхэлээ хүдэлгэн бодомжолбо: «Магад, эсэгынгээ үлүүс бусааха тухай эдээнһээ туһа эрихэм гээшэ гү?». Бодомжолһоор, тэрэ эрьсэд, Мэнлигэй мэгдэнэн, һэргылһэн харасатай уулзаба. Тэрэнь буруушаажа, тархья һэжэрбэ, абяагүй хэлэжэ байһандал: «Энээн тухай мүнөө болохогүй». Тэмүүжэн бодод гээд, тэрээнтэй зүбшөөбэ: «Зүб даа, би хамганай түлөө ерээ ха юмбиб, үшөө үлүүс тухай хөөрэлдөө эхилээ һаа, тэнэг болохоб».

Цотан ерэбэ, энэ удаа тэрэ тугалай эльгэн арһаар оёһон юрын нимгэн тэрлигтэй байба.

– Зай, харгымнай дүтын бэшэ даа, – Хара Хадан бодобо.- Ябахаар болообди

Бүгэдэ гэрһээ гаража эхилбэ.

Айлнуудай газаагуур хүн зон үймэлдэнэ. Хаа хаанаһаа һогтуушуулай хоолойн дүүсэн дуулдана. Гэрэй саана эдиршүүл эмээллэнэн моридые баринхай зогсоно – хүрьгэнэй гэртэ түрэдэ ошогшодой болон отогой газарай хилэ хүрэтэр хүргэхөө байгшадай морид.

Худанарта моридыень асарба. Дэй Сэсэн өөрынгөө хула мори жолооһоонь баринхай, тэрэл морин дээрэ түрүүшын уулзалгада хоёр жэлэй саана тэрээниие Тэмүүжэн хараһан байгаа.

Тэмүүжэн өөрынгөө азарга унаба. Бүхы ёһо заншалай түгэсэһэндэнь ехэ баяртай тэрэ жолоогоо задалжа, тойрон хараашална. Бүртэ нүхэд басагадаараа харагданагүй. Гэнтэ тэрэ Дэй Сэсэн Цотан хоёрой ханаагаа зобон бэе бээ хараад абахые обёоржорхибо.

– Хайшаа үгы болооб? – гэжэ Дэй Сэсэн аргаахан асуугаад, сухалтайгаар оршон тойрон хараашалба. – Мүнөө мори унаад нууха байгаал.

– Би гэртэ орохын урда тээ наашань гаргаа нэм, – гэжэ мэгдэнгээр Цотан харюусаба. – Хулуугаа гээшэ гү?

Нэгэ юумэн болоо гэжэ бусад зон ойлгобо. Бэри нууридаа үгы, тиимэхэ тэрээниие буляажа, нүхэд басагадын болон эгэшэ дүүнэрын хоргодуулаа хаш – ёһо заншал иимэ зүйл зүбшөөдэг. Бэри буляажа, түрэлэй хүнэй гэртэ хаагаад, басагад мунса, модо гартаа барижа, тэрээниие сүлөөлхээс ханахан хүндэ эсэргүүсэдэг. Бэрийн аха дүүнэр ба түрын харгы замда гарахаяа байһан залуу түрэлэйхид бэриие сүлөөлжэ, буляажа абаха эрхэтэй.

Бэриие табихаяа ханаагүй хаа, тэрээнээ хамгаалжа, нүхэд басагадын энеэдэ наадагүй сохилдодог, заримдаа наншалдаан хүжэржэ, бэе бээ ойлгомторгүй гэмтээхэ, алажашье болохо ушарнууд үзэгдэдэг. Хэрбээ басагад хүсэтэй хаа, тэн тэрээ тулалдадаг, хүбүүдэй нөөргөн буляажа шадаагүй хаа, ябалган үглөөдэр болотор хойшолуулагдадаг, тиин үглөөдэрын дахин тулалдаан эхилхэ: басагад бэлээр диилдэжэ үгэхгүй. Гурбан үдэрэй туршада басагы сүлөөлжэ шадаагүй хаа, түрэ болоогүй гэжэ тоологдохо. Энэнь хадаа отог угай хүнэхэд басагы гэрхэнь табиха дурагүй, гэрээ орхин ошохыень тэрээндэ зүбшөөнгүй гэнэн удхатай.

Тэмүүжэн тэсэжэ ядан, Хара Хадан Мэнлиг хоёр руу харана, тэдэнэ эзэд тээшэ ндюдөө табина. Дэй Сэсэн ехэ хүбүүгээ дуудажа, шэхэндэнэ юушьеб шэбэнэбэ. Тэрэнэ хэндэшьеб даллаад, айлһаа гаража ошобо. Нүрэг зонһоо хэдэн хүбүүд хойноһоон дахаба. Үлээшэдын хүлээжэ, бэе бээ удхатайгаар хараашалан, абяагүй байба.

Уданшьегүй найматай хүбүүн гүйжэ ерэбэ, харахада, дүтын түрэлэй хаш, арба гаран үеэлэ хаяла басагад бэриие хулуугаад, хүршэ айлда хүсөөр баряад байна гэжэ дуулгаба.

– Хүбүүд мүнөө тэдэнтэй хэлсэжэ туршаа, – гэжэ тэрэ хүндэтэйгөөр Дэй Сэсэнэй нюдэ харан дуугарна, – харин тэдэ үгэдэнэ ороногүй, холын отог руу эгэшээс хадамда үгэхэ дурагүйбди гэнэ.

Хүршэ айлһаа шанга шангаар дуугаралсаха абяан дуудажа байһаар шаг шууян боложо, хашхаралдаан эдэлбэ – тулалдаан

тэндэ эхилбэ. Дэй Сэсэнэй айлһаа хүн зон шууян тээшэ нэбшэгэрээрээ гүйлдэбэ.

Худанар, бэрийн гэртэхин болон нэгэ хэды үбгэд, хүгшэд байра дээрээ үлэбэ. Тэдээнэй хоорондуур хүйтэн халхинай гэнтэ үлэжэрхихэндэл бэе бээ тэдэ харанагүй. Булта газар шэртэжэ, эсэс хүлээнэ: хэрбээ гэнтэ басагадай бата бэхи байгаад, хүбүүдтэ диилдээгүй хаань, тэдэ худа ураг бэшэ, дайсад болоод тараха.

«Басагадта хамгаалхань бэлэн, диилэхэнь бэлэн бэшэ, – гэжэ Тэмүүжэн хоёр гараараа эмээлээ бажуунхай, эршэмтэй бодоно, – гэрэй набтар нарин үүдээр мунсын сохилто доро орохонь юрын хүндэ бэлэн бэшэ. Иигээд хамгагүй, гансаараа бусахам гээшэ гү? Хуу хайнаар үнгэржэ байгаа һэмнай».

Хүршэ айлда шууян үшөө шангарба. Гэрһээ басагад наринаар шашхалдана, хүбүүд абяагүй тулалдана.

Саг ошожол байба. Нэгэ хэды соо шашхалдаан замхаад, дахин шэнэ хүсөөр зэдэлнэ.

– Манайхин диилэжэ байна ха, – гэжэ тэрээнэй шэхэндэ Жамууха шэбэнэбэ.

Тэмүүжэн шагнаархаба: басагадай шашхалдаан улам һүжэрэн, галзууржа байгараа ганса гииналдаан болобо. Удангүй басагадай шарьяан газар дуулдаба – тэдээнйе гэрһээ гаргаба хэбэртэй. Уйлаан хайлаан, хиэрһэн бархираан, гэгэлдээн болошобо, тиигһээр хэдэн тээшээ тараба – тэдэнийе ташуураар хайра гамгүй шабхадажа, айлһаа намнаба хэбэртэй.

Тэмүүжэн ханаа алдаба. Худа урагууд болон бэрийн гэртэхин ханаа амарангыар бэе бээ харасалдаба. Дэй Сэсэн аягүйрхэнгээр мийһэд гэбэ:

– Ёһо заншал ханаба... эдэ залуушуул элдэб юумэ ханахадаа аргатай...

– Заншал хадаа заншал, хорихогүйш, – гэжэ Хара Хадан гараа дэлгэбэ. – Зай, болоол даа, хайн лэ гээшэ, иигээшэньшье дээрэ, бүхы заншал сахигдаба.

Бүртые асарба. Хоёр гарһаань аха дүү Алчи Хи хоёр хүтэлэнхэй. Хоюуланайн нюур аман наншалдаанһаа хабдашанхай. Алчийн нидхэ хахарһан, шархаһаань шуһан гаража, нюураарнь үргэн хүрэтэрнь гоожоод, шэнэ эльгэн арһан самсыень буданхай. Хойноһоонь үеэлэ хаяалан аха дүүнэр булта үрзылдэшэнхэй, шулга нюлга хүрэнхэй, ама хамараа хабданхай, хүндэ хүндөөр амиланхай.

Тэмүүжэн бусадые харанашьегүй, гансал Бүртыг шэртэнэ. Тэрэ харасаяа доошонь табинхай ябатараа дүтэлхэдөө эшэнгээр энеэб гээд, нюдөө тэрээн руу үргэжэ: «Хайшан гэхэбши даа, эгэшэ дүүнэр иимэ ехээр намдаа дуратай», – гэжэ хэлэнэн мэтээр хараба.

Тэрээндэ хүхэбэ зүхэтэй, шэнэ мүнгэн эмээлтэй, шэнэ тоног, зэмсэгтэй үндэр гүү дүтэлүүлбэ. Тэрэ хүнгэхэнөөр эмээл дээрэ хүрэжэ гараад, жолоогоо бэлэхэнээр заһан абаба.

Цотан хүбүүнэйнгээ нюур дээрэхи шуһа тогтоожо, шарха дээрэнь нёлбосогоон, түүдэгэй үнэхөөр шабаба. Нүгөөдэ аха дүүнэрын айл эхэнэрнүүдтэ хүйтэн уһа домбоһоо адхуулан, нюур гараа угаажа, уршышаһан хубсаһаа заһажа, эмээлдээ хууба.

Одоол Алчи мориндоо мордожо, айллаа булта мордобо.

ХШ

Өөлэн үрэ зүрхөө үбдэжэ, Тэмүүжэн Бэлгүтэй хоёроо хүлээбэ. Һүниндөө ой тээһээ ямар нэгэн абья дуулахадаа гү, али үлэнэн моридойнгоо турьяхада хэбтэридээ залд гэжэ, хатуу дэрэнээ толгойгоо үргэнэ: «Ерэжэ ябанагүй аабза?...». Үдэртөө хоёр гэрэй хоорондо ябахадаа нэгэ харбаанай газарта тэдээнэй Хэрлэнэй эхин өөдэ гаргаһан зүргын эхилдэг урда зүг руу өөрын эрхэгүй хараашална. Хонгирад угтан хүбүүем ямараар угтагша ааб, хэрэгээрээ һайн һайханаар хэлсэнэ гү, али доромжолоод, үлдэнэ гү гэжэ таажа ядаха. Теэдшье Тэмүүжэн гэртээ һамга асаржа ерэхэ гэжэ тэрэ хэдышье бээ идхаа баалаа һаа, ой ухаандаа багтаажа ядаа. Харин, тад һөөргэ, хүбүүдын зүрхэ сэдхэлдээ гомдол муулартай гар хоһон бусаха гэжэ һанахань зүб тээшээ байгаа бэлэй.

Нэгэтэ галайнгаа хажууда тэрэ бодолгото болон һуутараа Сочигэлһээ асууба:

– Юун гэжэ һананаш, Дэй сэсэн маанарта басагаа үгэхэ гээшэ гү?

Тэрэнь гараараа самнаба.

– Ши хүнүүдые ойлгожо һураагүй зандааш. Хүсэтэйнь хүсэтэйдөө няалдадаг, ахирын ахиртайгаа үлэдэг... Ши өөрөө Түмүлүүнээ маанар шэнги тулюур зондо үгэхэ һэн гүш? Өөрөө бодоод үзыш.

– Тиимэл даа, зүб хэлэнэш.

Дотороо тэрэ Тэмүүжэмни замдаа байдалаа хайса шүүжэ, ухаа абаад, бусажа магад гэжэ найдаа хэн. Гансал сэдхэлэйнь оёрто хүрэшэн үнэнхэн доро үлэнхэн багахан улаан сог мэтэ маргал ехэтэшые хаа найдал үлэнхэйл бэлэй: «Гэнтэ тэрэнь болошог даа, бүтэшэг даа?... Юун гэнтэ бологшогүйб оршолон энэ дэлхэй дээрэ... Тиймэ юумэн мундаа хэн гү?».

Зургаадахи үдэрынэ Зэлмэ Боорчи хоёр ерэбэ. Тэдэ түрэдэ гаргаха залуу тарган хаарал гүү туужа асарба, үшөө Боорчи эхэ эсэгынгээ бэлэг зургаан түйсэ арза морин дээрээ тээжэ ерэбэ. Хамнигадга ошоһон Хачуун тэрэ дороо бусажа ерээд, тэдэ хэлсээтэ болзортоо хүрэжэ ерэхэ гэжэ дуулгаба. Иимэ эхиндэ урмашаһан Өөлэн Сочигэл хоёр бэлэдхэлээ эхилбэ.

– Бэрийн буугаашыегүй хаа, шэнэ нүхэдэй ерэнэнэй баяр үнгэргэхэбди, – гэжэ тэдэ хоорондоо тогтообо. – Энэш баһал жаахан бэшэ хэрэг гээшэ...

– Тэмүүжэндэшые урматай байха, – гэнэ Сочигэл. – Удаан уйдажа ябахагүй. Хонгирадшыегүйгөөр бидэ бараг байнабди.

– Хамаг юумэндэ бэлэн байя, – гэжэ ханаанайнгаа оёртохи бодолоо Өөлэн хэлэбэ. – Гэнтэ худанарай буугаа хаа, угтамжада бэлэн байха ёһотойбди.

Сочигэл юрэл мүрөө хабшаад, нимгэн уралдаа халаглаһанай энеэдэ зуужа, абяа аниргүй тэрээн тээшэ хёлойн харад гэбэ.

Өөлэнэй идхалгаар айлшадтаа гэжэ үшөө нэгэ гэр тэдэ табиба. Тэрэнь арһанай гэр байгаа. Гэрнүүдэйнгээ модон хана уняаень угааба, аршаба, шэнэ шэрдэг дэбдибэ. Ехэ гэртээ Есүүхэйн хүүлээр нэгэшые удаа ханзаһаа гаргаагүй яла сала сартуул хибэсүүдээ үлгэбэ. Үни сагай туршада үзэгдөөгүй хайндэрэй гоёолтонуудаар гэрнүүдынэ шэмэглэгдэбэ.

Шэнэ нүхэдэй ерэнэндэ угаа ехээр урмашаһан аха дүүнэр (теэдшые тэдээнһээ халахаяа болинхой) хайндэртэ бэлдэн, ангай арһан хуушан хубсаһаа шэнэ хилэн үмдэ, самса болон гуталаар хэлгэжэ, гуулин табтай шэнэ бүһэ бүһэлжэ, анхандаа хайндэртэ ямар ябагша хэм, тэрэ мэтээр элдэб үнгөөр гэрэлтэн ябаба. Тэдээнээ харахадаа эхэнүүдынэшые ханза сооһоо дараанайнгаа гоёлой шэршүү торго, үндэр хайхан малгайнуудаа гаргабад. Сочигэл тогоон соо уһа халаажа, Хуаагшанай туһаламжаар толгой нюураа хайса угааба. Зүүн таладаа гансаараа үлээд, үргэн мүнгэн толийн урда һуужа, нидхэ, хорьмоһоо зада шэрдэбэ, хитад тоһоор хасарнуудаа улайлгаба.

XIV

Хурим түрын хамбы болохо арбан табан хүн, зургааниинь хүрьгэнэй талаһаа, юһэн хүниинь бэрийн талаһаа, халаан моритойгоо түргэн хатараар хүниндөө хонолгодо тогтожо, нэгэ удаа амарангаа хоол барихаяа үдэр халта зогсон, амаржа ябаба. Бэри басага Цотан эхэнь, Алчи аха Хи дүү хоёрынь хүрьгэнэ. Бусадын аха дүүнэрэй хүбүүд басагад хэн.

Тэмүүжэн харгыдаа зүүдэн соо ябаһандал бэлэй. Ойронь, ээм ээмээ тулалсан, Бүртэнь ябана. Эгээл эхинһээ абан, хонгирадай хүрэнһээ гарахадаа тэдэ хоёрые зэргэлүүлээд табяа хэн, тэрээнһээ хойшо Тэмүүжэн басаганай ойроһоо хамаг зоригыень мохонон, ухаань дүйрүүлхэн ямаршьеб нэгэ амта шэмэтэй мэдэрэлдэ абтаад, тэрээндээ зоргоороо дашууржа ябаба. Тэрэ хажуудаханаа гансал тэрэниие харана, бэшэ ондоо хэниешье обёорхоо болинхой. Ухаанайнгаа нэгэ солоохойгоор зоной урда тэрэ ёзогүйгөөр бээз абажа ябана гэжэ ойлгоно. Найн эрэ һамгандаа бэшэ, мориндоо һанаата болодог, тээд тэрэ өөрыгөө яажашье албадажа шадабагүй. Сээжэ соогоо зүрхөө түшэгнүүлэн, тэрэ хазаараа бүхөөр бариһан басаганай харахан гар хулгай нюдөөрөө харана, урдаһаанысье харахада гоё гоо найхан шарайень хажуу тээһэнь найхашаан шэртэнэ.

Түрүүшын үдэр тэгшэ бэшэ газараар ябатараа тэдээнэй морид нэгэтэ найган нэшэлдээд, Тэмүүжэнэй хүлэй тэрээнэй хүлтэй няалдашахада толгойһоонь табгай хүрэтэрнь халуун гал аһашаба, аминиинь бахалзууртаа хаагдашаба. Тэрээнһээ хойшо дотороо тэрэ тэшэ ядаһанаа, айһанаа доро даран, хайшан гээл һаа басаганай ойро хүрэхэмни ааб, тэрээндэ няалдаад абахамни ааб гэжэ һанажа ябаа бэлэй.

Жадаранай хүрээндэ яагаад Хара Хадантай хахасаһанаа, аша туһадань дан тиймэ тобшо бэшээр баяр баясхалан хүргэһэнөө, яагаад амархаа зогсодогоо, эдээлдэгээ, унтадагаа һиирэг хүнгэхэн манан соогуур ябаһандал бүүр-түүр һанана. Баяр жаргалһаа боложо һогтошон мэтэ һанааниинь балархан. Нюдэндэнь гансахан лэ Бүртэ харагдажа ябаа, хонгирадай хүрэнһээ Бурхан Халдунда оршон гэр хүрэтэрөө гаталһан утын энэ аяншалгада тэрээнэйнгээ хажууда үнгэргэһэнөөсье хүсэд ойлгоогүй.

Мэнлигэй гэрhээ тэдээнтэй Хүхэчу нэгэ дүүтэйгээ хамтарба, Мэнлиг өөрөө хүрин шэршүү торгон тэрлигээ үмдэбэ, угалзаар гоёохон сагаан hээы малгайгаа углаба. Тиигээд мүнөө Хара Хаданай huури эзэлжэ, эсэгынь орондо ябаба.

Дүрбэдэхи үдэрэй дундахануур наранай тэнhээ хулжажа эхилхэдэ тэдэ hүүлэй hүүлдэ хадата тайгын ой модонhоо Бурхан Халдунда гаража ерэбэд. Эндэл Тэмүүжэн хэдэн үдэрэй ойгоонhоо hэргэжэ, ханаата болон, урагшаа шохоорон хараба. Тэрээнэй айл дүрбэн гэрhээ бүридэжэ, тээ хажуудань, ой тээшээ, хамниганай урса гэр ёдойжо байба. «Бэлдээ юм байна, – гэжэ тэрэ ханаагаа амаран бодобо. – Тиигээ хадаа хамаг айлшад суглараа гээшэ».

Ойhоо гараhаар хурим түрэ зогсошобо.

Айлhаа нохойнууд хасалдаба, хирэ болоод, тэндэhээ хоёр моритон хурдаар таhаржа гараба. Тэмүүжэн хараhаар байтараа Хасарай хажууда Боорчи нүхэрөө таниба. Хасарай азарга муу зангаа гэнтэ хүдэлөөд, арзагар шүдэтэй тархья дээшэнь үргэжэ, хажуушаа хадуураад халабагүй, теэд эзэнhээ хоёр удаа hайн ташуур эдихэдээ урагшаа оодорон шуумайшаба.

Халуун моридоо арбаад алхам газарта татажа, хүрэжэ буубад. Айлшадтаа энеэбхилэлдэн доро дохижо, шанга шангаар мэндэшэлбэ:

– Харгы замтнай hайн гү?

– Ямар hайн юумэ маанарта асаржа ерэбэт?

«Эхэ hургаа», – гэжэ Тэмүүжэн хүхюун дорюун Хасараа баяртай харан бодобо.

– Танайда хадын зэргэ мяхан, нуурай зэргэ архи бии гэжэ дуулаад, хүндэлүүлхээ ерээлди, – гэжэ Арчи хүхюу энеэдэн соогоо бусадаа харан харан шоглоно.

– Зүб лэ таанарта хэлээ, хада уулашье байха, нуур далайшье байха, – гэжэ тэдэ харюусана. – Зүб лэ манайда буугаат.

Хасар Боорчи хоёр дүүрэн ганзагануудаа буулгаба, Бэлгүтэй болон Мэнлигэй хүбүүд дүнгэлсэбэ.

Алчи болон Цотанhаа эхилээд, айлшадаа хүндэлжэ эхилбэд. Ду-харайшье, мяханшье гар дамжан ябаба. Айлшад хүндэ ямба ехэтэйгээр тогтоожо, ууба, эдибэ, теэд харасань хүрьгэнэй айл гэрнүүд руу зорюулаатай байгаа hэн. Тэмүүжэн hэмээхэнээр тэдэ-энэй шарай шэнжэлнэ, Цотан Алчи хоёрой хёрхо хараса адаглана, теэд жэхыжэ хүлээhэн дураа гутаhан жэнжэ олобогүй. Хонгирадай хайхарамжагүй нюдөөр мүртэй юумэ ойлгохын аргагүй байхада

Тэмүүжэн эртээнһээ мэдэрэлээ харуулхагүй гэжэ хэлсээ ха, али Дэй сэсэн бээс бү мэдүүлэгты гэжэ захяа гү гэжэ ханаба.

Худанарай бүлэгһөө уданшьегүй бэри басаганай дүү Хи хүбүүн гараба. Тэрэ өөрынгөө хундага уугаад, гэгтэ ухаа азаргадаа хүрэн мордожо, гансаараа айл тээшэ гүйлгэшэбэ. Хуу барандаа абяа аниргүй боложо, тэрээнэй хойноһоо харан үлэбэд. Тэрэ газар гал дээгүүр морёороо хүрэжэ гараад, айл руу сүмэрэн ходоржо, гэртэ орохо ёһотой байгаа.

Айл хүрэтэр зуугаад алхамай үлээд байхада газархи галай хажууда обооролдожо байһан хүнүүдһээ (Тэмүүжэнэй шохоржо харахада, хамнигадай ударидагшын хүбүүд байба) Зэлмэ гаража ерэбэ. Барилдааша бүхэдэл тэрэ урагшаа нэнгээд, гүйлгэжэ ябаһан Хи хүбүүнэй урдаһаа түргөөр ябаба.

Хи азаргаа хоёр удаа шабхадан хурдалуулаад, Зэлмын хажуугаар гараха ханаатай зүүн гар тээшээ гогдоржо эхилбэ, тээд тэрэнь хүндэлэн гүйгөөд, утаар хүрэн, ногтодонь аһалдажа, бүхы бэээрээ шагтагалдашаба. Тэрээнэй хүндэлһөө азарга тархьяа гунхажа, нэгэ бага газараар шэрээд, гуламтын урдахана зогсошобо. Тэмүүжэнэй хараһаар, хамниган хүбүүд Хи хүбүү моринһоонь дохин байжа буулгаад, гэр руу оруулба. Зэлмэ байра дээрээ хатаржа байһан ульгам мориень сэргэдэ абаашаба.

– Хүрьгэнэй нүхэд хайн байна даа, – гэжэ айлшад гараа дэлгэбэ. – Бидэ шалгабади...

– Тиигээ хадаа манай Бүртые хамгаалжа шадаха, нэгэ юумэнэй болоо хаа...

Хурим түрэ байра дээрээ ухарижа, архи мяхаар хүндэлүүлбэ, үгэ ама андалсаба, тиин таатай саг үнгэргөөд, айл тээшэ дугшаба. Урдаһаань угтан, Өөлэн эхэ Сочигэл эхэ хоёр улаан шүрэ, сагаан мүнгэн гоёолтотой шэршүү торго шэршэгэнүүлэн гаража, айлшадтаа дохинод. Өөлэн эхэ маряатай бүдүүн Цотан худагыгаа эмээлһэнь буулгажа, уриханаар энеэбхилэн, нюдыень гэгтэн, зөөлэхэнөөр асууна:

– Ямар ябажа ерээбта? Харгытнай дан хүшэр байгаагүй гү?

– Бурхадай хайгаар, – тэрэнь юрын янзаар, хайн хайханаар урдаһаань энеэбхилбэ. – Иимэ хүрьгэнэй хойноһоо бидэ энээнһээ байха зам гаталха һэмди.

– Зай, гуламтадамнай ошогты, – Өөлэн сэдхэлээ хүнгэлһэн шуухираагаа даража, захагүй баяраа нюдэндөө нюун, айлайнгаа гүн руу худагыгаа дүмүүхэн үдэшэбэ.

Хасар Алчийн жолоо абаба, Мэнлиг тэрээнэй гарһаа барин, худа мэтээр газраа гал руу абаашаба. Тэрэнь омоогоор иишэ тиишээ хараашалан, хойноһоонь ябаа һэн.

Газаадахи гуламтын хажууда бурхадтаа удаахан сагай туршада сэржэмдэбэ, хайн хайханаар ябажа ерэнхэндээ баяр баясхалан хүргэбэ. Хүрыгэнэй талаһаа Хүхэчу мүргэбэ, бэрийн талаһаа бөөнэрэй эрдэм бага сага мэдэхэ нэгэ хүбүүн олдобо. Тэдэ ээлжээлэн байжа хамгаалагша, аршалагша, туһалагша олон тоото бурхадта хандаба, тойроод байһан айлшад болон гэрэй эзэд мяхатай табар, архитай тагшанууды баринхай.

– Сэг!

– Сэг! – гэлдэхээр, тэдэ одоошье мүргэлөө дүүргэбэ.

Барандаа аяга табарһаа үргэжэ, уубад.

Айлшадаа гэртээ оруулган болобо. Бэридэ болон эгэшэ дүү басагадтань эхэнэрэй зүүн тала далдалһан хүшэгэ татаатай байба. Өөлэн тэдээниие тэрээн руу оруулаад, эдэе унда табюулһан багахан шэрээн саагуур һуулгаба.

Мэнлиг Алчи хоёр хүрыгэн бэри хоёрой эсэгэнэрэй орондо хойморто һуубад. Бэрийн эхэ Цотан хүбүүнэйнгээ хажууда һууба. Тэмүүжэн Мэнлигэй зүүн гар талаар, тэрээнэй доро Өөлэн эхэ һууба.

Айлшадай һууридаа һуужа, ан-бүн болоходо Мэнлиг һууриһаа бодожо, түрүүлэн дуугаржа эхилбэ. Хонгирадай хүрээндэ Хара Хаданай ара нюргаар абяа шэмээгүй байһан һаа, мүнөө тэрэ түрүү зэргэдэ гаража, хурим түрын ахамад мэтээр энэ бээе бээлбэ.

– Ехэл хэрэг бидэ мүнөө хэжэ байна гээшэбди, – хатуу харые халта бариһандаа зүрхэлиг болоһон Мэнлиг худанараа ехэл удха шанартайгаар харана. – Холын угтаниие холбожо, элдэб зониие хамтад-хажа байнабди, манай уг залгамжалагшадта ехэл туһа гээшэ... тэдэ бээ бээе харалсажа, бээ бээдээ туһалжа ябаха, үлүү газарта зэр зэбсэг урда урдаһаа үргэхэгүй... Шэнэ айл байгуулжа, шэнэ үри һадаһандаа харгы нээжэ байна гээшэбди... маанарһаа бэшэ хэн энэ бүгэдые хэхэ һэм? Ганса сусал гал болохогүй, ганса хүн айл болохогүй, нэгэ модон ой бэшэ, нэгэ шоно хүрэг бэшэ гэдэгтэл... тэрээнэй тулада бидэ бээ бээдээ туһална гээшэбди... Бидэ саашадаашье Тэмүүжэндэ туһал-хабди, гэр бүлыень орхихогүйбди... бидэ хүл дээрэнь гаргахабди...

Тэрэ удаан дуугарба. Ямар дэмбэрэлтэй хэрэгэй мүнөө хэгдэжэ, ерэхэ сагта ямар хайн хайхан юумэнэй болохо байһан тухай хэлэбэ. Тэмүүжэн тэрээниие шагнажа һуухадаа Мэнлигэй зоной урда үгэ

хэлэжэ огто шадахагүй байһые анха түрүүшээр анжарба. Нэгэ бодолһоо нүгөөдэдэнь ороно, эндэ тэндэ сохино, хэлэлхэнээ дабтана. «Тээд нэгэ бодолоо шангахан баринхай, – гэжэ тэрэ бодобо, – худанарай урда өөрынгөө удха шанар харуулхаа оролдоно, гансал тэрэ-энэй аша туһаар энэ бүхы юумэнэй боложо байһандал...».

– Мүнөө Тэмүүжэнэй тиимэ хайн саг бэшэ, – хүрөөтэй шэрүүнээр тойрон хаража, тэрэ толгойгоо хүдэлгэбэ. – Тээд эсэгынгээ тут тэрэ үргэжэ, өөрынгөө үлүүс суглуулха! Бидэ, хонхотон угай хүнүүд, энэ хэрэгтэнь туһалхабди, олон хүнүүдые тут доронь табихабди.... Есүүхэй ноёной сэрэг бидэ зандань үлээжэ шадаабди, тайчуудта удар татуулан бутаргаагүйбди, Таргудай ноёной эхинһээ абан, хэдышые оролдоо хаань... Тэрээнэй саашадаашые маанарта хаалта хэхые мэдэнэбди... Тэрэ Тэмүүжэндэ үлүүсээ абаха хэрэгтэ юугээршые хаань, хаад тойбо татаха... Тээд бидэ тиигүүлхэгүйбди!... Бидэ Есүүхэй ноёной үлүүс суглуулхабди, тугыень үргэхэбди, хүбүүень һэеы дээрэ үргэхэбди. Тэрээниие хүнүүд залуу гэжэ, ори гансаараа гэжэ ханадаг... Тиимэ, тэрэ залуу, олоншые юумэ мэдэнэгүй, тээд тэрээнэй хажууда бидэ байхабди, хонхотон угай хүнүүд. Харин таанар бултадаа бидэниие юрын зон бэшэ, олондо мэдээжэ бэшэ юумэн маанарта эли гэжэ, олон юумэ бүтээхэ арга боломжотой гэжэ мэдэнэт маанарые, хонхотон угай зониие...

«Үлүү юумэ хэлэжэ байнагүй бээ?» – гэжэ Тэмүүжэн бодоод, доогуур нууһан Хүхэчуе хараба.

Тэрэ урдаһаань оншотой хатуугаар хараад, «Тиигэнэ, зүб хэлэнэ», – гэхэндэл халта дохибо.

«Энэ юуштэ юм гээшэб?» – Тэмүүжэндэ худанарай урда тэрэ-энэй өөдэгүй ахир, юумэ хэжэ бирахагүй гэжэ сэхэ харуулаашань, мүн тэрээнэй хажууда ямаршыеб абарга хүсэтэй хонхотон аймаг ходоо тулаха тулгуур, түшэхэ түшэлгэнь боложо, тэдээнгүйгөөр үлүүсээ бодхоожо шадахагүй юумэндэл, ото туһалжа байха гэжэ сонсхоошонь сэдхэхыень аягүйгөөр дайраба. Доромжолуулһандаа доошоо харанхай, гомдом муулар соогуураа тэрэ бодолоо мухариулна: «Дан ехээр эдэ бээ дээрэ үргөө юм байна... Хүхэчушые баһа... Зоной урда эдэ бүгэдые харуулха гэжэ шиидэ ха. Байза даа, таанартай үшөө хөөрэлдэхэб даа...».

Харюу үгэ Алчи хэлэбэ. Тэрэ Тэмүүжэниие ехэтэ магтаа һэн. Хоёр жэлэй саана хэнһээш мэргэнээр харбажа, угайхидайнь урда

бээ харуулаа, хонгирад угтан тэрээнэй эсэгынгээ үлүүс бусааж, тугаа дээрэ үргэжэ ябахыень хүсэнэ.

– Бидэ, хонгирод, хэрэгтэй болоо хаань, туһалхабди, – гэжэ тэрэ үгөө дүүргэбэ. – Ерэхэ сагташые бэе бээдээ туһалжа байхабди гэжэ найданабди.

«Эсэгэнэ һургаа гээбы, – гэжэ Тэмүүжэн хайша хэрэг тэрээнине шагнажа байхадаа бодобо. – Харин хэрбээ ганса өөрһөө хэлээ хаа, хүсэд бодонгүй хэлэнэ: Дэй сэсэнэй одоо яаха хээхэнь үшөө мэдэгдэнэгүй...».

Орой болотор сэнгэлгэ болобо, эзэд айлшадаа юугээршые садхааха гэжэ оролдобо. Тэдэнь эзэдтэ баярай дуунуудые дуулаба, эзэд тэдэндээ харюу дуугаа зориулба.

Тэмүүжэн баһал хадамайнгаа басага һанан уйдаба, саагуурнь Бүртын һууһан, Сочигэлэй эдэе хоол зөөһөн хүшэгэ ходо бүхэн удаанаар харан һуугаа һэн.

Харанхы соогуур одо мүшэд доро тэдэ тарабад. Һогтошоһон эзэд, айлшад бэе бээынгээ урда элүүрээр харагдаха гэжэ оролдоно. Урин налгайгаар дохилдоһоор, һайхан амарха тухай үрээлдэбэд. Хадамай басаган өөрынхидтэйгээ айлшадай гэртэ оробо. Айлай урда талада залуушуул гал түлибэ.

Тэмүүжэн Хүхэчуе хажуу тээшэнь дуудаба.

«Энэ дороо хамаг юумэн тухайгаа хөөрэлдэхэ хэрэгтэй, – гэжэ тэрэ шиидэбэ. – Тэрэгүйдэ гутаар мэтээр хальтираад, шулуун соогуур үгы болошохо, тиихэдэнь һарые һарлан энээниие харахагүйш».

Тэрэ баруун талада гараад байба. Оройн һэбшээндэ ойн захаархи нарһан модод оройгоороо найгана. Тэмүүжэн холын түүдэгэй гэрэлдэ нүхэрэйнгөө нюур шохоорон харана, тиин гэнтэ урдань тад ондоо хүнэй байһандал гэнтэ үзэгдэбэ – тэрээнэй шарай танихаар бэшэ болотороо хубилшанхай. Тэрэ толгойгоо һэжэн, нүдэндэхи үзэгдэлөө хаяад, дахин шэртэхэдэ тэрэл бөө гэжэ таниба, тээд яабашые энэнь ондоо нюур байба – хари, хүйтэн шэгтэй шарай. Анханай хуушан нүхэрэй шэг бэшэ, харин ойро хүртэшэгүй хүйтөөр хажуугаарнь харанхы руу хаража байба.

«Юун тахай хөөрэлдөөнэй болохые таагаа, тиимэһээ иимэ халдашагүй түхэл маяг үзүүлнэ», – гэжэ Тэмүүжэн бодоходоо хөөрэлдэхэ огто дурагүй байһанаа хурса мэдэрбэ – гуйха, доро унаха дураһинийн үгы байба. Гэнтэ тэрэ ошоод лэ унташаха, хамаг юумэнһээ

далда ошохо дураниннь хүрэхэ: харгы замай эсээн сусаан, һүүлшын үдэрнүүдэй хүсөө зангидаан өөрынхies абаал ааб даа.

Тээд тэрэ бээ гартаа абан, бодолоо гуримшуулба.

– Хүхэчу, би шинии түрэдэм ерэжэ, бүгэдэ манай талаһаа тэнгэридэ һуугшадта мүргэһэндэш баярланаб. Эсэгыншни минии эсэгын һуурида һууһанда баһал ехэ баяртайб. Нэрлэгдэһэн эсэгэ гэшэ бодото эсэгэ мэтэ ха юм, ши бидэ хоёр мүнөө аха дүүбди гэхээр болобди. Та хоёрто һамга абаха хэрэгтэм туһалһандатнай ехэ баяр хүргэнэб, энээниетнай хэзээдэшье мартахагүйб. Тээд ши өөрөө минии үшөө хэды ехэ хэрэг хэхэ байһыем мэдэнэш... Эсэгымни сэрэг мүнөө Хэрлэндэ жадаранай хүрэнүүдээр байха, энэ баһал шинии эсэгын оролдолгоор бүтээгдээ, тэрээндэ би баяртайб. Харин тэрээн-һээ сэрэгыем бусааха тухай бодожо эхилхэ байгаабди гэхэдэм, урдаһаам хэлээ: энэ хэрэг хэхээр бэшэ эртэ, мянганай ноёд шамда ерэхэгүй гээ... – Тэмүүжэн дуугай боложо, хоолоймни даншье һаа һаймһаруу боложо байна ха гэжэ бодобо, тиин халаглалаа дараад, ондоо хоолойдо орожо ядан, саашань хэлэбэ. – Мянгатанай зоргоогоо ябадал һанааеи зобооно. Һүүлэрньшье, минии хуулита арбан гурба хүрэхэдэ, тэдээнэй бусажа ерээгүй һаа яахаб? Би тиихэдэнь яахабиб? Тиихэдэ үшөө хэды болотор тэдээнэй үгөөр бай-хыень, эрхэ мэдэл дором байхыень хүлээхэбиб? Энээн тухай юун гэжэ һананаһ, минии үүри Хүхэчу?

Тэрэ сэдхэлээ хүдэлэн, харюу хүлээжэ, дуугай болобо.

– Ши нэгэл юумэ ойлгохо ёһотойш, Тэмүүжэн үүри, – гэжэ Хүхэчу оншотойгоор хэлэбэ. – Засаглажа, зонхилжо һурахын түлөө эрхэ мэдэл доро ябажа һураха хэрэгтэй.

– Ямар үшөө эрхэ мэдэлдэ? – Тэмүүжэн ухаа алдан гайхаба. – Хэнэй?...

– Хэн тээд мүнөө шамда туһалжа байнаб? – тэрээниие алад харан, убайгүйгөөр Хүхэчу дуугарба. – Бидэ, бөөнэр, шамда туһалнабди, тиимэһээ ши маанарай үгэ дуулаха ёһотойш.

– Ноён хэнэйшье үгэ дуулаха ёһогүй! – гэжэ Тэмүүжэн түргэн зантайгаар хэлэбэ. – Минии эсэгэ хэниеш дуулагшагүй һэн, теэшье манай уг дарханай...

– Ааляр, ааляр, – Хүхэчу тэрээнэй шанга хоолойһоо айба хэбэртэй, иишэ тиишээ хараашалаадхиба, – тэрээн тухай хэлэгдэнэгүй, ноён арад зониие зонхилно, тиихэдээ тэрэ бурхадай

зарлигаар ябаха ёhotой, харин бурхад болон арад зоной хоорондох и элшэн – бөөнэр гээшэ.

– Тезд би юу хэхэ ёhotой хүмбид?

– Ши бурхадай зарлиг дүүргэхэ байhanaа маанарта харуулха ёhotойш.

– Би тэрэндэ бэлэнлби... – гэтэрээ Тэмүүжэн гэнтэ бодобо: «Магад, энэндэ энэ үбэлдөө зүүдэндэ наймадахи тэнгэриде ниидэжэ ошоод, Эхэ Сагаантай, тэрээнэй дүшэ хүбүүн болохо Чингис Шэрээтэтэй уулзаа хэм гэжэ хэлэлтэй гү? – халта хүлээд гээд, болибо. – Үгы, мэдээгүй байг, тиигээ хаам, хүүлээрнь тэрээн тухай нэгэ юумэ хэлэхэ, тиихэдэнь үнэн юумэ хэлэнэ гү, худал гү гэжэ мэдэхэ аргагүй байхаб...».

– Тиимэ бэшэ, Тэмүүжэн, – гэжэ Хүхэчу энэбхилбэ, – ши маанарта энээнэ харуулха ёhotойш, тиихэдэ онсо тангариг үргэхэш, тэрэгүйдэш яагаад шамда үнэншэхэ хүмбиди? Тэрээнгүйгөөр энэ ехэ хэрэг эхилжэ шадахагүйлди.

– Ехэ бөөнэр яанаб? – гэжэ Тэмүүжэн асууба. – Тэрэ урзанда зун намайе дуудажа хөөрэлдэн бөөнэр? Тэдэ баһал иигэжэ бодоно гү, али ши өөрөө эдэ бүгэдые hанаа гүш?

– Ехэ бөөнэр үбгэржэ байна, – Хүхэчүгэй хоолойдо хайхарамжагүй, тоохогүй янза үзэгдэбэ. – Тэдээнэй элинсэгтээ морилхо сэгын дүтэлөө, харин газар дээрэхи хэрэг үйлэ бидэ хэхэбди.

– Тиигээ хадаа, энээниие тэдэ hанаагүй гү?

– Тэдэ бэшэ.

– Тиимэ хаань, би юундэ шамда үнэншэхэ болонобиб?

– Юундэб гэхэдэ, энэ бүхы үедэ эсэгэ бидэ хоёр лэ шамда туһалжа байгаабди, манһаа бэшэ хэншье туһалаагүй... саашадаашье туһалжа байхабди, шинии түлөө бидэ юушье хэхэбди, хэрбээ манай бодол hанал тоолохо юм хаашни... Үшөө тиихэдэ юундэб гэхэдэ, манһаа бэшэ ши хэндэшье найдаха аргагүйш, эсэгыншни үлүүс ганса бидэл бусаажа үгэхэ аргатайбди, бидэ, хонхотон угай хүнүүд...

Одоол мүнөө Тэмүүжэн ойлгобо: Мэнлиг хүбүүнтэйгээ тэрээниие зоргоороо гар соогоо баряад байхаяа hанана, хүүлээрнь, эсэгынгээ үлүүс бусаажа абахадань, тэрээниень хүнэй мори захирдагтал зонхилжо һууха hанаатай. Хүхэчу анха түрүүшынхией сэхэ табиба ха юм: манай үгэ соо ябаа хаа, эсэгынгээ үлүүс абахаш, үгы хаа, шэхээ хараха аргагүйдэл, тэрээнэ харахагүйш.

Сэдьхэлдэнь ехэ хүндэ боложо, досоонь муудаба, ханаан бодолыньше төөришэбэ. Ухамайлан бодомжолжо эсээд, урдахи замаа тэрэ харабагүй, бүтүү ой тайга соо байһан мэтэ байба. Хөөрэлдөөгөө түгэсэхэ хэрэгтэй байгаа хэн.

– Би шамай ойлгооб, Хүхэчу үүри, – гэбэ тэрэ. – Би бодохо ёхотойб. Харин мүнөө амарае, үглөө олон хэрэг.

Тэдэ тарабад. Хүхэчу бага гэр руу ошобо, Тэмүүжэн – өөрынгөө, ехэ гэр руу. Харанхы соогуур баруун ханаар хэбтэридээ ороходоо түүдэгэй дэргэдэ халамгай залуушуулай шууяа дуулаба. «Аха дүүнэртэ найндэр, – гэжэ тэрэ унтангаа бодожо үрдибэ, – үнэн дээрээ юунэй боложо байһые эдэ мэдэдэг най...».

* * *

Зүүгээр халта сайража эхилхэдэ Өөлэн Сочигэл хоёр хүбүүдээрээ бодонхой байба. Уданшьегүй айлшад үндэрлэжэ, баһал ехэ гэр соо барандаа сугларбад. Баһал архитай аяганууд тойробо – иигэжэ хүнүүд үсэгэлдэрһөө хүндэшэг болоһон толгойгоо заһаба. Мүнөөдэр хурим түрын шухала ёһо заншал үнгэргэхэ хэрэгтэй: хадамай басаганай үһэ гүрэлгэ, тэрээнэй онгондо, гуламтада, хүрьгэн хүбүүндэ, хадам эхэдээ мүргэлгэ, тиигээд лэ хадамай басаганай шалгалта...

Нэгэ талаһаа Мэнлиг Өөлэн хоёр, нүгөөдэһөөнь Цотан – эдэ гурбуулаа басаганай шалгалта яагаад гаргахы тухай хэлсэбэд: ёһо заншалаар хараалагдаһан бүхы юһэн шалгалта гараха гү, али ямаршьеб нэгээрнь гү. Бусадын үгэ дуугүй шагнажа нуубад.

– Дүүрэн, дүүрэн шалгалта гараха ёхотой, – гэжэ тугаар томохон аягаһаа хүртэжэрхийһэн Мэнлиг эрилтэ табина. – Манай хүбүүндэ урзанда жэл таанар дүүрэн шалгалта гаргуулаа хэн хат.

Цотан басаганай утын харгыда эсэһэнэй шалтагаар өөһэдын шэлэһэн нэгэ шалгалтаар үнгэргэхы аргадана.

– Теэд сагаашы гээхэлди, – гэнэ тэрэ, – басага шалгатарнай хэдэн хоног үнгэрхэдөө болохол: арһа элдэхэ, хубсаһа оёхо, һэсы дараха... Хадам эхэнь хүүлээрнь өөрөө шаллаг лэ, харин би басаганайнгаа түлөө хара тархяараа харюусанаб.

Өөлэн түргэн зүбшөөбэ.

– Тэрээнтэй тэрээнгүй юрэ харахадашье хайн басаган, – гэнэ тэрэ. – Бидэ яаха, өөһэдөө хунгажа абаад, гэртээ зобоохомнай гү. Бидэ танда үнэншэнэлди.

Тэмүүжэн оршон тойроноо, бараниие үймүүлхэн хайндэрэй хүлгөө хайша хэрэг харана. Барантайгаа хамта тэрэ шэрээгэй саана нууна, архитай тагша үргэлсэжэ, ама хүрэнэ, хүрьгэн хүбүүнэй хэхэ юумэ бодохо сагтань бодоод хэнэ, харин сэдхэлэйнгээ оёрто хоёр ханаанай хоорондо хөөрсэгэнэжэ байба: Мэнлиг Хүхэчу хоёртой түргэн хөөрэлдэжэ, тэдээнэй үсэгэлдэрэй сэхэ сэбэр бэшэ мэхэ гохо элирүүлхэ, үгы гэбэл, түрэ найраа түргэн дүүргээд, хэниешье үзэн харангүй Бүртэтэйгөө хоюулан үлэхэ.

Өөлэн эхэ тэрээнэй ханаа зоборито байдал ойлгоод, нэгэ хамбаа олон, араһаань дүтэлжэ, шэхэндэнь шэбэнэбэ:

– Бээ гартаа бари, нэгэ бага үлөө.

Тэмүүжэн тагшатай архяа абаад, шабхан уужархиба.

Даншье удаанаар саг ябана. Тэмүүжэн тайчуудай хүрээндэ Сорхоной тэргэтэй ноохон соо мүнөөнэй иимэл уйдхартай байдалда ороод хэбтэһэнээ ханажа, гайхаба: «Хёморгонһоо тэрьедэхэ – нэгэ хэрэг, хэзээ баряад, үбшэхэ, алахыень мэдэхэгүйш, харин түрэ – өөрыншни ханаһан, хүсэһэн юумэн, тэрээнээ хүсэлдүүлбэш, тээд адлил уйдхартай, хашартай. Юундэ тиимэб?...».

Бүртэ гэрэй дунда гуламтын хажууда зогсоно. Өөлэн эхэ баруун гар талаһаань, Сочигэл эхэ зүүн тээһэнь нариихан гэзэгэнүүдые гүрэнэ – баруун талаһаань баруун тэнгэрийн ерэн хаашуулай юһэн гүрэлөө, зүүн тэнгэрийн наян хаашуулай найман гүрэлөө гүрэбэ. Удаань хадамай басага газаашань гаргаба. Мэнлиг тохоногоороо Тэмүүжэниие түлхибэ:

– Ши баһа гара.

Тэрэ үймөө бодолнуудһаа хэргээд, хойноһоонь яаралтай гараба.

Гэрэйн урда талада залуухан хуһан нуулгаатай, тэрээнэй жаахан набшаһан үлэ мэдэгхэн һэбшээндэ халта шэшэрнэ. Тэрээн доро түйсэ архи, үргэн тэбшэ мяхан табяатай, дээрэнь адуунай шанагдаһан толгой оройлно. Хажуудань багахан түүдэг носоно, ойронь үндэр сагаан малгайтай, эльгэн арһан хубсаһатай Боорчи нууна. «Юрөөхэ, – гэжэ Тэмүүжэн таагаад, дотороо баярлаба. – Хүхэчу бэшэ хадаа хайн, үлүү газарта үритэй боложо байнхаар».

Тэмүүжэниие басаганай хажууда асарба. Тэдэ гар гараа барилсаад, аалихан гэр тойрон ябаад. Нүгөө талаһаань Өөлэн эхэ бэриэ

барилсана. Урда хойнонь залуу хүбүүд басагад тэдээнэй дээгүүр хандагайн үргэн арһа баряад ябаба. Нэгэ тойроод, хуһанай дэргэдэ зогсбод.

Боорчи тохон дээрэхэ бодобо. Тэмүүжэн Бүртэ хоёр тэрэндэ дүтэлжэ, толгойгоо тонгойлгобод. Тэрэнь утаар татан байжа шангаар юрөөжэ эхилбэ. Тэмүүжэн хайша хэрэг тэрээнэ шагнана.

– ... ута наһатай, удаан жаргалтай... хүнжэлөөр дүүрэн хүбүүдтэй, талаар дүүрэн адуутай... тогоо дүүрэн мяхатай, торхоор дүүрэн тоһотой... хүхүүр дүүрэн архитай, хаадаг дүүрэн һомотой...

Гэрээ дахин гороолбод, хуһандаа ерэбэд. Боорчи юрөөлөө дахин дабтаба. Гурбадахья гороолбод, гурбадахья юрөөбэд.

Юрөөл дүүрэбэ. Өөлэн бэриэ гэртэ оруулба. Тэмүүжэн архи болон мяхаар галаа хүндэлхөө үлэбэ.

* * *

Үдэшэлэн, боро хараанай урдахана, түрын эгээл һүүлшын заншал эхилбэ: хадамай басаганай шалгалта. Басаган түргэн гэгшээр архи нэрэжэ гаргаад, хүрьгэн хүбүүнэй түрэл гарал хүндэлхэ байба. Бусадын ханын хажуугаар жэрылдэжэ һуугаад, абья аниргүй тэрэ-эниие харана. Олоной нюур дээгүүр марганги энеэбхилгэ зайнхай: һайн һургагдаһаншье басаган хүнэй амһартаар, хүнэй хёрхо хараса доро хэхэ юумээ хэхэ ёһоорнь хэжэ бирадаггүй. Олохон лэ ушарта хадамай басагадай зүрхэ амаа хүдэлһэнһөө боложо, тогоониинь дэмы бусалдаг, домбонь гэнтэ унадаг, шанагань болон бусад аяга амһартань гэрээр дүүрэн таража хэбтэдэг, харин басагад өөһэдөө хаб хара шүдхэр болтороо хөөдэ зууралдадаг ушарнууд али олон бологшо даа. Тиигэбэл – түрын зоной элэг наадан, хүхэ энеэдэн, басаганда – нэрээ хухаралга, бузар.

Бүртэ шадамар бэрхээр гуламта дээрэ архиин тогоо түхээрбэ: багахан торхоһоо хүрэнгэ эюулбэ, хабхагайн нүхэндэ модон сорго зохёожо һуулгаба, тэрээнэй утые хэмжээд, зохихо газарта хүйтэн уһатай нүгөөдэ тогоо табяад, тэрээн соо архиин гоожохо зэд домбо табиба. Хүсэтэйгөөр хэтэ сохижо, ошо гаргаад, гуламта соо гал үлэ-эбэ.

Хүшэр юумэниинь юун бэ гэхэдэ, гуламтадаа нэгэ жэгдэхэ-нээр, тогоотой хүрэнгэ үлүү ехээр халаангүй галаа бариха, мүн тэрэ зуура нүгөөдэ тогооной халаһан уһа удхажа гаргаад, хүйтэн уһа саг

соонь нэмэжэ байха хэрэгтэй байгаа. Эндэ баһал болгоомжотой нарин хүдэлсэ хэрэгтэй: яараан мэгдээн соогоо домбоо дайрахагүй, торолдоотой сорго унагаахагүй, архия адхахагүй. Харин шухалань гэхэдэ, архиин хатуугаар гарахын тула үлүү барихагүй, мүн лэ бага байхагүйн тула дан эртэ абахагүй.

Тэмүүжэн өөрынгөө нуурида Мэнлигтэй зэргэлээд нуугаа һэн. Бүртые юрэл шэртэжэ, юу хэжэ байһыень мүртэй харангүй, өөрөө өөртөө үнэншэнгүй бодолгото болоно: «Мүнөө хүнндөө бидэ хамта үлэхэбди... хоюулан... үглөөдэр айлшад ябаха... харин бидэ хододоо хамта байхабди... – тэрээнэй сэдхэл һаруулхан дулаахан баяраар дэлбэржэ, шэрүүншэг болошоһон зүрхыень дэбтээнэ, урдань үзэгдөөгүй ханаа, танигдаагүй жаргал һэргээнэ, теэд гэнтэ ханаа зобоһон хара бодолнууд холисолдоно. – Хүхэчу Мэнлиг хоёртой яаха гээшэб? Хайшан гээд тэдэнтэй зүб тээшнэ болгохоб? Ехэл саана бодолтойгоор намда ороо юм байна, һүүлдэ тэршэлхэгүм тула хүлтэ гартайм боохо гээ, харин би тэдээниие илажа гараха, харгыһаа этэрхэ ёһотойб... Теэд яагаад? – Гуламтаһаа хүнгэхэнөөр дэгдэжэ байһан хүхэбтэр утаанай тооноор ходорон гаража байхые, харлажа байһан тэнгэри уйтайгаар шэртэбэ. – Хэзээ эдэ бүгэдэ дүүрэжэ, ханаа зоборигүй, хойд тойбогүй жаргалтай саг ерэхэ гээшэб? Хадата газараар ябаһан шэнгиб, дээшээ мүлхинэб, бии шадалаа элсүүлнэб, харин дабаа дабаадам, урдм баһал хүнды хабшалнууд, эрид үндэр орёёлнууд...».

* * *

Эсэстээ Тэмүүжэн Бүртэ хоёр хүн зоноо үдэшөөд, гэртээ хоюулан үлэбэд. Тэдэ үүдэнэй хажууда зогсоно, хаяхан гараһан айлшад хуурай хоолой ханын саана дуулдана. Гэр дотор хамаг дэн аһаатай.

Тэмүүжэнэй хүл гар тушаатай мэтэ, хэлэниинь эзэгүй мэтэ болошоо; жаргалаар халима дүүрэншые һаа, ханаһан һарбайһандаа хүрэнхэндөө хүсэд үнэншөөгүй хэбээрээ, яагаад дүтэлхөө ойлгожо ядан, зориг ядангаар Бүртые харана. Басаган харасаа үргэжэ хараад, юрэ энэбхилбэ:

– Хамта үлэбэбди... би ехээр эсэб... нэгэ бага амархамнай гү, хоюулан нууе.

Тэмүүжэн баяртайгаар гуламта тойроод, хойморто нуужа, тэрээн тээшэ гараа һарбайба.

– Минии хажууда нуу.

Тэрэнь толгойгоо нэжэбэ.

– Минии нуури эхэнэрэй талада.

Тэрэ нууһан хэбээрээ шэрээ дээрэхи аяга амһарта хуряжа эхилбэ. Тэмүүжэнэй нюурһаа баярай тэмдэг буунагүй, таһалгаряагүй тэрээнээ харана. «Минии, – гэжэ тэрэ дотороо бодоно. – Энэһээ хойшо хододоо минии, наһаараа хамта нуухабди...».

– Тиитэрээ намайе бү харыш даа, – тэрээн тээшэ харангүй, Бүртэ аягүйрхэн энеэбхилбэ. – Амидыгаар эдихээс ханаһандал байнаш...

Тэрэ эдээнэй үлэгдэл арһанай хэршэмэлээр яһа суглуулһан түйсэ руу хээд, бодобо.

– Нохойдо үгөөд ерэхэм, зуухагүй бээ?

– Би гаралсахам, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Үгы, би гансаараа ошохоб, – Бүртэ энеэбхилбэ. – Муу эхэнэр лэ эрээс дахуулдаг.

«Ухаатай байна, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээнэй хойноһоо бууһан халхабша харан бодобо. – Тиимэ хадань намдашыс тэрээнһээ доро бэшээр бээс абажа ябаха хэрэгтэй, гэнтэ, хари, элдэбээр һануужа...».

Тээд басаганай гэртэ орожо ерэмсаарнь лэ хаанаһаашьеб тэрэ үхибүүн наһанһаань гэнтэ бусажа ерэлэн эгээлэй юрын жаргалтай энеэбхилгэнь эрьен ерэбэ. Хажуудань ерэжэ нуухадань тэрээнээ тэрэл хэбээрээ хараһаар байба; басаган эшэдэлһээ даран, тэрээн тээшэ эрьежэ, сэхэ урдаһаань хараба. Тэдэ бэе бээдээ нюуса байсагүй сэдхэл ханаагаа, ухаан бодолоо нээжэ, үни удаан нюдэ нюдөө харан нуубад. Тэмүүжэн худаг руу шагаһандал тэрээнэй харахан нюдэнэй гүн руу шэртэн, тэрээн соонь үнжэгэн зөөлөхөн дулаа үзэжэ, бүхы ханаагаараа тэрээн руу шэнгэн орохо хүсэлын агшан бүри бурьялан эршэдэжэ байба.

Үүр тээшэ тэдэ нойр соогоошыс бэе бээһээ таһарха дугагүйдэлэндэл шангаар тэбэрилдэнхэй шараа нүсэгэн унтажэ хэбтээ һэн. Халуунаар бэе бээынгээ нюур руу амилан, һэриһээр лэ хоюулаа нэгэ болон, инаглан дурлаха бэлэн.

* * *

Үглөөгүүр худанараа үдэшэбэд. Бурхан Халдунһаа хахаддэрэй ябадалда оршодог Хэрлэнэй эхин хүрэтэр эзэд хүргэхэ, саашань Мэнлиг хүбүүдээрээ абажа ябаха гэжэ хэлсэбэд. Үдэшэхөө Өөлэн

эхэ, Бэлгүтэй, Тэмүүжэн Бүртэ хоёр, нүхэдэй нэгэн Боорчи гэгшэд ошобо. Бэшэнэрын саашань хайндэрлэхөө гэртээ үлэбэ.

Тэмүүжэн Бүртэтэйгөө Өөлэн Цотан хоёрой хойно ябаа хэн. Урдань ябаһан Мэнлиг Хүхэчу хоёр тэдээнһээ нилээн холо таһаржа, хоорондоо юуншыёб гэжэ аалихан хөөрэлдэнэ. Тэмүүжэн үшөө үсэгэлдэр үглөөгүүр Мэнлигтэй үүдэндэ золголдоходоо ямар нэгэ нюусахан энеэбхилгээрнь Хүхэчүгэй тэрээндэ хүнийн тэрэ хөөрэлдөө дамжуулаа юм байна гэжэ ойлгоо хэн. Мүнөө тэдээнэй юун гэжэ шэб-энэлдэһэн тухай тэрэ таамаглажа, тарахынгаа урда Мэнлиг хөөрэлдэхөө тэрээндэ дүтэлхэ гэжэ хүлээжэ ябаа бэлэй.

«Манай үгэ дуулажа, гар соомнай яба гэжэ баһал номнохо бэээ, – гэжэ тэрэ дураа гутангыар бодоно, мүн өөрыгөө хараана. – Тэ-дээнэй досоохиие оройтожо харааб, үнэн зүрхэнһөө туһалжа ябана гэжэ найдажа ябаалби... харин Мэнлигыг үшөө тиихэдэ ойлгожо болохо байгаа, хэрбээ наринаар тэрээнийе хараа юм хаа...».

Эг голой эхээр уһа оймон гаража, баруун эрьсээрнь ябахадда Мэнлиг тэрээндэ дүтэлэн ерэбэ.

– Тэмүүжэн дүү, тарахынгаа урда бидэ хоёр амяараа хөөрэлдэхэ байгаада даа.

Тэмүүжэн Бүртэһөө таһаржа, тэдэ хоёр урагшаа хатаргалдабад. Тэдээнэй хоёр тээгүүр ойто хаданууд үндэрлэн мандайлдана, холо бэшэхэнэ гол шууяна. Тэмүүжэн нүгөөдөө хүлээжэ, дуугай ябаба.

– Тэмүүжэн дүү, ши хамаг юумэ хуу зүбөөр ойлгохо ёһотойш, – гэжэ Мэнлиг эхилбэ, – Хүхэчүгэй хэлэһэн юумэн хуу зүб.

– Юун зүб гэжэ? – гэжэ Тэмүүжэн уур сүхалайнгаа хаанаһаашыёб бөөгнэржэ эхилһые мэдэрэн асууба. – Танай үгэ дуулаад яба гээшэтнай гү?

– Сэхэ хөөрэлдэхэ сагнай ерээ, – гэжэ Мунлиг шэрүүнээр хэлэбэ. – Томо хүнүүд хэлсээһээрээл ябадаг... Бидэ шамда эсэгыншни үлүүс бусааха гэжэ бодобди, тиихэдэ шамайе манай үгэ соо ябаһай гэжэ һананабди, хамаг хэрэггэ мантай хэлсэ, мантай зүбшэ... Тэрэгүйдэ юунэй түлөө бидэ хүсэ шадалаа үгэхэ, сагаа бараха болонобибди? Ши томо хүбүүн болоош, хамаг юумэ зүбөөр ойлгохо ёһотойш. Хэрбээ иигэжэ хэлсээ хаа, бултандамнай һайн байха. Ши үлүүсээ зонхилхош, бидэ шамда туһалжа байхабди, өөрынгөөшье хэрэгүүдые хэжэ байхабди... бидэ шамда һаалта хэхэгүйбди, шишые манай хэрэгтэ бү оролсо, бидэшни бөө угтай зон гээшэбди, уг соо-гуураа өөрымнай хэрэг гэжэ байха... Бидэ шамда

хэрэгтэй байхабди, юундэб гэхэдэ, дайсад шамда олон байха, тэдэ элдэб арга хур-гаар хабхаан занга табиха, маанаргүйгөөр юуш хэжэ шадахагүйш. Хүнүүдэй бодол, сэдхэл манай гар соо, хайшань заана-бибди, тиишээл арад зон нэбшэгэрээрэ ябаха. Тиимэхээл ши маанарай үгэ дуулажа ябаха ёхотойш. Бидэ гурбуулан байхадаа гансашье тайчууд боржогонтойнь бэшэ, мүн эдэ жадарануудые хонгиродтойнь дороо дарахабди. Тэрээнэй удаа шамайе бүхы угайнгаа хаан болгохобди... Зай, юун гэжэ хананаш?

«Танай гарта оро даа, Таргудайн дүнгэхөө дутуугүй уяжа хаяхат, – гэжэ Тэмүүжэн гансата бодобо. – Теэд яагаад эдээндэ арсахбди? Тиигээ хааш, һүйд татажа эхилхэл...».

– Бодохо хэрэгтэй, – гэжэ тэрэ халтантуулан харюусаба.

– Зүб! – гэжэ Мэнлиг сэдхэлээ амарангыар ханаа алдан баярлаба. – Һайса бодоорой, саг байна. Даб дээрэ залуу хамгантайгаа хуу, бодо. Ухаатай хүбүүн гэжэ шамайе харанаб, зүб шийдхэбэри абахаш гэжэ мэдээл хэм. Харин бидэ гурбууландаа энэ уг дотор ямар юумэ хэхээрбибди гэжэ мэдэнэ гүш? Ү-ү, ши бодо, бодо...

Тэдэ өөрэ өөрынгөө һуурида таран ошобод.

Тэмүүжэн урмаа хухаран, хал унажа, бодолгото болобо: «Иигэжэл тэдээнэй досоохи эрэнийнь мэдэгдэбэ. Туһалха, теэд һүүлээрнь уяанда баряад байха... Уг дотор зонхилхо гэжэ ханаашань эли... өөрын үлүүс байхагүй, нам дээрэ засаглаха ханаатай. Би тиихэдэ ёhoto ноён байха аалби? Яаха гэшэб? Гартань орохо гү? Үгы бэд даа, ондоо арга байха ёхотой...».

Хахаддэрэй урда Хэрлэнэй эхиндэ, хоёр дабаанай хоорондохиндээ багахан аад, шууяа хүүэтэй гол дээрэ байгаа хэн. Түргэн урасхалаар эдигдэһэн эрьедэ тэдэ моридхоо буубад. Гол уруудан, хабшал руу халхилжа, ой модоной, шугы бургаананай набша намаа шууюулна.

Удаан хahasаагүй хэн. Худанар харанхы болотор нарин хабшал гаталжа, доодо гол руу буужа үрдихэ ёхотой байгаа. Цотан ганзагынгаа сумааһаа үргэн хара булган даха Өөлэндэ гаргаба. Һалхинай һард гэхэдэ хара ошоор ута һорһониинь ялалзаадхиба. Өөлэн баяртай шарайгаа шэрүүдхэжэ, нэрэ түрэдөө хүрэмөөр бэлэгыень тогтоожо абаад, харюудань хоёр алтан, дүрбэн мүнгэн үлгүүр зүүдхэл нэгэ толгой хитад хүхэ хилэн дээрэ бариба. «Һүүлшынхиеэ үгэжэ байна», – гэжэ Тэмүүжэн эхээ баяртайгаар харан бодобо. Найман хизаар руу архьяар сэргэмдэбэд. Нэгэ нэгэ тагша уугаад, хahasажэ эхилбэд.

Алчи Тэмүүжэндэ дүтэлбэ. Тэбэрилдэбэд.

– Саашадаа бидэ нэгэ амин байхабди, – гэжэ тэрэ нюдэ руунь харан шэбэнэбэ. – Гансал эсэгынгээ үлүүс бусаажа аба.

Цотан Тэмүүжэниие тэбэрэд, духыень таалаба, харин Бүртэдөө зоюута шэрүүншэгээр захиба:

– Найн намган байгаарай, олон үхибүүдые түрөөрэй.

– Зай, – гэжэ тэрэнь энебхилбэ.

Бусадыньшые хахасахаа ерэбэ, тиин худанар моридтоо мордобод.

– Баяртай согтой нуугты! – гэжэ тэдэ хүдэлһөөр үрээбэд.

– Найн ябаарайт, – гэжэ үлээшэд харюусана.

Тэмүүжэн Бүртые хараад абаба. Хуурай нюдөө ониилгон та-таад, тэрэ бодолгото болонгёор, хатууханаар түрэлнүүдэйнгээ хойноһоо хаража байба. Тэдэнь табяад алхамай сэбэр газар гаталжа гараад, хойно хойноһоо хайлааһанай саагуур далда оробод. Өөлэн бэриэ шарайшалаад, зоригойнь хатууе дэмжэн, энеэбхилбэ.

Бусаха замдаа Бүртэ Өөлэн эхэтэй хамта ябаба. Тэдэ хоорондоо юуншыёб тухай хөөрэлдэжэ ябаа һэн. Тэмүүжэн гансаараа болоод, баһал тэрэ бодолнуудтаа абтаба. Баһал сэдхэлдэнь амар бэшэ. Таргудайн хёморгондо байһандал, тэрээнэй бүри урда Бэгтэртэй хямаралдаха үеынхидэнь, мүн хаяхан мори́дыень хулууһан дээрмэшэдэй мүрөөр ябаашадань адляар сээжэ соонь амар заяа үгы, шийдхэбэриэ олоогүй хара бодолнууд досоонь исална. Хажуугаарнь нэгэшые харуул юумэн үгы, гансал мэдэгдээгүй юумэн, үһөө хиһаан тойроно, харин урдань ямаршые ойлгогдосогүй, тиимэһээ аймшагтай хара бараан хүлээнэ.

Анхан, үнэн нүхэд гэжэ Мэнлиг Хүхэчу хоёрто найдажа ябахадаа, тэрэ шулуун дээгүүр мүлхин абирһандалшые һаа, дээшэ, орьёл өөдэ, гаражал ябаһан шэнги, өөрынгөө хараалһанда бага багаханаршые һаа, хүрэжэл ябаһан мэтэ бэлэй. Харин мүнөө тэдээнэй доторойнгоо үнэн шэнжэ харуулан гэхэдэ бороотой үедэ шабар дээгүүр хальтиржа, һөөргөө доошоо нүхэн руу холжорон ороод, яаха хээхэ-эшье, хайшаа ошохоёошые мэдэнэгүйл.

Эг голдо мори́доо уһалжа байхадаа араарнь хүхилдэжэ ябаһан Бэлгүтэй Боорчи хоёр дүтэлжэ ерэбэ. Тэрээнэй шийдхэгдээгүй бодолнуудһаа харлажа зарсаһан шарай харан гэхэдэ тэдэ гайхалдан, бэе бээе харалсаһаар хойнонь үлэбэ. Өөлэн эхэшые тэрээнэй сэдхэлэй байдал ойлгобо.

– Тэмүүжэн, яагаабши? Үбдэшөөгүй бээш? – тэрэ дүтэлжэ, ханаата болонгёор шарайшалба.

– Үгы, эхэ, – тэрэ уйдхартай бодолнууднаа сүлөөрэн, толгойгоо хэжээд, энеэбхилбэ. – Юрэл бодолгото болооб.

– Бодолгото боломоор хүн гэхэдэ ши бэшэ, харин Бүртэ, – гэжэ тэрэ аалихан шэбэнээд, буруушаан хараба. – Харин тэрэмнай иимэ найнаар бээе абажа ябанал. Мүнөө шамда залуу намгантайгаа хүхюун дорюун байха хэрэгтэй... – Һөө-й! – бусадтаа тэрэ эрьебэ, – энэ гол дээрэ газарай эзэдтэ үргэлши, өөһэдөөшье хүртэлсэе.

Тэдэ моридоо уяжа, ганзагануудаа буулгаад, наруули газарта хуубад. Тэмүүжэн бусадтай хамта нэгэ тагша уужа, хоол бариба. Бүртын хажууда тэрэ баяртай шогтойгоор, ханаа амараар харагдаха гэбэ, нэгэ, хоёр удаа энеэбхилээдшье абаба, тээд саашадаа бээе баалажа шадабагүй: досоонь хуу зангиршаһан байгаа һэн. Бодолнуудынь шиидхэбэри бэдэржэ, хайша хайшаа хүрэнэ, нюдэниинь нэгэ юумэн дээрэ торолдоод, өөрын эрхэгүй уйтаран ониино, нюурын зарсана. Бусадайнгаа тэрээнэй хүхюу бэшэ сэдхэлэй байдал харахадаа абяа аниргүй болоод, бэе бээе харалсажа хуухые тэрэ обёороошьегүй. Саашаа хараад, тэрэ яаралгүй бодолнуудаа шүүнэ: «Абганар тулюурнууд... Дэй сэсэн хүсөөр нулашаг... жадаранай Хара Хадан туһалха байгаал даа, тээд мүнөө тэрэнтэй хөөрэлдэжэ болохогүй – тэрэ өөрөө ханаа зобохо юумэтэй... эсэгэ үгы, Тодойн аба үгы, тэдэ заажа үгэхэ һэн... – эндэ тэрээнэй бодол нэгэ үзүүртэйшэг юумэндэ торолдошобо. – Эсэгэм нэгэ юумэ хэлээ бэлэйл...».

Тэмүүжэн хүсэлдэн ханажа эхилбэ, тиин гэнтэ шүбгөөр хадхуулһандал болобо – тэрэ гэнтэл ханажархиба: «Элинсэг хулинсагтаа минии ошоо хаа, Таргудайда бэшэ, хари Тогорилдо туһа эрижэ ошохош...».

– Тиимэ! – гэжэ тэрэ урдаа солоохой оронгёр харан, шуухаран ханаа алдажа, шангаар үгэлбэ.

Ойгуурхидынь тэрээнэ болгоомжотойгоор харабад.

– Яагаабши? – гэжэ Өөлэн эхэ айнгяар нураба. – Юун гэнэш?

– Юуншье бэшэ... таанар нуугты... – Тэмүүжэн бодоод, эрье дахан, саашалба.

«...Тогорил намда юу хээ үритэй юм, – эсэгынгээ үгэ бүхэниинь шахуу тэрэ ханаандаа оруулба, – тэрэшни най хэһые ханажа ябадаг хүнүүдэй нэгэн... Өөрынгөө хэндэшье найдажа болохогүй мэтээр Тогорилдо найдахада болохо... Тээд тэрэ өөртөөл

хэрэгтэй юумэ хэхэ хүн, ахир зондо дурагүй. Тэрээндэ хүсэ шадалаа харуулха хэрэгтэй, үшөө юушьеб үгэхэ...».

Тэрэ түргэн һөөргөө эрьсэд, модондо уяатай байһан моридтоо шамдан, ябууд хэлэбэ:

– Ябае...

Тэдэнь дала мүрөө дуугай хабшагад гүүлэлдээд, тэрээнээ анхалтайгаар шэртэн, монсо-сонсоо суглуулбад.

«Тогорил лэ намда туһалха, – гэжэ тэрэ уйтан зүргөөр морёо яаруулан ябахадаа шиидэнгээр бодоно. – Мүнөө тэрээндэ ошожо болохо – би амиды гаралдааб, һамга абааб, түрэнэн гэртэм тугни байна, жадаран угта сэрэгни байна. Тэрээнэй манай ноёдто элшэнэрээ эльгээгээд, нэгэл занаадхихада, тэдэ ухаа мэдээгээ алдаад, хамаг адуу малыем суглуулжа, бусаажа үгэхэ. Ямаршьеб даа Мэнлиг намда хэрэггүй...».

Ойһоо үшөө гараадүй бусадаа холо гартан, түргэн дундаа гэртээ гүйлгэжэ ерэхэдэнь үлээшэдүүлэнь барандаа газаахи галайнгаа хажууда байба. Сочигэл Тэмүлүүнтэй, дүүнэртэйнь, айлшадтайгаа – Зэлмэ болон табан хамнигадтай һуубад. Хуаагшан хүнэй гэрһээ тулам соо юушьеб асаржа ябаба.

Тэмүүжэн тэдээнэй гайхаһан дуугай харасада анхаралаа хандуулангүй мориёо яаруу уяба.

– Бэшэдни хаана юм? – гэжэ Сочигэл асууба.

– Мэнэ ерэхэ, – гээд, толгойгоо залан, хамнигадай аха захатаниие хажуу тээшэнь дуудаба.

Тэдэ хамниган урса гэр руу ошоод, зэргэлэн зогсобод.

– Таанар гурба дахин бидэнэртэ туһалбад, – гэжэ Тэмүүжэн тэрээнэй нюдэ руу сэхэ харан хэлэбэ. – Энэ удаа үшөө нэгэ туһалыт даа.

– Арбашье, зуушье дахин нүхэдтөө баяртай туһалхалди, – гэжэ тэрэнь бодоншьегүй харюусаба. – Юу хэхэ хэрэгтэйб?

– Намайе хада уулаар хэрээдэй тала руу гаргагты.

Тэрэ бодод гээд, гайхангыар хараба.

– Тэгшэ талаар тойроод ошоходо таанарта дээрэ ха юм. Хадын харгы моридто хүшэр.

– Ябалган тухайгаа хэндэшье мэдүүлхээ һананагүйб, – гэбэ Тэмүүжэн. – Хэрлэнэй урда талаар хүнүүд намайе харахадаа болохо, тааха, саашань дамжуулха.

– Бидэ таниие гаргахабди, – гэжэ хамниган найдамтай хэлэбэ. – Хэзээ ябахаа нананабта?

– Эгээ мүнөө. Түхээрээд лэ, ябахабди.

– Хэды хүмта?

– Намтай хоёр дүүнэр ябалсаха.

– Тиигэбэл би тантай ябахаб, дүүнэрээ эсэгэдээ эльгээхэб.

– Найн лэ гээшэ.

Тэрээнһээ гээгдэһэн Өөлэн эхэнь, Бүртэ, Бэлгүтэй, Боорчи гэгшэд ерэбэд. Тэмүүжэн эхэдээ эрид шиидэмгэй дүтэлбэ. Тэрэнь анхарал ехэтэйгээр тэрээнээ харана, ехэтэ ханаата боложо байһаниинь харагдана.

Эхэнь эхилбэ.

– Шамтай нэгэ юумэн болоо гү, хүбүүмни, – гүүнһээ буужа, даб гээд, гүйжэ ерэхэн Хачуунда жолоогоо барюулангаа Өөлэн асууба. – Ябаялши, хөөрэлдэхэ хэрэгтэй.

Тэмүүжэн тоосолдоотой хөөрэлдөөндэ бэээ бэлдэн, уридшалан гэртэ оробо.

Өөлэн хүбүүнэйнгээ хойноһоо ороод, эхэнэрэй тала руу гараба. Тэмүүжэн хойморлоод, эхынгээ һуухые хүлээбэ. Тэрэнь дээдэхи тэрлигээ тайлаад, хажуудань һуужа, хайрланги, шэнжэлэнги харасаар хараба.

– Хүбүүмни, ши ехээр эсээ хаш, толгойшни халаа, ойгоо, – гэбэ тэрэ. – Нүүлэй үедэ амар заяагаа үзэнгүй ябааш, дан үлүү хүдэлөөш. Шамда найнаар амарха, унтаха хэрэгтэй, удаань баруун халхинда зогсожо, сүлөө амилхашни, толгойшни нэргэхэ.

Тэмүүжэн уйдхартайгаар миһэд гэбэ – эхэнь муу юумэндэ һэжэг түрөө.

– Эхэ, би ухаагаа намараагүйб, – гэбэ тэрэ. – Юрэ намда энэ сагтаа ябаха хэрэгтэй.

– Хайшаа үшөө ябахашни гээшэб?! – гэжэ тэрэ сухалаа барижа ядан, шангаар һүүхирбэ. – Айлшадшые ябаагүй, хамгантайгааш хүсэд байгаагүй аад...

– Айлшад барандаа манай зон. Харин Бүртэтэйгөө өөрөөшые хасасаха дурамни үгы, өөрэйм үрэ зүрхэн үбдэнэ, – гэжэ тэрэ тэсэмгэйгээр хэлээд, эхынгээ баруун гар эльбээбэ. – Харин би мүнөө гэртээ сагаа баража һууха аргагүйб, хэрэгни тон яаралтай, хэрэг

хүлээхэ аргагүй... Би мүнөө Тогорил хаанда ошохо ёһотойб... Ухаагаа намараагүйб, – гэжэ тэрэ үшөө дахин хатууханаар хэлэбэ. – Тэрэ саг болотор намда үшөө холо.

Өөлэн эхэ тээ һуутараа өөрынгөө алдуу гэршэлэн, үшөө дахин тэрээнэй нюдэ гэтээд, ханаагаа амаран, ханаа алдаба.

– Баруун бурхадта соло... – аягүйрхэн энээб гэбэ, – би элдэбээр бодожо... Үгы тээд юундэ иимэ түргөөр ябахая ханаа хүмши?

Хүхэчу Мэнлиг хоёртой хөөрэлдөөгөө тэрэ дамжуулжа үгэбэ. Эхэнь анхаралтайгаар шагнаад, унтаранхай гуламта харан, удаан дуугай һууба. Тэрээнэй нидхэнүүдэйнэ хоорондуур гүнзэгы уршалаа гаранхай, жабжны шэгшэгүүд хүндөөр доошоо ханжанхай байхыень Тэмүүжэн харахадаа эхэмни хүгшэржэ байна гэжэ түрүүшынхисэ бодобо.

– Зай, тиимэл юм байна, би мэдээгүйб, – гэжэ тэрэ одоошье абья гараба. – Үнэн сэхэ зон энэ дэлхэйдэ үлээ гэжэ ханажа ябаалби, харин тиимэ бэшэл юм байна... Яба, хэрэгтэй хадань, шамай барихагүйб. Яаха хээхээс бултанһаамнай дээрэ шил мэдэнэш гэжэ би мэдэнэб. Тээд гансал юумэ гуйнаб, хүбүүн, нэгэшье үдэр хүлээхэдэш болохогүй юм гү, хамгатайа нэгэ бага байхын тула? Намда хайратай байнал бэримни, хаяхан лэ түрэлхидһөө хэтын хэтэдэ хахасаба, тиигэжэ байхадань ши орхижо ошохошни.

– Болохогүй, эхэ, болохогүй, – Тэмүүжэн хөөрэлдөөнэй ута унжагай бэшээр үнгэрһэндэ баясаба. – Мэнлиг Хүхэчу хоёрой намайе хамгатайгаа гэртээ һууна гэжэ үшөө ханажа байтар би хамаг юумээ хэжэ үрдихэ ёһотойб. Удангүй тэдэ һэгээ орохо, Хүхэчу өөрынгөө хүнэнэдые дуудажа, минии хаана юу хэжэ ябаһые һурагшалха, мэдэн гэхэдээ, хаалта хэхээс оролдохо. Энээхэн богони саг соо би үрдихэ ёһотойб. Харин ши элинсэг хулинсагтамни тэдээнһээ намайе аршалхын түлөө хайсахан мүргэжэ, үглөө бүри баруунай Чигис Шэрээтэ Богдо хаанда үргэжэ байгаарай.

– Юундэ тэрээндэ? – тэрээниие гайхангяар харан, Өөлэн асууба.

– Нэгэтэ зүүдэндэм ороо хэн, – гэжэ тэрэ богонихоноор харюусаад, гол шухала асуудалдаа оробо. – Тогорил тухай эсэгэ иигэжэ хэлээ хэн: юушьеб тэрээнһээ гуйхын тула, өөрыгөө хэндэшье хэрэггүй амитан гэжэ бэшэ, харин хүл дээрээ гараһан хүмби гэжэ харуулха хэрэгтэй. Тиихэдэ үшөө ямар бэ даа бэлэг бариха гээ хэн.

– Бидэндэ тээд юуншые үлөөгүй хэбэртэй, – гэжэ эхэнь бахардан, гэр соохиёо эрьен хараашалба. – Зэбсэг тэрээндэ барихагүй ха юмши, тэрэш нүхэр бэшэ, хаан шуу.

– Бидэндэ булган даха бии ха юм, – гэжэ Тэмүүжэн хануулба. Эхэнь баяртайгаар тэрээниие хараба.

– Зүб, – гэбэ тэрэ. – Яагаад мартаад нуугаа гээшэбиб. Иимэ бэлэг хаандашые таараха ха.

Багахан сагай үнгэрхэлөөр Хасар Бэлгүтэй хоёр номо номоо агсанхай, ганзага сумаагаа дүүргэнхэй морид дээрээ Тэмүүжэнээ хүлээжэ нуубад. Тэрэ ехэ гэрһээ Бүртөөр үдэшүүлэн гараба. Намганиинь түрүүлэн сэргэдэ ошоод, азаргынь хазаар мулталжа, гартань барюулба. Хачуун ахалагша хамниганда халаанай мори үгэбэ. Нүнэй гэрһээ Өөлэн Сочигэл хоёр эхэ гартаа түйсэ, аягануудые баринхай гарабад.

Тэмүүжэн баранда дохид гээд, түрүүшээр нууриһаа хүдэлжэ, ой руу морёо залаба.

Өөлэн эхэ Бүртэдэ дүтлөөд, хүтэй аяга барюулба. Тэрэнь дороо тонгойжо, хоёо хилгана таһалжа абаад, хү дүрэжэ, хойноһоонь гурба дахин сүршэбэ.

XV

Дүрбэн хоногой үнгэрөөд байхада тэдэ нэгэ багахан горхоной эрьсэр хүбшэтэ хадануудай уйтан хүндыһөө баруун урда зүг руу гаража ерэбэд. Бүри холын хадануудаар энэ голдо тэдэ буухадаа Тэмүүжэн энэмнай тэрэ Туула гол гээшэ гэжэ хамниганһаа мэдэжэ абаа һэн. Тэрээнэй дунда голоор хэрээдүүдэй хаан зуһадаг гэжэ Онондо хэншые мэдэхэ. Баярлаһан Тэмүүжэн танил бэшэ талада төөришэхэгүйн тула энэл голоо баряад ябаха гэжэ шиидээ һэн.

Хада уулаар хүниндөө хүйтэн, Бэлгүтэй гурбадахи үдэртөө һэб гээд, хоолойнь һөөлдэшөө. Хасар тэрээнээ наада харана:

– Ши тэндэ хэрээд хаанай урда бү дуугара, анираа хатаад байгаарай. Тэрэгүйдэш Есүүхэйн хүбүүд архи уудаг юм ха, тиимэ зон намда хэрэггүй гэжэ һанаха.

Бэлгүтэй зэмэтэйгээр Тэмүүжэнээ хараашална, тээд ахань тэдэндээ анхаралаа табингүй, өөрын бодолдо эзэлэгдэн ябана.

Хэнтэйн хадануудай нүгөө тала гарахадаа аха дүүнэр шэнэ газар хонирхон хаража ябаа хэн. Хүтэлнүүдэй хяраһаа нара дахаад баруулһан гүбээтэ тала нюдэнэй хүрэхысэ харагдана. Тэдэ оло дахин хадын орой гаража, саашанхи замаа хараашалдаг, түрүүшээр үсөөн үзэгдэдэг айлнуудыг тойрон гарадаг хэн.

Хоёрдохи үдэрын томо хүрэнүүдэй дайралдадаг болоходо Тэмүүжэн тагнуулшад гэжэ хожом ханахагүйнь тула удаадахидань орожо, харгы асууха гэжэ шийдэбэ. Хоёр хүрэнэй удаа баһа нэгэн Туулын хотирхой эрьедэ дайралдаба.

Зүүн оросо дээрэнэ тэдэнииэ дуулгатай, хуягтай табан харуулшад угтаба. Мэндэшэлээд, Тэмүүжэн тэдэндэ хэлэбэ:

– Бидэ Ононой монголшуудһаа Тогорил хаанда ошожо ябанабди.

Удаарангүй тэдэнииэ хүрэнэй тэгэн руу асарба, ехэ гэрһээ үргэн хилэн хубсаһатай наһатай ноён гаража ерээд, адаглан хараһанай удаа түргэхэн мүшхэбэ:

– Ямар угһаа манай хаанда ошожо ябанабта?

– Боржогонһоо, – гэжэ Тэмүүжэн зайлан һагад харюусаба.

– Ямар ноёнһоо?

«Эдэ хуу мэдэнэ». – гэжэ тэрэ бодоод, сэхыень хэлэбэ:

– Би нүгшэһэн Есүүхэй ноёной хүбүүмби, минии эсэгэ танай хаанай анда байһан юм.

Ноён удаан бодолгото болонгүй, дохин гэн хэлэбэ:

– Би танда нүгөөдэ хүрэн хүрэтэр үдэшэхэ хүнүүдыг үгэхэб, саашань ондоо хүнүүд таниие хүргэхэ.

Иимээр угтуулһандаа баярлаһан тэдэ мүнөө хоёр хүнөөр үдэшүүлбэ. Тэдэнэ хүндэсэтэйгөөр тэдэндэ хандажа ябана.

«Хэрээдэй хаан түрэ һайн эмхи гуримтай юм байна, – гэжэ Тэмүүжэн хажуудань хатаргажа ябаһан үгэ дуугүй сэрэгшэдыг харан бодоно. – Хамаг юумэн нобшоронгүй, түргөөр хэгдэнэ... Үлүүсэй эмхи тухай эсэгшэе хэлэгшэ бэлэй...».

Хүрэнһээ хүрэндэ хүрэн, үдэшэһэн хүнүүдэ һэлгүүлэн, үшөө хоёр үдэр ябабад. Гурбадахи үдэрэй хахаддэрэй урдахана Туула голлой дундада урасхалай Хара Шугы гэгдэдэг газар хүрэжэ ерэбэд. Тэрэнэй хажуудахи үндэр хадын үбэртэ абарга томо сагаан хүрэн, Тогорил хаанай ордонгой газар, оршоно. Урдахи оросо дээрэ жада, халхабшатай арбан сэрэгшэд харуулда зогсоно.

Тэдэнииэ байлгаба, үдэшэжэ ябаһан сэрэгшэд элидхэбэ:

– Ононой монголшуудай элшэнэр.

– Хияадуудай Есүүхэй ноёной хүбүүд, – гэжэ Тэмүүжэн нэмэбэ.

Нүрөөтэй шэгтэй залуухан арбанай дарга нэгэ сэрэгшын үбсүү зааба, тэрэнь мориндоо мордоод, хүрэнэй түб руу гүйлгэжэ ошобо. Ноён тэдээн тээшэ эрьежэ, айлшадые буулгадаг хооһон сэргэ ташуу-раараа харуулба:

– Тэндэ моридоо уягты.

Тэмүүжэн түрүүлэн ябагалжа, бусадтаа занган, мүн лэ тиигэгты гэжэ захирба, тиин бултадаа морёо уябад.

Удаан хүлээбэ. Үдын наран шангаар шарана. Тэмүүжэн ханаата болон, бодолгото болоно: «Үни хада дуулгаһан байха, даншье удаан татана. Үнэн сэхэ хүн гэжэ эсэгэ хэлэгшэ һэн. Тэрээн тушаа алдуу хээ гээшэ аал? Теэдшье хаан өөрынгөө хэрэгүүдээр хаатажашье болоо юм аабза... олон хэрэгтэй байгаа гээбы...».

Ойронь байһан Хасар ехэ аяшархан ханаа алдажа, хүл дээрээ ябан нууба, тезд Тэмүүжэнэй шэрүүн харасаһаа тэрэ зуура хүрэжэ бодоод, уруу дуруухан зогсобо. Бэлгүтэй аалихан хамараа шиигануулан, хүйтэ абаһандаа улайд гэнэн нюдөөр оршон тойрониёе хара-сагаан, хүдэлэнгүй зогсоно. Сабиргайһаань элбэгээр хүлһэн гоо-жоно, байд гээд лэ гарайнгаа араар аршана. Хамниган моридһоо хо-лодонгүй, хэрээдэй хаанай ордоной наанахана бэшэ, ой соохи өөрынгөө урса гэрэй урда байһандал ханаа амар хайхарамжагүй ша-райтай юумэн ухаа моринойнгоо хамар эльбэсээнэ.

Нүүлэй нүүлдэ хүрэнэй гүнһөө хатараан дуулдаад, Тэмүүжэн харахадаа, харуулай сэрэгшэниёе таниба.

– Хаан таниёе хүлээжэ байна, – гэжэ тэрэ хажуудань морёо та-тан, Тэмүүжэниёе хүндэлэн хаража хэлэбэ.

Моридоо түргэн илгажа абаад, сэрэгшын хойноһоо хатаргал-дабад.

Тэмүүжэн хажуу тээгүүрээ мүртэй хараашьегүй һэн. Хаантай уулзаха гэжэ хүлээшэнхэй ханаандаа хэлэхэ үгэнүүдэ дахин шүүжэ ябаа бэлэй.

«Яаба хээбэшье тэрэ эсэгымни анда, – гэжэ эсэстээ шийдэн бо-добо. – Хари хүн бэшэ, тэрээнһээ гуйха аргатайб, эсэгэмнишье хээээ нэгэтэ тэрээндэ горитойгоор туһалаа...».

Тэдэ хаанай айлнуудай байһан хүрэнэй тэн хүрэжэ ерэбэд. Са-гаан һэсытэй зургаан томо гэрнүүд сахариг болон табяатай, тэ-дээнэй дундаа арбан дүрбэн ханатай, улаан шэрээр ялалзаһан үндэр үүдэтэй асари томо гэр мандайна.

Айл соо тэдээниие угтаба. Эрээ марьян хубсаһатай ариг сэбэр барлагууд доро дохин, мориныень абажа, хайшаншьеб абаашаба. Ондоо барлагууд үндэр улаан үүдэндэ асаржа, баһал дохин, урдаа оруулбад.

Тэмүүжэн түрүүлэн оробо. Гэр досоогоо газааһаа хараашада орходоо үшөөшье үргэн, үндэрөөр ханагдаба, хайндэрэйхидэл гоё гоо хибэсүүдээр дэлгээтэй шалань хайханаар харагдаба.

Хойморто, үндэр шэрээ дээрэ, эзэн хууба – сагаан торгон тэрлигтэй, үргэндөө сайжа байһан хахалтай, мүн лэ бууралтад гэхэн үһөө ара гэдэргэнь елытэр хуряжа татуулһан дүшөөд наһанай задаруун томо хүн. Тэрэ захирган хурса харасаар тэдээниие ээлжээлүүлэн хаража, дуугай хуугаа һэн.

Тэмүүжэн баруун гараа сээжэдэ хабшан, доро дохибо. Сэхэрээд, уринаар энеэбхилжэ, Тогорилые сэхэ харан, хэлэбэ:

– Би Тэмүүжэнби, хияад-боржогоной Есүүхэйн, танай андын, ууган хүбүүн, дүүнэртэйгээ сугтаа һамга абаһанайнгаа баяр баясхалан мэдүүлэнгээ танда дохин мэндэшэлхэ, үшүүхэн бэлэг бариха гэжэ ерээб.

Хасарай гарһаа бухын арһан сумаа абажа, булган даха гаргаад, хоёр гар дээгүүрээ дэлгээн барижа, эрэ хүнэй талаһаа хаанда дүтэлбэ. Тэрэ дахин дохижо, бэлэгээ һарбайн барйба. Хаан гайхангяар тэрэниие харан байтараа хууриһаа бодоод, бэлэгыень энеэбхилэн тогтоожо абаба. Тэрэниинь эрыюулэн, хара арһанайнь ошо гаратар һэжэрээд, дала мүр дээгүүрээ хэдэржэрхибэ.

– Энэш минии эгээл һайн даха болохо! Ямар һайнаар оёгдонхой гээшэб! – гэжэ иишэ тиишээ эрьелдэн, хормойнь хийсээ хаража, согтой шангаар дуугарна. – Үнихэнэй намда иимэ хубсаһа оёогүй...

Һайнаар оёгдонһон эд зада гоёшоогоод, тайлажа, даб гээд ерэхэн хуулгамарша басаганда үгэбэ. Тиин мүнөө Тэмүүжэниие ондоохоноор хаража байба.

– Һайн даа, минии хүбүүн, эсэгынгээ хуушан анда нүхэрые мартангүй, холые холо гэнгүй намда хүрэжэ ерэхэндэшни. Зай, хуугыт даа минии гуламтада, өөр тухайгаа, хэр байһанаа, эсэгынгээ һүүлээр хүшэр хүндэ гү, хөөрэгты.

«Энэ хүндэ нэгэ юумэ үгэхэ хэрэгтэй гэжэ эсэгэм зүб хэлээ юм байна, – гэжэ Тэмүүжэн баярлаһан хааниие харан бодобо. – Мүнөө хөөрэлдөөн болохо ёһотой».

Баруун гараарнь хуугаад, бусадайнгаа хуухыг хүлээн хойноо Тэмүүжэн хэлэбэ:

– Ехэ зоболон маанарыг тойрон гараа, бурханай хайраар амиды үлөөбди, тээд хэрбээ бултыг хөөрэхэ болоо хаа, удаан хөөрэлдөөн болохо.

– Зай, – Тогорил тэрээниг ойлгобо. – Би андынгаа хүбүүдыг харааб, зүрхэнэйм баяраар халиганда даб дээрээ энэшье хүрөө. Таанар мүнөө харгыгаа амаргты, хоол баригты, тэрээнэй хүүлээр бидэ хоюулан хөөрэлдэхэбди. Энэ шини дүү, – тэрэ Бэлгүтэйг хараба, – андымни хэдыдэхэ хүбүүн бэ?

– Гурбадахи, – гэбэ Тэмүүжэн.

– Замдаа үбшлөө юм байна. Намда хайн эмшэн би, хитад, түргэн эдэгээхэ. Зай, ябагты...

Тэдээниг хажуудахы гэртэ оруулба. Түрүүшын хөөрэлдөөгөөр урмашан хүбүүд багал гоё хибэс дэлгээхэн хоонон гэртэ оробод. Тэмүүжэн хойморто хууба, хажуудань хамниган хуурия олобо. Тэрээнэй нэрэ Улун хэн. Шэхэндэ дадаагүй нэрэ тэрээнэй ханаангаа ото ходоржо, бодолнуудтаа ходо баригдан Тэмүүжэндэ хамнигадй удамаршын ехэ хүбүүн гэжэл ханагдадаг.

Хасар Бэгүтэй хоёр гоё гоо байра хайхашаан хаража, эрэшүүлэй талаар хэбтэшэбд.

– Хаанай байра иимэ гэшэл даа, – Хасар хоротойхоноор энэ-эбхилэн, иишэ тиишээ хараашална. – Бидэ иимэ гэр соо байдаг хаа...

– Хайн лэ бэлэй, – гэжэ шииганан, Бэлгүтэй дэмжэбэ. – Ямар ангиуд энэ хибэс дээрэ зураатай гэшэбэ? Энэ, харахада, шоно, харин энэнь юун юм?

– Ямар нэгэн үлгэрэй эди шэдитэ амитан, шубуун гү, али зүүн зүгэй хүлдэ, – гэжэ тохоног дээрээ хэбтээд, анхан хараагүй гоё хайханиг гайхан хайхашааж хэбтэхэн Хасар дуугарна. – Хэрээдүүд гоёор зуража шададаг юм байна.

Тэмүүжэн гоё гоо анжархаар бэшэ хэн. Урдань хаантай шухала хөөрэлдөөн хүлээнэ. Тогорилой дулаан хандалгада хүртөөд, саашань боржогон ноёдто нүлөөлхэ, тэдээниг айлгаха зүбшөөлөг абаха хэрэгтэй. Гуйлтаяа хайнаар лэ ормоглон хэлэжэ шадаа хаань, туһалуулха найдалын улам ехэ байха гэжэ тэрэ мэдэрнэ. Хуби за-яаниинь шийдхэгдэжэ байна ха юм даа.

– Бодогты таанар, – гэжэ дүүнэрээ ууртайгаар харан, тэрэ бадашаба, – байтараа эдээ хоол асарха, таанар жаа үхибүүд шэнгээр тарайлдажа хэбтэхэт.

Тэдээнэй үшөөл энеэбхилһээр бодожо, гуламтын дэргэдэ һумсаар газраа хүнэй ябаха дуулдаба. Хэншьеб газрааһаа үүүдэнэй эрээ марьяан хүнгэхэн хүшгээ үргэжэ, хойно хойноһоо зургаан шэбэгшэн басагад орожо ерээб. Тэдэ хониной шанаһан мяхатай уурал һаһаһан тогоо, заһаһанай тарган хэршэмэлнүүдтэй мүнгэн тэбшэ, шанаһан зөөхэйтэй ондоо тэбшэ, обойтор хэһэн ямаршьеб үзэгдөөгүй саһан мэтэ сагаан эдээтэй гурбадахи тэбшэ оруулжа табиба. Хоёр мүнгэн табюур дээгүүр хитадай томошье, жэжэшье үлир жэмэс обойлдоно, хоёр домбо соо ямаршьеб халуун ундан байба.

Шэрдээтэй ута шэрээ дээгүүр эдээ хоол табяад, һуулгамарша басагад дохилдон, ара гэдэргээ ябан, гаража ошобод.

– Одоол ёһотой эдээн гээшэб! – гоё хубсаһатай залуу басагадые гоёшоон хаража һууһан Хасар һөөргөө эрьен, шунахай харасаар шэрээ шэртэбэ. – Иимэ эдээ бидэ найр наадандашье хараагүйлди.

– Тиимэ, – Бэлгүтэй энеэбхилэн, тэрээнтэйгээ зүбшөөнэ. – Гэртээ бусахадаа хэрээдэй хаанайда юу эдээ һэмбибди гэжэ хөөрэхэбди.

– Таанар аалаяр дуугаралсагтыл даа, – гэжэ Тэмүүжэн тэдээнээ захадаба. – Таанар тэндэ юу эдихэнээ хөөрэхэт, харин эндэ танай эдээнэнь харахадаа ухаагаа һамууршан алдаа гэжэ хөөрэлдэхэ.

Бэлгүтэй энеэдээ барин, хамсыгаараа амаа хаажа, аха тээшээ зэмэтэйгээр хараба. Эшэһэн Хасар бэшэ дуугарбагүй. Зорюута хүрөөтэй шарай шарайлан, томо эрэ мэтээр харагдахаа оролдоно.

Эдээлһэнэйнь удаа Тогорил хаан Тэмүүжэниие дуудаба.

– Зай, хүнүүдэй хажууда хэлэхэ дурагүй юумээ мүнөө хөөрыш даа, – гэжэ тэрэ хёрхоор адаглан хэлэбэ.

Хамаг юумэ таажа мэдээд байна гэжэ харахадашье эли байба, тиимэһээ Тэмүүжэн бэлдэһэн тойруу үгөө орхёод, сэхэ табиба:

– Би танда туһа эрихээ ерээб.

Тогорил дуу гарангүй, тэрээниие хараһан зандаа саашань хэлэхыень хүлээжэ һууба.

– Эсэгымни һүүлээр абганарни тугыемни буляажа абахаяа һанаа, тээд би үгөөгүйб, – гэжэ Тэмүүжэн хэлэбэ. – Тэрээнэй һүүлдэ тэдэ өөһэдөө Таргудайн засаг доро орошоо, харин бидэ ой соо хоргодообди. Удаань минии нэгэ эсэгэтэ дүү хүбүүнб һаалта хэжэ эхилээ,

эсэгийнгээ хойнохоо ябуулха хэрэгтэй болоо. Таргудай намайе мүрдэжэ баряад, хуурай дүүгээ алабаш гэжэ гэмнээд, бүхэли үбэлдөө хёморгондо байлгаа. Энэ зунай эхиндэ тэрээнһээ тэрьедээб, эсэгымни хадаг табиһан хонгирад угай басага мүнөө һамга абааб. Би ходо бүри эсэгийнгээ үлүүс бусаажа абаха тухай бодожо ябааб. Энэ болотор маанарта нэгэ бөө угтай хүнүүд туһалдаг байгаа, эсэгэ хүбүүн хоёр. Тэдэ эсэгымни сэрэг бусаалсажа үгэхэбди гэдэг байгаа, теэд хая эрилтэ табиба: ноён болоходоо би тэдээнэй хамаг үгэ дуулажа, хэ гэһыень хэжэ ябаха ёһотой юм хаб. Минии хүзүүн дээрэ һуухаяа ханаа гэжэ ойлгоод, танһаа туһа эрихэ гэжэ шииндээб. Намда ондоо гуйха хүн байхагүй, абганарни ахир доройд хүнүүд, эсэгэм үхэлэйнгөө урда харгынгаа хаагдаа, шаргынгаа газардаа хаа, танда ошоорой гэжэ захяа хэн. Эсэгымни сэрэг жадаранда байна, тэрэ угай ноён Хара Хадан мүнөө һамга абаха хэрэгтэм туһалаа, тэрээнэй хүбүүн Жамууха минии анда. Хэрбээ минии хэрэгэй хайнаар эхилээ хаань, тэрэ мянганай дарганартай намда бусахынь тула хэлсэхэ. Харин Таргудай мүнөө жадарантай дайллалдахаа ханаһан хэбэртэй аад, онгуудай татаарнуудтай болон жүрхинтэй добтолон ерэхэнһээ хойшо түбһэн юумэнһээ дальдирдаг аймхай болошоо. Хэрбээ та тэрэ-эниие занаа хаатнай, тэрэ айха, удаан бодонгүй эсэгымни үлүүс бусааха.

Хэлэжэ дүүргээд, тэрэ абяагүй болон, харюу хүлээбэ. Аалин байдал удаан байба. Тогорил бодолгото болоно. Нүүлэй нүүлдэ тэрэ асууба:

– Хэдытэйбши?

– Энэ намар арбан хоёр хүрэхэб.

– Мүнөө шамда үлүүсээ бусаахашни эртэшэг. Ёһо гурим эбдэн, үлүүсээ абаа гүүлэхэгүйн тула, хүсэд арбан гурба хүрэтэрөө хүлээхэ ёһотойш. Тиихэдэш би өөрөө танай ноёдто ерээд, хамаг юумыеш бусаалгахаб: харьяата зонииеш, адуун хүрэгүүдыееш, шинии эсэгэ, минии анда Есүүхэйн сэрэг – хуу баранииень. Би тиигэжэ шииндээб, энэ минии үгэ, – гээд, тэрэ тэрлигэйнгээ захиһаа хоолойдоо үлгөөтэй мүнгэн онгоноо – хэрээһэлһэн хоёр зурлаа – гаргаад, таалаба.

Тэмүүжэн хэрэгэйнгээ эды хүнгэхэнөөр бэлүүлэгдэжэ байһанда арай шамай этигэжэ байба, сэдхэл ханааниинь тэгшэрхэ тээшээ болобо. Тиихэдэ эсэгынь хэлээшэ тэрэ шухала гэршэ – хэрээд угай онгон дээрэхи тангаригынь – нюдэн дээрэнь болобо ха юм. Мүнөө Тогорил хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүйдөө аргагүй болоо бшуу.

– Мүнөө дээрээ байһаараал бай, – гэжэ тэрэ бүхэли үлүүс бэшэ, ямар нэгэн багахан хүрөөн тухай хэлэгдэжэ байһандал залхуурангяар дуугарба. – Өөрынгөө бөөнэртэй бү хэрэлдэ, туһалаа хаа, туһалжал байг, харин ши өөрөө тэдээнһээ үлүүсээ абахагүйш гэжэ мэдэнэш. Шухалань, үнэн нүхэдые бэдэрэ, олые бэдэрэ – тэдэ шамда үлүүсээ гарта абахадаш хэрэгтэй болохо. Үнэн нүхэд хэзээдэшье, хаанашье хэрэгтэй ха юм даа.

– Хэрбээ би эсэгынгээ һуури эзэлээ хаа, танда хэзээдэшье туһалхаар бэлэн байхаб, – Тэмүүжэн анхан бэлдэһэн тангаригаа гээгдэжэ хэлбэ. – Хэзээ нэгэтэ минии эсэгэ шэнгээр хамаг дайсадайтнай урдаһаа таниие дуудаба гү гэхэдээл бодохоб.

– Зай-зай, – Тогорил мийэд гэбэ. – Түрүүшээр нэгэ хэрэг хээдхье, удаань бэе бээдээ туһалжа байхабди. Хэрбээ шамда үшөө ямар нэгэн юумэнэй хэрэгтэй хаа, гансатал хэлэ.

– Бусад юумэмни гэмгүй хайн... – номгон дарууханаар тэ-рээн-иие шэртэн, Тэмүүжэн хэлбэ. – Би танда энээгээршые баяртайб...

– Зай, тиигэбэл үглөөдэр намтай агнуурида ябае, тэндээ үшөө хөөрэлдэхэбди.

– Ү... үгыл хаш даа, – Тэмүүжэн хаанай урилгаһаа бээ баалан арсаба. – Бөөнэр намайе мүрдэжэ, мэдэхэдээ болохо, тиимэһээ танда ерһэнээ мэдүүлхэгүйн тула гэртээ яаранаб.

Тогорил бодожо үзөөд, толгойгоо дохибо.

– Зүб тиигэнэш... Хүн зоной энээн тухай мэдээгүйшэнь дээрэ. Зай, хэзээ ябахашниб?

– Хэрбээ болохо хаань, энэ гэхээр лэ.

– Тээд үбшэн дүүшни яахаб?

– Гэртээ эдэгэхэ.

– Тэли даа, шамайе эсэгэдээл адли ухаагааршые хурса, зори-горшые бүхэ гэжэ хаража байнаб. Бээ гамна, хэрэлдээ туусалдаанда бү оролсо, тиигээд гансал юумэндэ найдажа ябаарай: би шамда эсэгыншни үлүүс бусаажа үгэхэб...

Тэмүүжэн хаанай гэрһээ тэшэ ядатар халуугаар хайраһан хэзээдэшье үзэгдөөгүй баяртай гараа һэн. Тэрээндэ гүйхэ, харайха, дэбхэрхэ, собхорхо, ногоон дээгүүр тарайн хүльбэрхэ, бии шадалаараа хашхарха дураниинь ехэтэ хүрэжэ, хаанай хүрөөндэ нэрээ хухалхагүйн тула аһан шадалаараа бээ барижа ябаа һэн. Энэ болбол тэрэ-энэй амин тэмсэлэй эгээ түрүүшын абарга ехэ илалта ба хайрата

эсэгынгээ һүүлээр мүнөөл мэдэржэ байһан сэдхэлэй тайбан болон
ерээдүйнь найдал бэлэй.

Гаршаг

НЭГЭДЭХИ НОМ

Нэгэдэхи хуби.....	4
Хоёрдохи хуби.....	86
Гурбадахи хуби.....	198

ХОЁРДОХИ НОМ

Нэгэдэхи хуби.....	350
Хоёрдохи хуби.....	493
Гурбадахи хуби.....	620

Алексей Гатапов

ТЭМҮҮЖЭН

Сергей Доржиев оршуулба

Формат 60х84 1/16
Уч.-изд. л. 35,66. Усл. печ. л. 42,55.